

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 17^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1994

B Y Z A N T I N A

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρωτοπρεσβύτερος π. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΖΗΣΗΣ, Πρόεδρος,
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΥΔΟΞΟΣ ΤΣΟΛΑΚΗΣ, ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ,
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΑΚΟΣ, Μέλη

B Y Z A N T I N A

ANNUAL REVIEW OF THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTELEIAN UNIVERSITY OF THESSALONIKI

ADMINISTRATIVE COUNCIL - EDITORIAL COMMITTEE

TH. ZISSIS, N. MOUTSOPOULOS, E. TSOLAKIS, E. VRANOSSIS, G. NAKOS

BYZANTINA

17

1994

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
Σ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η Εξαήμερος του Μιχαήλ Γλυκά: Μια εκλαϊκευτική επιστημονική πραγματεία του 12ου αιώνα	7-70
ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗ, «Ήθικόν ποίημα» καὶ Σύνοψις Χρονική τοῦ Κ. Μανασσῆ	71-73
NICHOLAS NICOLOUDIS, Observations on the possible sources of Laonikos Chalkokondyles' <i>Demonstrations of Histories</i>	75-82
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΙΑΜΑΚΗ, Ἡ Σούμμα (Σουΐδας - Σούδα)	83-91
ΚΩΣΤΑ ΚΑΡΑΠΟΤΟΣΟΓΛΟΥ, Κατωιταλικά καὶ μεσαιωνικά δυσετυμολόγητα	93-119
Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, Διηγήσεις περί θεοσημιῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)	121-140
ΣΩΤ. Ν. ΚΑΔΑ, Τα σημειώματα των χειρογράφων του Αγίου Όρους (Μονή Ζωγράφου)	141-176
ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ, Ὁ μοναχισμὸς μίμηση τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων	177-187
ΣΥΜΕΩΝ Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, Ἐνας ὁμολογητὴς τῆς δεύτερης Εἰκονομαχίας: Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἀντώνιος († 844)	189-216
ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Επισκοπικός κατάλογος Ἱερὰς Μητροπόλεως Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας	217-232
ΧΡΗΣΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΙΔΗ, Βυζαντινὴ παράδοση καὶ τάσεις τῆς μοσχοβίτικης εκκλησίας στα χρόνια του Μάξιμου του Γραικού	233-273
ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, Ὁ Ἰωάννης Ἀγγελος Δούκας καὶ ἡ οἰκογένειά του	275-288
Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Το «Βασιλάκι Πηγάδι» παρὰ τῇ Χλεμπίνα	289-302
ΤΗΛΕΜΑΧΟΥ Κ. ΛΟΥΓΓΗ, Η θέση των Ρως στη βυζαντινὴ πολιτικὴ ιδεολογία τον δέκατο αῖωνα: Ὁ δρόμος πρὸς τον εκχριστιανισμό	303-316
Θ. ΚΟΡΡΕ, Αντιπαράθεση Βυζαντινῶν καὶ Λατίνων στο ανατολικό Αἰγαίο (11ος-12ος αἰ.)	317-322
ΑΛΕΞΗ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, Περί του βυζαντινοῦ οἴκου των Ὁπῶν στον 11ο αῖωνα	323-328
Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Η ανασκαφή στο ναὸ των Αγίων Αποστόλων στο νησί του Αγίου Αχιλλεῖου στη λίμνη τῆς Μικρῆς Πρέσπας	329-398
Κ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗ, Βυζαντινίζουσα τοιχογραφία του Ἱπποκράτη καὶ του Γαληνοῦ στην κρύπτη του καθεδρικοῦ ναοῦ στο Anagni Ἰταλίας	399-406
ΘΕΟΧΑΡΗ Ν. ΠΑΖΑΡΑ, Ὁ τάφος των κτητόρων στο καθολικὸ τῆς μονῆς Βατοπεδίου	407-440

HELEN SARADI, Cursing in the Byzantine notarial acts: A form of warranty	441-533
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Α. ΒΑΡΕΛΛΑ, Βυζαντινή έπιστήμη και τεχνική στην όθωνική Δύση	535-552
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	553-570
ΧΡΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ	571-575
ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ	577-579
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙ- ΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ - ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ	581-593
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥ- ΝΩΝ	595-597

Σ. Μαυρομάτη-Κατσουννοπούλου

Η ΕΞΑΗΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑ:
ΜΙΑ ΕΚΛΑΙΤΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ
ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ *

Η *Βίβλος Χρονική*¹ του Μιχαήλ Γλυκά², που περιλαμβάνει την εξιστόρηση των γεγονότων από *κτίσεως κόσμου* ως το θάνατο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1118), διαιρείται, εκτός από το σύντομο *Προοίμιον*³ σε τέσσερα τμήματα, που με τη σειρά του χειμένου της περιέχουν:

1. Τα γεγονότα της *Δημιουργίας*⁴,
2. Την ιστορία του εβραϊκού και άλλων ανατολικών λαών⁵,
3. Την ιστορία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων (Ιούλιος Καίσαρ - Κώνστας Χλωρός)⁶, και
4. Την ιστορία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων (Μέγας Κωνσταντίνος - Αλέξιος Α΄ Κομνηνός)⁷.

Το έντονα παραινετικό ύφος, παρόν σε όλη την έκτασή της, και η φυσική ανεξαρτησία που ο συγγραφέας της διατηρεί στην εκλογή, τη δομή, την επεξερ-

* Η παρούσα εργασία αποτελεί την εισαγωγή και το πρώτο γενικό μέρος της όλης μελέτης μου για την *Εξαήμερον* του Μιχαήλ Γλυκά. Η μελέτη αυτή έχει ολοκληρωθεί και με το πρώτο μέρος της αρχίζει η δημοσίευσή της. Τον καθηγητή μου κ. Εύδοξο Τσολάκη ευχαριστώ για τις χρήσιμες υποδείξεις του στη συγγραφή της μελέτης μου. Για την έγκριση της δημοσίευσής της στα *Βυζαντινά* ευχαριστώ τα μέλη της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους συναδέλφους κα Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη και κ. Β. Κατσαρό για την κάθε είδους βοήθεια που μου προσέφεραν.

1. Ο τίτλος που επικράτησε στις εκδόσεις-ανατυπώσεις της Χρονογραφίας του Γλυκά προέρχεται από τη χειρόγραφη παράδοση του έργου. Βλ. Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, έκδ. Imm. Bekker, CB 1836, χριτικό υπόμνημα σ. 5· *Τοῦ κυροῦ Μιχαήλ Γλυκά, τὰ εὐρισκόμενα πάντα*, PG 158, στ. 28. Επίσης Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. α'-γ'.

2. Για το βίο και το έργο του Γλυκά, που η ακμή του τοποθετείται στον 12ο αιώνα, βλ. πιο κάτω, σ. 13 κ.ε.

3. Βόνν., 3,4-5,3.

4. 1. Η δημιουργία του κόσμου (De opificio mundi) (Βόνν., 4,4-126,8). 2. Η δημιουργία του ανθρώπου (De opificio hominis) (Βόνν., 126,9-221,4).

5. Ό.π., 221,5-379,1.

6. Ό.π., 379,2-457,21.

7. Ό.π., 460,1-625,4.

γασία και τη σύνθεση της χρονογραφικής ύλης έναντι των ομοτέχνων του, της προσδίδουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, που οι περισσότεροι από τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με την *Βίβλον Χρονικήν* άμεσα ή έμμεσα, ειδικότερα ή γενικότερα, δεν παρέλειψαν να επισημάνουν ορισμένες από τις πτυχές του.

Από τους παλαιότερους ο J. Leunclavius, πρώτος εκδότης του κειμένου της Χρονογραφίας του Γλυκά σε λατινική μετάφραση⁸, τόνισε την υπεροχή της στη δομή της ύλης και τη σαφήνεια του περιεχομένου της έναντι της Χρονογραφίας του Κεδρηνού και άλλων ομοειδών έργων⁹, καθώς και την ποικιλία των ειδήσεων που αφορούν πολλές περιοχές του επιστητού και εμπεριέχονται στο πρώτο τμήμα της Χρονογραφίας του Γλυκά¹⁰. Την ιδιαιτερότητα του περιεχομένου του πρώτου τμήματος της *Βίβλου Χρονικής* επισημαίνουν επίσης ο Ph. Labbe, στην editio princeps του έργου αυτού στο Corpus του Παρισιού¹¹, και ο J. Lamius¹².

Συνολική περιγραφή τέλος των βασικών συνιστωσών της Χρονογραφίας του Γλυκά, με ιδιαίτερη έμφαση στο πρώτο τμήμα της, έδωσε ο K. Krumbacher¹³. Οι απόψεις του γενικά διατηρούν ακόμη την αξία τους¹⁴.

Τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της *Βίβλου Χρονικής* μου δόθηκε η ευκαιρία να τον μελετήσω κατά τη διεξοδική, για πρώτη φορά επιχειρούμενη, ενασχόλησή μου με τα ποικίλα φιλολογικά προβλήματά της¹⁵. Πρώτος καρπός της έρευνάς μου υπήρξε η έκθεση των σχετικών συμπερασμάτων μου για τα δύο τελευταία τμήματά της¹⁶. Στη δημοσίευση εκείνη δεν συμπεριέλαβα τα δύο πρώτα τμήματα της Χρονογραφίας, εξαιτίας της διαφορετικής γνωστικής τους βάσης. Για τον ίδιο λόγο εξαίρεσα από το τρίτο τμήμα της Χρονογραφίας και την παρεμβολή της Καινής Διαθήκης μεταξύ της βασιλείας του Οκταβίου και Τιβερίου¹⁷.

Πράγματι, ενώ τα δύο τελευταία τμήματα της *Βίβλου Χρονικής*, παρά τις

8. *Annales Michaeli Glycae Siculi ... nunc primum Latinam in linguam transcripti et editi* per Jo. Leunclavium, Βασιλεία 1572.

9. Βλ. Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, ό.π., Προλεγόμενα, σ. XIV, και PG 158, στ. XII.

10. Βλ. Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, ό.π., σ. XIII-XIV.

11. *Michaeli Glycae, Annales*, Parisiis 1660 (= Μιχαήλ Γλυκά, *Βίβλος Χρονική*, ό.π., σ. VIII).

12. *Deliciae eruditorum*, τ. 1, Florentiae 1736 (= PG 158, στ. XI-XII).

13. Αρχικά στη μελέτη Michael Glykas, *Eine Skizze seiner Biographie und seiner literarischen Thätigkeit nebst einem uneditierten Gedichte und Briefe desselben* (Sitzungsberichte der philos.-philol. und der histor. Classe der K. bayer. Akad.d.Wiss., 1894, Heft III, München 1895), σ. 391-460, και εν συνεχεία στην *Ιστορία*, τ. Α', σ. 773-782.

14. Έτσι και οι V. Grumel, Michael Glykas *DTC*, τ. X2, σ. 1705-1706· Beck, *Kirche*, σ. 654-655 και του ίδιου Δημ. Λογ., σ. 9, 10, 36-37, 182-183, 292 και 318-319, και Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 255-261. Για ορισμένες διαφορετικές εκτιμήσεις και αναθεωρήσεις βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*.

15. Όπως επισήμανση, ταύτιση των πηγών της, κριτήρια επιλογής, μέθοδος σύνθεσης των δανείων και εν γένει εργασίας του συγγραφέα, χειρόγραφη παράδοση του έργου.

16. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*.

17. Βλ. όσα αναφέρω ό.π., σ. 5-6 και 35-37.

αναμφισβήτητες ιδιοτυπίες τους¹⁸, έχουν γραφεί σύμφωνα με τις βασικές αρχές της βυζαντινής χρονογραφικής παράδοσης, η ύλη των τμημάτων που εξαιρέθηκαν δεν είναι απλώς, όπως συμβαίνει στα υπόλοιπα ομοειδή έργα, μέρος της χρονογραφικής αφήγησης, αλλά αποτελεί συγχρόνως αυτοτελές ερμηνευτικό υπόμνημα των αντίστοιχων κεφαλαίων της Αγίας Γραφής. Γι' αυτόν το λόγο λοιπόν, η προβληματική των τμημάτων αυτών είναι διαφορετική από εκείνη των δύο τελευταίων, και άλλη ως ένα βαθμό και η μέθοδος ανάγνωσης και προσέγγισης του περιεχομένου τους.

Το περισσότερο όμως έκτυπο γνώρισμα της ιδιότυπης φυσιογνωμίας της *Βίβλου Χρονικής*, που δεν έχει άλλο παράλληλο σε κανένα από τα ομοειδή έργα, είναι χωρίς αμφιβολία το εισαγωγικό τμήμα της, που, όπως προανέφερα, περιλαμβάνει τα γεγονότα της Δημιουργίας του κόσμου (de orificio mundi) (Βόνν., 4,4-126,8).

Ο Γλυκάς μεταβάλλει τον καθιερωμένο τύπο εισαγωγής των χρονογραφικών έργων που η εξιστόρησή τους αρχίζει από *κτίσεως κόσμου*¹⁹, ως προς την έκταση, τη δομή, το περιεχόμενο και το ύφος²⁰. Η εισαγωγή της Χρονογραφίας του δεν αναπτύσσεται μόνο σε πλήρες θεολογικό ερμηνευτικό υπόμνημα της πρωτοϊστορίας της ανθρωπότητας, δηλ. σε μίαν *Εξαήμερον*²¹, αλλά εμφανίζεται με τη μορφή επιστημονικής πραγματείας φυσικής επιστήμης, που περιλαμβάνει ύλη Κοσμολογίας, Κοσμογραφίας, Μετεωρολογίας, Βοτανικής, Αστρονομίας, Αστρολογίας και Ζωολογίας.

Η ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ ΧΡΟΝΙΚΗΣ

Η εντύπωση που σχηματίζει ο σημερινός αναγνώστης του πρώτου τμήματος της Χρονογραφίας του Γλυκά ότι βρίσκεται μπροστά σε ένα έργο παρόμοιων προθέσεων δεν είναι νέα. Την ίδια εντύπωση πρέπει να προκάλεσε στους σύγχρονους και μεταγενέστερους μελετητές και αντιγραφείς του έργου, όπως αφήνει να διαφανεί καθαρά η χειρόγραφη του παράδοση. Το τμήμα αυτό της Κοσμο-

18. Βλ. ό.π., σ. 49 κ.ε.

19. Για την έναρξη της αφήγησης των βυζαντινών χρονογραφιών βλ. πιο κάτω, σ. 24 κ.ε.

20. Βλ. αναλυτική περιγραφή πιο κάτω, σ. 42 κ.ε.

21. Ο όρος χρησιμοποιείται και στο ουδέτερο γένος το *Εξαήμερον*, κυρίως από τους ξένους συγγραφείς και ερευνητές (*Hexaemeron*, *Hexaéméron*, *Hexaméron*). Στην πατερική φιλολογία είναι σε χρήση στο θηλυκό γένος, γιατί και ως επίθετο προσδιορίζει τα ουσιαστικά *κοσμοποιία*, *δημιουργία*, *κτίσις*. Ο όρος δηλώνει 1) την αφήγηση της δημιουργίας του κόσμου σε έξι ημέρες, όπως την παραδίδει το πρώτο κεφάλαιο της *Γενέσεως* και 2) τις διάφορες ερμηνείες της αφήγησης αυτής. Η βιβλική αφήγηση της δημιουργίας του ανθρώπου που ακολουθεί ως την έξοδο από τον παράδεισο (*Γεν. Ι-ΙΙ*) αποτελεί για την ερμηνευτική θεολογία αντικείμενο ιδιαίτερης διαπραγμάτευσης χριστιανικής ανθρωπολογίας με τον τίτλο *Περί κατασκευής του ανθρώπου* (de orificio hominis), που καθιερώθηκε από την ομώνυμη πραγματεία του Γρηγορίου Νύσσης.

ποιίας από τη Χρονογραφία του Γλυκά έχει «εκδοθεί» ανεξάρτητα και αυτοτελώς. Μεταξύ των άλλων, μπορούμε να αναφέρουμε²² την ανώνυμη παράδοση μέρους του χειμένου της Κοσμοποιίας στον κώδικα Paris. gr. 1612 του 15ου αιώνα²³, στα φφ. 81^r-127^r (Βόνν., 65,3-136,12), με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Φυσιολογία περί ἰχθύων καὶ πετεινῶν καὶ περί διαφορᾶς τούτων*²⁴.

Οι άγνωστοι αντιγραφείς δεν περιορίστηκαν στον γενικό αρχικό τίτλο, αλλά διαίρεσαν το κείμενο σε χωριστά κεφάλαια και έβαλαν στο καθένα από αυτά τον ανάλογο τίτλο δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό στους αναγνώστες τους την εντύπωση ότι έχουν στα χέρια τους μία ζωολογική πραγματεία²⁵.

Δεύτερο παράδειγμα αποτελεί η παράδοση στα φφ. 76^r-91^r του κώδικα Vallic. gr. 44, του 15ου αιώνα επίσης²⁶, μέρους του χειμένου που παρέχει το παρισινό χειρόγραφο (Βόνν., 76,10-109,22)²⁷.

Στην αρχή του χειμένου αυτού υπάρχει ο πιο απλός τίτλος *Περί τῶν πετεινῶν ἥτοι τῶν χερσαίων ζῶων*²⁸. Στη συνέχεια οι τίτλοι είναι περισσότεροι και λεπτομερέστεροι από εκείνους του παρισινού χειρογράφου. Είναι προφανές ο σκοπός του αντιγραφέα να παρουσιάσει μία πραγματεία ζωολογίας, υποδιαιρεμένη μεθοδικά σε κεφάλαια και συγχρόνως απαλλαγμένη από θεολογικές πα-

22. Η αναφορά είναι δειγματοληπτική. Η μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης της Χρονογραφίας του Γλυκά αποτελεί αντικείμενο παράλληλης έρευνάς μου. Γι' αυτό στην παρούσα μελέτη δεν υπεισέρχομαι σε λεπτομέρειες που αφορούν στη γενετική σχέση των χειρογράφων που αναφέρω.

23. Το χειρόγραφο είναι χρονολογημένο το 1493. Το κείμενο του Γλυκά προέρχεται από δύο αντιγραφείς. Βλ. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1888, τ. 2, σ. 106.

24. Ο παραπλανητικός τίτλος του χειμένου οδήγησε και τον Omont, καθώς δεν προχώρησε στην ανάγνωση πέρα από αυτόν τον τίτλο, στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για κάποια παραλλαγή του *Φυσιολόγου*. Βλ. ό.π.

25. Αν οι τίτλοι αυτοί υπήρχαν στο πρότυπο του παρισινού χειρογράφου, που είτε περιείχε προσόμοιο ανώνυμο απόσπασμα της Χρονογραφίας του Γλυκά είτε το σύνολό της επώνυμο ή ανώνυμο ή οφείλονται στους αντιγραφείς του παρισινού χειρογράφου, είναι ένα πρόβλημα που τη λύση του επιφυλάσσομαι να τη δώσω στη σχετική μου μελέτη για τη χειρόγραφη παράδοση του έργου. Εδώ μπορώ ωστόσο να αναφέρω ότι οι παλαιότεροι κώδικες της Χρονογραφίας του Μιχαήλ Γλυκά που έχω ιδεί, ο Marc. gr. 402, του 13ου αιώνα, και ο Coisl. gr. 312, του 14ου-15ου αιώνα, δεν περιέχουν παρόμοιους τίτλους στο συγκεκριμένο τμήμα της Χρονογραφίας. Οι λεπτομερείς επίσης τίτλοι που παραδίδονται από τον μεταγενέστερο, του 16ου αιώνα, κώδικα, τον Paris. gr. 1719 και προτάσσονται ως πίνακας στην editio princeps της Χρονογραφίας από τον J. Labbe δεν φαίνεται να έχουν καμία σχέση με τους τίτλους που παραδίδει ο Paris. gr. 1612.

26. Βλ. E. Martini, *Catalogo di manoscritti Greci esistenti nelle Biblioteche Italiane*, Milano 1902, τ. 2, σ. 77-78.

27. Περιλαμβάνει δηλ. την ύλη *Περί πετεινῶν* και *Περί έρπετῶν* εκτός του βασιλείσκου.

28. Ο Martini όπως και ο Omont, εξέλαβε το κείμενο του Γλυκά ως πραγματεία φυσικής ιστορίας και το χαρακτήρισε με τον τίτλο *Excerpta de natura animalium*. Κατά τον ίδιο τρόπο πληνθήκε και πριν από αυτόν ο J. Schmitt που θεωρώντας το κείμενο αυτοτελές και ανέχδοτο το μετέγραψε. Βλ. BZ 22 (1913) 638. Και τα δύο αποσπάσματα τα ταύτισε ο F. Sbordone κατά την ενασχόλησή του με τη χειρόγραφη παράδοση των παραλλαγών του *Φυσιολόγου*. βλ. *Φυσιολογία Parigina degli annales di Michael Glykas*, BZ 29 (1929/30) 188-197.

ρεκβολές, ξένες προς τον γενικό χαρακτήρα του κειμένου που επιθυμεί να δημοσιεύσει, όπως μπορούμε π.χ. να συμπεράνουμε από τη συνειδητή πιθανότητα παράλειψης της θεολογικής παρεκβολής²⁹.

Παρόμοια πρόθεση φαίνεται ότι είχε και ο αντιγραφείας αποσπάσματος της Χρονογραφίας του Γλυκά που μας προσφέρει ο κώδικας Voss. gr. F9, του 16ου-17ου αιώνα στα φφ. 39^r-50^r (Βόνν., 5, 1-27, 21)³⁰. Τη φορά αυτή πρόκειται για το μέρος εκείνο της *Βίβλου Χρονικής* που περιλαμβάνει τα γεγονότα των τριών πρώτων ημερών της Δημιουργίας, δηλ. την ύλη της Κοσμολογίας, Κοσμογραφίας και Βοτανικής. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτή είναι ότι το κείμενο του Γλυκά αρθρώνεται σε μία συλλογή κειμένων που σε ποσοστό 99% είναι αστρονομικού ή αστρολογικού περιεχομένου³¹ και το ίδιο παραδίδεται επώνυμα³².

Στις ίδιες σκέψεις οδήγησε η ποικιλία του περιεχομένου της Χρονογραφίας και έναν από τους αντιγραφείς του σύμμικτου κώδικα Vat. Barb. gr. 237 (II, 58). Στα φφ. 80^r-87^r παραδίδεται το ίδιο τμήμα που περιλαμβάνει και ο κώδικας Voss. gr. F9 και επιπλέον η ύλη της Μετεωρολογίας (Βόνν., 3, 1-33, 4)³³.

Επιστημονικού περιεχομένου είναι και τα υπόλοιπα έργα που έχουν συμπεριληφθεί στον κώδικα. Αναφέρω ενδεικτικά μεταξύ άλλων: Αριστοτέλη, *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*, Πεδανίου Διοσκουρίδη, *Περὶ ἰσθῶλων ἐν ᾧ καὶ περὶ λυτῶντος*, Απολλώνιου Περγαίου, *Περὶ κωνικῶν*, Ιωάννη Φιλοπόνου, *Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ἀστρολάβου*³⁴.

Η τύχη λοιπόν ενός βυζαντινού ιστορικού έργου, που σε κάποια χρονική στιγμή σε ορισμένους κλάδους της παράδοσής του αλλάζει φυσιογνωμία και μεταπίπτει σε διαφορετικό γραμματειακό είδος, με αποτέλεσμα μάλιστα να είναι δυσδιάκριτη η προέλευσή του, αποτελεί ασφαλώς νεωτερισμό. Νεωτερισμό όμως που είναι απότοκος ενός άλλου νεωτερισμού που προηγήθηκε. Γιατί η υιοθέτηση από έναν χρονογράφο μίας *Εξαήμερου*, πλούσιας σε περιηγήσεις στο

29. Βλ. Βόνν., 91, 19-93, 15. Παραλείψεις, όπως η παραπάνω, προσθήκες και διαφορετικές γραφές του Vall. gr. 44 έναντι του Paris. gr. 1612, παρά την επικάλυψη του περιεχομένου, αποκλείουν την άμεση σχέση τους. Βλ. και Sbordone, ό.π., σ. 192.

30. Βλ. K.A. de Meyier, *Codices manuscripti VI, Codices Vossiani Graeci et Miscellanei in Bibliotheca Universitatis*, Leiden 1955, τ. VI, σ. 9-11. Απόγραφο του Voss. gr. F9, για το κείμενο του Γλυκά, είναι ο κώδικας Leiden B.P.G. 2, φφ. 1^r-12^v. Βλ. ό.π., τ. VIII, σ. 3-4.

31. Βλ. ό.π., τ. VI, σ. 9-11.

32. Στην περίπτωση αυτή ο αντιγραφείας ή ο συντάκτης του χειρογράφου δεν πλαστογραφεί την πατρότητα του έργου, αλλά ανθολογεί το απόσπασμα εκείνο που θεωρεί κατάλληλο για να εμπλουτίσει μία συλλογή με έργα συγγενοῦς περιεχομένου.

33. Το τμήμα του κώδικα που περιλαμβάνει το έργο του Γλυκά χρονολογείται στον 17ο αιώνα. Βλ. Josephus Mosenet, *Codices Barberiniani Graeci, Codices 164-281*, Bibliotheca Vaticana 1989, τ. II, σ. 81.

34. Βλ. ό.π., σ. 79 κ.ε.

χώρο της φυσικής ιστορίας αλλά και σε αλληγορικά και ηθικά άρθρα, ως εισαγωγικού μέρους της Χρονογραφίας του, είναι, ακόμη και μέσα στα πλαίσια μίας λογοτεχνίας, όπως η βυζαντινή, που δεν στερείται εκπλήξεων, περίπτωση μοναδική. Μοναδική γιατί, όπως ήδη προανέφερα, η πρωτοτυπία του Γλυκά διαπιστώνεται σε σχέση με την προγενέστερη και σύγχρονή του παράδοση, τόσο τη χρονογραφική όσο και την ερμηνευτική της Παλαιάς Διαθήκης, και ειδικότερα του πρώτου κεφαλαίου της Γενέσεως, που τυποποιήθηκε στο γραμματειακό είδος που καλείται *Εξαήμερος*.

Για τους παραπάνω λόγους το εισαγωγικό τμήμα της Χρονογραφίας του Γλυκά αποτελεί πρόκληση για τη μελέτη του περιεχομένου του και την ανίχνευση των συνθηκών που συνετέλεσαν στη δημιουργία του, την κυκλοφορία του και τη μεταγενέστερη τύχη του.

Ωστόσο με το τμήμα αυτό της *Βίβλου Χρονικής*, ύστερα από τον Krumbacher, που άλλωστε περιορίστηκε σε γενικές επισημάνσεις³⁵, δεν ασχολήθηκε κανείς με τρόπο συστηματικό³⁶. Το ίδιο ισχύει επίσης και για τη μελέτη των προβλημάτων που θέτει το πρώτο τμήμα εκείνων των βυζαντινών χρονογραφικών έργων που η αφήγησή τους αρχίζει με τα γεγονότα της Δημιουργίας.

Με την έρευνα που πραγματοποίησα, ευελπιστώ ότι ανταποκρίθηκα στο παραπάνω αίτημα.

Ως βασικό στόχο της συστηματικής διερεύνησης των ιδιαίτερων προβλημάτων που σχετίζονται με το πρώτο τμήμα της *Βίβλου Χρονικής*, έθεσα την παρουσίαση της ιδιότυπης φυσιογνωμίας του συγκριτικά με τα αντίστοιχα έργα της βυζαντινής χρονογραφικής, ερμηνευτικής και επιστημονικής παράδοσης και σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα της ως τώρα έρευνας την επανεκτίμηση της προσωπικότητας, της δράσης και του έργου ενός από τους πιο χαρακτηριστικούς εκπροσώπους της πνευματικής ζωής της Κωνσταντινουπόλεως κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Για την επίτευξη του παραπάνω στόχου η πορεία της έρευνάς μου ήταν η ακόλουθη:

Πρώτο στάδιο και βάση της υπήρξε η ακριβής επισήμανση και ταύτιση κατά χωρίο των πηγών από τις οποίες ο Γλυκάς άντλησε την πλούσια ύλη του³⁷.

Για ένα έργο ερανιστικό, αυθυπόστατο όμως όσον αφορά την επιλογή, διαμόρφωση, προσαρμογή και σύνθεση του δάνειου υλικού, όπως είναι η Χρονογραφία του Γλυκά, η λεπτομερής κριτική των πηγών του μας επιτρέπει να αντι-

35. Βλ. πιο πάνω, σ. 8 και υποσ. 13.

36. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Γλυκάς, σ. 31 κ.ε.

37. Ακολούθησα ως ένα βαθμό τις βασικές αρχές της μεθόδου που εφάρμοσα στην έρευνα των δύο τελευταίων τμημάτων της Χρονογραφίας. Βλ. ό.π., Γλυκάς, σ. 38 κ.ε. και σ. 114 κ.ε. Εδώ πρέπει να σημειώσω ότι παράλληλα έλαβα υπόψη μου και όσα από τα Κεφάλαια του Γλυκά παρουσιάζουν επικαλύψεις περιεχομένου με την *Εξαήμερόν* του.

ληφθούμε το εύρος και το βάθος της παιδείας του συγγραφέα και της σχέσης του με την πνευματική κληρονομιά της εποχής του, και υπ' αυτήν την έννοια αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύλληψη του περιεχομένου της πραγματείας του, όταν αυτή μάλιστα θίγει θέματα φιλοσοφικά, θεολογικά και επιστημονικά που απασχόλησαν τη βυζαντινή σκέψη.

Η γνώση εξάλλου των πηγών που χρησιμοποίησε ο Γλυκάς μας παραπέμπει έμμεσα στη σύγχρονή του βιβλιογραφία, στο είδος των έργων που κυκλοφορούσαν, από τα οποία πολλά είναι γνωστά και σώζονται ως σήμερα, ενώ ορισμένα άλλα έχουν πλέον χαθεί³⁸.

Τέλος η έρευνα των πηγών αποτελεί απαραίτητη προκαταρκτική εργασία για την μελλοντική κριτική έκδοση του χειμένου της Χρονογραφίας του Γλυκά³⁹.

Για την πραγματοποίηση της έρευνάς μου στηρίχθηκα στην έκδοση της Χρονογραφίας του Γλυκά από τον Imm. Bekker στο Corpus της Βόννης. Για την μεγαλύτερη όμως βεβαιότητα των συμπερασμάτων μου έλαβα υπόψη μου και τα παρακάτω χειρόγραφα⁴⁰:

1. Marc. gr. 402, 13ου αι.	7. Paris. gr. 1769, 1648
2. Βατοπ. 532 (549) 13ου αι.	8. Vall. gr. 102, 14ου-15ου αι.
3. Κουτλ. 3295 (222) 14ου-15ου αι.	9. Vat. Ott. gr. 410, 1577-78
4. Coisl. gr. 312, 14ου-15ου αι.	10. Vat. gr. 1443, 16ου αι.
5. Paris. gr. 1612, 15ου αι.	11. Vat. Barb. gr. 237 (II,58), 17ου αι.
6. Paris. gr. 1719, 16ου αι.	12. Voss. gr. F9, 16ου-17ου αι.

Στην παρούσα μελέτη, που αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την προοικονομία της συνολικής έρευνάς μου, εκθέτω τα τελικά γενικά συμπεράσματά μου⁴¹.

Ο ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑΣ ΣΙΚΙΔΙΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Όταν κανείς εξετάσει το συγγραφικό έργο του Γλυκά στο σύνολό του, σε συνδυασμό με τις έμμεσες πληροφορίες που παραδίδονται γι' αυτό καθώς και για τον ίδιο τον δημιουργό, και τα στοιχεία που συγκεντρώνει τα δει κάτω από το φως των δεδομένων που αφορούν τον 12ο αιώνα, τότε αντιλαμβάνεται ότι τόσο ο ίδιος ο Γλυκάς όσο και το ιδιότυπο έργο του είναι γνήσια τέχνα μίας

38. Βλ. πιο κάτω σ. 54 κ.ε.

39. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Γλυκάς, σ. 31.

40. Βλ. και Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Γλυκάς, σ. 38-39. Σε χειρόγραφα επίσης κατέφυγα για έργα ανέκδοτα, απαραίτητα στην έρευνά μου, όπως η Χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και το ερμηνευτικό έργο του Αναστασίου Σιναΐτη.

41. Βλ. πιο πάνω, σ. 7.

εποχής που χαρακτηρίζεται για την ιδιαιτερότητά της.

Ο Γλυκάς έζησε σε εποχή φαινομενικού μεγαλείου και δόξας και πολιτιστικής άνθισης, αλλά συγχρόνως και σε εποχή πολιτικής ρευστότητας, αστάθειας και γενικότερης κρίσης των πολιτιστικών αξιών. Το ανορθωτικό έργο των ηγεμόνων του οίκου των Κομνηνών και ιδιαίτερα των δύο πρώτων, Αλεξίου Α' και Ιωάννη Β', χάρισε στο βυζαντινό κράτος την τελευταία περίοδο αίγλης στην ιστορία του. Αλλά το κρατικό οικοδόμημα που ανήγειραν δεν είχε εσωτερική σταθερότητα, επειδή ακριβώς εξέλιπαν οι παράγοντες που σε προγενέστερες ανάλογες εποχές το στήριζαν και το παλινόρθωσαν μακροπρόθεσμα. Έτσι οι εντυπωσιακές επιτυχίες, που οφείλονταν στην ευφυή πολιτική και στρατιωτική δράση των Κομνηνών, δεν είχαν μόνιμα αποτελέσματα⁴².

Παράλληλα το κράτος υφίστατο στο εσωτερικό κραδασμούς από τη στάση της Εκκλησίας που, επειδή ανησυχούσε για την απώλεια της πρωτοκαθεδρίας της, υπονόμεινε την πολιτική των Κομνηνών απέναντι στον παπισμό και γενικά στη Δύση⁴³.

Αλλά και το οικοδόμημα της Εκκλησίας δεν στεκόταν καλά στα θεμέλιά του. Η θρησκευτική ορθοδοξία αμφισβητούνταν από τη φιλοσοφία και για τούτο μεγάλο μέρος της ευθύνης έφερνε ο αιώνας που προηγήθηκε⁴⁴.

Αιρετικά κινήματα επίσης, πολλές φορές με έντονα ανεπτυγμένα κοινωνικά στοιχεία, ταλάνισαν την Εκκλησία και το Κράτος, ενώ η δεισιδαιμονία με όλη τη

42. Βλ. σχετικά F. Chalandon, *Les Comnène*, τ. I. *Essai sur le règne d'Alexis I Comnène*, Paris 1900 (φωτ. ανατ. New York 1960) και τ. II. *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912 (φωτ. ανατ. New York 1960)· Ch. Diehl, *La société byzantine à l'époque des Comnènes*, Paris 1919· J. M. Hussey, *The Later Macedonians, the Comneni and the Angeli 1025-1204*, *Cambr. Med. Hist.* IV Pt I, 1966²· K. Αμάντου, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Β', 867-1024 μ.Χ., Αθήναι [Ο.Ε.Σ.Β.] 1957 (ανατ. 1977)· G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII. 1. 2.], München 1963 (ελλην. μετάφρ. Ι. Παναγόπουλου, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. III, Αθήνα 1981), όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

43. Γενικά για τη θρησκευτική κατάσταση της περιόδου αυτής βλ. Β. Στεφανίδου, *Εκκλησιαστική Ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήναι 1959 (= ανατ. Αθήνα 1970), σ. 423-427· Beck, *Kirche*, σ. 58, 343-344. Βλ. επίσης Lys. Oeconomus, *La vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Angels*, Paris 1918 (φωτ. ανατ. New York 1972), σ. 65 κ.ε. Βλ. πιο κάτω σ. 23 υποσ. 100.

44. Πράγματι η αναγέννηση της πλατωνικής φιλοσοφίας που σημειώθηκε τον 11ο αιώνα δημιούργησε κατά την εποχή αυτή μία αξιοσημείωτη φιλοσοφική κίνηση που περισσότερο από μία φορά ανησύχησε τους εκπροσώπους της αυστηρής ορθοδοξίας. Βλ. σχετικά Στεφανίδου, ό.π.· Oeconomus, ό.π., Εισαγωγή, σ. II. Βλ. ακόμη Τατάκη, *Φιλοσοφία*, σ. 202-203· R. Browning, *Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries*, *Past and Present* 69 (1975) 2-23 (= ανατ. Var. Repr. London 1977, XV)· Ev. Paltagean, *Discours écrit, discours parlé. Niveaux de culture a Byzance aux VIIIe-XIe siècles*, *Annales* 34 (1979) 264-278 (= ανατ. Var. Repr. London 1971, VI)· A. P. Kazdan - A.-Wh. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* [The Transformation of the Classical Heritage, VII], Berkeley - Los Angeles - London 1985, σ. 158 κ.ε.

συνοδεία των αστρολογικών και μαγικών εφαρμογών βασίλευε κυριαρχικά στις ψυχές πολλών ανθρώπων, προκαλώντας έντονες διαμάχες, με άμεσο αντίκτυπο μία ζωηρή φιλολογική δραστηριότητα⁴⁵.

Η γενική πολιτική κατάσταση είχε ως κύριο σύνδρομο αλλαγές, όχι περιορισμένες και τυχαίες, που αφορούσαν τα διάφορα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, από την πρωτογενή παραγωγή προϊόντων ως τη δημιουργία μεγάλων πνευματικών έργων και την επαναδιαμόρφωση των τρόπων σκέψης, χωρίς βέβαια να παύσει το Βυζάντιο να διατηρεί τα διηνεκή τυπικά στοιχεία που το χαρακτηρίζουν στη διάρκεια της χιλιετούς ύπαρξής του⁴⁶.

Ιδιαίτερα όσον αφορά το χώρο του πνευματικού πολιτισμού διαπιστώνεται την εποχή αυτή μία ιδιότυπη παράλληλη πορεία ή και αλληλοδιαπλοκή δύο αντίθετων τάσεων⁴⁷. Από τη μία οι Βυζαντινοί θεωρούν περισσότερο ίσως από κάθε άλλη φορά ως αποστολή τους την πολύμορφη αποδοχή, υιοθέτηση και αφομοίωση των προτύπων που τους παραδόθηκαν από την κλασική αρχαιότητα, και συνειδητά επιδιώκουν την ενσωμάτωση των προτύπων αυτών στο πολιτιστικό και ιδεολογικό πλαίσιο της βυζαντινής κοινωνίας⁴⁸, ενώ ταυτόχρονα επιδίδονται με ζήλο στην εκλεπτυσμένη φιλολογική έρευνα της κλασικής αρχαι-

45. Βλ. Oeconomus, ό.π., σ. 65-78, 83 κ.ε. Ειδικότερα βλ. L. Petit, Documents inédits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaires, *VVr* (1904) 465-493· P. Classen, Das Konzil von Konstantinopel 1166 und die Lateiner, *BZ* 48 (1955) 339-368· J. Gouillard, Le Synodikon de l'Orthodoxie: édition et commentaire, *Tr.Mém.* 2 (1967) 216-222· Στ. Ν. Σάκκου, Η εν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος του 1170, *Θεολογικόν Συμπόσιον* [Χαριστήριον εις τον καθηγητήν Παν. Κ. Χρήστου], Θεσσαλονίκη 1967, σ. 313-350· του ίδιου, «Ο Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν», τ. Α', *χριτική χειμέων και ερμηνεία*, Θεσσαλονίκη 1968, και τ. Β' «Ο Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν». Έριδες και σύνοδοι κατά τον ΙΒ' αιώνα, Θεσσαλονίκη 1968. Βλ. ακόμη Β. Κατσαρού, *Ιωάννης Κασταμονίτης*.

46. Každan, ό.π., σ. 231 κ.ε.

47. Βλ. σχετικά Každan, ό.π. Επιχειρείται μία ευρεία θεώρηση του πνευματικού πολιτισμού της εποχής. Βλ. ακόμη Hunger, *Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit, Versuch einer Neubewertung*, Anzeiger phil.-hist. Klasse, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Jg 1968, So. 3, σ. 59-76 (= ανατ. Var. Repr. London 1973)· Αγνής Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Η αναγέννησις των Γραμμάτων κατά τον ΙΒ' αιώνα εις το Βυζάντιον και ο Όμηρος* [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 14], Αθήναι 1971-1972, σ. 43-70· Κ. Α. Μανάφη, *Γραμματολογικά και κείμενα συγγραφέων ΙΒ' αιώνας*, Αθήναι 1979, σ. 5-18, όπου και η βιβλιογραφία των γενικών βοηθημάτων για την εποχή.

48. Βλ. Hunger, On the Imitation (mimesis) of Antiquity in Byzantine Literatur, *DOP* 23-24 (1969-1970) 15-38· Gy. Moravcsik, Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung, *Polychronion*, Fest. Fr. Dölger, Heidelberg 1966, σ. 366-377· C. Mango, The Classical Tradition in Byzantine Literature: the importance of Rhetoric, *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, σ. 35-47· R. Bolgar, The Classical Tradition, Legend and Reality, ό.π., σ. 7-19· E. Kennedy, The Classical Tradition in Rhetoric, ό.π., σ. 20-34· Mango, Discontinuity with the Classical Past in Byzantium, ό.π., σ. 48-57. Βλ. επίσης R. Scott, The Classical Tradition in Byzantine Historiography, ό.π., σ. 61-74· Margaret Mullet, The Classical Tradition in the Byzantine Letter, ό.π., σ. 75-93· H. Maguire, The Classical Tradition in the Byzantine Ekphrasis, ό.π., σ. 94-102.

ότητας⁴⁹.

Από την άλλη πλευρά πρωτότυπα έργα της λογοτεχνίας ή των καλών τεχνών, δημιουργημένα αυθόρμητα και χωρίς δάνεια συστατικά κλασικιστικά στοιχεία, τελειώς κατανοητά σε ένα πλατύτερο κοινό μαρτυρούν την ορμή για την αναζήτηση νέων τρόπων έκφρασης και επικοινωνίας των δημιουργών τους που ανταποκρίνεται άμεσα στη σύγχρονή τους επικαιρότητα⁵⁰.

Για πρώτη φορά στον 12ο αιώνα εμφανίζεται σχεδόν ολοκληρωμένη μία λογοτεχνία γραμμένη σε δημώδες ιδίωμα⁵¹. Ταυτόχρονα παρατηρείται εκτός από τη χρήση του δημώδους ιδιώματος και διεύρυνση της θεματολογίας που έχει ως σημείο αναφοράς τη συγκεκριμένη σύγχρονη ζωή όχι μόνο των λογίων αλλά και του απλού λαού⁵².

Η γραμματεία απλώνεται και κατακτά όλους τους τομείς. Στα πλαίσιά της βλέπουν το φως της δημοσιότητας και έργα που μας πείθουν για τη σοβαρή ενασχόληση των Βυζαντινών και με τις θετικές επιστήμες. Τα μαθηματικά, η αστρονομία —παρόλο που συγχέεται με την αστρολογία— η γεωγραφία, η φυσική ιστορία, η αλχημεία και η ιατρική προκαλούν το ενδιαφέρον των Βυζαντινών λογίων⁵³.

Ποτέ άλλοτε δεν είναι τόσο ευρύ το στρώμα των συγγραφέων και συγγραφών. Μπορούμε να μιλούμε για ομάδα (κάστα) λογίων στην οποία ανήκουν άτομα που εκπροσωπούν όλες τις επαγγελματικές και κοινωνικές τάξεις⁵⁴.

Η Κωνσταντινούπολη γίνεται για μία φορά ακόμη όχι μόνο το κέντρο της πολιτικής αλλά και του πνευματικού πολιτισμού⁵⁵.

Εδώ έζησε, πιθανότατα ως το θάνατό του, ο Μιχαήλ Γλυκάς ο επονομαζόμενος και Σικιδίτης. Ο περιπετειώδης βίος του Μιχαήλ αντικατοπτρίζει την οξεία μεταβλητότητα της εποχής και αποτελεί σύμπτωμά της, ενώ στο συγγραφικό του έργο γίνεται φανερή η παράλληλη παρουσία αλλά και η σύζευξη των αντίρροπων τάσεων που παρατηρούνται στο χώρο των πνευματικών πραγμάτων

49. Βλ. σχετικά N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, εκδ. Duckworth 1983, σ. 180-208.

50. Βλ. σχετικά Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 203-204. Βλ. ακόμη W. Hörandner, *Traditionelle und Populäre Züge in der Profandichtung der Komnenenzeit*, *Actes XV Int. Con. d'Et. Byz.* II, Athènes 1976, σ. 1-16.

51. Βλ. Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 38-39.

52. Βλ. Beck, *Χιλιετία*, σ. 414-416· Každan, *ό.π.*, σ. 83-86.

53. Βλ. Každan, *ό.π.*, σ. 148-158· Hunger, *Literatur*, τ. II, σ. 241-243 (Μαθηματικά, Αστρονομία), σ. 267 (Ζωολογία), σ. 275 (Βοτανική), σ. 310 (Ιατρική) όπου και η σχετική βιβλιογραφία· Beck, *Χιλιετία*, σ. 414-416.

54. Φιλολόγοι, δάσκαλοι, απλοί μοναχοί, κρατικοί υπάλληλοι όλων των βαθμίδων, αξιωματούχοι της Αυλής, κατώτεροι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι, γραμματείς, αριστοκράτες ακόμη και αυτοκράτορες θεραπεύουν τις Μούσες. Βλ. Beck, *Χιλιετία*, σ. 328-330.

55. Βλ. πιο πάνω τη βιβλιογραφία που σημειώνεται στην υποσ. 42. Βλ. επίσης Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 38-39, και *Χιλιετία*, σ. 330-347.

της εποχής του, που προαναφέραμε⁵⁶.

Η ταυτότητα του Μιχαήλ Γλυκά απασχόλησε επανειλημμένα την επιστημονική έρευνα ως τις μέρες μας⁵⁷. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτή η άποψη ότι ο λόγιος, θεολόγος, χρονογράφος, στιχοπλόκος και παροιμιαστής Μιχαήλ Γλυκάς, γραμματικός της αυτοκρατορικής γραμματείας στο επάγγελμα, είναι το ίδιο πρόσωπο με τον υποκινητή της γνωστής θεολογικής έριδας «περί του φθαρτού ή αφθάρτου του σώματος του Χριστού», που συγκλόνησε την Εκκλησία στο τέλος του 12ου αιώνα⁵⁸, τον μοναχό Μιχαήλ Σικιδίτη⁵⁹, τη δραστηριότητα του

56. Κυρίως σε ό,τι αφορά το γλωσσικό ιδίωμα. Βλ. Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 9, 182-183, και Χιλιετία, σ. 204· H. Eideneier, *Zur Sprache des Michael Glykas*, *BZ* 61 (1968) 5-9, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι ο Γλυκάς χρησιμοποιούσε αυθόρμητα και όχι συνειδητά ποτέ το λόγιο και ποτέ το δημώδες γλωσσικό ιδίωμα. Ο λόγος για το ικετευτικό ποίημα του Γλυκά. Βλ. πιο κάτω σ. 21. Αντίθετη άποψη στον O. Kresten, *Zum Sturz des Theodoros Styppeiotos*, *JÖB* 27 (1978) 49-103, κυρίως σ. 94, και Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 467 κ.ε. και 519-520, όσον αφορά τη Χρονογραφία. Για τη γλώσσα του ίδιου έργου βλ. επίσης Hunger, *Stilstufen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 12. Jahrhunderts: Anna Komnene und Michael Glykas*, *Byzantine Studies / Études Byzantines* 5 (1978-1979) 139-170, όπου, πρέπει να σημειώσω, για την εκτίμηση του γλωσσικού οργάνου που χρησιμοποιεί ο Γλυκάς στο χρονογραφικό του έργο, δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη η σχέση και η εξάρτησή του Γλυκά από τις πηγές του από άποψη ύφους. Ολοκληρωμένη και ορθή εκτίμηση για το θέμα αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τη συνολική και συγκριτική εξέταση του έργου του Γλυκά. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, ό.π.

57. Τις κυριότερες ιδιότητες που σχετίζονται με το βίο του τις αντλούμε από τα έργα του, για τα οποία βλ. πιο κάτω. Για την γενική και ειδική βιβλιογραφία που αφορά τη ζωή και το έργο του Γλυκά βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 260-261. Ειδικότερα για την ταυτότητα του προσώπου και το βίο του βλ. κυρίως E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τομ. Α', Paris 1880, σ. XVI· J. Dräseke, *Zu Michael Glykas*, *BZ* 5 (1896) 54-62· Krumbacher, *Eine Skizze...*, ό.π. Του ίδιου, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 169, 773-782, τ. Γ', σ. 44-46· Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. α'· Ευδ. Θ. Τσολάκη, *Μιχαήλ Γλυκά, Στίχοι οὓς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν*, *ΕΕΦΣΠΘ* παρ. 3, Θεσσαλονίκη 1959, σ. ε'-ιε'. Του ίδιου, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 118-124· Beck, *Kirche*, ό.π., σ. 654. Του ίδιου, *Δημ. Λογ.*, σ. 182-183· κυρίως Kresten, ό.π., σ. 49-103, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα.

58. Βλ. σχετικά Στεφανίδου, ό.π., και την πρόσφατη διαπραγμάτευση του Κατσαρού, ό.π., καθώς και την υπόλοιπη βιβλιογραφία που σημειώνεται πιο πάνω σ. 14, υποσ. 43 και πιο κάτω σ. 23, υποσ. 100.

59. Όνομα που διασώζει και η χειρόγραφη παράδοση του έργου του Γλυκά σε διάφορες παραλλαγές. Οριστική πάντως απάντηση και στο θέμα αυτό θα δώσει η ολοκληρωμένη μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης. Την ταύτιση του Γλυκά με τον Σικιδίτη υποστήριξε με σοβαρά επιχειρήματα ο Ευστρατιάδης, ό.π., σ. α'-ι'. Υπέρ της ταύτισης ο E. Kurtz, (Βιβλιοκρισία στην εκδ. Σ. Ευστρατιάδου, *Μιχαήλ τοῦ Γλυκά, Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θεῆας Γραφῆς Κεφάλαια*, τ. Α', Αθήναι 1906) *BZ* 17 (1908) 170, και ο Grumel, *DTC* X2 1705 κ.ε. Ο Beck αρχικά αποδέχτηκε την άποψη (βλ. *Kirche*, σ. 654), αργότερα όμως διατύπωσε αμφιβολίες (βλ. *Δημ. Λογ.*, σ. 182). Νέα επιχειρήματα υπέρ της ταύτισης και κυρίως κατά της άποψης του Beck στον Kresten, ό.π., σ. 65-70 και 90-95. Ο Kresten μεταξύ των άλλων επιχειρεί την ετυμολογική ερμηνεία του επωνύμου Σικιδίτης από το σικύη/σικύδιον (= κολοκύθα) ή από το σύκον/σικύδιον και εξετάζει τα ενδεχόμενα είτε να είναι το μοναστικό παρωνύμιο που ο Γλυκάς έλαβε ως μοναχός (σε σημείωμα του πατριάρχη Ιωάννη Ι' Καματηρού του 1199/1200 [Grumel, *Reg.*, 1195] παραδίδεται για τον Σικιδίτη και το όνομα Μύρων που, σύμφωνα με τον Kresten, φαίνεται σαν μοναστικό) είτε ένα παρωνύμιο σκωπτικού ή και

οποίου περιγράφει κυρίως ο Νικήτας Χωνιάτης⁶⁰.

Η ταύτιση αυτή πιστεύω ότι βοήθησε στην επίλυση μέρους των προβλημάτων της βιογραφίας του Γλυκά, στη βαθύτερη κατανόηση των προθέσεων και των πράξεών του, στην ορθότερη και ακριβέστερη αξιολόγηση της προσωπικότητας και του έργου του.

Γεννημένος στην Κέρκυρα⁶¹ στα χρόνια του Ιωάννη Κομνηνού (1118-1143), ο Γλυκάς έζησε από τα μέσα του 12ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη ως την κατάληψή της από τους Φράγκους⁶².

Για τον ιδιωτικό βίο του δεν γνωρίζουμε τίποτε. Αν η αφιέρωση της Χρονογραφίας του στο πρόσωπο που αποκαλεί φίλτατον τέχνον ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι απέκτησε γιο. Μπορεί όμως το πρόσωπο αυτό να είναι πλαστό.

Η ακμή της ζωής του συμπίπτει με τη διακυβέρνηση του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180). Τότε υπηρέτησε ως γραμματέας στην αυτοκρατορική γραμματεία⁶³.

Πότε ακριβώς και με ποιες συνθήκες ανέλαβε καθήκοντα στην αυτοκρατορική αυλή δεν το γνωρίζουμε. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε πως ένα εισιτή-

χυδαίου χαρακτήρα, που συσχετίζεται με το επώνυμο Γλυκάς και την ιδιότητα που υποδηλώνει (το γλυκύ).

60. Νικήτα Χωνιάτου, *Θησαυρός Ὁρθοδοξίας*, έκδ. F. Uspensky, *Oðerki, poistorii vizantijskoj obrazovannosti* 1891, σ. 242 (= Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. κζ'), και *Ἱστορία*, έκδ. J.-A. van Dieten, A'-B' [CFHB, XI/1], Berlin 1975, σ. 514,38-50. Για τις υπόλοιπες βυζαντινές πηγές που πραγματεύονται αυτή τη θεολογική έριδα, βλ. Κατσαρού, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, σ. 98 κ.ε., όπου και νέα στοιχεία.

61. Σύμφωνα με μαρτυρία των τίτλων ορισμένων χειρογράφων. Βλ. Legrand, *Bibliothèque*, ό.π., σ. XX· Krumbacher, *Ἱστορία*, τ. Α', σ. 774, και κυρίως Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, ό.π., σ. β'-δ', όπου διεξοδικά συζητείται το θέμα και επίσης απορρίπτεται, όπως και από τον Krumbacher (ό.π.) η άποψη του Leunclavius και του J. Labbe ότι η πατρίδα του Γλυκά υπήρξε η Σικελία. Ο Ευστρατιάδης στο σημείο αυτό ελέγχει την πληροφορία των παραπάνω ερευνητών ότι στα χειρόγραφα που μελέτησαν παραδίδεται η σχετική πληροφορία για την καταγωγή του Γλυκά, εκφράζοντας την υποψία ότι πιθανώς αγέννησαν εσφαλμένα τη γραφή Σικιδιώτης, παραλλαγή της γραφής Σικιδίτης που παρέχουν οι τίτλοι ορισμένων χειρογράφων. Βλ. και Κατσαρού, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, σ. 99 υποσ. 140, άλλη παραλλαγή του επωνύμου.

62. Σύμφωνα με το σημείωμα στην άνω δεξιά ώα του φ. 1^r του κώδικα Marc. gr. 402 (13ου αιώνα): αὕτη ἡ βίβλος συνετέθη παρὰ τοῦ ῥητορικωτάτου καὶ φιλοσοφωτάτου κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ συκιδιώτου συγχρονισαντος ἀπὸ τῆς βασιλείας Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ μέχρι καὶ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. και Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. ιθ'.

63. Σύμφωνα με τις επιγραφές πολλών χειρογράφων που διασώζουν το έργο και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του Νικήτα Χωνιάτη για τον Μιχαήλ Σικιδίτη (*Θησαυρός Ὁρθοδοξίας*, έκδ. Ευστρατιάδου, σ. κβ': *Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἐκ Κομνηνῶν Μανουὴλ γέγονέ τις ἀνὴρ τὴν κλῆσιν Μιχαὴλ, τὴν ἐπίκλησιν Σικιδίτης, τοῖς βασιλικοῖς ὑπογραφεῦσι κατειλεγμένος*). Βλ. σχετικά Krumbacher, *Ἱστορία*, τ. Α', σ. 774· Beck, *Kirche*, σ. 654, και κυρίως Kresten, ό.π., σ. 69, 92-93, που θεωρεῖ ότι ο Μιχαήλ Γλυκάς-Σικιδίτης ανήκε στο προσωπικό της αυτοκρατορικής γραμματείας στους ἐπὶ τοῦ κανικλείου και πιθανότατα στην *panoplia dogmatica* της αυτοκρατορικής καγκελλαρίας. Βλ. και πιο κάτω, σ. 21.

ριο για τη θέση αυτή υπήρξε ασφαλώς η μόρφωσή του. Κατά τη θητεία του στο αυλικό περιβάλλον ανέπτυξε δημόσιες σχέσεις, καταξιώθηκε και έγινε δημοφιλής, όπως φαίνεται από τον πολυπρόσωπο κύκλο των παραληπτών των πολυάριθμων επιστολών του, στον οποίο συγκαταλέγονται μεταξύ των άλλων μέλη της υψηλής αριστοκρατίας και ανώτεροι αξιωματούχοι. Οι παραλήπτες των επιστολών του του ζητούν τις χρήσιμες συμβουλές του όσο και τις γνώσεις του πάνω σε διάφορα θεολογικά κυρίως άπορα και ο Γλυκάς απευθύνεται σε αυτούς ως φίλος, καλός σύμβουλος και παρηγορητής⁶⁴.

Οι επιστολές αυτές εξάλλου, που διασώζονται σε συλλογή με τον τίτλο *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας γραφῆς κεφάλαια*⁶⁵, αποτελούν μνημεία της παγκόσμιας θεολογίας και ερμηνευτικής⁶⁶.

Είναι πραγματείες, κατά κανόνα μεγάλης έκτασης σε λόγια γλώσσα, όπου ποικίλα θέματα πατερικής φιλολογίας, θεολογίας, φιλοσοφίας, κανονικού δικαίου, λειτουργικής, ηθικής, φυσικής, αστρονομίας ζωντανεύουν πάντοτε μέσα από το φυσιοδιφικό και χρονογραφικό ενδιαφέρον του συγγραφέα. Οι λύσεις του απευθύνονται κυρίως και απαντούν στις απορίες του μέσου Χριστιανού, που έχει περιορισμένη θεολογική μόρφωση, και ανταποκρίνονται στις άμεσες θρησκευτικές ανάγκες του απλού Βυζαντινού. Μέσα από αυτές ο Γλυκάς αναδεικνύεται ο πιο πρωτότυπος και ζωηρός ερμηνευτής του αιώνα και διακρίνεται για την υγιή σχέση του απέναντι σε κάθε είδους προκατασκευασμένες απόψεις της βυζαντινής κοινωνίας⁶⁷.

Αυτή ακριβώς η σχέση του με τις αξίες της βυζαντινής παράδοσης που πηγάζει τόσο από το ανεξάρτητο πνεύμα του όσο και από τη θεωρητική του κατάρτιση και τις επιστημονικές του ενασχολήσεις, τον οδηγούν, όπως θα δούμε πιο κάτω, σε σύγκρουση με την Εκκλησία και το κράτος.

Λίγα έργα δίνουν την εικόνα της θεολογικής κίνησης στο Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα, όσο οι επιστολές του Γλυκά⁶⁸, όπως και κανένα άλλο ιστοριογραφικό έργο δεν δίνει το στίγμα της αλλαγής στην καλαισθησία της εποχής του, όσο η Χρονογραφία του, το άλλο πεζό έργο του που τον έκανε διάσημο. Το έρ-

64. Για την ταύτιση των παραληπτών των επιστολών και τη χρονολόγησή τους βλ. Krumbacher, *Eine Skizze*, σ. 420 κ.ε., και *Ιστορία*, τ. Α', σ. 778-779· Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. πθ'ζ'.

65. Έκδοση Σ. Ευστρατιάδου, *Μιχαήλ Γλυκά, Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας Γραφῆς Κεφάλαια*, τ. Α' [Βιβλιοθήκη Μαρασλή], Αθήναι 1906 - τ. Β', Αλεξάνδρεια 1912.

66. Βλ. Grumel, ό.π., και Beck, *Kirche*, σ. 654.

67. Η ενσυνείδητη τάση του Γλυκά να μην ανέλθει σε υψηλού επιπέδου θεωρητική δογματική διδασκαλία τον οδηγεί στην απλοποίηση των πατερικών κειμένων που χρησιμοποιεί ως πηγές του για τη σύνταξη των επιστολιμαίων λύσεών του, όπως μου δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστώσω από τη σχετική παραβολή των αντίστοιχων κειμένων. Οι κοινοί τόποι του θεολογικού και του χρονογραφικού έργου του Γλυκά αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης μου. Βλ. ακόμη σχετικά Beck, *Χιλιετία*, σ. 199 και 279.

68. Βλ. Grumel, ό.π.

γο αυτό γραμμένο⁶⁹ σε απλουστευμένη λόγια γλώσσα⁷⁰ εντάσσεται στην Trivallliteratur για το περιεχόμενο και το χαρακτήρα του⁷¹.

Σε μία εποχή που η υψηλή πραγματιστική ιστοριογραφία βρίσκεται σχεδόν ολοκληρωτικά στα χέρια πριγκήπων και πριγκιπισσών, ανώτερων αξιωματούχων της Αυλής και του διοικητικού μηχανισμού και έχει στραμμένη τη ματιά της, όπως προαναφέραμε⁷², στα κλασικά πρότυπα, από τα οποία αντλεί όχι μόνο το γλωσσικό όργανο και τη δομή, αλλά προχωρεί σε μια εκτεταμένη προσαρμογή των θεμάτων της, ο Γλυκάς τολμά να εισάγει με το χρονογραφικό του έργο έναν καινούργιο τύπο που απευθύνεται στην καλαισθησία και τη νοστορπία γενικά του Βυζαντινού αναγνώστη της εποχής του, για τον οποίο η τυπική κλασική παιδεία δεν σημαίνει πια τα πάντα, παρά αποτελεί ένα μέρος των ενδιαφερόντων του⁷³.

Η χρονογραφία του Γλυκά, που οριοθετεί το τέλος μίας μακράς χρονογραφικής παράδοσης, συγχρόνως σηματοδοτεί και τη γένεση νέας αντίληψης σχετικά με την αποστολή των ιστορικών έργων⁷⁴.

Αυτό γίνεται καλύτερα αντιληπτό, όταν συγκρίνουμε τη Χρονογραφία του Γλυκά με τις σύγχρονες Χρονογραφίες του Ιωάννη Ζωναρά και του Κωνσταντίνου Μανασσή, που εξαιτίας τουλάχιστον της γλωσσικής μορφής τους απευθύνονται σε λογιότερο αναγνωστικό κοινό με υποδομή κλασικής παιδείας. Οι χρονογραφίες αυτές, όπως είναι γνωστό⁷⁵, συγκαταλέγονται στις κύριες πηγές του Γλυκά. Πολύ συχνά ο Γλυκάς απλοποιεί από άποψη περιεχομένου και ύφους τα παραθέματα που αντλεί από αυτές, για να τα καταστήσει ευκολονόητα και να τα προσαρμόσει στο ύφος και το χαρακτήρα της *Βίβλου Χρονικής*⁷⁶.

Η «υποβάθμιση» αυτή του γλωσσικού επιπέδου των λογιότερων πηγών του φανερώνει το μέτρο της διαφοράς του από αυτές και φυσικά την πρόθεσή του να

69. Οι συνάψεις που παρουσιάζει με το θεολογικό έργο του οδήγησαν τον Hunger στην υπόθεση ότι πρέπει να γράφτηκαν και τα δύο περίπου την ίδια εποχή (*Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 256). Κατά την άποψή μου αυτό το επιχείρημα δεν είναι επαρκές για να στηρίξει μία παρόμοια υπόθεση. Η συγχρητική εξέταση των αντίστοιχων παραθεμάτων αλλά και άλλα εσωτερικά κριτήρια μου επέτρεψαν να συμπεράνω ότι η Χρονογραφία του πρέπει να υπήρξε το νεανικό έργο του Γλυκά. Βλ. και Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 778. Τις σχετικές εκτιμήσεις μου ελπίζω σύντομα να τις δημοσιεύσω.

70. Βλ. Hunger, *Stilstuffen*, ό.π., και Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 467 χ.ε. και 519-520.

71. Hunger, *Literatur*, ό.π., σ. 259 χ.ε.· Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 182-183· Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, ό.π. και σ. 49 χ.ε.

72. Βλ. πιο πάνω σ. 15.

73. Βλ. τις παρατηρήσεις του Beck, για το πνευματικό επίπεδο της αυτοκρατορικής Αυλής (Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 37). Επίσης Každan, ό.π., σ. 84.

74. Βλ. Každan, ό.π., σ. 205, όπου επισημαίνεται η βαθμιαία αλλαγή στην ιστορική αντίληψη από τον 11ο αιώνα.

75. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 91 χ.ε., σ. 217 χ.ε., σ. 226 χ.ε.

76. Βλ. ό.π., σ. 468 χ.ε., 504 χ.ε., 508.

επικοινωνήσει μέσω του έργου του με όσο το δυνατό ευρύτερο κοινό⁷⁷.

Το παράδειγμα του Γλυκά δεν βρήκε μιμητές ούτε στη σύγχρονη του εποχή ούτε στη μεταγενέστερη. Η διάδοσή του⁷⁸ όμως φανερώνει τη δημοτικότητά του και την ανάγκη των Βυζαντινών να μη στερηθούν την πληροφοριακή και την ψυχαγωγική του αξία. Από την ανάγκη αυτή εξάλλου που τόσο αποτελεσματικά θεράπευσε το χρονογραφικό έργο του Γλυκά, οι Βυζαντινοί λίγο αργότερα μεταγλωττίζουν ιστορικά έργα γραμμένα σε καλλιεργημένη λογοτεχνική γλώσσα για να τα καταστήσουν κατανοητά⁷⁹.

Αγνοούμε βέβαια πότε άρχισε η σταδιοδρομία του Γλυκά, γνωρίζουμε όμως πότε αυτή έληξε άδοξα. Φαίνεται ότι η καλή του μοίρα τον εγκατέλειψε το 1159. Στις αρχές του έτους αυτού φυλακίστηκε και καταδικάστηκε σε τύφλωση με εντολή του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού⁸⁰. Από τη φυλακή, τα *Νούμερα*, ο Γλυκάς έστειλε ικετευτικό ποίημα⁸¹ στον αυτοκράτορα γραμμένο σε γλώσσα με πολλά δημώδη στοιχεία⁸².

Με αυτό αμύνεται εναντίον της καταδίκης του, που την αποδίδει σε συκοφαντία⁸³ και αγωνίζεται να αποδείξει την αθωότητά του, χωρίς όμως να κάνει λόγο για την αιτία της φυλάκισής του.

Η αιτία της φυλάκισής του καθώς και η κατηγορία που του απαγγέλθηκε απασχόλησε ιδιαίτερα και επανειλημμένα την επιστημονική έρευνα.

Από τους παλαιότερους ερευνητές ο Legrand⁸⁴ και ο Krumbacher⁸⁵ εκφράζουν την απορία τους για την καταδίκη του Γλυκά.

Ο Ευστρατιάδης, που δέχεται, όπως προανέφερα, την ταύτιση του Γλυκά με τον Σικιδίτη, συμπεραίνει ότι ο Γλυκάς φυλακίστηκε με την κατηγορία της

77. Βλ. ό.π., σ. 91 κ.ε. και 507-509.

78. Η Colonna αριθμεί τριάντα χειρόγραφα και άλλα τόσα περίπου απόγραφα που παραδίδουν τη Χρονογραφία του. Βλ. E. Colonna, *Gli Storici bizantini dal IV al XV secolo*. I, *Storici profani*, Νεάπολη 1956, σ. 56-57.

79. Βλ. Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 38-39.

80. Η χρονολόγηση του γεγονότος το έτος 1156 από τον Legrand (*Bibliothèque*, σ. XIX) και τον Ευστρατιάδη (*Γλυκάς*, ό.π., σ. ζ' - η') έχει προ πολλού απορριφθεί, ύστερα από την έρευνα του Dräseke (*Zu Michael Glykas*, ό.π.), του Krumbacher (*Ιστορία*, τ. Γ', σ. 45), του Τσολάκη (*Στίχοι*, σ. ζ' - θ') και πρόσφατα του Kresten (*Zum Sturz des Theodoros Styppeiotos*, σ. 65, 68-69 και 90-95), που συζητά διάφορα χρονολογικά δεδομένα του βίου του Γλυκά. Βλ. επίσης Beck, *Kirche*, σ. 654, και *Δημ. Λογ.*, σ. 182-183· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α', σ. 256.

81. Τελευταία έκδοση από τον Τσολάκη (*Στίχοι*, ό.π., σ. 3-22). Για τις προηγούμενες εκδόσεις βλ. ό.π., σ. ιδ'-ιε'.

82. Βλ. Τσολάκη, ό.π., σ. ιβ'-ιγ'· επίσης Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Γ', σ. 44· Eideneier, *Zur Sprache des Michael Glykas*, ό.π., σ. 5-9· Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 182-183.

83. Δηλώνεται και στον τίτλο του ποιήματος. Βλ. *Στίχοι γραμματικού Μιχαήλ του Γλυκά οὗς ἔγραφε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρὸν ἐκ προσαγγελίας χαϊρεκάκου τινός*, έκδ. Τσολάκη, ό.π., και στίχοι 46-85.

84. *Bibliothèque*, ό.π., σ. XVI.

85. *Ιστορία*, τ. Γ', σ. 45.

μαγείας, ενώ βαθύτερη αιτία ήταν η αιρετική διδασκαλία του Γλυκά και η αναστάτωση που προκάλεσε αυτή στο κράτος και την Εκκλησία⁸⁶. Την άποψή του συμμερίστηκε και ο Grumel⁸⁷.

Ο Chalandon⁸⁸ πρώτος διετύπωσε μία διαφορετική ενδιαφέρουσα άποψη την οποία αποδέχθηκαν και ο Beck⁸⁹ και ο Hunger⁹⁰. Σύμφωνα με αυτήν ο Γλυκάς έπεσε στη δυσμένεια του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, επειδή είχε την παρρησία να του επιτεθεί για την εμμονή του στην αστρολογία και σε μία από τις λύσεις του να διακωμωδήσει μία γραφή του αυτοκράτορα και να του προσάψει τη χρήση πλαστών πατερικών κειμένων⁹¹.

Τέλος πρόσφατα ο Kresten⁹² ανέπτυξε μία θεωρία πολύ ελκυστική για το θέμα αυτό, με πειστική επιχειρηματολογία, που έδωσε νέα διάσταση στο δημόσιο βίο του Γλυκά.

Ο Kresten συνδέει την καταδίκη του Γλυκά με τη σύγχρονη παρόμοια καταδίκη ενός άλλου διάσημου θύματος, του γραμματικού και επί του κανικλείου Θεοδώρου Στυππειώτη, συγγενούς του οίκου των Κομνηνών και προϊσταμένου του γραμματικού Μιχαήλ Γλυκά-Σικιδίτη στο αυτοκρατορικό γραφείο⁹³.

Στις αρχές του έτους 1159 ο Θεόδωρος Στυππειώτης καταδικάστηκε σε τύφλωση ως ύποπτος εσχάτης προδοσίας με την κατηγορία της μαγείας, της κακής χρήσης της αστρολογίας και της διάδοσης χρησμών που προέλεγαν το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Α΄.

Ο Kresten υποστηρίζει πως θα ήταν μία πολύ παράξενη σύμπτωση, δύο διοικητικοί υπάλληλοι —προϊστάμενος και υφιστάμενος— τον ίδιο καιρό ακριβώς και με τον ίδιο τρόπο να τιμωρούνται, όταν μάλιστα στις κατηγορίες που απαγγέλθηκαν και στους δύο υπολανθάνει ο φόγος της μαγείας και η κακή χρήση της αστρολογίας.

Επομένως, συμπεραίνει ότι ο Γλυκάς πρέπει να ενεπλάκη στη συνομωσία του Θεοδώρου Στυππειώτη εναντίον του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και πιθανώς με την ιδιότητα του στιχοπλόκου να συνετέλεσε στην κατασκευή των παραπάνω χρησμών, γεγονός που αργότερα του προσήψε το στίγμα του μάγου⁹⁴. Πιθα-

86. Βλ. Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. ι' και ια'.

87. Ό.π.

88. *Jean II Comnène et Manuel Comnène*, Paris 1912, σ. 204.

89. *Kirche*, σ. 654· *Δημ. Λογ.*, σ. 182.

90. *Λογοτεχνία*, σ. 256.

91. Έκδ. και των δύο επιστολών από τον F. Cumont, *CCAG VI*, 108-125, 125-140. Για τη χρονολόγηση των επιστολών βλ. Kresten, ό.π., σ. 94, και αμέσως πιο κάτω υποσ. 94.

92. Ό.π.

93. Για τον Θεόδωρο Στυππειώτη βλ. Kresten, ό.π., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

94. Βλ. Kresten, ό.π., σ. 65-72 και 90-95. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Kresten αναθεωρεί την παλαιότερη άποψη ότι η διαφωνία του Μανουήλ Κομνηνού και του Γλυκά για την εγκυρότητα και τη χρησιμότητα της αστρολογίας τοποθετείται στο χρονικό διάστημα της φυλάκισης του Γλυκά και αποτελεί αιτία της τιμωρίας του, αντίθετα την τοποθετεί στη δεκαετία μεταξύ του 1170-1180 και

νότατα η θεωρία του Kresten ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα και το άστρο του Γλυκά έδωσε ακριβώς, όταν εκπληρώθηκε και το πεπρωμένο του Στυππειώτη. Βέβαιο πάντως είναι ότι ο ακρωτηριασμός του Γλυκά ήταν ελαφράς μορφής, ώστε δεν έχασε την όρασή του και έτσι συνέχισε τη συγγραφική του δραστηριότητα⁹⁵.

Έργο αυτής της περιόδου, που δείχνει το ενδιαφέρον του Γλυκά για τον λαϊκό βίο, υπήρξε και μία συλλογή παροιμιών σχολιασμένη από τον ίδιο που την αφιέρωσε στα 1164 με την πρόταξη ενός ποιήματος στον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό σε μία προσπάθεια αποκατάστασης των σχέσεών τους⁹⁶.

Ο Γλυκάς είναι αναμφισβήτητα ο πρώτος Βυζαντινός συλλέκτης παροιμιών⁹⁷.

Η σοβαρότερή του όμως ενασχόληση, ύστερα από την αποφυλάκισή του και την απώλεια της θέσης του στην αυτοκρατορική γραμματεία, ήταν η μελέτη και η ερμηνεία των Γραφών. Είναι επίσης βέβαιο, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από αναφορές του στις επιστολές του⁹⁸, αλλά και πληροφορίες του Χωνιάτη⁹⁹, ότι πήρε το μοναχικό σχήμα.

Καρπός των θεωρητικών του ενασχολήσεων αυτής της περιόδου είναι πιθανότατα και η σχολαστική θεολογική ερμηνεία του συμβολισμού του σώματος και του αίματος του Χριστού, μοναδική στη θεολογική σκέψη, και η δημοσίευση της σχετικής διδασκαλίας¹⁰⁰ που προκάλεσε τη μεγαλύτερη θεολογική διαμάχη ύστερα από την έριδα για τη θεότητα του Χριστού¹⁰¹.

θεωρεί την πράξη του Γλυκά ως μία φιλολογική εκδίχηση απέναντι στον αυτοκράτορα που τον τιμώρησε ως μάγο. Βλ. ό.π., σ. 94.

95. Τούτο συνάγεται από τις πληροφορίες του Νικήτα Χωνιάτη (*Ιστορία*, έκδ. van Dieten, σ. 147,81-148,85, και *Θησαυρός Όρθοδοξίας*, ό.π., σ. κδ', 4-6. Πρβλ. και Θεόδωρο Σκουταριώτη, ΜΒ, τ. Ζ', σ. 266-267. Προφανώς έχει υπόψη του την ιστορία του Χωνιάτη) για την τιμωρία που υπέστη κατηγορούμενος για μαγεία ο Μιχαήλ Σικιδίτης και από σχετικά σημειώματα που συνοδεύουν ορισμένα χειρόγραφα του έργου του Γλυκά. Βλ. Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. ζ'-η', και Kresten, ό.π., σ. 66-67. Ο ίδιος επίσης ο Γλυκάς παραπονείται στο τέλος πολλών κεφαλαίων ότι *ή τρύχουσα αὐτόν νόσος πλείυ γράφειν οὐ συγχωρεῖ*. Βλ. π.χ. Γλυκά, *Κεφάλαια*, έκδ. Ευστρατιάδου, νβ', ζθ', γ.

96. Βλ. Τσολάκη, *Στίχοι*, σ. η' Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 183 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

97. Βλ. Beck, ό.π.

98. Βλ. Ευστρατιάδου, *Γλυκάς*, σ. θ'-ια'.

99. *Ιστορία*, έκδ. van Dieten, σ. 68-85. Πρβλ. και Εφραίμ, στ. 6503-6540, και *Θησαυρός Όρθοδοξίας*, ό.π., σ. κδ', 4-6.

100. Σύμφωνα με αυτήν αμφισβητείται η αφθαρσία των προσφερόμενων στους πιστούς τιμών δώρων. Το σώμα και το αίμα του Χριστού κατά τη Μετάληψη είναι προϊόν θυσίας το οποίο δεν μετέχει ψυχής και νοός. Γι' αυτόν το λόγο είναι φθαρτό, όπως ήταν το σώμα του Χριστού πριν από την Ανάσταση. Οι αιρετικές απόψεις του Γλυκά μας είναι γνωστές από το κεφάλαιο πδ' (έκδ. Ευστρατιάδου, ό.π., τ. Β', σ. 348-379) και το κεφάλαιο νθ' (ό.π., σ. 133-135). Αξιολόγηση του Γλυκά ως ερμηνευτή βλ. στον Beck, *Kirche*, σ. 654. Διεξοδική διαπραγμάτευση της αίρεσης στον Ευστρατιάδη (ό.π., σ. ια' κ.ε.). Γενική ανασκόπηση και πολλά στοιχεία στον Κασσαρό (*Ιωάννης Κασταμονίτης*, σ. 100 κ.ε.).

101. Μεταξύ των ετών 1166-1170. Η έριδα αφορά την ερμηνεία του χωρίου *Ο Πατήρ μου*

Τις θεολογικές απόψεις του Γλυκά, εναντίον των οποίων αντέδρασε βίαια το κράτος και η Εκκλησία, τις υπεράσπισε με όλες του τις δυνάμεις ένας άνδρας μεγάλου κύρους, ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος Ιωάννης Κασταμονίτης στις σχετικές συνοδικές διαδικασίες των ετών 1196-1200, ως ηγέτης των υποστηρικτών της διδασκαλίας του Γλυκά, των λεγόμενων «φθαρτοδοκτητών»¹⁰².

Πιθανότατα οι δύο άνδρες να είχαν προσωπική γνωριμία¹⁰³.

Η μακροχρόνια αναμέτρηση που άρχισε στην περίοδο της πατριαρχίας του Γεωργίου Ξιφιλίνου (1191-1198)¹⁰⁴ και τερματίστηκε αναγκαστικά με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους χωρίς να καταλήξει σε οριστική λύση, δεν είχε ούτε νικητές ούτε νικημένους. Τότε χάνονται και τα ίχνη του Ιωάννη Κασταμονίτη, ενώ ο ιδρυτής της αιρετικής διδασκαλίας ο Μιχαήλ Γλυκάς, ο Σικιδίτης, ίσως δεν πρόλαβε να ζήσει την καταστροφή.

Η αιρετική διδασκαλία του Γλυκά αντιπροσωπεύει το ορθολογιστικό και σχολαστικό ρεύμα στην επίλυση των δογματικών ζητημάτων που επικρατεί στον 12ο αιώνα. Οι αμφισβητήσεις του μας πείθουν ότι ήταν εξοικειωμένος με τις φιλοσοφικές αντιλήψεις που κυριάρχησαν από τα τέλη του 11ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη¹⁰⁵. Η δημοσίευσή της εξάλλου αποδεικνύει την τόλμη και την παρρησία του δημιουργού της που δεν δίστασε να υπερασπίσει το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης των ατομικών του ιδεών εναντίον των παραδεδομένων βυζαντινών αξιών, όπως και η κριτική που άσκησε στις αστρολογικές επιδόσεις του αυτοκράτορα Μανουήλ.

Δεν είναι λοιπόν ξένο για την προσωπικότητα, την καλλιέργεια και την παιδεία του Γλυκά, καθώς και για τα ποικίλα ενδιαφέροντά του το γεγονός ότι καινοτομεί και με το χρονογραφικό του έργο.

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΤΜΗΜΑ ΤΩΝ BYZANTINΩΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ: Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ ΑΠΟ ΚΤΙΣΣΕΩΣ ΚΟΣΜΟΥ

Η ύλη των βυζαντινών χρονογραφικών έργων, σύμφωνα με το γενικά αποδεκτό ορισμό που διατύπωσε ο Krumbacher¹⁰⁶, είναι παγκόσμια ιστορία που οι χρονογράφοι την πραγματεύονται από κτίσεως κόσμου ως τη σύγχρονή τους εποχή, ή την λίγο προγενέστερή τους ή, κατά προτίμηση, ως το χρόνο ανάρρησης του βασιλιά που βασιλεύει στις μέρες τους.

μειζων μου ἐστίν. Βλ. Κατσαρού, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, σ. 259 κ.ε. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

102. Βλ. ό.π., σ. 106. Ο Κατσαρός επισημαίνει την άμεση σχέση της διδασκαλίας του Γλυκά με τα θεολογικά κείμενα του κωδ. Sinait. gr. 1117 (=S) που τα αποδίδει στον Κασταμονίτη.

103. Βλ. ό.π.

104. Βλ. ό.π., σ. 115.

105. Βλ. πιο πάνω, σ. 14, υποσ. 44.

106. *Ιστορία*, τ. Α', σ. 441. Πρβλ. την εκτίμηση του Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 26-29.

Ο όρος από κτίσεως κόσμου, που είναι σε χρήση για να δηλώνει συνήθως την πάγια χρονολογική αφετηρία της χρονογραφικής αφήγησης, παρουσιάζει μίαν ελαστικότητα, μία διαφοροποίηση, όσον αφορά το ακριβές χρονικό σημείο έναρξης της αφήγησης και επομένως αυξομειώνει αντίστοιχα και το περιεχόμενο των χρονογραφικών έργων.

Όπως διαπίστωσα από τη μελέτη της βυζαντινής χρονογραφικής παράδοσης, από ένα συνολικό αριθμό εικοσιτεσσάρων (24) χρονογραφιών που είναι έργα γνωστά και σώζονται, μόνο στις επτά (7) η εξιστόρηση αρχίζει από κτίσεως κόσμου, δηλ. από την πρώτη ημέρα της Δημιουργίας. Από τις υπόλοιπες, στις εννέα (9) η διαπραγμάτευση της ύλης αρχίζει από τη δημιουργία του Αδάμ¹⁰⁷, δηλ. την έκτη ημέρα της Δημιουργίας, ενώ για τις οκτώ (8) που απομένουν, η έναρξη ποικίλλει, για ιδιαίτερους λόγους κάθε φορά¹⁰⁸.

Στον πίνακα που ακολουθεί καταγράφονται με χρονολογική σειρά οι βυζαντινές χρονογραφίες που ανέφερα, και σημειώνεται η αρχοτέλεια του περιεχομένου τους καθώς και ο χρόνος σύνθεσής τους:

A/A	Συγγραφέας	Τίτλος Χρονογραφίας	Χρόνος συγγραφής	Αρχοτέλεια περιεχομένου
1.	Ησούχιος Μιλήσιος	Ίστορία Ρωμαϊκή τε καί παντοδαπή ή Χρονική Ίστορία Χρονογραφία	post 518	Βήλος-518
2.	Ιωάννης Μαλάλας		528-540 ¹¹⁰	Μυθική ιστορία των Αιγυπτίων
3.	Ιωάννης Αντιοχεύς	Ίστορία Χρονική ¹⁰⁹	610-631	Αδάμ-610
4.	—	Χρονικόν Πασχάλιον	631-641	Αδάμ-627

107. Η αφετηρία της αφήγησης των παγκόσμιων χρονικών από το σημείο αυτό δημιούργησε και τον όρο Χρονικόν από 'Αδάμ που συνήθιζαν να τον χρησιμοποιούν οι Βυζαντινοί.

108. Να θυμίσουμε π.χ. ότι ο Θεοφάνης αρχίζει τη Χρονογραφία του από το 284 μ.Χ., γιατί συνεχίζει τη Χρονογραφία του φίλου του Γεωργίου Συγκέλλου, που πέθανε πριν την ολοκληρώσει. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης επίσης συνεχίζει από το σημείο που ο Θεοφάνης περατώνει το δικό του χρονογραφικό έργο (για την ακρίβεια δύο έτη νωρίτερα, το 811), γιατί, όπως ο ίδιος αναφέρει στο Προοίμιόν του, έκρινε ότι την έπιτομήν τής Ιστορίας ήριστα μετά τούς παλαιούς έπραγματεύσαντο πρώτον μὲν ὁ μοναχὸς Γεώργιος καὶ σύγκελλος χρηματίας Ταρασίου τοῦ άγνωτάτου πατριάρχου, μετ' ἐκείνων δὲ ὁ ὁμολογητὴς Θεοφάνης καὶ τοῦ Ἀγροῦ ἡγουμένους... (έκδ. Thurn, 3, 6-9).

109. Ἡ απλὴς Ίστορία στις Κωνόνειες εκλογές. Στον κώδικα Paris gr. 1763 Ἀρχαιολογία, ενώ στον Paris gr. 1630 Ἐκθεσις περί χρόνων καὶ κτίσεως κόσμου. Βλ. Krumbacher, Ίστορία, τ. Α', σ. 680· Hunger, Λογοτεχνία, τ. Β', σ. 125.

110. Τα πρώτα δεκαεπτὰ βιβλία. Το δέκατο ὄγδοο πιθανῶς μετά το 565. Βλ. Krumbacher, Ίστορία, τ. Α', σ. 671· Hunger, Λογοτεχνία, τ. Β', σ. 117.

A/A	Συγγραφέας	Τίτλος Χρονογραφίας	Χρόνος συγγραφής	Αρχοτέλεια περιχομένου
5.	Γεώργιος Σύγκελλος	Ἐκλογή Χρονογραφίας	ante 810	Δημιουργία-284 μ.Χ.
6	Θεοφάνης	Χρονογραφία	814-818	284 μ.Χ.-813
7.	Νικηφόρος Πατριάρχης	Χρονογραφικὸν σύντομον	post 829	Αδάμ-829
8.	Γεώργιος Μοναχός	Χρονικὸν σύντομον	ante 867	Αδάμ-842
9.	—	Ἐκλογή Ἱστοριῶν	867-886 ¹¹¹	Αδάμ-518
10.	Σικελιώτης Ανώνυμος	Χρονικὸν	post 965	827-965
11.	Συνεχιστής Θεοφάνη	Χρονογραφία	945-959 ¹¹² 963-969 ¹¹³ 961-963 ¹¹⁴	813-961
12.	Συνεχιστής Γεωργίου Μο- ναχού	Χρονογραφία	842-948	842-1143
13.	Συμεὼν Μάγιστρος	Χρονογραφία	963-969 ¹¹⁵	Δημιουργία-948
14.	Ψ/Συμεὼν	Χρονογραφία	969	Δημιουργία-948
15.	Πέτρος Αλεξανδρεὺς	Ἐκθεσις χρόνων ἐν συντόμῳ ἀπὸ Ἀδάμ ἕως νῦν	post 912	Αδάμ-912
16.	Ιωάννης Σκυλίτσης	Σύνοψις Ἱστοριῶν Συνέχεια Ἰω. Σκυλίτση	post 1057 1101-1143	811-1057 1057-1079/80
17.	Γεώργιος Κεδρηνός	Σύνοψις Ἱστοριῶν	post 1057	Δημιουργία-1057
18.	Ιωάννης Ζωναράς	Ἐπιτομή Ἱστοριῶν	1143-1163	Δημιουργία-1118
19.	Κων/νος Μανασσής	Σύνοψις Χρονικῆς	ante 1187	Δημιουργία-1081
20.	Μιχαὴλ Γλυκάς	Βιβλος Χρονικῆς	ante 1159	Δημιουργία-1118
21.	Ιωήλ	Χρονογραφία ἐν συνόψει	post 1204	Αδάμ-1204
22.	Ιωάννης Σικελιώτης	Σύνοψις Χρονικῆς	post 1204	Αδάμ-1204
23.	Θεόδωρος Σκουταριώτης (Σύνοψις Σάθα)	Σύνοψις Χρονικῆς	τέλος 13ου αἰώνα	Αδάμ-1261
24.	Εφραίμ	Χρονικὴ Ἱστορία διὰ στίχων	1313	Ιούλιος Καίσαρ- 1261

111. Η αρχική σύνθεση που πρέπει να ξεκινούσε από κτίσεως κόσμου δέχτηκε προσθήκες που φθάνουν ως το έτος 1118. Βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 133.

112. Τα πρώτα πέντε βιβλία.

113. Το πρώτο μέρος του έκτου βιβλίου.

114. Το τελευταίο μέρος του έκτου βιβλίου. Βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 707-708.

115. Με το όνομα του Συμεών Μαγίστρου και Λογοθέτη μας παραδίδεται Χρονογραφία, που η αρχική της έκταση, ο χρόνος συγγραφής και οι πηγές της αποτελούν ακόμη και σήμερα ένα από τα πλέον δυσεπίλυτα προβλήματα της βυζαντινής ιστοριογραφίας. Η Χρονογραφία αποδίδεται στον Θεοδόσιο Μελιτηνό ή στον Λέοντα Γραμματικό ή στον Ιούλιο Πολυδεύκη ενώ σε άλλα εμφανίζεται ως ανώνυμη. Η νεότερη έρευνα δέχεται ότι πρόκειται για επεξεργασίες και συνέχειες του ίδιου ανώνυμου χρονικού, που είναι γνωστό με το συμβατικό όνομα *Ἐπιτομή*. (Βλ. και πιο κάτω σ. 37 κ.ε.). Η συνέχεια αυτού του χρονικού με την προσθήκη του Συνεχιστή του Γεωργίου Μοναχού είναι πιθανό-

Σύμφωνα με τον πίνακα, οι χρονογραφίες που η αφήγησή τους αρχίζει από την πρώτη ημέρα της δημιουργίας του κόσμου και το εισαγωγικό τους τμήμα περιλαμβάνει τα δρώμενα της εξαήμερου κτίσεως αντιπροσωπεύουν στο γενικό σύνολο το 28%. Και είναι με χρονολογική σειρά οι ακόλουθες:

1. Η Έκλογή Χρονογραφίας του Γεωργίου Συγκέλλου¹¹⁶
2. Η Χρονογραφία του Συμεών Λογοθέτη¹¹⁷
3. Η Χρονογραφία του Ψευδοσυμεών¹¹⁸
4. Η Σύνοψις Ίστοριών του Γεωργίου Κεδρηνού¹¹⁹
5. Η Έπιτομή Ίστοριών του Ιωάννη Ζωναρά¹²⁰
6. Η Σύνοψις Χρονική του Κωνσταντίνου Μανασσή¹²¹ και
7. Η Βίβλος Χρονική του Μιχαήλ Γλυκά¹²².

Η έναρξη της αφήγησης από κτίσεως κόσμου και η πρόταξη της Κοσμοποιίας ως εισαγωγής των παραπάνω χρονογραφιών, βασικά στοιχεία που αποτελούν την ειδοποιό διαφορά τους από την υπόλοιπη βυζαντινή χρονογραφική παράδοση, δεν είναι αποτέλεσμα της προσωπικής επινόησης του καθενός από τους συγγραφείς τους· αντίθετα είναι προϊόν μακράς εξέλιξης και μεγάλης επισημονικής προσπάθειας. Αποτελεί κύριο γνώρισμα της τυπολογίας τους και του εξαιρετικά πολύπλοκου πλαισίου της διαμόρφωσής της. Οι καταβολές της, που δεν ανάγονται στην ίδια ρίζα, από τη μία συνδέονται με την αρχαιοελληνική ιστοριογραφική παράδοση και από την άλλη φθάνουν στις απαρχές της χριστιανικής Ερμηνευτικής και όλης της υποδομής της, που κυρίως την συναποτελούν η αρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση και η ιουδαϊκή Απολογητική της όψιμης ελληνιστικής περιόδου¹²³.

νότατα το έργο του Συμεών Μαγίστρου και Λογοθέτη. Το κείμενο του γνήσιου Συμεών δεν έχει ακόμη εκδοθεί. Σε αντικατάστασή του χρησιμεύει η έκδοση του Λέοντα Γραμματικού. Το πληρέστερο κείμενο για τα γεγονότα της Δημιουργίας, που μας ενδιαφέρουν, το δίνει η παραλλαγή του Θεοδοσίου Μελιτηνού. Για την προβληματική του Συμεών Λογοθέτη βλ. σχετικά Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 728-740· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 163-167. Ανασκόπηση του θέματος ο Μαρκόπουλος, *Ψευδοσυμεών*.

116. L. Dindorf, CB, 1829, 1,1-6,2.

117. *Theodosii Meliteni qui fertur chronographia*, editit et reformavit Th. F. Tafel, München 1859. Πρβλ. Paris. gr. 1712 φφ. 6^r-7^v, όπου παραδίδεται η αρχή του Λογοθέτη. Βλ. και Μαρκόπουλου, *Ψευδοσυμεών*, σ. 32.

118. Paris. gr. 1712 φφ. 18^v-20^r.

119. Bekker, CB, 1838, τ. Α', 6,12-9,21.

120. M. Pinder, CB, 1841, τ. I, 17,1-20,11.

121. Bekker, CB, 1837, 4,27-5,37.

122. Bekker, CB, 1836, 4,4-126,8.

123. Βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 441-442, 650· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 22-25 και 36· A. Pertusi, *L'atteggiamento spirituale della piu antica storigrafia bizantina*, *Aevum* 30 (1956) 134-166. Βλ. επίσης A. Momigliano, *Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D.*, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, σ. 79-99· Averil-A. Cameron, *Christianity and Tradition in the Historiography of the Late Empire*, *Class. Quart. NS* 14 (1964) 316-328· Brian Croke, *Christian Chronicles and*

Πριν εξετάσουμε συγκριτικά το κείμενο των παραπάνω χρονογραφιών, ξεκινώντας από το κοινό χρονολογικό σύστημά τους, ας κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη λειτουργία, τη σημασία, τη χρήση και την προέλευσή του. Αρχικά πρέπει να πούμε ότι το σύστημα χρονολόγησης από χτίσεως κόσμου, που άρχισε να εμφανίζεται σποραδικά τον 8ο μ.Χ. αιώνα και η χρήση του γενικεύτηκε με την πάροδο του χρόνου, υπήρξε κυρίως το κατεξοχήν χρονολογικό σύστημα των βυζαντινών χρονογραφικών έργων ακόμη και εκείνων που η αφήγησή τους δεν άρχιζε από την πρώτη ημέρα της Δημιουργίας ή από τον Αδάμ¹²⁴.

Το σύστημα αυτό αποτέλεσε τη βάση του χρονολογικού πλαισίου για το συγχρονισμό των διαφορετικής προέλευσης ιστοριών που συνυφαίνουν το τεράστιο πανόραμα των βυζαντινών χρονογραφιών. Γιατί η ιστορία που διηγούνται οι χρονογραφίες δεν είναι η ιστορία ενός έθνους, αλλά ολόκληρου του τότε γνωστού κόσμου. Στοιχεία κυρίως ελληνικά και εβραϊκά, προερχόμενα από τη Βίβλο, αλλά και ανατολικά (ασσυριακά, αιγυπτιακά) καθώς και ρωμαϊκά συνθέτουν το περιεχόμενο της ιστορίας αυτής.

Η ανάγκη λοιπόν της χρονολογικής συσχέτισης και ταυτόχρονης παρουσίας όλων αυτών των στοιχείων, δηλ. όλων αυτών στην ουσία ξεχωριστών ιστοριών, απαιτούσε ένα ενιαίο και συνολικό χρονολογικό πλαίσιο, στο οποίο ανταποκρίθηκε το σύστημα από καταβολής κόσμου.

Έτσι το σύστημα αυτό λύνοντας ένα κεφαλαίωδες πρόβλημα πρακτικής σημασίας έγινε το χρονολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής θεώρησης της ιστορίας και του ανθρώπινου παρελθόντος, μίας θεώρησης όχι μόνο ιστορικής, αλλά συνάμα και συμβολικής¹²⁵ με έντονο τον ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα. Οι χρονογράφοι επιχειρούσαν, μέσα από το πλήθος των ειδήσεων που παρείχαν, να ερμηνεύσουν τη λειτουργία της Θείας Πρόνοιας από τη στιγμή της δημιουργίας του σύμπαντος κόσμου και να εκφράσουν την αδιάλειπτη δράση του Θεού, τη συμμετρία του σχεδίου του και τον ηθικό του σκοπό¹²⁶. Οι περισσότεροι από τους χρονογράφους θεωρούσαν την ιστορία ένα είδος ομιλίας με την οποία τους δινόταν η ευκαιρία να δικαιώσουν την τύχη που ο Θεός κάθε φορά επιφυλάσσει στους ανθρώπους. Ο τελικός σκοπός τους ήταν κυρίως εποικοδομητικός: να καταδείξουν ότι τις συμφορές του κόσμου τις επιτρέπει η ανεξάντλητη αγαθότητα του Θεού μόνο και μόνο γιατί οι άνθρωποι απομακρύνθηκαν από την ευθεία οδό, στην οποία και πρέπει να επανέλθουν για να απαλλαγούν από αυτές τις

Byzantine History, 5th-6th Centuries, Var. Repr., 1992, CS 386.

124. Βλ. σχετικά Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert*, *BNJ* 7 (1928/29) 1-56· F. Dölger, *Das Kaiserjahr der Byzantiner*, München 1949. Κυρίως Grumel, σ. 65-95, 26-55, 56-72 και 11-128.

125. Βλ. Grumel, σ. 4· Mango, *Βυζάντιο*, σ. 225 κ.ε.

126. Βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 35-36, 39-41.

συμφορές¹²⁷. Η παρόμοια θεώρηση του ιστορικού γίνεσθαι δεν είναι πρωτότυπο δημιούργημα της βυζαντινής εποχής. Στη διάρκειά της βέβαια αποκτά, κάτω από την επίδραση ορισμένων νέων παραγόντων, και κυρίως του Χριστιανισμού, έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα¹²⁸. Η καταγωγή της όμως αναμφίβολα ανάγεται αρχικά, όπως προανέφερα, στην αρχαιοελληνική ιστοριογραφική παράδοση. Η σχέση αυτή τονίζεται ιδιαίτερα για τα αμιγώς ιστορικά έργα, συχνά όμως λησμονείται ότι αυτό αληθεύει ως ένα βαθμό και για τα χρονογραφικά.

Εξάλλου η διαπίδυση των στοιχείων εκείνων που θεωρούνταν κατά παράδοση λαϊκά ή λαϊκότερα και ότι ανήκουν στο απόθεμα των χρονογραφικών αφηγήσεων είναι διαπιστωμένη και ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ των δύο ομάδων, των ιστοριών και των χρονογραφιών υφίσταται «cum grano salis» κατά την εύστοχη παρατήρηση του Hunger.

Αρχίζοντας από τον ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα αυτής της ιστορικής σύλληψης δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε το Ηροδότειο έργο, όπου, σύμφωνα με την αντίληψη του «πατέρα της ιστορίας», η ακολουθία των γεγονότων φαίνεται να υποτάσσεται σε ηθικές αρχές με την έννοια της ενοχής και του εξιλασμού¹²⁹. Πλάι στο πρώιμο παράδειγμα του Ηροδότου θα μπορούσαμε να προσθέσουμε το όψιμο του Ζωσίμου —για να περιοριστώ σε δύο έκτυπα και χρονικά απομακρυσμένα παραδείγματα¹³⁰— στη Νέαν Ίστορίαν του όπου¹³¹ εμφανίζεται η ενδιαφέρουσα άποψη ότι η παρακμή της ρωμαϊκής δύναμης οφείλεται στην απομάκρυνση από τη θρησκεία των προγόνων¹³².

Όσον αφορά επίσης το χρονολογικό στοιχείο της ιστορικής θεώρησης, την τάση δηλ. να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στην ιστορική παράδοση, όπως την

127. Η παρόμοια κοσμοαντίληψη των χρονογράφων ευθυγραμμίζεται πολύ συχνά με τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία. Ειδικότερα εκείνες οι εξωραϊστικές αφηγήσεις —αιτιολογικοί μύθοι— που αφορούν τους αυτοκράτορες και εμφανίζονται συχνά με τη μορφή διαφόρων «σημείων», οιωμών και προφητειών και παρουσιάζουν ως «σκεύος εκλογής» τον νεαρό μελλοντικό αυτοκράτορα.

128. Βλ. Momigliano, ό.π., σ. 83-93.

129. Βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 457-460.

130. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Ζώσιμος έχει δεχθεί την επίδραση του Ηροδότου, όσον αφορά τουλάχιστον τη θεολογική αντίληψη. Βλ. D. S. Scavone, *Zosimus and his Historical Models*, *GRBS* 11 (1970) 57-67.

131. Έκδ. L. Mendelssohn, *Zosimi comitis et exadvocati fisci historia nova*, Leipzig 1887 (= ανατ. Olms/Hildesheim 1963), και F. Paschoud, τ. 1 (βιβλ. 1-2), Paris 1971, τ. 2 (βιβλ. 3-4), Paris 1972. Πρέπει να γράφθηκε το 498. Βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 71.

132. Βλ. π.χ.: *ἀλλὰ τούτων μὲν οὐκ ἂν τις ἀνθρωπίνην ἰσχὺν αἰτιάσατο, Μοιρῶν δὲ ἀνάγκην ἢ ἀστρώων κινήσεων ἀποκαταστάσεις ἢ θεοῦ βούλησιν τοῖς ἐφ' ἡμῖν μετὰ τὸ δίκαιον ἀκόλουθον οὖσαν. ταῦτα γὰρ εἰρμόν τινα αἴτιον τοῖς ἐσομένοις εἰς τὸ τοιῶσδε δοκεῖν συμβαίνειν ἐπιτιθέντα, δόξαν τοῖς ὀρθῶς τὰ πράγματα κρίνουσιν ἐμποιεῖ τοῦ θεία τινὶ προνοίᾳ τὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιγεγράφθαι διοίκησιν, ὥστε εὐφορίας μὲν συνιούσης ψυχῶν εὐθηνεῖν, ἀφορίας δὲ ἐπιπολαζούσης ἐς τὸ νῦν ὀρώμενον σχῆμα κατενεχθῆναι (1.1), τὸ γὰρ ἑλλείπον ἀναπληρῶσαι διὰ τοῦ κόσμου τοῦ περιεικεμένου τοῖς ἀγάλμασιν ἐγνώσαν, ὅπερ οὐδὲν ἔτερον ἦν ἢ τὰ τελεταῖς ἀγίαις καθιδρυθέντα καὶ τοῦ καθήκοντος κόσμου τυχόντα διὰ τὸ φυλάξαι τῇ πόλει τὴν εὐδαιμονίαν αἰδίου, ἐλαττωθείσης κατὰ τι τῆς τελετῆς ἄψυχα εἶναι καὶ ἀνενέργητα (5.41).*

εννοούμε και σήμερα, και στην προϊστορία και το μύθο και να συλληφθεί χρονολογικά ολόκληρη η πορεία από την πολύ παλαιά εποχή, αυτή εμφανίζεται ήδη κατά το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα στο ιστορικό έργο του Ελλάνικου¹³³.

Η διέγερση επίσης των ορίων της ιστορικής αφήγησης, ώστε να λάβει το χαρακτήρα παγκόσμιας ιστορίας, επιχειρήθηκε για πρώτη φορά, σύμφωνα με τα δεδομένα που υπάρχουν, κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα από τον Έφορο¹³⁴.

Το νήμα που ξεκίνησε από το έργο του Εφόρου περνώντας από τις παγκόσμιες ιστορίες, όπως η *Βιβλιοθήκη* του Διοδώρου του Σικελιώτη¹³⁵, οι *Ιστορίαι* του Νικολάου Δαμασκηνού¹³⁶ και η *Χρονική Ίστορία* του Ερεννίου Δεξιππου¹³⁷ έφθασε τέλος κατά τη βυζαντινή εποχή στην παγκόσμια ιστορία του Ησυχίου του Μιλησίου¹³⁸ και στην πρώτη σωζόμενη βυζαντινή χρονογραφία του Ιωάννη Μαλάλα¹³⁹.

Η περίπτωση σύγχρονη κυκλοφορία των δύο τελευταίων συγγενικών έργων¹⁴⁰, ύστερα από το πρώτο τρίτο του 6ου αιώνα παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς η *Χρονική Ίστορία* του Ησυχίου σηματοδοτεί τη συνέχιση της παράδοσης του αρχαίου γραμματειακού είδους της παγκόσμιας ιστορίας κατά το τέλος περίπου της Ύστερης Αρχαιότητας¹⁴¹, ενώ η *Χρονογραφία* του Ιωάννη Μαλάλα γίνεται το πρότυπο της βυζαντινής χρονογραφίας και της ελαφράς λογο-

133. Κυρίως την *Ατθίδα* του. Βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 467 κ.ε.

134. Βλ. ό.π., σ. 862 κ.ε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στον Έφορο διακρίνουμε βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα που συναντούμε στους Βυζαντινούς χρονογράφους. Τα λείψανα δείχνουν ότι ο Έφορος, όπως και οι περισσότεροι από τους Βυζαντινούς ομοτέχνους του, ήταν συρραφέας που διασκέδαζε τις πηγές που χρησιμοποιούσε και τις συμβίβαζε βίαια. Στο έργο του επίσης είναι ευδιάκριτη εκείνη η ηθικοδιδασκτική στάση που αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα των βυζαντινών χρονογραφιών. Βλ. G. L. Barber, *The Historian Ephorus*, Cambridge 1935.

135. Βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 1068-1069.

136. Βλ. ό.π., σ. 1069.

137. Βλ. Norden, *RE* S 1930, 293 (= Griech. Geschichtsschreiber, Leipzig 1957, σ. 290)· Lesky, *Ιστορία*, σ. 1162 κ.ε.

138. Βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 1163 και 1164· Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 653-658· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 23.

139. Βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 1163· Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 658-679· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 116-125.

140. Η παγκόσμια ιστορία του Ησυχίου πρέπει να δημοσιεύτηκε ύστερα από το 518 (βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 654), ενώ τα δεκαπτά βιβλία της *Χρονογραφίας* του Μαλάλα μεταξύ των ετών 528-540 (ό.π., σ. 671. Αμφισβητεί τη χρονολόγηση ο Γ. Σωτηριάδης, ό.π.).

141. Φαίνεται ότι το είδος της παγκόσμιας ιστορίας, σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουμε, έχει ως μοναδικό εκπρόσωπό της κατά τον 6ο αιώνα τον Ησύχιο. Το είδος αυτό επανεμφανίζεται τον 7ο αι. σε κλάδο της παράδοσης του έργου του Ιωάννη Αντιστοχίως, (στα λεγόμενα *excerpta Constantini*, τα οποία ακολουθούν τις προδιαγραφές της πραγματικής ιστοριογραφίας, όπως αυτή καλλιεργήθηκε από τους ελληνιστικούς χρόνους. Βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 682· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 127) και πολύ αργότερα, τον 12ο αιώνα για τελευταία φορά με το εκτεταμένο χρονογραφικό έργο του Ιωάννη Ζωναρά (βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 753· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 248-249· Τσολάκη, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι του 11ου και 12ου αιώνα*, ό.π., σ. 97-99).

τεχνίας¹⁴² και αντανακλά την προσοδευτική αλλαγή που συντελείται στην πνευματική καλλιέργεια και στην καλαισθησία του αναγνωστικού κοινού της εποχής αυτής και γενικότερα στην κοσμοθεωρία του¹⁴³. Το έργο του Μαλάλα δεν είναι βέβαια το πρώτο του είδους. Ο ίδιος μνημονεύει ως προδρόμους του μία σειρά συγγραφέων¹⁴⁴ που πρέπει να ανήκουν στην περίοδο μεταξύ του τέλους του 5ου και των αρχών του 6ου μ.Χ. αιώνα¹⁴⁵. Μπορούμε όμως πιθανώς να αναζητήσουμε τα πρώτα σπέρματα της βυζαντινής χρονογραφίας ακόμη παλαιότερα¹⁴⁶. Η έμμεση παράδοση από μία σειρά Βυζαντινών χρονογράφων¹⁴⁷ της χριστιανικής χρονογραφίας του Σέξτου Ιουλίου Αφρικανού¹⁴⁸ μας οδηγεί στον 3ο μ.Χ. αιώνα και καθώς ο χρονολογικός σκελετός του έργου αυτού, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τους φορείς του¹⁴⁹, προέρχεται από τη Βίβλο, εύκολα μπορούμε να αναγνωρίσουμε το ιουδαϊκό του υπόβαθρο. Σήμερα θεωρείται ως μία από τις βασικές παραμέτρους της διαμόρφωσης της χριστιανικής χρονογραφίας η έμμεση επίδραση της ελληνοϊουδαϊκής γραμματείας της όψιμης ελληνιστικής περιόδου.

Πρώτοι οι εξελληνισμένοι Ιουδαίοι του 1ου μ.Χ. αιώνα, πριν τη γέννηση της χριστιανικής ιστοριογραφίας, αντέταξαν απέναντι στο ειδωλολατρικό παρελθόν της ανθρωπότητας το δικό τους παρελθόν που περιγράφεται στην Π. Διαθήκη. Χρησιμοποιώντας ελληνικούς τύπους διηγήθηκαν ή εξύμνησαν την ιστορία του λαού τους, για να καταδείξουν την αρχαιότητα και επομένως την ανωτερότητα της θρησκείας τους έναντι των ελληνικών και ρωμαϊκών θρησκευτικών παραδόσεων¹⁵⁰. Από αυτούς μνημονεύω στο σημείο αυτό τον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα, τον πιο σπουδαίο εκπρόσωπο του αλεξανδρινού Ιουδαϊσμού¹⁵¹, και τον

142. Βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 659· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 122-123.

143. Βλ. Averil Cameron, *Procopius and the sixth century*, London 1985.

144. Τους σοφωτάτους, όπως τους αποκαλεί, Δομνίνο (Βόνν., 88,16· 142,19· 235,7· 266,10· 273,3· 287,18· 297,9,18), Νεστοριανό (Βόνν., 324,12· 376,19), Παισανία (Βόνν., 38,15· 197,17· 203,22· 204,5,8· 248,15), Τιμόθεο (Βόνν., 158,5· 159,2· 228,18· 232,6· 428,13,17), και Θεόφιλο, στον οποίο και παραπέμπει τις περισσότερες φορές (Βόνν., 29,4· 59,17· 85,9· 157,20· 195,20· 220,17· 228,18· 252,16· 428,13,17).

145. Η ταύτισή τους απέτυχε. Βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 23 και 120.

146. Βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 650, και Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 23.

147. Βλ. πιο κάτω σ. 33 κ.ε.

148. Βλ. Gelzer, *Sextus*, τ. Ι, σ. 1· Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 650.

149. Βλ. Gelzer, ό.π., *passim*, και πιο κάτω σ. 34 κ.ε.

150. Βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 1099· Grumel, σ. 5· Mango, *Βυζάντιο*, σ. 226.

151. 1ος μ.Χ. αι. Βλ. L. Cohn, P. Wendland και S. Reiter, *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt*, Berlin 1896-1930, Εισαγωγή· H. Leisegang, *RE* 20, 1941, 1· A. J. Festugière, *La Révélation d'Hermès Trismégiste* 3, Paris 1949, σ. 519-672· F. H. Colson - G. H. Whitaker, *Philo*, Cambridge Massachusetts 1962, τ. Ι, Εισαγωγή, σ. XX κ.ε. Ιδιαίτερα για την κοσμοερμηνεία του Φίλωνα βλ. Robbins, σ. 24-34· Ursula Früchtel, *Die Kosmologischen Vorstellungen bei Philo von Alexandrien. Ein Beitrag zur Geschichte der Genesis-Exegese*, Leiden 1968. Βλ. επίσης H. Chadwick, *Philo and the Beginning of Christian Thought*, *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*, Cambridge 1970², σ. 137-192.

Ιώσηπο, τον σημαντικότερο Ιουδαίο ιστορικό¹⁵². Με το έργο τους το κείμενο της Π. Διαθήκης έγινε η βάση για την κατανόηση του απώτερου παρελθόντος, ενώ το πρώτο βιβλίο της *Γενέσεως* το κλειδί που άνοιξε στα μάτια των ανθρώπων μία νέα θεώρηση του θαύματος της Κοσμοποιίας.

Το είδος αυτό της Απολογητικής επρόκειτο να ακμάσει και να χρησιμεύσει ως πρότυπο των χριστιανών απολογητών και των πρώτων Πατέρων της Εκκλησίας. Αλλά και οι πρώτοι χριστιανοί ιστορικοί φαίνεται ότι την αποδέχτηκαν και την εφάρμοσαν¹⁵³. Ο παλαιότερος πιθανώς χριστιανός συγγραφέας που έκανε χρήση αυτής της κληρονομιάς ήταν ο Θεόφιλος Αντιοχείας κατά το τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα, που, ύστερα από λεπτομερή χρονολογικό υπολογισμό, τοποθέτησε τη Δημιουργία γύρω στο 5.515 π.Χ.¹⁵⁴. Οι μεταγενέστεροι χριστιανοί ιστορικοί Σέξτος Ιούλιος Αφρικανός¹⁵⁵ και Ευσέβιος Καισαρείας¹⁵⁶ ανέλαβαν και περάτωσαν την προσπάθεια να συσχετίσουν με ένα χρονολογικό σύστημα τη βιβλική με την ειδωλολατρική ιστορία. Ο τελευταίος μάλιστα είναι εκείνος που στην αρχή του 4ου αιώνα τελειοποίησε τη βασική δομή του παγκόσμιου χρονικού προσδίδοντας παράλληλα στη χριστιανική ιστοριογραφία τον ιστοριοφιλοσοφικό της χαρακτήρα που έμελλε να είναι καθοριστικός για τη μεταγενέστερη βυζαντινή παράδοση¹⁵⁷. Τη δομή του παγκόσμιου χρονικού τη συστηματοποίησαν περισσότερο τον επόμενο αιώνα οι Αλεξανδρινοί Πανόδωρος και Αννιανός¹⁵⁸.

Μέσα στην ίδια χρονική περίοδο, που συμπίπτει με την ακμή της βυζαντινής θεολογικής σκέψης, η ερμηνευτική θεολογία, ειδικότερα της Π. Διαθήκης, προσέδωσε ιδιαίτερο περιεχόμενο στη θεώρηση του απώτερου ιστορικού παρελθόντος μέσω των εξοχότερων εκπροσώπων της και επέδρασε άμεσα ή έμ-

152. 1ος μ.Χ. αι. Για τη ζωή και το έργο του βλ. W. Whinston, *The life and Works of Flavius Josephus*, Φιλαδέλφεια 1957. Ακόμη H. St. J. Thakeray και R. Marcus, A. Wikgren, L. H. Feldmann, *Josephus, The Life Against Apion*, Cambridge Massachusetts 1966, Εισαγωγή, σ. VII-XX. Ο Ιώσηπος ιδιαίτερα στο σύγγραμμά του *Κατά 'Απίωνος*, I, I. (βλ. Thakeray, ό.π., Εισαγωγή, σ. XI κ.ε. Ειδικότερα, Th. Reinach και L. Blum, *Flavius Josèphe contre Apion*, Coll. des un. de France 1930, Εισαγωγή, σ. I κ.ε.) υπηρετώντας τους σκοπούς της ιουδαϊκής απολογητικής επιχειρεί μίαν ιστορική αναδρομή στο απώτερο παρελθόν του ιουδαϊκού λαού που καλύπτει μία μακρά περίοδο πέντε χιλιάδων ετών (βλ. Reinach, ό.π., Εισαγωγή, σ. XVI). Ο Ιουδαίος ιστορικός παρουσιάζει διεξοδικά τα ιστορικά μνημεία του λαού του σε αντιπαράθεση με τα αντίστοιχα ελληνικά και ρωμαϊκά για να αποδείξει τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τα τελευταία. Βλ. π.χ. *Κατά 'Απίωνος* I, II 6 και I, III 15.

153. Βλ. Reinach, ό.π.

154. Στο έργο του *Πρός Αὐτόλυχον* (PG 6, στ. 1024-1168) βασιζόμενος στο κείμενο της Π. Διαθήκης. Βλ. Robbins, σ. 36 κ.ε.

155. Βλ. Gelzer, *Sextus*, σ. I, και Grumel, σ. 22-24.

156. Βλ. Grumel, σ. 24-25.

157. Βλ. Momigliano, ό.π., σ. 83-93.

158. Για τους Πανόδωρο και Αννιανό βλ. Grumel, σ. 86-92 και 92-95 αντίστοιχα· Gelzer, *Sextus*, τ. II, I, σ. 248· Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 693.

μεσα αλλά αποφασιστικά και στη διαμόρφωση του εκκλησιαστικού πνεύματος της βυζαντινής χρονογραφίας¹⁵⁹.

Στη διάρκεια λοιπόν τριών αιώνων περίπου (τέλος 2ου - αρχή 5ου) διαμορφώθηκε με την επίδραση των παραγόντων που προαναφέραμε το περίγραμμα του βυζαντινού παγκόσμιου χρονικού και δεν έχασε ποτέ τα κύρια χαρακτηριστικά που ενσωμάτωσε κατά το παραπάνω χρονικό διάστημα. Από την εποχή που μας διασώζεται το πρώτο αθέριον βυζαντινό χρονογραφικό έργο, που ως συγγραφέας του μαρτυρείται ο Ιωάννης Μαλάλας, από τον 6ο αιώνα ως το τέλος της βυζαντινής περιόδου, αλλά ακόμη και ύστερα από αυτήν οι χρονγράφοι ακολουθούν τη δομή και το περιεχόμενο του αρχικού προτύπου συμπληρώνοντάς το βέβαια κάθε φορά με αφηγήσεις πρόσφατων γεγονότων, που ανταποκρίνονται στην καλαισθησία της εποχής τους.

Η ΕΞΑΗΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η αφήγηση των γεγονότων της Δημιουργίας και το ερμηνευτικό της υπόμνημα που παραδίδουν ως εισαγωγικό μέρος της χρονογραφίας τους ο Γεώργιος Σύγκελλος, ο Συμεών Λογοθέτης, ο Ψευδοσυμεών, ο Γεώργιος Κεδρηνός, ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Κωνσταντίνος Μανασσής και ο Μιχαήλ Γλυκάς, όπως μου δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστώσω¹⁶⁰, εμφανίζονται σε τέσσερις βασικές παραλλαγές.

Τα σχετικά κείμενα του Μανασσή και του Γλυκά είναι το καθένα τους, όπως θα δούμε, αυθυπόστατη ανάπτυξη, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, του κειμένου της Γενέσεως.

Οι δύο πρώτοι από τους υπόλοιπους χρονογράφους, δηλ. ο Σύγκελλος και ο Λογοθέτης είναι φορείς δύο αντίστοιχων παραλλαγών (τις ονομάζω συμβατικά

159. Σχετικά με τη θεολογική σκέψη και γραμματεία των τεσσάρων πρώτων χριστιανικών αιώνων βλ. γενικά Ο. Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Freiburg 1913-1932 (ανατ. 1962)· Στεφανίδου, *Εκκλησιαστική Ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα*, τ. 1, Αθήναι 1970³. Κ. Μπόνι, *Εισαγωγή εις την Ελληνικήν χριστιανικήν γραμματείαν μέχρι του Θ' αι.*, Αθήναι 1966· του ιδίου, *Οι Απολογηταί του 2ου και 3ου αι. εν τη σχέσει αυτών προς τον Ελληνισμόν*, Αθήναι 1960, και *Εισαγωγή εις την αρχαίαν χριστιανικήν γραμματείαν (96-325 μ.Χ.)*, Αθήναι 1974· W. Jaeger, *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge Massachusetts 1961 (γερμ. έκδ. *Das frühe Christentum und die griechische Bildung*, Berlin 1963. Ελλην. μετάφρ. Π. Βερροίου, *Πρωτοχριστιανοί χρόνοι και ελληνική παιδεία*, Εισαγωγή Κ. Γεωργούλη, Πάτρα-Αθήναι 1966)· Δ. Μπαλάνου, *Οι πατέρες συγγραφείς της Αρχαίας Εκκλησίας*, Αθήναι 1961· Π. Χρήστου, *Θεολογικά Μελετήματα*, 1. Αρχαί της χριστιανικής γραμματείας, Θεσσαλονίκη 1973, 2. Η γραμματεία του Δ' αιώνα, Θεσσαλονίκη 1975· Τατάκη, *Φιλοσοφία*, σ. 25-34· του ιδίου, *Η συμβολή της Καπαδοκίας στη χριστιανική σκέψη*, Αθήνα 1960.

160. Σύμφωνα με κριτήρια περιεχομένου και ύφους, και τα πορίσματα της επιστήμης για τις πηγές των έργων αυτών.

για λόγους πρακτικούς Α και Β), ενώ ο Ψευδοσυμεών και ο Κεδρηνός εκπροσωπούν μίαν άλλη πέμπτη, θα έλεγα, παραλλαγή που προέρχεται από το συνδυασμό των δύο προηγούμενων (Α+Β). Τέλος ο Ζωναράς εκμεταλλεύεται με ανεξαρτησία την παραλλαγή Β.

Παραλλαγή Α: Είναι η αρχαιότερη και ανάγεται στον Αφρικανό και μέσω αυτού και στη *Λεπτή Γένεση*¹⁶¹. Ο Σύγκελλος αρχίζει τη Χρονογραφία του με την παράθεση του πρώτου στίχου της *Γενέσεως*: *Ἐν ἀρχῇ ὁ Θεὸς ἐποίησεν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν*. Συνεχίζοντας αναπτύσσει σε πενήντα οκτώ στίχους (της έκδ. Βόννης) το *Προοίμιον* του έργου του, στο οποίο σχολιάζει ποικιλότροπα την πρώτη ημέρα της Δημιουργίας¹⁶².

1. Επιχειρεί

α. Τον χρονολογικό προσδιορισμό της πρώτης ημέρας της Δημιουργίας ως αρχής κάθε χρονικής κινήσεως, κατά την οποία ο Θεός, εξαιτίας της αγαθότητάς του, διά του Υιού-Λόγου και του Αγίου Πνεύματος, δημιούργησε *ἐκ τῶν μὴ ὄντων* τον κόσμο.

β. Το συσχετισμό της με το εβραϊκό, αιγυπτιακό και ρωμαϊκό ημερολόγιο¹⁶³.

γ. Την αλληγορική αναγωγή της σε σημαντικά γεγονότα της Καινής Διαθήκης: Η πρώτη ημέρα παρουσιάζεται ως *προτύπωση* της αγγελίας της Θείας Συλλήψεως, της Θείας Σαρκώσεως και Αναστάσεως και θεμελιώνεται έτσι η

161. Ο λόγος για το χαμένο πλέον ιστορικό έργο του Αφρικανού, που πρέπει να σωζόταν ολόκληρο ως τα μέσα του 9ου αιώνα, μια και το μνημονεύει ο Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* του (βλ. έκδ. René Henry, Coll. Byz. 1 — κωδ. 34, τ. Ι, σ. 19-20· πρβλ. και Gelzer, *Sextus*, τ. Ι, σ. 280). Με βάση το περιεχόμενο των αποσπασμάτων που έχουν διασωθεί, η Χρονογραφία του Αφρικανού πρέπει να περιλάμβανε (βλ. Gelzer, *Sextus*, τ. Ι, σ. 52-53) εννέα θεματικές ενότητες αρχίζοντας από της *Μωσαϊκής κοσμογενείας* και φθάνοντας έως της *Χριστού παρουσίας* (Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, ό.π.). Στις πηγές του Αφρικανού μεταξύ των άλλων ανήκουν και τα Απόκρυφα Βιβλία της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, όπως και η λεγόμενη *Λεπτή Γένεσις* (βλ. Α. Μ. Denis, *Introduction aux pseu-dépi-graphes grecs d'Ancien Testament*, Leiden 1970). Το ιστορικό έργο του Αφρικανού επηρέασε έμμεσα τη μεταγενέστερη βυζαντινή χρονογραφική παράδοση μέσω των αντιγραφίων και των συνεχιστών του, των Αλεξανδρινών χρονογράφων, Πανόδωρου και Ανυιανού (βλ. πιο πάνω σ. 32 και πιο κάτω σ. 35). Μεταξύ των έμμεσων φορέων του Αφρικανού περιλαμβάνεται ο Γεώργιος Σύγκελλος, ο Ιωάννης Μαλάλας και ο άγνωστος συγγραφέας της *Ἐκλογῆς Ἱστοριῶν*. Το μόνο βυζαντινό χρονογραφικό έργο που παραδίδει άμεσα τον Αφρικανό είναι η *Επιτομή* (βλ. Gelzer, *Sextus*, τ. II/1, σ. 297). Το έργο αυτό διασώζεται μόνον έμμεσα και αποσπασματικά και σε δύο συντάξεις (ΕΑ και ΕΒ)· βλ. σχετικά D. Serruys, *Recherches sur l'Épitomé*, BZ 16 (1907) 1-51. Η δημιουργία του τοποθετείται στο τέλος του 7ου αιώνα και πιθανός συγγραφέας του θεωρείται ο Τραϊανός Πατριάρχης που μνημονεύεται από τη *Σούδα* (τ. IV, σ. 582) και τον Θεοφάνη (66, 2-3). Η *Επιτομή* υπήρξε η άμεση κύρια πηγή του Συμεών Λογοθέτη και του Ψευδοσυμεών (βλ. Μαρκοπούλου, *Ψευδοσυμεών*, ό.π., σ. 74 κ.ε.), καθώς και του Μιχαήλ Γλυκά (βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 272 κ.ε.).

162. 1,1-4,19.

163. Για τις μυστικιστικές προεκτάσεις αυτού του συσχετισμού, βλ. Mango, *Βυζάντιο*, σ. 227 κ.ε.

χρονολογική βάση της ιστορίας και του έργου του Συγκέλλου.

2. Επισημαίνει και ερμηνεύει σύντομα, σύμφωνα με τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, στον οποίο παραπέμπει, την κατάσταση του κόσμου πριν από τη Δημιουργία.

Το Προοίμιον περατώνεται με το χαρακτηρισμό της πρώτης ημέρας ως νοητής, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αφρικανού¹⁶⁴.

Από το σημείο αυτό και πέρα ο Σύγκελλος αρχίζει την περιγραφή των δρωμένων της Δημιουργίας. Η σύντομη (είκοσι περίπου στίχοι) αφήγησή του αναπτύσσεται σε οκτώ θεματικές ενότητες, σύμφωνα με το βιβλικό σκελετό, κατά ημέρα¹⁶⁵.

Σε κάθε μία από τις έξι πρώτες θεματικές ενότητες αναφέρονται τα θεία έργα και αριθμούνται. Στην πρώτη ενότητα επαναλαμβάνεται σύντομα ο χρονολογικός συσχετισμός της πρώτης ημέρας με τα ημερολόγια των Εβραίων, Αιγυπτίων και Ρωμαίων. Στην έβδομη θεματική ενότητα, αθροίζονται τα θεία έργα και ο αριθμός τους (22) συσχετίζεται συμβολικά με τα ισάριθμα εβραϊκά γράμματα, τα ιερά εβραϊκά βιβλία και τις γεναρχίες από τον Αδάμ ως τον Ιακώβ. Στην όγδοη τέλος θεματική ενότητα αναφέρεται η δημιουργία των αγγέλων κατά την πρώτη ημέρα της Κοσμοποιίας. Ο Σύγκελλος για τις δύο αυτές τελευταίες αναφορές παραπέμπει στη Λεπτή Γένεση¹⁶⁶.

Τα σχετικά με τις πηγές της ιστορικής ύλης του Συγκέλλου έχουν προ πολλού διευκρινισθεί, ύστερα κυρίως από την έρευνα του Η. Gelzer¹⁶⁷, που αναθεώρησε την παλαιότερη άποψη ότι ο Σύγκελλος χρησιμοποίησε άμεσα τον Αφρικανό και απέδειξε ότι οι πραγματικές πηγές του είναι οι Αλεξανδρινοί χρονογράφοι Πανόδωρος και Αννιανός¹⁶⁸. Όσα προέρχονται από τον Αφρικανό και τη Λεπτή Γένεση ο Σύγκελλος τα γνωρίζει μέσω αυτών ή πιθανότερα από κάποιο μεταγενέστερο συνειρμό που περιείχε το έργο τους¹⁶⁹. Ιδιαίτερα από τον Αννιανό προέρχονται οι χρονολογικές λεπτομέρειες, οι τόσο προσφιλείς στον Σύγκελλο, στις οποίες, όπως είδαμε, αφιερώνει το Προοίμιον της Χρονογραφίας του.

Παραλλαγή Β: Το κείμενο του Συμεών Λογοθέτη¹⁷⁰ περιλαμβάνει μίαν ελεύθερη σύντομη απόδοση της βιβλικής αφήγησης και την παράλληλη ερμηνεία και προέκτασή της διαρθρωμένη σε δώδεκα θεματικές ενότητες με την ακόλουθη σειρά και περιεχόμενο:

164. Σύγκελλ. 4, 17-18: Τὴν πρώτην ἡμέραν ὁ Ἀφρικανὸς νοητὴν λέγει, διὰ τὸ ἀδιοργάνιστον εἶναι τῶς τὸ πρωτόκτιστον φῶς καὶ κεχυμένον.

165. 4,19-5,18.

166. 5, 13-18: ὡς ἐν λεπτῇ φέρεται Γένεσι, ἣν καὶ Μωϋσέως εἶναι φασί τινες ἀποκάλυψιν.

167. Sextus, τ. II/1, σ. 176-249.

168. Βλ. ὅ.π., σ. 189 κ.ε. Βλ. καὶ πιο πάνω ὑποσ. 161.

169. Βλ. καὶ Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 693-694.

170. Βλ. Θεόδωρο Μελιτηνό, ἐκδ. Tafel, ὅ.π., σ. 1-5, 15.

1. Η δημιουργία του ουρανού και της γης *ἐν χρόνῳ ἐκ τῶν μὴ ὄντων*.
2. Η δημιουργία σκότους επάνω από τη γη εξαιτίας της δημιουργίας του ουρανού.
3. Η δημιουργία του φωτός που φωτίζει τον ορατό κόσμο, τον οποίο για λίγο χρόνο σκοτείνιασε *ἐξ ἀντιφράξεως* το ουράνιο σώμα (Ημέρα πρώτη).
4. Η *ἐν φωτὶ* κατάσταση του κόσμου πριν από την Κοσμοποιία.
5. Ο *ἐν φωτὶ καὶ πνευματικῇ εὐφροσύνῃ* βίος των αγγελικών δυνάμεων, που ο Θεός τις δημιούργησε *ἐκ τῶν μὴ ὄντων εἰς τὸ εἶναι*, πριν από τον ορατό κόσμο, ώστε να κινούνται μέσα στο άυλο φως.
6. Η δημιουργία των αγγέλων κατά την πρώτη ημέρα της Κοσμοποιίας, σύμφωνα με όσα «αποκαλύπτει» ο Μωυσής στη *Λεπτὴ Γένεση*.
7. α. Η δημιουργία του στερεώματος *ἐκ τῶν ὑδάτων*. β. Ερμηνεία του όρου *στερέωμα* (Ημέρα δεύτερη).
8. α. Η δημιουργία των θαλασσών και των λοιπών υδάτινων συστημάτων και της χλωρίδας. β. Ερμηνεία του όρου *ξηρά*. γ. Ερμηνεία της διαδικασίας της βλάστησης (Ημέρα τρίτη).
9. α. Η δημιουργία των αστερών και των μεγάλων φωστήρων ηλίου και σελήνης. β. Η ωφέλειά τους στον ανθρώπινο βίο (Ημέρα τέταρτη).
10. α. Η δημιουργία των ιχθύων και των ερπετών. β. Ορισμένες ιδιότητές τους (Ημέρα πέμπτη).
11. α. Η δημιουργία των χερσαίων ζώων και του ανθρώπου. β. Η διάκριση της ψυχής των ζώων από την ανθρώπινη ψυχή (Ημέρα έκτη), και
12. Η ευλογία της έβδομης ημέρας από τον Θεό κατά τον Ιώσηπο και τη *Λεπτὴ Γένεση*.
 Όπως διαπίστωσα, με κριτήρια περιεχομένου και ύφους, όλες οι παραπάνω θεματικές ενότητες, εκτός της έκτης και της δωδεκάτης, έχουν ανθολογηθεί από τις Εννέα Ομιλίες *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* του Μ. Βασιλείου¹⁷¹.
- Όσον αφορά την έκτη θεματική ενότητα (χρόνος δημιουργίας των αγγέλων κατά τη *Λεπτὴ Γένεση*) την παραδίδει, όπως είδαμε, το κείμενο του Συγκέλλου (παραλλαγή Α). Η συνύπαρξή της, στο κείμενο του Λογοθέτη, χωρίς κανένα αξιολογικό σχόλιο, με την πέμπτη θεματική ενότητα, που εκφράζει διαφορετική άποψη για το ίδιο θέμα και αντιπροσωπεύει διαφορετική παράδοση, δημιουργεί στο σημείο αυτό της αφήγησης του Λογοθέτη μίαν αντίφαση στο περιεχόμενο, που είναι δηλωτική του συμπληρωματικού χαρακτήρα του κειμένου του.
- Η δωδεκάτη αναφορά εξάλλου, που προέρχεται ασφαλώς από την ίδια παράδοση με την έκτη και δεν την παραδίδει ο Σύγκελλος, αποκλείει την άμεση

171. Έκδ. S. Giet, *Basile de Césarée, Homélie sur l'Hexaéméron*, (Texte grec, Introduction et traduction), SC 26, Paris 1949. Βλ. π.χ. ό.π., 41Α-41Β, 44C-44Α, 36Β-36C, 44C, 40C, 93D, 105B.

εξάρτηση του Λογοθέτη από τον Σύγκελλο. Στο σημείο αυτό και οι δύο αυτές αναφορές παραδίδονται από τον Ψευδοσυμεών, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Μέρος της παραλλαγής Β διασώζει το δεύτερο μισό τμήμα της *Εξαήμερου*, που παραδίδει ο Ζωναράς¹⁷². Σύμφωνα με τα ως τώρα επιστημονικά δεδομένα ανήκει στις πηγές που έχουν δεχτεί επιδράσεις του Συμεών Λογοθέτη, δηλ. των διαφόρων επεξεργασιών της *Επιτομής*¹⁷³.

Το κείμενο του Ζωναρά διαρθρώνεται σε δώδεκα θεματικές ενότητες. Οι πρώτες τρεις¹⁷⁴ προσγράφονται στον Γρηγόριο Ναζιανζηνό¹⁷⁵, αποτελούν την εισαγωγή της *Εξαήμερου* του και αφορούν τον ορισμό της φύσης και της ουσίας του Θεού και της Αγίας Τριάδας καθώς και τη δημιουργία των ουράνιων δυνάμεων. Οι επόμενες τρεις θεματικές ενότητες¹⁷⁶ αφορούν τη δημιουργία του ουρανού και της γης και την ολοκλήρωση του πρώτου ημερονυχτίου (δρώμενα ημέρας πρώτης) και προέρχονται από τον Ιώσηπο¹⁷⁷. Οι έξι τελευταίες ενότητες¹⁷⁸ ταυτίζονται, όπως διαπίστωσα, από άποψη περιεχομένου με τις αντίστοιχες του Λογοθέτη (6-11) που έχουν ως περιεχόμενο τα έργα της Κοσμοποιίας από την δεύτερη ημέρα και εξής.

Το κείμενο του Ζωναρά διαφέρει από άποψη ύφους από το κείμενο του Λογοθέτη. Επιπλέον ο Ζωναράς αντιμετωπίζει με κριτική διάθεση τις πληροφορίες που αντλεί από την πηγή του. Έτσι αμφισβητεί την εγκυρότητα της αναφοράς για τη δημιουργία των ουράνιων δυνάμεων κατά την πρώτη ημέρα της Κτίσεως και κατά συνέπεια αμφιβάλλει για την αξιοπιστία της *Λεπτής Γενέσεως* που την παραδίδει¹⁷⁹. Με το σχόλιό του αυτό αίρει την αντίφαση που διαπιστώνει στο πρότυπό του.

Επίσης με αφορμή την αναφορά για τη χρησιμότητα των αστέρων κάνει μία λεπτή νύξη κατά της Αστρολογίας¹⁸⁰.

Παραλλαγή ΑΒ: Βασικός φορέας της παραλλαγής αυτής είναι ο Ψευδοσυ-

172. Βόν., 18,4-20,11.

173. Για τη σχέση του Ζωναρά με τον Λογοθέτη βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 757 και 262 όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 166 όπου και η νεότερη βιβλιογραφία.

174. Βόν., 17, 1-12.

175. Ομλ. 45, 4-5, PG.

176. 17,12-18,3.

177. 'Ιουδ. 'Αρχαιολ., I. 1. Βλ. και Ζωναρά, ό.π., κριτικό υπόμνημα. Βλ. επίσης Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 754, και Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 248.

178. 18,4-20,11.

179. 'Αλλ' ὅτι μὴ ταῖς παρὰ τῶν θείων πατέρων ἐγκεκριμέναις βίβλοις τῆς Ἑβραϊκῆς σοφίας καὶ ἡ Λεπτὴ αὕτη συναριθμῆται Γένεσις, οὐδὲν τι τῶν ἐν ἐκείνῃ γεγραμμένων λογίζομαι βέβαιον, οὐδὲ τῷ λόγῳ συντίθεμαι. Πρέπει να σημειώσω ότι το συγκεκριμένο χωρίο αρχίζει με μία διατύπωση που δίνει την εντύπωση ότι ο Ζωναράς γνωρίζει άμεσα το κείμενο της *Λεπτής Γενέσεως*: *Οἶδα μὲν οὖν ἐν τῇ λεπτῇ Γένεσει γεγραμμένον ὥς...* Είναι εύλογο ότι πρόκειται για έμμεση μαρτυρία.

180. Βόν., 19, 11-14.

μεών. Όσο για τον Κεδρηνό, όπου συμφωνεί με τον Ψευδοσυμεών τον αντιγρά-
φει κατά λέξη¹⁸¹.

Το κείμενο του Ψευδοσυμεών¹⁸² προσφέρει:

1. Ένδεκα ερμηνευτικά σχόλια από την παραλλαγή Β (=παράδοση Μ. Βα-
σιλείου) και

2. Την πλήρη αφήγηση του Συγχέλλου για την *Εξαήμερο*, το τμήμα του
Προοιμίου του που περιλαμβάνει την αλληγορική αναγωγή της πρώτης ημέρας,
αλλά και δύο πρόσθετες αναφορές έναντι του Συγχέλλου, που χωρίς αμφιβολία
έχουν την ίδια προέλευση και το περιεχόμενό τους είναι: α. Η αναγωγή της
πρώτης ημέρας της Δημιουργίας ως *προτυπώσεως* της Δευτέρας Παρουσίας,
και β. Η ευλογία της έβδομης ημέρας της Κοσμοποιίας από τον Θεό, που,
όπως είδαμε, την παραδίδει και ο Λογοθέτης (12η αναφορά).

Η αφήγηση του Ψευδοσυμεών διαρθρώνεται σε δεκαεπτά (17) θεματικές
ενότητες με την ακόλουθη σειρά (σημειώνονται η προέλευση και η αντιστοιχία
των αναφορών Ψευδοσυμεών, Λογοθέτη και Συγχέλλου):

		Φορείς		Παραλλαγές
		Ψ/Σ	Λογ.	
Αναφορές	1-5	1-5	—	B
	6-8	—	Προοίμιον ¹⁸³	A
	9-12	4-9	2-4	A-B ¹⁸⁴
	13-15	—	5-7	A
	16	6	Προοίμιον	AB
	17	12	—	B

Σύμφωνα με την παραπάνω περιγραφή, μπορούμε να διατυπώσουμε ορι-
σμένες υποθέσεις για τη σχέση μεταξύ των κύριων φορέων των παραλλαγών A,
B και A+B:

Διαπιστώνουμε ότι το κοινό στοιχείο που συνδέει και τους τρεις φορείς εί-
ναι οι αναφορές της παραλλαγής A. Η κατανομή όμως των αναφορών αυτών στα
αντίστοιχα κείμενα δεν συνηγορεί για την άμεση σχέση τους ή καλύτερα για την
εξάρτηση των μεταγενέστερων κειμένων από τα προγενέστερα. Οι κοινές προσ-
θήκες του Λογοθέτη και του Ψευδοσυμεών έναντι του Συγχέλλου αποκλείουν

181. Βλ. Gelzer, *Sextus*, τ. II/1, σ. 357-384· K. Praechter, *Quellenkritische Studien zu Kedrenos (Cod. Paris. gr. 1712)*, Sitzungs-berichte der philos.-philol. und der histor. Classe der K.Bayer. Akad.d.Wiss. 1897, München 1897, τ. II/1, σ. 27-106.

182. Paris. gr. 1712 φφ. 18^v-20^f.

183. Εκτός της αναφοράς που είναι σχετική με τη συμβολική συσχέτιση της πρώτης ημέρας με την τελική κρίση.

184. Όπου συνυπάρχουν οι δύο παραλλαγές προηγείται η αναφορά της A και έπεται της B ως ερμηνευτικό σχόλιο.

την άμεση εξάρτηση του καθενός από αυτούς από το κείμενο του Συγκέλλου στο σημείο αυτό. Για τους ίδιους λόγους και ο Ψευδοσυμεών δεν μπορεί να εξαρτάται άμεσα από τον Λογοθέτη, αφού προσφέρει ένα κείμενο πλουσιότερο από αυτόν σε αναφορές της παραλλαγής Α.

Αυτό το συμπέρασμα το ενισχύουν και οι ακόλουθες διαπιστώσεις: 1) ότι διαφέρει η εσωτερική δομή ορισμένων θεματικών ενοτήτων της Α, που είναι κοινές στα δύο έργα (π.χ. των πέντε πρώτων), και 2) η αναφορά του χρόνου της δημιουργίας των αγγέλων στο κείμενο του Ψευδοσυμεών (αναφ. 16η) δεν συνάπτεται με την παράδοση του Μ. Βασιλείου για την κατάσταση των επουρανίων δυνάμεων πριν την Κοσμοποιία, όπως στο κείμενο του Λογοθέτη (αναφ. 6η). Συνδέεται και ακολουθεί την αναφορά που έχει ως περιεχόμενο το συμβολισμό του συνολικού αριθμού των θείων έργων (αναφ. 15η), γιατί και οι δύο αυτές πληροφορίες έχουν κοινή πηγή τη *Λεπτή Γένεση*, που μνημονεύεται στο σχετικό χωρίο. Έτσι στο κείμενο του Ψευδοσυμεών δεν υπάρχει η αντίφαση που διαπιστώσαμε στο κείμενο του Λογοθέτη και που, όπως είδαμε, τη σχολιάζει ο Ζωνάρας.

Ύστερα από όσα έχω εκθέσει τίθεται άμεσα το πρόβλημα της προέλευσης των πληροφοριών αυτών, στα έργα του Λογοθέτη και του Ψευδοσυμεών, γιατί όσον αφορά τον Σύγκελλο η επιστημονική έρευνα, όπως προανέφερα¹⁸⁵, έδωσε την απάντησή της.

Όσον αφορά επίσης τον Ψευδοσυμεών πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη¹⁸⁶ ότι η αφήγηση της Κοσμοποιίας «πιθανότατα πρέπει να προσγραφεί στον Αφρικανό». Έχοντας όμως υπόψη όλα τα παραπάνω στοιχεία, πιστεύω ότι η άποψη αυτή ευσταθεί μόνο ως προς την έμμεση σχέση με τον Αφρικανό του ενός σκέλους (παραλλ. Α) της παράδοσης που διασώζει ο Ψευδοσυμεών, και βέβαια τότε γεννιέται το ερώτημα ποια είναι η προέλευση του άλλου σκέλους (παραλλ. Β).

Έχω την εντύπωση λοιπόν ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η παρόμοια επι κάλυψη του περιεχομένου των έργων αυτών ερμηνεύεται με τη χρήση κοινού προτύπου. Με ορισμένες επιφυλάξεις, γιατί τα στοιχεία που έχουμε δεν είναι τόσο επαρκή, όσο θα επιθυμούσαμε, θα πρότεινα την *Επιτομή*. Οι διαφορές που διαπιστώνουμε δικαιολογούνται με τη χρήση διαφορετικής παραλλαγής της *Επιτομής*. Όπως είναι γνωστό¹⁸⁷, το κείμενο του Λογοθέτη στην επεξεργασία του Θεοδοσίου Μελιτηνού είναι φορέας της *Επιτομής Α* ενώ ο Ψευδοσυμεών είναι άμεσος φορέας της *Επιτομής Β*¹⁸⁸.

Παραλλαγή Μανασσή:

185. Βλ. πιο πάνω, σ. 35.

186. Βλ. Μαρχοπούλου, *Ψευδοσυμεών*, σ. 91.

187. Βλ. Serruys, ό.π., σ. 3-6 και 48-50.

188. Βλ. Μαρχοπούλου, *Ψευδοσυμεών*, σ. 82 κ.ε.

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής χρονογράφος αλλά και ποιητής είναι ένας διαφορετικός αναγνώστης του χειμένου της Γενέσεως. Η *Εξαήμερός* του είναι μία ελεύθερη ποιητική ανάπτυξη της ιερατικής πηγής, χωρίς θεολογικές παρεκβολές αλλά γεμάτη ρητορική υπερβολή. Η παρομοίωσή του με ζωγράφο του Μπαρόκ¹⁸⁹ βρίσκει την πραγματική της διάσταση στο τμήμα αυτό της αφήγησής του. Ο Μανασσής ακολουθώντας τον βιβλικό σκελετό απαριθμεί τα θεία έργα και τα δημιουργήματα με ιδιαίτερη έμφαση στη χλωρίδα και στην πανίδα. Η χρήση των ποικίλων σχημάτων του λόγου και των πολυάριθμων επιθέτων, που συνοδεύουν τις σχετικές αναφορές του π.χ. για τα έμψυχα και άψυχα όντα και προσδιορίζουν την ουσία τους, την ποιότητά τους και τις ιδιότητές τους, φανερώνει πόσο δεινός γνώστης των ρητορικών μέσων υπήρξε και συγχρόνως υποδηλώνει τη γνώση, την αισθαντικότητα και την αγάπη του για τη Φύση¹⁹⁰.

Παραλλαγή Γλυκά:

Τελευταίος της σειράς αυτής ο Γλυκάς διαφέρει από όλους τους προκατόχους του. Πίσω του έχει πλούσια χρονογραφική παράδοση. Από τις παραπάνω χρονογραφίες, που καλύπτουν αυτή τη μακρά περίοδο, γνωρίζει και χρησιμοποιεί άμεσα ως πηγές του, για την σύνθεση των δύο τελευταίων τμημάτων της Χρονογραφίας του την *Επιτομή*¹⁹¹ και τις χρονογραφίες του Ζωναρά και του Μανασσή¹⁹². Από τις δύο τελευταίες αντλεί πληροφορίες επίσης, όπως έχω διαπιστώσει, και για το δεύτερο τμήμα της Χρονογραφίας του¹⁹³.

Προκειμένου όμως για το πρώτο τμήμα της δεν τις λαμβάνει υπόψη του, όπως και καμία από τις υπόλοιπες, και δεν συνδέεται έμμεσα με την παράδοση που εκπροσωπεί κάθε μία από αυτές.

Ωστόσο υιοθετεί τη βασική αρχή της δομής και του περιεχομένου τους, δηλ. την πρόταξη της *Εξαήμερου* ως εισαγωγής της ιστορικής αφήγησης που, όπως ήδη διαπιστώσαμε, αποτελεί για τις παραπάνω χρονογραφίες μία βασική απόκλιση από την υπόλοιπη χρονογραφική παράδοση.

Η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι στη βασική πηγή του Γλυκά, τη Χρονογραφία του Γεωργίου Μοναχού¹⁹⁴, η αφήγηση δεν ξεκινά από κτίσεως κόσμου, δηλ. από την πρώτη ημέρα

189. Βλ. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 251.

190. Βλ. π.χ. πώς περιγράφει την πρώτη βλάστηση της γης (6, 69-79): τότε τὸ πρῶτον στολισμοῖς ἡ γῆ κατηγγαῖσθη / ὑπὲρ χορίσκην τρυφερὰν ἄρτι νυμφευομένην, / χρυσιοφόρον, στίλβουσιν πέπλοις καταμαργάροις, / ἔλαμπεν ἴον εὖσμον, ἀντέλαμπε τὸ ρόδον. / ἴων χροιά παντοδαπῶν πάντοθεν ὑπεγέλα, / κυανανυγής, πορφύρεος, υπόκιρρος ἑτέρα. / τινὰ μὲν περιπόρφυρα τῶν ρόδων ἑω-
ρᾶτο, / τινὰ δ' ὑπέλευκαίνετο καὶ γλύκιον ἀντήγυι.

191. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 272-293.

192. Βλ. ό.π. αντίστοιχα, σ. 216-225 και σ. 226-246.

193. Βλ. ό.π.

194. Βλ. ό.π., σ. 190-216.

της Δημιουργίας¹⁹⁵, και μας οδηγεί, ακόμη μία φορά¹⁹⁶, σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη μέθοδο εργασίας του και συγκεκριμένα για τον τρόπο και τα κριτήρια επιλογής των πηγών και των πληροφοριών του.

Έχουμε λοιπόν μπροστά μας μία πρώτη ερμηνεία για τη συμπερίληψη καταρχήν των γεγονότων της Κοσμοποιίας στη Χρονογραφία του Γλυκά. Ο χρονογράφος μας ακολουθεί τόσο την παλιά χρονογραφική παράδοση, που μέσω της *Επιτομής* υπερκεράζει την πρώιμη βυζαντινή και εγγίζει τις απαρχές της φθάνοντας στον Αφρικανό, όσο και τη σύγχρονή του, που εκπροσωπούν οι χρονογραφίες του Ζωναρά και του Μανασσή.

Οι παραπάνω πηγές όμως του παρέχουν μόνο το κίνητρο για να συμπεριλάβει και αυτός στο χρονογραφικό του έργο την αφήγηση για την εξαήμερο κτίση όχι όμως και την πλούσια ύλη που συναντούμε στο έργο του. Τα περιορισμένα ερμηνευτικά σχόλια που οι συγγραφείς τους τα παρεμβάλλουν στην εξιστόρηση των έξι πρώτων ημερών του κόσμου, χωρίς να ξεφεύγουν ουσιαστικά από τα πλαίσια του ιστοριογραφικού έργου, δεν είναι αρκετά για τη φιλοδοξία και τα ενδιαφέροντα του Γλυκά· τον εμπνέουν όμως ασφαλώς να τα διευρύνει και να τα πολλαπλασιάσει και να σχεδιάσει μίαν *Εξαήμερον* με άλλες προδιαγραφές. Το βιβλίο της *Γενέσεως*, ειδικότερα το πρώτο κεφάλαιό της, είναι για τον Γλυκά η αφορμή για την παρουσίαση πλήρους ερμηνευτικής πραγματείας και μέσω αυτής απολογητική της χριστιανικής και βυζαντινής κοσμοθεωρίας, δηλ. μίας *Εξαήμερου*, όπως ο Γλυκάς τη γνωρίζει από μία σειρά θεολόγων, λογίων και συχνά αγίων που την καλλιέργησαν. Το κείμενο εξάλλου που συνθέτει ο Γλυκάς διαθέτει όλα εκείνα τα στοιχεία περιεχομένου και μορφής που του προσδίδουν το χαρακτηρισμό ομιλίας ή καλύτερα συνομιλίας με τον ακροατή-αναγνώστη¹⁹⁷. Επιπλέον ο Γλυκάς δεν παραμένει στα προκαθορισμένα, πάγια πλαίσια της *Εξαήμερου*, τα διασκελίζει και η *Εξαήμερός* του αποτελεί μάλλον την πρόφαση για τη συγγραφή εκλαϊκευτικής πραγματείας φυσικής επιστήμης.

Η *Φυσιολογία* του περιλαμβάνει με τη σειρά του χειμένου, που την καθορίζουν οι φάσεις της Δημιουργίας, κεφάλαια Κοσμολογίας-Κοσμογραφίας, Μετεωρολογίας, Βοτανικής, Αστρονομίας-Αστρολογίας και Ζωολογίας. Αυτό το πρώτο μέρος της Χρονογραφίας του ολοκληρώνεται με μία πραγματεία για τον άνθρωπο (*De orificio hominis*), που αποτελεί προέκταση του δεύτερου και τρίτου κεφαλαίου της *Γενέσεως*, σύμφωνα με τις γενικές γραμμές που καθόρισε η πατερική φιλολογία, αλλά και στην περίπτωση αυτή ο Γλυκάς δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις πληροφορίες που αφορούν τη βιολογική λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού.

195. Ξεκινά από τον Αδάμ.

196. Βλ. τα σχετικά συμπεράσματά μου για τη μέθοδο εργασίας του Γλυκά· Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 518-520.

197. Βλ. αναλυτική καταγραφή των στοιχείων αυτών πιο κάτω, σ. 44-45.

Ο Γλυκάς αφού περιγράφει το φυσικό περιβάλλον του ανθρώπου, το επίγειο και το επουράνιο, αφού καθορίσει τη φύση του ανθρώπου, τη θέση του, το ρόλο του και το σκοπό της ύπαρξής του στον κόσμο αυτό¹⁹⁸, προχωρεί στην ιστορία των απογόνων του γενάρχη του ανθρώπινου γένους, του Αδάμ, αρχίζοντας, όπως είναι εύλογο, από την ιστορία του εβραϊκού έθνους.

Την πλούσια ύλη που του χρειάστηκε για να ερμηνεύσει και να προεκτείνει το κείμενο της Γενέσεως την αναζήτησε στην ερμηνευτική θεολογική και στην επιστημονική γραμματεία, καθώς και στην παραδοξογραφία, που στην εποχή του καλλιεργήθηκαν με έντονα ανανεωμένο ενδιαφέρον.

Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΞΗΗΜΕΡΟΥ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑ

α. Η δομή. Ο Γλυκάς ακολουθώντας τη χρονολογική και συγχρόνως ειδο-λογική διαίρεση του βιβλικού κειμένου, κατανέμει την ύλη που αντλεί από τις θεολογικές και θύραθεν πηγές του σε έξι μέρη, σε έξι κεφάλαια, όπως φαίνεται σχηματικά στον παρακάτω πίνακα:

Χρόνος Δημιουργίας	Δημιουργήματα	Τομέας Επιστητού	Ευρύτερη περιοχή
Ημέρα 1η	ουρανός, γη, φως	Κοσμολογία Κοσμογραφία Μετεωρολογία	φύση
Ημέρα 2η	στερέωμα	Κοσμολογία Κοσμογραφία	φύση
Ημέρα 3η	συναγωγή υδάτων, χλωρίδα	Βοτανική Κοσμογραφία Μετεωρολογία	φύση
Ημέρα 4η	αστέρες, ήλιος, σελήνη	Κοσμολογία Αστρολογία Αστρονομία	φύση
Ημέρα 5η	ιχθύες, πετεινά	Ζωολογία	ζωή
Ημέρα 6η	χερσαία ζώα, άνθρωπος	Ζωολογία Ανθρωπολογία	ζωή άνθρωπος

Σύμφωνα με τον πίνακα, η ύλη της Κοσμολογίας και της Κοσμογραφίας αναπτύσσεται στα τρία πρώτα κεφάλαια. Η ύλη της Μετεωρολογίας στο πρώτο και το τρίτο, ενώ η Ζωολογία καταλαμβάνει επίσης δύο κεφάλαια με τρεις ξεχωριστές ενότητες που αφορούν τα ψάρια, τα πτηνά και τα χερσαία ζώα, ημέρα

198. Έτσι το πρώτο τμήμα (=βιβλίο στην έκδ. Βόννης) της Χρονογραφίας του περιλαμβάνει δύο πραγματείες: οντολογίας και ανθρωπολογίας. Τα συμπεράσματά μου για την ανθρωπολογία του Γλυκά, ελπίζω να τα εκθέσω σύντομα σε ξεχωριστή μελέτη.

και άγρια¹⁹⁹.

Η διαίρεση των έξι κεφαλαίων είναι ευδιάκριτη. Ο Γλυκάς οριοθετεί την αρχοτέλειά τους: Την αρχή με τον χρονικό προσδιορισμό της κάθε φάσης της Δημιουργίας και την αναφορά του αντίστοιχου θείου έργου. Το τέλος με μία στερεότυπη φράση, που ανακεφαλαιώνει όσα περιέγραψε· σε δύο περιπτώσεις διατυπώνεται ως αποστροφή στο υπαρκτό ή πλαστό πρόσωπο στο οποίο, όπως προανέφερα²⁰⁰, απευθύνει το έργο του. Στην καταγραφή που ακολουθεί σημειώνεται η αρχοτέλεια των έξι κεφαλαίων της Εξαήμερου του Γλυκά:

Ημέρα 1η: *Πρὸ πάντων οὖν εἰδέναι σε ἄξιον ὅτι ἐν ἑξ ἡμέραις ἐποίησε τοῦτον τὸν κόσμον ὁ θεὸς (4, 3-6) ... καὶ τῇ μὲν πρώτη ἡμέρᾳ ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν (5, 15-16) ... καὶ ταῦτα μὲν, ἀγαπητέ, κατ' ἐπιτομὴν ἐσχεδίασται διὰ σε πολλὰ τῶν τοιούτων ἐφιέμενον (15, 9-10).*

Ημέρα 2η: *Τῇ δὲ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ παρήγαγεν ἐκ τῶν ὑδάτων αὐτὸ τὸ στερέωμα (15, 11-12) ... καὶ ταῦτα μὲν τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον (21, 8).*

Ημέρα 3η: *Τῇ δὲ τρίτῃ ἡμέρᾳ τὰ ὕδατα πάντα εἰς τὰς ἑαυτῶν συναγωγὰς συνήχθησαν (21, 9-2) ... καὶ ταῦτα μὲν εἰς τοσοῦτον (35, 4).*

Ημέρα 4η: *Τῇ δὲ τετάρτῃ ἡμέρᾳ τοὺς φωστῆρας ποιήσας ἐν αὐτῷ τῷ στερεώματι ἔθετο (35, 5-6) ... Ἔχεις ἰδοὺ καὶ τῆς τετάρτης ἡμέρας, εἰ καὶ μὴ κατὰ σὴν ἔφεσιν δι' ἡμετέραν πάντως ἀσθένειαν (65, 1-2).*

Ημέρα 5η: *Τῇ δὲ πέμπτῃ ἡμέρᾳ τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης ἐξάγει καὶ αὐτὰ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ (65, 3-4)²⁰¹ ... ἔχεις ἰδοὺ καὶ τὰ τῆς πέμπτης ἡμέρας (91, 18).*

Ημέρα 6η: *Ἐν δὲ τῇ ἕκτῃ ἡμέρᾳ ἐκ τῆς γῆς ἐξάγει τὰ τετράποδα (91, 19-20) ... καὶ περὶ μὲν τούτων οὕτως (126, 8).*

Τη διαίρεση εξάλλου ή καλύτερα τη σύνδεση των νοηματικῶν ενοτήτων που συγκροτοῦν καθένα από τα έξι κεφάλαια του υπομνήματός του, ο Γλυκάς την επιτυγχάνει με την παρεμβολή συνδετικῶν φράσεων που με σειρά συχνότητας είναι κυρίως:

1. Βιβλιογραφικές παραπομπές²⁰²,

199. Η ὕλη της Εξαήμερου του Γλυκά, διαμεμένη θεματικά και σε σχέση με τα δεδομένα της επιστημονικής γραμματείας του 12ου αιώνα, καθώς και οι πηγές της, αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης μου. Βλ. πιο πάνω, σ. 12.

200. Βλ. πιο πάνω, σ. 18.

201. Το κεφάλαιο αυτό ο ίδιος ο Γλυκάς με παρόμοια διατύπωση το διακρίνει σε δύο τμήματα (περί ιχθύων [Ιχθυολογία] και περί πετεινῶν [Ορνιθολογία]) στο τέλος της πραγματείας του για τα φάρια: *καὶ τοιαῦτα μὲν περὶ τῶν ἰχθύων, ἀκόλουθον δ' ἂν εἴη καὶ περὶ τῶν πετεινῶν ὀλίγα διεξελθεῖν (76, 10-11).*

202. Οι βιβλιογραφικές παραπομπές του είναι συνολικά 161· από αυτές οι 34 πρέπει να θεωρηθούν ως έμμεσες μαρτυρίες. Βλ. και πιο κάτω σ. 58. Για την αξιολόγηση των μαρτυριῶν βλ. Μαυρομάτη-Κατσογιαννοπούλου, Γλυκάς, σ. 135-138.

2. Άμεση ή έμμεση αποστροφή²⁰³ προς τον αναγνώστη του, και

3. Παράθεση των σχετικών βιβλικών χωριών²⁰⁴.

Οι βιβλιογραφικές παραπομπές εμφανίζονται τις περισσότερες φορές ως απλή μνεία του συγγραφέα, που έχει κάθε φορά υπόψη του ο Γλυκός. Λιγότερο συχνά μνημονεύεται και το έργο που χρησιμοποιεί ως πηγή του²⁰⁵.

Η αποστροφή προς τον αναγνώστη, που άλλοτε διατυπώνεται ως παραίνεση, άλλοτε ως αποτροπή, και άλλοτε ως ερώτηση²⁰⁶ (ευθεία ή πλάγια) ή ως συνδυασμός παραίνεσης και ερώτησης, αποτροπής και ερώτησης, αποτελεί δομικό και υφολογικό στοιχείο του κειμένου του Γλυκού και του προσδίδει το χαρακτήρα ομιλίας ή συνομιλίας με τον ακροατή-αναγνώστη του. Τα ακόλουθα, μεταξύ των άλλων, παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά:

1. Παραίνεση:

Πρόσεχε αγαπητέ, ὅτι καὶ τοῦτο ἐνταῦθα ἠπόρηται (5, 22)

Περὶ δὲ τῆς γῆς εἰδέναι ὀφείλεις (12, 8)

Σὺ δὲ αγαπητέ, πρὸς τοῖς εἰρημένους τοῦτο γίνωσκε (44, 4).

2. Αποτροπή:

Μὴ θαύμαζε δέ, αγαπητέ (27, 7)

Ἀλλὰ μὴ οὐ γε διαταράττου τούτων ἕνεκα (55, 15)

Ἀλλὰ οὐδὲ τοῦτο σε παραδραμεῖν, αγαπητέ, βούλομαι (89, 15-16).

3. Παραίνεση ἢ αποτροπή καὶ βιβλιογραφικὴ παραπομπή:

Καὶ πείθου τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ (8, 19)

Καὶ πρόσεχε τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ (18, 11-12)

Ἀλλ' ἄφες τὰ τοῦ Ἰωσήπου (10, 1).

4. Ερώτηση:

Ἔτι δὲ καὶ τοῦτο ζητεῖς, αγαπητέ, τίνος ἕνεκεν ἐπὶ τῶν τετραπόδων ...
(106, 14-15)

203. Καταμέτρησα 125 παρόμοιες φράσεις. Ἐνδεκα ἀπὸ αὐτὲς συνδέονται ἀμεσα καὶ με βιβλιογραφικὲς παραπομπές, ὅπως π.χ. καὶ πείθου, τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ (8, 19)· καὶ τὸν Συναῖτην ἰδοὺ παράγω σοι θεῖον Ἀναστάσιον (20, 9).

204. Απὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη 31 καὶ ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη 11 παραθέματα.

205. Απὸ τὴν βιβλιογραφικὴν παραπομπὴν τοῦ που ἀνταποκρίνονται στὴν ἀμεση χρῆση τῶν πηγῶν, οἱ 78 πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἐλλιπεῖς, ἀφοῦ μνημονεύεται μόνον ὁ συγγραφέας, ὅπως π.χ.: Ὁ τὰ θεῖα σοφὸς Γρηγόριος ὁ Νύσσης (6, 10)· Ὡς ὁ χρυσοῦς τὴν γλῶτταν φησὶ (5, 8)· Ὡς μέγας φησὶ Μάξιμος (11, 5). Οἱ υπόλοιποι 49 εἶναι περισσότερον ἢ λιγότερον ἀκριβεῖς ἀφοῦ περιλαμβάνουν καὶ τὴν μνείαν τοῦ συγκεκριμένου ἔργου που χρησιμοποιεῖται, ὅπως π.χ.: Ταῦτα μὲν οὖν ἐπιβεβαίωσιν καὶ αὐτὸς ὁ τὴν γλῶτταν χρυσοῦς. Ἐν γὰρ τῇ εἰς τὴν ἐξαήμερον τρίτῃ αὐτοῦ ὁμιλίᾳ φησὶν ὅτι (9, 13-15)· ὡς ἐν τοῖς πρὸς Θαλάσσιον ὁ μέγας Μάξιμος (6, 16)· Ὁ χρυσορρήμων Ἰωάννης ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ἀνδριάντων ἔδειξε (16, 6-7).

206. Ἡ διατύπωση αὕτη μὲ τὸ σχῆμα ἐρώτησης-ἀποκρίσεως, ἀπορίας-λύσεως ἀποτελεῖ ἰδιαιτέρο εἶδος ἐρμηνευτικοῦ υπομνήματος στὴν βυζαντινὴν παράδοση, ὅταν κυρίως ἀφοροῦσε ἀποσπασματικὴ ἐρμηνεία διαφόρων ἀπόρων τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ὄχι συνεχὲς καὶ αὐτοτελὲς κείμενο. Βλ. Ehrhard, Θεολογία, σ. 244.

Καὶ ὅπως μέν, ἀγαπητέ, καὶ ποίῳ τρόπῳ θερμὰ κάτωθεν ἀνέρχονται ὕδατα (34, 4-5).

5. Παραίνεση καὶ ἐρώτηση:

Ἄλλ' ὅρα καὶ τὴν γένεσιν ὁποῖα τίς ἐστὶ καὶ πόθεν ἔσχηκε τὴν ἀρχὴν (59, 19-20)

Ἐπίγνωθι οὖν, ἀγαπητέ, τίνος ἔνεκεν (86, 7).

Σύμφωνα με τὴν παραπάνω διάκριση, που υποδεικνύουν τὰ εκφραστικὰ μέσα που χρησιμοποιεῖ ὁ Γλυκάς, καὶ λαμβάνοντας υπόψη καὶ τὸ περιεχόμενο καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ τῆ χρήσης τῆς πηγῆς του κάθε φορά, διαίρεσα τὰ ἑξὶ κεφάλαια τῆς *Εξαήμερου* σε 150 θεματικές ἐνότητες που κατανέμονται ὡς ἐξῆς:

Ἡμέρα	Θεματικές ἐνότητες
1η	11
2η	4
3η	12 (Κοσμογραφία-Μετεωρολογία) 13 (Βοτανική)
4η	9
5η	28 (Ιχθυολογία) 31 (Ορνιθολογία)
6η	42
6	150

Σε κάθε θεματικὴ ἐνότητα ἔδωσα ἓναν συμβατικὸ τίτλο που νὰ καθορίζει τὸ περιεχόμενό τῆς, λαμβάνοντας υπόψη καὶ τὸν σχετικὸ συνοπτικότερο πίνακα που παραδίδει ὁ κώδικας Paris. gr. 1719 καὶ προτάσσεται ἐπίσης στὴν ἐκδοση τῆς Χρονογραφίας του Γλυκά στὴν Πατρολογία του Migne. Τῇ διαίρεση αὐτὴ τὴν ἔκρινα ἀπαραίτητη γιὰ τὴν αποτελεσματικότερη διεξαγωγὴ τῆς ἐρευνᾶς μου²⁰⁷.

Σύμφωνα με αὐτὴ δίνω στὴ συνέχεια τὸ περιεχόμενο τῆς *Εξαήμερου* του Γλυκά.

β. Τὸ περιεχόμενο.

Ἡμέρα 1η: Κοσμολογία-Κοσμογραφία-Μετεωρολογία (4,1-15,10)²⁰⁸.

1. Ἡ *Εξαήμερος* του Γλυκά ἀρχίζει με μίαν ἀποστροφή πρὸς τὸ πρόσωπο που χαρακτηρίζεται ὡς φίλτατον τέχνον στὸ Προοίμιον τῆς Χρονογραφίας του: Πρὸ πάντων οὖν εἰδέναι σε ἄξιον ὅτι ἐν ἑξ ἡμέραις ἐποίησεν τοῦτον τὸν κόσμον ὁ Θεός. Ἡ σοβαρὴ αὐτὴ ἐπισήμανση καὶ ἡ σύντομη συζήτηση που ἀκολουθεῖ γιὰ τὸ νόημα τῆς διάρκειας τῆς Δημιουργίας ἀποτελεῖ τὴν Εἰσαγωγὴ τῆς ἐρμηνευτι-

207. Σχετικὰ με τὴ μέθοδο τῆς ἐρευνας που ἀκολούθησα βλ. πιο πάνω σ. 12 κ.ε. Γιὰ τὴν καταγραφὴ του περιεχομένου αὐτοῦ βλ. ἐπίσης ὅ.π., ὑποσ. 37.

208. Σημειώνεται κάθε φορά ἡ παραπομπὴ στὸ κείμενο του Γλυκά τῆς ἐκδοσης Βόννης.

κής του πραγματείας. Με αυτήν ο Γλυκάς επιθυμεί να αποσαφηνίσει δύο βασικές αρχές της χριστιανικής κοσμοθεωρίας, την απόρριψη της αυτόματης γένεσης²⁰⁹ και την κατοχύρωση με το θείο παράδειγμα της εξαήμερης εργασίας.

Στη συνέχεια, και με τη σειρά του χειμένου, διαπραγματεύεται τα ακόλουθα θέματα κατά κεφάλαιο και κατά θεματική ενότητα:

A. Κοσμολογία-Κοσμογραφία

2. Περί της δημιουργίας του ουρανού και της γής.
3. Περί της προτεραιότητας της δημιουργίας του ουρανού.
4. Περί της δημιουργίας του αισθητού και νοητού φωτός.
5. Περί της προτεραιότητας της ημέρας κατά τη Δημιουργία.
6. Περί της ουσίας του ουρανού.
7. Περί της γης ως κέντρου του κόσμου (γεωκεντρικό σύστημα).
8. Περί σεισμού.

B. Μετεωρολογία

9. Περί ανέμου.
10. Περί τυφώνος.
11. Περί εκνεφίου.

Ημέρα 2η: Κοσμολογία-Κοσμογραφία (15,11-21,9)

1. Περί του στερεώματος.
2. Περί του αριθμού ουρανών.
3. Περί της ουσίας και ιδιότητος του στερεώματος.
4. Περί της φύσεως των ατμών των υδάτων του στερεώματος.

Ημέρα 3η: A) Κοσμολογία-Κοσμογραφία-Μετεωρολογία (21,9-11) και (27,7-35,4)

1. Περί της συναγωγής των υδάτων και της εμφανίσεως της ξηράς (α).
2. Περί των συναγωγών του ύδατος.
3. Περί της δημιουργίας της χλωρίδος.
4. Περί της συναγωγής των υδάτων (β).
5. Περί του θαλασσίου ύδατος.
6. Περί της θαλάσσης ως πηγής όλων των υδάτων.
7. Περί του ηλίου ως ζωοδότη.
8. Περί Νείλου.
9. Περί θαυμασίων.
10. Περί θερμών υδάτων.
11. Περί του ωκεανού.
12. Περί σήψεως ομβρίων υδάτων.

Ημέρα 3η: B) Βοτανική (21,11-27,6)

209. Αποκλείει την αριστοτελική σημασία του τυχαίου (Αριστ., Φυσ. 'Ακρ. B. 195b). Σχετικά με τη συζήτηση για το γνωστικό υπόβαθρο στο επόμενο κεφάλαιο.

Εισαγωγή

1. Περί της δημιουργίας της ξηράς και της χλωρίδος.
2. Περί της συνυπάρξεως του καλού και του κακού (παρεκβολή, αλληγορική αναγωγή από το ρόδο και το αγκάθι).
3. Περί της χλωρίδος προ του προπατορικού αμαρτήματος.

Ειδικό μέρος

4. Περί δηλητηριωδών φυτών (κώνειο, ελλέβορος, μανδραγόρας, όπιο: βλάβες και ωφέλειες).
5. Περί του δένδρου της γνώσεως (παρεκβολή).
6. Περί των ιδιοτήτων και διαφορών των δένδρων.
7. Περί των γενών των φυτών.
8. Περί ενοφθαλμισμού των δένδρων.
9. Περί των ιδιοτήτων του φοίνικος.
10. Περί των ιδιοτήτων των δριμέων φυτών.
11. Περί των ιδιοτήτων της συκής.
12. Περί ηλεκτρού.
13. Περί των φυλλοβόλων και αιθαλών φυτών.

Ημέρα 4η: Αστρονομία - Αστρολογία (35,5-65,2)

Εισαγωγή

1. Περί της δημιουργίας των μεγάλων φωστήρων και του πρωτογόνου φωτός.

2. Περί της διαδοχής ημέρας και νυκτός.
3. Περί δοξασιών των εθνικών φιλοσόφων.
 - α. Περί της ουσίας του ηλίου, της σελήνης και των αστέρων.
 - β. Περί του μεγέθους των μεγάλων φωστήρων.

Μέρος Α'. Αστρονομία (α)

4. Περί των μεγάλων φωστήρων κατά τους Πατέρες.
 - α. Περί του ηλίου.
 - β. Περί της σελήνης.
 - γ. Περί του μεγέθους των μεγάλων φωστήρων.
 - δ. Περί των επιδράσεων της σελήνης.
 - ε. Περί του φωτός και των εκλείψεων της σελήνης και του ηλίου.
 - στ. Περί σελήνης αλληγορίες:

I. Για το έπείσακτον φως της σελήνης,

II. Για τις εκλείψεις της σελήνης.

5. Περί των αστέρων ως σημείων των καιρικών συνθηκών.

α. Περί των ημερών και των εποχών του έτους.

β. Περί των μετεωρολογικών φαινομένων ως αποτελέσματος των κινήσεων των αστέρων και των επιδράσεών τους στον ανθρώπινο βίον.

Μέρος Β'. Αστρολογία

6. Περί παρερμηνείας του βιβλικού χωρίου καὶ ἔθετο ταῦτα εἰς σημεῖα καὶ εἰς καιρούς ...

α. Περί εἰμαρμένης καὶ ἀστέρων.

β. Περί σωματικών συγγενῶν διαμαρτιῶν καὶ ἀστρολογίας: προγνώσεις ἀπὸ τὶς κινήσεις τῶν ἀστέρων, ἰδιαιτέρως τῶν κομητῶν.

7. Επίλογος (σύγκριση Ἀστρονομίας - Ἀστρολογίας)

Μέρος Γ'. Μετεωρολογία

8. Περί μετεωρολογικῶν φαινομένων.

α. Περί νεφῶν.

β. Περί ἱρίδος.

γ. Περί ἄλω.

δ. Περί κεραυνοῦ (α) (περιγραφή του φαινομένου).

ε. Περί πρηστήρος.

στ. Περί κεραυνοῦ (β) (αἰτία του φαινομένου: εκπυρηνισμός).

ζ. Επίλογος: Σύγκριση Ἀστρονομίας - Ἀστρολογίας.

Μέρος Δ'. Ἀστρονομία (β)

9. Περί τῶν κινήσεων καὶ του φωτός του ἡλίου.

α. Περί του ἡμερονυκτίου στη Βρετανία.

β. Περί νυκτός.

γ. Περί τῆς σφαιρικότητας τῆς γῆς καὶ τῶν κινήσεων του ἡλίου.

δ. Περί του καταμερισμοῦ του πρώτου φωτός.

ε. Περί του πρώτου φωτός ἀλληγορία.

Ἡμέρα 5η: Ζωολογία (65,3-91,17)

Α. Ἰχθυολογία (65,3-76,10)

Γενικό μέρος

1. Περί ἀναπνοῆς τῶν ἰχθύων.

2. Περί του πεπτικού συστήματος τῶν ἰχθύων.

3. Περί διαμονῆς τῶν ἰχθύων.

Εἰδικό μέρος

4. Περί ἐχίνου.

5. Περί τευθίδος καὶ πολύποδος (α).

6. Περί τρυγόνος θαλασσίας.

7. Περί λαγωῦ θαλασσίου.

8. Περί κεφάλου.

9. Περί κυνός θαλασσίου.

10. Περί καρκίνου.

11. Περί κητῶν.

12. Περί πρίονος.

13. Περί ἀσπιδοχελώνης.

14. Περί διαμονῆς κητῶν.

15. Περί γένους και μεγεθών κητών.
16. Περί εχενηίδος.
17. Παρεμβολή: Περί ιδιότητος του αέρος:

Παραδείγματα

- α. Θαλασσία νάρκη.
- β. Μαγνήτης λίθος.
- γ. Φοίνιξ (φυτό).
18. Περί πολύποδος και Πόντου.
19. Περί πολύποδος (β).
20. Περί θολώσεως μαλακίων.
21. Περί μαλακοστράκων.
22. Περί τεττίγων (α).
23. Περί ιχθύων μορίων (οδόντες, πνεύμονες, βράγχια)
24. Περί γονιμοποιήσεως ιχθύων.
25. Περί συνουσίας όφειας και μυραίνης.
26. Περί αριθμού ιχθύων και ερπετών.
27. Περί του ύδατος ως πηγής των ιχθύων.
28. Περί θείου πνεύματος.
- B. Ορνιθολογία (76,10-91,17)**

Γενικό μέρος

1. Περί πετεινών.
 - α. προέλευση.
 - β. διαβίωση.
- Παράδειγμα:
μέλισσα.

Ειδικό μέρος

2. Περί γεράνων.
3. Περί πελαργών.
4. Περί χελιδόνος.
5. Περί αλκυόνος.
6. Περί τρυγόνος.
7. Περί αετού.
8. Περί κορώνης.
9. Περί γυπών.
10. Περί κοράκων.
11. Περί τεττίγων (β).
12. Περί πτερών αετού.
13. Περί χαρδριού.
14. Περί αηδόνας.
15. Περί νυχτερίδος.

16. Περί χηνών.
17. Περί γυπών ως προαγγέλων θανάτων.
18. Περί προελεύσεως των ζώων.
19. Περί ερωδιού.
20. Περί πελεκάνος.
21. Περί διατροφής των κοράκων.
22. Περί μελισσών.
23. Περί των επιδράσεων της σελήνης στα έμβια όντα και τα στοιχεία της φύσεως.

24. Περί των πετεινών αλληγορίες.

Παραδείγματα:

α. φάσσα.

β. μύωψ.

γ. φοίνιξ.

25. Περί του λυβικού όρνιθος.
26. Περί κόκκυγος.
27. Περί μέροπος.
28. Περί των επιδράσεων του ηλίου στα έμβια όντα.

Παραδείγματα:

α. αλεκτρυνών.

β. λωτός.

29. Περί μύγας και αττικού μελιού.
30. Περί «αντιπαθείας».

Παραδείγματα:

α. έντομα: έλαιο.

β. όφεις: κέρας ελάφου.

31. Περί ζώων μορίων.

Ημέρα 6η: Ζωολογία (91,19-126,8)

Περί των χερσαίων ζώων.

Εισαγωγή

1. Περί της δημιουργίας των τετραπόδων.
2. Περί του σπερματικού λόγου και της ακολουθίας της φύσεως.
3. Περί της δημιουργίας των τετραπόδων (επανάληψη του βιβλικού χωρίου).
4. Περί της ευλογίας των ιχθύων και όχι των χερσαίων.

Γενικό μέρος

5. Περί της φύσεως των ιχθύων.
6. Περί της φύσεως των χερσαίων.

Παραδείγματα:

α. όνος.

β. κάμηλος.

7. Περί μνήμης τετραπόδων.

Παράδειγμα:

ελέφας.

8. Περί παρδάλεως.

9. Περί λέοντος.

10. Περί αυτοάμυνας των χερσαίων ή περί αντιδότων.

Παραδείγματα:

Ζώο

Αντίδοτο

α. άρκτος

-

φλόμος.

β. αλώπηξ

-

δάκρυον πίτυος.

γ. χελώνη

-

ορίγανον.

δ. όφεις

-

μάλαθρα.

11.²¹⁰

Παραδείγματα:

α. έλαφος

-

άνθος.

β. κάμηλος

-

χυμοί.

γ. κύων

-

άγρωστις.

δ. τράγοι

-

ασκαμωνία.

ε. πάρδαλις

-

λύθρον αιγός.

στ. ιέραξ

-

θριδάκια.

ζ. κύκνοι

-

βάτραχοι.

12. Περί αντιπαθείας.

Παραδείγματα:

α. γύπες

-

οσμή ρόδων.

β. κάνθαροι

-

οσμή ρόδων.

γ. όφεις λιβυχός

-

πήγανον.

13. Περί της προγνωστικής ικανότητος των ζώων.

Παραδείγματα:

α. πρόβατο.

β. εχίνος.

14. Περί αισθητηρίων των ζώων.

Παραδείγματα:

α. αρνείος.

β. σκύλαξ.

γ. μόσχος.

15. Περί μνημονευτικού κυνός.

16. Περί ζώων μορίων.

210. Αριθμείται χωριστά, γιατί αλλάζει η πηγή των πληροφοριών.

α. οδόντες.

β. όπλα αμυντήρια (α).

1. Γενικά

2. Παραδείγματα:

I. λαγώς	-	δρόμος.
II. έλαφος	-	δρόμος.
III. χοίρος	-	χαυλιόδους.
IV. ταύρος	-	κέρας.
V. λέων	-	οδόντες.

γ. σύγκριση ζώων και ανθρώπου.

δ. όπλα αμυντήρια (β) ή περί κηδεμονίας του Θεού.

Παραδείγματα:

I. κάμηλος	-	τράχηλος.
II. ελέφας	-	προνομαία, πόδες.
III. σκορπιός	-	κέντρον.

17. Περί ελέφαντος (α).

18. Περί μυρμηκολέοντος.

19. Περί ελέφαντος (β).

20. Περί ζώων γενέσεως (α).

α. περί μονοτόκων.

β. περί πολυτόκων.

γ. περί γονιμότητος λαγού.

21. Παρεκβολή: Περί ζώων δειλίας (περί ζώων μορίων).

Παραδείγματα:

α. λαγώς.

β. έλαφος.

γ. μυς.

δ. ύαινα.

ε. όνος.

στ. πάρδαλις.

ζ. γαλή.

22. Περί ζώων γενέσεως (β).

Παράδειγμα:

ελέφας.

23. Περί ελάφου.

24. Περί κάστορος.

25. Παρεκβολή: Περί κληρονομικότητας.

26. Περί όφεων.

27. Περί οράσεως θηλαστικών.

Παραδείγματα:

- α. αίλουροι.
- β. νυκτερίδες.
- γ. λέοντες.

28. Περί λέοντος (β).

Ειδικό μέρος

- 29. Περί λύκου και αλώπεκος.
- 30. Περί καμηλοπαρδάλεως.
- 31. Περί συνθέτων ζώων.

Παράδειγμα:

ημίονος.

- 32. Περί μονοκέρωτος.
- 33. Περί μύρμηκος.
- 34. Περί λύκου και προβάτων.
- 35. Περί χαμαιλέοντος.
- 36. Περί υός.
 - α. κέρατα υός.
 - β. ευνουχισμός υός.
 - γ. τοκετός υός.
 - δ. στοματικά υγρά υών και ίππων.

37. Παρεχβολή: Περί λύσσας.

38. Περί άρχτου.

39. Περί ονάγρου.

40. Περί αλώπεκος.

41. Περί αιγάγρου.

42. Επίλογος: Σύγκριση ζώων και ανθρώπου.

Όπως φαίνεται από την παραπάνω κατανομή της πλούσιας ύλης της *Εξαημέρου*²¹¹, το κριτήριο της διάρθρωσής της είναι η θεματική συγγένεια των επιμέρους ενοτήτων. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στα μέρη που περιλαμβάνουν την ύλη της Κοσμολογίας, Κοσμογραφίας και Μετεωρολογίας καθώς και στο γενικό τμήμα των άλλων κεφαλαίων, όπου η επεξεργασία των δανείων έχει τη μορφή της συνθετικής εργασίας.

Οι γενικοί τίτλοι που έχω δώσει —π.χ. στις ενότητες που απαρτίζουν το γενικό μέρος στο τμήμα της ζωολογίας περί χερσαίων ζώων— φανερώνουν ακριβώς την εσωτερική συνάφεια των παραθεμάτων, που πολλές φορές προέρχονται από διαφορετικές πηγές. Η στημονική γραμμή π.χ. στις ενότητες 7, 10, 11, 12, 13 και 16 είναι μία κοινή ιδιότητα της φυσιολογίας των εκπροσώπων

211. Για τη διάρθρωση των θεματικών ενοτήτων της *Βίβλου Χρονικής* βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκά*, σ. 39, και της ίδιας, Η Διδασκαλία παντοδαπής του Μιχαήλ Ψελλού και η Χρονογραφία του Μιχαήλ Γλυκά, *Βυζαντινά* 15 (1989) 149.

του ζωικού βασιλείου που αναφέρονται ή κάποιο γνώρισμα της φυσικής κατασκευής τους.

Ο Γλυκάς σε αυτές τις περιπτώσεις προτάσσει μία επιγραμματική εισαγωγή, όπως π.χ. για τις παραπάνω γράφει: *Οὐ τοσοῦτον δὲ ἡμεῖς οἱ λόγῳ τετιμήμενοι, ὅσον αὐτὰ δήπου τὰ ἄλογα ζῶα τὴν οἰκείαν οἶδασι σωτηρίαν, καὶ ὅθεν αὐτοῖς παθαινομένοις ἡ ὑγεία προσγίνεται* (94,21-95,1). Ἡ περατώνει την περιγραφή του με έναν επίλογο, όπως π.χ., για την ίδια περίπτωση καταλήγει: *Οὕτω μὲν οὖν τὰ ζῶα πάντα φυσικῶς οἶδε τό τε σωτήριον τό τε ὀλέθριον* (96, 3-4).

Αντίθετα το ειδικό μέρος της Βοτανικής και της Ζωολογίας μας δίνει πολλές φορές την εντύπωση εκ πρώτης όψεως ότι πρόκειται για απλή παράθεση αναφορών που δεν συνδέονται μεταξύ τους παρά μόνο γιατί ανήκουν στην ίδια περιοχή του επιστητού. Η προσεκτική μελέτη όμως του χειμένου της αποκαλύπτει τους συνειρμούς του συγγραφέα και τη στημονική γραμμή που συνδέει τις παρατιθέμενες αναφορές.

Για την κατανόηση των παραπάνω ένα χαρακτηριστικό, μεταξύ των άλλων, παράδειγμα είναι το ακόλουθο: Οι ενότητες 9, 10 και 11 της Ιχθυολογίας που, όπως κατέγραψα, αφορούν αντίστοιχα τον θαλάσσιο κύνα (=καρχαρία), τον καρχίνο και τα κήτη —ιδιαίτερα την αναζήτηση του τόπου διαμονής τους— παρατίθενται η μία δίπλα στην άλλη, γιατί το κοινό γνώρισμα που συνδέει αυτά τα έμβια όντα είναι η έμφυτη σοφία τους, το ένστικτο αυτοσυντήρησης.

Στη θεματική ενότητα για τον θαλάσσιο κύνα (67,16-18) ο Γλυκάς χάνει λόγο για το μητρικό ένστικτο που τον ωθεί στην προστασία των παιδιών του. Η εναρκτήρια πρόταση της επόμενης ενότητας (67,18-68,9) για τον καρχίνο *ὅρα δὲ σοφίαν* συνδέει την ιδιότητα του θαλασσίου κυνός που προαναφέρθηκε με την συγγενή σοφία και πονηρία του καρχίνου να συλλέγει την τροφή του, ενώ στην ενδέκατη ενότητα (68,10-20) το ρήμα *οἶδε* που αποτελεί και την αρχική πρόταση παραπέμπει στη λέξη *σοφία*, της εναρκτήριας πρότασης της προηγούμενης θεματικής ενότητας. Εδώ γίνεται λόγος για τα κήτη και την έμφυτη γνώση της επιλογής του τόπου διαμονής τους.

Η ΕΞΑΗΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑ ΚΑΙ ΤΟ ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Η προβληματική των πηγών της *Εξαήμερου* του Γλυκά στο σύνολό της με απασχολεί, όπως προανέφερα²¹² σε ιδιαίτερη μελέτη. Εδώ, προοικονομώντας τα συμπεράσματα της έρευνας που πραγματοποίησα, περιορίζομαι σε μερικές γενικές επισημάνσεις και εκτιμήσεις που αφορούν τις πηγές της *Εξαήμερου* του Γλυκά.

Για τη θεολογική δραστηριότητα του Γλυκά έκανα ήδη λόγο²¹³. Στο σημείο αυτό θα προσθέσω ότι το ερμηνευτικό του έργο, στο σύνολό του, πρέπει να το θεωρήσουμε ως μία έκφραση της νέας ακμής που γνωρίζει κατά τον 12ο αιώνα η ερμηνεία των ιερών κειμένων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, όπως επίσης και των ερμηνευτικών υπομνημάτων των Πατέρων της Εκκλησίας στα κείμενα αυτά²¹⁴. Στην άνθηση αυτή, που υπήρξε αποτέλεσμα της γενικότερης κινητικότητας στο χώρο των θεολογικών πραγμάτων²¹⁵, ο Γλυκάς συνέβαλε και ως εισηγητής μίας θεολογίας που απευθύνεται στον μέσο Βυζαντινό²¹⁶.

Ο Γλυκάς είναι ο μόνος, από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω²¹⁷, που δημοσίευσε την εποχή αυτή μίαν αυτοτελή και ολοκληρωμένη ερμηνεία της Γενέσεως, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της κλασικής πατερικής φιλολογίας έχοντας ως κύρια πηγή του —όπως και για τα Κεφάλαιά του²¹⁸— τους γνωστότερους συγγραφείς του είδους. Και επειδή η τελευταία, πριν από αυτόν, αυτοτελής *Εξαήμερος*, που μας έχει διασωθεί, είναι η σχετική πραγματεία του Ιωάννη Δαμασκηνού²¹⁹, μπορούμε να πούμε ότι στο εισαγωγικό τμήμα της Χρονογραφίας του Γλυκά αναβιώνει για τελευταία ίσως φορά²²⁰, ανανεωμένο όμως, το γραμματειακό αυτό είδος, που από καιρό έπαψε να είναι του συρμού.

Η ανανέωση αυτή οφείλεται: 1. Στην προσθήκη νέας ύλης στην οποία εναλλάσσονται θέματα επιστήμης και παραδοξογραφίας, ιδιαίτερα αγαπητά στο σύγχρονο κοινό του Γλυκά²²¹, 2. Στην απλοποίηση του περιεχομένου και της γλωσσικής μορφής των δανείων του²²² καθώς και στη χρήση εκείνων των εκφρα-

213. Βλ. πιο πάνω, σ. 23.

214. Βλ. Ehrhard, *Θεολογία*, σ. 244-245 και 267· Beck, *Kirche*, σ. 649-655.

215. Αποτέλεσμα της κινητικότητας αυτής κατά την περίοδο της διακυβέρνησης των Κομνηνών υπήρξε η ένταξη της ερμηνευτικής στο πλαίσιο των κατευθύνσεων της παιδείας που τις καθορίζουν το κράτος και η Εκκλησία. Βλ. Κατσαρού, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, σ. 163 κ.ε., όπου επιχειρείται η πλήρης ανασκόπηση της προβληματικής, που σχετίζεται με το σύστημα παροχής σπουδών ανωτέρου επιπέδου στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα.

216. Βλ. πιο πάνω σ. 19· Beck, *Χιλιετία* σ. 279.

217. Βλ. για την εργογραφία των σύγχρονων με τον Γλυκά ερμηνευτών Ehrhard, *Θεολογία*, σ. 267, και Beck, *Kirche*, σ. 649-654.

218. Λεπτομερής καταγραφή των πηγών των *Κεφαλαίων* βλ. στον Ευστρατιάδη, *Γλυκάς*, σ. ρ' κ.ε. και σ. 501 κ.ε.

219. *Ἐκδοαὶς ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*. Για τη διάρκεια της σχετικής ερμηνευτικής παράδοσης και τους κυριότερους εκπροσώπους της βλ. Robbins. Βλ. επίσης E. Mangelot, *DTC*, στ. 2325-2353.

220. Για τη σχετική συγγραφική δραστηριότητα στους επόμενους αιώνες βλ. Beck, *Kirche*, σ. 711 και 789, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

221. Σε σχέση πάντα με τις θεολογικές πηγές του. Πρόκειται κυρίως για το φυσιογνωστικό υλικό που αντλεί από τις θύραθεν πηγές του κυρίως από τον Μιχαήλ Ψελλό, Θεοφύλακτο Σιμοκάττη και Αριστοτέλη.

222. Για τον τρόπο με τον οποίο ο Γλυκάς επεξεργάζεται γλωσσικά τα δάνειά του, παραπέμπω στην εργασία μου για τα δύο τελευταία τμήματα της Χρονογραφίας του Γλυκά. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 467 κ.ε. Στο σημείο αυτό σημειώνω δύο παραδείγματα όπου μπο-

στικών μέσων που, όπως είδαμε²²³, χαρίζουν στο υπόμνημά του την αμεσότητα της συνομιλίας με τον ακροατή-αναγνώστη του, και 3. Στην υιοθέτηση, ως ένα βαθμό, της ορθολογιστικής ερμηνείας των όντων και των φαινομένων²²⁴.

Όπως έγινε φανερό από την καταγραφή των θεματικών ενοτήτων της Εξαήμερου στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Γλυκάς συνέθεσε μίαν ερμηνεία του βιβλικού κειμένου με ευρύτατο περιεχόμενο και ποικιλία θεμάτων δογματικών, ηθικών, επιστημονικών αλλά και «θαυμασιών».

Η συγκριτική εξέταση του ερμηνευτικού υπομνήματος με τα αντίστοιχα κείμενα των πηγών του²²⁵, μου έδωσε την ευκαιρία να διαπιστώσω, ότι ο Γλυκάς συνέθεσε μία πραγματεία προσαρμοσμένη στα μέτρα του απλούτερου αναγνώστη, που υπολογίζει τις πνευματικές ανησυχίες του και επιδιώκει να ικανοποιήσει τη φυσική του περιέργεια για τον κόσμο που τον περιβάλλει, στηριγμένη όχι μόνο στην πίστη και την αυθεντία αλλά και σε κριτήρια ιστορικά και

ρούμε να διαπιστώσουμε τη σύντηξη και τη γλωσσική απλοποίηση του δάνειου υλικού:

α) Γρηγ. Νύσσ. PG 44, στ. 132A-B: Συντελέσθη γάρ, καθώς φησὶ Μωυσῆς, ὃ τε οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ τὰ διὰ μέσου πάντα, καὶ τῷ καταλλήλῳ κάλλει τὰ καθέκαστον διεκοσμήθη· ὁ οὐρανὸς μὲν ταῖς τῶν φωστῆρων αὐγαῖς, θάλαττα δὲ καὶ ἄηρ τοῖς νηκτοῖς τε καὶ ἑναερίοις τῶν ζώων, γῆ δὲ ταῖς παντοίαις τῶν φυτῶν τε καὶ βοσκημάτων πληροῦται, ἅπερ ἀθρόως ἅπαντα θεῷ βουλήματι δυναμωθεῖσα κατὰ ταῦτα ἀπεκύνθη. Καὶ πλήρης μὲν ἦν τῶν ὥραιων ἡ γῆ, ὁμοῦ τοῖς ἄνθεσι τοὺς καρποὺς ἐκβλάστησας· πλήρης δὲ οἱ λειμῶνες τῶν, ὅσα τοὺς λειμῶνας ἐπέρχεται.

Γλυκ. 21, 9-16: Τῇ δὲ τρίτῃ ἡμέρᾳ τὰ ὕδατα πάντα εἰς τὰς ἐαυτῶν συναγωγὰς συνήχθησαν κατὰ θεῖαν κέλευσιν, καὶ οὕτως ἐφάνη ἡ γῆρά. τότε δὴ καὶ παντοίοις αὕτη φυτοῖς τε καὶ δένδροις παραδόξως ἐκαλλωπίζετο. τῷ γὰρ θεῷ δυναμωθεῖσα βουλήματι, ὡς ὁ Νύσσης φησὶν, ἀθρόον ἀπεκύνθη ἅπαντα, οὐ χρόνον δεηθεῖσα πρὸς αὐτῆσιν τῶν ἐξ αὐτῆς ἀναδιδομένων, ἀλλ' αὐτοῦ τοῖς ἄνθεσι καὶ τοὺς καρποὺς ἐκβλαστήσας θάμα τι τερψίθυμον ἦν.

β) Βασ. 112C-113A: Τοιαῦται μὲν οὖν περὶ τὸν τρόπον τῆς γενέσεως αὐτῶν διαφοραί, ὡς ἐλάχιστα εἰπεῖν ἀπὸ πλείστων. Αὐτῶν δὲ τῶν καρπῶν τις ἂν ἐπέλθοι τὴν ποικιλίαν, τὰ σχήματα, τὰς χροὰς, τῶν χυμῶν τὴν ιδιότητα, τὸ ἀφ' ἑκάστων χρήσιμοι; Πῶς τινὰ μὲν γυμνὰ πέπτειται τῷ ἡλίῳ, τινὰ δὲ ἐν ἐλύτροις κεκαλυμμένα πληροῦται; καὶ ὧν μὲν ἀπαλὸς ὁ καρπός, παχὺ τοῦ φύλλου τὸ σκεπαστήριον, ὡς ἐπὶ τῆς συκῆς, ὧν δὲ οἱ καρποὶ στεγανώτεροι, ἐλαφρὰ τῶν φύλλων ἡ προβολή, ὡς ἐπὶ τῆς καρύας. Ὅτι ἐκεῖνα μὲν, διὰ τὸ ἀσθενές, πλείονος ἐδεῖτο τῆς βοηθείας, τούτοις δ' ἂν προσβλαβὴς ἐγένετο ἡ παχυτέρα περιβολὴ ἐκ τῆς ἀπ' αὐτῶν σκιᾶς. Πῶς κατέσχισται τῆς ἀμπέλου τὸ φύλλον, ἵνα καὶ πρὸς τὰς ἐκ τοῦ ἀέρος βλάβας ὁ βότρυς ἀντέχη, καὶ τὴν ἀκτῖνα τοῦ ἡλίου διὰ τῆς ἀραιότητος δαφιλῶς ὑποδέχεται;

Γλυκ. 24, 7-17: Περὶ δὲ τῆς ιδιότητος καὶ διαφορᾶς τῶν δένδρων, τί ἂν τις εἰποι πῶς τινὰ μὲν πέπτειται τῷ ἡλίῳ, τινὰ δὲ ἐν ἐλύτροις κεκαλυμμένα πληροῦται; καὶ ὧν μὲν ἀπαλὸς ὁ καρπός, παχὺ τοῦ φύλλου τὸ σκεπαστήριον, ὡς ἐπὶ τῆς συκῆς, ὧν δὲ οἱ καρποὶ στεγανώτεροι, ἐλαφρὰ τῶν φύλλων ἡ προβολή, ὡς ἐπὶ τῆς καρύας ὅτι ἐκεῖνα μὲν διὰ τὸ ἀσθενές πλείονος ἐδεῖτο τῆς βοηθείας, τούτοις δ' ἂν πρὸς βλάβην ἐγένετο παχυτέρα ἡ περιβολὴ ἐκ τῆς ἀπ' αὐτῶν σκιᾶς. πῶς κατέσχισται τῆς ἀμπέλου τὸ φύλλον; ἵνα καὶ πρὸς τὰς ἐκ τοῦ ἀέρος βλάβας ὁ βότρυς ἀντέχη καὶ τὴν ἀκτῖνα τοῦ ἡλίου διὰ τῆς ἀραιότητος δαφιλῶς ὑποδέχεται.

223. Βλ. πιο πάνω σ. 44 κ.ε.

224. Για την ορθολογιστική αντιμετώπιση των διαφόρων ζητημάτων στις νέες επιστημονικές μελέτες ή νέες προσαρμογές που εμφανίζονται την εποχή αυτή βλ. Τατάκη, Φιλοσοφία, σ. 201-212· Καζάνη, ό.π., σ. 158-166. Βλ. και πιο πάνω σ. 15.

225. Για τη μέθοδο της λεπτομερούς συγκριτικής εξέτασης που πραγματοποίησα, παραπέμπω Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Γλυκάς, σ. 114 κ.ε., και Η Διδασκαλία Παντοδαπῇ, ό.π.

φυσικά.

Αυτός ο προσανατολισμός του Γλυκά είναι εμφανής σε όλη σχεδόν τη μεθοδική του πορεία κατά τη διερεύνηση κυρίως των επιμέρους θεμάτων, που αφορούν π.χ. τους μηχανισμούς των φυσικών φαινομένων ή τις ιδιότητες και τη λειτουργία των έμβιων όντων²²⁶. Όσον αφορά τις γενικές αρχές που σχετίζονται με τα θέματα της Κοσμολογίας και της διαδικασίας της Δημιουργίας του κόσμου, ακολουθεί τις θεολογικές αυθεντίες.

Αλλά και στην περίπτωση αυτή ορισμένες φορές είναι φανερή η προσπάθειά του να συμβιβάσει και να εναρμονίσει τις θεολογικές με τις κοσμικές επιστημονικές (=ειδωλοατρικές) απόψεις περί κόσμου και τότε η προσπάθειά του εμφανίζεται ως αμηχανία και ο Γλυκάς μοιάζει να ακροβατεί μεταξύ πίστης και ορθού λόγου²²⁷.

226. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Μεταξύ των άλλων, αναφέρω τα ακόλουθα: Με φυσικές αιτίες ερμηνεύει π.χ. την ύπαρξη των πηγών θερμών υδάτων. Οι θερμοπίδακες δημιουργούνται από το υπόγειο πυρ και ύδωρ που ως σίφωνες αναβλύζουν στην επιφάνεια της γης για το καλό των ανθρώπων (34, 4-10) (Κεφ. 3, 1, θεμ. εν. 11). Η σήψη των ομβρίων στάσιμων υδάτων οφείλεται στην διήθηση που με τη σειρά της είναι αποτέλεσμα της επίδρασης του ηλίου. Ο ήλιος προκαλεί την εξάτμιση των υγρών, ενώ τα πιο βαριά στοιχεία πέφτουν πάλι κάτω έπει τὸ βαρὺ πρὸς τὸ κάταντες έῶθε φέρεσθαι (34,15-35,5) (Κεφ. 3Α, θεμ. εν. 12). Με λογικές αιτίες επίσης ερμηνεύει όλα τα μετεωρολογικά φαινόμενα. Οι σωματικές συγγενείς διαμαρτίες δεν οφείλονται στην επίδραση των αστερών, γράφει στο τμήμα της *Εξαήμερου* του που ασκεί την πολεμική του κατά της Αστρολογίας, αλλά υπεύθυνη είναι η ίδια η φύση (54,19-55,5) (Κεφ. 4, θεμ. εν. 6β). Η θόλωση των μαλακίων —πηγή των πληροφοριών του ο Αριστοτέλης (Ζώνων Ίστ., IX 37: 622α)— οφείλεται στην περίπτωση της κοιλιάς τους που την προκαλεί η έντονη κινητικότητα του πεπτικού τους συστήματος λόγω της δειλίας τους. Τελικά το αποβαλλόμενο περίττωμα τα προστατεύει από τους εχθρούς τους (72,20-73,11) (Κεφ. 5Α, θεμ. εν. 20).

227. Ένα πρώτο χαρακτηριστικό, μεταξύ των άλλων, παράδειγμα, που αποδεικνύει επιπλέον την κριτική του στάση απέναντι και στις θεολογικές πηγές του είναι το ακόλουθο: Έδη στην αρχή της *Εξαήμερου* του (5,21-7,6) (Κεφ. 1, θεμ. εν. 3) ο Γλυκάς βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα παρόμοιο δилημμα, όταν επιχειρεί να σχολιάσει το δεύτερο σκέλος του βιβλικού χωρίου *έν άρχή ό θεός έποίησεν τόν ούρανόν και τήν γήν* και να ερμηνεύσει την προτεραιότητα της δημιουργίας του ουρανού. Το ίδιο θέμα τον απασχολεί διεξοδικά στο 13ο από τα *Κεφάλαιά* του, που φέρει τον τίτλο *Περί τοῦ είτε σφαιροειδής έστι και άεικίνητος ό ούρανός είτε και μη κατά τόν θεόν Χρυσόστομον* (έκδ. Ευστρατιάδου, τ. 1, σ. 155-166). Και στις δύο επεξεργασίες του προβλήματος, είναι φανερή η προσπάθεια να ερμηνεύσει ορθολογιστικά τη διαδικασία της Δημιουργίας και συγχρόνως να συμβιβάσει αντικρουόμενες πατερικές θέσεις. Αρχικά εκφράζει τη λογική απορία (=επιχείρημα) πώς είναι δυνατό να δημιουργείται πρώτα η στέγη και εν συνεχεία το θεμέλιο ενός οικοδομήματος, όπως είναι ο κόσμος (6,1-3). Ο Γλυκάς έχει ασφαλώς υπόψη του και εδώ τη θέση του Ιωάννη Χρυσοστόμου για το σχήμα και την κίνηση του ουρανού και της γης που την εκθέτει στην αρχή του 13ου *Κεφαλαίου* (ό.π., σ. 155,7-15). Ο Ιωάννης υποστηρίζει την άποψη, σύμφωνα με το βιβλικό χωρίο *ό στήσας τόν ούρανόν ώσει καμάραν* (Ησ. μ' 22), ότι ο ουρανός είναι ακίνητος και ως ημισφαίριο στηρίζεται στη γη. Μία πρώτη απάντηση λοιπόν στην απορία που δημιουργεί το βιβλικό χωρίο θα μπορούσε να είναι, γράφει ο Γλυκάς, αυτή που δίνει ο Ιωάννης Χρυσόστομος (PG 53, στ. 30) *πάντα τοῦ θεοῦ ὑπέρ φύσιν έστιν και τέχνης άκολουθίαν* (6,3-4). Είναι φανερό όμως ότι το παραπάνω εξωλογικό επιχείρημα δεν ικανοποιεί τον Γλυκά και γι' αυτό, χωρίς να απορρίπτει άμεσα τη θέση του Ιωάννη Χρυσοστόμου επικαλείται τις θέσεις του Γρηγορίου Νύσσης (PG 44, στ. 128-129) για το ίδιο θέμα. Πρώτα-πρώτα δέχεται έμμεσα τη θεωρία του για τη σφαιρικότητα της γης και του ουρανού και για τη θέση της γης στο κέντρο του

Ο μνημένος και προσεκτικός αναγνώστης του έχει συχνά την αίσθηση μίας υπολανθάνουσας επιθυμίας του Γλυκά να παρασυρθεί από τις σειρήνες της επιστήμης, αλλά ως συνετός Οδυσσεάς, δεμένος στο κατάρτι της θεολογίας ακολουθεί τη ρότα της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης.

Το γνωστικό υπόβαθρο της *Εξαμέρου* του Γλυκά γίνεται άμεσα φανερό από τις πολυάριθμες βιβλιογραφικές παραπομπές του. Σε αντίθεση με τα δύο τελευταία τμήματα της Χρονογραφίας του, όπου ο Γλυκάς είναι φειδωλός σε παρόμοιες μνείες²²⁸, στο τμήμα αυτό εμφανίζεται ιδιαίτερα σχολαστικός.

Η σύγκριση των παρακάτω αριθμητικών μεγεθών είναι ενδεικτική:

Στα δύο τελευταία τμήματα της Χρονογραφίας, όπως έχω διαπιστώσει²²⁹, σε συνολικό αριθμό 492 βέβαιων χρήσεων των 33²³⁰ πιθανών πηγών του οι μαρτυρίες του γι' αυτές είναι μόνον 25, δηλ. ποσοστό 5%. Αν προσθέσουμε σε αυτές και τις οκτώ που απέδειξα ως έμμεσες, τότε το ποσοστό ανέρχεται σε 6,7%²³¹. Στην *Εξαήμερόν* του, σε συνολικό αριθμό 226 χρήσεων ισάριθμων πηγών, οι επώνυμες χρήσεις των πηγών του είναι 161, δηλ. ποσοστό περίπου 71,2%. [Περιλαμβάνονται άμεσες (127) και έμμεσες (34) μαρτυρίες].

Η σημαντική αυτή διαφορά, όπως επεσήμανα και παλαιότερα²³² δεν είναι τυχαία. Αντίθετα φανερώνει ως ένα βαθμό το κριτήριο με το οποίο ο Γλυκάς αξιολογεί τις πηγές του. Οι αυθεντίες της θεολογικής γραμματείας, από τις οποίες αντλεί τα δάνειά του, του επιβάλλουν ένα είδος ιερής υποχρέωσης να τις μνημονεύσει κάθε φορά σχεδόν που τις χρησιμοποιεί. Αυτή η ερμηνεία ενισχύεται από τις ακόλουθες διαπιστώσεις. Στα δύο τελευταία τμήματα της Χρονογραφίας του από τις 25 ανταποκρινόμενες στη χρήση βιβλιογραφικές παραπομπές του οι 16 αφορούν τις δευτερεύουσες θεολογικές πηγές του και μόνο οι υπόλοιπες μαρτυρίες τις κύριες θύραθεν πηγές του. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι οι παραπάνω μαρτυρίες αφορούν μόνο τις δύο από τις πηγές αυτές, ενώ

κόσμου (γεωκεντρικό σύστημα), θεωρία που υποστηρίζει και ο Μ. Βασίλειος (48Β κ.ε.), η βασική πηγή του. Στη συνέχεια χρησιμοποιώντας την άποψη του Γρηγορίου ότι ο ουρανός είναι εκείνος που με την ταχύτερη κίνησή του συγχρατεί και συσφίγγει τη γη στο κέντρο του, διατείνεται ότι είναι πολύ λογικό να δημιουργηθεί πρώτα ο συνοχεύς (ο ουρανός) και κατόπιν το συνεχόμενον (η γη). Ωστόσο όμως, συνεχίζει, πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε το βιβλικό χωρίο *Στήτω ό ήλιος κατά Γαβαώ και ή σελήνη κατά φάραγγα Αιλλώμ* (Ιησ. 1,12) πράγμα που σημαίνει, ότι αφού ο ουρανός έμεινε ακίνητος, λογικά σύμφωνα με την άποψη του Γρηγορίου, η γη θα έπρεπε να μετακινηθεί από τη θέση της. Στην περίπτωση αυτή, λείει ο Γλυκάς, θα ομολογήσουμε κι εμείς, όπως ο Μάξιμος ο Ομολογητής (PG 90, στ. 269) *όπου βούλεται θεός νικᾶται φύσεως τάξις και καταλήγει συμβιβαστικά: εἰ γάρ καί φυσικῶ λόγῳ τὰ πάντα γίνονται σήμερον, ἀλλ' ἐπειδὴν ό τῆς φύσεως βουλῆθῃ δεσπότης, τότε καί ὑπέρ φύσιν ὁρῶμεν οὐκ ὀλίγα τῶν πραγμάτων γινόμενα* (7,3-6). Αξιοπρόσεκτη είναι η πρώτη εναντιωματική πρόταση *εἰ καί ... σήμερον*.

228. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 135-138.

229. Βλ. ό.π., σ. 104.

230. Βλ. ό.π., σ. 92 κ.ε.

231. Βλ. ό.π., σ. 104.

232. Βλ. ό.π., σ. 33.

οι υπόλοιπες πέντε παραμένουν στην αφάνεια²³³.

Στο κείμενο που μας απασχολεί η πλειονότητα των μαρτυριών αφορά τις θεολογικές πηγές, γιατί βέβαια είναι και οι περισσότερες. Έτσι, από τις 161 μαρτυρίες οι 24 μόνο αντιστοιχούν στις 14 θύραθεν πηγές του²³⁴. Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο και ενδεικτικό των κριτηρίων του Γλυκά ότι δύο από τις κοσμικές πηγές του, ο Ψελλός και ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης²³⁵, που έρχονται δεύτεροι σε συχνότητα χρήσης, αποσιωπώνται εντελώς.

Όπως είναι εύλογο, οι συχνές μνείες του Γλυκά στο τμήμα αυτό διευκολύνουν το έργο της ταύτισης των δανείων του καθώς περιορίζουν κυρίως τον κύκλο των αναζητήσεων. Αλλά και στην περίπτωση αυτή απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή για την επαλήθευση της μαρτυρίας, αν ανταποκρίνεται στη χρήση της πηγής που μνημονεύεται, 1. γιατί δεν είναι πάντοτε ακριβής, και 2. γιατί σε ορισμένες περιπτώσεις είναι έμμεση²³⁶.

Πρέπει να τονίσω στο σημείο αυτό ότι η ακριβής ταύτιση των δανείων ενός έργου με τη θεματολογία της *Εξαήμερου* είναι απαραίτητη για να αξιολογήσει κανείς τη σχέση του Γλυκά με το ιδεολογικό υπόβαθρο της εποχής του. Η περιγραφή της κοσμοθεωρίας του απαιτεί την πρωτογενή φιλολογική εργασία της επισήμανσης, αξιολόγησης και συνεκτίμησης των παραλείψεων, των προσθηκών και των διαφορών στο περιεχόμενο και τη μορφή της πραγματείας του σε σχέση με τα πρότυπά του.

Επιπλέον οι βιβλιογραφικές παραπομπές, όπως είδαμε²³⁷, στο τμήμα αυτό έχουν μίαν ιδιαίτερη σημασία. Αποτελούν βασικά στοιχεία της δομής των θεματικών ενοτήτων της *Εξαήμερου* και, λόγω της διατύπωσής τους, χαρακτηριτικό γνώρισμα του ύφους και του χαρακτήρα της.

ΟΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΞΑΗΜΕΡΟΥ ΤΟΥ ΓΛΥΚΑ

Η εξοικείωση του Γλυκά με τη θεολογική γραμματεία του επέτρεψε να κάνει την καλύτερη συγχομιδή από τον απέραντο λειμώνα της ερμηνευτικής παράδοσης για τη σύνθεση της *Εξαήμερου* του. Εκτός από την Αγία Γραφή — Παλαιά και Καινή Διαθήκη — κατέφυγε, σύμφωνα με τις διαπιστώσεις μου, στους κλασικούς συγγραφείς της βυζαντινής θεολογίας και φυσικά σε όσους έγραψαν *Εξαήμερον* ή υπομνημάτισαν τμήματα του κειμένου της *Γενέσεως*. Πρώτη και

233. Κατονομάζονται ο Ιωάννης Σκυλίτσας και ο Ιωάννης Ζωναράς, ενώ δεν μνημονεύονται ο Γεώργιος Μοναχός, ο Κωνσταντίνος Μανασσής, η *Επιτομή*, το Πρότυπο του Σκουταριώτη και μια άγνωστη πηγή. Βλ. ό.π., σ. 100.

234. Άμεσες και έμμεσες.

235. Με 18 και 13 χρήσεις αντίστοιχα.

236. Βλ. πιο πάνω σ. 43.

237. Βλ. ό.π.

βασική διαπίστωση είναι ότι ο Γλυκάς είχε γενική εποπτεία της σχετικής θεολογικής παραγωγής. Η αρχοτελεία της ορίζεται από τη μία με τη χρήση του Ιωσήπου²³⁸ και του Ιουστίνου, του μάρτυρα και φιλοσόφου²³⁹ που εκπροσωπούν αντίστοιχα την ιουδαϊκή προβαθμίδα και την πρώτη περίοδο της χριστιανικής Απολογητικής και Ερμηνευτικής²⁴⁰, και από την άλλη με την παρόμοια χρήση του Ιωάννη Δαμασκηνού²⁴¹ που σηματοδοτεί το τέλος αυτής της παράδοσης.

Μεταξύ αυτών των ορίων θα κινηθεί βιβλιογραφικά ο Γλυκάς. Από τη σειρά των μεταγενέστερων ερμηνευτών του βιβλικού κειμένου θα επιλέξει τους βασικότερους εκπροσώπους των διάφορων «σχολών»²⁴². Έτσι στον κατάλογο των πηγών του ανήκουν έργα που παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους τόσο στη θεωρητική όσο και στη μεθοδολογική προσέγγιση του κειμένου της Γενέσεως και εισάγουν μερικές νέες ιδέες.

Με αλάνθαστο κριτήριο ο Γλυκάς επέλεξε ως γνώμονα του ερμηνευτικού του υπομνήματος τις εννέα Ομιλίες *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* του Μ. Βασιλείου²⁴³, έργο εξαιρετικά δημοφιλές, με πλατιά επιρροή σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, εξαιτίας κυρίως της απλότητας, της σαφήνειας, της συντομίας και της ορθολογιστικής ερευνητικής του μεθόδου, πλούσιο σε φυσιογνωστικό υλικό, έργο, τέλος, κλασικό από τα πρότυπα της βυζαντινής πατερικής σκέψης²⁴⁴.

Με την επιλογή αυτή ο Γλυκάς καταρχήν παρουσίαζε τα διαπιστευτήρια της ορθοδοξίας του, ενώ παράλληλα εξασφάλιζε την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των πληροφοριών του απέναντι στο αναγνωστικό κοινό του.

Κανένα από τα ομοειδή έργα δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί καλύτερα τόσο από άποψη μορφής όσο και περιεχομένου στις προδιαγραφές για ευρεία

238. Χρησιμοποιεί από το έργο του *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία* το πρώτο βιβλίο (έκδ. Thackeray, ό.π.).

239. Έχει υπόψη του το έργο *Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους περὶ τινων ἀναγκαίων ζητημάτων*, PG 6, στ. 1249-1400. Θεωρείται νόθο και έχει αποδοθεί στον Διόδωρο της Ταρσού. Βλ. σχετικά Δ. Σ. Μπαλάνου, *Πατρολογία, οι εκκλησιαστικοί πατέρες και συγγραφείς των οκτώ πρώτων αιώνων*, Αθήνα 1930, σ. 73· B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie*, Freiburg-Basel-Wien 1978, σ. 65-70, παράγραφος 16.

240. Αυτής τουλάχιστο που ήταν αποδεκτή από τη βυζαντινή Θεολογία. Ο Ιουστίνος είναι ο μόνος σχεδόν από τους πρώτους απολογητές, στον οποίο παραπέμπουν οι μεταγενέστεροι Βυζαντινοί θεολόγοι. Για την στάση αυτή βλ. A. Ehrhard, *Θεολογία*, σ. 70.

241. Του έργου *Ἐκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG 94, στ. 781-1228· P. B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskus*, Berlin - New York 1973, σ. 61.

242. Βλ. σχετικά με τους εκπροσώπους της Ερμηνευτικής της *Εξαήμερου*, F. E. Robbins· Μπαλάνου, ό.π., σ. 127 κ.ε.· Τατάκη, *Φιλοσοφία*, σ. 25-34. Διαφοροποιημένες εκτιμήσεις για το θέμα των «σχολών» στον Beck, *Χιλιετία*, σ. 233.

243. PG 29, στ. 3-208· Giet, *Basile de Césarée, Homelies sur l' Hexaéméron*, SC 26, Paris 1949.

244. Βλ. Μπαλάνου, ό.π., σ. 299· Giet, *Basile de Césarée*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 20-77· Τατάκη, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη*, Αθήνα 1960, σ. 100-113· Ν. Α. Ματσούκα, *Επιστήμη, Φιλοσοφία και θεολογία στην Εξαήμερο του Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1990· εδw 11-13 και 51 κ.ε.

κυκλοφορία ενός χρονογραφικού έργου, όπως το δικό του, αλλά και στις ιδιαίτερες προθέσεις και γενικότερες κλίσεις του συγγραφέα του.

Πράγματι το έργο του Βασιλείου με τη μορφή σύντομου αλλά και περιεκτικού κηρύγματος²⁴⁵ σε διατύπωση απλή και σαφή που απευθυνόταν σε ένα ποικίλο ακροατήριο στο οποίο περιλαμβάνονταν και βάνανσοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γρηγορίου Νύσσης²⁴⁶, περιείχε δύο βασικά πλεονεκτήματα για τις προθέσεις του Γλυκά: τη συντομία —αρετή που τονίζει ιδιαίτερα στις προγραμματικές του δηλώσεις στο *Προοίμιον* της Χρονογραφίας του— και την αμεσότητα της συνομιλίας με τον ακροατή-αναγνώστη του, στοιχεία που ο Γλυκάς διατήρησε με συνέπεια σε όλη την έκταση του έργου του.

Εκτός από τα παραπάνω πλεονεκτήματα του έργου αυτού ο Γλυκάς βρήκε στην *Εξαήμερο* του Βασιλείου τις βασικές προϋποθέσεις για την προσέγγιση του κειμένου της *Γενέσεως* που εναρμονίζονταν με τις αναζητήσεις του, τη φιλομάθειά του, την έφεσή του για έρευνα των φυσικών ζητημάτων με όργανο τη λογική. Το έργο του Βασιλείου του έδειχνε τον τρόπο πώς μπορεί να εγκεντρίσει τις επιστημονικές γνώσεις του καιρού του στα θεολογικά δεδομένα, να αποφύγει τη σύγκρουση πίστης και γνώσης και να παρουσιάσει την αρμονική και πανοραμική εικόνα του κόσμου και της ζωής μέσα από το πρίσμα της βιβλικής διδασκαλίας και των επιστημονικών γνώσεων του καιρού του.

Οι απόψεις του Μ. Βασιλείου ότι ο άνθρωπος, παρόλο που δεν μπορεί να ερμηνεύσει τους βαθύτερους λόγους της Δημιουργίας, δεν πρέπει να παραιτείται από την έρευνά τους²⁴⁷, και ακόμη ότι η ερμηνεία και η ανακάλυψη των μηχανισμών της εξαήμερου κτίσεως δεν μειώνουν την έκπληξή μας για το θαύμα της Δημιουργίας²⁴⁸, ενεθάρρυναν ασφαλώς τον Γλυκά να προεκτείνει το ερμηνευτικό του υπόμνημα πέρα από τα πάγια πλαίσια.

Εκτός από τα παραπάνω στοιχεία, στο κείμενο του Βασιλείου ο Γλυκάς βρήκε ουσιαστικά ό,τι είχε να πει η πατερική ερμηνεία από πλευράς περιεχομένου, για την Κοσμοποιία²⁴⁹, ενώ παράλληλα η ερμηνευτική μέθοδος του Βασιλείου έβρισκε ανταπόκριση στον ορθολογισμό του Γλυκά²⁵⁰.

245. Βλ. ό.π.

246. PG 44, 65 A. Για τη σύσταση του ακροατηρίου του Βασιλείου βλ. Giet, ό.π., σ. 6 και 21· Ματσούκα, ό.π., σ. 60.

247. Βασ., *Έξ.*, 28C-D.

248. Βασ., *Έξ.*, 25A.

249. Οι λύσεις που μέχρι την εποχή εκείνη δόθηκαν στα προβλήματα που εξαρχής έθετε το βιβλικό κείμενο για τη Δημιουργία επρόκειτο να είναι οριστικές. Στις μεταγενέστερες πατερικές ερμηνείες της *Γενέσεως* εμφανίζονται διαφοροποιήσεις στα επιμέρους θέματα, χωρίς όμως να μεταβάλλονται οι γενικές αρχές. Βλ. Robbins, ό.π., σ. 42-52.

250. Βλ. Τατάκη, ό.π., σ. 102. Όσον αφορά την ερμηνευτική μέθοδο ο Γλυκάς, όπως ο Βασίλειος, αποφεύγει τις υπερβολές της αλληγορικής μεθόδου. Όπου την εφαρμόζει, αυτό σχετίζεται με το φυσιογνωστικό υλικό που αποτελεί τη βάση του αλλά και με τη χρήση εκείνων των πηγών που ακολουθούν την αλληγορική μέθοδο, όπως είναι π.χ. ο Αναστάσιος Σιναΐτης ή ο Φυσιολόγος. Αλλά στις

Έτσι το παραπάνω ερμηνευτικό έργο του Βασιλείου αποτέλεσε την κύρια πηγή της πραγματείας του και το πλαίσιο μέσα στο οποίο παρενέβαλε την ύλη που άντλησε από τις υπόλοιπες θεολογικές και θύραθεν πηγές του.

Εκτός από την *Εξαήμερον* ο Γλυκάς συμβουλευτήκε ακόμη δύο άλλα έργα του Βασιλείου:

1. *Εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Γέννησιν*²⁵¹, και
2. *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*²⁵².

Από τους άλλους εκπροσώπους της σχολής της Καππαδοκίας μνημονεύει πέντε φορές τον Γρηγόριο Νύσσης και μία φορά τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό²⁵³.

Πρώτος στην προτίμηση του Γλυκά από τις θεολογικές πηγές του, ύστερα από τον Βασίλειο, είναι ο θεωρούμενος κατά παράδοση αυθεντία της Ερμηνευτικής Ιωάννης Χρυσόστομος. Δεκατέσσερις φορές τον μνημονεύει ο Γλυκάς και ισάριθμες τον χρησιμοποιεί²⁵⁴. Αναμφίβολα όμως αποτελεί δευτερεύουσα πηγή

περισσότερες περιπτώσεις παραλείπει την αλληγορία ή το ηθικοδιδασκτικό επιμύθιο και αντλεί μόνο το φυσιογνωστικό υλικό, ενώ ορισμένες φορές προσθέτει μία αλληγορία ή μία ηθική διδασκαλία δικής του έμπνευσης. Η μέθοδος με την οποία αντιμετωπίζει το βιβλικό κείμενο φαίνεται ως ένα βαθμό από τα ποσοστά των αλληγορικών άρθρων στο σύνολο των χρήσεων των πηγών, σύμφωνα με την παρακάτω καταγραφή:

Ημέρες	Αριθμός	Αριθμός	%
Δημιουργίας	Χρήσεων πηγών	Αλληγοριών	
1η	39	1	2,56
2η	22	1	4,54
3η	32	6	18,75
4η	66	3	4,54
5η	74	11	14,85
6η	77	16	20,77
Σύνολο	310	38	12,25

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω αριθμητικά μεγέθη, το μεγαλύτερο ποσοστό αλληγορικών ερμηνειών εντοπίζεται στα κεφάλαια που αναφέρονται τα έργα και τα δημιουργήματα της 6ης, της 5ης και της 3ης ημέρας, δηλ. αυτά που αντιστοιχούν στην Ζωολογία και τη Βοτανική. Στη Ζωολογία βέβαια εντοπίζονται και όλες οι χρήσεις του *Φυσιολόγου* (13).

251. PG 31, στ. 1472.

252. PG 30, στ. 118-668.

253. Χρησιμοποιεί τρία έργα του πρώτου:

1. *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, PG 44, στ. 125-226· J. Laplace, *Grégoire de Nysse, La création de l'homme*, SC H6, Paris 1943/44.

2. *Ἀπολογητικὸς πρὸς Πέτρον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ*, PG 44, στ. 61-124, και

3. *Περὶ εἰμαρμένης*, PG 44, στ. 34-37, και J. Kenneth Downing, *Jacobus AMC Donough, S. J., Hadwiga Horner, E. J. Brill, Nysseni Opera dogmatica minora II*, Leiden - New York - Köbenhagen - Köln 1987, σ. 29 κ.ε.,

και ένα του δευτέρου: *Λόγος ΑΗ' Εἰς τὰ Θεοφάνεια εἶγουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, PG 36, στ. 31-331.

254. Τα έργα που χρησιμοποιεί είναι:

1. *Λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἰσοδὸν τῆς Ἀγίας Τεσσαρακοστῆς*, PG 53, στ. 23-386.

2. *Εἰς τοὺς ἀνδριάντας ὁμιλία και ἐν Ἀντιοχείᾳ λεχθεῖσαι, Ὁμιλία ι' Ἐπαινος τῶν μετὰ τὴν ἐστίασιν ἀπηντηχότων εἰς τὴν θύρασιν, καὶ φυσιολογία κόσμου, καὶ κατὰ τῶν θεοποιούντων τὴν κτίσιν και περὶ τοῦ μὴ ὁμνύειν*, PG 49, στ. 15-222.

του. Ο Γλυκάς γνώριζε καλά ότι η υψηλή και αυστηρά δογματική θεολογία του Χρυσοστόμου δεν προορίζεται για τα αυτιά των ακροατών-αναγνωστών του, στους οποίους επιθυμούσε να απευθυνθεί. Πιθανότατα τον αποθάρρυνε και η μεγάλη έκταση των ερμηνευτικών πραγματειών του Χρυσοστόμου, όπως επίσης και κάποιες φαινομενικές ασάφειες ή διαφοροποιήσεις από τον κανόνα του Βασιλείου σε θέματα Κοσμολογίας²⁵⁵.

Από τη σχολή της Αντιοχείας χρησιμοποιεί και το ερμηνευτικό έργο του κατεξοχήν οπαδού της γραμματικής ερμηνευτικής μεθόδου, του Θεοδώρητου Κύρου²⁵⁶.

Τρίτο σε συχνότητα χρήσης εμφανίζεται το έργο του Αναστασίου Σιναΐτη²⁵⁷, κατεξοχήν εκπροσώπου της αλληγορικής σχολής της Αλεξανδρείας. Ο Γλυκάς δεν παραλείπει επίσης να επικαλεσθεί τις θέσεις του Μ. Αθανασίου²⁵⁸ και του Κυρίλλου²⁵⁹, των δύο άλλων κορυφαίων ερμηνευτών της ίδιας σχολής.

Από το έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού, που προανέφερα, αντλεί ερμηνείες των μηχανισμών του σύμπαντος και δεν διστάζει να αποδεχτεί την άποψη για την προέλευση του φωτός της σελήνης εγκαταλείποντας τον οδηγό και καθηγεμόνα του Βασίλειο²⁶⁰. Με ιδιαίτερο σεβασμό επίσης παραπέμπει στον Μάξιμο τον Ομολογητή²⁶¹.

Εκτός από τα διάσημα αυτά ονόματα ο Γλυκάς μνημονεύει και λιγότερο

3. *Περί είμαρμένης και προνοίας*, PG 49, στ. 749-774.

Ο Γλυκάς πρέπει να έχει υπόψη του επίσης τα εξής:

1. *Υπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν*, PG 57-58.

2. *Υπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν*, PG 59, στ. 23-482.

255. Βλ. πιο πάνω, σ. 57, υποσ. 227.

256. Θεόδωρος Κύρου, *Τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς κατ' ἐκλογὴν εἰς τὴν Γένεσιν*, PG 80, στ. 77-226· *Ἑλληνικῶν παθημάτων θεραπευτικὴ (graecarum affectionum curatio)* (= H. Diels, *Doxographi Graeci*, Βερολίνο 1965), σ. 31-32· I. Raeder, *Theodoreti, Graecarum affectionum curatio*, Stuttgart 1969, σ. 100-121.

257. *Ἀναγωγικῶν Θεωρήσεων εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, PG 89, σ. 851-1078. Για τη χρήση του Αναστασίου Σιναΐτη στη Χρονογραφία του Γλυκά βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Γλυκάς*, σ. 366-367.

258. Το έργο του Μ. Αθανασίου στο οποίο παραπέμπει ο Γλυκάς (55,1-21) είναι το υπόμνημά του στην ευαγγελική περικοπή για τον εκ γενετής τυφλό που θεωρείται χαμένο. Βλ. Μπαλάνου, *ό.π.*, σ. 247.

259. Το ερμηνευτικό έργο του Κυρίλλου που χρησιμοποιεί ο Γλυκάς φέρει τον τίτλο: *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας ἐξήγησις ὑπομνηματικὴ εἰς τὸν προφήτην Ἀμβακούμ*, PG 71, στ. 843-944.

260. Σύμφωνα με τον Βασίλειο (338, 124A-B) η σελήνη είναι αυτόφωτη, όπως ο ήλιος, με λιγότερο λαμπρό φως. Αντίθετα ο Ιωάννης Δαμασκηνός (PG 94, στ. 896· Kotter, σ. 61) υποστηρίζει ότι είναι ετερόφωτη. Την ίδια άποψη και ο Αναστάσιος Σιναΐτης (PG 89, στ. 889-914). Πρβλ. και Ψελλού, *Διδασκαλία παντοδαπῆ*, ἐκδ. Westerink, 135.

261. Από το έργο του *Πρός Θαλάσιον τὸν δαιώτατον πρεσβύτερον καὶ ἡγούμενον περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς*, PG 90, στ. 293-296 (ερωτ. ΙΓ') και στ. 816 (ερωτ. ΛΣΤ'). Νέα έκδοση H. Declerck, *Maximi Confessoris, Quaestiones et dubia*, Turnhout Brepols Leuven University pres. 1982, σ. 152.

γνωστά, όπως του Επιφανίου Σαλαμίνας²⁶², του Νεμεσίου²⁶³ και του Πατριχίου Προύσας²⁶⁴. Από τα έργα τους αντλεί κυρίως φυσιογνωστικό υλικό.

Τέλος στον κατάλογο των θεολογικών πηγών του μπορούμε να προσθέσουμε ακόμη τα λεγόμενα *Κηρύγματα Πέτρου*, έργο ψευδεπίγραφο που αποδίδεται σε έναν από τους πρώτους ερμηνευτές της *Γενέσεως*, τον Κλήμεντα Ρώμης²⁶⁵.

ΟΙ ΘΥΡΑΘΕΝ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΞΗΗΜΕΡΟΥ ΤΟΥ ΓΛΥΚΑ

Όταν εξετάσουμε την *Εξαήμερον* του Γλυκά σε σχέση με την επιστημονική δραστηριότητα του καιρού του, τότε ανακαλύπτουμε με ενδιαφέρον ότι η επιλογή των πηγών του και των πληροφοριών του αντικατοπτρίζει τα κύρια χαρακτηριστικά της.

Βασικό γνώρισμα της επιστημονικής δραστηριότητας τον 12ο αιώνα υπήρξε η παράλληλη πρακτική της κατεύθυνση. Το νέο θεωρητικό ενδιαφέρον π.χ. για τα μαθηματικά και την αστρονομία είχε ένα αντίστοιχο αναγεννημένο ενδιαφέρον για την αστρολογία και τις επιδράσεις που ασκεί αυτή στον ανθρώπινο βίο²⁶⁶. Η τελευταία γνώρισε μεγάλη διάδοση την εποχή αυτή. Στο πρόσωπο του Γλυκά είδαμε ήδη έναν θαρραλέο πολέμιο των αστρολογικών ενασχολήσεων του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού²⁶⁷.

Στην *Εξαήμερόν* του²⁶⁸ ο Γλυκάς αφιερώνει αρκετό χώρο για το ίδιο θέμα, που τον απασχόλησε στην επιστολή, που απηύθυνε στον Μανουήλ Α΄. Το τμήμα της εξάλλου που περιλαμβάνει τα έργα της τέταρτης ημέρας της Δημιουργίας είναι, όπως είδαμε, μία πραγματεία που περιλαμβάνει κεφάλαια Αστρονομίας-Αστρολογίας και Μετεωρολογίας, όπου οι κινήσεις των αστερών και τα μετεωρολογικά φαινόμενα αναφέρονται σε συσχετισμό με τον ανθρώπινο βίο. Εδώ,

262. Ο τίτλος του έργου στην PG 43, στ. 517-534: *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἐπιφανίου, ἐπισκόπου Κωνσταντείας Κύπρου, εἰς τὸν φυσιολόγον τὸν διεξελθόντα περὶ τῆς ἐκάστου φύσεως τῶν θηρίων τε καὶ τῶν πετεινῶν*. Νεότ. έκδ. F. Sbordone, *Physiologus*, Mediolani, Genuae, Romae, Neapoli 1936. Ανήκει στα νόθα έργα του. Βλ. J. Quasten, *Patrology*, τ. III, σ. 393-394.

263. *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, PG 40, στ. 503-818. Εδώ 585C-588B. Από το Νεμέσιο αντλεί ο Γλυκάς την ὕλη για τον επίλογο της *Εξαήμερόν* του, όπου συγκρίνει τα ζώα με τον άνθρωπο.

264. Για τον άγνωστο κατά τα άλλα Πατριχίο βλ. Halkin, *BHG*, 1432-1432z.

265. Ψευδοκλημέντια κηρύγματα Πέτρου, PG 2, στ. 57-468 εδώ ομιλ. ΙΔ΄ στ. 298-301. Βλ. σχετικά Halkin, *BHG*, 1482z κ.ε.: Altaner, *Patrology*, σ. 134-135.

266. Βλ. Každan, ό.π., σ. 150-151· Hunger, *Literatur*, τ. II, σ. 240-243.

267. Βλ. πιο πάνω σ. 63, υποσ. 261. Εξαιτίας ακριβώς αυτών των βασιλικών ενδιαφερόντων ο Ιωάννης Καματηρός αφιέρωσε μία ποιητική αστρολογική μελέτη στον Μανουήλ Α΄. Βλ. Každan, ό.π., σ. 150· Hunger, ό.π., σ. 242. Στον Κωνσταντίνο Μανασσή επίσης αποδόθηκε τελευταία ένα ποίημα αστρολογικού περιεχομένου που προσγράφεται στο όνομα του Θεοδώρου Προδρόμου. Βλ. Hunger, ό.π., σ. 243.

268. 50,12-56,18 (Κεφ. 4, θεμ. εν. 5).

εκτός από τις θεολογικές πηγές του, διαπιστώνουμε την ανώνυμη χρήση της *Διδασκαλίας Παντοδαπής* του Μιχαήλ Ψελλού²⁶⁹ και τη μνεία του Ερμή του Τρισευεστάτου ως εισηγητή της χρήσεως της Αστρολογίας²⁷⁰. Μετεωρολογικά φαινόμενα τον απασχολούν και στο προηγούμενο κεφάλαιο, που περιλαμβάνει τα γεγονότα της τρίτης ημέρας, όπως π.χ. η σήψη των ομβρίων υδάτων. Την περιγραφή του φαινομένου την αντλεί από το έργο του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη *Διάλογος περί διαφορᾶς φυσικῶν ἀπορρημμάτων καὶ ἐπιλύσεων αὐτῶν*²⁷¹ από όπου αντλεί συνολικά 13 αναφορές²⁷². Το πρακτικό ενδιαφέρον των Βυζαντινών, που ίσχυε σε μεγαλύτερο βαθμό για τη Βοτανική και τη Ζωολογία, προβάλλεται άμεσα στο υπόμνημα του Γλυκά. Οι θεραπευτικές ιδιότητες των φυτών και των ζώων, η χρησιμότητά τους γενικά στον ανθρώπινο βίο, π.χ. στη γεωργία, στη ναυσιπλοΐα, στην πρόγνωση των καιρικών συνθηκών, αποτελούν ξεχωριστές θεματικές ενότητες²⁷³ στα κεφάλαια της Βοτανικής και Ζωολογίας της *Εξαήμερου* του Γλυκά.

Κυρίαρχη επίσης είναι την εποχή αυτή η τάση προς τον ανθρωπομορφισμό και την ηθικολογία, που κατάγεται από την ύστερη αρχαιότητα και κυρίως από το έργο του Αιλιανού, που άσκησε καταλυτική επίδραση στη βυζαντινή περίοδο²⁷⁴. Την τάση αυτή, που συμπυκνώθηκε σε μία χριστιανική συμβολική της φύσης, την εκφράζει κυρίως ο *Φυσιολόγος*²⁷⁵, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής κατά τον 11ο και 12ο αιώνα.

Ο Γλυκάς αντλεί και από το έργο του Αιλιανού²⁷⁶ και από τον *Φυσιολόγο* πληροφορίες για εκείνους τους εκπροσώπους του ζωϊκού βασιλείου που παρουσάζουν μία σειρά από ιδιότητες και τρόπους συμπεριφοράς που μόνο σε ανθρώπους θα περίμενε να συναντήσει κανείς. Η στημονική γραμμή που ενώνει πολλές φορές τα ζωολογικά περιεργα έχει ως σκοπό να καταδείξει τη σοφία του Δημιουργού. Συχνότερα όμως το φυσιγνωστικό υλικό που προσφέρει ο Γλυκάς δεν συνοδεύεται από αλληγορίες και συμβολισμούς καθώς και ηθικά διδά-

269. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Η Διδασκαλία Παντοδαπής*, ό.π.

270. Βλ. Festugiere, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, Paris 1944.

271. Έκδ. I. L. Ideler, *Physici et Medici Graeci Minores*, Amsterdam 1841 (ανατ. 1963), τ. I, σ. 168-183. Νέα έκδ. L. Massa Positano, *Teofilatto Simocata, Questioni naturali*, Νεάπολη 1965². Το έργο αυτό ανήκει στο είδος της παραδοξογραφίας. Βλ. Krumbacher, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 501-502· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Β', σ. 108-109.

272. Με τα πιο ποικίλα θέματα. Βλ. στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας: κεφ. 3, θεμ. εν. 12· κεφ. 5Α, θεμ. εν. 17, 18· κεφ. 5Β, θεμ. εν., 9, 10, 11, 12, 13, 29· κεφ. 6, θεμ. εν. 12, 17, 20, 23.

273. Βλ. ό.π. την καταγραφή του περιεχομένου της *Εξαήμερου*.

274. Βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 1165· Hunger, *Literatur*, τ. II, σ. 263 κ.ε. και 271 κ.ε.· Στ. Ημέλλου, *Το περί ζώων ιδιότητος έργον του Αιλιανού ως πηγή ειδήσεων περί μαγικών και δεισιδαιμόνων δοξασιών και συνθηγιών*, Αθήνα 1972.

275. Βλ. Hunger, ό.π., και Beck, *Δημ. Λογ.*, σ. 74-77.

276. Από το *Περί ζώων ιδιότητος*, έκδ. R. Hercher, τ. 2, Leipzig 1864/1866· A. F. Scholfield, τ. 3, Loeb. Class. Library 1958/59.

γματα²⁷⁷ και αυτή η διαπίστωση αποδεικνύει το σοβαρό φυσιοδιφικό του ενδιαφέρον. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από την παρουσία σχετικών παραθεμάτων που προέρχονται από τον Αριστοτέλη επώνυμα ή ανώνυμα²⁷⁸. Την εποχή αυτή, όπως είναι γνωστό²⁷⁹, αναβιώνει ένα ενδιαφέρον κριτικό και εκχριστιανισμένο για τον Αριστοτέλη και, σύμφωνα με το παράδειγμά του, η φύση εξετάζεται εξονυχιστικά και διερευνώνται και συζητούνται οι αιτίες των φαινομένων. Η εξέλιξη, που σημειώνεται επίσης τον 12ο αιώνα στους τομείς της Γεωγραφίας²⁸⁰ και της Ιατρικής²⁸¹ δεν άφησε ανεπηρέαστο το υπόμνημα του Γλυκά. Αρχαιοδιφικά γεωγραφικά δεδομένα κυρίως, τα συναντούμε ως παρεκβολές στο έργο του. Τόσο η *Εξαήμερος* του Βασιλείου όσο και ορισμένες από τις υπόλοιπες θεολογικές πηγές του, όπως π.χ. η *Εξαήμερος* του Αναστασίου Σιναΐτη, του προσφέρουν παρόμοιες πληροφορίες²⁸².

Ο Γλυκάς ωστόσο ανατρέχει και στα έργα της θύραθεν γραμματείας για να εμπλουτίσει το φυσιογνωστικό υλικό του. Ο Ψελλός του προσφέρει την περιγραφή της κίνησης των νερών του Νείλου ποταμού²⁸³, ενώ ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης της ποιότητας των νερών του Εύξεινου Πόντου²⁸⁴.

Η επιθυμία του Γλυκά να μην αφήσει έξω από την ποικίλη ύλη του θέματα από την Ιατρική και τη Θεραπευτική είναι φανερή καταρχήν από τις σχετικές βιβλιογραφικές του παραπομπές στα ονόματα του Γαληνού²⁸⁵, του Ιπποκράτη²⁸⁶, του Παύλου του Αιγινίτη²⁸⁷, του Πεδανίου Διοσκουρίδη²⁸⁸.

Από το έργο του Γαληνού *Θηριακή πρὸς Πίσωνα*²⁸⁹ προέρχεται η πα-

277. Για τις αλληγορίες βλ. σ. 61, υποσ. 250.

278. Αυτά εντοπίζονται, σύμφωνα με κριτήρια περιεχομένου και ύφους, στα κεφάλαια της Ζωολογίας. Τα έργα από τα οποία προέρχονται είναι κυρίως τα *Περὶ ζώων μορίων*, *Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, *Περὶ ζώων γενέσεως*, *Περὶ ζώων κινήσεως*, *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων*. Αν η προέλευση των πληροφοριῶν αυτών είναι άμεση ή έμμεση, αυτό είναι ένα πρόβλημα που επιφυλάσσομαι να συζητήσω· βλ. σ. 12.

279. Βλ. Τατάκη, *Φιλοσοφία*, σ. 208-212· Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α', σ. 81-83.

280. Βλ. Každan, ό.π., σ. 151-154.

281. Βλ. ό.π., σ. 155-158, και του ίδιου, *The image of the Medical Doctor in Byzantine Literature of the Tenth to Twelfth Centuries*, *Symposium on Byzantine Medicine*, *DOP*, 1984, σ. 43-51.

282. Για τα γεωγραφικά στοιχεία στον Μ. Βασίλειο βλ. Μ. Κορδῶση, *Τα γεωγραφικά στοιχεία στην Εξαήμερο του μεγάλου Βασιλείου*. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της γεωγραφίας στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, Ιωάννινα 1991.

283. Γλυκ. 32,13-33,2· 33,5-8. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Η Διδασκαλία Παντοδαπή*, ό.π.

284. Γλυκ. 71, 4-18 (κεφ. 5Α, εν. 18)· Θεοφ. Σμ., Ideler, σ. 176, 12-34.

285. Γλυκ. 108,7-11· 108,11-19· 109,19-110,3· 111,3-113,22.

286. Γλυκ. 97,1-2.

287. Γλυκ. 121,7-8.

288. Γλυκ. 107,11. Για την τύχη του έργου του Διοσκουρίδη *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς* βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 1220, και Hunger, *Literatur*, τ. II, σ. 271.

289. G. Kuhn, Leipzig 1821-1833.

ρεμβολή *Περί θηριακής* στο κεφάλαιο της Ζωολογίας του Γλυκά με αφορμή την αναφορά διαφόρων ειδών από φίδια²⁹⁰.

Μια περιγραφή επίσης των συμπτωμάτων της λύσσας, ταυτίζεται σχεδόν από άποψη περιεχομένου και ύφους με την αντίστοιχη σχετική πραγματεία του Παύλου του Αιγινίτη *Περί λυσσοδήκτων*²⁹¹. Ο Γλυκάς τον αποκαλεί Παύλο Συνόπτη και παραπέμπει επίσης και στην πηγή του Παύλου, το γιατρό Ρούφο²⁹².

Το θέμα της κληρονομικότητας, για το οποίο φαίνεται να δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, το αναπτύσσει στο κεφάλαιο της Ζωολογίας σε ιδιαίτερη θεματική ενότητα επικαλούμενος τις αυθεντίες του Γαληνού και του Διοσκουρίδη, ενώ αποσιωπά τον Ψελλό που χρησιμοποιεί άμεσα στην αρχή της θεματικής ενότητας²⁹³.

Τέλος και ο κόσμος των «θαυμασίων» και γενικότερα των αξιοπερίεργων πραγμάτων έχει τη θέση του στο ερμηνευτικό υπόμνημα του Γλυκά. Ο Αιλιανός, ο *Φυσιολόγος*, ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης και ο Ψελλός αποτελούν τις κυριότερες πηγές του για να αντλήσει τις σχετικές πληροφορίες με τις οποίες διανθίζει το κείμενό του και το καθιστά περισσότερο ελκυστικό.

Τα παραπάνω έργα της θύραθεν γραμματείας που ανέφερα, ο Γλυκάς τα χρησιμοποιεί ως πηγές του κυρίως στα δύο τελευταία κεφάλαια της Ζωολογίας. Η κατανομή όλων των πηγών του σε σχέση με τη διαίρεση της πραγματείας του σε κεφάλαια που επιχείρησα, φαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί (σ. 69).

Από την κατανομή αυτή προκύπτει ένα βασικό συμπέρασμα, που ενισχύει την άποψη που διατύπωσα πιο πάνω για την ερμηνευτική μέθοδο του Γλυκά σε συσχετισμό με τα θέματα που αντιμετωπίζει. Οι βασικές αρχές της *Εξαήμερου* που αφορούν τα σοβαρά κοσμολογικά-θεολογικά προβλήματα, όπως π.χ. της προέλευσης του κόσμου, της πρώτης αρχής, των μηχανισμών της Δημιουργίας και επομένως τη βάση της κοσμοθεωρίας του, διατυπώνονται κυρίως στα δύο πρώτα κεφάλαια της πραγματείας του και προέρχονται από τις θεολογικές πηγές του.

Ενώ για τα επιμέρους θέματα από την περιοχή της Κοσμογραφίας, της Με-

290. Γλυκ. 108,7-116,8.

291. Έκδ. J. L. Heiberg, Leipzig 1912, V3, σ. 6-7. Για τον Παύλο τον Αιγινίτη, τον τελευταίο από τους διάσημους γιατρούς της Αλεξανδρινής σχολής (δ δεύτερο μισό 7ου αι.) βλ. Hunger, *Literatur*, τ. II, σ. 302-303.

292. Πρόκειται για έμμεση μαρτυρία, μια και ο Ρούφος μνημονεύεται στο παραπάνω κείμενο του Παύλου. Για τον Ρούφο από την Έφεσο που έζησε τον 1 μ.Χ. αιώνα και υπήρξε ένας από τους πιο σπουδαίους γιατρούς της αυτοκρατορικής εποχής βλ. Lesky, *Ιστορία*, σ. 1218.

293. Βλ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Η Διδασκαλία Παντοδαπής, ό.π. Όλη την παραπάνω ιατρική ύλη ο Γλυκάς τη βρήκε πιθανότατα σε κάποια από τις σχετικές συλλογές που συντάσσονταν κατά τη βυζαντινή περίοδο. Βλ. Hunger, ό.π., σ. 287-290 και 308. Το πρόβλημα του ακριβούς καθορισμού της σχέσης του Γλυκά με τα παραπάνω έργα μένει ανοιχτό για έρευνα.

τεωρολογίας, της Βοτανικής και της Ζωολογίας ο Γλυκάς ζητά τη συνδρομή των θύραθεν πηγών, όπου κατά κανόνα ο ιστορικός και φυσικός παράγων αποτελεί το βασικό κριτήριο για την ερμηνεία των μηχανισμών της φύσης και της λειτουργίας των εμβίων όντων.

Ημέρα 1η	Ημέρα 2η	Ημέρα 3η		Ημέρα 4η	Ημέρα 5η		Ημέρα 6η
Κοσμολογία Κοσμογραφία Μετεωρολογία	Κοσμογραφία Κοσμολογία	Κοσμογραφία Μετεωρολογία	Βοτανική	Αστρονομία Αστρολογία	Ιχθυολογία	Ορνιθολογία	Ζωολογία
M. Βασ. 13	M. Βασ. 7	M. Βασ. 6	M. Βασ. 9	M. Βασ. 26	M. Βασ. 14	M. Βασ. 15	Αγν. π. 17
Π. Δ. 7	Π. Δ. 6	Π. Δ. 2	Ψελλ. 2	Αγν. π. 11 (+7)	Αγν. π. 6	Αγν. π. 12	M. Βασ. 14
Ψελλ. 6	Ιω. Χρυσ. 2	Αναστ. Σιν. 3	Γρηγ. Νυσσ. 1	Π. Δ. 4	Αναστ. Σιν. 3	Θεοφ. Σιμ. 6	Φυσ. 10
Ιω. Χρυσ. 3	Γρηγ. Νυσσ. 2	Ιω. Δαμ. 2	Ιωσ. 1	Ιω. Χρυσ. 4	Θεοφ. Σιμ. 2	Π. Δ. 4	Αριστ. 7
Κ. Δ. 2	Ιω. Δαμ. 1	Θεοδωρ. 1	Ιω. Χρυσ. 1	Κ. Δ. 3	Φυσ. 2	Επιφ. 2	Π. Δ. 6
Μαξ. Ομ. 2	Ιωσ. 1	Ιω. Χρυσ. 1		Ψελλ. 7	Αριστ. 1	Αναστ. Σιν. 1	Θεοφ. Σιμ. 4
Ιωσ. 2	Αναστ. Σιν. 1	Ιουστ. 1		Θεοδ. 3	Ψελλ. 1	Ακυλ. 1	Αλ. 4
Γρηγ. Νυσσ. 1	Κ. Δ. 1	Ψελλ. 2		Αποκρ. πρ. 2	Ιω. Χρυσ. 1	Κ. Δ. 1	Γαλην. 4
Γρηγ. Ναζ. 1	Θεοδωρ. 1	Πατρ. Πρ. 1		Ιω. Δαμ. 2		Φυσ. 1	Αναστ. Σιν. 1
Ιουστ. 1		Θεοφ. Σιμ. 1		Αναστ. Σιν. 2		Αλ. 1	Ιπποκρ. 1
Ιω. Δαμ. 1				Ερμ. Τρισ. 1			Γεωργ. Μον. 1
				Μ. Αθαν. 1			Ψελλ. 1
				Γρηγ. Νυσσ. 1			Πλουτ. 1
				Μαξ. Ομ. 1			Κ. Δ. 1
				Κυριλλ. Αλεξ. 1			Παύλος Αγ. 1
				Ιουστ. 1			Νεμεσ. 1
							Ιω. Δαμ. 1

Πίνακας κατανομής των πηγών της «Εξαήμερου» του Γλυκά (σημειώνεται δίπλα σε κάθε πηγή ο αριθμός χρήσεών της).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Αναγράφονται τα βοηθήματα που χρησιμοποιούνται συχνότερα. Τα υπόλοιπα μνημονεύονται στην οικεία θέση.
- Beck, Δημ. Λογ., H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971 (ελλην. μετάφρ. Νίκης Eideneier, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988).
- Beck, Χιλιετία, H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, München 1978 (ελλην. μετάφρ. Δημοσθένη Κούρτοβι, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990).
- Beck, Kirche, H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII 2.1] München 1977².
- Ehrhard, Θεολογία, K. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. Α', τμήμα πρώτο, Πεζογραφία, 1. Θεολογία, σ. 62-439.
- Ευστρατιάδου, Γλυκάς, Σ. Ευστρατιάδου, *Μιχαήλ τοῦ Γλυκά, Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας Γραφῆς Κεφάλαια*, τ. Α', Αθήναι 1906.
- Gelzer, Sextus, H. Gelzer, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, τ. I/1, Leipzig 1885, τ. II/2, Leipzig 1898 (ανατ. Ν. Υόρκη χ.χ.).
- Grumel, V. Grumel, *La Chronologie* [Traité d'Études Byzantines 1 (Bibliothèque byzantine)] Paris 1958.
- Hunger, Literatur, H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, [Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 5.1,2]τ. I-II, München 1978.
- Hunger, Λογοτεχνία, τ. Α', H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. I-II, München 1978 (ελλην. μετάφρ. Α. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου, Γ. Χ. Μακρή, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Α', Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987).
- Hunger, Λογοτεχνία, τ. Β', H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. I-II, München 1978 (ελλην. μετάφρ. Ταξ. Κόλια, Κατερίνας Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρή, Ιω. Βάσση, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β', *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992).
- Κατσαρού, Ιωάννης Κασταμονίτης, Β. Κατσαρού, Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 22], Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 1988.
- Krumbacher, Ιστορία, K. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* (ελλην. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου), τ. Α'-Γ', Αθήναι 1897-1900.
- Lesky, Ιστορία, A. Lesky, *Geschichte der griechischer Literatur* (ελλην. μετάφρ. Αγ. Γ. Τσοπανάκη, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 1985⁶).
- Mango, Βυζάντιο, C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980 (ελλην. μετάφρ. Δημ. Τσουγκαράκης, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990²).
- Μαρκοπούλου, Ψευδοσυμεών, Α. Μαρκοπούλου, *Η Χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και οι πηγές της*, Ιωάννινα 1978.
- Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Γλυκάς, Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, *Η Χρονογραφία του Μιχαήλ Γλυκά και οι πηγές της (περίοδος 100-1118 μ.Χ.)*, Διδακτορική διατριβή, ΕΕΦΣΑΠΘ Παράρτημα αρ. 29, Θεσσαλονίκη 1984.
- Robbins, F. E. Robbins, *The Hexaemeral Literature. A Study of the Greek and Latin Commentaries on Genesis*, Chicago 1912.
- Τατάκη, Φιλοσοφία, Β. Ν. Tatakis, *La Philosophie byzantine*, Paris 1959² (ελλην. μετάφρ. Εύας Καλπουρτζή, Β. Ν. Τατάκη, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα 1977).

«*ΗΘΙΚΟΝ ΠΟΙΗΜΑ*» ΚΑΙ ΣΥΝΟΨΙΣ ΧΡΟΝΙΚΗ ΤΟΥ Κ. ΜΑΝΑΣΣΗ

Τά τελευταῖα χρόνια ἐρευνήθηκε ταυτόχρονα ἀπὸ δύο ἐρευνητές ἡ σχέση καὶ ἡ ἐξάρτηση τοῦ μυθιστορήματος *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*, πού ἔγραψε ὁ Κ. Μανασσῆς, μέ τό «*Ἠθικόν ποίημα*», πού ἄλλοι ἀποδίδουν στόν Κ. Μανασσῆ καὶ ἄλλοι ἀρνοῦνται αὐτήν τήν πατρότητα¹. Ἐτσι ἔχουμε μιά πλήρη, θά ἔλεγα, σύγκριση καὶ καταγραφή τῶν στίχων τοῦ Μυθιστορήματος πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς στίχους τοῦ «*Ἠθικοῦ ποιήματος*».

Ἐντούτοις, ὅπως καὶ σέ μιά προηγούμενη μελέτη ἐσημείωσα —ὅτι δηλαδή πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη γιά τὰ γνωμολόγια² καὶ τό κείμενο τῆς *Χρονικῆς Συνόψεως* τοῦ Κ. Μανασσῆ—, ἔτσι καὶ τώρα θέλω νά ἐπισημειώσω ὅτι μιά παρόμοια ἐρευνα πρέπει νά ἀναληφθεῖ καὶ γιά τό κείμενο τοῦ ἀνωνύμου σωζομένου «*Ἠθικοῦ ποιήματος*». Μέ ἄλλα λόγια πρέπει νά διαπιστωθεῖ ἡ σχέση καὶ ἡ συνάρτηση ἀνάμεσα στό «*Ἠθικόν ποίημα*» καὶ στή *Χρονικὴ Σύνοψη*. Τό ἀποτέλεσμα, ἔστω καὶ ὅχι τόσο ἀποφασιστικό, θά βαρύνει καὶ αὐτό στήν τελικὴ ἀποφῆ, ἂν τό ποίημα αὐτό εἶναι τοῦ Κ. Μανασσῆ ἢ ὅχι.

Ἐνδιαφερόμενος γιά τό κείμενο καὶ γιά τίς ἐνδεχόμενες ἐπιδράσεις τῶν στίχων τῆς *Χρονικῆς Συνόψεως* κατήρτισα τόν πιὸ κάτω πίνακα, πού δείχνει τήν ὁμοιότητα σέ σπάνιες λέξεις, σέ ἐκφράσεις ἢ καὶ σέ ὁλόκληρους στίχους ἀνάμεσα στά δύο αὐτά ἔργα, χωρίς νά ἐπεκταθῶ ὅμως καὶ στήν ἐννοιολογικὴ συγγένεια, γιατί ἡ γνωμολογικὴ διάθεση στὴ βυζαντινὴ γραμματεία ἦταν πάντοτε ἰσχυρὴ καὶ ἰδίως στοὺς μετὰ τό 10ο αἰ. χρόνους. Ἐτσι εἶναι δυνατόν ἀλλὰ καὶ

1. Εὐδ. Τσολάκη, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ καὶ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ μυθιστορήματος «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν»*, Θεσσαλονίκη 1967, καὶ O. Mazal, *Der Roman des Konstantinos Manasses. Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der Fragmente*, 1967. Ἡ ἐρευνα τοῦ Τσολάκη περιλαμβάνεται στίς σ. 37-45, ὅπου ἀναγράφεται καὶ πίνακας τῶν κοινῶν στίχων τοῦ Μυθιστορήματος καὶ τοῦ «*Ἠθικοῦ ποιήματος*». Ὁ Mazal καὶ αὐτός ἐρευνᾷ λεπτομερέστερα ἂν τό «*Ἠθικόν ποίημα*» εἶναι τοῦ Κ. Μανασσῆ σέ ἐιδικὴ μελέτη του (*Byzantinische Zeitschrift* 60 [1967] 249-68), ὅπου παρέχει καὶ αὐτός πίνακα ὁμοίων στίχων τοῦ «*Ἠθικοῦ ποιήματος*» καὶ τοῦ Μυθιστορήματος. Ὁ Εὐδ. Τσολάκης προσάγει ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴ γνώμη του ἀποδίδουν τήν πατρότητα τοῦ «*Ἠθικοῦ ποιήματος*» στόν Κ. Μανασσῆ, ὁ O. Mazal, ἀντιθέτως τὴν ἀπορρίπτει καὶ ἔχει τὴ γνώμη ὅτι τό ποίημα εἶναι δημιούργημα μιμητοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Μανασσῆ, ὁ ὁποῖος καὶ ἀντιγράφει λέξεις, φράσεις καὶ στίχους ἀπὸ τό Μυθιστόρημα. Τό κείμενο τοῦ «*Ἠθικοῦ ποιήματος*» ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τόν E. Miller, *Poème moral de Constantin Manassès, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques* 9 (1875) 30-75.

2. Od. Lampsidis, *Les "gnomologia" tirés de la Chronique de K. Manassès, Byzantion* 55 (1985) 118-45, ἰδίως σ. 118-31.

φυσικό, ἂν ὁ συγγραφέας τοῦ «Ἡθικοῦ ποιήματος» δέν εἶναι ὁ Κ. Μανασσῆς, ἐννοιολογικά νά ἀναζητήσει αὐτός τήν πηγή τῶν ἐννοιῶν του ἀπό τήν κοινή περαιοσύα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας.

«Ἡθικὸν ποίημα» // Σύνοψις Χρονικῇ

- 40 ἔπιδε φεῦ τῶν συμφορῶν ὑπερχειλῇ τὸν σκύφον // 3244
 60 Καὶ ταῦτα μὲν ἐνταῦθα μοι καὶ μέχρι τοῦδε στήσω // 18 Καὶ – τούτου στήτω
 61 θαλασσόπλουον // 421,2819
 64 τοὺς κάλῳας, τὰ λαίφῃ // 426 οὐ κάλῳας, οὐ λαίφῃ
 72 ὑγρόβιος ... χοῖρος // 2034 ὑγρὸς χοῖρος
 72 χοῖρος τελματίας // 4326 τελματόβιος ... χοῖρος
 82 καμίνου ... θυμὸν // 4095 θυμοῦ καμίνους
 98 κακομήχανος // 3257,3410...
 98 σκορπίος // 3249,3769...
 103 θανάτου σκύφον // 871,2611
 106 πρόσωπα λαμβάνει // 3029,5003 λ. πρόσωπον
 146 Λόγε, τῆς ἀνοχῆς σου // 2284,3609 τῆς ἀν. σου, λ.
 149 Ὁ φθόνος γάρ, ὡς λέγουσιν, οὐκ οἶδε τὸ συμφέρον // 3234
 150 ὄφιδ ἀνθρωποφόντης // 3605 ἄ. δράκων
 188 πηλοφύρτου σκήνους // 233 π. βάρους
 216 νεκρὸς ὑπάρχω τῇ ψυχῇ // 3259 κείμαι μικρὸν ἐμπνέων
 280/81 καὶ τὸ καθάπαξ κυρωθὲν οὐ δύναται λυθῆναι / οὐδ' ἔστιν ἀναλῳσιμον, οὐκ οὖν τὸ πεπρωμένον // 1145/46 ἀλλ' ἦσαν ἀμετάκλωστα τὰ νήματα τῆς τύχης / καὶ τὸ καθάπαξ κυρωθὲν οὐκ ἦν ἀναλυθῆναι
 365-67 Οὐδένα γὰρ ἀκόλαστον ἀφήσιν ἡ δίκη, / ἀλλὰ καὶ δόξη πρὸς μικρὸν τὰ βλέφαρα καμμύειν // 3977-79 οὕτω κακοὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὑπόκεινται τῆς δίκης / καὶ παραυτίκα φύγωσι τὰ τῆς ποινηλασίας, / ἀλλ' ὕστερον ὑπέχουσι μείζονας τὰς κολάσεις
 395 κόρακες ... ὀρύττουσι τοὺς ὥπας // 4461 κόρακες ... ὀφθαλμορύκται
 406 κάχληκας // 4828
 464 ὕπνον νήγερτον βαθὺ // 1435 βαθὺν νήγερτον ὕπνον
 485 Λοκρὸν ὡς ῥόδον // 4631 ὡς ἄνθος ... λοκρὸν
 501, 604 βέλος ἀσίδηρον // 3251
 514 οὐδεὶς τὰς τοῦ Θεοῦ διαδιδράσκει χεῖρας // 5161 οὐδὲν τὰ βλέφαρα θεοῦ διαδιδράσκει
 539 ζύμης τῆς χλωματίνης // 2094 αὐτῶν χλωμάτων
 564/65, 872/73 Καὶ γὰρ οὐκ ἄκρατον ἐστὶν εὐρεῖν εὐδαιμονίαν / παρ' οὐδενὶ τῶν τῷ τῆς γῆς ἐστρεφομένων γύρω, // 2640-42 Ἀλλ' ἦν οὐδὲν, ὡς εἰοικεν,

- εὐτύχημα τοῦ βίου / ζάλης καὶ λύπης ἀμιγές, οὐδέ τις εὐπομία / μὴ συν-
 αναφυόμενον ἔχουσα καὶ τὸ κνίζον· 2709/10 οὕτως οὐδὲν ἀκέραιον ἐν
 ἀνθρωπίνῃ φύσει, / οὐδὲν τῆς λώβης ἀμιγές τῆς τῶν ἀποπτωμάτων
 588, 590 μεταβάλλονται τὰ τῶν βροτῶν ταχέως / ... βέβαιον οὐδὲν ἔστιν, οὐ
 στάσιμον ἀνθρώποις // 955/56 ἀλλ' ἦν οὐδέν, ὡς ἔοικε, μόνιμον ἐν τῷ βίῳ
 / οὐ πλοῦτος, οὐ βασιλείον κράτος, οὐ δυναστεία· 6247-49 οὕτως ἀστά-
 θμητός ἐστι τῶν γηγενῶν ὁ βίος· / οὕτω πραγμάτων ὁ τροχὸς ἄνω καὶ κά-
 τω τρέχων / κυλινδεῖ πάντα τὰ θνητὰ καὶ φύρδην μετατρέπει
 591 καπνός // 4631
 591 σκιά // 6346
 592 κύλινδρος ... τοῦ βίου // 2880
 593 τροχὸς // 381
 593 ῥέων ὑπὲρ ὕδωρ // 381 κατὰ πρανοῦς ὡς ὕδωρ
 598 σκιά // 6346
 627 παίγνιον τῆς τύχης // 646
 632 ὡς ὁ μαγνίτης σίδηρον // 3152 ὡς σίδηρον μαγνήτις
 700 λυσοδόκτης κύων // 2297 κύνες λυσσητῆρες
 760-66 Πλοῦτος τὸ πᾶν ... κακίας ὑπηρέτα // 3550-63, 3952-58
 763 σκληρογνώμονα // 3875
 772/73 Ἐλεγχος μέντοι τὰς ψυχὰς δάκνει τὰς τῶν ἀνθρώπων, / τὰς δὲ κακῶν
 πρὸς ἄμυναν ὀξύνων παροτρύνει // 5123-25 ἐλέγχειν ἀποτρέπουσα τοὺς
 κακογνωμονοῦντας· / ἐλεγκοὶ γὰρ ὡς μώλωπες εἰσὶ τοῖς ἀσεβέσι, / καὶ
 πλήττουσιν ὡς βέλεμνα τὰς φαλουργοὺς καρδίας
 805 καὶ στόμα τὸ λαλίστατον εἰς εὐφωνίαν τρέπει // 2925 καὶ στόμα τὸ περι-
 τρανον εἰς ἀφωνίαν τρέπειν
 813-16 Ἄν νουθετήσης τὸν σοφὸν εὖρης εἰρήνης χάριν, / ἂν δὲ μωρὸν ἀσύνετον
 ὑπέροφρον κακόνουν, / μίσους καὶ μᾶλλον ἔλαβες ἀντίχαριν ἐκ τούτου· /
 μισεῖ γὰρ νουθετούμενος καὶ νουθετῶν μισεῖται // 5123-25 βλ. π. πάνω
 «ἠθικὸν ποίημα» στ. 772/73.
 838 τῆς τύχης τὸν τροχὸν // 2880 τροχὸν τοῦ βίου· 6248 πραγμάτων ὁ τρο-
 χὸς
 839 ἀστάθμητον φορὰν τῶν ... πραγμάτων // 6247 ἀστάθμητος ... τῶν γηγενῶν
 ὁ βίος
 845 ζάκωτον // 5711
 863/64 Καὶ γὰρ τὸ γεννησόμενον καὶ τὸ μεμοιραμένον / οὐ σχίσει φάλαγξ
 ὀπλιτῶν, οὐδὲ πυρὸς οἱ γνάθοι // 3957/58 ἀλλὰ τὸ μέλλον, ὡς φασι, καὶ
 τὸ κεκυρωμένον / οὐ τεῖχος σχήσει σιδηροῦν, οὐ τοῦ πυρὸς ἡ γνάθος
 885 ἄνω καὶ κάτω στρέφων // 5689.

OBSERVATIONS ON THE POSSIBLE SOURCES OF LAONIKOS
CHALKOKONDYLES'
DEMONSTRATIONS OF HISTORIES

The historical work of Laonikos Chalkokondyles which the author, in imitation of Herodotus, chose to name *Demonstrations of Histories* ('Αποδείξεις Ἱστοριῶν) covers the period 1298-1463 and is divided into ten books¹. It has survived, either fully or fragmented, in 29 codices, eight of which are very good, while the remaining 21 are inferior².

The main theme of the work is the rise of the Ottoman Turks to power and the consequent destruction of the Byzantine empire. Rather however than giving extensive accounts of the situation of the Byzantine world with only complementary references to the Turks, as the historians George Pachymeres and Nikephoros Gregoras had done, Chalkokondyles focuses his attention primarily on the Turks, referring to Byzantine affairs only in relation to the Turks. In addition to this he often takes the opportunity he is given by the transfer of action from one place to another to expand his narration to other peoples as well. As a result of this, his work takes the appearance of a world history of his time³. This feature, which is unique in late Byzantine historiography, gives the work additional importance. There is however a major drawback, in that he omits any chronological references, a fact which detracts from the clear understanding of the sequence of events⁴.

1. The work's most recent edition (to which following footnotes refer) is that of the Hungarian philologist E. Darkó (*Laoniki Chalcocandylae, Historiarum Demonstrationes*, 2 vols., Budapest 1922-1927).

2. See G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Berlin 1958², 391; M. E. Colonna, *Gli storici Bizantini dal IV al XV secolo*, I, Naples 1956, 16.

3. Colonna, 15; Moravcsik, I, 392, 394-395; H. Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I, Munich 1978, 488; W. Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles, *Journal of Hellenic Studies* 42 (1922) 36-49; S. Bastav, Die türkische Quellen des Laonikos Chalkokondyles, *Acts of the XIth International Byzantine Congress*, Munich 1960, 35.

4. Colonna, 15; Moravcsik, I, 393; K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinische Literatur*, Munich 1897², 303; Hunger, 488; Bastav, 38.

Chalkokondyles' life is practically a mystery. What is essentially known about the author is:

First, that he was the son of the Athenian George Chalkokondyles, according to his own testimony and that of the famous Italian traveller and archaeologist Ciriaco from Ancona⁵.

Secondly, that his actual name was Nikolaos and that he was a young pupil of George Gemistos-Plethon in Mistra when Ciriaco met him there, on July 30th and August 2nd 1447, and was shown the ruins of ancient Sparta by him⁶.

Thirdly, that he was still alive in 1487, as his knowledge of central European affairs of the preceding years reported in his work would indicate.

It is also generally agreed that he was born in Athens sometime between 1420 and 1432 and most probably either in 1427 or 1430 on the basis of his own reference to the size of the Byzantine empire at the time of his birth⁷. On the other hand his own statement at the Prooemion of his work (*Λαονίκῳ τῷ Ἀθηναίῳ τῶν κατὰ τὸν βίον οἱ ἐς θεὰν καὶ ἀκοήν ἐς ἱστορίαν ξυγγέγραπται τάδε*) and his phraseology and descriptions elsewhere indicate that he was an eyewitness of certain events which he described (such as the fall of the Hexamilion to the Ottomans, in 1446, or the festivities of the circumcision of the sons of the Sultan Mehmed II, though not of the siege and fall of Constantinople to the Turks) and that, consequently, he had travelled beyond the limits of Mistra⁸.

It is assumed that Chalkokondyles was stimulated to write his work by the fall of Constantinople⁹. However as it is not known exactly where and when the work was composed three theories have been put forward suggesting that it was written after the completion of the Ottoman conquest of Greece either in Italy or in Athens or in Crete¹⁰. The theory

5. Chalkokondyles, VI, 93. Cf. below, n. 6.

6. Ciriaco reports that he arrived at Mistra on July 30th, 1447, and mentions briefly his meeting with Plethon after which, «... et utique regia ipsa in aula mihi obviam occuretem vidi iuvenem ingenuum Nicolaum Χαλκοκωνδύλην Atheniensem Georgi amicissimi nostri et viri doctissimi filium. nequidem degenerem. quin et egregie latinis atque graecis litteris eruditum. quos postquam magna hilaritate revisi» (R. Sabbadini, *Classici e umanisti da codici Ambrosiani*, Florence 1963, 20-21).

7. Chalkokondyles, I, 6-7. Cf. D. Kampuroglus, *Οἱ Χαλκοκωνδύλαι. Μονογραφία*, Athens 1926, 105; Colonna, 15; Hunger, 485.

8. Chalkokondyles, I, 2, VII, 115, VIII, 195. Cf. Miller, *Last Athenian*, 37; Kampuroglus, 162; Moravcsik, I, 392.

9. Bastav, 35.

10. For the former theory see Miller, *Last Athenian*, 38; Kampuroglus, 116, 118; for the theory of the return to Athens see E. Darkó, *Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles*,

however that Chalkokondyles moved to Crete where he became a priest and wrote his history using material which he had partly collected earlier (possibly in the period 1453-1460) seems altogether more plausible. This theory is based on the identification of Laonikos Chalkokondyles with the Cretan chief priest (πρωτοπαπάς) Laonikos from Canea, a pupil of the scholar Michael Apostoles and the first editor of the poem *Βατραχομυομαχία* (attributed to Homer) in Venice, in 1486 and explains adequately the existence of various features of the work, such as the apparent «Renaissance spirit» running through it, the author's good knowledge of Venice (whose colony was Crete) and his sympathy for the union of the Churches as expressed in his comments for the protagonists of the council of Florence¹¹.

As far as the work's sources are concerned it is extremely difficult to specify them accurately, particularly as the *Demonstrations of Histories* constitutes a primary source in itself for many of the events it describes. An appreciation of the possible sources Chalkokondyles might have used however is useful for a better evaluation of his work.

Various pieces of information in the text indicate a certain pattern which Chalkokondyles must have followed to collect his material. Thus it may be assumed that his information was acquired in various ways.

1. For the remote and immediate past he used older writers, mainly Herodotus and Gregoras. The use of Gregoras' text as a source by Chalkokondyles is apparent in the account of the Turkish emirates of Asia Minor, since there is a striking resemblance between the two descriptions though Chalkokondyles gets their borders wrong. Apart from Gregoras there is a possible stylistic influence of older Byzantine writers on him as his use of the titles «ruler» and «king» for the Serbian ruler seems to indicate¹². It is known that both the Peloponnese where Chalkokondyles spent a considerable part of his life, and Crete are known to have been centers of copying activity. In the area of the Peloponnese Manuel Tzykandyles, a courtier of the emperor John Cantacuzene, is reported to have copied many manuscripts. Furthermore Gregoras' and Herodotus' works are known to have

Byzantinische Zeitschrift 24 (1923-1924) 29-39; Kampuroglus, 129, 131-132, 135, 220-221; Baştaş, 34-35, 36, 37.

11. Chalkokondyles, IV, 185, VI, 69. According to Hunger, 488, this «Renaissance spirit» is expressed with the interpolation of anecdotes in his work in a manner reminiscent of Boccaccio's *Decameron*. For the theory of Chalkokondyles' migration to Crete see E. Darkó, *Neue Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokandyles*, *BZ* 27 (1927) 276-285.

12. H. Ditten, *Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles' Nachrichten über die Länder und Völker an den europäischen Küsten des Schwarzen Meeres* (15. Jahrhundert u. Z.), *Klio* 43-45 (1965) 188, mainly n. 11.

been copied there (the latter's after 1372). Codices of these two writers copied in the Peloponnese which Chalkokondyles might have known are the Vatic. Ottob. 67, including the work of Gregoras, which was copied in 1436 and the codices Paris. gr. 1634 (copied in 1372) and Neapol. IIB1 (copied in 1440), both of which include the work of Herodotus. In Crete the most extensive copying center was that of Michael Apostoles.

Chalkokondyles therefore could have had access to these writers through libraries possibly in the Peloponnese. There are known to have been at least two libraries there, those of John Dokeianos and George Cantacuzene, the latter's in Kalavryta. The former possessed works of ancient Greek, early Christian and Byzantine literature. Furthermore it is also known that Dokeianos himself had copied the Iliad. Kampuroglus claims that Chalkokondyles might have also made use of the family's library in Athens, provided that it was not destroyed after the forced exodus of the Chalkokondylae from the city, in 1435¹³. His view however is based solely on the assumption that Laonikos returned to Athens¹⁴.

2. From persons of his environment, such as his father (who had travelled as an ambassador), his cousin, the humanist Demetrios Chalkokondyles, courtiers in Mistra or Plethon. There are items of information in the *Demonstrations of Histories* which are also found in Plethon's *Διόρθωσις ἐνίων τῶν οὐκ ὀρθῶς ὑπὸ Στράβωνος λεγομένων*. These common items concern the following: The Caspian Sea which, according to Plethon, is a closed sea and not connected to the Ocean, which is also found in Chalkokondyles who accepts its general validity. Secondly, the Permians and the fact that they live by hunting. Thirdly, the demarcation of Russia by the North Ocean to its north.

Chalkokondyles could have also received information from Plethon about cities of Italy and, more particularly, Florence which he had visited during the council for the union of the Churches¹⁵.

3. From the author's own possible voyages to Italy and the Balkans¹⁶.

4. From travellers' accounts, such as Ciriaco or various mariners and merchants, or Florentines living in various parts of Greece, such as the circle of the Buondelmonti in Epirus, and perhaps from Michael Apostoles

13. Op. cit., 135.

14. D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, II, Athens 1953, 310-311, 316-318, 319; A. Vakalopoulos, *Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*, I, Thessalonike 1974, 283; D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, Washington D. C. 1968, 176-179, part. 178.

15. Cf. Chalkokondyles, III, 110, 122, 123, VIII, 66-67; A. Diller, *A Geographical Treatise of G. Gemistos Pletho*, *Isis* 27 (1937) 442, 444 and 449; Kampuroglus, 131, 135, 160.

16. Kampuroglus, 131. Cf. above, n. 8.

who had travelled to Italy. Chalkokondyles' particular references in book II to the coast and ports of the North Sea such as those to the port of Sluis (sea port of Bruges), in the context of his digression on Flanders, the navigation on the Thames and the description of the island of Watten which he confuses with England, or even his demarcation of Germany from the point of view of a traveller coming southwards on the North Sea indicate that he might have received his information by some seafarer(s)¹⁷.

5. From Turkish traditions and oral accounts¹⁸.

Chalkokondyles' information on Russia and some east European states (Lithuania, Livonia and Poland) refer to the period 1441-1471. Accordingly it may be assumed that this is the period in which he wrote the relevant passage. His information might have derived from some educated Pole(s) captured by the Ottomans at the battle of Varna (1444) and, additionally, from Plethon. Plethon's contribution may be sought in Chalkokondyles' ethnographical information about Russia. It is known that the information on Russia which Plethon used in his treatise on Strabo derived from the Florentine geographer Paolo Toscanelli (whom Plethon probably met at the council of Florence) and Bishop (later Cardinal) Isidore of Kiev and his Russian companions in the same council¹⁹.

Another common source dating prior to 1466 and perhaps even earlier lies behind the accounts on Prussia, the Zhemaitians and (partly) on Bohemia²⁰. However the brief and general nature of the relevant passage imposes difficulties in identifying it.

The origin of information on Germany and Hungary may have been derived from members of Byzantine embassies to these countries or travellers, since contacts with these countries had been maintained, mostly due to the fact that at one time or another they had assisted the Byzantines in their struggle against the Turks. Similarly information on England and

17. On Ciriaco's voyages to Italy, the Balkans and the Near East see E. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens* [Collection Latomus 43], Brussels-Berchem 1960, 18, 25-42, 45-49 and 50-65. Apostoles is known to have travelled to Italy from Crete in 1454-1455, 1465-1466 and 1468. (D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge Mass. 1962, 80-82, 90 and 96-100). Cf. also Kampuroglus, 128-129, 131, 158, 160; Darkó, *Zum Leben*, 33.

18. Bastav, 36-41.

19. Ditten, 'Η περί Ρωσίας παρέχθαις τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλου, *Παρνασσός* 3 (1961) 89, 93, 98-99; idem, *Die Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, Berlin 1968, 13, 39-40, 45, 69, 72; idem, *Nachrichten*, 225; Diller, 447-448; M. Anastos, *Studies in Byzantine Intellectual History*, London 1979, chapter XVII, 5; C. M. Woodhouse, *George Gemistos Plethon, the Last of the Hellenes*, Oxford 1986, 184.

20. Ditten, *Παρέχθαις*, 94, 99; idem, *Russland*, 46. Laonikos must have also used a second source for his more extensive account on Bohemia (Chalkokondyles, VIII, 180 and 186-187) dating to the period 1451-1455.

France (which dates to the first decades of the 15th century) might have originated from Byzantine embassies to these countries or seafarers.

Chalkokondyles' sources on the affairs of the Balkan peoples are generally not older than the middle of the 15th century²¹. His knowledge of their history however, particularly that of the Serbs, is complemented by information he derives from the historical work of Nikephoros Gregoras²². Nevertheless given the discrepancies between the two on the state of the Balkans prior to the Turkish expansion it seems that Chalkokondyles had either not studied Gregoras thoroughly or could not refer to his work when he was writing his own history²³. On the other hand it may be assumed that Chalkokondyles received some information from Slavic elements in Greece, who exaggerated the Serbian achievements under Stephen Dušan. Moreover the possibility that Laonikos might have used a chronicle of John Chortasmenos (now lost) as a source for Serbo-byzantine relations in the 14th century may not be ruled out^{23a}.

Chalkokondyles' information on the Ottomans and generally on the Turks seems to have been based mostly on Turkish sources²⁴. These sources were probably mainly oral consisting of epic traditions and legends which referred to the origin of the Ottomans and the adventures of their first chieftains²⁵. The oral and occasionally confused nature of the sources Chalkokondyles might have used explains to some extent his own

21. Hunger, 488. See for example his reference to Akkerman (*Λευκοπολίχνη*) as the capital of Moldavian princes (III, 125). Cf. Ditten, *Παρεμβασεις*, 96, 99; idem, *Nachrichten*, 221.

22. This is mostly true of events in the 14th century, such as the battle of Velbužd or the occupation of Ioannina by the Serbs (Chalkokondyles, I, 20, 25).

23. Cf. for example the information on the situation of the Serbian state after the death of Stephen Dušan or on the extent of the Byzantine resistance to the Serbian advance (Chalkokondyles, I, 25-26; Gregoras, I, XV, 746, III, XXXVII, 556-557).

23a. On this theory see D. Nastase, *La chronique de Jean Chortasmenos et le dernier siècle d'historiographie byzantine*, *Symm* 8 (1989) 398.

24. A. Nimet, *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles*, Hamburg 1933, 19-22; Baştav, 34-42; Moravcsik, I, 393; Hunger, 486; *Tusculum Lexikon*, Munich 1982, 151.

25. Moravcsik, *ibid.*; Nimet, 25; Baştav, 35, 36. The earliest known Ottoman histories are those of Yakhshi Faquih (who wrote a lost history up to Bayazid I) and the work of Ahmedi (*Iskendername*), written in poetic form, a quarter of which deals with the origin of the Ottomans. Other Turkish sources of early Ottoman history are various anonymous chronicles and the somewhat later (second half of the 15th century) works of Enveri (the *Düsturname*, a poem, the 19th book of which narrates the history of the Ottomans) and Ashîkpashazade and Neshri, as well as the *Ottoman Royal Calendars*. H. Inalcik, *The Rise of Ottoman Historiography*, *Historians of the Middle East*, edd. B. Lewis - P. M. Holt, London 1962, 152-153; V. L. Ménage, *The Beginnings of Ottoman Historiography*, *ibid.*, 169-170, 173, 174-175; idem, *Neshri's History of the Ottomans (The Sources and Development of the Text)*, London 1964 [London Oriental Series XVI], 1-9.

vagueness about certain events of Ottoman history. Such for example might be the case of the annexation of certain cities of Asia Minor by Murad I in 1376-1377 (Kutahya, Ak Shehir, Kara Agatch) which occurred in the context of a struggle among the Turkish emirates and appears in Ottoman sources in a confused manner as forming part of a dowry to Murad or as an Ottoman purchase of those cities. Chalkokondyles' report of only the actual battle between Murad and his enemies, the emirs, might be the result of this confusion²⁶.

It is questionable whether Chalkokondyles could have had direct access to Turkish texts of historical interest or indeed have known them, particularly in relation to his incomplete knowledge of Turkish (on which see below). The same might also be true in the case of the Slavic chronicle of Konstantin Mihailovič, a contemporary of Chalkokondyles, whose work also includes passages on the origin of the Ottomans and their early history, but with many more inaccuracies than the *Demonstrations*²⁷.

Chalkokondyles complemented his knowledge on early Ottoman history by using information provided by Gregoras²⁸. Whether he possessed knowledge of Turkish we do not know. If he did it could not have been very good, as he occasionally appears to misinterpret certain terms²⁹.

His information on the peoples of central Asia (that is peoples who lived in the east territories of Asia Minor and further eastwards) may possibly derive largely from Turks. His knowledge of the Turkomans of east Asia Minor, though not completely faultless, is relatively good. On the other hand, his knowledge of the peoples of the Caspian Sea (which dates from the middle of the 15th century) and the Turkish tribes of central Asia is more vague. As a result of this his references to them are more erroneous and discrepant. His information on the Mongols is basically correct and its origin may be attributed to reports of Italian merchants who had extensive contacts with the Mongols of southern Russia through the trade routes of the Black Sea³⁰.

26. Chalkokondyles, I, 35-36; H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford 1916, 156-157; I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Munich 1967, 188-189.

27. See Konstantin Mihailovič, *Memoirs of a Janissary*, transl. B. Stolz - comm. S. Soucek, Ann Arbor 1975, pp. XXVII-XXIX.

28. See for example his references to the division of Asia Minor between the Turkish emirs or to the Turkish raids on Europe.

29. Moravcsik, I, 393; Bastav, 36, 38; Hunger, 489.

30. These routes were only blocked completely in 1475, after the fall of the Genoese colony of Caffa (see W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, II, Leipzig 1886, 391, 400-401, 402-404; E. Ζαχαριάδου, 'Η Κριμαία, 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, IX, Athens

Chalkokondyles' information on the Arabs of the Middle East and the Mamelukes, both in the sphere of political history (as is demonstrated by his knowledge of the conquest of Syria by Tamerlane) and political institutions or customs (as for example in the organisation of the Mameluke state or the Arab way of life) could probably be attributed to information from Genoese or Venetian merchants of the S. E. Mediterranean³¹.

His information on Islamic theology (which appears in his text next to his descriptions of the Arabs) might have its origin in the author's contacts with Turks, although the possibility that he might have also received it from merchants or older sources may not be ruled out.

Chalkokondyles' references to Tamerlane's personal life and his wars in central Asia are vague and erroneous (or, in the best of circumstances, of dubious historical value). Such is the case with the stories of his supposed lieutenants Mirza and Khaydar or of the account of Tamerlane's war against the Mongols³². References however to Tamerlane's campaigns against Bayazid or, to a lesser extent, against the Arabs are more precise and detailed. On this basis it may be assumed that Chalkokondyles received most of his information from Turks who either lived through Tamerlane's raid in Asia Minor or heard about it (and generally about Tamerlane's other campaigns) in their milieu. His information on Tamerlane's wars in the Middle East might also have come from merchants who could have been aware of the survival of Tamerlane's reputation and memory of his activities in that area. Information on Timurid wars is also confused and dates prior to 1466 or even 1460³³.

Athens

1979, 281; Ditten, *Nachrichten*, 121). Chalkokondyles however might have received his information much earlier, before 1466, as he fails to report the death of Hadji Girai, the leader of the Tatars of the Crimea, in that year.

31. An indication of this is provided by his combined references to the Venetian commercial bases in Cyprus and his curious rendering of Friday, the Muslim day of prayer, as Aphrodite's day, which might be his rendering of Venerdi, the Italian word for Friday (Chalkokondyles, III, 134).

32. Chalkokondyles, III, 104-109, 118-120, 128-130.

33. Chalkokondyles is unaware of Jihanshah's death in 1466 and seemingly also of Uzun Hasan's activities after 1460 (Chalkokondyles, III, 157-158; Nimet, 86).

Η ΣΟΥΜΜΑ (ΣΟΥΤΔΑΣ - ΣΟΥΔΑ)

Ἡ Σούμμα, ἡ ὁποία παραδίδεται μὲ τ' ὄνομα Σουΐδας ἢ Σούδα, εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐγκυκλοπαίδεια τῆς ἀρχαιότητος. Διότι ναί μὲν καὶ τὰ Λεξικά ἢ Συναγωγαὶ λέξεων ἢ Γλωσσάρια τῶν ἀρχαίων ἔχουν κάπως χαρακτηῖρα ἐγκυκλοπαιδείας, ἰδίως ὅταν μαζὶ μὲ τὶς γλωσσικὰς ἐρμηνεῖς δύνουν καὶ πραγματολογικὰς πληροφορίες, καὶ ἔργα ὅπως τ' Ὀνομαστικόν τοῦ Πολυδεύκου ἢ οἱ Ἑτυμολογίαι (*Etymologiae*) τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης ἢ ἡ Θεολογικὴ Σούμμα (*Summa theologiae*) τοῦ Θωμᾶ Ἀκινᾶ εἶναι εἰδικὰς ἐγκυκλοπαιδεῖες μὲ θεματολογικὴ διάταξιν τῆς ὕλης, ἀλλὰ κυρίως ἐγκυκλοπαίδεια μὲ τὴ σημερινὴ σημασίαν τοῦ ὅρου καὶ μὲ λημματικὴ ἀλφαβητικὴ διάταξιν τῆς ὕλης εἶναι μόνο ἡ Σούμμα. Καὶ εἶναι γιὰ τὴν ἀκρίβειαν κρᾶμα λεξικοῦ καὶ ἐγκυκλοπαιδείας.

Στὰ χειρόγραφα τοῦ αὐτοῦ τοῦ λεξικοῦ-ἐγκυκλοπαιδείας παραδίδεται μὲ τὸν τίτλον Σουΐδα ἢ καὶ Σούδα. Τὰ λήμματα ταξινομοῦνται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ ἀκουστικὴ καὶ ὄχι ὀρθογραφικὴ· λ.χ. βρίσκονται ἀνακατεμένα τὰ ε καὶ αι, τὰ ο καὶ ω, καὶ τὰ η ι υ ει οι υι ηι. Ἔτσι ἦταν καὶ στίς πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις. Στὴν τάξιν ποὺ βρίσκονται σήμερον τὰ ἔβαλε ὁ I. Bekker στὴν ἔκδοσίν του τὸ 1854¹. Ἡ Σούμμα περιέχει γύρω στίς 12.000 λήμματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 900 εἶναι βιογραφίαι, περίπου ἄλλα τόσα εἶναι λήμματα πραγματολογικά, καὶ τὰ ὑπόλοιπα, ποὺ ξεπερνοῦν τὶς 10.000, εἶναι λεξικογραφικά.

Ἡ Σούμμα, χάρι στὸν ἀνεπανάληπτον συλλεκτικὸν τῆς πλοῦτο, εἶναι χρυσωρυχεῖο πληροφοριῶν καὶ ἀποσπασμάτων. Τὰ ἐκτενῆ μάλιστα ἐγκυκλοπαιδικὰ τῆς λήμματα εἶναι πολλὰς φορὰς γιὰ τὶς πληροφορίες τῶν μοναδικὰ σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ συντάκτης τῆς ὅμως φαίνεται ἀφελὴς καὶ ἄκριτος· γι' αὐτὸ καὶ χαρακτηρίστηκε σὰν «κουτὸ πρόβατον μὲ χρυσόμαλλο δέρμα». Ἦτος αὐτὸ ἐπιτείνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι μετὰ τὸν ἑναρχικὸν συντάκτην τῆς παρεμβλήθησαν καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ ἀνεύθυνοι. Αὐτὸ δείχνει καὶ ἡ γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ ἀνομοιογένεια τοῦ χειμένου. Τὸ ἔργο, νομίζω, μετὰ ἀπὸ κάποια κρίσιμη καὶ ὑπεύθυνη φάσιν τῆς ἀποτελέσεώς του, ἐγίνετο σωρείτης, ποὺ ἐμπλουτιζόταν καὶ αὐτομάτως, χωρὶς καμμιά ἐπίβλεψιν, μὲ προσθήκας διαφόρων στὰ περιθώρια, οἱ ὁποῖες πολλὰς φορὰς ἦσαν λήμματα ἀπὸ ἄλλα λεξικά ἢ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλα ἔργα ἢ ἀνθολόγια. Ἐπειτα σὲ κάθε ἀντιγραφὴ τὰ σημειώματα τῶν περιθωρίων περ-

1. I. Bekker, *Suidae Lexicon*, Berolini 1854.

νιοῦνταν μέσα στο χείμενο σὰ λήμματα. Γι' αὐτὸ καὶ μερικές φορές ὑπάρχουν διπλὰ καὶ τριπλὰ λήμματα γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο ἢ πρᾶγμα ἢ λέξι.

Πρῶτος ἀναφέρει αὐτὸ τὸ λεξικό-ἐγκυκλοπαίδεια ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης μὲ τὴ φράσι του καὶ ἡ παρὰ τῷ Σουΐδα αἵθρακος², στὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἐννοῇ κάποιο συγγραφέα τῆς μὲ τ' ὄνομα Σουΐδας. Ὁ Στράβων κι ὁ Στέφανος Βυζάντιος ἀναφέρουν κάποιον ἱστορικό τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων Σουΐδαν, ποὺ ἔγραψε ἱστορικό ἔργο μὲ τὸν τίτλο *Γενεαλογία*³. Αὐτὸ πιθανῶς συνετέλεσε στὸ νὰ θεωρηθῇ ἡ διαβαστὴ σὰν ὁ Σουΐδας καὶ ὁ τίτλος, ἥτοι δῆθεν ὁ συντάκτης, τῆς ἐν λόγῳ ἀρχαίας ἐγκυκλοπαιδείας εἶτε ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο εἶτε κι ἀπὸ ἄλλους λίγο ἀρχαιότερους του. Ἀλλὰ φυσικά εἶναι ἀδύνατο νὰ πρόχκεται γιὰ κεῖνον τὸν ἀρχαῖο ἱστορικό Σουΐδα.

Ἐχω λοιπὸν τὴ γνώμη, τὴν ὁποία διατύπωσα καὶ ἄλλοτε⁴, ὅτι τὸ ἔργο τιτλοφορήθηκε *Σούμμα* (*Summa*). Ἔτσι τιτλοφοροῦνταν κατὰ τὸ μεσαῖωνα τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς φύσεως, εἶτε ἦταν εἰδικές εἶτε καὶ γενικές ἐγκυκλοπαίδειες. Ἔτσι τὸ IB' αἰῶνα (δηλαδὴ ταυτόχρονα μ' αὐτὴ τὴ Σούμμα) ὁ Ἑρρίκος Gandavensis, ἀρχιδιάκονος τοῦ Tornacum καὶ καθηγητῆς τῆς Σορβόνης στὸ Παρίσι, τιτλοφόρησε ἓνα ἔργο του *Summa theologiae* (*Θεολογικὴ Σούμμα*)⁵, ἐπειδὴ ἦταν εἰδικὴ θεολογικὴ. Μετὰ ἓναν αἰῶνα περίπου καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀκινᾶς τιτλοφόρησε τὴ δική του θεολογικὴ ἐγκυκλοπαίδεια ἐπίσης *Θεολογικὴ Σούμμα* (*Summa theologiae*), κι ἄλλο ἓνα ἔργο του παρόμοιας φύσεως καὶ ἀπολογητικοῦ χαρακτῆρος *Σούμμα κατὰ ἐθνικῶν* (*Summa contra gentiles*). Στὸ λατινικὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑσχοριάλ τῆς Ἰσπανίας R. II 14 (φ. 73-91) τοῦ ΙΓ' αἰῶνος διασφύζεται μὲ *Σούμμα τῆς τέχνης τοῦ κηρύγματος* (*Summa de arte praedicandi*) συντεταγμένη ἀπὸ τὸν Ἀλανὸ τὸ μάγιστρο, τὸ δὲ ἐπίσης λατινικὸ χειρόγραφο τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων 3253A τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἶναι ὁλόκληρο μὲ *Σούμμα τοῦ Δικαίου* (*Summa Iuris*, δηλαδὴ *Πανδέκτης*) συντεταγμένη ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Argentoratum Burchardus. Καὶ στὶς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἔγραψε τὴ δική του *Θεολογικὴ Σούμμα* (*Summa theologica*) ὁ Ἀντωνῖνος ὁ Φλωρεντινός. Ἡ δική μας *Σούμμα*, ποὺ ἦταν γενικὴ ἢ παντοδαπὴ ὅπως συνήθιζαν νὰ λέν οἱ Βυζαντινοὶ (*Summa generalis* ἢ *Summa omnimoda*, θάλεγε κανεῖς), ἐπιγραφόταν ἀπλῶς ΣΟΥΜΜΑ· τίτλος πολὺ εὐλογος στὴ λατινοβριθὴ βυζαντινὴ φρασεολογία. Κάποτε στὴ χειρόγραφη παράδοσι ὁ τίτλος ΣΟΥΜΜΑ ἀντιγράφτηκε σφαλερὰ μ' ἓνα Μ· ΣΟΥΜΑ· λάθος πολὺ συνηθισμένο στὰ χειρόγραφα. Ἐπειτα παραναγνώστηκε κι ἀντιγρά-

2. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσειαν*, η 101 (1571).

3. Στράβων 7,7,12(329). Στέφανος Βυζάντιος, *Ἐθνικά*, λ. Ἄμυρος· Δωδώνη.

4. Κ. Σιαμάκη, *Τὸ ἀλφάβητο*, Θεσσαλονίκη 1988, 1, 123· Μ 1,123,2.

5. J. A. Fabricius, *Bibliotheca ecclesiastica*, Hamburgum 1718, 2, 117 κ.ε.

φτηκε ΣΟΥΙΔΑ· τὸ Μ πολὺ εὐκόλα παραναγινώσκεται σὲ ΙΔ. Ἐπειτα μὲ τὴν πολὺ εὐκόλη παράλειψι τοῦ Ι σὲ μερικά χειρόγραφα ἀντιγράφηκε ΣΟΥΔΑ. Ἔτσι λ.χ. ἀπὸ τὰ σωζόμενα σήμερα χειρόγραφα τὸ βατικανὸν 881 ἔχει ΣΟΥΤΔΑ καὶ ΣΟΥΔΑ, ἐνῶ τὸ βατικανὸν 1296 καὶ τὰ παρισινὰ 2622 καὶ 2623 ἔχουν ΣΟΥΔΑ. Στὸ τέλος στὴ φράσι Τὸ μὲν παρὸν βιβλίον(ἐστὶ) Σούμμα, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει τὸ προοίμιο τοῦ ἔργου καὶ ἡ ὁποία ἔγινε Τὸ μὲν παρὸν βιβλίον (ἐστὶ τοῦ) Σουΐδα, τὸ Σουΐδα θεωρήθηκε σὰ γενικὴ κτητικὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως· ἔτσι στὸν Εὐστάθιο ἀνευρίσκεται κιόλας σὰν ὁ Σουΐδας.

Τὸ 1928 στὴν κριτικὴ ἔκδοσι τῆς Σούμματος ἀπὸ τὴν Α. Adler, ἡ ὁποία ἔκδοσι τελείωσε τὸ 1938⁶, φάνηκε ὅτι ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἄλλα ἔχουν τὸν τίτλο ΣΟΥΙΔΑ καὶ ἄλλα ΣΟΥΔΑ. Μετὰ 4 χρόνια, τὸ 1932, ὁ Maas, πρῶτος αὐτὸς σὲ μιὰ μονοσέλιδῃ ἀνακοίνωσί του⁷, ὑποστήριξε ὅτι ὁ σωστὸς τίτλος εἶναι ΣΟΥΔΑ. Μετὰ ἄλλα 4 χρόνια, τὸ 1936, ὁ Dölger ὑποστήριξε τὸ ἴδιο σὰ δική του ἄποψι, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ὑπόθεσι αὐτὴ σήμερα θεωρεῖται γενικῶς σὰν ἄποψι καὶ ἀνακάλυψι τοῦ Dölger. Παραγνωρίζονται τόσο ὁ Maas, πού προηγήθηκε, ὅσο καὶ κυρίως τ' ἀρχαῖα χειρόγραφα, πού ἐμφαίνονται στὴν ἔκδοσι τῆς Alder, καὶ ἔχουν τὴ γραφὴ ΣΟΥΔΑ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ ἐξηγήσεις, πού δίνονται καὶ ἀπὸ τὸν Maas καὶ ἀπὸ τὸν Dölger, δὲν πείθουν.

Τὸ περιεχόμενο τῆς Σούμματος διακρίνεται πρῶτα μὲν σὲ δύο κατηγορίες λημμάτων, λεξικογραφικὰ καὶ ἐγκυκλοπαιδικὰ, ἔπειτα δὲ τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ σὲ περισσότερες ὑποκατηγορίες.

1. Βίοι μυθικῶν προσώπων· Ἡφαιστος, Ἑρμῆς, Ἑκάτη, Δανάη, Διόσκουρος, Ὀρφεύς, Ἄττις, Σάραπις, κλπ.
2. Βίοι θρυλικῶν προσώπων· Ἡρακλῆς, Ἀμφιάραος, Ἀτρεΰς, Ἀγαμέμνων, Παλαμήδης, Αἴσωπος, Ἐπιμενίδης, Βραχμάν, κλπ.
3. Βίοι ἱστορικῶν προσώπων τῆς Ἑλλάδος· Μιλτιάδης, Λεωνίδας, Περικλῆς, Φίλιππος, Μ. Ἀλέξανδρος, Ἀγαθοκλῆς, κλπ.
4. Βίοι ἱστορικῶν προσώπων τῆς Ρώμης· Κικινᾶτος, Αἰμίλιος Παῦλος, Πομπήιος, Αὔγουστος, Νέρων, Τραϊανός, κλπ.
5. Βίοι ἱστορικῶν προσώπων ἄλλων ἐθνῶν· Ξέρξης, Πῶρος, Ἀσδρούβας,

6. A. Adler, *Suidae Lexicon*, τ. 1-5, Lipsiae 1928-38.

7. P. Maas, *Der Titel des «Suidas»*, BZ 32 (1932) 1. Τὸ 1960 ὁ S. G. Mercati ὑποστήριξε ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου ἦταν GUIDA, καὶ ἔπειτα μεταγράφηκε στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἀντιγράφηκε διαδοχικὰ GOYTΔA, COYTΔA (= ΣΟΥΤΔA), COYΔA (= ΣΟΥΔA). Στὶς δυὸ παραδιδόμενες παραλλαγές καὶ σ' αὐτὴ τὴν τρίτῃ καὶ εἰκαζόμενη δίνονται διάφορες ἐρμηνεῖς. S. G. Mercati, *Intorno al titolo dei lessici di Suida-Suda e di Papia*, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie, Classe di scienze notali, Storiche e filologiche*, serie VIII, vol. X, fasc. 1 (1960), καὶ ἔπειτα στὰ *Collectanea Byzantina* τοῦ S. G. Mercati, τ. 1, Bari 1970, σ. 638-701· ἰδιαίτερως σ. 641· 643· 647· 649· 652· 658· 679.

- Ἀννίβας, Ἀβρογάστης Φράγγος, Θευδέριχος, κλπ.
6. Βίοι Βυζαντινῶν· Κωνσταντῖνος, Πουλχερία, Ἀναστάσιος Α΄, Ναρσῆς, Βελισάριος, Ἡράκλειος, Μιχαὴλ Τραυλός, κλπ.
 7. Βίοι συγγραφέων Ἑλλήνων· Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Ἱπποκράτης, Θουκυδίδης, Λυσίας, Ἀριστοτέλης, Καλλίμαχος, Ἀρίσταρχος, Ἀθήναιος, Πορφύριος, κλπ.
 8. Βίοι συγγραφέων Λατίνων· Ἀσίνιος Πωλίων, Ἐννιος, Κορνοῦτος, Τίτος Λίβιος, Τράγκυλλος Σουητώνιος, Φάβιος Πίκτωρ, Φαβωρίνος, κλπ.
 9. Βίοι βιβλικῶν ἀνδρῶν· Ἀδάμ, Ἀβελ, Κάιν, Μελχισεδέκ, Ἀβραάμ, Μωϋσῆς, Ἰώβ, Σαμουὴλ, Δαυῖδ, Ἡλίας, Ναβουχοδονόσορ, Ἰησοῦς Χριστός, κλπ.
 10. Βίοι Ἑβραίων ἐλληνογλώσσων συγγραφέων· Φίλων, Ἰώσηπος, Ἰοῦστος Τιβερίου, κλπ.
 11. Βίοι ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ αἵρετικῶν· Ὠριγένης, Γρηγόριος Νεοκαίσαρείας, Εὐσέβιος Καισαρείας, Βασίλειος Καισαρείας, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Ἀπολλινάριος Λαοδικείας, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ἀέτιος, Εὐνόμιος, Νεστόριος, Εὐτυχής, κλπ.
 12. Γεωγραφικὰ ὀνόματα· Σαμοθράκη, Τήνος, Κεραύνια ὄρη, Ἀλφειὸς ποταμός, Ἀμφίπολις, Θυάτειρα, Γάδειρα Ἰσπανίας, Δακία, ἡ βιβλικὴ Σηγώρ, κλπ.
 13. Ἐθνικὰ ὀνόματα· Χαναναῖοι, Σκύθαι, Γαλάται, Βούλγαροι, κλπ.
 14. Διάφορα ἐγκυκλοπαιδικά· α΄) τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου· ἀπογραφὴ, ἀπατούρια, ἐπιστήμη, ζευγάμα, ἡχώ, θλαδίας, σπάδων, καρδία, μῆνιγξ, ὀφθαλμός, φιλοσοφία, τάλαντον, κλπ. β΄) τοῦ ῥωμαϊκοῦ κόσμου· βρουμάλια, δικάτωρ, ὕπατοι, φελώνης, Φεβρουάριος, κλπ. γ΄) τοῦ βιβλικοῦ κόσμου· σάββατον, προφητεία, νέβελ, σαδδουκαῖοι, φαρισαῖοι, «βδέλυγμα ἐρημώσεως», κλπ. δ΄) τοῦ μεταχριστιανικοῦ κόσμου· ἀρειανοί, σταυρός, κλπ.

Ὅλα αὐτὰ τὰ λήμματα παριστάνουν τὸ φάσμα τόσο τῶν ἀντικειμένων ὅσο καὶ τῶν πηγῶν τῆς Σούμμας. Οἱ βιογραφίαι καὶ τ' ἄλλα ἐγκυκλοπαιδικὰ λήμματα τῆς ἀποτελοῦν τὸ ἓνα ἕκτο τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λημμάτων, ἀλλὰ βέβαια τῆς ἐκτάσεως πολὺ μεγαλείτερο μέρος, ἴσως καὶ τὸ μισό, ἐνῶ τὰ καθαρῶς λεξικογραφικὰ τῆς λήμματα ἀποτελοῦν τὰ πέντε ἕκτα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λημμάτων, ἀλλὰ τῆς ἐκτάσεως μέρος μικρότερο.

Ἐπειδὴ ὁ βασικὸς συντάκτης τῆς Σούμμας εἶναι ὁ πρῶτος στὴν ἱστορίᾳ ποὺ σκέφτηκε νὰ κάνῃ τέτοιου εἴδους λεξικὸ-ἐγκυκλοπαιδεῖα —καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ ἐπέζησε μέχρι σήμερα καὶ ἀκμάζει κυρίως σήμερα—, εἶναι ἀπὸ μόνο του φανερό, ὅτι οἱ πηγές του ἦταν δύο τάξεων, λεξικογραφικὲς καὶ ἐγκυκλοπαιδικές. Κατ' ἀρχὴν ὁ τίτλος Σούμμα σημαίνει «ἀποτέλεσμα συγχωνεύσεως» καὶ δηλώ-

νει συγχώνευσι πολλῶν ἔργων. Οἱ πηγές δὲν ἦταν ἀπλῶς πηγές, ἀλλ' ἦταν τὰ ἔργα ποὺ καταπóθηκαν ὁλόκληρα ἢ σχεδὸν ὁλόκληρα, γιὰ νὰ προκύψῃ τὸ τελικὸ σύνολο. Διότι σούμμα λεγόταν ἀρχικὰ στὴν ἀριθμητικὴ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσθέσεως, τὸ ἄθροισμα· κι ἀκόμη λέγεται στὴ λαϊκὴ γλῶσσα.

Οἱ λεξικογραφικὲς πηγές τῆς Σούμματος δηλώνονται στὸ προοίμιό της καὶ εἶναι 11 λεξικά. Λέει· Τὸ μὲν παρὸν βιβλίον Σούμμα, οἱ δὲ συνταξάμενοι τοῦτο ἄνδρες σοφοί· Εὐδημος ῥήτωρ Περί λέξεων κατὰ στοιχεῖον, Ἑλλάδιος ἐπὶ Θεοδοσίου νέου ὁμοίως, κλπ. Καὶ οἱ 11 εἶναι οἱ ἑξῆς.

1. Εὐδημος ῥήτωρ, *Περί λέξεων κατὰ στοιχεῖον*.
2. Ἑλλάδιος, *Περί λέξεων κατὰ στοιχεῖον*.
3. Εὐγένιος Αὐγουστοπόλεως τῆς ἐν Φρυγίᾳ, *Περί λέξεων κατὰ στοιχεῖον*.
4. Ζώσιμος Γαζαῖος, *Λέξεις ῥητορικαὶ κατὰ στοιχεῖον*.
5. Καικίλιος Σικελιώτης, *Ἐκλογή λέξεων κατὰ στοιχεῖον*.
6. Λογγίνος Κάσσιος, *Λέξεις κατὰ στοιχεῖον*.
7. Λούπερκος Βηρύτιος, *Ἀττικαὶ λέξεις*.
8. Οὐρηστίνος Ἰούλιος σοφιστής, *Ἐπιτομή τῶν Παμφίλου γλωσσῶν* (βιβλία 91).
9. Πακᾶτος, *Περί συνηθείας Ἀττικῆς κατὰ στοιχεῖον*.
10. Πάμφιλος, *Λειμῶν λέξεων ποικίλων* (βιβλία 95).
11. Πωλίων Ἀλεξανδρεὺς, *Ἀττικῶν λέξεων συναγωγή κατὰ στοιχεῖον*.

Ὅπως δείχνουν τόσο ἡ χρονολογία ἐπὶ Θεοδοσίου νέου (= Β') ὅσο καὶ τὰ λατινικὰ ὀνόματα τῶν 5 ἀπὸ τοὺς 12 λεξικογράφους, τὰ λεξικά αὐτὰ εἶχαν συνταχθῇ ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἴσως ἑλληνιστικὰ χρόνια μέχρι τὸν Ε' αἰῶνα, κυρίως δὲ κατὰ τὰ ἑλληνορρωμαϊκὰ χρόνια. Τὸ πελώριο λεξικὸ τοῦ Παμφίλου, ποὺ κάλυπτε, ὅπως λέγεται στὸν πρόλογο, ἀπὸ τὸ Ε μέχρι τὸ Ω, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα Α-Δ εἶχε συμπληρώσει κάποιος Ζωπυρίων, ἦταν προφανῶς ὁ πυρῆνας τῆς συγχωνεύσεως τῶν λεξικῶν καὶ τῆς ἀποτελέσεως τοῦ λεξικογραφικοῦ στοιχείου τῆς Σούμματος. Κανένα ἀπὸ τὰ 11 αὐτὰ λεξικά δὲν φαίνεται νὰ περιεῖχε τοὺς βίους καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἐγκυκλοπαιδικὸ ὕλικό· δὲν τὸ προέβλεπε ἡ φύσι τους, ὅπως αὐτὴ δηλώνεται στοὺς τίτλους των.

Ἐξ ἄλλου στὸ λῆμμα Ἡσύχιος Μιλήσιος, καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα 15 λήμματα, φαίνεται ὅτι πηγὴ τῶν βίων τῶν συγγραφέων ἦταν καὶ ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ Πίνακος αὐτοῦ τοῦ Ἡσυχίου ἢ λεγομένη Ὀνοματολόγος. Διότι στὸ λῆμμα Ἡσύχιος Μιλήσιος λέγεται γι' αὐτόν· Ἐγραψεν Ὀνοματολόγιον ἢ Πίνακα τῶν ἐν παιδείᾳ ὀνομαστών, οὗ ἐπιτομή ἐστι τοῦτο τὸ βιβλίον. Ὅπως διευκρινίστηκε ἄλλοτε⁸, τὸ ἀρχικὸ ἔργο τοῦ Ἡσυχίου, ποὺ ἔγραψε τὸν F' αἰῶνα, ἦταν μιὰ ἑλληνορρωμαϊκὴ γραμματολογία ποὺ μιμοῦνταν καὶ στὸν τίτλο καὶ στὴν ὕλη καὶ

8. Κ. Σιαμάκης, *Ἰερωνύμου De viris illustribus*, Θεσσαλονίκη 1992, [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, τ. 23], σ. 102-106.

διάρθρωσὶ τῆς τὴν πελώρια γραμματολογία τοῦ Καλλιμάχου *Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμφάντων καὶ ὧν συνέγραψαν* καὶ ἐπιγραφόταν καὶ αὐτὴ *Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ λαμφάντων* ἢ ... *ὀνομαστών* (στὸ ἴδιο λήμμα τῆς Σούμμας μαρτυροῦνται καὶ οἱ δυὸ παραλλαγές τοῦ τίτλου). Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ περιέλαβε τοὐλάχιστο ἐπιλεκτικὰ καὶ περιληπτικὰ τὴν ὕλη τῶν *Πινάκων* τοῦ Καλλιμάχου, προστέθηκαν τόσο οἱ μεταγενέστεροι τοῦ Καλλιμάχου Ἕλληνες συγγραφεῖς ὅσο καὶ οἱ Λατῖνοι ὅλοι, ἐνῶ τοὺς Χριστιανοὺς Ἕλληνες Λατίνους καὶ Ἀνατολίτες ὁ Ἡσύχιος τοὺς κάλυψε μὲ μιὰ ἄλλη γραμματολογία χριστιανική, τὸ *De viris illustribus* τοῦ Ἱερωνύμου, μεταφράζοντάς τιν ἐπὶ τὴν ἐλληνικὴν ὁ ἴδιος. Τὸν Θ' αἰῶνα (829-857), ἴσως ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Φωτίου, ἐγίνε μιὰ ἐπιτομὴ τοῦ *Πίνακος* τοῦ Ἡσυχίου μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, στὴν ὁποία περιλήφθηκε ἀρκετὸ ὕλικὸ καὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ *De viris illustribus*. Τὸ ὅλο ὕλικό, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπιτάμηνε, ἀναδιαρθρώθηκε κιόλας καὶ διατάχθηκε κατ' ἀπόλυτη ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ἐξεταζομένων συγγραφέων σὲ λήμματα· ἔτσι ἐγίνε ἡ πρώτη ἐγκυκλοπαιδεῖα, μόνον γραμματολογικὴ ὅμως, ποὺ ἦταν, ἄς τὸ πῶ ἔτσι, ἡ γενικὴ πρόβα γιὰ τὴ συγκρότησι τῆς γενικῆς ἐγκυκλοπαιδεΐας, τῆς Σούμμας. Λόγω τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἡ γραμματολογικῆς ἐγκυκλοπαιδεΐας, ἐκτὸς ἀπὸ *Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ λαμφάντων*, ὠνομαζόταν καὶ λαϊκώτερα *Ὀνοματολόγος*. Μεγάλον μέρος τοῦ *Ὀνοματολόγου* διαλύθηκε καὶ ἀπορροφήθηκε μέσα στὴ *Σούμμα*. Στὴ *Σούμμα*, ὅταν λέγεται *οὗ ἐπιτομὴ ἐστὶ τοῦτο τὸ βιβλίον*, ἐννοεῖται ὁ *Ὀνοματολόγος* ποὺ εἶναι ἐπιτομὴ τοῦ ἀρχικοῦ *Πίνακος τῶν ἐν παιδείᾳ λαμφάντων*. Ἀπὸ τὸ *De viris illustribus* τοῦ Ἱερωνύμου κατέληξαν στὴ *Σούμμα* μέσῳ τοῦ *Ὀνοματολόγου* 15 βίοι ἢ τεμάχια βίων⁹. Καὶ αὐτὰ μὲν μαρτυροῦνται.

Μποροῦμε ὅμως εὐλόγα νὰ εἰκάσουμε καὶ ὅτι τὸ ὑπόλοιπον βιογραφικὸ καὶ ἐγκυκλοπαιδικὸ ἀλλὰ μὴ γραμματολογικὸ ὕλικό τῆς Σούμμας προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὸ ἄλλο μεγάλο ἔργο τοῦ Ἡσυχίου Μιλησίου, ποὺ ἐπιγραφόταν *Καθολικὴ ἱστορία* καὶ κάλυπτε ὅλη τὴν ἐλληνικὴ ῥωμαϊκὴ καὶ ἀνατολίτικη ἱστορία ἀπὸ τὰ μυθικὰ χρόνια μέχρι τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐγίνε μακρότερος λόγος ἄλλοτε¹⁰. Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ *Ἑρανιστικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, τὴν ὁποία ὁ Κρουμπάχερ θεωρεῖ σὰν κύρια πηγὴ τῆς Σούμμας γιὰ τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ στοιχεῖο τῆς¹¹, ἦταν κυρίως ἐπιτομὴ τῆς *Καθολικῆς ἱστορίας*

9. Εἶναι τὰ λήμματα *Βασίλειος Ἀγκυρανός*, *Βασίλειος Καισαρείας*, *Γρηγόριος ὁ καὶ Θεόδωρος ... Νεοκαισαρείας*, *Γρηγόριος Ναζιανζοῦ* (= *Ναζιανζηνός*), *Δάμασος Ῥώμης*, *Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας τῆς Κύπρου*, *Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου*, *Ἰουστίνος φιλόσοφος*, *Ἰούστος Τιβερίου*, *Ἰωάννης Ἀντιοχεὺς ὁ Χρυσόστομος*, *Μεθόδιος Ὀλύμπου*, *Ναυᾶτος*, *Πολύκαρπος Σμύρνης*, *Φίλων Ἰουδαίας*, *Ὠριγένης*, τὰ ὅποια στὸ *De viris illustribus* καταχωρίζονται σὰ βίοι 11, 14, 17, 23, 54, 65, 70, 81, 83, 89, 103, 114, 116, 117, καὶ 129.

10. Κ. Σιαμάκης, *ἐνθ' ἄνωκ.*, σ. 103-4.

11. Κ. Κρουμπάχερ, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας* (μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, ἔκδ. Ν. Τωμάδου) 3,570 (§233,3).

τοῦ Ἑσυχίου Μιλησίου διαρθρωμένη ἀλφαβητικῶς σὲ λήμματα, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Ὀνοματολόγος ἦταν τῆς γραμματολογίας τοῦ Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ λαμφάντων· καὶ ὅτι αὐτὲς κυρίως οἱ δυὸ ἐπιτομὲς τοῦ Ἑσυχίου συνεισέφεραν στὴ Σούμμα τὸ ἐγκυκλοπαιδικό της στοιχείο, ὁ Ὀνοματολόγος τὸ γραμματολογικὸ καὶ ἡ Ἑρانيστικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα τὸ ὑπόλοιπο. Φυσικὰ ὁ συντάκτης τῆς Σούμματος γιὰ τὴ μετὰ τὸν Ἑσύχιο ἐποχὴ πῆρε κι ἀπὸ ἄλλες ἱστορικὲς καὶ λοιπὲς πηγές, ὅπως ἀπὸ τὸ χρονογράφο Γεώργιο μοναχό, ποὺ προσδιορίζει πάλι ὁ Κρουμπάχερ¹². Γενικῶς οἱ δευτερεύουσες ἐγκυκλοπαιδικὲς πηγές τῆς Σούμματος ἦταν γραμματολογίαι, βιογραφίαι μὴ συγγραφέων, ἱατρικὰ καὶ φυσιογνωστικὰ ἔργα, ἱστορίαι καὶ χρονογραφίαι, ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα στὴ Βίβλο, γεωγραφικὰ ἔργα σὰν τὰ Ἑθνικὰ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, καὶ ἄλλα παρόμοια.

Ὁ Κρουμπάχερ καὶ ἡ Adler προσδιορίζουν πολλὲς ἐπὶ μέρους πηγές τῆς ὅλης Σούμματος· ἡ Adler προσδιορίζει 46¹³. Νομίζω ὅτι πολὺ λίγες ἀπ' αὐτὲς ὑπῆρξαν ἄμεσες πηγές της κατὰ τὴν τελικὴ φάσι τῆς ἀποτελέσεώς της. Οἱ περισσότερες, καὶ κυρίως ἐκεῖνες ποὺ δίνουν πληροφορίες ἀρχαιότερες τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἰσέρρευσαν στὴ χοάνη τῆς Σούμματος μέσῳ τῶν δύο ἐπιτομῶν τοῦ Ἑσυχίου Μιλησίου, τῆς γραμματολογικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς.

Μετὰ τὰ παραπάνω προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα, ὅσο ἀφορᾷ στὴν ἀποτελεσι τῆς σημερινῆς Σούμματος.

Α'. 1. Τὸν F' αἰῶνα συντάχθησαν οἱ ἐξῆς πρόγονοί της. α') Τὸ μέγα λεξικὸ ποὺ ὑπῆρξε συγχώνευσι τῶν 11 ἀρχαιοτέρων λεξικῶν, τὰ ὅποια ἀναφέρονται σὰν πηγές της στὸ προοίμιό της· κι ἀπ' αὐτὸ τὸ λεξικὸ προέρχεται τόσο τὸ σημερινὸ προοίμιό της ὅσο καὶ ὁ τίτλος Σούμμα. β') Ἡ γραμματολογία τοῦ Ἑσυχίου Μιλησίου Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ λαμφάντων. γ') Ἡ παγκόσμιος ἱστορία τοῦ ἴδιου μὲ τὸν τίτλο Καθολικὴ ἱστορία. δ') Ἡ μετάφρασι τῆς χριστιανικῆς γραμματολογίας τοῦ Ἱερωνύμου *De viris illustribus* ἀπὸ τὸν Ἑσύχιο.

2. Τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα παρασκευάστηκαν τὰ ἐξῆς. α') Ἡ ἐπιτομὴ-συγχώνευσι-ἀναδιάρθρωσι τοῦ Πίνακος καὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ *De viris illustribus*, ποὺ ἔδωσαν τὸν Ὀνοματολόγον. β') Ἡ ἐπιτομὴ-ἀναδιάρθρωσι τῆς Καθολικῆς ἱστορίας, ποὺ ἔδωσε τὴν Ἑρانيστικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα.

3. Σὲ τρίτο χρόνο, ἥτοι γύρω στὸ 1100, συγχωνεύτηκαν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ 3 μεγάλα σύνολα, ἥτοι τὸ λεξικὸ Σούμμα, ὁ Ὀνοματολόγος, καὶ ἡ Ἑρانيστικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διάφορα μικρότερα καὶ μεταγενέστερα τοῦ F' αἰῶνος γραμματικά, γραμματολογικά, ἱστορικά, καὶ φυσιογνωστικὰ ἔργα, καὶ συναπάρτισαν τὴ σήμερα σφζόμενη Σούμμα.

Β'. Ἀπὸ τίς 900 βιογραφίαι, ποὺ περιέχει ἡ Σούμμα, οἱ 400 εἶναι «βίοι

12. Κ. Κρουμπάχερ, ἔνθ. ἄνωτ.

13. Α. Adler, *Suidae Lexicon*, εἰσαγωγή, κεφάλαιο γιὰ τίς πηγές· ἔργα γραμματικὰ 7, γραμματολογικὰ 1, σχόλια 7, ἱστορικὰ 6, βιογραφικὰ 7, φιλοσοφικὰ 2, ποιητικὰ 3, παροιμιογραφικὰ 1, ὀνειροκριτικὰ 1, βιβλικὰ-ἐκκλησιαστικὰ 7, διάφορα 4.

καὶ ἔργα» ἀρχαίων συγγραφέων, Ἑλλήνων, Λατίνων, Ἑβραίων, Χριστιανῶν, Βυζαντινῶν. Χάρι σ' αὐτὰ τὰ 400 λήμματα ἢ Σούμματα εἶναι σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸν γραμματολογία. Εἶναι δὲ καὶ ἀπολύτως ἡ μεγαλειότερη σωζόμενη γραμματολογία τῆς προτυπογραφικῆς ἀρχαιότητος. Διὰ μέσου τοῦ Πίνακος τοῦ Ἡσυχίου Μιλησίου καὶ τοῦ Ὀνοματολόγου τοῦ ἐπιτομέως του στὴ Σούμμα κατέληξε μετὰ ἀπὸ περιπέτειες πολὺ ὑλικὸ τῶν Πινάκων τοῦ Καλλιμάχου, τῆς σπουδαίας ἐκείνης καὶ πελώριας γραμματολογίας τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, κάποιο ὑλικὸ ἀπὸ τὶς γραμματολογίες τῶν Λατίνων Βάρρωνος, Νέπωτος, καὶ Σουητωνίου, καθὼς καὶ 15 ἀπὸ τοὺς 135 βίους τοῦ *De viris illustribus* τοῦ Ἱερωνύμου κατὰ τὴν ἐλληνικὴ του μετάφρασι τοῦ F' αἰῶνος ποὺ φιλοπόνησε πάλι ὁ Ἡσύχιος Μιλήσιος.

Γ'. Τὴν ιδέα τῆς ἀλφαβητικῆς ἐγκυκλοπαιδείας ἔδωσε τὸ προϋπάρχον λεξικό. Διότι τὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ στοιχεῖο ὑποτάχθηκε στὸ λεξικογραφικόν, ἡ γραμματολογικὴ δηλαδὴ καὶ λοιπὴ ἐγκυκλοπαιδικὴ ὕλη διαλύθηκε λήμμα-λήμμα καὶ ταξινομήθηκε ἀνάμεσα στὰ λεξικογραφικὰ λήμματα τοῦ λεξικοῦ· τὸ λεξικὸ ὑπῆρξε ἡ μήτρα στὴν ὁποία χύθηκε ἡ ἐγκυκλοπαιδεία. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ τὸ λεξικὸ ἔδωσε στὸ τελικὸ κρᾶμα τὸν τίτλο καὶ τὸ προοίμιον. Διότι αὐτὸ δὲν διαλύθηκε, ἀλλ' ἀπλῶς ὑποδέχτηκε ἀνάμεσα στὰ λήμματά του τὰ λήμματα τοῦ διαλυμένου ἐγκυκλοπαιδικοῦ στοιχείου, καὶ διεκτάθηκε. Ἔτσι τὸ λεξικὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ γέννησε τὴν ἐγκυκλοπαιδείαν. Καὶ ἱστορικῶς ἄλλωστε φαίνεται τὸ ἴδιον· τὸ λεξικὸ ὑπάρχει ἀπὸ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα, ἐνῶ ἡ ἐγκυκλοπαιδεία ἐμφανίζεται στὶς ἀρχὲς τοῦ IB', περνώντας μάλιστα πρῶτα ἀπὸ τὴν εἰδικὴν γραμματολογικὴν ἐγκυκλοπαιδείαν (Ὀνοματολόγος), ποὺ εἶναι στὸ ὑλικὸ τῆς συγγενέστερῃ πρὸς τὸ λεξικόν.

Τὰ χρονολογικὰ στίγματα τῆς Σούμματος ἀνευρίσκονται μόνο στὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λήμματα, τὰ δὲ ὀψιμώτερα στὰ λήμματα Ἀδάμ καὶ Ὠριγένους, πρᾶγμα ποὺ δηλώνει ὅτι οἱ βιογραφίαι τῶν βιβλικῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσώπων προστέθηκαν στὸ σύνολο κατὰ τὴν ἔσχατη φάσι τῆς συγχωνεύσεως. Στὸ λῆμμα Ἀδάμ ἡ φράσι ἀπὸ δὲ τοῦ (Κωνσταντίνου) Πορφυρογεννήτου ἕως τῆς τελευτῆς Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ ἔτη κε' μᾶς φέρνει μετὰ τὸ ἔτος 976 ποὺ πέθανε ὁ Τιμισκῆς. Στὸ δὲ λῆμμα Ὠριγένους ἡ καταχώρισι δυὸ κομματιῶν ἀπὸ τὴν *Σύνοψιν ἱστοριῶν* τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ¹⁴, ποὺ ἔζησε μὲν μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ IB' αἰῶνος, κάλυψε δὲ μὲ τὴν ἱστορίαν του τὰ γεγονότα τὰ μέχρι τὸ ἔτος 1057, μᾶς φέρνει στὰ τέλη τοῦ IA' ἢ ἴσως καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ IB' αἰῶνος. Στὰ δὲ τέλη τοῦ IB' αἰῶνος ἀναφέρει τὸν Σουΐδαν ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Ἐπειδὴ ἡ ἀναφορὰ του γίνεται σὲ λῆμμα καθαρῶς λεξικογραφικόν, κατ' ἀρχὴν δὲν φαίνεται

14. Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, ἔκδ. B. G. Niebuhr (CSHB, Bonnae 1838), σ. 442-448· 450.

ἂν ἀναφέρεται στὴ σημερινὴ ἐγκυκλοπαιδικὴ Σούμμα ἢ στὴν πρωταρχικὴ καὶ καθαρῶς λεξικογραφικὴ Σούμμα. Ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ ὄνομα ΣΟΥΜΜΑ δινόταν στὸ ἔργο ὅπωςδὴποτε καὶ κατὰ τὴν τελικὴ συγχώνευσι καὶ ἀποτελέσει του, καὶ εἶναι εὐλόγο ὅτι ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα παραφθάρηκε σὲ ΣΟΥΜΑ, ΣΟΥΙΔΑ, ΣΟΥΔΑ, γίνεταί φανερό ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἔχει ὑπ' ὄψι του τὴ σήμερα σωζόμενη Σούμμα.

Θεσσαλονίκη

SUMMARY

The first, and indeed only, alphabetically arranged encyclopaedia in antiquity was edited for the last time around 1100, and has come down to us, owing to scribal errors, as the *Σουΐδα* or *Σούδα*. It was originally titled *Σούμμα* (= *Summa*), like other encyclopaedias of its time, such as Henricus Gandavensis' *Summa theologiae* and Thomas Aquinas' *Summa theologiae* and *Summa contra gentiles*. It was titled *Σούμμα* because it was a conflation of a number of earlier lexicons and encyclopaedias. At some point the title was erroneously copied as ΣΟΥΜΑ, with one M; later on the M was misread as ΙΔ, giving ΣΟΥΙΔΑ; and subsequently the I was omitted, giving ΣΟΥΔΑ.

Its 400 biographies of ancient Greek, Latin, Jewish, Christian, and Byzantine writers make the *Σούμμα* the largest surviving ancient literary work. Much material from Callimachus' *Πίνακες* eventually found its way into the *Σούμμα*'s pages; likewise later works by the Latin writers Varro, Nepos, Suetonius, and Hieronymus, via the *Πίναξ* of Hesychius of Miletus, a Byzantine writer of the sixth century.

Κώστα Καραποτόσσογλου

ΚΑΤΩΙΤΑΛΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΔΥΣΕΤΥΜΟΛΟΓΗΤΑ

Μέρος Πέμπτο

Α'

ΚΑΤΩΙΤΑΛΙΚΑ ΔΥΣΕΤΥΜΟΛΟΓΗΤΑ

Τό μελέτημα αποτελεί τό πέμπτο καί τελευταῖο μέρος δημοσιευμάτων¹ μου τά ὅποια ἀναφέρονται σέ ἐτυμολογικά προβλήματα τῶν κατωιταλικῶν ιδιωμάτων· οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν, καλύπτουν τόν πέμπτο τόμο τῆς μνημειώδους ἐργασίας τοῦ Ἄν. Καραναστάση, *Ἱστορικόν Λεξικόν τῶν ἐλληνικῶν ιδιωμάτων τῆς κάτω Ἰταλίας (= ΙΛΕΙΚΙ)*, Ἀθήναι 1992.

Ὁ Ἄν. Καραναστάσης ξεκίνησε τή συγκέντρωση τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου τό 1962, καί ὕστερα ἀπό τριάντα ὁλόκληρα χρόνια κατόρθωσε νά φέρει σέ πέρας τήν πολύμοχθη ἐργασία του. Τό ὅλο ἔργο διακρίνεται γιά τήν ἔκτασή του, τήν ἀξιοπιστία του στήν καταγραφή καί ἀπόδοση τῶν ιδιωματικῶν στοιχείων καί γιά τήν ἄκρως ἐπιτυχή ἐπεξεργασία ὅλου αὐτοῦ τοῦ τεράστιου γλωσσικοῦ ὕλικου. Ἡ ἀγάπη καί ἡ ἀφοσίωση τοῦ Ἄν. Καραναστάση στό ἔργο πού ἀνέλαβε, ἦταν οἱ παράγοντες πού τόν βοήθησαν νά τό ὁλοκληρώσει, ὅταν παρομοίως ἐκτάσεως ἔργα προέρχονται κυρίως ἀπό τήν πολύχρονη ἐνασχόληση ὁμάδας φιλόλογων-γλωσσολόγων.

Τά λήμματα τοῦ *ΙΛΕΙΚΙ* δίνονται ὅπως ἔχουν, ἐάν εἶναι σύντομα, διαφορετικά παραλείπονται ἐκεῖνα τά σημεῖα τά ὅποια δέν βοηθοῦν στήν καλύτερη ἐτυμολόγηση τῶν λέξεων.

1) ὤ-σηράγανο

«ὤ-σηράγανο τό (ξηράγανον) Καλαβρ. σηράγανο Καλαβρ. ὤ-σηράνγουλο Καλαβρ.

Ἀπό τό ἐπίθ. ξηρός καί τό οὐσ. ἄγανον. Πβ. Rohlf's *L.Gr.* στή λ. ἄγανον.

Τσάμπουρο σταφυλιοῦ χωρίς ρῶγες. 2) Τσάμπουρο μέ ἐλάχιστες ἀτρο-

1. Κ. Καραποτόσσογλου, Ἐτυμολογικές παρατηρήσεις στά κατωιταλικά, Μέρος πρῶτο, *Ἑλληνικά* 39 (1988) 291-310· Μέρος δεύτερο, *Ἑλληνικά* 40 (1989) 113-131· Μέρος τρίτο, *Ἑλληνική Διαλεκτολογία* 2 (1991) 37-76· Μέρος τέταρτο, *Πρακτικά τοῦ Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Νεοελληνικῆς Διαλεκτολογίας, Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 1 (1994) 163-180.

φικές ρῶγες» (ΙΛΕΙΚΙ 5, 19).

Ἡ λ. ἔχει διπλοσυνταχθεῖ, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς (ΙΛΕΙΚΙ 4, 408), ὅπου ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι στή λ. *σηράγανο*, τό, «Τό δεύτερο συνθετικό μέρος τῆς λ. εἶναι τό *ἄγανον*, βλ. Rohlf's (L.Gr. στή λ. *ἄγανον*). Τό *ξηρός* ὡς α' συνθετικό κατὰ τόν Alessio (Archiv., 462) φαίνεται ἀμφίβολο, διότι τό *ξηρός* στά ιδιώμ. Καλαβρ. ἀκούεται ὡς *ῥ-ῥερό* καί *τσερό*».

Ἡ ἐτυμολογία τῆς λ. ἀπό τίς λ. *ξηρός* + *ἄγανον* εἶναι σωστή καί δέν παρουσιάζει προβλήματα.

2) ῥ-ῥυλοκάρφι - *δυλοκάρφι*

«ῥ-ῥυλοκάρφι τό (ῥυλοκάρφι) Καλαβρ.

Ἀπό τά οὖς. *ξύλον* καί *καρφίον*.

Εὐλίνο *καρφή*. Βλ. *δυλοκάρφι*». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 37).

Ὁ Ἀν. Καραναστάσης (ΙΛΕΙΚΙ 2, 331) μᾶς πληροφορεῖ γιά τή λ. *δυλοκάρφι*, τό, «Πιθανῶς ἀπό τά οὖς. *τύλος* καί *καρφή*. Γιά τήν ἐναλλαγή τῶν τ-δ πβ. *δυναμάρι*) *τυναμάρι*, *δισκάρι*) *τισκάρι*. Τύπ. ῥ-ῥυλοκάρφι στόν ὁποῖον ὁ Rohlf's στηρίζει τήν ἐτυμολογία τῆς λ. (βλ. L.Gr. στή λ. *ῥυλοκάρφι*), δέ μαρτυρεῖται. Μικρό *τρυπάνι* ὅ.π.: Τό *δυλοκάρφι* ἐναι μία *ἀριδοῦδ-δα* *κ-κέδ-δα*, πού *κάν-νουν* δέ τ-τρύπε, νά βάλουν δά *καρφία* = τό *δυλοκάρφι* εἶναι ἓνα *τρυπανάκι* μικρό πού (μ' αὐτό) *κάνουν* τίς *τρύπες*, νά βάλουν τά *καρφιά*».

Ἀπό τά ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ὁ τύπος ῥ-ῥυλοκάρφι ἔχει ἀποθησαυριστεῖ μόνο ἀπό τόν G. Rohlf's, ἐάν εἶναι ὀρθή βεβαίως ἡ καταγραφή του, καί δέν πρόκειται περί λάθους ἡ λ. *δυλοκάρφι*, τό, δηλώνει τή *μικρή ἀρίδα*², τό *ἀριδάκι*, τήν *ἀριδοπούλα*, καί ἡ ἐτυμολόγησή της ἀπό τό ἀρχ. *τύλος*³, ὅ, = 1) *πᾶσα* ἐξόγκωσις, εἰς εἶδος *πριξήματος*, ὕψωσις μέρους *τινός* ἐπὶ τῆς *σαρκός*, ἔκφυσις, *ρόζος*. 2) *πάσσαλος* ἡ *ξύλινος ἥλος*, δέ *λύνει* οὐσιαστικά τό *ζήτημα*, γιατί στήν πραγματικότητα τό *κατωιταλικό ῥ-ῥυλοκάρφι* ἀντιστοιχεῖ στό *νεοελληνικό ῥυλοκάρφι*, τό, = *ξύλινος*⁴ *γόμφος* *συνδέων* τά *τεμάχια* τοῦ *σκελετοῦ* τοῦ *σκάφους* *ξύλινου πλοίου*, ὁ *πείρος*, τό ὁποῖο δέν εἶναι: *ἓνα εἶδος τρυπανιοῦ ὅπως εἶναι τό*

2. Ἱστορικό Λεξικόν τῆς νέας ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καί τῶν ιδιωμάτων (= ΙΛ), τ. 3, Ἐν Ἀθήναις 1941-42, σ. 61· Ζήσιμου Α. Τζάρτζανου, *Λεξικό τῶν λαϊκῶν τεχνικῶν ὄρων τῆς οἰκοδομικῆς* (τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων), Ἀθήνα 1981, σ. 20, ὅπου καί σχήματα· Paul Poiré-Edmond Perrier κ.ἄ., *Nouveau dictionnaire des sciences et de leurs applications*, τ. 1-2, Paris χ.χ., τ. 2, σ. 1877: «Les outils à percer comme la veille (= ἀρίδα) V (fig. 3174)».

3. Ἀνθ. Γαζῆ - Κ. Γκαρπολά - Χρ. Ματακίδου, *Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 1-3, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1835-37, τ. 3, σ. 319· ὁ Ἀνθ. Γαζῆς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνική λ. *τύλος* ἐπιβιώνει στή νέα ἑλληνική ὡς *τύλος*: «Ἐν τῇ συνηθείᾳ λέγεται *τύλος*, καί τό ἐμβαλλόμενον τοῖς ὑγρά ἔχουσιν ἀγγεῖοις περί τήν βάσιν αὐτῶν *καλαμοειδές ὄργανον*, πρὸς τό ἐξέρχεσθαι δι' αὐτοῦ τό ὑγρόν κατ' ὀλίγον ἐν καιρῷ τῷ θέοντι».

4. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 1-9, Ἀθήναι 1964, τ. 6, σ. 5004.

διλοκάρφι.

Ἡ λ. διλοκάρφι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχ. ἑλλην.⁵ δῖνος, ὁ, = instrumentum, quo ligna, ebur et alia hujusmundi tornatur, ἀρχ. συνώνυμα: τόρνος, τορεύς, καὶ ἀπὸ τὸ ἀμάρτυρο *δινοκάρφι > διλοκάρφι, μέ τροπή τῶν ν-ρ > λ-ρ, πρβλ.⁶ ἀνασαίνω > (ἀ)λασαίνω = ἀσθμαίνω, ἀγκομαχῶ, > κατωιταλικά ἀλασία = λαχάνισμα, βαρεῖα ἀναπνοή, μνημόρι⁷ > γλημόρι.

3) σταυρίκα

«σταυρίκα ἢ (σαυρίκα) Ἀπουλ. στραφίκα Ἀπουλ.

Ἀπὸ τὸ οὖς. σαύρα, μέ ἐπίδραση τοῦ οὖς. σταυρός καὶ τήν κατάλ. -ίκα.

Σαύρα, κυρίως ἢ σαύρα πού μένει στίς ξερολιθιές». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 46).

Στή μεταγενέστερη ἑλληνική ἀπαντᾷ ἡ λ. σαυρίγγη· πόα τις καὶ τὸ ζῶον ἡ σαύρα (Ἡσύχιος), μέ τὸ ἐπίθημα -ίγγη, πού χαρακτηρίζεται ὡς «suffixe⁸ expressif, cf. φυσίγγη à coté de φῦσιγξ et de φῦσα».

4) σταφύλι

«σταφύλι τὸ (σταφύλι) Ἀπουλ.

Ἀπὸ τὸ Ἑλληνιστ. οὖς. σταφύλιον, ὑποκορ. τοῦ ἀρχ. οὖς. σταφυλή.

1) Σταφύλι. β) Τσαμπί. 2) Μεταφορ., ὠοθήκη τῆς ὄρνιθας». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 53).

Γιὰ τήν παράλληλη σημασιολογική ἐξέλιξη πρβλ. τὸ κατωιταλικὸ σισίδ-δι, τὸ, = 1) τσάμπουρο. 2) τμῆμα ἀπὸ ἓνα τσαμπί σταφύλια. 3) μεταφορ. ἡ ὠοθήκη τῆς ὄρνιθας, ἀπὸ τήν ὁμοιότητα μέ τσαμπί. (ΙΛΕΙΚΙ 4, 414).

5) σιδ-διγέ-γω

«σιδ-διγέ-γω (*συλλιγεύω) Καλαβρ.

Ἀγνώστου ἐτύμου. Ὁ Rohlf (L.Gr. στή λ. σιλλίζω) ἀμφιβάλλει ἂν πρόκειται περὶ ἑλλην. λέξεως.

1) Ἑνεργ., στενοχωρῶ, ἐνοχλῶ κάποιον. 2) Μεσ., στενοχωροῦμαι, ἀνιῶ».

5. *Thesaurus Graecae Linguae*, τ. 1-8, Παρίσι 1831-65, τ. 2, σ. 1507· Matthaei Devarii, *Index in Eustathii Commentarios in Homeri Iliadem et Odysseam*, Lipsiae 1828, σ. 119: δῖνος ὁ τόρνος· René Ginouvès - Roland Martin, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, τ. 1, Roma 1985, σ. 75: «Tour: appareil permettant de faire tourner la pièce à travailler (par exemple une pièce de bois qui deviendra cheville, un bloc de pierre, etc.). All. Drechselbank; angl. lathe, turning-lathe; gr. m. τόρνος (δ); gr. a. τόρνος (δ), τορεύς (δ), δῖνος (δ); lat. tornus».

6. Κ. Καραποτσόγλου, ὁ.π., *Ἑλληνικά* 39 (1988) 303.

7. Χρ. Γ. Παντελίδου, *Φωνητική τῶν νεοελληνικῶν ιδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου καὶ Ἰκαρίας*, Ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 50.

8. Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, τ. 1-2, Paris 1968-80, τ. 2, σ. 991· γιὰ τίς διάφορες ὀνομασίες τῆς σαύρας στά νεοελληνικά ἰδιώματα πρβλ. τὸ περιεκτικὸ ἔργο τοῦ G. Meyer, *Eidechsennamen*, N.S. II, Wien 1894, σ. 95-97.

(*IAEIKI* 5, 99).

‘Ο G. Rohlfs⁹ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἑλληνική λ. «stammt aus den italienischen Mundarten» (= προέρχεται ἀπὸ τίς ἰταλικές διαλέκτους) καί παραθέτει τὸ σικελικό¹⁰ *siddiu*, διάλεκτος τοῦ Reggio Calabria *siddiu*, διάλεκτος τοῦ Catanzaro *sijiu* ‘noia’ (= ἀηδία, ἀνία), καί παρατηρεῖ ὅτι εἶναι: «Herkunft unklar» (= ἀσαφούς ἐτυμολογίας) γιὰ ὁλόκληρη τὴν οἰκογένεια τῶν λ. καί ὅχι γιὰ τὴν ἑλληνική λ. πού εἶναι ἰταλικῆς προελεύσεως.

6) τάρχα

«τάρχα ἢ (τάρχα) Καλαβρ.

Κατὰ τὸν Rohlfs (*L.Gr.* στή λ.) ἡ λ. εἶναι πιθανῶς Ἀραβ. προελεύσεως *tarha*.

Τόπος ἐκτεθειμένος στὸν ἥλιο καί προφυλαγμένος ἀπὸ τοὺς ἀνέμους». (*IAEIKI* 5, 131).

‘Ο G. Rohlfs¹¹ ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα: «Vielleicht identisch mit siz. *tarka* ‘manto o velo nero usato dalle donne in lutto’ arab. *tarha* ‘langer Schleier’ (*StGl* 7, 390)». στήν προκειμένη περίπτωση ἡ σικελική λ. *tarca*¹² = velo nero una volta usato dalle donne in segno di lutto, ὀρθῶς ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ ἀραβικό¹³ *tarha* = It is now applied in Egypt to a kind of head-veil worn by women, the two ends of which generally hang down behind, nearly reaching to the ground: but it is often worn in another manner; about a quarter of it hanging down behind, and the remainder being turned over the head, and under the chin, and over the head again, so that the middle part covers the bosom, and both ends hang down behind: it is a piece of muslim, or the like, often embroidered at each end; about three quarters of a yard in width, and in length nearly equal to twice the height of the weaver, ἀλλὰ δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τὸ κατωιταλικὸ τάρχα, ἢ, ἐκτός ἀπὸ τῆ φωνητικῆ ὁμοιότητα.

Ἡ λ. σχετίζεται μέ τὸ ἀραβ.¹⁴ *turraha* = a narrow by-road, branching from a main road; broad lowland (πλατειά πεδινὴ ἔκταση).

9. G. Rohlfs, *Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris* (= *LGII*), Tübingen 1964, σ. 455.

10. Antonino Traina, *Nuovo Vocabolario Siciliano-Italiano*, Palermo 1890², σ. 927: «*siddiu* s.m. Noja, seccagine. // Tedio, inquietezza d'animo, tristezza: *uggia* (= ἀντιπάθεια, ἀπέχθεια)».

11. G. Rohlfs, *LGII*, σ. 499.

12. Antonino Traina, *ῥ.π.*, σ. 1015.

13. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, τ. 1-9, London 1863-93, τ. 5, σ. 1837γ. Giovan Battista Pellegrini, *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*, τ. 1-2, Brescia 1972, τ. 1, σ. 181.

14. F. Steingass, *A Learner's Arabic-English Dictionary*, Beirut 1972, σ. 172α. Francis Johnson, *Encyclopedic Dictionary of Persian, Arabic, and English*, τ. 1-3, 1852, ἀνατ. New Delhi 1990, τ. 1, σ. 334α.

7) τόνια

«τόνια ἢ (τονία) Ἀπουλ.

Ἀπό τό ἀρχ. οὐσ. τόνος (τείνω) καί τήν κατάλ. -ία.

Πετονιά». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 157).

Ἡ λ. προέρχεται κατευθείαν ἀπό τό μεταγενέστερο¹⁵ τόνια, ἡ, = rope of a pulley (= τό σχοινί μιᾶς τροχαλίας), παρὰ τίς ἀντιρρήσεις τοῦ G. Rohlfs¹⁶ ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι: «Nicht aus einem bei Pollux (Onom. X 31) bezeugten τόνια (DEI V, 3810), da dieses aus dem Zusammenhang als τά τόνια aufzufassen ist».

8) τσάρδαχο

«τσάρδαχο ἐπίθ. (*ἀσάρκωτος) Καλαβρ. ἀντσάρδαχο Καλαβρ.

Πιθανῶς ἀπό τό ἀμάρτ. ἐπίθ. *ἀσάρκωτος. Βλ. ἀρχ. σαρκῶ. Ὁ Rohlfs (L.Gr. στή λ.) θεωρεῖ τή λ. πιθανό κατάλοιπο τοῦ ἀρχ. γλωσσικοῦ ὑποστρώματος.

1) Ἀδύνατος, λιπόσαρκος. 2) Ὡς οὐσ., τό μικρό τοῦ ἐλειοῦ ὅ.π.: Ὁ ἀντσάρδαχο ἐν' δό παιδί τοῦ ὀδ-δεῖου = ὁ ἀντσάρδαχο εἶναι τό παιδί τοῦ ἐλειοῦ». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 206).

Ὁ G. Rohlfs¹⁷ χαρακτηρίζει ὅλη τήν οἰκογένεια τῶν λ. πού παραθέτει ὡς «Unbekannter Herkunft», καί καταλήγει μέ τή διατύπωση: «Wohl ein altes Substatwort».

Ἡ λ. προέρχεται ἀπό τό ἀραβικό¹⁸ ^{دزارد} *džuraδ*, πληθ. *džurδan*, *džarādīn* = ποντικός, *dzuraδ*¹⁹ *sindžabiyy* = loir (=ἐλειός), μέ πιθανή ἐπίδραση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ὕραξ, -ακος = μῦς, ποντικός. Γιά τό σημασιολογικό μέρος ὁ Ἀντ. Μπουσμπούκης²⁰ σημειώνει: «Γιά τή σύγχυση πού ὑπῆρχε κατά τήν ἀρχαιότητα, ἀλλά καί σήμερα, ὅπως ἤδη σημειώθηκε πιό πάνω, γύρω ἀπό τήν ταύτιση τῆς λ. μυωξός ἢ ἐλειός μέ τά διάφορα εἶδη τῶν τρωκτικῶν αὐτῶν, τῶν μυωξιδῶν, πού μοιάζουν μέ τούς σκίουρους, διαβάζουμε χαρακτηριστικά: 'τῶν ἀρουραίων μυῶν καί τῶν καλουμένων ἐλειῶν ἐν μέσῳ εἶναι τὸν μυωξὸν καλούμενον'».

15. LSJ⁹, σ. 1804. Ὁ Ἰούλιος Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν, ἐκδ. Imm. Bekker, Berolini A. 1846, I 31, ἀναφέρει: *μέρη δὲ τροχαλίας τόνια τοπεῖα ἀξόνα.*

16. G. Rohlfs, LGII, σ. 51.

17. G. Rohlfs, LGII, σ. 520.

18. F. Steingass, Arabic-English, σ. 228.

19. Daniel Reig, Dictionnaire arabe-français, Paris 1983, λῆμμα 958.

20. Ἀντ. Δ. Μπουσμπούκη, Λέξεις τοῦ ἑλληνο-ιταλικοῦ γλωσσικοῦ χώρου, Λεξικογραφικόν Δελτίον 15 (1985) 32.

9) τσικ-κινία

«τσικ-κινία (τσεκινία) Καλαβρ.

‘Η λ. ἔχει πιθανῶς σχέση με τό οὐσ. *τσεγίνι* = πουκάμισο βοσκῶν Σκυρ. καί τό οὐσ. *τσίννα* = εἶδος μάλλινου ὑφάσματος Κέρκ. Βλ. Rohlfs *L.Gr.* στή λ. *τσικινία*.

Πουκάμισο». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 209).

‘Ο G. Rohlfs²¹ παρατηρεῖ ὅτι ἡ λ. «Vervandten in ngr. (Skyros *čekini* n. ‘camicia dei pastori’. Gehört wohl zu ngr. (Kephalonien) *zuhini* n. Corfù *zikna* ‘Art Wollstoff’, pelop. (Achäa) *zúkna*²² ‘Art Wetterkragen’, ngr. *τσόχιнос* ‘aus Stoff’, ngr. *τσόχα* ‘Tuch’».

‘Η κατωιταλική λ. εἶναι πιθανόν νά μή σχετίζεται με τήν οἰκογένεια τῶν λ. πού παραθέτει ὁ G. Rohlfs, ἀλλά νά προέρχεται ἀπό τό περσικό²³ *تَشَكِين* *tšakin*, *tšikin*, *تَشَكِين* *tšikīn* = a kind of cloth wrought with needle in flowers and gold.

10) φαλανγώτι

«φαλανγώτι τό (*φαλαγγώτιον), φαλανγώτ-τι Καλαβρ.

‘Από τό ἀμάρτ. ἐπίθ. φαλαγγωτός καί τήν κατάλ. -ιον.

Μεγάλη καταβολάδα κλήματος». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 247).

‘Η λ. εἶναι τελείως ἄσχετη με τό ἀμάρτυρο ἐπίθετο *φαλαγγωτός, ἀπό τό *φάλαγξ*²⁴, -αγγος, ἡ, = 1) πολεμική παράταξις. 2) στρογγυλό ξύλο, δοκός κλπ. ἡ λ. πρέπει νά θεωρηθεῖ παράγωγο τῆς λ. *φάρανγο*, *φάλανγο*, ὁ, = 1) χαράδρα σέ πλαγιά λόφου. 2) σχισμή σέ τοῖχο ἢ σέ στέγη. 3) βαθύ αὐλάκι, λάκκος (ΙΛΕΙΚΙ 5, 250), καί γιά τήν παράλληλη σημασιολογική ἐξέλιξη πρβλ. τό ἀρχ. ἐλληνικό²⁵ *κατῶρυξ*, -υχος, ἡ, = 1) ὁ λάκκος, τό χάσμα. 2) καταβολάς, παραφυάς, πού ἐπιβιώνει²⁶ στά νεοελληνικά ἰδιώματα, καθῶς καί στά κατωιταλικά ὡς *κατουρού*, τό, = καταβολάδα κλήματος (ΙΛΕΙΚΙ 3, 117-18).

21. G. Rohlfs, *LGII*, σ. 521.

22. ‘Η Ἰωάννα Παπαντωνίου, Συμβολή στή μελέτη τῆς γυναικείας ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς φορεσιᾶς, *Ἐθνογραφικά* 1 (1978) 16γ, ἀναφέρει: «ἡ ‘τσούκνα’, τό ‘τσουκμάνι’ ἢ ‘τσουκμάν’ εἶναι φόρεμα ἀμάνικο... ‘Η λήξη *τσούκνα* ἔχει καθιερωθεῖ στή βαλκανική ὁρολογία ὡς ὅρος πού χαρακτηρίζει τά φορέματα ἀναλόγου σχήματος. ‘Η *τσούκνα*, ὅπως καί τό ἀναγεννησιακό *φουστάνι* παίρνει ἴσως τήν ὀνομασία τῆς ἀπό τό ὑφάσμα ἀπό τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένη ἢ λέγεται ἀπλῶς *φουστάνι*... Στήν Εὐβοία *τσούκνα* λένε τό *σαγιάκι*, ὅμως ὅπως θά δοῦμε, συναντᾶμε φορέματα μέ τό ὄνομα *τσούκνα* ἄλλοτε κατασκευασμένα ἀπό *σαγιάκι* κι ἄλλοτε ὄχι».

23. Fr. Johnson, *Persian, Arabic, and English*, τ. 1, σ. 455α.

24. ‘Ανθ. Γαζή - Κ. Γκαρπολά - Χρ. Ματακίδου, ὅ.π., τ. 3, σ. 403.

25. ‘Ανθ. Γαζή - Κ. Γκαρπολά - Χρ. Ματακίδου, ὅ.π., τ. 2, σ. 187.

26. N. Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, σ. 309, λήμμα 3222.

11) φλουμίδζω

«φλουμίδζω (φλογμίζω) Ἀπουλ.

Ἀπό συμφυρμό τῶν συνων. φλεγμαίνω + φλογίζω. Γιά τήν ἀποβολή τοῦ γ πρό τοῦ μ: φλογμίζω > φλουμίδζω πβ. πρᾶγμα > πρᾶμα.

Κοκκινίζω, ἐρεθίζω τό δέρμα». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 279).

Ἡ λ. ἐτυμολογεῖται καλύτερα ἀπό τό μεταγεν.²⁷ φλογμώ = burn up, consume (= κατακαίομαι)· γιά τό σχηματισμό πρβλ. Γ. Χατζιδάκη (MNE 1, 275).

12) φσιχανό

«φσιχανό ἐπιθ. (φαχνός), σ-σιχανό, τσιχανό Ἀπουλ.

Ἀπό τό Βυζαντ. ἐπιθ. φαχνός, Ἑλληνιστ. σαχνός. Βλ. Ἡσυχ. «σαχνόν· ἀσθενές, χαῦνον». Πβ. Κορ. Ἀτ. 4, 491 Φ. Κουκουλέ Ἀθηνᾶ 35 (1923), 199.

Ἀδύνατος, χωρίς λίπος, προκειμένου γιά κρέας». (ΙΛΕΙΚΙ 5, 318).

Ὁ Ἀδ. Κοραῆς²⁸ ἔχει ἀναφερθεῖ στό θέμα καί μᾶς πληροφορεῖ: «Τό φαχνός τῆς γλώσσης μας πιθανόν ὅτι εἶναι ἀπό τῶν παλαιῶν τό Σαχνός. «Σαχνόν, ἀσθενές, χαῦνον», λέγει ὁ Ἡσύχιος, ἐπειδή καί Ἀδύνατον (ἦγουν ἀσθενές) κρέας λέγομεν τό μή παχύ... κατά τροπήν τοῦ σ εἰς τό ψ, ὡς ἔλεγαν Σιττακός καί Ψιττακός». Ὁ Φ. Κουκουλές²⁹ ἔχει ἀσχοληθεῖ παρεπιμπτόντως καί γράφει: «Ἡ τροπή τοῦ σ εἰς ψ δέν εἶναι βεβαίως συνήθης ἐν τῇ Ἑλληνικῇ καί ὁμως τό φαχνός, τό ἐκ τοῦ σαχνός παραγόμενον, εἶναι πάγκοινον σήμερα».

Ὁ D. J. Georgacas³⁰ ἔλαβε ὑπόψη του ὅτι ἡ παραγωγή τοῦ φαχνός κατευθεῖαν ἀπό τό σαχνός εἶναι ἀδύνατη, γιὰ τὴν τροπή τοῦ σ > ψ δέν παρατηρεῖται στήν νεοελληνική καί γράφει: «φαχνός adj. 'lean' is safely assumed as an ancient adjective from medieval and modern Greek φαχνός (which is not from σαχνός, as Koraïs, Ἀτακτα 1.217 and 267 suggested and Koukoules, Dimitrakos, and Andriotis accept; for all known forms begin with ps-, and does not change into ps-, whereas σαχνός and σαχλός have a different meaning. As σαχ-νός is to σώχω [σαχνός presents an ablaut form to the verb σώχω (Nicander, Hesychius, σώχω: τό τρίβω Etym. magnum 742.9, κατα-

27. LSJ⁹, σ. 1945.

28. Ἀδ. Κοραῆ, Ἀτακτα, τ. 1-5, Παρίσι 1828-35, τ. 1, σ. 217, τ. 42, σ. 491· ὁ Ἀδ. Κοραῆς σχολιάζει τή λ. ἀχροσαχνισμένην, γραφή παύ ἀποδέχονται καί οἱ D. C. Hesselring - H. Pernot, *Poèmes Prodromiques en grec vulgaire*, Amsterdam 1910, IV 239, καί τή μεταφράζουν, σ. 114, ὡς: légèrement desséchée. Ὁ Hans Eideneier, *Ptochoprodromologia*, BZ 82 (1989) 74, διορθώνει τό: ἀχροσαχνισμένην σέ: ἀλοσαχνισμένην. *Ptochoprodromos, Einführung, kritische Ausgabe, deutsche Übersetzung, Glossar*, besorgt von Hans Eideneier, Köln 1991, σ. 237.

29. Φ. Κουκουλέ, Ἑτυμολογικά, Ἀθηνᾶ 35 (1923) 199.

30. D. J. Georgacas, *A Contribution to Greek Word History, Derivation and Etymology*, Glotta 36 (1958) 181, 193.

σώχω 'rub into pieces, pound' Herodot.)], so also φαχ-νός to φώχ-ω 'rub small'. Regarding the meaning, the adjective φαχνός means 'lean', that is without fat', cf. Etym. m. 818.44 φώχοντες: θρύπτοντες, λεπτύνοντες ».

Ὁ *Thesaurus*³¹ παραθέτει τό ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Γαληνοῦ στό ὁποῖο διασαφηνίζεται ἡ λ. σαχνός: Τὰ κρέα τὰ τοῖς σκληροῖς καί ἰνώδεσι καί δυσδιαλύτοις καί δυσμασήτοις ἐναντίως διακείμενα· μάλιστα δὲ γίνεται τοιαῦτα τὰ καλούμενα πρὸς τῶν πολλῶν σαχνά, μίαν ἡμέραν ἢ δύο τιθέμενα μετὰ τὸ σφαγῆναι τὸ ζῶον. Ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω κείμενο σαφέστατα προκύπτει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν δεῦτερο αἰῶνα μ.Χ. ἡ λ. σαχνός χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ κρέας μέ τῇ σημασίᾳ: *ten-der*³² (= τρυφερό, μαλακό), ὅ,τι ἀκριβῶς εἶναι καί τὸ φαχνό.

Τὸ πρόβλημα πού τίθεται εἶναι σέ τί ὀφείλεται ἡ τροπή τοῦ σαχνόν) φαχνόν, ὅταν ἡ μεταβολή τοῦ σ) ψ εἶναι ἀπίθανη· τὸ θέμα προσπάθησε νά τὸ ὑπερκεράσει ἀνεπιτυχῶς ὁ D. J. Georgacas, θεωρώντας τῇ λ. φαχνός ὡς ὑπάρχουσα στήν ἀρχαία ἐλληνική, ἀλλά ὅτι δέν ἔχει παραδοθεῖ ἀπὸ τῇ γραπτῇ παράδοσιν, συσχετίζοντάς την μάλιστα μέ τὸ ρῆμα φώχω = κατατρίβω, καταλια-νίζω.

Ὁ *Thesaurus*³³ διαπραγματευόμενος τῇ λ. φαθυρός μᾶς πληροφορεῖ: «Galen. Comm. 3 in Hippocr. Prorrh. [vol. 8, p. 782] annotat, scripturam illam per δ, φαδυρά, Atticis peculiarem esse et propriam: φαθυρά vero per θ, ceteris omnibus Graecis communem: φαθυρά autem κρέα vocari, τὰ τοῖς σκληροῖς καί ἰνώδεσι καί δυσδιαλύτοις καί δυσμασήτοις ἐναντίως διακείμενα· μάλιστα δέ, inquit, γίνεται τοιαῦτα τὰ καλούμενα πρὸς τῶν πολλῶν σαχνά...»· διαπιστώνουμε ὅτι στή μεταγενέστερη ἐλληνική ἡ λ. φαθυρός ταυτίζεται μέ τῇ λ. σαχνός ὅπως σαφέστατα προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω διαφωτιστικότατο ἀπόσπασμα τοῦ Γαληνοῦ (2ος αἰῶνας μ.Χ.).

Ἡ λ. φαχνό προέρχεται ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο σαχνός μέ ἐπίδραση τοῦ συνώνυμου μεταγεν. φαθυρός· κατ' αὐτόν τὸν τρόπο ξεπερνιοῦνται οἱ ἀδυναμίες τῶν προηγουμένων ἐτυμολογήσεων.

13) τσάχ-χάνο

«τσάχ-χάνο τὸ (*σάχανον) Καλαβρ.

Κατὰ τὸν St. Caratzas (*Origine*, 207 ξέξ.) προέρχεται ἀπὸ τὸν Δωρ. τύπο σαχός τοῦ ἀρχ. οὐς. σηχός καί τήν κατὰ λ. -ανον) -άνο. Ὁ Rohlf (L.Gr.

31. *Thesaurus Graecae Linguae*, τ. 7, σ. 111, ὅπου ὑπάρχει παραπομπή στά ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, τ. 8, σ. 782.

32. *LSJ*⁹, σ. 1587.

33. *Thesaurus Graecae Linguae*, τ. 8, σ. 1824. Ὁ Ἀνθ. Γαζής κ.ἄ., *Λεξικό τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, τ. 3, σ. 38, ἔχει δώσει ἐμμέσως τὸ σωστό συσχετισμό: «Ὁ Γαλην. ἐν γ'. προῤῥήσ. Ἰπποκρ. λέγει, ὅτι τὰ 'Ψαθυρά κρέα', ὁ κοινὸς λαὸς 'σαχνά' ἔλεγε... ἄρα τὸ, σαχνός, ταῦτόν ἐστι τῷ τῆς συνηθείας, φαχνός καί τῷ ἀρχαιότερω, Ψαθυρός».

στή λ. τσάκχανον) παράγει τή λ. από τήν Ἀραβ. *sakan* = κατοικία. Ἡ λ. μέ τόν τύπ. σάκανο = παλιά σάπια πόρτα, πού κλείνει ἕνα μέρος Εὐβ. (Κύμη).

Σηκός, μάντρα μέσα σέ χωράφι περιφραγμένη μέ ξύλινους πάλους, ὅπου περιορίζουν τά ἀρνιά, γιά νά μή θηλάζουν τίς μάνες τους, ἢ γενικά τά γιδοπρόβατα, γιά νά κοπρίσουν τό χωράφι ὁ.π.: Μέ τό καυλίν δοῦ φλόνου δέν-νουν δό τσάκ-χανο = μέ τό στέλεχος τοῦ φλόμου δένουν τοὺς πάλους τοῦ τσάκ-ханου. Τό τσάκ-ханο ἔναι γιά τό καλοκαίρι, τό μαρκάτο ἔναι γιά τό χ-χειμώνα = τό τσάκ-ханο εἶναι γιά τό καλοκαίρι, τό μαρκάτο (σκεπασμένη μάντρα) εἶναι γιά τό χειμώνα». (ΙΑΕΙΚΙ 5, 203).

Ἡ λ. ἀπαντᾷ ὡς τζάγκχανον ἤδη ἀπό τό 1268 στά μεσαιωνικά κατωιταλικά ἔγγραφα³⁴: *ὁμολογοῦμεν σωματικῶς· ὅτι ἐπράσαμεν πρὸς σέ τὸν Παῦλον Φιλδερρές, καί εἰς τοὺς σοὺς κληρονόμους, τὸ ἡμέτερον χωράφιον· ὃν κτώμεθα ἐκ πατρικῆς ἡμῶν κληρονομίας, τῷ ὄντι καί διακεείμενον, εἰς τὸ κράτος χωρίου κρεββατάδων τῆς περιοχῆς ἀετοῦ, εἰς τόπον λεγόμενον τζάγκχανον. Ἡ λ. ἔχει ἀποτελεσεῖ τό θέμα δημοσιευμάτων μεταξύ τῶν ἀσχοληθέντων μέ τήν προέλευση τῶν λέξεων τῶν κατωιταλικῶν ιδιωμάτων, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά τό ἔτυμο τῆς λ. ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἀσαφές παρά τίς ἐρμηνεῖες πού ἔχουν δοθεῖ.*

Ἡ λ. ἀπαντᾷ στή σικελική³⁵ διάλεκτο ὡς *zaccanu* s. m. *Luogo dove si ricoverano le bestie: gagno* (γιδομάντρι). E specialmente delle pecore quando debbon esser munte. // Schizzo di fango: *zacchera* (= βόρβορος, λάσπη) // *Terra futta liquida dal' acqua: mota* (= βόρβορος, βοῦρκος), καθὼς καί στά γύρω ἰταλικά ιδιώματα μέ παρεμφερεῖς τύπους καί σημασίες καί ἔχουν ἀποθησαυριστεῖ ἀπό τόν χαλκέντερο G. Rohlfs³⁶, χωρὶς νά προσθέτουν τίποτε τό ἰδιαίτερο στίς γνώσεις μας γιά τήν ἐτυμολογία τῆς λέξης.

Ὁ G. Rohlfs³⁷ ἐτυμολόγησε τή λ. ἀπό τό ἀραβικό³⁸ *سكن* *sakan* = dwelling, abode, habitation; inhabited area, human habitations, καί λόγῳ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐπίσης ἀραβική³⁹ λ. *مرقار* *marqad* = bed; couch; re-

34. *Syllabus Graecarum Membranarum*, ἔκδ. Francisco Trinchera, Neapoli MDCCCLXV, σ. 441· Girolamo Caracausi, *Lessico greco della Sicilia e dell' Italia meridionale*, Palermo 1990, σ. 566.

35. Antonino Traina, *Nuovo vocabolario siciliano-italiano*, σ. 1111-2.

36. G. Rohlfs, *LGII*, σ. 518· G. Rohlfs, *Dizionario dialettale delle Tre Calabrie*, Milano - Halle 1932-39, τ. 2, σ. 405. Στό ἔργο τῶν K. Jaberg und J. Jud, *Index zum Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz. Ein propädeutisches etymologisches Wörterbuch der italienischen Mundarten*, Bern 1960, σ. 614, βρίσκεται σχετικό ἰδιωματικό ὕλικό.

37. G. Rohlfs, *Die Quellen des unteritalischen Wortschatzes*, *Zeitschrift für romanische Philologie* 46 (1926) 151.

38. Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, edited by J. Molton Cowan, Wiesbaden 1971³, σ. 418β· Edward William Lane, *An Arabic-English Dictionary*, τ. 4, σ. 1393γ, 1394γ-1395α.

39. Hans Wehr, ὁ.π., σ. 353β· R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, τ. 1-2, Leyde 1881, τ. 1, σ. 547α.

sting place; mausoleum, مرقر الذنيز *marqad al-hinzir* = étable à cochons (= χοιροστάσιο, λοζός), πέρασε στη σικελική⁴⁰ διάλεκτο ως *mārcatu* s. m. = Il luogo dove sta la gregge, cogli accessori: mandra, ἀπ' ὅπου καί τό κατωιταλικό *μάρχατο* (ν), τό, = σκέπασμένος περίβολος ὅπου κλείνουν τά γιδο-πρόβατα τό χειμώνα, σηκός (*IAEIKI* 3, 439), εἶναι πιθανόν νά ἐνίσχυσε ἀρχικά τήν ἐρμηνεία του.

Τό ἀδύνατο σημείο γιά τήν παραγωγή τῆς λ. *τσάκ-χάνο* ἀπό τήν ἀραβική, βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ἡ ἀραβική λ. δέν ἔχει τήν ἔννοια: *γιδομάντρι*, *τσάρ-χος*, *γρέκι*, *στάνη*, *χοιροστάσιο* ἢ κάποια συγγενή, ὅπως παρουσιάζεται ἀντίθετα στη λ. *marqad*⁴¹, ἀλλά ἀπλῶς καί μόνο σημαίνει: *κατοικία*· ἡ διαφοροποίηση εἶναι οὐσιαστική καί γι' αὐτό τό λόγο ὁ G. Rohlfs ἀμφέβαλλε ἀργότερα γιά τήν ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας του (*LGII* 518).

Ὁ St. Caratzas⁴² ἀπέριψε τήν προέλευση τῆς λ. ἀπό τό ἀραβ. *sakan* καί διατύπωσε τή δική του ἐρμηνεία: «Dans ces conditions, je n' hésite pas à faire remonter *záccano*, -u et les dérivés a un mot dorien **σάκανον*, dérivant du substantif *σακός* (ion-attique *σηκός*) avec le suffix -*ανον* signifiant primitivement l'organe... En grec ancien, *σηκός*, dorien *σακός*, signifie primitivement "etroit entouré d'une cloture, où l'on soignait agneaux, chevreaux et veaux", enfin "enclos". Les memes sens se trouvent, dans la plupart de cas, en grec et en roman *záccano*, -u (Calabre et Sicile); nous avons donc le droit d'admettre que ce mot continue un emploi parallèle à celui de *σηκός* avec un vocalisme dorien, non attesté par la tradition écrite, qui pourtant nous fournit les verbes *σηκόω* et *σηκάζω*, ainsi que d'autres mots de la même famille».

Ὁ St. Caratzas γιά νά ἐνισχύσει τήν ἄποψή του παραθέτει τά νεοελληνικά ἰδιωματικά: *σήκανον*, τό, (Σκύρος) = τό τοῦ σηκοῦ (τῆς μάνδρας) ἀραιόν διά ξύλων θύρωμα ἢ τοῦ περιβόλου τοῦ ποιμνιοστασίου, *σάκανον*, τό, (Κύμη) = vieille porte putréfiée fermant un endroit, τά ὅποια ὁμολογουμένως παρέχουν ἰσχυρά ἐπιχειρήματα γιά τήν ὑποστήριξη τῆς ἐτυμολογίας ἀπό τό ἀμάρτυρο δωρικό **σάκανον*.

Δύο εἶναι ὅμως τά ἀσθενή σημεία τῆς ὅλης ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ St. Caratzas: α) στήν ἀρχαία ἐλληνική δέν ἀπαντᾷ τύπος **σήκανον*, **σάκανον*, ἐνῶ ἡ λ. *σηκός*, *σακός* καί τά παράγωγά της ἔχουν πλούσια ἀντιπροσώπηση

40. Antonino Traina, ὁ.π., σ. 569.

41. Ὁ Giovan Battista Pellegrini, *Gli arabismi nelle lingue neolatine*, τ. 1, σ. 267, ἀναφερόμενος στήν ἐτυμολογία τῆς λ. *mārcatu* παραθέτει τήν ἀραβική λ. *marqad* = cubile, lectus, Lagerstätte, ἀλλά δέ μνημονεύει τή φράση: *marqad al-hinzir* = χοιροστάσιο, πού διευκρινίζει σαφέστατα τό σημασιολογικό μέρος τῆς σικελικῆς λέξης.

42. St. C. Caratzas, *L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie méridionale*, Paris 1958, σ. 213-14, 217-18.

από την αρχαία ελληνική γραμματεία, και επιβιώνουν στην κοινή νεοελληνική και τα ιδιώματά της. Είναι γνωστό ότι η λ. *σηκός* σημαίνει: *μάντρα*, αλλά δηλώνει και τό: *βάρος*, τό *βαρύδι*, τό *ζύγι* πού βάζουμε στή ζυγαριά για να ζυγίσουμε, *ἀπ' ὅπου* και τό μεταγενέστερο ρήμα *σηκώω*, *δωρ. σακώω* = ζυγίζω,) νεοελλ. *σηκώνω*, πού βρίσκεται στα κατωιταλικά ως *σηκών-νω*, *σηκών-νου*, *σκών-νω*, *άσκών-νω* = 1) φυλάσσω, βάζω κάτι σε κλειστό χώρο, για να το φυλάξω. 2) *σηκώνω*, *ύφώνω* κάτι κλπ. (ΙΛΕΙΚΙ 4, 401-404). β) 'Εκείνο τό ὁποῖο δέν μπόρεσε νά δικαιολογήσει εἶναι ἡ τροπή τοῦ σ) τσ ὅταν ἔχουμε *σηκών-νω* καί ὄχι **τσηκών-νω*, ὅπως εἶδαμε *παραπάνω*, γιατί ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ 'Αν. Καραναστάσης πραγματευόμενος τίς φωνητικές μεταβολές τοῦ σ: «Τό ἀρχικό σ- παραμένει ἀμετάβλητο στα ιδιώματα καί τῶν δύο ἐλληνοφώνων περιοχῶν. Μόνη ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ λ. *δζοῦχ-χο* (*σόκχος* Καραβρ. Νεοελλιν. *ζόχος*, ὅπου ἡ τροπή σ-) *δζ* μένει ἀνεξήγητη». (ΙΛΕΙΚΙ 4, 373).

Βεβαίως ἡ τροπή τοῦ σ-) *δζ* δέν εἶναι ἀνεξήγητη, γιατί στήν πραγματικότητα ἔχουμε τή σειρά σ-) ζ(-ζ)) *δζ*, δηλαδή ἡ μεταβολή ἔχει πραγματωθεῖ ἀπό τήν ἐνδιάμεση βαθμίδα -ζ- καί ὄχι κατευθεῖαν ἀπό τό σ' (πρβλ. καί τά ὅσα ἀναφέρονται παρακάτω γιά τό θέμα).

Ἐάν ἕνας ἐρευνητής ἀκολουθήσει τήν προβληματική τοῦ St. Caratzas πᾶνω στό θέμα, καί ἀντί τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θεωρήσει ὅτι ἡ λ. ἔχει λατινική προέλευση, θαυμάσια θά μπορούσε νά τή συσχετίσει μέ τό λατινικό⁴³ *jacca* = a wooden hay-rack (= ξύλινο παχνί), *Holzgatter* (= ξύλινο κάγκελο), μέ παραπομπή στό ἰταλικό ιδιωματικό⁴⁴ *zaccu* = *recinto per gli agnelli* (= μάντρα γιά τά πρόβατα), διαφορετικό τύπο τῆς λ. *zaccanu*, καί νά θεωρήσει ὅτι ἡ λ. ἔχει σχηματιστεῖ μέ τήν κατάληξη -*ανο(ν)*.

Ἡ ὅλη προσπάθεια ὅμως θά θεωρηθεῖ ἀτελής, γιατί τό λατινικό *j-* στήν ἀρχή λέξεως ἀκολουθοῦμενο ἀπό τό *a*, δηλαδή ἔχοντας ἀρχικό *ja-* στή λατινική, αὐτό εἶναι ἀδύνατον νά μετατραπεῖ στήν ἰταλική σέ *z*, ὅπως προκύπτει ἀπό τόν πίνακα ἐξελίξεως τοῦ *ja-*, πού παραθέτει ὁ κορυφαῖος ρομανιστής W. Meyer-Lübke⁴⁵.

Μέ ἄλλα λόγια, ἐνῶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ St. Caratzas ἔχει κάποια ἰσχυρά σημεῖα στηρίξης, π.χ. στό σημασιολογικό ὑπάρχει ἐννοιολογική ταύτιση, στό μορφολογικό ὑπάρχουν ἀβεβαιότητες σχετικά μέ τή δυνατότητα σχηματισμοῦ

43. Ch. T. Lewis - Ch. Short, *A Latin Dictionary founded on Andrews' edition of Freund's Latin Dictionary*, Oxford 1879, ἀντ. 1966, σ. 1009· Maria Grazia Bruno, *Il lessico agricolo latino*, Amsterdam 1969, σ. 142· W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1935³, ἀντ. 1972, σ. 372, λήμμα 4561a.

44. K. Jaberg und J. Jud, *Index*, σ. 614.

45. W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*, γαλλική μετάφραση ἀπό τόν Eugène Rabet, τ. 1, Paris 1890, σ. 352-53· G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, τ. 1, *Fonetica*, Torino 1966, σ. 212-15.

τοῦ ἀμάρτυρου *σάκανον, ἐνῶ στό φωνητικό μέρος εἶναι ἀδύνατο νά ἀποδεχτοῦμε τήν μεταβολή *σάκανον > τσάκ-χανο, ὅταν δέν πιστοποιεῖται οὔτε μία παρόμοια τροπή καί στίς δύο ἐλληνόφωνες ζῶνες τῶν κατωιταλικῶν ιδιωμάτων. Πιστεύω ὅτι ἡ προβληματική τοῦ Caratzas στηρίζεται περισσότερο στή διαισθητική ἀποδεικτική προσέγγιση παρά στά ὑπάρχοντα δεδομένα, καί αὐτό ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι τά κατωιταλικά ιδιώματα περιλαμβάνουν πολλά ἀρχαῖα στοιχεῖα, κυρίως δωρικά, μέ ἀποτέλεσμα ὁρισμένοι ἐρευνητές νά προσπαθοῦν νά ἐρμηνεύσουν διάφορα δύσκολα λεξιλογικά στοιχεῖα ἀκολουθώντας μόνο τήν ἀρχαία ἐλληνική, γιά νά τονίσουν (?) τόν ἀρχαιοτροπο χαρακτηριστή τῆς διαλέκτου, ὅταν αὐτός εἶναι ἀναμφισβήτητος. Πρόκειται γιά γλωσσικό ρομαντισμό ὁ ὁποῖος πρέπει νά χρησιμοποιεῖται μέ μέτρο γιά νά μήν ἔχουμε ὑπερβολές.

Ὁ Χαρ. Συμεωνίδης ἀφιέρωσε ἀρκετές σελίδες στήν ἐξέταση τῆς κατωιταλικῆς λ. τσάκ-χανο καί σέ κάποιες ἄλλες λέξεις ἐτυμολογικά σχετιζόμενες μαζί της, κατὰ τήν ἄποψή του, καί ἀναφέρει χαρακτηριστικά⁴⁶: «Στίς λέξεις λοιπόν τράχανον, τραύσανον, τραύξανον, τρώξανον, πού δηλώνουν ὅλες τό 'χάρφος', πρέπει νά ἀναζητηθῇ ὁ πρόγονος τῆς νεοελλ. λ. τσάκνο. Ἐπειδὴ οἱ ποικίλοι αὐτοί τύποι περιέχουν βασικά τήν ἴδια σημασία, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τοὺς ἀναγάγουμε σ' ἓναν πρωταρχικό καί νά ἐξηγήσουμε τοὺς λοιπούς ὡς κατὰ τόπους ἐξελίξεις τοῦ ἀρχικοῦ τούτου τύπου μέ παρετυμολογική ἐπίδραση ἄλλων λέξεων κ.ο.κ. Ὡς ἀρχικό τύπο τῆς λέξης δεχόμαστε τό τράχανον· τοῦτο ὑποδεικνύουν τό τσάχαλο (τροπή τρ > τσ καί ν > λ) καί τό τσάκανο-τσάκνο (τροπή τρ > τσ καί χ > κ) ἀποβολή τοῦ α τῆς Νεοελληνικῆς... Ἄν ἡ ἐρμηνεία πού δώσαμε πιό πάνω στό τσάκνο εἶναι, καθὼς πιστεύουμε, σωστή, τότε ἐδῶ ἔχει τή θέση της ἡ λέξη zákkanu ἢ zákkanu 'φράχτης, περίφραγμα, μαντρί', πού ὡς προσηγορικό καί ὡς τοπωνύμιο τῇ βρίσκουμε στήν ἐλληνική διάλεκτο τῆς Καλαβρίας καί Σικελίας».

Παραθέτει ἐκτεταμένα τίς ἀπόψεις τοῦ St. Caratzas τίς ὁποῖες ἀπορρίπτει, καί ἀναφέρεται στά ρομανικά: zákkanu (διάλεκτος τῆς ἐπαρχίας Cosenza) = grossa pietra, zákkanu (διάλεκτος στά ἄκρα τῆς βορείου Καλαβρίας) = pezzetto di terreno di poco valore, (διάλεκτος τῆς νοτίου Λουκανίας) = pezzo di terreno senza alberi, γιά τά ὁποῖα παρατηρεῖ: «Τό zákkanu 'χομμάτι γῆς μικρᾶς ἀξίας' πρέπει νά ἀναχθῇ στό ἀρχ. ἐπίθ. τραγανός 'χονδρῶδης, ὅμοιος χόνδρῳ, ἄγονος, ἄκαρπος'· κατὰ τόν Ἡσύχιον «τραγᾶν· οὕτω τό ἀκαρπεῖν τινες τῶν γεωργικῶν». Σήμερα σέ πολλές περιοχές τῆς ἐλληνικῆς γῆς «τραγανό χωράφι» ὀνομάζεται τό φτωχό καί ἄγονο χωράφι, ἐνῶ «τραγᾶνα» λέγεται τό πετρώδες ἔδαφος... Τό ἐπίθ. τραγανός ἀπαντᾷ ὡς traganó 'duro, sterile' καί triganó 'unfruchtbar' στό ἴδιωμα τῆς Bova, ὡς tráganu 'kieshalting, sandig'

στήν ἐπαρχία Reggio. Ἀπό τόν τύπο *tráganu* προέκυψε μέ τροπή *tr > ts* (ἢ *z*) καί *g > k* τό *zákkanu* 'pezzetto di terreno di poco valore'... Ὁ Alessio συνδέει τά τοπωνύμια τῆς Καλαβρίας *Záccano*, *Záccana*, *Záccani*, *Zakkan'* edu μέ τό τοπν. *Τζάγκανον* πού ἀναφέρει ὁ Trinchera ἀπό τό ἔτος 1268. Τοῦτο ὅμως τό ἐλληνόγλωσσο *Τζάγκανον* προέρχεται ἀπό τό οὐδ. ἐπίθ. *τραγανόν-τράγανον* (μέ τροπή *tr > τζ* καί *γ > γκ*) καί διαφωτίζει τήν προέλευση μέρους τῶν κατωιταλικῶν τοπωνυμίων, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα (*Záccano* κλπ.) ὀφείλονται στό πετρῶδες ἢ ἄγονο ἔδαφος πού χαρακτηρίζουν. Ἐνα μέρος πάλιν ἀπό τά τοπωνύμια τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἐρμηνεύονται ἀσφαλῶς ἀπό τό οὐσ. *zákkano* 'μαντρί', ὅπως σωστά παρατηρεῖ κι ὁ Καρατζᾶς παραβάλλοντας μέ τά νεοελληνικά *Μάντρα*, *Μαντράκι*, *Στάνη*, *Στρούγκα* κλπ. Μένει νά ἐρμηνευθῇ τό οὐσ. *zákkanu* 'μεγάλη πέτρα, βράχος'. Τό *zákkanu* τοῦτο πιστεύω ὅτι ἀντιστοιχεῖ στό νεοελλ. οὐσ. *τράχωνας* (ὅ), πού ὡς τοπωνύμιο δηλώνει τό τραχύ καί βραχῶδες ἔδαφος, ὡς προσηγορικό ὅμως τόν ἴδιο τόν βράχο, τή μεγάλη πέτρα».

Ἐνῶ ἡ προσπάθεια τοῦ Χαρ. Συμεωνίδη εἶναι ἐκτενεστάτη, οἱ ἐρμηνεῖες πού δίνει σέ ὅλες τίς λέξεις πού ἐξετάζει εἶναι ἀβάσιμες, γιατί προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τά πάντα μέ τροπή τοῦ *tr > ts*, ὅταν τέτοιου εἶδους φωνητική μεταβολή δέν συμβαίνει στίς νεοελληνικές διαλέκτους καί ἰδιώματα ἐκτός τῆς τσακωνικῆς καί κάποιων ἄλλων σπανίων ἴσως περιπτώσεων.

Ὁ G. Rohlfs παραθέτοντας ὅλες τίς ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ γιά τό θέμα καταλήγει: «Kann man an ngr. τσάκνο 'Holzfragment' (τσάκανο) denken?... Man vergleiche noch kos. *zákkanu* 'grossa pietra', nordka *zákkanu* 'pezzetto di terreno di poco valore', südluk (Maratea) *zákkanu* 'pezzo di terreno senza alberi'» (LGII 518-19).

Ὁ συσχετισμός τῆς λ. μέ τό νεοελληνικό *τσάκανο > τσάκνο*, τό, = κάρφος, δέν προσφέρει τίποτε ἐκτός ἀπό τή φωνητική ὁμοιότητα τῶν δύο λέξεων.

Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος⁴⁷ χρησιμοποιεῖ τή λ. *ζάκανον*, τό, = ἔθος, νόμος, law, custom, στά ἀκόλουθα χωρία: καί ὅτε ποιήσουσιν οἱ Πατζινακῖται πρὸς τὸν βασιλικὸν τοὺς ὄρκους καί τὰ ζάκανα αὐτῶν..., ὃν καί ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καί ζάκανον πεποιήκασι σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον, καί σύμφωνα μέ τὸν M. Vasmer⁴⁸ ἡ λ. προέρχεται ἀπό τό ἀμάρτυρο

47. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De administrando imperio*, Patrologia Graeca, τ. 113, ἀνατ. Ἀθῆναι 1990, σ. 169, 320· E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, τ. 1-2, Cambridge, Massachusetts 1887, τ. 1, σ. 554.

48. Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, σ. 267· τοῦ ἴδιου, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, τ. 1, Heidelberg 1976, σ. 439, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι: «Aus dem bulg. entlehnt mgr. ζάκανοι». W. Budziszewska, *Die Wiederspiegelung der Kultur der Slawen in den slawischen Lehnwörter in neugriechischen Dialekten*, *Linguistique Balkanique* 33 (1990) τεῦχος 3-4, 123.

Οἱ W. J. Entwistle - W. A. Morison, *Russian and the Slavonic Languages*, London 1949,

ἀρχαῖο σλαβικό *zakonŭ, γιατί τό σλαβικό -o- «war ursprünglich ein sehr weiter Vokal, der von allen Nachbarn der Slaven als a aufgefasst wurde». Ἡ σλαβική λ. zakon⁴⁹ ἔχει περάσει στά νεοελληνικά ἰδιώματα ὡς ζακόνι, τό, = συνήθεια.

Ἡ κατωιταλική λ. τζάγκανον, τσάχ-χανο εἶναι σλαβικῆς⁵⁰ ἀρχῆς, πρβλ. ἀρχ. σλαβικά zagonŭ = sulcus (= αὐλάκι), ρωσικά zagón = 1) μάντρισμα. 2) μαντρί, μάντρα· στάνη. 3) χωράφι καλλιεργημένο. 1) enclosure; pen; sheep-fold, πολωνικά zgon = pen, enclosure (= μάντρα), zagon = strip of farmland, τσεχοσλοβακικά záhon = flower -etc. bed, βουλγαρικά zagón = πρασιά, βραγιά σέ χωράφι· σύνορο, ὄριο γιά τό χωράφι· μαντρί γιά τά πρόβατα· τμήμα τοῦ μαντριοῦ ὅπου ἀρμέγονται τά πρόβατα, σερβοκροατικά zágon = 1) impetus. 2) chiusa (per mungere le vacche) (= μάντρα γιά τό ἄρμεγμα τῶν ἀγελάδων). 3) sulcus (= αὐλάκι).

Ὅπως λοιπόν ἀπό τό ἀρχαῖο σλαβικό *zakonŭ προῆλθε τό μεσαιωνικό ζάκανον, κατὰ τόν ἴδιο τρόπο ἀπό τό ἀρχ. σλαβικό zagonŭ προῆλθε τό μεσαιωνικό κατωιταλικό τζάγκανον > τσάχ-χανο, μέ τροπή τοῦ z > τζ > τσ, πρβλ. τό ἀρχ. ἐλληνικό σόγκος, σόγχος, ὁ, = Σόγχος ὁ λαχανώδης (Sonchus oleraceus), ἀπό τό ὁποῖο ἔχουμε: α) τοὺς νεοελληνικούς τύπους ζόχος, ζοχιός κλπ., καί τό κατωιταλικό ζ-ζοῦχ-χο, δζοῦχ-χο (Sonchus oleraceus) (ΙΛΕΙΚΙ 2, 279) καί β) τά νεοελληνικά⁵¹ ἰδιωματικά ζέγounα, ζέγounας, ὁ, = Σόγχος ὁ

ἀνατ. 1974, σ. 78, ἀναφέρουν: «The pronunciation of Sl. o is usually very open [ɔ]. In Polabe and the Pomeranian dialects it is still further open to ǎ (cf. Eng. follow/fall): Slovak *plietol*/Polabe *plitál* 'plaited'. Though this ǎ is of secondary origin, the sound ǎ is the mid-point phonetically between a and o [ɔ], and must be passed when either sound passes into the other under the full tension of a stressed syllable. So we must take into account in the series R. *górod* 'city' P. *gród*/Cz. *hrad* and in the development of Pomeranian (*Staro*)gard to Polabe *gord*. An unstressed relaxed a coincides with a relaxed o in the Russian *ákáñe*. The distinction between a/o is, in Slavonic, purely due to original quantity, whereas the Baltic languages are somewhat discrepant in their evolution, having admitted also the qualitative criterion. IE. ə is treated like IE. ǎ in the few cases in which it survives. When lost, its disappearance may cause a circumflex tone to become acute: IE. *-anō- > CSI. -ǫ-».

49. Gustav Meyer, *N.S. II*, Wien 1894, σ. 27.

50. Louis Jay Herman, *A Dictionary of Slavic Word Families*, New York and London 1975, σ. 137-38· K. Λογοθέτη, *Μεγάλο Ρωσοελληνικό Λεξικό*, τ. 1, Ἀθήνα 1987, σ. 324· Vl. Georgiev x.ž., *Bŭlgarski Etimologičen Rečnik*, τ. 1, Σόφια 1971, σ. 583· Petar Skok, *Dictionnaire étymologique de la langue croate ou serbe*, τ. 1, Zagreb 1971, σ. 575· Carlo A. Parčić, *Vocabolario croato-italiano*, Zara 1921, σ. 1137· F. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Wien 1862-65, σ. 207· *Slovar' Russkogo jazyka*, τ. 1, Moskva 1981, σ. 510.

51. K. Καραποτόσογλου, ὅ.π., Ἑλληνικά 39 (1988) 297, λ. ἀβροτσανγούνα. Ὁ G. Meyer, *N.S. II*, σ. 27, συναντώντας τή λ. ζέγκounα, ἡ, μέ μόνη ἐξήγηση ὅτι εἶναι: ἕνα εἶδος φυτοῦ (N. Βενέτη, Λέξεις, φράσεις, παροιμίες, δεισιδαιμονίες καί παροιμύθια, *Ζωγράφειας Ἀγών*, τ. 1-2, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1891, τ. 1, σ. 194), τήν παρήγαγε λαθεμένα ἀπό τό σερβικό zega = Πολύπορος ὁ πυρφόρος (Polyporus fomentarius). Ὁ K. E. Οἰκονόμου, *Διορθώσεις καί προσθήκες στά Ἑλ्लाσσικά ἰδιώματα τῆς Ἠπείρου*, τοῦ Εὐ. Μπόγκα, *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981) 227, ἐτυμολογεῖ τήν ἡπειρωτική λ.

τραχύς (*Sonchus asper*), άπ' όπου και τό κατωιταλικό τσανγούνα, ή, = ζοχός (*IAEIKI* 5, 203), και άφομοίωση του ένρίνου μέ τό έπόμενο χ, δηλαδή γχ > χ-χ πού παρατηρείται ήδη και στά μεσαιωνικά κατωιταλικά έγγραφα⁵², πρβλ. έγκαλών > έκκαλών, έγκρίτων > έκκρίτων, πρβλ. και τό δαγκάνω > δαχ-κάν-νω, ταχ-κάν-νω (*IAEIKI* 2, 220).

Οί σλαβικές λ. έξηγούν και τό ρομανικό *zákkanu* = pezzeto di terreno di poco valore; pezzo di terreno senza alberi, γιατί έχουμε: πολωνικά *zagon* = strip of farmland (= κομμάτι άγροκτήματος), ρωσικά *zágon* = καλλιεργημένο χωράφι.

Οί σλαβικές λέξεις είναι σύνθετες άπό τό πρόθημα *za* και τή λ. *gon* = έργος, κομμάτι χωραφιού για όργωμα, καλλιέργεια, *Strecke, die von einem Pflüger ohne zu werden gepflügt*.

Ό Μ. Vasmer (*Die Slaven in Griechenland*, σ. 112, 121, 167) παράγει τό νεοελληνικό τοπωνύμιο *Ζαγάνι* άπό τήν άνωτέρω οίκογένεια των σλαβικών λέξεων.

Ό άείμνηστος D. J. Georgacas (*A Graeco-Slavic Controversial Problem Reexamined: The -ITΣ- Suffixes*, Άθήναι 1982, σ. 71, 76-82) βασιζόμενος κυρίως στις ειδικές έργασίες των: α) André Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle*, Rome 1969, Του ίδιου, *Demography and Culture in the Exarchate of Ravenna, Studies on Byzantine Italy*, London: Variorum Reprints 1970, σ. 201-219, και β) Michael David Graebner, *The Role of the Slavs within the Byzantine Empire, 500-1018*, Rutgers University 1976, ξετάζει μέ μεγάλη προσοχή τήν πιθανή (?) έγκατάσταση Σλάβων έποίκων κατά τή διάρκεια του Μεσαίωνα σέ περιοχές της Ίταλίας. Τό θέμα δέν είναι άπόλυτα ξεκαθαρισμένο, γιατί ύπάρχει τό θέμα της έρμηνείας των σχετικών ιστορικών χωρίων, τά όποια παραθέτει ό D. J. Georgacas για νά μπορεί και ό άναγνώστης νά εξαγάγει τά δικά του συμπεράσματα.

Γιά τή γλώσσα των σλαβικών έποικήσεων στή νότιο Ίταλία έχουμε τό έργο του Milan Rešetar, *Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens*, Wien 1911, έκδοση της Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

ζέγγουλας, ό, = ζοχός, σύμφωνα μέ τά όσα αναφέρει ό G. Meyer παραπάνω, χωρίς νά άντιληφθεί ότι τό φυτό Πολύπορος ό πυρφόρος (*Polyporus fomentarius*) είναι σαπρόφυτο επί φυτών «οΐτινες μετατρέπουν τήν ξυλείαν των δένδρων εις ίσκαν», και δέν έχει καμιά άπολύτως σχέση μέ τό ζοχό (*Sonchus*). Δ. Σ. Καββάδα, *Είконоγραφημένον Βοτανικόν - Φυτολογικόν Λεξικόν*, τ. 7, σ. 3228.

52. Κωνσταντίνου Μηνά, *Η γλώσσα των μεσαιωνικών δημοσιευμένων ελληνικών έγγραφων της κάτω Ίταλίας και της Σικελίας*: Κεφάλαιο: Άφομοίωση του έρρίνου μέ τό έπόμενο σύμφωνα. α) Άφομοίωση του έρρίνου μέ τό έπόμενο χ, π, τ, Άθήναι 1994, σ. 67-68.

B'

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΔΥΣΕΤΥΜΟΛΟΓΗΤΑ

Τό δεύτερο μέρος τοῦ μελετήματος ἀσχολεῖται μέ ὀρισμένα λήμματα τοῦ Λεξικοῦ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους γραμματείας 1100-1669 (= ΑΜΕΔΓ) τοῦ Ἑμμανουήλ Κριαῤῥ, κορυφαίου ἔργου τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας.

Ὅταν ἕως καί τό 1968 τό πληρέστερο Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς ἦταν τό ἐκτενέστατο Γλωσσάριο τοῦ Στ. Ξανθουδίδου, πού κατάρτισε γιά τό κείμενο τοῦ Ἑρωτοκρίτου, καί αὐτή τή στιγμή ἔχουμε δεκατρεῖς τόμους γιά τή μεσαιωνική ἐλληνική, οἱ ὅποιοι φτάνουν ἕως τῆ λ. ὁξώτερος, παρουσιάζοντας μοναδική πληρότητα, τότε μπορούμε πράγματι νά καταλάβουμε τήν τεράστια προσπάθεια πού καταβλήθηκε καί καταβάλλεται γιά τή σύνταξή του.

Οἱ λέξεις δέ δίνονται μέ ἀπόλυτη ἀλφαβητική σειρά, ἀλλά παραθέτονται ὅπως ἔχουν καταχωριστεῖ στό κύριο σῶμα ἢ τά Συμπληρώματα τοῦ ΑΜΕΔΓ, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀκολουθεῖται ἡ χρονολογική ἐξέλιξη τοῦ ἔργου.

14) ἀζουρούτιον

«ἀζουρούτιον τό, Ἀσσιζ. (Σάθ.) 4906· ἀζουρούδιον αὐτ. 23911.

Ἀπό τό ἰταλ. *azzurrite*, πού ἀπό τό ἀραβ. *lāzwardi* (Garz., Diz.). Ὁ τ. ἀζουρούδιον ἀναλ. πρὸς ἄλλα οὐς. σέ -ούδιον.

Βασικός ἀνθρακικός χαλκός, ὁ ἀζουρίτης (βλ. καί Στεφανίδ., Ἡ Ὁρυκτολογία τοῦ Θεοφράστου, Ἀθήνα 1897, 105 κέ.): *Περὶ τοῦ ἀζουρουτίου. Τὸ δικαίωμα τοῦ ἀζουρουτίου κελεύει τὸ δίκαιον νά λάβουν εἰς τὰ ρ' πέρπυρα, ια' πέρπυρα καὶ ε' κουκία αὐτ. 4906*». (ΑΜΕΔΓ 1, 109).

Ἀπό τό περσικό⁵³ *lājwārd* = lapis lazuli, προέρχεται τό ἀραβικό *allāzaward*, ἀπ' ὅπου τό μεσαιωνικό λατινικό *azura* (ἀπό τό ὁποῖο τό ἰταλ. *azzurro*, ἴσπαν. *azur*, *azul*, πορτογ. *azur* = κυανούς, γαλανός, γαλάζιος), καί ἀπό τούς τύπους *azzurro*, *azur* ἔχει σχηματιστεῖ μέ τό ἐπίθημα *-ite* τό 1868 ἢ λ. *az(z)ur(r)it(e)* = blue carbonate of copper, a valuable ore, closely allied to malachite, ἀπό τήν ὁποία καί ἡ νεοελληνική λ. *ἀζουρίτης*.

Ἡ μεσαιωνική κυπριακή λ. *ἀζουρούτιον*, *ἀζουρούδιον*, τό, δέν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως σχέση οὔτε ἐτυμολογικά οὔτε σημασιολογικά μέ τό *az(z)ur(r)it(e)*,

53. *The Compact Edition of the Oxford English Dictionary, Complete Text reproduced micrographically*, τ. 1-2, Oxford 1971, ἀνατ. 1972, τ. 1, σ. 151· Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, τ. 1, Torino 1961, ἀνατ. 1980, σ. 917. Ἡ περσοαραβική λ. *lājwārd*, (al-) *lāzaward* βρίσκεται στήν ἐλληνική ὡς *ἀζούρι*, *λαζούριον* = ὁ παρ' ἄρχ. κύανος ἢ σάπφειρος λίθος ἡμιπολύτιμος χρώματος κυανοῦ. Κ. Καραποτόσογλου, Ἑτυμολογικά σέ δημῶδη ὀνόματα φυτῶν, *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 46 (1982) 191, ὑποσ. 158· Ἑμμ. Κριαῤῥ, ΑΜΕΔΓ, τ. 9, σ. 75· Ernest Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Unabridged, One Volume Edition, Amsterdam 1971, σ. 64.

ἀλλὰ παράγεται ἀπό τό ἀρχαῖο γαλλικό⁵⁴ *anserout*, *anserot* = *sarcocolla*, *espèce de gomme*, κόμμι⁵⁵ ἐξαγόμενον ἐκ τοῦ φυτοῦ ἀστράγαλος ὁ στενόφυλλος ἢ τραγάκανθα ὀνομασθέν οὕτως ἐκ τῆς ιδιότητος τὴν ὁποίαν ἔχει νά θεραπεύη πληγὰς, νά τὰς ἐπουλώνη, πού προέρχεται μέ τή σειρά του ἀπό τό ἀραβικό⁵⁶ 'anzarūt = a Persian gum or balsam; flesh-glue (= *σαρκοκόλλα*), ἀπό τό περσικό⁵⁷ 'anzarūt = *sarcocolla*, *flesh-glue*, πού ἔχει περάσει καί στήν Urdū⁵⁸ ὡς *anzarūt* = *sarcocolla* (*gum resin*, *aid to be from the Penaea sarcocolla*, *a tree growing in Arabia, Ethiopia, etc.*).

Τό ἀνωτέρω ἀπόσπασμα τῶν Ἀσσιζῶν πού παραθέτει ὁ Ἑμμ. Κριαρᾶς ἀντιστοιχεῖ στό ἀκόλουθο ἀρχαῖο γαλλικό⁵⁹ κείμενο: *La droiture de l'anse-rout, si coumande la raison c'on dée prendre dou besant, II. caroubles de droiture.*

15) ἄκχο - ρήσον

«ἄκχο, Πεντ. (Hess.) Δευτ. XIV 5.

Πιθ. μεταγραφή ἀπό ἐβραϊκή λέξη». (ΑΜΕΔΓ 1, 156).

Τό Δευτερονόμιο⁶⁰ XIV 5 ἀναφέρει: *ζαλκάδι καί ἀλάφι καί ιαχμουρ καί ακχο καί ρήσον καί θεο καί ζαμερ*, ἐνῶ τό ἀντίστοιχο χωρίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στή μετάφραση τῶν Ο' εἶναι τό ἀκόλουθο: *ἐλαφον καί δορκάδα καί πύγαγρον, ὄρυγα καί καμηλοπάρδαλιν.*

Ἡ λ. ἄκχο εἶναι μεταγραφή τῆς ἐβραϊκῆς⁶¹ λ. 'aqqō = Αἴξ ἡ ἄγρία

54. Frédéric Godefroy, *Lexique de l'ancien français*, ἔκδ. J. Bonnard - Am. Salmon, Paris 1982, σ. 24.

55. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 8, σ. 6472. Ὁ Διοσκουρίδης, *Περὶ ὅλης ἱατρικῆς*, ἔκδ. Max Wellmann, Berolini MCMLVIII, 3, 85, γράφει: *σαρκοκόλλα* ἔστι δάκρυον δένδρου γεννωμένου ἐν τῇ Περσίδι, τοικὸς λιβανωτῶ λεπτῶ, ὑπόκιρρον, ἔμπικρον τῇ γεύσει. δύναμιν δὲ ἔχει κολλητικὴν τραυμάτων καὶ ἐφεκτικὴν τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς ρευμάτων· μείγνυται δὲ καὶ ἐμπλάστοις. δολοῦται δὲ κόμμιως αὐτῇ μειγνυμένου.

56. Fr. Johnson, *Encyclopedic Dictionary of Persian, Arabic, and English*, τ. 2, σ. 879· Giovan Battista Pellegrini, *Gli arabismi nelle lingue neolatine*, τ. 1, σ. 61, 121-22.

57. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1892, ἀνατ. 1977, σ. 110β.

58. John T. Platts, *A Dictionary of Urdū, Classical Hindī and English*, Oxford 1884, ἀνατ. New Delhi 1977, σ. 92β.

59. *Assises de Jérusalem*, τ. 2, *Assises de la cour des bourgeois*, ἔκδ. M. Le Comte Beugnot, Paris 1843, σ. 175.

60. *Les cinq livres de la loi (Le Pentateuque)*, ἔκδ. D. C. Hesseling, Leide-Leipzig 1897, σ. 376.

61. Ludwig Koehler-Walter Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, τ. 1, Leiden 1958, σ. 81β· Fr. Brown - S. R. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament, based on the Lexicon of William Gesenius as translated by Ed. Robinson*, Oxford 1953 (with corrections), ἀνατ. 1977, σ. 70α· Ἡλ. Οἰκονόμου - Νικ. Παπαδόπουλου - Βασ. Τσάκωνα, *Λεξικόν τῆς ἐβραϊκῆς γλώσσης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, συνταχθέν τῇ ἐποπτεῖᾳ τοῦ καθηγητοῦ Βασ. Βέλλα, τεύχος Α', Ἐν Ἀθῆναις 1968, σ. 26β· M. G. Easton, *Illustrated Bible Dictionary*, London 1894,

(Capra aegagros), κοινῶς ἀγριοκατσίκα, ἀγριοκάτσικο, ἀγρίμι, ἡ ὁποία ἴσως σχετίζεται⁶² μέ τό ἀκκαδικό *unīq-*, καί τό ἀραβικό *‘anaq-* = *petite chèvre*.

Τό ἐβραϊκό κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στό συγκεκριμένο χωρίο τοῦ Δευτερονόμιου XIV 5 παρέχει τίς ὀνομασίες ἐπτά διαφορετικῶν ζώων, ἐνῶ ἡ μετάφραση τῶν Ο΄ ἀναφέρει μόνο πέντε ζῶα, παραλείποντας προφανῶς τά ὑπόλοιπα.

Ἡ δημῶδης μετάφραση τῆς Πεντατεύχου στή μεσαιωνική ἐλληνική στό ἀνωτέρω χωρίο περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπό τή λ. *ἄκκο*, τίς λέξεις *ιαχμουρ*, *θεο*, *ζαμερ*, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀνερμήνευτες. Πρόκειται βεβαίως γιά μεταγραφή στήν ἐλληνική τῶν ἀντίστοιχων ἐβραϊκῶν λέξεων καί εἰδικότερα: ἡ λ. *ιαχμουρ* ἀποδίδει τό ἐβραϊκό *יָחְמוּר* *yāhmūr* = *roebuck* (= ἀρσενικό ζαρκάδι) (Koehler-Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, τ. 1, σ. 378α), ἡ λ. *θεο* τό ἐβραϊκό *תֵּשֶׁב* *tēšēb* = *wild sheep* (= ἄγριο πρόβατο) (Koehler-Baumgartner, τ. 1, σ. 1016α), καί ἡ λ. *ζαμερ* τό ἐβραϊκό *צִמְרִי* *zēmēr* = *bounce, flee (antelope); kind of gazelle* (Koehler-Baumgartner, τ. 1, σ. 260α).

Διαβάζοντας τό παραπάνω ἀπόσπασμα συναντᾶμε τή λ. *ρῆσον*, καί τό πιθαινότερο εἶναι νά τή συσχετίσει κανεῖς μέ τή λ. *ρῆσος*, ὁ, = νεωτ. καί δημ. *ζωολ.* εἶδος στενορρίνων πιθήκων· 2) εἶδος κανθάρων· 3) δημ. τό αἰλουροειδές ζῶον *λύγξ*, ἄλλως *ρῆτσος* (Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν*, τ. 8, σ. 6408).

Ἡ λ. *ρῆσος*, ὁ, = εἶδος πιθήκων, προέρχεται ἀπό τό νεολατινικό *rhesus* = the genus name of this monkey said to be an arbitrary use of Latin *Rhesus*, name of a legendary prince of Thrace, from Greek *Rhēsus* (*The Barnhart Dictionary of Etymology*, 1988, σ. 925), ἐνῶ ὅπως ἔχει δείξει ὁ G. Meyer (*N.S.* II, 54) ἡ λ. *ρίσος*, ὁ, = *λύγξ*, προέρχεται ἀπό τά σλαβικά: πρβλ. ἀρχ. σλαβ. *rys'* = *pardalis*.

Ο΄ Ν. Π. Ἀνδριώτης (ΕΛ, σ. 308) λαθεμένα παράγει τή σλαβική λ. *rys'* = *λύγξ*, ἀπό τό λατινικό *rhesus*. (Max. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, τ. 2, Heidelberg 1979, σ. 557-558) ὅπου καί πολλές πληροφορίες γιά τό θέμα.

Ἀπό τά παραπάνω σαφέστατα προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ λ. *ρῆσος*, ὁ, = εἶδος πιθήκων, εἶναι διαφορετικῆς ἀρχῆς ἀπό τή λ. *ρίσος*, *ρίτσος*, ὁ, = *λύγξ*, πρόκειται δηλαδή γιά ἕνα ἀπό τά πολλά ιδιόφθογγα τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς καί τῶν ιδιωμάτων τῆς.

Τό Δευτερονόμιο XIV 4-5, κάνει μνεῖα τῶν ζώων πού ἐπιτρέπεται κανεῖς νά φάει *ταῦτα κτήνη, ἃ φάγεσθε*, καί ἡ μέν λ. *ρῆσος*, ὁ, = εἶδος πιθήκων εἶναι

ἀνατ. 1989, σ. 262-93, λ. *goat*, ὅπου καί πληροφορίες γιά τίς ὀνομασίες τῶν κατσίκων στήν Παλαιά Διαθήκη.

62. David Cohen, *Dictionnaire des racines sémitiques ou attestées dans les langues sémitiques*, comprenant un fichier comparatif de Jean Cantineau, Mouton 1970, σ. 31.

πρόσφατη, ενῶ ἡ λ. *ρίσος, ρίτσος*, ὁ, = λύγξ, εἶναι τελείως ἔξω ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα συμφορζόμενα.

Τὸ ἐβραϊκὸν κείμενον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στήν ἀντίστοιχη θέσιν τῆς λ. *ρήσον* παρέχει τῇ λ. $\aleph \omega^4 \cdot 7$ *disōn* = resembling the $\aleph \omega^4 \cdot 7$ *iyāl* (= mountain-goat; deer; stag): eatable, not definable animal, τὴν ὁποία οἱ Ο΄ μεταφράζουν μὲ τῇ λ.: *πύγαγρος* (Koehler-Baumgartner, τ. 1, σ. 209α).

Λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ ἐβραϊκὸν γράμμα *dāleth* $\aleph$ ἐλάχιστα διαφέρει στὸ σχῆμα ἀπὸ τὸ γράμμα *rēs* $\aleph$, προέκυψε σύγχυση καὶ ἀντὶ τῆς λ. *disōn* ὁ D. C. Hesselting διάβασε *ρήσον*, ἥ καὶ τὸ πιθανότερον νὰ πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ σφάλμα τῆς *Πεντατεύχου* ἡ ὁποία εἶναι γραμμὴν στή μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ μὲ ἐβραϊκοὺς χαρακτῆρες.

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ σὲ *ντήσον* ἀντὶ *ρήσον* σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

16) ἀναλοχή

«ἀναλοχή ἡ, Μαχ. (Dawk) 38426.

Ἄγν. ἐτυμ. Ἡ λ. καὶ σήμ. στήν Κύπρο (ΙΑ).

Θόρυβος, ταραχή (Ἡ σημασ. καὶ σήμ. στήν Κύπρο, ΙΑ): *Γροικῶντα τὴν ἀναλοχὴν ὁ κοντοσταύλης ἐβίγλισε νὰ τοὺς ἰδῇ καὶ ἦτον σκοτεινὰ ὁ.π. - Συνών. ἀναμιγή. Πβ. ἀναβούριασμα, ἀνακατωσιά, ἀνακάτωσις -ση 2». (ΛΜΕΔΓ 2, 97).*

Τὸ ΙΑ⁶³ ἔχει ἀποθησαυρίσει τὴν κυπριακὴ λ. *ἀναλοσῇ*, ἡ, = θόρυβος, ταραχή, τὴν ὁποία ἀπλῶς σχετίζει μὲ τὸ μεσαιωνικὸν *ἀναλοχή*, ὅπως ἀπαντᾷ στὸ ἀνωτέρω χωρίο τοῦ Μαχαιρᾶ, χωρὶς νὰ παρέχει ἄλλες ἐτυμολογικὰς διευκρινίσεις. Τὸ ΙΑ⁶⁴ ὅμως ἔχει καταχωρίσει τῇ λ. *ἀλαλαγή*, παρέχοντας τοὺς τύπους: *ἀλαλαγή*, ἡ, *ἀλαλαῆ* Θεσσ. (Ζαγορ.) *ἄλαταγή* Ἀστυπ. = θόρυβος, ὄχλοβοή, ἀλλὰ στίς φράσεις πού δίνονται γιὰ νὰ διευκρινίζονται καλύτερά οἱ σημασίαι τῆς λ., παρατίθεται ἡ ἀκόλουθη ἀπὸ τὴν Κύπρο: *Τούτῃ ἡ ἀναλοσῇ πάλε εἶντα βρίσεται νὰ πῇ!* (τί ἡμπορεῖ νὰ εἶναι πάλιν οὗτος ὁ θόρυβος! βρίσεται = εὐρίσχεται).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω σαφέστατα προκύπτει ὅτι ἡ λ. *ἀναλοσῇ* ἔπρεπε νὰ συνταχθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ λῆμμα *ἀλαλαγή*, ὅπως ἔχει πράξει καὶ ὁ ἀείμνηστος Ν. Andriotis⁶⁵, καὶ νὰ διευκρινιστεῖ στὸ ἐτυμολογικὸ ὅτι ὁ τύπος *ἀναλοσῇ* ὀφείλεται στήν ἀνομοίωση τῶν λ-λ > ν-λ, καὶ σὲ πιθανὴ ἐπίδραση τῆς λ.

63. ΙΑ, τ. 2, σ. 81.

64. ΙΑ, τ. 1, σ. 395.

65. Ν. Andriotis, *Lexikon der Archaismen*, σ. 82, λῆμμα 284· Γλωσσάριον Γεωργίου Λουκά, ἐκδ. Θεοφ. Δ. Κυπρῆ, Λευκωσία 1979, σ. 37: «ἀναλοχὴ καὶ ἀλοχὴ (χῆ = chi γαλλ.), ἡ, θόρυβος· τὸ ἀρχ. ἀλαλαγή· Κώστα Γιαγκουλλῆ, *Ἐτυμολογικὸ καὶ ἑρμηνευτικὸ Λεξικὸν τῆς κυπριακῆς διαλέκτου*, τ. Γ' (*Οἱ ἑλληνικὲς λέξεις*), Λευκωσία 1990, σ. 10.

όλολυγή, γιά νά δικαιολογηθεῖ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ α ἀπό τό ο.

17) γουριάζω

«γουριάζω, Φυσιολ. (Legr.) 240, οὔριάζω, Συναξ. γυν. 991.

Ἐκ τοῦ ἀρχ. ὠρύομαι (βλ. Χατζιδ., *MNE B'* 289). Ἡ λ. καί σήμ. (Δημητράκ., λ. γουργιάζω).

1) (Προκ. γιά πρόσ.) θρηνῶ, ὀδύρομαι. 2α) (Προκ. γιά σκύλο) οὔρ-
λιάζω.... 3) (Προκ. γιά ἀβγό) κλουβιάζω (βλ. Legrand Φυσιολ. σ. 291): *εἰ
τύχη καί ἀποκοιμηθῶν, ὅταν τὰ (ἐνν. ἀβγά) πυριάζουν, εὐθέως γουριάζουσιν
καί χάνουν τὰ πουλιά τους* Φυσιολ. (Legr.) 240». (*ΛΜΕΔΓ* 4, 363).

Ἡ ἐτυμολόγηση τοῦ ρήματος γουριάζω ἀπό τό ἀρχ.⁶⁶ ὠρύομαι = βρυ-
χῶμαι, οὔρλιάζω, μουγγρίζω, ἐπὶ τῶν ἀλόγων ζώων, ἔξαιρ. ἐπὶ σκύλων, λύ-
κων, λεόντων κλ.τ.τ. ὅταν πεινῶντες οὔρλιάζουν, μέ τίς σημασίες: θρηνῶ, ὀδύ-
ρομαι· οὔρλιάζω, εἶναι σωστή, καί τό ἀρχ. ὠρύομαι ἐπιβιώνει μέ ποικίλους
τύπους στά νεοελληνικά ἰδιώματα⁶⁷.

Τό πρόβλημα πού τίθεται εἶναι μέ τήν παρατιθέμενη τρίτη σημασία τοῦ ρή-
ματος γουριάζω = (Προκ. γιά ἀβγό) κλουβιάζω, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖται
ἐντελῶς ἀπό τίς προηγούμενες.

Ὁ Ἀριστοτέλης 560α⁴⁻⁸ γράφει: *ἐάν δὲ βροντήσῃ ἐπ'ωαζούσης, διαφθείρε-
ται τὰ ὠά. τὰ δὲ καλούμενα ὑπὸ τινων κυνόσουρα καὶ οὔρια γίνεται τοῦ θέρους
μᾶλλον. ζεφύρια δὲ καλεῖται τὰ ὑπηνέμια ὑπὸ τινων, ὅτι ὑπὸ τὴν ἐαρινὴν ὥραν
φαίνονται δεχόμεναι τὰ πνεύματα αἱ ὄρνιθες· τό μεταγενέστερο⁶⁸ οὔριον ὥν =
τό κλούβιο ἀβγό, εἶναι ἡ βάση σχηματισμοῦ τοῦ ρήματος γουριάζω = κλου-
βιάζω, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ γ- στήν ἀρχή τῆς λέξης. Ἡ λ. οὔριος διασώζεται
στήν κοινὴ νεοελληνικὴ καί ὅπως γράφει ὁ Ἀδ. Κοραῆς⁶⁹: «Ἡ συνήθεια ἔτι καὶ
νῦν οὔρια ὠά καλεῖ τὰ ἄγονα, καὶ οὔριον ἄνθρωπον μεταφορικῶς φαμέν τὸν
μωρόν, ὃν οἱ ἀρχαῖοι ἀνεμιαῖον ἔλεγον».*

18) δοῖδραξ

«δίδραξ δ, Ἱερακος. 44120.

Πιθ. ἀπό τό δι- καί τό οὐς. δράξ.

Γουδοχέρι (Γιά τή σημασ. βλ. Δημητράκ.): *Φύλλα σκοροδου καὶ βλίτου
βοτάνης ἐπιμελῶς τρίψας ἐν ξυλίνῳ ἰγδίῳ διὰ δίδρακος ξυλίνου ὅ.π.». (*ΛΜΕΔΓ**

66. Ἀνθ. Γαζῆ - Κ. Γκαρπολά - Χρ. Ματακίδου, ὅ.π., τ. 3, σ. 425.

67. N. Andriotis, ὅ.π., σ. 614, λήμμα 6705.

68. Ἀνθ. Γαζῆ - Κ. Γκαρπολά - Χρ. Ματακίδου, ὅ.π., τ. 2, σ. 589· *Thesaurus Graecae Linguae*, τ. 5, σ. 2412, ὅπου καί πολλὰ στοιχεῖα.

69. Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικῶν Βιβλῖα Δέκα*, ἃ χάριν Ἑλλήνων ἐξέδωκε μετὰ σημειώσεων, προσ-
θεῖς καὶ τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀμίου συλλεγεῖσας, τῶς δὲ ἀνεκδότους, διαφόρους γραφάς, προτροπῇ καὶ δα-
πάνῃ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου, ὁ Δ. Κοραῆς, Ἐν Παρισίοις ΑἰΩΔ', τ. 2, σ. 124.

5, 113).

Ἡ λ. παρατίθεται ἀπὸ τὸν Δ. Δημητράκο⁷⁰ χωρὶς καμιά ἐτυμολογικὴ ἀναφορά· πρόκειται βεβαίως γιὰ τὸ ἀρχ. *δοῖδυξ*, -υκος, ὁ, = ὁ κόπανος τοῦ γουδίου, γουδοχέρι, ἐνῶ ὁ *Thesaurus*⁷¹ ἀναφερόμενος στὸ ἀνωτέρω χωρίο παρατηρεῖ: «Sed fort. leg. *δοῖδυκος*».

19) ζάμβυξ

«ζάμβυξ ὁ.

Ἡ λ. τὸν 7. αἰ. (Du Cange, λ. ζάμυξ).

Εἶδος πολύτιμης πέτρας: τοῦ εἶπαν τοῦ βασιλέως ὅτι νὰ βάλει εἰς τὸ χωνευτήριον χρυσάφι..., ζάμβυκας, κρύσταλλον, ἀδάμαντο... Διήγ. Ἀγ. Σοφίας 15613». (ΛΜΕΔΓ 7, 5).

Ὁ Du Cange⁷² μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ θέμα: «Ζάμυξ, Ζάμβυξ, *Lapidis pretiosi species*. Andreas Hierosol. Cretensis Archiep. de Vita Humana pag. 77. καὶ κογχύλης μὲν αἶμα βάπτει πορφύραν, καὶ μαργαρίτην ἐκτρέφει ζάμυξ θαλάττιος. Ubi Meursius emendat, σάλπιγξ, ut intelligatur concha marina. Sed nihil mutandum, est enim quod vulgò *Nacre de perles* appellamus. Ζάμβυξ dicitur Anonymo de templo S Sophiae, ubi de sacra mensa: λίθους παντοίους, καὶ μαργαρίτας, καὶ ζάμβυκας, χαλκόν, ἤλεκτρον, μόλυβδον, etc.».

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω χωρίο ἡ λ. ζάμυξ, ζάμβυξ ἀναφέρεται σὲ κάποιον εἶδος μαργαριταριοῦ, καὶ εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ἡ λ. σχετίζεται μὲ τὸ ἀραβικόν⁷³ *سابيى* *sabiyya* = a pearl, or large pearl, brought out by the diver from the sea, μὲ τροπή⁷⁴ τοῦ σ > ζ, πρβλ. τὸ περσικόν *šastrandž šitrandž* > ζατρίκιον.

20) καθουργάς

«καθουργάς (?) ὁ (?)».

Ἀγν. ἐτυμ.

Ἦρθεν ἡ ὥρα καὶ ὁ καιρὸς νὰ τόνε ξενεφρίσω τοῦ ἀφέντη τὸν καθουργά, τὸ ζελεπού, νὰ ζήσω Φορτουν. (Vinc.) Γ' 530. Ὁ Ξανθ. (ἐκδ. Φορτουν., Γλωσσάρ., σ. 234) διαβάζει καὶ ἐκδίδει μὲ ἐπιφύλαξη: καθουργά. Ἑρμηνεύει: καθουργάς ὁ = πουργί ἢ χρηματοκιβώτιο. Ἡ δυσκολία παραμένει μὲ τὴν παρουσία τοῦ ξενεφρίζω (στ. 529), πού νοηματικά βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔννοια:

70. Δ. Δημητράκου, ὅ.π., τ. 3, σ. 1983.

71. *Thesaurus Graecae Linguae*, τ. 2, σ. 1415· στή λ. *δοῖδυξ* διαβάζουμε τὸ ἀκόλουθο χωρίο: ὅτι ὁ τῆς θυίας τριβεὺς *δοῖδυξ* μὲν παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ὀνομάζεται, ἀλετριβανος δὲ παρὰ τῇ συνηθείᾳ καὶ οὐδὲν ἦττον παρὰ Ἀθηναίους.

72. Du Cange, ὅ.π., σ. 458.

73. Edward William Lane, ὅ.π., τ. 4, σ. 1303γ.

74. Κ. Καραποτόσσογλου, *Διαλεκτικὰ στοιχεῖα στὸν Εὐστάθιο καὶ ἡ ποντιακὴ διάλεκτος* (Ἡ τροπὴ τοῦ σ/σέ /ζ/), *Ἀρχεῖον Πόντου* 39 (1984) 135-44.

«πουγγί», γιατί μετά τό ξενεφρίζω θά περίμενε κανείς ένα οὐσ. σάν τά πισινά ή κ. παρόμοιοι. Δέν ἀποκλείεται πάντως ὁ συγγραφέας νά ἔγραφε κατά παραδρομή ξενεφρίζω ἀντί ξαφρίσω, ἀποκαθιστώντας καί τό μέτρο, ὅποτε δικαιολογεῖται ἡ σημασι. «πουγγί». (ΑΜΕΔΓ 7, 213-14).

Ἐάν ἡ λ. καθουργάς (?), ὁ, σημαίνει: πουγγί ή κάτι παρόμοιο, τότε νομίζω ὅτι ἴσως ἔχουμε τή μεσαιωνική λ. καφτουργάς⁷⁵, ὁ, = σακκούλι, πουγγί, πού ἔχει ἐτυμολογηθεῖ σωστά ἀπό τίς τουρκικές⁷⁶ γλῶσσες, πρβλ. τσαγκατάι *kapturyaj* = ein grosser, tiefer Sack, ὀϊροτικά (oirotisch) *kaptyr̥ga* = der Behälter für den Schissbedarf u. für die Patronen, πού παράγονται ἀπό τό μογγολικό *qap-turga* = Beutel, Tasche.

21) κουκουῦτσος

«κουκουῦτσος ὁ, Λεόντ., Αἰν. I 134, Χρησμ. I 143.

Ἀπό τό οὐσ. κουκούτσα ((ἰταλ. *cucuzza*), πού ἀπαντᾷ καί σήμ. ἰδιωμ. (Τσιτσέλη, Γλωσσάρ. Κεφαλλ., Λάζαρης, Λευκαδ., Παγκ., Ἰδιωμ. Κρ. Β'), μέ ἀλλαγὴ γένους. Τό φυτό ἀγκινάρα (πιθ. ἄγρια· βλ. Τσιτσέλη, ὁ.π.)· (ἐδῶ ὡς προσωποπ.): Οἱ κουκουῦτς' εἶναι οἱ Φράγκοι, οἱ ὅποιοι μετὰ δόλου τὸ Βυζάντιον ἐπῆραν Χρησμ. I 148». (ΑΜΕΔΓ 8, 321).

Ἡ λ. κουκούτσα, ή, πού ἀπαντᾷ καί ὡς ἀγριοκουκούτσα⁷⁷, ή, = Κινάρα ή Σιβδόρπειος (*Cinara Sibthorpiana*), Κινάρα ή καρδονίσκη (*Cinara cardunculus*), καί ή τοιαύτης ποικιλία Κινάρα ή φρικώδης (*Cinara horrida*), δέν προέρχεται ἀπό τό ἰταλ.⁷⁸ *cucuzza* = 1) *zucca* (= χολοκύθι. 2) *testa* (= κεφάλι). 3) *persona sciocca*; *zuccone* (= βλάκας, στενοκέφαλος), ἀλλὰ ἐτυμολογεῖται ἀπό τό ἰταλικό ἰδιωματικό⁷⁹ *cacòcciula*, *cugùzzula*, *cacòcciulu* = Κινάρα ή φρικώδης (*Cinara horrida*), μέ ὑποχωρητικό σχηματισμό.

Ἡ Alb. Varvaro⁸⁰ μᾶς πληροφορεῖ γιά τό θέμα ὅτι ή λ. «*cacòcciula* s.f. 'carciofo' (= ἀγκινάρα) è tipo esclusivam. siciliano e calabrese centro-meridionale, di origine non chiara, ma probabilm. in rapporto con l'arabismo siciliano *carciofulla*, che con le voci rom. affini continua l'arabo *haršufa* 'idem'».

75. Έμμ. Κριαρά, ΑΜΕΔΓ, τ. 8, σ. 125.

76. Dimitri Theodoridis, Καφτουργάς: Eine türkische Entlehnung im Mittelgriechischen, *Zeitschrift für Balkanologie* 7 (1969-70) 166-69· Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1969, σ. 234· Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*, τ. 1, Wiesbaden 1963, σ. 384-85, ὅπου καί λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά τό θέμα.

77. ΙΑ, τ. 1, σ. 182.

78. Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, τ. 3, σ. 249.

79. Otto Penzig, *Flora popolare italiana*, τ. 1, Genova 1924, σ. 153-54· W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, σ. 219, λήμμα 2369.

80. Alberto Varvaro, *Vocabolario etimologico siciliano*, τ. 1, σ. 127-28.

22) *κουρβέλι(ν)*

«κουρβέλι(ν) τό.

Ἄγν. έτυμ. Μήπως σχετ. μέ τά οὐσ. *κουρβη* (= κορμός δένδρου, βλ. Λουκᾶ, Γλωσσάρ. 246· πβ. και μεσν. γαλλ. *corbe* (λατ. *curvus*, βλ. Greim. Dictionn., λ. I *corbe*) και *κουρβούλιν* (Βλ. Λουκᾶ, ὕ.π.).

?: Τό δικαίωμαν τῶν φιστουκίων και τῶ φύλλων τῶν *κουρβελίων* κελεύει τό δίκαιον νά πάρουν εἰς τά ρ' *πέρπυρα* δ' *πέρπυρα* Ἀσσίζ. 490¹²». (ΑΜΕΔΓ 8, 334).

Τό αντίστοιχο χωρίο τῶν Ἀσσιζῶν στό ἀρχικό ἀρχαῖο γαλλικό⁸¹ κείμενο εἶναι τό ἀκόλουθο: *La dreiture des festus et de la feuille dou tembal, si commande la raison c'on dee prendre dou c., IV. besans et IV. karoubles de droiture*· τό ἀρχαῖο γαλλικό *tembal* ἀποδίδεται στή μεσαιωνική ἑλληνική μέ τή λ. *κουρβέλι(ν)*, και στήν προκειμένη περίπτωση ἡ γαλλική λ. προέρχεται ἀπό τό ἀραβικό⁸² *تَمْبُلْ* *tambūl* = *bétel*, πού βρίσκεται στήν ἀγγλική⁸³ ὡς *tembool* γιά τό ὁποῖο πληροφορούμαστε ὅτι: «*tembool* Betel-leaf. Sanskrit *tambūla*, adopted in Persian as *tāmbūl*, and in Ar. al-*tambūl*... 1298. - 'All the people of this city, as well as the rest of India, have a custom of perpetually keeping in the mouth a certain leaf called *Tembul*...' - *Marco Polo*, II. 358)».

Γιά τή λ. *betel* διαβάζουμε τά ἐξῆς κατατοπιστικά: «*Betel*, s. The leaf of the Piper betel, L., chewed with the dried areca-nut... by the natives of India and the Indo-Chinese countries. The word is Malayal. *vettila*, i.e. *verutila* = 'simple or mere leaf', and comes to us through the Portuguese *betre* and *betle*».

Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ λ. προσδιορίζει τό φυτό Πίπερ τό βετέλιον (*Piper betel*) «...ἔνθα⁸⁴ καλλιεργεῖται διά τά φύλλα του, ἄτινα, ὡς εἰς τό λῆμμα Ἀρέκα ἐλέγχῃ, χρησιμοποιοῦνται εἰς τήν κατασκευήν τῆς μέ τό ὄνομα βετέλ μαστίχης πρὸς μάσησιν».

Ἡ μεσαιωνική λ. *κουρβέλι(ν)*, τό, = Πίπερ τό βετέλιον, παράγεται ἀπό τό ἀραβικό⁸⁵ *كَاوْثَالْ* *kawṭhal* = Ἀρέκα ἡ κατεχοῦ (*Areca catechu*), ἀγγλ. *areca-*

81. *Assises de Jérusalem*, τ. 2, σ. 176.

82. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, τ. 1, σ. 153α.

83. Henry Yule - A. C. Burnell, *Hobson-Jobson, A Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words and Phrases, and of Kindred Terms, Etymological, Historical, Geographical and Discursive*, edited by William Crooke, London 1903, σ. 913-14, 89.

84. Δημητρίου Σ. Καββάδα, *Εἰκονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν*, τ. 7, σ. 3129.

85. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, τ. 2, σ. 504β· *Chihabi Dictionary of Agricultural and Allied Terminology*, edited by Ahmud Sh. Al-Khatib, Beirut 1981, σ. 68· Armenag K. Bedevian, *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names in Latin, Arabic, Armenian, English, French, German, Italian and Turkish Languages*, Cairo 1936, σ. 74, λῆμμα 448.

palm, betel-nut palm, «...καλλιεργείται⁸⁶ ἔκτενως... κυρίως διὰ τὰ σπέρματά του, μέ τὰ ὁποῖα δι' ἀναμίξεως αὐτῶν μέ φύλλα Πεπέρεως τοῦ βετελίου (*Piper betel*) καί ἀσβέστου, παρασκευάζουν τήν ὑπό τῶν ἰθαγενῶν μέ τό ὄνομα βετέλ χρησιμοποιουμένην πρός μάσησιν μαστίχην (γαλλιστί *chique de Bétel*)».

Ἡ ἀραβική λ. *kawthal* ἔχει περάσει στή μεσαιωνική κυπριακή ὡς **κουθάλι*) **κουθέλι*, μέ τροπή τοῦ αλ) ελ λόγῳ τοῦ ὑγροῦ,) *κουρβέλι*, μέ ἐπίδραση τῶν λ. *κούρβα*, *κουρβούλα*.

Ὁ W. Heyd (*Histoire du commerce du levant au Moyen-Âge*, μετάφρ. Furcy Raynaud, τ. 2, Leipzig 1886, σ. 599-601) μᾶς πληροφορεῖ: «Il est assez souvent question, dans les documents du Moyen-Âge, d'une espèce des feuilles aromatiques dénommée *Folium*, *Foullie*, *Foelge*, *Fulgen*, et employée en cuisine comme assaisonnement. Ce n'est, sans doute sous un nom différent, autre chose que le *Folium Indi*, *Folio indo*, qui jouait un rôle considérable dans la pharmacopée d'autrefois; pour n'en citer qu'un exemple, c'était l'un des nombreux ingrédients qui entraient dans la composition de la thériaque. Qu'était-ce en réalité que le *folio indo*? ... définissant ces 'feuilles', que l'on trouvait parfois sur les marchés de l'Occident avec la branche qui les porte et le fruit de la plante, il disait y reconnaître les feuilles du Tamboul d'Avicenne: or, Tamboul Barbosa ne l'ignorait pas, est, en langues persane et arabe, le nom du bétel. Mais dira-t-on peut-être, cette feuille n'a jamais été employée que dans la composition de la pâte du bétel et cet usage est exclusivement particulier aux habitants de l'Inde: c'est une erreur. Le commero la répandait bien au-delà des frontières de ce pays. En effet, dans le passage du *Sommario* cité plus haut, il est dit que cet article s'exportait à Ormouz et à Aden, et le tarif de douanes du royaume de Jérusalem auquel nous revenons si souvent, a un article spécial pour les *festus* (*festuchi* branches) et la *feuille dou tembal*. La feuille du bétel arrivai donc à Acre; de là jusqu'en Europe, il n'y avait plus qu'un pas. Étant donné que la feuille desséchée conserve son arôme agréable, elle pouvait être adoptée comme condiment par des palais qui, faute d'habitude, eussent répugné à mâcher le bétel».

23) *δουμάκιν*

«*δουμάκιν* τό, Ἰατροσόφ. (Oikonomu) 852.

*Αγν. ἐτυμ.

Λιπαρή οὐρά ἀπό πρόβατο: *Δουμάκιν* λύσας εἰς τηγάνιν... ἄλειψε αὐτ. 396». (ΛΜΕΔΓ 8, 411).

86. Δημητρίου Σ. Καββάδα, *Εἰκονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Λεξικόν*, τ. 2, σ. 537-

Ἡ λ. παράγεται ἀπὸ τὸ ἀρχ.⁸⁷ δημός, ὁ, = πάχος, λίπος ἐπὶ βοῶν καὶ προβάτων. Κυρίως τὸ πάχος, ἡ σκέπη, ἡ ὁποία σκεπάζει τὸ χοντρόν ἔντερον, τὸ ἐπίπλοον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεριτείλιγαν τὰ χρέατα τῶν θυσιῶν καὶ τὰ ἔκαιον, μέ τήν κατάληξιν -άκιν, δηλαδή *δημάκιν > δουμάκιν, μέ τροπή τοῦ η > ου λόγῳ τοῦ χειλικοῦ -μ-.

24) λάζα

«λάζα ἡ.

Ἄπὸ τὸ οὖσ. λάζος (βλ. Ἄνδρ., Λεξ.) μέ μεταπλ.

Εἶδος μαχαιριοῦ (σουγιάς): τὴν λάζαν αὐτὸς ἄρπαξεν, σφίγγοντάς την». (ΑΜΕΔΓ 9, 74).

Ἡ λ. ἀπαντᾷ στήν κοινή νεοελληνική καθὼς καὶ σέ διάφορα ἰδιώματα, ὅπως π.χ. στό κυπριακό⁸⁸: λάζος, λάντζος, ὁ, = μεγάλη μάχαιρα· κάμα, ἐνῶ ὁ Ἄνθ. Γαζῆς⁸⁹ γράφει: «ξυήλη, ἡ, = 2) ξιφίδιον, μαχαίριον, δρεπανοειδές, (ὡς τὸ παρ' ἡμῖν Λάζος, καλούμενον)».

Ὁ Μ. Φιλήντας⁹⁰ ἔχει γράφει τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸ θέμα: «Λάζαρος > Λάζος (λαζός)», χωρὶς καμιά ἄλλη διευκρίνιση, ἐνῶ τὰ ἀναπαραγὰγει χωρὶς ἄλλη προσθήκη ὁ Ν. Π. Ἀνδριώτης⁹¹. Ὁ Κ. Δαγκίτσης⁹² γιὰ νά κάνει πειστικότερη τὴν ἐτυμολόγησιν τῆς λ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «ἀπὸ τὸ κυρ. ὄν. Λάζος (= Λάζαρος, ἐπειδὴ τὸ εἶχαν κρεμασμένο στὴ ζώνη τοὺς οἱ Σταυροφόροι τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Λαζάρου)».

Ἡ προταθεῖσα ἐτυμολογία εἶναι τελείως ἀνεπαρκής, καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι δέν ὑπάρχει οὐσιαστικά κάποια ἄλλη, ἔχει γίνεαι ἀποδεκτή, ἐνῶ ἡ λ. ἔπρεπε νά ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἀμφιβόλου προελεύσεως.

Ἡ λ. παράγεται ἀπὸ τὸ ἀραβικό⁹³ لاذ لاهز = a sharp knife (= κοφτερό μαχαίρι), > *λάχζος > λάζος, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ἄλβανικό laze = long knife (S. E. Mann, *A Historical Albanian-English Dictionary*, σ. 239).

25) λούγκα

«λούγκα ἡ.

Ἄγν. ἐτυμ.

Εἶδος ἀσθένειας. Γιὰ τὴ σημασ. βλ. Λαογρ. 23, 1964, 307). Ὅσοι μαντεύουσι ἢ μαντεύονται ἢ γητεύουσι πόνους: Εἰς λούγκα ἢ κεφαλαγίαν ἢ... ἢ

87. Ἄνθ. Γαζῆ - Κ. Γκαρπολά - Χρ. Ματακίδου, ὁ.π., τ. 1, σ. 451.

88. Γλωσσάριον Γεωργίου Λουκά, σ. 268.

89. Ἄνθ. Γαζῆ - Κ. Γκαρπολά - Χρ. Ματακίδου, ὁ.π., τ. 2, σ. 500.

90. Μ. Φιλήντας, ΓΤΕ, τ. 1, σ. 67.

91. Ν. Ἀνδριώτης, ΕΛ, σ. 180.

92. Κ. Δαγκίτσης, Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς νεοελληνικῆς, τ. 2, Ἀθήνα 1984, σ. 457.

93. Fr. Johnson, *Encyclopedic Dictionary of Persian, Arabic, and English*, τ. 2, σ. 1060.

γητεύουν με κόκχαλον ή και με κόπρον σκύλου ή με τρίχας τών ασθενών πιάνουσι τήν ασθένειαν Νομοκ. 385⁹». (ΑΜΕΔΓ 9, 223).

Ἡ λ. λούγκα, ή, άπαντά τόσο στην Ἠπειρο⁹⁴ όσο και στην Πελοπόννησο⁹⁵ και σημαίνει: βουβωνίτις, εξόγκωμα τοῦ λαιμοῦ, πρήξιμο τών αδένων, και έχει ετυμολογηθεῖ⁹⁶ σωστά από τό άλβαν.⁹⁷ *lungë* = swelling, tumour, ulcer boil (= πρήξιμο, οἰδημα, ἔλκος, δοθιήν, καλόγερος, σπυρί).

26) Ἀμπρουτσάνος

«Ἀμπρουτσάνος ό.

Ἀπό τό τοπων. *Abruzzze* και τήν κατάλ. -άνος.

ἽΟ κάτοικος τῆς Ἀβρουζίας τῆς Ἰταλίας: Ὡ θεόργιστοι Καλαβρέζοι και άνταμῶς σας οἱ Πουλιέζοι, Ἀμπρουτσάνοι και Ἀσκούλάνοι». (ΑΜΕΔΓ 10, 19*).

ἽΗ λ. ἴσως δέν έχει σχηματιστεῖ από τήν όνομασία τῆς περιοχῆς μέ τήν ἑλληνική κατάληξη -άνος, αλλά νά προέρχεται κατευθείαν από τό ἱταλικό⁹⁸ *Abruzziani*, πού συνυπάρχει μέ τόν παράλληλο τύπο *Abruzzese*.

27) Ἰγγλῖνος

«Ἰγγλῖνος ό.

Ἀπό τό λατ. *Anglus* μέ πιθανή ἐπίδρ. τοῦ ἱταλ. *Inglése* (Πβ. Ἰγγλινία στό Νικήτ. Χων. 6114). ἽΗ λ. και στό Νικήτ. Χων. 5474 και Νεόφ. Ἑγκλ., MB Β' 2.

ἽΑγγλος: ό τε ρήξ Φιλάνδρας και ἐκ τών Ἰγγλίνων πλεῖστοι και τῆς Φρα-

94. Εὐάγγ. Ἀθ. Μπόγκα, *Τά Γλωσσικά ἰδιώματα τῆς Ἠπειροῦ (Βορείου, Κεντρικῆς και Νοτίου)*, τ. 2, Ἰωάννινα 1966, σ. 146, 225.

95. Ἀγλαῖας Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, *Παραδοσιακή ἱατρική στην Πελοπόννησο*, Ἀθήνα 1985, σ. 191, ὅπου διαβάζουμε τήν ἀκόλουθη γητεία, πού εἶναι συγχρόνως και λαϊκή παρετυμολογία γιά τήν καταπολέμηση τών πρηξιμάτων: «τοῦ ἀκουμπᾶνε πάνω στίς ἐλιές τοῦ σώματος μιᾶ κουτάλα ξύλινη, ἕνα ἀκόνι και ἕνα ἀδράχτι, ἀφοῦ πρῶτα τά ἔχουν ταχτοποιήσει σέ σχῆμα σταυροῦ. Ἄνε δέ από μέσα τους κάτι παράξενα, ὅπως τό: ή στρούγκα (ἀδράχτι) και ή λούγκα (κουτάλα) πήγαινε στό νησί, βουλιάζαν στό θάλασσα και ή λούγκα πύγηκε, και ή στρούγκα γλύτωσε».

ἽΗ λ. στρούγκα, ή, = ἀδράχτι, προέρχεται από τό άλβαν. *drug, drugë, drugez*=distaff, spindle (= ἀδράχτι), ἐνῶ ή λ. λούγκα, ή, = κουτάλα, από τό άλβαν. *luge* = spoon (= κουτάλι, κουτάλα). S. E. Mann, *A Historical Albanian and English Dictionary (1496-1938)*, London 1948, σ. 84, 251.

96. K. E. Οἰκονόμου, ὅ.π., *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981) 232.

97. S. E. Mann, ὅ.π., σ. 253. ώΟ Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, τ. 1, Bern 1959, σ. 686, συσχετίζει τήν άλβανική λ. *lunge* = Geschwur (= σπυρί, ἀπόστημα) μέ τά άρχ. ἑλληνικά: ά-λυκτο-πέδη = άκατάλυτος δεσμός, λευγαλέος, λυγρός = λυπηρός, ἄθλιος.

98. Francesco Cherubini, *Vocabolario patronimico italiano o sia adjettivario italiano di nazionalità*, pubblicata per cura di B. De Capitani, Milano 1860, σ. 56. ώΟ τύπος *Abruzziani* προέρχεται από τήν ἀποδελτίωση τοῦ ἔργου τοῦ G. B. Rampoldi, *Corografia dell' Italia*, Milano, Fontana, 1832-34.

γκίας οί μεγιστάνες Δούκ. 7921-2». (ΛΜΕΔΓ 10, 90*).

Ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγγλικόν⁹⁹ *Englene*, διαφορετικὸ τύπο τῆς λ. *England* = Ἀγγλία, ἀπ' ὅπου καὶ ὁ τύπος Ἰγγλινία, καὶ μέ τὸ ἐπίθημα¹⁰⁰ -ῖνος, δηλωτικὸ ἐθνικῶν ὀνομάτων, ἡ λ. Ἰγγλῖνος, πρβλ. τὰ βυζαντινά *Βουιηλῖνος*, *Βασιλικῖνος*, *Καβαλλῖνος*, καθὼς καὶ τὰ ἀρχαῖα Ἀμοργῖνος, Ταραντῖνος.

Τὰ ὅσα ἔχει γράψει ὁ Δ. Ι. Γεωργακάς [Ἡ ἐλληνικὴ λεξικογραφία καὶ τὸ μεσαιωνικὸ Λεξικὸ τοῦ Ε. Κριαρά, *Βυζαντινά* 8 (1976) 289] εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρα καὶ τὰ συμμερίζομαι ἀπολύτως: «Μέ τῇ συνειδητοποίηση ὅτι κάθε προσπάθεια καὶ μόχθος καὶ κάθε ἔργο εἶναι ἡ ἀμοιβή τοῦ ἐργαζομένου..., κλείνοντας ἅς ἀπευθύνω στὸν καθηγητὴ Κριαρά (καὶ ἐν μέρει στοὺς κυριότερους συνεργάτες του) θερμότατα συγχαρητήρια γιὰ τὸ θαυμαστὸ λεξικὸ πού δημιουργεῖ ἀπὸ τόσα χρόνια καὶ πού δημοσιεύει ἀπὸ τὸ 1968 γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὴν πρόοδο τῶν ἐλληνικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν ἐρευνῶν. Εἴθε νὰ τὸν συντροφεύουν ἀτσαλένια ὑγεία, δύναμη καὶ χαρά καὶ νὰ φέρῃ τὸ μνημειῶδες ἔργο σὲ αἴσιο πέρας».

Ἀθήνα

99. *The Compact Edition of the Oxford English Dictionary*, τ. 1, σ. 867: «The word and its cognates, *English*, etc. are the only instances in which in modern standard English the letter *e* stands in an accented syllable for (i)».

100. St. B. Psaltes, *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, σ. 296· Edward Schwyzer, *Griechische Grammatik*, τ. 1, München 1953, σ. 67.

Μ. Γ. Βαρβούνη

ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΘΕΟΣΗΜΙΩΝ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (1453)

Τό θέμα τών θεοσημιῶν πού προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τό 1453, ἀπασχολεῖ τούς δύο ἀπό τούς τέσσερεις «ἱστορικούς τῆς ἀλώσεως»¹, τόν Κριτόβουλο² καί τόν Σφραντζή³, οἱ σχετικές διηγήσεις τῶν ὁποίων παρατίθενται καί σχολιάζονται στή συνέχεια. Ἀπό τούς δύο ἄλλους ἱστορικούς, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης ἀναφέρθηκαν στά γεγονότα τῆς ἀλώσεως, ὁ μέν Χαλκοκονδύλης⁴ δέν περιλαμβάνει στό ἔργο του παρομοίου περιεχομένου

1. Βλ. σχετικά Ν. Β. Τωμαδάκης, *Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζή - Χαλκοκονδύλη. Περί ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων μετά προλόγου καί βιογραφικῶν μελετημάτων περί τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων*, Ἀθῆναι 1953, σ. 15-34 (Δούκας), 77-93 (Κριτόβουλος), 137-166 (Σφραντζῆς), 207-213 (Χαλκοκονδύλης), ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία (στό ἐξῆς Ν. Β. Τωμαδάκης, *ΠΑΚ*).

2. Γιά τόν Κριτόβουλο βλ. ἐνδεικτικά S. Palmieri, *Un carne ed una preghiera di Michele Critopulo d' Imbro, Bessarione* 13 (1908) 107-111· Nux. Π. Ἀνδρειώτης, *Κριτόβουλος ὁ Ὑμβριος καί τό ἱστορικό του ἔργο*, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 167-200· G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* 1, Budapest 1942, σ. 262-264· Ν. Β. Τωμαδάκης, *Αἱ παρά Κριτοβούλῳ δημηγορίαι Μωάμεθ Β'*, *Ἀθηνᾶ* 55 (1952) 65-72· V. Grecu, *Kritobulos aus Imbros. Sein wahrer Name. Die Widmungsbriefe. Die Ausgabe. Das Geschichtswerk*, *Bsl* 18 (1957) 1-17· Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Ἑσωτερικά ἐπιδράσεις τοῦ Θουκυδίδου ἐπὶ τοῦ Κριτοβούλου*, *Ἀθηνᾶ* 65 (1961) 158-168· V. Grecu, *Critobul din Imbros din domnia lui Mahomed al II - Ie a anii 1451-1467*, Bukarest 1963 [= *Scriptores Byzantini* IV]. Νεώτερη ἔκδοσις ἔχει γίνει ἀπό τόν D. R. Reinsch, *Berolini et Novi Eboraci* 1983, CFHB.

3. Γιά τόν Σφραντζή βλ. ἐνδεικτικά J. B. Falier - Papadopoulos, *Phrantzès est-il réellement l' auteur de la grande chronique qui porte, son nom?*, *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines* 1, Sofia 1935, σ. 177-189· B. Stephane, *L' histoire et la légende des deux chrysobulles d' Andronic II en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès?*, *EO* 37 (1938) 274-311· G. Moravcsik, ὅ.π., σ. 151-154· R. J. Loenertz, *Autour du Chronicon Majus attribué à Georges Phrantzès*, *Miscellanea G. Mercati* 3, Roma 1946, σ. 273-311· R. Guiland, *Le Protovestiarie G. Phrantzès*, *REB* 6 (1948) 48-57· J. Bompaire, *A propos d' un passage de Phrantzès, note de Géographie antique et médiévale*, *BCH* 74 (1950) 82-97· V. Laurent, *Σφραντζῆς et non Φραντζῆς*, *BZ* 44 (1951) 373-378· ὁ ἴδιος, *Sphrantzès et non Phrantzès à nouveau*, *REB* 9 (1951) 170-171· X. Χαριτωνίδης, *Κριτικά. Παρατηρήσεις εἰς τόν Γεώργιον Φραντζῆν*, *Πλάτων* 4 (1952) 79-98· Z. V. Udál'cova, *Kvoprosu o social' nopolitičeskich vzgljadach vizantijskogo istorika XV v. Kritovula*, *VV* 12 (1957) 172-197.

4. Γιά τόν Χαλκοκονδύλη βλ. ἐνδεικτικά Eug. Darkó, *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes* 1-2, Budapestini 1922-1927· G. Moravcsik, ὅ.π., σ. 230-236· A. Wifstrand, *Laonikos Chalkokondyles, der letzte Athener*, Lund 1972 [= *Scripta Minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis* 1971-72 : 2].

ἀφηγήσεις, μένοντας πιστός στά κλασσικά του πρότυπα⁵, ὁ δὲ Δούκας⁶, παρὰ τό-
 ὅτι ἀναφέρεται στά γεγονότα πού σχετίζονται μέ τήν ἐμφάνιση τῶν θεοσημιῶν⁷,
 ἀποφεύγει τή σαφή περιγραφή τους, περιοριζόμενος στήν πληροφορία ὅτι ὁ
 αὐτοκράτορας ἐλάμβανε ὑπόψη του συγκεκριμένα γεγονότα, ἐρμηνεύοντάς τα ὡς
 οἰωνούς⁸.

Ἀναφερόμενος στά γεγονότα πού προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453, ὁ
 Κριτόβουλος⁹ περιγράφει ἐκτενῶς ὀρισμένα συμβάντα τῶν τελευταίων ἡμερῶν
 τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τά ὅποια θεωρήθηκαν ὑπερφυσικῆς προελεύσεως, ἐρ-
 μηνεύόμενα ἀπό τοὺς πολιορκημένους κατοίκους ὡς θεοσημίες πού προεικό-
 νιζαν τήν ἐπερχόμενη καταστροφή:

Κατὰ δὲ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ξυνηνέχθη καὶ τάδε, ἅπερ θεοσημεῖαι τινες ἦσαν
 καὶ προφοιβασμοὶ τῶν ἐσομένων ὅσον οὐ τῇ πόλει δεινῶν. Πρὸ γὰρ τριῶν ἢ τετ-
 τάρων ἡμερῶν τοῦ πολέμου θεοκλητοῦντων πάντων τῶν ἐν τῇ πόλει ἀνδρῶν
 ὁμοῦ τε καὶ γυναικῶν, καὶ περιερχομένων αὐτὴν μετὰ τῆς εἰκόνης τῆς θεομήτο-
 ρος, αὕτη τῶν χειρῶν αἴφνης ἐκπεσοῦσα τῶν κατεχόντων, μηδεμιᾶς ἡστινοσοῦν
 ἀνάγκης ἢ βίας ἡγησαμένης, πρηνῆς ἔπεσεν ἐπ' ἔδαφος. Πάντων οὖν ἀναβοησάν-
 των εὐθύς καὶ ξυνοδραμηκότων ἐς ἀνάστασιν τῆς εἰκόνης, αὕτη μᾶλλον ἐβρίθη
 κάτω μολύβδου δίκην βαρυνομένη, ὥσπερ ἐνισχημένη τῷ ἐδάφει, καὶ ὅλως δυσ-
 ἀπόσπαστος ἦν. Καὶ τοῦτο ἐφ' ἱκανὴν ὥραν ἐγίνετο, ἕως οὐ μετὰ βίας πολλῆς

5. Πρβλ. P. Villard, Mehmed II et la guerre de Troie (1452), *PH* 93-94 (1974) 361-373; ὁ
 Χαλκοκονδύλης παραβάλλει τά γεγονότα τοῦ 1453 πρὸς τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο.

6. Γιά τὸ Δούκα βλ. ἐνδεικτικὰ G. Moravcsik, ὁ.π., σ. 126-128· V. Grecu, Pour une meilleure
 connaissance de l' historien Doukas, *Memorial Louis Petit. Mélange d' Histoire et d' Archéolo-
 gie Byzantines*, AOC 1 (1948) 128-141· N. B. Τωμαδάκης, Δούκας, ὁ ἱστορικός τῆς ἀλώσεως,
Ἄθηνά 54 (1950) 38-58. Ἀναφορὲς τόσο στοῦ Δούκα ὅσο καὶ στοῦ Φραντζῆ κάνει ὁ W. Miller, The Hi-
 storians Doukas and Phrantzes, *JHS* 46 (1926) 63-71.

7. Ἀναφέρει, γιὰ παράδειγμα, τίς λιτανεῖες τοῦ εἰκονίσματος τῆς Παναγίας, χωρὶς νὰ μνημονεύει
 τὴ θεοσημία πού παραθέτει ὁ Κριτόβουλος· βλ. N. B. Τωμαδάκης, ΠΑΚ, σ. 56 (Δούκας), 115-116
 (Κριτόβουλος). Γιά τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως σὲ σύγχρονες ἱστορικές πηγές βλ. Ἄ. Ν.
 Διαμαντόπουλος, Γεννάδιος ὁ Σχολάριος ὡς ἱστορικὴ πηγή περὶ τῶν τὴν ἄλωσιν χρόνων, *Ἑλληνικά*
 9 (1926) 285-303· Ἰω. Παπαδόπουλος, Ἡ περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία Λεονάρ-
 δου τοῦ Χίου, *ΕΕΒΣ* 15 (1939) 85-95· Η. Τurkoná, Le Siège de Constantinople d' après le
Seyâhatnâme d' Evliya Celebi, *Bsl* 14 (1953) 1-13 μέ ἀναφορὲς τουρκικῶν πηγῶν, μερικὲς ἀπὸ τίς
 ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπὸ τὸ Ν. Μοσχόπουλο, Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰς
 τουρκικὰς πηγάς, *HCPE* (1953), σ. 21-39· πρβλ. Η. Inalcik, *Fatih Devri üzerinde tetikler ve*
vesikalar 1, Ankara 1954· N. B. Τωμαδάκης, Πῶς εἶδον οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ τὴν ἄλωση τῆς
 Κωνσταντινουπόλεως, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70) 475-482.

8. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἀκόλουθη χαρακτηριστικὴ ἀναφορά: ὁ βασιλεὺς δὲ ἰδὼν τὰ τεῖχη πε-
 σόντα, καὶ κακὸν σημεῖον κατὰ τῆς πόλεως καὶ κατ' αὐτοῦ κρίνων τὴν πτῶσιν (καὶ γὰρ οὐκ ἔτυχεν
 ἀπὸ τοῦς καιροῦς Κωνσταντίνου τοῦ ἀγιοτάτου ... τοῦ γενέσθαι πτῶσιν ἐνὸς λίθου βαροῦντος λίτρας
 μιᾶς ...) ἀπεγνώκει, ἀπήλπισεν ... (Δούκας 929-934, ἐκδ. Imm. Bekker, 1834, CSHB) [= N. B.
 Τωμαδάκης, ΠΑΚ, σ. 58].

9. Τὸ κείμενο τοῦ Κριτόβουλου κατὰ τὴν ἔκδοση C. Müller, *Fragmenta Historicorum Grae-
 corum* 1, Parisiis 1870 [= N. B. Τωμαδάκης, ΠΑΚ, σ. 115-116] (Κριτόβουλος XLV-XLVI, 861-
 894).

καὶ κραυγῆς μεγάλης καὶ δεήσεως πάντων οἱ τε ἱερεῖς καὶ βαστάζοντες μόλις ἀνέστησάν τε αὐτὴν καὶ τοῖς τῶν φερόντων ὤμοις ἐπέθεσαν. Τοῦτο παρὰ δόξαν γεγονὸς φρίκην τε πολλὴν καὶ ἀγωνίαν μεγίστην καὶ φόβον πᾶσιν ἐνέβαλεν· ἐνόμιζον γάρ, ὥσπερ δὴ καὶ ἦν, ἐπ' οὐδενὶ συμβόλῳ χρηστῷ τὴν πτῶσιν ταύτην γενέσθαι. Ἐπειτα δὲ οὐκ ἔφθησαν μικρὸν προβάντες, καὶ εὐθὺς μετὰ τοῦτο, μεσημβρίας οὔσης σταθερᾶς, βρονταὶ πολλαὶ καὶ ἀστραπαὶ κατερράγησαν μετὰ νέφους, καὶ ὑσέ γε λάβρον ὑέτον μετὰ χαλάζης σφοδροτάτης, ὥστε μὴ δύνασθαι ἀντέχειν ἢ προβαίνειν ἔτι τοὺς τε ἱερεῖς καὶ φέροντας τὴν εἰκόνα καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀκολούθων, τῇ φορᾷ τῶν καταφερομένων ὑδάτων καὶ τῇ βίᾳ τῆς χαλάζης βαρυνομένους τε καὶ κωλυομένους. Πολλὰ δὲ καὶ τῶν ἐπομένων παιδαρίων ἐκινδύνευσεν παρασυρῆναι τε καὶ ἀποπνιγῆναι, τῇ σφοδρᾷ καὶ βιαίᾳ ῥύμῃ τῶν ὑδάτων παραφερόμενα, εἰ μὴ ἄνδρες εὐθὺς δραττόμενοι μόγις αὐτὰ τῆς φορᾶς τούτων ἐξήρπαζον· οὕτω παράλογόν τι καὶ ἄηθες ἦν τὸ χρῆμα τοῦ ὑέτου καὶ τῆς χαλάζης ἐκείνης, ὅπερ ἐδήλου πάντως τὴν ταχίστην τῶν ὄλων ἀπώλειαν, καὶ ὅτι χειμάρρου δίκην καὶ σφοδροτάτων ὑδάτων ἅπαντα οἰχῆσεται καὶ παρασυρῆσεται.

Καὶ τῇ μὲν προτέρᾳ ταῦτα ἐγένετο, τῇ δ' ὑστεραίᾳ ἔωθεν νέφος βαθὺ τὴν πόλιν πᾶσαν περιεχάλυψεν ἀπὸ πρωίας βαθείας ἕως ἐσπέρας. Τοῦτο πάντως ἐδήλου τὴν ἀποδημίαν τοῦ θείου καὶ ἀναχώρησιν ἐκ τῆς πόλεως ἢ τὴν τελείαν ταύτης ἐγκατάλειψιν καὶ ἀποστροφήν· νέφει γάρ τὸ θεῖον κρυπτόμενον καὶ παραγίνεται καὶ πάλιν ἀπέρχεται. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω. Καὶ ἀπιστεῖτω μηδεὶς· πλεῖστοι γὰρ οἱ τούτων μάρτυρές τε καὶ θεαταὶ τῶν τε ξένων καὶ ἀστῶν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Σφραντζῆς¹⁰ ἀναφέρει παρόμοια ὑπερφυσικά φαινόμενα, τὰ ὅποια μάλιστα ἐπιδροῦσαν στὴν ψυχολογία τοῦ τουρκικοῦ στρατεύματος, καθὼς καὶ οἱ Τούρκοι τὰ ἐρμήνευαν ὡς θεοσημιές γύρω ἀπὸ τό μέλλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως:

τρίτον δὲ ὅτι ἐθεώρουν σημεῖον. φῶς ἀστράπττον καταβαῖνον ἐξ οὐρανῶν καὶ δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ἄνωθεν τῆς πόλεως ἐστὸς διέσκεπεν αὐτήν. καὶ ὡς εἶδον αὐτὸ τὸ φῶς, ἐν πρώτοις ἔλεγον ὅτι ὁ θεὸς ὠργίσθη τοῖς Χριστιανοῖς καὶ ἤθελεν αὐτοὺς κατακαῦσαι καὶ ἡμῖν παραδῶσαι δούλους. ἔπειτα δὲ ὡς εἶδον ὅτι πάντοτε μετὰ αἰσχύνης ἐκ τῶν τειχῶν καὶ τῶν κλιμάκων ἀπεκρημνίζοντο καὶ τοσοῦτας μηχανὰς ποιοῦντες καὶ οὐδὲν ἰσχυσαν, καὶ ὡς ἤκουσαν καὶ ψευδῇ φήμην περὶ τοῦ στόλου τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Ἰάγκου, πάλιν περὶ τοῦ φωτὸς ἐκείνου ἔλεγον ὅτι ὁ θεὸς ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν πολεμεῖ καὶ σκέπει αὐτοὺς καὶ ἀντιλήπτωρ αὐτῶν ἐστί, διὸ καὶ ἡμεῖς ἄνευ θελήματος αὐτοῦ οὐ δυνάμεθα ποιῆσαι οὐδέν. καὶ διὰ ταύτας τὰς αἰτίας ὁ ἀμηνῶς, ὡς εἵπομεν, καὶ πᾶς ὁ στρατὸς αὐτοῦ λυπούμε-

10. Τό κείμενο τοῦ Σφραντζῆ προέρχεται ἀπὸ τό *Chronicon Majus*, κατὰ τὴν ἔκδοσιν Imm. Bekker, 1838, CSHB [= N. Β. Τωμαδάκης, ΠΑΚ, σ. 184] (Σφραντζῆς 599-619). Γιὰ τό *Chronicon Minus* βλ. PG 156, στ. 1060-1064.

νος καὶ κατηφῆς ὑπῆρχον· ὃς βουλευθεὶς ἐπὶ τὴν αὔριον ἐγερθῆναι καὶ τὴν πολιορκίαν λῦσαι. τῇ δὲ αὐτῇ ἑσπέρᾳ ἐν ἣ ἐπὶ τὴν αὔριον ἐβούλοντο ἵνα ἀπέλθωσιν, ὁρῶσι πάλιν, ὡς σύνηθες, τὸ φῶς ἐκ τῶν οὐρανῶν καταβαίνειν. καὶ οὐχ ἥπλωτο, ὡς σύνηθες τὸ πρότερον, ἕως ἄνωθεν τῆς πόλεως ἰστάναι δι' ὅλης τῆς νυκτός, ἀλλ' ἐκ μακροῦ μόνον ἐφάνη καὶ εὐθὺς διασκορπισθὲν ἀφανὲς ἐγένετο. ὡς οὖν εἶδον αὐτὸ ὁ ἀμηνᾶς καὶ πάντες οἱ αὐτοῦ, χαρὰς πολλῆς πλησθέντες ἔλεγον «ὁ θεὸς τὰ νῦν ἐγκατέλιπεν αὐτούς». καὶ αὐτὸ ἔκριναν οἱ τῆς μιαιῶς αὐτῶν καὶ ἀσεβοῦς θρησκείας καὶ πλάνης σοφοὶ καὶ γραμματεῖς πῶς τὴν πόλιν κερδήσωσι τὸ φῶς ἐδήλου· καὶ οὕτως πάντες ἐλπίδας εἶχον χρηστὰς ὧν καὶ ἐπέτυχον διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν.

Ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες πηγές πού ἀναφέρονται στὴν ἄλωση ὁ Ν. Barbaro μνημονεύει τὴν ξαφνικὴ ἔκλειψη σελήνης, κατὰ τὴ νύκτα τῆς πανσελήνου, πού προκάλεσε σκοτάδι τριῶν ὥρῶν ἀποθαρρύνοντας τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς πολιορκούμενης Πόλης, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ παλιά προφητεία ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν θά ἔπεφτε στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν, ὅσο τὸ φεγγάρι θά γέμιζε τοὺς οὐρανοὺς¹¹. Ὅπως μάλιστα παρατηρεῖ ὁ St. Runciman, ἡ ἔκλειψη χρονολογεῖται στίς 22 Μαΐου τοῦ 1453, ἐνῶ θά πρέπει νά ἔγινε στίς 24 Μαΐου τῆς ἴδιας χρονιᾶς¹². Παρόμοιες πληροφορίες παρέχει καὶ ὁ Ubertino Pusculus¹³, καθὼς καὶ τὸ *Σλαβικό Χρονικό*¹⁴, γραμμένο στὴν παλαιὰ σλαβονικὴ διάλεκτο, ὅπου μάλιστα οἱ σχετικές ἀναφορές δίνονται μὲ μία ἐξαιρετικὰ τονισμένη ὑπερβολή. Οἱ πληροφορίες περὶ θεοσημιῶν δὲν παρέχονται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πηγῶν πού σχετίζονται μὲ τὰ γεγονότα τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453¹⁵, ἐντοπιζόμενες στὰ ὅσα παραπάνω ἀναφέρθηκαν, ἀφοῦ οἱ ἀναφορές στὴν ἄλωση καλύπτουν πλῆθος ἱστορικῶν ἔργων, χρονικῶν¹⁶ καὶ δημοδῶν κειμένων τόσο τοῦ ἐλληνικοῦ ὅσο καὶ ξένων, γειτονικῶν κυρίως, λαῶν¹⁷.

Σύμφωνα μὲ τίς πηγές πού ἀναφέρουν τὰ ὑπερφυσικά αὐτά φαινόμενα, οἱ θεοσημίες πού προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως ἦταν οἱ ἀκόλουθες: Ὀλική ἔκλειψη

11. N. Barbaro, *Giornale dell' assedio di Constantinopoli* (ἔκδ. E. Cornet), Wien 1856, σ. 46.

12. St. Runciman, *The Fall of Constantinople (1453)*, Cambridge University Press 1964 (ἑλλ. μ.ετ.φρ. Ν. Κ. Παπαρρόδου, ἔκδ. Μπεργαδῆ, Ἀθήνα 1979, σ. 257 σημ. 17).

13. Ub. Pusculus, *Constantinopoleos libri IV*, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν A. Ellissen, *Analekten der mittel und neugriechischen Literatur* 3, Leipzig 1857, σ. 79.

14. Κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ J. J. Sreznevsky, St. Petersburg 1854, σ. 122. Γιά τὸ κείμενο, τὰ προβλήματα καὶ τὴν ἀξία του, βλ. N. Jorga, Une source négligée de la prise de Constantinople, *ARBSH* 13 (1927) 91-92, καὶ B. Unbegaun, Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople, *RES* 9 (1929) 13 κ. ἑξ.

15. Γιά τίς πηγές αὐτές βλ. St. Runciman, ὁ.π., σ. 265-270, 281-285.

16. Βλ. ἐνδεικτικὰ, M. Braun - M. Schneider, *Bericht über die Eroberung Konstantinopels nach der Nikon - Chronik (übersetzt und erläutert)*, Leipzig 1943.

17. Βλ. ἐνδεικτικὰ, V. Grecu, Eine Belagerung Konstantinopels in der rumänischen Kirchenmalerei, *Byzantion* 1 (1924) 273-289.

τῆς σελήνης. Πτώση τοῦ εἰκονίσματος τῆς Παναγίας ἀπὸ τὰ χέρια αὐτῶν πού τὸ μετέφεραν, στὴ διάρκεια μιᾶς λιτανείας καὶ αὔξησις ὑπερφυσικῆ τοῦ βάρους του, ἀφοῦ κατάφεραν νὰ τὸ ἀνορθώσουν μετὰ ἀπὸ ἀρκετὴ ὥρα καὶ πολλές δεήσεις. Ξαφνικὴ καταιγίδα, μέ βροχή, βροντές, ἀστραπές καὶ χαλάζι, ἡ ὁποία ξέσπασε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἰδίας λιτανείας, ἀπειλώντας τὴ ζωὴ ὅσων ἔπαιρναν μέρος σὲ αὐτή. Πυκνὴ ὁμίχλη πού κάλυψε ὁλόκληρην τὴν Κωνσταντινούπολην, τὴν ἐπομένην ἡμέραν τῆς λιτανείας, ἐρμηνευόμενη ὡς ἔνδειξις ἀποχωρήσεως τοῦ θεικοῦ παράγοντα πού προστάτεψε τὴν Πόλην (ἐδήλου τὴν ἀποδημίαν τοῦ θεοῦ καὶ ἀναχώρησιν ἐκ τῆς πόλεως)¹⁸. Ὑπερφυσικῆς προέλευσης φῶς πού κατὰ τὴ νύκτα ἐμφανίζοταν πάνω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπογοητεύοντας τὸν τουρκικὸ στρατό, ἀφοῦ τὸ θεωροῦσε δεῖγμα θεϊκῆς προστασίας· τὸ φῶς αὐτὸ τίς τελευταῖες ἡμέρες πρὶν τὴν ἄλωση ἐμφανίστηκε ἀπομακροῦ καὶ τελικὰ ἐξαφανίστηκε. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ φαινόμενο σχετίζεται καὶ μέ τίς διηγήσεις γιὰ τὰ ὑπερφυσικῆς προελεύσεως φῶτα πού ἐμφανίζονταν πάνω ἀπὸ τὸν τροῦλο τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἐρμηνευόμενα ἀπὸ τοὺς Τούρκους σοφοὺς ὡς τὸ φῶς τῆς ἀληθινῆς πίστεως πού σὲ λίγο θὰ φώτιζε τὸ ἱερὸ κτήριο, ἀλλὰ καὶ μέ τίς διηγήσεις γιὰ τὰ μυστηριώδη φῶτα πού φαίνονταν νὰ λάμπουν πίσω ἀπὸ τὸ τουρκικὸ στρατόπεδο, χωρὶς νὰ ἔχουν λόγον ὑπάρξεως¹⁹.

Οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ διηγήσεις γιὰ τίς θεοσημιές πού προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453, ἴσως προκλήθηκαν ἀπὸ συναφῆ φυσικὰ φαινόμενα πού παρουσιάστηκαν στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ συγκυρία, βασίστηκαν ὅμως στὴν πεποίθησιν τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὴν προαναγγελίαν σημαντικῶν ἱστορικῶν γεγονότων μέσῳ θεοσημιῶν²⁰. Οἱ ἀπόψεις αὐτές ἐμφανίζονται στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται βεβαίως καὶ ἡ ὑπόλοιπη μεσαιωνικὴ ἱστοριογραφία²¹, οἱ ὅποιοι συνήθως ἐρμηνεύουν τὰ φυσικὰ καὶ μετεωρολογικὰ φαινόμενα πού καταγράφουν ὡς θεοσημιές γιὰ διάφορες ἐθνικές, προσωπικές καὶ ἄλλες καταστροφές²². Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, πού πιθανότατα ἀπηχοῦσαν ἀλλὰ καὶ ἐξέφραζαν τίς ἀντίστοιχες λαϊκές σκέψεις καὶ ἀνησυχίες, μέσῳ τῆς συχνῆς ἐπανάληψης ὁδηγήθηκαν σὲ ἓνα εἶδος τυποποίησης, καθὼς οἱ ἀναφερόμενες στίς

18. Κριτόβουλος XLVI, 890-891.

19. St. Runciman, ὁ.π., σ. 172-173.

20. Βλ. σχετικὰ D. Nastase, *Le langage symbolique médiéval et son importance pour les études byzantines*, XVI. *Internationaler Byzantinisten Kongress. Akten 1*, Wien 1981 (= JÖB 31), 2. 1.

21. Βλ. σχετικὰ Δ. Νασάσε, *Καθημερινὴ ζωὴ, θεοσημιές καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία στὴ μεσαιωνικὴ Ν. Α. Εὐρώπῃ, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου 'Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1989, σ. 623-628.

22. Τελευταῖα ἔχουν μελετηθεῖ οἱ σχετικὲς ἀναφορές στὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη ἀπὸ τὸ Στ. Λαμπάκη, *Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορίαν τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, Σύμμεικτα 7* (1987) 77-100.

πηγές θεοσημίες περιορίζονται, κατά κύριο λόγο, σέ σεισμούς²³, έκλείψεις ήλιου καί αϊμάτινες βροχές. Τά δεδομένα αὐτά μπορούσαν φυσικά νά τροποποιηθοῦν κατά περίπτωση, ἀνάλογα μέ τά φυσικά φαινόμενα πού τύχαινε νά προηγηθοῦν κάθε ἱστορικοῦ γεγονότος, τά ὅποια καί συνάπτονταν, στίς διηγήσεις τῶν ἱστοριογράφων καί τῶν χρονικογράφων, πρὸς αὐτό, ὡς θεοσημίες πού προεικόνιζαν τήν τέλεση καί τίς συνέπειές του.

Στὴν περίπτωση τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453 δέν προηγήθηκε σεισμός, ἐνῶ σημειώθηκε ἔκλειψη σελήνης καί βροχή, ἡ ὁποία παρ' ὅτι ὑπῆρξε σφοδρή, δέν ἦταν αϊμάτινη. Τά γεγονότα αὐτά, πού ἀποτυπώθηκαν στίς διηγήσεις τῶν ἱστορικῶν πηγῶν γύρω ἀπὸ τὴν ἄλωση, δέν ἐμπόδισαν ἀναφορές σέ σεισμούς²⁴ καί ἐκλείψεις, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν δημωδέστερων κειμένων, πού ἀναφέρονται στοῦ ἴδιου ἱστορικοῦ γεγονότος. Οἱ δημιουργοὶ τῶν κειμένων αὐτῶν, χωρὶς νά ἔχουν ἐπαφή μέ τά λόγια κείμενα τῶν ἱστορικῶν, ἐξέφρασαν τίς πεποιθήσεις τους γύρω ἀπὸ τίς θεοσημίες, πού θά ἔπρεπε νά ἔχουν παρατηρηθεῖ πρὶν τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μέ τά γνώριμά τους σύμβολα, δηλαδή μέ μνεῖτες σεισμῶν καί ἡλιακῶν ἐκλείψεων, ὅπως ἔκαναν καί σέ παρόμοιες περιπτώσεις, ἀναφερόμενοι σέ ἀλώσεις σημαντικῶν πόλεων.

Τό θέμα τῶν ἐκλείψεων τοῦ ἡλίου, ὡς προαναγγελία τῆς ἀλώσεως ἢ ὡς θρῆνος καί πένθος τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐμφανίζεται καί σέ λογιότερα θρηνητικά κείμενα, δημιουργήματα συγγραφέων πού μπορούσαν νά προσπελάσουν τό κείμενο τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν. Στὴν περίπτωση αὐτή, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καί σέ ἀνάλογο χωρίο τοῦ Παχυμέρη γιὰ τό θάνατο τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρη²⁵, πιθανότατα ἀπηχεῖται ἐπίδραση ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ στοῦ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ (23, 44-45)²⁶, ὅπου ὅμως καί πάλι ἓνα καθοριστικά δυσάρεστο γεγονός προκαλεῖ, ὅπως συμβαίνει καί στὴν περίπτωση τῆς ἀλώσεως, συσχότιση τοῦ ἡλιακοῦ φωτός.

Στὴ συνέχεια σταχυολογοῦνται οἱ σχετικές φράσεις τῶν χρονικῶν, τῶν μονωδιῶν καί τῶν θρήνων γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1453, ὥστε νά καταδειχθεῖ ἡ θεμα-

23. Ἀναφορές σέ σεισμούς, σύμφωνα μέ τίς βυζαντινές πηγές, βλ. καί στίς μελέτες G. Dagron, *Quand la terre tremble ...*, TM 8 (1981), Mélanges P. Lemerle, 87-103 [= Ὁ ἴδιος, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, London 1984 (Variorum Reprints), ἀρ. III]· Δ. Ναστάσε, ὅ.π., σ. 625.

24. Καί ὁ Παχυμὲρης θεωρεῖ τοὺς σεισμούς ἐκδήλωση θεϊκῆς δυσἀρέσκειας, προσπαθώντας νά ἐντοπίσει τά συγκεκριμένα αἷτια· βλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 94-99· πρβλ. A. Ducellier, *Les seismes en Méditerranée Orientale du XIème au XIIIème siècle. Problèmes et méthode et résultats provisoires*, Πρακτικά τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν 4, Ἀθήνα 1980, σ. 103-113.

25. Ἀναφέρει καί ἔκλειψη σελήνης, τό 1302 (Παχυμέρης X. 15 : 306, 3-21)· πρβλ. P. Schmid, *Zur Chronologie von Pachymeres, Andronikos*, L. II-VII, BZ 54 (1958) 85· Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 94.

26. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 94 καί σημ. 6.

τολογική συνάφεια καὶ ἡ ἐπανάληψη τοῦ θέματος γιὰ τὴ συσχότιση τοῦ ἡλίου, ἐνῶ σὲ μία περίπτωση μνημονεύεται καὶ σεισμός²⁷:

Μονωδία κυρ Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου: Εἰ δ' ἡλίου τις φαίη φθορὰν καὶ σκότος κοινόν, οὐδ' οὕτως ἀξίως ἐκτραγωδήσειε τὴν ξυμφορὰν οὐ μόνον ὅτι τὸ μὲν αἰσθητοὺς μόνους ἔβλαπτεν ἂν ὀφθαλμούς, τὸ δὲ τοὺς τῆς ψυχῆς...²⁸

Μονωδία νομοφύλακος Ἰωάννου διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ: Ἦλιε πάντα ὁρῶν, πῶς ἡνέσχου τοσοῦτον ἰδῶν, πῶς, εἰ μὴ κατέγνωσ ἀειφυγίαν σαυτοῦ καὶ τὸν ἅπαντα αἰῶνα σκότῳ καὶ μυχοῖς γῆς καὶ ἀφανείᾳ σεαυτὸν παρεδίδους...²⁹

Μονωδία Μανουὴλ τοῦ Χριστωνύμου: Ὡ σεισμός πασαν κατασείσας τὴν γῆν καὶ ἔτι δονουμένην καταλιπὼν, μᾶλλον δὲ τὰ μὲν κατασείσας, τὰ δὲ ἤδη καταβαλεῖν ἀπειλῶν... Ὡ ζόφωσις καὶ σκοτόμηνα, ἐπὶ τοσοῦτον ἡμῖν τὸν ἡλίον ἀποκρύψασαι καὶ τὰ πάντα σκότους καὶ κατηφείας πληρώσασαι³⁰.

Μονωδία ἀνωνύμου: Οὐχ ὥς ἐν ἀκμῇ μεσημβρίας οἷόν τις ἐκλελοιπῶς ἡλιος καὶ γνόφον καὶ σκότος καὶ ζάλην καὶ δεινὴν ἀμορφίαν καταχέας ἡμῶν³¹;

Μονωδία ἀδῆλου ἀκέφαλος: Ἵνα τί, ὦ ἡλιε, ἀνατολὴν τηνικαῦτα ἡνέσχου, καὶ οὐ παλίνδρομος ὑπὸ γῆν ἐξ ἔω πρὸς ἐσπέραν παρήλασας, ἀνασχὼν δῆ; Διὰ τί μὴ τὰς ἀκτῖνας συστείλας καὶ τῇ συμφορᾷ ζοφωθεῖς τὴν οἰκουμένην σκότους ἐπλήρωσας³²;

Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Φρίξον, ἡλιε, στέναξον, ἡ γῆ, καὶ κλονουμένη βόησον: Ἀκατάληπτε Κύριε, δόξα σοι³³.

Θρῆνος γιὰ τὴν ἄλωση: Καπνὸς ἐκ σοῦ προήρχετο, πικρὸς, φαρμακωμένος / καὶ

27. Σὲ ἀρκετὰ κείμενα αὐτῆς τῆς κατηγορίας δὲν ἀναφέρεται ἡ συσχότιση τοῦ ἡλιακοῦ φωτός ἢ ἄλλο «σημεῖο» τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος· βλ. σχετικὰ Σπ. Λάμπρος, Θρῆνος περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου Μυρέων, *NEA* 6 (1909) 495-499· ὁ ἴδιος, Καὶ ἄλλαι μονωδίαὶ εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *NEA* 8 (1911) 93· ὁ ἴδιος, Ἡ εἰς τὴν ἄλωσιν μονωδία Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ, *NEA* 8 (1911) 93· ὁ ἴδιος, Ὁ ἐν τῷ Χρησμολογίῳ τοῦ Λιγαριδοῦ Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *NEA* 15 (1921) 292-293· Δ. Ρούσσος, Παπὰ Συναδηνὸς καὶ Ματθαῖος ὁ Μυρέων, *NE* 24 (1938) 1229-1232· ὁ ἴδιος, *Studii istorice greco-române. Opere postume* 1, Bucureski 1939, σ. 159-179· Γ. Ζώρας, Θρῆνος Κωνσταντινουπόλεως (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἐλληνικὸν κώδικα 15), Ἐν Ἀθήναις 1955· ὁ ἴδιος, *Περὶ τῆς ἄλωσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήναι 1959, σ. 233-253· Er. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968.

28. Σπ. Λάμπρος, Μονωδίαὶ καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *NEA* 5 (1908) 204.

29. Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 219.

30. Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 229.

31. Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 241.

32. Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 245.

33. Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 248.

νέφος μέλαν ἐπὶ σέ καπνὸν διασκεπαίνει³⁴

Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Μή, τό 'πομένης, οὐρανέ, καί, γῆ, μή τὸ
 βασιτάξης / ἥλιε, σκότασε τὸ φῶς, σελήνη, μὴν τοὺς δώσης³⁵

Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως: χ' ἐσύ, σελήνη τοῦ οὐρανοῦ, τὴν γῆν μὴν τὴν
 φωτίσης³⁶

Τό πότε ἐπάρθη ἡ Κων/πολις
 Καί τὴν ὥραν ἐκείνην ὅπου ἐπάρθη ἡ
 Πόλις ἐσκεπάσθη ὁ ἥλιος καί ἐγινε
 σκότος εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Καί μὴ
 βάλη τινὰς εἰς τὸν νοῦν τοῦ ὅτι ἐγινεν
 ἐκλειψις τοῦ ἡλίου, ἀμμή τοῦτο ἦτον
 σημεῖον παρὰ Θεοῦ διὰ νὰ ἐγνωρίση ὁ
 κόσμος ὅλος, ὅτι ἡ Βασιλεύουσα τῶν
 πόλεων παρεδόθη εἰς τὰς χεῖρας τῶν
 Τουρκῶν³⁷.

«Χρονογράφος» τοῦ Δωροθέου
 Λέγουσι δὲ ὅτι ὅταν ἐπάρθη ἡ Πόλις,
 ἐσκοτίσθη ὁ Ἥλιος, καί δὲν ἦταν
 ἐκλειψις Ἥλιου, ἀμμή ἦτον σημεῖον
 παρὰ Θεοῦ διὰ νὰ τὸ ἐγνωρίση ὁ
 κόσμος ὅλος, ὅτι ἡ Βασιλεύουσα τῶν
 πόλεων παρεδόθη εἰς χεῖρας τῶν
 Τουρκῶν³⁸.

Παρόμοιες ἐξάλλου πληροφορίες παρέχουν καί ὀρισμένα δημοτικά τραγού-
 δια τοῦ Πόντου, πού ἀναφέρονται στό γεγονός τῆς ἀλώσεως, παρουσιάζοντας τίς
 ὑποτιθέμενες ἀντιδράσεις τοῦ ἡλίου, μέ τίς ὁποῖτες ἐκφράζεται ἡ λύπη του:

Ὁ ἥλιον πάει 'ς σὴν μάνναν ἀτ' μαυρομελανιασμένον

.....
 — Ντὸ ἔπαθες, νὲ γιόκα μου, χ' ἐμαυρομελανιάσες;

.....
 — Ἀιλί, ντ' εἶδαν τὰ μάτα μου 'σ σὸ σημερ'νὸν τὴ μέραν
 Ἀντὶς ἀρνὰ παιδὰ σπάζνε, ἀντὶς, πρόβατα μάννες
 ἀντὶς τὰ κράρα τ' ἄκλερα, σπάζνε τὰ παλληκάρα³⁹

34. Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., σ. 257-258.

35. Γ. Ζώρας, Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΝΕ 58 (1955) 727-731· Ἑμμ. Κριαράς, Τό Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινῶπολης (κριτικὴ ἐκδοσὴ), Θεσσαλονίκη 1956· πρβλ. Στ. Ἀλεξίου, Κρητικά σύμμεικτα 3. Τό ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινῶπολης, Ἑλληνικά 22 (1969) 444-447.

36. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΒΖ 12 (1903) 269-272· Γ. Ζώρας, Ἀγνωστος παραλλαγή τοῦ «Θρήνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (κατὰ τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδικα 3113), Παρνασσός 1 (1959) 329-342 [= Ὁ Ὀϊκος, Περί τὴν ἄλωσιν..., ὅ.π., σ. 235-253]· πρβλ. K. Krumbacher, Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel, München 1901 [Separat - Abdruck aus den Sitzungsberichten der philos. - philol. und der histor. Classe der Kgl. bayer. Academie der Wissenschaften 1901, Heft III], σ. 329-362.

37. Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., σ. 248.

38. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Χρονογράφου» τοῦ Δωροθέου τὰ Λαογραφικά, Λαογραφία 19 (1960) 21, μέ σχόλια σ. 63-64 ἀρ. 25.

39. Ἀ. Ι. Παρχαρίδης, Δημοτικά ἔσματα Πόντου, Λαογραφία 9 (1926-28) 237 [= Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικά Δημοτικά Τραγούδια (Ἑκλογή) 1, Ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 129]· πρβλ. ΚΛ, χφ.

Ἡ σταχυολογία αὐτὴ μπορεῖ νὰ καταδείξει τὴ διάδοση τοῦ θέματος τῶν θεοσημιῶν στὴ μεταγενέστερη τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453 σχετικὴ γραμματεία, μέσω τῶν συμφυρμῶν του πρὸς τὸ θέμα τῆς συμμετοχῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος (ἡλίου κ.λ.π.) στὸ θρῆνο γιὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Ὁ συμφυρμὸς αὐτὸς καὶ ἡ διάδοσή του ὑποδεικνύουν τὴν ἀπήχηση πού εἶχε τὸ θέμα στὸ εὐρύ λαϊκὸ κοινό. Τίς ἴδιες διαπιστώσεις μπορεῖ νὰ στηρίξει ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἐπαναλαμβανόμενης χρησιμοποίησης τῶν διηγήσεων γιὰ τίς θεοσημιές αὐτές, σέ ἔργα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς· ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ τὰ σχετικὰ μυθιστορήματα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου⁴⁰ καὶ τοῦ Κ. Δ. Κυριαζή⁴¹, ὅπου οἱ θεοσημιές ἀναγράφονται εἴτε μὲ παράθεση πηγῶν, εἴτε μὲ λογοτεχνικὴ ἐπεξεργασία τους, ὥστε νὰ ἐνσωματωθοῦν εὐκολότερα στὴν οἰκονομία τοῦ κάθε λογοτεχνικοῦ ἔργου⁴².

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ὑπάρχουσα λαογραφικὴ βιβλιογραφία, πού σχετίζεται μὲ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453, ἀναφέρεται κυρίως στὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς ἀλώσεως⁴³, στὴ θέση καὶ τὴ μνεία τῆς Ἀγίας Σοφίας ὡς ἐθνικοῦ συμβόλου⁴⁴, στίς παραδόσεις γιὰ θαυμαστὰ γεγονότα πού συνέβησαν τὴ στιγμὴ τῆς ἀλώσεως⁴⁵ καὶ στίς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατά-

31, σ. 94-95 (Πόντος, Ἰω. Βαλαβάνης, 1874).

40. Παναγ. Κανελλόπουλος, *Γενήθηκα στὸ χίλια τετρακόσια δύο 2*, Ἀθήνα 1980³, σ. 371-373.

41. Κ. Δ. Κυριαζής, *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος 2*, Ἀθήνα 1979⁴, σ. 262 (πτώση εἰκονίσματος), 263 (καταιγίδα), 266-267 (μίχλη), 268-269 (ἐμφάνιση φώτων πάνω ἀπὸ τὸν τροῦλλο τῆς Ἀγίας Σοφίας).

42. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὴ νεοελληνικὴ ποίηση βλ. Γ. Ζώρας, *Περὶ τὴν ἄλωσιν...*, ὅ.π., σ. 299-305.

43. Γ. Α. Μέγας, *Τὸ πάροισο τῆς Πόλης εἰς τὰ τραγούδια τοῦ Πόντου*, ΕΔ 3 (1949) 899-901· ὁ ἴδιος, *Οἱ Τραπεζουντιακοὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἄλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ΕΛΑ 8 (1953-54) 3-13· Κ. Ρωμαῖος, *Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ προδομένο κάστρο*, ΑΠ 28 (1966) 197-212 [= Ὁ ἴδιος, *Δημοτικὸ τραγούδι. Προβλήματα καταγωγῆς καὶ τεχνοτροπίας 1*, Ἀθήνα 1979, σ. 184-200]· ὁ ἴδιος, *Ὁ «Ἑλλεν Κωνσταντῖνον» καὶ τὰ παράπονα τῶν Ἀθηνωτικῶν τοῦ 1450*, ΑΠ 28 (1966) 213-232 [= Ὁ ἴδιος, *Δημοτικὸ τραγούδι...*, ὅ.π., σ. 201-220]· ὁ ἴδιος, *Ὁ γρίφος ἐνὸς τραπεζουντιακοῦ θρῆνου*, ΑΠ 27 (1965) 268-287 [= Ὁ ἴδιος, *Δημοτικὸ τραγούδι...*, ὅ.π., σ. 247-266]· Στ. Ἡμελλος, *Τὸ ἄγγελμα τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τραγούδια τῆς Θράκης*, ΕΚΕΕΑ 24 (1975-76) 3-10 [= Ὁ ἴδιος, *Θυλούμενα γιὰ τὴν ἄλωση καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση*, Ἀθήνα 1991, σ. 60-69].

44. Γ. Μ. Ἀποστολάκης, *Τὸ τραγούδι τῆς Ἀγιά Σοφίας*, ΕΕΦΣΠΘ 5 (1940) 3-15· Κ. Ρωμαῖος, *Τὸ τραγούδι τῆς Ἀγιά Σοφίας*, ΝΕ 52 (1953) 860-866 [= Ὁ ἴδιος, *Ἡ ποίηση ἐνὸς λαοῦ*, Ἀθήνα 1968, σ. 161-185 = Ὁ ἴδιος, *Κοντὰ στίς ρίζες. Ἐρευνα στὸν ψυχικὸ κόσμον τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα 1980², σ. 119-138]· ὁ ἴδιος, *Νέες ἀπόψεις γιὰ τὸ τραγούδι τῆς Ἀγιά Σοφίας. Σύγκριση τραγουδιοῦ καὶ ἱστορικῶν πηγῶν*, ΑΠ 28 (1966) 499-525 [= Ὁ ἴδιος, *Δημοτικὸ τραγούδι...*, ὅ.π., σ. 221-246]· ὁ ἴδιος, *Τὰ τρία καράβια στὸ τραγούδι τῆς Ἀγιά Σοφίας*, ΑΠ 28 (1966) 513-518 [= Ὁ ἴδιος, *Ἡ ποίηση...*, ὅ.π., σ. 185-190]· ὁ ἴδιος, *Ἡ Ἀγιά Σοφία στὸ χῶρον τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας*, ΜΓΕΥ 1 (1978), σ. 344-345 [= Ὁ ἴδιος, *Δημοτικὸ τραγούδι...*, ὅ.π., σ. 177-183]· πρβλ. Δ. Λουκάτος, *Ἡ Πόλη στὴ γλῶσσα καὶ στὰ κείμενα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, ΝΕ 53 (1953) 833-840.

45. Στ. Ἡμελλος, *Ἡ ἀνάβωση τῶν τηγανισμένων φαριῶν κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης*, Λαογραφία 34 (1985-86) 44-57, 355-360 [= Ὁ ἴδιος, *Λαογραφικά 1. Δημῶδεις παραδόσεις*, Ἀθήνα 1988, σ. 260-274 = Ὁ ἴδιος, *Θυλούμενα...*, ὅ.π., σ. 29-49]· ὁ ἴδιος, *Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ τὸ*

σταση⁴⁶, χωρίς νά ἔχει ἀσχοληθεῖ μέ τίς διηγήσεις περί θεοσημιῶν πού προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά ἀναχθοῦν σέ πρότυπα λαϊκῶν κοσμοθεωρητικῶν ἀπόψεων καί λαϊκῶν ἀντιλήψεων ἢ δεισιδαιμονιῶν, ὅπως θά ἀναφερθεῖ στή συνέχεια.

Ἡ λεπτομερὴς συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν διηγήσεων γιὰ τίς θεοσημιές πού προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453, φανερώνει ὅτι στήν πραγματικότητα οἱ ἱστορικές πηγές ἀποτύπωσαν λαϊκές ἀντιλήψεις καί δεισιδαιμονίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν καταγραφεῖ καί σέ νεώτερα χρόνια, χαρακτηρίζοντας μιὰ παραδοσιακὴ στάση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τόσο ἀπέναντι στὰ ἀσυνήθιστης σφοδρότητας φυσικά φαινόμενα ὅσο καί σέ σχέση μέ κοσμοϊστορικά γεγονότα. Τά διάφορα πρωτοφανῆ φαινόμενα⁴⁷, φυσικά, μετεωρολογικά ἢ ἄλλα, θεωροῦνται συχνά ἀπό τό λαό «σημεῖα» προεικονίζοντα σημαντικά, δυσάρεστα κατὰ κανόνα, γεγονότα τοῦ μέλλοντος. Πρόκειται γιὰ μιὰ ταυτόχρονη προσπάθεια νά μαντευθεῖ τό μέλλον καί νά ἐρμηνευθοῦν φυσικά φαινόμενα πού ξεφεύγουν ἀπό τίς δυνατότητες κατανοήσεως ἑνός παραδοσιακοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε, καί κατὰ τή λαϊκὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς, ἓνα συνταρακτικὸ καί πολυσήμαντο γεγονό⁴⁸, συνδεόμενο, ὅπως θά φανεῖ στή συνέχεια, μέ τίς γενικότερες λαϊκές κοσμοθεωρητικὲς ἀπόψεις. Εἶναι ἀπολύτως φυσικὸ νά συναφθοῦν πρὸς τό γεγονό⁴⁹ αὐτό διάφορα φυσικά φαινόμενα, ἀντιμετωπιζόμενα ὡς θεοσημιές πού προεικόνιζαν τὴν ἐπερχόμενη καταστροφή. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀλώσεως, συμπεριλαμβάνοντας στό ἔργο τους παρόμοιες διηγήσεις, ἀκόμη καί ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἴδιοι δέν τίς πίστευαν⁴⁹, διέσωσαν τίς εὐρύτατα διαδομένες λαϊκές πεποιθήσεις

ξύλινο σπαθί του, *Πρακτικά τοῦ Ἐκτάκτου Πνευματικοῦ Συμποσίου Ἀπὸ τὴν φωτεινὴ κληρονομία τοῦ Μυστρᾶ στὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθήναι 1990, σ. 263-272 [= *Dona Folkloristica. Festgabe für Lutz Röhrich zu seiner Emeritierung* 3 (1990), σ. 77-85 = 'Ο ἴδιος, *Θρυλούμενα...*, ὅ.π., σ. 50-59]· πρβλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* 1, Ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 21-27, ἀρ. 31-43 καί 2, Ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 656-691 (σχόλια).

46. Ν. Γ. Πολίτης, *Δημῶδεις δοξασίαι περί ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ΛΣ 1, Ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 14-27· Κ. Ρωμαῖος, *Ἡ κόκκινη Μηλιά τῶν ἐθνικῶν μας Θρύλων*, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), Κανίσκιον Φαίδων Ἰ. Κουκουλέ, 676-688 [= 'Ο ἴδιος, *Ἡ Κόκκινη Μηλιά. Σύμμεικτα*, Ἀθήνα 1979, σ. 11-23]· Στ. Ἡμελλος, *Τό κυπάρισι τοῦ Μυστρᾶ*, *Πρακτικά Α' Λακωνικοῦ Συνεδρίου* [= *ΛΣΠ 4 - Πρακτικά 1*] (1979), σ. 340-348 [= 'Ο ἴδιος, *Λαογραφικά* 1..., ὅ.π., σ. 146-154 = 'Ο ἴδιος, *Θρυλούμενα...*, ὅ.π., σ. 70-79]· πρβλ. Κ. Ρωμαῖος, *Τό Ἀθάνατο νερό*, Ἀθήνα 1973, σ. 158-161 [= 'Ο ἴδιος, *Παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα 1978, σ. 124-128].

47. Γιὰ ἀντίστοιχες νοοτροπίες τῶν Βυζαντινῶν, βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, *Περί δυσσιώνου σημείου πρὸ τῆς θανατώσεως τοῦ Καίσαρος Βάρδα*, *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 445-449.

48. Γιὰ τό ἱστορικὸ γεγονό⁴⁹ καί τὴ σημασία του, βλ. G. Schlumberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople en 1453*, Paris 1926· Κ. Ἀμαντος, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, *ΗΣΠΕ* (1953), σ. 7-19· Δ. Ἀ. Ζακυθνήος, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τό τέλος τοῦ μέσου αἰῶνος*, *ΗΣΠΕ* (1953), σ. 77-91· ὁ ἴδιος, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ πολιτικὴ καί οἰκονομικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν Εὐρώπην*, *ΗΣΠΕ* (1953), σ. 93-110· Γ. Ἀ. Μέγας, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰ τραγούδια καί τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ*, *ΗΣΠΕ* (1953), σ. 245-255.

49. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ἱστορικοὶ, ἰδίως μάλιστα οἱ αὐλικοὶ, δέν πίστευαν τὰ μυθικὰ στοιχεῖα πού παρέθεταν στὰ ἔργα τους· βλ. P. J. Alexander, *Historiens byzantins et croyances*

τῆς ἐποχῆς τους, οἱ ὁποῖες μέσῳ τῆς προφορικῆς παραδόσεως ἐπιβίωσαν μέχρι τὰ νεώτερα χρόνια. Ἡ ἐπιβίωση αὐτή, πού ἀποτελεῖ καὶ ἐγγύηση γιὰ τὸ παραδοσιακὸ τῶν γραφομένων ἀπὸ τίς ξεταζόμενες ἐδῶ ἱστορικές πηγές, θὰ καταδειχθεῖ μέ τίς συγκρίσεις πού ἀκολουθοῦν.

Ἡ ἔκλειψη τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης ἐθεωρεῖτο προάγγελος κακῶν εἰδήσεων, κυρίως θανάτων βασιλέων, πολέμων, στρατιωτικῶν συμφορῶν καὶ ἀλώσεων σημαντικῶν πόλεων⁵⁰. Ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἱστορικοὺς κυρίως, συγγραφεῖς, οἱ ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου συνάπτονται πρὸς συγκεκριμένες συμφορές⁵¹, θανάτους⁵², ἀτυχίες στρατιωτικές⁵³ καὶ καινοτομίες βλαπτικές ἢ ὀλέθριες⁵⁴. Σέ περιπτώσεις θεοκρισιῶν, ἂν συνέβαινε ἔκλειψη, ἐρμηνεύονταν ὡς ἀπόδειξη ὑποπτης διάθεσης ἀπὸ μέρους τοῦ ἐλεγχόμενου διὰ τῆς θεοκρισίας⁵⁵. Ἐξάλλου, στήν ὄνειροκριτικὴ παράδοση, ὁ αἵματός τις ἥλιος θεωρεῖται προάγγελος συμφορῶν καὶ δυστυχίας⁵⁶, ἐρμηνεία ἡ ὁποία μᾶλλον σχετίζεται μέ τίς ἀπόψεις τοῦ λαοῦ γιὰ τὴ σημασία τῆς ἔκλειψης ὡς θεοσημίας καταστροφῶν καὶ θανάτων.

Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἰδίως οἱ χρονικογράφοι⁵⁷, κατέγραφαν μέ εὐσυνειδησία τίς ἐκλείψεις, συνδέοντάς τις πρὸς σημαντικὰ ἱστορικά γεγονότα πού ἀκολούθησαν. Ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἐνθυμήσεων διέσωσαν πληροφορίες γιὰ ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης⁵⁸, γεγονός πού ἐπισημαίνει τὴ σημασία πού

eschatologiques, *Actes du XIIe Congrès International d'Études byzantines* 2, Beograd 1964, σ. 1-8.

50. Φ. Κουκουλές, *BBH* 1. 2, Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 219.

51. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν* 14, 12 (ἔκδ. M. Pinder - Th. Büttner - Wobst, 1841-1897, CSHB)· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 2, 624 x. ἕ. (ἔκδ. L. Schopen, 1829, CSHB).

52. Μιχαὴλ Γλυκάς, *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς θείας γραφῆς*, 395 (ἔκδ. Σ. Εὐστρατιάδης, Ἀλεξάνδρεια 1912)· Νικηφόρος Γρηγοράς, ὁ.π., 1, 460. 5.

53. Ἰω. Χρυσόστομος, PG 59, σ. 563· Ἀχμέτ, *Ὀνειροκριτικόν* 106, 128, 11 (ἔκδ. Fr. Drexel, Lipsiae 1925)· Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις* 500, 10· 760, 16 (ἔκδ. I. A. van Dieten, Berlin - New York 1975, CFHB).

54. Ἀρτεμίδωρος, *Ὀνειροκριτικόν* 1, 2 (ἔκδ. R. A. Pack, Leipzig 1963).

55. Ἄννα Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάς* 1, 338, 20 (ἔκδ. B. Leib, Paris 1937). Γιὰ τίς δεισιδαμονίες στοῦ ἔργο αὐτὸ βλ. G. Buckler, *Anna Comnena. A study*, Oxford 1968², σ. 76-86.

56. Fr. Drexel, *Anonymes Traumbuch des cod. Paris. Gr. 2511, Λαογραφία* 8 (1921-25) 355, 29· ὁ ἴδιος, *Traumbuch des Propheten Daniel nach dem cod. Vatic. Palat. Gr. 319, BZ* 26 (1926) 302, 213.

57. Ἀναφέρεται, γιὰ παράδειγμα, ἡ περίπτωση τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Αἰνίου, ὁ ὁποῖος μνημονεύει παρόμοια φαινόμενα· βλ. Ἐφραίμ Αἰνίου, *Ἱστορία Χρονικὴ*, 1935-1938 (ἔκδ. Od. Lampsidis, Athenis 1990, CFHB).

58. Βλ. ἐνδεικτικὰ Sp. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos* 1-2, Cambridge 1895-1900, ἀρ. 511, 4246, 5775.13, 6090, 6329, 3170.20· ὁ ἴδιος, *Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη*, NEA 7 (1910) 132, 134, 140, 143, 144, 177, 194, 195, 196, 205, 207, 230, 246 (ἡλίου), 141, 144, 168, 170, 180, 231, 276 (σελήνης)· ὁ ἴδιος, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς Β'*. Κώδικες τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, NEA 8 (1911) 491· Ἀθηναγόρας, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς*

ἀπέδιδαν σέ παρόμοια φαινόμενα τὰ εὐρύτερα λαϊκά στρώματα, στὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν ὁποίων ὀφείλονται, κατὰ κύριο λόγο, οἱ σωζόμενες ἐνθυμήσεις. Ὁ λαός, φοβισμένος ἀπὸ τίς ἐκλείψεις, κατέφευγε στοὺς ναοὺς, ὅπου τελοῦνταν δεήσεις, καὶ σχηματίζε λιτανεῖες, ὥστε νὰ ἐξευμενισθεῖ ὁ Θεός καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέψει νὰ συμβεῖ ὁποιαδήποτε συμφορά, ὡς συνέπεια καὶ συνέχεια τοῦ φαινομένου⁵⁹. Σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις τὸ γεγονός τῆς ἐκλειψῆς ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ ἡ λαϊκὴ ἀγανάκτηση ἐναντίον ἑνὸς ἡγεμόνα, οἱ ἁμαρτίες τοῦ ὁποίου θεωρήθηκαν ὑπαίτιες τόσο τῆς ἐκλειψῆς ὅσο καὶ τῶν συμφορῶν πού ἀναπόδραστα θὰ ἀκολουθοῦσαν⁶⁰.

Παρόμοιες ἀντιλήψεις ἔχουν καταγραφεῖ καὶ στὰ νεώτερα χρόνια στὸν ἐλληνικὸ λαό, κατὰ τίς ὁποῖες ἡ ἐκλειψὴ ἡλίου προμηνύει πόλεμο καταστρεπτικὸ γιὰ τοὺς χριστιανούς⁶¹, ἀσθένειες, δυστυχίες, καταστροφές καὶ κακοτυχίες⁶². Εἰδικότερα ἡ ἐκλειψὴ τῆς σελήνης συνδέεται, κατὰ τίς λαϊκές ἀντιλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες⁶³, πρὸς τὴ δράση μάγων καὶ κυρίως μαγισσῶν⁶⁴, οἱ ὁποῖες «τὴν κατεβάζουν» ἀπὸ τὸν οὐρανό, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκλειψῆς, γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν στὶς μαγικὲς τοὺς πράξεις⁶⁵, ὥστε νὰ ἀποκτήσουν ἰδιαίτερη δύναμη καὶ ἰσχύ.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω ἡ ἐκλειψὴ σελήνης πού μαρτυρεῖται ἀπὸ τίς ἱστορικές πηγές πρὶν τὴν ἄλωση τοῦ 1453, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναφορές σέ συσκότιση τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου πού ὑπάρχουν σέ μεταγενέστερους θρήνους γιὰ τὸ γεγονός τῆς ἀλώσεως⁶⁶, μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὶς προαναφερθεῖσες λαϊκές ἀντι-

Παναγίας Β', *ΕΕΒΣ* 11 (1935) 175.

59. Εὐγενικός Νομοφύλαξ, *Περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος Βασιλέων* 366, 78 κ. ἑξ. (ἔκδ. L. Tafel, *Eustathii Opuscula*, Francofurti ad Moenum 1832).

60. Βλ. Σπ. Λάμπρος, *Τὸ τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου*, *ΝΕΛ* 4 (1907) 271· πρβλ. Ἱ. Τ. Παμπούκης, *Τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου περὶ τῶν τῆς Τραπεζοῦντος Βασιλέων*, Ἀθῆναι 1947, καὶ Ὁδ. Λαμφίδης, *Ὁ βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντος κατὰ τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου*, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), Κανίσκιον Φαίδωνι Ἱ. Κουκουλέ, σ. 571.

61. Ξ. Ἀκογλου, *Λαογραφικὰ Κοτυώρων* (τοῦ Πόντου), Ἀθῆνα 1939, σ. 290· πρβλ. Ν. Θεόπουλος, *Οἱ ναυτικοὶ τοῦ Πόντου*, *ΠΕ* 15 (1951) 849.

62. Φ. Κουκουλέ, *ΒΒΠ* 1. 2, Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 221.

63. Ἀνάλογες ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν χρόνων βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντιναὶ τινὲς παραδόσεις*, *ΕΕΒΣ* 22 (1952) 28-29.

64. Γιὰ τὴ σελήνη σέ μαγικὲς πράξεις βλ. Στ. Ἡμελλας, *Τὸ περὶ ζῶων ιδιότητος ἔργον τοῦ Αἰλιανοῦ ὡς πηγὴ εἰδήσεων περὶ μαγικῶν καὶ δεισιδαιμονίων δοξασιῶν καὶ συνηθειῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 31, 73, 76-77· Δ. Σ. Μπενέκος, *Ἡ ἀγωγή τῶν δαίμονων στὴν Ἠπειρο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς μαγείας*, Ἰωάννινα 1988, σ. 63, 129, 183.

65. Ν. Γ. Πολίτης, *Ἡ σελήνη κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, *ΛΣ* 2, Ἐν Ἀθήναις 1975², σ. 157 κ. ἑξ.· Δ. Ἀ. Πετρόπουλος, *Θεοκρίτου Εἰδύλλια ὑπὸ λαογραφικῆν ἀποφιν ἐρμηνευόμενα*, *Λαογραφία* 18 (1959) 41-44, 61.

66. Σέ ὅσα ἔχουν ἀναφερθεῖ, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ἀνάλογη μνεῖα, στὸ θρῆνο πού ἀποδόθηκε στὸν Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλὰ ἡ Λιμενίτη· βλ. E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire* 1. 1, Paris 1880, σ. 169-202 [= Γ. Ζώρας, *Βυζαντινὴ ποίησις*, Ἀθῆναι 1956 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 1), σ. 178,

λήφεις καὶ δεισιδαιμονίες, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες οἱ ἐκλείφεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης προεικονίζουν κάποια σημαντική καταστροφή, εἰδικότερα μάλιστα ἄλωση μιᾶς σημαντικῆς πόλης, ἡ ὁποία ὀφείλεται, κατὰ κύριο λόγο, στίς ἁμαρτίες τοῦ λαοῦ ἢ τῶν ἡγεμόνων του.

Παρόμοια καταγωγή μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ καί στήν περίπτωση τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία κινήθηκε μόνη της, ἔπεσε στό ἔδαφος καί ἀπέκτεψε μεγάλο βάρος, ὥστε νά χρειαστοῦν μεγάλες προσπάθειες καί θερμές παρακλήσεις γιά νά μπορέσουν νά τήν τοποθετήσουν ξανά στή θέση της. Συγγενική θεματολογικά εἶναι ἡ διήγηση τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, γιά τήν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγήτριας, ἡ ὁποία παρουσίασε παρόμοια φαινόμενα κατὰ τή λιτάνευσή της, τά ὁποῖα ὁ σοφός ἱεράρχης ἐρμηνεύει ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἀποφάσεως τῆς Θεοτόκου νά ἐγκαταλείψει τήν πόλη, ἀποσύροντας τήν ὑπερφυσική βοήθεια πού τῆς παρεῖχε⁶⁷.

Σύμφωνα μέ τίς βυζαντινές πηγές οἱ εἰκόνες πού δάκρυζαν⁶⁸ ἢ κινοῦνταν ἀπό μόνες τους σέ ὦρα λιτανείας⁶⁹, προοιωνίζαν δεινά⁷⁰. Ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει μία εἰκόνα τῆς Θεοτόκου πού δάκρυζε καί μία εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου πού αἱμορροοῦσε, στή συνοικία τοῦ Χαρσίου⁷¹, θεωρώντας τα δείγματα θεϊκῆς δυσάρεσκειας⁷².

Τό θέμα σχετίζεται μέ μία εὐρύτερα διαδομένη ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάθε ἅγιος ζεῖ καί δρᾷ μέσα ἀπό κάποια θαυματουργή εἰκόνα του, ἔτσι ὥστε οἱ ἀντιδράσεις τοῦ εἰκονίσματος (κινήσεις αὐτόματα, δάκρυα, αἷμα κ.λ.π.) νά ἀντικατοπτρίζουν τίς διαθέσεις τοῦ ἀπεικονιζομένου ἁγίου⁷³. Στίς ἀπόψεις αὐτές ἀνάγονται οἱ παραδόσεις γιά εἰκόνες πού κινοῦνται αὐτόματα, κάποτε ἀντίθετα μέ τή θέληση τῶν ἀνθρώπων⁷⁴, δακρυρροοῦν⁷⁵, αἱμορ-

στ. 49-50]· πρβλ. G. Chatzidakis, *Ist Georgillas der Verfasser des Gedichtes von der Eroberung Konstantinopels?*, *BZ* 3 (1894) 581-589.

67. Φ. Κουκουλές, *ΘΕΛ* 2, Ἀθήναι 1950, σ. 23.

68. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* 461, 20 (ἔκδ. I. A. van Dieten, Berlin - New York 1975, CFHB).

69. *Βίος τοῦ δόσιου Θεοδώρου* (ἔκδ. Θ. Ἰωάννου, *Μνημεῖα ἀγιολογικά*, Βενετία 1884, σ. 477, 482).

70. Φ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 1. 2, Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 225.

71. Βλ. R. Janin, *Constantinople Byzantine. La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1. Les églises et les monastères*, Paris 1964², σ. 329.

72. Στ. Λαμπάκης, ὁ.π., σ. 84.

73. ΚΛ, χφ. 2960, σ. 339-340 (Καρδίτσα, Ἄν. Παπαμιχαήλ, 1960)· Στ. Ἡμελλος, Εἰκόνες ἁγίων δεομεινόμεναι, *EKEEΛ* 24 (1975-76) 60-61· πρβλ. L. Kretzenbacher, Kulturbedingungen und Funktionen der mittelalterlichen Legende, *EE* 9:1 (1976) 57-58.

74. Στ. Ἡμελλος, ὁ.π., σ. 60-64· πρβλ. G. van der Leeuw, *Phänomenologie der Religionen*, Tübingen 1956², σ. 515.

75. Στ. Ἡμελλος, ὁ.π., σ. 61· πρβλ. H. D. Betz, *Lukian von Samosata und das Neue Testament*, Berlin 1961, σ. 42-43· ΚΛ, χφ. 2332, σ. 299-300 (Πλαγιά Λέσβου, Ἐμμ. Σαρέλλης, 1960).

ροοῦν⁷⁶, παράγουν θορύβους⁷⁷ ἢ χάνουν τή λάμπη τους⁷⁸.

Εἰδικότερα οἱ διηγήσεις γιά ἑαφνική αὐξηση τοῦ βάρους μιᾶς εἰκόνας κατά τή διάρκεια λιτανείας, ὥστε νά μὴν μποροῦν νά τή μεταφέρουν ὅσοι τήν ὑπο-
 βαστάζουν, καί γιά ἀνάκτηση τοῦ ἀρχικοῦ βάρους μετά ἀπό δεήσεις καί λιτα-
 νεῖες, παρουσιάζουν μεγάλη διάδοση στο σχετικό νεοελληνικό ὕλικό⁷⁹. Τό βά-
 ρος τοῦ εἰκονίσματος αὐξάνεται γιά νά ὑποδηλώσει θάνατο πού πρόκειται νά
 συμβεῖ⁸⁰, δυσaréσκεια τοῦ εἰκονιζομένου γιά συγκεκριμένο πρόσωπο⁸¹ ἢ
 γεγονός⁸² καί καταστροφή πού πρόκειται νά συμβεῖ, ἐπιδρώντας δυσμενῶς στή
 ζωή τῆς κοινότητος⁸³.

Ἀλλά καί ἡ πτώση ἑνός ἀντικειμένου, μέ εἰδική λατρευτική ἀξία, στό
 ἔδαφος κατά τή διάρκεια μιᾶς τελετουργικῆς πομπῆς θεωρεῖται ἐξαιρετικά δυ-
 σοίωνο γεγονός, τό ὁποῖο προεικονίζει συμφορές· ἡ πτώση τῶν στεφάνων τοῦ
 γάμου, γιά παράδειγμα, κατά τή διάρκεια τῆς γαμήλιας πομπῆς, ἐκλαμβάνεται
 ὡς κακός οἰωνός γιά τό μέλλον τῶν μελλονύμφων⁸⁴.

Στό πλαίσιο αὐτό ἡ πτώση τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας κατά τίς λιτανεῖες πού
 προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453 θεωρήθηκε ὡς θεοσημία γιά τήν ἐπικεί-
 μενη ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰδικότερα μάλιστα θεωρήθηκε ὡς
 σημεῖο γιά τήν ἐγκατάλειψη τῆς Πόλης ἀπό τή Θεοτόκο καί τήν προστασία της,
 ὅπως συνέβη καί στήν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης, κατά τίς πληροφορίες τοῦ
 Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης.

Παρόμοια ἐρμηνεῖα μπορεῖ νά δοθεῖ καί στήν ἐμφάνιση τῆς πυκνῆς
 ομίχλης, ἡ ὁποία κάλυψε τήν Κωνσταντινούπολη μετά τή λιτανεία πού προανα-
 φέρθηκε, καί πρίν τήν ἄλωση. Κατά τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ἡ ἐμφάνιση

76. ΚΛ, χφ. 3902, σ. 35 (Ρόδος, Μ. Κριάρης, 1976)· Ἀν. Βρόντης, Ροδιακή λαογραφία Α'. Οἱ Παναγίες τῆς Ρόδου ἀπό ἱστορική καί λαογραφική ἔποψη, *Λαογραφία* 11 (1934) 556.

77. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία καί θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Σάμου*, Ἀθήνα 1991, σ. 210· πρβλ. ΚΛ, χφ. 2894, σ. 109-110 (Ἄνω Κλειναί Φλωρίνης, Ἄγγ. Δευτεραῖος, 1964).

78. Μ. Γ. Βαρβούνης, ὁ.π., σ. 210-211· πρβλ. ΚΛ, χφ. 2392, σ. 29 (Ἀβδηρα, Στ. Ἡμελλος, 1961).

79. Φ. Κουκουλές, Βυζαντιναί τινές παραδόσεις, *ΕΕΒΣ* 22 (1952) 13-14.

80. ΣΛ, χφ. 1527, σ. 6 (Κουμαραδαῖοι Σάμου, Μ. Ἀντωνίου, 1972)· ΚΛ, χφ. 2330, σ. 300 (Πλαγιά Λέσβου, Ἐμμ. Σαρέλλης, 1960)· Μ. Γ. Βαρβούνης, ὁ.π., σ. 210.

81. ΣΛ, χφ. 3670, σ. 80-81 (Σάμος, Μ. Γ. Βαρβούνης, 1990)· ΚΛ, χφ. 2135, σ. 70 (Σχοινοχώρι Ἀργολίδος, Μ. Σπανός - Δ. Παπαδάκη, 1954)· Μ. Γ. Βαρβούνης, ὁ.π., σ. 145 σημ. 75.

82. ΚΛ, χφ. 1971, σ. 52 (Κρυόβρυση Ἐλασσόνας, Λ. Κ. Τσέλιος, 1953)· ΚΛ, χφ. 1975, σ. 78 (Λυκουδί Ἐλασσόνας, Ἀθ. Παπανικολάου, 1975)· ΚΛ, χφ. 2135, σ. 70 (Σχοινοχώρι Ἀργολίδος, Μιχ. Σπανός - Δ. Παπαδάκη, 1954).

83. ΚΛ, χφ. 1968, σ. 32 (Ξηροχώρι Πατρῶν, Γ. Παπαδημάκη, 1953)· πρβλ. ΚΛ, χφ. 2042, σ. 100 (Βαρελαῖοι Εὐβοίας, Ἀν. Βλάχος, 1953).

84. Βλ. σχετικὰ ΚΛ, χφ. 1446 Α', σ. 201 (Σκουτάρος Λέσβου, Δ. Λουκάτος, 1940)· πρβλ. Εἰρ. Ἀντζουλάτου - Ρετσίλα, *Τά στέφανα τοῦ γάμου στή νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1980, σ. 65 κ.ἑξ.

ἐνός θολεροῦ καὶ νεφελώδους ἀστέρος προεικονίζει τὸ θάνατο ἐνός σημαντικοῦ προσώπου⁸⁵, ἐνῶ δυσοίωνη θεωρεῖται ἡ παρουσία στὸν οὐρανὸ νεφελώδους σταυροῦ⁸⁶ ἢ πορφυρῶν νεφελῶν⁸⁷. Ἀλλὰ καὶ ἡ ξαφνικὴ παρουσία νεφώσεως σημαίνει, στὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια⁸⁸, συμφορὰ πού ἔχει πλήξει τὸ νεφοσκεπὴ τόπο⁸⁹, ἢ πού θὰ πλήξει τὴν περιοχὴ ὅπου τὸ νέφος θὰ σταθεῖ προκαλώντας βροχόπτωση⁹⁰.

Σύμφωνα μέ τίς λαϊκὲς ἀντιλήψεις, πού ἀνάγονται ἤδη στὰ ὁμηρικὰ χρόνια⁹¹, συχνά μιά θεότητα ἐμφανίζεται στοὺς ἀνθρώπους ἢ μετακινεῖται μέ τὴ μορφή ὁμίχλης. Οἱ πεποιθήσεις μάλιστα αὐτές ἔχουν ἐπιδράσει σέ ἀγιογραφικά καὶ ὕμνογραφικά κείμενα, καθὼς καὶ στὴν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία⁹², ὅπου συχνά ἡ θεία παρουσία συνδέεται μέ τὴν ἀπεικόνιση νεφέλης ἢ πόκου.

Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές μποροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ἀπόχρωση θεοσημίας πού δόθηκε στὴν ὁμίχλη, ἡ ὁποία κάλυψε τὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν τὴν ἄλωση τοῦ 1453, θεωρούμενη ὡς σημεῖο ἐγκατάλειψης τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς θεϊκοὺς προστάτες της, ἅρα ὡς σαφὴς προάγγελος τῆς ἐπικείμενης πτώσης στὰ χέρια τῶν Τούρκων πολιορκητῶν.

Στὸ ἴδιο ἐννοιολογικὸ πεδίο κινεῖται καὶ ἡ θεοσημία γιὰ τὰ ὑπερφυσικῆς προέλευσης φῶτα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονταν πάνω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐξαφανίστηκαν πρὶν τὴν ἄλωση. Τὴν ἐξαφάνιση μάλιστα αὐτή, σύμφωνα μέ τίς ἐξεταζόμενες ἐδῶ πηγές (Σφραντζῆς 615-619), καὶ οἱ Τούρκοι τὴν ἐρμήνευσαν ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀντιπάλων τους, ἀπὸ μέρους τῶν θεϊκῶν προστατῶν τους.

Κατὰ τίς λαϊκὲς ἀντιλήψεις τὸ ὑπερφυσικὸ λαμπρὸ φῶς πού παρουσιάζεται κυρίως κατὰ τὴ νύκτα, ἀποτελεῖ σύμβολο μιᾶς θεϊκῆς, καὶ ὅπωςδὴποτε ὑπερφυσικῆς, παρουσίας, καθὼς φανερώνει τὴν ὕπαρξή, στό συγκεκριμένο τόπο,

85. *Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη* 463, 11 (ἔκδ. Im. Bekker, 1838, CSHB).

86. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 1, 385 (ἔκδ. L. Schopen, 1829, CSHB).

87. Νεόφυτος Ἐγκλειστος, *Ἀνάμνησις περὶ σεισμῶν διαφόρων*, AB 26 (1907) 209, 11· πρβλ. *Βίος ἀγίου Γεωργίου τοῦ ἐν Χωζιβᾷ*, AB 7 (1888) 337, 7· Φ. Κουκουλές, *BBΠ* 1, 2, 'Ἐν Ἀθῆναις 1948, σ. 221-222.

88. Βλ. Δ. Ἀ. Πετρόπουλος, *Τὸ νέφος στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια*, *Λαογραφία* 17 (1957) 454-458.

89. Σχετικoὺς στίχους βλ. E. Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques*, Paris 1873, σ. 124 ἀρ. 68.

90. Σχετικoὺς στίχους βλ. ΚΛ, χφ. 125, σ. 136 (Γορτυνία, Χ. Σακελλαριάδης, 1919)· ΚΛ, χφ. 2195, σ. 203 ('Αετὸς Τριφυλίας, Δήμ. Πουλίτση, 1940).

91. J. Kakridis, *Homère et les créations populaires, Mélanges Octave et Melpo Merlier* 3, Athenes 1957, σ. 86-87· πρβλ. γιὰ τὸ νέφος στὴ λαϊκὴ παράδοση, Zimmerman, Nebel, *HDA* 6 (1934-35), σ. 991, καὶ Stegemann, Wolke, *HDA* 9 (1938-41), σ. 804.

92. Σχετικὲς πληροφορίες βλ. Ν. Δρανδάκης, *Πόκος ἢ νεφέλη; Ἀσυνήθιστη λεπτομέρεια τῆς παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία*, *ΕΕΦΣΠΑ* 26 (1977-78) 258-267, καὶ ἰδιαίτερως σ. 262-267, μέ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

άγιων λειψάνων⁹³, εικονισμάτων⁹⁴, έρειπίων ναών⁹⁵ ή μιᾶς θαυματουργικῆς δύναμης⁹⁶, ἐνῶ παρόμοια στοιχεῖα ἀπαντοῦν σέ λαϊκές παραδόσεις καί ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν⁹⁷, ὅπου πάντοτε τό ὑπερφυσικό φῶς θεωρεῖται ἀποτέλεσμα μιᾶς θεϊκῆς παρουσίας. Κατά φυσική συνέπεια ή ὑποχώρηση αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν φαινομένων ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποχώρηση τῆς θεϊκῆς παρουσίας, ή ὁποία στήν ἐξεταζόμενη περίπτωση ἄφησε ἀπροστάτευτη τήν Κωνσταντινούπολη, ἐπιτρέποντας τήν ἄλωσή της.

Τέλος στίς θεοσημίες μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ καί ή διήγηση γιά τήν ξαφνική καταιγίδα πού ἐπληξε, μέ ἰδιαίτερη σφοδρότητα, τήν Πόλη κατά τή διάρκεια τῆς λιτανείας, ὅποτε ἐκδηλώθηκε ή θεοσημία μέ τό εἰκόνημα τῆς Παναγίας.

Στίς βυζαντινές πηγές οἱ αἰφνίδιες καί σφοδρές καταιγίδες θεωροῦνται συνήθως κακοί οἰωνοί, ἰδίως μάλιστα ἄν πρόκειται γιά αἱματόχρωμη βροχή, τήν ὕφαιμο ἀδρά χάλαζα⁹⁸, πού ἐκλαμβάνεται κάποτε καί ὡς θεοσημία γιά τήν ἄλωση σημαντικῶν πόλεων⁹⁹. Χαρακτηριστικοί εἶναι οἱ ἀκόλουθοι στίχοι τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη¹⁰⁰:

Σημεῖα κατεφαίνοντο καί τέρατα φρικώδη
λάμψεις ἡλιοσέληνοι, ὄμβροι βροχῆς αἱμάτων

Μέ παρόμοιο τρόπο ἐρμηνευόταν καί ή πτώση αἱματόχρωμης τέφρας¹⁰¹, ἐνῶ ή δυσοίωνα ἀπόχρωση τοῦ φαινομένου¹⁰² ἀπηχεῖται καί σέ ἀντίστοιχες ἀντιλήψεις ξένων λαῶν¹⁰³.

93. ΣΛ, χφ. 1250, σ. 104 (Κυφελή Λαρίσης, Ἰ. Ασπ. Παραπανήσιου, 1971)· ΚΛ, χφ. 4434, σ. 11 (Φανάρι Καρδίτσας, Μ. Γ. Βαρβούνη, 1991)· πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνη, Σαμιακή ἀγιολογική παράδοση, ΒΔ 4 (1990) 73-74.

94. Ἀλ. Φλωράκης, Τῆνος. Λαϊκός πολιτισμός, Ἀθήνα 1971, σ. 401-402, 404, 406, 409-410· Ν. Δημητρίου, Λαογραφικά τῆς Σάμου 1, Ἀθήνα 1983, σ. 431.

95. ΚΛ, χφ. 2764, σ. 44-45 (Ἰ. Αμοργός, Στ. Ἡμελλος, 1963)· Στ. Ἡμελλος, Παρατηρήσεις ἐξ ἐπιτοπίου ἐρεύνης εἰς τόν λαϊκόν πολιτισμόν τῶν νοτίων Κυκλάδων, Ἀθήνα 1974, σ. 21.

96. ΣΛΠΘ, χφ. 544, σ. 42 (Σοφᾶδες Καρδίτσας, Ἀπ. Γιωτάκος, 1961-62)· πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνη, Τό τραγούδι τοῦ ἐπισκόπου Φαναρίου Σεραφεῖμ, Παρνασσός 30 (1988) 197 κ.ἐξ.

97. Βλ. σχετικά St. Thompson, Motif-Index of Folk Literature 5, Copenhagen 1957, ἀρ. N 532, N 511. 1. 4, ὅπου καί ή σχετική βιβλιογραφία.

98. Φ. Κουκουλές, ΘΕΑ 2, Ἀθήνα 1950, σ. 20-21.

99. Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική Διήγησις 775, 6 (ἐκδ. I. A. van Diemen, Berlin - New York 1975, CFHB).

100. Ἰω. Τζέτζης, Προοίμιον εἰς τήν Ὀμήρου Ἰλιάδα στ. 981 (ἐκδ. P. Matranga, Anecdota Graeca 1, Romae 1850, σ. 33).

101. Λέων Γραμματικός, Χρονογραφία 237, 21 (ἐκδ. Im. Bekker, 1842, CSHB)· Λέων Διάκωνος, Ἱστορία 69, 23 (ἐκδ. C. B. Hasii, 1828, CSHB)· Θεοφάνης, Χρονογραφία 185, 5. 527, 13 (ἐκδ. H. Turtledove, The Chronicle of Theophanes, University of Pennsylvania Press 1982)· Ἰωάννης Λυδός, Περί διοσημειῶν 280, 12 (ἐκδ. C. Wachsmuth, Lipsiae 1863).

102. Φ. Κουκουλές, ΒΒΠ 1. 2, Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 223-224· Στ. Λαμπάκης, ὕ.π., σ. 94: Ὁ Γεώργιος Παχυμέρης ἀναφέρει τό φαινόμενο, χωρίς νά τό συνδέει μέ συγκεκριμένο γεγονός.

103. Stegeman, Blutregen, HDA 1 (1927), σ. 1445-1447.

Εἰδικότερα ἡ πτώση χαλαζιοῦ θεωρεῖται, στίς βυζαντινές πηγές, ἔκφραση τῆς θείας ὀργῆς¹⁰⁴ καὶ κακὸς οἰωνὸς γιὰ μελλοντικές συμφορές, ὀφειλόμενες σέ ἁμαρτίες τοῦ λαοῦ ἢ τῶν ἡγεμόνων του¹⁰⁵. Σέ νεοελληνικές παραδόσεις οἱ καταιγίδες, ἰδιαίτερος μάλιστα τό χαλάζι, ἀποδίδονται σέ θεϊκὴ ὀργή γιὰ σημαντικά ἀνθρώπινα ἁμαρτήματα, ὅπως ἡ παράβαση τῆς ἐθιμικῆς ἀργίας κατὰ τὴν ἑορτὴ ἑνὸς ἁγίου¹⁰⁶, ἡ αἰμομιξία¹⁰⁷ κ.λ.π., ἐνῶ συγκεκριμένοι, κατὰ περιοχές, ἅγιοι ἀναλαμβάνουν τό ρόλο τοῦ προστάτη τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στίς καταστροφές ἀπὸ τίς καταιγίδες καὶ τό χαλάζι¹⁰⁸.

Σύμφωνα μέ τὰ παραπάνω, οἱ διηγήσεις γιὰ τὴν αἰφνίδια κακοκαιρία, μέ πτώση χαλαζιοῦ, πού ἐπληξε τὴν Κωνσταντινούπολη, πρὶν τὴν ἄλωση τοῦ 1453, ἐρμηνεύθηκαν ὡς θεοσημία γιὰ τὴν ἐπικείμενη καταστροφή, ἡ ὁποία, ὅπως συμβαίνει καὶ σέ ἄλλες περιπτώσεις παρόμοιων φαινομένων, ἀποδόθηκε στίς ἁμαρτίες τῶν πολιορκουμένων¹⁰⁹. Ἐξάλλου ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ καταιγίδες, μέ τὴ διακύμανση τῆς βαρομετρικῆς πίεσης πού συνεπάγονται, ἐπιδροῦν συχνά στή διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης ψυχουσύνθεσης, καὶ μέσω αὐτῆς στό ἱστορικό γίνεσθαι¹¹⁰. Στό πλαίσιο αὐτό μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ ἡ δυσθυμία πού προκαλεῖται στό λαό ἀπὸ τίς ξαφνικές καὶ σφοδρές θύελλες, ἡ ὁποία καὶ συντελεῖ στήν παγίωση τοῦ νοήματος πού ἀποδίδεται στήν καταιγίδα, ὅταν αὐτὴ ἐκλαμβάνεται ὡς θεοσημία, ὅπως ἔγινε καὶ πρὶν τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τό 1453.

Στό θέμα τῶν θεοσημιῶν πού προηγήθηκαν τῆς ἀλώσεως τοῦ 1453 μποροῦν, ὥσως, νά δοθοῦν κοσμοθεωρητικές καὶ ἰδεολογικές προεκτάσεις, ὅπως μπορεῖ νά γίνει σέ διάφορες μεσαιωνικές διηγήσεις περί θεοσημιῶν¹¹¹. Σύμφωνα μέ τίς βυζαντινές κοσμοθεωρητικές ἀπόψεις ἡ Κωνσταντινούπολη, σέ ἀντί-

104. Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 4, 1 (ἔκδ. PG 67, στ. 481)· Νικηφόρος Κάλλιστος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 13, 36 (ἔκδ. PG 146, στ. 1048)· Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, PG 136, στ. 737.

105. Φ. Κουκουλές, *ΒΒΠ* 1, 2, 'Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 223· ὁ ἴδιος, *ΘΕΑ* 2, Ἀθῆναι 1950, σ. 32.

106. ΚΑ, χφ. 3654, σ. 156 ('Ἅγιος Βασίλειος Λαγκαδά, Ἀλ. Ἀδαμίδης, 1973). Βλ. Αἰκ. Πολυμέρου, Δημῶδεις δοξασαίαι περί χαλάξης καὶ τρόποι πρὸς ἀποτροπὴν ἢ κατάπαυσίν της, *ΕΚΕΕΑ* 23 (1973-74) 52-55.

107. Αἰκ. Πολυμέρου, ὅ.π., σ. 51· πρβλ. Στ. Ἡμελλας, Μεταμόρφωση ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ αἰμομιξίας σέ δημῶδη παράδοση γιὰ τὴν Ἀγία Βαρβάρα, *Συμπόσιον Πνευματικόν ἐπὶ χρυσῷ ἰωβηλαίῳ ἱερῶσύνῃς τοῦ Μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου*, Ἀθῆναι 1989, σ. 351-352 σημ. 18.

108. Βλ. ΚΑ, χφ. 2394, σ. 283 (Σωσάνδρα Πέλλης, Γ. Κ. Σπυριδάκης, 1961)· ΚΑ, χφ. 3718, σ. 154 (Καλάβρυτα, Ν. Τζελέπης, 1973)· Αἰκ. Πολυμέρου, Ὁ ἅγιος Χριστόφορος προστάτης ἀπὸ τό χαλάζι στό βόρειο Ἑλληνικὸ χῶρο, *ΠΣΛΒΧ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 393-399.

109. Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τίς τάσεις πού διαπιστώνονται διαμορφωμένες καὶ μετὰ τὴν ἄλωση· βλ. Γ. Ζώρας, *Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ* ('*Ἡ Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως ἀνέχδοτος πραγματεία*'), Ἀθῆναι 1954, σ. 27· πρβλ. Μ. Σιώτης, Θεολογικὴ θεώρησις τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, *ΕΙΝΕ* 5 (1987-88) 25-38.

110. Ἰω. Παπαδόπουλος, Περὶ τῶν ἀποφράδων ἡμερῶν, *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 242-243.

111. Δ. Ναστάσε, ὅ.π., σ. 628.

θεση πρὸς τὴ Ρώμῃ¹¹², θά εἶχε ζωὴ ὀρισμένης χρονικῆς διάρκειας. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ τὰ κατὰ καιροὺς φυσικά φαινόμενα καὶ πολιτικά γεγονότα ἐρμηνεύονταν ὡς προάγγελοι τοῦ τέλους τῆς Πόλης¹¹³. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὸ ἐπερχόμενο τέλος ἀνιχνεύονταν εἴτε στοὺς ἀστρολογικοὺς προοιωνισμοὺς μὲ τίς ποικίλες παγανιστικές ἐπιβιώσεις τους, εἴτε στὰ χωρία τῶν ἀγίων γραφῶν γύρω ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ κόσμου¹¹⁴, ἀφοῦ ἡ καταστροφή τῆς Κωνσταντινουπόλεως ταυτιζόταν μὲ τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ τὴ Δεύτερη Παρουσία τοῦ Χριστοῦ¹¹⁵. Ἀφοῦ, μάλιστα, κατὰ τίς γραφές, πρὶν τὸ τέλος τοῦ κόσμου ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἀντιχριστοῦ¹¹⁶, ὁ Μωάμεθ Β΄ ἀναφέρεται, σὲ πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς ἀλώσεως, ὡς ὁ ἀναμενόμενος Ἀντίχριστος¹¹⁷, πού θά ὀδηγήσει στὰ ἔσχατα τοῦ κόσμου καὶ τὴν τελικὴ κρίση.

Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, ἀποτυπωμένες σὲ μιὰ σειρά χρησμῶν καὶ δημωδῶν ἐσχατολογικῶν κειμένων¹¹⁸, εἶχαν εὐρύτατη διάδοση στὰ πλατιά λαϊκὰ στρώματα, συντελώντας μάλιστα στὴν παγίωση ὀρισμένων «ἐθνικῶν θρύλων», ὅπως ἡ παράδοση γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ὡς «μαρμαρωμένο βασιλιά»¹¹⁹, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἔλθει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, θά ἀποκαταστήσει τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος στὴν πρωταρχικὴ του δύναμη καὶ ἀκμή.

Ἡ ἄλωση λοιπὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦταν γεγονὸς καθοριστικὸ γιὰ τὴ μετέπειτα πορεία τοῦ κόσμου, σύμφωνα μὲ τίς κοσμοθεωρητικὲς ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς, καὶ ἔπρεπε νὰ ἔχει προαναγγελθεῖ μὲ μιὰ σειρά σημαντικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀναμφίβολης ἐρμηνείας, θεοσημιῶν. Τὰ «σημεῖα» ὀφείλαν νὰ εἶναι εὐδιάκριτα, εὐχολα στὴν κατανόηση καὶ νὰ μὴν ἐπιδέχονται ἀντιστροφή. Ἦταν τόσο διαδε-

112. A. Vasiliev, *Medieval ideas of the end of the world: West and East, Byzantion* 16 (1942-43) 462, 489-490.

113. Πρβλ. Ch. Diehl, *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople*, *BZ* 30 (1929-30) 192-196.

114. Στ. Κουρούσης, *Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσεις τοῦ τρούλλου τῆς ἁγίας Σοφίας*, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70) 212-213.

115. Βλ. F. Dölger, *Römer in der Gedankenwelt der Byzantiner*, *ZK* 56 (1937) 3 σημ. 1 [= 'Ὁ ἴδιος, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964, σ. 71 σημ. 1α].

116. Πρβλ. 'Α. Θεοδώρου, 'Ἡ περὶ Ἀντιχριστοῦ ἰδέα, *Θεολογία* 40 (1969) 181-209, καὶ 41 (1970) 88-115.

117. 'Α. Ἀργυρίου, Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου μετὰ τινος Ἰσαμηνίτου διάλεξις, *ΕΕΒΣ* 35 (1966) 169 σημ. 1.

118. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές ἐκφράζονται, μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο, στὶς προσπάθειες ἐξήγησης καὶ ὑπομνηματισμοῦ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐνὸς βιβλίου κατ' ἐξοχὴν συμβολικοῦ, καὶ γι' αὐτὸ ἐπιδεχόμενου ποικίλης ἐρμηνείας· βλ. σχετικὰ Α. Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une Histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982· πρβλ. Μ. Μαντουβάλου, *Συνέκδημος Φιλολογικός. Διαχρονικὲς, ὑπερτοπικὲς καὶ διεπιστημονικὲς διαδρομὲς τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἀθήνα 1990, σ. 49-65.

119. Πρβλ. Ν. Βέης, *Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου (Codex Graecus fol. 62=297) καὶ τοῦ θρύλου τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ*, *BNJ* 13 (1936-37) 1-32, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

δομένη ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ τέλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἄρα καὶ τοῦ κόσμου, ὑπῆρξε ὀριστικό, ὥστε προσδιορίστηκαν κάποτε καὶ οἱ χρονολογίες, κατὰ τίς ὁποῖες θά γινόταν ἡ ἀναμενόμενη Δεύτερη Παρουσία τοῦ Χριστοῦ¹²⁰ (1492, 1653, 1773 κ.λ.π.). Νομίζω ὅτι οἱ λόγοι αὐτοὶ ὑπαγόρευσαν τίς διηγήσεις γιὰ ἐπάλληλες θεοσημίες, πού ἀπαντοῦν σέ ὀρισμένες ἱστορικές πηγές ἀναφερόμενες στὴν ἄλωση τοῦ 1453, καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενό τους, τουλάχιστον στὰ βασικά του σημεῖα. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὑπερτεροῦν οἱ θεοσημίες πού ὀφείλονται σέ ἐγκατάλειψη τῆς Πόλης καὶ τῶν ὑπερασπιστῶν της ἀπὸ τίς ὑπερφυσικές δυνάμεις πού τοὺς προστάτευαν (πτῶση εἰκονίσματος Παναγίας, ὁμίχλη, ὑπερφυσικῆς προελεύσεως φῶτα). Ἡ ἐγκατάλειψη αὐτή, καθὼς προβάλλεται ὡς τετελεσμένο γεγονός, δὲν εἶναι ἀντιστρεπτή, ὅπως ἴσως θά μπορούσε νά εἶναι μία ἀπλὴ προεικόνιση τῆς ἀλώσεως κάποιας σημαντικῆς πόλης (ἐκλείψεις ἡλίου καὶ σελήνης, σεισμοί, καταιγίδες). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀναπότρεπτο, καθοριστικῆς σημασίας, γεγονός, ὅπως ἀναπότρεπτες πιστεύονταν καὶ οἱ συνέπειές του.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἄποψη οἱ ἀναφερόμενες στίς πηγές θεοσημίες, καθὼς μέ τὸ περιεχόμενό τους τονίζουν τὴν εὐθύνη τῶν ἀνθρώπινων ἀμαρτημάτων γιὰ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀλώσεως, πού ἐκλαμβάνεται ὡς δίκαιη ἐκτόνωση τῆς θεϊκῆς ὀργῆς, ἀνήκουν στὴν τάση τῆς μοιρολατρικῆς ἀναμονῆς¹²¹, ἡ ὁποία, μεταξύ ἄλλων, καλλιεργήθηκε στοὺς ὑπόδουλους κατὰ τὰ μετὰ τὴν ἄλωση χρόνια.

Σύμφωνα μέ τὰ προεκταθέντα ἡ ἐπιλογή τῶν συγκεκριμένων θεοσημιῶν, πού ἀναφέρονται ἀπὸ τίς ἱστορικές πηγές γιὰ τὴν ἄλωση, ἂν καὶ πιθανότατα στηρίζεται σέ φυσικά καὶ μετεωρολογικά φαινόμενα, ἐν μέρει τουλάχιστον, δὲ φαίνεται νά εἶναι ἐντελῶς τυχαία, καὶ ὅπωςδήποτε ἔχει ἓνα ἰδιαίτερο κοσμοθεωρητικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο, ὅπως συμβαίνει μέ τίς περισσότερες ἐκφάνσεις τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου.

120. Σχετικές πληροφορίες βλ. στὴ μελέτη C. Mango, *Byzantinism and Romantic Hellenism*, *JWCI* 28 (1965) 29-43, καὶ στὴν κριτικὴ τῆς Ἀλκ. Κυριακίδου - Νέστορος, *Ρωμιοί, Ἑλληνες καὶ Φιλέλληνες, Λαογραφικά Μελετήματα* 1, Ἀθήνα 1989², σ. 234.

121. Βλ. Γ. Ζώρας, *Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος...*, ὅ.π., σ. 25· ὁ ἴδιος, *Περὶ τὴν ἄλωσιν...*, ὅ.π., σ. 159-189· πρβλ. ὁ ἴδιος, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ βασιλεία Μωάμεθ Β΄ τοῦ κατὰ κτητοῦ κατὰ τὸν ἀνέκδοτον ἐλληνικὸν βαρβερινὸν κώδικα* 111 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, *ΕΕΒΣ* 22 (1952) 233-289.

Στή μελέτη αυτή χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθες βραχυγραφίες:

AB:	<i>Analecta Bollandiana</i>
AOC:	<i>Archives del' Orient Chrétien</i>
ΑΠ:	<i>Ἀρχαίον Πόντου</i>
ARBSH:	<i>Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique</i>
BBIE:	Φ. Κουκουλές, <i>Βυζαντινών Βίος καί Πολιτισμός</i> 1-6. Ἐν Ἀθήναις 1948-1955
BCH:	<i>Bulletin de Correspondance Hellenique</i>
BD:	<i>Βυζαντινός Δόμος</i>
BNJ:	<i>Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher</i>
Bsl:	<i>Byzantinoslavica</i>
BZ:	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CFHB:	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
CSHB:	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
ΕΔ:	<i>Ἑλληνική Δημιουργία</i>
EE:	<i>Ethnologia Europaea</i>
EEBS:	<i>Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
ΕΕΦΣΠΑ:	<i>Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν</i>
ΕΕΦΣΠΘ:	<i>Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
EINΣ:	<i>Ἐπετηρίς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν</i>
EKEEA:	<i>Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρέυνας τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας</i>
ΕΛΑ:	<i>Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχαίου</i>
ΕΟ:	<i>Échos d' Orient</i>
HCIE:	<i>L'Hellenisme Contemporain. 1453-1953: Ἡ Πεντακοσιοστή Ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικός τόμος. Ἀθῆναι 1953</i>
HDA:	<i>Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens</i>
JHS:	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JÖB:	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JWCI:	<i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i>
ΚΛ:	Κέντρο Ἑρέυνας τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Λαογραφία:	<i>Λαογραφία. Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας</i>
ΛΣ:	Ν. Γ. Πολίτης, <i>Λαογραφικά Σύμμεικτα</i> 1-4. Ἐν Ἀθήναις 1920-1985
ΛΣΠ:	<i>Λαωνικά Σπουδαί</i>
ΜΓΕΥ:	<i>Μεγάλη Γενική Ἐγκυκλοπαίδεια Ὑδρία</i>
ΝΕ:	<i>Νέα Ἑστία</i>
ΝΕΛ:	<i>Νέος Ἑλληνομνήμων</i>
ΠΕ:	<i>Ποντιακή Ἑστία</i>
PG:	<i>Patrologia Graeca</i>
PH:	<i>Provence Historique</i>
ΠΣΛΒΧ:	<i>Πρακτικά Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου</i>
REB:	<i>Revue des Études Byzantines</i>
RES:	<i>Revue des Études Slaves</i>
ΣΛ:	<i>Σπουδαστήριο Λαογραφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν</i>
ΣΛΠΘ:	<i>Σπουδαστήριο Λαογραφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
ΘΕΛ:	Φ. Κουκουλές, <i>Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά</i> 1-2. Ἀθῆναι 1950
TM:	<i>Travaux et Mémoires</i>
VV:	<i>Vizantiiski Vremennik</i>
ZK:	<i>Zeitschrift für Kirchengeschichte</i>

ΤΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΜΟΝΗ ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Συνεχίζοντας την έκδοση των σημειωμάτων δίνουμε ήδη στην έρευνα την τέταρτη κατά σειρά συλλογή, που προέρχεται από τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Μονής Ζωγράφου.

Η Μονή Ζωγράφου διαθέτει σήμερα συνολικά 170 περίπου ελληνικά χειρόγραφα. Από αυτά, τα 110 καταγράφηκαν από τον Σπ. Λάμπρο προς το τέλος του περασμένου αιώνα¹, άλλα 53 προστέθηκαν αργότερα στη βιβλιοθήκη και περιγράφονται σε ανέκδοτο χειρόγραφο κατάλογο της μονής² και τα υπόλοιπα, που είναι ελάχιστα, παραμένουν για την ώρα ακαταλογογράφητα. Στο μεγαλύτερό τους ποσοστό είναι χάρτινα μεταβυζαντινά χειρόγραφα και ελάχιστα βυζαντινά, από τα οποία μάλιστα μόνο τρία, ολόκληρα ή σε σπαράγματα, είναι γραμμένα σε περγαμηνή. Ως προς το περιεχόμενό τους διασώζουν μια ποικιλία χειμένων, όπου υπερέχουν φανερά τα μουσικά.

Ανάλογη εξάλλου με τον μικρό αριθμό αυτών των χειρογράφων είναι και η περιορισμένη έκταση που καταλαμβάνουν τα σημειώματα της παρούσας συλλογής. Ωστόσο, μπορούν να χαρακτηριστούν και αυτά αξιολογικά, επειδή περιέχουν πολλά και διάφορα στοιχεία που ενδιαφέρουν τους ερευνητές. Τέτοια είναι καταρχήν μερικά ονόματα βιβλιογράφων, κτητόρων και αφιερωτών ή δωρητών των ιδίων των χειρογράφων· στους πρώτους ανήκουν οι: Αναστάσιος Θεσσαλός, Γρηγόριος ιεροδιάκονος, Γεράσιμος ιερομόναχος, Θεοφάνης ιερομόναχος, Κύριλλος μοναχός, Νεκτάριος ιερέας, Παρθένιος μοναχός κ.ά., ενώ σε τρία υπογράφουν δύο γραφείς: Θεόδωρος και Θεόδουλος (κώδ. 57), Νικόδημος Αγιορείτης και Γεωργάκης Τζίνος (κώδ. 119-9), Αγάπιος και Γρηγόριος Κανάς (κώδ. 148-38)· στους δεύτερους, εκτός από την ίδια τη μονή, αναφέρονται οι: Άνθιμος, Γρηγόριος, Ευλόγιος (Κουρίλας), Παρθένιος κ.ά., και οι Τιμόθεος και Ιωάννης που συνυπάρχουν στον κώδ. 8· τέλος, στους τρίτους κατανομάζονται οι: Αγάπιος ιεροδιάκονος, Νεκτάριος πνευματικός και Προκόπιος ιατρός.

1. Λάμπρος, *Κατάλογος*, τ. Α', σ. 31-35.

2. Συντάκτες αυτού του καταλόγου φέρονται δύο μοναχοί: ο Κάλλιστος Βλαστός για τα πρώτα 31 χειρόγραφα, δηλαδή από τον αριθμό 111-1 έως τον 141-31, και ο γέρων Πανάρετος για τα άλλα 22, από 142-32 έως 163-53· από τους δύο αριθμούς ο πρώτος αποτελεί συνέχεια της αρίθμησης του Λάμπρου, ενώ ο δεύτερος αντιστοιχεί στους 53 πρόσθετους κώδικες.

Αλλού δηλώνεται η αξία των χειρογράφων: «ἔχει ἄσπρα τξ'» (κώδ. 13, φ. 201β) και «ἡ παροῦσα ψαλτική ἔχει γρόσια 2» (κώδ. 97, εσωτ. β' καλύμμ.), ἡ σημειώνεται ἡ εἰσαγωγή στὴν ἐν λόγῳ βιβλιοθήκῃ χειρογράφων που προέρχονται ἀπὸ ἄλλῃ αἰγιορειτικῇ μονῇ (κώδ. 20, 21) καθὼς και ἐξω ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος (κώδ. 57). Κατόπιν μνημονεύονται ορισμένα ιστορικά γεγονότα: ἰδρυση Μεγίστης Λαύρας τὸ ἔτος 971 (κώδ. 98, φ. 330), λειτουργία σχολῆς στὴν Ἄρτα τὸ 1798 (κώδ. 153-43, φ. 1) και ἀποστασία, σύμφωνα με μιὰ εἰδηση, τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου (κώδ. 141-31, εσωτ. α' καλύμμ.), ἡ φυσικά φαινόμενα: χιόνι στὴ Μυτιλήνη και στὴν Ἀγιάσο τὰ χρόνια 1808 και 1813 και ἄλλο χιόνι, δύο φορές, τὸ 1849 και μεγάλος σεισμός τὸ 1813 (κώδ. 141-31, εσωτ. α' καλύμμ.).

Επιπλέον, δὲν παραλείπουμε νὰ προσθέσουμε ἐδῶ, χαρακτηρίζοντάς τις τὸ ἴδιο χρήσιμες, και μερικές ἀκόμη σημειώσεις, σχετικές ἢ και ἀσχετες με τὰ χειρόγραφα, ὅπως: συναλλαγές, επαγγέλματα, θάνατοι και ἄλλες στιγμές ἀπὸ τὴ ζωὴ μοναχῶν ἢ κοσμικῶν, τρόπος παρασκευῆς μελάνης, δοκιμές κονδυλίου, διάφορες σκέψεις, γραμματικές παρατηρήσεις κλπ. Ἀνάμεσά τους, βέβαια, ξεχωρίζουν τὰ «βραχέα χρονικά» (= σειρά σύγχρονων ἢ περίπου σύγχρονων ιστορικών γεγονότων) τοῦ κώδ. 141-31, που δημοσιεύονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά. Ἀντίθετα, ἀφήνουμε ἐξω, ὡς περιττό, τὸ κτητορικό σημείωμα τοῦ κώδ. 131-21, ἐπειδὴ δημοσιεύουμε τὸ ὁμοίό του ἀπὸ τὸν κώδ. 60, καθὼς και ἓνα πλήθος ἀσχετων ονομάτων που καταγράφονται με ἐντελῶς πρόχειρο τρόπο σε τρία φύλλα συσταχωμένα στὴν ἀρχὴ τοῦ ἰδιοῦ χειρογράφου.

Γιὰ τὴν ἐκδοση και τῶν παρακάτω σημειωμάτων ἰσχύουν ὅλα ὅσα δηλώσαμε στὴν γενικὴ εἰσαγωγή, πρὶν ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ξηροποτάμου³. Τὸ καινούργιο ἐδῶ, σε σχέση με ἐκείνη τὴ βιβλιοθήκη, εἶναι ὅτι συμπεριλαμβάνουμε και τὰ χειρόγραφα που χρονολογούνται και μετὰ τὸ ἔτος 1800, κάτι που ἀρχίσαμε ἄλλωστε νὰ ἐφαρμόζουμε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη συλλογὴ μας⁴.

3. Σ. Καδάς, Σημειώματα χειρογράφων τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Μονὴ Ξηροποτάμου, *Βυζαντινά* 14 (1988) 307-382, βλ. κυρίως σ. 310-312.

4. Ο ἴδιος, Τὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Μονὴ Σίμωνος Πέτρου, *Βυζαντινά* 16 (1991) 263-302. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν σεβαστό καθηγούμενο ἀρχιμ. Εὐθύμιο και τὸν βιβλιοθηκᾶριο ιερομόναχο Παχώμιο γιὰ τὴν πρόθυμη βοήθειά τους κατὰ τις δύο ἐπισκέψεις μου γιὰ τὴν παρούσα ἐργασία στὴ μονὴ Ζωγράφου.

1) 1. Νικήτα Σερρών Εξήγηση Λόγων Γρηγορίου Θεολόγου. 14ος αι.

B. φ. 94 † Θ(εο)ῦ θεολόγε, βοήθ(ει), Γεωργίω †.

Bβ. φ. 1 Κτῆμα Ἀνθίμου ἱερομ(ονάχου) Ζωγραφίτου τοῦ ἐκ Τιβερίου-πόλεως.

2) 2. Ψαλτήριο. 16ος αι.

Bβ. πφ. Α Διατάξαις | τῷ ψαλτήρι εἶνε το ἅγιο | Νικολαιο. — φ. 175β Τοῦτο τό ψαλτήριον εἶναι πάνυ ὠραῖον, καί εἰς το κάλ|λος, καί εἰς τήν εἰκόνα τοῦ γραψίματος, καί δίδεται πα|ρ' ἐμοῦ Ἀγαπίου ἱεροδιακόνου ὀλιγότερον ἀπό τήν | τιμὴν του διὰ νά εὑρίσκεται εἰς τήν ἐκκλησί(αν) τοῦ ἁγίου | Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ· καί ὅποιος εἶναι ἐκεῖνος | ὅπου τό πιάνει χωρίς προσοχήν καί με χεῖρας λε|λαδομένας, ἢ μικρό καί ἀνήλικον παιδί ἤθελε | ἀναγνώση μέσα χωρίς προσοχήν καί ἄνυπτον, ἢ | ἤθελε στάξῃ κηρί μέσα, νά ἔχῃ τήν κατάραν | τῆς Παναγίας ὁμοῦ καί τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ θαυ|ματουργοῦ· καί τοῦτο ἔγραψα ὅχι ἀπό καμίαν | ἄγνοιαν, ἀλλά διὰ νά φυλάττεται εἰς τούς με|ταγενέστερους τοιοῦτον ὠραῖον καί ψυχοφελές βιβλίον | καί ὅπου χωρίς τοῦτο ἀκολουθία δέν τελειώνει. — Παρακάτω Καί τοῦτο σύν τοῖς ἄλλοις ἐκ τῆς τοῦ Ἀγίου | Νικολάου ἐκκλησίας τοῦ Πολυγέρου· ἀφοιερώ|θη, εἰς τους χιλείους, ἐπτακοσίους, τριᾶκοντα ἑξῇ ἔτους | ἀπο Χ(ριστο)ῦ [1736], φευρουαρίου κ', καί ὅπως το ἀποξενώσι, νά ἔ|χῃ την κατάραν του ἁγίου, Νικολάου.

Λάμπρος, Κατάλογος, τ. Α', σ. 31.

E. εσωτ. α' καλύμμ. Ἀγίου· Νικολάου. — φ. 175 Διατάξας τοῦ ἁγίου | Νικόλα. Γράφω ἐμοῦ Ἰωάννου | χατζύ παπά· Νικόλα⁵.

3) 4. Τετραευάγγελο. 12ος αι.

B. φ. 176 Ἐπὶ ὁ ἔχων καί ἐγγράφας.

Bβ. φ. 176β † Ἐτοῦτο το τετραβάγγελο | ἦνε ἄπε τον Ηβέρον τω | μονα-
στήρι, την παν(αγίαν) | τήν πορ[ταῖτισσαν], καί τό | ἐπήρε ο πα(πά)
κυρ[.....] | στω ταξήδη τοῖς [.....] | πολοις, καί πάλην να το παγη |
[.....] ἀπόξενόσι, ἀπό | τα χέρηᾶ του· να ἔχει τήν [.....].

E. φ. 176β Αἰνιτε τον [Κύριον].

4) 6. Επιστολές Συνεσίου κ.ά. 18ος αι.

B. φ. 205 Παρά Γρηγορίου ἱεροδιακόνου Πατμίου.

ό.π., σ. 31.

5) 7. Λαυσαϊκό κ.ά. 13ος αι.

Ββ. πφ. Αβ(τέλ.) † Το παρ(όν)· βιβλήων· τω λαιγόμενων | πατερικῶν. — Παρακάτω † Ετοутω το βηβλοιον ηνε της Μουληβουκλησιας | και οπηος το παρη να εχη την καταρα. — Παρακάτω † Το πᾶρόν βιβληον.

6) 8. Λόγοι ασκητικοί Ισαάκ του Σύρου. 18ος αι.

Ββ. πφ. Α † Τω παρόν βιβλήων | ἡπᾶρχη καμου ἁ | μαρτωλού· Τήμοθέου, | ἱερομονάχου⁶. — πφ. Β Το παρόν | βιβλίον | υπάρχει καμ | οῦ· Ιω(άννου)· ῃκῃ· | τοῦ Αθανασίου | 1775 φ(ευρουαρίου) α'.

Ε. πφ. Ββ Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ἀρχή τῆς ἀρετῆς λέγεται δέ εἶναι, | γέννημα τῆς πίστεως· καί σπείρεται ἐν τῇ καρδίᾳ | ὅταν ἀποχωρίσι ἡ διάνοια ἐκ τοῦ περισπασμοῦ τοῦ | τοῦ κόσμου· τοῦ συνάξει τὰς νοήσεις αὐτῆς τὰς ῥεμβο⁷. — φ. 99 † Ἀπό τῆς πολύλογίας, σαυτόν παρατήρησον, | αὕτη γάρ σβέννυσιν ἐκ τῆς καρδίας, τὰς νοεράς | κινήσης τὰς ἐκ Θ(εο)ῦ φύομένας φεῦγε τοῦ δόγ|ματήσαι, μήτε μετὰ τῶν τροφίμ(ων) τ(ῆς) ἐκ | κλησίας, μίτε μετὰ ἀλλοτριῶν⁸. — φ. 99β Δόξα ἐν υφίστις Θεῷ και ἐπὶ γῆς ὑρίνει ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. | Ὑμνούμεν σε εὐλογουμεν σε. — φ. 308β Τω πανο-
σιοτατω α.⁹

7) 9. Διάφορα. 1799.

Β. σ. 62 Ἐγράφη τό παρόν, εἰς τοὺς 1799 | ὀκτομβρίου — 18 | διὰ χειρός καμου τοῦ ἐλαχί[.....] ¹⁰.

Ββ. σ. 71 Ἐλήφθη ἀντίγραφον διὰ τόν | μητροπολίτην Κορυτσᾶς Εὐλόγιον Κορίλα | τῇ 15/28/3/57. | Ὁ ἀντιγράφας | Γραμ(ματεύς) Α. Βελέν-
τζας¹¹.

Ε. σ. 45 Ἐπῆρεν ὁ γερο Γαβριήλ τόν βιβλίον μου Μηνιάτην, διὰ να διαβάσ[η]. | Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐπῆρα ἀπό τόν γερο Γαλακτ(ίωνα) φωμί 1 πῆτα δρ. 3[.]. | Επῆρα καί ἀπό τόν παπᾶ Δαβίδ φάλτην 1 πῆτα φωμί δανικόν δράμ. 3.

8) 10. Βίος οσίου Ανδρέα. 1669.

Β. φ. 136β Τέλος καί τῷ Θ(ε)ῷ δόξα:-¹² | — † Ἐτελειώθη τό παρόν, ἐν ἔτει, ζροζ' [1669] | διὰ χειρός Γερασίου καί οἰκτροῦ ἱερο|μονάχου·

6. Κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖωμα ὑπάρχει πράξη πολλαπλασιασμοῦ.

7. Στὴν υπόλοιπη λευκὴ σελίδα εἶναι σχεδιασμένο ἓνα σκίτσο (ίσως μορφή Γοργόνας).

8. Αὐτὸ καὶ τὸ προηγούμενο (πφ. Ββ) αποτελοῦν ἀντιγραφή ἀπὸ τοῦ κείμενο τοῦ χειρογράφου.

9. Ακολουθοῦν στὴν ἰδια σελίδα — ἀρχικὰ λευκὴ — δυο παραστάσεις εὐαγγελιστῶν καὶ ἓνα πε-
ρίγραμμα κεφαλίου, ὅλα με μαύρη μελάνη.

10. Τὸ φύλλο εἶναι κομμένο στὸ κάτω μέρος μαζί με τὸ υπόλοιπο σημεῖωμα.

11. Ὑπογραφή. Κάτοικος Ἱερισοῦ ποὺ ἐργάστηκε ὡς γραμματέας στὴ μονὴ Ζωγράφου, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες ἀγιορειτικὲς μονές.

12. Επαναλαμβάνεται ἀποκάτω με νεότερη γραφή.

καί οἱ ἀναγινώσκοντες εὖχεσθε | ὑπέρ τῶν πολλῶν μου σφαλμάτων.
 ό.π., σ. 32.

Ββ. πφ. Αβ † Ετουτουου [= Έτοῦτο] τω χαρτη | ηνε του παπ(α) Γριγο-
 ρίου¹³. — πφ. Β Βύως θεάρρηστος καί πόλοιτοίαν θαύμάσιός | του δσίου
 πατρός ήμῶν Άνδρέου του [[δια]] δή|α Χριστόν σαλου¹⁴. — πφ. Ββ Τό
 παρόν βιβλίον ὑπάρχει έμου | Παρθενίου Μ(οναχοῦ) Ζωγραφίτου | τοῦ
 Πελοποννησίου έκ πατρί(δος) | Βοστίτζης | χρηματίσας εἰς τήν Έλλάδα |
 πυροβολιτής. — Αλλού Ί(ησο)ῦ Χ(ριστ)έ οδίγι¹⁵. — πφ. Αβ(τέλ.)
 Κάγῳ ἀνέγων τόδε εἰδῶς δε | τον θαυμαστόν βίον έξεπλήτον σφόδρα |
 αὐτοῦ ταῖς άγίαις πρεσβίαις ό θεός μου έλέησόν με. | Νεόφυτος Μ(ονα-
 χός) Ζωγραφ(ίτης).

Ε. φ. 136β † Ένθύμησης διά τόν π(α)πά Ζωσιμᾶν τόν προηγούμενον | τόν
 ήβερίτην, ότι άνεπαῦθη εἰς τάς ιε' τοῦ ὠκτωμ|βρίου μηνός, έν ήμέρα
 κυριακή ξημερόνοντ(ας) εἰς | τ(άς) ε' ὅρ(ας) τ(ῆς) νυκτός:- έν έτει αψκα'
 [1721]¹⁶. — πφ. Αβ(τέλ.) Εἰς ετων πῶλον περιώδους. — Αλλού Ίντος
 άήθαλές.

9) 13. Θηκαράς. 1649.

Β. φ. 1 † Τ(ήν) τ(ῆς) βίβλου έναρξιν εὐλόγει λόγε. — φ. 201β † Έ-
 γράφ(η) τό παρ(όν) διά χειρός Παρθενίου (μον)αχ(οῦ), τέκνου τ(ο)ῦ έν
 πν(ευματ)ικ(οῖς) κῡρ Ματθαίου. | έν έτει ζρνζ'. έν μηνί μαῖῳ [1649]:- |
 Καί έχει ᾶσπρα τζ'.

ό.π., σ. 33.

Ε. πφ. Α α, β, γ, ...¹⁷ — πφ. Αβ Δοκοιμη το<υ> κονδιλιου. — πφ. Β
 Όνωματα των ζῶντων | Γρηγοριου Ματθεου Ζαχαριου και Ναθαναηλ |
 των ιερομοναχων | Γαβριηλ των μοναχων Βασιληου Γεωργιου | Λασκαρι
 καί των τεκνων. — πφ. Ββ Γρηγωριου Ματθεου Ζαχαριου και Ναθαναηλ |
 των ιερ(ομονάχων). — πφ. Γ Ονοματα τον ζοντον | † Γρηγοριου Ματ-
 θαιου Ζαχαρίου και Ναθαναηλ | των ιερομονάχων | Γαβριήλ των μονα-
 χών Βασιλήου Γεωργίου Λάσκαρι | και τον τέκνων καί τον γονέων αυτόν |
 των κεκοιμημένων | † Ανθίμου καί Γρηγορήου καί Νικοιφόρου | των αρ-
 χιερέων Νεκταρίου Ευθυμίου Διονυσίου | των ιερομονάχων Συμεόν Ιο-
 σήφ Δανιήλ | Ακαχίου Παύλου Κόσμά Ευγενίου | Σετεφάνου Ραφαήλ Κό-

13. Η σελίδα συμπληρώνεται από τον ίδιο γραφέα του σημειώματος με στίσσα: ανθρώπινη μορφή και οκτώ σταυροί.

14. Αποτυχημένη αντιγραφή του τίτλου του κειμένου (φ. 1). Σε άλλο σημείο της σελίδας το ελληνικό αλφάβητο.

15. Αντιγραφή από την απέναντι σελίδα (φ. 1: πάνω από το ταινιοειδές επίτιτλο), όπου αρχίζει το κείμενο.

16. Παρακάτω το αλφάβητο σε δύο σειρές.

17. Υπάρχει όλο το αλφάβητο δύο φορές.

σμά Χριστοφόρου | καί Παΐσιου των μοναχών καί τον γονέον | αυτόν. —
 πφ. Γβ Τόν κεκοιμιμένον τα ονο(ματα) | Σκαρλάτου ιερέως Ἀθανασίου
 Ἀγουραστού | Δούκα Μουσκόπουλου Παναγιότι Ασάνου | Χριστοδούλου
 Σταματίου Σταμάτας Σεβαστέ | Ατλαζήνα Στεριανής Αποστόλη | Σοτίρος
 Γεωργίου καί Χασανί | σύν ταῖς συνοδαίαις καί των γωνέον καί των | τέ-
 κνων αυτών.

10) 14. Τετραευάγγελο. 1674.

Β. φ. 281 Πληρώσας εἶπον σοί Χ(ριστ)έ δόξα πρέπει. | Τό παρόν θεῖον
 καί ιερόν τετραευάγγελον, ἐγράφ(η) | ἐπί ἔτους ζρπβ' [1674]. Διά χει-
 ρός Θεοκλήτου εὐ|τελοῦς τῶν ἱερομονάχων.
 ό.π., σ. 33.

11) 16. Κατηχήσεις Θεοδώρου Στουδίτου. 1663.

Β. φ. 111 Χ(ριστ)έ δίδου πονέσαντι τεήν πολύολβον ἀρωγ(ήν). | Ἐπί
 ἔτους ζροα' [1663]. | † Ἐγράφ(η) διά συνδρομ(ῆς) καί ἐξόδον τοῦ αἰ-
 δεσιμωτ(ά)τ(ου), καί ἐξο|χοτάτ(ου) ἐν πν(ευμα)τικοῖς, κυρίου Νεκτα-
 ρίου· οὐ καί κτῆ|μα πέλει.
 ό.π., σ. 33.

Ε. φ. 112 α β γ ...¹⁸ — Παρακάτω Ἰδον εἶπον· τρέχοντα· ἐν τῷ λευκῷ |
 παιδίῳ· τρεῖς γάρ ἄνδρες· | ἄοπλι· αὐτόν· κρατοῦν· ἄλι δίῳ | ὀπισθεν· ἀκω-
 λουθοῦν· ὄρα· καλῶς | καί †προσαιλεῆς † τὰ γραφόμενα. | Γεώργιος
 γράφω | τὰ ἄνοθεν. — φ. 112β Ἀνθιμος μοναχός Ζωγραφίτης¹⁹.

12) 19. Εκλογή κεφαλαίων. 1599.

Β. φ. 153β Ἐγρά(φ)η διά χειρός Κυρίλλ(ου) (μον)αχ(οῦ)· ἐν ἔτει ζρζ'·
 φευρ(ουαρίου) κβ' [1599].
 ό.π., σ. 33.

Ββ. φ. 154β Ετούτω τό χάττη [= χαρτί] ὕ|νη απο τούς αγίους Α|ποστό-
 λους και όπηός το | πάρη να ὕνι σηχόριμενος.

Ε. πφ. Αβ Μηνί ἰουλίῳ ιε' ἰνδ. θ' ἦλθεν ὁ κύρ Λεόντιος ὁ ἱεροδιάκ(ων), |
 και ἐνώθημαν εἰς τοῦ κύρ Ζαχαρίου τό κελί. — πφ. Β Καθήμενος κ(α)-
 τ(ά) τοῦ ἀδελφοῦ σου κατελάλεις. — φ. 154β † Μέγας μοναστῶν, κόσμος
 ἡ ἀκοσμία· χειρῶν ποδῶν τε κάλλους | ἀπροσεξία· ἄνιπτος ὄψις ἡμμελη-
 μένη κόμη· στολή πενη|χρᾶ ζῶσμα συμπεφυρμένον²⁰.

18. Αναγράφεται ὅλο το αλφάβητο σε τρεῖς σειρές.

19. Μονοκονδυλιά, που επαναλαμβάνεται και στο πφ. Α.

20. Επαναλαμβάνεται το ἴδιο ἀπό ἄλλο χέρι. Επίσης στο ἐπάνω μέρος της σελίδας υπάρχει το αλφάβητο.

13) 20. Απόστολοι της εβδομάδας κ.ά. 1694.

Β. φ. 23 † Καί αν σφάλῃ τίποται· να μι συμπαθήσετε· | διατί αμαθῆς ἡμί·
ταπινός δοῦλος· πάντ(ων) | ἡμῶν Θεοφάνης· τάχα καί ιερομόναχος καί
[..] | τῆς· ἰνδ. εν μινί μαρτίου 26 | ἐπὶ ἔτος 7202 καί ἀπο Χ(ριστο)ῦ
1694 | ζσβ' , αχ'δ'.

ό.π., σ. 34.

Ββ. φ. 2β † Ἐτοῦτο τοῦτο χαῖρτί· ὑπαρχει τοῦ | τιμίῳ Προδρομου· καί
όπιος | το ἀποξενόσι· ἀπο τῆς μονῆς· ταύ|τῆς· ἀφορισμένος· ἔστω· | καί
ἀσύνχόριτος καί ἀλιτι [= ἄλυτος] με|τα θανατον· αἰῶνιως· | καί να εχη καί
τον ἀφορισμόν· | τον ἀγιων πατέρων | ἄμειν. — φ. ββ Οὐ Ἰωάνης ὡ γρά-
<φ>ας το παρο<ν> βιβλίον | το θά<υ>μασιῶν ἔχο<ν> τούς ἀπστολόους
[= ἀποστολούς] | τους θα<υ>μασίους. — φ. Αβ(τέλ.) Ἰοάνης<ς> ὁ
γράφας τό παρό<ν> βιβλίῳ τόν θαυμασιων | τό πάρόν τοῦ Πρόδ<ρ>ωμοῦ
καί το οσίου πάτρός ἡμῶν μόδιστούν | τοῦ θα<υ>ματούργου· — | ·1 ·7
·8· | Ἰωάνης.

Ε. φ. Α † Ὑπομονῆς ἱκίτηριον. — φ. Αβ Καταπολᾶ σε χαίραίτό. —
Παρακάτω Ὁ Σεραφήμ ιερομοναχου | Σῆραφίμ ιερομόναχός | ο δαμου-
λήανος Κεφαλινίας | ο σιμωπ(ετρί)τῆς | ὁ δαμουλιάνος Κεφαλινίας²¹. —
φ. Β Ὁ Δαμουλιάνος. — Ἀλλοῦ Τῆμα τον πατέρα. — φ. 2β † Διευχῶν
των ἀγίων. — φ. Αβ(τέλ.) Ἰωάνης Ζανέσιος(;). — Παρακάτω † Σότερ
Ἰωαννω. — Ἀλλοῦ Ἰωακήμ²².

14) 21. Εκκλησιαστικές τάξεις. 17ος αἰ.

Ββ. φ. 14β Τό παρόν διάταγμα ὑπάρχει τῆς σε(βασμίας) καί βασιλικ(ῆς)
μον(ῆς) Μεγίστ(ης) Λαύρ(ας)· | τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀθῶ.

15) 26. Παραδείγματα του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. 18ος αἰ.

Ε. φ. 72β Ὁ πάνσοφος Φωκᾶς²³.

16) 27. Ακολουθίες, κ.ά. 1600.

Β. φ. 161 ζρθ' ὀκτωβρίῳ κβ' [1600].

ό.π., σ. 34.

Ε. φ. 162β Ἰωάννης Μήτρος | Μόσχος²⁴. — εσωτ. β' καλύμν. Τήν τη-
μοιτιτάν σας.

21. Το δεύτερο σημείωμα με την προσθήκη της λέξης Ληξήρη [= Ληξούρι] μετά τη λ. Κεφαλινίας επαναλαμβάνεται δύο φορές στο φ. Β. Ανάμεσα στα δύο σημειώματα σκίτσο ανθρώπινης μορφής και μια μικρή ταινία - κόσμημα.

22. Στο ίδιο παράφυλλο σχεδιάζεται πρόχειρα γυμνή ανθρώπινη μορφή.

23. Στην απέναντι σελίδα πράξη πολλαπλασιασμού.

24. Τα ονόματα γράφονται άλλες δύο φορές στη συνέχεια.

17) 28. Ευχές, ακολουθίες κ.ά. 17ος αι.

Ε. εσωτ. α' καλύμμ. Παρθένιος ιερομόναχος. — πφ. Β 1738 *αυγουστου - 10* | *ἔδωσε η παπ(α)δια εἰς τω μοναστήρι* | *ἓνα λιβάδι καὶ χοραφιά της* | *τα ὅσα τήν πέσων εἰς μερτηκό της* | *καὶ τα ἔγραψεν δια μνημόσενο τις* | *ψηχῆς τις καὶ ἓνα χάρκομα μπούτι* [= χάλκωμα μπρούντζινο;] *μικρό πρεσβετέρας -μ τωταν ιερέος μήλιο κάντρο λιτοργίαις.* — Παρακάτω *Ἐπίσκεψαι Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, εἰς τὰ ἐδέσματα.* — πφ. Γ Σταμάτης *εἰς* | *τήν Μπάνιτσαν* | 60. — Παρακάτω *Ὁ Στοϊάνου ὀρθὸν 150 Πετζιάς ὁ βλῦ 160.* — Παρακάτω *† Διευχον τον αγιον πατερον η|μον Κύριε Ηυσου Χρι|στε ο Θεος ημον ελεησον ημας* | *αμην*²⁵.

18) 29. Γραμματικοί κανόνες. 18ος αι.

Ββ. φ. 2β *Καὶ τόδε Ἀγαπίου ιεροδιακόνου.*

19) 36. Προσευχές, ευχές. 1814.

Β. πφ. Α *Προσευχαί ... Ἐνετίηση 1814.*

20) 50. Εκκλησιαστική μουσική. 18ος αι.

Β. φ. 385 *Πληρώσας εἶπον σοὶ Χριστέ πρέπει* | *δόξα.* — *Αλλοῦ Σφραγίσας δ' αὐθις κλέος λέγω* | *σὼ κράτει.*

Ε. εσωτ. β' καλύμμ. 1843 *ἰουνίου 24· ἐμήσευσάν* | *με απο την Καπριάνα*²⁶.

21) 51. Εκκλησιαστική μουσική. 19ος αι.

Ββ. πφ. Αβ *Ἑλληνικά*²⁷, | *τό παρόν συνέγραψε ὁ ἀρχηγός τῆς ἐπανασ(άσεως) 1821* | *† ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός.*

22) 52. Στιχηράριο. 1770.

Β. φ. 453 *Τέλος, καὶ τῷ Θεῷ δόξα· ἀμήν.* | *Τό παρόν ἐγράφη παρ' ἐμοῦ, Γρηγορίου ιερο|μονάχου, τοῦ ἐκ Πελοποννήσου* | *ἐν ἔτει· αφο' [1770]* | *νοεμβρίου.*

Ββ. πφ. Ββ *† Τῷ παρόν στιχαιράρειον, τῷ δίδω ἐγῶ, Ἰω<α>χείμ· ιεροδιάκονος ἀμανετάν* | *τοῦ κύρ Ἰωακώβου* [= Ἰακώβου], *ιεροδιακόνου, συναΐτου* | *διά γρόσια -20- αφοε' [1775] νοεμβρίου ζ',* | *έτερα γρόσια -20- ἔτι πάλιν γρόσια 25, καθὼς λέγεται(αι).* — Παρακάτω *† Ἐν τῷ αψε'*

25. Ακολουθούν δύο μικρά σκίτσα.

26. Πόλη στη Μολδαβία.

27. Μετάφραση από ίδιο σημείωμα που υπάρχει παραπάνω στα βουλγαρικά.

[1705]²⁸ εἰς χγ' ἰουνίου παραγενόμενος εἰς Θεσσαλ(ονίκη)ν | διὰ τὸ ἐκεῖ ταφεῖδιον, εὔρον τοῦτο παρ' ἐλπίδα | κρατούμενον ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Σιλιβέργου ἐν τῷ ἡμε|τέρῳ μαγαζεῖῳ διὰ τὰ ρηθέντα γρόσ(ια) 65, καὶ κατὰ βαλὼν αὐτὰ προθύμ(ως), οἰκαιοποιοῦμαι δικαίως αὐτό, | μηδενὸς ἀντιλέγοντος, ὡς ἐκεῖθεν ἀγοράσας τοῦτο, | χάρις οὖν τῷ θεῷ, ὅτι καὶ τοῦτο, καὶ ὅσα καλὰ μοι ἔχα|ρίσατο ἐκεῖ, πάντα συλλαβῶν κατὰ χρέος, ἐπα|νῆλθον ἐδῶ χαίρ(ων), καὶ εὐπρόσωπος μετὰ χρόνους 9, | διὰ πολλὰ μου ἐμπόδια, ὡς τοῖς πᾶσι δῆλον· | ταῦτα μνήμ(ης) χάριν ἐν τῷ 1807, καὶ μηνὶ σεπτεμβρίῳ. | Ἐν Τζουβανίᾳ· Λεόντιος ἀρχιμ(αν)δ(ρίτης) ὁ προδικαῖος. — φφ. 2-11 Τὸ παρὸν κρατηματάριον || ὑπάρχει || καὶ εἶναι || τῆς ἱερᾶς || μονῆς || τοῦ || Ζωγράφου || καὶ ὅποιος || τὸ ἀποξενώση || νά <ἔχη τάς> || ἀράς || τῶν τριακοσί(ων) || δέκα || καὶ ὀκτώ || θεοφόρων || πατέρων· || ἀμήν. || Ἀφιερῶθι δὲ αὐτῇ τῇ τοῦ Ζωγράφου μονῇ || παρὰ τοῦ π(ατ)ρ(ό)ς κύρ Πορφυρίου ζωγρ(αφίτου) εἰς μνημόσυνόν του.

23) 54. Στιχηράριο. 18ος αι.

Ββ. φφ. 1-11 Τὸ παρὸν στιχηράριον παλαιόν, || καὶ ποίημα || ἀρχαῖον || ὑπάρχει || καὶ εἶναι || τῆς ἱερᾶς || καὶ βασιλικῆς || μονῆς || λέγω || τοῦ Ζωγράφου· || καὶ νά ἔχη || τὴν ὀργήν || τοῦ ἀγίου Γεωργίου || καὶ τὸ ἀνάθεμα || του || Θεοῦ· ἀμήν· || ὅποιος || τὸ πάρη || καὶ τὸ || ἀποξενώση.

24) 55. Στιχηράριο. 18ος αι.

Ββ. φφ. 1-6 Τὸ παρὸν στιχηράριον || ὑπάρχει καὶ εἶναι || τῆς ἱερᾶς μονῆς || τοῦ Ζωγράφου || καὶ ὅποιος τὸ ἀποξενώση || νά ἔχη τὴν ἀράν του ἀγίου Γεωργίου. — πφ. Αβ(τέλ.) † [.....] ὡς Ζωγραφίτης²⁹ — Αλλοῦ Ἀρχησα | τῷ ἐρμῷ λόγιον.

Ε. πφ. Αβ(τέλ.) Αλληλουια. — Παρακάτω Μυστικῶς. — Αλλοῦ Του ἀγίου μαρτηρῶς | Διμιτρίου του μήρουβλητου.

25) 57. Κρατηματάριο. 18ος αι.

Β. φ. 188β Τέλος καὶ τῷ Θ(ε)ῷ δόξα 1728. | Ἐγγραφθησαν υπεμου του εὔτελοῦς, Θεωδῶρου αἰνίτου ἐν | τῇ πόλῃ Θεσσαλονίκη ἰουναρίου [= Ἰαννουαρίου] 10. — Παρακάτω Χεῖρ Θεωδούλου μοναχοῦ 1731.

Ββ. φ. 2 Το παρον κρατηματάριον. — Αλλοῦ Κρατηματάρι. — φ. 188β 1773 αὐγούστου 27, | εἰς ἐνθύμισιν· αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος |

28. Ἴσως γράφηκε ἀπὸ παραδρομὴ τὸ γράμμα φ ἀντὶ τοῦ ω, δηλαδὴ ,αφε' ἀντὶ ,αωε' [1805] ποὺ ταιριάζει ἐδῶ καλύτερα.

29. Μονοκονδυλιά.

Φιλόθεος ἔκαμα ἀρχῇ εἰς τοὺς οἴκους καὶ τοὺς ἐτελί|ωσα σεπτεμβρίου 19: ἀρχῇ το κρατηματάρι | καὶ τό ἐτελίωσα ὠκτωμβρίου 12: ἡμέρα σαβάτο. — φ. 190β † Παρθενίου του ξένου χτίμα καὶ π(αν)φίλον τῶν δέ μη-
σούντ(ων) με | οὐδέ τ(ήν) θέαν:- τιμὶς ὑπάρχει γρόσια δέκα | δύο:

26) 58. Δοξαστάριο. 1811.

Β. φ. 148 Τό παρόν δοξαστικάριον, ἐγράφη παρ' ἐμοῦ πρώην | τριτεύοντος
κύρ Φιλοθέου· συμρναίου. Ἐν ἔτει | ,αωια' [1811], ἐν μεινεί νοεμβρίου.
Τέλος καὶ | τῷ Θεῷ δόξα.

27) 59. Στιχηράριο. 1701.

Β. φ. 180β Εἰλφηε τέλος ὁ παρόν α' τόμος τοῦ στιχυραρίου | διὰ χυρός
καμοῦ Ἀκακίου ἱερο(μον)άχου τοῦ ἱβερίτου | καὶ προΐγου|μένου της αὐ-
τῆς ἀγί(ας) μονῆς τοῦ ἐκ κόμης | Γαλάτσηστας, ἔτος, ,αψα' [1701] μαΐου
14 | ἐν τη Μοσχοβῇα. — Παρακάτω Τόν παρόντα α' τόμον καὶ ἑτέρους β'
τόμους | τοῦ στιχηραρίου ὠνῆσάμειν διὰ γρόσια | εἰκοσι τέσσαρα και
ἐδέδωκα τῷ ἡμετέρῳ | ἱεροδιακόνῳ [..... ..] τῇ τῷ βυζαν|τίῳ διὰ
κτῆμα ἐδικόν του μόνον νά σπουδάξη | 1726 | Νικηφόρος ἡγούμενος
Σιναΐτης Κρῆς ὁ Γλυκῆς.

28) 60. Εἰρμολόγιο. 18ος αἰ.

Ββ. φφ. 4-15 Τό παρόν || Εἰρμολόγιον || ὑπάρχει || καὶ εἶναι || τῆς
ἱερᾶς || βασιλικῆς || καὶ πατριαρχικῆς || μονῆς || του Ζωγράφου· || και
ὁποιος || το σφετερήση || εἴη || το ἀνάθεμα || ἐπὶ τῆς κεφαλῆς || τοῦ
σφετεριζοντος· || αμὴν· || αμὴν || ἡγοράσθη δέ || παρά τοῦ πανοσιωτάτου
|| ἀγίου π(ατ)ρ(ός)ς || Παρθενίου ζωγραφίτου.

29) 61. Κοντάχια. 1750.

Β. φ. 151 Ἐγράφη τό παρόν κο<ν>τακάριον δια | χειρός Θεοδούλου
μοναχοῦ | 1750.

Ββ. φφ. 1-8 Τό παρόν || κοντακάριον || ὑπάρχει || καὶ εἶναι || τῆς βασι-
λικῆς || μονῆς || τοῦ Ζωγράφου || καὶ ὅστις || τό ἀποξενώση || ἐχέτω ||
τὴν ὀργήν || τοῦ Θεοῦ || καὶ τοῦ μεγαλομάρτυρος· ἀμὴν· || ὃ καὶ διὰ
ἐξόδων τοῦ κυροῦ || π(ατ)ρ(ός)ς Πορφυρίου ὀνήσθη εἰς μνημόσυνόν του.

30) 62. Αναστασιματάριο. 18ος αἰ.

Ββ. πφ. Α Ἡ παροῦσα φαλτικὴ ἡγουν | τό ἀναστασιματάριον τυγχά|νει,
τοῦ ἐν ἱερομονάχοις προ|ηγουμένου Εὐθυμίου· νῦν δέ γέ|γονεν ἐμοῦ
Ἀναστασίου· — Αποκάτω »Ἐμοῦ του Αγαπίου [.....]οῦ τυγχάνει. — Πα-
ρακάτω 1805: ἡ παροῦσα φαλτικὴ ὑπάρ|χει τοῦ ἀρχιμανδ(ρίτου)

Ἀγαπίου ιερομοναχου ζωγραφίτου. — φ. 7 »Τό παρόν ἀναστασιματάριον ὑπάρχει. — Ἀλλοῦ Σύν ἄμφ τό τοῦ στιχηραρίου ἀνθολόγιον.

31) 65. Εκκλησιαστική μουσική. 18ος αι.

Ββ. φ. 1 Καί τόδε ἐκ τῶν τοῦ Ἀγαπίου ἀρχ(ιμανδρί)τ(ου) ζωγραφίτου.

32) 69. Ειρμολόγιο. 18ος αι.

Ββ. πφ. Α Ἀριθ. 395-60 | III δ 7. — πφ. Αβ(τέλ.) Τῷ ἐντιμοτάτῳ, κυρίῳ Σωτήρι | Ἰωάννου, ΧΨΡΙββου. — πφ. Β(τέλ.) Αυτω του υρμουλ-
γικων ειναι εις τονος [= εἰς τινα] Αποστολη | του Ἰωαννου Χατζηρηβου.
— Παρακάτω Αὐτῷ του ἡρμωλῶγιων εἶναι εις τινά Ἀποστῶλη | Ἰωάννου ΧΨρίββου.

Ε. πφ. Α Ψαλτηκῇ | καταλεπτῶς | μέ ὕγί(αν) καί σε χαιρετῶ | κύρ Ἀνα-
στασοῦδη ἀμήν. — πφ. Ββ(τέλ.) Δημήτριος ἀμήν, | Δημήτριος | Ἀθα-
νάσιος Δημήτριος | Δημήτριος καταλεπτῶς. — Ἀλλοῦ Αὐγάζων τά πέρατα
| Δημήτριος καταλεπτος. — εσωτ. β' καλύμμ. »Δημήτριος | Κυριάκος |
»Κοσταντίνος | »[..... ..].

33) 74. Σημάδια μουσικής τέχνης. 1805.

Ββ. εσωτ. α' καλύμμ. Προσετέθη μοι καί τόδε συν τοις ἄλλοις | Γρηγορίῳ
ιερομονάχῳ λαυριώτῃ | πελοποννησίῳ.

Ε. εσωτ. α' καλύμμ. Ἀγάθαγγελος.

34) 77. Εκκλησιαστική μουσική. 18ος αι.

Β. φ. 183 Διά χειρός Σωφρονίου λαυριώτου.

35) 80. Ευλογητάρια κ.ά. 1795.

Β. φ. 44β 1795 Μαρτί(ου) 30.

36) 87. Εκκλησιαστική μουσική. 1816.

Β. φ. 160 Τέλος τῷ δε Θεῷ δοξα | 1816 Φευρουαρίου 15.

Ββ. φ. 160 Καί τοδε χτη|μα πεφυκεν | ἀλ(υ)τρου Βυζαν|τιου 1838.

37) 88. Βιβλος μουσικής Πέτρου Μπερεκέτη. 18ος αι.

Ββ. εσωτ. α' καλύμμ. Ετουτος ο περχετις, | υνε χαμου Γριγοριου | πρου-
γουμενου λαβριοτου | εκ νισου Σχιρου. — φ. 196 † Ετουτο τω βιβλιον
ειπαρχι χαμου Γρι|γοριου προειγουμενου. — φ. 197β Ελαβ' απε τον
λαβριοτη τον υγουμενο τον Γρηγορηο | γροσια: 100 εκατον εις δηορειαν
υμερες 31 | τα ελαβα εγο ο Χατζηγεοργακυσ του Χατζηστεφανη. — εσωτ.
β' καλύμμ. »Τῷ ἱερολογιωτάτῳ ἐν ἱεροδιακόνοις | κ(υρί)ῳ κ(υρί)ῳ

Γρηγορίω.

38) 89. Κρατηματάριο. 1750.

Β. φ. 169β Έγγραφή τό παρόν κρατηματάριον δια χειρός | Θεοδούλου μοναχοῦ | 1750.

39) 90. Αναστασιματάριο. 18ος αι.

Ββ. φ. 248 Καί τόδε σύν τοῖς ἄλλοις Βαρβολομαίου | ἱερομωναχου τοῦ ἁγιοταφήτου | τοῦ καί Κωνσταντίνου πολίτου.

Ε. φ. 246β Δορόθεος μοναχός | 1736.

40) 97. Ψαλτική. 18ος αι.

Ββ. φ. 183β † Τό παρον· ἡπαρχη· κάμου· Χρίστοδούλου· κυπρέου | και ὅπου· το ἀποξενόσι· άνευ της εμου βου|λής³⁰. — εσωτ. β' καλύμμ. Ὑ παροῦσα μου ψαλτικῷ | ἔχι γρόσια 2³¹.

Ε. φ. 1 Φαῖσῶ να ὕξευρες πός σε βάνο κά|τω καί να μῆ μπηᾶνεσε καί θέλυσ να τρω|πιαστής απο ἕνα μοναστήριων. — φ. 1β † Εγο ω διακο Χριστόδουλος γραφο τα | ανοθεν. — φ. 2 Παῖσιος ἱερομόναχος³². — φ. 2β † Κοσταντής [.....] μαρτιρας | Κοσταντης δεν [.....] | † οπου θελι για ν<ά> μαθι μιν βαριε|τε παντα ναχη το κοντιλιν του στα παθη | να. — φ. 183 Γεοργη Δημητρη ἀμήν. — Αλλού Λέ(ων) ὁ σοφός. — εσωτ. β' καλύμμ. Ἄγιος <ή>μῶν ο Θεός | αὐτός ἐστίν ὁ Θεός ο ἰσχ[υρός] | ὁ δυ[νατός]. — Αλλού † Δωξα τη παναγαθω σου βουλή δωξα τη σην|καταβαση σου.

41) 98. Κρατηματάριο. 18ος αι.

Ββ. φ. 330 Κόλαις 40. — φ. 333 Ἔ(τος) 1759 | σεπτεβρίου 15 | ὅταν ἀρχήνησεν ὁ διάκο | Ησαΐας ψαλτικά | ὅταν ἦρθε εἰς στήν καλύβαν | νοεμβρίου α'.

Ε. φ. 330 Ὅταν ἐκτίσθη ἡ λαυρα του αθῶνος | ἀπο κτίσεως 6369 | 7267 | ἀπό Χ(ριστο)ῦ 1759 ἐπέρασαν χρόνοι 971. — φ. 333 Του Θωμᾶ ενα φλουρι ἄσπρα 315 ἔτερα ἄσπρα 285 | συμ(ποσα) ἄσπρα 600. — φ. 333β Δια μελάνη ερμυνία | δράμια κιχίδη 10 | κομίδι δραμια 10 | καλακάθη δράμια 08 | νερῶ δράμια 100 | ἡ κρασί η ραχί | απο δράμια 100 | κοπάνισων αυτά καί βάλε τα στό τζουκάλι | καί βάλε καί το νερῶ

30. Επαναλαμβάνεται παρακάτω: † Το παρον ηπαρχη καμου Χριστοδουλου.

31. Απαντά το ίδιο, χωρίς τη λέξη μου, άλλες δύο φορές, από τις οποίες στην πρώτη περίπτωση είναι ολόκληρο, ενώ στη δεύτερη μόνο η μια σειρά. Το ίδιο περίπου σημείωμα, εξάλλου, αναγράφεται και στο φ. 2β: Ὑ παροῦσα μου ψαλτικῇ|υπαρχει.

32. Μονοκονδυλιά.

καί ας σταθοῦν ὅλη νύκτα | καί το ταχύ βρασέ τα νά γένη μελάνη.

42) 99. Αναστασιματάριο. 18ος αι.

Ββ. φ. 229β † Ετοῦτο τό βηβλήω εἶνε του Τζαιλεπί Αθά|νάκι τοῦ Γουναρι
οπού ἵνε ἱς τω Ζινζήρ|λήκούγιου καί ὅπως τω πάρι να ἔχι τήν | χάταρα
τῆς Παναγίας και πάντων τόν | ἁγιων αμὴν αμὴν αμὴν | ἔτως -1801-
Αγοῦστου -26. | Ἐγώ ι Βασιλάκης Ἀπάτζι γρά|φω καί μαρτιρό τω πος ἵνε
του Τζαι|λεπί Ἀθανάκη.

43) 103. Εκκλησιαστική μουσική.

Ββ. πφ. Α Ἀριθ. 429-103 | III 9. — πφ. Αβ(τέλ.) Οὗτος αποεγραχι
[= ἀπεγράφη] εἰς τω βε|βλίον τουτο.

Ε. πφ. Α Δεκεμβρίου 29 ἡμερ[α] Σαβάττο. — πφ. Αβ(τέλ.) † Νη-
καιφώρος ιεροδιακον | Διονυσάτης³³.

44) 104. Εκκλησιαστική μουσική.

Ββ. φ. 1β Καί τόδε ἐκ τῶν τοῦ | Καλλιστράτου ἱερομονά|χου Ζωγρα-
φίτου.

45) 105. Εκκλησιαστική μουσική. 19ος αι.

Β. φ. 18 Μέθοδος νεωτέρα τῆς παραλλαγῆς, ἐφευρεθεῖσα παρά Γεωργίου
παπᾶ Κωνσταντίνου τοῦ ἐκ Φιλιππουπόλεως, διά μνημόσουνον αὐτοῦ,
| | Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αωλ' [1830] κατὰ μῆνα νοέμβριον.

46) 107. Διάφορα. 18ος αι.

Β. φ. 27β † Διά χειρός ἐμοῦ Ἀγαπίου ἱεροδιακόνου Θετταλοῦ. —
Παρακάτω Περί τοῦ τῆς Παναγίας θαύματος τοῦ πρὸς | τον Κουκουζέλην:
Λαύρα γινόμενον.

Ε. πφ. Α Κύρ Ζησως γρ(όσια) 50: | κύρ Σπήρως γρ(όσια) 20.

47) 109. Ακολουθία για ὅλη την εβδομάδα. 19ος αι.³⁴.

Β. σ. 263 Στίχοι·

»Χριστός τῶν καλῶν πάντων,

»Ἀρχή και τέλος πέλει·

»Τόν κοπιάσαντα, καί γράψαντα,

»Φύλαττε Θεοτόχε·

»Ὡς πολλήν ἔχουσα, πρὸς τόν

33. Ἀνέναντι, στο εσωτ. β' καλύμν., εἶναι γραμμένο το ἀλφάβητο σε τρεῖς στίχους.

34. Στο φ. 73 ἔχουμε αριθμητική πράξη πολλαπλασιασμοῦ.

»Γιόν σου παῖρρσίαν·
 »Υμνηπόλος σου, σός βᾶψωδός ἀχρεῖος,
 »Ναθαναήλ, ἐλάχιστος Ζωγραφίτης·
 »ὃ καί ἀρχιμανδρίτης³⁵.

48) 111-1. Ακολουθία αγίου Κλήμεντος. 1742.

Β. πφ. Α Κλήμης. | Ἀκολουθία... | Δαπάνη μέν τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν | Ναούμ τοῦ θαυματουργοῦ, καί τοῦ τυπογράφου. | Διορθώσεις δέ τοῦ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Γρηγορίου. | Καί παρ' αὐτοῦ ἀφιερωθείσα τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ τῆς | πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ. | Παρά Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωσταντινίδῃ· | ἐν Μοσχοπόλῃ· | 1742.

49) 112-2. Ἄπαντα οσίου Νείλου. 1850.

Β. πφ. Α Τοῦ πανοσίου καί | θειωτάτου | πατρός ἡμῶν | Νείλου... | Ἀντεγράφη κατὰ τό χλιωστόν ὀκτακοσια|στόν πεντηκοστόν σωτήριον ἔτος· | ἁων'· | Ἀθωνίσι: 1850.

Ββ. εσώφ. β' καλύμμ. Εἰς σελίδας 340 | ὁ ἀφανισμός τῶν Ἀγαρηνῶν εἰς | τά 1917· τότε θέλει γένει καί | ἡ ὀγδόη σύνοδος³⁶.

50) 113-3. Ἄπαντα οσίου Νείλου (συνέχεια). 1850.

Β. πφ. Α Τοῦ μακαρίου | Νείλου | τοῦ Ἀθωνίτου | ἔπη, ἥτοι τά ἅπαντα ... | Ἐπιστασία καί σπουδῇ, τοῦ πανοσιωτάτου Νεοφύτου ἱερομονάχου Καυσοκαλυβίτου, | καί κόπον ἀνωνύμου τινός. Νῦν δέ κατ' ἔφεσιν τοῦ πανοσιωτάτου ἁγίου καθηγουμένου, τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς κοινοβ|ακῆς σλαβονο-βολγαρικῆς μονῆς τοῦ Ζωγράφου κυρίου | κυρίου Ἰλαρίωνος, ἀντεγράφη ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ ἐν || ἱερομονάχοις Ναθαναήλ, ὑπέρ οὗ καί εὐ-χεσθε, | οἱ ἐντυγχάνοντες. | Ἀθωνίῃσιν ἐν ἔτει σωτηρίῳ | ἁων' 1850· νοεμβρίῳ. |

»Ἀνάγνωθι μετὰ σπουδῆς, καί μή κατηγόρει·

»ζωή αἰώνιος καί γάρ κέκρυπται ἐν τῇ δέλτῳ.

51) 115-5. Λόγος Μ. Βασιλείου στον ἐπίσκοπο Λητόιο. 1860.

Β. φ. 1 Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Καί|σαρείας Καππαδοκίας Λόγος περί τῆς ἀληθινῆς ἀφθαρσίας τῆς | Παρθένου, εἰς Λητόιον ἐπίσκοπον Μελίτης, | μεταγλωτισμένος | εἰς τό ἀπλοῦν, παρά τοῦ

35. Οἱ στίχοι ὑπάρχουν πανομοιότυποι καί στο τέλος των κωδ. 110 (σ. 219) καί 132-22 (σ. 412).

36. Ακολουθεῖ μονοκονδυλική υπογραφή. Στὴν ἰδία σελίδα ὑπάρχουν ἀριθμητικές πράξεις.

σοφωτάτου διδασκάλου Νεοφύτου μοναχοῦ πελοποννησίου τοῦ ἐξ Ἑβραίων, τοῦ καὶ Καυσοκαλυβίτου | ἐκ τῆς κατὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος σχήτεως τοῦ Καυσοκαλυβίου. | Διεσώθη δὲ τὸ ἰδιόχειρον αὐτοῦ πρωτόγραφον παρὰ τῷ | πανοσιωτάτῳ καθηγουμένῳ τοῦ ἱεροῦ κοινοβίου τοῦ Ζωγράφου †) Ἀνθίμῳ τῷ ἐκ τῆς Τιβεριουπόλεως, τῆς θύραθεν | καὶ τῶν ἱερῶν γνώσεων τροφίμῳ, οὗ τῇ προτροπῇ καὶ τῇ εὐαρέ|στῳ ὑποχρεώσει, ἀντεγράφη ἐπιμελῶς παρὰ τοῦ ἡλεημένου | Γρηγορίου τοῦ Χιοπολίτου ἐν τῷ ἰδίῳ κοινοβίῳ. — πφ. Α (τέλ.) Μετεφράσθη ἐν τῇ κατὰ τὸ ἀγιώνυμον ὄρος σχήτῃ τοῦ Καυσοκαλυβίου παρὰ Νεοφύτου μοναχοῦ | πελοποννησίου, τοῦ ἐξ Ἑβραίων. | Καὶ ἤδη ἀντεγράφη με χαρακτῆρα εὐανάγνωστον ἐν τῷ | ἱερῷ κοινοβίῳ τοῦ Ζωγράφου, ἐν ᾧ φυλάττεται | καὶ τὸ ἰδιόχειρον πρωτότυπον. | Ἐν ἔτει σωτηρίῳ, χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐξηκοστῷ· 1860”.

Ββ. φ. 1 †) Ἐτελεύτησεν ὁ μακάριος οὗτος ἀνὴρ³⁷ πρὸς μεγάλην | λύπην τῆς ἡμετέρας ἀδελφότητος ἐν ἔτει 1867 κατὰ τὴν πέμπτην ὥραν πρὸ τῆς μεσημβρίας τῆς | 15 Αὐγούστου μεταλαβὼν τῶν ἁγίων μυστηρίων πρὸ μιᾶς ὥρας τῆς μακαρίας τελευτῆς | του. Διῶκησε δε τὴν ἱεράν ἡμῶν μονὴν | δοδεκα ἔτη μετὰ πλείστου ζήλου καὶ ἀόκνου | κόπου μέχρι τῆς τελευτῆς. Κατὰ τὴν | καθηγουμένην αὐτοῦ ἐκτίσθη ἡ νέα χορδή, | ἐτελείωσεν ἡ ὑπόθεσις μετὰ τῶν Χιλανδαρινῶν, | Ῥωμηλιωτῶν καὶ Συκιωτῶν τῇ προτροπῇ καὶ | συνεργίᾳ αὐτοῦ ἔγεινεν το ἡμέτερον κοινοβίον Μ(οναχός) Ι(ωάννης;) Ζ(ωγραφίτης).

52) 117-7. Λόγος Μ. Βασιλείου Περί Θεοτόκου. 18ος αι.

Β. φ. 49 Μετεφράσθη ἐν τῇ κατὰ τὸ ἀγιώνυμον ὄρος σχήτῃ τοῦ Καυσοκαλυβί(ου) παρὰ | Νεοφύτου μοναχοῦ πελοποννησίου τοῦ ἐξ Ἑβραίων.

Ββ. πφ. Α Ανθίμου Ἱερομ(ονάχου) Ζ(ωγραφίτου) Τ(ιβεριουπόλεως).

53) 119-9. Πατερικόν. 1755.

Β. πφ. Δβ Ἐγράφη τῷ „αφνε“ [1755] ἰουνίῳ β’ | ἐξεμοῦ Γεωργάκη Τζί-νου.

Ββ. εσωτ. α’ καλύμμ. Τὸ πλείστον τῆς βίβλου ταύτης ἐγράφη χειρί | Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου³⁸. — πφ. Δβ Ἡ παρούσα βίβλος ἡ καλουμένη πατερικόν | ὑπάρχει τοῦ παν’ ὧσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου | κυρίου παπᾶ κύρ Τιμοθέου τοῦ ἐκ πατρίδος Ἑλλάδος | καὶ καταχῶραν Σάλωνα καὶ ὁποῖος τὴν ἀποξενῶσει | νά εἶναι ἐξεμοῦ κατιραμένος καὶ ἔστω εἰς

37. Εννοεῖται ὁ ηγουμένος τῆς μονῆς Ἀνθίμος.

38. Στὸ εσωτ. α’ καλύμμ. τοῦ χειρογράφου, μαζὶ με τὸ Νο 126, σχεδιάζονται ἐπιπλέον παλάμες χειρῶν, μάτια καὶ ἓνα ἐπτάκτινο ἀστέρι, ἐνὸς σ. 1 τοῦ Ν: 1530.

εἶδι | σὶν σας παπά Τιμόθεος³⁹. — σ. 707 »Αὕτη ἡ βίβλος ὑπάρχει ἐμοῦ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις | ἐλαχίστου Τιμοθέου τοῦ ἐκ πόλεως Σάλωνος. — εσωτ. β' καλύμμ. Το παρον.

Ε. πφ. Εβ Εδιηγειθη εις ημας καποι<ο>ς⁴⁰. — σ. 515 Στα<υ>ρος ο φυλαξ πασι τη εικουμενη. — σ. 810 Πρόσκαιρα πάντα πέφυκεν ψυχή μου | τά παρόντα, ἐκεῖνα δέ τά μέλλοντα τέλος οὐδέν λαμβάνη. — εσωτ. β' καλύμμ. »Ο παπά Νικτάριος, ἐπύρεν, τρία βυβλία να διά|βάσι καί πάλιν να τά φέρι· χέλιον Μεταφορφώσην [= Μεταμόρφωσιν].

54) 120-10. Ιω. Δαμασκηνού Ερμηνεία μουσικῆς κ.ά. 15ος αι.

Β. φ. 80β Τέλος, καί τῷ Θεῷ δόξα· | Ἀγάπιος⁴¹ | εζλλθζθ [= ἔγραψα] 30070 8011007050.

Ββ. πφ. Α Τό παρόν βιβλίариον. — Παρακάτω Καγὼ τοῦτο εἶδον κ' ἀντέγραψα το ἐνδιαφέρον μέρος | Ἡοῦλ(ιος) αωή' Παπαδόπουλος. — φφ. 1-31 Τό παρόν || βιβλίариον || ὑπάρχει || τῆς ἱερᾶς || βασιλικῆς || καί πατριαρχικῆς || μονῆς || τοῦ Ζωγράφου || καί ὅποιοις || τό ἀποξενώση || ἐκ τῆς μονῆς || τοῦ Ζωγράφου || νά ἔχη || τήν κατάραν || τοῦ ἀγίου || καί θαυματουργοῦ || πατρός ἡμῶν || Γεωργίου || καί νά ἔχη || καί τάς ἀράς || τῶν τριακοσίων || δέκα || καί ὀκτώ || θεοφόρων || πατέρων || καί πάντων || τῶν ἀγί(ων) || αμῆν· || ἡγοράσθη || δέ παρά τοῦ || πανοσιωτάτου || κυρίου προηγούμενου || Πορφυρίου || ζωγραφίτου εἰς μνημόσυνόν του.

Ε. πφ. Α Μακαρίου πόλεως Ἰλαρίων | χιλανταρινός.

55) 121-11. Γνώμες Ἰγνατίου κ.ά. 1793.

Β. πφ. Α Διά χειρός ἐμοῦ Ἀγαπίου. — φ. 197 Τέλος ἐκθέσεως παραινετικῆς Ἀγαπήου | διακόνου πρὸς Ἰουστινιανον τόν καίσαρα, | ἥτις παρ' Ἑλλήσι βασιλικὴ ὀνομάζεται | διὰ χειρός ἐμοῦ Ἀγαπίου. — φ. 351 † Εγγράφη τό παρόν εν ετει αψηγ' [1793]· | εν μηνί μαρτίω.

Ββ. πφ. Α Καί τῷδε σὺν τοῖς ἄλλοις: Ἀγαπίου ἐφεσίου. — φ. 5 Καί τόδε πέλει ἐμοῦ τοῦ Ἀγαπίου ἱερ(ο)δ(ιακόνου) θετταλέον | τοῦ ζωγραφίτου. — φ. 43 Καί τόδε Ἀγαπίου ἀρχιμανδρίτου Ζωγραφίτου.

Ε. εσωτ. α' καλύμμ. Ἡ χρυσόπολις, τάνυν Σκουτάριον ἐπικέκληται. —

39. Το παπά Τιμόθεος επαναλαμβάνεται και παρακάτω στην ίδια σελίδα, ενώ αλλού αναγράφονται οι αριθμοί 1892-1755=137, 1897-1879, 1879, όλα από νεότερα και διαφορετικά μεταξύ τους χέρια.

40. Επαναλαμβάνεται το ίδιο δύο φορές.

41. Μονοκονδυλιά. Όλο το σημείωμα υπάρχει και στο φ. 193, αλλά χωρίς τις λέξεις: καί τῷ θεῷ δόξα.

Παρακάτω Πολλά ἐστίν τῆς ἀταμιεύτου γλώττης | τὰ ἐπιτίμια⁴². — εσωτ. β' καλύμν. » Ἐν μετεχμίω: δηλαδῆ: εἰς τό μέσον. — Παρακάτω » Ἀναιδῶς ἐρυγγάνειν, ἦτοι, μέ αὐθάδειαν | νά ἐρεύγῃσαι. — φ. 1 αψηθ' [1799] Αὐγούστου γ' ἀναχώρησα ἐκ τῆς | νήσου Πάτμου, καί φθάσας ἤλθον, ἐν τῷ | ἀγίῳ ὄρει τοῦ Ἁθωνος, ἐν τῷ αὐτῷ, μηνί: | εἰς τὰς ιε' φημί του μεσάζοντός Αὐγούστου καί ἀγέτω τῷ ἡμετέρῳ νοί. — Συνέχεια Πετρῶν κατ' ἡλιβάτων, δηλοῖ τον ὑψηλον ὀκρεμνθόν | ἀπό τοῦ βαίνειν ἐκεῖσε τόν ἡλιον. | Δ. μ. τ. ζ. γ. ρ. [= Δομέτιος Ζωγραφίτης].

56) 122-12. Γνωμικά φιλοσόφων. 17ος αι.

Β. πφ. Α Διά χειρός ἐμοῦ Ἀναστασίου. — πφ. Β Ἐσταχώθη τό παρόν ἡμέτερον βιβλίον: 1796 αὐγούστου ιβ' | καί ἐσταχώθη διά ἐξήντα ὀβολόν καί ἔστω εἰς μνή|μην μου: τό παρόν τετραδιόβιβλον πέλει κάμου Ἀναστασίου | καί ὅστις τό σφετερίσῃ ἄνευ τῆς ἐδίσεώς μου | ἔστω ἡ ὀργή τοῦ Θεοῦ ἐπί τήν κεφαλὴν τοῦ κλέψαντος: ἐπεὶ περ | ἔγωγε· κάματον ὑπέμεινα οὐκ ὀλίγον δι' αὐτό καί μόνον. — φ. 27 Τό παρόν πέλει κάμου Ἀναστασίου Ἐμμανουήλ | Θετταλοῦ. — φ. 115β Τέλος τῶν μαθημάτων τοῦ | Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ | Ἀναστάσιος | δια χειρός ἐμοῦ Ἀναστασίου | τοῦ ποτέ [Ἐμμανου]ήλ υἱός | Ἐμμανουήλ· ἔγραψα τὰ ἄνωθεν. — φ. 116 Ἐλαβε πέρας τό τετράδιον κάμου Ἀναστασίου θετταλοῦ | καί παρά διδασκάλου Θεοδοσίου λάτρι τοῦ ταπεινοῦ διδασκάλου | εὐβοέως: καί ἀγέτω τῷ ὑμετέρῳ νοί: καί ἔλαβε τέλος | ἐν τῇ πόλει Μαγνησίᾳ: καί τό θεῖον γινώσκει⁴³ τὰ καλά ὥστε | [..... ...] ἴδια ἀπό τόν διδ(ασκαλον):⁴⁴ καί ἐν τῷδε τῷ προσκαίρῳ κό|σμῳ μαρτυρῶ, καί ἐν τῷ μέλλοντι, βοῶ ὅση μου δύναμις: | τὰς εὐεργεσίας ὥστε ἐώρακα ἀπό τόν διδ(ασκαλον) ἀλλά ἔγωγε | ταῦτα ἀγνοῶ, ὅμως τό θεῖον οὐκ ἀγνοεῖ τὰς εὐεργεσίας: ἔγωγε | κηρύττω καί βοῶ ὅτι ἐστάθην παραβάτης: καί ἀπαιτῶ τήν | συγγνώμην πρῶτιστα τῷ Θεῷ: καί ἔπειτα ἀπό αὐτόν. — πφ. Αβ(τέλ.) Τῷ ἐμῷ βιβλίῳ πέλει κάμου Ἀναστασίου θετ(ταλοῦ).

Ββ. φ. 1 Καί τόδε πέλει Ἀγαπίου ἱεροδ(ιακόνου) ζωγραφίτου θετ(ταλοῦ) και.

Ε. πφ. Αβ Λίσσομ(αι), διά τοῦ ι: καί δυω σ' σημαίνει τό παρακα|λῶ. - τό δέ λήσομαι, διά τοῦ η· καί ἐνός σ: δηλοῖ τό | δέν θέλω ἀμνημονήσω, ξεχάσω: — φ. 117

α': κριός, ἡμερος: πρᾶος, καί κατὰ τήν ψυχὴν καθαρός·

β': ταῦρος: ἐλεήμων, πολυέλεος, μεταδοτικός, ὀξύς εἰς τόν θυμόν· καί δί-

42. Ανάμεσα στις δύο σειρές παρεμβάλλεται η φράση: τῆς ἀκρατοῦς τὰ κολαστήρια.

43. Στο διάστιχο η λέξη: οἶδεν:

44. Στο διάστιχο ἔχουν προστεθεῖ οι λέξεις: ἐκ τοῦ εἰδήμονος.

καιος·

γ': δίδυμος· διπλὴν ἔχει τὴν γνώμην, δίγλωσσος σέ λόγο καί ἔργο[.....].

δ': καρκίνος· διπλὴν καί οὗτος ἔχει τὴν γνώμην, δέν πείθεται με | τα λό-
για, διότι εἶναι ὑπερήφανος· μήτε θέλει νά ἀδικήσῃ τινά· ἀλλ' ὅτι ἄρξου
| σοφός καί δίκαιος· ἐκεῖνο καί ἐξουσίαν·

ε': λέων· σώφρων φιλάρετος, ἀγαπητός, καλόφυχος, ἀγνός καί ταπεινός·

ς': παρθένος, τοῦτο ἐστὶ καί βασιλικῆς καταστάσεως μέτοχον·

ζ': ζυγός· δίκαιος εἰς ὅλα, καί δέν ἀγαπᾷ νά λαμβάνῃ δῶρα, μήτε | νά προ-
τιμᾶται, ἀλλ' ὁδεύει τὴν εὐθείαν ὁδόν, ἔστι δέ καί ὑπομονητικός·

η': σκορπιός· μικρός τοῖς λόγοις, καί τοῖς ἔργοις πανοῦργος, φανερός ἐχ-
θρός, ἐν πτωχία καί κακία διάγων, μισεῖται δέ καί παρά πάντων·

θ': τοξότης ἀνδρεῖος, καί εὐτυχής τοῖς πολέμοις· καί ἐπιτήδειος, τετανός
(;)·

ι': αἰγόκερος, πονηρός, κακόβουλος, ἄδικος, ἀκατάδεκτος καί πάντα ἀχά-
ριστος·

ια: ὕδροχόος· γλυκύς, εὐμορφος, ἐλεήμων, ἀγαθός φιλό|ξενος, μεταδοτι-
κός, ἀπλοῦς, καί μέτριος.

πφ. Αβ(τέλ.) “Επήλυδες”, οἱ ξένοι, οἱ ἐξ ἀλλοτρίας γῆς ἄν(θρωπ)οι. —
Παρακάτω »Πιστοῦ φίλου νόμιζε μηδέν ἄξιον, | ὅν οὐ κρατῆρ ἔδειξε, και-
ροῦ δε ζάλη· | προκείσθω ὀλόκληρος τῆς τῶν Βασιλειῶν | βίβλου ἡ ρῆσις
τῆς, ἣν ὁ Βολταερ κερτομεῖ· ἵνα τό ποθοῦμενον αὐτῷ χρωματίση συμπέ-
ρασμα.

57) 129-19. Διήγησις Περί των εικόνων της μονής Ζωγράφου. 1890.

Β. πφ. Α Βιογραφία συνοπτική περί | τῶν ἐν Ζωγράφῳ ἀγίων | καί θαυμα-
τουργῶν εἰκό|νων, τῆς τε Θεοτόκου καί τοῦ | πανενδόξου τροπαιοφόρου
καί | μεγαλομάρτυρος Γεωργίου. | Συνταχθεῖσαι μέν ὑπό Νεοφύτου | ἱε-
ρομονάχου Ζωγραφίτου τοῦ ἐκ | περικλεοῦς πόλεως τοῦ Ἀδριανοῦ, | καλ-
λιγραφεῖσαι δέ, ἐν ἔτει σω|τηριῷ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ | ἐνενηκοστῷ.
1890 ὑπό Εὐθυμίου μοναχοῦ.

58) 134-24. Οἰκοὶ ἀγίου Γεωργίου. 19ος αι.

Ε. εσωτ. β' καλύμμ. Λάζαρος ⁴⁵ Μ(οναχός) Ζ(ωγραφίτης) Δικεβρίου
ἔτος 1874 | πρότη: 1: κ.τ.λ.π. — Παρακάτω Προσκυνῶ | ἔλαβα τῆς | β'
ἐκ τῆς τοῦ Ξενοφῶντος | Λάζαρος ὁ Ἅγιος Παντοκρατόρινος καί | Ἰβηριτῆς
Διονησάτης | Κουτλομουσιανός | Σιμωνοπετρίτης | Καρι[ώτ]ης | οὐδέν
νεότερον χέρεται | Ἀδελφ[οί].

45. Η λέξη Λάζαρος επαναλαμβάνεται παρακάτω.

59) 135-25. Παρακλητικός κανόνας στη Θεοτόκο κ.ά. 19ος αι.

Β. φ. 80 Τῷ σεβαστῷ μοι πνευματικῷ | πατρὶ Ἀνατολίῳ Ἀγιορίτῃ Ζω-
γραφίτῃ Γεώργιος Ἰωάννου Τριανταφύλλου Σμυρ|ναίου, γράφας ἰδίᾳ χει-
ρί προσήνεγκα.

Ε. φ. 80β Ἐν Πετροπόλει· κατὰ τὸ ραχδ' [1824] ἀπὸ δέ ἀναγεννήσεως
τῆς φίλης Ἑλλάδος· γ'.

60) 136-26. Στιχηρά - Κανόνες. 18ος αι.

Ε. εσωτ. α' καλύμμ. †Κάσπακας καὶ ο π(ατ)ήρ αὐτοῦ Σαρὶς καὶ ἡ μή-
(τη)ρ αὐτοῦ Χρυσὰ | Ράπτῃς.

πφ. Αβ † Εὐθημησιν εἰς τοῦ Ξενοφου | ιθ' οκαδὶς χορτάρι δέκα επτά |
οκαδὶς ραγάζοι καὶ μισή επτά σα|νίδια μεγάλα καὶ ἓνα μικρό· τέσι|ρεις
οκαδὶς· σιαμάκου· ἔξοι μέ|τρα· κρασί καὶ ενα τζημπούκη.

πφ. Β Ραπτῃς· | † Σγουρίς χρISOχός καὶ ὁ π(ατ)ήρ αὐτ(οῦ) Γεώργ(ιος)
καὶ ἡ μή(τη)ρ αὐτοῦ [.....].

† Πανταζής καὶ ο π(ατ)ήρ αὐτοῦ Συνάνις καὶ ἡ μή(τη)ρ αὐτοῦ Μαρία |
καὶ ἡ γυνή αὐτοῦ Τατιανή καὶ ἡ ἀδελφή αὐτ(οῦ) Κυράνα | καὶ ὁ υἱός
αὐτοῦ Συνάνις.

† Γεώργιος λεγόμενος Γιουλής καὶ ὁ π(ατ)ήρ αὐτοῦ Θεοδώσιος καὶ ἡ
μή(τη)ρ αὐτοῦ | Κυριακῇ, καὶ ἡ γυνή αὐτοῦ Ζαφίρα καὶ τ(ῶν) τέκνων
αὐτ(ῶν) | καὶ ὁ ἀδελφός Στέφανος.

† Μαυρομάτις καὶ ὁ π(ατ)ήρ αὐτ(οῦ) Εὐστάθι(ος) καὶ ἡ μή(τη)ρ αὐτοῦ
Ἀρετί καὶ ἡ γυνή | αὐτοῦ Παρασκευῷ | ἤγουν ὁ καραγγιόζης.

πφ. Ββ [...] αὐτοῦ Κυράνα καὶ ἡ πρεσβυτέρα αὐτοῦ.

† [.]τουρμήσης υἱός τοῦ παπ(ᾶ) Κυριακοῦ· γυνῇ αὐτ(οῦ) Φωτινῇ.

† Παρασκευᾶς χαντζίς καὶ ὁ π(ατ)ήρ αὐτοῦ Θεοδώσιος | καὶ ἡ μή(τη)ρ
αὐτοῦ Τατιανή καὶ ἡ γυνῇ αὐτοῦ Χρυσή.

† Δημήτρ(ιος) μαχραματζίς καὶ ἡ γυνῇ αὐτοῦ Τριανταφιλῇ | καὶ ὁ
π(ατ)ήρ αὐτοῦ Κορνίλιος (μον)αχ(ός)· καὶ πολύχρος.

† Σαραντινός καὶ ὁ υἱός αὐτ(οῦ) Συναδυνός καὶ ἡ γυνῇ αὐτοῦ Κυράνα· καὶ
ὁ π(ατ)ήρ αὐτοῦ | Μαυροϊδής· καὶ ἡ μή(τη)ρ αὐτοῦ Τριανταφιλῇ.

πφ. Α(τέλ.) † Δίμος τοῦ Νηκώλα, καὶ ἡ μή(τη)ρ αὐτοῦ Παρασχῷ, ἀπὸ
τον Ελη|μπο ἀπο την Ἀγι(άν) Ποσταντζής.

† Νηκόλ(ας) καὶ ο π(ατ)ήρ αὐτοῦ Δίμος, καὶ ἡ μή(τη)ρ αὐτοῦ Θεοδῶρα
ἀπο | την Μηλῃα ἀπο τα Τρίκαλα· Ποσταντζής.

† Ἰω(άννης) καὶ ὁ π(ατ)ήρ αὐτοῦ Ρούγιος· καὶ ἡ μή(τη)ρ αὐτοῦ Κάλο·
ἀπο την Χρουπίστα· ἀπο χορ(ίον) Σιρούτζήανη Ποσταντζής.

πφ. Αβ(τέλ.) † Γεώργ(ιος) Μωραϊτης Μποσταντζίς· ο [.....] μή-
(τη)ρ αὐτ(οῦ) Ἀγγεληνα | στοῦ Καρασταμάτι τό Μποστάνη.

† Δήμος τοῦ Γίνιη· καί ἡ μή(τη)ρ αὐτ(οῦ) Μάρω· Ψωμάς ἀπό τόν Αὐλό(να) εὐρίσκει(αι) | στοῖ φοῦρ(νά) τοῦ Ἀγιάμπασι.

† Νίκος τοῦ Γίνιη ἀδελφός τοῦ ἄνωθ(εν) Δήμου.

† Θεόδωρος τοῦ Ἰω(άννου)· ἡ μή(τη)ρ αὐτ(οῦ) Σκέβω· ἀπό τόν Αὐλό(να) στο φοῦρ(νά) τοῦ Ἀγιάμπασι.

† Θεόδωρος τοῦ Πετροῦ ὁ [.....]ινάς ἀπό τήν Καλαμάτα καί ἡ μή(τη)ρ αὐτ(οῦ) | Θωμαῖ· εὐρίσκει(αι) | στου μενεβ[.....]ή το φοῦρ(νά).

61) 138-28. Κανόνες δεσποτικών εορτῶν. 17ος αι.

Ββ. φ. 2 Καί τόδε Ἀγαπίου ἱεροδ(ιακόνου)· ζωγραφίτου.

Ε. εσωτ. α' καλύμν. »Θρήδαξη καί θρηδακίνη, σῶμα ἰούλιον λέγ(ων) | ὅσα ἐβουλεύσατο ὁ ἐχθρός ἐν τῷ ἁγίῳ σου,

»πᾶσα θλίψις νύφη, ἀνδρὶ μή νύφη, | ἀποφαίνεται ὁ Ἀριστοτέλης.

Τί ποιεῖ ὁ δεῖνα; φιλοκέρδιαν νο|σεῖ τήν ἐσχάτην.

Τί ἐστίν ἄν(θρωπ)ος ὅτι μιμνήσῃ, ὀρθώτερον, | (ἢ μιμνήσκη) αὐτοῦ;

Τά παρακατιόντα εἰσὶ τὰ ὀνόματα τῶν 3ων | μάγων, τῶν ἀπό Περσί(ας), δι' ἄστερος, ἐλθόν|των εἰς Βηθλεέμ· εἰς προσκύνησιν τοῦ τεχ|θέντος βασι- λέ(ως) Κ(υρίο)υ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, | α: Γασπάρδης:- β: Μελχίωρ:- | γ: Βαλτάζαρ:—

φ. 1 Ἀξίωμα τοῦ ἁγίου π(ατ)ρός ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου | Θεο- σαλ(ονίκης) τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ καί Παλαμᾶ.

Ἐπεὶ δέ τό μέν τήν ἀρετὴν ἐνεργεῖν ἐν τῇ | ἐξουσίᾳ κεῖται τῇ ἡμετέρᾳ, τό δέ πειρασμοῖς | περιπεσεῖν, οὐκ ἔστιν ἐφ' ἡμῖν χωρὶς δέ | τούτων, οὐκ ἔστι τελεῖωσις, ἢ φανέρωσις τῆς πρὸς | Θεόν πίστεως (συνελθόντος γάρ φησὶ|ξις, καί πάθος ἐπ' ἁγαθῷ, τελοῦσι τόν κατὰ θ(εό)ν ἄνθρωπον).

»Μεσί(ας), ὁ κεχρισμένος, καί ἡλειμμένος· λέγει δέ τόν Χ(ριστό)ν· | μέσσα γάρ τό ἔλαιον, ἥτοι το χρίσμα ἐρμηνεύεται.

»Μεσερέμ, ὄνομα κύριον, ὁ ἐκ τοῦ χάμ, ἐξ' οὗ καί μεσερέμ | ἡ Αἴγυπτος, ἡμῶν μέσερ ὀνομαζομένη, καί χάμ ...|νόματα, ἡ Αἴγυπτος.

»Ὡσαννὰ· σῶσον δὴ ἐλευθέρωσον ἡμᾶς·

† »ἀδήλου· σβέννυσι γάρ μνησικαχίας | δῶρα.

φ. 1β Τό αἰτωλός ὄνομα ἐχρησίμευσε τῇ κωμωδι|κῇ παροιμίᾳ τῇ λεγούσῃ· τῷ μέν χεῖρ(ας) ἐν αἰ|τωλοῖς, ὁ δέ νοῦς ἐν κλωπιδῶν· ἤγουν ὁ δεῖνα, | καί δωροδοκεῖται καί ῥαδιουργεῖ, τοῖν χεροῖν | μέν αἰτῶν, τῷ νῷ δέ κλέπτων.

Ἡ ζηλία καί ἀντιζηλία· ἐστι | γάρ ὅτι τοῦτο τῶν μανικῶς φιλοῦντων | τό ἔθος· σφόδρα εἰσὶ ζηλότυποι, καί | αἰροῦντο ἄν τήν ψυχὴν προέσθαι, ἢ | παρευδοκημηθῆναι ἀπό τινος τῶν | ἀντεραστῶν.

»Καί γοῦν ὁ θεοπέσιος γράφει Παῦλος, ὅτι λύπη | μοι ἐστι μεγάλη, καί ἀδιάλειπτος ὁδύνη | τῇ καρδίᾳ μου· ἡσχόμην γάρ αὐτός ἐγώ | ἀνάθεμα θεῖναι ἀπό τοῦ Χ(ριστο)ῦ ὑπέρ τῶν ἀδελ|φῶν μου, τῶν συγγενῶν μου

κατά σάρκα· οἵτινες εἰσὶν Ἰσραηλίται.

»Τό φρέαρ τοῦ ὄρκου ἐστὶν ἡμῶν | καλούμενον Βηρσαβεέ.

»Εἰς γάρ ἂν οὐκ ἀζήμιον τό συνειαιτᾶσθαι τοῖς φαύλοις οὐκ οἷσπερ ἂν γένοιτο σκοπός τό διαβιῶναι λαμπρῶς.

»Διὰ τὸν ἔχει πέντε μάρτιρας, καὶ | ἀπρίλλιος ὁ ὅτι μᾶϊος ἔχει [.....]

πφ. Α (τέλ.) »Φεῦ· πῶς εὐκόλα τῶν θεραπειῶν καὶ | εὐεργετημάτων ἡ χά-
ρης ἐξαλείφεται | ἀπὸ τὴν ἐνθύμησιν; ἡ ἀχαρηστία δὲν ἔχει | ὅμματα διὰ νά
ἀκούσῃ, οὔτε νοῦν διὰ νά | συλλογισθῇ, οὔτε μνήμην διὰ νά ἐνθυμῇ,
οὔτε καρδίαν διὰ νά εὐγνωμονήσῃ | οὔτε σπλάγχχνα διὰ νά ἐκδυσωπηθῇ καὶ
νά | ἐλεήσῃ· αὐτὴ ἀνταμείβει τὰς προεποκείμενας ὑπουργίας καὶ χάριτας,
μέ ἀπέχθειαν, | τὴν ἀγάπην μέ μῖσος τὰ βοηθήματα | μέ διωγμούς, τὴν
ὠφέλειαν μέ ζημίαν | καὶ δὲν εἶναι βαρύτερος, βιαιότερος βλαπτὶ κώτερος
ἐχθρός ἀπὸ τὸν εὐεργετημένον | ἄνθρωπον, ὅταν εἶναι ἀχάριστος.

»Ἰδοὺ ἡ πολυθρύλλητος τοῦ κόσμου πολιτεία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀσύνητος
καὶ ἀφρόνεστάτη· αὐτὴ καθ' | ἑαυτῆς ἐναντιωτάτη καὶ ἀσύμφωνος· συσταίνει
| πολλὰκις ἐκεῖνο ὅπου δὲν θέλει, καὶ ἀναιροῖ ἐξ | ἐναντίας ἐκεῖνο ὅπου
θέλει ἀλογώτατα· καὶ | ὁ παράνομος τοῦ ἀμαρτάνειν ... οὐκ ἐβουλήθη | συ-
νιέναι τοῦ ἀγαθῆναι· λόγοις γάρ κέχρηται τῆς | ἀληθείας(ας) γεγυμνωμένοις,
καὶ δόλῳ συμπεπλεγμένους· συνιδεῖν δὲ τό πρέπον οὐ βούλεται

»Πτύον, πτυάριον· λυχνάριον.

πφ. ΑΒ (τέλ.) Λαγῶς τρέχων, λέγεται φεύγει, ἔλαφος δὲ θεῖ, | σὺς δὲ μα-
χόμενος συρρήγνυται, λέων ἐφορμᾷ, | πάρδαλις πηδᾷ ἄρκτος συμπλέκεται,
ταῦ | ρος ἐμπίπτει ἐπὶ τοῦ πλήττειν· τοῖς μὲν ἔχουσι | χηλὰς λέγεται χαίειν·
τοῖς δὲ κέρατα, κε | ράττειν· τοῖς δὲ ποσὶ τὴν πληξὶν ποιοῦσιν | λακτίζειν·
τοῖς δὲ ὄνουσιν χαράττειν· τοῖς | δὲ ὁδοῦσι κατεσθίειν.

»Λαγῶς, ὁ χερσαῖος, λαγῶς δὲ ὁ θαλάσσιος, καὶ ποτάμιος· λαγῶς καθεύ-
δων· πα | ροιμία ἐπὶ τῶν προσποιοιμένων(ων) καθεύδειν:-

»Ἐπαθλον, νικητικόν βραβεῖον, τό ἐπὶ τῇ | νίκῃ διδόμενον:-

»Νῦν εὐπλόϊχα, ὅτι νευναύγησα.

»Αἰ γάρ παρὰ τῶν ἀπίστων μαρτυρίαι καὶ τῶν | ἐχθρῶν τῆς εὐσεβείας(ας),
ῆι πολὺ τό ἀξιόπιστον ἔχουσι:-

»Παρεμβολὴ θ(εο)ῦ· λέγεται, πρὸς ἀντι | διαστολήν τῶν Γρηγορίου παρεμ-
βολῶν, | ὅποια τὰ πολλὰ διαμόνια, τὰ ὡς ἐν | παρεμβολῇ οἰκοῦντα τοῖς
τάφοις:-

† Ἀντί(;) τῶν μόνον ἡχων.

εσωτ. β' καλύμμ. 1823 νοεμβρίου 15 ἡρξά | μην! (καὶ ἀγέτω τῷ ἡμετέρῳ
νοῖ) | ἄχρι τὴν 22α καὶ εἴτα αὖθις | ἐξηκολούθησα ἀπὸ τὰς 27 νοεμβρίου
| καθ' ἡμέραν ς^{ην} καὶ ἐποίησα | στάσιν εἰς τὰς 6 Δεκεμβρ(ίου)· καθ' ἡμέ-
| ραν ε^{ην}.

»Ποῦ σοφός; δηλαδὴ; ὁ τὴν ἔξω σοφί(αν) κομ | πάζων; ποῦ γραμματεύς;

ἤτοι ὁ ἐκ πείρας | τῶν γραμματικῶν μαθημάτων; ποῦ συ|ζητητής; ἤτοι ὁ
ρήτωρ, ὁ διαλεκτικός, ὁ σο|φιστής, ὁ φιλόνεικος;

»Τό ἀναφοίτησον, ἀντί τοῦ ἀνελθε! | τό δέ καταφοίτησον, ἀντί τοῦ κάτελθε·
»τό ἄπειμι, ἀντί τοῦ πορεύομαι, φοιτῶ.

Μέτερνηχ = ὁ ἐξω|τερικός μινίστρος τῆς | 'Αουστρί(ας).

62) 139-29. Παρακλητικός κανόνας στην αγία Αικατερίνη. 1842.

Β. φ. 1β Αμαρτολός Μοση<ς> Σηναιτ<ης> Ροσ(σος) 1842. — Αλλού
Μ(ωυση)ς Σ(ιναίτης) Ρ(ῶσος). — φ. 22β Ἡ παροῦσα παράκλησις
τ(ῆς) ἀγί(ας) | Αἰκατερίνης, καί τά ἐγκώμια εἶναι | τοῦ Γέρο-Μωϋσῆ
Ρώσσω τοῦ | καί Σιναίτου· ἀντεγράφησαν | παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Θμ.
[= Θωμᾶ] τάχα καί ἰ|ερομονάχου κατὰ τό Σίναιον ὄρος, | ἐν ἔτει ἀπ(ό)
Χ(ριστοῦ) Γ(εννήσεως) ,αωμβ' [1842] | χ(α)τ(ά) τόν μάϊον ιδ'
Θ.ω.μ.α.ς.

63) 141-31. Ιατροσόφιο. 18ος αι.

Β. φ. 98 Τέλος τοῦ ἐπιγραφομένου βιβλίου, | τοῦ καί θησαυρός τῆς
ὕγιείας, | διὰ χειρός τοῦ ἐλαχίστου Ἰσαάκ Μπαράμης | τοῦ ποτέ παπ(ᾶ)
Δημητρίου ἐξ Ἰ(ερουσα)λήμ.

Ββ. φ. 2 Ἀφιέρωται τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἱερᾶς καί σεβασμίας Μονῆς
Ζωγράφου, | παρὰ τοῦ χρηματίσαντος ἱατροῦ ἐν αὐτῇ Προκοπίου Λωκία,
ἐν ἔτει 1912. — Παρακάτω Ἐν ἔτει χιλιοστῶ ἑννακοσιοστῶ δωδεκάτῳ.

Προκόπιος Λωκίας ἱατρός, ἐκ Λέσβου.

Ε. εσωτ. α' καλύμμ. 1770: μαρτίου 18· ἔδωσεν το κοινόν: χρέως ὁ
μακαρίτης πατήρ μου | Παναγιώτης.

αωή' [1808] φεβρουαρίου ιζ': ἔπescen εἰς Μιτυλήνην χιόνι πολύ μέ ἀέραν
| σφοδρόν μέρος μέν πήχι· μία μέρος δε δύω καί τρίς ὥστε | ἐκόπισαν καί
ἐλεόδενδρα πολλά καί ἄλα πάλιν ἐκάϊσαν | ἐστάθη ἐπάνω εἰς τήν γῆν ἕως
τῇ .. ἀπριλλίου.

181[3]: μαρτίου 14: ημέρα ς': τοῦ ἀγίου Βενεδίκτου ἐχιόνισεν εἰς
'Αγιάσον καί ὅλως ὁ | φευρουάριος καί μάρτιος ἐπέρασεν μέ βορέαν καί
χρύν πολύ· τῇ δέ | ια': μαρτίου ἔγινεν καί συσμός μέγας· τῇ δέ ιβ':
ἐγ(ινεν).

1818: σεπτεμβρίου 9: ἔδωσεν τό κοινόν χρέος ἡ Στιλιανή ημέρα | δευτέρα
αὐγή· ἐγεννηθη 1813 μαρτίου 29.

1819: ἀπριλλίου 11: ἔδωσεν τό κοινόν χρέος ἡ Μελησυνή | νύμφη μου
ἡμέρα παρασκευῇ· εἰς πύραν.

1821: μαρτίου 25: ἤλθεν ἡ ἰδις εἰς Μιτυλήνην τῆς ἀποστασί(ας), παρὰ
τῶν γραμμάτων τοῦ μακαρίτου | Γρηγορίου πατριάρχου ἐκ βασιλευούσης.

1823: νοεμβρίου 14 ὥρα 4· τῆς νυκτός πέμπτη ξυμέρομα ἔδωσεν τό

κοινόν | χρέος ή μήτηρ μου 'Ριψιμία μοναχή· ό κύριος αναπαύση αυτήν· αμήν.

1846: όκτωβρίου 31: έδωσεν τό κοινόν χρέος ό μακαρίτης | αὐτάδελφός μου ό Γιαννάκης.

1849: ίαν(ουαρίου): 2: έπescen χιονί πολύ ώστε έκόπισαν έλιές πολλές | καί φευρ(ουαρίου): 2⁴⁶: πάλιν χιονί πολύ έως δύο καί 3: πήχες | πλήν έλαφρόν.

φ. 1 1798: αύγούστου α': ήμ(έρα): κυριακή έγεννήθη ό Παναγιώτης άνεψιός μου | άνάδοχος Μηχαήλος [.....].

1800: σεπτεμβρίου 17: ήμέρα πέμπτη έγενήθη ήμέρα άνάδοχος | ό χ'' Παρθένις· 1801 φευρουαρίου 2: έδωσεν τό κοινόν χρέος.

1802: σεπτεμβρίου α': ήμέρα ε': έγενήθη ή ρήγενα άνάδοχος | ό κύρ χ'' Προκόπιος· 1820: φευρουαρ(ίου) α': ύπανδρεύθη.

1804: νοεμβρίου ε': ήμέρα κυριακή έγενήθη ό σεβαστός άνά|δοχος ή βασιλίνα πατζίνι.

1807: αύγούστου 8: έγενήθη ή βλυτινα ήμέρα ε: άνάδοχος | ό κύρ Σπύρος· 1808 αύγούστου 24: έδωσεν τό κοινόν χρέος.

1809 μαρτίου 24 ήμ(έρα) δ': ώρα θ': έγενήθη ό Νικόλας άνα[δοχος] | ό άρχηδιάκον Παρθένιος καί ή ρήγενα άγιομερίτη· έδωσεν τό [κοινόν] | χρέος ίουλίου κε:

1811: ίουνίου 20: έγενήθη ή Σοφούλα ήμέρα γ': ώρα έκτη της νυ[κτός] | άνάδοχος ή χ'' Μαρία 'Ιακώβου.

1813 μαρτίου 29: της άκαθίστου: έγενήθη ή Στιλιανή ώρα θ' άνάδοχος | ή Τριανταφυλλιά. 1814⁴⁷ σεπτεμβρίου 9: έδωσεν τό κοινόν χρέος.

1816: ίανουαρίου 24 ήμ(έρα): β': έγενήθη ό Γρηγόριος άνάδοχος ό Παναγιώτης | Μαργλέλη.

1819: φευρουαρίου .. έγενήθη ή έτέρα Βλυτινα άνάδοχος ό παπα Κοσμας | καί έταφη τη αύτῃ ήμέρα.

φ. 1β 1821: μαρτίου 20: έγενήθη ή Μελησηνή ήμέρα κυριακή έσπέρας τήν τετάρτη [....][άνάδοχος] | ή 'Ελληνούδα Αθανασίου Αρμενάκη.

1823: ίουνίου [....] έγενήθη ή θεώνη ήμέρα δευτέρα και ώρα [.....] άνάδοχος ό θεϊος αύτῆς | πρωτοπαπᾶς.

1825 νοεμβ(ρίου): 22 έγενήθη ό Στρατής Παναγιώτου ήμέρα [.....] μερα Κωνσταντίνου 21.

1828· μαρτίου έγεννήθη ή ρήγενα Παναγιού άνάδοχος ή Σοφούλα | θεία αύτῆς.

1831· φευρουαρίου 15: έστεφανώθη ό σεβαστός 'Ιωάννης.....

46. ίαν. 31: pr. m., φευρ. 2: ea. m. corr.

47. Είναι δυνατό να διαβαστεί και 1819.

1830: Ιουλίου 2: ἐγεν(ήθη) ἡ Ἄννα χ'' Δημητρίου χ'' βασίλης ἀν(ά-δοχος) Γρηγόρ(ης) Μαργέλης.

1828: αὐγούστου 15: ἐγ(εννήθη) ἡ Ἐλενούδα χ'' Δημήτριος χ'' Βασιλείου· παπα ... καί Μαργέλης.

1826: νοεμ(βρίου) 20: ἐγ(εννήθη) ἡ Μελισινή χ'' Διμ(ητρίου) χ'' Βασιλεί(ου) ἀνάδ(οχος) ἡ Δεσποτούλη.

1824: Ιουλίου 1: ἐγ(εννήθη) ἡ Θεοκτίστη χ'' Διμ(ητρίου) χ'' βασιλεί(ου) ἀν(άδοχος) χ'' βασιλείου Χρῆστος.

1821: μαΐου 7: ἐγ(εννήθη) ἡ Μαρία χ'' Διμ(ητρίου) χ'' Βασιλεί(ου) ἀν(άδοχος): ἡ Ἀμαριούδα Σταμάτη | ἔταφη 1842: μαρτίου 8.

1839: ὀκτωβρίου α' ἔστεφανώθη ὁ Γρηγόρης Ἰωάννου: [.....]

1840: Ιουλίου 10: ἐγενήθη ὁ Δημήτρης Γρηγορίου Ἰωάννου.

64) 143-33. Οἰκοὶ στον πρωτομάρτυρα Στέφανο. 1861.

Β. πφ. Α Οἱ εἴκοσι τέσσαρες οἴκοι⁴⁸ | τοῦ πρωτομάρτυρος καί ἀρχι|διακόνου Στεφάνου· | 1861 Δεκεμβρ(ίου) 13. — σ. 14 Ἡ γράφασα χεῖρ, Δαμιανοῦ μοναχοῦ. — σ. 14 Ἡ γράφασα χεῖρ, Δαμιανοῦ μοναχοῦ⁴⁹ | Κυπριανός ἱεροδιάκος. — Παρακάτω Ἡ γράφασα χεῖρ Καλλιστράτου ἱερομονάχου⁵⁰ | Ζωγραφίτου.

65) 144-34. Γερμανοῦ ΚΠόλεως Λόγος στα Εισόδια της Θεοτόκου. 17ος αἰ.

Ε. φ. 21 † Μετανειῆς ἀπὸ ἐμμένα, τον παπ(ά) Καλῆ<νι>κον εἰς σὲν εντημοτη σας πά|τερης την εντημοτη σας δουλεικος χρητουμεν και κυρειον τον Θε<όν>. — φ. 58β † Ὅσιωτατε ἐν ἱερωμόν<α>χες π(α)π(ά) κυρ Θεώ<ν>· δόσιε χέρης ἀδέλφε.

66) 145-35. Ακολουθία των αγίων της μονῆς Ζωγράφου. 1849.

Β. πφ. Α Ἀσματική ἀκολουθία τῶν ἀγίων ὁσιομαρτύ|ρων εἴκοσι και ἐξ τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Ζωγρά|φου τελειωθέντων, ὀκτωβρίω: 10: | Ἦδη συνάρξει θεία ξυντεθεῖσα, καί ἀπαρτηθεῖσα | μετὰ καί ὑπομνήματος ἐκ τε τῆς ἰλλυρικῆς εἰτ' | οὐ σθλαβικῆς καί ἐλληνικῆς συλλεχθέντος ἐξ ἀξιοπύ|στων παλαιῶν συγγραφέων, πρὸς τό ἀναγινώσκεισθαι ἐν τῇ ἱερᾷ μνήμῃ αὐτῶν. | Σπουδῇ μὲν καί προτροπῇ τοῦ πανοσιελλογιμω|τάτου κυρίου Ἀνθίμου Ζωγραφίτου τοῦ ἐκ Τιβερίουπόλεως. | Ἀφιερωθεῖσα δέ τῳ πανοσιωτάτῳ ἀγίῳ καθηγουμένῳ τῳ ἤδη προχειρισθέντι ἐν τῇ εἰς ἱερόν κοινόβιον μεταβρύθμισι ταύτης τῆς ἀριζήλου μονῆς Ζωγράφου. | Διὰ πόνου καί

48. Η φράση επαναλαμβάνεται παρακάτω στην ίδια σελίδα.

49. Επαναλαμβάνεται το ίδιο παρακάτω.

50. Η φράση επαναλαμβάνεται παρακάτω στην ίδια σελίδα.

ἐπιμελείας Ἰακώβου οἰκτροῦ μοναχοῦ | τοῦ ἐν τῇ Νέᾳ Σκήτει παροι-
κοῦντος. | Εἰς δόξαν μέν Θεοῦ, τιμὴν δέ τῶν ἀγίων ὁσιομαρ|τύρων, καὶ εἰς
αἰδίδιον μνημόσυνον τῶν συνδρομη|σάντων. | Ἐν ἔτει σωτηρίῳ· ,αωμθ'
1849: | Ἐν τῷ ἀγιωνύμῳ ὄρει τοῦ Ἀθω.

67) 146-36. Βίος νεομάρτυρα Παντελεήμονα. 1901.

Β. σ. 76 Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα. | Ἐν τῷ ἱερῷ κοινοβίῳ τοῦ Ζωγράφου
τῇ 7ῃ Μαρτίου τοῦ 1901οῦ σωτ(ηρίου) ἔτους. | Κτῆμα ἀναφαίρετον τυγ-
χάνει τό παρόν τοῦ πανοσιολογιωτάτου γέροντος | κυρίου ἱερομονάχου
Καλλιστράτου του Ζωγραφίτου. — Αλλοῦ Ὁ,τι ἀκριβές τό παρόν καί
ὅμοιον τῷ πρωτοτύπῳ ἀντιγραφέν ὑπό τοῦ Β(ουλγάρου;) Μ(οναχοῦ)
Κ(αλλιστράτου).

68) 147-37. Δογματικὴ θεολογία. 1862.

Β. φ. 87β Ἐγγραφον ἐν τῇ κατὰ τήν νῆσον Χάλκην θεολογικῇ σχολῇ τῇ 26ῃ
Μαΐου 1862. | Εὐγένιος ἱεροδιάκονος Χατζῆ Π[έ]τρου Μισαΐκω[.].

69) 148-38. Λόγοι Γρηγορίου του Θεολόγου. 18ος αἰ.

Β. φ. 22 ,αψ93 [1793] ὀκτωμβρίου 3· εἴληphen τέρμα ὁ | περί φιλο-
πτωχί(ας) λόγος καὶ ἀγέτω τῷ ἡμετέρῳ νοῖ. — φ. 22β Ἐλαβεν, πέρας
αὕτη ἡ δέλτος διὰ χειρός ἐμοῦ Ἀγα|πίου, παρά διδασκάλου Δανιήλ τοῦ
Κεραμέ(ως). | Ἐν τῇ νήσῳ Πάτμῳ, οὗ, τό θεῖον ὄνο|μα ἀναρίθμητα ἔτη
βραβεύειν, ἀμήν⁵¹: | συνδάντορος ὦν: μαντατοφόρος. — φ. 25 [.δ']
Ἰουλίου τοῦ ,αως' [1806]· ἐγράφη οὗτος⁵². — φ. 233 Τέλος τῆς τῶν
τοῦ σοφωτάτου Συνεσίου ἐπιστολῶν | ἀρίστης ἐξηγήσεως. | »Παρά Γρηγο-
ρίου ἱεροδιακόνου Πατμίου Κανᾶ ἐγράφη.

70) 151-41. Σημειώσεις Συντακτικοῦ. 1850.

Β. φ. 1 Σημειώσεις τινάς συντακτικοῦ· 1850.

71) 153-43. Ἰσοκράτους «Πρός Δημόνικον». 1798.

Β. φ. 1 1798: μαρτίου 9, ἐν τῇ τῆς Ἀρτης σχολῇ τοῦ παπᾶ Ἀνδρέα scho-
λαρχοῦντος. — φ. 18β Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα· | ἡ μέν χεῖρ γράψασα
σῆπεται τάφῳ, ἡ δέ γραφή μένει μέχρι τερμάτων. — φ. 81 ,αψήη' [1798]
μηνὶ αὐγούστῳ· κβ' εἴλειπεν τέρμα ἅμα τῷ | λόγῳ, τε καὶ ἡ δέλτος. Διὰ
χειρός ἐμοῦ Ἀγαπίου: ἐν αὐτῇ δέ τῇ ἡμέρᾳ | καὶ τις μαθητὴς ἀφίκετο ἐκ

51. Μονοκονδυλία σε τέσσαρις στίχους.

52. Εννοεῖται ὅτι τότε γράφηκε ὁ Λόγος που ακολουθεῖ: Εἰς τοὺς δύο μεγίστους ἀρχαγγέλους
Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

πόλεως Κωνσταντίνου: εἶθε δέ μοι ὁ κ(ύριος) |

Ββ. φ. 70β Τέλος τῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου | λόγου· | καὶ τῷ Θεῷ δόξα †
| Θεοδώρου, σύγγραμμα.

72) 157-47. Εξήγηση των Επιστολῶν του Συνεσίου⁵³ κ.ά. 18ος αι.

Β. φ. 123 ἀψ'ε' [1795], Ιουνίου γ', ἔκαμα ἀρχήν συν Θεῷ τόν θεμάτων·
| δια χειρός ἐμοῦ Ἀναστασίου Θετταλοῦ.

73) 166-56. Παρακλητικοὶ κανόνες στον ἅγιο Γεώργιο. 19ος αι.

Β. πφ. Α Ὁκτώ παρακλητικοὶ κανόνες κατ' | ἤχον, εἰς τόν ἅγιον μεγα-
λομάρτυρα | Γεώργιον. | Συνταχθέντες ὑπὸ Ἰωσήφ καὶ τῇ φροντίδι | τοῦ
ἀγίου πατρός καὶ καθηγουμένου τῆς μ(ονῆς) Ζωγρ(άφου) | ἀντιγραφέντες
καθ' ὁμοιότητα ἐκ τοῦ Ξε|νοφωντεινοῦ βιβλίου, ἵνα σώζωνται καὶ ἐν | τῇ
ιεῤῃ μονῇ τοῦ Ζωγράφου. | Ἐν ἔτει 1861, Ἁγιον Ὅρος. — σ. 141 α. ω.
μ. γ. [1843].

Ε. σ. 72 Μαστορο-Γιαννάκης Μαυρουδῆς Ρεβενιώτης.

74) 57 ἢ 59⁵⁴. Στιχηράριο. 1752.

Β. φ. 371β Ἐγγραφή ἡ μελωδὸς αὕτη βίβλος· καὶ ἀσματομελήρυτος | ἅμα
καὶ ψυχοσωτήριος· διὰ χειρός Ἰγνατίου· καὶ ἐλαχίστου | τῶν ἱερομονά-
χων· ἔτη ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ 1752. Καὶ οἱ ἐντυγχά|νοντες αὐτῆς, μέμνησθέ
μου· τοῦ εὐτελοῦς. Τῷ δέ συντελεστῇ | Θεῷ χάρις.

Ββ. φ. 375 Του ποτέ Κυρηαζή· Στάθογλου | επαρχία του Τηρουλόης
ἀψνγ' [1753] | νύν δέ τοῦ ἐν μοναχοῖς | ἐλαχίστου Ἰωάσαφ Δοχει-
αρί|ττου, τοῦ καὶ ροδίου. | Ἐν 1820.

75) χ.α.⁵⁵ Στιχηράριο. 1765.

Β. φ. 328β Εἴλφυε τέλος τό παρόν στηχηράριον διὰ χειρός κάμοῦ τοῦ
εὐ|τελοῦς καὶ ἀμαθοῦς· Βενιαμίν ἱερομονάχου ἐκ χορί(ου) Μακρυ|νύτζα,
ἐν ἔτει δέ, 1765 ἐν μηνὶ δεκεμβρίῳ ιζ', | μέμνησθε κάμοῦ τοῦ εὐτελοῦς
συγγραφέως καὶ ἀμαρτωλοῦ, | διὰ τόν Κύριον, ἀμήν: — ὥσπερ ξένοι χαί-
ροντες ἡδὴν πατριδα | καὶ ἡ θαλατεύοντες ὑδὴν λιμένα οὕτω καὶ ἡ γρά-
φοντες βιβλίου τέλος·⁵⁶

53. φ. 1 Ἐξήγησις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ σοφωτάτου Συνεσίου ἐξηγηθεῖσαι παρὰ τοῦ κυρίου
Δανιὴλ Πατμίου τοῦ Κεραμείως.

54. Πάνω στον ἀριθμὸ 57 ἔχει γραφεῖ το 59, δηλ. το 7 ἔγινε 9· στη βιβλιοθήκη υπάρχουν ἄλλα
δύο χειρόγραφα με τοὺς ἰδίους ἀριθμοὺς.

55. = χωρὶς ἀριθμὸ· στην ἀρχὴ πάνω ἀπὸ το κείμενο ὑπάρχει ὁ ἀριθμὸς ἀπὸ τα ἐντυπα: 1549.

56. Στο κάτω περιθώριο: 1765 μδ'.

76) χ.α. Παράφραση Δημοσθένη κατά Αριστοκράτη. 19ος αι.

Ε. πφ. Δβ(τέλ.) Ἰωάννης Δημητρίου 40/εκκλησιώτου.

77) χ.α. Διακονικό. 18ος αι.

Β. φ. 78 f.....⁵⁷ | Συνεσειοῦ ἐκ τοῦ Ζωγράφου μοναστορίου.

57. Δυσανάγνωστη μονοκονδυλιά.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑ

Λάμπρος, Κατάλογος, τ. Α': Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τ. Α', Καίμπριτζ 1895 (φωτ. ανατ. Ἀμστερνταμ 1966).

*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΠΙΝΑΚΑ
ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

ἀγ. = ἅγιος
αρχιδ. = αρχιδιάκονος
αρχιμ. = αρχιμανδρίτης
βιβλιογρ. = βιβλιογράφος
γέρ. = γέρων ή γέροντας
διάκ. = διάκονος
διδ. = διδάσκαλος
επίσκ. = επίσκοπος
ηγούμ. = ηγούμενος
ιερ. = ιερέας
ιεροδ. = ιεροδιάκονος

ιερομ. = ιερομόναχος
κ. = κελί
κτ. = κτήτορας
μ. = μονή ή μοναστήρι
μητρ. = μητροπολίτης
μον. = μοναχός
ν. = ναός
πατρ. = πατριάρχης
πολλ. = πολλαχού
προηγ. = προηγούμενος
σκ. = σκήτη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

- Αγαθάγγελος 151
 Αγάπιος 150
 Αγάπιος, βιβλιογρ. 156, 165
 Αγάπιος, διάχ. 156
 Αγάπιος, ιεροδ. 143, 148
 Αγάπιος Εφέσιος 156
 Αγάπιος Ζωγραφίτης, αρχιμ. 156· ιεροδ. 160· ιερομ. 150-151, 160
 Αγάπιος Θεεταλός, βιβλιογρ. ιεροδ. 153, 156, 157
 Αγαρηνοί 154
 Αγγελίνα 159
 Αγιά 159
 Αγιάμπασης 160
 Αγιάσος 162
 Αγιομερίτη 163
 Άγιον Όρος 155, 157, 166
 Αγιορείτης, βλ. Νικόδημος
 Αγιοταφίτης, βλ. Βαρθολομαίος
 Αγουραστός 146
 Αδριανούπολις 158
 Αθανάσιος 144, 146, 151, 163
 Αθανασίου αγ., μ., βλ. Μεγίστη Λαύρα
 Αθωνίτης, βλ. Νείλος
 Άθως 147, 152, 154, 157, 165
 Αίγυπτος 160
 Αικατερίνη, αγ. 162
 Αινίτης, βλ. Θεόδωρος
 Αιτωλοί 160
 Ακάθιστος 163
 Ακάκιος, μον. 145
 Ακάκιος Ιβηρίτης, βιβλιογρ. ιερομ. 150
 Αμαριούδα 164
 Αναστασιματάριον 150, 151
 Αναστάσιος 150
 Αναστάσιος Θεσσ(ττ)αλός, βιβλιογρ. 157, 166
 Αναστασούδης 151
 Ανατόλιος Ζωγραφίτης 159
 Ανδρέας, ιερ. 165
 Ανδρέας ο διά Χριστόν σαλός 145
 Άνθιμος, μητρ. 145
 Άνθιμος Ζωγραφίτης, ιερομ. 143, 155, 164· — — μον. 146
 Ανθολόγιον 151
 Απαξής Βασιλάκης 153
 Αποστόλης 146
 Αποστόλων αγ., v. 146
 Αρετή 159
 Αριστοτέλης 160
 Αρμενάκη Ελενούδα 163
 Άρτα 165
 Ασάνης 146
 Ατλαζίνα 146
 Αυλώνα 160
 Αούστρια [σημ. Αυστρία] 162
 Αχριδών επισκοπή 154
 Βαλτάσαρ 160
 Βαρθολομαίος Αγιοταφίτης και Κωνσταντινουπολίτης, ιερομ. 152
 Βασιλάκης, βλ. Απαξής
 Βασίλειος 145
 Βασίλειος Καισαρείας, μητρ. 154· — αγ. 166
 Βασιλειών 158
 Βασιλεύουσα 162· βλ. και Κωνσταντινούπολις
 Βασιλική 166
 Βασιλίνα, βλ. Πατζίνη
 Βελέντζας Αναστάσιος 144
 Βενέδικτος, αγ. 162
 Βενιαμίν, βιβλιογρ. ιερομ. 166
 Βηθλεέμ 160
 Βηρσαβεέ 161
 Βλήταινα 163
 Βολτάερ 158
 Βοστίτσα 145

- Βυζάντιος 150, 151
 Γαβριήλ, γέρ. 144
 Γαβριήλ, μον. 145
 Γαλακτίων, γέρ. 144
 Γαλάτιστα 150
 Γασπάρδης [= Γάσπαρ] 160
 Γγίνης Δήμος 160· — Νίκος 160
 Γεράσιμος, βιβλιογρ. ιερομ. 144
 Γερμανός, μητρ. Παλαιών Πατρών 148
 Γεωργάκης, βλ. Τζίνος
 Γεώργης 152
 Γεώργιος 143, 145, 146, 153, 159
 Γεώργιος, άγ. 149, 156, 158, 166
 Γεώργιος, βλ. Μωραΐτης
 Γιαννάκης 163
 Γιουλής Γεώργιος 159
 Γλυκός, βλ. Νικηφόρος
 Γρηγόριος 161, 163, 164
 Γρηγόριος, βιβλιογρ. ιερομ. 148
 Γρηγόριος, ιεροδ. 151-152
 Γρηγόριος, ιερομ. 145, 154
 Γρηγόριος, μητρ. 145
 Γρηγόριος, μητρ. Θεσσαλονίκης 160
 Γρηγόριος, πατρ. 162
 Γρηγόριος Λαυριώτης, προηγ. 151· και Πελοποννήσιος 151
 Γρηγόριος Ναζιανζηνός, άγ. 157
 Γρηγόριος Πάτμιος, ιεροδ. 143· βλ. και Κανάς
 Γρηγόριος Χιοπολίτης 155
 Δαβίδ, ιερ. 144
 Δαμιανός, βιβλιογρ. μον. 164
 Δαμουλιάνος 147
 Δανιήλ, βλ. Κεραμεύς
 Δανιήλ, μον. 145
 Δεσποτούλη 164
 Δημήτρης 152
 Δημήτριος 151, 159
 Δημήτριος, άγ. 149
 Δημήτριος, ιερ. 162
 Δημητρίου Ιωάννης Σαρανταεκκλησιώ-
 τής 167
 Δήμος 159
 Διονυσιάτης 158· βλ. και Νικηφόρος
 Διονύσιος, ιερομ. 145
 Δομέτιος Ζωγραφίτης 157
 Δοξασταχάριον 150
 Δούκας 146
 Δοχειάρτης, βλ. Ιωάσαφ
 Δωρόθεος, μον. 152
 Εβραίοι 155
 Ειρμολόγιον 150· Ειρμολογικόν 151
 Ελενούδα, βλ. Αρμενάκη Χατζη-Δημη-
 τρίου
 Ελλάδα 145, 155, 159
 Έλληνες 156
 Έλυμπος 159
 Εμμανουήλ 157
 Ευβοεύς, βλ. Θεοδόσιος
 Ευγένιος, ιεροδ. 165
 Ευγένιος, μον. 145
 Ευθύμιος, ιερομ. 145· και προηγ. 150
 Ευθύμιος, μον. 158
 Ευλόγιος, βλ. Κουρίλας
 Ευστάθιος 159
 Εφέσιος, βλ. Αγάπιος
 Ζαφείρα 159
 Ζαχαρίας, ιερομ. 145
 Ζαχαρίου κ. 146
 Ζήσος 153
 Ζινζηρήλχουγιου 153
 Ζωγραφίτης 149· βλ. και Αγάπιος, Ανα-
 τόλιος, Άνθιμος, Δομέτιος, Ιωάννης,
 Καλλίστρατος, Λάζαρος, Ναθαναήλ,
 Νεόφυτος, Παρθένιος, Πορφύριος
 Ζωγράφου, μ. πολλ.
 Ζωσιμάς Ιβηρίτης, προηγ. 145
 Ησαΐας, διάκ. 152
 Θεοδόσιος 159
 Θεοδόσιος, ιερομ. 164
 Θεοδόσιος Ευβοεύς, διδ. 157
 Θεόδουλος, βιβλιογρ. μον. 149, 150, 152
 Θεόδωρα 159
 Θεόδωρος 160, 166
 Θεόδωρος Αινίτης 149
 Θεόκλητος, βιβλιογρ. ιερομ. 146
 Θεοκτίστη 164
 Θεοτόκος 153, 158· βλ. και Παναγία

- Θεοφάνης, ιερομ. 147
 Θεσσαλονίκη 149, 160
 Θεσσ(ττ)αλός, βλ. Αγάπιος, Αναστάσιος
 Θεώνη 163
 Θησαυρός υγείας 162
 Θωμάη 160
 Θωμάς 152
 Θωμάς, βιβλιογρ. ιερομ. 162

 άκωβος, μον. 165
 άκωβος Σιναίτης, ιεροδ. 148
 ακώβου Μαρία 163
 βέρων [σημ. Ιβήρων], μ. 143
 βηρίτης 158· βλ. και Ακάχιος, Ζωσιμάς
 γνάτιος, βιβλιογρ. ιερομ. 166
 ερουσαλήμ 162
 λαρίων, ηγούμ. 154
 λαρίων Χιλανταρινός 156
 ουστινιανός καίσαρ 156
 σαάχ 162
 σραηλίζεται 161
 ωακείμ 147
 ωακείμ, ιεροδ. 148
 ωάννης 144, 147, 159, 160, 163
 ωάννης, ιερ. 143
 ωάννου Γρηγόριος και Δημήτριος 164
 ωάσαφ, μητρ. Αχριδών 154
 ωάσαφ Δοχειαρίτης ο Ρόδιος, μον. 166
 ωσήφ 166
 ωσήφ, μον. 145

 ζαισάρεια 154
 ζαλαμάτα 160
 ζαλλίνικος, ιερ. 164
 ζαλλίστρατος Ζωγραφίτης, ιερομ. 153,
 164, 165
 ζάλω 159
 ζανάς Γρηγόριος, βιβλιογρ. 165
 ζανόνες παρακλητικοί 166
 ζαππαδοκία 154
 ζαπιράνα 148
 ζαραγγιόζης 159
 ζαρασταμάτης 159
 ζαρυώτης 158
 ζαυσοκαλύβια, σκ. 155· Καυσοκαλύβιον
 155
 ζαυσοκαλυβίτης, βλ. Νεόφυτος

 Κεραμεύς Δανιήλ, διδ. 165
 Κεφαλληνία και Κεφαλονία 147
 Κονταχάριον 150
 Κορίλας Ευλόγιος, μητρ. 144
 Κορνήλιος, μον. 159
 Κορυτσά 144
 Κοσμάς, ιερ. 163
 Κοσμάς, μον. 145, 146
 Κουκουζέλης 153
 Κουτλουμουσιανός 158
 Κρατηματάρι(ον) 149, 150, 152
 Κρης, βλ. Νικηφόρος
 Κυπραίος, βλ. Χριστόδουλος
 Κυπριανός, ιεροδ. 164
 Κυράννα 159
 Κυριακή 159
 Κυριάκος 151
 Κυριακός, ιερ. 159
 Κύριλλος, βιβλιογρ. μον. 146
 Κωνσταντινίδης 154
 Κωνσταντίνος 151
 Κωνσταντίνος, άγ. 163
 Κωνσταντίνος, ιερ. 153
 Κωνσταντινούπολις 166
 Κωνσταντινουπολίτης, βλ. Βαρθολομαίος
 Κωσταντής 152

 Λάζαρος Ζωγραφίτης, μον. 158
 Λάσκαρης 145
 Λαυριώτης, βλ. Γρηγόριος, Σωφρόνιος
 Λεόντιος, αρχιμ. 149
 Λεόντιος, ιεροδ. 146
 Λέσβος 162
 Λέων ο Σοφός 152
 Λητόιος, επίσκ. Μελίτης 154
 Λωκίας Προκόπιος 162

 Μαγνησία 157
 Μακαριούπολις 156
 Μακρυνίτσα 166
 Μαργέλης Γρηγόρης 164
 Μαργέλης Παναγιώτης 163
 Μαρία 159, 164
 Μάρω 160
 Μαστρο-Γιαννάκης, βλ. Μαυρουδής
 Ματθαίος, ιερομ. 145
 Ματθαίος, πνευμ. 145

- Μαυροειδής 159
 Μαυρουδής μαστρο-Γιαννάκης Ρεβενιώ-
 τής 166
 Μαυρομάτης 159
 Μεγίστη Λαύρα, μ. 147, 152, 153
 Μελισσηνή 162, 163, 164
 Μελίτη 154
 Μελχίωρ 160
 Μεσίας, βλ. Χριστός
 Μεταμόρφωσης, χ. 156
 Μέτερνιχ 162
 Μηλιά 159
 Μηνιάτης 144
 Μήτρος 147
 Μιχαήλος 163
 Μοδέστου αγ., ν. 147
 Μοσχοβία 150
 Μοσχόπολις 154
 Μόσχος 147
 Μουλυβοκκλησιά [αντί Μολυβοκκλη-
 σιά], ν. 144
 Μουσκόπουλος 146
 Μπάνιτσα 148
 Μπερεκέτης 151
 Μυτιλήνη 162
 Μωραΐτης Γεώργιος 159
 Μωυσής Σιαναΐτης Ρώσος, γέρ. 162
- Ναζιανζηνός, βλ. Γρηγόριος
 Ναθαναήλ, βιβλιόγρ. ιερομ. 145, 154·
 και Ζωγραφίτης 154
 Ναούμ, άγ. 154
 Νέα Σκήτη, σχ. 165
 Νείλος Αθωνίτης 154
 Νεκτάριος, ιερ. 156· και πνευμ. 146
 Νεκτάριος, ιερομ. 145
 Νεόφυτος Ζωγραφίτης, ιερομ. 158· μον.
 145
 Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ιερομ. 154
 Νεόφυτος Πελοποννήσιος και Καυσοκαλυ-
 βίτης, μον. 155
 Νικηφόρος, μητρ. 145
 Νικηφόρος Διονυσιάτης, ιεροδ. 153
 Νικηφόρος Σιναΐτης Κρης ο Γλυκός, η-
 γούμ. 150
 Νικόδημος Αγιορείτης 155
 Νικόλας 159, 163
- Νικόλας, ιερ. 143
 Νικολάου αγ., ν. 143
- Ξενόφου, μ. 159· βλ. και Ξενοφώντος
 Ξενοφωντινός 166
 Ξενοφώντος, μ. 158
- Οίκοι κδ' 164
- Παΐσιος, ιερομ. 152
 Παΐσιος, μον. 146
 Παλαιών Πατρών επισκοπή 148
 Παλαμάς, βλ. Γρηγόριος Θεσσαλονίκης
 Παναγία 143, 153· — Πορταΐτισσα 143·
 βλ. και Θεοτόκος, Παρθένος
 Παναγιού 163
 Παναγιώτης 146, 162, 163
 Πανταζής 159
 Παντοκρατορινός 158
 Παπαδόπουλος 156
 Παρασκευάς 159
 Παρασκευή 159
 Παράσχω 159
 Παρθένιος 163
 Παρθένιος, αρχιδ. 163
 Παρθένιος, βιβλιόγρ. μον. 145
 Παρθένιος, ιερομ. 148
 Παρθένιος, πτ. 150
 Παρθένιος Ζωγραφίτης, ιερομ. 150
 Παρθένιος Ζωγραφίτης Πελοποννήσιος,
 μον. 145
 Παρθένος 154· βλ. και Θεοτόκος, Πανα-
 γία
 Πατερικόν 144, 155
 Πατζίνη Βασιλίνα 163
 Πάτριος, βλ. Γρηγόριος, Κανάς Γρηγό-
 ριος
 Πάτριος 157, 165
 Παύλος, απόστολος 160
 Παύλος, μον. 145
 Πελοποννήσιος, βλ. Γρηγόριος, Νεόφυ-
 τος, Παρθένιος Ζωγραφίτης
 Πελοπόννησος 148
 Περσία 160
 Πετζιάς 148
 Πέτρος 160
 Πετρούπολις 159

Πολύγερος [σημ. Πολύγυρος] 143
 Πορταϊτισσα, βλ. Παναγία
 Πορφύριος Ζωγραφίτης, προηγ. 149,
 150, 156
 Προδρόμου μ. 147
 Προκόπιος 163
 Προκόπιος, βλ. Λωκίας
 Πρώτη Ιουστινιανή 154

Ράπτης 159
 Ραφαήλ, μον. 145
 Ρεβενιώτης, βλ. Μαυρουδής
 Ριφιμιά, μον. 163
 Ρόδιος, βλ. Ιωάσαφ
 Ρούγιος 159
 Ρωμυλιώται 155
 Ρώσος, βλ. Μωυσής

Σάλωνα 155, 156
 Σαραντινός 159
 Σαραντακκλησιώτης, βλ. Δημητρίου
 Σαής 159
 Σγουρής 159· — Γεώργιος 159
 Σεβαστός 146, 163
 Σεβαστός Ιωάννης 163
 Σεραφείμ Σιμωνπετρίτης, ιερομ. 147
 Σιλιβέργος 149
 Σιμωνπετρίτης 158· βλ. και Σεραφείμ
 Σίναιον όρος 162
 Σιναΐτης, βλ. Ιάκωβος, Μωυσής, Νικη-
 φόρος
 Σιρούτσιανη 159
 Σκαρλάτος, ιερ. 146
 Σεεύω 160
 Σκουτάριον 156
 Σκύρος 151
 Σμυρναίος, βλ. Τριανταφύλλου Γεώρ-
 γιος, Φιλόθεος
 Σοφούλα 163
 Σπύρος 153, 163
 Στάθογλου Κυριαζής 166
 Σταμάτα 146
 Σταμάτη Αμαριούδα 164
 Σταμάτης 148
 Σταμάτιος 146
 Στεριανή 146
 Στέφανος 159

Στέφανος, άγ. 164
 Στέφανος, μον. 145
 Στιχηράριον 148, 149, 150, 151, 166
 Στοϊάνου 148
 Στρατής 163
 Στυλιανή 162, 163
 Συκιώται 155
 Συμεών, μον. 145
 Συναδινός 159
 Συνάνης 159
 Συνέσιος 165, 167
 Συντακτικόν 165
 Σωτήρω 146
 Σωφρόνιος Λαυριώτης, βιβλιογρ. 151

Τατιανή 159
 Τετραευάγγελον 143, 146
 Τζελεπής Αθανάκης 153
 Τζίνος Γεωργάκης, βιβλιογρ. 155
 Τζουβανία 149
 Τιβεριούπολις 143, 155, 164
 Τιμόθεος, ιερομ. 144, 155, 156
 Τριανταφυλλή 159
 Τριανταφυλλιά 163
 Τριανταφύλλου Γεώργιος Σμυρναίος 159
 Τρίκαλα 159
 Τυρολόη 166

Φιλιππούπολις 153
 Φιλόθεος 150
 Φιλόθεος Σμυρναίος 150
 Φωκάς 147
 Φωτεινή 159

Χάλη 165
 Χασάνη 146
 Χατζη-Βασιλείου Χρήστος 164
 Χατζη-Βασίλης 164
 Χατζη-Γεωργάκης 151
 Χατζη-Δημητρίου Άννα, Ελενούδα, Θεο-
 κτίστη, Μαρία, Μελισσηνή 164
 Χατζη-Πέτρου 165
 Χατζη-Ρίββος Αποστόλης του Ιωάννου
 151
 Χατζη-Ρίββος Σωτήρ του Ιωάννου 151
 Χατζη-Στέφανος 151
 Χιλανδαρηνοί 155· Χιλανταρινός, βλ.

Ιλαρίων
 Χιοπολίτης, βλ. Γρηγόριος
 Χριστόδουλος 146
 Χριστόδουλος Κυπραίος, διάκ. 152
 Χριστός πολλ. — Μεσίας 160
 Χριστόφορος, μον. 146

Χρουπίστα 159
 Χρύσα και Χρυσή 159
 Χρυσούπολις 156
 Ψαλτήρι 143
 Ψαλτική 150, 151, 152

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ἐγὼ κρῖ πάλιν αὖτις μετὰ χεῖρ' ἐθῶ' ὑπὸ τῷ
 χεῖρ'· ἐβδόξω πρῶται, ἄς ἐθῶ' αἰῶμας τῷ
 αἰῶμα, ἀλλήμ'· ~

χ' ἐβδόξω πομίσαντι τεκὺν πολὺ οὐρανὸν ἀρωγ'· ~

ὧς ἔσται, ἔσται.

ἡ γὰρ διασωθῶμεν ἐξ ἐχθρόν του ἀδεσμιῶ, καὶ ἐξ οὗ
 χοῦ ἐμπνέοις, κυρίου μετὰ τοῦ· οὐ ἐκ τῆ
 ματ' ἡ· ~

ἐκ τῆ

1254

α. Κώδ. 16, φ. 111.

~ ~ ~ ~ ~
 ~ ~ ~ ~ ~
 ~ ~ ~ ~ ~
 ~ ~ ~ ~ ~
 ~ ~ ~ ~ ~

τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου, τοῦ ἁγίου τοῦ
 ἁγίου, τοῦ ἁγίου τοῦ ἁγίου
 τοῦ ἁγίου, τοῦ ἁγίου
 τοῦ ἁγίου.

2

β. Κώδ. 52, φ. 453.

2882.3
257.57
24886

172
173

172
173

172
173

α. Κώδ. 57, φ. 188β.

174
175

β. Κώδ. 61, φ. 151.

Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΜΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ*

1. ΑΝΤΙΜΟΝΑΧΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Είναι γνωστόν ότι κατά την περίοδο της άσωτης περιπλάνησης της ὀρθόδοξης θεολογίας καί της εὐσεβείας σέ ἀλλότριες αὐλές, ὁ Μοναχισμός πολεμήθηκε καί συκοφαντήθηκε καί ἀμελήθηκε σέ τέτοιο σημεῖο ὥστε, ὅταν γιορτάσθηκε ἡ χιλιετηρίδα τοῦ Ἀγίου Ὁρους τό 1963, νά διατυπώνουν οἱ περισσότεροι ἀπαισιόδοξες προβλέψεις γιά τήν ἐπιβίωσή του. Εὐτυχῶς ὅμως πού ὁ Χριστός, τό ὄνομα τοῦ ὁποίου ἀδιάλειπτα μνημονεύουν στήν προσευχή τους οἱ Μοναχοί, καί ἡ Ἐφορος τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἡ Παναγία Θεοτόκος, δέν ἄφησαν νά ἐπαληθευθοῦν οἱ προβλέψεις. Ἔτσι, ὁ Μοναχισμός καί στό Ἅγιον Ὄρος καί ἐκτός αὐτοῦ γνωρίζει καινούργια ἀκμή, ὅπως ἀποδεικνύουν ἄλλωστε οἱ λαμπρές αὐτές ἐκδηλώσεις τῆς μοναχικῆς πολιτείας τῶν Μετεώρων, στίς ὁποῖες μετέχομε.

Ἐνας ἀπό τούς πρῶτους πολεμίους τοῦ Μοναχισμοῦ στή χώρα μας, ὁ γνωστός Θεόκλητος Φαρμακίδης, ἔλεγε τά ἑξῆς γιά τόν Μοναχισμό μεταφέροντας προτεσταντικές ἀπόψεις: Ἀπαιτοῦνται μοναχοί ἀπό τήν ἱερὰν θρησκείαν μας; Ὁχι! Οὐτε οἱ Ἀπόστολοι τοὺς ἐδημιούργησαν, ἀλλ' οὐτε τέλος πάντων εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους τῆς Ἐκκλησίας μας ἦσαν εἰς τοὺς Χριστιανούς γνωστοί... Ποία δέ ἦτο ἡ ρίζα καί ἡ γένεσις τῶν μοναχῶν τούτων; Ἀν ἐξετάσῃ τις τήν ἱστορίαν ἴσως θέλει εὐρεῖ τήν ρίζαν καί τήν γένεσιν τούτων τῶν ἀγίων μοναχῶν μας εἰς τοὺς αἰρετικούς, τοὺς λεγομένους ἐγκρατίτας¹.

Σ' αὐτή τήν ἀποψη, πού βρίσκει ἀκόμη καί σήμερα ὁπαδούς μεταξύ τῶν ἀντιμοναχικῶν ἐκκλησιαστικῶν καί θεολογικῶν κύκλων, φιλοδοξεῖ νά ἀπαντήσῃ ἡ ταπεινή μας εἰσήγησις, ἐκφράζοντας τό φρόνημα καί τήν πίστη τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως.

2. Η ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΕΚΚΟΣΜΙΚΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ

Ἡ διάσωση πάντως καί ἡ τόνωσις τοῦ Ὁρθοδόξου Μοναχισμοῦ στόν ἐλλαδικό χώρο πού παρατηροῦμε τίς τελευταῖες δεκαετίες σέ συνδυασμό μέ τή

* Εἰσήγησις στό Μοναστικό Συνέδριο τῶν Μετεώρων, Μάιος 1990.

1. Βλ. Κ. Οικονόμου, *Τά σωζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα*, Ἀθήναι 1866, τόμ. Γ', σ. 288.

βελτίωση τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν στίς μέχρι πρό ὀλίγου κομμουνιστικές χώρες, ὅπου ἀναμένεται ἐπίσης τόνωση καί ἐνίσχυση τοῦ Μοναχισμοῦ, ἀποτελεῖ σίγουρα μέτρο τῆς Θείας Προνοίας μπροστά στήν ἀπειλούμενη παντοκρατορία τῶν δυνάμεων τῆς ἐκκοσμίκευσης καί τῆς ὑλοκρατίας. "Αν στόν κόσμο καταστῇ τελικῶς ἀδύνατη ἡ πολύ δύσκολη ἡ ἐφαρμογή τοῦ Εὐαγγελίου, θά διασωθῇ τότε ὁ γνήσιος, ὁ ἀσκητικός, ὁ οὐρανόφρων, ὁ ἐσχατολογικός, ὁ ἡρωϊκός Χριστιανισμός, ἔξω ἀπό τόν κόσμο καί μακράν τοῦ κόσμου, στά μοναστήρια καί στά ἀσκητήρια. Δέν εἶναι καθόλου δύσκολη ἡ πρόβλεψη τῆς αὐξήσεως τῶν τάσεων φυγῆς ἀπό τόν κόσμο καί καταφυγῆς στά μοναστήρια, ὅπου θά διασωθῇ ὄχι μόνο ἡ ἀληθινή ἀνθρώπινη εἰκόνα, τό κατ' εἰκόνα Χριστοῦ, ἀλλά στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ καί τό φυσικό περιβάλλον, πού βάνουσα καταστρέφει ὁ βιομηχανοποιημένος πολιτισμός μας. Θά ἀποτελέσουν ἔτσι τά μοναστήρια ἀληθινές ὁάσεις μέσα στήν καλπάζουσα πνευματική καί οἰκολογική βαρβαρότητα.

Οἱ συνθήκες μάλιστα αὐτές πού ὅλους προβληματίζουν, χωρίς κανεῖς νά ἐπιχειρεῖ νά τίς ἀνατρέψει, ἀκόμη καί στόν χώρο εὐθύνης τῆς Ἐκκλησίας, στόν τρόπο ζωῆς τῶν κληρικῶν καί τῶν λαϊκῶν πιστῶν, ὅπου ἔχει εἰσχωρήσει ἐπικίνδυνα ἡ ἐκκοσμίκευση, οἱ συνθήκες λοιπόν αὐτές βοηθοῦν πολύ νά καταλάβουμε τήν ἐντυπωσιακή αὐξηση τοῦ Μοναχισμοῦ τόν 4ο αἰῶνα, σέ μία παρόμοια ἐποχή, κατὰ τήν ὁποία ὁ Χριστιανισμός κινδύνευε νά χάσει τό ἀγωνιστικό του φρόνημα, νά παρεκκλίνει ἀπό τό ἀσκητικό πνεῦμα τοῦ Εὐαγγελίου, ἀπό τήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Ἐπρόκειτο τότε, καί πρόκειται σήμερα σέ μεγαλύτερο βαθμό, γιά ἓνα τρόπο ζωῆς, πού δέν ἔχει καμμία σχέση μέ τήν ζωή τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἀποστόλων, ζωή ἀσκητική καί ἐσταυρωμένη, ἐστραμμένη ὄχι πρὸς τά γήινα, πρὸς τά ἡδέα τοῦ κόσμου, ἀλλά πρὸς τά οὐράνια, ὅπου εἶναι ἡ ἀληθινή πατρίδα καί τό πολίτευμα τῶν Χριστιανῶν.

Ὁ Χριστιανισμός χωρίς τό ἀσκητικό του στοιχεῖο, χωρίς τόν διαρκῆ ἀγῶνα, χωρίς τίς θλίψεις, τήν κακοπάθεια, τή νέκρωση, τή ἐγκατάλειψη τοῦ κοσμικοῦ τρόπου ζωῆς καί σκέψεως χάνει τήν ἀληθινή του φυσιογνωμία, τά νεῦρα του, τήν ἀνακαινιστική του δύναμη, τόν ἐπαναστατικό του χαρακτήρα, καί μεταβάλλεται σ' ἓνα συνηθισμένο φιλοσοφικό καί ἠθικό σύστημα.

Τόν ζωντανό, τόν γνήσιο, τόν δυναμικό, τόν ἀσκητικό Χριστιανισμό ἔζησε ἡ Ἐκκλησία τοὺς πρώτους αἰῶνες, ὅπως φαίνεται στά κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης καί τῆς πρωτοχριστιανικῆς πατερικῆς γραμματείας. Στήν ἀσκητική του αὐτή φυσιογνωμία καί στήν ἡρωϊκή του στάση ἀπέναντι στόν θάνατο, χρωστᾷ ὁ Χριστιανισμός τήν ἔλξη πού ἀσκοῦσε πρὸς τά ἔξω καί τήν ἐκπληκτική του διάδοση. "Αν σήμερα ὁ ἐκκοσμιευμένος Χριστιανισμός στή Δύση βρίσκεται σέ ὑποχώρηση, δέν συγκινεῖ καί δέν ἐλκύει, αὐτό ὀφείλεται στήν ἀπώλεια τοῦ ἀσκητικοῦ καί μοναχικοῦ πνεύματος, πού διασώθηκε βέβαια στήν Ὁρθοδοξία, κινδυνεύει ὅμως τώρα καί ἐδῶ σοβαρά ἀπό τήν ἐξάπλωση τοῦ πνεύματος τῆς ἐκκοσμίκευσης, τῆς ὑλοκρατίας καί τῆς σαρκολατρείας. Γι' αὐτό καί οἱ νέοι στρέφονται πρὸς ἄλλες

πηγές, ἀφοῦ ὁ Χριστιανισμός μας καί ἐμεῖς οἱ Χριστιανοί ἔχομε ταυτισθῇ μέ τόν κόσμο. Τά ἀνατολικά ἀσκητικά θρησκευματα ἀσχοῦν τεράστια ἔλξη, καί ἡ ἐξαπλούμενη χρήση τῶν ναρκωτικῶν προσφέρει τεχνητά τή φυγή ἀπό τόν κόσμο. Ἱστορικά σφάλματα τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Θεολογίας καί ἀνθρώπινες ἀδυναμίες ἐσκέπασαν τή γνήσια μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αὐτήν ὀφείλομε νά ξεσκεπάσουμε καί πάλι στά μάτια τῶν ἀνθρώπων, πού φάχνουν σέ ἄλλες, ὑποπτες, πηγές νά βροῦν τήν σωτηρία.

Καί ὁ καλύτερος καί πιό δοκιμασμένος τρόπος γιά νά τό ἐπιτύχουμε εἶναι νά παρουσιάσουμε τόν Χριστιανισμό μέ τό ἀληθινό του πρόσωπο. Ὅπως ἤδη εἴπαμε ὁ Μοναχισμός ἀνδρώθηκε καί ὀργανώθηκε σέ παρόμοια περίοδο, κατὰ τήν ὁποία ὁ Χριστιανισμός κινδύνευε νά ἐξαφανισθῇ, νά ταυτισθῇ μέ τόν κόσμο. Ἐχμεταλλευόμενοι τότε τήν ἀδράνεια καί ἀπραξία καί ἀπουσία τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας ἐμφανίσθηκαν αἰρετικά ἐνθουσιαστικά κινήματα, ὅπως ὁ Μοντανισμός καί ὁ Γνωστικισμός, πού μονοπωλοῦσαν τό ἀσκητικό στοιχεῖο τοῦ Χριστιανισμοῦ καί ἐμφανίζόταν ὡς γνήσιοι κληρονόμοι τοῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος τῆς Κ. Διαθήκης, τήν ὁποία ὅμως παραποιοῦσαν καί παραμόρφωναν οἰκτρά. Στή φάση αὕτῃ ἡ Ἐκκλησία εἶδε στόν Μοναχισμό τήν ἐπανεύρεση τῆς ἀρχαίας καθαρότητος καί αὐστηρότητος, τήν ἐπαναφορά τῆς εὐαγγελικῆς καί ἀποστολικῆς ζωῆς καί μέ τίς φωτισμένες καί ἅγιες μορφές τῶν Πατέρων τοῦ 4ου αἰῶνος, τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου καί ἄλλων, ἐδικαίωσε καί ὑπερασπίσθηκε τόν μοναχικό βίο καί ἐφρόντισε γιά τήν καλύτερη ὀργάνωση καί ἀνάπτυξή του.

3. ΑΥΤΟΝΟΗΤΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ

Καί μολοντί τά χρονικά περιθώρια τῆς εἰσηγήσεως εἶναι πολύ περιορισμένα, εἶναι ἀπαραίτητο, πολύ σύντομα, νά δοῦμε τήν ἀσκητική φυσιογνωμία τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ βάση τό κείμενο τῆς Κ. Διαθήκης, γιά νά φανῇ ὅτι ὁ Μοναχισμός ἔχει τίς ρίζες του καί τήν ἀρχή του στόν Χριστό καί στούς Ἀποστόλους κατὰ τή σταθερή καί ἐκπεφρασμένη στά λειτουργικά καί πατερικά κείμενα συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ αὐτονόητη αὕτῃ ἀλήθεια καί πίστη τῆς Ἐκκλησίας, ἀσφαλῶς δέν θά ὑπῆρχε λόγος νά προβάλλεται καί νά τονίζεται, ἂν ἡ θεολογία καί ἡ εὐσέβειά μας δέν εἶχαν ὑποστῇ τίς ὀλέθριες ἀπό τήν Δύση ἐπιδράσεις. Οἱ ἐπιδράσεις αὐτές εἶχαν σάν συνέπεια νά δημιουργηθοῦν, ἰδιαίτερα γιά τόν Μοναχισμό, ἐχθρικώτατο κλίμα καί δυσμενέστατες συνθῆκες ἐπιβίωσης, ὄχι μόνο ἀπό τό ἄμεσο κλείσιμο τῶν τετρακοσίων ἀπό τά πενταχόσια μοναστήρια, πού δέν δίστασε νά πραγματοποιήσῃ ὁ Προτεστάντης Βαυαρὸς Maurer μέ τή θεολογική στήριξη τοῦ δυτικόπληκτου Φαρμακίδη, ἀλλά κυρίως ἀπό τήν καλλιέργεια ἀντιμοναχικοῦ πνεύματος πού εἰσέδωσε σέ ἐκπροσώπους τῆς πανε-

πιστημιακῆς θεολογίας, σέ κύκλους λαϊκῶν ἀφιερωμένων ἀγάμων, ἀκόμη δέ καί σέ ἀρχιερεῖς. Ἐπεκράτησε ἐσφαλμένη κατανόηση τοῦ Μοναχισμοῦ τόν ὁποῖον ἔβλεπαν κυρίως ὡς κοινωνική δύναμη, ὡς προσφορά κοινωνικοῦ ἔργου, καί τούς μοναχοὺς ὡς κοινωνικούς ἐργάτες, κατὰ τήν παραποιημένη μορφή τοῦ Μοναχισμοῦ στή Δύση, ὅπου πολλά μοναχικά τάγματα παρεξέκλιναν ἀπό τήν κοινή μοναστική παράδοση τῆς ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας, στήν ὁποία ὑπάρχει καί συνοδική ἀπαγόρευση ἐνασχολήσεως τῶν μοναχῶν μέ κοινωνικό ἔργο, καί κατέληξαν οὐσιαστικά σέ ὄργανα προπαγάνδας καί ἐπιβολῆς τῆς παπικῆς ἐξουσίας. Λέγει ὁ 4ος κανὼν τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου: *Τοὺς δὲ καθ' ἐκάστην πόλιν καί χώραν μονάζοντας ὑποτετάχθαι τῷ ἐπισκόπῳ καί τήν ἡσυχίαν ἀσπάζεσθαι καί προσέχειν μόνῃ τῇ νηστείᾳ καί τῇ προσευχῇ, ἐν οἷς τόποις ἀπετάζαντο προσκαρτεροῦντες, μήτε δὲ ἐκκλησιαστικοῖς, μήτε βιοτικοῖς παρενοχλεῖν πράγμασιν ἢ ἐπικοινωνεῖν καταλιμπάνοντας τὰ ἴδια μοναστήρια.*

Ἡ διαμάχη ἄλλωστε γιά τήν προέλευση τοῦ Μοναχισμοῦ, γιά τό ἄν δηλαδή ὁ Μοναχισμός εἶναι χριστιανικός θεσμός, ἀναγόμενος στόν Χριστό καί στούς Ἀποστόλους, ἢ ξένο σῶμα πού μπῆκε μεταγενέστερα στόν Χριστιανισμό ἀπό ἐπιδράσεις ἄλλων θρησκειῶν καί φιλοσοφιῶν, ἀποτελεῖ καθαρά δυτική προβληματική, πού ξεκίνησε τόν 16ο αἰῶνα μέ τή Μεταρρύθμιση τοῦ Λουθήρου καί κατέληξε σέ μακραίωνα ὁμολογιακή καί ἐπιστημονική διαμάχη ἀνάμεσα στούς Ρωμαιοκαθολικούς καί Προτεστάντες Θεολόγους, πού συνεχίζεται μέχρι τῶν ἡμερῶν μας μέ ἀφθονία σχετικῶν δημοσιευμάτων. Ὁ Suso Frank σέ συλλογικό ἔργο πού ἐξέδωσε τό 1975 μέ τίτλο *Ἀσκησις καί Μοναχισμός στήν Ἀρχαία Ἐκκλησία*, βρίσκεται σέ δυσκολία νά ἐπιλέξει μερικές μελέτες γιά δημοσίευση, γιατί, ὅπως γράφει, ἡ βιβλιογραφία πού συγκέντρωσαν οἱ συνεργάτες του γιά τό θέμα «Ἀρχές τοῦ Μοναχισμοῦ» (*Anfänge des Mönchtums*) περιλαμβάνει ἀπό τό 1900 καί ἐντεῦθεν 2.000 τίτλους².

Στή Δύση δικαιολογεῖται ἡ ἔνταση τῆς διαμάχης, ἀφοῦ ὁ Λούθηρος, μοναχός ὢν ὁ ἴδιος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀντιδρώντας στήν ἰσχὺ τῶν μοναχικῶν ταγμάτων, πού ἀποτελοῦσαν τό στηρίγμα τοῦ Παπισμοῦ, καί στήν ὀλοκληρωτική μοναχοποίηση τοῦ παπικοῦ κλήρου μέ τήν ὑποχρεωτική ἐπιβολή τῆς ἀγαμίας, πῆρε ἐχθρική στάση ἐναντι τοῦ Μοναχισμοῦ, τόν ὁποῖο παρουσίασε ὡς ἀντιευαγγελικό θεσμό, μὴ ἀπαντῶντα στήν Κ. Διαθήκη, καί ἐπέβαλε ὑποχρεωτικά τόν γάμο τῶν κληρικῶν, ἀφοῦ πρῶτα ὁ ἴδιος ἀθέτησε τίς μοναχικές του ὑποσχέσεις, νυμφευθεὶς ἀποσηματισθεῖσα μοναχή.

Στό χώρο τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς, ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τήν ἀντιμοναχική ὑστερία τῶν χρόνων τῆς εἰκονομαχίας, ὁ Μοναχισμός, ἀφοσιωμένος στήν ἄσκησις καί στήν προσευχή καί μὴ ἀναμειγνυόμενος στά κοσμικά καί κοινωνικά πράγματα, εἶχε τή γενική ἐκτίμηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος καί τοῦ

ἐγγάμου ἀκόμη κλήρου, χωρίς βέβαια νά ἀποφεύγει σέ δύσκολους καιρούς νά προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στήν Ἐκκλησία, ὑπεραμυνόμενος τῆς δογματικῆς ἀληθείας, ἥ νά στεγάζει καί νά θάλλει στά μοναστήρια τοὺς πνευματικῶς καί ὕλικῶς κατατρεγμένους καί πάσχοντας πιστούς. Ἡ ὀρθόδοξη πάντως ἐκκλησιαστική συνείδηση μέχρι τῆ δημιουργία τοῦ Νεοελληνικοῦ κράτους δέν εἶχε λόγους νά ἀσχοληθῇ μέ τό θέμα τῆς ἀρχῆς τοῦ Μοναχισμοῦ, τόν ὁποῖον θεωροῦσε καί θεωρεῖ ὡς εὐαγγελικό καί ἀποστολικό θεσμό, ριζωμένο στόν τρόπο ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἀποστόλων.

4. ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ Ο ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

Ὁ Χριστός πράγματι ἔζησε ὁ ἴδιος καί εἰσήγαγε ἓνα νέο τρόπο ζωῆς, τόν ὁποῖο ἀκολούθησαν οἱ Ἀπόστολοι καί ἡ πρωτοχριστιανική Ἐκκλησία, ἐπανεφεραν δέ καί ἔζησαν οἱ μεγάλες ἀσκητικές φυσιογνωμίες ἀπό τόν 4ο αἰῶνα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Γεννήθηκε ὁ ἴδιος χωρίς σαρκική συνάφεια ἀπό τήν ὑπέραγνο καί ἀειπάρθενο Παναγία Θεοτόκο, τιμώντας ἔτσι καί ἐξαίροντας τόν παρθενικό βίο. Ἡ ἰδιαίτερη εὐλάβεια τῶν μοναχῶν πρὸς τῇ Θεοτόκο ὀφείλεται καί εἰς τό ὅτι βλέπουν στό πρόσωπό της τέλειο πρότυπο ἀποταγῆς τοῦ κόσμου, ὑπακοῆς καί ἀγνότητος, γιατί ἀπό τῇ νηπιακῇ ἀκόμη ἡλικία τῶν τριῶν ἐτῶν ἀφιερώθηκε καί ἔμεινε στό ναό χωρίς καμμία ἐπικοινωνία μέ τόν κόσμο, ὑποτασσόμενη στούς ἱερεῖς, μέχρι τῇ θαυμαστή ἐπίσκεψι τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ κατὰ τόν Εὐαγγελισμό, ὅπου ἔλαμψε πάλι ἡ ἀγνότητα καί ἡ ταπεινώσῃ της, ὅπως καί κατὰ τήν μετὰ ταῦτα ζωὴ της, ζωὴ ταπεινώσεως, ὑποταγῆς στόν Υἱό της καί κακοπάθειας.

Ὁ Χριστός παρέμεινε ὁ ἴδιος ἄγαμος, ἔζησε ἐν ἀκτημοσύνῃ καί πτωχείᾳ, μὴ ἔχων ποῦ τήν κεφαλὴν κλῖναι³, ἐν ταπεινώσει καί ὑπακοῇ, γενόμενος ὑπὸ χροὸς μέχρι θανάτου⁴, διδάξας τήν μεγάλην ἀξίαν τῆς ταπεινώσεως, τό μεγαλεῖον τῆς ὁποίας ἐφάνέρωσε στήν γνωστὴ πράξι τῆς νίφews τῶν ποδῶν τῶν μαθητῶν του. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς μοναχικῆς πολιτείας τῶν Μετεώρων, ὁσιος Ἀθανάσιος, αἰσθανόταν ἰδιαίτερη χαρά, ὅταν τοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία νά μιμηθῇ τόν Χριστό πλύνοντας τὰ πόδια κουρασμένων μοναχῶν πού ἐπισκέπτονταν τὰ Μετέωρα. Ἐπῆνεσε καί προέβαλε ὁ Χριστός τόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Πρόδρομο, τόν ἐρημίτη τοῦ Ἰορδάνου, τῇ μεγάλῃ αὐτῇ ἀσκητικῇ φυσιογνωμίᾳ στό μεταίχμιο τῆς Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, ὡς τόν μείζονα ἐν γεννητοῖς γυναικῶν, μέ παραδειγματικὴ παρρησία καί ἀσκητικὴ βιοτὴ ἀφοῦ, ὅπως εἶπε, δέν ἦταν κάλαμος ὑπὸ ἀνέμου σαλευόμενος, οὔτε ντυνόταν μέ μαλακά ἐνδύματα, ὅπως κάνουν στά

3. Ματθ. 8, 20.

4. Φιλip. 2, 8.

βασιλικά ανάκτορα⁵. Στήν ἔρημο ἀποσύρθηκε καί ὁ Χριστός, ὅπου ἐνήστευσε σαράντα ἡμερόνυχτα πρὶν ἀπὸ τούς πειρασμούς, συνέστησε δέ τῇ νηστεία καί τὴν προσευχή ὡς τὸ μοναδικό ὄπλο ἐκδιώξεως τῶν δαιμόνων μέ τῇ γνωστῇ ρήσῃ τοῦτο τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καί νηστείᾳ⁶.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τῇ ζωῇ καί ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ κόσμου καί τῶν ἀγαθῶν του, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει στὸ Μοναχισμό, πού ἀκολουθεῖ καί ἐφαρμόζει ἀπαρέγκλιτα τίς ἐντολές τοῦ Χριστοῦ. Ἐδίδαξε ὁ Χριστός ὅτι δέν πρέπει νά θησαυρίζουμε ἐπὶ τῆς γῆς, καί ἤσκησε ἔντονη κριτικὴ κατὰ τῶν πλουσίων, γιὰ τοὺς ὁποίους σχεδὸν ἀπέκλεισε τὴν σωτηρία. Στούς μαθητάς του συνέστησε νά μὴ ἀποκτήσουν ὑλικά ἀγαθὰ, καθιερώνοντας ἔτσι τὴν ἀκτημοσύνη, καί στὸν πλούσιο νεανία, πού ἐμφανίσθηκε τηρητὴς τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, συνέστησε, ἂν θέλει νά προχωρήσει στὴν τελειότητα, νά πωλήσει τὰ ὑπάρχοντά του καί νά τὸν ἀκολουθήσει. Παρουσίασε τὴ χριστιανικὴ ζωὴ ὡς στενὴ καί τεθλιμμένη ὁδὸ καί ἐκάλεσε νά σηκώσουμε τὸν σταυρό καί νά τὸν ἀκολουθήσουμε, ἀφοῦ κόφουμε τοὺς ἐπιγείους δεσμούς μέ τοὺς γονεῖς, τὴ γυναῖκα, τὰ τέκνα, τοὺς συγγενεῖς. Ἡ ἀποταγὴ τοῦ κόσμου, βασικὸ μοναχικὸ γνῶρισμα, ἐμφανέστατα ὑπάρχει στὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, ὅπως καί ἡ ταπείνωση πού θέλει τοὺς πρῶτους νά εἶναι ἔσχατοι, διότι ὁ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται. Ἀλλὰ καί ἡ μοναχικὴ ἀρετὴ τῆς παρθενίας στηρίζεται ἐκτός ἀπὸ τὸ προσωπικὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ, διαμείναντος παρθένου, ἐπίσης καί στὴ διδασκαλία του. Στὴ γνωστὴ συζήτηση μέ τοὺς μαθητάς του περὶ τοῦ ἑάν ἐπιτρέπεται νά διαζευγνύονται οἱ ἔγγαμοι, μετὰ τὴν αὐστηρὴ καί σχεδὸν ἀπαγορευτικὴ ἀπάντηση τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία παρουσίασε τὸν γάμο ὡς βαρὺ ζυγὸ, οἱ μαθηταὶ διεπίστωσαν ὅτι εἰ οὕτως ἐστὶν ἡ αἰτία τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς γυναικός, οὐ συμφέρει γαμήσαι. Τότε ὁ Χριστός εἶπε ὅτι τὴν παρθενία δέν ἔμπορουν νά τὴν ἀκολουθήσουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ ὅσοι ἔχουν λάβει ἀπὸ τὸν Θεὸ αὐτὸ τὸ χάρισμα: οὐ πάντες χωροῦσιν τὸν λόγον τοῦτον, ἀλλ' οἷς δέδοται ... καὶ εἰσὶν εὐνούχοι οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖται⁷.

Σύμφωνα μέ τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἔζησαν οἱ μαθηταὶ του, χωρισμένοι ἀπὸ τὸν κόσμον καί μισούμενοι. Ἀπετέλεσαν ὑπὸ τὴν θεϊκὴ του ἡγουμενία τὸ πρῶτον χριστιανικὸ κοινόβιο, πού ἀπλώθηκε κατόπιν καί εὐρύτερα στὴν πρώτη χριστιανικὴ κοινότητα τῶν Ἱεροσολύμων. Ἀξίζει μάλιστα στὴ συνάφεια αὕτῃ νά ἀναφερθῇ ἐν σχέσει μέ τὴν ἐπαινετὴ προσπάθεια τοῦ Ἀγίου Ὁρους καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου νά ἐπαναφέρουν στὰ ἰδιόρρυθμα μοναστήρια τὴν κοινωβιακὴν ζωὴν, ὅτι στὴ μοναστικὴ παράδοση ἡ ἰδιόρρυθμία θεωρεῖται ἀντιευαγγε-

5. Ματθ. 11, 7-11.

6. Ματθ. 17, 21.

7. Ματθ. 19, 3-12.

λικό σύστημα, ἐνῶ τό κοινόβιο μίμηση τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων. Ἀπό τά πολλά πατριαρχικά σιγίλλια μνημονεύομε τό τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' (16ος αἰών) πού ἐπανέφερε τό κοινόβιο στήν Ἱερά Μονή Μεγίστης Λαύρας μέ τό σκεπτικό ὅτι τό σύστημα αὐτό καθιέρωσε ὁ κτίτωρ καὶ ἰδρυτής αὐτῆς ὁσος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης, τό ὁποῖο εἶναι σύμφωνο μέ τή ζωή τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, διότι ὁ Χριστός πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπ' αὐτοῦ παραδοθεῖσιν ἡμῖν ἀγαθοῖς καὶ πρὸς σωτηρίαν συντείνουσι δέδωκε καὶ τό κοινοβιακῶς ζῆν ἐν μιᾷ συμπονοῖα καὶ ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ τοῖς μοναχοῖς καὶ κατὰ Θεὸν τὰ πάντα αἰρουμένοις, τοῖς τὰς βιωτικὰς ἀποφυγοῦσι τρικυμίας καὶ ταῖς θειοτάταις μοναῖς ὡς εἰς λιμένας καθορμισθεῖσι διὰ πράξεώς τε καὶ θεωρίας Θεῷ δουλεύειν. Αὐτὸς γὰρ ἐπὶ γῆς θεανδρικῶς διατρίψας τοιαύτην διαγωγὴν μετὰ τῶν αὐτοῦ μακαρίων Ἀποστόλων εἶχεν· ὅθεν τοῖς ζῶσι τὸν τοιοῦτον κοινοβιακὸν βίον παντοῖα εἰρήνῃ ἐστὶ καὶ οὐκ ἔστι λέγειν ὅτι τοῦτο ἐμὸν ἐκείνο σόν, ἀλλὰ πάντα κοινὰ εἰς ὅλους καὶ ἐνὶ ἐκάστῳ⁸.

Καὶ ἡ διδασκαλία ἐπίσης τῶν Ἀποστόλων, σέ ἀπόλυτη συμφωνία πρὸς τὴν διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, προβάλλει τό ἀσκητικὸ ἰδεῶδες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὁ ὁποῖος κηρύσσει τὴν κατὰ κόσμον σταύρωση, σὺν τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις, καὶ ἐκδηλώνει τὴν σπουδὴν, τὴν βιασύνῃ νὰ φύγει ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ νὰ βρεθῇ κοντὰ στό Χριστό, ἀπὸ τὴν ἀγάπῃ τοῦ ὁποῖου τίποτε, ἀκόμη καὶ ὁ θάνατος, δέν μπορεῖ νὰ τὸν χωρίσει⁹. Ἄγαμος ὁ Παῦλος, ὅπως καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Ἀποστόλων, πιστεύει ὅτι χωρὶς τοὺς περισπασμούς τῆς οἰκογενείας μπορεῖ ἀμέριστα κανεῖς νὰ ἀφοσιωθῇ στὸν Χριστό καὶ συνιστᾷ στοὺς πιστοὺς νὰ προτιμήσουν τὸν ἄγαμο βίο, ἐφ' ὅσον μάλιστα παράγει, παρέρχεται, τό σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου, καὶ τό πολίτευμα ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ὑπάρχει στοὺς οὐρανοὺς¹⁰. Εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἡ αὐστηρὴ στάση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀπέναντι τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀγαθῶν του στό Εὐαγγέλιο καὶ στίς ἐπιστολές μέ κατακλειῖδα τὴν Ἀποκάλυψη, ὅπου ἐξαίρεται ἡ παρθενία μέ τὴν περὶ τό οὐράνιο θυσιαστήριο προνομιακὴ θέση τῶν 144.000 παρθένων, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν τό Ἀρνίον ὅπου ἂν ὑπάγῃ· οὗτοί εἰσιν οἱ μετὰ γυναικῶν οὐκ ἐμολύνθησαν· παρθένοι γὰρ εἰσιν¹¹.

5. Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἡ συνείδηση αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας ἔχει σ' ὅλη τὴν ἱστορία τῆς θαυμαστῆς ἐνότητά. Σύμφωνα μέ αὐτήν, ὅπως λέγει ὁ μακαριστὸς γέροντας Δανιὴλ Κατου-

8. Βλ. Ἐκκλ. Ἀλήθεια 16 (1892) 362-363.

9. Γαλ. 5, 24· Φίλιπ. 1, 23· Ρωμ. 8, 35.

10. Α' Κορ. κεφ. 7.

11. Ἀποκ. 14, 1-5.

νακιώτης τὸ μοναχικὸν πολίτευμα εἶναι ἀπόρροια τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ οἱ μοναχοὶ εἶναι γνήσιοι ὁπαδοὶ τῶν Ἱερῶν Ἀποστόλων¹². Ἡ πίστις αὐτῇ τῆς Ἐκκλησίας ἀποτυπώνεται δλοκάθαρα, γιὰ νὰ παραλείψουμε τὰ πολλὰ ἄλλα, σέ δύο κείμενα, σέ ἓνα λειτουργικό, στήν ἀκολουθία δηλαδή τοῦ μοναχικοῦ σχήματος, καί σέ ἓνα ἐρμηνευτικό τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος κωδικοποιεῖ τόν 15ο αἰῶνα τήν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γύρω ἀπό τὰ λειτουργικά θέματα.

Ὁλόκληρη σχεδόν ἡ Ἀκολουθία τοῦ μεγάλου καί ἀγγελικοῦ σχήματος παραπέμπει σέ ἐκφράσεις καί ιδέες τῆς Κ. Διαθήκης. Τό κοντάκιο τῆς στ' ὠδῆς τοῦ κανόνος ἀποδίδει τὸ νόημα τῶν τροπαρίων τοῦ κανόνος, τῆς ἐπιστροφῆς δηλαδή ἐν μετανοίᾳ τοῦ μοναχοῦ εἰς τόν πατρικόν οἶκον ἀπό τήν ἄσωτη περιπλάνηση στήν κοσμική ζωή: Ἀγκάλας πατρικάς διανοῖζαί μοι σπεῦσον· ἀσώτως τόν ἐμὸν κατηνάλωσα βίον. Τό πρῶτο τροπάριο ἐπίσης τοῦ γ' ἀντιφώνου τῆς Θ. Λειτουργίας ἀναφέρεται στή ματαιότητα τῶν ἐν τῷ κόσμῳ καί συνιστᾷ νά ἄρει ὁ μοναχὸς τόν σταυρό τοῦ Χριστοῦ διὰ νὰ κληρονομήσει τήν αἰώνια ζωή: Ποῦ ἐστὶν ἡ τοῦ κόσμου προσπάθεια; Ποῦ ἐστὶν ἡ τῶν προσκαίρων φαντασία; Οὐκ ἰδοὺ ταῦτα βλέπομεν γῆν καί σποδόν; Τί οὖν κοπιῶμεν εἰς μάτην; Τί δὲ οὐκ ἀρνούμεθα κόσμον καὶ ἀκολουθοῦμεν τῷ κράζοντι. Ὁ θέλων πορευθῆναι ὀπίσω μου ἀναλαβέτω τὸν σταυρόν μου, καὶ ζῶν κληρονομήσει τήν αἰώνιον. Καί στό ἐπόμενο ἐπίσης τροπάριο τοῦ ἰδίου ἀντιφώνου ἐπαναλαμβάνονται λόγοι τοῦ Χριστοῦ: Δεῦτε πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς· ἄρατε τὸν ζυγόν μου ἐφ' ὑμᾶς καὶ μάθετε ἀπ' ἐμοῦ, ὅτι πρᾶος εἰμὶ καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ καὶ εὐρήσετε ἀνάπαυσιν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν. Στίς ἐρωταποκρίσεις μετὰ τοῦ κείροντος ἱερέως καὶ τοῦ χειρομένου ἡ ἐρώτηση γιὰ τήν ἀποταγή τοῦ κόσμου συνοδεύεται ἀπό τήν ἐπεξήγηση ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐντολή τοῦ Κυρίου: Ἀποτάσῃ τῷ κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ, κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου; Στὴν ἀκολουθοῦσα Κατήχηση ἐμφανέστατα ἡ μοναχικὴ πολιτεία παρουσιάζεται ὡς μίμηση τοῦ Χριστοῦ: Ὑπογοῦμαι οὖν σοι τὴν τελειοτάτην ζωὴν, ἐν ἣ κατὰ μίμησιν ἡ τοῦ Κυρίου πολιτεία διαδείκνυται, διαμαρτυρόμενος ἅπερ χρὴ ἀσπάσασθαί σε, καὶ ὥνπερ δέον ἐκφυγεῖν. Ἡ ἀποταγὴ τοῖνυν οὐδὲν ἄλλο ἐστὶ, κατὰ τὸν εἰπόντα, εἰ μὴ σταυροῦ καὶ θανάτου ἐπαγγελία. Γίνωσκε οὖν ἀπὸ τῆς παρούσης σταυροῦσθαι καὶ νεκροῦσθαι τῷ κόσμῳ, διὰ τῆς τελειοτάτης ἀποταγῆς. Ἀποτάσῃ γάρ γονεῦσιν, ἀδελφοῖς, γυναίκεϊ, τέκνοις, πατράσι, συγγενεαῖς, ἐταιρειαῖς, φίλοις, συνήθεσι, τοῖς ἐν κόσμῳ θορύβοις, φροντίσι, κτήσεσιν, ὑπάρξεσι, τῇ κενῇ καὶ ματαίᾳ ἡδονῇ τε καὶ δόξῃ καὶ ἀπαρνῇ οὐ μόνον τὰ προειρημένα ἀλλ' ἔτι καὶ τὴν σεαυτοῦ ψυχὴν, κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ Κυρίου, τὴν λέγουσαν· Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρόν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθεῖτω μοι.

Κατὰ ἐντυπωσιακὸ ἐπίσης τρόπο ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης θεμελιώνει τὸν Μοναχισμό στὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων: Διὸ καὶ εἴ τις ἀληθὴς ἔστι μοναχός, κατὰ Παῦλον, οὗτος καὶ ἐνταῦθα μὲν Χριστὸν ἀγαπᾷ, καὶ οὐδὲν αὐτὸν τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ χωρίσαι δύναται· καὶ ἐπιθυμεῖ ἀναλῦσαι καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι. Καὶ τοῦτο διὰ τῶν ἔργων δείκνυσιν, ἐν ἐρήμοις καὶ ὄρεσι καὶ μοναῖς φυγαδεύων διὰ Χριστόν. Καὶ ἐν εἶναι σπεύδει μετὰ Χριστοῦ, ἵνα καὶ ἐν αὐτῷ Χριστὸς σὺν Πατρὶ οἰκῇ καὶ Πνεύματι. Διὸ καὶ τὸν τοῦ Χριστοῦ ὄλον ἐκμιμεῖται βίον καὶ ταπεινοῦται καὶ πτωχεύει καὶ ὑποτάσσεται καὶ οὐδενὸς φροντίζει τῶν ὧδε καὶ σταυροῦται τῷ βίῳ καὶ παρθενεύειν ἐπαγγέλλεται καὶ ἀκτημονεῖν καὶ νηστεύειν σχολάζειν καὶ προσευχαῖς καὶ δεήσεσι καὶ ἄχρῳ θανάτου τούτοις ἐμμένειν καὶ τοῖς τοιοῦτοις καὶ πάντα φέρειν διὰ Χριστόν. Ὁ Χριστὸς ὅχι μόνο ἐκήρυξε τὸ μέγα δῶρο τῆς μετανοίας, ὅπως ὀνομάζεται ὁ Μοναχισμός, διὰ τῶν προφητῶν καὶ τοῦ Προδρόμου κατ' ἀρχήν, κατόπιν δὲ δι' ἑαυτοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του, ἀλλὰ ὕστερον καὶ τὸ σχῆμα τὸ ἅγιον ὁμοίως διὰ τῶν ἀποστόλων καὶ ἑαυτοῦ παρέδειξε τε καὶ παραδέδωκε. Παραθέτει πολλὰ χωρία τῆς Κ. Διαθήκης γιὰ νὰ κατοχυρώσει αὐτὴν του τῇ θέσῃ καὶ καταλήγει ὡς ἐξῆς συμπερασματικά: Εὐρίσκομεν ἄρα, ὡς καὶ ἔζησεν ὁ Κύριος τὴν κατὰ μοναχοὺς ὁδὸν καὶ παρέδωκε. Καὶ ἐν τοῖς ἀποστόλοις αὕτη ἡ ζωὴ ἦν, διὸ καὶ τούτοις παρήνει μὴ δύο ἔχειν χιτῶνας μηδὲ ράβδον ἢ πήραν ἢ ὑποδήματα καὶ τὰ λοιπά, ὃ τῆς μοναχικῆς ἔστι βιοτῆς¹³.

6. Η ΤΟΠΙΚΗ ΦΥΓΗ ΕΚ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Δέν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ μοναχικὸς βίος ἀποτελεῖ ἀκριβὴ ἀποτύπωση τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων. Καὶ ἐφ' ὅσον στὴ ζωὴ τῆς πρώτης Ἐκκλησίας διετηρεῖτο ἡ αὐστηρότης καὶ ἡ καθαρότης τῶν ἡθῶν καὶ ἐβιοῦτο τὸ ἀσκητικὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦταν περιττός ὁ τοπικὸς χωρισμός τῶν ἀγαπώντων τὴν τελειότητα, ἡ ἀναχώρηση ἐκ τοῦ κόσμου. Ὅλοι ζοῦσαν ὡς μοναχοί· οἱ κοινότητες ἦσαν μοναστήρια, μεγάλα κοινόβια. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναχωρήσεως καὶ τῆς φυγῆς προέκυψε, ὅταν ἡ ἐκκοσμίκευση προχώρησε τόσο πολὺ, ὥστε ὁ κόσμος νὰ εἶναι πλέον ἔδαφος ἀκατάλληλο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Μακάρι, λέγει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, νὰ ἐπικρατήσουν στὴν κοινωνία τέτοιες συνθηκὲς ζωῆς, ὥστε ὅχι μόνον νὰ μὴ ἀναγκάζονται πολλοὶ νὰ φύγουν, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τοὺς ἀναγκαστικούς συμβιβασμούς μέ τὸ κακὸ καὶ τὴν ἁμαρτία, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐφυγαν ἀπὸ τὸν κόσμον νὰ ξαναγυρίσουν πίσω. Ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ κακὸ κυριαρχεῖ στὸν κόσμον, τὸ νὰ κατηγορεῖ κανεὶς αὐτούς πού συνιστοῦν καὶ προτρέπουν τοὺς νέους νὰ μονάσουν εἶναι σὰν νὰ κατηγορεῖ αὐτούς πού δέν ἀφήνουν τοὺς ἐνοίκους ἐνός σπιτιοῦ πού

καίγεται νά μείνουν μέσα καί νά καοῦν ἀλλά τούς βγάξουν ἔξω καί τούς σώ-
ζουν¹⁴.

7. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΥ

Στά μοναστήρια καλλιεργεῖται ὁ γνήσιος Χριστιανισμός, ὁ ὁποῖος στή συνέ-
χεια μεταφυτεύεται στόν κόσμον μέ τήν ἀκτινοβολία τῆς ἀγιότητος τῶν μοναχῶν.
Ἐπάρχει μεγαλύτερη κοινωνική προσφορά ἀπό τήν παρακίνηση τῶν ἀνθρώπων
νά ἀγιάσουν καί νά σωθοῦν, ἀπό τήν προσφορά προτύπων ὁλοκληρωτικῆς
ἀφιερώσεως στόν Θεό καί ἀνιδιοτελοῦς καί ἀμειγροῦς ἀπό ὑλικά κίνητρα ἀγάπης
πρός τόν πλησίον; Ἐπάρχει τόση διαστροφή ἐννοιῶν καί πραγμάτων ὥστε οἱ
ἄνθρωποι λέγοντας κοινωνική προσφορά νά ἐννοοῦν μόνον τήν προσφορά ὑλικῶν
ἀγαθῶν καί ὑλικῶν ὑπηρεσιῶν, αὐτῶν δηλαδή πού βοηθοῦν μόνο τό σῶμα, ἐνῶ
ἔχουν βγάλει τελείως ἀπό τό ὀπτικό τους πεδίο τήν πνευματική προσφορά καί
βοήθεια, τήν υποβοήθηση τῶν ἀνθρώπων νά καλλιεργήσουν καί νά σώσουν τίς
ψυχές τους. Λησμονήθηκε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μεικτή, σύνθετη φύση, σῶμα καί
ψυχή, ἐπίγειος καί οὐράνιος, καί παρὰ τή ρητή διαβεβαίωση τοῦ Κυρίου, ὅτι εἰς
οὐδέν ὠφελεῖται ὁ ἄνθρωπος ἐάν κερδήσῃ τόν κόσμον ὅλον, τήν δέ ψυχὴν αὐτοῦ
ζημιωθῇ¹⁵, ἐν τούτοις, ὅλα κατατείνουν πρὸς τὰ ἐπίγεια, στήν ὑπηρεσία τῶν
σωματικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου πολλοὶ περιορίζουν καί συρρικνώνουν
τό κοινωνικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Μοναχισμός ἀποτελεῖ θεσμό, ὅπου ὁ ἄνθρωπος καθορᾶται ὡς σύνολο,
ὡς ψυχοσωματική ὄντοτης, μέ ἔμφαση στήν ἐπιμέλεια τῆς ψυχῆς καί τῶν πνευ-
ματικῶν, ὥστε νά ὀδηγηθῇ ὁ ἄνθρωπος στήν τελειότητα καί στή θέωση, ὅπως
χαρακτηριστικά λέγει τό εἰς τήν μνήμη ὁσίων ἀπολυτίκιο, ὅπου ὁ ὑμνογράφος,
δανειζόμενος ἀπό τόν Μ. Βασίλειον, ἐξυμνεῖ τόν ἀσκητή, διότι ἐν τῇ πράξει διδά-
σκει ὑπερορᾶν μὲν σαρκός, παρέρχεται γάρ, ἐπιμελεῖσθαι δὲ ψυχῆς πράγματος
ἀθανάτου¹⁶. Αὐτόν τόν γνήσιον, τόν ὁλοκληρωμένο Χριστιανισμό καλλιεργοῦν
στά μοναστήρια, καί ἡ διάσωση τοῦ ἀποτελεῖ τῇ μεγαλύτερη πρὸς τόν κόσμον καί
τήν κοινωνία προσφορά. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐπανειλημμένως συν-
ιστᾷ στοὺς πιστοὺς νά ἐπισκεφθοῦν τὰ μοναστήρια γιὰ νά δοῦν ὅτι δέν εἶναι κα-
θόλου οὐτοπία ἡ ἐφαρμογὴ τῶν αὐστηρῶν, τῶν ἀσκητικῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστια-
νισμοῦ. Οἱ μοναχοὶ κατορθώνουν καί δημιουργοῦν μία κοινωνία, ὅπου ἡ λα-
τρεία καί ἡ δοξολόγησις τοῦ Θεοῦ καταλαμβάνει τόσο χρόνον, ὅσο ἡ ἐργασία καί
ἡ ἀνάπαυσις καί ὅπου ἡ ἀγάπη μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν καί ἡ βίωσις τῆς ἀσκη-

14. Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας τοῖς ἐπὶ τὸ μονάζειν εἰσάγουσιν, PG 47, 328-332 καί 363-364, 381-382.

15. Ματθ. 16, 26.

16. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ*.

τικότητος ἐπιτυγχάνονται ἄριστα¹⁷.

Τὰ ἴδια λέγει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ θεμελιωτής τοῦ κοινοβίου, σέ ἐπιστολή του πρὸς τὸν φίλο του ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο: Κατέλιπον μὲν γὰρ τὰς ἐν ἄστει διατριβάς ὡς μυρίων κακῶν ἀφορμάς. Μία φυγή ὁ χωρισμός ἀπὸ τοῦ κόσμου παντός. Κόσμου δὲ ἀναχώρησις, οὐ τὸ ἔξω αὐτοῦ γενέσθαι σωματικῶς, ἀλλὰ τῆς πρὸς τὸ σῶμα συμπαθείας τὴν ψυχὴν ἀπορρηῆσαι καὶ γενέσθαι ἄπολιν, ἄοικον, ἀνίδιον, ἀκτήμονα, ἄβιον, ἀπράγμονα, ἀσυνάλλακτον, ἀμαθῆ τῶν ἀνθρωπίνων διδαγμάτων. Πρὸς δὴ τοῦτο μέγιστον ὄφελος ἡμῖν ἡ ἐρημία παρέχεται κατευνάζουσα ἡμῶν τὰ πάθη καὶ σχολὴν διδοῦσα τῷ λόγῳ παντελῶς αὐτὰ τῆς φυγῆς ἐκτεμεῖν. Τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνει σέ ἐπιστολή του στὸν σοφιστὴ Χίλωνα κατοχυρώνοντας ἁγιογραφικὰ τὴ φυγὴ στήν ἔρημο: Διὰ τοῦτο ἐγὼ μεταναστεύω ἐπὶ τὰ ὄρη ὡς στρουθίον· καὶ γὰρ ἐν αὐτῇ τῇ ἐρήμῳ διάγω ἐν ἣ ὁ Κύριος διέτριβε. Ἐνταῦθα ἡ δρυς τοῦ Μαμβρῆ· ἐνταῦθα ἡ οὐρανοφόρος κλίμαξ καὶ αἱ τῶν ἀγγέλων παρεμβολαί, αἱ τῷ Ἰακώβ ὄφθεισαι· ἐνταῦθα ἡ ἔρημος ἐν ἣ ὁ λαὸς ἀγνισθεὶς ἐνομοθετήθη καὶ οὕτως εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας εἶδε Θεόν· ἐνταῦθα τὸ ὄρος Καρμήλιον, ἐν ᾧ Ἡλίας αὐλιζόμενος τῷ Θεῷ εὐηρέστησεν· ἐνταῦθα πεδίον, ἐν ᾧ ἀναχωρήσας Ἑσδρας πάσας τὰς θεοπνεύστους βίβλους προστάγματι Θεοῦ ἐξηρεύετο· ἐνταῦθα ἡ ἔρημος, ἐν ἣ Ἰωάννης ἀκριδοφαγῶν μετάνοιαν τοῖς ἀνθρώποις ἐκήρυξεν· ἐνταῦθα τὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν εἰς ὃ Χριστὸς ἀνερχόμενος προσηύχετο· ἐνταῦθα ἡ στενὴ καὶ τεθλιμμένη ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν· ἐνταῦθα διδάσκαλοι καὶ προφῆται, οἱ ἐν ἐρήμοις πλανώμενοι καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις τῆς γῆς· ἐνταῦθα Ἀπόστολοι καὶ Εὐαγγελισταὶ καὶ ὁ τῶν μοναστῶν ἐρημοπολίτης βίος...¹⁸.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐνταῦθα, λοιπόν, στὰ ὀρθόδοξα μοναστήρια τῶν Μετεώρων, τοῦ Ἀγίου Ὅρους καὶ τῶν ἄλλων τόπων θά καταφύγει ὁ κόσμος πού ἐπιθυμεῖ καὶ θέλει νά βρεῖ τὸν Χριστό, γιατί ἐδῶ τὸν βρῆκαν πολυάριθμοι ἀσκηταὶ καὶ ἅγιοι τῆς Ὀρθοδοξίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

17. *Εἰς Ματθ.* Ὁμ. 55, 6, PG 58, 548.

18. *Ἐπιστολή 2, 2, Γρηγορίῳ ἱταίρῳ*, PG 32, 225· *Ἐπιστολή 42, 5, Πρὸς Χίλωνα*, PG 32, 357.

ΕΝΑΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ: Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ († 844)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Σέ όλόκληρη τή διάρκεια τῆς ἐπώδυνης καί καταλυτικῆς γιά τήν ὑπόσταση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους εἰκονομαχικῆς κρίσεως, τά γεγονότα παρουσίασαν ιδιαίτερη ἔνταση καί ἐπικεντρώθηκαν γεωγραφικά στήν Κωνσταντινούπολη, σέ τέτοιο σημεῖο ὥστε αὐτή νά χαρακτηρίζεται ἀπό σύγχρονους μελετητές ὡς ἓνα «Κωνσταντινουπολιτικό φαινόμενο»¹. Σύμφωνα μέ τίς κύριες πηγές τῆς, τά ἱστορικά καί ἀγιολογικά κείμενα, ἡ Εἰκονομαχία ἐμφανίσθηκε, ἀνδρώθηκε καί εἶχε αἰσθητό ἀντίκτυπο στή ζωή τῆς πρωτεύουσας τῆς Αὐτοκρατορίας. Γ' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο τά βυζαντινά κείμενα πού προσφέρουν πληροφορίες γιά γεγονότα τά ὁποῖα σχετίζονται μέ τόν ἀντίκτυπο τῆς Εἰκονομαχίας στίς βυζαντινές ἐπαρχίες ἀποκτοῦν αὐτοδικαίως ιδιαίτερη ἀξία γιά τή διερεύνηση τῆς ἱστοριογεωγραφικῆς κατανομῆς ἐνός φαινομένου, πού ἀκόμη καί σήμερα συνθέτει πραγματικό λαβύρινθο προβλημάτων γιά τούς εἰδικούς, στίς διάφορες παραμέτρους του.

Εἰδικότερα, στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης οἱ σημαντικότερες πληροφορίες γιά γεγονότα τῆς δεύτερης εἰκονομαχικῆς —καί τῆς μεταεἰκονομαχικῆς— περιόδου περιέχονται στόν *Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκη*² (στό

1. Βλ. H. Ahrweiler, *The Geography of the Iconoclast World, Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, (University of Birmingham, March 1975), Birmingham 1977*, σ. 27· πρβλ. J. Wortley, *Iconoclasm and leipsanoclasm: Leo III, Constantine V and the relics, Byzantinische Forschungen* 8 (1982) 253.

2. Ἐκδόσεις: Arsenij, *Žitie i podvigi sv. Feodory Solunskoj*, Jurjev 1899 [τό κείμενο τοῦ ἀρχικοῦ *Βίου* (BHG 1737): σ. 1-36]· E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich nebst der Metaphrase des Johannes Staurakios, Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg*, VIIe serie, vol. VI, no 1, St. Pétersbourg 1902 [τό κείμενο τοῦ παραφρασμένου *Βίου* (BHG 1738): σ. 1-36]· Σ. Πασχαλίδης (ἐκδ.), *Ὁ Βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκη-Διήγηση περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας (Εἰσαγωγή, κριτικό κείμενο, μετάφραση, σχόλια)*, [Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης 1], Θεσσαλονίκη 1991. Οἱ παραπομπές γίνονται στήν πρόσφατη κριτική ἔκδοση τοῦ *Βίου*. Ἐκτενῆ ἀποσπάσματα τοῦ *Βίου* παραθεῖται καί ὁ V. Vasil'evskij, *Odin iz grečeskikh sbornikov Moskovskoj Sinodal'noj Biblioteki, ZMNP* 248 (1886) 84-96. Τέλος, ὁ ἀναθεωρημένος *Βίος* πού εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπό τόν Kurtz, ἐπανεκδόθηκε πρόσφατα ἀπό τόν Δ. Τσάμη, *Μητρικόν*, τ. Δ', Ἀλεξανδρούπολη 1993, σ.

ἐξῆς Βίος), ἓνα ἀγιολογικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ γράφηκε τὸ 894, μισὸν αἰῶνα δηλαδὴ μετὰ τὸ ἐπίσημο τέλος τῆς Εἰκονομαχίας τὴν ἄνοιξη (11 Μαρτίου) τοῦ 843, διατηρεῖ νωπὴ τὴ μνήμη τῆς ὁδυνηρῆς περιόδου πού προηγήθηκε καὶ καθίσταται μάρτυρας τῆς προσπάθειας νὰ καταπολεμηθοῦν οἱ εἰκονομαχικὲς ἐστίες, πού ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπιβιώνουν ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰῶνα, ἀντιστεκόμενες στὰ μέτρα πού εἶχαν ληφθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία γιὰ τὴν ὀριστικὴ καταστολὴ τῆς αἰρέσεως³.

Ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου, Γρηγόριος κληρικός, δὲ διστάζει νὰ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ βίου ἢ τῶν θαυμάτων τῆς ὁσίας Θεοδώρας, γιὰ νὰ ἐμπλουτίσει τὸ κείμενό του μέ σημαντικὰ ἱστορικά καὶ τοπογραφικὰ στοιχεῖα πού συνδέονται μέ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀφηγήσεώς του καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἱστορικὴ εὐσυνειδησία του, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς ἐξῆς: ἐπεὶ δὲ θέμις ἱστοριῶν τὸ τίς καὶ ὅθεν καὶ οἷα λέγειν καὶ ὅσα τὰ τοῦ κόσμου γνωρίσματα, ἐρῶ (οὐδὲ γὰρ ταῦτα παραλιπεῖν ἄξιον), ἵν' ἔχη τὸ σῶμα τῆς ἱστορίας τὴν ἀρμονίαν ἀκόλουθον (Βίος 2,13-16).

Τὸ ἀποκορύφωμα αὐτῶν τῶν ἐσκεμμένων παρεκκλίσεων εἶναι ἡ ἰδιαίτερα ἐκτενὴς ἀναφορά του (§ 10-18) στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἀντωνίου τοῦ ὁμολογητῆ καὶ στὴ δεύτερη Εἰκονομαχία. Διηγεῖται συνοπτικὰ τὴν ἀναζωπύρωση τῆς Εἰκονομαχίας μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Λέοντα Ε' στὸ θρόνο, σχετίζοντας τὰ ἱστορικά δρώμενα μέ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντωνίου, καὶ ἐστιάζει τὴν ἀφήγησή του στὸν ἀντιρρητικὸ λόγον πού ἀπηύθυνε ὁ Ἀντώνιος πρὸς τὸν Λέοντα Ε' ὑπερασπιζόμενος τὴν τιμὴ τῶν ἱερῶν εἰκόνων, στὰ δεινὰ — βασανιστήρια, ἑξορία — πού ὑπέστη λόγω τῆς εἰκονόφιλης στάσεώς του, κατακλείοντας μέ τὴν ἀνάρρησή του στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης, ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας, καὶ μέ τὸν θάνατό του τὸν Νοέμβριον τοῦ 844, πού διέκοψε τὴ σύντομη ἀρχιεπισκοπικὴ θητεία του στὸν ἀποστολικὸ θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁ Γρηγόριος ἐνσωματώνει τὴ μεγάλη αὐτὴ παρέμβαση στὴ φυσιολογικὴ ροὴ τῆς διηγήσεως τοῦ βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας, αἰτιολογώντας την ὡς μία

90-185.

Ἐξίσου σημαντικὸς εἶναι καὶ ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου, κείμενο πού διακρίνεται ἐπίσης γιὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἀκριβείαν τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν του.

3. Βλ. F. Dvornik, *The Patriarch Photius and Iconoclasm*, DOP 7 (1953) 69-97 (= *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints CS 32, London 1974, ἀρ. V). Β. Λαοῦρδας, 'Ὁ Ἀρέθας περὶ Εἰκονομαχίας, *Θεολογία* 25 (1954) 614-622· *Φωτίου Ὁμιλίες* ('Ἐκδοσις, εἰσαγωγή, σχόλια ὑπὸ Β. Λαοῦρδα), [Ἑλληνικά παράρτ. 12], Θεσσαλονίκη 1959, σ. 5*, 18*-20*. J. Gouillard, *Le Synodicon de l'Orthodoxie*, TM 2 (1967) 137-138· C. Mango, *The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios, Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (University of Birmingham, March 1975), Birmingham 1977, σ. 133-147 (= *Byzantium and Its Image*, Variorum Reprints CS 191, London 1984, ἀρ. XIII). Βλ. ἐπίσης καὶ Σ. Πασχαλίδης, ὁ.π., σ. 237-240.

συνειδητή καί σκόπιμη ἐνέργειά του, πού ἀποβλέπει στό νά γνωρίσουν οἱ ἀναγνώστες τοῦ *Βίου* «τούς αὐτῆς προσγενεῖς, οἱα κατὰ Θεόν ζῶντες ἐτύγχανον», ἂν καί γνωρίζει πώς μία τόσο ἐκτενὴς παρεμβολή μέσα στό ἐνιαῖο σῶμα τοῦ κείμενου τόν ἀπομακρύνει ἀπό τόν πραγματικό στόχο του⁴. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πώς οἱ παράγραφοι 10-18 τοῦ *Βίου* ἐμφανίζουν τέτοια αὐτοτέλεια, ὥστε εὐκολα θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν ὡς *corpus in corpore*. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι θά ἦταν δυνατό νά ἀποτελοῦν ἕνα δεύτερο, ἐντελῶς ἀνεξάρτητο καί αὐτοτελὲς ἀγιολογικὸ κείμενο, ἕναν «Βίο Ἀντωνίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ ὁμολογητοῦ», ἀφοῦ, ὅπως εὐκολα μπορεῖ νά διαπιστώσει κανεὶς, ἡ δομὴ τους ἀκολουθεῖ ἀπαρέγκλιτα τούς κανόνες τῆς «σειραϊκῆς διηγήσεως».

Συναφὴς μ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι ὁ προβληματισμὸς πού προκύπτει σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ πού χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος κληρικός γιὰ τὴ συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερα σημαντικοῦ τμήματος τοῦ *Βίου*. Ἡ Θεοπίστη, ἡγουμένη τῆς μονῆς τοῦ Ἀγ. Στεφάνου καί κόρη τῆς δσίας Θεοδώρας, ἡ ὁποία, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τοῦ *Βίου*⁵, ἀπετέλεσε τόν σημαντικότερο μάρτυρα πού χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος γιὰ τὴ συγγραφὴ του, θά μπορούσε νά προταθεῖ ὡς ἡ πλέον ἀξιόπιστη πηγὴ πληροφοριῶν καί γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ «*Βίου*» τοῦ Ἀντωνίου. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ συνηγορεῖ ἐπιπλέον καί τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεοπίστη ἐμόνασε ἀρχικὰ στό μονῆρι τοῦ εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ, κοντὰ στὴν Κασσανδρεωτικὴ Πύλη, στό ὁποῖο ἡγουμένευε ἡ ἀδελφὴ τοῦ Ἀντωνίου, Αἰκατερίνη. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καί ἡ περίπτωση νά χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τόν Γρηγόριο κάποιο προϋπάρχον ἀγιολογικὸ κείμενο γιὰ τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀντώνιο τόν ὁμολογητὴ, μὴ σωζόμενο σήμερα, ὑπόθεση πού προσεγγίζει περισσότερο τὸ δεδομένο τῆς αὐτοτέλειας τῶν παραγράφων 10-18. Ἐντούτοις, ἡ συγχώνευσή του στό κείμενο τοῦ *Βίου* εἶναι ἀπολύτως σκόπιμη καί ἐντάσσεται στὰ πλαίσια μίας μεθοδευμένης προσπάθειας, πού στοχεύει στό νά ἀποκτήσει ὁ *Βίος* ἕνα σαφὴ καί ἔντονα προπαγανδιστικὸ ἀντικεινομαχικὸ χαρακτήρα⁶.

4. ...ὡς πόρρω τοῦ προκειμένου ἐξιών (*Βίος*, 10,5-6). Ἡ παρεμβολὴ ἐκτενῶν κειμένων, «ξένων» πρὸς τὴν ἐνιαία διήγηση τῶν ἀγιολογικῶν ἔργων, πρέπει νά θεωρηθεῖ κοινὸς τόπος, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸν Βίο τοῦ δασίου Εὐθυμίου τοῦ νέου (ἐκδ. L. Petit), § 12. Ἡ πράξη αὐτὴ θά πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ μέσα στό γενικότερο πλαίσιο τῆς ἀμφίδρομης προσπάθειας πού καταβάλλουν οἱ συγγραφεῖς τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς Εἰκονομαχίας, νά πιστοποιήσουν τὴν ὀρθόδοξη ταυτότητά τους, τεκμηριώνοντας ταυτοχρόνως καί τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστίά τους.

5. Σ. Πασχαλίδης, ὁ.π., σ. 49.

6. Ἡ σκοπιμότητα αὐτὴ καθίσταται ἐναργὴς στὰ Θαύματα τοῦ δασίου Πέτρου τοῦ ἐν τῇ Ἀτρώα († 837), ἐκδ. V. Laurent, *La Vita retractata et les Miracles posthumes de Saint Pierre d'Atroa*, [Subsidia Hagiographica 31], Bruxelles 1958, σ. 47-49, 135 § 86,12-18: τὴν ἐν αὐτῷ δεικνύντες τοῖς πιστοῖς τοῦ Θεοῦ δωρεὰν ἀνέπιφθονον τὰ τοιάδε ὅλως καί μεταστάντος ἐνεργεῖν οὐκ ἐλλείπουσαν, τῶν τε εἰκονομάχων αἰρεσιωτῶν τὰ στόματα ἀποφράττοντες, ἐπιμαρτυροῦντα ἡμῶν τῇ πίστει τὸν Θεὸν τῇ τῆς θαυματουργικῆς χειρὸς ἐκτάσει ἀποστολικῶς ἐνημαίνοντες καί ἐκ τῶν πολλῶν θαυμάτων ὀλίγα τοῖς ἀγνοοῦσιν ἐγγράφοντες.

Λαμβάνοντας υπ' ὄψη αὐτό τό δεδομένο κατανοεῖ κανεῖς γιατί ὁ Γρηγόριος κληρικός ἐμφανίζεται φειδωλός, ὅταν δίνει βιογραφικές πληροφορίες γιά τόν 'Αντώνιο πού δέν σχετίζονται μέ τό εἰκονολατρικό του προφίλ, ἐνῶ ἀντίθετα προβάλλει μέ ἐκτενῆ τρόπο τά γεγονότα πού ἀναφέρονται στήν ἐμφάνιση τῆς δεύτερης Εἰκονομαχίας καί στήν ἀντικονομαχική στάση τοῦ 'Αντωνίου.

1. ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

Τά στοιχεῖα πού προσφέρει ὁ Βίος σχετικά μέ τήν καταγωγή τοῦ ἀρχιεπισκόπου 'Αντωνίου δέν εἶναι σαφῆ καί μόνο ἔμμεσα μποροῦμε νά ὀδηγηθοῦμε σέ κάποια συμπεράσματα, μετὰ ἀπό συνδυασμό διαφόρων συναφῶν πληροφοριῶν πού δίνει ὁ Γρηγόριος.

Κατ' ἀρχήν, σέ δύο περιπτώσεις μαρτυρεῖται ἡ συγγενική σχέση τοῦ 'Αντωνίου μέ τήν ὁσία Θεοδώρα· στήν πρώτη (Βίος 9,4-7), κατά τή διήγηση τῆς μοναστικῆς ἀφιερώσεως τῆς κόρης τῆς ὁσίας Θεοδώρας, τῆς Θεοπίστης, στό μονύδριο τοῦ εὐαγγελιστῆ Λουκά⁷, ὅπου ἡγουμένευε ἡ ἀδελφή τοῦ 'Αντωνίου, Αἰκατερίνη, ὁ Γρηγόριος κληρικός διευκρινίζει τή συγγενική σχέση τῆς Αἰκατερίνης μέ τήν ὁσία Θεοδώρα ὡς ἐξῆς: *προσφέρουσιν Αἰκατερίνη τῇ 'Αντωνίου τοῦ ὁμολογητοῦ ἀδελφῇ, τοῦ καί προέδρου τῆς ἡμῶν χρηματίσαντος πόλεως, καί αὐτῆς συγγενοῦς καθεστηκυίας τῆς μακαρίας (ἐνν. τῇ Θεοδώρα). Στή δεύτερη περίπτωση (Βίος 10,1-7) ἡ ἀναφορά τοῦ συγγραφέα εἶναι ἄμεση: ἐβουλόμην, ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, πολλῶν τῶν τῆς μακαρίας Θεοδώρας προσεχῶν καί γένους ἀνωτάτου τ ο ὑ ς β ί ο υ ς δι ε ξ ε λ θ ε ῖ ν, ... ἵνα ἴδητε τ ο ὑ ς α ὗ τ ῆ ς π ρ ο σ γ ε ν ε ῖ ς, οἵα κατὰ Θεὸν ζῶντες ἐτύγχανον. ... 'Αντωνίου μόνο του ἡμῶν ἀρχιεπίσκοπος ἐπιμνησθεῖς, αὐθις τὸν λόγον ἐπ' αὐτὴν καί δὴ τρέφομαι⁸.*

Μέ δεδομένη αὐτή τή συγγένεια μποροῦμε ἐπαγωγικά νά προσδιορίσουμε

7. Γιά τό μονύδριο τοῦ εὐαγγελιστῆ Λουκά βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, σ. 395· P. Papageorgiu, *Zur Vita der hl. Theodora von Thessalonike*, BZ 10 (1901) 147· O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 188· Σ. Πασχαλίδης, ὅ.π., σ. 249-251.

8. Ἡ ἀποψη τῆς 'Α. Λαΐου, Ἡ ἱστορία ἐνός γάμου: ὁ Βίος τῆς ἀγίας Θωμαΐδος τῆς Λεσβίας, Ἡ καθημερινή ζωὴ στό Βυζάντιο. Τομὲς καί συνέχειες στήν ἐλληνιστικὴ καί ρωμαϊκὴ παράδοση, (Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου, ΚΒΕ/ΕΙΕ), Ἀθήνα 1989, σ. 242, ὅτι ὁ Βίος τῆς ὁσίας Θεοδώρας γράφτηκε ἐξαιτίας τῆς συγγενείας τῆς μέ τὸν εἰκονόφιλο ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης 'Αντώνιο, ἀντιστρέφει τὴ σχέση αἰτίου-αἰτιατοῦ, πού προβάλλει σ' αὐτό τό σημεῖο μεταξύ τοῦ Βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας καί τοῦ ἐμβολίου κειμένου τοῦ «Βίου» τοῦ 'Αντωνίου. Ἀσφαλῶς αὐτὴ ἡ κοινωνιστικὴ ἐρμηνεία, ὅτι «ἡ κοινωνικὴ θέσις τῆς ἀγίας εἶναι ἀσυνήθιστη: οἱ ἄλλοι βίοι ἀγίων γυναικῶν τῆς ἐποχῆς ἀναφέρονται ἢ σέ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας ... ἢ σέ γυναῖκες πού συγγένευαν μέ μέλη τῆς ἀρχουσας τάξης (ἡ περίπτωση τῆς Θεοδώρας τῆς Θεσσαλονίκης πού ἦταν συγγενὴς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης 'Αντωνίου)» πρέπει νά θεωρηθεῖ, μέ βάση τίς ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τοῦ Βίου, ἀκράια.

ὡς τόπο καταγωγῆς τοῦ Ἀντωνίου τὴν Αἴγινα, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅπως ρητά μαρτυρεῖται, καταγόταν ἡ δσία Θεοδώρα, ἃν καὶ ἡ μετανάστευση τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς ἀδελφῆς του Αἰκατερίνης ἀσφαλῶς προηγήθηκε ἐκείνης τῆς δσίας Θεοδώρας καὶ τῶν συγγενῶν της, ἐφόσον τὸ 815 ἀποτελεῖ ὅπως θὰ διαφανεῖ καὶ στὴ συνέχεια, *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἀντωνίου στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τοῦ Δυρραχίου καὶ κατὰ συνέπεια γιὰ τὴ φυγὴ του ἀπὸ τὴν Αἴγινα, ἐνῶ, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα πού μᾶς παρέχει ὁ Βίος, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀναγκαστικὴ μετανάστευση τῆς δσίας Θεοδώρας καὶ τῶν συγγενῶν της μεταξὺ τῶν ἐτῶν 825/830, κατὰ τὴν περίοδο δηλαδὴ πού οἱ Σαρακηνοὶ πειρατές τῆς Κρήτης πραγματοποιοῦν ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὲς στὰ νησιά τοῦ Σαρωνικοῦ, ἐξωθώντας τοὺς περισσοτέρους ἢ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Αἴγινας σὲ βίαια μετανάστευση⁹. Παραμένει, ὥστόσο, ἀδύνατος ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου, κατὰ τὸν ὁποῖο μετανάστευσαν στὴ Θεσσαλονικὴ ὁ Ἀντώνιος καὶ ἡ Αἰκατερίνη, ἐνῶ ἄγνωστοι παραμένουν καὶ οἱ λόγοι πού προκάλεσαν αὐτὴ τὴ μετανάστευση ἢ πού τοὺς ὀδήγησαν στὴν ἐπιλογὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἃν καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ συγχρόνου τους κληρικοῦ Ἰωάννη Καμινιάτη¹⁰ φωτίζει κάποιες ἀπ' αὐτές τίς πτυχές· ἡ Θεσσαλονικὴ διέφευγε τὰς ἐπιβουλὰς τῶ ἀσφαλεῖ τοῦ τείχους τὴν ἔφοδον ὑπεκκλίνασα καὶ τῷ συνήθως αὐτῇ ὑπερμαχοῦντι, λέγω δὴ τῷ πανενδόξῳ μάρτυρι Δημητρίῳ, τὴν ἐαυτῆς σωτηρίαν καταπιστεύουσα. Ἐκ πολλῶν γὰρ αὐτὴν κινδύνων ὁ σωσίπατρις οὗτος ἐρρύσατο καὶ τὸ νικᾶν αὐτῇ καὶ μήπω τοῦ πολέμου πειραθείσῃ πολλάκις συμπαθῶς ἐδωρήσα-

9. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν βλ. K. Setton, *On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their alleged Occupation of Athens*, *American Journal of Archaeology* 58 (1954) 311-319· G. Miles, *Byzantium and the Arabs: Relation in Crete and the Aegean Area*, *DOP* 18 (1964) 3, 7· V. Christides, *The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea: Piracy and Conquest*, *Byzantion* 51 (1981) 76-111· Δ. Σοφινός, «Ὅσιος Λουκάς· ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στεiriώτη», [Ἀγιολογικὴ Βιβλιοθήκη 1], Ἀθήνα 1989, σ. 41-43· Σ. Πασχαλίδης, δ.π., σ. 240-241, 244-245· E. Malamut, *Les Iles de l'Empire Byzantin VIIIe-XIIe siècle*, Paris 1988, τ. I, σ. 219-220.

10. Τὴ χρονολόγησι τοῦ ἔργου τοῦ Καμινιάτη στὸ 10ο αἰ. ἀμφισβήτησε ὁ A. Kazhdan, *Some questions addressed to the scholars who believe in the authenticity of Kaminiates' «Capture of Thessalonica»*, *BZ* 71 (1978) 301-314 (= *Authors and Texts in Byzantium*, *Variorum Reprints* CS 400, London 1993, ἀρ. XII), ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι νόθο καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ 15ο αἰ. Τὴν ἀποψὲ τοῦ Kazhdan ἀναίρεσε ὁ E. Trapp, «Ἡ χρονολογία συγγραφῆς τοῦ «Περὶ Ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης» ἔργου τοῦ Ἰωάννου Καμινιάτη ἐπὶ τῇ βάσει γλωσσικῶν δεδομένων, ΚΔ' Δημήτρια, Γ' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιον: Χριστιανικὴ Θεσσαλονικὴ – Ἀπὸ τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἕως καὶ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἐκδ. ΚΙΘΔΘ, ἀρ. 6, Θεσσαλονικὴ 1991, σ. 47-52, κυρίως μὲ βάσει τὰ γλωσσικά *testimonia* τοῦ κειμένου τοῦ Καμινιάτη. Πιστεύω πὺς ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως αὐτοῦ τοῦ ἔργου στὸ 10ο αἰ. συνηγοροῦν καὶ ἄλλες ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τοῦ κειμένου, οἱ ὁποῖες διέλαθον τῆς προσοχῆς τῶν ἐρευνητῶν πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα. Πρόκειται γιὰ στοιχεῖα πού ἐντοπίζονται καὶ σὲ ἀγιολογικά κείμενα τῆς ἴδιας περιόδου, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν ἀγιολογικὴ ὁμάδα τῆς Θεσσαλονίκης (Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, Βίος Εὐθυμίου τοῦ νέου κ.ἄ.). Αὐτὸ τὸ θέμα πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει σὲ προσεχὴ μελέτη μας.

το¹¹. Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη περίοδο γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ τὴν ἀκεραιότητα τῶν συνόρων του, πού διακυβεύονταν στὸ βορρᾶ ἀπὸ τίς ἐπίβουλές βλέψεις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν ποικιλῶνυμων σλαβικῶν φύλων, καὶ στὸ νότο ἀπὸ τὴν ἀνερχόμενη ναυτικὴ ἰσχὺ τῶν Σαρακηνῶν στὴ Μεσόγειο, διατηροῦσε ἀκόμη τὸ καύχημα τῆς ὀχυρῆς καὶ ἀπόρητης πόλεως, πού μέ τὰ ἀσφαλῆ τείχη της καὶ τὴ σωτήρια προστασία τοῦ κηδεμόνος της ἁγίου Δημητρίου¹², ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιὰ μία χωρὶς κινδύνους καὶ στερήσεις διαβίωση.

Τὰ στοιχεῖα πού προσφέρει ὁ Βίος σχετικὰ μέ τὴν παιδεία τοῦ Ἀντωνίου εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικά γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς παιδείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας. Τὸ γεγονός ὅτι σέ καμία ἀπὸ τίς εἰδικές μελέτες πού ἔχουν γραφεῖ γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ ἐξετάζουν τὴν κατάσταση καὶ τίς τάσεις πού ἐπικρατοῦν στὸ χῶρο τῆς παιδείας, σέ μία περίοδο πού ἔχει ἀνεπιτυχῶς ἐπικρατήσῃ νὰ ἀποκαλεῖται ἀπὸ ἀρκετούς ἐρευνητές «οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες»¹³, δέν ἔχουν ἐντοπισθεῖ καί, κατὰ συνέπεια, δέν ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ αὐτές οἱ πληροφορίες, τοὺς προσδίδει ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία. Αὐτὸ ὀφείλεται προφανῶς στὴ συνήθεια τῶν ἀγιολογικῶν χειμένων πού ἀκολουθοῦν τὸ καθιερωμένο μοτίβο τῆς καθ' εἰρμόν ἢ «σειραϊκῆς» διηγήσεως¹⁴, νὰ θέτουν τίς

11. *Ioannis Caminiatae De Expugnatione Thessalonicae*, ἔκδ. G. Böhlig, [CFHB 4], Berlin 1973, σ. 10,49-54.

12. Ἡ προστασία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν ἅγιο Δημήτριο προβάλλεται, ἐκτός ἀπὸ τὸν Βίο καὶ τὸν Καμινιάτη, καὶ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Νικόλαο Α' τὸν Μυστικό, στὴν ὁμιλία του γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 904: *Ποῦ μοι, Δημήτριά μάρτυς, ἡ ἀήτητος συμμαχία; Πῶς τὴν σὴν πόλιν ὑπερείδες πορθουμένην; Πῶς ὑπὸ σοὶ πολιοῦχῃ ἡ ἐχθροὶς ἄβατος, ἀφ' οὗ χρόνου ταύτην ἥλιος ἐθέασατο, τοσούτων κακῶν εἰς πείραν ἐγένετο;... ὁ πολλὰς μυριάσιν ἐθνῶν πολλὰς ἐπαρκέσας μόνος καὶ ἀντικαταστὰς καὶ καταισχύνας καὶ τρεφάμενος καὶ τὴν οἰκίαν ἐστίαν περισωσάμενος ... οὐκ ἐπεδείξατο τὴν συνήθη κηδεμονίαν;* (*Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings*, ἔκδ. L. Westerink, [CFHB 20], Washington 1981, op. 192,56-59· 83-88). Ἡ προεγκατάσταση συγγενῶν τῆς οἰκίας Θεοδώρας στὴ Θεσσαλονίκη παρέχει μία εὐλογη ἐξήγηση γιὰ τὴ μετανάστευση τῆς Ὀσίας καὶ τῆς οἰκογένειάς της στὴν ἴδια πόλη, σὲ ἀντίθεση μέ τὴν πλειοψηφία τῶν κατοίκων τῆς Αἰγίνας, πού προτίμησαν, σύμφωνα μέ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ νέου, τίς γειτονικές παράκειες περιοχές· βλ. Δ. Σοφριανός, ὁ.π., σ. 160.

13. Ὁ Β. Τατάκης, Φῶτιος, ὁ μέγας ἀνθρωπιστής, *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι*, τ. I, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 81-111, κυρίως σ. 82-83 (= Β. Τατάκης, *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1981², σ. 102-142), καὶ ὁ Ν. Τωμαδάκης, Ἡ δῆθεν «μεγάλῃ σιγῇ» τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ, *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 7-9 κυρίως, ὑποστήριξαν μέ μεγάλη πειστικότητα ὅτι στὴν πραγματικότητα ποτὲ δέν ὑπῆρξαν «σκοτεινοὶ αἰῶνες» ἡ περίοδος «τῆς μεγάλης σιγῆς» στὸ Βυζάντιο, καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ Τατάκης, ὁ.π., σ. 82 τοῦζιει χαρακτηριστικά: «Ἡ πνευματικὴ ἄνθηση δέν εἶναι ἓνα αἰφνιδιαστικὸ γεγονός. Προϋποθέτει προηγούμενη συνεχὴ πορεία πού καταλήγει σ' αὐτήν. Τὰ λέγω αὐτά, γιὰτὶ προσωπικά δέν κατάλαβα ποτὲ πῶς μιλοῦν γιὰ σκοτεινοὺς αἰῶνες στὸ Βυζάντιο, καὶ χαρακτηρίζουν σκοτεινοὺς τὸν 7ο καὶ τὸν 8ο αἰῶνα». Πρβλ. καὶ Τ. Λουγγῆς, *Δοκίμιον γιὰ τὴν κοινωνικὴ εξέλιξη στὴ διάρκεια τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰώνων»*, *Σύμμεικτα* 6 (1985) 179.

14. Βλ. E. Patlagean, *Ancienne hagiographie byzantine et histoire sociale*, *Annales* 23 (1968) 110, 112-123.

πληροφορίες πού ἀφοροῦν στήν καταγωγή, στό οἰκογενειακό περιβάλλον καί στήν παιδεία τῶν βιογραφουμένων προσώπων, κυρίως στίς πρώτες παραγράφους τους, γεγονός πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά μήν ἐντοπισθοῦν ἀπό κανέναν ἕως σήμερα οἱ πληροφορίες γιά τήν παιδεία πού ἔλαβε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀντώνιος, ὅπως καθίστανται γνωστές ἀπό τό ἐμβόλιμο κείμενο τοῦ «Βίου» του.

Σύμφωνα μέ τόν Γρηγόριο κληρικό, ἡ παιδεία καί ἡ φιλομάθεια τοῦ Ἀντωνίου δέν περιορίζονταν μόνο σέ κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, ἀλλά καί τήν θύραθεν ... *παίδευσιν εἰς ἄκρον ἐξησκημένος ἐτύγχανεν*¹⁵. Ἀφοῦ ἀρχικά ἔλαβε τή στοιχειώδη —ἐκκλησιαστική— μόρφωση (τά ἱερά γράμματα νηπιόθεν μεμαθηκώς), ἐν συνεχείᾳ κατέστη κάτοχος ἀνώτερης παιδείας, αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου, τό ὅποιο οἱ πηγές χαρακτηρίζουν σχεδόν ὁμόφωνα μέ τή φράση *ἐγκύκλιος παιδευσις*· ἡ διήγηση τοῦ Γρηγορίου εἶναι σ' αὐτό τό σημεῖο χαρακτηριστική: *Καί γάρ οὐ τήν παρ' ἡμῖν μόνον σοφίαν, ἡ μόνης σωτηρίας ἐχομένη τῶν ἡμετέρων ψυχῶν τῆς ἐν λόγοις δυνάμεως τό γρῖφόν τε καί βαθύ διαπύεται, ἀλλά καί τήν θύραθεν καί ἐγκύκλιον παιδευσιν εἰς ἄκρον ἐξησκημένος ἐτύγχανεν (ἐπεὶ καί ταύτης χρεῖα τοῦ καλῶς σαφηνίζειν τὰ τῷ νῷ μελετώμενα)*¹⁶. Ἡ φράση αὕτη τοῦ Γρηγορίου κληρικοῦ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, διότι ἀποκαλύπτει τή φιλοσοφία του σχετικά μέ τό θέμα τῶν δύο κατευθύνσεων τῆς παιδείας, ἐκκλησιαστικῆς καί θύραθεν, πού ὅπως φαίνεται ἀπό τή μελέτη τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν τῶν Βίων τῆς Εἰκονομαχίας, ἀπασχολοῦσε σοβαρά καί δίχαζε τούς πνευματικούς, ἐκκλησιαστικούς κυρίως, κύκλους τοῦ Βυζαντίου κατά τή μεσοβυζαντινὴ περίοδο.

Στό σημεῖο αὐτό ἐγείρεται ἕνα γενικότερο πρόβλημα γιά τά ἀγιολογικά κείμενα αὐτῆς τῆς περιόδου, τά ὅποια, πρέπει νά σημειωθεῖ, εἶναι ἡ μοναδική πηγή¹⁷ ἀπό τήν ὁποία ἀντλοῦμε ἀξιόλογες πληροφορίες γιά τήν παιδεία κατά τή διάρκεια τῆς Εἰκονομαχίας. Ξεφεύγει, ὥστόσο, ἀπό τά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ἡ συνολική καί συστηματική παρουσίαση τῶν στοιχείων πού παρέχουν οἱ Βίοι αὐτῆς τῆς περιόδου γιά τήν παιδεία σέ ὅλα τά ἐπίπεδά της, πράξη πού προϋποθέτει μία καθολική καί ἐνδελεχῆ μελέτη ὅλων τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς Εἰκονομαχίας¹⁸. Ἐν παρενθέσει μόνο σημειώνουμε πῶς, κατά τή

15. Βίος 10,15-17.

16. Βίος 10,13-18.

17. Ο P. Lemerle, *Ὁ Πρῶτος Βυζαντινός Οὐμανισμός*, [μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου], Ἀθήνα 1985², σ. 91, ὑπογραμμίζει: «...μέσα στή σιωπῇ τῶν ἄλλων πηγῶν, ἡ «φιλολογία» αὕτη εἶναι γιά μᾶς σημαντική. Στούς Βίους αὐτοῦς εἶναι ὑποχρεωτική ἡ ἀναφορά στήν παιδική ἡλικία καί τή νεότητα τοῦ ἥρωα».

18. Εἰδικά μ' αὐτό τό θέμα ἔχουν ἀσχοληθεῖ οἱ Φ. Κουκουλές, *Τά τῶν ἱερῶν γραμμάτων καί τῆς ἐγκυκλίου παιδείσεως σχολεῖα, στό Βυζαντινὸν Βίος καί Πολιτισμός*, τ. Α', σ. 35-137· Ἰ. Ἀναστασίου, *Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τό Βυζάντιον κατά τήν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος*, *Κυριλλικὰ καί Μεθοδιῶ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καί ἑκατοστῇ ἐτηρίδι*, τ. Ι, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 31-77· P. Lemerle, ὁ.π., σ. 91-97, μέ ἀρκετές ὁμως ἐλλείψεις στήν ἐρευνά του, καί ἡ Ann Moffatt, *School-*

γνώμη μας, ή ποικιλία αλλά και ή διάσταση πού παρατηρεῖται στίς σχετικές πληροφορίες μεταξύ τῶν διαφόρων ἀγιολογικῶν κειμένων αὐτῆς τῆς περιόδου, ἔχουν τίς ρίζες τους στούς διαφορετικούς «ἰδεολογικούς» κύκλους στούς ὁποίους ἀνήκουν. Εἶναι δηλαδή ἀπολύτως φυσιολογικό, ἕνας Βίος, τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφέας προέρχεται ἀπό σπουδαιότατο περιβάλλον, νά ἀπορρίπτει τή θύραθεν παιδεία τουλάχιστον ὡς πρὸς τήν πνευματική ὠφέλεια πού μπορεῖ νά προσφέρει¹⁹, καί νά τήν ἀντιδιαστέλλει ἔντονα ἀπό τήν ἡμετέραν σοφίαν, τήν ὁποία θεωρεῖ ὡς τήν μόνη πού ἐμπεριέχει κάποιο τελολογικό περιεχόμενο.

Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι αὐτό πού προβάλλεται πολύ συχνά στούς Βίους τῶν ἀγίων τῆς Εἰκονομαχίας εἶναι ή ἀντίθεση μεταξύ τῆς διδασκαλίας τῶν κοσμικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς παιδείας μέ θρησκευτικό περιεχόμενο, καί πῶς «εἶναι κοινός τόπος τῶν ἀγιογράφων νά δείχνουν ὅτι ὁ ἥρωάς τους τήν περιφρονεῖ (τήν ἑλληνική σοφία), ἤ, στήν καλύτερη περίπτωση, παίρνει ἀπό αὐτήν μόνο τά ἀπαραίτητα»²⁰.

Τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα, πού προβάλλει αὐτή τήν ἀντιδιαστολή, εἶναι ή περίπτωση τοῦ πατριάρχη Φωτίου, ὅπως παρουσιάζεται στόν Βίο τοῦ πατριάρχη Ἰγνατίου, ὁ ὁποῖος γράφτηκε ἀπό τόν Νικήτα Δαβίδ Παφλαγόνα, ἀλλά καί στό ἀντιφωτιανό τμήμα τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ψευδοσυμεών. Ὁ Φώτιος κατηγορεῖται σ' αὐτά τά κείμενα γιά τήν προτίμηση πού ἔδειχνε πρὸς τήν ἑλληνική παιδεία ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων²¹. Ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου Ἰγνατίου ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Φώτιος σοφία τε κοσμική καί συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομίζετο... καί πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιόν, ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τήν αὐτοῦ γενεάν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καί πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι, ἀλλὰ τοῦ ἐπιρρίπτει τή μομφή ὅτι ἐπὶ σαθρῷ θεμελίῳ καί ἀμμῶδει, τῇ κοσμικῇ σοφίᾳ καί τῇ ἀλαζονείᾳ τοῦ μὴ κατὰ Χριστὸν πεπαιδευμένου λόγου τήν ἑαυτοῦ καρδίαν στηρίζαι...τῇ ἐχθρᾷ τοῦ Θεοῦ ὑπερηφανία

ing in the Iconoclast Centuries, *Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies* (University of Birmingham–March 1975), Birmingham 1977, σ. 85–92, μέ πληρέστερη ἔρευνα καί μεθοδική ἀξιοποίηση τῶν πηγῶν. Βλ. ἐπίσης J. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire: 867–1185*, New York 1963². J. Munitiz, *Catechetical teaching aids in Byzantium*, σὺ J. Chrysostomides (ἐκδ.), *Καθηγήτρια. Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday*, London 1988, σ. 69–83.

19. Ὁ Βίος Α τοῦ ἀγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτη θέτει μέ κατηγορηματικό τρόπο αὐτά τὰ ὅρια: ...καί παιδείας τῆς θύραθεν ἡτήτο ὅς καί σπουδῇ χρώμενος ἐναμίλλῳ τῇ εὐφυίᾳ, γραμματικῇ ἢ γλῶσσαν οἶδεν ἐξελληνίζειν καί ποιήματα προσανέχειν τάχιστα παραλαμβάνει. Ὡς οὐ τὸ μυθῶδες, ἀλλὰ τὸ ὠφέλιμον κατασχών, τὸ περιττὸν διεῖδε καί κατεφώρασεν (PG 99, 117C-D).

20. P. Lemerle, ὁ.π., σ. 94.

21. ΨΣυμεών (ἐκδ. Βόννης), 670,7-8: μάλλον ἐκείνος πρὸς τὰ ἑλληνικά φιλοτιμότερον διέκειτο ἢ τὰ ἐκκλησιαστικά. Βλ. καί 'Α. Μαρκόπουλος, *Ἡ Χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεών καί οἱ πηγές της* [Διδ. διατριβή], Ἰωάννινα 1978, σ. 165.

προσεπέλασε²².

Στὴ μοναδικὴ ἐξαίρεση αὐτοῦ τοῦ κανόνα, ἡ ὁποία εἶχε ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὸν Lemerle στὸν Βίο τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου, ὅπου ὁ συγγραφέας τοῦ Ἰγνάτιος διάκονος τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς κοσμικῆς γνώσεως, ἂν καὶ σέ σχέση πρὸς τὴν θρησκευτικὴ παιδεία λειτουργεῖ ὡς ὑπηρετρία πρὸς τὴν κυρία της²³, ἔρχεται νὰ προστεθεῖ μέ τρόπο ἀκόμη πιό κατηγορηματικὸ ἡ θέση ποῦ διατυπώνει ὁ συντάκτης τοῦ Βίου μέ ἀφορμὴ τὴν ἀναφορά του στὴν παιδεία τοῦ Ἀντωνίου τοῦ ὁμολογητῆ, μέ τὴν ὁποία τονίζεται ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐγκυκλίου καὶ θύραθεν παιδείας ἐπεὶ καὶ ταύτης χρεῖα τοῦ καλῶς σαφηνίζειν τὰ τῷ νῷ μελετώμενα.

2. Ο ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΔΥΡΡΑΧΙΟΥ

Σύμφωνα μέ τόν Βίο, στὸν ὁποῖο τὰ γεγονότα παρουσιάζονται κατὰ τὴ χρονικὴ τους ἀκολουθία, ὁ Ἀντώνιος ἀσπάστηκε τὸν μοναχικὸ βίο σέ νεαρή ἡλικία, ἐνῶ ἡ εὐρεῖα μόρφωση ποῦ ἀπέκτησε, καὶ ἡ ζωερὴ φιλομάθειά του, ποῦ προβάλλεται μέ ρητορικὴ ὑπερβολή (ἐντεῦθεν γάρ αὐτῷ τὸ πᾶσαν παλαιὰν βίβλον, πᾶσαν δὲ νέαν καλῶς ἐκμελετῆσαι ὡς οὐδενὶ ἂν ἐτέρῳ προσεγένετο...), τὸν ἐφοδίασαν μέ ὑψηλὴ δογματικὴ πανοπλία· ἀποτέλεσμα αὐτῶν ὑπῆρξε, σύμφωνα μέ τὸν βιογράφου, ἡ ἐκλογή του στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν εἶναι σποραδικές καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ τακτικά²⁴, τὰ

22. Βίος Ἰγνατίου, PG 105, 509B-D. Βλ. ἐπίσης Δ. Κωνσταντέλος, Τὸ ἰδεολογικὸν ὑπόβαθρον στὴν διένεξι μεταξὺ τῶν πατριαρχῶν Ἰγνατίου καὶ Φωτίου, *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1989-1991) 190-193 κυρίως. Παρὰ τὴ μομφή γιὰ τὴν εἰσαγωγή ἐνὸς τύπου κλασικίζουσας θεολογίας, μέ σοβαρές ἐπιρροές ἀπὸ κείμενα τῶν θύραθεν συγγραφέων, ποῦ ἐπιρρίπτουν στὸν Φῶτιο τὰ ἀντιφωτιανὰ κείμενα, ὁ ἴδιος στὰ ἔργα του διακρίνει τὴ θύραθεν γραμματεία ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ· τὰ κριτήρια γιὰ τὴν πρώτη εἶναι μόνο μορφολογικά (χαρακτήρ τέχνης), ἐνῶ γιὰ τὴ δεύτερη, ἐπιπλέον, καὶ ἠθικά (ὠφέλεια). Βλ. Β. Λαοῦρδας, Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 77 ἔ.

23. C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig 1880, σ. 149,5-7· 12-14: πρὸς γάρ τῇ τῶν θείων λογίων μελέτῃ καὶ τῆς θύραθεν εἰσεποίησας μέθεξιν... οὐχ ὅτι παράλληλα τίθεμεν ἄμφω, μὴ γένοιτο· οὐ γάρ ἐφάμιλλος δεσποίνῃ θεράπαινα. Πρβλ. P. Lemerle, β.π., σ. 94. Γιὰ τὸ ἀγιολογικὸ ἔργο τοῦ Ἰγνατίου διακόνου βλ. St. Efthymiadis, *The "Vita Tarasii" and the hagiographical work of Ignatius the Deacon*, [Diss.], Oxford 1991· τοῦ ἴδιου, *On the hagiographical work of Ignatius the Deacon*, *JÖB* 41 (1991) 73-83. Ἡ θέση αὐτὴ ποῦ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἔργο *Στρωματεῖς* (βιβλ. Α', κεφ. Ε', PG 8, 717-728) τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείως, ἀναφορικά μέ τὴ σχέση φιλοσοφίας-θεολογίας, ἐπανέρχεται τὸν 11ο αἰ. μέ τὸν Petrus Damiani (*philosophia ancilla theologiae*) καὶ ἄλλους δυτικούς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς. Βλ. Μ. Παράντος, *Ἐπιστήμη καὶ Θρησκεία*, *Θεολογία* 65 (1994) 29 καὶ σημ. 89.

24. Γιὰ τὴ Μητρόπολη Δυρραχίου καὶ τὴ θέση της στὶς ἐπισκοπικὲς notitiae βλ. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, [Geographie Ecclésiastique de l' Empire Byzantin, 1], Paris 1981 σέ πολλὰ σημεία· βλ. σ. 489-490. Ὁ πρῶτος —ἀρκετὰ ἀτελής καὶ ἀνακριβής— ἐπισκοπικός κατάλογος τοῦ Δυρραχίου συντάχθηκε ἀπὸ τὸν M. Lequien, *Oriens Chri-*

ὅποια μαρτυροῦν τή θέσιν τῆς στήν τάξιν τῶν ἀρχιερατικῶν θρόνων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξ ἰσοῦ σποραδικά καί ἐλλιπῆ εἶναι τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε γιά τούς ἀρχιερεῖς αὐτῆς τῆς μητροπόλεως, γεγονός πού δέν ἐπιτρέπει τή σύνταξιν ἐνός κατά τό δυνατόν πλήρους ἐπισκοπικοῦ καταλόγου, ἐνῶ στήν περίπτωσή μας ἡ μή ὑπαρξή στοιχείων γιά τούς προκατόχους τοῦ Ἀντωνίου περιορίζει τόν προσδιορισμό τοῦ χρόνου ἐκλογῆς του στά δεδομένα πού παρέχει ὁ Βίος. Κατά συνέπεια *terminus ante quem* γιά τήν ἐκλογή τοῦ Ἀντωνίου στόν ἀρχιερατικό θρόνο τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου ἀποτελεῖ ἡ ἀναζωπύρωση τῆς Εἰκονομαχίας ἀπό τόν Λέοντα Ε΄ τόν Ἀρμένιο²⁵. Μέ δεδομένη τήν ὁμόφωνη μαρτυρία τῶν πηγῶν, πού τοποθετεῖ τήν ἑναρξή τῆς δεύτερης Εἰκονομαχίας δύο χρόνια μετά τήν ἄνοδο τοῦ Λέοντος Ε΄ στόν αὐτοκρατορικό θρόνο²⁶, τό χρονικό αὐτό ὄριο πρέπει νά προσδιοριστεῖ στό ἔτος 815.

Ἄν καί τά στοιχεῖα πού ἀντλοῦμε ἀπό τόν Βίο γιά τήν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἀντωνίου ὁμολογητῇ στό μητροπολιτικό θρόνο τῆς πόλεως τοῦ Δυρραχίου εἶναι λιγοστά, δέν εἶναι ὥστόσο καί τά μοναδικά. Ἡ σημαντικότερη πηγή πού διαθέτουμε γι' αὐτή τήν περίοδο εἶναι δύο ἐπιστολές τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτη, τῆς ἡγετικῆς μορφῆς τῶν εἰκονοφίλων κατά τή δεύτερη Εἰκονομαχία, πρὸς τόν Ἀντώνιο· πρόκειται γιά τίς ἐπιστολές 462 (Ἀντωνίῳ τοῦ Δυρραχίου) καί 542 (Ἀντωνίῳ ἐπισκόπῳ)²⁷, σύμφωνα μέ τήν ἀρίθμηση πού ἔλαβαν κατά τήν πρόσφατη κριτική τους ἔκδοση. Ἄν καί ἡ ταύτιση τοῦ παραλήπτη αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν μέ τόν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Δυρραχίου Ἀντώνιο, πού καθίσταται γνωστός ἀπό τόν Βίο τῆς ὁσίας Θεοδώρας τῆς Θεσσαλονίκης, εἶχε παλαιότερα ἀμφισβητηθεῖ²⁸, σήμερα ἔχει γίνει καθολικά ἀποδεκτὴ τήν

stianus in quatuor Patriarchatus digestus, τ. II, Paris 1740, σσ. 240–247. Ἐπισκοπικό κατάλογο συνέταξε καί ὁ μητροπολίτης Ἀμασειᾶς Ἀνθίμος Ἀλεξούδης (Νεολόγος ἀρ. 6688 [8/20 Νοεμβρ. 1891]): ὁ κατάλογος αὐτός συμπεριλήφθηκε καί στίς σσ. 31–32 τῆς ἐκδόσεως τῆς ἀσματοκτικῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀστίου, ἐπισκόπου Δυρραχίου, τό 1918, Βλ. L. Petit, *Bibliographie des Acolouthies grecques*, [Subsidia Hagiographica 16], Bruxelles 1926, σ. 15. Πρβλ. καί V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin*, τ. V, I, A, Paris 1963, σ. 561. Ἰ. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, [ΕΕΘΣΠΘ 22, παράρτ. 25], Θεσσαλονίκη 1979, σ. 122.

25. Βίος 11,1–4: Οὕτω δὲ δὴ ἐπὶ τόν τῆς ἀρχιερωσύνης θρόνον ἀναβιβασθέντος τοῦ μάκαρος καί καλῶς ἐπὶ νομάς σωτηρίου τοῦ ποιμνίου διτινύοντος, ἐξαφνης ἡ μυσὰρ ἐκείνη καὶ ἀρτιφανῆς αἵρεσις ὥσπερ φλόξ ἀνερρίπισθη παγγάλεπα. Γιά τόν Λέοντα Ε΄ βλ. D. Turner, *The Origins and Accession of Leo V*, *JÖB* 40 (1990) 171–203.

26. *Scriptor incertus de Leone Armenio*, PG 108, 1024C· A. Lesmueller-Werner & I. Thurn (ἐκδ.), *Iosephi Genesii Regum Libri Quattuor*, [CFHB 14], Berlin - N. York 1978, κεφ. 13–15· Συν. Θεοφάνους (ἐκδ. Βόννης), σ. 26,9 ἑ.· I. Thurn (ἐκδ.), *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB 5], Berlin - N. York 1973, σ. 14,55 ἑ.

27. G. Fatouros (ἐκδ.), *Theodori Studitae Epistulae*, [CFHB 31/1 & 2], Berlin 1992, τ. I, σ. 426*, 480* (τό σύντομο ὑπόμνημά τους) καί τ. II, σ. 659–661, 818–819 (τό κείμενο).

28. Βλ. σχετικὰ J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, *Actes du XIIIe Congrès Intern. d' Études Byzantines*, τ. II, Beograd 1964, σ. 89, σημ. 32 (= J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern*

ταύτιση αὐτή, ἐξάλλου, ἐπιρρωνύει ἡ σύνδεση τῶν πληροφοριῶν πού παρέχει ὁ Βίος μέ μαρτυρίες πού προέρχονται ἀπό τίς δύο ἐπιστολές.

Μολονότι ἡ πρώτη ἐπιστολή (ἀρ. 462) δέν παρέχει κάποιες ἐνδείξεις γιά μία κατά προσέγγιση χρονολόγησή της, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι εἶχε σταλεῖ στόν Ἀντώνιο κατά τή διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του στό Δυρράχιο, δηλ. πρό τοῦ 815²⁹. Τή χρονολόγηση αὐτή ἐνισχύουν ἀφ' ἐνός τό γεγονός ὅτι στόν τίτλο τῆς ἐπιστολῆς ἐπιγράφεται μέ τό ὄνομα τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς του ἔδρας καί ἀφ' ἑτέρου ὅτι σέ κανένα σημεῖο τῆς ἀρκετά ἐκτενοῦς ἐπιστολῆς τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη δέν γίνεται ἀναφορά στή δεύτερη Εἰκονομαχία ἢ στήν ὁμολογία καί στόν διωγμό πού ὑπέστη ὁ Ἀντώνιος. Ἡ αἰνιγματική ἀναφορά τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις, ἐν αἷς αἵρεσις λαοπλάνος, καί μάλιστα ἐν ταῖς προλαβούσαις λεηλασίαις (στ. 20-22), ὁδήγησε ὀρισμένους ἐρευνητές στήν ἄποψη, ὅτι στό σημεῖο αὐτό γίνεται μνεῖα τῶν καταστρεπτικῶν λεηλασιῶν τοῦ στασιαστῆ Θωμᾶ τοῦ Σλάβου, καί κατά συνέπεια στή χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς στούς χρόνους τοῦ Μιχαήλ Β' τοῦ Τραυλοῦ³⁰. Ὡστόσο, ἡ ἥπια καί συμβιβαστική πολιτική πού ἀκολούθησε ὁ Μιχαήλ Β' στό θέμα τῶν εἰκόνων, ἀνακαλώντας τουλάχιστον τοὺς περισσότερους εἰκονόφιλους ἡγέτες ἀπό τοὺς τόπους τῆς ἐξορίας τους, μεταξύ αὐτῶν καί τόν Θεόδωρο Στουδίτη, ὁ ὁποῖος τόν ἀποκαλεῖ ἀγαθὸ βασιλέα (ἐπ. 58,7), ἀλλά καί τόν Ἀντώνιο τόν ὁμολογητή, δέν δικαιολογεῖ τήν ἀναφορά του στήν λαοπλάνον αἵρεσιν. Στό σημεῖο αὐτό ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ὑπαινίσσεται πιθανότατα τό μοιχικὸ σχίσμα τοῦ Κωνσταντίνου Στ'³¹, στό ὁποῖο ἀντέδρασε μέ σφοδρότητα ὁ θεῖος του Πλάτων καί οἱ λοιποὶ πατέρες τῆς μονῆς τοῦ Σακκουδίωνος, μέ ἀποτέλεσμα τή διάλυση τῆς Μονῆς καί τή φυλάκιση ἢ τήν ἐξορία τῶν μοναχῶν της, μεταξύ αὐτῶν καί τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη στή Θεσσαλονίκη. Σ' αὐτή τήν ἐρμηνεῖα συνεπιμαρτυρεῖ καί ἡ φράση πού ὑπάρχει στήν ἴδια ἐπιστολή: ἀλλ' ἢ καὶ ἐπαίνου ἄξιον, εἰ, μοιχεύοντας ἀκούων, οὐχ ὑπεστείλατο μὴ οὐχὶ ἀναγγεῖλαι τοῖς δυναμένοις (στ. 58-59). Δεχόμενοι αὐτή τήν ἐρμηνεῖα, ὁδηγούμεστε αὐτομάτως σέ μία χρονική μετατόπιση τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἀντωνίου στή μητρόπολη Δυρραχίου στήν πρώτη τουλάχιστον δεκαετία τοῦ 9ου αἰ.

Τό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς, μέ τήν ὁποία ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἀπαντᾷ μέ ἀπολογητικὸ ὕφος σέ προηγούμενη μακροσκελὴ ἐπιστολή τοῦ Ἀντωνίου (βραχέσι συλλαβαῖς ἀμειψαμένων τήν πολύστιχον καὶ πολύολβον ἐπιστολήν

Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries, Amsterdam 1976, σ. 215-224).

29. Γιά τίς διάφορες χρονολογήσεις τῆς ἐπιστολῆς βλ. J. Ferluga, ὅ.π., σ. 87-88, καί G. Fatouros, ὅ.π., σ. 427*.

30. Βλ. G. Fatouros, ὅ.π., σ. 427*, σημ. 843.

31. Βλ. σχετικᾶ R. Devreesse, Une Lettre de S. Théodore Studite relative au synode moechien (809), *Anal. Boll.* 68 (1950) 50-51· Θ. Κορρές, Τό ζήτημα τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ Κωνσταντίνου Στ' [διδ. διατριβή], Θεσσαλονίκη 1975.

[στ. 13-14]) μονοπωλεί ένα περιστατικό κανονικής φύσεως· ή καταγγελία του 'Αντωνίου ότι ο άδελφός 'Εραστος, πιθανώτατα στουδίτης μοναχός³², τελούσε κατ' έντολή του Θεοδώρου Στουδίτη, ιερατικές πράξεις και συγκεκριμένα τό μυστήριο της βαπτίσεως³³. Όστόσο, τό γενικότερο ύφος της έπιστολής είναι ιδιαίτερα θερμό και διακρίνεται από μία τάση έγκωμιασμού του προσώπου του 'Αντωνίου, μέ χαρακτηρισμούς πού φανερώνουν τήν ιδιαίτερη εκτίμηση και τόν σεβασμό του πρós αυτόν.

Τό ίδιο πνεύμα διακρίνει και τή δεύτερη έπιστολή (άρ. 542) του Θεοδώρου Στουδίτη πρós τόν έπίσκοπο 'Αντώνιο. Η χρονολόγησή της διευκολύνεται από τήν άναφορά πού γίνεται (στ. 30-33) στόν θάνατο του εικονόφίλου μητροπολίτη Συνάδων Μιχαήλ († 23 Μαΐου 826)³⁴ και στους προηγηθέντες θανάτους των έπίσης εικονόφιλων ήγουμένων 'Αθανασίου του Παυλοπετρίου († 22 Φεβρ. 826) και 'Ιωάννη της Χαλκίτου. Κατά συνέπεια, ή χρονολόγηση της έπι-

32. Ίσως πρόκειται γιά τόν μοναχό 'Εραστο πού συναριθμείται μεταξύ των παραληπτών της έπιστολής 439 (τ. II, σ. 617-618).

33. Άμεση σχέση μέ τήν εκδήλωση παρομοίων έπεισοδίων φαίνεται πώς έχει και ένας από τούς κανόνες πού παραδίδονται μέ τό όνομα του πατριάρχη Νικηφόρου Α', σύμφωνα μέ τόν όποιο επιτρέπεται κατά περίσταση τό βάπτισμα από διακόνους ή μοναχούς: *ΙΓ'. Διάκονος κατά περίστασιν βαπτίζει· όμοιος και μοναχός λιτός βαπτίζει και σχηματίζει* (έκδ. J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, τ. IV, Graz 1963 [φωτ. άναντ.], σ. 384). Στην ίδια γραμμή κινείται και ό κανόνας άριθ. ΙΘ' (δ.π., σ. 385-386). Οι κανόνες αυτοί κρήθηκαν ψευδεπίγραφοι κυρίως λόγω της ισχυής χειρόγραφης παραδόσεώς τους (μετά τό 12ο αλ.) και της μή χρησιμοποιήσεώς τους από τούς κανονολόγους του 12ου αλ. Βλ. κυρίως Παύλος μητροπ. Σουηδίας, Οι πατερικοί κανόνες και έτερα «κανονικά κείμενα» εν ταίς κανονικαίς συλλογαίς, *Κληρονομία* 14 (1982) 153-156· Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου είσαγωγικό βοήθημα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 92· Π. Κ. Χρήστου, *Έλληνική Πατρολογία*, τ. Ε' (Πρωτοβυζαντινή περίοδος Στ'-Θ' αιώνες), Θεσσαλονίκη 1992, σ. 359· πρβλ. P. O'Connel, *The ecclesiology of St. Nicephorus I (758-828) Patriarch of Constantinople Pentarchy and Primacy*, [Orientalia Christiana Analecta 194], Roma 1972, σ. 66. Όστόσο, τουλάχιστον τό πρώτο επίχειρημα δέν μπορεί νά υπαγορεύσει ένα τέτοιο συμπέρασμα. Έξάλλου, άκόμη ισχυρότερη είναι ή χειρόγραφη παράδοση (2 χφφ του 14ου αλ.) ενός άλλου έργου του πατριάρχη Νικηφόρου, μείζονος θεολογικής και ιστορικής άξίας, του γνωστού μέ τόν συντομογραφημένο τίτλο *Έλεγχος και Άνατροπή*, στό όποιο άναιρείται ό 'Όρος της εικονομαχικής Συνόδου του 815. Βλ. J. Featherstone, *The Refutation of the Council of 815 by the Patriarch Nicephorus* [Diss.], Cambridge Mass. 1984, όπου και ή πρώτη κριτική έκδοση του χειμένου. Κατά τή γνώμη μου δέν θά πρέπει νά αποκλεισθεί ή αυθεντικότητα τουλάχιστον ενός μέρους αυτών των κανόνων ως προϊόντων της γραφίδας του πατριάρχη Νικηφόρου· στην άποψη αυτή συγχλίνει και ό κανόνας πού παραθέσαμε, ό όποιος θά πρέπει μάλλον νά έρμηνευθεί ως προϊόν εκκλησιαστικής οίκονομίας στά πλαίσια των εικονομαχικών διώξεων των μοναχών —της μοναχομαχίας των εικονομάχων— και της γενικότερης έκρυθμης καταστάσεως πού είχε δημιουργηθεί εξαιτίας των μέτρων πού είχαν ληφθεί από τούς εικονομάχους αυτοκράτορες.

Τό γεγονός αυτό συνδέεται και μέ τό φαινόμενο πού παρουσιάζεται κατά τήν ίδια περίοδο και έφεξης, άπλοι μοναχοί νά τελούν τό μυστήριο της έξομολόγησεως, παρ' ός ρητές άπαγορεύσεις των εκκλησιαστικών κανόνων. Βλ. I. Hausherr, *Direction spirituelle en Orient autrefois*, [Orientalia Christiana Analecta 144], Roma 1955, σ. 110.

34. Γιά τόν Μιχαήλ Συνάδων και τόν 'Αθανάσιο Παυλοπετρίου βλ. τό άρθρο του J. Pargoire, *Saints Iconophiles, Échos d'Orient* 4 (1900-1901) 347-350, 355-356.

στολῆς προσδιορίζεται στήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Β', καί εἰδικότερα μεταξύ τοῦ Μαΐου τοῦ 826 καί τοῦ Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους, πού συνιστᾷ τήν ἡμερομηνία θανάτου τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτη. Ἡ χρονολόγηση αὕτη ἀποδεικνύει τήν ἀκρίβεια τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς 542, στήν ὁποία ὁ Ἀντώνιος ἀποκαλεῖται ἀπλά *ἐπίσκοπος*, ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἀπό τό ἔτος 815 καθαιρεθεῖ ἀπό τό ἀρχιεπισκοπικό ἀξίωμα καί εἶχε ἀπωλέσει τόν τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου, τόν ὁποῖο φέρει στήν προηγούμενη ἐπιστολή.

Ἡ θερμότητα τοῦ ὕφους τῶν δύο ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη, ἐπιτρέπει τή διατύπωση τῆς ὑποθέσεως, ὅτι οἱ δύο ἄνδρες συνδέονταν μέ παλαιά προσωπική φιλία, πού εἶχε ἴσως ἀναπτυχθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς ἐξορίας τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη στή Θεσσαλονίκη τό ἔτος 797, λόγω τοῦ σχίσματος τῆς ζευξιμοιχείας τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Στ'. Ὁ ἴδιος, σέ ἐπιστολή του πρός τόν θεῖο του Πλάτωνα, περιγράφει ἀρκετά ἀναλυτικά τήν ἄφιξή του στήν πόλη καί τή θερμή ὑποδοχή πού τοῦ ἐπιφύλαξαν τόσο ὁ ὕπαρχος τῆς Θεσσαλονίκης ὅσο καί ὁ ἀρχιεπίσκοπός της³⁵.

Ἐμμεση ἀναφορά στόν Ἀντώνιο, κατά τή διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του στή Μητρόπολη Δυρραχίου, συναντοῦμε καί στήν ἐπιστολή 543 τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη πρός τόν μοναχό Διονύσιο³⁶, ὁ ὁποῖος εἶχε δεχθεῖ τίς νουθεσίες τοῦ θεοφιλεστάτου ἡμῶν πατρός καί ἀρχιεπισκόπου τοῦ Δυρραχίου κατά τῆς αἰρέσεως, ἀλλά, ὅπως φαίνεται δέν εἶχε «*ἰαθεῖ*».

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει γι' αὕτη τήν περίοδο καί ἡ δημοσίευση μιᾶς ἀρχιεπισκοπικῆς σφραγίδος τοῦ Δυρραχίου³⁷, τό χασματῶδες κείμενο τῆς ὁποίας ἀποκαταστάθηκε ἀπό τόν Laurent ὡς ἑξῆς:

† Θεοτόκε βοήθει
 ἰώ ἀρχιε-
 [π]ισκό(πω) Δυρ-
 ραχίω(τῶν)

Ὁ ἐκδότης τῆς διερωτᾶται ἐάν τό ἀκέφαλο ὄνομα τοῦ κατόχου τῆς ἦταν τό ὄνομα Ἀντώνιος, ὑπόθεση πού πρέπει νά θεωρηθεῖ πολύ πιθανή. Ἄν καί προτείνει τή χρονολόγησή της στόν 10ο αἰώνα, νομίζω πῶς δέν ὑπάρχει σοβαρό κώλυμα γιά τή μετατόπιση τῆς χρονολογήσεώς της στίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰώνα καί τήν ἀπόδοση τῆς κατοχῆς της στόν Ἀντώνιο τόν ὁμολογητή, κατά τήν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας του στόν θρόνο τοῦ Δυρραχίου.

35. Πρώτη κριτική ἔκδοση καί σημαντική ἀνάλυση τῆς ἐπιστολῆς, ἀπό τοὺς J.-C. Cheynet & B. Flusin, *Du monastère ta Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la route de l' exil*, *REB* 48 (1990) 193-211 (τό κείμενο στίς σ. 197-199). Ἐπακεδόθηκε καί κατά τήν πρόσφατη κριτική ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη ἀπό τόν Φατούρο, τ. I, σ. 11-16 (ἀρ. 3).

36. G. Fatouros (ἐκδ.), *Theodori Studitae Epistulae*, τ. I, σ. 480*-481*. τ. II, σ. 820.

37. V. Laurent, ὁ.π. (σημ. 24), σ. 561 (ἀρ. 736).

3. Η ΑΝΑΖΩΠΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΡΡΗΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΕΟΝΤΑ Ε'

Ὁ Γρηγόριος κληρικός διακόπτει αἰφνιδίως τή διήγησή του γιά τήν ἀρχιερατεία τοῦ Ἀντωνίου στόν μητροπολιτικό θρόνο τοῦ Δυρραχίου, γιά νά ἀναφερθεῖ στήν ἀναζωπύρωση τῆς Εἰκονομαχίας κατά τή διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Ε'³⁸, δύο χρόνια μετά τήν ἀνοδό του στόν αὐτοκρατορικό θρόνο, ἀναφορά πού συνιστᾷ κοινό τόπο σέ ὅλα τά ἀγιολογικά κείμενα τῆς δεύτερης εἰκονομαχικῆς περιόδου. Τό κοινό μοτίβο πού ἀκολουθοῦν εἶναι ἡ ἐκτενής μνεία τοῦ διωγμοῦ τοῦ Λέοντος Ε', πού ἐξιστορεῖται μέ τά πιό μελανά χρώματα³⁹, ἡ ἀντίσταση τοῦ βιογραφουμένου ἀγίου στίς εἰκονομαχικές πιέσεις, ἐκφραζόμενη συνήθως μέ ἕναν ἀντιρρητικό λόγο ὑπέρ τῶν ἱερῶν εἰκόνων, πού ἀπευθύνεται ἀπό τόν εἰκονόφιλο ἥρωα στόν αἵρετικό αὐτοκράτορα⁴⁰, καί τέλος τά βασιανιστήρια στά ὁποῖα ὑποβάλλεται, καί ἡ ἐξορία του, ὅπου, σέ ἀρκετές περιπτώσεις, ἐπέρχεται καί ὁ θάνατός του, μέ τόν ὁποῖο ἐπισφραγίζεται ἡ ὁμολογία του.

Κατά τήν κριτική ἔκδοση τοῦ *Βίου* εἴχαμε ἐπισημάνει⁴¹ ἕνα σοβαρό πρόβλημα κριτικῆς τοῦ κειμένου, τό ὁποῖο ὑφίσταται στή χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἀντιρρητικοῦ λόγου τοῦ Ἀντωνίου τοῦ ὁμολογητῆ πρὸς τόν αὐτοκράτορα Λέοντα τόν Ἀρμένιο. Πρόκειται γιά τήν παράδοση δύο τελείως διαφορετικῶν κειμένων ἀπό τούς δύο κώδικες πού παραδίδουν τόν ἀρχικό *Βίο* (στό ἐξῆς ἀντιρρητικός Α) καί τοῦ μοναδικοῦ κώδικα Palatinus gr. 211, πού παραδίδει τόν παραφρασμένο *Βίο* τῆς ὁσίας Θεοδώρας (στό ἐξῆς ἀντιρρητικός Β).

Ὁ Ε. Kurtz, ἐκδότης τοῦ παραφρασμένου *Βίου*, εἶχε ἀσχαληθεῖ ἐπιτροχάδην καί ἐν μέρει μέ τό πρόβλημα αὐτό, ἐντοπίζοντας μόνο τή σχέση ἑνὸς τμήματος τοῦ κειμένου τοῦ ἀντιρρητικοῦ Α μέ τό τμήμα περὶ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη Φωτίου πρὸς τόν Μιχαήλ-Βόρι

38. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, (σχόλια), σ. 237-240, 254.

39. Βλ. Α. Tougard, *La persécution iconoclaste d'après la correspondance de St. Théodore Studite*, *Revue des questions historiques* 26 (1891) 80-118· Χρυσ. Παπαδόπουλος, 'Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτοῦ ὑπέρ τῶν ἱερῶν εἰκόνων', *ΕΕΒΣ* 15 (1939) 20-27· P. Alexander, *Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications*, *Speculum* 52 (1977) 238-264 [= P. Alexander, *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints CS 71, London 1978, ἀρ. Χ]· τοῦ ἰδίου, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical policy and image worship in the Byzantine Empire*, Oxford 1958, σ. 140-147· D. Stiernon, *Notice sur S. Jean higoumène du monastère de Kathara*, *REB* 28 (1970) 123-125.

40. Εἶναι ἐνδεικτικός ὁ ἰδιαίτερα ἐκτενής ἀντιρρητικός λόγος τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου πρὸς τόν Λέοντα Ε' (ἐκδ. C. de Boor [βλ. σημ. 23], σ. 170,17-188,22). Βλ. γενικότερα J. Travis, *In defence of the Faith. The theology of Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Brookline Mass. 1984· Pelikan, *Imago Dei: the byzantine apologia for icons*, Yale 1989.

41. Σ. Πασχαλίδης (ἐκδ.), *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης*, σ. 31-32.

τῆς Βουλγαρίας, καί ἐκφέροντας τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κείμενο τοῦ ἀντιρρητικοῦ Α ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου⁴². Ὡστόσο τὸ συνολικὸ πρόβλημα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ δὲν ἐπιλύθηκε οὔτε κἂν στὴν παράμετρο τῆς σχέσεως καὶ ἐξαρτήσεως αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ἀρ. 1 τοῦ Μ. Φωτίου⁴³, ἀφοῦ παραμένει ἀδιερεύνητο τὸ ζήτημα, ἐάν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἕνα κοινὸ πρότυπο καὶ ἀπὸ τὰ δύο κείμενα, ἐφόσον στὸν ἀντιρρητικὸ Α δὲν ἐντοπίζονται δάνειες ἐκφράσεις μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ 1 τοῦ Μ. Φωτίου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κείμενα τῆς Εἰκονομαχίας, ὅπως θὰ διαφανεῖ στὴ συνέχεια τῆς ἐρευνᾶς μας.

Ἀξίζει κατ' ἀρχὴν νὰ σημειωθεῖ, γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἡ ἀξία πού προσέδιδαν οἱ Βυζαντινοὶ στὴν ἐπιστολὴ αὐτή, τὸ γεγονὸς ὅτι σέ πολλὰ χειρόγραφα ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ παραδίδεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ corpus τῶν ὑπολοίπων ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου⁴⁴, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐν λόγω ἐπιστολῆς, πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς μία ἐπιτομὴ περὶ τῶν Ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, παραδίδεται αὐτόνομο σέ ἕναν ἀρκετὰ μεγάλου ἀριθμοῦ χειρογράφων⁴⁵.

Ὁ συγκριτικὸς πίνακας πού παραθέτουμε στὴ συνέχεια καταδεικνύει τὴν ἐν πολλοῖς αὐτολεξεῖ παράθεση τοῦ κειμένου τοῦ τμήματος γιὰ τὴν Ἐβδομὴ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο στὸν ἀντιρρητικὸ Α:

42. E. Kurtz, ὁ.π. (σημ. 2), σ. IV σημ. 3.

43. B. Laourdas - L. G. Westerink (ἐκδ.), *Photii Patriarchae Epistulae* I, ed. Teubner, Leipzig 1983, σ. 1-39· Π. Κ. Χρήστου, Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολὴ πρὸς Μιχαὴλ ἄρχοντα Βουλγαρίας, *Ἐποπτεία* (Φεβρουάριος 1992) 127-177. Ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς, μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχολιασμό, ἔγινε ἀπὸ τοὺς D. Stratoudaki-White & J. Berrigan, *The Patriarch and the Prince. The Letter of Patriarch Photios of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria*, [The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources ἀρ. 6], Brookline Mass. 1982. Τὸ τμήμα τῆς ἐπιστολῆς γιὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο ἐκδόθηκε καὶ ἀπὸ τὸν J. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τ. XIII, σ. 492-496. Γιὰ τὴ θέση τῆς ἐπιστολῆς στὴ βουλγαρικὴ γραμματεία βλ. Κ. Νιχωρίτης, Ὁ Φώτιος στὴ βουλγαρικὴ παράδοση καὶ γραμματεία, στὸ *Μνήμη ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως* (Θεσσαλονίκη 14-17 Ὀκτωβρίου 1993), σημ. 52 καὶ 84 κυρίως (ὑπὸ ἐκδοσιν).

44. Σύμφωνα μὲ τὴν πρόσφατη συγχέντρωση τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ἔργων τῶν συγγραφέων τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἀπὸ τὸν R. Sinkewicz, *Manuscript Listings for the Authors of the Patristic and Byzantine Periods*, [Greek Index Project Series 4], Toronto 1993, part II Byzantine Authors, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Μιχαὴλ-Βόρι παραδίδεται, ὁλόκληρη ἢ τμηματικὰ, σέ 65 χειρόγραφα [Photius Ptr. Cp. -17. Ad Michaellem Bulgariae Principem. A19-C19].

45. Βλ. R. Sinkewicz, ὁ.π., C19-D19 (18. Epistula de septem synodis oecumenicis), ὅπου καταγράφονται 23 χειρόγραφα. Τὸ τμήμα αὐτὸ συμπεριλήφθηκε καὶ στὴν *Πανοπλία Δογματικὴ* τοῦ Εὐθυμίου Ζυγαδηνοῦ τὸν 11ο αἰῶνα (*Πανοπλία Δογματικὴ*, παράτιτλος, PG 130, 1360D), ἐνῶ δὲν γνωρίζουμε ἂν χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Νικήτα Χωνιάτη στὸ ὁμώνυμο ἔργο του, *Πανοπλία Δογματικὴ*, διότι τὸ τμήμα γιὰ τὴν αἵρεση τῆς Εἰκονομαχίας παραμένει ἀνέκδοτο. Αὐτὴ ἡ ἐκθεση τῶν ἐπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων ἐκδόθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς Γ. Πάλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων...*, τ. Α', Ἀθήναι 1966 (φωτ. ἀνατ.), σ. 375-388.

ΦΩΤΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΡΧΟΝΤΙ

('Επ. 1, έκδ. Laourdas-Westerink)

383-384: ἀρτιφανῇ τε καὶ βάρβαρον
αἵρεσιν

386-388: Χριστὸν τὸν ἀληθινὸν Θε-
ὸν ἡμῶν βλασφημεῖν οὐχ ὁμολογοῦν-
τες τοῖς ῥήμασιν, διὰ τῶν ἔργων πᾶ-
σαν ἐπενόουν ὕβριν

391-393: εἰδῶλον* γὰρ (ὧ τολμη-
ρᾶς καὶ ἀθέου γλώσσης καὶ διανοίας
ἀπήχημα)** τὴν προσκυνητὴν εἰκόνα
Χριστοῦ, δι' ἧς εἰδώλων πλάνη διώ-
κεται, καθυβρίζοντες

403-404: δῆλον γὰρ ἅπασιν ὡς ἡ τι-
μὴ τῶν εἰκονισμάτων τιμῇ γίνεται
τῶν εἰκονιζομένων, ὥσπερ καὶ ἡ ἀτι-
μία εἰς αὐτὰ διαβαίνει τὰ εἰκονιζόμε-
να

430: οὐ γὰρ ἐν αὐτοῖς ἰστώμεν καὶ
συμπερικλείομεν τὴν τιμὴν καὶ προ-
σχύνησιν

424-425: κατὰ τὰς ἀνέκαθεν ἀποστο-
λικὰς τε καὶ πατρικὰς παραδόσεις καὶ
τὰς τῶν ἱερῶν λογίων ἐκφαντορίας

425-426: ἐπὶ τιμῇ... τοῦ εἰκονιζομέ-
νου

442-447: τὴν τε Χριστοῦ εἰκόνα... τῇ
σεβασμιότητι καὶ προσκυνήσει ἐξο-
σιοῦντες, οὐχ ἐν αὐτοῖς περιγράφομεν
καὶ περιορίζομεν τὴν τιμὴν καὶ τὸ σέ-
βας, ἀλλ' εἰς τὸν δι' ἡμᾶς ἐνανθρω-
πήσαντα πλοῦτῳ φιланθρωπίας ἀφά-
τῳ ... ταύτην ἀναφέρομεν καὶ ἀνιεροῦ-
μεν

ΑΝΤΙΡΡΗΤΙΚΟΣ Α

11,3-4: ἡ μυσαρὰ ἐκείνη καὶ ἀρτιφα-
νῆς αἵρεσις

13,1-3: ῥήμασι βλασφημεῖν οὐκ ἐθέ-
λων τὸν ἀληθινὸν Θεὸν ἡμῶν Ἰησοῦν
Χριστόν, ἔργοις κατ' αὐτοῦ ὕβριν πᾶ-
σαν διανενόημα

4-6· 7: τὸ τολμηρᾶ καὶ ἀθέῳ γλώσση
καὶ διανοίᾳ εἰδῶλον μὴ δεδοικὸς, δι'
ἧς εἰδώλων πλάνης ἐρρύσθημεν, τὴν
προσκυνητὴν εἰκόνα Χριστοῦ ... καθ-
υβρίσαι

7-9: εἰδὼς τὴν τιμὴν τῶν εἰκονισμά-
των τιμὴν εἶναι τῶν εἰκονιζομένων,
καθάπερ τὴν ἀτιμίαν εἰς αὐτὰ διαβαί-
νουν τὰ εἰκονιζόμενα

9-11: οὐκ ἐν ταῖς εἰκόσιν, ... ἰστώμεν
καὶ συμπερικλείομεν τὸ σέβας καὶ τὴν
προσχύνησιν

17-19: Καὶ γὰρ ταῖς ἀνέκαθεν τῶν ἱε-
ρῶν λογίων ἐκφαντορίαις καὶ γε ταῖς
ἀποστολικάῃς τε καὶ πατρικάῃς παρα-
δόσεσι στοιχειούμενοι

20: ἐπὶ τιμῇ τοῦ εἰκονιζομένου

21-25: τὴν εἰκόνα Χριστοῦ τῇ σεβα-
σμιότητι καὶ προσκυνήσει ἐξοσιοῦν-
τες, οὐχ ἐν αὐτῇ περιγράφομεν τὸ σέ-
βας καὶ τὴν τιμὴν, ἀλλ' εἰς τὸν δι'
ἡμᾶς πλοῦτῳ φιλανθρωπίας ἀφάτῳ
ἐνανθρωπήσαντα ταῦτα ἀναιροῦμεν
καὶ ἀναφέρομεν

* Πρβλ. Β. Λαούρδας (ἐκδ.), Φωτίου Ὁμιλία, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 155,30-31· 246.

** Πρβλ. Φωτίου, ἐπ. 1,98. Βλ. καὶ Φωτίου Ὁμιλία, σ. 252.

435-441: Οὕτως καὶ τὸν τίμιον σταυρὸν προσκυνοῦμεν, ἐν ᾧ τὸ δεσποτικὸν ἐξετανύσθη σῶμα καὶ τὸ τοῦ κόσμου καθάρσιον ἀνέβλυσεν αἷμα, καὶ ἡ τοῦ ξύλου φύσις ταῖς ἐκεῖθεν ῥοαῖς ἀρδευθεῖσα τὴν ἀγειρῶ ζωὴν ἐβλάστησεν ἀντὶ τοῦ θανάτου. Οὕτως τὸν τύπον τοῦ σταυροῦ προσκυνοῦμεν, δι' οὗ δαιμόνων ἐλαύνεται σίφη καὶ πάθη θεραπεύεται ποικίλα, τῆς ἁπαξ ἐν τῷ πρωτοτύπῳ χάριτος καὶ δυνάμεως ἐνεργηθείσης καὶ μέχρις αὐτῶν τῶν τύπων μετὰ τῆς ὁμοίας ἐνεργείας συμπροϊούσης

428-429: καθ' ὃν τρόπον καὶ τοῖς ἄλλοις ἱεροῖς τύποις καὶ συμβόλοις τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης λατρείας

431-434: οὐδ' εἰς ἑτερόφυλα καὶ διάφορα τέλη σχιζόμεθα, ἀλλὰ διὰ τῆς φαινομένης καὶ μεριστῆς αὐτῶν θεραπείας καὶ προσκυνήσεως ἱεροπρεπῶς τε καὶ ἀδιαιρέτως εἰς τὴν ἀμέριστον ἐκείνην ἐνοειδῇ τε καὶ ἐνοποιὸν θεϊότητα (θεότητα D) ἀναγόμεθα

455-458: καὶ τῆς παναχράντου καὶ ἀειπαρθένου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἀγίων τὰς ἱεράς εἰκόνας κατὰ ἀναλογίαν τῆς τῶν πρωτοτύπων ὑπεροχῆς καὶ σεβασμιότητος τιμᾶσθαι καὶ προσκυνεῖσθαι

447-448: καὶ ναοὺς ἀγίων καὶ τάφους καὶ λείψανα πιστοῖς βρύοντα ἰάσεις πιστῶς προσκυνοῦμεν

450-453: καὶ εἴ τι τούτοις κατὰ τὰς μυστικὰς καὶ ἀγίας ἡμῶν τελετάς ἐστι παραπλήσιον, διὰ τῆς ἐν αὐτοῖς ἐνεργουμένης δωρεᾶς τε καὶ εὐεργεσίας τὸ ἀρχικόν τε καὶ πρωτουργὸν αἴτιον

25-33: Οὕτως καὶ τὸ τρισμακάριστον καὶ ζωοποιὸν τοῦ σταυροῦ προσκυνοῦμεν ξύλον, ἐν ᾧ τὸ Δεσποτικὸν ἐτάθη σῶμα καὶ τὸ ρύπου παντὸς ρυπτικὸν ἐκ τῆς ζωηρῆς πλευρᾶς ἐξεκενώθη αἷμα, τὸ παντὸς τοῦ κόσμου καθάρσιον, οὗ ταῖς ῥοαῖς ἀρδευθὲν τὴν φύσιν ἡμείψατο καὶ ἀντὶ θανάτου τὴν ἀγήρῳ ζωὴν ἡμῖν ἀνεβλάστησεν. Οὕτως καὶ τὸν τύπον τοῦ σταυροῦ προσκυνοῦμεν, δι' οὗ δαιμόνων διώκονται φάλαγγες καὶ πάθη θεραπεύονται τὰ ἀνίατα, ὥς καὶ ἐν τῷ τύπῳ τῆς αὐτῆς τοῦ πρωτοτύπου χάριτος καὶ δυνάμεως ἐνεργουμένης

34-35: Οὕτω καὶ τοῖς ἄλλοις ἱεροῖς συμβόλοις τε καὶ χώροις τῆς καθαρᾶς καὶ ἀγίας ἡμῶν λατρείας

36-39: οὐκ εἰς ἑτερόφυλα καὶ διάφορα τέλη σχιζόμεθα, ἀλλὰ διὰ τῆς ὁρωμένης διαφόρου καὶ μεριστῆς αὐτῶν θεραπείας καὶ προσκυνήσεως ἀδιαιρέτως εἰς τὴν ἀμέριστον ἐκείνην ἐνοειδῇ καὶ ἐνοποιὸν θεότητα ἀναγόμεθα

39-42: καὶ τῆς παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἀγίων τὰς ἱεράς εἰκόνας τιμῶμεν καὶ προσκυνοῦμεν κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς τῶν πρωτοτύπων ὑπεροχῆς τε καὶ σεβασμιότητος

43-44: καὶ ἀγίων λείψανα καὶ ναοὺς καὶ τάφους σχετικῶς προσκυνοῦμεν

44-47: καὶ εἴπερ ἄλλο τι τούτοις ἐνεστι παραπλήσιον, κατὰ τὰς ἀμώμους καὶ ἀγίας ἡμῶν τελετάς. Διὰ γὰρ τῆς ἐν αὐτοῖς ἐνεργουμένης δωρεᾶς τε καὶ εὐεργεσίας τὸ ἀρχικόν τε καὶ πρω-

ἐπιγινώσκομέν τε καὶ δοξολογοῦμεν

405: τὰ νέα τῶν χριστομάχων Ἰουδαίων γεννήματα

401-402: ὁ ἄσπονδος πόλεμος κατὰ Χριστοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ἁγίων

407-408: εἰς τὰ τῶν Ἰουδαίων τολμήματα ἐκφερόμενοι καὶ νικᾶν φιλονεικοῦντες τῇ ὑπερβολῇ τῆς προθυμίας τοὺς γεννήτορας

τουργὸν αἴτιον ἐπιγινώσκομέν τε καὶ δοξολογοῦμεν

14,5-6 (·11-12): τῶν χριστομανῶν [χριστομάχων I] Ἰουδαίων γέννημα

9: ὁ ἄσπονδος πόλεμος κατὰ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ

15-16: τοῖς αὐτῶν [ἐνν. τῶν Ἰουδαίων] ἀλοὺς δόγμασι καὶ ἐκνικῆσαι φιλονεικῶν τῇ ὑπερβολῇ τῆς κακίας καὶ τοὺς σοὺς διδασκάλους

Πλὴν τῆς εὐρύτατης ἐξαρτήσεως πού ἐμφανίζει τό κείμενο τοῦ ἀντιρρητικοῦ Α ἀπό τό τμήμα περί τῆς Ζ' Οἰκουμένης Συνόδου τῆς ἐπιστολῆς I τοῦ Φωτίου, ἐντοπίσαμε καὶ τὴν ἐξάρτηση κάποιων φράσεων του ἀπὸ τὸν ἐκτενῆ ἀντιρρητικό λόγο τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου⁴⁶ πού ὑπάρχει στὸν Βίο του, τὸν ὁποῖο συνέγραψε ὁ Ἰγνάτιος διάκονος. Εἶναι, ὥστόσο, προφανές ὅτι καὶ τὰ δύο κείμενα ἀντλοῦν ἀπὸ κοινὴ πηγὴ, τὴν ὁποία εἶναι εὐλόγο νὰ ἀναζητήσει κανεὶς μεταξὺ τῶν πολλῶν ἔργων τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου μὲ ἀντιρρητικό χαρακτῆρα.

Πρόκειται γιὰ τίς ἐξῆς φράσεις:

ΒΙΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ

172,5-8: εἰ δέ τι τῶν ἐτεροδόξων τὴν ὑμετέραν ὀρθὴν παρεσάλευσε νῆψιν (ἴσμεν γάρ σε καὶ πρὸ τοῦ στέφους τῇ ἀμωμῇτῳ πίστει προσκείμενον⁴⁷) καὶ λόγος χραίνειν ἀκοᾶς δυνάμενος
174,17-21: οὐδὲ ἐν εἰκόνι γραπτέον τὸ μὴ θεωρηθῆναι δυνάμενον· ἀνείδεον γὰρ τὸ θεῖον καὶ ἀσχημάτιστον καὶ ἀόρατον καὶ τῶν φαινομένων καὶ ὀφθαλμοῖς ἀνθρώπων ἐγνωσμένων οὐδέν· ἀλλὰ νῶ μόνῳ θεωρητόν, εἴ πού τις καὶ τοῦτο δυνήσαιο

ΑΝΤΙΡΡΗΤΙΚΟΣ Α

14,12-14: ὦν οὐκ οἶδα πόθεν λόγος χραίνειν ἀκοᾶς δυνάμενος τὴν ὀρθὴν σου παρεσάλευσε νῆψιν: Καὶ γὰρ πρὸ τῆς ἀλουργίδος τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει προσκείμενος ἦς
13,48-51: Καὶ οὐκ ἐν εἰκόνι γράφομεν τὸ μὴ θεωρηθῆναι δυνάμενον· ἀνείδεον γὰρ πάντη τὸ θεῖον καὶ ἀσχημάτιστον καὶ τῶν ὁρωμένων καὶ ὀφθαλμοῖς ἐγνωσμένων οὐδέν, ἀλλὰ νῶ μόνῳ θεωρητόν, εἴ πού τις καὶ τοῦτο δυνήσεται

46. C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig 1880, σ. 170,17-188,22.

47. Πρβλ. *Scriptor incertus de Leone Armenio*, PG 108, 1016C: πρότερον ποιήσας ἰδιόχειρον μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ μηδέ ποτε κατὰ τῆς Ἐκκλησίας γενέσθαι ἢ παρασαλεῦσαι τῶν καλῶς εἰς αὐτὴν ὀρισθέντων ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων ἱερῶν δογμάτων. Ὡστόσο ἡ σύνταξη ἐνός τέτοιου κειμένου ἀμφισβητεῖται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Βλ. σχετικὰ R. Browning, Notes on the "Scriptor incertus de Leone Armenio", *Byzantion* 35 (1965) 399· D. Turner, ὁ.π. (σημ. 25), σ. 197-200.

188,4-5: τὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας
σιγῇ τιμῶμεν αἰδέσιμον

15,4: οὐκ αἰδῇ τὸ τῆς ἐκκλησίας τερ-
πνὸν καὶ αἰδέσιμον

Τέτοιου εἴδους ταυτίσεις ἀποτελοῦν σύνθετες φαινόμενο στὰ ἀγιολογικά κείμενα τῆς Εἰκονομαχίας⁴⁸. Εἰδικότερα, οἱ ἀντιρρητικοὶ λόγοι πού περιλαμβάνονται στὰ κείμενα αὐτά καὶ οἱ ὅποιοι ἔχουν εὐστοχα χαρακτηριστεῖ ὡς ἀγιολογικός τόπος στοὺς Βίους τῶν ἀγίων τῆς Εἰκονομαχίας⁴⁹, ἀπαιτοῦν τὴ συστηματικὴ διερεύνησή τους, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ προκύψουν πολὺ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τίς πηγές πού χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν ἀλληλεξάρτησή τους, καθὼς καὶ γιὰ τίς θεολογικὲς ἀναφορές τους στὰ αἷτια καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς εἰκονομαχικῆς αἵρέσεως.

Ἡ προσωπικὴ μας ἔρευνα ὁδηγεῖ στὸ βασικὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, πού συνέγραψαν Βίους ἀγίων τῆς Εἰκονομαχίας, χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ σύνταξη τῶν ἀντιρρητικῶν λόγων τῶν βιογραφουμένων ἀγίων κατὰ τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων, κυρίως τὰ ἐκτενῆ ἀντιρρητικὰ κείμενα τῆς δεύτερης Εἰκονομαχίας (Ἀντιρρήσεις Θεοδώρου Στουδίτη καὶ πατριάρχῃ Νικηφόρου Α΄) ἢ καὶ δογματικὰ ἀνθολόγια⁵⁰ πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ βιβλικὰ καὶ πατερικὰ παραθέματα, μέ τὰ ὁποῖα τεκμηριωνόταν ἡ τιμὴ τῶν ἱερῶν εἰκόνων. Τέτοια ἀνθολόγια, πού χρησιμοποιοῦνταν κατὰ κόρον καὶ γιὰ τὴ σύνταξη τῶν προαναφερθέντων ἀντιρρητικῶν ἔργων, εἶναι ἡ ἀνέκδοτη ἐκτενὴς μορφή τοῦ κεφαλαίου ΜΕ΄ (Διάφοροι ἀποδείξεις καὶ μαρτυρίαι τῶν ἀγίων πατέρων περὶ εἰκόνων) τῆς *Doctrina Patrum*⁵¹, πού περιλαμβάνεται στὸν κώδικα Βατοπεδίου 594 τοῦ 12ου αἰ., φφ. 151^α-162^α⁵², τὸ ἀνθολόγιο πού συνοδεύει στὴ χειρόγραφη παράδοση τοὺς ἀπολογητικούς λόγους τοῦ Δα-

48. Βλ. γιὰ παράδειγμα S. Efthymiadis, *La Vie inédite de S. Procope le Décapolite (BHG 1583)*, *Anal. Boll* 108 (1990) 310-312· τοῦ ἴδιου, *The Life of St. Stephen the Younger (BHG 1666)*. An additional debt, *Ελληνικά* 43 (1993) 206-209.

49. A. M. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, [CFHB 7], Washington, D.C. 1975, σ. XVII σημ. 14.

50. Γιὰ τὰ δογματικὰ ἀνθολόγια βλ. P. van de Ven, *La Patristique et l'Hagiographie au Concile de Nicée de 787, Byzantion* 25-27 (1955-57) 326 σημ. 1· M. Richard, *Florilèges grecs, DSp V*, Paris 1964, σσ. 475-512.

51. Fr. Diekamp, *Doctrina Patrum de Incarnatione Verbi. Ein griechisches Florilegium aus der Wende des 7. und 8. Jahrhunderts*, (2. Auflage mit Korrekturen und Nachträgen von B. Phanourgakis, herausgegeben von E. Chrysos), Münster 1981², σ. 326-330.

52. Βλ. Β. Φανουργάκης, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τὰ δώδεκα ἐπιγράμματα εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, *Τόμος ἑόρτιος χιλιοστῆς ἐξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 173 καὶ σημ. 11. Ἐνδεικτικὸς τοῦ σκοποῦ, πού ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἐν λόγω ἀνθολόγιο εἶναι καὶ ὁ τίτλος *Ὁδηγός, μέ τὸν ὁποῖο ἐπιγράφεται στὸ βατοπεδινὸν χειρόγραφο*. Πρβλ. καὶ Π. Χρήστου, *Πατερικὲς μαρτυρίες πού ἀγνοήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐβδομη Οἰκουμενικῇ Σύνοδο, Συμπόσιον πνευματικόν ἐπὶ χρυσῷ Ἰωβηλαίῳ ἱερωσύνης τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου*, Ἀθήναι 1989, σ. 132-133 [= P. Christou, *Testimonia neglected by the Seventh Ecumenical Council, Annuario Historiae Conciliorum* (1987) 251-252].

ἐπιγινώσκομέν τε καὶ δοξολογοῦμεν

405: τὰ νέα τῶν χριστομάχων Ἰουδαίων γεννήματα

401-402: ὁ ἄσπονδος πόλεμος κατὰ Χριστοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ἁγίων

407-408: εἰς τὰ τῶν Ἰουδαίων τολμήματα ἐκφερόμενοι καὶ νικᾶν φιλονεικοῦντες τῇ ὑπερβολῇ τῆς προθυμίας τοὺς γεννήτορας

τουργὸν αἷτιον ἐπιγινώσκομέν τε καὶ δοξολογοῦμεν

14,5-6 (·11-12): τῶν χριστομανῶν [χριστομάχων I] Ἰουδαίων γέννημα

9: ὁ ἄσπονδος πόλεμος κατὰ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ

15-16: τοῖς αὐτῶν [ἐνν. τῶν Ἰουδαίων] ἀλοὺς δόγμασι καὶ ἐκνικῆσαι φιλονεικῶν τῇ ὑπερβολῇ τῆς κακίας καὶ τοὺς σοὺς διδασκάλους

Πλὴν τῆς εὐρύτατης ἐξαρτήσεως πού ἐμφανίζει τό κείμενο τοῦ ἀντιρρητικοῦ Α ἀπό τό τμήμα περί τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς ἐπιστολῆς 1 τοῦ Φωτίου, ἐντοπίσαμε καί τήν ἐξάρτηση κάποιων φράσεων του ἀπό τόν ἐκτενῆ ἀντιρρητικό λόγο τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου⁴⁶ πού ὑπάρχει στόν Βίο του, τόν ὁποῖο συνέγραψε ὁ Ἰγνάτιος διάκονος. Εἶναι, ὡστόσο, προφανές ὅτι καί τά δύο κείμενα ἀντλοῦν ἀπό κοινή πηγή, τήν ὁποία εἶναι εὐλογο νά ἀναζητήσει κανεῖς μεταξὺ τῶν πολλῶν ἔργων τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου μέ ἀντιρρητικό χαρακτήρα.

Πρόκειται γιά τίς ἐξῆς φράσεις:

ΒΙΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ

172,5-8: εἰ δέ τι τῶν ἑτεροδόξων τήν ὑμετέραν ὀρθήν παρεσάλευσε νῆψιν (ἴσμεν γάρ σε καί πρό τοῦ στέφους τῇ ἀμωμήτῳ πίστει προσκείμενον⁴⁷) καί λόγος χραίνειν ἀκοᾶς δυνάμενος
174,17-21: οὐδὲ ἐν εἰκόνι γραπτέον τὸ μὴ θεωρηθῆναι δυνάμενον· ἀνείδεον γάρ τὸ θεῖον καί ἀσχημάτιστον καί ἀόρατον καί τῶν φαινομένων καί ὀφθαλμοῖς ἀνθρώπων ἐγνωσμένων οὐδέν· ἀλλὰ νῶ μόνῳ θεωρητόν, εἴ πού τις καί τοῦτο δυνήσαιο

ΑΝΤΙΡΡΗΤΙΚΟΣ Α

14,12-14: ὦν οὐκ οἶδα πόθεν λόγος χραίνειν ἀκοᾶς δυνάμενος τήν ὀρθήν σου παρεσάλευσε νῆψιν: Καί γάρ πρό τῆς ἀλουργίδος τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει προσκείμενος ἦς
13,48-51: Καί οὐκ ἐν εἰκόνι γράφομεν τὸ μὴ θεωρηθῆναι δυνάμενον· ἀνείδεον γάρ πάντη τὸ θεῖον καί ἀσχημάτιστον καί τῶν ὁρωμένων καί ὀφθαλμοῖς ἐγνωσμένων οὐδέν, ἀλλὰ νῶ μόνῳ θεωρητόν, εἴ πού τις καί τοῦτο δυνήσεται

46. C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig 1880, σ. 170,17-188,22.

47. Πρβλ. *Scriptor incertus de Leone Armenio*, PG 108, 1016C: πρότερον ποιήσας ἰδιόχειρον μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ μηδέ ποτε κατὰ τῆς Ἐκκλησίας γενέσθαι ἢ παρασαλεύσαι τῶν καλῶς εἰς αὐτὴν ὁρισθέντων ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων ἱερῶν δογμάτων. Ὡστόσο ἡ σύνταξη ἐνός τέτοιου χειμένου ἀμφισβητεῖται ἀπὸ ἄλλης πηγῆς. Βλ. σχετικὰ R. Browning, *Notes on the "Scriptor incertus de Leone Armenio"*, *Byzantion* 35 (1965) 399· D. Turner, ὁ.π. (σημ. 25), σ. 197-200.

188,4-5: τὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας
σιγῇ τιμῶμεν αἰδέσιμον

15,4: οὐκ αἰδῶ τὸ τῆς ἐκκλησίας τερ-
πνὸν καὶ αἰδέσιμον

Τέτοιου εἶδους ταυτίσεις ἀποτελοῦν σύνθετες φαινόμενο στὰ ἀγιολογικά κείμενα τῆς Εἰκονομαχίας⁴⁸. Εἰδικότερα, οἱ ἀντιρρητικοὶ λόγοι πού περιλαμβάνονται στὰ κείμενα αὐτά καὶ οἱ ὅποιοι ἔχουν εὐστοχα χαρακτηριστεῖ ὡς ἀγιολογικός τόπος στοὺς Βίους τῶν ἁγίων τῆς Εἰκονομαχίας⁴⁹, ἀπαιτοῦν τὴ συστηματικὴ διερεύνησή τους, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ προκύψουν πολὺ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τίς πηγές πού χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν ἀλληλεξάρτησή τους, καθὼς καὶ γιὰ τίς θεολογικὲς ἀναφορές τους στὰ αἵτια καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς εἰκονομαχικῆς αἵρέσεως.

Ἡ προσωπικὴ μας ἔρευνα ὁδηγεῖ στὸ βασικὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, πού συνέγραψαν Βίους ἁγίων τῆς Εἰκονομαχίας, χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ σύνταξη τῶν ἀντιρρητικῶν λόγων τῶν βιογραφουμένων ἁγίων κατὰ τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων, κυρίως τὰ ἐκτενῆ ἀντιρρητικά κείμενα τῆς δεύτερης Εἰκονομαχίας (Ἀντιρρήσεις Θεοδώρου Στουδίτη καὶ πατριάρχῃ Νικηφόρου Α΄) ἢ καὶ δογματικὰ ἀνθολόγια⁵⁰ πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ βιβλικά καὶ πατερικά παραθέματα, μέ τὰ ὁποῖα τεκμηριωνόταν ἡ τιμὴ τῶν ἱερῶν εἰκόνων. Τέτοια ἀνθολόγια, πού χρησιμοποιοῦνταν κατὰ χόρον καὶ γιὰ τὴ σύνταξη τῶν προαναφερθέντων ἀντιρρητικῶν ἔργων, εἶναι ἡ ἀνέχδοτη ἐκτενὴς μορφή τοῦ κεφαλαίου ΜΕ' (Διάφοροι ἀποδείξεις καὶ μαρτυρίαι τῶν ἁγίων πατέρων περὶ εἰκόνων) τῆς *Doctrina Patrum*⁵¹, πού περιλαμβάνεται στὸν κώδικα Βατοπεδίου 594 τοῦ 12ου αἰ., φφ. 151^α-162^α⁵², τὸ ἀνθολόγιο πού συνοδεύει στὴ χειρόγραφη παράδοση τοὺς ἀπολογητικούς λόγους τοῦ Δα-

48. Βλ. γιὰ παράδειγμα S. Efthymiadis, *La Vie inédite de S. Procope le Décapolite* (BHG 1583), *Anal. Boll* 108 (1990) 310-312· τοῦ ἴδιου, *The Life of St. Stephen the Younger* (BHG 1666). An additional debt, *Ἑλληνικά* 43 (1993) 206-209.

49. A. M. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, [CFHB 7], Washington, D.C. 1975, σ. XVII σημ. 14.

50. Γιὰ τὰ δογματικὰ ἀνθολόγια βλ. P. van de Ven, *La Patristique et l'Hagiographie au Concile de Nicée de 787, Byzantion* 25-27 (1955-57) 326 σημ. 1· M. Richard, *Florilèges grecs, DSp V*, Paris 1964, στ. 475-512.

51. Fr. Diekamp, *Doctrina Patrum de Incarnatione Verbi. Ein griechisches Florilegium aus der Wende des 7. und 8. Jahrhunderts*, (2. Auflage mit Korrekturen und Nachträgen von B. Phanourgakis, herausgegeben von E. Chrysos), Münster 1981², σ. 326-330.

52. Βλ. B. Φανουργάκης, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τὰ δώδεκα ἐπιγράμματα εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, *Τόμος ἐόρτιος χιλιοστῆς ἐξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 173 καὶ σημ. 11. Ἐνδεικτικὸς τοῦ σκοποῦ, πού ἐξηπρετοῦσε τὸ ἐν λόγῳ ἀνθολόγιο εἶναι καὶ ὁ τίτλος Ὁδηγός, μέ τὸν ὁποῖο ἐπιγράφεται στὸ βατοπεδινὸ χειρόγραφο. Πρβλ. καὶ Π. Χρήστου, Πατερικὲς μαρτυρίες πού ἀγνοήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐβδόμη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, *Συμπόσιον πνευματικόν ἐπὶ χρυσῇ Ἰωβηλαίᾳ ἱερωσύνης τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου*, Ἀθῆναι 1989, σ. 132-133 [= P. Christou, *Testimonia neglected by the Seventh Ecumenical Council, Annuario Historiae Conciliorum* (1987) 251-252].

μασκηνοῦ πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας⁵³, τὸ ἀνθολόγιο τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου⁵⁴, καθὼς καὶ τὸ μὴ σωζόμενο ἔργο *Κυνόλυκος* τοῦ Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν Βίο τοῦ Μιχαήλ Συγκέλλου, συνίστατο ἀπὸ βιβλικά παραθέματα⁵⁵.

Αἰνιγματική παραμένει ἐντούτοις ἡ περίπτωση τοῦ ἀντιρρητικοῦ Β, ἐνὸς τελείως διαφορετικοῦ κειμένου ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἀντιρρητικοῦ Α, τὸν ὁποῖο ἀντικατέστησε στὸν παραφρασμένο Βίο. Ἐξαιτίας τῆς ἰσχυρότατης χειρόγραφης παραδόσεως τόσο τοῦ ἀρχικοῦ ὅσο καὶ τοῦ παραφρασμένου Βίου, καθίσταται ἀδύνατο νὰ διευκρινισθεῖ ἡ σχέση τους ἢ οἱ λόγοι πού ὑπαγόρευσαν αὐτὴ τὴν ἀντικατάσταση. Τὸ ὅλο πρόβλημα περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τέτοιου εἶδους ἐπεισόδια καὶ ἀπολογίες ὑπὲρ τῶν ἱερῶν εἰκόνων συναντοῦμε καὶ σὲ μεταγενέστερες περιόδους, γιὰ διαφορετικὸ λόγο κάθε φορά⁵⁶.

4. ΕΞΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΕΟΝΤΑ Ε' ΚΑΙ ΑΝΑΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙ ΜΙΧΑΗΛ Β'

Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου Γρηγόριος κληρικός, ἂν καὶ ἀκολουθεῖ, ὡς πρὸς τὴ μεθοδολογία τῆς διηγήσεώς του, τοὺς συγγραφεῖς τῶν ἄλλων ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς δευτέρης Εἰκονομαχίας, στὰ ὁποῖα τὴν ὁμολογία διαδέχονται τὰ βασιανιστήρια καὶ ἡ ἐξορία, δέν δίνει ὥστόσο λεπτομερῆ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐξορία τοῦ Ἀντωνίου, μετὰ τὴ σθεναρὴ στάση πού τήρησε. Ἀρκεῖται μόνο νὰ δηλώσει μὲ ἐγκωμιστικὸ ὕφος ὅτι ὁ Ἀντώνιος παρέμεινε παντὸς ἀδάμαντος στερροτέραν κεκτημένος διάνοιαν παρὰ τὰ σκληρὰ βασιανιστήρια, πού τοῦ ἐπέφεραν ἀνιάτες πληγές, καὶ τὴν ἐξορία του.

Ἡ δολοφονία τοῦ Λέοντος Ε' ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Β' καὶ ἡ ἀνάρρηση τοῦ δευτέρου στὸν θρόνο, προβάλλεται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο κληρικό σχεδόν ὡς πράξη θεοδικίας. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοδὸ του στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο, τὰ Χριστοῦ-

53. Βλ. Β. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. III, [Patristische Texte und Studien, Bd. 17], Berlin - N. York 1975, σ. 24-33. Εἰδικότερα, στίς σ. 28-30 πίνακας τῶν πατερικῶν χρήσεων τοῦ ἀνθολογίου στούς τρεῖς ἀπολογητικούς λόγους· τὸ κείμενο τῶν χρήσεων στίς σ. 144-200.

54. Ἐκδ. J. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, τ. I, Graz 1962 (φωτ. ἀνατ.), σ. 336-370.

55. *The Life of Michael the Synkellos* (Text, Translation and Commentary by M. Cunningham), [Belfast Byzantine Texts and Translations, 1], Belfast 1991, κεφ. 30,26-30: Οὕτως καὶ ἡ βίβλος ἡ λεγομένη *Κυνόλυκος* τῆς αὐτοῦ σοφίας τὸ ὕψηλόν καὶ ἀκρότατον ἀναφανδὸν διαπρυσίως χρηρττεῖ, τῶν δὲ αἰρετικῶν καὶ εἰκονοκαστῶν ἐμφράττει τὰ ἀπύλῳτα στόματα διὰ τῶν πανσόφων αὐτοῦ ἀποδείξεων, τῶν ἐκ τῶν θείων γραφῶν συλλεγεῖσων. Βλ. ἐπίσης στὸ ἴδιο, σ. 38.

56. Ἐκτός τῶν μεταγενεστέρων συστηματικῶν ἀντιαιρετικῶν συγγραμμάτων, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται συνήθως καὶ ἓνα κεφάλαιο κατὰ εἰκονομάχων, βλ. ἐπίσης καὶ 'Α. Γλαβίνας, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σχευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἐρις (1081-1095)*, [ΚΒΕ-Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 6], Θεσσαλονίκη 1972· J. Featherstone, *An Iconoclastic Episode in the Hesychast Controversy*, *JÖB* 33 (1983) 179-198.

γεννα τοῦ 820, ὁ Μιχαήλ Β΄ ἐνεργοποίησε μία ἡπιότερη πολιτική ἔναντι τῶν εἰκονοφίλων. Ὁ Βίος Α τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στήν ὑπαιθρο ὑπῆρχε πλέον πλήρης ἐλευθερία προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων⁵⁷, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἀποκαλεῖ τόν Μιχαήλ Β΄ σέ ἐπιστολή του, ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, ἀγαθὸ βασιλέα τῇ θετικῇ αὐτῇ εἰκόνᾳ γιὰ τὸ πρόσωπό του σκιαγραφεῖ καὶ ὁ Βίος, ὅπου ἀναφέρεται ὅχι μόνο ἡ ἀνάκληση τοῦ Ἀντωνίου ἀπὸ τὴν ἐξορία, ἀλλὰ καὶ ὁ σεβασμὸς πού ἔτρεφε ὁ Μιχαήλ πρὸς τὸ πρόσωπό του (ἡδέϊτο γὰρ αὐτοῦ τὸ εὐσταθὲς καὶ αἰδέσιμον [Βίος 17,5-6]).

Ὡστόσο ἡ στάση τοῦ Μιχαήλ Β΄ ἔναντι τῆς Εἰκονομαχίας διχάζει τίς πηγές, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐρευνητές γενικότερα. Ἰδιαιτέρο σημεῖο τριβῆς ἀποτελοῦν τόσο ἡ φερόμενη μέ τὸ ὄνομά του ἐπιστολή πρὸς τόν Λουδοβίκο τόν Εὐσεβῆ⁵⁸, μέ τὴν ὁποία ὑποστηρίζει τὴν Εἰκονομαχία, ὅσο καὶ οἱ ἀναφορές τῶν χρονογράφων καὶ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων σχετικά μέ τὴ στάση πού τήρησε στό θέμα τῆς Εἰκονομαχίας, σέ συνάρτηση κυρίως μέ τὴ συνέχιση τοῦ διωγμοῦ πού εἶχε ξεκινήσει ὁ Λέων Ε΄ ἢ τὴν ἀναστολή του. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τίς ἄμεσες πηγές ὁ Μιχαήλ Β΄ ὄντως υἱοθέτησε μία μετριοπαθεῖ ἐκκλησιαστικὴ πολιτική, πού παρέμεινε βέβαια σέ ἀδρές γραμμές εἰκονομαχική, ἀλλὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐμπλέκεται μέ ἓνα σοβαρὸ πολιτικό-δυναστικὸ ἐπεισόδιο, τὴν ἐπανάσταση τοῦ Θωμᾶ τοῦ Σλάβου⁵⁹, ὁ ὁποῖος ἐμφανίστηκε ὡς ὁ θεωρούμενος —καὶ ὄντως— νεκρὸς αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Στ΄, διεκδικώντας τὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ παρέσυρε καὶ ἀρκετοὺς εἰκονολάτρες, ἐμπλέκοντας ἑμμεσα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ τὰ ὑφιστάμενα ἐκκλησιαστικὰ προβλήματα. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα θά πρέπει νά ἐξεταστοῦν καὶ κάποιες ὑποτιθέμενες «εἰκονομαχικές» διώξεις τοῦ Μιχαήλ Β΄, ὅπως αὐτῇ τοῦ Νικητᾶ Ἀμνιάτη, συγγραφέα τοῦ Βίου τοῦ ἀγίου Φιλαρέτου⁶⁰, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐγγονὸς τοῦ ἀγίου Φιλαρέτου καὶ ἐξάδελφος τῆς Μαρίας, πρώτης συζύγου τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄.

5. ΑΝΑΡΡΗΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΤΟΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟ ΘΡΟΝΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κάνοντας ἓνα χρονικὸ ἄλμα δύο περίπου δεκαετιῶν ὁ Γρηγόριος κληρικὸς

57. Βίος Θεοδώρου Στουδίτου Α, PG 99, 221B. Πρβλ. Π. Νιαβῆς, Ἰωσήφ, ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Καθαρῶν († c. 825), *Βυζαντινὸς Δόμος* 4 (1990) 96.

58. J. Mansi 14, 417-422.

59. Βλ. σχετικά P. Lemerle, Thomas le Slave, *TM* 1 (1965) 255-297· H. Köpstein, *Thomas, Rebell und Gegenkaiser in Byzanz*, Berlin 1986.

60. M.-H. Fourmy & M. Leroy (ἐκδ.), *La Vie de S. Philarète, Byzantion* 9 (1934) 85-166 (εἰσαγωγή καὶ κριτικὸ κείμενο). Βλ. καὶ Π. Γιαννόπουλος, Παρατηρήσεις στό «Βίον τοῦ ἀγίου Φιλαρέτου», *Βυζαντινά* 131 (1985) 489-503, ὅπου δὲν συνεκτιμᾶται τὸ γεγονὸς τῆς «πολιτικῆς» ταυτότητος τοῦ Νικητᾶ, ἐνῶ ἡ εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τοῦ Λέοντος Ε΄ προβάλλεται ὡς ἡπιότερη αὐτῆς τοῦ Μιχαήλ Β΄ (σ. 492)!

μεταφέρει τή διήγησή του στο τέλος τῆς Εἰκονομαχίας. Μετά τήν παρέλευση τοῦ τῆς αἰρέσεως δεινοῦ χειμῶνος, ὁ 'Αντώνιος ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, πράξη πού τόν ἀποκαθιστοῦσε στο ἀρχιεπισκοπικό ἄξιωμα, τό ὁποῖο βίαια στερήθηκε κατὰ τόν διωγμό τοῦ Λέοντος Ε'.

Τό ὄνομα τοῦ 'Αντωνίου ὡς ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης περιλαμβάνεται καί στόν κατάλογο τοῦ *Συνοδικοῦ τῆς Θεσσαλονίκης* (στό ἐξῆς *Συνοδικόν*), ἐνός πολύ σημαντικοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ κειμένου (15ος αἰ.) γιά τήν ἐπισκοπική καί τήν ἐν γένει ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, στό ὁποῖο, ὅπως πολύ εὐκόλα μπορεῖ νά διαπιστώσει κανεῖς ἀπό ἕναν ἀπλό βιβλιογραφικό ἔλεγχο, δέν ἔχει δοθεῖ ἡ ἀνάλογη προσοχή⁶¹. Τό κείμενο αὐτό, στό ὁποῖο γίνεται καταγραφή 63 ἀρχιεπισκόπων τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπό τόν Πέτρο (770) ὡς τόν Νήφωνα⁶² (=1439-1453), ἀπαιτεῖ τή σύγχρονη διερεύνηση καί ἐπίλυση τῶν προβλημάτων πού ἐμφανίζει, σχετικά μέ τόν χρονολογικό ἐντοπισμό ὀρισμένων ἐπισκόπων καί κάποιες παραλείψεις ἢ παρανοήσεις πού ἔχουν διαπιστωθεῖ σ' αὐτό⁶³.

61. Τό κείμενο τοῦ *Συνοδικοῦ* ἐκδόθηκε ἀρχικά ἀπό τόν V. Laurent, *La liste épiscopale du Synodicon de Thessalonique, Échos d'Orient* 32 (1933) 300-310 καί συμπεριλήφθηκε στήν ἐκδοση τοῦ *Συνοδικοῦ* τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπό τόν J. Gouillard, *Le Synodicon de l'Orthodoxie, TM* 2 (1967) 114. Βλ. ἐπίσης L. Petit, *Le Synodicon de Thessalonique, Échos d'Orient* 18 (1916-18) 236-254, καί τοῦ ἰδίου, *Les eveques de Thessalonique, Échos d'Orient* 4 (1900-1901) 136-145, 212-221· 5 (1902) 26-33, 90-97, 150-156, 212-219· 6 (1903) 292-298· 8 (1905) 272-274.

62. Κατά τόν Γ. Τσάρα, *Τό Συνοδικό τῆς Θεσσαλονίκης καί ὁ διάδοχος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Γρηγορίου, Μακεδονικά* 12 (1972) 264-269, ὁ Νήφων (ἀρ. 63) μέ τόν ὁποῖο κλείνει ὁ κατάλογος τοῦ *Συνοδικοῦ*, δέν ὑπῆρξε ποτέ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἀλλά τοποτηρητής τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης μετά τόν θάνατο τοῦ Γρηγορίου († 1439 ca.).

63. L. Petit, *Le Synodicon de Thessalonique*, ὅ.π., σ. 236-254, ὅπου ἐπιχειρεῖται διαλεύκανση καί συμπλήρωση τοῦ *Συνοδικοῦ*, μέ τήν προσθήκη τῶν ὀνομάτων δέκα ἀκόμη ἐπισκόπων (σ. 252-254). Ἀπό τήν ἤδη ὑπάρχουσα ἔρευνα θεωρεῖται βέβαιο ὅτι τό *Συνοδικόν* ὑπέστη κατὰ περιόδους τήν ἀφαιρετική παρέμβαση τῶν συντακτῶν του, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀπουσιάζουν τά ὀνόματα ἀρχιεπισκόπων πού εἶχαν προκαλέσει σκάνδαλα δογματικοῦ ἢ ἡθικοῦ χαρακτήρα. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι καί ἡ ἀπουσία τῶν ὀνομάτων τῶν ἁγίων Γρηγορίου Παλαμᾶ καί Νείλου Καβάσιλα, ἡ ὁποία προφανῶς ὀφείλεται στο γεγονός ὅτι γίνεται ἰδιαίτερη μνεῖα τους στο *Συνοδικό* τῆς Ὁρθοδοξίας (σέ προσθήκη γιά τήν ἡσυχαστική ἔριδα· βλ. J. Gouillard, *Le Synodicon de l'Orthodoxie*, ὅ.π., σ. 239-251). Πρέπει ἐπίσης νά σημειωθεῖ ὅτι τόσο τό τρίτομο ἔργο τοῦ M. Le Quien, *Oriens Christianus in quatuor Patriarchatus digestus*, Parisiis 1740, ὅσο καί ἡ προσπάθεια τοῦ L. Petit, ὅ.π., νά υπομνηματίσει τό *Συνοδικόν* καί νά καταρτίσει ἕναν ἀκριβῆ ἐπισκοπικό κατάλογο τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, εἶναι πλέον ἐλλειπῆ, μετά τή δημοσίευση τῶν ἀθανάτων ἀρχιεπων, καθώς καί ἀνεκδότου ὕλικου πού ἀφορᾷ στήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης· εἶναι δέ ἐπιτακτική ἀνάγκη ἡ ἐκ νέου διερεύνηση καί ὁ καταρτισμός ἐνός κατὰ τό δυνατόν πλήρους καταλόγου τῶν ἐπισκόπων τῆς, μέ βάση τό νέο ὕλικό πού ἔχει προκύψει. Πρβλ. καί Π. Παπαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καί τά προάστεια τά περί τὰς Σέρρας καί ἡ μονή Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (Συμβολή ἱστορική καί ἀρχαιολογική)*, *BZ* 3 (1894) 261 σημ. 1. Ἀρχεῖ, ἄλλωστε, μία ἀπλή ἀντιπαραβολή τοῦ *Συνοδικοῦ* μέ καταλόγους πού συντάξαν σύγχρονοι ἐρευνητές (M. Le Quien, ὅ.π., σ. 28-66· Ἀνθ. Ἀλεξούδης, στο περ. *Νεολόγος* (Κων/πολις), ἀρ. 6369 [ἔτ. 1890]· B. Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοί κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθῆναι 1975, σ. 78-89· Χ. Τζώγας, *Θεσσαλονίκης Μητρόπολις, ΘΗΕ* τ. 6, στ. 460-461), γιά νά καταδείξει μέ ἐνάργεια τήν ἀναγκαιότητα πού προαναφέραμε.

Τό ὄνομα τοῦ Ἀντωνίου τοῦ ὁμολογητῆ ἀναγράφεται στή δέκατη θέση τοῦ *Συνοδικοῦ*. Σύμφωνα μέ αὐτό, προκάτοχός του ὑπῆρξε ὁ Λέων ὁ Φιλόσοφος ἡ Μαθηματικός⁶⁴, γιά τόν ὁποῖο ἐμφανίζονται δύο διαφορετικές παραδόσεις στούς βυζαντινούς χρονογράφους, εἶναι ὅμως ἀπολύτως βέβαιο πώς διετέλεσε ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἀπό τήν ἀνοίξη τοῦ 840 ὡς τό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας, τήν ἀνοίξη τοῦ 843⁶⁵, ἐνῶ ἡ μνεῖα του στό *Συνοδικόν* δημιουργεῖ σοβαρές ἐπιφυλάξεις πού ἔχουν ὀδηγήσει στό συμπέρασμα, ὅτι ἴσως τελικά δέν καταδικάστηκε ὡς πολέμιος τῶν ἱερῶν εἰκόνων, ἄν καί καθαιρέθηκε ἐπὶ πατριαρχίας τοῦ Μεθοδίου⁶⁶.

Γιά τόν διάδοχο ὅμως τοῦ Ἀντωνίου παρουσιάζεται ἀρκετή σύγχυση στούς συγχρόνους καταλόγους, οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς ὁποίους, ἀγνοώντας ἴσως τό κείμενο τοῦ *Συνοδικοῦ*, ἀναγράφουν τό ὄνομα τοῦ Βασιλείου τοῦ ὁμολογητῆ. Ὡστόσο, θά πρέπει κατὰ τή γνώμη μας νά θεωρηθεῖ ἀκριβής ἡ σειρά πού ἀκολουθεῖ τό *Συνοδικόν* στό σημεῖο αὐτό, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τόν Ἀντώνιο διαδέχτηκε ὁ Ζισίνιος καί ἐν συνεχείᾳ ὁ Στέφανος (ἀρ. 11 καί 12 ἀντίστοιχα), τά ὀνόματα τῶν ὁποίων ἀπουσιάζουν ἀπό τοὺς περισσότερους συγχρόνους καταλόγους τῶν ἐπισκόπων τῆς Θεσσαλονίκης, καί ὅχι ὁ Βασίλειος ὁ ὁμολογητής, ὁ ὁποῖος πρέπει νά ἀρχιεράτευσε ἀργότερα, μεταξύ τῶν ἐτῶν 862 καί 866.

6. ΘΑΝΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Ἡ ἀρχιεπισκοπική θητεία τοῦ Ἀντωνίου, μετά τήν ἐκλογή του στόν θρόνο τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ὑπῆρξε βραχύβια. Ὁ Γρηγόριος κληρικός τινίζει πώς ὁ Ἀντώνιος ὁ ὁμολογητής δέν πρόλαβε νά ἐκτελέσει οὔτε κἄν τά λειτουργικά ἀρχιερατικά του καθήκοντα⁶⁷, παρά μόνο τή χειροτονία ἐνός κληρικοῦ, τόν ὁποῖο ἀσυγκρίτῳ πιστεῖ πρὸς τὸν κεχειροτονηκότα κινοῦμενοι οἱ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας ἀκρότητος, τῷ ἐπωνύμῳ τοῦ κεχειροτονηκότος παρωνύμῳ

64. Ὁ P. Lemerle, Ὁ πρῶτος βυζαντινός Οὐμανισμός, [μετφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου], Ἀθήνα 1985², σ. 129, τόν χαρακτηρίζει ὡς τήν «πρῶτη μορφή ἐνός γνήσιου “ἀνθρώπου τῆς Ἀναγέννησης” στό Βυζάντιο» καί ὡς «μορφή πρωτότυπη καί ἐνδιαφέρουσα μιᾶς “ἀναγέννησης” πού σημαδεύει τό τέλος τῆς εἰκονοκλαστικῆς κρίσης» (σ. 153). Ἡ διάκρισή του ἀπὸ τὸν Λέοντα Χοιροσφάκτη καί τὸν Λέοντα ΣΤ' τὸν Σοφὸ ὑπῆρξε τό ἀντικείμενο ἐρεύνης ἀρχετῶν συγχρόνων βυζαντινολόγων. Βλ. E. Lipsiž, Vizantijskij ucenyj Lev Matematik, *Vizant. Vremmenik* 2 (1919) 106-149· G. Kolias, *Léon Choïrosphactès magistre, proconsul et patrice. Biographie-Correspondance (text et traduction)*, [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 31], Athènes 1939, σ. 65 ἐ.· C. Mango, *The Legend of Leo the Wise, Byzantium and its Image*, Variorum Reprints CS 191, London 1984, ἀρ. XVI.

65. Βλ. L. Petit, *Les évêques de Thessalonique, Échos d' Orient* 4 (1900-1901) 217.

66. Βλ. P. Lemerle, ὁ.π., σ. 136-137.

67. Λέγεται δὲ μήτε τὴν ἀνάιμακτον προσφορὰν ἢ τινα χειροτονίαν ἢ τι τῶν, ὅσα σύνθεσι τοῖς ἀρχιερεῦσι τελεῖν, ἐν τῇ Θεσσαλονικίᾳ ἐπιτελεῖσαι πόλει, ἐνα δὲ μόνον χειροτονῆσαι κληρικόν (Βίος 17,23-25).

ώνόμασαν, εἰς μνήμην αἰωνίαν ... ἔχειν τοῦτο γλιχόμενοι (Βίος 17,26-29).

Ὁ ὁσιακὸς θάνατος τοῦ Ἀντωνίου ἐπῆλθε λίγους μόλις μῆνες μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων. Ὁ Γρηγόριος καταγράφει τὴν ἀκριβῆ χρονολογία τοῦ θανάτου του· τάχιον πρὸς τὸν Κύριον ἀπεδήμησεν τῇ δευτέρᾳ τοῦ Νοεμβρίου τῆς ἑβδόμης ἰνδικτιῶνος (Βίος 17,21-22). Μὲ βάση τοὺς ἀναλυτικούς χρονολογικούς πίνακες τοῦ Grumel⁶⁸ ἡ ἑβδομη ἰνδικτιῶν ἀντιστοιχεῖ στό ἔτος 844 καὶ ὄχι 843, ὅπως ἐσφαλμένως ἔχει ἀναγραφεῖ σέ ὅλα τὰ σχετικὰ ἄρθρα καὶ ἐγκυκλοπαιδικὰ λήμματα ὡς ἔτος θανάτου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντωνίου. Ἐπομένως, ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τοῦ θανάτου του εἶναι ἡ 2α Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 844.

Ἡ διήγηση τοῦ Γρηγορίου κληρικοῦ συνεχίζεται μέ μία πολύ σημαντική πληροφορία γιά τὴν ταφή τοῦ ἱεροῦ σκήνους τοῦ Ἀντωνίου. Τό πανάγιον καὶ ἀθλητικώτατον αὐτοῦ σῶμα ἐνταφιάστηκε στήν ἀριστερή πλευρά τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου καί, πῶς συγκεκριμένα, στό ταφικό παρεκκλήσιο τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ. Ἡ πληροφορία αὕτη συνιστᾷ τὴ μοναδική γραπτὴ πηγὴ πού διαθέτουμε σχετικά μέ τὴ χρῆση αὐτοῦ τοῦ παρεκκλησίου ὡς ταφικοῦ προσκτίσματος. Ἐπιπλέον, ἡ μαρτυρία τοῦ βιογράφου Γρηγορίου, ὅτι 46 χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀντωνίου μεταφέρθηκε γιά νά ἐνταφιαστῇ στὸν ἴδιο τάφο τὸ σκήνωμα ἑνὸς ἀκόμη ἀρχιεπισκόπου τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος δέν κατονομάζεται, ἀλλὰ εἶναι βέβαιο πὺς πρόκειται γιά τὸν ἀρχιεπίσκοπο Μεθόδιο, πού ἀναφέρεται καί στὸν Βίο τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου⁶⁹, ἀποκαλύπτει τὴν καθιέρωση τῆς χρήσεως τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου γιά τὴν ταφή ἀρχιεπισκόπων τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ χρησιμοποίηση αὐτοῦ τοῦ παρεκκλησίου, πού βρισκόταν ἐν τοῖς λαιοῖς μέρεσι, ὡς ταφικοῦ χώρου ἔχει, πιστεύω, ἄμεση σχέση μέ τὸ κιβώριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μέ τὴ μαρτυρία τῶν πηγῶν, βρισκόταν στήν ἀριστερή πλευρά (πρὸς τοῖς λαιοῖς πλευροῖς) τοῦ ναοῦ⁷⁰.

Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Βίου ἐπαληθεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Οἱ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου ἐντόπισαν στὴ βόρεια πλευρά τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγ.

68. V. Grumel, *Traité d'Études Byzantines. I. La Chronologie*, Paris 1958, σ. 251.

69. Ὁ Μεθόδιος καθιέρωσε μεταξύ τῶν ἐτῶν 885 καὶ 889 τὰ θυσιαστήρια τῶν δύο μονῶν πού εἶχε ἰδρύσει ὁ ὁσιος Εὐθύμιος· καὶ δὴ Μεθόδιον τὸν ἱερὸν τῆς Θεσσαλονίκης ἀρχιεπίσκοπον ἀμφοτέραις ταῖς μοναῖς προσκαλεσάμενος, λείψανά τε ἁγίων καὶ θυσιαστήριον ἱερὸν ἰδρύσαι ἐν αὐταῖς πεποιηκώς, ἀμφοτέρω Θεῷ ἀφιεροῖ τὰ μοναστήρια (ἐκδ. L. Petit, 202,16-19). Βλ. σχετικὰ Σ. Πασχαλίδης, ὅ.π., σ. 256-257.

70. Βλ. καὶ Ἀ. Μέντζος, *Τὸ προσκύνημα τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* στὰ βυζαντινὰ χρόνια, (Δακτυλογρ. ἐργασία), Θεσσαλονίκη 1993, σ. 9. Πολύ καλὴ παρουσίαση τοῦ θέματος τῆς ταφῆς ἐντὸς ναῶν, πού συνδέεται ἀρχικὰ μέ τὴν ἰδιαίτερη τιμὴ πού ἀπέδιδαν οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο στὰ λείψανα τῶν μαρτύρων, καθὼς καὶ τῶν χρονικῶν φάσεων πού ἀκολούθησε τὸ φαινόμενο καὶ τῶν σχετικῶν νομοκανονικῶν προβλημάτων βλ. στὸν Ν. Ἐμμανουηλίδη, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς* στό Βυζάντιο, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 3], Ἀθήνα 1989, σ. 206-223.

Δημητρίου τρία παρεκκλήσια, ἐκ τῶν ὁποίων τό πρῶτο, ἀρχαιότερο τῶν δύο ἄλλων, εἶναι νεκρικό πρόσκτισμα καί στό δάπεδό του βρέθηκαν δύο πλινθόκτιστοι τάφοι. Ἀπό τούς δύο ἐρευνητές εἶχε ἐκφραστεῖ ἡ ἂποψη ὅτι «εἰς ἓν ἐκ τῶν τριῶν παρεκκλησίων τούτων, τῶν εὑρισκομένων εἰς τήν ἀριστεράν (βορείαν) πλευράν τῆς βασιλικῆς, πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τό ναῦδριον τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, εἰς τό ὅποιον, συμφώνως πρός τά ἀναγραφόμενα εἰς τόν βίον τῆς ἀγίας Θεοδώρας, ἐτάφη ὁ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἀντώνιος (843)»⁷¹. Ὁ Στ. Πελεκανίδης, σέ μεταγενέστερη ἀνασκαφή, ἔφερε στό φῶς καί ἄλλο νεκρικό πρόσκτισμα στή βόρεια πλευρά τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγ. Δημητρίου, κάτω ἀπό τό δάπεδο τοῦ ὁποῖου «ἀνεσκάφησαν ὁκτώ τάφοι κιβωτιόσχημοι ἀνά δύο»⁷².

Μέ τίς ἀνασκαφές αὐτές ἐπιβεβαιώθηκε ὁ ἰσχυρισμός γιά τήν ἐκτεταμένη χρησιμοποίηση τῶν προσκτισμάτων τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγ. Δημητρίου, ὡς ταφικῶν παρεκκλησίων γιά τόν ἐνταφιασμό ἀρχιεπισκόπων τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλά κατὰ πᾶσα πιθανότητα καί ἄλλων ἐπισήμων προσώπων τῆς πόλεως. Ἐξάλλου εἶναι γνωστή καί ἀπό ἄλλες πηγές ἡ εὐρύτατα διαδεδομένη χρήση ταφικῶν παρεκκλησίων: Στό ταφικό παρεκκλήσιο τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, στό μέσον τῆς δεξιᾶς (νοτίου) στοᾶς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Στεφάνου, εἶχε ἐνταφιαστεῖ τό λείψανο τῆς ὁσίας Θεοδώρας⁷³, ἐνῶ ἀπό τόν Συμεών Θεσσαλονίκης μνημονεύεται καί ὁ τάφος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βασιλείου στό νάό τῆς ἁγ. Σοφίας⁷⁴. Σέ παρόμοιο παρεκκλήσιο εἶχε ἐνταφιαστεῖ τήν ἴδια χρονική περίοδο καί τό λείψανο τῆς ὁσίας Εἰρήνης τοῦ Χρυσοβαλάντου (9ος αἰ.)⁷⁵.

Τεκμήρια ἀγιότητος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντωνίου

α) Ἡ ἀφθαρσία τοῦ λειψάνου.

Ἡ ἀπόφαση νά ἐνταφιαστεῖ τό σκῆνος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μεθοδίου στόν

71. Γ. & Μ. Σωτηρίου, *Ἡ Βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 34], Ἀθῆναι 1952, σ. 135-138. Βλ. καί Ν. Μουτσόπουλος, *Τό παρεκκλήσιο τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου στή βασιλική τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ΚΔ' Δημήτρια, Γ' Ἐπιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Ἀπό τῆς Ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἕως καί τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας*, ἐκδ. ΚΙΘΔΘ ἀρ. 6, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 152-153 καί εἰκ. 30, ὅπου γίνεται ἐκτενής λόγος γιά τή σύγχυση τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου μέ τό παρεκκλήσιο τοῦ Προδρόμου. Γενικότερα βλ. G. Babič, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, σ. 40-58.

72. Στ. Πελεκανίδης, Ἀνασκαφή βορείως τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *ΠΑΕ* (1959) 38-41 (= τοῦ ἰδίου, *Μελέτες Παλαιοχριστιανικῆς καί Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας*, [ΙΜΧΑ 174], Θεσσαλονίκη 1977, σ. 302).

73. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, ὁ.π., σ. 270-271.

74. Ἱ. Φουντούλης, *Μαρτυρίαι τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεών περί τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης*, *ΕΕΘΣΠ* 21 (1976) 151.

75. *The Life of St. Irene abbess of Chrysobalanton*, ἐκδ. J. O. Rosenqvist, [Studia Byzantina Upsaliensia 1], Uppsala 1986, σ. 110, 16-18· 111 σημ. 11.

ἴδιο τάφο, ὅπου εἶχε κατατεθεῖ καί τό λείψανο τοῦ 'Αντωνίου τοῦ ὁμολογητῆ, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἀποκαλυφθεῖ στούς παρευρισκομένους, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν καί ὁ Γρηγόριος, πιθανότατα μέ τήν ιδιότητα τοῦ διακόνου, ὅτι τό λείψανο τοῦ ἀρχιεπισκόπου 'Αντωνίου εἶχε παραμείνει 46 χρόνια μετά τόν ἐνταφιασμό του, ἄφθαρτο: "Ὅπερ ἅγιον λείψανον μέχρι τοῦ νῦν Χριστός εἰς δόξαν αὐτοῦ διαφυλάττει σῶον καί ἀδιάλυτον...εὐρομεν τό πανάγιον 'Αντωνίου σῶμα μεθ' ὧν κεκόσμητο ἀρχιερατικῶν ἐπίπλων σχεδόν ἅπαν ὁλόκληρον καί ἀμείωτον...

Ἡ ἀναφορά τοῦ Γρηγορίου κληρικοῦ στό ἄφθαρτο λείψανο τοῦ ἀρχιεπισκόπου 'Αντωνίου συνιστᾷ σαφῆ ὑπαινιγμό γιά τήν θεόθεν μεμαρτυρημένη ἀγιότητα τοῦ προσώπου του, καί ἔχει τό θεολογικό της ὑπόβαθρο στήν ἀφθαρσία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ μετά τήν 'Ανάσταση. Ἡ ἀφθαρσία τῶν λειψάνων παρουσιάζεται ὡς τυπικό γνώρισμα καί τεκμήριο ἀγιότητος σέ ἀρκετά ἀγιολογικά κείμενα αὐτῆς τῆς περιόδου. Προβάλλεται μέ ἰδιαίτερα ἔντονο τρόπο στήν περίπτωση τοῦ ζώντος λειψάνου⁷⁶ τῆς ὁσίας Θεοδώρας, ἐνῶ ὑπογραμμίζεται καί στό Βίο τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου τοῦ νέου, τόσο κατά τήν ἀνακομιδῇ τοῦ λειψάνου του στή Θεσσαλονίκη ἀπό τούς μοναχοὺς Παῦλο καί Βλάσιο ὅσο καί κατά τήν περιγραφή τοῦ λειψάνου τοῦ μαθητῆ τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, Ἰωσήφ τοῦ μυροβλήτη⁷⁷. Ἐκτός αὐτῶν τῶν περιπτώσεων, πού ἀποκτοῦν πρωτεύουσα σημασία, διότι ἀνήκουν στήν ὁμάδα τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ἀφθαρσία τοῦ λειψάνου ἐμφανίζεται καί σέ ἀρκετές ἀκόμη περιπτώσεις ἀγίων τῆς εἰκονομαχικῆς ἢ μεταεἰκονομαχικῆς περιόδου· στόν Βίο τοῦ ἀγίου Εὐθυμίου Σάρδεων⁷⁸, τοῦ ὁσίου Νικηφόρου τοῦ Μηδικίου⁷⁹, τῆς ὁσίας 'Αθανασίας τῆς ἐξ Αἰγίνης⁸⁰ καί τέλος, τῆς ἀγίας Μαρίας τῆς νέας, μιᾶς ἑγγαμῆς ἀγίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνος⁸¹.

76. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, δ.π., σ. 44 καί σημ. 67· τοῦ ἴδιου, Τό συναξάριο τῆς ὁσίας Θεοδώρας στόν κώδικα Coislinianus 223· ἓνα ἀγιολογικό-ἱστορικό πρόβλημα, *Βυζαντινά* 16 (1991) 364. Βλ. ἐπίσης τήν πολύ ἀξιόλογη μελέτη τῆς E. Patlagean, Theodora de Thessalonique. Une sainte moniale et un culte citadin (IXe-XXe siècle), *Culto dei santi istituzioni e classi sociali in età preindustriale* (a cura di S. Boesch Gaiano - L. Sebastiani), Roma 1984, σ. 39-69, ὅπου ἐξετάζονται τά στοιχεῖα ἀγιότητος τῆς ὁσίας Θεοδώρας σέ συνάρτησιν μέ τά ἀντίστοιχα ἄλλων ἀγίων τῆς ἰδίας περιόδου καί μέ κείμενα τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς Θεσσαλονίκης.

77. ...ἐν φυλῇ τῇ λάρνακι τοῦτον ἑαυτοῖς ἀνακομιζοῦσαι, ὡσὼν εὐρημένον καί ἄρτιον, οἷον ἔστιν ἰδεῖν τὸν αὐτῶρον καί αὐθήμερον τελευτήσαντα (Βίος Εὐθυμίου τοῦ νέου, ἔκδ. L. Petit, σ. 203, 20-22).

78. J. Gouillard, La Vie d' Euthyme de Sardes († 831). Une oeuvre du patriarche Méthode, *TM* 10 (1988) 477 ἔ., 540-550.

79. F. Halkin, La Vie de Saint Nicéphore fondateur de Médikion en Bithynie († 813), *Anal. Boll.* 78 (1960) § 19, 15-17: δόξασας γάρ παντός διὰ βίου τὸν ἑαυτοῦ δεσπότην, ἀξίως τὰ ἐντάλματα αὐτοῦ δράσας, ἀφθαρσίᾳ δεδοῦσται ὑπ' αὐτοῦ.

80. Δ. Τσάμης, *Μητερίκον*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 116 § 18: πᾶν τὸ μακάριον ἐκεῖνο σῶμα σῶον, ὁλόκληρον καί ἀσινὲς κατεφαίνεται...

81. ...ἐγκύψαντες δὲ τῷ τάφῳ, σῶαν μὲν εἶδον τὴν μακαρίαν κειμένην, ὁσμὴν δὲ εὐωδίας ἐκπεμπομένην ἐδέχοντο (Βίος Μαρίας τῆς νέας, AASS Novembris IV, σ. 697).

Ἡ ἀφθαρσία τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων καταγράφεται ὡς τεκμήριο ἀγιότητος καί στό ἔργο τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ Ἱερομνήμονος τινός διάλογος μετὰ μοναχοῦ τινός κατὰ Λατίνων· στό σημεῖο τῆς ἀναφορᾶς του στοὺς μετὰ τό σχίσμα ἁγίους τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας καί τὰ λείψανά τους, ὑπογραμμίζει: ὅτι μετὰ τό σχίσμα τεσσαράκοντα πρὸς τετρακοσίους ἔτη παρῆλθον ἤδη, ... οὐδεὶς εὐρέθη δοξασθεὶς παρὰ Θεοῦ ζῶν, ἢ καί μετὰ θάνατον θαύματος ἐνεργεία τινός, ἢ τῷ ἁγιασμῷ καί τῇ ἀφθαρσίᾳ τοῦ λειψάνου, ὥστε καί πληροφορίαν παρασχεῖν, ὅτι ὄντως ἐπανεπαύσατο τό τοῦ Θεοῦ ἅγιον Πνεῦμα ἐπ' αὐτόν⁸².

Ἐπιπλέον, ἡ ἀφθαρσία τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων συνιστοῦσε ἀποδεικτικό στοιχεῖο γιά τήν ἀναίρεση τῶν λειψανοκλαστικῶν τάσεων τῶν εἰκονομάχων, κατηγορία πού τοὺς εἶχε ἀποδοθεῖ ἀρκετά πρῶιμα, ἀπό τήν ἐποχή τῆς πρώτης Εἰκονομαχίας ἀκόμη⁸³. Καί δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ἡ περίοδος τῆς Εἰκονομαχίας σηματοδοτεῖ τήν ἐμφάνιση καί εὐρεῖα διάδοση ενός νέου γραμματειακοῦ εἴδους στό χῶρο τῆς ἀγιολογίας: τῶν λόγων στή μετακομιδῇ τῶν λειψάνων παλαιῶν (πρωτομάρτυς Στέφανος, Χρυσόστομος κ.ἄ.) ἀλλά καί νεοτέρων ἁγίων (Θεόδωρος καί Ἰωσήφ Στουδίτης, πατριάρχης Νικηφόρος κ.ἄ.).

β) Ἡ ὁμολογία τῆς ὁρθῆς πίστεως.

Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντωνίου μέ τόν προϋπάρχοντα ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῶν διωγμῶν τῆς πρωτοχριστιανικῆς περιόδου ὅρο ὁμολογητής⁸⁴, προσλαμβάνει ἕνα σαφές ἀγιολογικό περιεχόμενο, ἰδιαίτερα κατὰ τήν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας καί ἀποδίδεται σέ πρόσωπα πού δέν ὑπέκυψαν στίς πιέσεις τῶν εἰκονομάχων, ἀλλά ὁμολόγησαν μέ παρρησία τήν ὁρθόδοξη διδασκαλία ὑπέρ τῶν ἱερῶν εἰκόνων⁸⁵.

82. Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Τόμος Χαράς*, Θεσσαλονίκη 1985 (ἐπανάκδ.), σ. 576. Βλ. ἐπίσης ἀναφορές στήν ἀφθαρσία τῶν λειψάνων κατὰ τήν παλαιολόγια περίοδο στό ἄρθρο τῆς R. Macrides, *Saints and Sainthood in the Early Palaiologan Period*, S. Hackel (ἐκδ.), *The Byzantine Saint*. (University of Birmingham, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies), [Studies supplementary to *Sobornost* 5], Birmingham 1981, σ. 86· βλ. ἐπίσης καί A.-M. Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoctistos the Studite*, [The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources ἀρ. 8], Brookline Mass. 1983, σ. 14 σημ. 15.

83. Βλ. N. Ἐμμανουηλίδης, ὅ.π., σ. 414-416· J. Wortley, *Iconoclasm and leipsanoclasm: Leo III, Constantine V and the relics*, *Byzantinische Forschungen* 8 (1982) 253-279, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀρνεῖται τήν ἀκριβεία τῶν πηγῶν πού ἀναφέρονται σέ λειψανοκλαστικά ἐπιστάδια.

84. Μοναδική ἕως σήμερα μελέτη, πού περιορίζεται ὅμως μόνο στήν πρωτοχριστιανική ἐποχή, εἶναι αὐτή τοῦ H. Delehaye, *Martyr et Confesseur*, *Anal. Boll.* 39 (1921) 20-49.

85. Βλ. καί A. Kazhdan, *Confessor, The Oxford Dictionary of Byzantium* τ. I, Oxford 1991, σ. 494. Πρβλ. ἐπίσης M. Γεδεών, *Ἀγιοποιήσεις. Τό καθεστῶς τῆς ἐν ἁγίοις συναριθμήσεως*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 44-49, ὅπου κατάλογος τῶν ὁμολογητῶν τῆς Εἰκονομαχίας πού μνημονεύονται στό Κωνσταντινουπολιτικό Συναξάριο· Ἀ. Παπαδόπουλος, *Ἀγιολογία. Θέματα γενικά, εἰδικά καί Ἑορτολογίου*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 113-114· Γ. Τσέσης, *Ἡ ἐνταξή τῶν Ἀγίων στό Ἑορτολόγιο*,

Ἡ ὁμολογία τοῦ Χριστοῦ συνιστᾷ πράξη πού ἀνταποκρίνεται στήν εὐαγγελική προτροπή (Μτθ. 10,32) καί ἀποτελεῖ οὐσιώδεις κριτήριο δόκιμης πίστεως στήν πρωτοχριστιανική Ἐκκλησία τῶν διωγμῶν. Σέ μία περίοδο, ὅπως αὐτή τῆς Εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία ἐκλαμβάνεται ὡς μία νέα περίοδος διωγμῶν, οἱ ὅροι ὁμολογία καί ὁμολογητῆς ἐπανακτοῦν πρωτεύουσα σημασία καί πιστοποιοῦν τήν ἀγιότητα τοῦ συγκεκριμένου προσώπου. Αὐτό διαφαίνεται σέ μία χαρακτηριστική φράση τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Στουδίτη στήν ἐπιστολή του ἀρ. 2 πρὸς τόν θεῖο του Πλάτωνα: ἐνατένιζε τὰς ἁγιοχορείας· ἶδε ἐπὶ θρόνου ὕψηλοῦ καί ἐπηρμένου τὸν κριτὴν τοῦ κόσμου, ὅς σε ἀνακηρύξει πιστὸν δοῦλον καί τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ τηρητὴν καί, τὸ μεῖζον, ὁμολογητὴν⁸⁶.

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, κριτήρια ἀγιότητος εὐρέως διαδεδομένα κατὰ τήν εἰκονομαχική καί μεταεικονομαχική περίοδο, χρησιμοποίησε καί ὁ Γρηγόριος κληρικός στόν «Βίο» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντωνίου ὡς πιστοποιητικά τῆς ἀγιότητός του.

Ἄν καί τό ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ ὁμολογητῆ δέν ἐγγράφηκε στό *Συναξάριο* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως οὔτε καί στό *Τυπικόν* τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὥστόσο ἔχει συμπεριληφθεῖ σέ νεότερους καταλόγους τῶν ἁγίων τῆς Θεσσαλονίκης⁸⁷ καί στή δεύτερη ἀκολουθία πού συντάξε ὁ μακαριστός ὕμνογράφος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, μοναχός Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, πρὸς τιμὴ πάντων τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἁγίων⁸⁸.

Τέλος, ἅς σημειωθεῖ ὡς ἡ μοναδική ὑπάρχουσα ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ ὁμολογητῆ, ἡ σύγχρονη τοιχογραφία του στήν κάτω ζώνη τοῦ δευτέρου δεξιοῦ πεσσοῦ στό μητροπολιτικό ναό τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, στή Θεσσαλονίκη.

Θεσσαλονίκη

Κατερίνη χ.χρ., σ. 44-49.

86. G. Fatouros (ἐκδ.), *Theodori Studitae Epistulae*, [CFHB 31/1 & 2], Berlin 1992, τ. I, ἐπ. 2,72-75.

87. Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καί μνήμην τῶν Νεομαρτύρων, ἐκδ. Ἱ. Μ. Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 598· Γ. Χρυσοστόμου, Οἱ ἅγιοι τῆς Θεσσαλονίκης, στό *Χαριστήριον εἰς παναγιωτάτω μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονι τῷ δευτέρῳ ἐπὶ τῇ συμπληρώσει ἐικοσαετοῦς ἐν Θεσσαλονίκῃ ποιμαντορίας (1974-1994)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 913, ἀλλὰ μέ ἐσφαλμένα βιογραφικά στοιχεῖα. Τό ὄνομα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀντωνίου δέν περιλαμβάνεται στόν κατάλογο τοῦ Θ. Καστανᾶ, Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 19 (1935) 121-126, 153-160, οὔτε στήν πρώτη ἀκολουθία τῶν Θεσσαλονικέων ἁγίων, πού συντάξε ὁ ἀγιορείτης ὕμνογράφος μοναχός Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, Ἀκολουθία πάντων τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἁγίων, φαλλομένη τῇ γ' Κυριακῇ ἀπὸ τοῦ Πάσχα ἕτοι τῇ Κυριακῇ τῶν Μυροφόρων, ἐκδιδόμενη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Παντελεήμονος, ἐν Ἀθήναις 1958.

88. Ἀκολουθία πάντων τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ διαλαμφάντων ἁγίων, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* τεύχ. 732 ἔτ. 73 (Μάρτ.-Ἀπρ. 1990) 356.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής του Νομού της Φλώρινας, τα όρια του οποίου συμπίπτουν με τα όρια της χώρας των αρχαίων Λυγκηστών Μακεδόνων, προγόνων του βασιλικού οίκου του Φιλίππου Β' και του Μ. Αλεξάνδρου, δεν προσέελυσε δυστυχώς μέχρι σήμερα το απαιτούμενο ενδιαφέρον των ιστορικών.

Η διαπίστωση της ιστορικής αυτής έλλειψης προήλθε από την έρευνα για τα μοναστήρια της περιοχής της μητροπόλεως Φλωρίνης μέσα στα πλαίσια ενός τριετούς ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τα μοναστήρια της Μακεδονίας, που εκπονείται υπό την συντονιστική ευθύνη του καθηγητού πατρός Θεοδώρου Ζήση, προέδρου του Κ.Β.Ε./Α.Π.Θ.

Ελάχιστος καρπός και μέρος μόνο της όλης ερευνητικής προσπάθειάς μας για την ιστορία και τα μοναστήρια της μητροπόλεως Φλωρίνης είναι και ο επισκοπικός κατάλογος της μητρόπολης μέσα από τον οποίο προβάλλεται διαχρονικά η εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής από των πρωτοχριστιανικών αιώνων μέχρι σήμερα.

Η Ιερά Μητρόπολη Φλωρίνης παρουσιάζεται στους διάφορους επισκοπικούς καταλόγους των μητροπόλεων της Ελλάδος και στα κατ' έτος εκδιδόμενα Ημερολόγια (Δίπτυχα) της Εκκλησίας της Ελλάδος, ως νέα μητρόπολη που ιδρύθηκε το 1925 και ανήκε στην πάλαι ποτέ Μητρόπολη Μογλενών. Τούτο δεν είναι αληθές, διότι όπως προκύπτει από την ιστορική έρευνα της τοπικής εκκλησίας, η εκκλησιαστική έδρα της περιοχής είναι αρχαιότατη και ανάγεται στους πρωτοχριστιανικούς αιώνες ως πρωτόθρονη έδρα της περιοχής της Άνω Μακεδονίας με πρωτεύουσα την ονομαστή και ιστορική πόλη της Ηράκλειας Λύγκου.

Ο Ιεροκλής (528-535) στον *Συνέκδημό* του αναφέρει την Ηράκλεια Λύγκου ως πρώτη πόλη της Α' Μακεδονίας¹. Η πρωτόθρονος επισκοπή της Ηράκλειας Λύγκου υπαγόταν στο Μητροπολίτη Έξαρχο Θεσσαλονίκης, ο οποίος ήταν και βικάριος (επιρώσωπος) του πάπα. Ο Ηρακλείας Λύγκου, ως πρωτόθρονος επίσκοπος της Άνω Μακεδονίας, εκπροσωπούσε το Μητροπολίτη Θεσσα-

1. *Συνέκδημος*, 639, 1α.

λονίκης κατά την απουσία του στις διάφορες τοπικές και οικουμενικές συνόδους.

Κατά τη διάρκεια της Ρωμαιοκρατίας, επειδή η πόλη της Ηράκλειας Λύγκου συνόρευε με την περιοχή της Πελαγονίας, μετά τη συνένωση των δύο αρχαίων μακεδονικών περιοχών της Λύγκου και της Πελαγονίας, η Ηράκλεια Λύγκου ονομάστηκε λανθασμένα και Πελαγονία. Έτσι, δημιουργήθηκε σύγχυση μεταξύ πόλης και περιοχής σε πολλούς αρχαίους ιστορικούς συγγραφείς, Έλληνες και Λατίνους (Λίβιος), διότι αναφερόταν πόλη Πελαγονία, ενώ τέτοια πόλη δεν υπήρξε.

Αργότερα, μετά την καταστροφή της Ηράκλειας Λύγκου, πρώτα από τους Οστρογότθους του Θεοδέριχου (6ος αιώνας) και αργότερα από τους Αβαροσλάβους (7ος-8ος αιώνας) η πόλη ξαναχτίστηκε σε παραπλήσια τοποθεσία, μετά τη βουλγαρική κατάκτηση (8ος-9ος αιώνας), από τους γλωσσικά εκλατινισθέντες Έλληνες Μακεδόνες (Κουτσόβλαχους) κατοίκους και μετονομάστηκε σε *Betula* ή *Bitula*. Είναι το Βουτέλιο των Βυζαντινών που μνημονεύεται από το γραμματικό του Βασιλείου Β' (Βουλγαροκτόνου), Ιωάννη Σκυλίτση (11ος αιώνας), τα Μπιτόλια ή Μπίτουλα των Σλαβοβουλγάρων και το ιστορικό Μοναστήρι της Τουρκοκρατίας, που ήταν πρωτεύουσα της περιοχής με επισκοπική πρώτα και αργότερα μητροπολιτική έδρα, τη Μητρόπολη Πελαγονίας.

Έτσι, δύο αιώνες μετά την καταστροφή της Ηράκλειας Λύγκου στα αυτοκρατορικά σιγίλλια του Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου αναφέρεται η επισκοπή της Πελαγονίας με έδρα το Βουτέλιο ως επισκοπή Βουτέλης, ενώ η παλαιά πρωτόθρονη επισκοπή της Άνω Μακεδονίας μετατοπίζεται νοτιότερα στην περιοχή των Μογλαίνων και αναφέρεται στα σιγίλλια του Βασιλείου Β' ως επισκοπή Μογλαίνων που υπάγεται όπως και η επισκοπή Βουτέλης στη νεοσύστατη από τον αυτοκράτορα αρχιεπισκοπή Αχρίδος (11ος αιώνας).

Η πρώτη γραπτή πληροφορία που έχουμε για την επισκοπή Μογλενών που συνδέεται με την πόλη της Φλώρινας, εκτός από τα σιγίλλια του Βασιλείου Β', είναι στον επισκοπικό κατάλογο της αρχιεπισκοπής Αχρίδος που μας διέσωσε στο Συνταγμάτιό του ο Χρύσανθος, πατριάρχης Ιεροσολύμων (1706) από τον κώδικα 418 του Μετοχίου του Παναγίου τάφου στην Κωνσταντινούπολη, στο οποίο αναφέρονται κατά λέξη τα εξής: *Ὁ Μογλενῶν καὶ Μολισχοῦ ἦτοι Χλωρινουῦ Ἰγνάτιος* [8η θέση]. *Χλωρινὸν λέγεται ἀπὸ τοῦ Κώσταντος τοῦ Χλωροῦ*². Η πόλη της σημερινής Φλώρινας είναι γνωστή στους σημερινούς συγγραφείς ως πόλη-κάστρο με το όνομα Χλερηνός ή Χλερινός και Χλωρός. Την αναφέρει για πρώτη φορά ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός στα ιστορικά απομνημονεύματά του (1341-1354), όπου μας παρέχει τη σημαντική πληροφορία ότι μεταξύ του 1345-1350 ὁ Χλερινὸς πόλις πρότερον *Ῥωμαίοις ὑπήκοος*³ βρι-

2. H. Gelzer, *Το Πατριαρχεῖο Αχρίδος*, Leipzig 1902, σ. 31.

3. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* II, 350, 22, έκδ. Βόννης.

σκόταν στα χέρια των Σέρβων.

Πότε ακριβώς κτίστηκε ο Χλωρινός στη θέση της αρχαίας μακεδονικής πόλης Λύγκου, όπου η σημερινή πόλη της Φλώρινας, όπως υποστηρίζει ο αείμνηστος ακαδημαϊκός Αντώνιος Κεραμόπουλος και, πώς συνδέθηκε με το οικογενειακό όνομα του μεγάλου Κωνσταντίνου μας είναι άγνωστο. Είναι όμως γνωστό, ότι η πόλη Λύγκος της περιοχής της Λυγκηστίδος, πυρπολήθηκε και καταστράφηκε τελείως από το φίλο και στρατηγό του Καίσαρα Δομίτιο το 48 π.Χ. για να μην πέσει στα χέρια του εχθρού του Καίσαρα, Πομπήιου. Είναι πιθανόν λοιπόν, στα ερείπια της αρχαίας Λύγκου πρόσφυγες Λυγκηστές εκλατινισθέντες Μακεδόνες (Κουτσόβλαχοι ή Αρμάνοι) από τα Βιτώλια ή Bitula (Μοναστήρι), μετά τη βουλγαρική κατάκτηση (9ος-10ος αιώνας), να ξανάχτισαν νέο οικισμό ως πόλη-κάστρο με την ονομασία Χλέρνο, που σημαίνει στα κουτσοβλάχικα «στενωπός» ή στόμιο φαραγγιού (μπούκα). Είναι τοπωνύμιο που προέρχεται από την τοποθεσία της πόλης Φλώρινας, η οποία πράγματι βρίσκεται στο στόμιο της χαράδρας που σχηματίζεται ανάμεσα στα όρη Περιστέρι και Βίτσι⁴. Βλέπουμε λοιπόν, σύμφωνα με την παραπάνω σύντομη ιστορική επισκόπηση της Μητροπόλεως Φλωρίνης, ότι η επισκοπική έδρα των Λυγκηστών Μακεδόνων καθώς και τα όρια της αρχαίας επισκοπής της περιοχής της Λυγκηστίδος, από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες δεν ήταν πάντοτε σταθερά. Ανάλογα με τις ιστορικές εξελίξεις, που ήταν εν πολλοίς δραματικές για τον ελληνισμό της ακριτικής και μαρτυρικής αυτής μητρόπολης της Μακεδονίας, μεταφερόταν και η έδρα της τοπικής εκκλησίας με την οποία ταυτίζονταν πάντοτε οι Έλληνες Μακεδόνες της ένδοξης χώρας των αρχαίων Λυγκηστών Μακεδόνων.

Έτσι, η ακριτική αυτή μητρόπολη της βορειοδυτικής Μακεδονίας είναι σήμερα διάδοχος τριών σημαντικών αρχαίων επισκοπών ή μητροπόλεων, που είναι:

1. Η αρχαία και πρωτόθρονη επισκοπή της Ηράκλειας Λύγκου ή Λάκκου, που αργότερα, για ιστορικούς λόγους, δημιουργήθηκε απ' αυτήν η νέα επισκοπή και μετέπειτα Μητρόπολη Πελαγονίας με έδρα το Μοναστήρι.

2. Επισκοπή Μογλαίνων ή Μογλενών (Αλμωπία), η οποία για ιστορικούς λόγους δημιουργήθηκε ως διάδοχος της επισκοπής Ηράκλειας Λύγκου (μετά την καταστροφή της), και η οποία το 1967 αποσπάστηκε από τη Μητρόπολη Φλωρίνης και προσαρτήθηκε στη Μητρόπολη Εδέσσης και Πέλλης.

3. Η επισκοπή Πρεσπών, η οποία μετά την κατάργηση της αρχιεπισκοπής Αχριδών και πάσης Βουλγαρίας (1767), έγινε διάδοχος αυτής και μετονομάστηκε σε Μητρόπολη Πρεσπών και Αχριδών ή Λυχνιδών.

Η σημερινή, λοιπόν, Ιερά Μητρόπολη Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας,

4. Σωφρ. Λιάκου, *Λυγκιστικές Μελέτες*, Αριστοτέλης 5 (1961), τεύχ. 28, 12-14· Λαζ. Μέλλιου, *Η ονομασία της Φλώρινας*, Αριστοτέλης 31 (1987), τεύχ. 183-186, 58.

ως αρχαιότατη και πρωτόθρονη έδρα της περιοχής, είχε στη διάρκεια της μακράωνης και περιπετειώδους ιστορικής διαδρομής της κάποια σχέση με όλες τις παραπάνω επισκοπές ή μητροπόλεις, των οποίων είναι σήμερα διάδοχος, γεγονός το οποίο φαίνεται και από τον επισκοπικό κατάλογο που παραθέτουμε.

Με την παραπάνω σύντομη επισκόπηση της εκκλησιαστικής ιστορίας της περιοχής της σημερινής Μητροπόλεως Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας και με τον επισκοπικό κατάλογο που παραθέτουμε με διάφορες ιστορικές πληροφορίες γνωστών και αγνώστων επισκόπων, γίνεται εμφανής και αποδεικνύεται η αρχαιότητα και η ιστορική συνέχεια της επισκοπικής έδρας της περιοχής διά μέσου των αιώνων από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα.

Η διακοπτόμενη ιστορική συνέχεια της επισκοπικής έδρας, για λόγους ιστορικούς, και επαναλαμβανόμενη και συνεχιζόμενη με διαφορετικά όρια στην ίδια πάντοτε περιοχή, δε δικαιολογεί τη σημερινή αναφορά της Μητροπόλεως Φλωρίνης στα διάφορα κατ' έτος Ημερολόγια (Δίπτυχα) της Εκκλησίας της Ελλάδος και στους επίσημους επισκοπικούς καταλόγους των μητροπόλεων της Ελλάδος το χαρακτηρισμό της ως νέας μητρόπολης που ιδρύθηκε το 1925, ούτε ότι προέκυψε από την παλαιά Μητρόπολη Μογλενών. Η παρούσα ιστορική έρευνα και ο επισκοπικός κατάλογος που παραθέτουμε, αποδεικνύει, νομίζουμε, του λόγου το αληθές.

Στη σύνταξη του επισκοπικού καταλόγου της εν λόγω μητροπόλεως είχαμε υπόψη, εκτός από τις διάφορες ιστορικές πηγές, τον πληρέστερο μέχρι σήμερα επισκοπικό κατάλογο της επισκοπής Μογλενών, του Γεωργίου Τουσίμη⁵.

Από την περίοδο Γ', δηλαδή μετά την κατάργηση της αρχιεπισκοπής Αχρίδος (1767), η συνεχιζόμενη επισκοπική διαδοχή της Μητροπόλεως Μογλενών και μετέπειτα Φλωρίνης και Φλωρίνης, Αλμωπίας και Εορδαίας μέχρι σήμερα, είναι έγκυρη και απολύτως ακριβής, διότι στηρίζεται στους επισκοπικούς καταλόγους των: 1. αρχιεφύλαχα του Οικ. Πατριαρχείου, Αιμιλιανού Τσακόπουλου⁶ 2. Θεόκλητου Φιλιππαίου, αρχιγραμματέα Ι. Συνόδου⁷ 3. Κυρίλλου, διακόνου Οικ. Πατριαρχείου⁸ 4. Αθανασίου Ρούκαλη⁹.

5. Συμβολή στην ιστορική και εκκλησιαστική θεώρηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών Μογλενών, *Ανάλεκτα* (περιοδική έκδοση Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Έδεσσας), τεύχ. 1, (1991-1992) 22.

6. Αιμιλ. Τσακόπουλος, *Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους κώδικες των υπομνημάτων του αρχιεφύλαχου του Οικ. Πατριαρχείου, Ορθοδοξία* ΛΑ' (1956) 417 κ.ε.

7. Θεόκλ. Φιλιππαίος, *Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως επισκοπαί και επίσκοποι (1833-1960), Θεολογία* ΛΑ' (1960) 553.

8. Κυρίλλου, διακόνου Οικ. Πατριαρχείου, *Κατάλογος επισκόπων Μητροπόλεως Μογλενών, Σάμπιγξ Ορθοδοξίας* 7 (1974) 280.

9. Αθαν. Ρούκαλη, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ιεράς Μητροπόλεως Μογλενών, Αριστοτέλης* 13 (1969), τεύχ. 73-74, 30-33.

2. ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Περίοδος Α'

Επισκοπή Ηράκλειας Λύγκου ή Λυγκηστιδος

Όνομα	Χρονολογία	Διάφορες σποραδικές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές
Ευάγριος	345	Έλαβε μέρος στη σύνοδο της Σαρδικής το 347. (Mansi III, 42, 46).
Κυντίλλος	449-451	Υπογράφει τα πρακτικά της Δ' Οικ. Συνόδου στη Χαλκηδόνα το 451 και της ληστρικής συνόδου το 449 στην Έφεσο ως εκπρόσωπος του Μητροπολίτη (και βικαρίου του Πάπα) Θεσσαλονίκης Αναστασίου (7ος κατά σειρά). (Mansi VI, 580).
Ανώνυμος	479	Ο ιστορικός Μάλχος μας διηγείται την πυρπόληση της πόλης Ηράκλειας Λύγκου, από τον ηγεμόνα των Οστρογότθων, Θευδέριχο, το 479. Τότε ο επίσκοπος Ηράκλειας Λύγκου (δεν αναφέρεται το όνομά του) προσπάθησε να εξευμενίσει τον Θευδέριχο προσφέροντάς του πολλά δώρα. (Μάλχου, Έκκλησιαστική Πρεσβεία, απόσπασμα 18).
Διονύσιος (κατ' άλλους Ιωάννης)	550 (;	Σε ανασκαφές της Ηράκλειας Λύγκου βρέθηκε κιονόκρανο με δυσανάγνωστη επιγραφή του ονόματος του επισκόπου.
Βενίγνος	553	Υπογράφει τα πρακτικά της Ε' Οικουμενικής Συνόδου το 553 στην Κων/πολη (7ος κατά σειρά) και εκπροσωπεί τον Θεσσαλονίκης Ηλία. (Mansi IX, 173C, 190E).

Περίοδος Β'

Επισκοπή Μογλαίνων (ή Μογλενών)

Όνομα	Χρονολογία	Διάφορες σποραδικές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές
Παρίων (όσιος)	1134-1164	Είναι ο πρώτος γνωστός επίσκοπος Μογλαίνων που αναφέρεται από της συστάσεως της επισκοπής (11ος-12ος αιώνας). Τον βίο του αγίου έγραψε ο μαθητής του Πέτρος που πιθανόν να

ήταν και ο διάδοχός του στη Μονή Μογλαίνων ή και στην επισκοπή. Διασχευή του βίου του αγίου έγραψε αργότερα ο Βουλγαρίας Ευθύμιος (1375-1393). Η αναφορά του Ιλαρίωνα με το όνομα Ιωάννης στην Θ.Η.Ε. (Θρησκ. και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια), τ. Ζ', σ. 13, είναι λανθασμένη.

Άγνωστος
(πιθανώς
Νεόφυτος)	1217-1235	Ο Αχρίδος Δημήτριος Χωματηνός (1217-1235) μνημονεύει επίσκοπο Μογλαίνων χωρίς να αναφέρει το όνομά του: «Ἱερώτατον ἐπίσκοπον Μογλαίνων». Ο άγνωστος επίσκοπος υπεστήριξε τις κανονικές χειροτονίες ιερέων που έκαμε ο Δημήτριος Χωματηνός σε επαρχίες που υπάγονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Πατριάρχου Κων/πόλεως. Μετά την εκδίωξη των Λατίνων από τη Θεσ/νίκη (1224) από το Δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρο και την πραξικοπηματική στέψη του από το Δημήτριο Χωματηνό ως αυτοκράτορα του Βυζαντίου, η Μακεδονία περιήλθε στην εξουσία του Δεσποτάτου της Ηπείρου. (Βλ. Pitra, <i>Analecta Sacra et Classica von Demetrius Chomatianus</i> , Επιστολαί, ΡΛΗ', σ. 545 και ΡΜΣ', σ. 566).
Νήφων	1321	Τον αναφέρει στην Ιστορία του (Απομνημονεύματα) ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός ως σύμβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Ο Νήφων έπαιξε συμβιβαστικό ρόλο στη διαμάχη μεταξύ αυτού και του εγγονού του αυτοκράτορα, μετέπειτα Ανδρονίκου Γ'. (Βλ. Ι. Καντακουζηνός, Ι, σ. 215, 219, 226).
Νήφων (;)	1390	Τον αναφέρει στον επισκοπικό κατάλογο Μογλαίνων ο Snegarov στηριζόμενος στην κτητορική επιγραφή του ναού της Αναλήψεως στο χωριό Εμπόριο Πτολεμαΐδος. Σύμφωνα με μια άλλη σλαβική παράδοση υπήρξε και «Βλαχοεπίσκοπος Νήφων», δηλ. επίσκοπος των Βλάχων της περιοχής. (Βλ. Ι. Snegarov, <i>Ιστορία Αχρίδος</i> , τ. Ι, σ. 343).

Παχώμιος	1532	Υπογράφει στην καταδίκη του Σέρβου επισκόπου Σμεντέρεβου Παύλου (13 Μαρτίου 1532), ο οποίος μετά την οθωμανική κατάκτηση επαναστάτησε ζητώντας ανεξαρτησία από την αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Είναι ο πρώτος γνωστός επίσκοπος Μογλαίνων μετά την οθωμανική κατάκτηση.
Ανώνυμος	1565	Με τη χρονολογία αυτή έχουμε πληροφορία υπάρξεως επισκόπου Μογλαίνων αγνώστου ονόματος στην αλληλογραφία του Μαρτίνου Κρουσίου (1559-1592) με τους λογίους κληρικούς του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Η αλληλογραφία αποσκοπούσε στην προσέγγιση της Προτεσταντικής και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. (Βλ. M. Crusius, <i>Turcograecia</i> , τ. II, σ. 174).
Θεοφάνης	1589	Ο Θεοφάνης βρισκόμενος για έρανο στη Ρωσία μνημονεύεται ως επίσκοπος Μογλαίνων σε πράξη της χειροτονίας του Μητροπολίτη Κιέβου Μιχαήλ (Χαλίτζη) από τον Πατριάρχη Κων/πόλεως Ιερεμία Β'. Στη χειροτονία αυτή, που έγινε στο Κίεβο το 1589, παραβρέθηκε και ο Θεοφάνης.
Ιωσήφ	1606	Συνόδευσε τον Αχρίδος Αθανάσιο στη Ρωσία το 1606.
Θεοφάνης	1624	Με την ημερομηνία αυτή υπάρχει επιστολή του Αχρίδος Πορφυρίου προς τον Πάπα Ουρβανό Η' για παροχή βοήθειας εναντίον των Τούρκων. Το έγγραφο υπογράφεται και από τον Μογλαίων Θεοφάνη.
Κοσμάς	1629	Ο Κοσμάς μνημονεύεται σε επιστολή του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος Αβραμίου με ημερομηνία 31 Ιανουαρίου το 1629 προς τον Μογλαίων Κοσμά, τον οποίον καλεί να εξοφλήσει το υπέρογκο χρέος του προς την αρχιεπισκοπή. [Βλ. A. P. Pechayre, <i>Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος από το 1394-1767</i> , <i>Échos d'Orient</i> 35 (1936) 183].
Χαρίτων	1631, 1634	Όταν ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Αβράμιος το

- 1634 πήγε στη Ρωσία για έρανο, δήλωσε στις εκεί ρωσικές αρχές ότι ήταν εξουσιοδοτημένος και από επισκόπους της αρχιεπισκοπής του, μεταξύ των οποίων αναφέρει και τον Μογλενών Χαρίτωνα. (Βλ. I. Snegarov, *Ιστορία Αρχιεπισκοπής Αχρίδος*, τ. Β', σ. 211, 235).
- Σωφρόνιος 1634 Ο Μανουήλ Γεδεών αναφέρει επίσκοπο Μογλαίων Σωφρόνιο με αυτή την ημερομηνία.
- Διονύσιος Α' 1644-1649 Ο I. Snegarov τον αναφέρει στον επισκοπικό κατάλογό του, ο οποίος αρχίζει από το 1532 (Παχώμιος) και τελειώνει με την κατάργηση της αρχιεπισκοπής (1767). (Βλ. I. Snegarov, *Ιστορία Αχρίδος*, τ. Β', σ. 235).
- Ιγνάτιος Α' 1653, 1670 Μνημονεύεται στον κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς συνυπογράφων με άλλους επισκόπους έγγραφο που φέρει ημερομηνία Ιανουάριος 1653. Ο Μανουήλ Γεδεών τον αναφέρει ως επίσκοπο και το 1670.
- Νικοδήμος 1668, 1670, 1676 Η αρχιερατεία του Νικοδήμου διακόπτεται για λόγους που αγνοούμε. Υπάρχει υπογραφή του στην πράξη καθαιρέσεως του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Θεοφάνη το Σεπτέμβριο του 1676 και στην πράξη καθαιρέσεως του αιρετικού ιερομονάχου Γερασίμου το 1653. [Βλ. «Κώδιξ Μητροπόλεως Καστοριάς», σ. 22, και *Εκκλησιαστ. Αλήθεια Κων/πόλεως* 24 (1900) 110, και H. Gelzer, *Πατριαρχείο Αχρίδος*, σ. 118].
- Παλλάδιος 1683 Στον Κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς υπάρχει πράξη με ημερομηνία Ιούνιος 1, 1683, όπου αναγράφεται η φράση «Ο Μογλαίων Παλλάδιος βεβαιώνει». Την πλημμελή αναγραφή της παλαιάς πράξεως διόρθωσε ο Gelzer με βάση τον κώδικα του Αγ. Κλήμεντος Αχρίδος (γερμανικά), σ. 92. [Βλ. *Εκκλησιαστ. Αλήθεια Κων/πόλεως* 24 (1900) 108, 123]. Τον Παλλάδιο αναφέρει και στον επισκοπικό του κατάλογο και ο Βούλγαρος Μητροπολίτης Ivan Snegarov, *Ιστορία Αχρίδος*, σ. 236. Ο Μητροπο-

λίτης Διδυμοτείχου Φιλάρετος Βαφείδης δημοσίευσε την παλιότερη λανθασμένη αναγραφή της πράξεως, όπου δεν αναγραφόταν το όνομα του Παλλαδίου. Μετά τη διόρθωση του χειμένου της πράξεως από τον Gelzer διορθώνονται δύο λάθη: 1) Αποκαθίσταται στον επισκοπικό κατάλογο Μογλαίνων ο Παλλάδιος, ο οποίος δεν αναφερόταν στους προηγούμενους επισκοπικούς καταλόγους. 2) Στον Κώδικα της Μητροπόλεως Καστοριάς, σ. 56, αναφέρεται σε πράξη με ημερομηνία 8 Ιουλίου 1684 το όνομα του Νικοδήμου Μογλαίνων (5ος κατά σειρά). (Βλ. Η. Gelzer, *Το Πατριαρχείο Αχρίδος*, σ. 120). Τούτο σημαίνει ή ότι η απάλειψη του ονόματος του Παλλαδίου κάλυψε τον κενό χρόνο της αρχιερατείας με το όνομα του προκατόχου του, Νικοδήμου Α', ή ότι ο διάδοχος του Παλλαδίου Νικόδημος (το 1684) είναι Νικόδημος Β'. 3) Εάν και τούτο δε συμβαίνει, τότε ο Νικόδημος Α', μετά από διακοπή της αρχιερατείας του, για άγνωστους λόγους, επανήλθε στην επισκοπή του το 1684.

Άνθιμος Α' Μογλαίνων και Μολεσχού	1691-1699	Σε πράξη με αριθμό 5 της Συνόδου της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, που συνήλθε στο ναό της Αγ. Σοφίας Βοδενών (Έδεσσα), το Μάιο του 1688, ο Άνθιμος Μογλαίνων και Μολεσχού (πρώτη γνωστή συνένωση επισκοπών) ήταν υποψήφιος στην εκλογή αρχιεπισκόπου Αχρίδος. Εκλέχτηκε τελικά ο Βοδενών Γερμανός. (Βλ. Η. Gelzer, <i>Το Πατριαρχείο Αχρίδος</i> , σ. 53).
Διονύσιος Β' Κόκκινος	1691- 1699(;)	Καθαιρέθηκε και στηλιτεύτηκε από τη Σύνοδο της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος (πράξη 1519) ως σιμωνιακός καταχραστής του επισκοπικού αξιώματος και «διεφθαρμένος τήν πίστιν». (Βλ. Κ. Δελικάνη, <i>Πατριαρχικά Έγγραφα</i> , τ. Γ', σ. 831-835). Η πράξη της καθαιρέσεως δεν έχει ημερομηνία, αλλά πρέπει να έγινε μετά τον Ιούνιο του 1699.

Τούτο διότι με την ημερομηνία αυτή ο Διονύσιος Μογλενών υπογράφει την πράξη της Συνόδου της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος που έπαυσε τον Αρχιεπίσκοπο Ζωσιμά. Από το έγγραφο της καθαιρέσεώς του διαπιστώνεται ότι ο Διονύσιος παρέμεινε πολλά χρόνια μακριά από την επισκοπή του ζώντας στην Κων/πολη πριν και μετά την καθαίρεσή του, όπου δημιούργησε προβλήματα στην Εκκλησία Κων/πόλεως μέχρι της εκλογής του διαδόχου του 1706.

Ιγνάτιος Β΄ 1706
Μογλενών και
Μολισκού ήτοι
Χλωρινού
(Φλώρινα)

Στον Κώδικα του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κων/πολη (Φανάρι), αρ. 487, τον οποίο αναφέρει στο «Συνταγμάτιό» του (Τακτικό) ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος Νοταράς (1707-1731), ο Ιγνάτιος μνημονεύεται (8ος κατά σειρά) ως «Μογλενῶν καὶ Μολισκοῦ ἦτοι Χλωρινοῦ [Φλώρινα]». Η χρονική μαρτυρία του Κώδικα (1706), που είναι αξιόπιστη, μας λέει ότι το 1706 επίσκοπος Μογλενών, διάδοχος του Διονυσίου Β΄ ήταν ο Ιγνάτιος. Με βάση τη χρονική αυτή μαρτυρία η άποψη του Κ. Δελικάνη, που θέτει τα χρονικά όρια της καθαιρέσης του Διονυσίου στα 1708-1713, είναι λανθασμένη. (Βλ. Κ. Δελικάνη, *Πατριαρχικά έγγραφα*, τ. Γ΄, σ. 835). Συμπεραίνουμε ότι η καθαίρεση του Διονυσίου έγινε μετά το 1699 και πριν από το 1706.

Γαβριήλ Α΄ 1714-1719
Μογλενών και
Μολεσχών

Ο Γαβριήλ υπογράφει στο χρονικό αυτό διάστημα μια σειρά εγγράφων (πράξεων) προπαντός καθαιρέσεων, όπως του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Διονυσίου κ.ά. (Βλ. Η. Gelzer, *Πατριαρχείο Αχρίδος*, σ. 77, 83, 86, 94).

Παρθένιος 1725
Μογλενών και
Μολισκού

Υπογράφει τον Ιούλιο του 1725 στην Κων/πολη την ανάκληση από τον Πατριάρχη Ιερεμία Γ΄ της καταδίκης του αιρετικού πανθεϊστού κληρικού Μεθοδίου Ανθρακίτη, ο οποίος μετά την καταδίκη του απεκήρυξε τις πανθεϊστικές του ιδέες. Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης ήταν εισηγητής των μαθηματικών και της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσο-

φίας στην Ελλάδα και υπήρξε καθηγητής στα Γιάννενα και Καστοριά.

Πρόχορος 1736

Θεοδώρητος 1740

Η αρχιερατεία του ήταν μικράς διαρκείας. Τούτο αποδεικνύεται από το γεγονός ότι εντός του έτους 1740 αναφέρονται δύο αρχιερείς Μογλενών. Τη βραχεία παραμονή του στην επισκοπική έδρα των Μογλενών επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Gerlash στο ταξιδιωτικό ημερολόγιό του στην Τουρκία, που αναφέρει ο M. Le Quien, *Oriens Christianus*, τ. II, Paris 1740. Όταν ο Gerlash επισκέφτηκε το 1740 την Κων/πολη ο Θεοδώρητος είχε εκλεγεί πρόσφατα επίσκοπος Μογλενών.

Άνθιμος Β' 1740

Υπάρχει υπογραφή του σε εγκύκλιο επιστολή του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Ιωάσαφ και της συνόδου για τη μετάθεση της πανήγυρης του Αγίου Ναούμ από 23 Δεκεμβρίου στις 20 Ιουνίου. Η επιστολή φέρει ημερομηνία 21 Μαΐου 1740. (Βλ. H. Gelzer, *Το Πατριαρχείο Αχρίδος*, σ. 96).

Γαβριήλ Β' 1743-1762

Υπογράφει απόφαση εκλογής του Νικηφόρου πρώην Αχρίδος ως Σισανίου. Η απόφαση είναι συνοδική και έχει ημερομηνία 20 Μαρτίου 1743. (Βλ. H. Gelzer, *Το Πατριαρχείο Αχρίδος*, σ. 102).

Ιωακείμ 1743-1762

Η αρχιερατεία του Ιωακείμ από της εκλογής του (1743) μέχρι του θανάτου του (1762) μας είναι γνωστή από πολλά έγγραφα που φέρουν την υπογραφή του. (Βλ. H. Gelzer, *Το Πατριαρχείο Αχρίδος*, σ. 102, 107, 108, 109).

Στο υπόμνημα εκλογής του διαδόχου του Γερμανού (1762-1767) αναφέρονται τα εξής σημαντικά: *Ἐπειδὴ ἡ Μητρόπολις Μογλενῶν καὶ Κατρανίτσης διέμενε ἀποίμαντος ἅτε δὴ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀρχιερατεύοντος Ἰωακείμ τὸ ζῆν ἐχμετρήσαντος. Το υπόμνημα της εκλογής του Γερμανού (αρ. 1557) (βλ. K. Δελικάνη, *Πατριαρχικά Ἐγγραφα*, τ. Γ', σ. 887) έχει ημερομη-*

νία 1762. Η ημερομηνία αυτή, με την οποία αρχίζει η αρχιερατεία του Γερμανού και τελειώνει το 1767, δηλ. με την κατάργηση της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος (24 Ιαν. 1767), δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά ως προς τη θρυλική παράδοση του εξισλαμισμού του επισκόπου Μογλενών Ιωάννη. Ο εξισλαμισμός τοποθετείται χρονικά στην περίοδο της αρχιερατείας του Ιωακείμ (1743-1762) και συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παράδοση, το 1759. Όμως, από τα μέχρι σήμερα υπάρχοντα ιστορικά έγγραφα της επισκοπής Μογλενών δεν αναφέρεται επίσκοπος Ιωάννης. Επειδή ο ιστορικός πυρήνας του εξισλαμισμού δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί, η χρονική τοποθέτηση του γεγονότος κατά την περίοδο της αρχιερατείας του Ιωακείμ δημιουργεί πολλά ερωτηματικά, γι' αυτό πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά σε προγενέστερη εποχή. Υπάρχει άλλωστε κάποια ασάφεια σχετικά με το χρόνο και το όνομα του επισκόπου στη θρυλική παράδοση του γεγονότος. Ο Ε. Γιούσμη, λέγει ότι έγινε το 1770 και ο Δεσπότης ονομαζόταν Αλέξανδρος ή και Ιωαννίκιος [Βλ. Ε. Γιούσμη, *Ιστορικά σημειώσεις*, Α', Έδεσσα 9 (5-5-1919) 8], ενώ ο Π. Παπαγεωργίου, το τοποθετεί το 1759. [Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 329· πρβλ. και Κωνσταντίου, Μητροπολίτου Εδέσσης, Δεσπότης Μουφτής, Α', Έδεσσα 10 (15-5-1919) 1].

Γερμανός Α' 1762-1767

Ο Γερμανός είναι ο τελευταίος επίσκοπος που υπάγεται εκκλησιαστικά στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος και λίγους μήνες μετά την κατάργησή της (24-1-1767) καθαιρέθηκε. (Βλ. Πατριαρχικός Κώδιξ Ε', σ. 71/1766).

Περίοδος Γ'

Κατάργηση της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος και υπαγωγή της
εις το Οικ. Πατριαρχείο

Όνομα	Χρονολογία	Διάφορες σποραδικές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές
Ναθαναήλ	Απρ. 1767- 24 Ιουν. 1767	Είναι ο πρώτος επίσκοπος που εκλέγεται από την ενδημούσα σύνοδο του Πατριαρχείου Κων/-πόλεως από το οποίο η Μητρόπολη Μογλενών και μετέπειτα Φλωρίνης, μετά την κατάργηση της Αρχ/πης Αχρίδος, θα εξαρτάται μέχρι το 1928. Η αρχιερατεία του Ναθαναήλ ήταν βραχύτατη, γιατί λίγους μήνες μετά την εκλογή του εκλέχτηκε μητροπολίτης Πελαγονίας. Υπόμνημα εκλογής του: Πατρ. Κώδ. ΣΤ', σ. 156/1767.
Γεδεών	Ιούν. 1767 - Σεπτ. 1774	Υπόμνημα εκλογής ως διάδοχος του Ναθαναήλ: Πατρ. Κώδ. ΣΤ', σ. 146/1767.
Αγαθάγγελος	Σεπτ. 1774 - Αύγ. 1783	Άμεσος διάδοχος του Γεδεών. Υπόμνημα εκλογής του: Πατρ. Κώδ. Ζ', σ. 75/1774.
Γερμανός Β'	1783-1798	Από το υπόμνημα της εκλογής του Γερμανού πληροφορούμαστε και για την εκλογή και το θάνατο του προκατόχου του Αγαθαγγέλου. Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. Ζ', σ. 165/1783 και Θ', σ. 116/1798.
Τιμόθεος	Ιαν. 1798- 1824	Από το υπόμνημα της εκλογής του Τιμοθέου είναι απόλυτα εξακριβωμένη και η εκλογή του προκατόχου του, Γερμανού Β'. Πατρ. Κώδ. Θ', σ. 116/1798.
Νεόφυτος	10 Νοεμ. 1824 -1858	Είναι ο πρώτος μητροπολίτης Μογλενών με έδρα τη Φλώρινα. Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. ΙΔ', σ. 51/1824.
Μελέτιος· από Δευρών	10 Νοεμ. 1858 - 1 Μαΐου 1865	Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. ΚΒ', σ. 346/1858.
Προκόπιος· από Κλαυδιου- πόλεως, μετέ- πειτα Βερροίας και Ναούσης	1 Μαΐου 1865 -2 Μαΐου 1877	Υπόμνημα μεταθέσεώς του στη μητρόπολη Βερροίας και Ναούσης: Πατρ. Κώδ. ΞΖ', σ. 192.

- Γερμανός Γ' 2 Μαΐου Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. ΞΖ', σ. 192.
(Αποστολίδης)· 1877-Νοέμ. Μετατέθηκε στη μητρόπολη Σηλυβρίας.
από Ειρηνου- 1881
πόλεως, μετέ-
πειτα Σηλυ-
βρίας
- Καλλίνικος· 11 Νοεμ. Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. ΞΖ', σ.
από Δευρών 1881 - 255/1881. (Παραιτήθηκε το 1891).
5 Φεβρ. 1891
- Αβέρκιος· από 5 Φεβρ. Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. ΞΖ', σ.
Καλλιουπό- 1891 - 30 407/1891. Μετά την οικειοθελή παραίτησή
λεως και Μα- Απρ. 1894 του, λόγω γήρατος, επέστρεψε στην πατρίδα
δύτου του, Καλλίπολη της Αν. Θράκης, όπου και απε-
βίωσε τον Οκτώβριο του 1900.
- Ιωαννίκιος 30 Απρ. Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. ΞΖ', σ.
(Μαργαριτιά- 1894 - 31 465/1894. Παραιτήθηκε και κατόπιν μετατέ-
δης)· από Μαρτ. 1905 θηκε στην Ι. Μητρόπολη Ίμβρου. Ανήγειρε το
πρώην Κί- μητροπολιτικό μέγαρο της Φλώρινας, το οποίο
τρους, μετέπει- διατηρείται μέχρι σήμερα, σε πολύ καλή κατά-
τα Ίμβρου σταση, μετά από αναπαλαίωση.
- Άνθιμος Γ' 31 Μαρτ. Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. Π Ι Α', σ.
(Σαρίδης)· 1905 - 21 127/1905.
από Ροδοστό· Φεβρ. 1908
λου, μετέπειτα
Βιζύης και
Μηδείας
- Σμάραγδος 21 Φεβρ. Υπόμνημα εκλογής: Πατρ. Κώδ. Π Ι Α', σ.
(Χατζηγευστα- 1908 - 5 170/1908.
θίου)· από Αυγ. 1910
Μυριοφύτου,
μετέπειτα Φι-
λιππουπόλεως
- Κωνσάντιος 5 Αυγ. Υπόμνημα εκλογής Πατρ. Κώδ. Π Ι Α', σ.
(Ρούσης)· από 1910 - Ιούν. 224/1910.
πρωτοσύγε- 1919
λος Δέρκων,
μετέπειτα
Βοδενών

Περίοδος Δ'

Ιερά Μητρόπολις Μογλενών και Φλωρίνης

Όνομα **Χρονολογία** **Διάφορες σποραδικές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές**

Πολύκαρπος 26 Ιουν. 1912 Υπόμνημα εκλογής: Η ψηφοφορία έγινε στο (Σακελλαρό- - 27 Μαρτ. ναΐδριο της Ιεράς Μονής Αγ. Τριάδος Χάλκης πούλος)· από 1929 στις 26-6-1912. Είναι ο μητροπολίτης, ο οποίος υποδέχτηκε τον απελευθερωτή της Φλώρινας διάδοχο Κων/ντίνο στις 7-11-1912. Εξορίστηκε επί δικτατορίας Παγκάλου το 1926 στο Άγ. Όρος και κατόπιν επανήλθε ως πρώην Φλωρίνης, αλλά μετατέθηκε στην Ι. Μητρόπολη Βερροίας και Ναούσης (1927).

Περίοδος Ε'

Ιερά Μητρόπολις Φλωρίνης

Όνομα **Χρονολογία** **Διάφορες σποραδικές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές**

Χρυσόστομος 27 Μαρτ. Παραιτήθηκε το 1932 για να ηγηθεί της πα- (Καβουρίδης)· 1926 - Οκτ. ράταξης του παλαιού ημερολογίου. από Φιλιατών 1932 και Γηρομε- (Πελαγονίας ρίου και Πελα- 1912-1917) γονίας, μετέ- πειτα αρχιε- πίσκοπος Πα- λαιοημερολο- γιών

Περίοδος ΣΤ'

Ιερά Μητρόπολις Φλωρίνης, Αλμωπίας και Εορδαίας

Όνομα **Χρονολογία** **Διάφορες σποραδικές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές**

Βασίλειος Οκτ. 1932 - Απεχώρησε αφού συμπλήρωσε το 80ο έτος της (Παπαδόπου- Ιαν. 1967 ηλικίας του, βάσει του υπ' αριθμ. 4589/ 10/11/1966 Ν.Δ. «Περί ρυθμίσεως εκκλησια- λος ή Παπαδη- στικών ζητημάτων και άλλων τινών διατάξεων». μητρίου)· από Γιαννιτσών και Γουμενίσσης,

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΒΙΤΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΓΡΑΙΚΟΥ

Η εμφάνιση του Μαξίμου στη Ρωσία συμπίπτει με ριζικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις. Το σημαντικότερο γεγονός στην πολιτική ζωή της χώρας μετά την αποτίναξη του μογγολικού ζυγού είναι η ενίσχυση της απολυταρχικής εξουσίας, μίας εξουσίας που από τα πρώτα της βήματα στοχεύει στην υλοποίηση της ιδέας της Τρίτης Ρώμης.

Η ρωσική Εκκλησία από τη δική της πλευρά όχι μόνο συμπλέει με τις ιδέες αυτές της πολιτικής εξουσίας, αλλά είναι αυτή η οποία με τους οραματισμούς και τη γραφίδα του Ιωσήφ Βολότσκι¹ και στη συνέχεια των μητροπολιτών

1. Ο Ιωσήφ Βολότσκι (κατά κόσμο Ivan Sanin, 1440-1515) προέρχεται από ιερατική οικογένεια και έλαβε το μοναχικό σχήμα σε ηλικία 20 ετών στη μονή Boronskij, στην περιοχή Kalouga της Μόσχας, όπου ηγούμενος ήταν ο Pafnoutij. Στα 1479, μετά τον θάνατο του Pafnoutij εκλέγεται ηγούμενος, αλλά σύντομα φεύγει και από τη μονή, καθώς και από τη δικαιοδοσία του μεγάλου δούκα Ιβάν Γ' (1440-1505), γιατί ήλθε σε ρήξη μαζί του και εγκαθίσταται στην περιοχή του δούκα Boris Volockij, αδελφού του Ιβάν· εδώ 20 χιλιόμετρα έξω από το Volokolamsk ιδρύει τη μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, περισσότερο γνωστή ως μονή Volokolamskij, το στρατηγείο των Ιωσηφιτών και η φρικτή φυλακή του Μαξίμου του Γραικού για 6 χρόνια. Το σημαντικότερο έργο του Ιωσήφ Βολότσκι είναι ο *Φωτιστής (Prasvetitel')* που αποτελεί συμπίλημα διαφόρων έργων των Πατέρων, γι' αυτό και προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Ο *Φωτιστής*, δείκτης των ιδεολογικών τάσεων της εποχής, σώζεται σε δύο μορφές: τη σύντομη, που ολοκληρώθηκε γύρω στα 1503-1504 και την εκτενή, η οποία ολοκληρώθηκε γύρω στα 1510-1511. Οι πρώτοι δέκα λόγοι γράφτηκαν κατά των αιρετικών, ο 11ος περιλαμβάνει τον «Συλλογισμό περί μοναχισμού» και οι λόγοι 12ος-16ος συντάχθηκαν κατά των ακτημόνων. Οι βασικές θέσεις της ιδεολογίας των Ιωσηφιτών, όπως το βαθμιαίο πέρασμά τους στο πλευρό του μεγάλου δούκα, αλλά και στα 1508 η αρχή της διαμάχης τους με τους ακτήμονες, αναπτύσσονται λεπτομερώς στην εκτενή μορφή του *Φωτιστή*, βλ. Ja. Lour'e, *Ideologičeskaja bor'ba rousskoj poublitistike konca XV-načala XVI veka*, Moskva-Leningrad 1960, σ. 261-262, 458-475· *Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi*, Vypusk 2, «Naouka» Leningrad 1988 τ. 1, σ. 435-437· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 76-77. Ακόμη ο Ιωσήφ είναι ο δημιουργός ενός αυστηρού μοναχικού τυπικού. Συνεργάστηκε στενά με τον αρχιεπίσκοπο του Novgorod Γεννάδιο, καθώς και με τον Nil Sorskij προς αντιμετώπιση των αιρετικών. Στις συνόδους του 1503 και του 1504 πέτυχε και πήρε με το μέρος του τον Ιβάν Γ', ο οποίος αρχικά ήταν υπέρ της δημεύσεως της μοναστηριακής περιουσίας και αυτή είναι η πρώτη νίκη που είχε κατά των ακτημόνων. Από το 1507 με αφοσίωση υπηρετεί την κεντρική εξουσία, κάνοντας χρήση της θέσεως του Βυζαντινού διακόνου Αγαπητού ότι ...δ βασιλεύς τῇ μέν οὐσίᾳ ὅμοιος ἐστὶ πᾶσι ἀνθρώποις τῇ δὲ ἐξουσίᾳ τῷ Ὑψίστῳ θεῷ... Στη γραμμή αυτή πιστά θα τον ακολουθήσουν στη συνέχεια οι μητροπολίτες Δανιήλ και Μακάριος. Με την άνοδο του Βασιλείου Γ' ο Ιωσήφ θα κάνει μία πολύ εύστοχη πολιτική κίνηση και θα θέσει τη μονή κάτω από την άμεση

Δανιήλ² και Μακαρίου³ προσδιορίζει και τα πλαίσια μέσα στα οποία θα κινηθεί

προστασία του μεγάλου δούκα, ενέργεια που δυσaréστησε τον αρχιεπίσκοπο του Novgorod Serapion, ο οποίος γι' αυτό τον λόγο τον απομάκρυνε από την Εκκλησία. Καθώς όμως ο Ιωσήφ ήταν το άτομο που ρύθμιζε την κατάσταση, χωρίς χρονοτριβή αυτός που εκδιώχτηκε ήταν ο αρχιεπίσκοπος Serapion, που θέλησε να επιβάλει την τάξη. Η ιδεολογία του Ιωσήφ επέδρασε αποφασιστικά όχι μόνο σε πρόσωπα που διαμόρφωσαν την πορεία της Ρωσίας, όπως λ.χ. ο Ιβάν ο Τρομερός, ο Δανιήλ, ο Μακάριος κ.ά., αλλά γαλούχησε το σύνολο πολλών γενεών με αποτέλεσμα τον 17ο αιώνα οι παλαιόπιστοι να τον ανακηρύζουν στυλοβάτη της παλαιάς θεοσέβειας, βλ. M. Laran, J. Saussay, *La Russie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 177, σημ. 2· Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 1, σ. 434· Χρ. Λασκαριδῆ, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 53-79.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: V. Malinin, *Starec Eleazarova monastiria Filolej i ego paslanija*, Kiev 1902, Priloženija, σ. 128-144· N. A. Kazakova, Ja. S. Lour'e, *Antifeodal'nye eretičeskie dviženija na Rousi XIV-načala XVI v.*, Moskva-Leningrad 1955, Priloženija, *Istočniki po istorii eretičeskikh dviženij konca XIV-načala XV v.*, No 17, 23, 24, 29, 30· P. Pascal, *Avvakum et les débuts du Raskol. La crise religieuse au XVII s.*, Paris 1938, σ. 57, 58, 129, 23, 372· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 229, 319, 387, 390, 593, 613· A. V. Kartašev, *Očerki po istorii russkoj cerkvi*, Pariz' 1959, τ. 1, σ. 396-409. (Στα 1993 από τον εκδοτικό οίκο «TERRA» της Μόσχας κυκλοφόρησε σε φωτοαναπαραγωγή ο πρώτος τόμος του δυσεύρετου αυτού δίτομου έργου του καθηγητή Α. Kartašev, το οποίο για πρώτη φορά τυπώθηκε στα 1959 στο Παρίσι από το YMCA-PRESS)· M. Laran, J. Saussay, *La Russie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 177· D. Goldfrank, *Old and New Perspectives on Josif Volotsky's Monastic Rules*, *Slavic Review* 34, No 2 (1975)· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 1, «Naouka», Leningrad 1988, σ. 434-439.

2. Ο Δανιήλ (δεύτερο μισό του 15ου αι.-1547), εκμεταλλευόμενος τη σύγχυση του πολιτικού και κοινωνικού κλίματος της εποχής, όπου οι πάντες αμφισβητούσαν τα πάντα, και θεραπεύοντας με μεγάλη δεξιοτεχνία τις αδυναμίες του μεγάλου δούκα Βασίλειου Γ', αναρριχήθηκε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα στα ύπατα αξιώματα της μοσχοβίτικης Εκκλησίας. Αν και ο Δανιήλ, όσο ζούσε ο Ιωσήφ Βολότσκι, βρισκόταν στην αφάνεια και παρά το γεγονός ότι ο τελευταίος δεν τον είχε συμπεριλάβει μέσα στους δέκα αξιότερους και ικανότερους να τον διαδεχτούν, ωστόσο αυτός τον Σεπτέμβριο του 1515 τον διαδέχτηκε στην ηγουμένη της μονής Volokolamskij, που ήταν το πρώτο και ισχυρότερο μοναστήρι των Ιωσηφιτών. Ως ηγούμενος ο Δανιήλ ακολούθησε ένα πρόγραμμα πιο αυστηρό από τον προκάτοχό του και δίκαια προκάλεσε την αντίδραση των μοναχών, αλλά ως μητροπολίτης τα λησιμόνησε όλα και έσπευσε να κερδίσει —θα έλεγα— τον χαμένο καιρό. Στις 27.2. 1520 τοποθετείται από τον Βασίλειο Γ' ως μητροπολίτης Μόσχας στη θέση του αποπεμφθέντος Βαρλαάμ και σύντομα δείχνει την υποταγή του στον ευεργέτη του: τον Μάιο του 1523 με δόλο παραδίδει στον μεγάλο δούκα τον ηγεμόνα του Novgorod Vasilij Šemiačič και στα 1525 θα βοηθήσει και πάλι τον ηγεμόνα να πραγματοποιήσει τον δεύτερο γάμο με την Elena Glinskaja. Στη συνέχεια συγκεντρώνει όλη του την προσπάθεια στο να εξουδετερώσει ηθικά με χαλκευμένες κατηγορίες τον Μάξιμο και να προσβάλει την ορθοδοξία των Ελλήνων. Γιατί, ενώ ο Έλληνας αγιορείτης στα 1525 αποπέμφθηκε από την Εκκλησία, στερήθηκε του δικαιώματος της θείας κοινωνίας και της χριστιανικής ταφής, της επιστροφής στην πατρίδα και ενώ καταδικάστηκε επί αιρέσει και επί εσχάτη προδοσία με ισόβια κάθειρξη, στα 1531 βλέπουμε να οδηγείται σε νέα δίκη. Γιατί αυτός ο διασυρμός; Γιατί αυτή η ταπείνωση; Την απάντηση μας τη δίνει η ετυμολογία του δικαστηρίου που διασώζεται στην επιστολή του Ρώσου μητροπολίτη από τις 24 Μαΐου 1525, όπου διαφαίνεται ότι οι εξουθενωτικές ποινές επιβλήθηκαν στον απτόητο Έλληνα για να σωπήσει και να μεταμεληθεί (βλ. Sibirskij spisok φ. 344, π.ό.· Χρ. Λασκαριδῆ, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 272), αλλά ο Μάξιμος ούτε το ένα έπραξε ούτε το άλλο. Στη νέα αυτή δίκη του 1531 δεν υπήρξε καμία αλλαγή και ο Έλληνας αγιορείτης δεν αντιμετώπισε ούτε την ποινή του θανάτου, αλλά ούτε την αθώωση ή την μετατροπή της ποινής του. Αντί όλων αυτών στη δίκη αυτή είχαμε την εκ νέου προσπάθεια του διασυρμού της ορθοδοξίας των Ελλήνων από την Εκκλησία των Ιωσηφιτών. Μετά το

θάνατο του Βασιλείου Γ' ο σπουδαρχίδης Δανιήλ επιχείρησε να επαναλάβει τη γνωστή μέθοδο αναρριχήσεως και με τους βογιάρους που επιτρέπουν τον ανήλικο Ιβάν Δ', αλλά χωρίς επιτυχία, αφού αυτοί τον εξανάγκασαν να υπογράψει μίαν επιστολή ότι παραιτείται από το αξίωμα του μητροπολίτη και στα 1539 τον οδήγησαν στις φυλακές της μονής Volokolamskij, όπου στα 1525 αυτός ο ίδιος είχε διατάξει τον εγκλεισμό του Μαξίμου. Ο Δανιήλ είναι ο συντάκτης 16 λόγων, 18 επιστολών, 16 διδασχών και ποιμαντορικών εγκυκλίων, που κατά καιρούς ένα μέρος είδε το φως της δημοσιότητας από τον μητροπολίτη Μακάριο (*Istorija rousskoj cerkvi*, SPb 1874, τ. 7, σ. 393-394), τον V. I. Žmakin (*Mitropolit Daniil i ego sočinenija*, Moskva 1881), τον V. G. Droužinin (*Neskol'ko neizvestnykh literatournykh pamiatnikov iz sbornika XVI-go v.*, LZAK vyp. 21, (1909) 36-38, 45-106, 113-114 (No No 2, 6-31, 33) PLDR. Kon. XV-1-ia pol. XVI v., 1984, σ. 520-533, 749-750· πρβ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 245.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Akty istoričeskie, sobrannye i izdannye Arkheograficeskoïu komissiei, SPb 1841, τ. 1, No 293, σ. 534-537· Pamiatniki starinnoj rouskoj literatoury, izdavaemye grafom Grigoriem Koubelevym-Bezborodko, SPb 1862, vypouk 4, σ. 194-204· P. Pascal, *Avvakum et les débuts du Raskol. La crise religieuse au XVIIe s.*, Paris 1938, σ. 67· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 61, 78, 80, 226, 246, 258, 260, 303, 338, 382, 465, 595, 596, 598, 611-613· A. V. Kartāev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, Pariž 1959, τ. 1, σ. 417-421· M. Laran, J. Saussey, *La Russie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 169, 191· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypouk 2, Čast' 1, «Naouka», Leningrad 1988, σ. 182-185.

3. Μακάριος (1481/1482-1563). Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μία προσωπικότητα που δημιούργησε και κατεύθυνε τα σημαντικότερα γεγονότα της εκκλησιαστικής και πολιτικής ζωής της Ρωσίας και δεν συμπορεύτηκε απλώς με αυτά, ωστόσο τα βιογραφικά του στοιχεία είναι πενιχρά με εξαίρεση τους τρεις τελευταίους μήνες της ζωής του. Ο Μακάριος έλαβε το μοναχικό σχήμα στα τέλη του 15ου αιώνα στη μονή Pafnoutievo-Borovskij. Τον Φεβρουάριο του 1523 φέρεται ότι ο Δανιήλ τον χειροτόνησε αρχιεμνδρίτη της μονής Louženskij. Στις 4.3.1526 γίνεται αρχιεπίσκοπος Novgorod, μία θέση που κατά την άποψη του A. N. Nasonov και της N. A. Kazakova την κατέλαβε γιατί βοήθησε αποφασιστικά στο διαζύγιο του Βασιλείου Γ'. Ακόμη, είναι γνωστοί οι αγώνες του Μακαρίου προς ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και οι προσπάθειές του να αποθαρρύνει τους μικρούς δούκες για την απόκτηση κάποιας αυτονομίας. Ο Μακάριος από το 1528 έλαβε σημαντικά μέτρα προς διοργάνωση της μοναστικής ζωής στην επαρχία του και ενθάρρυνε την ανάπτυξη της αgioγραφίας και της αντιγραφής κωδίκων από ειδικευμένους αντιγραφείς. Στις 16.3.1542 ανέρχεται στο θρόνο της μητρόπολης Μόσχας και από το 1547 γίνεται το ισχυρό πρόσωπο το οποίο όχι μόνο κατευθύνει τα εκκλησιαστικά πράγματα της χώρας αλλά και τα πολιτικά μέχρι του σημείου να αναπληρώνει τον ηγεμόνα απουσιάζοντα. Ωστόσο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1550 η επιρροή του στον νεαρό ηγεμόνα αρχίζει να ατονεί και στα 1560 είναι ανύπαρκτη. Αν και η ρωσική Εκκλησία του ανακηρύζει άγιο στη σύνοδο των 6-9 Ιουνίου 1988 με την ευκαιρία του εορτασμού των χιλίων χρόνων από τον εκχριστιανισμό των Ρώσων, ωστόσο πολύ νωρίς μετά τον θάνατό του αναφέρεται μεταξύ των αγίων. Ο Μακάριος, έχοντας προ οφθαλμών τις συνέπειες των παρεμβάσεων του μητροπολίτη Δανιήλ, αλλά και τη ρευστότητα των πολιτικών πραγμάτων ως το 1547, κράτησε προς όλους ίσες αποστάσεις και βγήκε κερδισμένος. Πολλοί θα νομίσουν πως ο Μακάριος είδε με συμπάθεια και πως έδειξε κατανόηση στο δράμα του Μαξίμου, αλλά χωρίς παρέκκλιση συνέχισε τη γραμμή του προκατόχου του, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 276, 277. Και αυτό δεν το λέγω του λόγου ότι μετά την πρώτη δίκη του 1525 ο Μακάριος είναι αυτός που ως αρχιεπίσκοπος Novgorod, στηριζόμενος στην ένορκο κατάθεση του Vassian Rousanin, κατήγγειλε στον μητροπολίτη Δανιήλ τον Μάξιμο και τον Patrikeev, γιατί ορισμένα σημεία στη μετάφραση του βίου της Παναγίας του Συμεών του Μεταφραστού θεωρήθηκαν υβριστικά, και κατά συνέπεια τυπικά τουλάχιστον αυτός στάθηκε η αφορμή για τη νέα δίωξη του Μαξίμου, αφού η παρωδία της νέας δίκης του 1531 δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μία έντονη αντιπαράθεση της Μοσχοβίτικης μονορροδοξίας

το θεοκρατικό και απολυταρχικό βασίλειο της Μοσχοβίτικης μονορροδοξίας.

Έτσι ο Μάξιμος φθάνοντας στη Ρωσία βρίσκει μία Μόσχα η οποία ζει μέσα στον πυρετό της μονορροδοξίας της και όπου η ιδέα της Τρίτης Ρώμης περνά σαν σκυτάλη από το έργο *Izloženie paskhalii* του μητροπολίτη Ζωσιμά⁴ στη

προς την Ορθόδοξη Ανατολή. Αν ο μητροπολίτης Δανιήλ στο πρόσωπο του Μαξίμου κάνει το πρώτο επίσημο βήμα, το οποίο αντιστρατεύεται προς την ελληνική Εκκλησία, ο διάδοχός του όχι μόνο απλώς το υιοθετεί, αλλά και προβαίνει σε μία σειρά ενεργειών, ώστε η ιδέα της Τρίτης Ρώμης από το στάδιο της θεωρίας να περάσει σ' αυτό της πράξης. Οι ενέργειες αυτές ήταν: Στα 1537 η τρίτη διασκευή του βίου του Michail Klopskij· στα χρόνια 1541-1554 η σύνταξη του δωδεκάτομου έργου *Μεγάλη Σύνοψη Αναγνωσμάτων* στα 1547 όπου οι Ρώσοι επίσημα δίνουν στην εξουσία τους θεοκρατικό χαρακτήρα και ο Ιβάν Δ' παίρνει τον τίτλο του αυτοκράτορα και χριείται κεφαλή της Εκκλησίας· στις συνόδους του 1547 και 1549 έχουμε την ανακήρυξη νέων Ρώσων αγίων· στα 1551 έχουμε τη σύγκληση της Stoglav, όπου η ρωσική Εκκλησία παίρνει επίσημα θέση κατά της ελληνικής εθιμοτυπίας· στη δεκαετία του 1550 έχουμε την εμφάνιση του *Letopiseč načala carstva*· στα 1557 τους ιδιόνοτες της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας να ζητούν από την Κωνσταντινούπολη την αναγνώριση του βασιλικού αξιώματος στον Ρώσο ηγεμόνα· στα 1560 έχουμε την εμφάνιση της *Stepennaja Kniga* κ.τ.λ.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Akty, sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossijskoj imperii Arkheografičeskoj ekspedicii Akademii nauk, SPb 1836, τ. 1, No 184/IV, 213, 229, 253· Akty istoričeskie, sobrannye i izdannye Arkheografičeskoj komissii, SPb 1841, τ. 1, No 159, 160, 172, 239, 292, 300· V. Žmakin, *Mitropolit Daniil i ego sočinenija*, Moskva 1881, Priloženija, σ. 57-62, 84-85· στον ίδιο, *ČOJDR kn. 2* (1881) Priloženija, σ. 57-62, 84-85· A. N. Popov, *Bibliografičeskie materialy*, Moskva 1889, Vypusk 18, σ. 34-36· Polnoe sobranie rouskich letopisej, SPb 1904, τ. 13, Čast' 1, σ. 159, 163, 180-183, 186, 192-197, 225-227, 252-254, Čast' 2, σ. 479-482, 489-494· P. Pascal, *Avvakum et les débuts du Raskol. La crise religieuse au XVIIe s.*, Paris 1938, σ. 57, 58, 129, 157, 200, 294, 301, 305, 306· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 144, 177, 205, 330, 335, 338, 342, 343, 378, 395, 419, 422, 435, 451, 482, 622· A. V. Kartashev, *Očerki po istorii rouskoj cerkvi*, Pariž 1959, τ. 1, σ. 424-433· M. Laran, J. Saussay, *La Russie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 148-150, 156· D. S. Miller, *The Velikie Minei Četii and Stepennaia Kniga of Metropolitani Makarii and the Origin of Russian National Consciousness, Forschungen zur östereuropäischen Geschichte*, Berlin 1979· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 2, «Naouka» Leningrad 1989, σ. 76-88.

4. Ο Ζωσιμάς διατέλεσε μητροπολίτης πάσης Ρωσίας κατά την περίοδο 1490-1494, ενώ ωρίτερα τον βρίσκουμε αρχιεπίσκοπο στη μονή Simonon της Μόσχας. Στα 1490 συγκαλεί τη σύνοδο και καταδικάζει τους αιρετικούς του Novgorod και σύντομα αναθέτει σε επιτροπή ιεραρχών τη σύνταξη νέου πασχαλίου, καθότι το προηγούμενο έληγε. Έτσι, στα 1492, επωφελούμενος αυτού του γεγονότος στην εισαγωγή του νέου Πασχάλιου (*Izloženie paskhalii*) αναπτύσσει την άποψη ότι πλέον η Μόσχα «κατέστη η νέα πόλη του Κωνσταντίνου» (βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 230-232). Κατά την περίοδο αυτή (1492-1494) ο Ιωσήφ Βολότσκι του προσάπτει την κατηγορία ότι είναι μαθητής του αιρετικού πρωτοπρεσβύτερου Ανδρέα από το Novgorod, αλλά και ότι απορρίπτει την πέραν του τάφου ζωή, αποδίδοντάς του τα λόγια: «Δεν υπάρχει, λέγει, δεύτερα παρουσία του Χριστού, ούτε, λέγει, ουράνια βασιλεία αγίων· πέθανε, αν κάποιος πέθανε και θα παραμείνει σ' αυτήν την κατάσταση». Στα 1494 ο Ζωσιμάς υποχρεώνεται να απομακρυνθεί. Στους κώδικες των χρονικών του 16ου αιώνα στερεότυπα ως αιτία αναφέρεται πως υπέρμετρα εξαρτιόταν από τα οιονοπευματώδη ποτά και ότι δεν επέδειξε ζήλο για την εκκλησία του Θεού. Αρχικά τον είχαν περιορίσει στη μονή Simonon και κατόπιν στη μονή της Αγίας Τριάδος, αλλά ο ίδιος δεν έπαυσε να συμπεριφέρεται ως εν ενεργεία αρχιερέυς.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Rousskaja istoričeskaja biblioteka, izdavaemaja

γνωστή επιστολή του Φιλοθέου⁵ με τη συνδρομή βέβαια των κατευθυνόμενων

Arkheografičeskoiu komissieiou, SPb 1880, τ. 6, Čast' 1 (2e izdanie SPb 1908), No 118, stb. 795-802· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 82, 160, 572· A. V. Kartashev, *Očerki po istorii Rousskoj cerkvi*, Pariž 1959, τ. 1, σ. 387· D. Stremoukhoff, Moscow the Third Rome: sources of the doctrine, *Speculum*, 28 No 1 (1953) 92-97· N. A. Kazakova, Ja. S. Lour'e, *Antifeodal'nye, eretičeskie dvizenija na Rousi XIV-načala XVI v.*, Moskva-Leningrad 1955, No 20, σ. 382-386· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 1, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 364-367.

5. Τα στοιχεία που υπάρχουν για τον Ιωσηφίτη μοναχό της μονής Eleazarov του Πσκοφ Φιλόθεο, ο οποίος έζησε στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, είναι ελάχιστα και, καθώς το όνομά του άμεσα συνδέεται με την ιδέα της Τρίτης Ρώμης, του αποδίδεται η κατ'εξουσία, χωρίς βεβαιότητα, ενός σημαντικού αριθμού έργων. Έτσι ο A. A. Šakhmatov πιστεύει πως ο Φιλόθεος είναι ο συντάκτης του *Ρωσικού Χρονογράφου* (*Pousskij Khronograf*) στα 1512, ενώ διαφωνούν ο A. A. Zimin (βλ. *Rossija na poroge novogo vremeni*, Moskva 1972, σ. 342-343) και ο O. V. Tvorogon (βλ. *Drevne-rousskie khronografy*, Leningrad 1975, σ. 205). Ακόμη ο Šakhmatov, καθώς και ο A. H. Nasonov (βλ. *Istorija rousskogo letopisanija XI-načala XVIII veka*, Moskva 1969, σ. 327-328) υποστηρίζουν πως ο Φιλόθεος συμμετείχε και στη διαμόρφωση του κώδικα του 1547 του Πσκοφ, ενώ κατά τον M. Laran (βλ. *La Russie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 153, σημ. 1) ο μοναχός αυτός έζησε ως το 1542. Το όνομα του μοναχού Φιλοθέου συνδέεται και με κάποια επιστολή περί προσβολών κατά της ρωσικής Εκκλησίας, της οποίας κατά τον V. Malinin και τη N. N. Maslenikova αποδέκτης θεωρείται ο Ιβάν Δ' (1533-1585), ενώ κατά την άποψη του O. Ogloblin και του N. E. Andreev απευθύνεται προς τον Ιβάν Γ' (1440-1505). Πάντως η επιστολή αυτή, όπως και ακόμη μία, η οποία ως θέμα έχει το σημείο της τελείωσης του Σταυρού (γραμμένη γύρω στα 1510-1511 —όπως πιστεύεται και αυτή από τον Φιλόθεο—), καθώς είναι έντονα εμποτισμένες με τη θεωρία της Τρίτης Ρώμης, αποτέλεσαν τη βάση για τη σύνταξη των ποιμαντορικών εγκυκλίων του μητροπολίτη Μακαρίου στα τέλη της δεκαετίας του 1530 και σε όλη τη δεκαετία του 1540. Με περισσότερη βεβαιότητα αποδίδονται στο Φιλόθεο τα έργα: *Επιστολή επί τη ευκαιρία θανατηφόρου επιδημίας*, *Επιστολή κατά των αντιδρώντων στη θέληση του Θεού*, και η *Επιστολή κατά των αστρολόγων*, που απευθύνονται στο γνωστό γραμματέα Mikhail Misiour' Minoukhin. Στην *Επιστολή κατά των αστρολόγων*, που πιστεύεται ότι γράφτηκε γύρω στα 1523-1524, ο Φιλόθεος, ανασκευάζοντας τις θέσεις του Γερμανού ιατρού της ρωσικής αυλής Nikolaj Boulev και την άποψη του τελευταίου ότι το πρωτείο στο χριστιανικό κόσμο σταθερά το κατέχει η παπική Ρώμη, ισχυρίζεται πως η υπεράσπιση του χριστιανισμού πέρασε στο ρωσικό κράτος, καθότι ούτε η πρώτη Ρώμη ούτε η δεύτερη, η Βασιλεύουσα, δεν είναι ικανές να παίξουν αυτό το ρόλο. Αλλά, στο σημείο αυτό θα υπενθυμίσω πως τον Nikolaj Boulev τον αντιμετώπισε νωρίτερα ο Μάξιμος μόλις έφθασε στη Μόσχα. Όσο για την επιστολή προς τον Βασίλειο Γ' (1505-1533), που —όπως πιστεύω— γράφτηκε γύρω στα 1522 [βλ. Χρ. Λασκαρίδης, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα (17ος αιώνας)*, Ιωάννινα 1988, σ. 174-175], ο Φιλόθεος δεν είναι ο εκφραστής μιας νέας ιδέας, αλλά αυτός που με τον δικό του τρόπο διατύπωσε εναργέστερα την άποψη την οποία εντέχνως διαχέτευαν από το 1459 στη ρωσική κοινωνία οι ιδεολόγοι της τσαρικής αυλής και της ρωσικής Εκκλησίας. Γιατί, στην πραγματικότητα η θεωρία αυτή του μοναχού Φιλοθέου *Μόσχα - Τρίτη Ρώμη* είναι καρπός του έργου του μητροπολίτη Μόσχας Ζωσιμά, ο οποίος στα 1492 είχε διακηρύξει ότι πλέον η Μόσχα κατέστη η νέα πόλη του Κωνσταντίνου, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 1, σ. 366· Χρ. Λασκαρίδης, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 231. Ωστόσο, για ένα μεγάλο ακόμη διάστημα η ιδέα της Τρίτης Ρώμης, όπως ακριβώς αυτή διατυπώθηκε από τον Φιλόθεο θα εξακολουθήσει να διατηρεί τη γνωστή μορφή διαδόσεώς της μέσω αυτών των επιστολών και των συμπληρωμάτων τους και μόνο στα τέλη του 16ου αιώνα θα διεισδύσει στα επίσημα έργα της ρωσικής ιδεολογίας (το *άσπρο επανωκαλύμμαυχο*, η *δημιουργία της Μόσχας κ.ά.*), οπότε στα μέσα του 17ου αιώνα θα γνωρίσει ημέρες δόξας στα έργα των παλαιόπιστων, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 471.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: V. Malinin, *Starec Eleazarova monastyria Filofej i ego*

θρύλων, όπως είναι η *Poslanie o Monomakhovom vence* και η *Skazanie o kniaz' iakh Vladimirskikh*⁶.

Η επιστολή του μοναχού Φιλοθέου *Moskva-Tretii Rim*, που κάνει την εμφάνισή της γύρω στα 1522, είναι ένα έργο, το οποίο αναφέρεται στον νέο ρόλο που καλείται πλέον να διαδραματίσει η Μόσχα στην πολιτική και θρησκευτική σκηνή της παγκόσμιας ιστορίας, με την υπογράμμιση πως η ολοκλήρωση της νέας αυτής τάξης πραγμάτων ανατέθηκε από τη θεία Πρόνοια στον Ρώσο ηγεμόνα.

Αλλά, το πιο σημαντικό γεγονός αυτών των ετών, που έχει δυσμενέστερες επιπτώσεις στην τύχη του Έλληνα λογίου, είναι ότι στη δεκαετία του 1520 η τσαρική εξουσία στο πρόσωπο του Βασιλείου Γ', ενώνεται οριστικά πλέον με τους Ιωσηφίτες, που είναι οι δημιουργοί και οι εκφραστές της θεωρίας της *θεοκρατικής απολυταρχίας*⁷. Αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης μεταξύ των άλλων ήταν η βίαιη απομάκρυνση και ο περιορισμός σε μονή του μητροπολίτη Μόσχας Βαρλαάμ (1511-1522)⁸ και η αναρρίχηση στο θρόνο του Δανιήλ (1522-1539).

Ο μητροπολίτης Μόσχας Βαρλαάμ, ακολουθώντας το παράδειγμα του *Sergij Radonezskij*, του *Kirill Belozerskij*, του *Ferapon Belozerskij*, του *Paisij Jaroslavon* και άλλων πνευματικών μορφών της ρωσικής Εκκλησίας, είναι ένας από τους επώνυμους που δεν θέλησε να συμβιβαστεί και να δηλώσει υποταγή στους κρατούντες. Ακόμη στο πλευρό του —και αυτό έχει μεγάλη σημασία—

poslanija, Kiev 1901· A. A. Šakhmatov, *K voprosu o proiskhoždenii Khronografa*, *SORJAS* 66, No 8 (1899)· M. Θ. Λάσκαρι, *Το Ανατολικό ζήτημα, 1800-1923*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 229· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 174, 286, 289, 472, 592, 644, 335, 338, 342, 343, 378, 395, 419, 422, 435, 451, 482, 622· M. Laran, *J. Saussay, La Russie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 153-154· N. N. Maslennikova, *Ideologičeskaja bor'ba v pskovskoj literatoure v period obražovanija Rousskogo centralizovannogo gosudarstva*, *TODRL* 8 (1951) 187-217· στην ίδια, *K istorii soždanija teorii «Moskva-Tretij Rim»*, *TODRL* 18 (1962) 569-581· D. Stremoukhoff, *Moscow the third Rome: Sources of the Doctrine*, *Speculum* 28, No 1 (1953) 84-101· A. L. Gol'dberg, *Tri «poslanija Filofeja»*, *TODRL* 23 (1974) 68-97· στον ίδιο, *I deja «Moskva-Tretij Rim» v cikle sočinenij pervoj poloviny XVI veka*, *TODRL* 37 (1983) 139-149· Slovar' knižnikov i kniznosti drevnej Rousi, *Vypousk* 2, *Čast' 2*, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 471-473.

6. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 237-239.

7. Βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 1, σ. 121.

8. Ο μητροπολίτης Βαρλαάμ δεν είναι μόνο ότι συμπαθούσε την παράταξη των ακτημόνων, αλλά ήταν και ο πραγματικός προστάτης του Μαξίμου του Γραικού, τον οποίο ήδη επί των ημερών του πολλά ισχυρά άτομα, υψηλώς ιστάμενα, άρχισαν να τον επιβουλεύονται. Κατά την προσωπική αντίληψη του Herbestein, πρεσβευτή του αυτοκράτορα Μαξιμιλιανού, και την άποψη του Karamzin, ο Βαρλαάμ δεν ήταν ο άνθρωπος που θα μπορούσε να γίνει το τυφλό όργανο του φιλόδοξου Βασιλείου Γ', γι' αυτό και ο τελευταίος όχι μόνο βία τον απομάκρυνε από τον θρόνο, αλλά και —όπως αναφέρει ο χρονογράφος της εποχής— σιδεροδέσμιο, ως απλό μοναχό τον περιόρισε στη μονή Kamennyj πλησίον της λίμνης Koubenskoje.

παραμένει ένα ανώνυμο πλήθος κληρικών, μοναχών και πιστών, που αρνήθηκε να απομακρυνθεί από τη βυζαντινή παράδοση, ένα πλήθος που είχε τη δική του θέση και διαδραμάτισε το δικό του ρόλο στη δύσκολη αυτή περίοδο.

Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η τοποθέτηση του μητροπολίτη Δανιήλ, χωρίς την επικύρωση της Κωνσταντινουπόλεως, είναι και η αρχή του τέλους του Έλληνα αγιορείτη. Η προσήλωση του Μαξίμου στη βυζαντινή παράδοση και η βαθιά του πίστη στην εθιμοταξία της Ορθόδοξης Ανατολής δεν του επιτρέπουν να σιωπήσει και να μην θεωρήσει μία τέτοια ενέργεια ως αυθαίρετη και αντικανονική. Αναζητεί επίμονα να πληροφορηθεί τους λόγους για τους οποίους στις ακολουθίες οι Ρώσοι δεν μνημονεύουν τον Οικουμενικό Πατριάρχη, αλλά και γιατί δεν τοποθετούν τον μητροπολίτη τους όπως πρώτα κατά το παλαιόν έθος.

Ο Μάξιμος —είναι αλήθεια— στάθηκε το μεγαλύτερο ηθικό εμπόδιο στα δόλια σχέδια της Μοσχοβίτικης μονορροδοξίας, αλλά δεν ήταν το μόνο. Η αποδοχή από τον Βασίλειο Γ' του πολιτικού δόγματος το οποίο καλλιέργησαν οι Ιωσηφίτες, είχε ως συνέπεια τις εκτεταμένες αλλαγές πολιτικών και εκκλησιαστικών προσώπων προς ενίσχυση και στερέωση της απολυταρχικής εξουσίας.

Στην νέα λοιπόν αυτή τάξη πραγμάτων, που επιδίωκε η Μόσχα, δεν ήταν μόνο η βίαιη απομάκρυνση του καλοκάγαθου μητροπολίτη Μόσχας Βαρλαάμ, ούτε και η πομπώδης αναρρίχηση του Ιωσηφίτη Δανιήλ, ο οποίος στην ενθρόνισή του κατά τρόπο προκλητικό επανέλαβε τον όρκο ότι αρνιόταν να δεχτεί την τοποθέτηση από την Κωνσταντινούπολη, έναν όρκο τον οποίο ανελλιπώς από το 1476 έδινε η Μόσχα⁹.

Ο Δανιήλ, πειθήνιο και άβουλο όργανο καθώς ήταν της πολιτικής εξουσίας, πρόσφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στον ηγεμόνα της Μόσχας, γεγονός που του εξασφάλισε την αναρρίχηση στο μητροπολιτικό θρόνο. Μια από τις σημαντικότερες υπηρεσίες πιστεύω πως ήταν κι αυτή που με δόλο παρέσυρε και παρέδωσε στον Βασίλειο Γ' τον ημιαυτόνομο ηγέτη της βόρειας Ρωσίας, τον ηγεμόνα του Novgorod Vasilij Šemiačič, για να ενισχύσει την πολιτική δύναμη του πρώτου. Αυτό συνέβη τον Μάιο του 1523 όπου ο Δανιήλ, εκμεταλλευόμενος το κύρος του θεσμού του μητροπολίτη Ρωσίας, ένα θεσμό τον οποίο η Κωνσταντινούπολη αιώνες τώρα είχε αναγάγει σε πηγή συμφιλίωσης και ομόνοιας μεταξύ των ηγεμόνων της αχανούς αυτής χώρας¹⁰, εγγυήθηκε για την ακεραιότητα της ζωής του Vasilij Šemiačič και τον έπεισε να έρθει στη Μόσχα για συνομιλίες με τον Βασίλειο Γ'. Ο τελευταίος συνέλαβε αμέσως τον πολιτικό του αντίπαλο και τον φυλάκισε, ενώ ο Δανιήλ όχι μόνο δεν αντέδρασε γι' αυτή την παρασπονδία,

9. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 247-248.

10. Βλ. Θ. Ζήση, *Κωνσταντινούπολη και Μόσχα*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 28, 53.

αλλά και ετέλεσε δοξολογία που ο Θεός απήλλαξε τον ηγεμόνα από έναν ανεπιθύμητο εχθρό.

Το άτομο που ευθέως τόλμησε να υψώσει το ηθικό του ανάστημα στην κατάφορη αυτή αδικία ήταν ο ηγούμενος Porfirij. Συγκεκριμένα, στα τέλη της άνοιξης του 1524, όταν ο Βασίλειος Γ΄ επισκέφτηκε τη μονή της Αγίας Λαύρας, ο Porfirij τον παρακάλεσε να ελευθερώσει τον Šemiatič. Ο ηγεμόνας ήταν ανένδοτος και σύντομα, το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους τον έπαψε από ηγούμενο και τον απομάκρυνε στην έρημο Beloozero. Αλλά το πιο ενδιαφέρον σε όλη αυτή την ιστορία είναι πως σε μία ακόμη καίρια θέση, όπως ήταν αυτή της ηγουμενίας στην Αγία Λαύρα, προωθήθηκε ένα ακόμη σημαίνον στέλεχος των Ιωσηφιτών, ο Arsenij Soukhorousov, ο οποίος με ιδιαίτερο ζήλο πήρε μέρος στη σκευωρία κατά του Μαξίμου.

Ακόμη, αιφνιδίως από το 1522 ο Γιούρι Τραχανιώτης¹¹, αυλάρχης της

11. Ο Γεώργιος Τραχανιώτης (δεύτερο μισό του 15ου - πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα), ο επονομαζόμενος Μικρός, είναι γιος του Δημητρίου και ανεψιός του Γεωργίου Τραχανιώτη, του επονομαζόμενου Πρεσβυτέρου. Έκανε την εμφάνισή του στη Μόσχα στα 1472 συνοδεύοντας τη Σοφία Παλαιολογίνα. Πάντα μνημονεύεται ως μεγάλος και πετυχημένος διπλωμάτης, ο οποίος σε επίσημες συνομιλίες με την Υψηλή Πύλη και με τον αυτοκράτορα της Γερμανίας εκπροσώπησε τον ηγεμόνα της Μόσχας και θαυμάστηκε για την ευρυμάθειά του. Ο ηγεμόνας είχε μεγάλη εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του, γι' αυτό και τον κατέστησε Μέγα θησαυροφύλακα και φύλακα της Μεγάλης σφραγίδας του Κράτους. Παρολίγο και ο γιος της Σοφίας, να νυμφευόταν Ελληνίδα, την κόρη του Γεωργίου του Μικρού, αλλά την τελευταία στιγμή ο Βασίλειος Γ΄ πήρε την Sabourovna Solomonid. Ρώσοι μελετητές, κρίνοντας το αποτυχημένο αυτό συνοικέσιο, ομιλούν για προσπάθεια του Γεωργίου του Μικρού να παγιώσει τη θέση του στην αυλή. Δεν αμφιβάλλω, αλλά ο Γεώργιος για τον μεγάλο δούκα ήδη εκείνη την περίοδο ήταν αναντικατάστατος, καθότι —όπως αναφέρει ο Ν. Καραμζίν— ακόμη και ασθενή ο ηγεμόνας διέταζε ανώτερους υπαλλήλους να τον μεταφέρουν με φορείο στα ανάκτορα, για να τον συμβουλευέται, ενώ στους πάντες —πλην του τσάρου— απαγορευόταν να εισέρχονται εποχούμενοι στην αυλή των ανακτόρων. Ο λόγος, λοιπόν, που δεν προτιμήθηκε η Ελληνίδα πρέπει να αναζητηθεί κάπου αλλού. Είναι γνωστό πως από το 1499 και μέχρι το 1504 οι Έλληνες Δημήτριος Ιβανόφ, Ράλλης, Μητροφάνης Θεόδωροφ Καρατσιάροφ περιέρχονταν την Ιταλία, καθώς και ο Γεώργιος ο Μικρός τη Γερμανία, για να φέρουν στη Μόσχα επιστήμονες και τεχνίτες ειδικούς στην κατεργασία του αργύρου, την τηλεβοποιία και την τοιχοποιία, βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 586-587. Και καθώς η ρωσική αυλή κατακλύστηκε από Έλληνες, η δημιουργία ενός κλίματος δυσaráσκειας και αποστροφής εναντίον τους ήταν κάτι το αναμενόμενο. Έτσι στα 1505, λαμβάνοντας υπόψη το κλίμα της εποχής, αλλά και το γεγονός ότι η Sabourovna ήταν απλώς η κόρη ενός άσημου και άγνωστου κατώτερου αξιωματικού, προσωπικά την επιλογή της την αποδίδω στην προσπάθεια των Ρώσων αυλικών να περιορίσουν —αν όχι να απαλλάγουν— την επιρροή των Ελλήνων στη ρωσική αυλή. Ένα μεγάλο μέρος των πληροφοριών για τον Γεώργιο του Μικρό το αντλούμε από τον Herbestein, όπου και αυτός τον παρουσιάζει ως τον λαμπρότερο σύμβουλο του βασιλείου: *άνδρα εξαίρετης και πολύπλευρης μόρφωσης και μεγάλης πείρας*, βλ. S. Gerberstein, *Zapiski o Moskovii*, Moskva 1988, σ. 106. Κατά τις πληροφορίες και πάλι του Herbestein ο Γεώργιος ο Μικρός, λόγω της ενεργούς συμμετοχής του στις θρησκευτικές έριδες ότι τα λειτουργικά βιβλία της ρωσικής Εκκλησίας ήταν λαθεμένα, σύντομα απαλλάχτηκε από τα υψηλά του καθήκοντα και έχασε την εύνοια του Βασιλείου. Αλλά ο ηγεμόνας, καθώς με κανένα τρόπο δεν μπορούσε να αποφασίσει χωρίς να τον συμβουλευτεί, του ανέθεσε έτερα καθήκοντα και τον περιέβαλε και πάλι με την εμπιστοσύνη του, βλ. S. Gerberstein, *Zapiski o Moskovii*, ό.π., σ. 65. Δείγμα της εμπιστοσύνης αυτής του ηγεμόνα στο πρόσωπό του αποτελεί και το γεγονός ότι ο Βασίλειος στα 1517 του ανέθεσε

Σοφίας Παλαιολογίνας, μυστικός σύμβουλος και μέγας θησαυροφύλακας του τσάρου, απαλλάσσεται από τα καθήκοντά του και χάνει την εύνοια του Βασιλείου Γ', γιατί τόσο αυτός όσο και άλλοι Έλληνες, μέσα στους οποίους και ο Μάξιμος, αντέδρασαν έντονα στην άποψη της Μόσχας ότι η ελληνική Εκκλησία είχε καταρρεύσει. Έτσι, από την περίοδο αυτή το όνομα των Τραχανιωτών δεν αναφέρεται πλέον στα επίσημα έγγραφα της ρωσικής αυλής.

Για τον ίδιο λόγο την περίοδο αυτή, όπως αναφέρουν τα τσαρικά αρχεία, απομακρύνθηκε από την ενεργό υπηρεσία ο πρίγκιπας M. D. Šeniatev, ανεψιός του Vassian Patrikeev, και διώχτηκαν ο Μάρκος ο Γραικός, έμπορος από την Κάφφα και η Maška, κόρη του Έλληνα αρχιτέκτονα Αλεβίζου του Νέου, ο οποίος, προερχόμενος από το Μιλάνο, είχε εγκατασταθεί μόνιμως στη Μό-

τη διενέργεια ανακρίσεων για την προδοσία του πρίγκιπα Vasilij Šemiačič, ο οποίος είχε κληρονομικά δικαιώματα επί του θρόνου, καθώς και στα 1521 την ανάκριση για τις συνθήκες απόδρασης στο εξωτερικό του πρίγκιπα του Riazan' Ivan Ivanovič, βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 564, σημ. 53, 581, σημ. 287, 583, 584, 586, 587· S. Gerberstein, *Zapiski o Moskovii*, ό.π., σ. 65, 106· Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 437· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkov'na Rousi XIV-XVI vv. Podvižniki roussoj cerkvi*, «Ναουκα» Novosibirsk 1991, σ. 199. Ο Γεώργιος — όπως μας πληροφορεί ο πατέρας του Δημήτριος — ανήκε στον κύκλο του αρχιεπισκόπου του Novgorod Γενναδίου κατά των αιρετικών και κάποτε καθυστέρησε να αποστείλει στον μορφωμένο αυτό ιεράρχη τη μετάφραση ενός λόγου, γιατί δεν είχε ελεύθερο χρόνο. Ο Γεννάδιος όμως — όπως βεβαιώνει ο Δημήτριος — όχι μόνο δεν τον επιτίμησε για την ολιγωρία του, αλλά και έδειξε πλήρη κατανόηση, βλ. *Orisanie slavianskikh roukopisej biblioteki Svjato-Traickoj Sergievoj Lavry*, Moskva 1879, τ. 3 σ. 122· πρβ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 437. Ο Ja. S. Lour'e (βλ. *Ideologičeskaja bor'ba v roussoj poubličistike konca XV-načala XVI v.*, Moskva-Leningrad 1960, σ. 269) πιστεύει πως εδώ λόγος γίνεται για τον Γεώργιο Τραχανιώτη, τον Πρεσβύτερο, θείο του Μικρού, χωρίς όμως και να πείθει. Ακόμη, σε συλλογή του 17ου αιώνα (*GIM*, συλλογή Vakhrameeva, No 226, φ. 123) ο Γεώργιος ο Μικρός είναι ο συντάκτης μιας επιστολής προς τον αρχιεπίσκοπο του Novgorod Γεννάδιο *Περί του τριπλού αλληλούια*. Τέλος ο A. L. Khoroshevič (βλ. *Rousskoe gosoudarstvo v sisteme Meždounarodnykh otnošenij konca XV-načala XVI v.*, Moskva 1980, σ. 230, 246-247) ισχυρίζεται πως αυτός ο Τραχανιώτης είναι ο ίδιος ο κυρ Γεώργιος, από τον οποίο ο Μάξιμος έλαβε τη μετάφραση του Lucidarius (*Χρυσούς μαργαρίτης*, βλ. *Sočinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. Γ', σ. 226-236) και προς τον οποίο ο σοφός αγιορείτης στη συνέχεια απέστειλε την έντονη κριτική, που άσκησε προς το έργο αυτό, βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 108-111· A. I. Ivanov, *Literaturnoe nasledie Maxima Greka. Kharakteristika, atribucii, bibliografija*, Leningrad 1969, σ. 129, No 169· Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 438. Παρά την επιφυλακτικότητα των ερευνητών σήμερα, προσωπικά πιστεύω πως η άποψη του Khoroshevič δεν στερείται λογικής και σύντομα θα επανέλθω στο θέμα αυτό.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: A. Sobolevskij, *Perevodnaja literatoura moskovskoj Rousi XIV-XVII vekov*· Bibliografičeskie materialy, *Sbornik otdelenija roussskogo jazika i slovesnosti*, S-Peterbourg 1903, τ. LXXIV, σ. 40· B. I. Dounaev, *Prepodobnij Maxim Grek i grečeskaja ideja na Rousi v XVI veke*, Moskva 1916, σ. 13-15· V. I. Sava, *O Posol'skom prikaze v XVI v.*, Khar'kov 1917, Vypusk 1, σ. 272-273· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 564-565 (όπου και παρατίθεται μία πλούσια βιβλιογραφία), 581, 586· G. Alef, *Diaspora Greks in Moscow*, *Byzantine Studies / Etudes byzantines* 6 (1979) 32-33, (καθώς και στο βιβλίο: G. Alef, *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*, London 1983, No XI)· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 2, σ. 437-438.

σχα¹².

Η αλαζονεία της εξουσίας σε όλη της την έκφραση και όχι μόνο στον πολιτικό και κοινωνικό τομέα, αλλά ιδιαίτερα σ' αυτόν της Εκκλησίας. Μέσα στη φρενήρη αυτή πορεία προς πραγμάτωση της ιδέας της Τρίτης Ρώμης αν ήταν δυνατό ο ηγεμόνας Βασίλειος Γ' και ο μητροπολίτης Δανιήλ, να επιτρέψουν, λίγα μέτρα έξω από την αυλή τους, στο κελί του Μαξίμου, του ασυμβίβαστου και φλογερού Έλληνα αγιορείτη, να γίνονται συζητήσεις σε βάρος τους και να αναπτύσσεται ένα ρεύμα φιλελευθερισμού σε μία περίοδο πολιτικού και εκκλησιαστικού δεσποτισμού και έσχατης πνευματικής κατάπτωσης. Χωρίς χρονοτριβή λοιπόν, ηγεμόνας και μητροπολίτης θέτουν τέρμα στις φιλελεύθερες αυτές συζητήσεις, που γίνονταν στο κελί του Μαξίμου στη μονή Όουδον, μέσα στο Κρεμλίνο.

Έτσι, από τις 10 Φεβρουαρίου 1525 αλλάζουν ριζικά οι συνθήκες ζωής για τον Μάξιμο. Από τη μονή Όουδον μεταφέρεται και φυλακίζεται στη μονή Simonov¹³. Λίγες μέρες αργότερα, στις 15 Φεβρουαρίου, ο γραμματέας Fedor Žarenyj και ο βογιάρος Ivan Bersen-Beklemišev συναντιόνται στο δρόμο και ο πρώτος πληροφορεί τον δεύτερο για τη σύλληψη του Έλληνα αγιορείτη και πως ο ηγεμόνας όχι μόνο δεν είχε την πρόθεση να προστατεύσει τον φιλοξενούμενό του, αλλά και ότι ο ίδιος προσωπικά φρόντιζε να πληροφορηθεί με ανακρίσεις τα παραπτώματά του. Ακόμη, από τα λεγόμενά τους, προκύπτει πως προσωπικά ο ίδιος ο ηγεμόνας είχε στείλει τον έμπιστο και προστατευόμενό του Arsenij Soukhorouson, ηγούμενο πλέον της Αγίας Λαύρας, προς το Žarenyj με το ακόλουθο μήνυμα: *Μόνο να μου πεις όλη την αλήθεια κατά του Μαξίμου και θα έχεις την εύνοιά μου*¹⁴. Ωστόσο, όπως αποκάλυψε ο Bersen και όπως διαπιστώθηκε στην κατά αντιπαράσταση ανάκριση, ο ηγεμόνας ζητούσε από τον ανακτορικό γραμματέα να ψευδομαρτυρήσει: *Μόνο να καταθέσεις ψευδώς κατά του Μαξίμου* —παρήγγειλε ο ηγεμόνας— και εγώ θα σε προστατεύσω¹⁵. Επόμενο ήταν πως μία ανάκριση αυτού του είδους, την οποία από τη μία κατηύθυνε η πολιτική εξουσία και από την άλλη η εκκλησιαστική, θα είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αφού για τους θύνοντες εκ προοιμίου όλοι ήσαν ένοχοι.

Bersen' και Žarenyj αλληλοκατηγορούνται, αλληλοδιαφεύδονται και βάλ-

12. Βλ. Opisanie carskogo arkhiva XVI v. i arkhiva Posol'skogo prikaza 1614 g., Moskva 1960, σ. 23.

13. Βλ. I. Nilsij, Prepodobnij Maxim Grek —propovednik prosvěšeniia v XVI veke, Simbol 20 (1988) 121. Η μελέτη του I. Nilsij δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα 1862 στο περιοδικό Khristianskoe Čtenie, τ. 1.

14. Βλ. N. V. Sinicya, Maxim Grek v Rossii, «Naouka» Moskva 1977, σ. 134· R. G. Skrynnyikov, Gosoudarstvo i cerkov' na Rousi, ό.π., σ. 204.

15. Βλ. Sinicya, Maxim Grek v Rossii, ό.π., σ. 135. Η αποκάλυψη αυτής της πρότασης εξόργισε αφάνταστα τον ηγεμόνα, γι' αυτό και η πονιή που επεβλήθηκε στον αυτοκρατορικό γραμματέα ήταν η αποκοπή της γλώσσας.

λουν κατά του Μάξιμου, ελπίζοντας ότι θα ελαφρώσουν τη θέση τους. Αρχικά, θα νόμιζε κανείς πως βρισκόμαστε στα ίχνη ενός συνωμοτικού κέντρου κατά της νόμιμης εξουσίας, που κατευθυνόταν από το κελί του Μάξιμου, αλλά δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Απλούστατα επρόκειτο για μία πλεκτάνη του δολοπλόκου μητροπολίτη Δανιήλ, ο οποίος επιδίωκε να στερήσει από τον Μάξιμο την εύνοια του ηγεμόνα και να απαλλαγεί από την ενοχλητική και ανεπιθύμητη παρουσία του Bersen' και του Žarenyj.

Αλλά ο Bersen' και ο Žarenyj, οι οποίοι αλληλοκατηγορούνται και επιρρίπτουν ευθύνες στον Μάξιμο, δεν είναι οι μόνοι που επέδειξαν έλλειψη ευθύνης και μικροψυχία. Το ίδιο έπραξαν και πολλοί άλλοι, όπως ο αγνώμονας μαθητής του, ο Vasilij Τουčkov. Ωστόσο η μικροψυχία αυτή είναι πλημμέλημα μπροστά στη στάση που τήρησαν αυτοί οι οποίοι αποτέλεσαν την ακολουθία του και που τον συνόδευσαν στη Μόσχα. Όλοι τον πρόδωσαν, όλοι τον εγκατέλειψαν εκτός από τον γέροντα Νεόφυτο¹⁶, το όνομα του οποίου θα πρέπει να μείνει στην ιστορία ως παράδειγμα εντιμότητας και ανθρωπιάς.

Από τους πρώτους που τον πρόδωσαν ήσαν ο Έλληνας υποτακτικός του μοναχός Αθανάσιος, οι Σέρβοι Feodor και Arsenij, που ανήκαν στην ακολουθία του, καθώς και ο Βούλγαρος Savva Lavrentij. Ποιος όμως θα το περίμενε να τον προδώσει όχι απλώς ο συνοδός του, αλλά ο συνεργάτης και φίλος του, ο Έλληνας προηγούμενος Σάββας, ο οποίος δελεάστηκε από την πρόταση του μητροπολίτη Μόσχας Δανιήλ, να τον συμπεριλάβει στον επίσημο πίνακα των οφφικίων της μοσχοβίτικης ιεραρχίας και να του δώσει τη θέση του αρχιμανδρίτη στη μονή Novospasskij¹⁷; Τη μεταστροφή του Σάββα τη διαπιστώνουμε στην πιο λεπτή φάση της δίκης, όπου οι σκευωροί κατηγορούν τον Μάξιμο ότι είναι προδότης της νέας του πατρίδας, της Ρωσίας, μία κατηγορία η ποινή της οποίας με κάθε επιείκεια θα έπρεπε να είναι ο θάνατος.

Στο θέμα των πολιτικών κατηγοριών, όπου με έμφαση προβάλλονται τα ανύπαρκτα σφραγισμένα γράμματα, που δήθεν συντάχθηκαν από τον Σάββα και τον Μάξιμο προς τον σουλτάνο, καθώς και σ' αυτό της μαγείας, την οποία —ως λέγεται— ασκούσε ο Μάξιμος σε βάρος του μεγάλου δούκα, το Sibirskij spisok δίνει μία ασαφή και συγκεχυμένη εικόνα, αφού δεν διευκρινίζεται ούτε ποιος καταθέτει, αλλά ούτε και τι απαντούν ο Σάββας και ο Μάξιμος στις κατηγορίες. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται στα χαλκευμένα πρακτικά, ο διάκονος Feodor αναλαμβάνει να παραδώσει τα γράμματα στον σουλτάνο, αλλά ο Σάββας, καθώς

16. Βλ. R. G. Skrynnikov, *Gossoudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 203.

17. Ο προηγούμενος Σάββας ευθύς ως δέχτηκε να ευθυγραμμιστεί με τους σκευωρούς και να παίξει τον ρόλο του Ιούδα χωρίς χρονοτριβή εισέπραξε τα τριάνοντα αργύρια και στη συνέχεια πλέον αναφέρεται και εμφανίζεται με τον νέο τίτλο του αρχιμανδρίτη της μονής Novospasskij, με τον οποίο τον εξαγόρασε ο μητροπολίτης Μόσχας Δανιήλ.

την τελευταία στιγμή λογομαχεί μαζί του¹⁸, τα στέλνει με εμπόρους¹⁹. Ο Feodor με τη σειρά του για όλα αυτά ενημερώνει τον Σέρβο μοναχό Arsenij, ο οποίος, ενώ στην κατά αντιπαράσταση εξέταση απουσιάζει, ωστόσο στην ίδια δίχη (1531) είναι παρών και καταθέτει κατά του Μαξίμου στις θρησκευτικές κατηγορίες. Τελικά η κατά αντιπαράσταση εξέταση γίνεται με τον υποτακτικό Αθανάσιο²⁰, αλλά στην αρχή και αυτός, εμφανιζόμενος ως τρίτο πρόσωπο, φέρνει σύγχυση, καθώς η αφήγηση περνά από το τρίτο πρόσωπο στο πρώτο. Ποιος ομιλεί; Ο Αθανάσιος ή ο Arsenij²¹; Είναι κάτι στο οποίο δεν μπορεί να απαντήσει κανένας με βεβαιότητα. Ωστόσο, κατά περίεργο τρόπο, χωρίς οι κατηγορούμενοι να δώσουν κάποια απάντηση, αμέσως η ανάκριση περνά στο θέμα της μαγείας και κλείνει ως εξής: *Και ανάμεσα στον Μάξιμο και στον αρχιμανδρίτη Σάββα προκλήθηκε λογομαχία ενώπιον του γέροντα Αθανασίου, ο οποίος την περίοδο αυτή υπηρετεί τον Μάξιμο. Και ο Σάββας, ο οποίος θύμωσε, έλεγε: «Στάσου, Μάξιμε, δεν σου επιτρέπω να γράφεις στις παλάμες σου και να τις εκτείνεις προς το μέρος του μεγάλου δούκα». Και ο Μάξιμος ζήτησε συγγνώμη και συμφιλιώθηκε. Έτσι, ο Σάββας και ο υποτακτικός Αθανάσιος, αφού βρέθηκαν πρόσωπο με πρόσωπο με τον Μάξιμο, του είπαν αυτά τα λόγια²². Και ο Μάξιμος δεν έδωσε καμιά απάντηση στον Σάββα²³.*

Αλλά και ένας ακόμη μεγάλος φίλος, ο πρίγκιπας-μοναχός Vassian Patrikeen, κατά τη διάρκεια της δίχης του 1531 άφησε έκθετο και αχάλυπτο τον Μά-

18. Βλ. Sibirskij spisok, φ. 340· (το κείμενο του Sibirskij spisok δημοσιεύεται από τον Ν. Ν. Pokrovskij, *Soudnye spiski Maxima Greka i Isaka Sobaki*, Moskva 1971)· πρβ. στον ίδιο, *Soudnye spiski Maxima Greka*, ό.π., σ. 66. Το «Sibirskij spisok» («Σιβηρικό αντίγραφο») είναι μία συλλογή του τέλους του 16ου αι. (1593) η οποία ανευρέθηκε στα 1968 από τον Ν. Ν. Pokrovskij στη Σιβηρία. Στη συλλογή αυτή για πρώτη φορά έχουμε ένα πληρέστερο αντίγραφο των «Πρακτικών της δίχης» κατά του Μαξίμου του Γραικού σε σχέση με το ελλειπέστατο «Soudnyj Spisok» («Πρακτικά της δίχης»), που ο ερευνητής είχε στη διάθεσή του από το 1854 ως το 1968. Μεταξύ των άλλων το πρόσθετο στοιχείο είναι πως το «Sibirskij spisok» έρχεται να καταρρίψει την πιο βαριά από χαλκευμένες κατηγορίες κατά του Μαξίμου, δηλαδή την κατηγορία ότι ο Έλληνας λόγιος συνωμοτούσε κατά της νέας του πατρίδας, της Ρωσίας, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 25-27.

19. Βλ. Sibirskij spisok, ό.π., φ. 340, π.ό· πρβ. Ν. Ν. Pokrovskij, *Soudnye spiski Maxima Greka*, ό.π., σ. 66.

20. Μα ούτε και ο Αθανάσιος είναι σαφής και τα πράγματα τα παρουσιάζει διαφορετικά. Είδη, λέγει, το γράμμα προς τον πασά των Αθηνών στα χέρια του Feodor, αλλά δεν μπορούσε να το διαβάσει και πως το περιεχόμενό του το γνώριζε από κάποιον γέροντα ονόματι Αχάκιο, για τον οποίο κανένας τίποτα δεν γνωρίζει, βλ. Sibirskij spisok, ό.π., φ. 341.

21. Βλ. Sibirskij spisok, ό.π., φ. 340, 340, π.ό.

22. Ασφαλώς η φράση: αυτά τα λόγια αναφέρεται μόνο στο θέμα της μαγείας και όχι, όπως γράφει ο Ν. Ν. Pokrovskij (βλ. *Soudnye spiski Maxima Greka*, ό.π., σ. 66-67) και στα σφραγισμένα γράμματα, γιατί στη συνέχεια (βλ. Sibirskij spisok, ό.π., φ. 341, 341, π.ό.) Μάξιμος και Σάββας απορρίπτουν με κατηγορηματικό τρόπο την κατηγορία ότι έστειλαν γράμματα στον σουλτάνο.

23. Βλ. Sibirskij spisok, ό.π., φ. 340, π.ό.

ξιμο, όταν ο τελευταίος, απαντώντας σε διευκρινιστικές ερωτήσεις της συνόδου, υπέδειξε ως πηγή των πληροφοριών του τον μοναχό αυτό. Όμως ο Patrikeen κατηγορηματικά αρνήθηκε ότι είχε γνώση του πράγματος²⁴. Συγκεκριμένα, όταν ο Μάξιμος ρωτήθηκε πού διάβασε ότι ο Παφνούτιος είχε στην κατοχή του χωριά και ότι καχοποιούσε τους χωρικούς, αυτός απήντησε πως τον βίο του Παφνούτιου του τον έδωσε ο Patrikeen, αλλά αυτός το αρνήθηκε. Ακόμη ο Μάξιμος κατηγορήθηκε ότι μεμφόταν τη ρωσική εθιμοτυπία και πως με τον Patrikeen και τον πρίγκιπα Ιβανον Ιου'ενιέ κατέκριναν κατά την τέλεση της θείας λειτουργίας την τριπλή επίκληση και ευλογία του αρχιερέα με τα δικηροτρίκερα. Ο Μάξιμος απήντησε πως αυτό το κατέκρινε ο Patrikeen, αλλά αυτός και πάλι αρνήθηκε²⁵. Φυσικά, ο κύβος για τον Μάξιμο είχε ριφθεί, γιατί, αφού θεωρήθηκε εχθρός της Μοσχοβίτικης μονορροδοξίας, οι κατασκευαστές των ψευδών κατηγοριών είχαν κάνει καλά τη δουλειά τους και δεν είχαν ανάγκη από «νεκροθάπτες». Ωστόσο, η προδοτική στάση αυτών των ανθρώπων, που τον ακολούθησαν στη Μόσχα και οι οποίοι μαζί του μοιράστηκαν τους κινδύνους, τις ταλαιπωρίες ενός κοπιαστικού ταξιδιού, αλλά και την επιθυμία και τις ελπίδες να συνδράμουν στην άνοδο του πνευματικού επιπέδου μίας αδελφής Εκκλησίας, πλήγωσε θανάσιμα και αναστάτωσε τον ψυχικό κόσμο του σοφού αγιορείτη. Αυτό φαίνεται όταν ο Μάξιμος κατά την πορεία της δίκης ερχόμενος σε αντιπαράσταση με τα άτομα αυτά τα κοίταζε με λύπη στα μάτια και πάντα επαναλάμβανε τη γνωστή φράση: *αδελφέ, το κρίμα στην ψυχή σου*²⁶. Δεν μπορούσε, λοιπόν, ο καθένας να έχει το ηθικό ανάστημα ενός Μαξίμου, ο οποίος —όσες φορές χρειάστηκε— με θάρρος ανέλαβε την ευθύνη των πράξεών του²⁷. Όλη αυτή η ψυχική αναστάτωση του Μαξίμου αντικατοπτρίζεται στην *Ομολογία* πίστεως την οποία συντάσσει μετά το 1539. Εδώ με πόνο ψυχής απορρίπτει τις συκοφαντίες για αίρεση και προδοσία, και, με τη μεγαλοψυχία που τον διακρίνει, εύχεται να μην προσμετρήσει ο Κύριος την πράξη αυτή των κατηγορών του ως αμαρτία²⁸.

Στο κελί του Μαξίμου γίνονταν συζητήσεις για πράγματα σχετικά με βιβλία και θίγονταν θέματα με ηθικοπλαστικό και φιλοσοφικό χαρακτήρα. Ωστόσο, τα άτομα τα οποία συχνά συναντιόνταν στον χώρο αυτό, όχι μόνο δημιουργούσαν κάποια οικειότητα μεταξύ τους, αλλά και ένα αίσθημα αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Έτσι, ο Bersen, ο βογιάρος που έχασε την εύνοια του ηγεμόνα, γιατί είχε αντιταχθεί στην εκστρατεία κατά της πόλης Smolensk και στον πόλεμο κατά του

24. Βλ. *Sibirskij spisok*, ό.π., φ. 340, 338, π.ό.

25. Βλ. *Sibirskij spisok*, ό.π., φ. 339, π.ό.

26. Βλ. *Sibirskij spisok*, ό.π., φ. 332, 332, π.ό., 333, π.ό., 335, 337, 338, π.ό., 339, 342.

27. Βλ. *Sibirskij spisok*, ό.π., φ. 338, 339.

28. Βλ. *Sočinenija prepodobnago Maxima Greks* (Έργα του οσίου Μάξιμου του Γραικού), Kazan' 1859-1862 [τ. 1 (1859), τ. 2 (1860), τ. 3 (1862)]. Ο πρώτος τόμος επανεκδόθηκε στα 1894 και ο τρίτος στα 1897], τ. 1 (1894), σ. 28-29.

Kazan', και ο ανακτορικός γραμματέας Žarenyj στις μεταξύ τους συζητήσεις, εκφράζοντας την απογοήτευσή τους για την κατάσταση στη Ρωσία, αντήλλασαν απόψεις για τη διόρθωση των κακώς χειμένων και ταυτόχρονα καταφέρονταν κατά του μητροπολίτη και του ηγεμόνα, χαρακτηρίζοντας τον τελευταίο σκληρό, άσπλαχνο και ελάχιστα προσηνή στους ανθρώπους. Ο Bersen' θιασώτης των παλιών παραδόσεων, έλεγε: Όποια χώρα μεταβάλλει τα ήθη της, η χώρα αυτή δεν παραμένει για πολύ. Και εδώ σε μας τα παλιά ήθη ο μέγας πρίγκιπας τα έχει αλλάξει. Συνεπώς ποιο είναι το καλό στο οποίο μπορούμε να ελπίζουμε²⁹; Ο υπό δυσμένεια αυτός βογιάρος κατέκρινε ακόμη τον Βασίλειο Γ' ότι, παραμερίζοντας τη Δούμα, τη δικαιοσύνη, τους νόμους και την παράδοση, κυβερνούσε τη χώρα απολυταρχικά. Σήμερα —έλεγε ο Bersen' στον Μάξιμο— ο ηγεμόνας μας, αυτός ο ίδιος ως τρίτος και έχοντας δίπλα του ως συμβούλους μόνο δυο άτομα, κατευθύνει όλες τις υποθέσεις του κράτους από το κρεβάτι του³⁰.

Ο Bersen' περιφρονούσε και τον μητροπολίτη Δανιήλ όχι μόνο γιατί ο τελευταίος στερούνταν πνευματικής ζωής, αλλά ακόμη και για τον λόγο ότι παρασπόνδησε και ύπουλα παρέδωσε τον ηγεμόνα Šemiačič στον Βασίλειο Γ'.

Όσο για τον Žarenyj, αυτός δεν είχε την εύνοια του μητροπολίτη, γιατί ως υπεύθυνος ανακτορικός ταμίας αρνιόταν να χορηγήσει στον Δανιήλ χρήματα για ιεροτελεστίες που δεν είχε πραγματοποιήσει στα ανάκτορα. Όπως φαίνεται ο Žarenyj ήταν υπεύθυνος και κάλυπτε χρηματικά τις θρησκευτικές ανάγκες των ανακτόρων, αλλά, κάθε φορά που ο Δανιήλ κωλυόταν, δεν του κατέβαλλε τα χρήματα και αυτό του δημιούργησε προβλήματα.

Παρ' όλα αυτά ο Μάξιμος δεν ήταν ο χαρακτήρας εκείνος που θα υπέθαλπτε και θα ενίσχυε παρόμοιες καταστάσεις, πολύ δε περισσότερο, όπως επιβεβαίωσε και το Sibirskij spisok, ότι θα αναμειγνιόταν σε πολιτικές ραδιουργίες. Άκουε τα προσωπικά παράπονα του Bersen' και συμεριζόταν τις σκέψεις του, αλλά όταν ο τελευταίος τον ρωτούσε: Θα έπρεπε, Μάξιμε, να σε συμβουλευτούμε πώς ο ηγεμόνας θα μπορούσε να κυβερνάει το κράτος του, πώς να μεταχειρίζεται τους ανθρώπους του και πώς να ζει ο μητροπολίτης³¹, τότε ο Μάξιμος απαντούσε κατά τρόπο λακωνικό: Αλλά σεις, κύριε, έχετε βιβλία, έχετε νόμους και μπορείτε να τακτοποιηθείτε³².

Αλλά εξίσου σαφής και κατατοπιστική ήταν η στάση του Μαξίμου, όταν

29. Βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, σ. 259· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cercov'*, ό.π., σ. 205.

30. Βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 259· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cercov'*, ό.π., σ. 207.

31. Βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 258· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cercov'*, ό.π., σ. 206.

32. Βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 258.

κατέθετε στον εκπρόσωπο του ηγεμόνα για το πολιτικό σκέλος της δίκης, το οποίο ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο με Μάιο του 1525 στο παλάτι του Βασιλείου Γ'³³: Την αλήθεια, κύριε, —καταθέτει ο Μάξιμος— θα σας πω. Θα σας πω αυτό που έχω στην καρδιά μου και αυτό είναι κάτι το οποίο από κανένα δεν το άκουσα και με κανένα δεν το συζήτησα. Και αυτό είναι καθαρώς προσωπική μου άποψη που κρατούσα στην καρδιά μου. Οι χήρες κλαίνει και ο ηγεμόνας κατευνάζεται στην εκκλησία. Τον ακολουθούν κι αυτές κλαίοντας, αλλά οι ακόλουθοί του τις χτυπούν. Κι εγώ παρακαλούσα τον Θεό για τον ηγεμόνα, να πληρώσει την καρδιά του με αγάπη, ώστε να δείξει προς τους δεινοπαθούντες ευμένεια³⁴.

Ο Μάξιμος γνώρισε και έζησε από κοντά τη ρωσική πραγματικότητα, τη σκληρότητα και την αδικία των αρχόντων και όλων εκείνων που ασκούσαν κάποια εξουσία στον λαό. Ήδη από το 1519 είχε το θάρρος να παρέμβει με υπομνήματα και επιστολές, υπογραμμίζοντας ότι ο ηγεμόνας οφείλει να είναι πράος και εγγρατής, να διακατέχεται από πνεύμα δικαιοσύνης και σωφροσύνης, και να προστατεύει τις χήρες, τα ορφανά και τους ενδεείς³⁵.

Σύντομα η ανάκριση ολοκληρώθηκε και η Άνοιξη της Μόσχας του 1525 με τους συνομιλητές του Μαξίμου πήρε τέλος. Τον Bersen τον αποκεφάλισαν, στον Žarenj απέκοψαν τη γλώσσα και τον Petr Moukha Karpov, γιο βογιάρου, η

33. Βλ. *Soudnye spiski*, ό.π., σ. 11.

34. Βλ. Sinicyna, *Maxim Grek*, ό.π., σ. 136· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cercov'*, ό.π., σ. 202.

35. Ο Μάξιμος, ζώντας και νοιώθοντας τη ρωσική πραγματικότητα όσο λίγοι, απευθύνθηκε προς όλους τους μεγάλους δούκες και προς κάθε φορέα εξουσίας για να υπενθυμίσει ότι το ξίφος της εξουσίας αυτής ήταν δοσμένο από τον θεό προς προστασία και όχι προς απειλή της ζωής των υπηκόων. Με αυτό το πνεύμα απευθύνεται: στα 1519 προς τον Βασίλειο Γ' (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 2, σ. 296-298)· πριν από το 1525 προς τους ακούντες εξουσία με θέμα: *Επιστολή προς τους ευσεβείς άρχοντας περί διορθώσεως: κρίνετε θεαρέτως και φιλανθρώπως* (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 2, σ. 338-346)· γύρω στα 1540-1541 με θέμα: *Λόγος διεξοδικώτερον εκθέτων μετά πόνου τας ανωμαλίας και τας ταραχάς των βασιλέων και των αρχόντων των τελευταίων χρόνων* (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 2, σ. 319-337)· πάλι γύρω στα 1540 προς τον Ιβάν Δ' με θέμα: *Κεφάλαια διδακτικά προς τους ευσεβείς άρχοντας* (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 2, σ. 157-184. Εδώ ο Μάξιμος προτρέπει στους Ρώσους να δέχονται τα φώτα και τη βοήθεια των ξένων, αλλά να μην τους κρατούν στη χώρα τους διά της βίας)· γύρω στα 1545 και πάλι προς τον Ιβάν Δ' με θέμα: *Επιστολή προς τον ορθόδοξο τσάρο και μέγα δούκα πάσης Ρωσίας Ιωάννη Βασιλιεβιτς* (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 2, σ. 346-357)· υποθήκες προς τους άρχοντες με θέμα: *Περί δικαιοσύνης και ευμένειας* (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 3, σ. 236-237)· με το ίδιο θέμα και με τίτλο: *Αφήγηση περί μεγαλοφυχίας και τελειότητας*, όπου γράφει ότι καλόν είναι ο άρχοντας να περιβάλλεται από σοφούς συμβούλους και μεγαλόφυχους βοεβόδες (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 3, σ. 237-238). Είναι φανερό πως ο Μάξιμος δεν χαρίστηκε σε κανένα και δεν κολάκευσε τους ισχυρούς —απόδειξη ότι διώχτηκε κατά τρόπο απάνθρωπο— γι' αυτό δεν συμμερίζομαι την άποψη του Α. Ι. Klibanov [βλ. *K izoučeniiju biografii i literaturnogo nasledija Maxima Greka*, V.V. 14 (1958) 163] ότι ο Έλληνας αγιορείτης πήρε το μέρος της πολιτικής και εκκλησιαστικής ηγεσίας και πως επιδίωξε να στηρίξει και να προστατεύσει τα συμφέροντά τους με τις φιλοσοφικές και εκπολιτιστικές του ιδέες.

κατάθεση του οποίου δεν διασώθηκε, τον φυλάκισαν.

Μετά τον μητροπολίτη Δανιήλ όχι μόνο το ισχυρότερο άτομο του νέου περιβάλλοντος του ηγεμόνα αλλά και ο πιο αυστηρός κατήγορος του Μαξίμου στάθηκε ο βογιάρος Mikhail Iour'ev Zakhar'in. Ο Zakhar'in, είναι ο αρχιτέκτονας του δεύτερου γάμου του Βασιλείου Γ', που πραγματοποιήθηκε στις 21.1.1526 με τη Λιθουανή χήρα Elena Glinskaja και αυτός ο οποίος εκμηδένισε την επιρροή του πρίγκιπα-μοναχού Vassian Patrikeev πάνω στον ηγεμόνα και που ανίσχυρο τον παρέδωσε στον μητροπολίτη Δανιήλ, για να καταδικαστεί από τη σύνοδο του 1531.

Στή δεύτερη συνεδρίαση του δικαστηρίου, τον Μάιο του 1531, παρουσία του ηγεμόνα και των αδελφών του, ο Zakhar'in με σφοδρότητα κατηγόρησε τον Μάξιμο λέγοντας ότι ο λόγιος αυτός, όταν βρισκόταν στην Ιταλία, είχε προσχωρήσει στην αίρεση των Ιουδαϊζόντων³⁶, αλλά η σύνοδος, παρά την επιμονή του βογιάρου, έχοντας υπόψη την έντονη πολεμική του Έλληνα αγιορείτη στη Μόσχα κατά των Ιουδαϊζόντων, δεν θέλησε να σταθεί σε μία κατηγορία αυτού του είδους.

Αλλά εκτός από το Zakhar'in, τον προσωπικό σύμβουλο του ηγεμόνα, σφοδροί κατήγοροι του αγιορείτη και πιστοί υπηρέτες της απολυταρχικής εξουσίας, αναδείχτηκαν ακόμη ο βογιάρος Mikhail Τουέκον, ξάδελφος του Zakhar'in, και ο γιος του Vasilij, μαθητής του Μαξίμου. Αυτοί οι δύο κατέθεσαν ψευδώς πως ο Μάξιμος ύβριζε και κακολογούσε τον ηγεμόνα που δεν του επέτρεπε να επιστρέφει στο Όρος³⁷. Ο Μάξιμος συνδεόταν στενά με το Vasilij Τουέκον. Ο Έλληνας αγιορείτης όχι μόνο του έμαθε ελληνικά, αλλά και του μετέφρασε μεγάλα αποσπάσματα από το λεξικό Σουΐδα³⁸.

36. Βλ. Sibirskij spisok, ό.π., φ. 339, 339, π.ό.

37. Βλ. Sibirskij spisok, ό.π., φ. 340, π.ό., 341.

38. Ίσως ο Τουέκον, κατά την άποψη του Ikonnikon και του Α. Ι. Ivanov, να είναι ο παραλήπτης της επιστολής με τίτλο: *Προς τους ευσεβείς άρχοντας περί διορθώσεως: κρίνετε θεαρέστως και φιλανθρώπως, που απευθύνεται σε κάποιον Βασίλειο*, βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 2, σ. 338-346. Αλλά, πιο εύστοχος στην κρίση του —πιστεύω— στην προκειμένη περίπτωση είναι ο Γρ. Παπαμιχαήλ, ο οποίος όχι μόνο οπωσδήποτε θα γνώριζε την άποψη του Ikonnikon, αλλά, ενώ παραθέτει και αυτό το τέλος της Επιστολής προς τον Βασίλειο αυτό (*Τα ολίγα ταύτα έγγραφά σοι, ώ αγαθώτατε Βασίλειε, ευγενούς ρίζης ευγενές βλαστέ. Διότι γνωρίζω ότι πολλά διδάχθης και είσαι σφόδρα νουνεχής και δεν απαιτούνται πολλά προς υπόμνησιν των δυναμένων να παρορμήσωσι προς επιτέλεισιν πάσης δικαιοσύνης ενθερμον αυτής ζηλωτήν, οποίος συ είσαι. Υγίαινε εν Κυρίω*, βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 134), ωστόσο διαβλέπει πως το περιεχόμενο της επιστολής έμμεσα ως στόχο έχει τον ηγεμόνα Βασίλειο και γι' αυτό γράφει: *Διά τον Βασίλειον Ιβάνοβιτς εγράφη και η Επιστολή προς τους ευσεβείς άρχοντας...*, βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, ό.π., σ. 133.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Povesti o žitii Mikhaila klopskogo*, Podgotavlennie textov L. A. Dmitrieva, Moskva - Leningrad 1958, σ. 89-167· V. S. Ikonnikon, *Maxim Grek i ego vremia*, 2e izdanie, Kiev 1915, σ. 577· Α. Ι. Ivanov, *Literatournoe nasledie Maxima Greka*, Leningrad 1969, σ. 48, 69, 141, 149· S. O. Smidt, Novoe o Τουέκονykh: (Τουέκονy, Maxim Grek, Kourbskij), Issledovaniia po sošial'no-političeskoj istorii Rossii, *Sbornik statej pamiati Borisa*

Στα 1537 ο Vasilij Τουδκον επιστρατεύτηκε από τον τότε αρχιεπίσκοπο του Novgorod Μακάριο και μετέπειτα μητροπολίτη Μόσχας, για να στηρίξει με τη συγγραφή του βίου του Mikhail Klopskij³⁹ το κύρος της κεντρικής εξουσίας και τον παγκόσμιο ρόλο της Ρωσίας. Έτσι ο μαθητής του Μαξίμου με ένα θαυμάσιο λογοτεχνικό ύφος και ρητορική δεινότητα άρχισε την αφήγησή του με τη δημιουργία του κόσμου και την ολοκλήρωσε με την επίσκεψη του απόστολου Ανδρέα στη Ρωσία, την έμμηση αυτή ως σήμερα προσπάθεια των Ρώσων και ορισμένων ξένων ιδεολόγων⁴⁰ να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι είχαν αποστολική διαδοχή, χωρίς φυσικά την παρεμβολή των Ελλήνων.

Τέλη του 1525 με αρχές του 1526 ο Βασίλειος Γ' θεώρησε σκόπιμο να απαλλαγεί και από την ενοχλητική παρουσία της μητέρας του, της Σοφίας Παλαιολογίνας, την οποία περιόρισε στη μονή Pokrovskij της επαρχίας Souzdał'. Ο ηγεμόνας την απομάκρυνε, γιατί η Σοφία, αν δώσουμε βάση στις πληροφορίες του Herbestein, διέδιδε πως βρισκόταν σε ενδιαφέρουσα κατάσταση προφανώς για να πληγώσει την πρώτη σύζυγο του γιού της, που δεν είχε τεκνοποιήσει⁴¹. Προσωπικά πιστεύω πως ο κύριος λόγος της απομάκρυνσης ήταν ότι και η Σοφία αντιδρούσε στα σχέδια των κρατούντων κατά της ελληνικής Εκκλησίας. Τον Μάιο του 1526 ο Βασίλειος παραχώρησε στη μονή ένα χωριό και τον Σεπτέμβριο άλλο ένα. Στο γράμμα του Σεπτεμβρίου αναφέρει ότι παραχωρεί το χωριό στη μοναχή Σοφία όσο αυτή θα βρίσκεται στη ζωή. Συνεπώς οι φήμες πως η Σοφία προ πενταετίας τελούσε ήδη υπό περιορισμό, μακριά από τη Μόσχα, δεν

Alexandroniča Romanova, Leningrad (1974) 129-141· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 2, σ. 446-448.

39. Στην πραγματικότητα πρόκειται για αγιογραφικό μνημείο των ετών 1410-1460 της μονής αγίας Τριάδος στο Klopskij πλησίον του Novgorod, ενώ σε κανένα χρονικό δεν υπάρχουν στοιχεία για την καταγωγή και τη ζωή του Mikhail Klopskij. Στα 1979 ο V. L. Janin με διάφορους συλλογισμούς καταλήγει στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ήρωα της μάχης του Kolikovo (1380 προς αποτίναξη του μογγολικού ζυγού) και μάλιστα για τον γιο της αδελφής του Ντοσκόι. Ο Τουδκον είναι ο δημιουργός της τρίτης διασκευής του βίου του Mikhail Klopskij, που έγινε με σκοπό να συμπεριληφτεί στο εκδοτικό έργο του Μακαρίου *Μεγάλη Σύνοψη Αναγνωσμάτων* (*Velikie Minei Čet'i*). Οι τρεις διασκευές, με διάφορες παραλλαγές η κάθε μία, δείχνουν πως είναι αποτέλεσμα της ιδεολογικής πάλης μεταξύ Μόσχας και Novgorod στη δεκαετία του 1470. Πάντως η διασκευή του Τουδκον, γνωστή ως *Τουδκοναја редакција*, έγινε δημοφιλής και αγαπήθηκε πολύ. Αυτό φαίνεται από τα 68 αντίγραφα, που μέχρι σήμερα είναι γνωστά, ενώ από την πρώτη διασκευή σώζονται 9 και από τη δεύτερη μόνο 6, βλ. *Slovar' knižnikov*, ό.π., τ. 1, σ. 302-305, τ. 2, σ. 446-447.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: I. S. Nekrasov, *Zaroždenie nacional'noj literatoury v Severnoj Rousi*, Odessa 1870, Priloženija, σ. 1-44· *Pamiatniki starinnoj rousskoj literatoury, izdavaemye grafom Grigorijem Koubelevym-Bezborodko*, SPb 1862, Vypusk 4, σ. 36-51· L. A. Dmitriev, *Žitijnye povesti roussskogo Severa kak pamiatniki literatoury XIII-XVII vv.*, Leningrad 1973, σ. 185-198.

40. Το πόσο ανεδαφική είναι η άποψη αυτή, βλ. στον Θ. Ζήση, *Κωνσταντινούπολη και Μόσχα*, ό.π., σ. 25-26.

41. Βλ. S. Gerberstejn, *Zapiski o Moskvi*, Moskva 1988, σ. 87.

ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα⁴².

Από την πλευρά του ο μητροπολίτης Δανιήλ συγκροτεί τη δική του ομάδα κρούσεως. Στις 4.3.1526, σχεδόν ένα χρόνο μετά την καταδικαστική απόφαση κατά του Μαξίμου, ο Ρώσος ιεράρχης χειροτονεί ως αρχιεπίσκοπο του Novgorod τον Μακάριο, τον μετέπειτα μητροπολίτη Μόσχας.

Την ίδια μέρα ο Δανιήλ απομακρύνει τον αρχιεπίσκοπο του Rostov Ιωάννη⁴³, ο οποίος είχε τοποθετηθεί από τον ευμενώς διακείμενο προς τον Μάξιμο μητροπολίτη Μόσχας Βαρλαάμ, και στη θέση του αναβιβάζει τον Ιωσηφίτη Kirill.

Πολλά γράφτηκαν για την πλήρωση αυτής της θέσης του Novgorod, που είχε χρεώσει πριν από 17 χρόνια και την οποία κατέλαβε ο εκλεκτός των Ιωσηφιτών Μακάριος και ευνοούμενος του ηγεμόνα. Ο Μακάριος έλαβε τη μοναχική κουρά και γαλουχήθηκε στη μονή Pafnoutievo-Boronskij, το δεύτερο μετά τη μονή Volokolamskij πνευματικό φυτώριο των Ιωσηφιτών. Στο μοναστήρι αυτό και πάλι ο Μακάριος επέστρεψε λίγο πριν τον θάνατό του περήφανος όχι μόνο γιατί ποτέ δεν διέκοψε τις σχέσεις του με την τροφό-μονή, αλλά και για τον λόγο ότι ποτέ δεν εγκατέλειψε την ιδεολογία των Ιωσηφιτών. Την άνοδο του Μακαρίου στον θρόνο αυτό του Novgorod η Α. Ν. Nasonova άμεσα τη συνδέει με τους διπλωματικούς του χειρισμούς και τη στάση του τόσο στο θέμα του διαζυγίου όσο και σ' αυτό του δεύτερου γάμου του ηγεμόνα με την Elena Glin-skaja⁴⁴. Ακόμη, η Ν. Α. Kazakova θεωρεί πως το άρθρο για τη δήθεν εκούσια κουρά της πρώτης συζύγου του Βασιλείου Γ', της Solomonid, στο χρονικό της μονής Pafnoutievo-Boronskij οφείλεται στην άμεση παρέμβαση του Μακαρίου⁴⁵. Πολύτιμη, λοιπόν, η βοήθεια και αυτού του ιεράρχη προς τον ηγεμόνα. Και αυτό γιατί στην πραγματικότητα η Sabourova Solomonid όχι μόνο είχε αρνηθεί να λάβει το μοναχικό σχήμα, αλλά και πως την τελευταία στιγμή ποδοπάτησε το μοναχικό κάλυμμα της κεφαλής προκειμένου να δείξει την πλήρη αντίθεσή της στις πιέσεις του ηγεμόνα. Συμμορφώθηκε δε μόνο ύστερα από το μαστίγωμα που της επέβαλε η ηγουμένη Sigona Podzogin⁴⁶.

Όμως η προσφορά του Μακαρίου στην ιδέα της Τρίτης Ρώμης και στη στήριξη της θεοκρατικής απολυταρχίας πρέπει να είναι η πλέον ουσιαστική από οποιοδήποτε άλλο εκκλησιαστικό και πολιτικό πρόσωπο του 16ου και 17ου αι. Ως αρχιεπίσκοπος, ακόμη, πήρε το μέρος του Βασιλείου Γ' στον αγώνα που αυ-

42. Βλ. S. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 210.

43. Ο Ιωάνν είχε διαδεχτεί στην ηγουμενία της μονής Simonov τον μητροπολίτη Βαρλαάμ.

44. Βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., σ. 77.

45. Βλ. Ν. Α. Kazakova, *Očerki*, ό.π., σ. 212.

46. Βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός*, ό.π., σ. 560, σημ. 344· S. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 210.

τός είχε κατά του ηγεμόνα του Novgorod Andreja Starskij⁴⁷.

Στη συνέχεια, ο Μακάριος ως μητροπολίτης Μόσχας εργάστηκε με ζήλο προς την ίδια κατεύθυνση, ώστε η εξουσία των Ρώσων ηγεμόνων να θεωρηθεί ότι είχε θεοκρατικό χαρακτήρα. Τα μεγαλειώδη αρχιτεκτονικά και λογοτεχνικά μνημεία της περιόδου αυτής, όπως: ο ναός του μακαρίου Βασιλείου στην Κόκκινη πλατεία, οι τοιχογραφίες των χρυσών ανακτόρων, ο Χρονογράφος της αρχής της βασιλείας⁴⁸ και ο εκδοτικός κολοσσός της Μεγάλης Σύνοψης Αναγνωσμάτων, εγκωμιάζουν το μεγαλείο και την ισχύ της ρωσικής παντοδυναμίας, και χαιρετίστηκαν ως σύμβολα της Τρίτης Ρώμης⁴⁹.

Ωστόσο, καθώς δεν υπήρχε πνευματική υποδομή, ούτε τα εξωτερικά αυτά σύμβολα ούτε η κατασκευή διαφόρων θρόνων, όπως: η *Επιστολή περί του στέμματος του Μονομάχου*, η *Αφήγηση περί των μεγάλων δουκών της δυναστείας του Βλαδιμήρου κ.ά.*, ούτε ο σφετερισμός των διαφόρων τίτλων των βυζαντινών αυτοκρατόρων επηρέασαν την όλη πορεία της ρωσικής ιδεολογίας στο εξωτερικό.

Στο θέμα αυτό χαρακτηριστική είναι η πληροφορία που μας διασώζει από τις 27.9.1659 ο Križanič, ο οποίος παραδέχεται πως παντού σε κάθε συζήτηση, σε επιστολές και στα βιβλία, τον Ρώσο ηγεμόνα δεν τον αποκαλούν τσάρο, αλλά μόνο μέγα δούκα⁵⁰. Ακόμη θα υπενθυμίσω ότι στις 15 Φεβρουαρίου 1676 ο Παΐσιος Λιγαρίδης κατόπιν εντολής της ρωσικής κυβέρνησης γράφει στα λατινικά δύο επιστολές, τη μία προς τον καρδινάλιο Barderini και την άλλη προς τον αρχιεπίσκοπο Κελεφίνο με τις οποίες διατυπώνει τη δυσάρεσκα της ρωσικής αυλής, γιατί ο πάπας αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον τίτλο του βασιλιά στον Αλέξιο Μιχαήλοβιτς και συμβουλεύει να τον αναγνωρίσουν στον γιο του, τον Θεόδωρο Αλεξέγιεβιτς^{50α}. Το πρόβλημα της μη αναγνώρισης από τη Δύση του τίτλου των βυζαντινών αυτοκρατόρων στον Ρώσο ηγεμόνα ήταν υπαρκτό και

47. Πρόκειται για τη γνωστή υπόθεση, όπου λίγο αργότερα (1537) ο Μακάριος ανέθεσε στον βογιάρo Vasilij Toul'kov τη συγγραφή της τρίτης διασκευής του βίου του Mikhail Klopskij προς ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και της ιδέας του πανρωσισμού.

48. Ο *Letopisec načala cars'tva* είναι ο επίσημος Χρονογράφος που αναφέρεται στα εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα της περιόδου 1533-1552. Το έργο ως το 1556 ανασυντάχθηκε αρκετές φορές και καταχωρήθηκε στο χρονικό Nikonovskaja. Συντάκτης του είναι η μεγάλη πολιτική φυσιογνωμία της Ρωσίας στη δεκαετία του 1550 Α. Φ. Adašev.

ΕΠΙΠΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Polnoe sobranie rousskikh letopisej, Moskva 1965, τ. 29· Α. Α. Zimin, *I. S. Peresvetov i ego sovremenniki*, Moskva 1958, σ. 29-41· Β. Μ. Kloss, *Nikonovskij svod i rousskie letopisi XVI-XVII vv*, Moskva 1980, σ. 195-196· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Cast' 2, σ. 20-21.

49. Βλ. Μ. Ρ. Koudriačev, G. Ja. Mokeev, *Komennaja letopis' staroj Moskvy*, Moskva 1985, σ. 58, 64.

50. Βλ. L. Ν. Pouškarev, *Jourij Križanic, Očerki žizni i tvorcestva*, Naouka, Moskva 1984, σ. 85.

50α. Βλ. Ν. Kapterev, *Kharakter otnošenij Rossii k Pravoslavnomou Vostokou*, Sergiev Posad, 1914, σ. 206· πρβλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, Paris 1896, τ. IV, σ. 48.

έντονα απασχολούσε την πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία της χώρας. Γι' αυτό στις 30.1.1557 μητροπολίτης και τσάρος, κάνοντας στροφή 180 μοιρών και λημονώντας πως η ορθοδοξία των Ελλήνων είχε διαφθαρεί, στέλνουν προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη τον πρεσβευτή Volkon και τον αρχιμανδρίτη Feodorit⁵¹ της μονής Ενfimievskij με σκοπό να ζητήσουν από τη Σύνοδο του Πατριαρχείου *Επικυρωτική πράξη*⁵² και την *ευλογία*, για να έχει το δικαίωμα ο

51. Ο Feodorit (1489/1490-17.8.1570) έλαβε το μοναχικό σχήμα στη μονή Soloveckij και ήταν φίλος και προστατευόμενος του γνωστού πλέον ηγουμένου της Αγίας Λάρας Αρτεμίου. Ο Feodorit, γνωρίζοντας τη γλώσσα των Λαπώνων, κήρυξε τον θείο λόγο στη γλώσσα τους. Με τη μεσολάβηση του Αρτεμίου κατά την περίοδο 1551-1554 τοποθετήθηκε ως αρχιμανδρίτης στη μονή Spaso-Enfimievskij του Souzda'. Στα 1554 προσήλθε στη Μόσχα και στη δίκη κατά του Αρτεμίου κατέθεσε υπέρ του γηραιού ηγουμένου, αλλά, καθώς ο επίσκοπος του Souzda' και οι μοναχοί της περιοχής τον κατηγορήσαν ως φίλο του κατηγορουμένου, τον περιόρισαν στη μονή Kirillo-Belozerskij. Στις 30.1.1557 ο Feodorit επιλέγει από τον Ιβάν Δ' να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, μέλος μεγάλης πολιτικής πρεσβείας, για να ζητήσει την αναγνώριση του βασιλικού αξιώματος από τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Είναι χαρακτηριστικό πως η Μόσχα, κάθε φορά που θέλει να ζητήσει κάτι από την Κωνσταντινούπολη, συνήθως αποστέλλει φίλια προς τον Οικουμενικό θρόνο και όχι φανατικά στελέχη της ιδεολογίας της. Η αποστολή του Αρσενίου Σουχάνοφ στα μέσα του 17ου αιώνα αποτελεί μία σκόπιμη εκδίρεση, γιατί η Μόσχα ήθελε «ιδίους όμμασι» να διαπιστώσει κατά πόσο υπήρχε πραγματική Ορθοδοξία στην Ανατολή, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα (17ος αιώνας)*, Ιωάννινα 1988, σ. 27-56. Όταν στις 2.12.1557 ο Feodorit επιστρέφει, κομίζοντας την «ευλογία» και την «αναγνώριση» του βασιλικού τίτλου από τη Σύνοδο του Πατριαρχείου, γίνεται ενθουσιωδώς δεκτός από τον Ιβάν για την επιτυχία της αποστολής του και του προσφέρθηκαν πλούσια βασιλικά δώρα, αλλά —όπως λέγεται— ο Ρώσος ασκητής δεν θέλησε να τα δεχτεί και εγκαταστάθηκε στη μονή Vologodskij Spaso-Prilouckij. Για το τέλος του ασκητή αυτού γέροντα υπάρχουν δυο εκδοχές: η πρώτη ότι απήλθε από τον κόσμο τούτο γαλήνιος και ειρηνικά και η δεύτερη ότι έπεσε θύμα της θηριωδίας του Ιβάν Δ', βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 454' πρβ. R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 241. Η δεύτερη αυτή εκδοχή είναι μάλλον υποβολιμαία. Προέρχεται από τον Kourbskij, που έγραφε και τον βίο του «πνευματικού του πατέρα» —όπως αποκαλεί τον Feodorit— και ο οποίος, καθώς μέσω των συγγραμμάτων του διεξάγει από την αλλοδαπή έναν αγώνα κατά του Ιβάν, συνεχώς βλέπει, βάσει των πληροφοριών που λαμβάνει, πως όλοι γύρω του έπεσαν θύματα του ηγεμόνα.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: E. E. Goloubinskij, *Istorija cerkvi*, Moskva 1900, τ. 2, 1-ja pol., σ. 839, 859-861· N. Nikol'skij, *Obščinnaja i kelebnaja žizn' v Kirillo-Belozerskom monastyre v XV i XVI vekakh*, *Khristianskoe Čtenie* 1 (1908) 281-285· A. I. Gladkij, *K voprosu o podlinnosti «Istorii o velikom kniaze Moskovskom»*· A. M. Kourbskogo: (*Žitie Feodorita*), *TODRL* 36 (1981) 239-241· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkov', na Roysi XIV-XVI vv. Podvižniki roussoj cerkvi*, «Naouka», Novosibirsk 1991, σ. 241-242' στον ίδιο, *Sviatiteli i vlasti*, Leningrad 1990, σ. 185· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, *Vypusk* 2, Čast' 2, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 456-457.

52. Ασφαλώς η *ευλογία* και η *λυτική επιστολή*, που στις 2.12.1557 εκόμισε ο αρχιμανδρίτης Feodorit στον Ιβάν από την Κωνσταντινούπολη, δεν είχαν την επισημότητα της *Επικυρωτικής πράξης* του βασιλικού αξιώματος στα 1560, παρόλο που και η τελευταία ήταν μια όχι μόνο αγορασμένη, αλλά και πλαστή απόφαση της Συνόδου, την οποία εκόμισε ο μητροπολίτης Ευρίπου Ιώαννης, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 179, σημ. 2' στον ίδιο, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 240-241. Συνολικά η Κωνσταντινούπολη από το 1557 και ως το 1560 για το θέμα αυτό έστειλε επτά επιστολές από τις οποίες σώζονται τα πρωτότυπα μόνο τεσσάρων.

Ιβάν Δ' να χρησιμοποιεί τον τίτλο του αυτοκράτορα κατά τη σύναψη διεθνών πολιτικών συμφωνιών⁵³.

Ο Μακάριος είναι η ψυχή της Stoglav στα 1551, της πρώτης καθαρά ρωσικής συνόδου με επίσημα ανθελληνική τοποθέτηση⁵⁴, την οποία η ελληνική

53. Η ρωσική αποστολή συνταξίδεψε με τον Έλληνα μητροπολίτη Ευρίπου Ιωάσαφ, ο οποίος από το 1556 βρισκόταν στη Μόσχα για ζήτεια, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 82· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 221-241. Ο Α. Kartašev προσπαθεί διαφορετικά να ερμηνεύσει τη στροφή αυτή προς τους Έλληνες στο θέμα του τίτλου και γράφει πως ο Ιβάν Δ', ενθουσιασμένος από τις προσφωνήσεις των θρησκευτικών ηγετών της Ορθόδοξης Ανατολής, όπου και σ' αυτό το γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Διονυσίου (το οποίο στα 1556 κομίζει ο μητροπολίτης Ευρίπου Ιωάσαφ) η βασιλεία του Ρώσου ηγεμόνα χαρακτηρίζεται ως ιερή, αποφάσισε να επωφεληθεί από το γεγονός αυτό και να λάβει από τον Οικουμενικό Πατριάρχη την τυπική επικύρωση του αυτοκρατορικού τίτλου, τον οποίο ήδη κατείχε, βλ. Α. Kartašev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 440.

54. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 175. Η Stoglav, η ρωσική Σύνοδος των εκατό κεφαλαίων, τα οποία αποτελούν απάντηση στις ερωτήσεις που έθεσε ο Ιβάν Δ' στην ολομέλεια του σώματος, είναι η σύνοδος που οραματίστηκε και επισήμανε πολλές αλλαγές, αλλά επισώρευσε μόνο δεινά, γιατί οι αποφάσεις που έλαβε ποτέ δεν έγιναν πράξη και έμειναν ένα ανεκπλήρωτο ευχολόγιο. Οι βασικότεροι στόχοι αυτής της Συνόδου ήταν: ενοποίηση και ομοιομορφία των ιερών ακολουθιών και σε ότι αφορά τη λατρεία· λήψη διοικητικών μέτρων για την οργάνωση της επαρχίας και για την απονομή δικαιοσύνης· ενίσχυση των θέσεων της Εκκλησίας κατά των αιρετικών· εξάγνιση των ηθών· δημιουργία παιδείας· διόρθωση των λειτουργικών βιβλίων. Μέχρις ενός σημείου πέτυχε μόνο στον πρώτο και εν μέρει στον δεύτερο, όχι όμως και στους υπόλοιπους στόχους, γιατί: εκατό χρόνια αργότερα η σύνοδος αυτή από όπλο κατά των αιρέσεων η ίδια έγινε αίρεση και οδήγησε τους παλαιοπίστους στην αδιαλλαξία και τελικά σ' αυτό το σχίσμα· εκατό χρόνια αργότερα η ανάγκη για ηθική κάθαρση και πνευματική ανόρθωση ήταν περισσότερο επιτακτική παρά ποτέ· εκατό χρόνια αργότερα θέτονταν και πάλι θέματα όχι απλώς βελτιώσεως της παιδείας, αλλά το ερώτημα αν ήταν αναγκαίο η αγία Ρωσία να προβεί στη δημιουργία παιδείας· εκατό χρόνια αργότερα και κάτω από τις έντονες αντιδράσεις των Ζηλωτών της ευσέβειας, μόνο ο Αρσένιος ο Γραικός έκανε πραγματικότητα το όνειρο των Ρώσων ηγεμόνων και πατριαρχών και διόρθωσε τα λειτουργικά τους βιβλία, αφού η Stoglav, λόγω της αγραμματοσύνης και της αμάθειας που επικρατούσε, συμβούλευε απλώς τους αντιγραφείς να επιλέγουν το σωστότερο κείμενο. Εδώ την απάντηση τη δίνει ο Α. Kartašev: *Να γράφεις από σωστές μεταφράσεις, αλλά ποιο το κριτήριο* — αναρωτιέται ο Kartašev — της έννοιας αυτού του σωστού, αφού οι αντιγραφείς ήταν αγράμματοι; *Πλήρες petitio principii!*, βλ. *Očerki*, ό.π., τ. 2, σ. 87. Και ο V. N. Storozhev συμπληρώνει πως οι αντιγραφείς ήταν τόσο αγράμματοι που δεν μπορούσαν να ξεχωρίσουν σε ένα κείμενο τα φωνήεντα από τα σύμφωνα, βλ. *K istorii prosveteniia XVII v.*, Kiev 1890, σ. 5· πρβ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 7-8. Ακόμη, η Εκκλησία της Μόσχας στη σύνοδο αυτή, προκειμένου να αποφύγει τη δήμευση της μοναστηριακής περιουσίας και να διατηρήσει τα διοικητικά και νομικά της προνόμια, υπέκυψε στον εκβιασμό του ηγεμόνα και έγινε ένα γρανάζι της κρατικής μηχανής. Ωστόσο, στο θέμα της εκκλησιαστικής περιουσίας επανήλθε ο Ιβάν Δ' και με τη σύνοδο του 1581 περιόρισε την περαιτέρω επέκτασή της. Η Stoglav, καθώς η Μόσχα πραγματοποιήσει τη σύνοδο αυτή κάτω από το πνεύμα ότι εκπροσωπούσε την Ορθοδοξία, έγινε το σύμβολο της παλιάς κοσμιότητας και μέσω των παλαιοπίστων είχε τεράστια επίδραση στον λαό. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα πολυάριθμα χειρόγραφα αντίγραφα — γύρω στα εκατό — τα οποία είναι γνωστά σήμερα. Η έρευνα τα χειρόγραφα αυτά τα διακρίνει σε δυο κατηγορίες: της Μόσχας και του Νόβγκοροντ, η οποία αποτελεί τη βραχεία διατύπωση των διατάξεων. Η Stoglav, που δεν είναι παρά η συνάθροιση των εκκλησιαστικών αποφάσεων της Συνόδου του 1551, στα επίσημα έγγραφα της εποχής φέρει την ονομασία *Συνοδικός κώδιξ* και κατά απομίμηση του πολιτικού Κώδικα του 1550 διαιρέθηκε σε εκατό κεφάλαια με τον ακόλουθο

Εκκλησία κατήργησε με τη σύνοδο της Μόσχας στα 1667 ως μηδέποτε γενομένη⁵⁵. Ακόμη ο Μακάριος όχι μόνο ενίσχυσε τη θέση των Ιωσηφιτών, αλλά μερίμνησε και για τη διεύρυνση της ομάδας κρούσεως με νέα επίλεκτα στελέχη, όπως τον επίσκοπο της επαρχίας Kroutickij Savva⁵⁶, τον αρχιεπίσκοπο του Novgorod Feodosij, τον επίσκοπο των επαρχιών Riazanskij και Mouroskij

τρόπο: Στα κεφάλαια 1-4 παρατίθενται οι πληροφορίες γύρω από την έναρξη της συνόδου, τα μέλη, τα αίτια και τους στόχους της. Οι πρώτες 37 βασικής σημασίας ερωτήσεις του τσάρου καταχωρούνται στο 5ο κεφάλαιο και οι υπόλοιπες 32 δευτερεύουσας σημασίας ερωτήσεις καταλαμβάνουν ολόκληρο το 41ο κεφάλαιο, ενώ οι απαντήσεις καλύπτουν τα κεφάλαια: 6ο-40ο και 42ο-98ο. Το 99ο κεφάλαιο αναφέρεται στη σύσταση ειδικής επιτροπής, η οποία μετέβη στη μονή της Αγίας Τριάδος και έθεσε υπόψη τα συμπεράσματά της στον γηραιό πρώην μητροπολίτη Μόσχας Ιωάσαφ, και τέλος το 100ο κεφάλαιο, το οποίο περιλαμβάνει τις προσθήκες και τις παρατηρήσεις αυτού του ιεράρχη. Σε ορισμένα χειρόγραφα υπάρχει και 101ο κεφάλαιο, το οποίο αναφέρεται στην απόφαση της 11.5.1551 της Συνόδου περί της κτηματικής περιουσίας των αρχιερέων και των μονών. Τη σύνοδο αυτή, ως γνωστό, την κατήργησαν στα 1667 οι Πατριάρχες της ανατολής, Παΐσιος Αλεξανδρείας και Μακάριος Αντιοχείας, οι οποίοι μετέβησαν στη Μόσχα. Στη συνέχεια πολλοί είναι οι Ρώσοι θεολόγοι που κατά τον 19ο αιώνα και αυτοί δεν αποδέχθηκαν τη νομιμότητά της. Μεταξύ αυτών είναι και ο αρχιεπίσκοπος Filaret Goumylevskij (βλ. *Istorija rousskoj cerkvi*, izd. 2e, Moskva 1851, τ. 3, σ. 193), ο οποίος θεωρούσε ότι η Stoglav δεν ήταν παρά μόνο τα πρόχειρα σημειώματα της Συνόδου του 1551, τα οποία αργότερα μετασκευάστηκαν από κάποιο πρόσωπο.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Stoglav. Sobor bynšij v Moskve pri velikom gosoudare care i velikom kniaze Ivane Vasil'eviče (v leto 7059), Izd. I. A. London 1860· Stoglav, Kazan' 1862 (2η έκδοση στα 1887, 3η έκδοση στα 1911)· Stoglav, Έκδοση του D. E. Kožančikov στα 1863 (βραχεία σύνταξη)· Pravila, postanovlennye na sobore 1551 goda 23 Fevralia, *Arkhiv isto-ričeskikh i praktičeskikh svedenij, otnošaiščikhsia do Rossii, izdavaemyj N. Kalačovym*, SPb 1863, kniga 5, σ. 1-44· *Carskija voprosy i sobornija otvety o mnogorazličnykh cerkovnykh činekh* (Stoglav), Izd. N. Soubbotin, Moskva 1890. Στα 1899 έχουμε τη δημοσίευση των αποφάσεων της Stoglav στο θεολογικό περιοδικό *Bogoslovskij Vestnik*, βασισμένη σε χειρόγραφο της βιβλιοθήκης της αδελφότητας *Sofijskij* του Νόβγκοροντ, χωρίς να παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές από την αξιολογημένη έκδοση του 1862 του Καζάν, καθώς και από αυτήν του Soubbotin στα 1890· Makar'vskij Stoglavnik, *Troudy Novgorodskoj gubernskoj oučenoj arkhivnoj komissii*, Novgorod 1912, Vypouk 1, σ. 1-135· *Le Stoglav ou les cent chapitres*, Ed. E. Duchesne, Paris 1920 (η έκδοση αυτή στα γαλλικά προέρχεται από τη γνηστή έκδοση του Καζάν στα 1862)· *Svedenija o Stoglavom Sobore, Khristianskoe Čtenie Čast' 2* (1852) 238-294· I. M. Dobrotvorskij, O nedostatkakh rousskogo po izobraženiiu Stoglava (XVI v.), *COLDP Čast' 2* (1865) 128-156· I. N. Zdanov, *Materialy dlja istorii Stoglavogo Sobora, I. N. Zdanov. Sočinenija*, SPb 1904, τ. 1, σ. 171-272· G. Ostrogorskij, Les décisions du «Stoglav», concernant la peinture d'image et les principes de l'iconographie byzantine, *L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, τ. 1, σ. 393-411· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 482-485· A. V. Kartašev, *Očerki po istorii rousskoj cerkvi*, τ. 1, σ. 433-438· S. O. Šmidt, *Stanovlenie rossijskogo samoderžavstva: Issledovanie social'no-političeskoi istorii vremeni Ivana Groznogo*, Moskva 1973, σ. 133-196· M. Laran, J. Saussay, *La Russie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 183· A. de Santos Otero, Un manuscrito del Stoglav en la Biblioteca Nacional de Madrid (Ms. Res. 260), *Mélanges I. Dujcev*, Paris 1979, σ. 393-399· Γ. Φλοροφσκυ, *Σταθμοί της Ρωσικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 417, σημ. 105· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypouk 2, Čast' 2, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 423-427.

55. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός*, ό.π., σ. 253-257.

56. Ο Savva στα 1546 έγραψε τον βίο του Ιωσήφ Βολότσκι, που καταχωρήθηκε στη *Μεγάλη Σύνοψη Αναγνωσμάτων*.

Leonid κ.ά.

Έχει σημασία να αναφερθώ σύντομα σε κάποια σημεία της δράσης του Leonid όχι με σκοπό να σκιαγραφήσω την προσωπικότητά του, αλλά για να υπενθυμίσω πως οι Ιωσηφίτες δρούσαν και συμπεριφέρονταν, βλέποντας και αντιμετωπίζοντας την Εκκλησία σαν κτήμα τους και απαιτώντας μία ξεχωριστή μεταχείριση από τους ιθύνοντες.

Και αυτός ο ιεράρχης ήταν γέννημα και θρέμμα της μονής Volokolamskij και ηγούμενός της ως το 1554. Το έτος αυτό ο Leonid διαδέχτηκε τον επίσκοπο των επαρχιών Riazanskij και Mouromskij Kassian⁵⁷, τον οποίο οι Ιωσηφίτες καθήρεσαν και αποσχημάτισαν, γιατί ο τελευταίος είχε το θάρρος να καταφερθεί ενώπιον της Συνόδου κατά των βιβλίων του Ιωσήφ Βολότσκι και ιδιαίτερα κατά του *Φωτιστή* (*Prosvetitel*). Στα 1585 ο Leonid και πάλι στο προσκήνιο, όπου υπεραμύνεται τι; Τα δικαιώματα της Εκκλησίας των Ιωσηφιτών. Ο Leonid απευθύνεται εγγράφως προς τον νεαρό τσάρο Θεόδωρο (1584-1598) και του υπενθυμίζει τα προνόμια και τα κεκτημένα δικαιώματα που είχε ως Ιωσηφίτης κληρικός της περιόδου του Ιβάν Δ' και του μητροπολίτη Μακαρίου, όπου οι χειροτονούμενοι των μονών Volokolamskij και Pafnoutievo-Boronskij διαδραμάτιζαν ηγετικό ρόλο. Χωρίς περιστροφές ο Leonid υπογραμμίζει στον Θεόδωρο πως οι Ιωσηφίτες ήσαν αυτοί που θεμελίωσαν τον θεοκρατικό χαρακτήρα της εξουσίας των Ρώσων ηγεμόνων και ότι με τον Βασίλειο Γ' είχαν θέσει τις βάσεις για μία στενή συνεργασία με τον θρόνο. Και αμέσως ο ιεράρχης αυτός προβαίνει στην απαρίθμηση των Ιωσηφιτών εκείνων, που με αφοσίωση υπηρέτησαν τον θρόνο, όπως ο Ιωσήφ Βολότσκι, ο Pafnoutij Boronskij και οι μαθητές του, ο αρχιμανδρίτης Daniil της μονής Malo-Perejaslavskij, ο μητροπολίτης Δανιήλ, ο αρχιεπίσκοπος της επαρχίας Rostovskij Vassian Sanin κ.ά. Συνεχίζοντας ο Leonid έρχεται στο θέμα του και ζητεί από τον νέο τσάρο ικανοποίηση, γιατί ο αρχιεπίσκοπος του Rostovskij Evfimij κατά τη διάρκεια του χριστουγεννιάτικου γεύματος στα ανάκτορα είχε μετατρέψει τη δεξίωση σε δημόσιο βήμα προκειμένου να υπερασπιστεί τέτοιου είδους πράγματα, τα οποία όχι μόνο ήταν ανήκουστα, αλλά και παλιότερα δεν είχαν θέση. Και ο επίσκοπος Leonid κλείνει την αναφορά του προς τον τσάρο με τα ακόλουθα λόγια: Υπεράσπισε την τιμιότητα του οίκου σου από τέτοιες μηχανορραφίες και από τέτοια προσβλητικά λόγια. Αποτέλεσμα αυτής της αναφοράς ήταν ότι από τις 18.7. 1586 ο Evfimij παύθηκε και αντικαταστάθηκε από τον Ιώβ, τον πρώτο στη συνέχεια πατριάρχη Μόσχας⁵⁸.

57. Ο επίσκοπος Kassian είναι ένα από τα άτομα που δεν υπέκυψαν στην αυθαιρέσια των Ιωσηφιτών, και αυτό το απέδειξε και στα 1554 όταν εμφανίστηκε στη σύνοδο της Μόσχας για να πάρει το μέρος του πρώην ηγουμένου της μονής της Αγίας Τριάδος Αρτεμίου — φίλου και ευεργέτη του Μαξίμου — που συκοφαντούσαν και ήθελαν να καταδικάσουν οι Ιωσηφίτες.

58. Βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 7-8.

Χρειάστηκαν πολλές δεκαετίες για τη διαμόρφωση μίας ιδιόρρυθμης θρησκευτικής και πολιτικής ιδεολογίας στη Ρωσία, της οποίας βρέθηκε αντιμέτωπος ο Μάξιμος. Την ιδεολογία αυτή την καλλιέργησαν και έβαλαν τη σφραγίδα τους εκκλησιαστικά πρόσωπα, τα οποία είχαν στενούς δεσμούς και επηρέαζαν την αυλή και τον ηγεμόνα, όπως: ο μητροπολίτης Μόσχας Ζωσιμάς, ο ηγούμενος Ιωσήφ Βολότσκι, ο μοναχός Φιλόθεος, οι μητροπολίτες Μόσχας Δανιήλ και Μακάριος και το φανατισμένο περιβάλλον τους.

Ο Ιωσήφ Βολότσκι ήταν αυτός ο οποίος έδωσε τη ρωσική δυναστεία στο άρμα του δόγματος της θεοκρατικής εξουσίας⁵⁹, αλλά ο μητροπολίτης Μακάριος

59. Η Έκθεσις κεφαλαίων παραινετικών του διακόνου της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως Αγαπητού (βλ. Ja. S. Lour'e, *Ideologičeskaja bor'ba v roussskoj roubleicistike konca XV - načalo XVI veka*, Moskva - Leningrad 1960, σ. 477-478· Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 300-303· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 72· R. G. Skryn'nikov, *Gosoudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 303) προς τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό είχε τεράστια επίδραση στους κατασκευαστές της θεωρίας της Τρίτης Ρώμης, Ιωσήφ Βολότσκι, μητροπολίτες Μόσχας Δανιήλ και Μακάριο, αλλά και στους συμβούλους τους. Ωστόσο οι ιδέες του Αγαπητού περί βασιλείας έγιναν πολύ νωρίτερα γνωστές στην παλιά Ρωσία και στους νοτιοσλάβους. Μεγάλα αποσπάσματα των παραινετικών κεφαλαίων στα σλαβονικά πήραν θέση στο *Izbornik* του έτους 1076 της Ρωσίας του Κιέβου. Από την ίδια περίοδο ορισμένα αποσπάσματα, που έγιναν γνωστά από τον Ψελλό, πέρασαν στη συνέχεια στο Χρονικό Lavrent'evskaja με χρονολογία το έτος 1175. Το καλύτερο ρωσικό αντίγραφο των παραινετικών κεφαλαίων είναι του 14ου αιώνα και ανήκει στη συλλογή Ουναγονα (βλ. GIM, No 589). Στη συνέχεια το έργο αυτό ως ψυχωφελές ανάγνωσμα για την εποχή φιλοξενήθηκε από τον μητροπολίτη Μακάριο στη Μεγάλη Σύνοψη Αναγνωσμάτων. Στα χειρόγραφα του 16ου αιώνα έχουμε από τους Ιωσηφίτες μία νέα διορθωμένη μετάφραση, η οποία καλύπτει τα 72 κεφάλαια του πρωτοτύπου, ενώ η προηγούμενη αποτελούνταν από 66-67 κεφάλαια. Στο κύρος των παραινετικών κεφαλαίων του Αγαπητού την περίοδο αυτή —όπως ανέφερα— καταφεύγουν: ο Ιωσήφ Βολότσκι, ο μητροπολίτης Δανιήλ, ο αρχιεπίσκοπος του Novgorod Θεοδόσιος, ο μητροπολίτης Μακάριος, ο Kourbskij, ο Ιβάν ο Τρομερός κ.ά. Ορισμένοι Ρώσοι ερευνητές (βλ. Ja. S. Lour'e, *Ideologičeskaja bor'ba v roussskoj roubleicistike*, ό.π., σ. 478· R. G. Skryn'nikov, *Gosoudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 303) θέλουν, χωρίς αποδείξεις, δεμένο στο άρμα του Αγαπητού και τον Μάξιμο τον Γραικό. Αλλά στην προκειμένη περίπτωση —θα έλεγα— την αρμονική συνύπαρξη των δύο εξουσιών (Ιεροσύνης και Βασιλείας), την οποία ο Μάξιμος αναπτύσσει σε πολλά σημεία του έργου του (βλ. *Sošinenija Maxima Greka*, ό.π., τ. 2, σ. 163, 170, 179, 286-287, 336, 352-363, κ.α.), γιατί να μην την αντλεί από την VI Νεαρά του Ιουστινιανού; Ασφαλώς αμείωτο είναι το ενδιαφέρον των Ρώσων προς την ιδεολογία του Αγαπητού και κατά την περίοδο του 17ου αιώνα. Μεταξύ άλλων ενδιαφέρον δείχνουν ο πατριάρχης Μόσχας Νίκων, ο ιερέας Ivan Timofeev, κάτοχος ενός μεγάλου αριθμού χειρογράφων, καθώς και ο μητροπολίτης Πέτρος Μογίλας, διευθυντής του Κολλεγίου του Κιέβου, ο οποίος όχι μόνο επιμελήθηκε την έκδοση του 1628, αλλά διόρθωσε και ήλεγξε την ακρίβεια της μετάφρασης από το ελληνικό πρωτότυπο. Από την έκδοση αυτή ένα αντίτυπο βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του Μ. Πέτρου (βλ. *Oykazatel'-spravočnik*, Sost. E. I. Bobrova, Leningrad 1978, σ. 57, No 294· πρβ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 302) και ένα άλλο εντοπίστηκε στη βιβλιοθήκη του Paisij Velickovskij της μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους [βλ. A. I. Jacimirskij, *Slavianskie i rousskie roukopisi roumysniskikh bibliotek*, *SORJAS* 79 (1905) 555· πρβ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, 302]. Οι μεταφράσεις αθρούν, αλλά αυτό που λείπει είναι μια επιστημονική έκδοση του έργου. Στα 1660 ο Αρσένιος ο Γραικός με μία νέα μετάφραση περιλαμβάνει την Έκθεσιν παραινετικών κεφαλαίων του Αγαπητού στο *Ανθολόγιό του* (σ. 82-114· βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 134). Τέλος, τα παραινετικά κεφάλαια είναι στην επικαιρότητα και κατά τον 18ο αιώνα. Κυκλοφόρησαν τρεις διαφορετικές μεταφράσεις, από τις οποίες η μία παραμένει ακόμη

ήταν εκείνος που έκανε τον νεαρό ηγεμόνα ζηλωτή αυτής της εξουσίας και τον ώθησε να λάβει από την Εκκλησία το χρίσμα του θεόκλητου και θεόστεπτου βασιλέως για να είναι απόλυτος μονάρχης όχι μόνο της Πολιτείας αλλά και αυτής της Εκκλησίας.

Όλα αυτά τα άτομα ήταν οι θεωρητικοί εκφραστές της νέας τάξης πραγμάτων για την απομάκρυνση της Μόσχας από τη βυζαντινή παράδοση, αλλά αυτός που μόχθησε και εμπράκτως επιχείρησε να κάνει τη θεωρία πράξη ήταν ο μητροπολίτης Μόσχας Μακάριος, γιατί πραγματικά πίστευε ότι η ρωσική Εκκλησία είχε κληρονομήσει τη δύναμη και τη δόξα της βυζαντινής και πως, κατά συνέπεια, ήταν η ώρα το ρωσικό κράτος να καταστεί βασιλείο⁶⁰.

Στα πλαίσια αυτού του πνεύματος ο Μακάριος πριν από τη σύγκληση της Stoglan και θέλοντας να καταδείξει όχι μόνο την υψηλή αποστολή της ρωσικής Εκκλησίας, αλλά και την πληρότητά της σε πνευματικές και ηθικές δυνάμεις, καθώς και σε μέσα, που θα της επέτρεπαν να ηγηθεί στην Ορθόδοξη Ανατολή και στη συνέχεια σε όλη τη χριστιανοσύνη, προέβη σε δυο εντυπωσιακές ενέργειες: Πρώτο, επιχείρησε να συγκεντρώσει σε ένα χολοσσιαίο εκδοτικό έργο, στη *Μεγάλη Σύνοψη Αναγνωσμάτων*, όλη τη γνωστή στη Ρωσία εκκλησιαστική Γραμματολογία, και Δεύτερο, ανακήρυξε ένα πλήθος νέων Ρώσων αγίων.

Στη *Μεγάλη Σύνοψη Αναγνωσμάτων*⁶¹ ο Μακάριος —όπως ήταν επόμε-

α γνωστή. Τον Αγαπητό ακόμη μετέφρασαν: ο I. I. Il'inskij [βλ. L. N. Majkov, *Materialy dlja biografii kn. A. D. Kantemira*, *SORJAS* 73, No 1 (1903) 308· πρβ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 302] και ο N. Boujdij (βλ. GIM, *Sobr. Čertkova*, No 203· βλ. και *Opisanie roukopisej sobranija Čertkova*, Sost. M. M. Černilovskaja, E. V. Šoul'gina, Novosibirsk 1986, σ. 51· πρβ. Slovar', ό.π., τ. 2, σ. 302). Από την έκδοση του Κιέβου (1628) τον 17ο αιώνα δημοσιεύτηκε από το S. Novokovič και ένα αντίτυπο στα σερβικά, αλλά είναι ημιτελές· σώζεται μόνο η αρχή του έργου, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 303.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: I. Ševčenko, Ljubomudrějšij Kyč Agapit Diakon: On a Kiev Edition of a Byzantine «Mirror of Princes». With a facsimile Reproduction, *Recenzija. Review of Soviet Ukrainian Publications*, 1974, Vol. 5, No 1, Supplement· στον ίδιο, *A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) 141-179 (βλ. επίσης: *The Structure of Russian History*, New York 1970, σ. 80-107)· στον ίδιο, *On Some Sources of Prince Svjatoslav's Izbornik of the Year 1076*, *Orbis scriptus. D. Tschizewskij zum 70. Geburtstag*, München 1966, σ. 723-732· στον ίδιο, *Agapetus East and West: The Fate of a Byzantine «Mirror of Princes»*, *Revue des études sud-est europeennes* 16, No 1 (1978) 3-44· *Poslanija Iosifa Volockogo*, Podgot. texta A. A. Zimina, Ja. S. Lour'e, Moskva - Leningrad 1959, σ. 90-93, 260-262, 283· Ja. S. Lour'e, *Ideologičeskaja bor'ba v rousskoj pouublicistike konca XV-načala XVI veka*, Moskva - Leningrad 1960, σ. 475-478· M. T. D'iakov, *O meste i vremeni pervogo slavianskogo perevoda «Nastavlenija» Agapita, Pamiatniki literatoury i obscestvennoj mysli epokhi feodalizma*, Novosibirsk 1985, σ. 5-13· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypousk 2, Čast' 2, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 300-303.

60. Βλ. A. B. Kartašev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 429.

61. Πρόκειται για 12 ογκώδη Μηναία τα οποία περιλαμβάνουν όχι μόνο τους βίους και τις ακολουθίες των αγίων της ημέρας, αλλά και λόγους εκκλησιαστικού και ιστορικού χαρακτήρα, καθώς και έργα διαφόρων Πατέρων, που αναφέρονται σε εορτές και σε γεγονότα των ημερών αυτών. Στο τέλος κάθε Μηναίου, εν είδει συμπληρώματος, ο Μακάριος καταχώρησε έργα γνωστών αλλά και

νο— φιλοξένησε και όλους τους «κατασκευασμένους» θρύλους για την ενίσχυση της θεωρίας της Τρίτης Ρώμης, αρχίζοντας από τη μετάβαση του απόστολου Ανδρέα στη Ρωσία και φθάνοντας ως το *Στέμμα του Μονομάχου*, που έγινε κατόπιν εντολής προς στήριξη του νέου τίτλου του Ρώσου ηγεμόνα.

Ένα ακόμη έργο το οποίο ο Μακάριος δεν παρέλειψε να συμπεριλάβει στον εκδοτικό του άθλο είναι και η *Stepennaja Kniga*⁶², ένα από τα σπουδαιότερα

ανώνυμων δημιουργών. Η φιλοδοξία του Μακαρίου ήταν στη σύνοψη αυτή να συμπεριλάβει όλα τα προς ανάγνωση υπάρχοντα βιβλία στη ρωσική γη. Οι εκκλησιαστικοί όμως στόχοι, που είχε θέσει, δεν του επέτρεψαν να επεκταθεί: σε έργα καθαρώς αστρολογικού χαρακτήρα· σε μεγάλο μέρος εκκλησιαστικών αποκρύφων· σε χρονογραφίες αυστηρά ιστορικού περιεχομένου· σε έργα νομικής φύσης και σε ένα μεγάλο μέρος ταξιδιωτικών εντυπώσεων. Αποκλείστηκαν ακόμη πολλά βιβλία της Αγίας Γραφής, πολλά πονήματα Ρώσων ιεροκηρύκων και επικά δημιουργήματα. Σήμερα μας είναι γνωστά τρία αυτοτελή αντίγραφα (κύκλοι) του όλου έργου: 1) Ouspenskij, 2) Carskij και 3) Sofijskij. Η συγγραφή του αντιγράφου Sofijskij άρχισε στα 1529-1530 στο Novgorod και ολοκληρώθηκε μέσα σε 12 χρόνια. Στα 1541 ο Μακάριος το αφιέρωσε στον καθεδρικό ναό της αγίας Σοφίας του Novgorod προς ανάπαυση της ψυχής των γονέων του. Σήμερα σώζονται 8 Μηναία. Λείπουν οι μήνες Δεκέμβριος, Ιανουάριος, Μάρτιος και Απρίλιος. Από αυτά τα 7 βρίσκονται στην κρατική βιβλιοθήκη του Novgorod και 1 (Αύγουστος) στη Μόσχα (CGADA = Central'nyj gosydarstvennyj arkhiv drevnykh aktov: Poutevaditel', τ. 1). Το αντίγραφο Ouspenskij, το μοναδικό που σώζεται στο σύνολό του (12 τόμοι) αφιερώθηκε από τον Μακάριο στον μητροπολιτικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Ouspenskij sobor) προς ανάπαυση της ψυχής των γονέων του και σε μνήμη της δικής του ψυχής. Η συλλογή παρέμεινε στον μητροπολιτικό ναό ως το 1886 και στη συνέχεια παραδόθηκε στη βιβλιοθήκη της Συνόδου. Σήμερα βρίσκεται στη Μόσχα και ανήκει στη συλλογή *Sinodal'noe sobranie* του GIM (Gosudarstvennij Istoriceskij Mouzej), τ. 1, No 784-795 (1986-1997), σ. 174-190. Τέλος, είναι το αντίγραφο Carskij που γράφτηκε για τον Ιβάν Δ' και ολοκληρώθηκε το 1554. Το 17ο αι. το έργο αυτό αποτελούσε τμήμα της βασιλικής βιβλιοθήκης και σήμερα οι 10 τόμοι του (λείπουν οι μήνες Μάρτιος-Απρίλιος) αποτελούν επίσης μέρος της συλλογής *Sinodal'noe sobranie* του GIM, τ. 1, No 796-805 (174-183), βλ. A. V. Kartašev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 431· *Slovar' knižnikov*, ό.π., τ. 1, σ. 126. Η μελέτη του έργου αυτού ακόμη δεν ολοκληρώθηκε. Είναι όμως ευνόητο πως όχι μόνο η χρονική απόσταση συγγραφής του ενός κύκλου από τον άλλο, αλλά και οι αποφάσεις των συνόδων 1547, 1549 και 1551 να επηρέασαν αισθητά όχι μόνο το περιεχόμενο, αλλά και την έκταση της ύλης, ώστε, σήμερα, κάθε αντίγραφο να έχει τη δική του ξεχωριστή λογοτεχνική και ιστορική αξία.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Kniga, glagolemaja Kozmy Indikoplova iz rouk. Mosk. glavn. arkhiva MID· Mineja Čet'ia mitropolita Makarija (Novgorodskij spisok) XVI v. Mesiac avgoust, dni 23-31 (sobr. kn. Obolenskogo, No 159), Izd. OLPD, SPb 1886, No 86· Iz Velikikh Minej Čest'ikh Makarija, Podgot. texta i kom. N. F. Droblenkovo, per. N. F. Droblenkovo i G. M. Prokhorova, PLDR. 2-ja pol. XVI v. Moskva 1986, σ. 478-549, 625-634· A. V. Gorskij, K. I. Nevostrouev, Opisanie Velikikh Čet'ikh Minej Makarija, mitropolita Vserossijskogo, S predisl. i dopl. E. V. Barsova, ČOIDR kn. 1, otd. 2 (1884) I-XIX, 1-64, kn. 1, otd. 2, (1886) 65-184· D. Šestakov, Zametki o grečeskikh textakh zitij i Makar'evskikh Minejakh Četiikh, VV 2 (1914) 369-382· V. A. Koučkin, O Formirovanii Velikikh Minej Čet'ikh mitropolita Makarija, *Problemy roukopisnoj i pečatnoj knigi*, Moskva 1976, σ. 86-101· D. B. Miller, The Velikie Minei Chetii and the Stepennaja Kniga of Metropolitan Makarii, *Forschungen zur östeuropäischen Geschichte* 26 (1979) 262-382· N. K. Gavriusins, Pervaja rousskaja enciklopedija, *Pamiatniki nauki i tekhniki*. 1982-1983, Moskva (1984), 119-130· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 2, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 126-133.*

62. Η *Stepennaja Kniga* (Γενεαλογικός κατάλογος) περιλαμβάνει την ιστορία της Ρωσίας, χωρίς να ακολουθεί κάποια χρονολογική σειρά, αλλά το γενεαλογικό δένδρο των Ρώσων ηγεμόνων,

λογοτεχνικο-ιστορικά μνημεία του 16ου αιώνα. Αν και η *Stepennaja Kniga* εξυπηρετεί τους ίδιους σκοπούς με την Αφήγηση περί των μεγάλων δουκών της δυναστείας του Βλαδιμήρου (*Skazanie o kniaz'iaxh Vladimirskikh*) και τον «Ρωσικό Χρονογράφο» (*Xronograf Rousskij*), ωστόσο οι επιδιώξεις του συγγραφέα είναι να δώσει έμφαση και μεγάλη βαρύτητα στην προσωπικότητα των τότε ηγεμόνων της Μόσχας, τους οποίους, μέσα από ρητορικά σχήματα για το μεγαλείο και την παντοδυναμία της Μοσχοβίτικης απολυταρχίας, εμφανίζει ως θεόκλητους και θεόστεπτους βασιλείς. Η βιογραφία των τότε ηγεμόνων, εμπλουτισμένη με αγιογραφικό υλικό, δεν διαφέρει από τον βίο των αγίων και συνδυάζεται με αναφορές στους μητροπολίτες και τους αγίους, που είναι σύγχρονοί τους. Γίνονται εκκλήσεις προς τους αγίους για την προστασία και τη διαφύλαξη του βασιλικού οίκου της Μόσχας, του ίδιου του Ιβάν Δ', της οικογένειάς του και της αγίας του βασιλείας. Η περιφρούρηση του κύρους και του μεγαλείου της ρωσικής Εκκλησίας, ο πολλαπλασιασμός των υλικών της αγαθών, ο σεβασμός των αγίων της, η προστασία της θεοσέβειας στη χώρα και ο αγώνας κατά των απίστων, είναι στόχοι που προβάλλονται από τη *Stepennaja Kniga* όχι μόνο ως έκφραση της πολιτικής γραμμής του μητροπολίτη Μακαρίου, αλλά ταυτόχρονα και ως το αληθινό γνώρισμα της παρουσίας της Μοσχοβίτικης θεοκρατικής εξουσίας.

Τις ανιστόρητες πολιτικές θεωρίες της *Stepennaja Kniga* τις επωφελήθηκαν όλοι οι Ρώσοι ηγεμόνες και ιδιαίτερα ο Ιβάν Δ'. Το έργο είχε ευρεία διά-

με σκοπό να καταδείξει τη νόμιμη καταγωγή και τη μεταβίβαση της εξουσίας από τον πατέρα στον γιο. Ο συγγραφέας κρατεί την ανωνυμία του, αλλά οι εσωτερικές μαρτυρίες του έργου καταδεικνύουν πως δημιουργός του είναι ο μητροπολίτης Μόσχας Αθανάσιος (κατά κόσμον Ανδρέας, αρχές του 16ου αι. - μεταξύ 1568-1575) ο οποίος διαδέχτηκε τον Μακάριο. Για τη συγγραφή του έργου, που άρχισε να συντάσσεται στα τέλη του 1560 και το οποίο ολοκληρώθηκε ως τον Δεκέμβριο του 1563, χρησιμοποιήθηκαν διάφορα χρονικά, όπως το *Letopis' Nikonovskaja* και το *Letopisec načala carstva*, και ένα μεγάλο πλήθος από αγιογραφικά. Στην εποχή του ο Α. Ι. Sobolevskij [βλ. *Recenzija na knigou: P. G. Vasenko, Kniga stepennaja carskogo rodoslovija*, SPb. 1904, τ. 1, *SORJAS* 82 (1907) 12-13] πίστευε πως συγγραφέας ενός μεγάλου τμήματος της *Stepennaja kniga* ήταν ο Sil'vestr, αλλά σήμερα η άποψη αυτή δεν έχει υποστηρικτές. Ο μητροπολίτης Μακάριος, θέλοντας να εξάρει την ορθοδοξία των Ρώσων, συμπεριέλαβε στη *Stepennaja kniga* και την αφήγηση της μετάβασης του απόστολου Ανδρέα στη Ρωσία. Στο σημείο δε της διηγήσεως, όπου ο απόστολος Ανδρέας ανύψωσε προς την κατεύθυνση του Novgorod τη ράβδο, παρατηρεί ο Μακάριος πως ο απόστολος προείδε και διά του θείου σταυρού ευλόγησε στη ρωσική γη την ιεραρχία (*Sviašennos Činonačalie*, δηλαδή τη ρωσική Εκκλησία) και ότι διά της ράβδου ακόμη κατέδειξε το βασίλειο της Σκυθίας, βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 439.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Kniga Stepennaja carskogo rodoslovija, soderžašaja istoriiu rossijskouiou [...] napečatanaja pod smotreniem [...] Gerarda Friderika Millera*, Moskva 1775, Čast' 1-2· *Kniga Stepennaja carskogo rodoslovija*, Pod. K izd. i pod red. P. G. Vasenko, PSRL, SPb 1908-1913, τ. 21, Čast' 1-2· Ιου. Κ. Begounov, *Sledy «Slova o pogibeli Rousskyja zemli» v Stepennoj Knigi*, *TODRL* 15 (1958) 116-130· Β. Μ. Kloss, *Nikonovskij svod i rousskie letopisi XVI-XVII vv.*, Moskva 1980· *Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi*, Vypusk 2, Čast' 1, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 73-79.

δοση⁶³ και οι ιδέες του επέδρασαν στην ιστορική λογοτεχνία της χώρας, αρχίζοντας από το *Licevoj svod*⁶⁴ του Ιβάν Δ' και φθάνοντας ως τα έργα των ιστορικών της ρωσικής αυλής του 18ου αιώνα⁶⁵. Ακόμη, οι πολιτικές θεωρίες της *Stepennaja Kniga* επηρέασαν έντονα τις σχέσεις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας τον 17ο αιώνα, καθιερώνοντας τον Ρώσο ηγεμόνα, τον βασιλέα τον άγιον, όχι απλώς ως προστάτη της Εκκλησίας, αλλά ως επίγεια κεφαλή Αυτής⁶⁶.

Ο νέος οικουμενικός ρόλος της ρωσικής Εκκλησίας, τον οποίο οραματιζόταν ο Μακάριος, απαιτούσε να δοθεί τιμητική θέση σε οσίους της Ρωσίας. Κατά την άποψη στενού συνεργάτη του Ρώσου μητροπολίτη έπρεπε να καταδειχτεί πως η ρωσική Εκκλησία, αν και στην ιστορία είχε εισέλθει την ενδεκάτη ώρα, ωστόσο διά του ζήλου που επέδειξε, είχε ξεπεράσει ακόμη και αυτούς που εργάστηκαν από την πρώτη. Οι σπόροι αυτής της Εκκλησίας δεν έπεσαν ούτε στα αγκάθια ούτε στις πέτρες, αλλά σε αγαθή και γόνιμη γη και απέδωσαν εκατοντάπλασιο καρπό. Η Εκκλησία αυτή ανέδειξε τέτοιους αγίους και μεγάλους άνδρες, που η οικουμένη θαυμάζει τον αγαθοεργό τους βίο⁶⁷.

Από την ίδρυσή της και ως αυτή την περίοδο η ρωσική Εκκλησία είχε 22 Ρώσους αγίους, ενώ ο Μακάριος μέσα σε δύο χρόνια με δύο συνόδους (1547 και 1549) ανακήρυξε τους διπλάσιους, ήτοι 30, οι οποίοι τιμόνταν σε όλη τη χώρα και 9 τοπικούς⁶⁸.

Από σύγχρονο και πάλι του Μακαρίου έχουμε τη διαβεβαίωση πως η μα-

63. Σήμερα είναι γνωστά 75 αντίγραφα της *Stepennaja Kniga* και σφαλώς ο αριθμός αυτός δεν είναι ο τελικός.

64. Ο κώδικας *Letopisnyj svod Licevoj* συντάχθηκε με εντολή του Ιβάν Δ' κατά τα έτη 1568-1576 και αποτελεί τη μεγαλύτερη χρονολογική παραγωγή της μεσαιωνικής Ρωσίας. Σχεδόν κάθε σελίδα είναι διακοσμημένη με μινιατούρες που σε όλο το έργο ξεπερνούν τις 16.000. Και αυτού του κώδικα ο σκοπός είναι να εμφανίσει τη Ρωσία ως κληρονόμο των Μεγάλων Δυνάμεων του παρελθόντος, δηλαδή της Ρώμης και του Βυζαντίου, και ως προπύργιο της Ορθοδοξίας, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 30.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: A. E. Presniakov, Moskovskaja istoričeskaja enciklopedija XVI v., *IORJAS* 5, kn. 3 (1900) 824-876· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 577· V. F. Pokrovskaja, *Iz istorii sozdanija Licevogo letopisanogo svoda vtoroj poloviny XVI v., Materialy i soobščenija po fondam Otdela roukopisnoj i redkoj knigi Biblioteki ANSSSR*, Moskva - Leningrad 1966, σ. 5-19· A. A. Amosov, *Datirovka i kodikologičeskaja strouktoura «Istorii Groznogo» v Licevom letopisnom svode: (Zametki o boumage tak nazyvaemoj Carstvennoj knigi), Vspomogatel'nye istoriceskie discipliny 13 (1982) 155-193*· B. M. Kloss, *Nikonovskij svod i rousskie letopisi XVI-XVII vv*, Moskva 1980, σ. 206-265· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 2, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 30-32.

65. Ακόμη, οι ιδέες της *Stepennaja Kniga* μέσω του M. M. Šerbatov, πέρασαν και στο έργο του N. M. Karamzin, *Istorija gosoudarstva Rossijskogo*.

66. Βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 1, σ. 74-77.

67. Βλ. A. V. Kartasev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 433.

68. Βλ. A. V. Kartasev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 433· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 225.

ζική αυτή αγιοποίηση στους κόλπους της ρωσικής Εκκλησίας υπαγορεύτηκε από τις βλέψεις της θεωρίας της Τρίτης Ρώμης. Από την περίοδο αυτή —γράφει ο Ρώσος σχολιαστής— οι εκκλησίες του Θεού στη ρωσική γη δεν στερούνται από έργα αγίων και η ρωσική γη σπέρνει την ορθοδοξία, σπέρνει την πίστη και τη διδασκαλία, όπως ακριβώς και η δεύτερη Μεγάλη Ρώμη, η Βασιλεύουσα, αφού εκεί τώρα η ορθόδοξη πίστη ξεριζώθηκε από την πλάνη του μωαμεθανισμού, από τους άθεους Τούρκους, ενώ εδώ, στη ρωσική γη, παραμένει όπως πρώτα με τη διδασκαλία των αγίων μας πατέρων⁶⁹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη ενός σοβιετικού μελετητή, του Α. S. Khoroshev, ο οποίος αντιμετωπίζει το θέμα αυτό μέσα από το πρίσμα μίας άλλης ιδεολογίας, της ιδεολογίας του Μαρξ και του Λένιν. Ο Khoroshev, λοιπόν, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αγιοποιήσεις της ρωσικής Εκκλησίας συνιστούσαν ένα εκκλησιαστικο-πολιτικό θεσμό, η ενέργεια του οποίου ανταποκρινόταν στους στόχους της φεουδαρχικής τάξης και άμβλυσε τον αγώνα των λαϊκών μαζών κατά της φεουδαρχίας⁷⁰.

Και η δεύτερη, λοιπόν, αυτή ενέργεια του Ρώσου ιεράρχη, δεν είχε ως βασική επιδίωξη τη δόξα της Εκκλησίας του Χριστού, αλλά με την έξαρση του εθνικού χαρακτήρα της ρωσικής Εκκλησίας στόχευε στην ενίσχυση της ιδέας της Τρίτης Ρώμης. Η βαθύτερη σημασία αυτής της κίνησης δεν διέφυγε από την προσοχή του σεβαστού μου καθηγητή Α. Kartašev, ο οποίος γράφει πως ο μητροπολίτης Μακάριος μπορεί να αποκληθεί συσπειρωτής της ρωσικής Εκκλησίας⁷¹ και να σταθεί δίπλα σε κείνους τους Ρώσους ηγεμόνες, οι οποίοι αγωνίστηκαν για την ένωση της ρωσικής γης⁷².

Θεώρησα αναγκαία τη σύντομη αυτή αναδρομή σε πρόσωπα και πράγματα αυτής της περιόδου προς επισήμανση των εθνικών και εκκλησιαστικών στόχων και πόθων της Μοσχοβίτικης Ρωσίας. Γιατί: η σκοπιμότητα των σχευωρών, η έλλειψη πηγών, τα χαλκευμένα πρακτικά και η ιδεολογική προκατάληψη των Ρώσων ερευνητών από το δεύτερο μισό του προηγούμενου αιώνα ως σήμερα, όλοι αυτοί οι παράγοντες στα πλαίσια των δυνατοτήτων τους δημιούργησαν την επιδιωκόμενη σύγχυση γύρω από τα πραγματικά αίτια της δίκης και καταδίκης του Μαξίμου.

Ύστερα από αυτά, θα έλεγα πως τα πραγματικά αίτια της καταδίκης του Έλληνα αγιορείτη μοιάζουν με τον αθέατο όγκο ενός τεράστιου παγόβουνου,

69. Βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 433.

70. Βλ. Α. S. Khoroshev, *Političeskaja istorija rousskoj kanonizacii (XI-XVI)*, Moskva 1986, σ. 189-190. Εδώ, κάθε σχόλιο περιτεύει, γιατί Μαρξισμός και Λενινισμός είναι ικανοί να εντοπίσουν στοιχεία ταξικών αγώνων ακόμη και ανάμεσα σ' αυτούς τους πρωτόπλαστους, τον Αδάμ και την Εύα.

71. Θα έλεγα συσπειρωτής της εθνικής ρωσικής Εκκλησίας, γιατί συσπειρωτές υπήρξαν και κατά το παρελθόν, όπως λ.χ. ο μητροπολίτης Κυπριανός, κ.ά.

72. Βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki*, ό.π., τ. 1, σ. 433.

του οποίου την ελάχιστη θεατή επιφάνεια την επικάλυψε η προσφιλής κατηγορία ότι ο Μάξιμος έπεσε θύμα της αδιάλλακτης στάσης του στο θέμα της μοναστηριακής περιουσίας.

Το θέμα της μοναστηριακής περιουσίας βεβαίως ήταν υπαρκτό, ωστόσο δεν αποτελούσε το μείζον πρόβλημα, αλλά την παρονυχίδα σε σχέση με τους σκοπούς και τις επιδιώξεις που είχε θέσει η Μόσχα. Την περίοδο αυτή η Ρωσία έμοιαζε με ένα απέραντο εργαστήριο, όπου από το ένα άκρο της χώρας ως το άλλο Εκκλησία και Πολιτεία, βοηθώντας και στηρίζοντας η μία την άλλη απεργάζονταν την ιδέα της Τρίτης Ρώμης.

Η στάση του Μακαρίου ήταν υποκριτική. Όταν ο ιεράρχης αυτός απευθυνόταν προς τον δεινοπαθούντα Μάξιμο με το: *Ασπαζόμεθα τα δεσμά σου ως ενός των αγίων, αλλά αδυνατούμεν να βοηθήσωμεν*, φερόταν ως άλλος Πόντιος Πιλάτος, γιατί ο Μακάριος δεν ήταν απλός παρατηρητής των τεχταινομένων γύρω του. Ο Μακάριος ήταν ο δημιουργός αυτών των γεγονότων, ήταν ο αρχιτέκτονας του αυθαίρετου αυτού οικοδομήματος της Τρίτης Ρώμης και ήταν αδιανόητο μέσα στον πυρετό αυτής της ιδεολογίας να επιτρέψει την επιστροφή του Μαξίμου στο Άγιο Όρος.

Όταν ο Ιβάν Δ', μιμούμενος τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, εκστρατεύει κατά του Καζάν στα 1449 και στα 1452, εμπιστεύεται τη διακυβέρνηση της χώρας στα χέρια του θρησκευτικού ηγέτη⁷³. Ο Μακάριος είχε την εξουσία στα χέρια του και μπορούσε να απολύσει τον Μάξιμο στο Όρος, αλλά δεν είχε τη δύναμη ούτε το δικαίωμα να προδώσει την παράταξή του και την ιδεολογία του.

73. Ο Ιβάν Δ' στα τέλη του 1547, εκστρατεύοντας κατά του Καζάν, αναθέτει στον Vladimir Andreevič και στους βογιάρους να κυβερνήσουν τη Μόσχα με τη ρητή εντολή να καταφεύγουν για όλες τις υποθέσεις του κράτους στη συνδρομή του μητροπολίτη Μακαρίου. Στα 1552 ο ηγεμόνας θέτει τον κωφάλαλο αδελφό του Ιουρίη με επταμελή επιτροπή βογιάρων κάτω από την κηδεμονία του ιεράρχη. Οι υποθήκες της εξουσίας προς τον μητροπολίτη Μακάριο ήσαν σαφείς: με τη δύναμη του Θεού προστατεύει τη βασιλεία[...], δίδασκε στον αδελφό μας την αγαθοεργία. Ακρόμη, κύριε, φρόντιζε και για όλες τις πνευματικές ανάγκες της γυναίκας μου, της τσαρίνας Αναστασίας, ώστε αυτή να μη βρίσκεται σε απραξία, (βλ. PSRL, τ. 13, σ. 186· πρβ. R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkon'*, ό.π., σ. 226-227). Στην ιστορία της Ρωσίας η ακηνή αυτή θα επαναληφθεί άλλες δυο φορές κατά τον 17ο αιώνα με τους πατριάρχες Μόσχας Φιλάρετο (1619-1633) και Νίκωνα (1605-1681). Η περίπτωση με τον Φιλάρετο δεν έχει ιδιαίτερη σημασία καθότι ο πατριάρχης που συνέβη να αναπληρώνει τον ηγεμόνα Μιχαήλ Ρωμανόφ (1613-1645) ήταν και φυσικός του πατέρας. Αντίθετα με τον πατριάρχη Νίκωνα, νεοεισκόμαστε ενώπιον ενός φαινομένου με διαφορετικές διαστάσεις, αλλά και επιπτώσεις. Εδώ, ο νεαρός τσάρος Αλέξιος Μιχαήλοβιτς (1645-1672), κυριολεκτικά γοττευμένος και παρασυρμένος από τον δυναμικό και επιβλητικό χαρακτήρα του Νίκωνα όχι μόνο με διάταγμα τον ορίζει απόλυτο άρχοντα, όταν εκστρατεύει κατά του εχθρού, αλλά και του δίνει το δικαίωμα να κάνει χρήση του τίτλου του τσάρου, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 214-216. Έτσι ο Νίκων από το 1652 και ως το 1657 προσφωνείται και αυτός *Velikiy Gosoudar'* (Μέγας αυθέντης). Ο νεαρός ηγεμόνας σύντομα θα μεταμεληθεί για τον αυθορμητισμό και την εσπευσμένη αυτή απόφασή του και δεν θα αργήσει να έλθει σε βίαιη σύγκρουση και ρήξη για πολλούς, φυσικά, άλλους λόγους, αλλά και γιατί ο Νίκων έκανε χρήση ενός τίτλου που στην πραγματικότητα δεν του ανήκε, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 216.

Ας σημειωθεί ακόμη πως στην πραγματικότητα ως το 1560 άλλοι κατηύθυναν τη χώρα εξ ονόματος του Ιβάν. Από το 1533 και ως το 1547 ήταν η περίοδος της αντιβασιλείας και η χώρα κυβερνιόταν από τους βογιάρους, ενώ από το 1547 ως το 1560 κυβερνάει στο όνομά του η τριανδρία Μαχαρίου, Adasev⁷⁴ και Sil'vestr⁷⁵, η οποία έφερε τον νεαρό ηγεμόνα από τη μύτη. Αντάσιεφ

74. Ο Alexej Feodorovič Adašev (1530 - αρχές του 1561) είναι ένας από τους βασικούς διαμορφωτές της πολιτικής ζωής της χώρας στη δεκαετία του 1550. Κάνει την εμφάνισή του στην αυλή στις αρχές της δεκαετίας του 1540, μετά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη και από το 1547 σε συνεργασία με τον μητροπολίτη Μακάριο και το Sil'vestr, τον πνευματικό του ηγεμόνα, διαμορφώνουν και κατευθύνουν τα πολιτικά και θρησκευτικά πράγματα της χώρας. Στα 1560 χάνει την εύνοια του ηγεμόνα —όπως και τα άλλα δυο μέλη της τριανδρίας— και απομακρύνεται στο Derpt, όπου και σύντομα αποθνήσκει πάμπτωχος, αφού ο Ιβάν του δήμευσε όλη την περιουσία. Ο Adašev, κάτοχος πολλών λατινικών και γερμανικών βιβλίων, είχε ευρεία μόρφωση και ήταν άνθρωπος με ασκητικό χαρακτήρα και μοναστικές τάσεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως είναι ο συντάκτης της χρονογραφίας *Letopiseč načala carstva*. Δεν αποκλείεται στο μέλλον να αποδειχτεί ότι είναι και ο συντάκτης του *Prigovor carskoj o kormleniakh i sloužbakh* (Τσαρική ετυμολογία περί στίσεων και υπηρεσιών). Ο Ιβάν στις επιστολές του προς τον Kourbskij αποκαλεί τον Adašev σκύλο, σε αντίθεση με τον Kourbskij, ο οποίος γράφει πως σε ορισμένα θιικά θέματα δεν διέφερε από άγγελο, ενώ ο χρονογράφος του Piskarevskij γράφει πως στα χρόνια του Αντάσιεφ, τότε και στη ρωσική ηγ επικρατούσε απόλυτη γαλήνη, ευημερία και δικαιοσύνη, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 1, σ. 8-9.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ν. Ρ. Likhacëv, Proiskhoždenie A. F. Adaševa, liubimčica Ivana Groznogo, *Ist. vestn*, 40 (1890) 378-392. S. O. Šmidt, Pravitel'stvennaja dejatel'nost' A. F. Adaševa, *Oucen. zap. MGY, Moskva* 1954, Vypusk 167, σ. 25-53. I. I. Smirnov, *Očerki političeskoj istorii Rousskogo gosoudarstva, 30-50-kh gg. XVI v.*, Moskva - Leningrad 1958, σ. 212-231. I. E. Andreev, Ob avtore pripisok v licevykh svodakh Groznogo, *TODRL* 18 (1962) 117-148 (βλ. επίσης: N. E. Andreyev, *Studies in Muscovy*, London 1970, Ν XI). I. V. Kouroukin, K izoučeniou istočnikov o načale Livonskoj vojny i dejatel'nosti pravitel'stva Adaševa i Sil'vestra, *Istočnikov. issled. po ist. feod. Rossii*, Moskva 1981, σ. 29-48. Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 1, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 8-10.

75. Ο θεσμός του πνευματικού κλησίου του ηγεμόνα, που πέρασε στους Ρώσους από το Βυζάντιο, δυστυχώς τις περισσότερες φορές δεν ανταποκρίθηκε στον ρόλο του και, αντί να χρησιμεύσει ως πλοηγίδα και ως πνευματικός μόνο αιμοδότης του μεγάλου δούκα, ήταν ο δημιουργός ή καλύτερα ο προκατασκευαστής πολιτικών και θρησκευτικών καταστάσεων. Τον πνευματικό Sil'vestr τον παρομοιάζω με τον πνευματικό του τσάρου Αλεξίου Μιχαήλοβιτς (1645-1676) Stefan Voni-fat'ev, (βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 29-32, 152-157, 198-200), άνθρωπο οξυδερκή, σώφρονα, εύστοχο, κρυφίνου, με μία λέξη πολιτική φυσιογνωμία που δεν μπορεί να έχει καμιά σχέση με έναν ταπεινό, πράο, σώφρονα, χωρίς φιλοδοξίες και κοσμικές εμφανίσεις γέροντα, που όφειλε να έχει δίπλα του ο ηγεμόνας, για να ενδυναμώνεται ψυχικά. Και ο Sil'vestr, όπως κατά παράδοση όλοι οι πνευματικοί των Ρώσων ηγεμόνων, κατείχε την περίοπτη θέση του προϊστάμενου του ναού του Ευαγγελισμού στο Κρεμλίνο. Με το όνομά του έχει συνδεθεί ο θρύλος, η φαντασία και η πραγματικότητα. Ορισμένοι τον θέλουν θιασώτη των προνομιών των ευγενών, άλλοι ότι συμπάθουσε τους ακτήμονες και άλλοι πως συνδεόταν με τους Ιωσηφίτες. Υπάρχουν ακόμη δυο απόψεις: η μία πως ό,τι καλό είχε μέσα του ο Ιβάν ήταν δημιουργημα του Sil'vestr και άλλη πως ήταν η αιτία για ό,τι κακό και ολέθριο περιέχει η ψυχή του ψυχοπαθούς αυτού ηγεμόνα. Ορισμένοι ερευνητές, για να άρουν όχι μόνο τις ευθύνες ότι ο Sil'vestr ως πνευματικός επέδρασε αρνητικά στον χαρακτήρα του νεαρού ηγεμόνα, αλλά και για να αποσείσουν τις κατηγορίες ότι ο άνθρωπος αυτός ήταν ένας από κείνους που έφεραν τον Ιβάν από τη μύτη, προβάλλουν το επιχείρημα ότι στις δεκαετίες 1540-1550 ο Sil'vestr δεν ήταν ο αποκλειστικός πνευματικός του ηγεμόνα. Στα χρόνια αυτά λέγουν ότι διατέλεσαν και άλλα άτομα πνευματικού του Ιβάν, όπως: ο Feodor Barain, ο Iakov

και Σίλβεστρος — παραπονείται ο Ιβάν — αφαιρώντας από μένα την εξουσία, κυβερνούσαν μόνοι τους όπως αυτοί ήθελαν. Με τα λόγια εγώ ήμουν ο αφέντης, αλλά στην πράξη τίποτα δεν εξουσίαζα⁷⁶.

Daitrievskij και ο Andrej ο μετέπειτα μητροπολίτης Αθανάσιος. Μάλιστα ο I. V. Kouroukin θα προσθέσει πως ο Sil'vestr ήταν δεύτερος πνευματικός, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 323. Ο Sil'vestr χειροτονήθηκε στη μονή Kirillo-Belozerskij και έκανε την εμφάνισή του στη Μόσχα στα 1542, συνοδεύοντας τον μητροπολίτη Μακάριο. Με βεβαιότητα στον Sil'vestr ανήκουν τρία μόνο έργα: 1) Μία επιστολή προς τον πρίγκηπα Α. Β. Gorbatyj, γενικό διοικητή του Καζάν, 2) Ο βίος της πριγκίπισσας Όλγας, που περιλαμβάνεται στη *Stepennaja kniga*, και 3) Επιστολή από πατέρα προς υιόν, που περιλαμβάνεται στο 64ο κεφάλαιο της δεύτερης έκδοσης του *Domostroja* (Ο ρυθμιστής του οίκου). Το χειρόγραφο του *Domostroja* βρέθηκε στα 1848 και δημοσιεύτηκε στα 1849 και στα 1882. Το χειμένο περιλαμβάνει 64 κεφάλαια και αποτελείται από τρεις ενότητες· η πιο παλιά έχει μορφή εγχειριδίου οικιακής οικονομίας και πρέπει να προέρχεται από ένα υλικό το οποίο συγκεντρώθηκε στο Novgorod στα τέλη του 15ου αιώνα. Έτσι — πάντα με το ίδιο σκεπτικό — οι κανόνες του τρόπου ζωής γράφτηκαν την ίδια εποχή από πλούσιο βογιάρο του Novgorod, και τον 16ο αιώνα συμπληρώθηκαν από κάποιον άλλο οι θρησκευτικές υποχρεώσεις. Ορισμένοι ιστορικοί αποδίδουν στον Sil'vestr μόνο το 64ο κεφάλαιο (βλ. Μ. Laran, *La Russie ancienne*, ό.π., σ. 193, σημ. 1). Ο Sil'vestr είναι ο συντάκτης ενός πλήθους ηθικοπλαστικών επιστολών και υπήρξε κτήτορας πολλών βιβλίων και ελληνικών χειρογράφων του Timofej Veniaminov και του Μαξίμου του Γραικού. Στη μονή Χιλανδαρίου βρέθηκε στα ρωσικά ο ηρμηνευμένος ψαλτήρας, που προέρχεται από τη βιβλιοθήκη του, βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 330. Μετά το 1560 και ο Sil'vestr έχασε την εύνοια του ηγεμόνα και απομακρύνθηκε, βλ. Α. Ι. Grobovskij, *Ivan Groznyj i Sil'vestr: (Istorija odnogo mifa)*, London 1987, σ. 195.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Domostroj blagovesenskogo popa Sil'vestra, Izd. D. P. Golokhvastov, VOIDR, 1849, kn. 1, I-VI, σ. 1-114· D. P. Golokhvastov, Leonid, arkhimandrit. Blagovesenskij ierej Sil'vestr i ego pisanija, ČOIDR kn. 1 (1874) 1-110 (E. Zamyslovskij [Recenzija], *Sbornik gosudarstvennykh znaniy*, SPb 1875, τ. 2, σ. 123-138)· Π. Αλεξίου Κομνηνού, *ποίημα παραινετικών v sravnenii s rousskim Domostroem*, Odessa 1893· Α. Α. Kizevetter, Osnovnaja tendencija drevnorousskogo Domostroja, *Rousskoe bogatstvo* 1 (1896) 39-59 (pod zaglaviem «Političeskaja tendencija drevnorousskogo Domostroja» perepečatano v kn.: Α. Α. Kizevetter, *istoričeskie očerki*, Moskva 1912, σ. 3-28)· E. Duchesne, *Le Domostroi: (Ménagier russe du XVI-e s.)*, Paris 1910· S. Šestakov, Vizantijskij tip Domostroja i čerty skhodstva ego s Domostroem Sil'vestra, VV8, Vypusk 1-2 (1901) 38-63· Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, εν Αθήναις 1950, σ. 569-570, σημ. 147· H. P. Niess, Der «Domostroj» oder «Wie man als rechtgläubiger Christ leben soll», *Kirche im Osten* 14 (1971) 26-67· M. Laran, J. Saussay, *La Rusie ancienne, IXe-XVIIe s.*, Paris 1975, σ. 193-196· Domostroj, Podgot. texta per. i komment. V. V. Kolesova, PLDR, Sredina XVI veka, Moskva 1985· Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rousi, Vypusk 2, Čast' 1, «Naouka», Leningrad 1989, σ. 323-333.

76. Βλ. R. G. Skrynnikov, *Gosudarstvo i cerkov'*, ό.π., σ. 259. Ο πρίγκηπας Α. Μ. Kourbskij (γύρω στα 1528 - Μάιος του 1583), ο οποίος στις 30.4.1564 κατέφυγε στη Λιθουανία, γιατί, καθώς είχε περιπέσει στη δυσμένεια του ηγεμόνα, κινδύνευε η ζωή του, με το πρώτο του γράμμα προς τον Ιβάν Δ' του κατηγορεί ότι χωρίς τη γνώμη του Αδαšev και του περιβάλλοντός του, αυτός ως ηγεμόνας δεν μπορούσε τίποτα να κάνει ούτε να σκεφτεί (βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 1, σ. 8). Ο ηγεμόνας απαντώντας δεν αρνείται το γεγονός. Τελικά η αλληλογραφία αυτών των δυο ανδρών αποτελεί ένα ζωντανό δείγμα του παραλογισμού και του εκτροχιασμού που ζούσε η ίδια η Μόσχα κάτω από την επίδραση της θεωρίας της Τρίτης Ρώμης. Κάποτε — όπως προκύπτει από αυτή την αλληλογραφία — Ιβάν και Kourbskij ήσαν υπερασπιστές της Ορθοδοξίας. Ο Ιβάν, η άξια κεφαλή του αγίου ρωσικού βασιλείου μετά την κατάρρευση της Ορθοδοξίας των Ελλήνων, εμφανίζεται ως ο μοναδικός προστάτης και ο υπερασπιστής της αληθινής πίστης. Από τη δική του πλευρά ο

Το χάσμα, λοιπόν, το οποίο δημιουργούσε η σκόπιμη απομάκρυνση των Ιωσηφιτών από τη βυζαντινή παράδοση ήταν αγεφύρωτο και ο Μάξιμος, καθώς είχε το θάρρος να αντιδράσει έντονα στη στάση αυτή της Μόσχας και να την καταγγείλει ως αυθαίρετη και παράνομη, αντιμετώπισε την οργή και το μένος μίας Εκκλησίας χωρίς έλεος και ευσπλαχνία και τη σκληρότητα μίας αλαζονικής πολιτικής εξουσίας. Το μέλλον της Ρωσίας για τους Ιωσηφίτες ήταν υπέρλαμπρο και αμετάκλητα προκαθορισμένο μέχρι της συντελείας του κόσμου τούτου, η δε Μόσχα, που εκπροσωπούσε την Τρίτη Ρώμη, δημιουργούσε το υπέρλαμπρο βασίλειο της χριστιανοσύνης.

Ωστόσο ο Μάξιμος το μέλλον αυτής της χώρας το έβλεπε πολύ σκοτεινό και αβέβαιο. Ο σοφός αγιορείτης δεν μπορεί να κρύψει την οδύνη και τη θλίψη του για ένα χριστιανικό βασίλειο —όπως ήταν η Ρωσία— το οποίο, ενώ τόσο αγάπησε και για την πνευματική του άνοδο και την κοινωνική του ευημερία δεν εφείσθη ψυχικών πόνων και σωματικών κακουχιών, το βλέπει τώρα αναρχούμενο να οδηγείται στην αυτοκαταστροφή και στην απώλεια. Γιατί, άτομα αρχομανή και φιλόδοξα χωρίς φόβο Θεού συμπεριφέρονται ως άγρια θηρία προκειμένου να κορέσουν τα άνομα πάθη και την απληστία τους. Άτομα που χρησιμοποιούν τη δύναμη της εξουσίας όχι για να ανακουφίσουν την ανθρώπινη δυστυχία, τις χήρες και τα ορφανά, αλλά για να συγκεντρώσουν άνομα πλούτη προς ικανοποίηση των ορέξεών τους. Και, καθώς με τη συμπεριφορά τους αυτή επιβραβεύουν την αδικία, χλευάζουν την αρετή, δικαιώνουν τον ένοχο και καταδικάζουν τον αδικούμενο και τον αδύναμο, ο Μάξιμος βλέπει το βασίλειο αυτό, όπου απουσιάζει ο νόμος και η δικαιοσύνη του Θεού, ως μία ανυπεράσπιστη γυναίκα, όπου την περιβάλλουν άγρια θηρία έτοιμα να την κατασπαράξουν. Πορευόμενος —λέγει ο Έλληνας αγιορείτης— *δύσβατον καὶ θλιβεράν ὁδόν, εἶδον γυναῖκα καθημένην ἐν μέσῃ ὁδῷ με κεκλιμένην τὴν κεφαλὴν, πικρῶς θρηνοῦσαν καὶ ἀπαραμυθῆτως κλαίουσαν καὶ πενθηφοροῦσαν ὅπως αἱ χῆραι, περὶ αὐτὴν δὲ πλῆθος θηρίων: λέοντες, ἄρκτους, λύκους, θῶας. Καίπερ πτοηθεὶς ἐπὶ τῷ παραδόξῳ καὶ ἀπροσδοκῆτῳ συναντήματι τούτῳ, ὅμως ἐτόλμησα νὰ πλησιάσω πρὸς τὴν γυναῖκα καὶ νὰ ἐρωτήσω αὐτὴν ποία εἶνε, πῶς ὀνομάζεται καὶ διατὶ κάθηται εἰς τοῦτον τὸν ἐρημικὸν δρόμον καὶ κλαίει. Ἡ ἐκπληκτικὴ γυνή, βαθέως στενά-*

Kourbskij προβάλλοντας τον Μάξιμο ως τον «λίαν ηγαπημένον διδάσκαλόν» του, εμφανίζεται και αυτός ως ζηλωτής της ορθής πίστεως και γράφοντας προς τον Ιβάν λέγει πως τώρα ο ένας έμεινε πιστός και ο άλλος πρόδωσε την Ορθοδοξία. Αλήθεια, ποιος ήταν ο πιστός και ποιος ο προδότης; Φυσικά και οι δυο ζούσαν στον δικό τους κόσμο, αλλά ο παραλογισμός του ηγεμόνα είχε πάρει επικίνδυνες και ανεξέλεγκτες διαστάσεις, που επιβεβαιώνονται και από τον χαρακτηρισμό που του έδωσε η ιστορία: *Ιβάν ο Τρομερός*. Ο Α. Ι. Grobovskij στο έργο του (*Ivan Groznij i Sil'vestr: Istoriija odnogo mifa*, London 1987), ασχολούμενος με την προσωπικότητα του Ιβάν του Τρομερού και του πνευματικού του, Sil'vestr με υπότιτλο: *η ιστορία ενός μύθου*, γράφει πως δεν πρέπει κανείς να δίνει μεγάλη σημασία στα γραφόμενα του Ιβάν και του Kourbskij (βλ. Slovar' knižnikov, ό.π., τ. 2, σ. 323), πράγμα το οποίο δεν με βρίσκει απόλυτα σύμφωνο.

ξασα, ἐπὶ μακρὸν ἤρνεϊτο νὰ ἀπαντήσῃ [...]. Ἐνδοῦσα ὁμως, τέλος, εἰς τὰς θερμὰς καὶ ἐπιπόνους παρακλήσεις μου ἀπήντησεν «Ἐγώ, ὦ διαβάτα, εἶμαι μία τῶν εὐγενῶν καὶ ἐνδόξων θυγατέρων τοῦ πάντων Ποιητῆ καὶ Δεσπότη, ὀνομάζομαι δὲ βασιλεία»⁷⁷.

Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο ἀρχιεπίσκοπος Filaret (Goumilevskij)⁷⁸ μένει εκστατικός μπροστά στην πανσοφία του Μαξίμου, χαρακτηρίζοντάς τον όχι μόνο ως ἕνα ταλαντούχο φιλόλογο, ιστορικό, ποιητή, ρήτορα, φιλόσοφο καὶ θεολόγο, ἀλλὰ καὶ ὅτι διέθετε μία ἀλάνθαστη κριτική σκέψῃ· καὶ δεν εἶχε ἀδικοῦ· τα γεγονότα των δυο αἰώνων (16ου-17ου) που ἀκολούθησαν, δικαίωσαν ἀπόλυτα τον Μάξιμο καὶ τα προφητικά του λόγια επαληθεύτηκαν.

Ἡ βυζαντινὴ παράδοση, ἀπὸ την οποία οἱ Ἰωσηφίτες θέλησαν νὰ απομακρυνθοῦν, εἶναι τὸ βίωμα, ο πνευματικός μόχθος, ὁ λόγος καὶ ἡ αἴσθησις των Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι οἱ λειτουργικὲς Αὐτῆς τέχνες καὶ ἡ ἐθιμοτυπία, εἶναι ὅλα αὐτά που με σεβασμό διαφύλαξαν ὡς κόρην οφθαλμοῦ την ευαγγελικὴ καὶ αποστολικὴ παράδοση καὶ τα οποία βρήκαν την ἐπίσημη διατύπωση καὶ την ἀποδοχὴ τους στὶς ἀποφάσεις των ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Καὶ αὐτός εἶναι ὁ λόγος που ἡ παράδοση αὐτὴ δεν εἶναι καὶ δεν μπορεῖ ποτέ νὰ γίνῃ παρελθόν, οὔτε μνήμη, ἀλλὰ ἀστεῖρευτὴ πηγὴ ζωῆς γιὰ τὸ μέλλον

77. Βλ. *Sošänenija Maxima Greka*, ὁ.π., τ. 2, κεφ. XXVI, Λόγος διεξοδικώτερον ἐκθέτων μετὰ πόνου τὰς ἀνωμαλίας καὶ τὰς ταραχὰς των βασιλείων καὶ ἀρχόντων των τελευταίων χρόνων, σ. 317-319· πρβ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ὁ Γραικός*, ὁ.π., σ. 136· πρβ. G. Florovskij, *Routi rousskogo bogoslovija*, 3η ἐκδοση, Pariž 1983, σ. 24 (στην ἐλληνικὴ ἐκδοση βλ. Γ. Φλορόφσκυ, *Σταθμοὶ τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας*, Μέρος I, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 48)· R. G. Skrynnikov, *Gosoudarstvo i cerkov'*, ὁ.π., σ. 216. Ἡ μετάφρασις ἀνήκει στον σοφό καὶ ανεπανάληπτο Γρηγόριο Παπαμιχαήλ, ὁ οποίος ἐνωίωσε τὸ ψυχικὸ δρᾶμα καὶ τὸ ἔργο του Ἑλληνα ἀγιορεῖτῃ ὅσο κανένας μέχρι σήμερα, γι' αὐτὸ καὶ ἀποδίδει με ἀγάπη, ἀπόλυτη ἀκριβεία καὶ αἴσθημα ευθύνῃς τον Μάξιμο ὅχι μόνο στὴ δύναμη του λόγου, ἀλλὰ καὶ τῆς σκέψῃς. Ἡ ἀλληγορικὴ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ Λόγου δεν ἀφήσε στα μετέπειτα χρόνια ἀδιάφορους ὅσους πόνεσαν αὐτὴ τὴ χώρα. Γι' αὐτὸ στὶς ἐπικεφαλίδες παλιῶν χειρογράφων στὴ θέσι των λέξεων: των τελευταίων χρόνων χρησιμοποιοῦν τις λέξεις: του τελευταίου αἰώνα, γιὰ νὰ συμπεριλάβουν στὴν ἀλληγορικὴ σκηνὴ του Μαξίμου καὶ τὴ δικὴ τους χρονικὴ περίοδο. Σὲ ἕνα χειρόγραφο τῆς Συνοδικῆς βιβλιοθήκῃς ὁ Λόγος φέρει ὡς ἐπικεφαλίδα: *Ἀφήγησις περὶ ἀλγους ψυχῆς, θλίψῃς, λύπῃς καὶ οδύνῃς αὐτῆς*, βλ. GIM, Sinod., No 919, κεφ. 14, φ. 171-183. Τον Λόγο αὐτὸν προσάρμοσαν στα μέτρα τους καὶ οἱ σχηματικοὶ με τον τίτλο: *Περὶ τῆς ευγενούς γυναικός, ἥτοι περὶ τῆς Ἐκκλησίας*, ἡ οποία διώκεται ὑπὸ του ἀντιχρίστου. Ἀκόμη, σὲ χειρόγραφο του 16ου αἰώνα, στο τέλος του Λόγου ἔχει προστεθεῖ: *Κάποιοι, πορευόμενοι στὴν ἔρημο εἶδε μία γυναῖκα νὰ κάθεται καὶ τὴ ρώτησε: «ποία εἶσαι εσύ;» Αὐτὴ, ἀπαντώντας, εἶπε: «Ἐγώ, εἶμαι ἡ ἀλήθεια». Καὶ αὐτὸς τὴ ρώτησε: «γιατί, εσύ μία γυναῖκα, κρύβεσαι ἐδῶ στὴν ἔρημο;» Καὶ αὐτὴ ἀπήντησε: «Δεν μπορῶ νὰ ζῶσω στον κόσμον με τους ἀνθρώπους· τὰ πρῶτα χρόνια τὸ κακὸ ἦταν λίγο, στὶς μέρες μας ὁμως κυρίευσε ὅλους τους ἀνθρώπους», βλ. GPB, Sobr. OLDP. O.CL XXVI (XVII v), κεφ. 29, φ. 252· πρβ. A. I. Ivanov, *Literaturnoe nasledie*, ὁ.π., σ. 151. Ἡ ἀλληγορικὴ αὐτὴ εἰκόνα, με ὀριζόμενες παραλλαγές, βρίσκεται καὶ στο χειρόγραφο Voskresenskij, βλ. PSRL, τ. VII. SPb. 1856, σ. 253· πρβ. A. I. Ivanov, *Literaturnoe nasledie*, ὁ.π., σ. 151. Ὁ Λόγος γράφτηκε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας του 1540, βλ. A. I. Ivanov, *Literaturnoe nasledie*, ὁ.π., σ. 151. Ὁ συντάκτης του ἀβέρου Maxim Grek [βλ. *Moskovitianin VI*, No 11 (1842) 61-62] πιστεύει ὅτι γράφτηκε στα 1541.*

78. Βλ. Filaret (Goumilevskij), Maxim Grek, *Moskovitianin VI*, No 11 (1842) 65.

του χριστιανικού κόσμου.

Οι Ιωσηφίτες, ωθώντας στο περιθώριο αυτή την παράδοση, το ζωντανό αυτό κύτταρο της Ορθοδοξίας, επιχειρούσαν με ανιστόρητα γεγονότα και με την κατασκευή ανούσιων μύθων⁷⁹ να παρουσιάσουν:

— ότι η ρωσική Εκκλησία είχε αποστολική διαδοχή, χωρίς την παρεμβολή των Ελλήνων,

— ότι οι ηγεμόνες τους κατάγονταν από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αύγουστο⁸⁰,

— ότι με το άσπρο επανωκαλύμμαυχο είχαν και τη μεταβίβαση των εκκλησιαστικών προνομίων από τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα⁸¹.

Στην πράξη όμως οι στόχοι αυτοί είχαν ολέθρια αποτελέσματα· γιατί:

Πρώτο, οι Ιωσηφίτες επιχείρησαν την ανατροπή μίας τάξεως, η οποία διά μέσου των αιώνων είχε γίνει έθος⁸² και έλαβε ισχύ κανόνα από τις Οικουμενικές Συνόδους. Συνεπώς η εν μιά νυκτί αιφνίδια μεταμόρφωση της Μόσχας σε Τρίτη Ρώμη είναι αυθαίρετη και αντικανονική. Ακόμη —όπως ορθά παρατηρεί ο Βλ. Φειδάς— στην κανονική παράδοση υπάρχει το σχήμα *Πρεσβυτέρα-Νέα Ρώμη*, ενώ είναι άγνωστο το σχήμα *Πρώτη-Δεύτερη Ρώμη*⁸³. Με το σχήμα της *Νέας Ρώμης* ολοκληρώνεται μία νόμιμη εξέλιξη, ενώ με τον όρο «Τρίτη Ρώμη» έχουμε την εισαγωγή μίας απεριόριστης διαδοχής, οπότε —παρά την αντίθετη άποψη του μοναχού Φιλοθέου— αύριο μπορεί να εμφανιστεί η Ουάσιγκτον ως Τέταρτη Ρώμη, στο απώτερο μέλλον το Πεκίνο ως Πέμπτη κ.ο.κ. Δηλαδή, εδώ έχουμε τη δημιουργία ενός σχήματος το οποίο είναι άγνωστο στην κανονική συνείδηση της Εκκλησίας και για όλους αυτούς τους λόγους αυτή τη Μόσχα την έχω ήδη αποκαλέσει *Νόθο-Τρίτη Ρώμη*⁸⁴.

Δεύτερο, διασάλευσαν τη γαλήνη και την ενότητα της ρωσικής Εκκλησίας, με κίνδυνο στα μέσα του 17ου αιώνα να διαταράξουν την ενότητα όλης της Ορθοδοξίας.

79. Βλ. στου Θ. Ζήση, *Κωνσταντινούπολη και Μόσχα*, ό.π., σ. 70-71 και την ενδιαφέρουσα ομολογία του Ταρέγιεφ.

80. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 237-239. Γενικότερα πάνω στο θέμα αυτό βλ. ό.π., σ. 221-241.

81. Βλ. Ν. S. Čaev, «*Moskva-Tretij Rim*» v *politicheskoj praktike moskovskogo pravitel'stva XVI veka*, Moskva 1945, ό.π., σ. 13.

82. Βλ. Θ. Ζήση, *Κωνσταντινούπολη και Μόσχα*, ό.π., σ. 19, 37, 66-67, 70-71.

83. Βλ. Βλσασ. Φειδά, *Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας*, Αθήναι 1988, σ. 188· Khristos Laskaridis, *Poslanie vselenskogo patriarkha Antonija IV kniazou Vasiliiou I i posledstvija ego ou velikikh moskovskikh kniazej posle podenija Konstantinopolia, XVIII Meždunarodnyj kongress vizantinistov* (Η Επιστολή του οικουμενικού πατριάρχη Αντωνίου Δ' προς τον δούκα Βασίλειο Α' και οι επιπτώσεις που αυτή είχε στους μεγάλους δούκες της Μοσχοβίας μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης), *18ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινολόγων*, Moskva 1991, σ. 49.

84. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 170· πρβ. στον ίδιο, ό.π., σ. 2, 53, 60, 72-75, 113, 228, 230, 233, 242-244, 279-280.

Οι Ιωσηφίτες, ύστερα από την κατασκευή ενός πλήθους Αφηγήσεων και Διηγήσεων προς στήριξη της ιδέας της Τρίτης Ρώμης, παρέδωσαν τη σκυτάλη στους διαδόχους τους. Αυτοί μετά την *Περίοδο των Ταραχών* (1598-1613) και κάτω από τη γνωστή επωνυμία: ο *Κύκλος των ζηλωτών της ευσέβειας* προσπάθησαν να δώσουν σάρκα και οστά στο όζον ήδη πτώμα της ιδεολογίας τους, το οποίο πρόβαλλε από τα γνωστά κατευθυνόμενα έργα⁸⁵.

Αλλά ο διαφορετικός τρόπος ενέργειας των *Ζηλωτών της ευσέβειας* από αυτόν των ιθυνόντων (του πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα και του τσάρου) —που και αυτοί είχαν τον ίδιο στόχο— μοιραία οδήγησε στη ρήξη, έφερε το σχίσμα και υποχρέωσε τον Νίκωνα να ζητήσει την επέμβαση και τη βοήθεια του Οικουμενικού θρόνου⁸⁶. Έτσι ο Νίκων άθελά του είναι αυτός που υπέγραψε τη συμβολαιογραφική πράξη θανάτου της Τρίτης Ρώμης και από ζηλωτής έγινε ο νεκροθάπτης της⁸⁷. Το σχίσμα όμως αυτό συντάραξε την ενότητα της ρωσικής Εκκλησίας, η οποία και σ' αυτόν τον εικοστό αιώνα ασχολήθηκε συνοδικώς στα 1929 και στα 1971, προκειμένου να κατευνάσει τη συνείδηση των πιστών που ακόμη εξακολουθούσαν να παραμένουν στην τάξη των *Παλαιοπιστών*⁸⁸.

Τρίτο, από το 1459 οι ιθύνοντες της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, το μορφωμένο περιβάλλον τους, δηλαδή οι Κνιζνίκι, και η επαρμένη ρωσική φιλολογία δηλητηρίασαν τη ρωσική κοινωνία με τη συκοφαντική εκστρατεία που έκαναν ότι η *Ορθοδοξία των Ελλήνων είχε διαφθαρεί*. Στην επιστολή του μητροπολίτη Μόσχας Ιωνά προς τη Λιθουανία αναφέρεται πως *Όταν στη Βασιλεύουσα υπήρχε Ορθοδοξία, οι δούκες της Μοσχοβίας ως τώρα δέχονταν από*

85. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 150-260.

86. Βλ. Ν. F. Kapterev, *Patriarkh Nikon i car' Alexej Mikhajlovic, Sergiev posad 1909*, τ. 1, σ. 151· Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 203-212.

87. Νίκων και τσάρος, έχοντας κατά νου να δημιουργήσουν στη Μόσχα το *Οικουμενικό Βασίλειο της Ορθοδοξίας* (βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki roussoj cerkvi*, ό.π., τ. 1, σ. 148· Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 187), δεν ήθελαν —παρατηρεί ο Kartašev— τη *Τρίτη Ρώμη* να υστερεί, αλλά ούτε να διαφωνεί με τη *Δεύτερη* (βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki roussoj cerkvi*, τ. 1, ό.π., σ. 151). Ο πολυμήχανος Νίκων δεν περιέπεσε στο ίδιο λάθος που έναν αιώνα νωρίτερα διέπραξαν οι Ιωσηφίτες. Χωρίς να εγκαταλείπει την ιδέα της Τρίτης Ρώμης αγχαλιάζει τη βυζαντινή παράδοση και —όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Kapterev— ο Νίκων είχε την φιλοδοξία να δημιουργήσει στη Μόσχα ένα δεύτερο Βυζάντιο, μεταφέροντας από τη Βασιλεύουσα όλη την αίγλη και την εκκλησιαστική τιμή στη Μόσχα, βλ. Ν. F. Kapterev, *Patriarkh Nikon i car'*, ό.π., τ. 2 (1913), σ. 260· στον ίδιο, *Kharakter otnošenij Rosii k Pravoslavnomy Vostoky v XVI i XVII stoletijakh*. Izdanie vtoroe, Sergiev posad 1914, σ. 72· πρβ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 187, σημ. 2. Αυτό ο Νίκων νόμιζε πως θα το πετύχαινε με τα ιερά λείψανα τα οποία συγκέντρωνε από την Ανατολή. Είναι αλήθεια πως ο Νίκων διέθεσε τεράστια ποσά και έστειλε πολλά άτομα στην Ανατολή, για να συλλέξουν ιερά λείψανα, εικόνες, σκεύη και κάθε είδος που είχε σχέση με τη λατρεία. Στο μοναστήρι του Σταυρού, που ίδρυσε ο Ρώσος πατριάρχης, έδωσε εντολή να κατασκευάσουν ένα τεράστιο σταυρό από κυπαρίσσι στο φυσικό μέγεθος του αληθινού και τον στόλισε με άγια λείψανα, ασήμι, χρυσάφι και πολύτιμους λίθους, βλ. Ν. F. Kapterev, *Kharakter otnošenij Rosii*, ό.π., σ. 62.

88. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 257.

εκεί την ευλογία και τον μητροπολίτη⁸⁹. Γύρω στα 1460 η σύνοδος των επισκόπων της Μόσχας και πάλι προειδοποιεί τους Λιθουανούς, γράφοντας: τώρα η Εκκλησία της Βασιλεύουσας κλονίστηκε και παρέκκλινε από τη δική μας ορθοδοξία...⁹⁰. Στο έργο: *Λόγος επί τη βάσει των αγίων Γραφών, κατά Λατίνων και Αφήγησις περί της συγκλήσεως της ογδός λατινικής συνόδου και περί της εκθρονίσεως του πλάνου Ισιδώρου και περί καταστάσεως των μητροπολιτών εν τη ρωσική χώρα*, έτι δε και εγκώμιον του ευσεβεστάτου μεγάλου δουκός Βασιλείου Βασίλιεβιτς πάσης Ρωσίας, που γράφτηκε γύρω στα 1461-1462, υπογραμμίζεται ότι η ορθοδοξία των Ρώσων είναι ανώτερη από την ορθοδοξία των Ελλήνων⁹¹. Στα 1470 ο μεγάλος δούκας Ιβάν Γ' (1462-1505), γράφοντας προς τον αρχιεπίσκοπο του Novgorod Ιωνά, για να τον αποτρέψει από πιθανή προσχώρηση προς το μέρος του μητροπολίτη Κιέβου και πάσης Ρωσίας, επισημαίνει ότι πολλούς ιερούς ναούς ο Τούρκος σουλτάνος τους μετέτρεψε σε τζαμιά και πως σ' αυτούς τους οποίους άφησε στον πατριάρχη, δεν επιτρέπει την ανάρτηση σταυρών, ούτε τις κωδωνοκρουσίες και τελειώνει με την επωδό ότι η ορθοδοξία των Ελλήνων έχει διαφθαρεί⁹². Ωστόσο η επιστολή του Ιβάν Γ' δεν είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα και γι' αυτό η Μόσχα στη συνέχεια επέβαλε την άποψη της (1471) με τη δύναμη των όπλων⁹³.

Η παραπλάνηση αυτή ήταν τόσο πειστική που γύρω στα 1649 οι ίδιοι οι ηγέτες της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, οι αρχιτέκτονες αυτής της σκευωρίας, έπεφταν και οι ίδιοι θύματα της δικής τους πλεκτάνης και άρχισαν πλέον να αναρωτιούνται: Άραγε, η ελληνική Ανατολική Εκκλησία διατήρησε την παλιά της ορθοδοξία⁹⁴; Όσο για τη στάση του απλοϊκού Ρώσου, αυτή με ειλικρίνεια μας την παρουσιάζει ο Sergej Belokourov γράφοντας: το να πείσεις τον Ρώσο να αποβάλλει την κατά των Ελλήνων προκατάληψη —προκατάληψη μέσα στην οποία είχε ανατραφεί— και να δεχτεί τη νέα άποψη του Περί Πίσσεως Βιβλίου⁹⁵, αυτό ήταν πολύ δύσκολο⁹⁶. Αλλά το ίδιο σημαντική είναι στα

89. Βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki rousskoj cerkvi*, ό.π., τ. 1, σ. 369· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 211.

90. Βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki rousskoj cerkvi*, ό.π., τ. 1, σ. 369· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 212.

91. Βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki rousskoj cerkvi*, ό.π., τ. 1, σ. 367· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 207.

92. Βλ. Akty, sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossijskoj imperii Arkheograficeskojou Expedicieiou Akademii nauok, SPb 1836, τ. 1, No 80, σ. 59· Rousskaja istoričeskaja biblioteka, izdavaemaja Arkheografičeskoiou Kommissieiou, τ. 6, No 100, κολόνα 711.

93. Βλ. Α. V. Kartašev, *Očerki rousskoj cerkvi*, ό.π., τ. 1, σ. 382· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 218.

94. Βλ. Arsenij Grek pri patriarkhe Nikone. Biografija Arsenija Greka, *Pravoslavnij Sobesednik* 3 (1858) 333· Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 37.

95. Το *Περί Πίσσεως βιβλίο* εκδόθηκε στις 8 Μαΐου 1648 σε μία προσπάθεια της Μόσχας να πείσει την κοινή γνώμη ότι οι Έλληνες κρατούσαν αυστηρά τη διδασκαλία του Κυρίου, των Απο-

1979 και η άποψη του V. S. Šoul'gin, ο οποίος θα παραδεχτεί ότι πρόκειται για μία ψύχωση, δημιούργημα των Ρώσων ιδεολόγων, οι οποίοι επί ενάμιση αιώνα είχαν κάνει να ριζώσει στη συνείδηση του Ρώσου η ιδέα πως μόνο η ρωσική Εκκλησία ήταν αυτή που διαφύλαξε την «αληθινή» Ορθοδοξία και ότι η ελληνική «λεπριάστηκε» και έκλινε στους Λατίνους⁹⁷.

Έτσι, τσάρος και πατριάρχης έστειλαν στην Ανατολή τον μισέλληνα Αρσένιο Σουχάνοφ, ο οποίος, ύστερα από ένα ταξίδι αστραπής στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, επέστρεψε στη Μόσχα κομίζοντας το μήνυμα ότι στην Ελλάδα οι αποκλίσεις από την Ορθοδοξία ήταν πολύ μεγάλες⁹⁸.

Ένα ακόμη δείγμα αυτής της σύγχυσης στο θέμα της ορθοδοξίας των Ελλήνων είναι πως στα 1666, στη Σύνοδο της Μόσχας, κλήθηκαν οι ιεράρχες να απαντήσουν ενυπογράφως αν οι Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων —παρόλο ότι βρίσκονταν κάτω από τον ζυγό των απίστων— ήταν ή όχι ορθόδοξοι και αν ακόμη τα ελληνικά λειτουργικά βιβλία —τυπωμένα και χειρόγραφα— τα οποία οι Έλληνες πατριάρχες είχαν εν χρήσει, και η λειτουργική τους τάξη, ήταν σωστά και αυθεντικά⁹⁹.

Είναι περιττό να συνεχίσω με την παράθεση και άλλων στοιχείων για το κακό που προκάλεσε στην Ορθοδοξία η αλόγιστη αυτή συμπεριφορά των Ιωση-

στόλων, την παράδοση των Πατέρων και τους κανόνες των επτά Οικουμενικών Συνόδων ... αλλά, αντί να αποκαταστήσει τα πράγματα, έφερε μεγαλύτερη σύγχυση στη ρωσική κοινωνία, γιατί η διάβρωση που προκάλεσαν οι Ιησούτες της Ορθοδοξίας! —όπως με περηφάνια ο Čaen αποκαλεί τους Ιωσηφίτες— ήταν πολύ μεγάλη. Συντάκτης αυτού του βιβλίου είναι ο ηγούμενος της μονής Mikhajlovskij του Κιέβου Nafanail, βλ. A. S. Zernova, *Knigi Kirillovskoj Pečati, izdanie v Moskve v XVI-XVII vekakh, Svodnij katalog pod redakciej N. P. Kiseleva*, Moskva 1958, σ. 67, No 209· S. Belokourov, *Arsenij Soukhanov, Čast' pervaja, biografija Arsenija Soukhanova*, Moskva 1891, σ. 243.

96. Βλ. S. Belokourov, *Arsenij Soukhanov*, ό.π., σ. 182· Χρ. Λασκαριδῆ, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 37.

97. Βλ. V. S. Šoul'gin, «Religija i cerkov». V knige: *Očerki rousskoj koul'toury XVII v.*, Moskva 1979, τ. 2, σ. 310· Χρ. Λασκαριδῆ, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 38.

98. Βλ. S. Belokourov, *Arsenij Soukhanov*, ό.π., τ. 1, σ. 239· P. V. Znamenskij, *Roukouvstvo k rousskoj cerkovnoj istorij*, Kazan' 1870, σ. 296· Χρ. Λασκαριδῆ, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 45. Ο ανθελληνισμός του Σουχάνοφ είναι έκδηλος. Ο συντάκτης του λήμματος Arsenij Soukhanov στο εγκυκλοπαιδικό λεξικό του Brokgaouζ και Efron γράφει πως ο Σουχάνοφ αντί να λυπηθεί για τους δύσκολους καιρούς που περνούσε η Ορθοδοξία στην Ανατολή, με κάποια δόση χαιρεκακίας θα πληροφορήσει τους ιθύνοντες πως η πίστη δεν είχε διαφθαρεί στους Ρώσους αλλά στους Έλληνες, βλ. *Enciklopedičeskij slovar'* F. A. Brokgaouζ Leipgig, I. A. Efron, S-Peterbourg 1890, τ. 2, σ. 170· Χρ. Λασκαριδῆ, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 50. Είχε απόλυτο δίκιο ο Πλούταρχος, όταν, ερευνώντας τα άδυτα της ανθρώπινης αδυναμίας, έγραφε: Φθόνος έστί λύπη έπ' άλλοτρίους άγαθοίς, επιχαιρεκακία έστί ήδονή έπ' άλλοτρίοις κακοίς, άμφοτέρα δέ εκ πάθους άνημέρου και θηριώδους γεγένηται, τής κακοηθείας.

99. Βλ. N. Kapterev, *Patriarkh Nikon i car' Alexej Mikhajlovič* ό.π., τ. 2, σ. 21· P. Pascal, *Avvakum et les débuts du raskol. La crise religieuse au XVII s. en Russie*, Paris 1938, σ. 373· Χρ. Λασκαριδῆ, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 247· στον ίδιο, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 214, σημ. 24.

φитών. Ο απολογισμός είναι θλιβερός. Ωστόσο, οι θαυμαστές αυτής της κίνησης τα γεγονότα αυτά τα βλέπουν διαφορετικά. Για τον Ν. Σ. Čaev, τον οπαδό της Τρίτης Ρώμης και συνεχιστή της γραμμής του Ν. Φ. Kapterev, όσο και αν φαίνεται απίστευτο, ένα πράγμα είναι δεδομένο: ότι στον χριστιανικό κόσμο η Ορθοδοξία εκπροσωπείται πλέον μόνο από τη Μόσχα. Τα Πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, είναι σαν να μην υπάρχουν, αφού σ' αυτά η Ορθοδοξία —όπως ήθελαν οι Ιωσηφίτες— είχε διαφθαρεί. Έτσι ο Čaev, κάτω από αυτό το πρίσμα, και τη Ρώμη και τη Μόσχα τις βλέπει σαν να ετοιμάζονται να δώσουν μάχη, γιατί η κάθε μία την ίδια περίπου χρονική περίοδο συγκαλεί τη σύνοδό της [η Ρώμη την εν Τριδέντω (1545-1565) και η Μόσχα τη Stoglav (1551)] και προσδιορίζει την πολιτικο-θρησκευτική της ιδεολογία, καθώς και τα όπλα της, που για τους Καθολικούς είναι οι Ιησουίτες και για τους Ορθόδοξους οι Ιωσηφίτες¹⁰⁰. Άλλη χρονική σύμπτωση για τις δυο πολιτικο-θρησκευτικές υπερδυνάμεις είναι ότι στις δεκαετίες 1540-1550 οι δύο αντίπαλοι ενισχύουν την πνευματική τους φαρέτρα. Πιο συγκεκριμένα στις δεκαετίες 1540-1550 η Μόσχα ολοκληρώνει την παρουσίαση της Μεγάλης Σύνοφης Αναγνωσμάτων, ενώ η Ρώμη από το 1551 ως το 1558 το *Sanctorum piorum vitae* σε 6 τόμους¹⁰¹.

Εξάλλου στα 1988 εμφανής είναι και η πρόθεση του Ν. Μ. Rogožin, ο οποίος προσπαθώντας να αναβαθμίσει το ρόλο και τη σημασία του πέμπτου κατά σειρά Πατριαρχείου της Ορθοδοξίας, σημειώνει ότι η σφύζουσα και θαλερά Μοσχοβίτικη μονορθοδοξία διαδέχτηκε τη γηρασμένη πλέον ελληνική Ανατολή. Προς τα τέλη του 16ου αιώνα —επισημαίνει ο Ν. Μ. Rogožin— κάτω από τον ζυγό των Τούρκων κατακτητών το ισχυρό και πλούσιο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως ερημώθηκε. Η ρωσική Εκκλησία παρέμεινε το μοναδικό μεγάλο κλωνάρι της «οικουμενικής Ορθοδοξίας[...]». Δυνάμει δε της «αποδυναμωθείσης» Ελληνικής Ανατολής, εμφανίζεται η ιδέα της διαδοχής κάτω από το σχήμα του ρωσικού Πατριαρχείου. Η ιδέα αυτή οργανικά αναπτύχθηκε εξ όλης της ιστορικής αναπτύξεως του ρωσικού κράτους, καθώς και εκ των προηγηθέντων ελληνο-ρωσικών σχέσεων. Τελικά εδώ —συνεχίζει ο Rogožin— προς τα τέλη του 16ου αιώνα διαμορφώθηκε η θεωρία της Τρίτης Ρώμης ως στήριγμα της Ορθοδοξίας και ο τσάρος της Μοσχοβίας θεωρήθηκε ο κληρονόμος των βυζαντινών αυτοκρατόρων και προστάτης ολόκληρου του ορθόδοξου κόσμου¹⁰².

Τέταρτο, αν και στα 1551 η Stoglav μεταξύ των άλλων θεώρησε επιτακτική την ανάγκη της δημιουργίας παιδείας, της ανορθώσεως του πνευματικού και

100. Βλ. Ν. Σ. Čaev, *Moskva-Tretij Rim*, ό.π., σ. 17.

101. Βλ. Ν. Σ. Čaev, *Moskva-Tretij Rim*, ό.π., σ. 18.

102. Βλ. *Posol'skaja kniga po sviaziam Rosii s Greciej (provoslavnym ierarkhami i monastiriami) 1588-1594*, Akademija nauk SSSR, institut istorii SSSR, Moskva 1988, σ. 3· Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 212-213.

ηθικού επιπέδου κλήρου και λαού και της διορθώσεως των λειτουργικών βιβλίων, ωστόσο εκατό χρόνια μετά η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε. Έτσι, μόνο στα 1685, ύστερα από έντονη προσωπική παρέμβαση του πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσθέου, ο οποίος απέστειλε τους αδελφούς Λειχούδη, έχουμε τη δημιουργία ανώτατης παιδείας με την ίδρυση της Σλαβο-ελληνικής Ακαδημίας της Μόσχας¹⁰³.

Η Μόσχα κατασπατάλησε έναν ολόκληρο αιώνα, ζώντας κάτω από το φοβερό δίλημμα αν θα έπρεπε να παραμείνει ο στυλοβάτης της άκαρπης και αδιάλλακτης μονορθοδοξίας της, ή, προδίδοντας —όπως η ίδια νόμιζε— την ψυχή της, τα πεπρωμένα της και την παράδοσή της, αν θα έπρεπε να ακολουθήσει το δρόμο της προόδου και της εξελίξεως· επέλεξε το πρώτο και τα βήματα που έκανε ήσαν βήματα προς τα οπίσω και όχι βήματα προς τα εμπρός.

Ακόμη, η Μόσχα ως Τρίτη Ρώμη, καθώς δεν μπορούσε κατά την έκφραση του Σουχάνοφ να είναι ο μαθητής των Ελλήνων¹⁰⁴, θέλησε να πάρει τη θέση του διδασκάλου, χωρίς όμως επιτυχία. Έτσι, η Ρωσία κλείστηκε στο σινικό τείχος της μονορθοδοξίας της, τηρώντας στάση επιφυλακτική και κάνοντας πολύ μικρά ανοίγματα τόσο προς την ορθόδοξη Ανατολή, που είχε διαφθαρεί, όσο και προς τη λατινική Δύση, που ήταν αιρετική· η πορεία αυτή, που ήταν ένας πραγματικός γολγοθάς, την καταπόνησε αφάνταστα και την εξουθένωσε ψυχικά. Γιατί η Μόσχα, καθώς της έλειπε το πνευματικό υπόβαθρο, πάνω από δύο αιώνες υπήρξε μόνο ο αχθοφόρος του εκκλησιαστικού πρωτείου να ηγείται στον Ορθόδοξο κόσμο, ενός πρωτείου όλως συμβατικού και υλικού, αφού το πνευματικό —όπως παρατηρεί και ο Γρ. Παπαμιχαήλ— ανέκαθεν το κατείχαν οι Έλληνες¹⁰⁵.

103. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 82, 184· στον ίδιο, Τρεις πνευματικές μεταγγίσεις της ελληνικής σκέψης προς το ρωσικό έθνος μετά την κατάλυση του μογγολικού ζυγού, *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the millennium of the conversion of Rus' to christianity, Thessaloniki 26-28 November 1988*, Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki 1992, σ. 475-483.

104. Βλ. P. Nikolaevskij, *Moskovskij Pečatnyj Dvor pri patriarkhe Nikone, Khristianskoe Čtenie, Čast' I* (1891), No 1-2, 180, *Čast' II* (1891), No 7-8, 168· S. Belokourov, *Arsenij Soukhanov*, ό.π., τ. 1, σ. 242· Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 90.

105. Βλ. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, ό.π., σ. 505· Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 186· στον ίδιο, *Poslanie vselenskogo patriarkha Antonija IV*, ό.π., σ. 49. Τη διεκδίκηση της ηγεσίας στον Ορθόδοξο κόσμο από τη Μόσχα οι Έλληνες της εποχής την παρομοιάζουν με την προσπάθεια νηπίου που θέλει να υποδυθεί το ρόλο ώριμου άνδρα, βλ. N. F. Kapterev, *Kharakter otnošenij Rosii k pravoslavnomu Vostokou*, ό.π., σ. 435· Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 186. Σε κάποια στιγμή και ο ίδιος ο Kapterev, θα παραδεχτεί πως οι Έλληνες έβλεπαν τους Ρώσους σαν γαλακτοφόρο γελάδα, βλ. N. F. Kapterev, *Sledstvennoe delo ob Arsenie greke i ssilka ego v Solovecki j monastyr'*, *ČOLDP*, 1881, σ. 89· Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα*, ό.π., σ. 176, σημ. 3. Χαρακτηριστικά περιστατικά της ανωριμότητας αυτής των Ρώσων, βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Ο Αρσένιος ο*

Η σύντομη αυτή αναδρομή σε μία πολύ λεπτή καμπή των σχέσεων της ρωσικής μητρόπολης προς τη Μητέρα Εκκλησία από τα μέσα του 15ου αι. και ως τα μέσα του 16ου αι. δεν έχει ως σκοπό την αναμόχλευση και ανάξηση παλαιών πληγών. Θέλει να συμβάλει στο μέτρο του δυνατού στην επισήμανση ορισμένων γεγονότων μίας εξαιρετικά πολυτάραχης περιόδου, όπου ο Μάξιμος ο Γραικός από τη μία στιγμή στην άλλη από στυλοβάτης και αυθεντικός ερμηνευτής και εκφραστής της ορθόδοξης σκέψης, απομακρύνθηκε από την Εκκλησία ως αιρετικός μόνο και μόνο γιατί απλώς κάτι τέτοιο εξυπηρετούσε τότε τη Μόσχα.

Η Εκκλησία του Χριστού είναι μία, αδιαίρετη και καθολική και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και ο σοφός αγιορείτης Μάξιμος βρέθηκε στη Μόσχα, για να συνδράμει πνευματικά, σε μία περίοδο που και η δική μας αυλή διψούσε και είχε ανάγκη από πνευματικές μορφές και μάλιστα του αναστήματος του Μαξίμου.

Η ρωσική Εκκλησία —όπως και ο καθηγητής πατήρ Θεόδωρος Ζήσης καταδεικνύει στην πρόσφατη εργασία του—¹⁰⁶ ήταν, είναι και θα παραμείνει, μάλιστα τώρα που δεν ζει κάτω από την πολιτική καταπίεση, ένα από τα πιο ζωντανά και ενεργά μέλη, που απαρτίζουν το σώμα της Ορθοδοξίας.

Η προσπάθεια μίας μικρής αρχικά μερίδας, της μερίδας αυτής των Ιωσηφινών, που κατόρθωσε με ψεύδη να παραπλανήσει στο σύνολό της και αυτή ακόμη τη ρωσική κοινωνία και η οποία φιλοδόξησε να δημιουργήσει τάγμα —κατά τον Čaen— Ιησουιτών, θεσμό ασυμβίβαστο και ξένο προς το ορθόδοξο έθος, διατάραξε τη γαλήνη αυτής της Εκκλησίας και έφθασε μέχρι του σχίσματος, αλλά στην πράξη —παρά την αριθμητική της υπεροχή— δεν ξεπέρασε τα όρια μίας μειονότητας. Γιατί —όπως σε μία στιγμή ειλικρίνειας ομολογεί και ο Kapterev— δίπλα στους Ιωσηφίτες υπήρξε και μία άλλη μερίδα που δεν απομακρύνθηκε από τη ζωντανή βυζαντινή παράδοση, μία άλλη μερίδα¹⁰⁷ που συνέχισε να τρέφει αισθήματα σεβασμού και αγάπης προς τη μητέρα Εκκλησία¹⁰⁸.

Θεσσαλονίκη

Γραικός, ό.π., σ. 35, σημ. 5, 185, σημ. 3.

106. Βλ. Θ. Ζήση, *Κωνσταντινούπολη και Μόσχα*, Θεσσαλονίκη 1988.

107. Βλ. Ν. Φ. Kapterev, *Patriarkh Nikon i ego protivniki*, ό.π., σ. 27.

108. Βλ. Χρ. Λασκαρίδη, *Μάξιμος ο Γραικός και οι εκκλησιαστικές επιδιώξεις της Μόσχας*, ό.π., σ. 45-79.

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΟΥΚΑΣ
ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ

Στή μνήμη τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου

Πρόσφατα ὁ Στ. Λαμπάκης ἀσχολήθηκε μέ «τά τελευταῖα περιστατικά» τῆς ζωῆς τοῦ δευτερότοκου γιου τοῦ δεσπότη τῆς Ἡπείρου Μιχαήλ Β', τοῦ Ἰωάννη¹, ἐπειδή, ὅπως σημειώνει, «δέν ἔχει γίνει συστηματική ἀναφορά στά περιστατικά αὐτά, οὔτε ἔχει δοθεῖ ικανοποιητική ἀπάντηση γιά τά αἷτια τῆς διαφωνίας, (ἀνάμεσα, δηλαδή, στόν Ἰωάννη καί τόν Μιχαήλ Η'), πράγμα πού ἐπιχειρεῖται στή συνέχεια»². Ἐπειδή μέ εἶχαν ἀπασχολήσει παλαιότερα τόσο ἡ ζωή καί οἱ τύχες τοῦ Ἰωάννη ὅσο καί οἱ τύχες τῆς οἰκογένειάς του³, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά συμπληρώσω τό ἄρθρο τοῦ Στ. Λαμπάκη καί νά συζητήσω κάποιες ἀπόψεις καί συμπεράσματα ἄλλων ἐρευνητῶν.

Ἡ σύζυγος τοῦ δεσπότη Μιχαήλ Β' ἔρχεται στήν Κωνσταντινούπολη⁴ μέ σκοπό, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες πού ἔχουμε ἀπό τόν Γεώργιο Παχυμέρη, τή σύναψη εἰρήνης, ἀνάμεσα στόν δεσπότη καί τόν αὐτοκράτορα⁵. Συνοδεύεται στό ταξίδι της ἀπό τόν γιό της Ἰωάννη ὁ ὁποῖος — φαίνεται ὅτι ἦταν στούς ὄρους πού εἶχε θέσει ὁ Μιχαήλ Η' — θά ἔμενε γιά πάντα ὡς ὅμηρος κοντά στόν αὐτοκράτορα καί θά παντρευόταν τή γυναῖκα πού τοῦ ταίριαζε καί πού θά τοῦ τῇ διάλεγε ὁ Μιχαήλ Η'⁶. Ὡς προσθέσω στό σημεῖο αὐτό ὅτι ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤ, συγχέοντας προφανῶς πρόσωπα καί πράγματα, παραλείπει νά κάνει

1. Ὁ Ἰωάννης Ἀγγελος Δούκας καί τά τελευταῖα περιστατικά τῆς ζωῆς του, Δίπτυχα 4 (1986-87) 440-443.

2. Ὁ.π., σ. 440.

3. Σέ φροντιστήριο τοῦ καθηγητή μου P. Lemerle.

4. Ἀμέσως ὕστερα ἀπό τήν ἀνακατάληψή της.

5. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιτυχιῶν στή Δύση τοῦ μεγάλου δομεστίκου Ἰωάννη Παλαιολόγου, ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαήλ Η', πού, κατά τή διήγηση τοῦ Παχυμέρη, εἰς φόβον μέγαν καθίστησι τόν δεσπότην (δηλ. τόν Μιχαήλ Β') καί ἐν στενῷ κομιδῇ [Παχυμέρης, ἔκδ. A. Failler (*Georges Pachymérés, Relations historiques I-II*, Paris 1984, CFHB 24/1-2), I, σ. 151, 5-16 (τ. I, σ. 106, 16-107, 9 Bonn)].

6. Βλ. Παχυμέρης, ὁ.π., τ. I, σ. 151, 20-153, 2 (τ. I, σ. 107, 11-17 Bonn): Ὁ δὲ Μιχαήλ (δηλ. ὁ δεσπότης Μιχαήλ Β') ... ἀλούσης τῆς πόλεως, πέμπει πρὸς βασιλέα τήν τε σύζυγον Θεοδώραν καί Ἰωάννην τόν παῖδα, ἐκείνην μὲν τὰς εἰρηνικὰς πρεσβεύουσας, τόν δ' υἱόν ἐσόμενον ὁμηρον, πλὴν ἐς διηνεκές, ἐφ' ὅσον ζῶν, ἀξόμενον καί τήν συνοικήσουσας προσχόντως, ἦν δὴ καί δώσει ὁ βασιλεὺς.

λόγο γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Θεοδώρας· εἰδικότερα γιὰ τὸν Ἰωάννη γράφει ὅτι ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἄρτα —πολὺ ἀργότερα— μὲ τὸν ἀδελφὸ του, τὸν Δημήτριον-Μιχαήλ, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ πατέρα τους⁷.

Ὁ Ἰωάννης παντρεύεται στὴν Κωνσταντινούπολιν τὴ δεύτερη κόρη — ἀγνωστὴ μὲ τὸ ὄνομά της— τοῦ σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Τορνικίου⁸. Ὁ γάμος τοῦ τὸν συνδέει ἄμεσα μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, ἐπειδὴ ὁ δεσπότης Ἰωάννης Παλαιολόγος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μιχαήλ Η', εἶχε παντρευτεῖ τὴ μεγαλύτερη κόρη τοῦ Τορνικίου. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ γάμος αὐτός δέν ὑπῆρξε ἰδιαίτερα πετυχημένος, ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης Δούκας — δέν ξέρουμε ἀκριβῶς τὸν λόγο— ἀπὸ κάποια στιγμή καὶ ὕστερα τὴν σύζυγον ἀποστέρων, καθ' ἑαυτὸν ἐμονοῦτο⁹.

Δέν ἔχουμε ἀκόμη καμία πληροφορία, ἥ ἔνδειξη ἔστω, γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὸ βαθμὸ τοῦ ἀξιώματος πού τοῦ ἀπονemήθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα¹⁰. Ξέρουμε μόνο, πάλι ἀπὸ τὸν Παχυμέρη, ὅτι ὁ Μιχαήλ Η', ὅταν ὁ Ἰωάννης ἔπese στὴ δυσμένειά του, ἡτίμου (δηλ. τὸν Ἰωάννη) τὴν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀφαιρῶν καλύπτραν, *μεγιστᾶσιν οὖσαν ἀξίαν, καθ' ἣν ἐτίμα τὸ πρότερον*¹¹. Ἡ «καλύπτρα» ὅμως δέν ἀποτελοῦσε εἰδικὸ διακριτικὸ κάποιου συγκεκριμένου ἀξιώματος, ἀλλὰ ἦταν μέρος τῆς στολῆς πολλῶν βυζαντινῶν ἀξιωματῶν. Ἡ διάκριση γινόταν, ὅπως ξέρουμε, μὲ τὸ χρῶμα, τὸν τρόπο κατασκευῆς καὶ τὸν στολισμὸ της. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ τὴν ὅλη διατύπωση τοῦ χωρίου τοῦ Παχυμέρη, ὅτι στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰωάννη ἔχουμε πιθανόν τὴν ἀπονομὴ κάποιας εἰδικότερης τιμῆς καὶ διακρίσεως ἀπὸ μέρους τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὸ νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ φέρει καλύπτραν πού δέν ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἀξίωμά του, ἀλλὰ θὰ τοῦ προσέδιδε μεγαλύτερη τιμὴ ἐπειδὴ ἦταν ἀξία *μεγιστάνων*. Παρόμοιες περιπτώσεις, κατὰ τίς ὁποῖες ὁ αὐτοκράτορας γιὰ νὰ τιμῇσιν κάποιον κατὰ τρόπο ἰδιαίτερον τοῦ ἐπιτρέπει νὰ φέρει καλύπτραν εἰδικότερης κατασκευῆς καὶ ἐμφάνισης πού δέν ἀντιστοιχεῖ στὰ διακριτικὰ τοῦ ἀξιώματός του, ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β'. Σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορίαν πού ἔχουμε ἀπὸ τὸν Παχυμέρη, καὶ ὁ ῥηθεὶς μέγας λογοθέτης ὁ Μουζάλων τιμήθηκε μὲ παρόμοιον τρόπο τὰ πολλὰ παρὰ βασιλεῖ δυνάμενος καὶ γε τιμηθεὶς καὶ τῇ τῶν μεγιστάνων χρυσοκοκκίνῳ καλύπτρᾳ καὶ παρὰ τὴν τοῦ προσόντος αὐτῷ ὀφφικίου τάξιν¹². Τὴ δεύτερη περίπτωσιν τὴν ξέρουμε ἀπὸ ἓνα ἀνώνυμον ποίημα

7. Γρηγοῤ, τ. I, σ. 110, 20-23 (Bonn): *Οἱ μέντοι δύο αὐτίκα, Μιχαήλ καὶ Ἰωάννης, δυσαρ-στήσαντες τῇ τοῦ ἀδελφοῦ Νικηφόρου ἐπιτροπῇ καὶ ἐφορείᾳ καὶ ἄλλως οὐκ εἰς ἀγαθὸν αὐτοῖς πέρας προχωρήσειν ἐννοοῦντες φυγάδες εἰς βασιλεῖαν χωροῦσιν*.

8. Βλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 440.

9. Βλ. ὅ.π.

10. Βλ. καὶ A. Failler, *Georges Pachymères*, ὅ.π., τ. II, σ. 614, ὑποσ. 4.

11. Παχυμέρης, ὅ.π., τ. II, σ. 615, 10-11 (τ. I, σ. 487, 1-3 Bonn).

12. Παχυμέρης, τ. II, σ. 59, 9-12 (Bonn). Βλ. καὶ Νικηφόρο Γρηγοῤ, τ. I, σ. 170, 14-21 (Bonn), ὅπου διαβάζουμε: *ὁ παραδυναστεύων (δηλ. ὁ Μουζάλων) καὶ τιμὴν τινα ταύτην ἔσχεν ἐξαί-*

τό περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται στό ἀξίωμα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Στό ποίημα αὐτό διαβάζουμε (στ. 129-135): καί δὴ μετ' αὐτὸν τὸν καλὸν Μετοχίτην / λογοθετῶν μέγιστον, σοφίας λῆξιν, / φοροῦντα χρυσὴν ἐρυθρὰν τὴν καλύπτραν, / ἣν δῶρον αὐτῷ συνανέχοντι κράτος / ἄναξ ὁ λαμπρὸς παρέσχεεν Ἀνδρόνικος¹³.

Τό γεγονός ὅτι ὁ ἀδελφός τοῦ Ἰωάννη, ὁ Δημήτριος-Μιχαήλ, ὅταν ἦρθε στήν Κωνσταντινούπολη, παντρεύεται μέ τήν Ἄννα, τήν κόρη τοῦ Μιχαήλ Η' καί τιμήθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα μέ τό ἀξίωμα τοῦ δεσπότη, θά μπορούσε ἴσως νά μᾶς ὀδηγήσει στό συμπέρασμα ὅτι καί ὁ Ἰωάννης τιμήθηκε μέ κάποιο ἀπό τά ἀνώτερα ἀξιώματα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς.

Δέν ἔχουμε, δυστυχῶς, καμιά πληροφορία γιά τή σταδιοδρομία καί τίς δραστηριότητες τοῦ Ἰωάννη ἕως τή στιγμή πού ἔπese στή δυσμένεια τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Μιχαήλ Η' γιά τήν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, ὅπως ξέrouμε, τήν ἀντίδραση καί πολλῶν ἀξιωματούχων τῆς αὐλῆς καί τοῦ κλήρου, ὅπως καί τοῦ λαοῦ. Ἡ ἀπάντηση τοῦ αὐτοκράτορα ὑπῆρξε μιά σειρά ἀπό σκληρά μέτρα ἐναντίον τῶν ἀντιφρονούντων¹⁴. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού καταδιώκονται μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο τήν ἐποχή αὐτή εἶναι καί ὁ Ἰωάννης¹⁵ πού, σύμφωνα μέ τή διήγηση τοῦ Παχυμέρη, βρισκόταν στή Νίκαια καί διέπρεπε πολεμώντας ἐναντίον τῶν Τούρκων, μέ ἀποτέλεσμα οἱ στρατιωτικές του ἐπιτυχίες νά τόν κάνουν ἰδιαίτερα γνωστό καί ἀγαπητό στήν περιοχή, ὥστε καί ὑπὸ τοῦ λαοῦ δοξάζεσθαι, γεγονός πού ὀδήγησε τόν Μιχαήλ Η' στήν ὑποψία ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν ἔτοιμος νά ἀποστατήσῃ καί νά ἀνακηρυχθεῖ αὐτοκράτορας¹⁶. Ἔτσι διατάχθηκε ἡ σύλληψή του.

Σύμφωνα μέ τήν ἀποψη τοῦ Δ. Πολέμη, ἡ δυσμένεια τοῦ Μιχαήλ Η' ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι ὁ τελευταῖος ἀπό κάποια στιγμή καί ὕστερα τήν σύζυγον, ὅπως εἶδαμε, ἀποστέρων καθ' ἑαυτὸν ἐμονοῦτο¹⁷. Ὁ Στ. Λαμπάκης δέν ἀποκλείει τό ἐνδεχόμενο ὅτι ἡ δυσμένεια τοῦ αὐτοκράτορα ὀφειλόταν ἴσως καί στό γεγονός αὐτό, πιστεύει ὁμως ὅτι «τά αἷτια τῆς διαφωνίας ἦταν βαθύτερα» καί συγκεκριμένα ὅτι οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Ἰωάννη «ἐναντίον τῶν

ρεταν μόνος τῶν πάλαι τὸ ὅμοιον αὐτῷ προειληφῶτων ἀξίωμα, καλύπτραν φορεῖν ἐπὶ κεφαλῆς χρυσοκοκκίνῳ κεκαλυμμένῃ ἐνδύματι ὅσον τὸ ἄνω καί πρὸς τῇ πυραμίδι τῆς ἐπιφανείας χῦμα, ἐν τούτῳ παραλλάττουσαν μόνῳ τοῦ παραπλησίαν εἶναι καθάπαξ τῇ τῶν τοῦ βασιλέως ἐγγόνων, ὅτι μὴ καί τὴν κάτω καί κοίλῃν ἐπιφάνειαν εἶχε κυκλίσκοις πεποικιλμένην χρυσοειδέσειν, ἀλλὰ λείαν τελείως. Βλ. ἀκόμη καί J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices* [Le monde byzantin 1], Paris 1976, σ. 141, ὑποσ. 1.

13. *Pseudo-Kodinos*, ὁ.π., σ. 338.

14. Παχυμέρης, τ. II, σ. 611, 11 κέ. (τ. II, σ. 483, 18 κέ. Bonn).

15. Παχυμέρης, τ. II, σ. 613, 9-615, 21 (τ. I, σ. 485, 4-487, 14 Bonn).

16. Ἐφ' ᾧ καί ὑποψίαν ἔσχε βασιλειῶντος, οὐκ ἄλλῳ τῷ μαρτυρίῳ ἢ τὸ κατορθοῦν καί ὑπὸ τοῦ λαοῦ δοξάζεσθαι. Παχυμέρης, ὁ.π., σ. 613, 14-15 (ὁ.π., σ. 485, 10-11 Bonn).

17. D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, σ. 95, ἀρ. 50.

Τουρκομάνων τοῦ Ἐμιράτου τοῦ Monteshe ... τοῦ ἔδωσαν λαϊκὸ ἔρεισμα καὶ μεγάλη φήμη. Καὶ ὁ Μιχαήλ Η΄ φοβήθηκε ὅτι ἡ λαϊκὴ ὑποστήριξη πρὸς τὸν Ἰωάννη ἴσως εἶχε ἀρνητικές συνέπειες γιὰ τὸν ἴδιο...»¹⁸. Ἡ περίπτωσις ὅμως τοῦ Ἰωάννη δέν εἶναι ἡ μοναδική¹⁹. Ὁ Μιχαήλ Η΄ ὑποπτεύεται τοὺς πάντες, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι μιὰ ἐνδεχόμενη ἀποστασία ἐναντίον του θά ἔχει τὴν ὑποστήριξη ὅλων ἐκείνων πού ἦταν ἐναντίον τῆς ἐκκλησιαστικῆς του πολιτικῆς. Χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Παχυμέρη —ὁ πρόλογός του στὴν ἐξιστόρηση τῶν σκληρῶν μέτρων τοῦ Μιχαήλ Η΄ ἐναντίον τῶν ἀντιφρονούντων: Τὰ δ' ἐκείνω τότε πραττόμενα δακρυοὺς μᾶλλον ἢ μέλανι γράφειν ἦν ἄξιον· λογισμοῖς γὰρ ἀγρίοις διεκβακχευθεὶς ὁ κρατῶν καὶ πᾶσι ν' ὑπόπτως ἔχων, οὐκ οἶδα καθότι, τέως δέ γε τοῖς φαινομένοις καὶ τῷ δοκεῖν ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ δῆθεν θρησκείας πονῶν, εἰ, ὀρθοδοξῶν ἐς τὰ μάλιστα, τὰ πρὸς παρατροπὴν πίστεως διαβάλλοιτο, δευνὰ ἐποίει. Ὅθεν καὶ ...²⁰. Ἄς προσθέσω ὅτι καὶ ὁ Α. Failler θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης ὑπῆρξε θύμα τῆς διχόνοιας πού προκλήθηκε ἀπὸ τὴ σύνοδο τῆς Λυών²¹.

Ἡ ἐπίσημη κατηγορία ἐναντίον του ἦταν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παχυμέρης, ὅτι μίλησε μὲ ἄσχημο τρόπο γιὰ τὸν πορφυρογέννητο γιό τοῦ Μιχαήλ Η΄, τὸν Κωνσταντῖνο, καὶ ἀκόμη, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας διέταξε τὸν Ἰωάννη νά πολεμήσει ἐναντίον τῶν Τούρκων, ὁ Ἰωάννης εἰρωνεύθηκε τὴν ἐντολὴ λέγοντας «ἅς ἔρθει ὁ πορφυρογέννητος νά ἐκτελέσει τὴ διαταγὴ»²². Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ ἀνακρίσεις πού ἀκολούθησαν, ἀπέβλεπαν νά τεκμηριώσουν τίς ὑποψίες τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ σχεδιαζόμενη ἀποστασία τοῦ Ἰωάννη²³.

Συλλαμβάνεται καὶ ἀνακρίνεται γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση καὶ ὁ μοναχὸς Θεόδωρος Κότυς²⁴ μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης διατηροῦσε στενὲς σχέσεις. Βρίσκονταν μαζί μέρα καὶ νύχτα καὶ συζητοῦσαν ὁλομόναχοι. Παρὰ τὴν ἐξαντλητικὴ ἀνάκριση πού ὑπέστη ὁ Κότυς²⁵, δήλωνε ὅτι βρισκόταν συχνά μὲ τὸν Ἰωάννη ἐπειδὴ ἦταν φίλοι καὶ ὅτι συζητοῦσαν γιὰ τὴν πώληση ἀπὸ μέρους του στοῦν Ἰωάννη ἐνός κτήματός του πού λεγόταν Βρύσις τῆς Γραίας, καὶ ὅτι ἂν θά ὁμολογοῦσε ὅτι ἤξερε τίς προθέσεις τοῦ Ἰωάννη, θά ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὸ νά ἰσχυρι-

18. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 441.

19. ἔχουμε καὶ τὴν περίπτωσις π.χ. τοῦ Μιχαήλ Στρατηγοπούλου· Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 615,22 κ. (ὅ.π., σ. 487,15 κ. Bonn).

20. Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 611,15-20 (ὅ.π., σ. 483,18-484,3 Bonn).

21. Α. Failler, *Georges Pachymères*, ὅ.π., τ. Ι, σ. 152, ὑποσ. 1.

22. Παχυμέρης, ὅ.π., τ. ΙΙ, σ. 613,24-27 (τ. Ι, σ. 486,1-5 Bonn). Βλ. καὶ Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 441.

23. Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 613, 27-28 (ὅ.π., σ. 486,5-6 Bonn): Τὸ γοῦν προὔπτον τοῦτ' ἦν, ὃ δὲ νυκτὸς ἐξῆτει ἐκεῖνο, τῇ ὑποφίᾳ συνταραττόμενος.

24. Βλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 441.

25. Παραδόθηκε τελικὰ στοὺς Κέλτες νά τὸν βασανίσουν καὶ νά τὸν ἀνακρίνουν, μὲ ἀποτέλεσμα νά πεθάνει ἀπὸ τὸν φόβο του· Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 615,7-10 (ὅ.π., σ. 486,17-487,1 Bonn).

σθεῖ ὅτι θά ἦταν σέ θέση νά μιλήσει γιά τούς ἀντίποδες²⁶. Γιά τόν ἴδιο λόγο φυλακίζεται καί ἀνακρίνεται καί ὁ ἱατρός Περδίκκας μέ τόν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης εἶχε ἐπίσης στενές φιλικές σχέσεις²⁷. Φαίνεται ὅμως ὅτι καί ὁ Περδίκκας δέν ἤξερε περισσότερα πράγματα. Ἄς προσθέσω πάντως ὅτι τελικά ρινοτμήθηκε, ὅταν, ὕστερα ἀπό τήν καταδικαστική ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη, ἐγινε σεισμός καί εἶπε ὅτι «θαυμάζει ἐπειδὴ σείεται μόνο ἡ γῆ καί δέν πέφτει καί τό βουνό πάνω σ' αὐτούς πού διαπράττουν παρόμοια πράγματα»²⁸.

Ἡ ἀφαίρεση τῆς «καλύπτρας» μέ τήν ὁποία μεγιστᾶσιν οὖσαν ἀξίαν εἶχε τιμηθεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ἰωάννης, δέν ὑπῆρξε ἡ μόνη τιμωρία του. Παραδόθηκε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παχυμέρης, ἀπό τόν Μιχαήλ Η' στόν «παρακοιμώμενο τοῦ κοιτῶνος» Βασιλικό²⁹ μέ τήν ἐντολή νά τόν ὁδηγήσει στή Δάματρυν καί νά τόν τυφλώσει. Ἡ ποινὴ ἐκτελεστέθηκε, παρά τῇ μεσολάβησιν καί τίς παρακλήσεις τοῦ δεσπότη Μιχαήλ³⁰, τοῦ ἀδελφοῦ δηλαδή τοῦ Ἰωάννη, στήν αὐτοκράτειρα Θεοδώρα³¹, στοὺς πατριάρχες³² καί στοὺς κληρικούς καί μοναχοὺς πού εἶχαν κάποια ἐπιρροή στόν αὐτοκράτορα. Ὁ Μιχαήλ Η' ὑπῆρξε ἀμετάπειστος.

Λίγο ἀργότερα — 16 Αὐγούστου 1280³³ — ὁ Μιχαήλ Η' κατευθύνεται πρὸς τὴ Νικομήδεια ἔχοντας μαζί του τόν Ἰωάννη καί τόν ἐξάδελφο τοῦ Ἰωάννη, τόν Γαβριήλ Σφραντζή³⁴, τόν ὁποῖο εἶχε τυφλώσει ἐπίσης ἐπ' αἰτίαις, ὅπως σημειώνει ὁ Παχυμέρης³⁵, μέ σκοπὸ νά βρεῖ κάποιο μέρος καί νά τοὺς ἐξορίσει³⁶.

Ὁ Ἰωάννης, ὑποφέροντας ψυχικά ἀπὸ τήν τιμωρία πού τοῦ ἐπιβλήθηκε, οὔτε ἔτρωγε οὔτε ἔπινε, καί δέν ἐπέτρεπε καμιὰ περιποίηση στά μάτια του, ἀλλά

26. Βλ. A. Failler, *Georges Pachymères*, ὅ.π., σ. 614, ὑποσ. 1.

27. Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 615,5-7 (ὅ.π., σ. 486,14-16 Bonn).

28. Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 615,16-19 (ὅ.π., σ. 487,9-12 Bonn).

29. Πρόκειται γιά τόν Βασίλειο Βασιλικό· βλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 442. Βλ. ἀκόμη καί A. Failler, *Georges Pachymères*, ὅ.π., σ. 614, ὑποσ. 5.

30. Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 615,11-16 (ὅ.π., σ. 487,5-9 Bonn). Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 442, ὑποσ. 1.

31. Ὁ Μιχαήλ εἶχε παντρευτεῖ στά 1278 τὴν Ἄννα, τὴν κόρη δηλαδή τοῦ Μιχαήλ Η' καί τῆς Θεοδώρας· βλ. A. Failler, ὅ.π., σ. 614, ὑποσ. 7.

32. Σύμφωνα μέ τὴν ἀποψη τοῦ A. Failler (ὅ.π.), πρόκειται γιά τόν Ἰωάννη Βέκκο, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τόν Ἀθανάσιο Β', πατριάρχη Ἀλεξανδρείας καί τόν Θεοδόσιο Δ' Πρίγκιπα, πατριάρχη Ἀντιοχείας καί ὄχι γιά τοὺς Ἰωσήφ Α' καί Ἰωάννη Βέκκο, ὅπως δεχόταν ὁ P. Possinus μεταφράζοντας τὸ πατριάρχας σέ patriarchas veterem et novum (Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 487 Bonn).

33. Βλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 442.

34. Σύμφωνα μέ τὴν ἀποψη τοῦ A. Failler (ὅ.π., σ. 622, ὑποσ. 1) ὁ Γαβριήλ Σφραντζῆς ἦταν πιθανόν γιὸς τοῦ Σφραντζῆ πού ὑπῆρξε ὁ πρῶτος σύζυγος τῆς Μαρίας Πετραλίφαινας, ἀδελφῆς τῆς Θεοδώρας, τῆς συζύγου δηλαδή τοῦ δεσπότη Μιχαήλ Β'. Ἔτσι ὁ Ἰωάννης καί ὁ Γαβριήλ ἦταν παιδιὰ δύο ἀδελφῶν. Ὁ Γαβριήλ Σφραντζῆς ὑπῆρξε, σύμφωνα μέ τὴν πληροφορία τοῦ Παχυμέρη [ὅ.π., σ. 621,28-29 (ὅ.π., σ. 493,8-9 Bonn)], «παρακοιμώμενος τῆς μεγάλης σφενδόνης».

35. Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 621,26-29 (ὅ.π., σ. 493,7-10 Bonn). Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π., σ. 442.

36. Παχυμέρης, ὅ.π., σ. 623,3-4 (ὅ.π., σ. 493,14-15 Bonn). Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, ὅ.π.

μόνον δὲ κενὸς φόρτος ἀγόμενος κτυποῦσε τὸ κεφάλι του πάνω στή γῆ καί στίς πέτρες ἀποζητώντας τὸν θάνατο, ἐμποδιζόταν ὅμως νὰ αὐτοκτονήσει ἀπὸ τοὺς φρουροὺς του. Ἡ κακομεταχείριση αὐτῆς, πού ὁ ἴδιος ἐπέβαλε στὸν ἑαυτὸ του, τὸν ὀδήγησε τελικὰ στὸν θάνατο καί γλύτωσε ἔτσι ἀπὸ μιὰ ζωὴ ἐπώδυνη, ὅπως γλύτωσε καί ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ τὴ φροντίδα του³⁷.

Γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἰωάννη καί τίς τύχες τῆς μᾶς δίνει πολλές καί ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες σέ τέσσερα ποιήματά του ὁ Μανουὴλ Φιλῆς. Ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτά, πού ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τοὺς E. Miller³⁸ καί Ae. Martini³⁹, μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης ἀπόκτησε ἀπὸ τὸν γάμο του μέ τὴ δεύτερη κόρη τοῦ σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Τορνικίου μία τουλάχιστον κόρη, τὴν Ἑλένη, πού παντρεύτηκε μέ κάποιον ἀξιωματοῦχο τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καί πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸν ἄντρα τῆς. Ὁ τελευταῖος τὴν ἐποχή τοῦ θανάτου τῆς εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ «μεγάλου στρατοπεδάρχου»⁴⁰. Ἀπὸ τὸν γάμο αὐτὸ γεννήθηκε ἡ Εἰρήνη καί ἄλλα —ἀγνοοῦμε ἀκριβῶς πόσα— παιδιὰ πού πέθαναν πρὶν ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους σέ μικρὴ ἡλικία. Ἡ Εἰρήνη παντρεύτηκε, δὲν ξέρουμε ὅμως μέ ποιόν. Ὁ Φιλῆς μιλάει ἀόριστα γιὰ *ῥηγικὸν κῆδος*: πέθανε ἄτεκνη, ὕστερα ἀπὸ τὸν πατέρα τῆς, ἔτσι πού, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ πάλι ὁ Βυζαντινὸς ποιητής, ὡς *μηδέ τι γνώρισμα λοιπὸν τυγχάνειν / τοῦ πρὸς τοσοῦτον ὕψος ἀρθέντος γένους*⁴¹.

Τὴν ἔρευνα τὴν ἀπασχόλησε καί τὸ πρόβλημα τοῦ ταυτισμοῦ τοῦ συζύγου τῆς Ἑλένης. Ὁ Μανουὴλ Φιλῆς καί στὰ τέσσερα ἕως σήμερα γνωστά ποιήματά του γιὰ τὴν οἰκογένεια πού μᾶς ἀπασχολεῖ, δὲν ἀναφέρει πουθενὰ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη. Οἱ μόνες πληροφορίες πού μᾶς δίνει, εἶναι ὅτι ὑπῆρξε

37. Παχυμέρης, ὁ.π., σ. 623,4 κέ. (ὁ.π., σ. 493,15 κέ. Bonn). Ἄς προσθέσω ὅτι ὁ Στ. Λαμπάκης (ὁ.π., σ. 442, ὑποσ. 7) θεωρεῖ πιθανὸ ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Ἰωάννη ἐπῆλθε στὸ χρονικὸ διάστημα 16 Αὐγούστου ἕως ἀρχῆς Σεπτεμβρίου 1280.

38. *Manuelis Philae, Carmina*, ἔκδ. E. Miller, τ. I, Παρίσι 1855 (ἀνατ., Amsterdam 1967), ἀρ. LXXIX, σ. 252-256 καί CCLI, σ. 448-449. Στὴ συνέχεια τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα θὰ τὰ ἀναφέρω ὡς Mi I καί Mi II.

39. *Manuelis Philae, Carmina inedita*, ἔκδ. Ae. Martini, Neapoli 1900, ἀρ. 91, σ. 128-130 καί 93, σ. 134-135. Στὴ συνέχεια ὡς Ma I καί Ma II.

40. Βλ. Mi I, στ. 28-32: Ταῦτην (δηλ. τὴν Ἑλένη) *καλὴν φανεῖσαν ἐξ ἔργων πλέον / ... / ἀνὴρ ἀγαθὸς εἰς γυναῖκα λαμβάνει / καί τίς γὰρ αὐτὸν ἀγνοεῖ τὸν γεννάδαν / στρατοπεδάρχην τὸν μέγαν τὴν ἄξιαν*. Τὸ ποίημα αὐτό, πού ἔχει τὸν τίτλο Ἐπιτάφιοι, ἔχει γραφεῖ γιὰ τὸν θάνατο τῆς Ἑλένης. Ἄς προσθέσω ὅτι στὸ *χφ Cremon.* gr. 160, φ. 79 τὸ ποίημα τοῦτο φέρει τὸν τίτλο: Ἐπιτάφιοι εἰς τὴν Ἑλένην τὴν τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου γυναῖκα βλ. Ae. Martini, ὁ.π., σ. 128, ὑποσ. γιὰ τὸ ποίημα Ma I.

41. Ma I, στ. 16-21. Ἄς προσθέσω ἐδῶ ὅτι ὁ Μανουὴλ Φιλῆς στὸ ποίημά του Ma II (Ἐπιτάφιοι τῷ μεγάλῳ στρατοπεδάρχη πανοικί) δὲν κάνει λόγο γιὰ *ῥηγικὸν κῆδος* τῆς Εἰρήνης, ἀλλὰ ἀναφέρεται ἀόριστα σὲ *κῆδους κλέος*: βλ. στ. 25 κέ.: *πλὴν τῆσδε, παπαί, τῆς ποθεινῆς Εἰρήνης, / ἣν ἀντί παντός εἶχε τὸ γένους μόνην / ... / ἐκδῶσα τὸν χοῦν καί τὸ τοῦ κῆδους κλέος / (αἰ) τοῦ πάθους) ἄκαρπος εἰς γῆν ἐκρύβη*.

φίλτατος, δηλ. γιός, κάποιου, ἀνώνυμου πάλι, «μεγάλου δομεστίκου», καί ὅτι καταγόταν ἐξ ἀνάκτων ὀλβίων⁴².

Ὁ Δ. Πολέμης δέν κάνει ἰδιαίτερο λόγο γιά τήν οἰκογένεια τοῦ Ἰωάννη. Θά σημειώσῃ ἀπλῶς ὅτι ὁ Ἰωάννης εἶχε μία τουλάχιστον κόρη, τήν Ἑλένη⁴³. Ἡ G. Schmalzbauer ἔχοντας ὑπόψῃ τῆς τήν ἀποψη τοῦ D. Nicol⁴⁴, δέχεται ὅτι σύζυγος τῆς Ἑλένης ὑπῆρξε ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ καί ὅτι ἀπό τόν γάμο αὐτόν ἀπέκτησαν ἕναν γιό, τόν Ἰωάννη⁴⁵. Ὁ Ἰωάννης, σύμφωνα μέ τήν πληροφορία πού ἔχουμε ἀπό τό ποίημα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ, τό ὁποῖο ἔχει ὑπόψῃ του ὁ D. Nicol, συνοδεύει τόν πατέρα του σέ κάποια ἀπό τίς ἐκστρατεῖες του⁴⁶. Ἕνας παρόμοιος ταυτισμός ὅμως πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ. Ἀπό τόν Μανουήλ Φιλῆ ξέρουμε ὅτι τά παιδιά πού γεννήθηκαν ἀπό τόν γάμο τῆς Ἑλένης μέ τόν ἀνώνυμο μεγάλο στρατοπεδάρχη πέθαναν σέ μικρή ἡλικία —δέν μποροῦσε, συνεπῶς, κάποιο ἀπ' αὐτά νά συνοδεύει τόν πατέρα του σέ ἐκστρατεῖες— ἐκτός ἀπό τήν Εἰρήνην πού πέθανε ὕστερα ἀπό τόν πατέρα τῆς⁴⁷.

Ὁ Στ. Φασουλᾶκης, στήν ἐργασία του γιά τήν οἰκογένεια τῶν Ραούλ, ἀποδέχεται —χωρίς ἐπιπλέον συζήτηση— τήν ἀποψη ὅτι σύζυγος τῆς Ἑλένης ὑπῆρξε ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ ὁ ὁποῖος ἦταν, ὅπως σημειώνει, πιθανῶς γιός τοῦ μεγάλου δομεστίκου Ἀλεξίου Ραούλ⁴⁸. Θεωρεῖ ὅμως ὅτι ὁ Ἰωάννης πού συνοδεύει, ὅπως εἶπαμε, τόν πατέρα του σέ ἐκστρατεῖες, ὑπῆρξε γιός τοῦ «μεγάλου ἄρχοντος» Ἀλεξίου Ραούλ καί ὄχι τοῦ μεγάλου στρατοπε-

42. Βλ. Ma I, στ. 4-7: τοῦ γάρ μεγάλου φίλτατος δομεστίκου / στρατοπεδάρχης τήν τιμήν αὐτος μέγας /... / ὅς δῆτα φεῖς ἐξ ἀνάκτων ὀλβίων· βλ. καί Ma II, στ. 15-19.

43. Βλ. D. I. Polemis, ὅ.π., σ. 95, ἀρ. 50.

44. D. M. Nicol, *The byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460*, Dumbarton Oaks 1968, σ. 34, ὑποσ. 78.

45. G. Schmalzbauer, *Die Tornikioi in der Palaiologenzeit*, JÖB 18 (1969) 120-121, ἀρ. 4. Ἄς προσθέσω ἐδῶ ὅτι πρῶτος, ὅσο ξέρω, ὁ Μ. Γεδεών ἐκφράζει τήν ἀποψη ὅτι σύζυγος τῆς Ἑλένης ὑπῆρξε ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ καί ὅτι ὁ Ἰωάννης ὑπῆρξε γιός τους· βλ. Μ. Ι. Γεδεών, Μανουήλ τοῦ Φιλῆ, Ἱστορικά ποιήματα, Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια, ἔτος Γ' (1883) 244. Ἀκολουθεῖ ὁ Ae. Martini (ὅ.π., σ. 128, ὑποσ.) ὁ ὁποῖος διερωτᾶται —ἀγνοεῖ τόν Μ. Γεδεών— ἐάν σύζυγος τῆς Ἑλένης ὑπῆρξε ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ ἢ ὁ Ἄγγελος Ταρχανειώτης.

46. Βλ. D. M. Nicol, ὅ.π., καί Manuelis Philae, *Carmina*, ἐκδ. E. Miller, τ. Ι. ἀρ. CCXLIV (σ. 439-442) στ. 26-33: Ἐχων πρὸς ταῦτα συμμεριστάς τῶν πόνων /... / καί δὴ τὸν υἱὸν τὴν ταχύδρομον φύσιν, / τὸν Ἰωάννην τὸν κλεινὸν ἐν τοῖς τρόποις /... κλπ.

47. Βλ. καί Ma II, 15 κέ.: τοῦ γάρ μεγάλου φίλτατος δομεστίκου / στρατοπεδάρχης τήν τιμήν αὐτος μέγας /... / καί τήν Ἑλένην, τήν ὑπὲρ τήν Ἑλένην / εὐράν ἑαυτῷ προσφυῖ πάντα τρόπον / ὡς κλῶν τεθηλῶς τὰς γονὰς ταύτας φύει. / Τῆς δ' ἀσκέτου λαίλαπος οἰκτρῶς πνευσάσης / π ρ ὁ ω ρ ο ς εἰς γῆν πᾶς ὁ καρπὸς ἐρρύη / πλὴν τῆσδε, παπαί, τῆς ποθεινῆς Εἰρήνης, / ἣν ἀντὶ παντός εἶχε τοῦ γένους μ ὄ ν η ν /... / καί τόνδε τὸν σπινθῆρα τῶν πρὶν ἐλπίδων / εἰς ἐσχάτην ἐρρίψεν ἢ χεῖρ σου σβέσιν· / καί γάρ μετ' αὐτὸν τὸν πολὺν φυτοσπάρων, /... / (αἱ τοῦ πάθους) ἄκαρπος εἰς γῆν ἐκρύβη, / ὡς μηδέ τι γνώρισμα λοιπὸν τυγχάνειν / τοῦ πρὸς τοσοῦτον ὕψος ἀρθέντος γένους· βλ. καί Mi I, στ. 40-41, καί Ma I, στ. 4 κέ.

48. S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(1)es*, Athens 1973, σ. 28-29 (ἀρ. 13) καί 34 (ἀρ. 16).

δάρχη Ραούλ⁴⁹, καί τοῦτο ἐπειδὴ ἔχει, προφανῶς, τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ πού ὁδήγησε τὸν D. Nicol στοῦ συμπέρασμα πού ἀναφέραμε, ἔχει γραφεῖ γιὰ τὸν Ἀλέξιο Ραούλ⁵⁰.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως ἀνακύπτουν κάποια ἐρωτήματα. Τὸ ποίημα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ὅπως τὸ ξέρουμε τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ E. Miller, φέρει τὸν τίτλο: *Εἰς τὸν προρρηθέντα Ῥαούλ*. Ὁ ἀμέσως προρρηθείς Ραούλ, σύμφωνα μέ τὴν παράδοση τοῦ χφ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ ἔκδοσή τους, εἶναι ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ⁵¹, ἐνῶ τὸ ποίημα τοῦ Φιλῆ γιὰ τὸν «μεγάλου ἄρχοντα» Ραούλ προηγεῖται⁵². Ποιόν ἀπὸ τοὺς δύο, συνεπῶς, εἶχε ὑπόψη του ὁ Φιλῆς ἢ ὁ ἀντιγραφεάς τοῦ χφ ὅταν ἔγραφε: *Εἰς τὸν προρρηθέντα Ῥαούλ*; Στὸ ἴδιο ποίημα ἐξάλλου διαβάζουμε (στ. 11): *τὴν ἀξίαν μέγιστος ἄρχων ἐώας*, καί (στ. 58): *ὁ μέγας ἄρχων τῆς ἐώας ἀπάσης*⁵³. Ὑπῆρξε ὅμως ἀξίωμα *μεγίστου ἢ μεγάλου ἄρχοντος* τῆς ἐώας, καί μάλιστα ἀπάσης, στή βυζαντινὴ αὐλὴ κατὰ τὸν 14ο αἰώνα; Μποροῦμε, ἂν ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα εἶναι ἀρνητικὴ, νὰ ὑποθέσουμε δύο πράγματα: ἢ ὁ Φιλῆς «ποιητικῇ ἀδείᾳ» προσθέτει τὸ ἐώας, ἐπειδὴ ἀναφέρεται σέ κάποια ἐστρατεία τοῦ Ἀλεξίου Ραούλ στὴν Ἀνατολή, ἢ ὅτι μέ τοὺς ὅρους αὐτοὺς, «ποιητικῇ» πάλι «ἀδείᾳ», ἀναφέρεται σέ κάποιο ἄλλο ἀξίωμα — π.χ. τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου, ὅποτε τὸ ποίημα γράφεται γιὰ τὸν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ραούλ — γιὰ νὰ ὑποδηλώσει μέ τὸν τρόπο αὐτόν ὅτι αὐτός στὸν ὁποῖο ἀφιερώνει τὸ ποίημά του, βρίσκεται ἐπικεφαλῆς στρατιωτικῶν τμημάτων πού μάχονται στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τοῦ κράτους.

Σύμφωνα μέ τὰ προηγούμενα, ἂν τὸ ποίημα πού φέρει τὸν τίτλο *Εἰς τὸν προρρηθέντα Ῥαούλ*, ἀναφέρεται στὸν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ραούλ, τότε πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸν γάμο του μέ τὴν Ἑλένη, ἐπειδὴ ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ συνοδεύεται σέ ἐστρατεία του ἀπὸ τὸν γιό του Ἰωάννη, σύμφωνα μέ τὴν πληροφορία τοῦ Φιλῆ. Τὰ παιδιά ὅμως τῆς Ἑλένης καί τοῦ συζύγου της πέθαναν, ὅπως εἶδαμε, πολὺ μικρά, ἐκτός ἀπὸ τὴν Εἰρήνη. Πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε ἀκόμη καί τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ Ἰωάννης ὑπῆρξε ἐνδεχομένως γιὸς τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου Ραούλ ἀπὸ προηγούμενο γάμο του. Δέν ἔχουμε γι' αὐτὸ τὴν παραμικρὴ ἔνδειξη ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ ποιητὴ. Ἀντίθετα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ Εἰρήνη ἦταν τὸ μόνον παιδί τοῦ συζύγου τῆς Ἑλένης καί ὅτι ὅταν πέθανε καί αὕτη, ὕστερα ἀπὸ τὸν πατέρα της, χάθηκε τελειῶς τὸ γένος τοῦ μεγάλου στρα-

49. S. Fassoulakis, ὁ.π., σ. 28-29 (ἀρ. 13) καί 36 (ἀρ. 19).

50. Βλ. ὑποσ. 46.

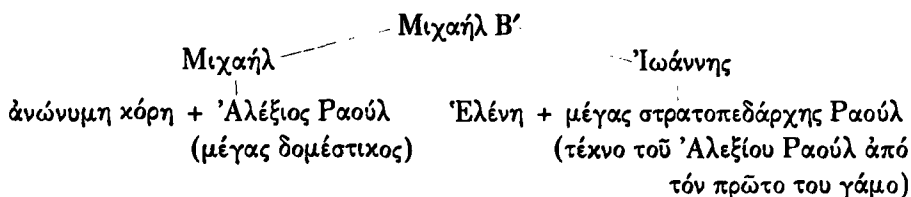
51. *Manuelis Philae, Carmina*, ἔκδ. E. Miller, τ. I, σ. 437 (ἀρ. CCXXXIX): *Εἰς τὸν μέγαν στρατοπεδάρχην τὸν Ῥαούλ*.

52. Ὁ.π., σ. 435 (ἀρ. CCXXXIII): *Εἰς τὸν μέγαν ἄρχοντα τὸν Ῥαούλ*.

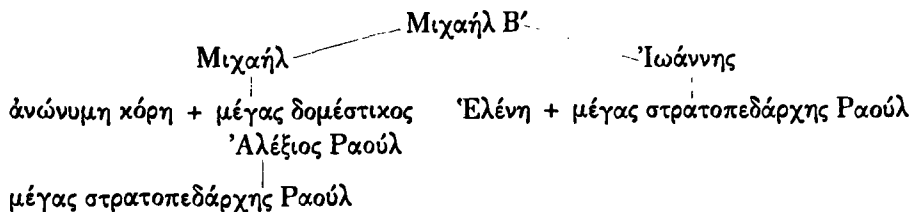
53. Στὸ ποίημα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ πού φέρει τὸν τίτλο *Ἐπιτάφιοι Ἀγγέλων τῷ Ταρχανειῳτῇ* (ἔκδ. Ae. Martini, ὁ.π., σ. 135-136, ἀρ. 94), ἔχουμε ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ ποιητὴ ἀκόμη μία ἀναφορά στὸ ἀξίωμα τοῦ «μεγάλου ἄρχοντος» (στ. 13): *Κομνηνοφυῆς, τὴν τιμὴν ἄρχων μέγας*.

τοπεδάρχη⁵⁴.

Ὑπάρχει ὅμως ἀκόμη μία δυσκολία γιὰ τόν ταυτισμό τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη Ραούλ, ἐφόσον ὑπῆρξε γιός τοῦ μεγάλου δομεστίκου Ἀλεξίου Ραούλ, μέ τόν σύζυγο τῆς Ἑλένης. Ὁ Ἀλέξιος Ραούλ παντρεύτηκε, ὅπως ξέρουμε, δύο φορές⁵⁵. Ἡ πρώτη του γυναίκα ὑπῆρξε κόρη τοῦ Μιχαήλ Ταρχανειώτη καί ἡ δεύτερη ὑπῆρξε κόρη τοῦ δεσπότη Μιχαήλ, τοῦ ἀδελφοῦ δηλαδή τοῦ Ἰωάννη. Στήν περίπτωση, συνεπῶς, πού ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ ἦταν γιός τοῦ Ἀλεξίου Ραούλ ἀπό τήν πρώτη του γυναίκα⁵⁶, τότε πατέρας καί γιός — ὁ πατέρας μέ τόν δεύτερο γάμο του — θά ἔπαιρναν γυναῖκες δύο πρῶτες ἐξαδέλφες καί θά προέκυπτε ἔτσι κώλυμα γάμου πέμπτου βαθμοῦ «ἐξ ἀγχιστείας ἐκ πλαγίου»⁵⁷, ὅπως φαίνεται καί στό ἀκόλουθο σχῆμα:

Ἄν πάλι ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ραούλ ἦταν γιός τοῦ Ἀλεξίου Ραούλ ἀπό τή δεύτερη γυναίκα του, τήν ἀνώνυμη κόρη τοῦ δεσπότη Μιχαήλ, τότε θά εἶχαμε κώλυμα γάμου πέμπτου βαθμοῦ «ἐκ πλαγίου ἐξ αἵματος»⁵⁸, ἐπειδή ὁ γιός θά ἔπαιρνε ὡς σύζυγο τήν πρώτη ἐξαδέλφη τῆς μητέρας του, ὅπως φαίνεται καί στό σχῆμα πού ἀκολουθεῖ:

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Ἰωάννης ἔρχεται ὡς ὁμηρος στήν Κωνσταντινούπολη, ὕστερα ἀπό τήν ἀνάκτησή της (1261), καί παντρεύεται τή δευτερότοκη κόρη

54. Βλ. ὑποσ. 47.

55. Βλ. S. Fassoulakis, ὁ.π., σ. 28-29, ἀρ. 13.

56. Ὁ Στ. Φασουλάκης τό θεωρεῖ πιθανό· βλ. ὁ.π., σ. 29.

57. Γιά τό κώλυμα γάμου πέμπτου βαθμοῦ «ἐξ ἀγχιστείας ἐκ πλαγίου» βλ. Jos. Zhisman, *Τό Δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξης Ἐκκλησίας ἐκ τοῦ γερμανικοῦ εἰς τήν ἐλληνικήν γλῶσσαν μεταφρασθέν μετὰ πολλῶν προσθηκῶν καί διορθώσεων ὑπό Δρος Μελετίου Ἀποστολοπούλου*, τ. Α', Ἀθῆναι 1912, σ. 616-625.

58. Γιά τό κώλυμα γάμου «ἐκ πλαγίου ἐξ αἵματος» βλ. ὁ.π., σ. 441-442. Εὐχαριστῶ καί ἀπό τή θέση αὐτή τόν συνάδελφο καί φίλο κ. Χαράλ. Παπαστάθη γιά τή βοήθειά του στό σημεῖο αὐτό.

τοῦ σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Τορνικίου. Ξέρουμε ἀκόμη ὅτι πέθανε ἀπό φυχικές καί σωματικές κακουχίες κατὰ τό 1280. Μποροῦμε συνεπῶς, νά τοποθετήσουμε τόν χρόνο τῆς γέννησης τῆς κόρης του 'Ελένης στό χρονικό διάστημα ἀπό τό 1262 ἕως πρὶν ἀπό τό 1280, καί μάλιστα ἀρκετά πρὶν ἀπό τό 1280, ἐπειδὴ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γεώργιος Παχυμέρης, ἀπό κάποια στιγμή καί ὕστερα ὁ 'Ιωάννης τὴν σύζυγον ἀποστέρων καθ' ἑαυτὸν ἐμονοῦτο. Μποροῦμε ὁμως νά προσδιορίσουμε, ἔστω καί κατὰ προσέγγιση, τόν χρόνο θανάτου τῆς 'Ελένης; Τό ποίημα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ πού ἔχει γραφεῖ γιὰ τόν θάνατό της⁵⁹, μᾶς ἐπιτρέπει, ἔχω τή γνώμη, τὴν ἄποψη ὅτι ἡ 'Ελένη πέθανε σχετικὰ νέα ἀκόμη καί ὄχι σέ βαθιὰ γεράματα, δηλαδή 40-50 ἐτῶν. "Ὅσο καί ἂν πρόκειται, ἐνδεχομένως, γιὰ ποιητικές ὑπερβολές, στό συμπέρασμα αὐτό μᾶς ὁδηγοῦν οἱ ἀκόλουθοι στίχοι τοῦ ποιήματος: Τὸ τῶν γνάθων ἔρευθος εὐρέθη ῥόδον / ὃ τοῦ θέρους φανέντος εὐθύς ἐφύγη / τὸ γὰρ ἔαρ παρῆλθε τῆς ἡλικίας / τῶν ζωτικῶν, φεῦ, παραλυθὲν ἰχμάδων, / καί τήκεται μὲν ἡ χλιδὴ τῶν ὀμμάτων / ... / μελαίνεταί δὲ τῆς δορᾶς ἡ λευκότης / ... / τὴν γὰρ φυσικὴν ἐξεμύζησε δρόσον (στ. 42-50), καί πῶς κάτω: Αἱ δὲ χρυσαὶ πίπτουσι τῷ κρύει τρίχες / ἐπείπερ αὐτὰς οὐχ ὀφίστησι ζέσις (στ. 57-58).

Σύμφωνα μέ τὰ προηγούμενα, θά μπορούσαμε ἴσως νά τοποθετήσουμε τόν θάνατο τῆς 'Ελένης στό χρονικό διάστημα 1310-1320 καί νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ σύζυγός της ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους στρατοπεδάρχες πρὶν ἀπό τό 1320, ἐπειδὴ, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τῆς 'Ελένης ὁ σύζυγός της ἔχει τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη.

Γιὰ τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ραοῦλ, ὁ R. Guiland ὑποθέτει ὅτι πρέπει νά τόν τοποθετήσουμε ὕστερα ἀπὸ τό 1345⁶⁰, ἐνῶ ὁ Στ. Φασουλᾶκης σημειώνει ἀπλῶς γιὰ τὸ πρόσωπο πού μᾶς ἀπασχολεῖ: floruit ca. 1295-1345⁶¹.

Ἀπὸ τοὺς γνωστούς μεγάλους στρατοπεδάρχες τῶν χρόνων πρὶν ἀπὸ τό 1320 πρέπει νά ἀποκλείσουμε, ὄχι μόνο ἐπειδὴ δέν ἔχουμε πληροφορίες ὅτι ὑπῆρξαν γιοὶ κάποιου μεγάλου δομεστίκου, ὡς σύζυγο τῆς 'Ελένης τόν 'Ιωάννη Δούκα Συναδηνό Ἀγγελο, ἐπειδὴ ξέρουμε ὅτι παντρεύτηκε τὴ Θεοδώρα, τὴν τελευταία κόρη τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τὴν ἀνεψιὰ δηλαδή τοῦ Μιχαήλ Η', καί ὅτι ἀπὸ τόν γάμο αὐτὸν γεννήθηκαν τέσσερα παιδιὰ πού ἐπέζησαν

59. Mi I.

60. R. Guiland, *Le Stratopédarque et le Grand stratopédarque*, BZ 46 (1953) 81 (= ἀνατύπ. *Recherches sur les institutions byzantines* I, Amsterdam 1967, σ. 509). Στὴ συνέχεια ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴν πρώτη δημοσίευση καί ὁ δεῦτερος στὴν ἀνατύπωση.

61. Βλ. S. Fassoulakis, ὁ.π., σ. 34, ἀρ. 16. Τό πότε ὑπῆρξε ὁ Ραοῦλ μέγας στρατοπεδάρχης σχετίζεται βέβαια καί μέ τόν χρόνο θανάτου τοῦ Μανουήλ Φιλῆ (περ. 1275-1345) [βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία, Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν* (ἑλλ. μετάφρ. τοῦ *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*), τ. Β', Ἀθήνα 1992 (MIET), σ. 523], ἐφόσον, ὅπως εἶδαμε, ὁ Βυζαντινὸς ποιητὴς γράφει ποιήματα πού τὰ ἀπευθύνει στὸν «μέγαν στρατοπεδάρχη» Ραοῦλ.

καί σταδιοδρόμησαν⁶². Πρέπει νά αποκλείσουμε καί τόν Μανουήλ Τάγαρι, ἐπειδή παντρεύτηκε τή Θεοδώρα Ἀσανίνα⁶³. Πρέπει ἀκόμη νά αποκλεισθεῖ καί ὁ Λιβαδάριος ἐπειδή τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1296 —ὅταν ὡς «πρωτοβεστιάριτης» πέτυχε νά ἐξουδετερώσει τή συνωμοσία τοῦ πιγκέρνη Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ καί τιμήθηκε γιά τήν ἐπιτυχία του αὐτή ἀπό τόν αὐτοκράτορα μέ τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη— ἦταν ἤδη γηραιός⁶⁴.

Σύμφωνα μέ τὰ προηγούμενα, θεωρῶ πιθανότερο τόν γάμο τῆς Ἑλένης μέ τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ἄγγελο Σεναχηρεῖμ ὁ ὁποῖος —τίποτε δέν τό αποκλείει— ὑπῆρξε γιός τοῦ μεγάλου δομεστίκου Ἰωάννη Σεναχηρεῖμ⁶⁵. Ἀπό τόν Γεώργιο Παχυμέρη ὁ Ἄγγελος Σεναχηρεῖμ ἀναφέρεται ὡς «πιγκέρνης», ὅταν παίρνει μέρος στή μάχη μέ τούς Καταλανούς περὶ τήν Ἄπρω⁶⁶, ὕστερα ἀπό τή δολοφονία τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Καταλανῶν Ρογήρου de Flor (30 Ἀπριλίου 1305)⁶⁷, καί ἀργότερα (1306) ὅταν ὑπερασπίζεται τήν Ὀρεστιάδα ἐναντίον τῶν Καταλανῶν⁶⁸. Ἀπό τόν Νικηφόρο Γρηγορά ἀναφέρεται μέ τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη γιά γεγονότα ὅμως μεταγενέστερα⁶⁹ πού ἀκολούθησαν τή μάχη τῆς Κωπαΐδας (1311)⁷⁰. Εἶναι, συνεπῶς, πολύ πιθανό ὅτι τιμήθηκε μέ τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη στό χρονικό διάστημα πού μεσολάβησε⁷¹.

62. Βλ. Av. Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259-1453*, München 1938 (ἀνατύπ. Amsterdam 1962), σ. 9, ἀρ. 11.

63. Βλ. R. Guiland, ὅ.π., σ. 77 (507).

64. Βλ. ὅ.π., σ. 75 (505).

65. Ἀναφέρεται μέ τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δομεστίκου στά 1296, κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιδρομῆς τῶν βενετικῶν πλοίων ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως Παχυμέρης, τ. II, σ. 237, 17 κέ. Bonn. Βλ. καί R. Guiland, *Le grand domestique, Échos d'Orient* 37 (1938) 57 (412).

66. Βλ. Παχυμέρης, τ. II, σ. 549, 18-19 (σ. 551, 14-15 Bonn). Ἡ μάχη αὐτή, σύμφωνα μέ τήν ἀποψη τοῦ A. Failler, πρέπει νά ἔγινε τό τελευταῖο δεκαήμερο τοῦ Ἰουνίου 1305· βλ. A. Failler, *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymères (Livres VII-XIII)*, *REB* 48 (1990) 73.

67. Βλ. A. Failler, ὅ.π., σ. 67.

68. Βλ. Παχυμέρης, τ. II, σ. 603, 17-18 Bonn· R. Guiland, *Le stratopédarque et le Grand stratopédarque*, ὅ.π., σ. 76 (506). Γιά τή χρονολογία βλ. A. Failler, ὅ.π., σ. 77 κέ. Ὡς σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ἂν ἡ Ἑλένη παντρεύτηκε τόν Ἄγγελο Σεναχηρεῖμ τότε ὡς *terminus post quem* γιά τόν θάνατό της μποροῦμε νά θεωρήσουμε τό 1306 ἐπειδή, ὅπως εἶδαμε, ὁ σύζυγός της ἔχει ἀκόμη τό ἀξίωμα τοῦ «πιγκέρνη».

69. Γρηγοράς, τ. I, σ. 255, 2-5 Bonn· Καί μέντοι καί ἀποστείλας εὐθύς τῶν τότε στρατηγῶν τόν προὔχοντα τὸν Σεναχηρεῖμ, μέγαν στρατοπεδάρχην τμηκαῦτα τυγχάνοντα μετὰ τρισχιλίων ἱππέων, διεβίβαζεν αὐτούς (τούς Τούρκους δηλ. τοῦ Χαλήλ) ἐκ Μακεδονίας εἰς Θράκην ἄχρι τοῦ Ἑλλησπόντου. Βλ. καί R. Guiland, ὅ.π., σ. 75 (506).

70. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους* (ἑλλ. μετάφρ. τοῦ *Geschichte des byzantinischen Staates*), τ. Γ', Ἀθήνα 1981, σ. 187.

71. Βλ. R. Guiland, *Le grand domestique*, ὅ.π., σ. 57 (422, ὑποσ. 133), καί L'Échanson, *Études Byzantines* 3 (1945) 194 (246). Ὡς τό σημειώσω ἐδῶ ὅτι ὁ Σεναχηρεῖμ πού ἀναφέρεται σέ γεγονότα τοῦ 1322, ὅπως καί ὁ Σεναχηρεῖμ πού ἀναφέρεται σέ γεγονότα τοῦ 1346 [βλ. R. Guiland, *Le stratopédarque* ..., ὅ.π., σ. 76 (506-507)], δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀντίστοιχα τό ἴδιο

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Μανουήλ Φιλῆς σημειώνει γιὰ τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη, τόν σύζυγο τῆς Ἑλένης, ὅτι καταγόταν ἐξ ἀνάκτων ὀλβίων⁷². Ἡ σημαντική αὐτή πληροφορία δέν φαίνεται ὅτι ἀπασχόλησε τήν ἕως σήμερα ἔρευνα γύρω ἀπό τό πρόσωπο πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἄν σύζυγος τῆς Ἑλένης ὑπῆρξε πράγματι ὁ Ἄγγελος Σεναχηρεῖμ, θά μπορούσαμε νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Βυζαντινός ποιητής ἔχει ὑπόψη του τόν ἰσχυρισμό τῆς ἀρμενικῆς καταγωγῆς οἰκογένειας Σεναχηρεῖμ ὅτι καταγόταν ἀπό τόν ὁμώνυμο βασιλιά τῆς Ἀσσυρίας⁷³.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά προσθέσω καί τά ἀκόλουθα: Ὁ J.-L. van Dieten, στά σχόλιά του, πού συνοδεύουν τή μετάφραση τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤ, ταυτίζει, ἀφοῦ πρῶτα ἀπορρίψει παλαιότερες ἀπόψεις, τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ἄγγελο, τόν θεῖο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καί δάσκαλό του στήν πολεμική τέχνη⁷⁴, μέ τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ἄγγελο Σεναχηρεῖμ⁷⁵. Σύμφωνα μέ τά συμπεράσματά του, ὁ μέγας δομέστικος Ἰωάννης Σεναχηρεῖμ, ὁ πατέρας δηλαδή τοῦ Ἀγγέλου Σεναχηρεῖμ, ὑπῆρξε σύζυγος τῆς Εὐγενίας Παλαιολογίνας, κόρης τῆς Μαρίας (ὡς μοναχῆς, Μάρθας), ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἀδελφή τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου⁷⁶. Στήν περίπτωση αὐτή τό φανεῖς ἐξ ἀνάκτων ὀλβίων, πού διαβάζουμε στόν Μανουήλ Φιλῆ, ἀναφέρεται ἴσως καί στό γεγονός ὅτι ὁ μέγας στρατοπεδάρχης Ἄγγελος Σεναχηρεῖμ ὑπῆρξε ἀνεψιός τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η'⁷⁷.

πρόσωπο μέ τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ἄγγελο Σεναχηρεῖμ, ἐφόσον ὁ πρῶτος ἔχει στά 1322 τό ἀξίωμα τοῦ «πρωταλλαγάτορος» καί ὁ δεύτερος στά 1341 τό ἀξίωμα τοῦ «ἐπὶ τοῦ στρατοῦ», ἀξιώματα κατώτερα ἀπό τό ἀξίωμα τοῦ «μεγάλου στρατοπεδάρχου».

72. Βλ. πῶ πάνω, σ. 281.

73. Βλ. R. Guiland, *Le grand domestique*, ὁ.π., σ. 57 (422, ὑποσ. 133). Βλ. ἀκόμη καί Ἀνωσύμου, *Λόγος νουθετικὸς πρὸς βασιλεία*, ἐκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt (*Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus*), St. Petersburg 1896 (ἀνατύπ. Amsterdam 1965) 96,25-30: Εἶπω δέ σοι καί ἔτερον, δέσποτα ἄγιε. Ὁ Σεναχηρεῖμ, ὃν σὺ οἶδας ἀρχαίων βασιλέων εἶναι ἀπόγονον, ἠθέλησε δοῦναι τὴν χώραν αὐτοῦ τῷ βασιλεῖ κῦρ Βασιλεῖ τῷ πορφυρογεννήτῳ, ὡς εἶναι καὶ αὐτὸς δοῦλος αὐτοῦ. Ὁ δὲ ἀποδεξάμενος τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ ἐτίμησεν αὐτὸν μάγιστρον καὶ πλεῖον οὐδέν, καὶ τότε ἀρχαίων βασιλέων ἀπόγονον καὶ βασιλεία. Βλ. ἀκόμη καί Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaike*. Übersetzt und erläutert von Jan-Louis van Dieten [Bibliothek der griechischen Literatur], τ. 4, Stuttgart 1973, σ. 294 (443).

74. Καντακουζηνός, *Ἱστορία* I, σ. 334,5-9 Bonn: Ἐφ' ἐνὶ καθηγεμόνι, τῷ ἡμετέρῳ θεῷ Ἀγγέλῳ τῷ μεγάλῳ στρατοπεδάρχῃ, τὰ πολεμικὰ ἐδιδασκόμεθα, ὅς οὐ μόνον τοὺς νῦν ἐν ταῖς στρατηγίαις παρήλασε πολλῶ τῷ μέτρῳ ἀλλὰ καὶ τοῖς πάλοι ὑμνουμένους ἐν ταῖς συγγραφαῖς Ῥωμαίων στρατηγοῖς ἦρσεν ἂν περὶ πρωτείων.

75. J.-L. van Dieten, ὁ.π., τ. 8, Stuttgart 1979, σ. 122 (27). Ἄς προσθέσω ὅτι μέ τοὺς χαρακτηρισμούς τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ γιὰ τόν θεῖο του, τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ἄγγελο (βλ. προηγουμένη ὑποσημείωση), συμφωνοῦν καί οἱ χαρακτηρισμοί τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤ γιὰ τόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ἄγγελο Σεναχηρεῖμ (ἀποστείλας εὐθὺς τῶν τότε στρατηγῶν τὸν προῦχον τὸν Σεναχηρεῖμ, μέγαν στρατοπεδάρχην τηνικαῦτα τυγχάνοντα· βλ. καὶ ὑποσ. 69), γεγονός πού καθιστᾷ πιθανότερη τὴν ταύτιση.

76. Βλ. J.-L. van Dieten, ὁ.π., σ. 123-124 (27).

77. Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ ἀδελφός τοῦ Ἰωάννη, ὁ δεσπότης Μιχαήλ, εἶχε παντρευτεῖ, στά 1278, σέ

Τό ἔτος θανάτου τοῦ ᾽Αγγέλου Συναχηρεῖμ δέν μᾶς εἶναι βέβαια γνωστό. Ξέρουμε ὅμως ὅτι τήν ἐποχή τοῦ θανάτου του ἦταν ἀκόμη μέγας στρατοπεδάρχης καί ὅτι τήν ἄνοιξη τοῦ 1321 κατέχει τό ἀξίωμα αὐτό ὁ Μανουήλ Τάγαρις⁷⁸, χρονολογία πού ἀποτελεῖ, συνεπῶς, καί τόν terminus ante quem τοῦ θανάτου τοῦ ᾽Αγγέλου Συναχηρεῖμ.

Μέ τήν ταύτιση πού ἐπιχειρεῖ ὁ J.-L. van Dieten καί μέ τά ὑποστηριζόμενα στήν παρούσα ἐργασία, ἃς τό σημειώσουμε, προκύπτει ἕνα μικρό πρόβλημα. Τόν Μάιο τοῦ 1329 ἀπολύεται ἀπό τόν αὐτοκράτορα ᾽Ανδρόνικο Γ' ἕνα χρυσόβουλλο πού ἀφορᾷ σέ κτήματα τῆς μονῆς Βατοπεδίου⁷⁹. Ἀνάμεσα στά ἄλλα διαβάζουμε στό χρυσόβουλλο αὐτό καί τά ἀκόλουθα: Κατέχουσιν (δηλ. οἱ Βατοπεδινοί) ὡσαύτως καί εἰς τὰ Βοδενά ξενοδοχεῖον, καί ὑδρομύλωνας τέσσαρας, καί ἀμπέλιον, καί περιβόλιον, καί ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ κάστρου οἰκημὰ τι ἐνοικιακόν, ἅπερ κατεῖχοντο ἐξ ἀγορασίας παρὰ τοῦ περιποθήτου θείου τῆς βασιλείας μου, τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου ἐκείνου, τοῦ ᾽Αγγέλου, καί μετὰ τήν ἐκείνου τελευτὴν ἐξεδόθησαν ταῦτα πρὸς τὴν εἰρημένην σεβασμίαν μονὴν παρὰ τῆς περιποθήτου θείας τῆς βασιλείας μου, τῆς μεγάλης δομεστικίσσης κυρᾶς Εὐγενίας τῆς Παλαιολογίνης, ἐφ' οἷς ἀπελύθη καί πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου⁸⁰. Ὁ J.-L. van Dieten σημειώνει ὅτι τά κτήματα τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη στήν Ἔδεσσα (Βοδενά) πέρασαν, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του, στή μητέρα του — ὁ ἴδιος δέν εἶχε πιθανότατα παιδιά — ἡ ὁποία, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο

πρῶτο γάμο τὴν κόρη τοῦ Μιχαήλ Η', τὴν ᾽Αννα (βλ. ὑποσ. 31, καί Av. Th. Papadopoulos, ὁ.π., σ. 29, ἀρ. 47). Ἡ ταύτιση πού ἐπιχειρεῖ ὁ J.-L. van Dieten δέν ἀποκλείει τὸν γάμο, ὅπως ὑποστηρίζουμε, τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη ᾽Αγγέλου Συναχηρεῖμ μέ τὴν Ἑλένη, τὴν κόρη δηλαδή τοῦ Ἰωάννη καί ἀνεψιά, συνεπῶς, τοῦ δεσπότη Μιχαήλ, καί τοῦτο, ἐπειδὴ μεταξύ τοῦ ᾽Αγγέλου Συναχηρεῖμ, στήν περίπτωσιν πού ὑπῆρξε γιὰ τῆς Εὐγενίας Παλαιολογίνας, καί τῆς Ἑλένης θά ὑπῆρχε συγγένεια «ἐξ ἀγχιστείας ἐκ πλαγίου» ὀγδόου βαθμοῦ κατὰ τό ἀκόλουθο σχῆμα:

Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος	Μαρία (Μάρθα)	Μιχαήλ, δεσπότης	Ἰωάννης Ἑλένη
᾽Αννα	Εὐγενία + Ἰωάννης Συναχηρεῖμ, μέγας δομέστικος		
	᾽Αγγελος Συναχηρεῖμ, μέγας στρατοπεδάρχης		

Βλ. Jos. Zhishman, ὁ.π., σ. 453 κέ. καί 581 κέ.

78. Βλ. J.-L. van Dieten, ὁ.π. Πρβλ. καί R. Guiland, Le stratopédarque ..., ὁ.π., σ. 77 (507).

79. Χρυσόβουλλα καί γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὁρει ᾽Αθῶ ἱεραῶ καί σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐκδοθέντα ὑπὸ W. Regel, Πετρούπολις 1898, IV, σ. 14-19.

80. Βλ. ὁ.π., σ. 17. Ἀς τό προσθέσω ἐδῶ ὅτι ὁ R. Guiland ἐκφράζει τὴν ὑποψία του μήπως ὑπάρχει σχέση μεταξύ τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχη ᾽Αγγέλου τοῦ ἐγγράφου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, μέ τὸν μεγάλο στρατοπεδάρχη ᾽Αγγελο Συναχηρεῖμ· βλ. R. Guiland, ὁ.π., σ. 76 (507).

τοῦ γιοῦ της, τὰ δωρίζει στή μονή Βατοπεδίου⁸¹. Εἶδαμε ὅμως ὅτι ὁ Ἅγγελος Συναχηρεῖμ, ἂν πράγματι ὑπῆρξε ὁ σύζυγος τῆς Ἑλένης, ὅταν πέθανε, ἄφησε στή ζωή μία κόρη, τήν Εἰρήνη, στήν ὁποία βέβαια θά περνοῦσε, ὕστερα ἀπό τόν θάνατο τοῦ πατέρα της, καί ἡ πατρική περιουσία. Θά μπορούσαμε ἴσως νά υποθέσουμε ὅτι ἡ δωρεά στή μονή Βατοπεδίου ἔγινε ἀπό τήν Εὐγενία Παλαιολογίνα ὕστερα ἀπό τόν θάνατο καί τῆς ἐγγονῆς της πού, ὅπως εἶδαμε, πέθανε ἄτεκνη, ἢ ἀκόμη ὅτι ὑπῆρξε γιά τή δωρεά αὐτή ρητή ἐπιθυμία, ὅσο ζοῦσε, τοῦ Ἁγγέλου Συναχηρεῖμ καί ἡ μητέρα του ἐνήργησε ὡς ἐκτελεστής τῆς διαθήκης του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

81. Βλ. J.-L. van Dieten, ὁ.π., σ. 123 (27).

ΤΟ «ΒΑΣΙΛΑΚΙ ΠΗΓΑΔΙ» ΠΑΡΑ ΤΗ ΧΛΕΜΠΙΝΑ

Οἱ δὲ πρὸς τοῦ βασιλέως πεμφθέντες μεταξύ Φιλίππων καὶ Ἀμφιπόλεως τῶμῳ πατρὶ συναντήσαντες τὰς περὶ αὐτοῦ ἐγγράφους προτάξεις βασιλικὰς αὐτῷ ἐγχειρίσαντες, παραλαβόντες τὸν Βασιλάκιον περὶ τι χωρίον Χλεμπίναν καλούμενον ἀπαγαγόντες ἐγγὺς τῆς ἐν αὐτῷ πηγῆς τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ἐξορύττουσιν. ἐξ οὗ καὶ μέχρι τῆς δεῦρο ἡ πηγὴ Βασιλακίου κέκληται.

Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς Α', IX, 5.

Πρόκειται για το γνωστό επεισόδιο της επανάστασews του Πρωτοπροέδρου Νικηφόρου Βασιλακίου, επιφανοῦς στρατηγοῦ καὶ μαγίστρου στα χρόνια του Ρωμανοῦ του Διογέנוyς, που συμπολέμησε καὶ αιχμαλωτίστηκε, μαζί με τον αυτοκράτορα, ἀπὸ το Σελτζούκο Σουλτάνο Αλπ-Αρσλάν (Alp-Arslan, 1063-72), κατὰ την ιστορική μάχη του Μαντζικέρτ (1071), πολὺ κοντὰ στην αρμενική λίμνη Βαν¹. Ἀργότερα τον συναντοῦμε διοικητὴ καὶ Δούκα του Δυρραχίου.

Ο Βασιλάκιος ἦταν βαθιὰ προσβεβλημένος ἀπὸ τη συμπεριφορὰ του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' (1071-1078), ἐπειδὴ ἐκεῖνος ἐμπιστευόμενος τις πληροφορίες κακόβουλων συμβούλων, ὅπως του Νικηφορίτζη, εἶχε κηρύξει διωγμὸ ἐναντίον των στρατιωτικῶν οἱ οἱποῖοι εἶχαν καὶ πολεμήσει καὶ διακινδυνεύσει καὶ υποφέρει στους νικηφόρους πολέμους ἐναντίον των ἐχθρῶν². Ἦταν οἱ ἴδιοι κύκλοι που ἦταν υπεύθυνοι για την καθαίρεση του Νικηφόρου Βρυεννίου ως ἐπικίνδυνου, ὅπως καὶ για την προσβλητικὴ συμπεριφορὰ καὶ περιφρόνηση πρὸς το πρόσωπό του.

Μετά τη συντριβὴ του Βρυεννίου ο Βασιλάκιος φρόντισε να περισυλλέξει τα υπολείμματα της στρατιάς καὶ να τα οργανώσει σχηματίζοντας ἓνα αξιόμαχο στράτευμα ἀπὸ Ἑλλήνες, Φράγκους, Βουλγάρους καὶ Ἀρβανίτες³. Μετά την

1. Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris 1956, σ. 366. Πρβλ. Γ. Θεοχαρίδης, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 281· Ι. Ε. Καραγιαννῶπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Β', *Ἱστορία Μέσης Βυζαντινῆς Περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 577-578.

2. Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βασιλακίου καὶ τὸ κάστρο τοῦ Ἄετοῦ στὴ Μακεδονία*, *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986*, τ. IV, Genève 1989, σ. 35 ἐξ.

3. Εὐδ. Τσολάκης, *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 182: συναγροχῶς δὲ στρατιὰν ἀξίόλογον ἔκ τε Φράγκων καὶ Βαράγγων, Ῥωμαίων τε καὶ Βουλγάρων καὶ Ἀρβανιτῶν.

αποτυχία του να στεφθεί αυτοκράτορας στην Αχρίδα, εξαιτίας της σθεναράς στάσεως του αρχιεπισκόπου, κατευθύνεται στη Θεσσαλονίκη όπου και πληροφορείται την αναγώρευση του Βοτανειάτη⁴.

Από το σημείο αυτό και μετά είναι γνωστά τα γεγονότα της καταστολής της ανταρσίας του Βασιλαχίου⁵. Ο Βοτανειάτης σπεύδει να στείλει εναντίον του τον Αλέξιο Κομνηνό, αφού προηγουμένως τον ετίμησε με τον τίτλο του «σεβαστοῦ»⁶. Η Άννα Κομνηνή, θυγατέρα του Αλεξίου Α', περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τον τρόπο με τον οποίο διοργάνωσε την επιχείρηση ο πατέρας της και τελικά την παράδοση σιδηροδέσμιου του Βασιλαχίου από τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης⁷.

Έτσι φθάνουμε στο σημείο της διηγήσεως που θα μας απασχολήσει από τοπογραφική άποψη. Ο Αλέξιος Κομνηνός έχοντας αιχμαλωτίσει τον επαναστάτη και διεκδικητή του θρόνου πορεύεται προς την πρωτεύουσα. Η Άννα Κομνηνή, στο κείμενό της, περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες την παράδοση του αιχμαλωτισθέντος Βασιλαχίου στους απεσταλμένους του βασιλέως⁸.

Το στρατιωτικό απόσπασμα που ήταν επιφορτισμένο με την ασφαλή μεταφορά του επικίνδυνου αιχμαλώτου, του επαναστάτη Βασιλαχίου, βρισκόταν σε ένα σημείο, κατά τη διήγηση, μεταξύ Φιλίππων και Αμφιπόλεως. Οι απεσταλμένοι του βασιλέως, αφού προηγουμένως επέδειξαν τα σχετικά αυτοκρατορικά έγγραφα, δηλαδή τις διαταγές του βασιλέως (έγγράφους προστάξεις βασιλικάς), παρέλαβαν από το δομέστικο των σχολών Αλέξιο Κομνηνό τον Βασιλάκιο και τον ετύφλωσαν⁹.

Η ονομασία του τόπου παραδόσεως του υψηλού αιχμαλώτου έχει διασωθεί στο κείμενο της Άννας Κομνηνής· ήταν το χωριό Χλεμπίνα¹⁰. Πιο συγκεκριμένα ο τόπος, όπου επιβλήθηκε η τιμωρία με αυτοκρατορική εντολή, ήταν μια πηγή που βρισκόταν πολύ κοντά στο χωριό Χλεμπίνα (χωρίον Χλεμπίναν κα-

4. *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτση*, ὁ.π., σ. 182: 'Αφιγμένος δὲ εἰς Ἀχρίδα ἠβούλετο μὲν ἐκεῖσε ἀναγορευθῆναι, σπουδῇ δὲ τοῦ ἐκεῖσε ἀρχιερατεύοντος ἐκωλύθη.

5. N. K. Μουτσόπουλος, ὁ.π., σ. 37 εἰς.

6. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, Βόνη I, 1839, I, 7, σ. 39.

7. *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτση*, ὁ.π., σ. 182: 'Ἀλίσκεται δὲ καὶ αὐτὸς καὶ σιδηροῖς ἐμβάλλεται δεσμοῖς καὶ τῷ βασιλεῖ ἀποστέλλεται δέσμιος· Γ. Θεοχαρίδης, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους*, ὁ.π., σ. 283.

8. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, A, IX, 5.

9. Πρβλ. ἀπεικονίσεις σκηνῶν τυφλώσεως στον L. De Beylié, *L'habitation byzantine*, Paris 1909, I-III, 97, 129, 90· Φ. Κουκουλέ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ Λαογραφικά*, τ. Β', Ἀθήναι 1950, πίν. Β', εἰκ. 1-3.

10. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, A, IX, 5: *Οἱ δὲ πρὸς τοῦ βασιλέως πεμφθέντες μεταξύ Φιλίππων καὶ Ἀμφιπόλεως τῶμῳ πατρὶ συναντήσαντες τὰς περὶ αὐτοῦ ἐγγράφους προστάξεις βασιλικὰς αὐτῷ ἐγγχειρίσαντες παραλαβόντες τὸν Βασιλάκιον περὶ τι χωρίον Χλεμπίναν καλούμενον. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος (4.28) ονομάζει το χωριό Χεμπίνα (πρβλ. Theophilus Lucas Frid. Tafel, *De Thessalonica eiusque Agro*, Berolini 1839, σ. 501): Χεμπίνα τούτῳ τὸ ὄνομα. Πρβλ. N. K. Κωνσταντόπουλο, *Ἄννης Κομνηνῆς Ἀλεξιάς*, Βιβλιοθήκη Παπύρου, Ἀθήναι 1938, σ. 97, ὑποσ. 3.*

λούμενον άπαγαγόντες έγγύς τής έν αύτῷ πηγής τούς όφθαλμούς αύτοῦ έξορύττουσιν· έξ οὗ καί μέχρι τής δεῦρο ή πηγή Βασιλαχίου κέκληται). Και ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφερόμενος στην πηγή γράφει: έκτοτε Βασιλαχίου πηγάδιον όνομάζεται¹¹. Δηλαδή, από το γεγονός αυτό η πηγή έλαβε το όνομα του επαναστάτη Βασιλαχίου.

Εκτός από τις πιο πάνω τοπογραφικές πληροφορίες, ότι δηλαδή η συνάντηση του στρατιωτικού αποσπάσματος με επικεφαλής τον Αλέξιο Κομνηνό, το οποίο μετέφερε τον Βασιλάκιο, και των απεσταλμένων του αυτοκράτορα έγινε σε τμήμα της οδού μεταξύ Φιλίππων και Αμφιπόλεως, υπάρχει και μια άλλη πληροφορία από τον Μιχαήλ Γλυκά¹², ο οποίος προσδιορίζει ακριβέστερα το σημείο συναντήσεως κοντά στη Χρυσούπολη και μάλιστα μας πληροφορεί ότι το σημείο ακριβώς όπου έγινε η τύφλωση έκτοτε έλαβε την ονομασία βρύση του Βασιλαχίου. Στο κείμενο της Άννας Κομνηνής είδαμε ότι αναφέρεται ως πηγή (έξ οὗ καί μέχρι τής δεῦρο ή πηγή Βασιλαχίου κέκληται), ενώ ο Νικηφόρος Βρυέννιος την ονομάζει «πηγάδιον».

Θα πρέπει όμως να επανεξετασθεί ο τοπογραφικός προσδιορισμός του σημείου συναντήσεως των αυτοκρατορικών απεσταλμένων και της συνοδείας του αιχμαλώτου Βασιλαχίου, γιατί πιστεύουμε πως το απόσπασμα αυτό της Άννας Κομνηνής θέλει ορισμένες διευκρινίσεις.

Το κείμενο της Αλεξιάδας, στο οποίο η υψηλή και λογία Βυζαντινή συγγραφέυς πραγματεύεται ιστορικά γεγονότα μεταξύ των ετών 1069-1118, επερατώθη το 1148¹³. Την εποχή αυτή η Αμφίπολη δεν υπήρχε γιατί είχε πριν από αιώνες καταστραφεί¹⁴, ενώ αντίθετα είχε αρχίσει να αναδύεται στην Ιστορία, στη

11. Ν. Κ. Κωνσταντόπουλος, Άννης Κομνηνής Άλεξιάς, ό.π., σ. 97, υποσ. 3.

12. (T. L. F. Tafel, *De Thessalonica*, Berolini 1839, σ. 501, 502): Lib. IV. Bon. σ. 617: Κατ' αὐτὴν τὴν Χρυσούπολιν ἐκτυφλοῦσιν αὐτόν, ὡς ἔκτοτε τὸν τόπον ἐκεῖνον τὴν Βρύσιν τοῦ Βασιλαχίου λέγεσθαι. Πρβλ. Σουλτάνα Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Ἡ Χρονογραφία τοῦ Μιχαήλ Γλυκά καὶ οἱ πηγές της (περίοδος 100 π.Χ. - 1118 μ.Χ.), Θεσσαλονίκη 1984.

13. Ι. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί τής Βυζαντινής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1978, αρ. 425, σ. 324-325. Πρβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος - Günter Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Wiesbaden 1982 (= Band 14 Schriften zur Geistesgeschichte des Östlichen Europa), αρ. 381, σ. 430.

14. Γ. Ι. Κονιδάρης, Αἱ Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ «Τάξις» αὐτῶν, τ. Α', Ἀθήναι 1934, σ. 94: 250, ιε': ὁ Ἀμφιπόλεως ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης (Cod. Paris. 1555 Α')· του ίδιου, Die Neue in Parallelen Tabellenausgabe der not. Episcopatum, und die Echtheit der Not. D. Cod. Paris. 1555 A, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τ. IV, Ἀθήναι 1967-68, σ. 258. Πρβλ. Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, σ. 336, Notitia 3, 272: Ι. Αναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 43· F. Dromik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle*, Paris 1926, σ. 33: «La ville (Amphipolis) disparaît au moment des invasions ...»· Fanoula Papazoglou, «Енон-Амфипол-Христопол», *Зборник Радова Српска Академија Наука*, XXXVI, Византолошки Институт ..., 2, Belgrad 1953, σ. 23.

θέση του αρχαίου λιμανιού της Αμφιπόλεως, δηλαδή της Ηϊόνος, η Χρυσόπολις¹⁵.

Για το λόγο αυτό ίσως ο Μιχαήλ Γλυκάς, που έζησε το 12ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, στα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), και που τα κείμενά του αντλούν πληροφορίες από τον Ιωάννη Σκυλίτζη, το Γεώργιο Κεδρηνό, τον Ιωάννη Ζωναρά, τον Κωνσταντίνο Μανασσή και άλλους¹⁶, προσδιορίζει το σημείο της τυφλώσεως κατ' αυτήν τήν Χρυσούπολιν έκτυφλοῦσιν αὐτόν¹⁷.

Σύμφωνα με την αναφορά αυτή, θα έπρεπε να αναζητηθεί το χωριό Χλεμπίνα και η βρύση του Βασιλαχίου κοντά στα σημερινά ερείπια της Χρυσόπολεως (Ηϊόνος) που είναι γνωστή η θέση τους και τα τείχη τους διατηρούνται σε ικανό ύψος¹⁸. Μια λεπτομέρεια όμως μας βάζει σε υποψίες. Στη *Συνέχεια της Χρονογραφίας του Σκυλίτζη* ο τόπος του επεισοδίου προσδιορίζεται διαφορετικά· συνέβη δηλαδή κοντά στη Χριστούπολη (ἔγγιστα τῆς Χριστουπόλεως)¹⁹.

Προφανώς έγινε και εδώ η συνηθισμένη σύγχυση μεταξύ Χρυσόπολεως (Ηϊόνος) και Χριστουπόλεως (= αρχαίας Νεαπόλεως, σημερινής Καβάλας)²⁰.

15. Hadschi-Chalfa, *Rumeli und Bosna*, (ed. Joseph Hammer), Wien 1812, σ. 72: «Orfan, ein Kleiner Ort mit Moskee und Bad ... Das alte Orfan [Eion?] lag ehemals 3 Farsang weiter unten, westlich, wo sich der Orfan [Strymon, Struma] ins Mees ergiesst» *Voyage du Sieur Paul Lucas fait par ordre du roi dans la Grèce, l'Asie mineure, la Macédoine*, τ. I. A Amsterdam 1714, κεφ. XXVIII: «Ensuite, continuant de marches dans la plaine, nous arrivâmes à Orfen: ce n'est à present qu'un Village; mais sans doute qu'autre fois c'a été quelque Ville considerable. L'on y voit encore un fort beau Château; mais il commence a tomber en ruine» Th. Desdèvises-du-Dezert, *Geographie ancienne de la Macédoine*, Paris 1862, σ. 410: «L'emplacement d'Eion repond a peu pres exactement a celui de Contessa, ville egalement détruite, et qui a donné au golfe Strymonique son nom moderne» Σταύρος Μερτζίδης, *Αἱ χῶραι τοῦ παρελθόντος καὶ αἱ ἐσφαλμέναι τοποθετήσεις των*, Ἀθήναι 1885, σ. 117: «Μᾶλλον ὑπῆρχεν ἡ ὀνομαστή καὶ περιτετερισμένη αὕτη πόλις μεταξὺ τοῦ Ὀρφανοῦ καὶ τοῦ χωρίου Κάριαννη ... εἰς δὲ τὴν θέσιν τοῦ Ὀρφανοῦ προτιμότερον εἶναι νὰ τοποθετηθῇ ἡ Ἡϊών» Ν. Θ. Σχινάς, *Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας-Ἠπείρου, Νέας Ὁροθετικῆς Γραμμῆς, Μακεδονίας τεύχ. Β΄*, Ἀθήναι 1886, σ. 469: «ἐπὶ τῆς ἀκτῆς ἐνετικὸν φρούριον ἐντελῶς κατεστραμμένον δεσπόζον τοῦ τε λιμένος καὶ τοῦ χωρίου, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο Χρυσόπολις καὶ τοῦ ὁποίου τετράγωνος μόνον περίβολος σώζεται» Β. D. Zotos Molossos, *Μακεδονικαὶ Μελέται*, τ. IV, 3, Ἀθήναι 1887, σ. 327: «Χάνι Κοντέσιας, εἰρεῖπια ἀρχαίας Ἡϊόνος λιμένος τῆς Ἀμφιπόλεως, τὸν Μεσαίωνα ὀνομάσθη Κοντέσια ...» Μιχ. Χρυσόχοος, *Ἡϊών, Φιλολογικὸς Σύλλογος Ἀρνασσός, Ἐπετηρίς*, II, Ἀθήναι 1898, σ. 264.

16. I. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, ὁ.π., σ. 330, αρ. 435.

17. Πρβλ. Tafel, ὁ.π., σ. 501.

18. A. W. Dunn, *The Survey of Khrysoupolis, and byzantine fortifications in the Lower Strymon Valley*, XVI. *Internationaler Byzantinisten Kongress, Wien 1981, Akten II, Teil 4, Teilband*, Wien 1982, σ. 608, 609.

19. Ευδ. Τσολάκης, *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 183: *Τῆς δ' ἀγγελίας καταλαβοῦσης τὸν βασιλέα προτάζει αὐτοῦ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐφορτῆται ἔγγιστα τῆς Χριστουπόλεως, καὶ ἔκτοτε ὁ τόπος ὀνόμασαι ἡ βρύσις τοῦ Βασιλαχίου*. Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βασιλαχίου*, ὁ.π., σ. 39.

20. I. Καντακουζηνός, Βόννη: IV, 17, III, σ. 114: *δοδοὶ δὲ πάρεργον καὶ τῆς Ἡϊόνος πόλεως παραλίῳ κατὰ τὴν Θράκην, ἣ νῦν Ἀνακτορούπολις καλεῖται*. Πρβλ. Tafel, *De Thessalonica*, ὁ.π., σ.

Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, ο Αλέξιος, μετά την παράδοση του Βασιλακίου από τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη. Δεν ήταν δυνατόν συνεπώς να ακολουθήσει τη διαδρομή Φιλίππων-Αμφιπόλεως, αλλά ακριβώς την αντίθετη, δηλαδή Αμφιπόλεως(;) -Φιλίππων (΄Αλεξιάς, IX, 5).

Σχετικά με την ονομασία του χωριού Χλεμπίνα (Hlebina), που αναφέρει η Άννα Κομνηνή, προφανώς πρόκειται για σλαβική ονομασία οικισμού Хлебна που προέρχεται από τη λέξη chlēbъ (Хлябъ) ο άρτος²¹ (πρβλ. Хлябенски доп)²² ή μάλλον από τη σλαβική λέξη chlevina (Хлѣвина) = καλύβα (*Slovník jazyka staroslovenského*, Πράγα s.v.).

Στην περιοχή των εκβολών του Στρυμόνα δεν μπορέσαμε να προσδιορίσουμε τοποθεσία, τοπωνυμία ή όποια μαρτυρία που να συνδέεται με τις πιο πάνω μαρτυρίες.

Αντίθετα η διόρθωση της ονοματολογίας του τμήματος της οδού μεταξύ «Φιλίππων και Αμφιπόλεως» σε μεταξύ «Φιλίππων και Χριστουπόλεως» — μια σύγχυση η οποία προέκυψε από την ομοιότητα των ονομασιών των οικισμών Χρυσούπολεως και Χριστουπόλεως— μας οδηγεί σε μιαν άλλη περιοχή, στο ανατολικό άκρο της Ποπολίας²³, όπως άλλωστε είχε υποφιασθεί και ο ιδιαίτερα προσεκτικός Tafel²⁴.

Ο προσδιορισμός μάλιστα της Συνέχειας της Χρονογραφίας του Σκυλίτζη ότι ο τόπος βρισκόταν πολύ κοντά στη Χριστούπολη επαναπροσανατολίζει την έρευνα στην περιοχή όπου η Εγνατία οδός προσεγγίζει το ύψωμα για να εισέλ-

501: «Confusio Amphipoleos et Chrysopoleos. Codinus, *De officiis aulae byzantinae*, (Paris) pag. 404: Ἀμφίπολις, ἣ νῦν Χρυσόπολις· Μαργ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις, I, Ἀθῆναι 1896, σ. 711· Γ. Καφαντίζης, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών, Β', Σέρρες 1972, σ. 170: «Δύο αἰῶνες ἀργότερα, στὴ θέση τῆς Ἀμφίπολης ἐμφανίζεται ἕνας νέος οἰκισμὸς ποὺ ὀνομάζονταν κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο Χρυσόπολις» (Περὶ τῶν θεμάτων, Bonn II, σ. 23, 15)· P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945, σ. 265: «Chrysopolis est certainement l'une des deux villes voisines, Amphipolis et Eion, situées l'une au Nord et l'autre au Sud du grand péage de Marmarion, et il n'est même pas improbable qu' une confusion facile ait fait parfois employer pour l'une le nom qui ne convenait en fait qu'à l'autre».

21. Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 229: «Χλεμπίνα. Ort zwischen Philippi und Amphipolis, bei Anna Komnena I, 9. Heutige Entsprechung mir unbekannt. Wohl aus slav *Chlēbъna von Chlēbъ "Brot"».

22. ЙОРДАН ЗАИМОВ, ЗАСЛЕВАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ СЛАВЯНИ НА БАЛКАНСКА ПОЛУОСТРОВ, Sofia 1967, σ. 179: «ХЛЕБЕНЕ» ТИП. ХИЛЕВАН, *ХЛЯВ.

23. Νικ. Χωνιάτης, σ. 616, 2: μέσον τοῦ στρατεύματος περὶ τὴν Ποπολίαν καὶ τὰς Σέρρας ἐκαρτέρει (1186) ... καὶ μέχρι Ποπολίας καὶ Βολεροῦ ἐλθόντων (σ. 465, 16): κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Στρυμόνος περὶ τὴν σήμερον λεγομένην Πωπωλίαν (σ. 616, 2)· Στ.Π. Κυριακίδης, Βυζαντινὰ Μελέται: Τὸ Βάνδον τῆς Ζαβάλτας καὶ ἡ Ποπολία, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Γ', Θεσσαλονίκη 1934, σ. 525 ἐξ.

24. Tafel, *De Thessalonica*, ὁ.π., σ. 502*: «Postremo inter Philippos Neapolinque (s. Christopolin, s. Chrysopolin) tabula Peutingeriana locum habet nomine Fons Co., textu, ut apparet, corrupto, cujus medelam memo doctorum tentavit».

θει στην οχυρή βυζαντινή Χριστούπολη.

Στο χάρτη που συνοδεύει το δεύτερο τόμο του αξιόλογου έργου του παρατηρητικού Γάλλου προξένου και ιστορικού M.E.M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, πριν από την Καβάλα (La Cavalle) σημειώνεται *Vaslack*²⁵ και δίνεται με αρκετές λεπτομέρειες η πορεία που ακολούθησε ο περιηγητής από το *Leftére' Liman ou Port de la Vielle Cavalle (Neapolis)*. Τη σύγχυση αυτή μεταξύ του Όρμου Ελευθερών (Eski-Cavala) και της Νεαπόλεως-Καβάλας την επισημαίνουμε και στο κείμενο του Cousinéry (ό.π., σ. 116).

Στο στρατιωτικό χάρτη του Militärgeographischen Institut in Wien (Massstab 1:200.000, Wien 1940, 42ο 41ο Kavala, προφανώς επανέκδοση παλαιότερου, με όλες τις παλιές ονομασίες πόλεων, οικισμών και τοπωνυμίων) διαβάζουμε: Nea Peramos, H. Deutheros (Bucht Leftera), Eski Kavala και στο δρόμο που οδηγεί στην πόλη της Καβάλας, σε μικρή απόσταση από τη διασταύρωση των οδών Φιλίππων-Καβάλας, Pravišta-Kavala, υπάρχει οικισμός με την ονομασία *Vasilaki (Vaslak)* και πλάι του το σήμα προσδιορισμού πηγής (βρύσης) με την ονομασία *Teker Bunar* και γειτονικό ποταμάκι με την ονομασία *Cesme deresi* (εικ. 1). Αναμφίβολα εδώ σ' αυτό το σημείο βρισκόταν η Χλεμπίνα του κειμένου της Άννας Κομνηνής και η βρύση (πηγή) που έλαβε το όνομα του Βασιλακίου, από το τραγικό επεισόδιο της τυφλώσεως του επαναστάτη και διεκδικητή του θρόνου, του οποίου το έγκλημα ήταν ότι δεν κατόρθωσε να νικήσει κατά την περίφημη μάχη του Αξιού (Βαρδαρίου) το γενναίο στρατηγό και πατέρα της Άννας Κομνηνής Αλέξιο²⁶.

Σήμερα, εκτός από το «Ύψωμα Βασιλάκη», που δεσπόζει στα Αμισιανά, όπως διακρίνεται στο χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (1:50.000) φύλλο Καβάλας (Edition HAGS-July 1970), υπάρχει και θέση με την ονομασία «Βασιλάκι Τσιφλίχ» που υπάγεται στην Κοινότητα Αμισιανών Καβάλας²⁷ (εικ. 2).

Ενδιαφέρον έχει η διαπίστωση ότι κατά την επιστροφή του ο στρατηγός Αλέξιος Κομνηνός επέλεξε τη βόρεια χάραξη της Εγνατίας οδού και όχι τη μεσημβρινή που διέρχεται διά της *Ποπολίας*.

Μια άλλη χρήσιμη διαπίστωση είναι ότι η μεσαιωνική οδός Φιλίππων-Χριστουπόλεως (Καβάλας) διερχόταν από τον οικισμό της Χλεμπίνας, όπου υπήρχε και πηγή νερού και προφανώς και κάποιος στρατιωτικός σταθμός (man-

25. M. E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, La Géographie et les antiquités de ce pays*, τ. II, Paris 1831: Carte d'une partie de la Macédoine, dressée sur plusieurs mémoires et particulièrement sur ceux de Mr. Cousinéry, Consul à Salonique, par le Chevalier Lapie Géographe (1826).

26. N. K. Μουτσόπουλος, 'Η επανάσταση του Βασιλακίου και τὸ κάστρο τοῦ Ἀετοῦ στὴ Μακεδονία, ό.π., σ. 38 εξ.

27. *Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελιξέως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων*. Νομός Καβάλας, Ἀθῆναι 1962, σ. 38: «Ἀμισιανά, τέως Πρέτζοβα».

sio, mutatio) (εικ. 3). Συνεπώς η νεότερη χάραξη αποτελεί παραλλαγή της βυζαντινής, η οποία πιθανότατα ακολουθούσε την αρχαιότερη χάραξη της Via Egnatia· παρατήρηση που ίσως είναι χρήσιμη σε όσους ασχολούνται με ζητήματα της μεσαιωνικής τοπογραφίας του Μακεδονικού χώρου, προβλήματα επικοινωνίας και τα συναφή της οχυρωτικής.

*

Μια επιτόπου επισκόπηση της περιοχής «Βασιλάκι Τσιφλίκι» κατέληξε σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Σήμερα δεν διασώζονται λείψανα των παλιών κτισμάτων διαμονής και αποθηκέυσεως καρπών του τσιφλικιού των χρόνων της τουρκοκρατίας.

Ο σημερινός ιδιοκτήτης μάς διηγήθηκε ότι υπήρχαν παλιά κτίσματα με καμάρες, τα οποία όμως ο ίδιος κατεδάφισε πριν χρόνια.

Μέσα στην άγρια βλάστηση γύρω από τον περιφραγμένο χώρο του τσιφλικιού υπάρχουν μεγάλοι ορθογωνισμένοι λίθοι και άλλο οικοδομικό υλικό που προέρχεται από κάποιο επίσημο κτίσμα της ρωμαϊκής αρχαιότητας (εικ. 4-5), όπως και ένα μαρμαρίνο αρχαίο στόμιο πηγαδιού με εμφανή τα ίχνη πολύχρονης χρήσεως —ίχνη τριβής του σχοινιού με το οποίο ανέβαζαν τους κουβάδες με το νερό— στα χείλη του στομίου (εικ. 8).

Πιστεύω ότι πρόκειται για τα λείψανα ενός σταθμού μεταλλαγής ίππων της ρωμαϊκής και της βυζαντινής αρχαιότητας· ένα *mutatio*, ένα χάνι των βυζαντινών χρόνων· το χάνι που στάθμευσε το στρατιωτικό απόσπασμα το οποίο μετέφερε τον Βασιλάκιο.

Εμφανή ίχνη του αρχαίου δρόμου διακρίνονται επίσης ανάμεσα στην άγρια βλάστηση, τα οποία οδηγούσαν από τους Φιλίππους στη Χριστούπολη (εικ. 6).

Μια μεσαιωνική παράκαμψη της Εγνατίας οδού οδηγεί στην πηγή η οποία διέσωσε το όνομα του στρατηγού και το γεγονός της τυφλώσεως. Πρόκειται για την Πηγή Βασιλάκη, σε μικρή σχετικά απόσταση από το στόμιο του πηγαδιού, στους βόρειους πρόποδες του υψώματος Τας-τεπέ (ή Τας λόφος) (εικ. 3, 7).

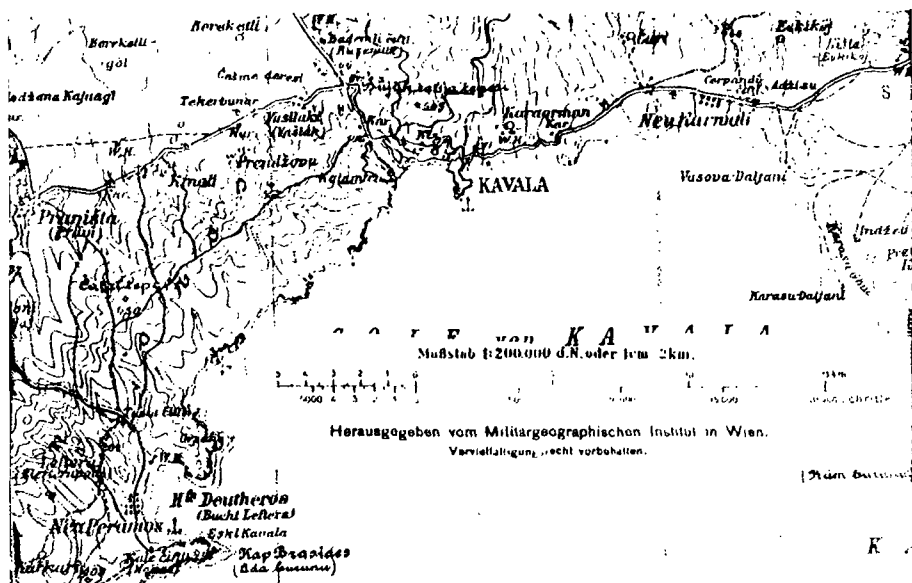
Η βρύση αυτή στα παλιότερα χρόνια, όπως μου διηγήθηκαν, έβγαζε πολύ περισσότερο νερό και στο βάλτο της αφθονούσαν οι καραβίδες (εικ. 10).

Ο κυρ-Κώστας που διαφεντεύει σήμερα το Βασιλάκι Τσιφλίκι διηγείται ότι στη χαβούζα που διαμορφωνόταν γύρω από την πηγή παλιά ελούζονταν. Τα νερά μάλιστα της πηγής θεωρούνταν ιαματικά και πολλοί έρχονταν από μακριά για να γιатρευτούν, και έδεναν τους αρρώστους στην πηγή πιστεύοντας στις ιαματικές της ιδιότητες.

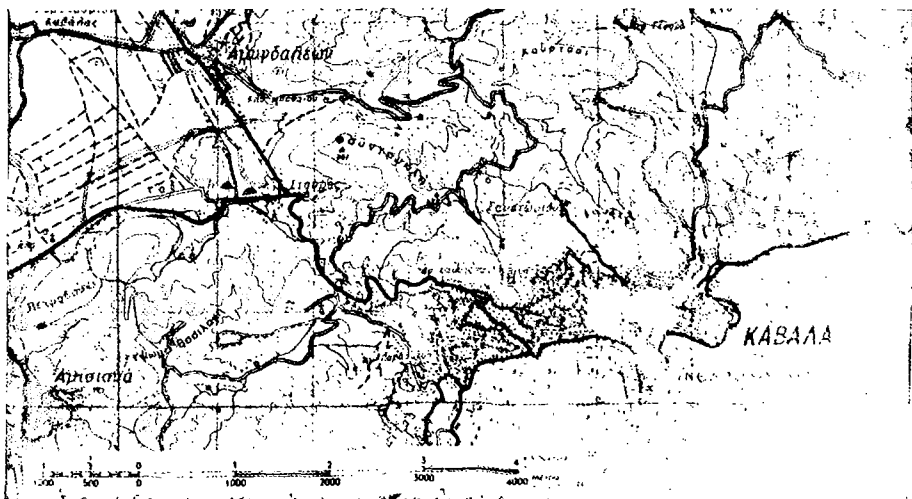
Εκεί, λοιπόν, στο ανατολικομεσημβρινό πέρας της εύφορης κοιλάδας των Φιλίππων, στους πρόποδες του ασβεστολιθικού υψώματος του Τας-τεπέ (Tas-tere = βραχόλοφος), πλάι στην πηγή ετύφλωσαν οι απεσταλμένοι του Νικηφόρου Βοτανειάτη τον υψηλό τους κρατούμενο που ατύχησε στα σχέδιά του να ανέβει στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου.

Ίσως το γεγονός της τυφλώσεως έγινε πλάι στο παλιό πηγάδι που σώζεται μέχρι τις ημέρες μας πλάι στο ρωμαϊκό *mutatio*. Στην άποψη αυτή συνηγορούν και τα ερείπια, προφανώς βυζαντινού ναού, που διακρίνονται στο έδαφος, σε σημείο γειτονικό με το πηγάδι όπου σήμερα σώζεται ταπεινό προσκυνητάρι στο όνομα του Αγίου Βασιλείου, στη μνήμη του Βασιλακίου (εικ. 9).

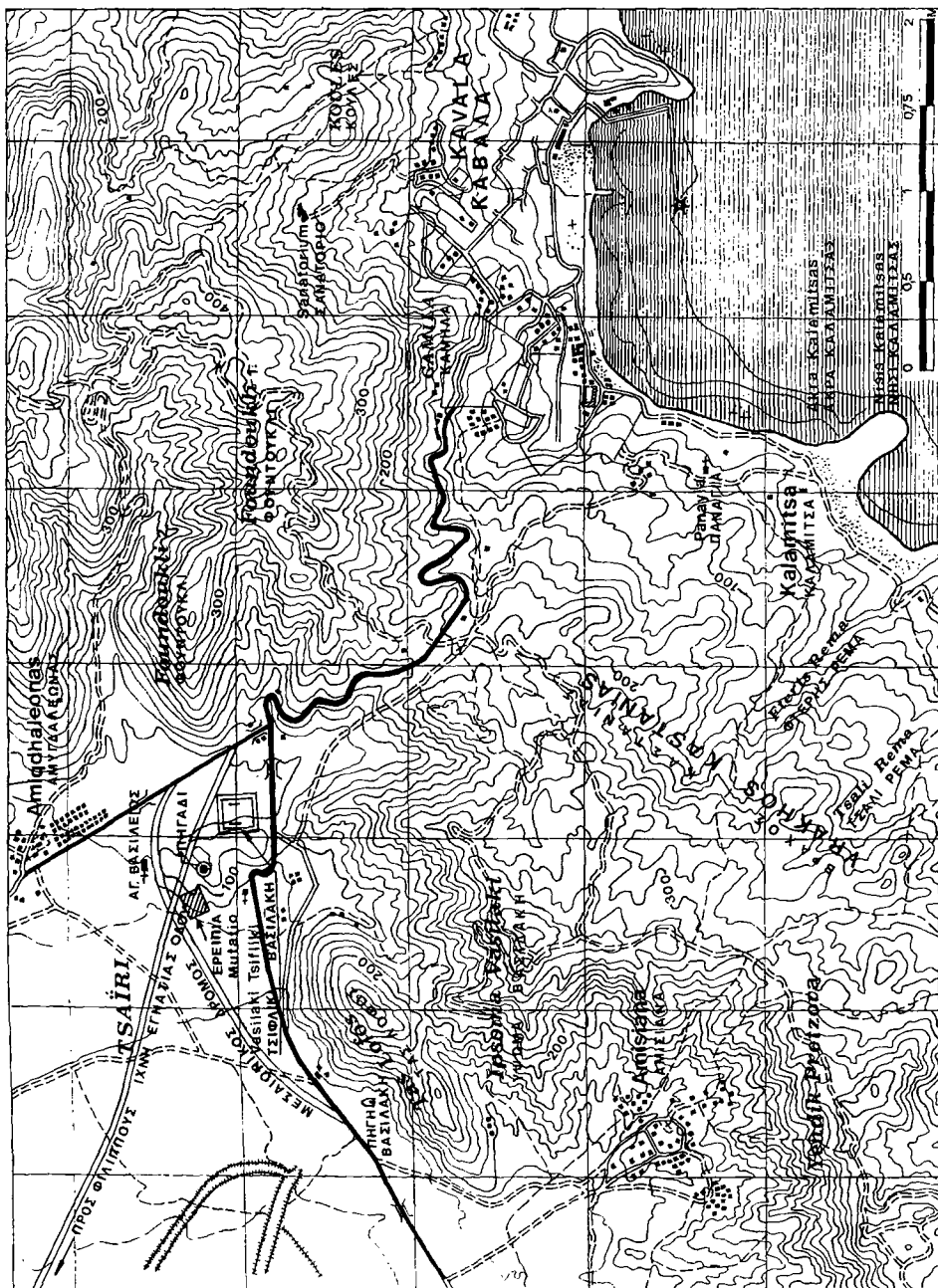
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Εικ. 1. Απόσπασμα του χάρτη του Militärgeographischen Institut in Wien 1:200.000 του 1940, φύλλο Καβάλας. Διακρίνεται η θέση «Vasilaki».

Εικ. 2. Απόσπασμα χάρτη της ΓΥΣ 1:50.000 (1970).

Ειχ. 4. Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη πνιγμένα στην άγρια βλάστηση.

Ειχ. 5. Ερείπια του μεσαιωνικού mutatio.

Ειχ. 10. Το τέλμα που σχηματίζεται γύρω από την Πηγή (Teker Bunar, Πηγή Βασιλάκη).

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΡΩΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ ΑΙΩΝΑ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ

Αν σε κάθε συγκεκριμένο στάδιο κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης αντιστοιχεί και κάποια συγκεκριμένη, λίγο-πολύ, ιδεολογία, τότε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε από την αρχή, ότι ο εκχριστιανισμός της Ρωσίας του Κιέβου στα τέλη του δέκατου αιώνα είναι αποτέλεσμα και προϊόν μιας συγκεκριμένης βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας που διαμορφώθηκε στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας και, για να υλοποιηθεί στην πράξη, χρειάστηκαν πολλά χρόνια προσπαθειών για τη δημιουργία των απαραίτητων προϋποθέσεων. Η άποψη που επιχειρώ να υποστηρίξω εδώ, και που αποτελεί μερικό συμπέρασμα γενικότερων ερευνών πάνω στη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία του δέκατου αιώνα, είναι ότι η ιδεολογία του πολιτικού προσεταιρισμού των Ρως περιέχεται στο πασίγνωστο έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, που όλοι γνωρίζουμε σαν *De administrando imperio* από την εποχή του Johannes Meursius (1579-1639)¹. Γραμμένο στα χρόνια 948-952, δηλαδή σαράντα περίπου ολόκληρα χρόνια πριν από τον εκχριστιανισμό, του οποίου η χιλιετηρίδα γιορτάζεται φέτος, το *De administrando imperio* (στο εξής *DAI*) αφιερώνει ένα αρκετά μεγάλο σε έκταση κεφάλαιό του, το κεφ. 9 που έχει γίνει ήδη αντικείμενο δόκιμων σχολιασμών², στους Ρώσους του Κιέβου και με το

1. Βλ. τα σχετικά στην εισαγωγή της έκδοσης *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*. Greek text edited by G. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1], σ. 7-15, και πλήρη βιβλιογραφία στο έργο του G. Moravcsik, *Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*, Berlin 1958, I, σ. 367-380. Για το θέμα της γλώσσας, βλ. επίσης G. Moravcsik, Τα συγγράμματα Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου από γλωσσικής απόψεως, *Studi Bizantini e Neoellenici* 5 (1938) 514-520, και, τελευταία, I. Djurić, Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogenita (La langue et le dialecte romains de Constantin VII Porphyrogénète), *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 24-25 (1986) 109-137.

2. Το κεφ. 9 του *DAI* με 114 στίχους συνολικά, είναι το δέκατο τρίτο σε έκταση, ανάμεσα στα πενήντα τρία κεφάλαια του έργου. Προηγούνται 1) το κεφ. 53 με 535 στίχους, 2) το κεφ. 29 με 295 στίχους, 3) το κεφ. 50 με 255 στίχους, 4) το κεφ. 51 με 204 στίχους, 5) το κεφ. 13 με 200 στίχους, 6) το κεφ. 43 με 189 στίχους, 7) το κεφ. 45 με 175 στίχους, 8) το κεφ. 46 με 169 στίχους, 9) το κεφ. 32 με 151 στίχους, 10) το κεφ. 30 με 142 στίχους, 11) το κεφ. 44 με 129 στίχους, 12) το κεφ. 21 με 126 στίχους. Μετά το κεφ. 9, στη 14η θέση έρχεται το κεφ. 42 με 110 στίχους. Φυσικά, η έκταση κάθε κεφάλαιου σε στίχους έχει πολύ μικρότερη σημασία από τη θέση, στην οποία βρίσκεται κάθε κεφάλαιο, δηλ. σε ποιο από τα πέντε τμήματα του *DAI*. Τεράστια επίσης σημασία έχει η διαχρονική ταξι-

κεφάλαιο αυτό προτίθεται να ασχοληθώ και εγώ εδώ, επιχειρώντας ορισμένες συγκρίσεις και αναλογίες που, κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον, αποτελούν μια εντελώς νέα θεώρηση του θέματος.

Το κεφάλαιο 9 με τίτλο: *Περὶ τῶν ἀπὸ Ῥωσίας ἐρχομένων Ῥῶς μετὰ τῶν μονοξύλων ἐν Κωνσταντινουπόλει* υπάγεται στο πρώτο τμήμα του *DAI*, που περιλαμβάνει τα κεφάλαια 1-12. Το πρώτο αυτό τμήμα με τα κεφ. 1-12, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα τμήματα του *DAI* που είναι τέσσερα, σύμφωνα με τον ίδιο τον ΚΠ³, και όχι τρία, όπως νόμιζε ο J. B. Bury στις αρχές του αιώνα⁴, χαρακτηρίζεται από τις ακόλουθες σταθερές:

α) πραγματεύεται περιοχές που βρίσκονταν έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας σε όλες τις εποχές.

β) πραγματεύεται γεγονότα που έγιναν μετά τα μέσα του όγδοου αιώνα, σε αντίθεση με το λεγόμενο κύριο τμήμα του *DAI*, το τρίτο (κεφ. 14-42), που αποκαλείται ανεπίσημα *Περὶ ἐθνῶν*⁵ και που πραγματεύεται την ιστορία των εθνών αυτών σε όλες τις ιστορικές εποχές, και μέσα και έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας.

νόμηση των γεγονότων και των κεφάλαιων του *DAI*, και η διαχρονική ταξινόμηση βρίσκεται σε άμεση σχέση και εξάρτηση από τα πέντε τμήματα του *DAI*, που είναι τα ακόλουθα: α) πρώτο τμήμα: κεφ. 1-12. β) δεύτερο τμήμα: κεφ. 13. γ) τρίτο τμήμα: κεφ. 14-42. δ) τέταρτο τμήμα: κεφ. 43-46. ε) πέμπτο τμήμα: κεφ. 47-53, αλλά και ορισμένα τμήματα του κεφ. 13 του δεύτερου τμήματος.

3. Προοίμιο, στίχοι 14-24, σ. 44-46, όπου τα πέντε τμήματα του *DAI* ορίζονται από τον ίδιο τον αυτοκράτορα με τον ακόλουθο τρόπο: α) *πρῶτα μὲν*, β) *ἔπειτα*, γ) *εἰθ' οὕτως*, δ) *πρὸς τοῦτοις*, ε) *μετὰ ταῦτα*. Το πώς τοποθετείται διαχρονικά και γεωγραφικά το κάθε τμήμα του *DAI* θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης. Δυστυχώς, κατά τη γνώμη μου, ο διάσημος φιλόσοφος της Ιστορίας Arnold Toynbee που έγραψε το μεγάλο βιβλίο *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London, New-York, Toronto 1973, απέτυχε εντελώς να ανιχνεύσει μια μέθοδο επιστημονικής προσέγγισης και, έτσι, το έργο του κατέληξε να είναι σε μεγάλο βαθμό εξωραϊσμένη επανάληψη όσων, κατά καιρούς, είχαν διατυπωθεί σχετικά με το έργο του ΚΠ.

4. J. B. Bury, *The Treatise «De administrando imperio»*, *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906) 517-577, μνημειώδης για την ευρυμάθειά και τη διεισδυτικότητά της μελέτη, στην οποία τα λάθη, όπως αυτό της διαίρεσης του έργου σε τμήματα, δεν μειώνουν σε τίποτα την αξία της. Ο R. J. H. Jenkins που έγραψε τη γενική εισαγωγή στον πληρέστερο ως τώρα σχολιασμό του *DAI* (*General Introduction to the Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, τ. II, *Commentary*, London 1962, σ. 1-8), δέχεται γενικά το χωρισμό του Bury, προσθέτοντας και ορισμένες επιμέρους παρατηρήσεις. Δυστυχώς και πάλι, η άποψη της σύγχρονης έρευνας είναι ακόμα ότι «the Treatise is disfigured by logical defects of arrangement», όπως τη διατύπωσε το 1906 ο Bury και τη δέχτηκαν στη συνέχεια όλοι οι μεταγενέστεροι. Η εντύπωση αυτή ήταν πολύ φυσικό να δημιουργηθεί μετά από μια πρώτη προσέγγιση του κειμένου, όπως ήταν εκείνη του Bury.

5. Βλ. Jenkins, *General Introduction*, στο *Commentary*, σ. 2-3, και Toynbee, *CP and his World*, σ. 599. Μια προσπάθεια για διαχρονική ταξινόμηση με βάση τη λεγόμενη *Κωνσταντινεία Δωρεά* στο τμήμα *Περὶ ἐθνῶν* υπάρχει στο βιβλίο της Hélène Ahrweiler, *L'Ideologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, σ. 46-51, παρόλο που, κατά τη γνώμη μου πάντα, τα συμπεράσματα περί «ρατσισμού» κλπ δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Για τις γνώσεις του ΚΠ, βλ. G.L. Huxley, *Steppe-Peoples in Konstantinos Porphyrogennetos*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 34 (1984) 78-99, και πιο κάτω, σημ. 11.

Όπως είχα ήδη επιχειρήσει να υποστηρίξω⁶, μετά τα μέσα του 8ου αιώνα και την ανακήρυξη του παπικού κράτους, δηλ. μετά τὸ ἀνελθεῖν τὸ βασιλεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως λέει ο ἴδιος ο ΚΠ (*DAI* 27, 6-7, σ. 112), για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία αρχίζει, σύμφωνα πάντα με την ιδεολογία της Μακεδονικής δυναστείας, η εποχή της λεγόμενης περιορισμένης οικουμενικότητας⁷. Αυτή η περιορισμένη οικουμενικότητα συνεπάγεται μια στροφή της αυτοκρατορικής πολιτικής δραστηριότητας προς τη λεγόμενη νέα σφαίρα βυζαντινής επιρροής στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας κύρια, και ακριβώς προς τους λαούς που κατοικούν μέσα στα όρια της νέας αυτής σφαίρας επιρροής. Τους λαούς αυτούς, πραγματεύεται το πρώτο τμήμα του *DAI* με τα κεφάλαια 1-12. Προς τις περιοχές της νέας αυτής σφαίρας επιρροής λοιπόν, πρέπει να στραφούν οι πολιτικές προσπάθειες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τον ΚΠ, εγκαταλείποντας απερίφραστα την παλιά αυτοκρατορική πολιτική της απόλυτης οικουμενικότητας που είχε εγκαινιαστεί επί Ιουστινιανού Α'⁸. Πώς το δικαιολογεί αυτό στα έργα του ο ΚΠ; Με έναν πραγματικά αριστοκρατικό τρόπο, που είναι ο ακόλουθος: αποσιωπώντας κάθε τι το σχετικό με το κατακτητικό έργο του Ιουστινιανού και ανατρέχοντας στο ...Διοκλητιανό, τον πρώτο αυτοκράτορα που περιορίζεται στην Ανατολή, εγκαταλείποντας τη Δύση. Επί Διοκλητιανού, σύμφωνα με τον ΚΠ, απονεμήθηκαν στη Χερσώνα οι πολιτικές και πολιτειακές της ελευθερίες (*DAI* 53, 1 κε., σ. 258)⁹. Επειδή, το 10ο αιώνα, η Χερσώνα βρίσκεται κάτω από βυζαντινή διοίκηση, ο ΚΠ την ανάγει σε ορμητήριο για τη διεκδίκηση της βυζαντινής επικυριαρχίας πάνω στους λαούς που κατοικούν τις περιοχές που περιγράφονται στα κεφ. 1-12 του πρώτου τμήματος του *DAI* (Πετσενέγγους, Ρως, Ούγγρους, Χαζάρους κλπ). Η Χερσώνα που, όπως είπαμε ήδη, αποτελεί το ορμητήριο αυτής της πολιτικής, αποτελεί και αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας του ΚΠ: εκτός από το κεφ. 53 που είναι το τελευταίο και μεγαλύτερο κεφάλαιο του *DAI* και όπου παρακολουθείται η ιστορία της Χερσώνας από το Διοκλητιανό και εξής, ο ΚΠ πραγματεύεται τη Χερσώνα και στο

6. Το κεφάλαιο 27 του *De administrando imperio*. Προσπάθεια για μια ιστορική ερμηνεία, Δώρμη στον Ι. Ε. Καραγιαννόπουλο, *Βυζαντινά* 13, 2 (1985) 1071-1091.

7. L'histoire de l'époque macédonienne et la domination byzantine sur les peuples du Sud-Est européen d'après les traités de paix du IXe siècle, *Balkan Studies* 21 (1980) 69-84. Βλ. επίσης Vasilka Tăpkova-Zaimova, Les problèmes du pouvoir dans les relations bulgaro-byzantines (jusqu'au XIIe siècle), *Byzantinobulgarica* 8 (1986) 124-130, και, εντελώς πρόσφατα, P. Angelov, *Bolgarskata srednovekovna diplomacija*, Sofia 1988.

8. Η Ιουστινιανέια Μεσόγειος και το τέλος της βυζαντινής οικουμενικής ιδεολογίας, *Βυζαντινός Δόμος* 2 (1988) 75-87.

9. Σχετικά με την αρχαιολογική επιβεβαίωση των λεγόμενων του ΚΠ για τη Χερσώνα, βλ. Α. L. Jakobson, Rannesrednevekovi Chersones. Očerki istorii material' noi kul' tury, *Materialy i issledovanija po archeologii v SSSR* 63 (1959) 5-16 (Εισαγωγή), καθώς και την παλιά μονογραφία του Α. Α. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* [Medieval Academy of America. Monographs n° 11], Cambridge Mass. 1936.

κεφ. 11, δηλ. και στο πρώτο μέρος του *DAI* (σ. 64), κάτι που ενισχύει την άποψη που θέλει τη Χερσώνα κέντρο και ορμητήριο για την εξάπλωση της βυζαντινής επιρροής στην Ανατολική Ευρώπη το δέκατο αιώνα.

Θα μπορούσαμε λοιπόν άνετα να υποστηρίξουμε ότι, παρόλο που στα κεφ. 37-42 του τρίτου τμήματος του *DAI* ο ΚΠ πραγματεύεται σχεδόν ακριβώς τους ίδιους λαούς με τα κεφ. 1-12 του πρώτου τμήματος¹⁰, οι διαφορές ανάμεσα στο πρώτο και το τρίτο τμήμα είναι τόσο ουσιώδεις, ώστε να πείθουν ότι στα κεφ. 37-42 πρόκειται για εξήγηση και για χρονική προέκταση στην εποχή πριν από τα μέσα του όγδοου αιώνα της ιστορίας των ιδίων λαών: ο ΚΠ εξιστορεί τα όσα τους αφορούν στη σύγχρονή του εποχή στο πρώτο τμήμα του *DAI*, και την προϊστορία τους στο τρίτο τμήμα. Με τον τρόπο αυτό συγγραφής, η ιστορία των Ρως δεν μπορεί, φυσικά, να προεκταθεί χρονικά πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα, όπως εκείνη των Πετσενέγγων και των Τούρκων (Ούγγρων). Έτσι λοιπόν, καταλήγουμε ήδη σε ένα συμπέρασμα λίγο πιο προωθημένο: τα κεφ. 1-12 στο πρώτο τμήμα και τα κεφ. 37-42 στο τρίτο τμήμα του *DAI* πραγματεύονται σχεδόν τους ίδιους λαούς, με την ουσιώδη διαφορά ότι στο πρώτο τμήμα του *DAI* δίνονται πληροφορίες πολιτικής πρακτικής και πολιτικής τακτικής, ενώ στο τρίτο τμήμα γίνεται εξιστόρηση της γενεαλογίας των λαών αυτών και γεωγραφία, κάτι που μοιάζει πολύ με ιστορική δικαιολόγηση του για ποιο λόγο οι λαοί αυτοί περιλήφθηκαν και στο πρώτο τμήμα¹¹.

Σύμφωνα τώρα με το σχολιαστή του D. Obolensky (*Commentary*, σ. 18), το κεφ. 9 του *DAI* περιέχει μια τοπογραφική διήγηση του εμπορικού δρόμου από το Κίεβο στην Κωνσταντινούπολη με ιδιαίτερη αναφορά στους καταρράκτες του κάτω Δνέπερου (Δάναπρι, Dniپر), που, στο κείμενο, ονομάζονται *φραγμοί*. Περιέχει επίσης ένα κατάλογο πόλεων που βρίσκονται μέσα ή κοντά στο τμήμα Νοβγκορόντ-Κίεβο του υδάτινου δρόμου από τη Βαλτική ως τη Μαύρη Θάλασσα. Ακόμα, μια περιγραφή των εμπορικών αποστολών των Ρως στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, μια αναφορά στις εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στους Ρως και στους Σλάβους υποτελείς τους και μια καταληκτική παρατήρηση για τους Ούζους, ότι μπορούν κι αυτοί να πολεμήσουν ενάντια στους Πετσενέγγους¹².

10. Στο *Commentary*, σ. 12, η βιβλιογραφία θεωρείται η ίδια με τη βιβλιογραφία των κεφ. 37-42, σ. 142-143, εκτός από το κεφ. 9 που έχει ιδιαίτερο σχολιασμό. Για τους Χαζάρους, βλ. το εγχειρίδιο του Μ. I. Artamonov, *Istoriija Chazar*, Leningrad 1962, και την ευσύνοπτη μονογραφία της S. A. Pletneva, *Chazary*, Moskva 1976. Για τις σχέσεις ανάμεσα σε Βουλγάρους και Πετσενέγγους, βλ. I. Božilov, *Bolgarija i Pečenegite* (896-1018), *Istoričeski Pregled* 2 (1973) 37-62.

11. Σχετικά με τους λαούς αυτούς βλ. G. L. Huxley, *The Scholarship of Constantine Porphyrogenitus*, *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 80c (1980), σ. 29-40. Ο G. Huxley πιστεύει ότι είχε δίκιο ο Edward Gibbon, όταν έλεγε ότι «a closer survey will reduce the gratitude of the posterity» στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Η δική μου γνώμη είναι τελείως αντίθετη.

12. Βλ. V. G. Vasilievsky, *Vizantija i Pečengi*, *Trudy I* (1908) 1-175· P. Diaconu, *Les*

Πιστεύω, ότι τα πράγματα δεν είναι καθόλου έτσι, επειδή, σε κάθε περίπτωση, αν τα πράγματα ήταν έτσι, τότε ο Πορφυρογέννητος έγραφε σίγουρα ασυναρτησίες, κάτι που δεν πρέπει να ισχύει, όπως έχω προσπαθήσει να αποδείξω από παλιά¹³. Πιστεύω, ότι ο ΚΠ τοποθετεί το κεφ. 9 περί των Ρως στο πρώτο μέρος του *DAI*, επειδή οι Ρως περιλαμβάνονται στη νέα σφαίρα επιρροής της αυτοκρατορίας που της περιέρχεται δικαιωματικά μετά την άνοδο στο θρόνο της Μακεδονικής δυναστείας και ότι τα δρομολόγια που παραθέτει εκεί και που ξενίζουν ακόμα και τον D. Obolensky¹⁴ έχουν πολύ συγκεκριμένο λόγο ύπαρξης στο πρώτο μέρος και όχι στο τρίτο μέρος, όπου ο συγκεκριμένος αυτός σχολιαστής νομίζει ότι θα ταίριαζε. Αλλά ας προσπαθήσουμε να πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά τους, τη μεσαιωνική σειρά, επειδή εδώ έχουμε μια πραγματικά ιδιόμορφη διήγηση με εξόφθαλμα μεσαιωνικά χαρακτηριστικά.

Σύμφωνα με τη διήγηση του ΚΠ στο πρώτο τμήμα του *DAI*, η ισορροπία που πρέπει να επιδιώξει η αυτοκρατορία με την πολιτική της στην Ανατολική Ευρώπη είναι η ακόλουθη: ειρήνη με Πετσενέγγους, Τούρκους και Ρως, έτσι ώστε και οι Βούλγαροι να μη μπορούν να ξεγεληθούν (στο κεφ. 5 αφήνεται να υπονοηθεί ότι οι Βούλγαροι βρίσκονται κάτω από βυζαντινή κυριαρχία, αλλά ταυτόχρονα δεν βρίσκονται και τόσο έξω από τα αυτοκρατορικά σύνορα, όπως όλοι οι υπόλοιποι λαοί που περιγράφονται σ' αυτό το πρώτο τμήμα του *DAI*), και επιπλέον, χάρη σ' αυτές τις συμμαχίες, να είναι δυνατή η καταπολέμηση των Χαζάρων, που, μ' αυτόν τον τρόπο, εμφανίζονται σαν οι μοναδικοί πραγματικοί εχθροί της αυτοκρατορίας στο κεφ. 10 του πρώτου τμήματος που έχει τίτλο: *Περί τῆς Χαζαρίας, πῶς δεῖ πολεμῆσθαι καὶ παρὰ τίνων*. Εφόσον οι Χάζαροι θεωρούνται σαν εχθροί που πρέπει να καταπολεμηθούν στο πρώτο μέρος του *DAI*, δεν υπάρχει κανένας λόγος να αφιερωθεί σ' αυτούς ιδιαίτερο κεφάλαιο στο τρίτο τμήμα του *DAI*, κεφ. 37-42, σχετικά με την ιστορία και τη γενεαλογία τους. Στα κεφ. 37-42 του τρίτου τμήματος περιγράφεται η γενεαλογία μόνο των ενεργών συμμάχων της αυτοκρατορίας και οι σύμμαχοι αυτοί έχουν τη θέση τους στο κείμενο του τρίτου τμήματος ακριβώς μετά τους υποτελείς της αυτοκρατορίας, που, αυτοί, περιγράφονται στα κεφ. 29-36 (Δαλματία, Κροάτες, Σέρβοι, Ζαχλούμοι, Τερβουνιάτες, Καναλίτες, Διοκλητιανοί, Αρεντανοί), πρόκειται δηλαδή για μια πολύ προσεγμένη διάταξη του κειμένου, όπου οι σύμμαχοι αναφέρονται μετά τους υποτελείς. Οι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας των κεφ.

Petchénègues au Bas-Danube, Bucuresti 1970.

13. Sur la date du «De Thematibus», *REB* 31 (1973) 299-305.

14. Στο *Commentary*, σ. 18, σημ. 1. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στη σ. 61 (σημείωση για το στ. 114 περί Ούζων) ο D. Obolensky επαναλαμβάνει ότι «the illogical position of this note in c. 9 has often been pointed out». Φυσικά, η θέση της σημείωσης είναι πολύ λογική, εφόσον το αμέσως επόμενο κεφ. 10 αρχίζει με την πολεμική δράση των Ούζων σαν συμμάχων της αυτοκρατορίας, κι αυτό ακριβώς είναι που θέλει να τονίσει ο ΚΠ.

37-42 εμφανίζονται και στο πρώτο τμήμα, κεφ. 1-12, ακριβώς επειδή υπάρχει ανάγκη να δικαιολογηθεί κάθε επιδιωκόμενη συμμαχία που, στο τρίτο μέρος πια, παρουσιάζεται σαν υπαρκτό συστατικό μέρος της διεθνούς πολιτικής διεύθετης που αποδίδει στη Βυζαντινή αυτοκρατορία την Ανατολική Ευρώπη σαν χώρο επιρροής, σύμφωνα με την αναθεώρηση της Κωνσταντινείας Δωρεάς από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α'¹⁵.

Η συντονισμένη προσπάθεια για την καταπολέμηση των εχθρών Χαζάρων που μαρτυρείται στο κεφ. 10 του πρώτου τμήματος ακολουθείται από τη διαπίστωση ότι ο πόλεμος αυτός μπορεί να διεξαχθεί και από τον εξουσιοκράτορα Αλανίας (κεφ. 10, στ. 1-8), που θα έχει με τη σειρά του επικουρία από τις κτήσεις της αυτοκρατορίας κάστρον Χερσώνως και κάστρον Βοσπόρου ή κλίματα (κεφ. 11), καθώς και από τη Μαύρη Βουλγαρία (κεφ. 12). Αυτή την περίπου περικύκλωση των Χαζάρων η αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον ΚΠ, μπορεί να την κατορθώσει κύρια με την συνδρομή των Ούζων (κεφ. 10, στ. 3), που αποτελούν την αιχμή της αντιχαζαρικής συμμαχίας και εφόσον εξασφαλίσει την επιθυμητή ειρήνη με τους Πετσενέγγους (κεφ. 1, στ. 16-17, σ. 48). Κρίνοντας από την τελευταία αυτή αυτοκρατορική διαβεβαίωση που βρίσκεται μάλιστα στο κεφ. 1 και χρησιμεύει έτσι σαν επικεφαλίδα ολόκληρου του *DAI* μετά το προοίμιο, οι σύγχρονοι ερευνητές κατέληξαν στο πασίγνωστο και κοινότυπο σήμερα συμπέρασμα, ότι ο άξονας της βυζαντινής πολιτικής στην Ανατολική Ευρώπη είναι η ειρήνη και η συμμαχία με τους Πετσενέγγους¹⁶.

Και βέβαια, κάπως έτσι έχουν τα πράγματα, αλλά όχι έτσι ακριβώς. Και τη λύση του προβλήματος των βυζαντινών συμμαχιών μας τη δίνει, πιστεύω, το κεφ. 9 περί των Ρως, όπου μπορούμε να αρχίσουμε την ανάλυσή μας από το πιο επουσιώδες και ασήμαντο σημείο: για ποιο λόγο να υπάρχει στο κεφ. 9 που πραγματεύεται τους Ρως αυτή η δήθεν αδιάφορη καταληκτική παρατήρηση ότι οί Ούζοι δύνανται τοῖς Πατζινακίταις πολεμείν (στ. 114) παρατήρηση που οι ερευνητές θεωρούν εκτός θέματος (!), αν ισχύει η διαβεβαίωση του κεφ. 1, ότι πολύ συμφέρει εἰρήνην θέλιν ἔχειν μετὰ τῶν Πατζινακίτῶν; Τώρα θυμήθηκε ο ΚΠ ότι μπορούν να καταπολεμηθούν οι Πετσενέγγοι; Μήπως την παρέθεσε τυχαία και άσχετα την παρατήρηση αυτή; Ή μήπως η παρατήρηση αυτή και το στυλ με το οποίο γίνεται θυμίζει πολύ εκείνο το σχέδιο περικύκλωσης των Χαζάρων από τους Ούζους, τον εξουσιοκράτορα Αλανίας, τη Χερσώνα, το Βόσπορο και τη Μαύρη Βουλγαρία, που έπεται αμέσως μετά, στην αρχή του κεφ. 10; Οπωσδήποτε, η παρατήρηση αυτή στο τέλος του κεφ. 9 θα μπορούσε να είναι

15. Η βυζαντινή ιστοριογραφία μετά το λεγόμενο «Μεγάλο Χάσμα», *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 7 (1987) 125-161.

16. Βλ. π.χ. S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study on Tenth-Century Byzantium*, Cambridge 1963, σ. 108-109, και G. Moravcsik, στο *Commentary*, σ. 12. Βλ. επίσης πιο κάτω, επόμενη σημείωση.

μια σχετικά ασήμαντη, ανώδυνη και άσχετη πληροφορία, αν αυτοί ακριβώς οι Ούζοι, που θεωρούνται από τον ΚΠ ικανοί να πολεμήσουν τους Πετсенέγγους στο τέλος του κεφ. 9, δεν αναφέρονταν από τον αυτοκράτορα στην αμέσως επόμενη φράση, με την οποία αρχίζει το κεφ. 10, σαν ικανοί να πολεμήσουν για λογαριασμό της αυτοκρατορίας τους δηλωμένους εχθρούς της Χαζάρους! Είναι φανερό, ότι, στο πρώτο τμήμα του *DAI*, οι πιο αφοσιωμένοι βυζαντινοί σύμμαχοι είναι οι Ούζοι, οι οποίοι, εκτός από πιστοί, έχουν το προτέρημα να είναι αξιόμαχοι αντίπαλοι των τρομερών Πετсенέγγων που δεν είναι σύμμαχοι. Απλά επιδιώκεται ειρήνη μαζί τους.

Με τον τρόπο αυτό, ο ΚΠ μένει πιστός στις ιδεολογικές συγγραφικές αρχές που αναλύσαμε πιο πάνω, τοποθετώντας τους Ούζους, όπως και τους Ρως, στο πρώτο τμήμα του *DAI* και όχι στο τρίτο, εφόσον Ούζοι και Ρως δεν είναι γνωστοί πριν από τα μέσα του όγδοου αιώνα, και, ταυτόχρονα, δίνοντας στον αναγνώστη του την εντύπωση, ότι οι Ούζοι που αποτελούν την κύρια αντιχάζαριχ ή και φιλοβυζαντινή δύναμη στο κεφ. 10, μπορούν σαν σύμμαχοι της αυτοκρατορίας να πολεμήσουν και τους Πετсенέγγους, με τους οποίους η αυτοκρατορία πρέπει να έχει ειρήνη. Φαίνεται περίπλοκο, αλλά δεν είναι καθόλου πιο περίπλοκο από τις διπλωματικές διατυπώσεις του 20ού αιώνα με τις ατελείς ως επαμφοτερίζουσες διατυπώσεις.

Έτσι λοιπόν, για πρώτη φορά μετά τις μεγαλόστομες διακηρύξεις για ανάγκη ειρήνης μαζί τους στο κεφ. 1, οι Πετсенέγγοι τοποθετούνται δυνητικά στην ίδια μοίρα με τους θεωρούμενους εχθρούς της αυτοκρατορίας Χαζάρους, και αυτό γίνεται στο κεφ. 9 περί των Ρως. Αυτό είναι και μια πρώτη έκπληξη από το κεφ. 9, έστω και σχετικά μικρή. Αλλά, όπως θα δούμε αμέσως, δεν πρόκειται και για τη μόνη.

Είναι πασίγνωστος από τη ρωσική λογοτεχνία όλων των εποχών ο προαιώνιος τρόμος που ενέπνεαν πάντα οι Πετсенέγγοι¹⁷. Σε ό,τι αφορά το δικό μας θέμα, ο ΚΠ έχει βιαστεί να διακηρύξει την εχθρότητα Ρώσων και Πετсенέγγων που, εννοείται, πρέπει να έχουν ειρήνη με την αυτοκρατορία, ήδη από το κεφ. 4

17. Η άποψη που επικρατεί ακόμα και σήμερα είναι ότι, σύμφωνα με το λεγόμενο «Αρχαιορωσικό Χρονικό» (*Povest' Vremennych let*, κείμενο και μετάφραση D. S. Lichačev και B. A. Romanov, Moskva-Leningrad 1950, μέρος 1, σ. 53), ο πρίγκιπας Σβιατοσλάβ Ιγκοριέβιτς σκοτώθηκε από τους Πετсенέγγους σε ενέδρα με βυζαντινή υποκίνηση κατά την επιστροφή του το 972. Βλ. επίσης A. P. Novosel' cev, Pešeneg, στη *Sovietskaja Istoričeskaja Enciklopedija* 11, 125-126. Κατά τη γνώμη μου, το κείμενο του Αρχαιορωσικού Χρονικού στο σημείο αυτό δεν επιτρέπει υποψία για οποιαδήποτε βυζαντινή ανάμιξη στην εξόντωση του Σβιατοσλάβ από τους Πετсенέγγους. Αντίθετα, φαίνεται ότι οι κάτοικοι του Περεγιασλάβλ ειδοποίησαν τους Πετсенέγγους για το ολιγάριθμο της ακολουθίας του Ρώσου πρίγκιπα. Σχετικά με τους Πετсенέγγους και την απήχηση της εχθρότητάς τους προς τους Ρώσους στη λογοτεχνία, βλ. για παράδειγμα το ποίημα Ρουσλάνος και Λισουντμίλα του Αλέξανδρου Σεργκέγιεβιτς Πούσκιν, άσμα 6, στίχοι 153-166 και 263-267 (A. S. Puškin, *Sobranie sočinenija*, τ. 3, Moskva 1975, Chudožestvennaja literatura). Χρωστώ την παραπομπή στον Πούσκιν στην καλωσύνη και προθυμία της Όλγας Δ. Αλεξανδροπούλου.

του πρώτου τμήματος του *DAI*. Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι οι Ρως δεν έχουν γνωστή ιστορία και γενεαλογία πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα και, έτσι, δεν αναφέρονται στα κεφ. 37-42 του τρίτου τμήματος, αποτελεί μια σύγυρη ένδειξη, ότι οι Ρως δεν είναι ούτε υποτελείς, ούτε σύμμαχοι της αυτοκρατορίας επί Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Τί είναι τότε; Το κεφ. 9 μπορεί να μας κατατοπίσει. Για να κατανοήσουμε όμως το ίδιο το κεφ. 9, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε, ότι ο ΚΠ, τελειώνοντας τη διήγηση του αμέσως προηγούμενου κεφ. 8 και αμέσως πριν αρχίσει τη διήγηση του κεφ. 9, γράφει σε έναν τόνο σχεδόν αδιάφορο: *“Οτι και οί Πατζινακίται έκείθεν του Δανάπρεως ποταμού μετά τὸ ἔαρ διέρχονται, καὶ αἱ ἐκεῖσε καλοκαιρίζουσι* (κεφ. 8, στ. 34-35, σ. 56). Παρόλο που ο αυτοκρατορικός συγγραφέας μας τελειώνει επιτέλους τα λεγόμενά του για τους Πετсенέγγους με την εξαιρετικά ανησυχητική για τους Ρως διαπίστωση, ότι οι τόσο επίφοβοι Πετсенέγγοι έχουν την ευχέρεια να διαβαίνουν το Δνείπερο και να ελέγχουν, κατά συνέπεια, το σημαντικό αυτό υδάτινο δρόμο και από τις δυο του όχθες από τις αρχές του καλοκαιριού, οι σχολιαστές του *DAI* άφησαν στο *Commentary* τη σημαδιακή αυτή φράση ασχολίαστη¹⁸. Όμως, δεν έκαναν καθόλου καλά οι σχολιαστές, επειδή ο ΚΠ μπορεί να τα γράφει αυτά σε έναν τόνο σχεδόν αδιάφορο, αλλά η πείρα διδάσκει ότι κάτι τέτοιες ειδήσεις δεν γράφονται απλά και μόνο για να μας πληροφορήσουν σε ποιο μέρος συνηθίζουν να παραθερίζουν οι Πετсенέγγοι, αλλά έχουν συγκεκριμένο πολιτικό σκοπό και περιεχόμενο, καθώς απευθύνονται μάλιστα σε ενήμερους και έμπειρους αναγνώστες που, κάποια μέρα, θα κάνουν παγκόσμια πολιτική, όπως ο μελλοντικός αυτοκράτορας Ρωμανός Β'. Οι σχολιαστές του *DAI* λοιπόν δεν έκαναν καλά να περιφρονήσουν τη φράση αυτή, επειδή... ακριβώς στην αρχή του κεφ. 9, οι Ρως ρίχνουν τα μονόξυλά τους στο Δνείπερο... τον Ιούνιο (και Ιουνίου μηνός διὰ τοῦ ποταμοῦ Δανάπρεως ἀποκινούντες, στ. 19-20, σ. 58), δηλ. ακριβώς την εποχή που οι τρομεροί τους εχθροί Πετсенέγγοι βρίσκονται και στις δυο όχθες του Δνείπερου, όπως μόλις μας έχει πληροφορήσει ο ΚΠ, και βέβαια, είναι πολύ φυσικό για τους τρομερούς Πετсенέγγους, να εκμεταλλεύονται τη θερινή καλοκαιρία για επιδρομές και επιθέσεις, και αυτό είναι που απασχολεί πολύ, πάρα πολύ μάλιστα τον ΚΠ στο κεφ. 9, όπως θα δούμε αμέσως. Αυτό όμως αποτελεί ένα δεύτερο υπαινιγμό ενάντια στους Πετсенέγγους, εφόσον γνωρίζουμε ήδη, ότι το κεφ. 9 τελειώνει με την πληροφο-

18. Οι απανωτές μνείες που παρατίθενται η μια μετά την άλλη μετά τὸ ἔαρ για τους Πετсенέγγους και Ιουνίου μηνός για τους Ρως, με αντικείμενο τον ποταμό Δάναπρι και για τους δυο έχουν σκοπό να επισύρουν την προσοχή του αναγνώστη (αρχή ενός κεφάλαιου αμέσως μετά το τέλος του προηγούμενου) και αποτελούν μια πασίγνωστη λογοτεχνική μέθοδο που δεν αποσκοπεί μόνο στη σύνδεση με τα προηγούμενα, αλλά να δείξει την άμεση σχέση που έχουν τα προηγούμενα με τα επόμενα. Το ίδιο κάνει ο ΚΠ και στα τέλη του κεφ. 9, όπου, αμέσως μετά, στις αρχές του κεφ. 10, συνεχίζει με τις πολεμικές επιδόσεις των συμμάχων της αυτοκρατορίας Ούζων. Έτσι, η θέση των Ούζων στα τέλη του κεφ. 9 δεν είναι καθόλου περίεργη, όπως είπαμε και πιο πάνω, σημ. 14.

ρία, ότι οι σύμμαχοι Ούζοι και όχι η ίδια η αυτοκρατορία μπορούν να πολεμήσουν τους Πετσενέγγους. Τώρα, αρχίζουμε να διακρίνουμε δυο πράγματα: το πρώτο είναι, ότι στο κεφ. 9 γίνεται λόγος για τους εχθρούς των Πετσενέγγων, από τους οποίους οι Ούζοι είναι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας. Το δεύτερο είναι, ότι ο Πορφυρογέννητος δείχνει κάπως αδιόρατα ακόμα σαν να θέλει να διαφυλάξει απρόσβλητους τους Ρως από τους Πετσενέγγους και, σε τελική ανάλυση, αν τα πράγματα δεν πάνε καλά, υποδείχνει και πώς μπορούν να καταπολεμηθούν οι τρομεροί αυτοί Πετσενέγγοι από τους Ούζους (θεωρώντας βέβαια το ότι οι Ρως βρίσκονται πάντα σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Πετσενέγγους), χωρίς να διαταραχθεί η ειρήνη. Ας δούμε όμως το δρομολόγιο των Ρως προς την Κωνσταντινούπολη, και με ποιον τρόπο περιγράφεται στο κεφ. 9:

Ήσυχα και ανενόχλητα διαβαίνουν τους τρεις πρώτους φραγμούς τα μονόξυλα των Ρως (μετά τοιαύτης άπάσης ακριβείας, λέει ο ΚΠ στους στ. 35-36), αποβιβάζοντας τον κόσμο και τα πράγματα στην ξηρά και οδηγούμενα με κοντάρια. Όμως, στον τέταρτο φραγμό, που στο κείμενο αποκαλείται μέγας (΄Αειφόρ, Νεασήτ), τα πράγματα σοβαρεύουν (στ. 45-50, σ. 58-60), καθώς εμφανίζεται έντονη η πατζινακική απειλή: τα μονόξυλα σκαλώνουσιν άπαντα όρθόπλωρα, και έξέρχονται οί ώρισμένοι άνδρες φυλάττειν τήν βίγλαν μετ' αύτών, και άπέρχονται, και τās βίγλας ούτοι διά τούς Πατζινακίτας άγρύπνως φυλάττουσιν. Τα μέτρα και οι προφυλάξεις των Ρως ενάντια στους Πετσενέγγους έχουν τον αντίκτυπό τους πάνω στον αυτοκρατορικό μας συγγραφέα που, όσο μεγαλώνουν οι κίνδυνοι για τους Ρως, αρχίζει να παρασύρεται και σε λεπτομέρειες στρατιωτικού χαρακτήρα: μετά τον έβδομο φραγμό (Στρούκουν, Ναπρεζή), τα μονόξυλα διαβαίνουνσιν εις τὸ λεγόμενον πέραμα τοῦ Κραρίου (στ. 65-66), που το πλάτος του είναι τόσο, όσο εκείνο του Ιππόδρομου της Κωνσταντινούπολης. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι και για τον πρώτο φραγμό του Δνείπερου που έχει το όνομα Έσσουπῆ, αναφέρεται ότι το πλάτος του είναι όσο εκείνο του Τζυκανιστήριου της Κωνσταντινούπολης¹⁹. Το ύψος του επικίνδυνου έβδομου φραγμού

19. Κατά τη γνώμη μου, τόσο στην περίπτωση του Τζυκανιστήριου (Commentary, σ. 43-44, που το πλάτος του πρέπει να ήταν γύρω στα 70 μέτρα), όσο και στην περίπτωση του Ιππόδρομου (Commentary, σ. 53, που το πλάτος του ήταν 117.50 μέτρα), οι σχολιαστές έπρεπε να επιστήσουν την προσοχή των αναγνωστών στο ότι οι βυζαντινές εμπειρίες από το Τζυκανιστήριο και τον Ιππόδρομο έμοιαζαν με τις στρατιωτικές εμπειρίες, καθώς εκείνο που χρειάζεται και στο στράτευμα και στον αθλητισμό είναι η ευρωστία. Κατά τα άλλα, οι παραπομπές στα σχετικά με το Τζυκανιστήριο και τον Ιππόδρομο πονήματα είναι έργο για ειδικές μονογραφίες. Ότι όμως μια μέτρια ρίψη ακόντιου στις μέρες μας είναι γύρω στα 70 μέτρα (όσο δηλ. και το πλάτος του Τζυκανιστήριου κατά σύμπτωση) είναι πολύ πιο σχετικό με τις ενέδρες στους στενούς φραγμούς. Σχετικά με το πλάτος του Ιππόδρομου, θα μπορούσαν να διατυπωθούν πολλές υποθέσεις, τη στιγμή που ο ΚΠ μεταχειρίζεται το παράδειγμα της τοξοβολίας από κάτω προς τα πάνω στους στ. 65-71, σ. 60. Για τη βυζαντινή (όχι την πατζινακική) τοξοβολία,βλ. την τελευταία μονογραφία του Taxiarchis G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischenWaffenkunde von den Anfängen bis zur Lateinischen Eroberung*, Wien 1988, σ. 218-222, και τα σχετικά με τη χρήση της σαγίτας, το βεληνέχες του

από κάτω προς τα πάνω, σύμφωνα με τα λόγια του ΚΠ, είναι *ὅσον καὶ φθάζειν σαγίτταν τοῦ τοξεύοντος ἔνθεν ἐκεῖσε*. "Ὅθεν καὶ εἰς τὸν τοιοῦτον τόπον κατέρχονται οἱ Πατζινακίται καὶ πολεμοῦσι τοὺς Ῥῶς (στ. 69-71). Χωρίς να είναι κανείς στρατιωτικός, μπορεί να καταλάβει εύκολα, ότι στις περιγραφές αυτές ενυπάρχει και η λεγόμενη αποτρεπτική λύση, δηλ. ο ΚΠ υποδείχνει ταυτόχρονα το πώς θα μπορούσε να αποφευχθεί ένας πατζινακικός αιφνιδιασμός ἐνάντια στους Ρως στο πέραμα του Κραρίου. Μετά τον κίνδυνο αυτό, οι Ρως φτάνουν στο νησί Ἅγιος Γρηγόριος, όπου επιτελούν ειδωλολατρικές θυσίες, προφανώς επειδή μπόρεσαν να διαβούν το πέραμα του Κραρίου χωρίς να εξοντωθούν από τους Πετσενέγγους, και, ύστερα από αυτή την πράξη που προδίνει ανακούφιση και χαρά για την επιτυχία τους, *ἀπὸ τοῦ νησίου τούτου Πατζινακίτην οἱ Ῥῶς οὐ φοβοῦνται, ἕως ἂν φθάσωσιν εἰς τὸν ποταμὸν τὸν Σελινάν* (στ. 78-79). Η διαπίστωση αυτή του ΚΠ ισχύει για ένα μικρό σχετικά διάστημα: από το νησί του Δνείπερου Chortitsa, που ταυτίζεται με τον Ἅγιο Γρηγόριο του ΔΑΙ, οι Ρως λυτρώνονται μόνο προσωρινά, επειδή ταξιδεύουν πια σε πλατύ ποταμό (βλ. και *Commentary*, σ. 54-55)²⁰ και, στη συνέχεια, παραπλέοντας και τις εκβολές του Δνείστερου (Δάναστρι, Dniestr), φτάνουν στο Δέλτα του Δούναβη, τηρώντας πάντα μια φρόνιμη απόσταση από τις ακτές, όπου συνεχίζουν να ενεδρεύουν οι Πετσενέγγοι, δηλ. ο κίνδυνος κάθε άλλο παρά έχει εκλείψει οριστικά. Απλά, αποφεύγεται με στρατιωτικά μέτρα. Παράδειγμα, οι στίχοι 94-96, σ. 62: *καὶ ἐὰν πολλάκις ἡ θάλασσα μονόξυλον εἰς τὴν γῆν ἀπορρίψῃ, σκαλώνουσιν ὅλα, ἵνα τοῖς Πατζινακίταις ἀντιπαραταχῶσιν ὁμοῦ*. Δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία, ότι ἐδῶ παρακολουθοῦμε τρόπους, με τους οποίους θα μπορούσε να αποφευχθεί ἢ να εξουδετερωθεῖ μια νέα πατζινακική επίθεση. Τέλος, οι καταταλαιπωρημένοι Ρως φτάνουν σε βουλγαρικά εδάφη και, στα αυτοκρατορικά σύνορα της Μεσημβρίας (Nesebar) τερματίζεται αυτός ο πλους που χαρακτηρίζεται στο κείμενο, στ. 103, σαν *πολυῶδυνος καὶ περίφοβος, δυσδιέξοδος καὶ χαλεπός*.

Προκύπτει, φυσικά, το αυθόρμητο ερώτημα: ὅλα αυτά που παρακολουθήσαμε είναι «τοπογραφική διήγηση του εμπορικού δρόμου από το Κίεβο στην Κωνσταντινούπολη», ἢ μήπως «μια περιγραφή των εμπορικών αποστολών των Ρως στο Βυζάντιο», ὅπως ἔγραψε ο D. Obolensky στο *Commentary*; Νομίζω ειλικρινά, ότι η ἀπόψη Obolensky δεν ανταποκρίνεται καθόλου στην πραγματι-

τόξου κλπ.

20. Εφόσον το πλάτος του Δνείπερου μετά το Zaporozh'e και το νησί Chortitsa (Ἅγιος Γρηγόριος) είναι πια μεγαλύτερο από εκείνα και του Τζυκανιστήριου και του Ιππόδρομου. Τώρα βλέπουμε ότι, τόσο το πλάτος του Τζυκανιστήριου (φραγμός Εσσουπύ, που αποκαλείται στο κείμενο τοσοῦτον στενός, στ. 25, σ. 58), ὅσο και το πλάτος του Ιππόδρομου είναι ἀποστάσεις μικρές για το βεληνεκές των ὅπλων των Πετσενέγγων. Παραθέτοντας λοιπόν το πλάτος δυο πασίγνωστων μνημείων της Κωνσταντινούπολης, ο ΚΠ προειδοποιεῖ το γιο και διάδοχό του για το πόσο τρωτοί είναι οι Ρως ὡς τον Ἅγιο Γρηγόριο.

κότητα που περιγράφεται στο κεφ. 9 και ότι έχουμε να κάνουμε εδώ με μια καθαρά στρατιωτική έκθεση, επιτελική, όπως θα λέγαμε σήμερα, έστω κι αν αυτό μπορεί να μην φαίνεται με μια πρώτη ματιά. Δεν έχω εδώ τη δυνατότητα να επιχειρήσω στρατιωτικές αναλύσεις των διαφόρων κεφαλαίων του *DAI*, από τις οποίες προκύπτουν εντελώς νέες θεωρήσεις, που επιβεβαιώνουν στο ακέραιο την πιο πάνω άποψη, κάτι που προτίθεται να κάνω αλλού. Πρέπει να παραμείνω στο κεφ. 9 του *DAI*, προσπαθώντας να το ερμηνεύσω και πολιτικά, και ιδεολογικά.

Αν αναλογιστεί κανείς, ότι ο ρωσικός διέκπλους ανάμεσα στους Πετσενέγγους παρατίθεται αμέσως μετά τη διαπίστωση ότι το καλοκαίρι οι Πετσενέγγοι ελέγχουν και τις δυο όχθες του Δνείπερου και, αν προστεθεί σ' αυτά, ότι το κεφ. 9 κλείνει με την υπόδειξη στο στ. 114 ότι και οι Ούζοι μπορούν να αντιπαραταχθούν στους Πετσενέγγους (ο ΚΠ πολύ θα επιθυμούσε να προσθέσει εδώ: όπως και οι Ρως τα καταφέρνουν συνήθως, έτσι μπορούν μαζί Ρως και Ούζοι να πολεμήσουν τους Πετσενέγγους), ενώ επισείεται η προσοχή στο ότι είναι πολύ σημαντικά για την αυτοκρατορία αυτά τα ρωσικά δρομολόγια στην Κωνσταντινούπολη²¹, μου φαίνεται πολύ καθαρό το ότι ο ΚΠ προσπαθεί να υποβάλει την ιδέα στον πολιτικά ενήμερο και έμπειρο αναγνώστη και διάδοχό του ότι υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να αποक्रουστούν επιτέλους αυτοί οι τρομεροί Πετσενέγγοι, με τους οποίους, προς Θεού, δεν πρέπει να διαταραχθούν οι επίσημες σχέσεις που είναι καλές μόνο εξαιτίας της πατζινακικής δύναμης. Τώρα φαίνεται ακόμα πιο καθαρά, πόσο υποχρεωτική και καθόλου επιθυμητή είναι για την αυτοκρατορία η ειρήνη με τους Πετσενέγγους, καθώς και πόσο μεγάλο εμπόδιο για τα σχέδια της αυτοκρατορίας αποτελεί η δύναμή τους στην Ανατολική Ευρώπη. Επίφοβοι και επικίνδυνοι, οι Πετσενέγγοι δεν αναφέρονται ανάμεσα στους αυτοκρατορικούς συμμάχους στην κοινή προσπάθεια των κεφ. 10, 11 και 12 του πρώτου τμήματος για την καταπολέμηση των μοναδικών εχθρών που κατονομάζονται στο *DAI*, των Χαζάρων. Το ίδιο συμβαίνει και στο κεφ. 42 του τρίτου τμήματος, όπου η σχεδιαζόμενη καταπολέμηση των Χαζάρων παίρνει τη μορφή εισβολής και περνάει μέσα από Πατζινακικά εδάφη, χωρίς να επιχειρείται να ζητηθεί η βοήθεια των Πετσενέγγων.

Για να φτάσω σε ένα συμπέρασμα ακόμα πιο κατανοητό, μου είναι σαφές ότι, σύμφωνα με το νόημα του κεφ. 9 του *DAI*, οι Ρως αποτελούν τη μοναδική ελπίδα της αυτοκρατορίας να κρατηθεί ανοικτός ο υδάτινος δρόμος που λέγεται Δνείπερος και, ακόμα περισσότερο, ότι οι Ρως και οι Ούζοι αποτελούν για την αυτοκρατορία μια εγγύηση, ότι οι Πετσενέγγοι δεν θα γίνουν ποτέ οι απόλυτοι

21. Βλ. Μ. V. Levchenko, *Očerki po istorii Russko-vizantiiskich otnoshenii*, Moskva 1956, σ. 91-127, 152-171. Επίσης J. Shepard, *Some Problems of Russo-Byzantine Relations*, c. 860-1050, *The Slavonic and East-European Review* 52 n° 126 (1974) 12-18 (ιδιαίτερα διεισδυτική μελέτη).

κύριοι της Ανατολικής Ευρώπης. Με άλλα λόγια, αν η αυτοκρατορία θέλει να είναι ελεύθερη να ασκήσει οικουμενική πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη, τότε η μόνη λύση είναι να θεωρήσει σαν κύριους αντίπαλους και ανταγωνιστές της εκεί τους Πετσενέγγους, μετά τους Χαζάρους, φυσικά. Για όλους αυτούς τους λόγους, είναι φανερό ότι οι τόσο επιδεικτικά επιδιωκόμενες ειρηνικές σχέσεις με τους τρομερούς Πετσενέγγους είναι κάτι το εντελώς προσωρινό για τα μακροπρόθεσμα σχέδια της αυτοκρατορίας. Για τον τελευταίο αυτό λόγο, οι Ρως έχουν θέση στο πρώτο μέρος του *DAI*, σαν αντικειμενικοί σύμμαχοι της αυτοκρατορίας, οι μόνοι μαζί με τους Ούζους που μπορούν να κρατήσουν σε απόσταση τους Πετσενέγγους που όλος ο κόσμος φοβάται, όπως προκύπτει από τα κεφ. 1-8, που έχουν σαν αντικείμενο τις σχέσεις τους με τους άλλους λαούς. Το κεφ. 9 και η συνέχειά του το κεφ. 10 αποτελούν ένα είδος αντίβαρου στην τρομακτική πίεση που ασχούν οι Πετσενέγγοι. Οι προσπάθειες της Μακεδονικής δυναστείας να διατηρεί τους Ρως ικανούς να αποχρούουν τους Πετσενέγγους, συνδέοντας τη δράση τους με εκείνη των συμμάχων Ούζων ίσως και να αποτελούν την κύρια αιτία, για την οποία ο ΚΠ δεν έκρινε σκόπιμο να αναφέρει στο κεφ. 9 του *DAI* τις ρωσικές επιδρομές στην Κωνσταντινούπολη το 907 και το 941, ίχνη των οποίων συνεχίζουν να αναζητούν οι σχολιαστές του κεφάλαιου²². Μαζί με τους υπόλοιπους σύγχρονους ερευνητές, ο ειδικός σε θέματα εξωτερικής πολιτικής της αρχαίας Ρωσίας V. T. Pašuto θεώρησε, ότι το Βυζάντιο έβλεπε τη βάση της ασφάλειας των εδαφικών του κτήσεων από τους Ρως στους Πετσενέγγους²³, παρόλο που ο ίδιος διέκρινε σωστά, ότι την εποχή της πριγκίπισσας Όλγας (945-969) και του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (945-959), δηλ. την εποχή που γράφτηκε το *DAI*, οι σχέσεις έπρεπε οπωσδήποτε να ήταν θερμότερες από ό,τι έλεγε λίγο προηγούμενα²⁴. Οπωσδήποτε, όπως θα έλεγε και ο V. T. Pašuto, το *DAI* υπολογίζει πολύ την εχθρότητα ανάμεσα στους Ρως και τους Πετσενέγγους, αλλά αυτό δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι ο ΚΠ παίρνει μονόπλευρα θέση υπέρ των Πετσενέγγων, όπως μπορεί να θεωρηθεί μετά από μια πρώτη ανάγνωση. Κάθε άλλο μάλιστα. Οι ενδείξεις συνηγορούν για το αντίθετο.

Εξάλλου, από την εποχή του *DAI*, η ρωσοβυζαντινή ειρήνη παραμένει σταθερή ως την εποχή του Νικηφόρου Β΄ Φωκά (963-969), οπότε επιχειρείται η κατάλυση της πολιτικής της περιορισμένης οικουμενικότητας που εφάρμοζε ως

22. Βλ. I. Swiencickij, Die Friedensverträge der Bulgaren und der Russen mit Byzanz, *Studi Bizantini e Neellenici* 5 (1939) 322-324· A. N. Sacharov, *Diplomacijata na drevna Rusija, IX-pervata polovina na Xv*, Sofia 1984 (εφεξής Sacharov, *Diplomacijata*), σ. 184-185, 264-267, και, βέβαια, D. Obolensky, στο *Commentary*, σ. 19, σημ. 1.

23. V. T. Pašuto, *Vnešniaja politika drevnei Rusi*, Moskva 1968, σ. 66, σημ. 59 (εφεξής Pašuto, *Vnešniaja politika*).

24. V. T. Pašuto, *Vnešniaja politika*, σ. 66, όπου υποστηρίζεται ότι τότε διευρύνθηκε και η συνθήκη του 944· A. N. Sacharov, *Diplomacijata*, σ. 260-266.

τότε η Μακεδονική δυναστεία, και επάνοδος στην απόλυτη οικουμενικότητα σε Ανατολή και Δύση, κατά το πρότυπο του Ιουστινιανού Α'. Ακριβώς τότε, ο Σβιατοσλάβ Ιγκοριεβιτς (969-972) επιχειρεί επιθέσεις στη Χαζαρία, Βουλγαρία και Καύκασο, απειλώντας ακόμα και τη Χερσώνα, εκμηδενίζει δηλαδή ακριβώς το σχέδιο εξάπλωσης της βυζαντινής επιρροής στην Ανατολική Ευρώπη και ανατρέποντας τις προβλέψεις και επιδιώξεις του *DAI*. Εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση: αν το 969 έγινε ό,τι ακριβώς φοβόταν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος (η διατύπωση αυτή ανήκει στον V. T. Pašuto²⁵), αυτό οφείλεται στο ότι ο Νικηφόρος Φωκάς ανέτρεψε την πολιτική διευθέτηση της περιορισμένης οικουμενικότητας που προωθούσε το *DAI*, και μάλιστα σκόπιμα, και αυτό ακριβώς ήταν που αποδέσμευσε τους πρώην βυζαντινούς συμμάχους πια Ρως από τις ως τότε υποχρεώσεις τους. Αυτό τουλάχιστον διακρίνω στη δράση του Σβιατοσλάβ, το ίδιο διακρίνω και στα παράπονα του δυτικού πρεσβευτή Λιουτπράνδου στην Κωνσταντινούπολη το 968. Η ανατροπή αυτή της περιορισμένης οικουμενικότητας της Μακεδονικής δυναστείας δεν αποτελεί καθόλου αιφνίδια ή προσωπική επιλογή κάποιου αυτοκράτορα, του Νικηφόρου Φωκά στη συγκεκριμένη περίπτωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι, το καλοκαίρι του 970 οπότε ο Σβιατοσλάβ βρίσκεται στον Αίμο²⁶, ο Γερμανός αυτοκράτορας Όθων Α' (936-973) εισβάλλει για τρίτη φορά στις βυζαντινές κτήσεις της Ν. Ιταλίας²⁷, δηλ. καταρρέει η ισορροπία που προωθούσε η Μακεδονική δυναστεία με το *DAI*. Παρόλα αυτά, όπως παρατηρεί και ο Pašuto (*Vnešnjaia politika*, σ. 72), ο Ιωάννης Τζιμισκής, μετά τη νίκη του το 971, δεν επιχειρεί να αιχμαλωτίσει το Σβιατοσλάβ, ενώ ένα τέτοιο εγχείρημα θα του ήταν πάρα πολύ εύκολο, ενώ, στο συμβούλιο της Druzhina, οι Ρως δείχνουν να θέλουν να επανέλθουν στις παλιές τους ειρηνικές σχέσεις με την αυτοκρατορία, όπως τις τοποθετούσε το *DAI*, κάτι που συνεπαγόταν και έχθρα με τους Πετσενέγγους: *a ruska zemlia dalecha, a Pechenezi s nami rat'ni, a kto ny pomozhet. No stvorim mir so tsarem, se do ny sia po dan', jaly, i to budi dovol'no nam*²⁸, φέρεται να λέει ο Σβιατοσλάβ στο συμβούλιο αυτό. Με άλλα λόγια, ειρήνη με την αυτοκρατορία σημαίνει αυτόματα για τους Ρως την παλιά κατάσταση. Αν τώρα όλα αυτά συσχετιστούν με την ειρήνευση με τον Όθωνα Α' που πετυχαίνει

25. V. T. Pašuto, *Vnešnjaia politika*, σ. 70. Αυτό σημαίνει ότι ως τότε, υπήρχε μια συγκεκριμένη πολιτική που ανατρεπόταν. Δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ τη μονογραφία του A. N. Sacharov, *Diplomatija Svyatoslava*, Moskva 1982, που γνωρίζω μόνο από παραπομπή.

26. A. D. Stokes, *The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, *The Slavonic and East-European Review* 40 n° 95 (1962) 465-467.

27. R. Holtzmann, *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit (900-1024)*, München 1979 (6. Auflage), σ. 211.

28. *Povest' Vremennych let*, I, σ. 52. Πρβλ. και V. T. Pašuto, *Vnešnjaia politika*, σ. 72-73. Η μνεία για την εχθρότητα των Πετσενέγγων (*a Pechenezi s nami rat'ni*), δεν σημαίνει ότι οι Πετσενέγγοι είναι όργανα του αυτοκράτορα Τζιμισκής.

ο Τζιμισκής παραχωρώντας τη Θεοφανώ, μπορούμε να καταλήξουμε στο ότι, επί Τζιμισκή (969-976), αποκαθίσταται η ισορροπία της περιορισμένης οικονομικότητας του *DAI* και της Μακεδονικής δυναστείας, και όχι μόνο η προπολεμική τάξη πραγμάτων (*donoennyi poriadok*), όπως πιστεύει η σύγχρονη έρευνα, που θεωρεί τους Πετсенέγγους σύμμαχους της αυτοκρατορίας ακόμα και μετά τη συνθήκη του 971 με τον Τζιμισκή²⁹. Αν τα πράγματα είχαν έτσι, τότε ασφαλώς το Βυζάντιο θα είχε επιζητήσει να εκχριστιανίσει τους Πετсенέγγους και όχι τους Ρως στα τέλη του 10ου αιώνα και, επιπλέον, θα υπήρχαν τότε μεγάλες επιπλοκές ανάμεσα σε Ρως και Πετсенέγγους, είτε επί Γιαροπόλκ Σβιατοσλάβιτς (973-980), είτε επί Βλαδίμηρου Σβιατοσλάβιτς (980-1015). Εκείνο που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι οι Πετсенέγγοι σταματούν την εχθρική δράση τους απέναντι στο Βυζάντιο και την ξαναρχίζουν μετά την τελευταία επιδρομή των Ρως στην Κωνσταντινούπολη το 1043³⁰. Δεν μπορεί κανείς, μετά από όλα αυτά, να μην σκεφθεί αυθόρμητα, ότι η ρωσική συμμαχία που προωθούσε με τόση διπλωματική περίσκεψη το *DAI*, όταν εφαρμόστηκε επιτέλους στα πράγματα από το 971 ως το 1043³¹, απέδωσε ακριβώς τους καρπούς που ο Πορφυρογέννητος αυτοκράτορας είχε καλλιεργήσει και από τους οποίους ο εκχριστιανισμός δεν μπορούσε, παρά να τονίζει τη βαρύτητα και τη σημασία μιας τέτοιας πολιτικής.

Αθήνα

29. O I. Božilov, στην εξαιρετικά λεπτομερειακή και εξονυχιστική μελέτη του *Anonimat na Hase. Bolgarija i Vizantija na dolni Dunav v Kraja na X vek*, Sofia 1979, σ. 77-111, 137-141, έδειξε, πειστικά κατά τη γνώμη μου, ότι στα τέλη του δέκατου αιώνα, οι Πετсенέγγοι είναι εχθροί και όχι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας, σε αντίθεση με τους ήδη εκχριστιανισμένους Ρως. Βλ. επίσης Vasilka Tăpkova Zaïmova, *Les frontières occidentales des territoires conquis par Tzimiscès*, *Studia Balcanica* 10 (1975) 113-117· N. Oikonomides, *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles. La Mésopotamie de l'Occident*, *Revue des études Sud-Est européennes* 3 (1965) 57-59.

30. Βλ. G. G. Litavrin, *Psell o pričinach poslednego pochoda Russkich na Konstantinopol' v. 1043 g.*, *Vizantiiskii Vremennik* 27 (1967) 71-86. Επίσης Ešte raz o pochode Russkich na Vizantiju v Ijule 1043 g., *Vizantiiskii Vremennik* 29 (1969) 105-107. Επίσης A. Poppe, *La dernière expedition russe contre Constantinople*, *Byzantinoslavica* 31 (1970) 1-29, και *Byzantinoslavica* 32 (1971) 233-268.

31. A. Poppe, *The Political Background to the Baptism of Rus. Byzantine-Russian Relations between 986-989*, *Dumbarton Oaks Papers* 30 (1976) 195-244. Για την επανέναρξη των επιδρομών των Πετсенέγγων, εκτός από τις εργασίες που αναφέρθηκαν πιο πάνω, σημ. 12, βλ. Α. Σαββίδη, Πατζινάκοι, *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία* 43, 149-152, με την πλούσια βιβλιογραφία στο τέλος του άρθρου.

Θ. Κορρέ

ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΩΝ
ΣΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ
(11ος-12ος αι.)

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται σε δύο περιστατικά ναυτικών αναμετρήσεων μεταξύ Βυζαντινών και Λατίνων που τοποθετούνται χρονικά το πρώτο στα τέλη του ενδέκατου¹ και το δεύτερο στο τελευταίο τρίτο του δωδέκατου αιώνα².

Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, η οποία δεν είναι πλέον το επίκεντρο της οικουμένης, αλλά ένα από τα πολλά κρατικά μορφώματα του μεσογειακού χώρου, το οποίο σε αρκετές περιπτώσεις αναγκάζεται να πολεμά και να αμύνεται για την ίδια του την ύπαρξη³.

Βέβαια ο μεγάλος κατήφορος που άρχισε μετά το θάνατο του Βασιλείου του Β' σταμάτησε, δυστυχώς μόνο προσωρινά, με την άνοδο στο θρόνο του Αλέξιου Α' Κομνηνού το 1081. Και τούτο γιατί, όπως επισημαίνει ο Ι. Καραγιαννόπουλος, «παρά το ότι ο Αλέξιος Α' και οι διάδοχοί του Ιωάννης Β' και Μανουήλ Α' πέτυχαν εντυπωσιακά αποτελέσματα ..., η εσωτερική, προχωρημένη πια, διάβρωση της αυτοκρατορίας δεν επέτρεψε μονιμότερα και σταθερότερα αποτελέσματα ... Πέραν αυτού οι διαρκείς και ισχυρές πιέσεις από τα ανατολικά και τα δυτικά επεδείνωσαν την κατάσταση του κράτους τόσο στον πολιτικό όσο, και προπάντων, στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα»⁴.

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις δεν μειώνουν ασφαλώς το μέγεθος της προσφοράς του Αλέξιου Κομνηνού, ο οποίος κατάφερε να αντιμετωπίσει με ιδιαίτερη επιτυχία τους εχθρούς της αυτοκρατορίας. Στην προσπάθειά του εκείνη ο Αλέξιος χρειάστηκε να χρησιμοποιήσει και τη βοήθεια της Βενετίας, βοήθεια που όμως έμελλε να πληρώσει πολύ ακριβά η αυτοκρατορία. Όπως είναι γνωστό, ο

1. Ναυμαχία Βυζαντινών και Πισσαίων (Πιζάνων) στα ανοικτά της Ρόδου την άνοιξη του 1099. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς XI. X. 2 κε. (έκδ. B. Leib)· S. Runciman, *A History of the Crusades*, τ. Ι, Cambridge 1954, σ. 299-300· K. M. Setton, *A History of the Crusades*, τ. Ι, Philadelphia 1958, σ. 374. Βλ. Θ. Κορρέ, «Υγρόν πυρ». Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, Θεσσαλονίκη 1989², σ. 112.

2. Πρόκειται για το επεισόδιο της καταδίωξης βενετικού πλοίου από τους Βυζαντινούς, στις 12 Μαρτίου του 1171. Ι. Κίναμος 283. 1-19 (έκδ. CB). Βλ. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick 1957, σ. 345-46· Θ. Κορρέ, *Υγρόν πυρ*, σ. 148.

3. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. ΙΙΙ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 13.

4. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία ΙΙΙ*, σ. 14.

Αλέξιος υποσχέθηκε και αργότερα παρεχώρησε σπουδαιότατα εμπορικά προνόμια στους Βενετούς, οι οποίοι τον βοήθησαν να αντιμετωπίσει το Νορμανδικό κίνδυνο⁵. Είναι επίσης γνωστό, ότι η συνεχής διείσδυση των Λατίνων εμπορών στην αυτοκρατορία και η παραχώρηση αργότερα νέων προνομίων από τους Βυζαντινούς, συνετέλεσαν στη σταδιακή εξασθένηση και την τεχνική, εμπορική και οικονομική παρακμή της αυτοκρατορίας.

Με την παρούσα μελέτη θα ήθελα να επισημάνω μία ακόμη συνέπεια της συχνότερης και στενότερης επαφής Βυζαντινών και Λατίνων και να τονίσω τα επίσης ολέθρια αποτελέσματά της. Η επισήμανση αυτή αφορά στην άμεση επαφή των Βενετών με το βυζαντινό ναυτικό και την εξοικειώσή τους με την πολεμική του μηχανή, δηλ. τη ναυμαχική τακτική, τη χρήση όπλων κλπ., μια εξοικείωση, που τελικά απεγύμνωσε την αυτοκρατορία από τα ελάχιστα πολεμικά πλεονεκτήματα που διέθετε και της επέτρεπαν να αμυνθεί αποτελεσματικά και να επιβιώσει.

Τα δύο περιστατικά, που ακολουθούν, αναφέρονται στη χρήση του υγρού πυρός από τους Βυζαντινούς, με διαφορετικά κάθε φορά αποτελέσματα και τονίζουν αυτήν ακριβώς την αρνητική συνέπεια της διείσδυσης των Λατίνων.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι το υγρόν πυρ υπήρξε ένα από τα περιφημότερα όπλα του βυζαντινού ναυτικού οπλοστασίου. Είναι επίσης γνωστό ότι το υγρόν πυρ χρησιμοποιήθηκε με ιδιαίτερη επιτυχία σε κρίσιμες στιγμές της υπερχιλιόχρονης βυζαντινής ιστορίας. Λιγότερο γνωστή και αμφιλεγόμενη υπήρξε η σύνθεση του όπλου εκείνου που, σύμφωνα με μαρτυρίες βυζαντινής πηγής, *ἤδυνάτο καὶ τοὺς λίθους ἀποτεφροῦν*⁶, καθώς επίσης και ο τρόπος εκτόξευσής του⁷.

Αυτό που πρέπει να τονισθεί ιδιαιτέρως, γιατί αφορά τα όσα εξετάζουμε, είναι το δέος που ενέπνεε το όπλο εκείνο στους εχθρούς της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα όταν το αντιμετώπιζαν για πρώτη φορά⁸.

Ας έλθουμε όμως στην εξέταση των γεγονότων που σχετίζονται με το πρώτο από τα δύο περιστατικά που αναφέρονται στην παρούσα μελέτη.

Κατά τις μαρτυρίες των πηγών, οι κάτοικοι της Πίζας εξόπλισαν, περί τα τέλη του 1098, ένα μεγάλο στόλο, που ξεκίνησε για να βοηθήσει τους Σταυρο-

5. F. Chalandon, *Essai sur la règne d'Alexis I Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, σ. 82 κε.· I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία III*, σ. 30-31.

6. Λέων Διάκονος 155. 24 - 156. 3· Θ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 145.

7. Βλ. Θ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 41 κε., 129 κε. Αντιθέτως βλ. J. Haldon - M. Byrne, *A Possible Solution to the Problem of Greek Fire*, *BZ* 70 (1977) 91-99.

8. Για την κατάπληξη και το δέος που προκαλούσε η χρήση του υγρού πυρός των Βυζαντινών βλ. *The Russian Primary Chronicle*, transl. by S. H. Cross and O. P. Sherbowitz-Wetzer, Cambridge, Mass., 1953, σ. 72, όπου περιγράφονται τα γεγονότα της πρώτης επίθεσης των Ρώσων εναντίον της Κωνσταντινούπολης, τον Ιούλιο του 941. Βλ. S. Runciman, *The Emperor Lecapenus and his Reign*, Cambridge 1929, ανατ. 1963, σ. 11 κε.

φόρους και να διεκδικήσει φυσικά εμπορικά προνόμια στα λιμάνια της Συρίας και Παλαιστίνης.

Καθώς όμως ο στόλος των Πισσαίων έπλεε προς τον προορισμό του, μονάδες του άρχισαν να λεηλατούν τα νησιά της αυτοκρατορίας⁹. «Μόλις ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε τα όσα συνέβαιναν διέταξε», όπως αναφέρει η Άννα Κομνηνή, «να κατασκευασθούν πολεμικά πλοία σ' όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Ακόμη και στην ίδια τη Βασιλεύουσα κατασκεύασε αρκετά πλοία επιβλέποντας προσωπικά τις σχετικές εργασίες. Γνωρίζοντας ακόμη ότι οι Πισσαίοι ήταν ιδιαίτερα ικανοί ναυτικοί και επικίνδυνοι αντίπαλοι στη θάλασσα και φοβούμενος την επικείμενη αναμέτρηση, διέταξε να τοποθετηθούν στις πλώρες των βυζαντινών πλοίων χάλκινα και σιδηρά ομοιώματα κεφαλών λεόντων και άλλων χερσαίων ζώων με ορθάνοιχτα τα στόματα. Τα ομοιώματα αυτά τα επικάλυψαν με λεπτό στρώμα χρυσού, ώστε να γίνει ακόμη επιβλητικότερη η θέα τους, και τοποθετήθηκαν έτσι ώστε, το υγρόν πυρ που εκτοξευόταν από τα βυζαντινά πλοία κατά των εχθρών, να βγαίνει μέσα από τα στόματα των αγρίων αυτών ζώων ...»¹⁰. Ας σημειωθεί ότι, εκπρόσωπος του αυτοκράτορα και επιβλέπων διορίστηκε ο δομέστικος της Ανατολής Τατίχιος, ενώ η διοίκηση του βυζαντινού στόλου ανετέθη στον Λατίνο Λαντούλφο, ο οποίος ήταν, κατά τη μαρτυρία της Άννας Κομνηνής τής ναυμαχίας είδήμων άριστος¹¹.

«Ο βυζαντινός λοιπόν στόλος», συνεχίζει η Άννα Κομνηνή, «δεν αντιμετώπισε το στόλο των Πισσαίων συντεταγμένος, αλλά του επετέθη αιφνιδιαστικά και με σφοδρότητα. Ο ίδιος ο Λαντούλφος, φθάνοντας πρώτος, με το πλοίο του, τον εχθρικό στόλο άστοχα τὸ πῦρ ἔβαλε καὶ οὐδέν τι πλέον εἰργάσατο τοῦ πυρὸς σκεδασθέντος. Αντίθετα ο κόμης Ελεήμων, που προσέβαλε με μεγάλο θάρρος την πρύμνη ενός πολύ μεγάλου εχθρικού πλοίου, σκάλωσε στα πηδάλια του πλοίου και μη μπορώντας να απεμπλακεί θα είχε αιχμαλωτισθεί αν δεν χρησιμοποιούσε αμέσως το υγρόν πυρ, το οποίο εκτόξευσε με επιτυχία και έκαψε το εχθρικό πλοίο. Έπειτα οδήγησε με ταχύτητα το πλοίο του εναντίον και άλλων εχθρικών πλοίων, από τα οποία έκαψε τρία σε σύντομο χρόνο. Εν τω μεταξύ, ο

9. Άννα Κομνηνή, 'Αλεξιάς XI. X. 1· S. Runciman, *Crusades I*, σ. 299· K. M. Setton, *Crusades I*, σ. 374.

10. Άννα Κομνηνή, 'Αλεξιάς XI. X. 2: Ταῦτα μαθάνων ὁ βασιλεὺς ἐξ ἀπασῶν τῶν ὑπὸ τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν χωρῶν προσέταξε γενέσθαι πλοῖα. Καὶ εἰς αὐτὴν δὲ τὴν βασιλεύουσαν ἱκανὰ κατασκευάζων, ἐκ διαλειμμάτων εἰς μονῆρες εἰσερχόμενος ἐπέσκηπτε τοῖς κατασκευάζουσιν ὅπως χρῆ ταῦτα ποιεῖν. Γινώσκων δὲ τοὺς Πισσαίους τοῦ περὶ τὴν θάλατταν πολέμου ἐπιστήμονας καὶ δειδιῶς τὴν μετ' αὐτῶν μάχην, ἐν ἐκάστη πρώρᾳ τῶν πλοίων διὰ χαλκῶν καὶ σιδηρῶν λεόντων καὶ ἀλλοίων χερσαίων ζώων κεφαλὰς μετὰ στομάτων ἀνεωγμένων κατασκευάσας, χρυσῷ τε περιστείλας αὐτὰ ὥς ἐκ μόνης θέας φοβερόν φαίνεσθαι, τὸ διὰ τῶν στρεπτῶν κατὰ τῶν πολεμίων μέλλον ἀφίεσθαι πῦρ διὰ τῶν στομάτων αὐτῶν παρεσκεύασε διένει, ὥστε δοκεῖν τοὺς λέοντας, καὶ τᾶλλα τῶν τοιούτων ζώων τοῦτο ἐξερεῦγεσθαι. Βλ. Θ. Κορρές, Ὑγρόν πυρ, σ. 112-113.

11. Άννα Κομνηνή, 'Αλεξιάς XI. X. 2· S. Runciman, *Crusades I*, σ. 300.

καιρός άλλαξε και άρχισε μια θαλασσοταραχή που τάραξε τα πλοία και απειλούσε να τα βυθίσει, γιατί βογκούσε το κύμα και έτριζαν τα σχοινιά και σχίζονταν τα πανιά των πλοίων. Φοβήθηκαν λοιπόν οι βάρβαροι (έτσι ονομάζει η Άννα Κομνηνή τους Πισσαίους) εξαιτίας του υγρού πυρός που εκτοξευόταν εναντίον τους, γιατί δεν ήταν συνηθισμένοι σε τέτοιου είδους όπλα και καταπονημένοι από την τριχυμία ετράπησαν σε φυγή»¹².

Είναι νομίζω σαφές από το χωρίο αυτό της Άννας Κομνηνής, ότι οι Βυζαντινοί φοβούμενοι την υπεροχή του αντίπαλου στόλου προσπάθησαν να διασπάσουν την παράταξη των Πισσαίων χρησιμοποιώντας πυρφόρους δρόμωνες ως επιθετικές αιχμές. Σε μία από τις δύο περιπτώσεις που περιγράφει η Άννα Κομνηνή, η τακτική των Βυζαντινών επιτυγχάνει, η γραμμή των Πισσαίων πλοίων διασπάται και η αλλαγή του καιρού στην πλέον κρίσιμη στιγμή της μάχης έτρεψε τον υπέρτερο εχθρικό στόλο σε φυγή.

Με βάση το ανωτέρω χωρίο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα ομοιώματα των κεφαλών των αγρίων ζώων, που τοποθετήθηκαν στις πλώρες των πυρφόρων δρομώνων, συνέβαλαν στην τελική επικράτηση του βυζαντινού στόλου. Μπορούμε αντιθέτως να υποθέσουμε ότι οι Πισσαίοι ναυτικοί αντιμετώπιζαν για πρώτη φορά το υγρόν πυρ και ότι πράγματι η χρήση του όπλου εκείνου από τους Βυζαντινούς επηρέασε αποφασιστικά την έκβαση της σύγκρουσης. Αν οι Πισσαίοι ήσαν έθάδες τοιούτων σκευών, το αποτέλεσμα της ναυμαχίας θα ήταν πιθανότατα διαφορετικό.

Το δεύτερο επεισόδιο της ναυτικής αναμέτρησης Βυζαντινών και Λατίνων τοποθετείται χρονικά στο 1171 και σχετίζεται άμεσα με τα μέτρα που έλαβε κατά των Βενετών ο Μανουήλ Α'.

Όπως είναι γνωστό, ο αυτοκράτορας διέταξε στις 12 Μαρτίου του 1171 να συλληφθούν όλοι οι Βενετοί έμποροι που ζούσαν στη βυζαντινή επικράτεια και να κατασχεθούν οι περιουσίες και τα πλοία τους¹³. Πράγματι πολλοί συνελή-

12. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς XI. X. 4: 'Ο μέντοι βωμαϊκός στόλος ούκ εύτάκτως τής μετά τών Πισσαίων μάχης άπεπειράτο, άλλ' όξέως και άσυντάκτως τούτοις προσέβαλε. Καί αύτός δέ ό Λαντούφος, πρώτος προσπελάσας ταίς πισσαϊκαίς ναυσίν, άστοχα τό πύρ έβαλε και ούδέν τι πλέον ειργάσατο τού πυρός σκεδασθέντος. 'Ο δ' λεγόμενος Έλεήμων κόμης, άναισχύντως μεγίστω πλοίω κατά πρύμναν προσβαλών, τοίς πηδαλίοις τούτου περιπεσών και μη εύχερώς έχων έκείθεν διαπλώσασθαι, κατεσχέθη άν εί μη γοργώς πρός τήν σκευήν άπείδε και πύρ κατ' αύτών άφείς ούκ άστοχα έβαλεν. Είτα τήν ναύν επί θάτερα γοργώς μεταφέρων και έτέρας παραχρήμα τρείς μεγίστας έπυρπόλει τών βαρβάρων ναύς. 'Επει δ' άμα και συστροφή άνέμου τήν θάλατταν άθρόον έπεισεουσά διετάραττε τάς τε ναύς συνέτριβε και μονονού βυθίζειν ήπειλει (έρρόχθει γάρ τό κύμα, έτετρίγεσαν αί κεραταί τά θ' ιστία διερρήγνυντο), έκδειματωθέντες οι βάρβαροι τό μέν διά τό πεμπόμενον πύρ (ουδέ γάρ έθάδες ήσαν τοιούτων σκευών ή πυρός άνω μέν φύσει τήν φοράν έχοντος, πεμπομένου δ' έφ' α' βούλεται ό πέμπων κατά τε τό πρανές πολλάκις και έφ' έκάτερα), τό δέ υπό τού θαλαττίου κλύδωνος συγχυθέντες τόν νούν φυγαδείας ήψαντο. S. Runciman, *Crusades I*, σ. 300· Θ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 113.

13. Για τα μέτρα του Μανουήλ Α' κατά των Βενετών βλ. Νix, Χωνιάτης 171. 60 κε. (έκδ.

φθησαν, ενώ μερικοί κατάφεραν να δραπετεύσουν έχοντας πληροφορηθεί εγκαίρως τις προθέσεις των Βυζαντινών. Μεταξύ αυτών που διέφυγαν ήταν και ένας Βενετός γένει διαφανής και πλούτω διαφέρων κατά τη μαρτυρία του Ιω. Κίνναμου. Αυτός μπήκε νύχτα στο πλοίο του και μόλις φύσηξε ευνοϊκός άνεμος απέπλευσε από τον Κεράτιο¹⁴. «Ο απόπλους του μεγάλου βενετσιάνικου πλοίου», συνεχίζει ο Κίνναμος, «έγινε αντιληπτός από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι το κατεδίωξαν και φθάνοντάς το κοντά στην Άβυδο *Μηδικῶ πυρὶ φλέξειν διεννοοῦντο*». «Όμως», παρατηρεί ο Κίνναμος, «οι Βενετοί, που ήταν γνώστες των βυζαντινών μεθόδων, κάλυψαν όλο το πλοίο με υφάσματα ποτισμένα με ξύδι και αντιστέκονταν με θάρρος. Οι Βυζαντινοί μη μπορώντας να καταφέρουν τίποτα, γιατί το υγρόν πυρ προσέκρουε στο προστατευτικό παραπέτασμα που είχαν υψώσει οι Βενετοί, απεσύρθησαν άπρακτοι»¹⁵.

Από το ανωτέρω χωρίο του Κίνναμου γίνεται, νομίζω, φανερό ότι οι Βενετοί ναυτικοί γνώριζαν, εξαιτίας των πολυετών στενών σχέσεων και τη συμμετοχή ομοεθνών τους σε επιχειρήσεις του αυτοκρατορικού πλωϊμου, τις πολεμικές μεθόδους των Βυζαντινών και τους τρόπους εξουδετέρωσής τους.

Συγκρίνοντας τα δύο επεισόδια παρατηρούμε ότι οι μεν Πισσαίοι, αν και έπιστήμονες τοῦ περὶ τὴν θάλατταν πολέμου ... οὐκ ἐθάδες ἦσαν τοιούτων σκευῶν, ενώ 70 περίπου χρόνια αργότερα, μια άλλη βυζαντινή πηγή πιστοποιεί ότι οι Βενετοί ἦσαν ἐθάδες τῶν Ῥωμαϊκῶν ἐπιτηδευμάτων. Έτσι, ενώ την πρώτη φορά οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν με επιτυχία το υγρόν πυρ, τη δεύτερη απέτυχαν να κάψουν το ένα βενετσιάνικο πλοίο που κατεδίωκαν, επειδή οι εχθροί γνώριζαν πώς να προφυλαχθούν. Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι η χρήση του υγρού πυρός για να είναι επιτυχής προϋπέθετε το στοιχείο του αιφνιδιασμού και της έκπληξης¹⁶.

Καταλήγοντας θα ήθελα να τονίσω ότι η σύντομη παρουσίαση δύο μόνον σχετικών περιστατικών προσφέρει απλώς ενδείξεις και πως θα χρειασθεί ασφαλώς η συνεκτίμηση και άλλων στοιχείων, πριν φθάσει κανείς στη διατύπωση

CFHB)· Ιω. Κίνναμος 282. 16 κε.· F. Chalandon, *Les Comnène II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, σ. 588 κε.· Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία III*, σ. 22.

14. Ιω. Κίνναμος 283. 4-11· Νικ. Χωνιάτης 172. 69-74· Θ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 148.

15. Ο Ιω. Κίνναμος 283. 11-19, γράφει: Ῥωμαῖοι δὲ αἰσθόμενοι κατόπιν αὐτῶν ἐδίωξαν, ἐγγίσαντές τε αὐτοῖς, περίπου τὸν Ἀβύδου γεγονότες παρθμὸν Μηδικῶ πυρὶ φλέξειν διεννοοῦντο, ἀλλ' ἐκεῖνοι, ἅτε τῶν Ῥωμαϊκῶν ἐθάδες ἐπιτηδευμάτων, πῖλους τινὰς ὄξει περιδεύσαντες τούτοις τε πᾶσαν περιειληφότες τὴν αὐτὴν ἐστέλλοντο θαρσαλέοι. Ῥωμαῖοι τοίνυν ἐπειδὴ μὴδὲν ἀνύσειν εἶχον (τὸ γὰρ πῦρ πορρωτάτω ἢ ἔχρην ἐπὶ τὴν βᾶριν ἀκοντιζόμενον ἢ οὐδὲ ἔφαιεν ἢ καὶ πελάσαν τοῖς πῖλοις ἀποστρεφόμενον καθ' ὑδάτων ἐσβέννυτο πεσόν), ἄπρακτοι ἀνεχώρησαν. Πρβ. τὴν περιγραφή του ἰδίου περιστατικού ἀπὸ τον Νικ. Χωνιάτη 172. 65-78.

16. Βλ. Θ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 147 κε.

μιας ολοκληρωμένης υπόθεσης σχετικά με τα αποτελέσματα της εξο-
των Λατίνων με τα όπλα και την πολεμική τακτική των Βυζαντινών.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Αλέξη Γ. Κ. Σαββίδη

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΥ ΤΩΝ ΩΠΩΝ ΣΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Ο 11ος αιώνας υπήρξε μάρτυρας μιας ταχύρρυθμης αύξησης της ισχύος της βυζαντινής αριστοκρατίας της γης, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που ακολούθησε τον θάνατο του πολέμαρχου-αυτοκράτορα Βασιλείου Β' του «Βουλγαροκτόνου» (976-1025), όταν οι περισσότερες από τις μεταρρυθμίσεις που θεσπίστηκαν την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας, ακυρώθηκαν ή περιέπεσαν σε μαρασμό. Την εποχή αυτή διάφοροι βυζαντινοί οίκοι (αριστοκρατικές ή μη οικογένειες) εμφανίζονται στο προσκήνιο και θα διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο στη σταδιακή παρακμή του βυζαντινού κράτους, είτε μέσω της ανυπάκουης στάσης τους (που συχνά ως αποτέλεσμα θα έχει την εκδήλωση στασιαστικών κινημάτων και εσωτερικής ανωμαλίας¹), είτε διαμέσου μιας καταπιεστικής κοινωνικής-οικονομικής πολιτικής την οποία οι ίδιοι άσκησαν στις περιοχές «αυθεντίας» και εξουσίας τους².

Υπήρξαν, όμως, «οίκοι» που κατά βάσιν παρέμειναν πιστοί στην εκάστοτε ηγεμονεύουσα δυναστεία επί των ύστερων Μακεδόνων (1025-1057), επί των Κομνηνο-Δουκών (1057-1081) και επί του αρχηγέτη και ιδρυτή της κομνηνείας δυναστείας, Αλέξιου Α' (1081-1118). Ένας από αυτούς τους οίκους υπήρξε εκείνος των Ωπων, των οποίων δυο επιφανή μέλη διακρίθηκαν αφενός μεν στο αντιμουσουλμανικό μέτωπο της νότιας Ιταλίας και της Σικελίας κατά το α' μισό του 11ου αιώνα, και αφετέρου στο αντινορμανδικό, στο αντιτουρκικό και αντισταυροφορικό μέτωπο στα Βαλκάνια, στο ανατολικό Αιγαίο και στη βορειοδυτική Μικρά Ασία κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα. Σημα-

1. Βλ. Α. Σαββίδη, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 13 εξ., 17-18, 22-32, 48 εξ., 55 εξ., 63 εξ., 140 εξ. του ιδ., (Α. Savvides), *Internal strife and unrest in later Byzantium, XI-XIII centuries (A.D. 1025-1261). The case of urban and provincial insurrections (causes and effects)*, *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 7 (1987) 237-73.

2. Συγκεντρωτικές σχετικές βιβλιογραφίες (με ειδικό εκτενές παράρτημα για τους περισσότερους γνωστούς οίκους της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου) τώρα στον Α. Savvides, *Bibliographical advances in Byzantine prosopography of the middle and later periods. Part one, Medieval Prosopography* 13/1 (1992) 67-154. Βλ. επίσης το εκτενές εισαγωγικό κεφάλαιο στη διατριβή του Α. Σαββίδη, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία 1189 - c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987, καθώς και την πρόσφατη διατριβή του J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance 963-1210*, Παρίσι 1990.

ντικό, πάντως, υπήρξε το πρόβλημα της ταύτισης των δύο (τριών;) γνωστών μελών της οικογένειας, που σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές ονομάζονταν Λέων και Κωνσταντίνος και ήσαν, κατά πάσα πιθανότητα, πατέρας και γιος³, έγκυρες όμως δυτικές πηγές και νεότερες μελέτες έχουν δείξει ότι και ο πρώτος Ώπος ονομαζόταν Κωνσταντίνος, οπότε η προαναφερόμενη πιθανότητα τόσο άμεσης συγγένειας χάνει οπωσδήποτε σημαντικό έδαφος.

Τα δυο γνωστά μέλη του οίκου των Ώπων υπήρξαν τα εξής:

Αρ. 1

Κωνσταντίνος (Α') (Λέων;) Ώπος (floruit 1033/34-1037/38)

Το πρόβλημα ταύτισης του αξιωματούχου αυτού, που είναι ο πρώτος γνωστός Ώπος στη βυζαντινή ιστορία και συνδέεται άμεσα με τα γεγονότα στη νότια Ιταλία και τη Σικελία ανάμεσα στα χρόνια 1033-8⁴, οφείλεται στο γεγονός ότι αποκαλείται Λέων Ώπος από τους Ιωάννη Σκυλίτση (έκδ. J. Thurn, 389, 401) και Γεώργιο Κεδρηνό (έκδ. Βόννης, Β', 503, 516-17). Ήδη, όμως, το 1904 ο Jules Gay στη θεμελιακή του μονογραφία για τις βυζαντινοϊταλικές σχέσεις την περίοδο 867-1071⁵ και το 1906 ο Gustave Schlumberger στον γ' τόμο της *Βυζαντινής εποποιίας* του⁶ τόνισαν ότι οι πληροφορίες των Βυζαντινών χρονικογράφων έρχονται σε αντίθεση με τις δυτικές πηγές, που αναφέρονται στον Ώπο ως Κωνσταντίνο. Ο Gay, μάλιστα, υπέθεσε ότι ίσως να υπήρξαν δυο Ώποι κατά τα γεγονότα στη Ν. Ιταλία και τη Σικελία κατά την τέταρτη δεκαετία του 11ου αιώνα, τους οποίους στα ευρετήριά του αποκαλεί «catapan Constantin Opos»⁷ και «stratège Léon Opos»⁸. Οι νεότερες όμως μελέτες από την ειδική ερευνητρία στα θέματα της βυζαντινής κυριαρχίας στην ιταλική χερσόνησο από τον 9ο αι. και εξής, Vera von Falkenhausen, απέδειξαν, με βάση τις καλά

3. Βλ. τα λήμματα των Ν. Καλομενόπουλου, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία ΠΥΡΣΟΥ (= ΜΕΕ)* 24 (1932) 920, Κ. Βαρζού, *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαιδεία (= ΜΣΕ)* 24 (1983) 678 και Α. Σαββίδη, *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαιδεία ΥΔΡΙΑ (= ΜΓΕ)* 55 (1988) 335· [πρβλ. του ιδ., Μανιάκης Γεώργιος, *ΜΓΕ* 37 (1985) 316, αλλά και *Μελέτες*, ό.π., σ. 173, όπου αναφέρεται απλά με το επώνυμό του].

4. Γενικά για την περίοδο της βυζαντινής παρουσίας στην Ιταλία βλ. την πρόσφατη γλαφυρή μονογραφία του Τ. Κ. Λουγγή, *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία από το θάνατο του Μεγάλου Θεοδώσου ως την άλωση του Μπάρι 395-1071 μ.Χ.*, Αθήνα 1989 (ο τελευταίος αιώνας της βυζαντινής κυριαρχίας: 1002-1071 στις σ. 225-43 και κατάλογος Βυζαντινών στρατηγών Ιταλίας από το 717 ως το 965 στον πίνακα των σ. 252-4).

5. J. Gay, *L'Italie méridionale et l'Empire Byzantin... 867-1071*, Παρίσι 1904 (ανατ. Ν. Υόρκη 1960), σ. 434-6, 451 και ευρετήριο σ. 612, 618.

6. Ελλην. μετάφρ. του Σ. Λαμπρίδου: G. Schlumberger, *Η βυζαντινή εποποιία*, τόμ. Γ', Αθήνα 1906 (ανατ. 1977), σ. 185-6 σημ. 1, 277 σημ. 3.

7. Gay, ό.π., σ. 434-5 και ευρετήριο σ. 612.

8. Ό.π., ευρετ., σ. 618.

ενημερωμένες περί των γεγονότων δυτικές πηγές (ιδίως των «Annales» του Lupus Protospatarius⁹), αλλά και αξιόλογο μοναστηριακό και σιγγιλογραφικό υλικό, ότι ο περί ου ο λόγος Ώπος ονομαζόταν Κωνσταντίνος και κατείχε τα αξιώματα του πατρικίου και του κατεπάνω Ιταλίας¹⁰. Η άποψη αυτή έχει γίνει εξάλλου αποδεκτή στη σημαντική μονογραφία του Wolfgang Felix περί των σχέσεων του Βυζαντίου με τον ισλαμικό κόσμο στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα¹¹, όπου επίσης τονίστηκε η εσφαλμένη μαρτυρία των Σκυλίτζη και Κεδρηνού περί Λέοντος Ώπου¹².

Η αποστολή του Κωνσταντίνου Ώπου (αρ. 1) στην Ιταλία σε αντικατάσταση του πρωτοσπαθαρίου και ευνούχου Ορέστη, καθώς και του πρωτοσπαθαρίου, κατεπάνω και κριτού του βήλου και του ίπποδρόμου Μιχαήλ¹³, χρονολογείται στο 1033/34¹⁴. Καθώς περιγράφουν οι Σκυλίτζης (σ. 389) και Κεδρηνός (Β', 503), ...του Ώρεστου δέ παραλυθέντος της άρχης Λέων μὲν ὁ λεγόμενος Ώπος τοῦ πεζικοῦ στρατοῦ κατάρχειν ἐκπέμπεται ἐν Ἰταλίᾳ... Μαζί του ο αυτοκράτορας Ρωμανός Γ' ο Αργυρός (1028-34) έστειλε και ισχυρό στόλο υπό την διοίκηση του πανίσχυρου ευνούχου Ιωάννη, πρώην θαλαμηπόλου του Βασιλείου Β' (Σκυλίτζης, 389 = Κεδρηνός, Β', 503). Επί βασιλείας Μιχαήλ Δ' του Παφλαγόνος (1034-41), δηλαδή μετά το 1034, ο Κωνσταντίνος αναφέρεται από τους Σκυλίτζη (σ. 400-1) και Κεδρηνό (Β', 516-17) ως ἄρχων Λογγοβαρδίας, που σημαίνει ότι κατείχε το αξίωμα του κατεπάνω των θεμάτων Απουλίας και Καλαβρίας στη νότια Ιταλία, να λαμβάνει μέρος το 1036/37 στην εμφύλια διαμάχη του Μουσουλμάνου εμίρη της Σικελίας, Αμπντ αλ-Αχάλ (ή Αφάρ) κατά του αδελφού του τελευταίου, Αμπού Χαφς, ο οποίος επι-

9. Το έργο εξέδωσε ο G. H. Pertz στα *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, τόμ. 5, σ. 51-63.

10. V. von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahr.*, Βισμπάντεν 1967, σ. 49 σημ. 374, 57, 64, 72, 88-9 αρ. 44, 185 και ευρετήριο σ. 208. Βλ. και την ιταλική μετάφραση του έργου: *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all' XI secolo*, Μπάρι 1978, ιδίως σ. 202-3. Βλ. γενικά και τη συμβολή της ιδ., *A provincial aristocracy: the Byzantine provinces in Southern Italy IX-XI century*, στον M. Angold (επιμ. έκδ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries*, Οξφόρδη 1984, σ. 211-235, καθώς και το εκτενές της κεφάλαιο στον συλλογικό τόμο *I Bizantini in Italia*, Μιλάνο 1982, σ. 1-137.

11. W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt in früheren 11. Jahr. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055*, Βιέννη 1981, σ. 187, 201 σημ. 39, 205, 206, 207.

12. Ό.π., σ. 201 σημ. 39.

13. Για τον Ορέστη βλ. Felix, ό.π., σ. 200 σημ. 32, 201 σημ. 38-9, 205 και για τον Μιχαήλ βλ. Gay, ό.π., σ. 434, Schlumberger, ό.π., Γ', σ. 185-6 (πρβλ. και σ. 277 σημ. 3), Falkenhausen, *Untersuchungen*, ό.π., σ. 88 αρ. 43, 185 και Felix, ό.π., σ. 201 σημ. 39, 205. Την αντικατάσταση του Μιχαήλ (το 1033) αναφέρει ο Lupus Protospatarius.

14. Ο εκδότης του Σκυλίτζη J. Thurn χρονολογεί την αποστολή στο 1034 (σ. 389), ενώ οι Falkenhausen, ό.π., σ. 89 με τις πηγές, και Felix, ό.π., σ. 205 υιοθετούν το 1033. Βλ. επίσης Schlumberger, ό.π., Γ', σ. 185 σημ. 1 με διόρθωση της χρονολογίας 1031 του Lupus.

χειρούσε με την βοήθεια των Μουσουλμάνων της βόρειας Αφρικής να εκδιώξει τον εμίρη αδελφό του από τις σικελικές του κτήσεις¹⁵.

Αρχικά, ο Ώπος νίκησε τον Αμπού Χαφς και τον βορειοαφρικανό εμίρη σύμμαχο του τελευταίου, τον Ομάρ, τελικά όμως αναγκάστηκε να αποχωρήσει ο ίδιος από τη Σικελία με τους 15.000 απελευθερωμένους από αυτόν Χριστιανούς αιχμαλώτους των Μουσουλμάνων, όταν βέβαια αντιλήφθηκε εγκαίρως ότι οι δυο αδελφοί είχαν συμφωνήσει να κάνουν μέτωπο για την εκδίωξη των Βυζαντινών¹⁶. Έτσι, ο Κωνσταντίνος αποσύρθηκε στη νότια Ιταλία, απ' όπου φρόντισε να επιστρέφουν στους τόπους τους οι πολυάριθμοι Χριστιανοί πρώην αιχμάλωτοι, ενώ, λίγο αργότερα, στο 1037/38¹⁷, ο ίδιος τελικά αντικαταστάθηκε στη διοίκηση του αντι-μουσουλμανικού μετώπου της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας από τον θρυλικό στρατηλάτη Γεώργιο Μανιάκη¹⁸.

Αρ. 2

Κωνσταντίνος (Β') Ώπος (*floruit c.1081- c.1097*)

Δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη πληροφορία που να συνδυάζει και να συνδέει οικογενειακά τον Κωνσταντίνο αυτόν, περί του οποίου ο Βασίλειος Σκουλάτος έχει συντάξει σχετικό λήμμα στην προσωπογραφική του διατριβή για την Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής¹⁹, με τον προηγούμενο Κωνσταντίνο (αρ. 1). Ο Κωνσταντίνος Ώπος (αρ. 2) πρωτοεμφανίζεται μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Αλέξιου Α' Κομνηνού ως στρατιωτικός αξιωματούχος και, συγκεκριμένα, ως αρχηγός του τάγματος των εξκουβίτων (Άννα Κομνηνή, έκδ. Β. Leib, Α', 151: *Ἐξήρχε μὲν οὖν τοῦ τῶν ἐξκουβίτων τάγματος Κωνσταντῖνος ὁ Ώπος...*), δηλ. της βασιλικής φρουράς, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του αυτοκράτορα κατά των Νορμανδών του δούκα της Απουλίας-Καλαβρίας, Ροβέρτου Γυισκάρδου, που πολιορκούσαν το Δυρράχιο. Ο Κωνσταντίνος έλαβε μέρος και στη μάχη του Δυρραχίου (18 Οκτωβρίου 1081), κατά την οποία οι Βυζαντινοί υπέστησαν σοβαρή ήττα²⁰.

15. Τα γεγονότα στους Schlumberger, ό.π., Γ', σ. 274 εξ., και Felix, ό.π., σ. 187 (πίν. χρονολογίας), 206 εξ. με τη σημ. 57. Οι βυζαντινές πηγές αποκαλούν τον Αμπντ αλ Αφάρ 'Απολάφαρ και τον Αμπού Χαφς 'Απόχαφ. Βλ. S. Caruso, Un nuovo toparca di Sicilia nel secolo XI, στον τόμο *Studi di Filologia Classica in Onore di G. Monaco*, IV, Παλέρμο 1990, σ. 1449-58, ιδιαίτ. σ. 1454 εξ.

16. Βλ. Gay, ό.π., σ. 436· Schlumberger, ό.π., Γ', σ. 278· Falkenhansen, ό.π., σ. 64.

17. Για τη χρονολογία αντικατάστασης βλ. Felix, ό.π., σ. 187, 207 (1037), και Falkenhansen, ό.π., σ. 72, 89 αρ. 44 (1038). Βλ. επίσης Gay, ό.π., σ. 436, 451, και Schlumberger, ό.π., Γ', σ. 278-9.

18. Βλ. Α. Σαββίδη, Μανιάκης Γεώργιος, *ΜΙΕ* 37 (1985) 315-16 (το 1037/38).

19. Β. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Λουβαίν 1980, σ. 71-3 αρ. 42.

20. Skoulatos, ό.π., σ. 71 σημ. 2, 72 σημ. 11. Για τα γεγονότα βλ. τώρα Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους, Γ': 1081-1204*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 26 εξ.

Ο Κωνσταντῖνος Ὀπος (αρ. 2) μας εἶναι γνωστός και ἀπὸ σφραγίδα, ὅπου αναφέρεται ὡς δούξ²¹. Περὶ το 1086-87²² ἔλαβε μέρος στους αγώνες της Αυτοκρατορίας κατὰ των Σελτζούκων στη βορειοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, καταλαμβάνοντας με ἐπιδρομὴν τὴν Κύζικο, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ὁποίας αναφέρεται ὡς μέγας δούξ²³. Ἀπὸ τὴν Κύζικο, στη συνέχεια, ἔστειλε ἀγῆμα τριακοσίων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι κατέλαβαν με ἐφόδο τὸ Ποιμανηνόν, συλλαμβάνοντας πολλοὺς Τούρκους αἰχμαλώτους, τοὺς ὁποῖους ἀπέστειλαν στον Κωνσταντῖνο, που με τὴ σειρά του τοὺς ἔστειλε στον Ἀλέξιο Α΄, συνεχίζοντας τὴ νικηφόρα του πορεία πρὸς τὴν Ἀπολλωνιάδα. Γύρω στο 1087 ὁ Σελτζούκος ἐμίρης Ἐλχάνης (Ιλ-Χαν) του παρέδωσε τὴν πόλιν και ἀσπάστηκε τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, ὅπως περιγράφει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ (Β΄, 80-81): Ὁ δὲ Ἐλχάνης ἀποχρῶσαν ἀπάρτι πρὸς αὐτὸν μὴ ἔχων δύναμιν τὴν μὲν πόλιν ἐθέλοντῆς παραδίδωσιν, αὐτὸς δὲ μετὰ τῶν καθ' αἷμα προσηκόντων αὐτομολεῖ πρὸς τὸν βασιλέα καὶ μυρίων μὲν ἐπαπολαύει δωρεῶν, τυγχάνει δὲ καὶ τοῦ μεγίστου, τοῦ ἀγίου φημί βαπτίσματος²⁴.

Το ἔτος 1090²⁵ συναντάμε τὸν Ὀπο (αρ. 2), ὡς υπαρχηγὸ των βυζαντινῶν ναυτικῶν δυνάμεων ὑπὸ τὴν ηγεσία του μεγάλου δουκός (ναυάρχου) Κωνσταντῖνου Δαλασσηνοῦ, νὰ λαμβάνει μέρος στις ἐπιχειρήσεις κατὰ του ἐπικίνδυνου Σελτζούκου ἐμίρη τῆς Σμύρνης, Τζαχά, στη Χίο²⁶, ἀπ' ὅπου κατόρθωσαν

21. Βλ. V. Laurent, *La Collection C. Orghidan*, Παρίσι 1952, σ. 151 αρ. 287. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Skoulatos, ὅ.π., σ. 71 σημ. 1, τὴ σφραγίδα αὐτὴ ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά κολουβδόβουλλα του ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομοματικοῦ Μουσείου*, Ἀθήνα 1917, αρ. 418, τὴν ἀποδίδει στον ἀξιωματοῦχο Κωνσταντῖνο Ἀλωπό (και ὄχι Ὀπο).

22. Ἡ 1085-6 κατὰ τὸν P. Gautier, στὴν *Revue des études byzantines* 29 (1971) 256-7 (που ἀναφέρει τὸν Ὀπο ὡς πρωτοπρόεδρο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ) βλ. ὁμως παρακάτω ἐδῶ, σημ. 28). Ὁ Skoulatos, ὅ.π., σ. 72 σημ. 4-8 μεταφέρει τὶς ἐπιχειρήσεις αὐτὲς πολὺ ἀργότερα, στὴ χρονίᾳ θανάτου του Σελτζούκου σουλτάνου τῆς Βαγδάτης, Μαλίχ Σαχ (1092). Βλ. ἐπίσης τὴν παλαιὰ θεμελιακὴ μονογραφία του F. Chalandon, *Les Comnènes, I: Essai sur le règne d'Alexis 1er Comnène*, Παρίσι 1900 (ἀνατ. Ν. Υόρκη 1960), σ. 136. Για τὴν περὶ 1092 ἀποφθ βλ. και S. Vryonis, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor... XI-XV centuries*, Παν/μιο Καλιφόρνιας 1971 (ἀνατ. 1986), σ. 116.

23. Βλ. σχετικὰ Skoulatos, ὅ.π., σ. 72 σημ. 16 με τὴν παλαιὰ ἐκδοσὴ του ἐλληνικοῦ κώδικα Nanius 27 ἀπὸ τὸν A. Mignarelli.

24. Περὶ τοῦ «Ἐλχάνη» βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Β΄, Βερολίνο 1958², σ. 124 (που τοποθετεῖ τὴν ἐποχὴ δράσεώς του γύρω στο 1095). Βλ. και Α. Σαββίδης, Ὁ Σελτζούκος ἐμίρης τῆς Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οἱ ἐπιδρομὲς του στα μικρασιατικὰ παράλια, τα νησιά του ἀνατολικοῦ Αἰγαίου και τὴν Κωνσταντινούπολιν c.1081- c.1106. Μέρος Α΄: c. 1081-1090, *Χιακά Χρονικά* 14 (1982) 14 σημ. 4 (= ἀνατύπ. στὴ συλλογὴ μελετῶν του ἰδ., *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ἀνατύπωση ἀρθρῶν 1981-1990*, Ἀθήνα 1991, σ. 76 σημ. 4).

25. Περὶ τὴν ἀνοίξτ του ἔτους αὐτοῦ. Κατὰ τὸν Κ. Βαρζό, λ. Ὀπος Κων/νος, *ΜΣΕ* 34 (1983) 678, τα γεγονότα αὐτὰ ἔλαβαν χώρα το 1092.

26. Βλ. σχετικὰ Α. Σαββίδης, ὅ.π. (σημ. 24), σ. 19-20 (= *Βυζαντινοτουρκικά...*, σ. 81-2). Skoulatos, ὅ.π., σ. 71-2 σημ. 3. Ἐπίσης τὴ μικρὴ μονογραφία του Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey... 1081-1096*, Ἀγκυρα 1966³, σ. 30 ἐξ.

να τον εκδιώξουν προσωρινά, αν και ο εμίρης εξακολούθησε να ναυλοχεί με το στόλο του κοντά στο λιμάνι του νησιού, παραμένοντας άμεση απειλή για τον βυζαντινό στόλο. Καθώς περιγράφει η Άννα Κομνηνή (Β', 111-12), όταν η ένταση της πολιορκίας του φρουρίου της Χίου από τους Βυζαντινούς κάπως χαλάρωσε, αφαιρώντας από τους πολιορκητές την ευκαιρία μιας άμεσης κατάληψης και λεηλασίας, ο Ώπος με τμήμα του στόλου επιχείρησε να εμποδίσει προσπάθεια αντιπερισπασμού του εμίρη από τη θάλασσα, το θέαμα του τουρκικού στόλου, όμως, τον έκανε να γυρίσει ανήσυχος στο λιμάνι της Χίου, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στον Τζαχά να πλησιάσει κι αυτός πολύ κοντά στο κάστρο.

Το 1094 ο Ώπος (αρ. 2) έγινε πρωτοπρόεδρος (φέρει επίσης την εποχή αυτή και τον τίτλο του πρωτονωβελισσίμου σε σφραγίδα²⁷) και συμμετέσχε στην Σύνοδο των Βλαχερνών, που κατεδίκασε τον αιρετικό επίσκοπο Χαλκηδόνα, Λέοντα (*Actes du Synode des Blachernes*, στην *Patrologia Graeca* 127, στήλ. 973 C)²⁸.

Τον Απρίλιο του 1097, ενώ ο δυτικός κόμης Ραούλ πλησίαζε την Κωνσταντινούπολη με δεκαπέντε χιλιάδες ιππείς κατά τη διάρκεια της Α' Σταυροφορίας²⁹, ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' πήρε την απόφαση να στείλει τον Ώπο και τον στόλαρχον Πηγάσιο κατά των δυτικών. Η Άννα Κομνηνή (Β', 226-7) αποδίδει την προτίμηση του πατέρα της στον Ώπο (αρ. 2) στην στρατιωτική εμπειρία, αλλά και στην ευγένεια του χαρακτήρα και του ήθους του τελευταίου (...εὐγενὴς δὲ οὗτος φρονήσει καὶ τῇ περὶ τὰ στρατιωτικὰ ἐμπειρίᾳ μηδενὸς ἀποδέων...) ³⁰. Ο Ώπος, πράγματι κατόρθωσε να εμποδίσει τον κόμη Ραούλ να προβεί σε λεηλασίες των προαστίων της βυζαντινής πρωτεύουσας, αναγκάζοντάς τον, επιπλέον, να περάσει με τις πολυάριθμες δυνάμεις του από τον Βόσπορο στην μικρασιατική ακτή, ακολουθώντας τις εντολές του ηγεμόνα του³¹. Αυτή υπήρξε και η τελευταία αναφορά στον Ώπο (αρ. 2), και γενικά στα μέλη της αξιόλογης αυτής οικογένειας του 11ου αιώνα, στις βυζαντινές πηγές.

Ιανουάριος 1992

Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

27. Βλ. V. Laurent, *Légendes sigillographiques et familles byzantines*, *Échos d'Orient* 31 (1932) 336-7. Skoulatos, ό.π., σ. 72 σημ. 14.

28. Skoulatos, ό.π., σ. 72 σημ. 9, 11. Περί του Λέοντα Χαλκηδόνα βλ. Απ. Γλαβίνας, *Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, χειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095)*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 62 εξ., 74 εξ., 80 εξ., 99 εξ., 106 εξ., 117 εξ.

29. Για τον ρόλο του κόμη αυτού βλ. S. Fassoulakes, *The Byzantine family of Raoul-Ralles*, Αθήνα 1973, σ. 9-10 αρ. 1.

30. Βλ. Skoulatos, ό.π., σ. 72. Α. Σαββίδης, λ. Ώπος Κωνσταντίνος, *ΜΓΕ* 55 (1988) 335.

31. Skoulatos, ό.π., σ. 72 σημ. 10.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ ΣΤΗ ΛΙΜΝΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΗΣ ΠΡΕΣΠΑΣ

Τα ερείπια του ναού των Αγίων (ή Δώδεκα) Αποστόλων βρίσκονται σε μικρή απόσταση ΝΑ του οικισμού του Αγίου Αχιλλείου, σε μια ομαλή πλαγιά του ομώνυμου νησιού που έλαβε το όνομα από το ιερό λείψανο του Αγίου Αχιλλείου που φυλασσόταν στην ομώνυμη, σπουδαία βασιλική η οποία υπάρχει στη μέση περίπου του μεγάλου άξονα του νησιού, πολύ κοντά στη θέση που μας ενδιαφέρει. Η τοποθεσία αυτή ονομάζεται από τους κατοίκους του νησιού «Τσέρνιτσι» (Μουριές) (ειχ. 1).

Στη νότια πλευρά του νησιού δεσπόζει ένας κωνικός λόφος ο οποίος κυριαρχεί έντονα στη γεωμορφολογική διάπλαση του νησιού και που έχει υψόμετρο 1025 μ.¹ Η στάθμη της λίμνης, η οποία δεν έχει σταθερό υψόμετρο, σε έναν από τους πλέον σύγχρονους χάρτες (1:20.000) σημειώνεται σε υψομετρική διαφορά από τη στάθμη της θάλασσας 848 μ. Συνεπώς ο λόφος έχει ύψος 177 μ. από την επιφάνεια της λίμνης. Τον λόφο αυτό θα ονόμαζα «Κωνσταντιον» από τη γνωστή αποστροφή του χειμένου του Ιωάννη Σκυλίτζη, η οποία αναφέρεται στην επιστροφή του Βασιλείου Β' μετά την κατάκτηση της Αχρίδας και τη διάλυση του πρόσκαιρου κράτους του Σαμουήλ: ... ἄρας δ' ἐξ Ἀχρίδος ἔρχεται εἰς τὴν λίμνην τὴν λεγομένην Πρέσπαν, ἐν τῷ διέναι τὸ μεταξὺ ὁρος φρούριον οἰκοδομήσας ἄνωθεν τούτου καὶ Βασιλῖδα ἐπονομάσας, καὶ ἕτερον ἐν τῇ λεχθείσῃ λίμνῃ².

Στη ΝΔ και πλέον επίπεδη πλευρά του νησιού από τους πρόποδες του λόφου μέχρι και μέσα στα καταπράσινα και γεμάτα καλαμιές νερά της λίμνης απλώνεται μια αρχαία πόλη της οποίας μάλιστα γνωρίζουμε και το όνομα, χάρη σε μια επιγραφή που βρέθηκε στο χωράφι του μακαρίτη μπάρμπα Φίλιππα Μαρκόπουλου, που βρίσκεται στο «Σπας» στην περιοχή ακριβώς όπου οι παρυ-

1. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας, ΠΑΕ (= Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας), Αθήναι 1967, σ. 55-69, πίν. 35α (= του ιδίου, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989*, [Ανάλεκτα Βλατάδων 51], Θεσσαλονίκη 1990, σ. 262).

2. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. Ioannes Thurn, Berolini 1973, σ. 359. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλο, Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα, ΔΧΑΕ (= Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας), περίοδος Δ' (4), τ. Δ' (4), Αθήναι 1964 (σ. 163-203), σ. 197 (= του ιδίου, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 235).

φές του αρχαίου οικισμού· Λύχα (και οι κάτοικοι: Λυχαῖτοι)³ (εικ. 2, 3). Ο Φ. Πέτσας έσκαψε στα ερείπια του αρχαίου οικισμού που φανερώθηκαν μετά την πτώση της στάθμης της λίμνης το 1958⁴.

Και σήμερα διηγούνται οι ντόπιοι, που έχουν χωράφια στην περιοχή, ότι όλο βρίσκουν μεγάλα πιθάρια και κεραμίδες (πλίνθους) με αρχαίες ελληνικές επιγραφές (σφραγίσματα). Πόσο εισχωρούσε ο οικισμός βαθιά στη λίμνη δεν μπορούμε να υπολογίσουμε. Είμαι βέβαιος όμως πως και η επιγραφή που βρέθηκε πριν χρόνια και εκάλυπτε την αγία Τράπεζα του βυζαντινού Ναού του Αγίου Νικολάου στην Πύλη (Βίνενη), στην απέναντι δυτική όχθη της λίμνης, προέρχεται από την ίδια πόλη, τη Λύχα⁵. ΒΔ ο οικισμός έφθανε, παρόχθια τουλάχιστον, μέχρι το σπίτι του Γιώργου Παρασκευόπουλου. Αυτό το συμπεραίνουμε από την πληροφορία του ίδιου σύμφωνα με την οποία, όταν άνοιγαν τα θεμέλια, έβγαλαν έναν αξιόλογο ρωμαϊκό βωμό, ο οποίος σήμερα βρίσκεται πλάι στο σπίτι προς τον κήπο⁶.

3. Ν. Μουτσόπουλος, Άγιος Αχιλλείος, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1966, σ. 180. Ο Ιορδ. Ιβάνωφ, Η πρωτεύουσα του τσάρου Σαμουήλ στην Πρέσπα, *Bulletin de la Societé Archéologique Bulgare* I, Σόφια 1910, σ. 70 παραθέτει σακρίφημα της επιγραφής λανθασμένο. Παρατήρησε όμως ότι πρόκειται για ελληνική επιγραφή της προχριστιανικής περιόδου. Φ. Πέτσας, Διόρθωση επιγραφής Αγίου Αχιλλείου, *Μακεδονικά*, τ. ΙΕ' (1965) 287-290· Ν. Μουτσόπουλος, Η ρωμαϊκή επιγραφή του Αγίου Αχιλλείου, *ΕΕΠΣ* (= *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής*), τ. Β' (1965) 2-13, πίν. 1-4· Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αρ. 69], Θεσσαλονίκη 1964, σ. 6, πίν. 11· του ίδιου, *Byzantinische und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus Klein - Prespa und aus Hl. German, B. - N.J.* (= *Byzantinische - Neugriechische Jahrbücher*), τ. 20, Αθήνα 1968, 1-40 (= του ίδιου, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 293, 294, εικ. 19)· Jeanne Robert et Louis Robert, *Bulletin Epigraphique*, τ. V, (1964-67), Paris, σ. 388-389, No 238· *Supplementum Epigraphicum Graecum*, τ. XXIV, Lugduni Batavorum 1969, σ. 171, αρ. 488. Το *ΚΑΙΩΝ* η *κοιλε(τ)εία* διορθώνει ο Charles F. Edson σε *[Λυ]καίων* η *πολει(τ)εία* και έτσι μάθαμε την ονομασία του αρχαίου πολισματος. Τη διόρθωση επρότεινε ο Charles Edson με βάση την επιγραφή που βρέθηκε στο χωράφι του Μπάριμπα Φίλιππα και μεταφέρθηκε στο Γυμνάσιο της Φλώρινας, η οποία αναφέρει: [... π] ο *λειταρχούντος έν Λύχη Φιλίππου*.... (*Supplementum Epigraphicum Graecum*, ό.π., σ. 172, αρ. 489). Και οι δυο επιγραφές είναι του 2ου αι. μ.Χ. Πρβλ. Φ. Πέτσα, *Χρονικά Αρχαιολογικά* 1968-1970, *Μακεδονικά*, τ. ΙΕ' (1975), αρ. 194. Το όνομα της πόλεως Λύχα το απαντούμε σε γυναικεία ονόματα, όπως σε επιγραφή λάρνακας ρωμαϊκής εποχής στην παλιά αναστηλωμένη πηγή στο γνωστό Άγισμα του Σέιχ-Σου, λίγο πιο πάνω από το άλλο σπουδαίο Άγισμα του Αγίου Παύλου. Σήμερα σώζεται η πηγή όπως την αναστήλωσε ο Τούρκος σείχης το 1759-60, σύμφωνα με την εντοιχισμένη επιγραφή εξωτερικά στην όψη. Η επιγραφή αναγράφει 'Ιουλία 'Αρρία Λύχα και.... Πρβλ. Ν. Moutsopoulos, *Monasteries outside the Walls of Thessaloniki during the period of Slav raids, Cyrillomethodianum* XI, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 140, 141.

4. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* (= *Αρχαιολογικόν Δελτίον*), τ. 17 (1961-62), πίν. 264-270. Πρβλ. *BCH*, Χρονικά, 1959, σ. 765, εικ. 5.

5. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 6, 7· του ίδιου, *Byzantinische und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus Klein-Prespa und aus Hl. German, B. - N.J.*, τ. 20 (1970) 30 (= του ίδιου, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 304).

6. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1965, πίν. 28. Ι' του ίδιου, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, ΕΕΠΣ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1969, σ. 94.

Οικοδομικά λείψανα και αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τον οικισμό της αρχαίας Λύκας βρήκαμε και μέσα στις επιχώσεις της μεγάλης βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου⁷, αλλά, όπως διαπιστώσαμε κατά την ανασκαφή, και στη μικρή βασιλική των Αγίων Αποστόλων (εικ. 4-6, σχ. 1). Η θέση του νεκροταφείου του αρχαίου οικισμού δεν έχει ακόμα επισημανθεί, αλλά ήταν οπωσδήποτε γνωστό στα μεσοβυζαντινά χρόνια γιατί διέλυσαν συστηματικά τους τάφους, που στο πλείστον ήταν κιβωτιόσχημοι, με πέντε ορθογωνικές πλακόπετρες ο καθένας, τρεις μακρόστενες με μέσες διαστάσεις: μήκος: 2,00 και πλάτος: 0,65, και δυο τετραγωνικές με μέσες διαστάσεις: 0,65x0,80⁸.

Πολλές από τις ταφόπλακες αυτές έχουν χαραγμένο στην εσωτερική τους επιφάνεια ένα υποτυπώδες ιωνικό περιστύλιο, όπως το συναντούμε, το ίδιο ακριβώς, και σε νεκροταφείο της Αγριάς στη Θεσσαλία⁹.

Τα επιμέρους στοιχεία του τάφου της Αγριάς παρουσιάζουν πολύ μεγάλη ομοιότητα με τις διακοσμήσεις των επιφανειών των πλακών του δαπέδου της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου που δημοσιεύσαμε παλιότερα¹⁰. Μέσα στο ίδιο ορθογώνιο πλαίσιο οι ίδιοι ιωνικοί κίονες με τα αυτά επιθήματα. Οι τέσσερις πλάκες είναι εξωτερικά πολύ αδρά λαξευμένες, καθώς και οι άλλες δύο του δαπέδου και της επικαλύψεως¹¹. Όπως είχαμε και εμείς διαπιστώσει από τη θέση των ιχνών του κονιάματος και τις αναθυρώσεις, οι διακοσμήσεις περιορίζονταν στο εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου, που ήταν βαθιά τοποθετημένος στο έδαφος και σκεπασμένος με τα χώματα της εκσκαφής¹². Οι τάφοι της Αγριάς ανήκουν στην ελληνιστική εποχή¹³.

Ένας άλλος βωμός βρέθηκε στους πρόποδες του λόφου, στη θέση «Μουριές». Τον είχαν μεταφέρει από το χώρο της μικρής βασιλικής των Αγίων Αποστόλων και τοποθετήσει πρόχειρα ως όριο κτήματος (εικ. 5, 7).

7. Δύο κεφάλια αγαλμάτων βρήκαμε κατά την ανασκαφή του κεντρικού κλίτους της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου (Ν. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1965, πίν. 28, 2). Τμήμα επιτύμβιου αγάλματος που βρέθηκε στις επιχώσεις του Ν. κλίτους της μεγάλης βασιλικής (Ν. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1969, πίν. 29, 1). Το ανάγλυφο σε λευκό ασβεστόλιθο έχει διαστάσεις 0,16x0,13 και πάχος 0,09, εικονίζει δύο ανθρώπινα σκέλη, πιθανώς ανδρικά, σε στάση αναπαύσεως. Πρόκειται για θραύσμα μιας επιτύμβιας στήλης που θα ανήκε στο ίδιο νεκροταφείο (ό.π., σ. 94, 95).

8. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Έρευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχιλλείο, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1965, σ. 186-193, πίν. 29, 2-3' του ίδιου, *ΕΕΠΣ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1969, σ. 93 και εικ. 17' του ίδιου, *Ανασκαφή βασιλικής Αγίου Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας*, ΠΑΕ, Αθήνα 1967, σ. 58, εικ. 2 (= του ίδιου, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 250).

9. Τιτίκα Παπαζαφείρη, Ελληνιστικός κιβωτιόσχημος τάφος Αγριάς, *Θεσσαλικά*, τ. Δ', Βόλος 1962, σ. 28-34.

10. Ν. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', ό.π., σ. 189-193.

11. Πρβλ. Τ. Παπαζαφείρη, ό.π., σ. 30, εικ. 2.

12. Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι διαστάσεις των πλακών του κιβωτιόσχημου τάφου της Αγριάς είναι ίδιες με αυτές των πλακών του Αγίου Αχιλλείου.

13. Πρβλ. Τ. Παπαζαφείρη, ό.π., σ. 32.

Ένα μέρος του αρχαίου υλικού που βρίσκεται σκόρπιο σε χτίσματα του νησιού ανήκει σ' ένα από τα ιερά της αρχαίας πόλεως που απέχει ελάχιστα (9,35μ.) από τη δυτική πλευρά του νάρθηκα του ναού των Αγίων Αποστόλων που σκάψαμε (εικ. 8-11, σχ. 2).

Η ανασκαφή που επιχειρήσαμε κατά τα τέλη Αυγούστου και τις αρχές Σεπτεμβρίου (30/8 - 5/9/1991) στα ερείπια του ναού των Αγίων Αποστόλων (Δώδεκα Απόστολοι) είχε ως αντικείμενο την επαλήθευση του σχήματος της κατόψεως τουλάχιστον του ναού με μεγαλύτερη βεβαιότητα¹⁴. Η πρόταση του Στυλ. Πελεκανίδη για μίαν αποκατάσταση της κατόψεως της βασιλικής με δυο ζεύγη κιόνων, με έντονα μεγαλύτερο το κεντρικό μεταξόνιο, ήταν για μένα ασυμβίβαστη με τον αυθεντικό τύπο μιας τρίκλιτης (καμαροσκεπάστης) βασιλικής¹⁵.

Αποδεχόμενος, σε βασικές γραμμές, την άποψη του Στυλ. Πελεκανίδη, που είχε σχεδιάσει ο αείμνηστος Χρ. Λεφάκης, με μεγάλη πείρα στο αρχαιολογικό σχέδιο, αλλά ζωγράφος ουσιαστικά, αντιπρότεινα, τότε, μια κάλυψη με τρούλλο η οποία συμβιβαζόταν περισσότερο με το συμμετρικό (τετρακίονιο) σχήμα της κατόψεως¹⁶.

Με την ανασκαφή διαπιστώθηκαν οι γενικές εσωτερικές διαστάσεις του ναού που είναι: η ανατολική: 6,00, η δυτική: 5,70, η βόρεια: 6,30 και η νότια: 6,20. Ο νάρθηκας έχει διαστάσεις 6,00x1,70. Το πάχος των τοίχων είναι 0,70 και του δυτικού τοίχου του ναού 0,65. Το κεντρικό κλίτος έχει πλάτος στο ιερό 2,40 και στη δυτική πλευρά 2,10. Τα πλάγια κλίτη: το Β. 1,06-1,10 και το Ν. 1,15 (σχ. 1).

Κατά την ανασκαφή διαπιστώσαμε ότι οι δύο τοξοστοιχίες αποτελούνται από δύο ζεύγη πεσσών και ανάμεσά τους μεσολαβεί ένα μοναδικό ζεύγος κιόνων (εικ. 12). Η βορεινή βάση βρέθηκε *in situ* και είναι βάση ιωνικού κίονα, μετα-

14. Ο αείμνηστος Στυλιανός Πελεκανίδης επισκέφθηκε για πρώτη φορά την περιοχή το 1952 και επέστρεψε το 1954 για να μελετήσει τα βυζαντινά μνημεία [πρβλ. ΑΔ 16 (1960) Χρονικά, σ. 229, 3]. Το ναό έσκαψε κατά το 1958. Στα *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας* (= Στυλιανού Μ. Πελεκανίδη, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αρ. 35], Θεσσαλονίκη 1960), σ. 79, γράφει ο Πελεκανίδης ότι ο ναός των Δώδεκα Αποστόλων «κείται κατά την βορείαν πλευράν, ἐπὶ τῆς κατωφερείας τῆς κλιτύος τοῦ γηλοφύου τῆς νηίδος», ενώ το σωστό είναι στη μεσημβρινή πλευρά. Γράφει λοιπόν ο Πελεκανίδης ότι «ἡ βασιλικὴ αὐτὴ σχεδὸν ἐξηφανίσθη ἀφ' ἐνὸς ὑπὸ φερτῶν ὕλων, ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τῶν καταρρέοντων ἐκ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου ὕδατων, ἅτινα παρέσυραν ὅλον σχεδὸν τὸ βόρειον τμήμα αὐτῆς. Πρόχειρος σκαφὴ ἀπεκάλυψε τὴν κάτωφιν τοῦ κτίσματος, ὡς καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη αὐτοῦ. Ὁρθιον ἴσταιται εἰσέτι τμήμα τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ κτιρίου καὶ δυτικῶς τοῦ νάρθηκα πρόχειρον κτίσμα, χρησιμεῖον ὡς ἀγία τράπεζα διὰ τὴν κατ' ἔτος κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τέλεσιν τῆς θείας λειτουργίας».

15. Στυλ. Πελεκανίδη, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*: «Ο κυρίως ναός διαιρείται διὰ δύο κιονοστοιχιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἑκατέρω ἀποτελεῖται ἐκ δύο κίωνων καὶ τῶν ἰσχυρῶς ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοίχου προεξεχουσῶν παραστάδων, εἰς τρία κλίτη».

16. N. Mutsopoulos, *Byzantinische und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus Kleines Prespa und aus Hl. German, B.-N.J.*, τ. 20, Αθήνα 1970, σ. 7, εικ. 18.

φερμένη, προφανώς, από το γειτονικό παγανιστικό ιερό του οποίου τμήμα του στυλοβάτη βρέθηκε σε απόσταση 9,30 μ. δυτικά του ναού (εικ. 11, 15, 16, σχ. 2, 5, 6). Η συμμετρική βάση ήταν μετακινημένη, βρέθηκε όμως μέσα στις επιχώσεις (εικ. 4).

Ένας μονολιθικός κυλινδρικός κίονας βρέθηκε πεσμένος πλάι στη βάση, θραυσμένος σε δυο άνισα τμήματα (εικ. 13). Το μεγαλύτερο είχε μήκος 1,82 και το μικρότερο 0,67. Η διάμετρος της κορυφής ήταν 0,27 και στο σημείο της θραύσεως 0,30. Του μικρού τεμαχίου αντίστοιχα οι διάμετροι στις άκρες ήταν 0,26 και 0,29 αντίστοιχα. Οι περίμετροι (2 πρ.) στις άκρες των κυλινδρικών τμημάτων ήταν: 0,94 στο κατώτερο μέρος του μεγαλύτερου κυλίνδρου και 0,85 του μικρότερου (σχ. 3). Ο δεύτερος (ο μεσημβρινός) κίονας δεν βρέθηκε μέσα στο μνημείο, αλλά έξω από την εκκλησία. Ένας άλλος ραβδωτός κίονας, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί, μετά την καταστροφή του ναού που συνέβη, όπως θα δούμε, μετά το 13ο αιώνα, έξω από την εκκλησία, ως σήμα, όπως διαπιστώσαμε, σε μεταγενέστερες ταφές, βρισκόταν σε μικρή απόσταση δυτικά του μνημείου (εικ. 8-10)¹⁷. Ο κίονας αυτός —σώζεται σε ύψος 1,86¹⁸— πιθανότατα ανήκε σε ένα ναό ή κάποιο επίσημο κτίριο του αρχαίου γειτονικού οικισμού της Λύκας και είχαν επάνω του λαξευθεί χριστιανικά σύμβολα όπως συνηθίζεται από τους Βυζαντινούς και στις περιπτώσεις μάλιστα όπου οι κίονες προέρχονται από παγανιστικά μνημεία¹⁹ (εικ. 17, 18, σχ. 7, 7α).

Πολύ κοντά στο ΝΔ πεσσό που είναι συμφυής με το δυτικό τοίχο βρέθηκε τμήμα πρωτόγονου κοσμήτη (0,56x0,08x0,011) με βάνουσα χαραγμένο γωνιώδες κυμάτιο (εικ. 19, σχ. 4).

17. Πρβλ. Σ. Πελεκανίδη, ό.π., σ. 82, εικ. 13. Ο Πελεκανίδης, κατά την πρόχειρη ανασκαφή του 1958, δεν είχε βρει τον κυλινδρικό κίονα, γι' αυτό γράφει, πιστεύοντας ότι οι ιωνικές βάσεις στηρίζονταν «ἐπὶ τετραγώνου ἐξ ἰσχυροῦ κουρασάνιου χτιστοῦ καὶ χθαμαλοῦ βάρθρου». Συγχέει δηλαδή τα λείψανα των πεσσών που βρήκε (προφανώς του ΒΔ και του ΒΑ) και πιστεύει ότι ήταν βάσεις των κίωνων. Γράφει, επίσης, ότι: «ἐκ τῶν τεσσάρων κορμῶν κίωνων δύο διεσώθησαν, ἐρριμένοι ΒΑ καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ κτίσματος... ὁ δὲ ἕτερος ἀποκεκρουσμένος ἄνω καὶ κάτω φέρει ἐντὸς τετραγώνου ἀνάγλυφον σταυρόν» (ό.π., σ. 79, 81).

18. Κάτω διάμετρος 0,30. Υπάρχει και άλλος κίονας ο οποίος στην οπίσθια όψη έχει τετράφυλλο κόσμημα, σε απόσταση 0,70 από τη βάση.

19. Αναφέρουμε τα εξής παραδείγματα από παλαιοχριστιανικά μνημεία: Στη βασιλική Α των Φιλίπων υπάρχει ανάγλυφος σταυρός (Paul Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*. Albin, Paris 1945, πίν. Χ. ε). Σε κίονα του αιθρίου της βασιλικής Α των Χριστιανικών Θηβών (Γ. Σωτηρίου, *Αι χριστιανικαὶ Θῆβαι της Θεσσαλίας και αι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1931, σ. 38, εικ. 41). Σε spolia παλαιοχριστιανικών μνημείων στο Μεσαναγρό της Ρόδου [Αναστ. Κ. Ορλάνδος, *ABME* (= *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*), τ. ΣΤ', 1948, σ. 38, εικ. 32]. Σε βυζαντινούς ναούς, όπως στην τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική της Καλαμπάκας (*Propyläen Kunstgeschichte*, τ. 3, Berlin 1968, εικ. 1526). Και στον Ταξιάρχη της Μελίδας στη Νάξο υπάρχει ανάγλυφος φυλλοφόρος σταυρός [Αναστ. Ορλάνδος, *ABME*, τ. Η' (8), 1955-56, σ. 40, εικ. 26, 27, σ. 45 του 11ου αιώνα]. Εκτός από τις κολόνες ανάγλυφους σταυρούς συναντάμε και σε αμφικιόνια διλοβων ή πολυλοβων ανοιγμάτων, όπως σε αντίστοιχο της σταυρικής βασιλικής της Θάσου [Αναστ. Ορλάνδος, *ABME*, τ. Ζ' (8), 1951-56, σ. 19, εικ. 10].

Οι διαστάσεις των χτιστών πεσσών είναι 0,62-0,67×0,65-0,70. Το «μετακίονιο» διάστημα είναι 0,90-0,95. Με τα στοιχεία αυτά που συγκεντρώσαμε, μπορέσαμε να αναστηλώσουμε σχεδιαστικά τη Β. πεσσοστοιχία-κίονοστοιχία (σχ. 36).

Οι ιωνικές βάσεις (0,47×0,475) είναι ολόσωμες και αποτελούνται από μια πλίνθο με ύψος 0,07, δύο έχινους με ύψος 0,048 το κάτω και 0,036 το ανώτερο. Μεταξύ τους μεσολαβεί σκοτία με ύψος 0,066 (εικ. 15, 16, σχ. 5, 6).

Η άνω διάμετρος της βάσεως είναι 0,385 και αντιστοιχεί με την αντίστοιχη του κυλινδρικού κίονα. Το συνολικό ύψος του κίονα είναι αυτό των δύο κυλινδρικών τμημάτων του (1,82+0,67)2,50²⁰. Το λεβητοειδές (τεκτονικό) κιονόκρανο έχει ύψος 0,26-0,27 και η πλίνθος του έχει διαστάσεις 0,42×0,40 (σχ. 8). Η κάτω διάμετρος της βάσεώς του είναι 0,37 και στο κέντρο έχει υποδοχή (οπή) για σιδερένιο σύνδεσμο (γόμφο) με διάμετρο 0,08 μ. Βρέθηκαν δύο παρόμοια κιονόκρανα με τέσσερις ιωνικές βάσεις (εικ. 15, 20).

Σε ένα σημείο, στην επιφάνεια του ημικυλινδρικού κίονα, παρατηρήσαμε την ύπαρξη μικρής οπής. Παρόμοιες οπές έχουμε επισημάνει σε έναν μεγάλο αριθμό κίωνων και σε αρχαίους και σε χριστιανικούς ναούς από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι τα νεότερα βυζαντινά χρόνια (εικ. 13-16). Πιστεύω ότι πρόκειται για μια πράξη καθιερώσεως του ναού, όπως συμβαίνει και με τη λάξευση σταυρών στους παλαιοχριστιανικούς και τους βυζαντινούς ναούς ή με την τοποθέτηση, σε κατάλληλες υποδοχές, αγίων λειψάνων²¹.

20. Ημικυλινδρικοί κίονες βρέθηκαν αρκετοί κατά την ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου. Άλλοι ήσαν εντοιχισμένοι στους ορθογωνικούς πεσσούς της βασιλικής (N. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1969, πίν. 21, 23). Η διάμετρος των κίωνων αυτών ήταν: 2R=0,34-0,38 και τα ύψη τους: 2,58-2,64-2,86-2,96 (N. K. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Δ', ό.π., σ. 138, πίν. 12, 6, 19, 1).

21. Κατά τον Ανώνυμο, ο Ιουστινιανός *ἐν ἑκάστῳ κίονι τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω ἁγίων λείψανον ἔχει ἐνθρονισμένον* Ευγεν. Αντωνιάδης, *Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας*, τ. Α', Αθήναι 1907, σ. 226. Πρβλ. και André Grabar, *Martyrium*, τ. II, 1946, σ. 304. Λείψανο σε παρόμοια υποδοχή κίονα σε καθεδρικό ναό της Δύσεως συναντήσαμε στη Madeleine στο Vezelay της Γαλλίας. Πρόκειται για τεμάχιο από το ιερό λείψανο της Αγίας Μαρίας της Μαгдаληνῆς το οποίο μεταφέρθηκε προφανώς τον καιρό των Σταυροφοριῶν στη Γαλλία από το ναό του Λαζάρου: *ἐκκλησία τῶν λεγομένων Τόπων καὶ μονῆν ἀνδρῶν εὐνούχων ἐν αὐτῇ κατεσκεύασεν ἔνθα καὶ τὸ τοῦ ἁγίου Λαζάρου σῶμα καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Μαгдаληνῆς ἀνακομίσας ἀπέθετο*, *Συνεχισταὶ Θεοφάνους* (Λέοντος και Βασιλείου), σ. 365. Πρβλ. *La Madeleine de Vezelay, Guide et plans* (Editions Franciscaines, Lescuyer, Lyon χ. χρ.). Την πληροφορία και μία ωραία φωτογραφία οφείλω στην ευγενική προσφορά του πατρός Σεραπίωνος της ιεράς μονῆς Ορμουλίας, ο οποίος σε ένα ταξίδι του στα μέρη εκείνα θυμήθηκε τα σχετικά ενδιαφέροντά μου και αποθανάτισε την πολύτιμη αὐτὴ μαρτυρία. Γνωρίζουμε τη συνήθεια να τοποθετοῦν σφραγίσματα φυλακτήρια αποτροπία στα βήσαλα τῶν κίωνων, τουλάχιστον από την εποχή του Ναβουχοδονόσορος στους Μεσοποταμιακούς ναούς, για να διασφαλίσουν στο κτίσμα την αιωνιότητα (N. K. Μουτσόπουλος, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Αρχιτεκτονικῆς. Μεσοποταμία*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 31, υποσ. 71). Σχετικά με το συμβολισμό των χαραγῶν και των επεμβάσεων σε μνημεία και δέντρα πρβλ. Mircea Eliade, *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των θρησκειῶν*, (εκδ. Ι. Χατζηνικολή)

Στην πρόθεση βρέθηκε μια βάση από πωρόλιθο με διαστάσεις $0,46 \times 0,52$ και ύψος $0,39$. Στην ανώτερη επιφάνεια υπάρχει μια ορθογωνική υποδοχή. Γύρω της το δάπεδο έχει επιστρωθεί με βήσαλα (σχ. 1).

Η κόγχη της προθέσεως έχει χορδή $0,81 = 0,84$ και βέλος $0,40 = 0,43$ (σχ. 1). Μετακινήσαμε την πώρινη βάση και διαπιστώσαμε ότι εκάλυπτε μετακομιδή. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκε το αργυρό οθωμανικό νόμισμα N1, κοπής του 1835²². Από τη μετακομιδή αυτή διαπιστώνουμε πως, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, η προσέλαση σε τόσο χαμηλό σημείο της προθέσεως ήταν δυνατή και συνεπώς η στάθμη του δαπέδου θα είχε, μέχρι τότε τουλάχιστον, ελάχιστα επιχωθεί. Επάνω στα βήσαλα του δαπέδου, μέσα στην αγκαλιά της ημικυλινδρικής κόγχης, βρέθηκε αργυρό νόμισμα N2 (1243-1278)²³ (εικ. 25). Η ημικυλινδρική κόγχη του διακονικού έχει χορδή $0,90$ και βέλος $0,90$ και δεν βρέθηκε επιστροφή στο δάπεδό της (σχ. 1). Η αφίδα του ιερού είναι ελαφρά πεταλόμορφη, η χάραξή της γίνεται με κύκλο ακτίνας $1,12$ (εικ. 21, σχ. 9).

Η θύρα της εισόδου, από το νάρθηκα στο ναό, έχει άνοιγμα $1,35$. Αντίστοιχο άνοιγμα έχει και η δυτική θύρα του νάρθηκα. Οι παραστάδες της θύρας αποτελούνται από μεγάλους πελεκημένους ασβεστολιθικούς δόμους με διατομή: $0,60 \times 0,30$, που ανήκουν, επίσης, στο γειτονικό παγανιστικό ιερό, όπως και τα αρχιτεκτονικά μέλη που βλέπουμε τοποθετημένα στην εξωτερική έδραση του μεσημβρινού τοίχου του ναού (εικ. 22-32, σχ. 1).

Ένας αρχαίος βωμός, που βρέθηκε μετακινημένος, πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί ως Αγία Τράπεζα του ναού. Είναι μαρμάρινος, έχει ύψος $0,55$ και η μορφή του διακρίνεται στην εικόνα 14.

Μετακινημένος βρέθηκε και ο μαρμάρινος αμφικιονίσκος του δίλοβου (;) παραθύρου του ιερού με μήκος $0,59$ και μέγιστη διάσταση της βάσεως $0,32$ (εικ. 23, σχ. 10-12).

Αθήνα 1981, σ. 113. Για τις προλήψεις και άλλες λατρείες που συνδέονται με χιόνους της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινουπόλεως πρβλ. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam*, I. Oxford 1929, σ. 10, σ. 179, 192-202. Θα μπορούσαμε, επίσης, να συσχετίσουμε την «πράξη» αυτή με το «ύψωμα» των δέντρων από τους ιερείς για λόγους προφυλακτικούς: Γ. Αικατερινίδης, Εαρινά έθιμα λαϊκής λατρείας από την περιοχή Σερρών, *Πεπραγμένα Αου Συνεδρίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη (IMXA) 1975, σ. 14-19· Δ.Σ. Λουκάτος, *Πασχαλινά και της Άνοιξης*, Αθήνα² 1988, σ. 140-141. Πρβλ. και J. G. Frazer, *The Golden Bough, A Study in Magic and Religion*, London² 1981, σ. 54, 57, 58.

22. Πρόκειται για αργυρό νόμισμα αντίστοιχο ενός παρά, διαμέτρου 12 χλστ, βάρους: $0,20$ γρ. Στην κύρια όψη: διανθισμένη υπογραφή Τουγράς (τουğra) του Mahmud II (1808-1839) (1223-1255 έτος Εγίρας): *Μαχμούτ Β΄ γιος του Αβδουλχαμίτ χαν (Α΄) πάντοτε νικητής (Mahmud bin Abdülhamid han el muzaffer daima)*. Πίσω όψη: *Duribe fi Konstantiniyye 1223: Εξόπη στην Κωνσταντινούπολη το 1223 (=1835)*. Ευχαριστώ το φίλο και συνάδελφο κ. Halûk Sezgin ο οποίος είχε την καλοσύνη να επιδείξει φωτογραφία, μετά τον καθαρισμό του νομίσματος, στους Τούρκους νομισματολόγους του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινουπόλεως, στους οποίους οφείλεται και η ταύτιση.

23. Πρόκειται για αργυρό δηνάριο του Ούροση Α΄ (1243-1276).

Στο μαρμάρينو αυτόν αμφικιονίσκο ανήκει και το τεκτονικό κιονόκρανο που βρέθηκε επίσης ανάμεσα στις επιχώσεις της ανατολικής πλευράς εξωτερικά. Έχει την ίδια μέγιστη διάμετρο βάσεως (0,32) και διαστάσεις πλίνθου: 0,30x 0,64 και ύψος 0,22 (εικ. 24, 26)²⁴.

Το δάπεδο του ναού έχει επικαλυφθεί με ορθογωνικές, μεγάλων διαστάσεων μαρμαρόπλακες²⁵, όπως αναφέραμε, παρόμοιες με αυτές του δαπέδου της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου²⁶ (σχ. 1). Πιστεύω πως όλο αυτό το υλικό προέρχεται, όπως και παλιότερα είχα αποδείξει, από κιβωτιόσχημους τάφους²⁷ του αρχαίου γειτονικού οικισμού της Λύκας²⁸.

Στο σημείο αυτό αναφέρουμε ότι σε δέκα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια της πλακοστρώσεως του δαπέδου, σε μικρή απόσταση από τη ΝΑ γωνία του ΒΑ πεσσού βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Ν3, λατινική απομίμηση του 13ου αιώνα²⁹ (εικ. 25,1).

Ο νάρθηκας του ναού έχει στενή διάσταση 1,70 και μήκος 5,65. Στη ΝΔ γωνία του παρατηρήσαμε υπερβολικά μεγάλων διαστάσεων λίθους (1,72x0,80, 1,15x0,70) που προέρχονται, προφανώς, από το στυλοβάτη του γειτονικού παγανιστικού ιερού (εικ. 22, 28). Η τοιχοποιία της εκκλησίας, όπως ήδη επισημάναμε, διανθίζεται με το οικοδομικό υλικό που μεταφέρθηκε από το γειτονικό ναό του αρχαίου δωδεκαθέου (εικ. 27-32).

Άραγε η επιλογή της ονομασίας του χριστιανικού ναού είναι δυνατόν να έχει κάποια σχέση με το όνομα της αρχαίας θεότητας; Πάντως και στην επιλογή της θέσεως έπαιξε ρόλο η γειτονία. Πρόκειται άραγε για μιαν ακόμα προσπάθεια της Εκκλησίας να εξαλείψει και από τις απομακρυσμένες αυτές περιοχές κάθε ίχνος παγανιστικών δρωμένων;

Το αρχαίο υλικό βλέπουμε να χρησιμοποιείται στα πιο κρίσιμα σημεία της εδράσεως του ναού, όπως είναι η ΝΔ γωνία (εικ. 28, 42) και η βάση του νότιου τοίχου. Το λίθινο υλικό είναι άμορφο, ασβεστολιθικό, από κάποιο γειτονικό πρόχειρο λατομείο ή στην καλύτερη περίπτωση από τα λατομεία της γειτονικής Κρίνας. Ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα. Τους αρτιότερα πελεκημένους (αρχαίους) λίθους χρησιμοποίησαν στους λαμπάδες των θυρών (εικ. 33).

Ο τρόπος δομής, σε σημεία που διατηρούνται σε ορισμένο ύψος, δεν πα-

24. Πρβλ. απεικόνιση του αμφικιονίσκου στον Σ. Πελεκανίδη, ό.π., σ. 81 εικ. 12.

25. Μέγιστες διαστάσεις: 1,77x0,65, 1,85x0,63, 2,00x0,68, 1,83x0,65, 1,82x0,60, 1,80x0,63, 1,90x0,76, 2,05x0,71, 2,00x0,68 κ.λ.π.

26. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Έρευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχιλλείο, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1965, σ. 121, εικ. 2, πίν. 19, πίν. Γ'.

27. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', ό.π., σ. 188-194, εικ. 19-24.

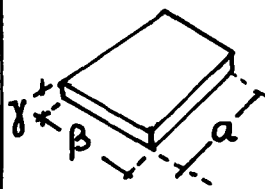
28. Βλ. ό.π., σ. 186-194.

29. Ευχαριστώ και από εδώ θερμά τη Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών κ. Μάντα Οικονομίδου και τη συνεργάτιδά της κ. Μίνα Γαλάνη για τις ταυτίσεις των νομισμάτων.

ρουσιάζει καμιά ιδιαίτερη επιμέλεια. Πολύ σπάνια παρατηρούμε την τυχαία, σχεδόν, χρησιμοποίηση θραυσμάτων (σπαραγμάτων) βησάλων. Χαρακτηριστικό άλλωστε και αυτό το δεδομένο των βυζαντινών μνημείων του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα³⁰ (εικ. 33).

Δυστυχώς δεν διασώθηκε τόξο ανοίγματος ώστε να μπορέσουμε να βοηθηθούμε από τη μορφή του και τη διάταξη των βησάλων του στη χρονολογία του μνημείου (εικ. 34, 35, σχ. 13). Έτσι παραμένει μοναδικό δεδομένο για τη χρονολόγηση του ναού η τυπολογία της κατόψεως.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΒΗΣΑΛΩΝ						
Βασιλική Αγίων Αποστόλων						
α		β		γ		
min	max	min	max	min	max	
0,26	0,33	0,38	0,46	0,42	0,056	
Βασιλική Αγίου Αχιλλείου						
0,40	0,44	0,40	0,44	0,035	0,05	

Οι διαστάσεις των βησάλων που χρησιμοποιήθηκαν στο ναό, πιθανότατα για την κατασκευή των τόξων, ποικίλλουν σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα: α: (0,26-0,33) × β: (0,38-0,46) και πάχος γ: (0,04-0,056). Σε δεύτερη χρήση βλέπουμε να χρησιμοποιούνται βήσαλα και στην κάλυψη των κενών τμημάτων που απομένουν ανάμεσα στις μεγάλες μαρμαρόπλακες του δαπέδου (εικ. 34, 35, σχ. 13).

Τα βήσαλα αυτά συνήθως έχουν στη μία τους επιφάνεια ένα σχήμα Χ μέσα σε πλαίσιο κατασκευασμένο με το δάχτυλο του κεραμοποιού και σπανιότερα κάποια ελλειπτικά σχήματα που συναντήσαμε και στη δομή της τοιχοποιίας του Αγίου Στεφάνου της Καστοριάς³¹ (εικ. 34). Τα βήσαλα, εάν δεν μιμούνται

30. Αναμφισβήτητη η απουσία βησάλων στη δομή της τοιχοποιίας αποτελεί στοιχείο αρχαϊκότητας. Τη μορφή αυτή δομής εκκλησιαστικών μνημείων συνήθως την απαντούμε σε ναούς από τα μέσα του 8ου μέχρι τα μέσα του 9ου αιώνα, όπως λ.χ. στην «Επισκοπή Ευρυτανίας». Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, *Εκκλησίες Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 15, υποσ. 5, όπου η σχετική βιβλιογραφία. Παν. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα καί την Ήπειρο από το τέλος του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 183. Και ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, έξω από την Καστοριά, εμφανίζει ολική εξωτερική επένδυση με λίθινη τοιχοποιία, με απόλυτη απουσία βησάλων μέσα στη μάζα της τοιχοποιίας (Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι., σ. 15). Ο Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη, στον οποίο επίσης απουσιάζουν βήσαλα από τη δομή της τοιχοποιίας, χρονολογείται από τον Βοκοτόπουλο στο α' μισό του 9ου αιώνα (Παν. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 116). Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, *ΚΔ' Δημήτρια: Γ' Επισημοποιητικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, από της ιουστινιανείας εποχής έως και της μακεδονικής δυναστείας [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς εκδόσεις, αρ. 6], Θεσσαλονίκη 1991, σ. 145, όπου αναφέρονται αναλυτικά τα σχετικά χρονολογημένα παραδείγματα.

31. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 219,

πολύ παλιότερα υποδείγματα, που τα συναντούμε και αλλού³², τότε προέρχονται ενδεχομένως από παλαιοχριστιανικά, ακόμα και από ρωμαϊκά μνημεία, κρίνοντας ιδίως από τη διάσταση του πάχους τους (εικ. 34, 35, σχ. 13).

Εκτός από τα μεγάλα βήσαλα συναντήσαμε κεράμους στρωτήρες με μεγάλες σχετικά διαστάσεις (χορδή: 0,19-0,21 και μήκος: 0,42-0,44) (εικ. 36). Οι παλιότεροι καλυπτήρες κέραμοι (καβαλάρηδες) έχουν τριγωνική διαμόρφωση³³, αντίθετα οι νεότεροι έχουν καμπύλη τη ράχη τους³⁴ (εικ. 36, 43, σχ. 14, 15).

Δεν βρέθηκαν ίχνη τοιχογραφιών στους τοίχους παρά ελάχιστα σπαράγματα ανάμεσα στις επιχώσεις του ναού. Ένα στρώμα λευκής λεπτόκοκκης σκόνης που παρατηρήσαμε σε χαμηλό ύψος, αλλά σε κάποια απόσταση από τη στάθμη του δαπέδου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη ότι ο ναός παρέμεινε απροστάτευτος, μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά και σιγά-σιγά ο «έφ' ύγροϊς» ζωγραφικός διάκοσμος καταστράφηκε (εικ. 37, σχ. 16).

Στην προσπάθεια προσδιορισμού της εποχής της καταστροφής θα μπορούσε να μας βοηθήσει το μικρό χάλκινο νόμισμα N3 που βρέθηκε στο δάπεδο, στην περιοχή του ιερού της εκκλησίας, που όπως είδαμε είναι μια λατινική απομίμηση του 13ου αιώνα, και το N2 που βρέθηκε στην κόγχη της προθέσεως (αργυρό δηνάριο του Ούροση Α', 1243-1276). Μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα, συνεπώς, ο ναός βρισκόταν σε λειτουργία (εικ. 25,2).

Θα πρέπει να ανατρέξουμε στις σχέψεις και τις προτάσεις μας όταν ερευνούσαμε την καταστροφή της γειτονικής μεγάλης ξυλόστεγης βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου. Είχαμε, τότε, βασιστεί σε ορισμένα δεδομένα και από τον τάφο του Αγίου Αχιλλείου που είχαμε βρει στο διακονικό της βασιλικής. Ένα αργυρό νόμισμα του Βαγιαζίτ Α' (1384-1402) που βρέθηκε ανάμεσα σε πολλά άλλα νομίσματα, στον τάφο του διακονικού, αποδειχνει ότι η βασιλική την εποχή αυτή βρισκόταν σε λειτουργία. Μπορούμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι ετελείτο λατρεία στο ναό και μέχρι το 1410 τουλάχιστον, βασιζόμενοι στη χρονολογία του δεύτερου αργυρού οθωμανικού νομίσματος του Σουλεϊμάν (1403-1420), που βρέθηκε, επίσης στον τάφο³⁵. Η χρονολογία «ς' λΜΓ'» (=1435)³⁶ σε ενθύμηση στην παρειά του τρίλοβου παραθύρου του ιερού βή-

εικ. 195.

32. Ο Άγιος Στέφανος της Καστοριάς, όπως υποστηρίζαμε πρόσφατα (*Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, σ. 299, 304), ιδρύθηκε το έτος 889/90.

33. Πρβλ. αντίστοιχους που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της γειτονικής βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', πίν. 20, 2.

34. Πρβλ. αντίστοιχα κεραμίδια στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', σ. 215 (όπου πίνακας με διαστάσεις κεραμιδιών), σ. 216 και εικ. 35.

35. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου*, *ΕΕΠΣ*, τ. Δ', 1969, σ. 185, 187.

36. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, *ΕΕΠΣ*, τ. Δ', 1969, σ. 259, εικ. 45.

ματος, επάνω από το σύνθρονο, αποτελεί, ίσως, την έσχατη μαρτυρία, ότι ο ναός δεν βρισκόταν πια σε λειτουργία.

Επανερχόμαστε στα σπαράγματα των τοιχογραφιών του ναού. Τα ίχνη τα οποία μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε και να φωτογραφίσουμε δεν ήταν δυνατό να μας βοηθήσουν ιδιαίτερα εξαιτίας των ελάχιστων διαστάσεών τους. Τα χρώματά τους όμως που διατηρήθηκαν ζωηρά (κιννάβαρι, ώχρες, πορφυρό και πράσινα) μας θύμισαν, έντονα, αντίστοιχα σπαράγματα τοιχογραφιών που συγκεντρώσαμε κατά την ανασκαφή της βασιλικής με την «κιστέρνα» στην ακρόπολη του κάστρου της Ρεντίνας που υποθέτουμε ότι η ανέγερση και ανιστόρησή της θα έπρεπε να τοποθετηθεί περί τα τέλη του 10ου αιώνα, την εποχή, δηλαδή, που παρατηρείται μια θελημένη (καθοδηγημένη) αναβίωση του παλιού οικισμού και με τη μεταφορά της έδρας της επισκοπής της Λητής στη νέα της θέση στη Ρεντίνα και τη μετονομασία της σε επισκοπή Λητής και Ρεντίνης³⁷.

Εξωτερικά από το ναό, σε μικρή απόσταση, όπως δείχνουν οι φωτογραφίες, υπήρχε τοποθετημένη πρόχειρα η ραβδωτή αρχαία κολόνα, προφανώς, όπως ήδη αναφέραμε, ως σήμα κάποιων ταφών (εικ. 38). Πραγματικά η ανασκαφή επαλήθευσε γρήγορα την υπόθεσή μας αυτή και σε βάθος -1,35, περίπου, από την ανώμαλη επιφάνεια του εδάφους στο σημείο αυτό βρέθηκαν ταφές και μετακομιδές (εικ. 38, 39, σχ. 17). Οι ταφές όμως αυτές απέχουν πολύ χρονικά από την εποχή λειτουργίας του ναού και συνδέονται οπωσδήποτε με το γειτονικό οικισμό των χρόνων της τουρκοκρατίας, ο οποίος και συνεχίζει το βίο του μέχρι σήμερα έχοντας ως ενοριακό ναό του το γειτονικό με τη μεγάλη βασιλική, βυζαντινό ναό του Αγίου Γεωργίου³⁸, όπου και το κοιμητήριο του οικισμού (σχ. 17).

Οι επεμβάσεις αυτές σχετίζονται και με την άλλη μετακομιδή που επισημάναμε κάτω από τη βάση της προθέσεως που, από το ασημένιο νόμισμα του Μαχμούτ Β', χρονολογείται ακριβώς (από την αναφορά της χρονολογίας κοπής του) στα 1835 (εικ. 25,3).

Την περίοδο αυτή παρατηρούμε μιαν ιδιαίτερη δραστηριότητα στο νησί, βασισμένοι στην κατασκευή τριών δεσποτικών εικόνων στο γειτονικό ναό του Αγίου Γεωργίου με χρονολογία 1834. Στην εικόνα την Παναγίας Βρεφοκρα-

37. N. Moutsopoulos, *Le Bourg byzantin de Redina. Contribution à la topographie historique de Mygdonie*, *Balkan Studies* 24, 1, Thessaloniki 1983, σ. 15 (= του ίδιου, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα*, ό.π., σ. 499)· του ίδιου, *La vie quotidienne dans une agglomération byzantine fortifiée en vertu des resultats des fouilles*, *Βυζαντιακά*, τ. ΣΤ' (6), Θεσσαλονίκη 1986, σ. 39· του ίδιου, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των Βυζαντινών μνημείων της περιοχής* (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών), τ. Β', Θεσσαλονίκη 1989, σ. 1108.

38. N. K. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 4· του ίδιου, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου*, *ΕΕΠΣ*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1972, σ. 398 εξ., και του ίδιου, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στην μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής* (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών), τ. Β', Θεσσαλονίκη 1989, σ. 828.

τούσας υπάρχουν επιγραφές, με λευκά γράμματα σε ερυθρό κάμπο: *δέησις του δούλου του Θεού. Στέριου / ιερώνς.: έκ Γέρ/μανι.* Στη δεσποτική εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου διαβάζουμε: *1834: Ιανου/αρίου: 25 / έπι- τρωπεύον / Τάσω:*³⁹.

Στην κάτοψη του ναού των Αγίων Αποστόλων διαπιστώσαμε ότι οι εσωτερικές αναλογίες του ορθογωνίου παραλληλογράμμου είναι $ΑΔ:ΑΒ=1,07$, ενώ μέχρι τη γένεση της αφίδας του ιερού βήματος στο τμήμα της κατόψεως που απομένει είναι τετράγωνο.

Παράλληλα παρατηρήσαμε ότι ο προσδιορισμός του σημείου Ε της ΝΔ γωνίας του νάρθηκα γίνεται με τη βοήθεια της διαγωνίου ΑΓ του ορθογωνίου ΑΒΓΔ και έτσι το νέο ορθογώνιο που προκύπτει, το ΑΒΖΕ έχει αναλογία $\sqrt{2}$ (σχ. 18). Η θέση του εγκάρσιου άξονα, επίσης, του ζευγαριού των κιόνων διέρχεται από το σημείο τομής των διαγωνίων του τετραγώνου (Α'Β'ΓΔ), που, όπως αναφέραμε, σχηματίζεται όταν αφαιρεθεί ο συμβολικός χώρος του ιερού. Οι ίδιες αναλογίες και οικοδομικές χαράξεις ισχύουν στην κάτοψη του ναού του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως στην Καστοριά⁴⁰ (σχ. 19).

Στο ναό του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως βλέπουμε πως το περίγραμμα της κατόψεως του κυρίως ναού είναι τετράγωνο και ότι το εσωτερικό ορθογώνιο που δημιουργείται με την προσθήκη του νάρθηκα έχει αναλογίες «χρυσής τομής» ($\emptyset$), δηλαδή αρμονικές αναλογίες και το εξωτερικό ορθογώνιο έχει αναλογίες $\sqrt{2}$ ⁴¹ (σχ. 19).

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν αποτελούν «αισθητικές αναζητήσεις» αναλογιών, αλλά διαπιστώσεις των τεκτονικών γνώσεων των Βυζαντινών μαϊστόρων, που τους εξυπηρετούσαν στη χάραξη επάνω στο έδαφος του αρχιτεκτονικού σχεδίου (σακαρίφου)⁴².

Οι ίδιες εσωτερικές χαράξεις στην κάτοψη ισχύουν και στον Άγιο Στέφανο της Καστοριάς του οποίου τετράγωνη, επίσης, είναι η κάτοψη και η αναλογία $\sqrt{2}$ σχηματίζεται στο εσωτερικό ορθογώνιο, μετά την προσθήκη του νάρθηκα, στην αρχική κάτοψη⁴³ (σχ. 20).

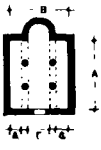
39. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, ΕΕΠΣ*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1972, σ. 402, εικ. 125 (σ. 401), εικ. 126 (σ. 401), πίν. 92.

40. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, σ. 114, εικ. 101, σ. 477, εικ. 419.

41. Ο Djordje Stričević, που ασχολήθηκε με τις αναλογίες των κατόψεων των βασιλικών του 9ου - 10ου αιώνα, διαπιστώνει πολύ «εκλαϊκευμένο» το λόγο των δύο πλευρών: $1:\sqrt{3} \cdot Dj$. Stričević, *Meister der Baukunst des VI. Jahrhunderts im Ostillyricum, Actes du Xe CIEB (= Congrès International d'Etudes Byzantines)*, Istanbul 1957, σ. 177, και του ιδίου, *La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique dans les pays centrales des Balkans au IXe-XIe siècles, Actes du XIIe CIEB*, I. Beograd 1963, σ. 174· Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, σ. 477.

42. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 477.

43. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 478, εικ. 420.

	ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΝΑΛΟΓΙΩΝ ΚΑΤΟΨΕΩΣ ΤΡΙΚΛΙΤΩΝ ΘΟΛΟΣΚΕΠΑΣΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ				
ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΝΑΟΥ	Α : Β	Γ : Δ	Αψίδες ιερού	Εμβαδό/τ.μ. χωρίς / και με το νάρθηκα	Χρονολογία
1. Παρηγορήτισσα Άρτας αρχαιότερος ναός	0.93	2.00	3 ημικυκλικές	19.3/30.6	
2. Άγιος Στέφανος Καστοριάς	0.98	1.71	Μοναδική ημιεξαγωνική	35/48	~890
3. Ταξιάρχης Μητροπόλεως Καστοριάς	1.00	1.50	Μοναδική ημικυκλική	/ 48	~900
4. Άγιος Ευθύμιος Θεσσαλονίκης	1.00	1.65	Μοναδική ημικυκλική	32.8/-	~900
5. Αγία Σοφία Τραπεζούντος αρχαιότερος ναός	1.00	1.23	3 ημικυκλικές	36/-	
6. Άγιοι Απόστολοι Πρέσπας	1.07 (1.00)	2.08	3 ημικυκλικές	36.5/46.7	
7. Αγία Άννα (Küçük Ayavasil) Τραπεζούντος	1.46	1.47	3 ημικυκλικές		884-5

Οι αυτές αναλογίες ισχύουν και στο παρεκκλήσι της μεγάλης βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, του Αγίου Ευθυμίου, στη Θεσσαλονίκη. Η κάτοψη δημιουργεί ένα βασικό τετράγωνο, η αλληλοτομία των διαγωνίων των επιμέρους ορθογωνίων προσδιορίζουν καίρια σημεία της κατόψεως (σχ. 21)⁴⁴. Και τα τρία αυτά μνημεία, που εξετάσαμε, έχουν χρονολογηθεί περί το 900⁴⁵.

Η παρατήρηση, επίσης, των αναλογιών της κατόψεως σε βασιλικές του ίδιου τύπου μάς οδηγεί στις εξής διαπιστώσεις:

Η κάτοψη των έξι εκκλησιών είναι ουσιαστικά τετράγωνα. Τη δρομικότητα αποκτούν οι ναοί με την προσθήκη κιονοστοιχιών (πεσσοστοιχιών ή μικτού συστήματος). Αρχαιότερα παραδείγματα θα μπορούσαν να θεωρηθούν αυτά που η διάσταση πλάτους είναι ελαφρότερα μεγαλύτερη από εκείνη του μήκους. Άλ-

44. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, *ΚΔ' Δημήτρια. Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη από της ιουστινιανείου εποχής έως και της μακεδονικής δυναστείας* [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς εκδόσεις, αρ. 6], Θεσσαλονίκη 1991, σ. 160, ικ. 7.

45. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, σ. 201, 304· του ίδιου, Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ευθυμίου στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, ό.π., σ. 155.

λωστε αυτή η παρατήρηση ισχύει και για ναούς που ανήκουν στον εγγεγραμμένο σταυροειδή τύπο⁴⁶.

Ο λόγος της διαστάσεως του πλάτους του κεντρικού κλίτους με τον αντίστοιχο των πλαγίων έχει δευτερεύουσα σημασία και βλέπουμε να ποικίλλει από 1,28-2,08. Η μορφή των κιονοστοιχιών, δηλαδή το κατεξοχήν δεδομένο, που αποδίδει και τον αρχιτεκτονικό τύπο στο μνημείο, ποικίλλει.

Στον αρχαιότερο ναό πλάι στην Παρηγορήτισσα της Άρτας με εσωτερικές διαστάσεις (4,60x4,20) υπάρχουν δύο ζευγάρια κιόνων⁴⁷ (σχ. 22). Στον Άγιο Στέφανο Καστοριάς υπάρχει μοναδικό ζευγάρι μακρόστενων πεσσών⁴⁸ (σχ. 20). Στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως Καστοριάς δυο ζευγάρια κιόνων⁴⁹ (σχ. 19). Στον Άγιο Ευθύμιο, το γνωστό παρεκκλήσι, στη ΝΑ εξωτερική πλευρά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, ουσιαστικά δύο ζευγάρια κιόνων. Ένα τρίτο εκτελεί χρέη δυτικών πεσσών. Εδώ εμφανίζεται και ένα ζευγάρι πεσσών οι οποίοι διαχωρίζουν το ιερό από τον υπόλοιπο ναό⁵⁰ (εικ. 21).

Στον αρχαιότερο ναό που βρίσκεται εξωτερικά, σε μικρή απόσταση από τη βόρεια πλευρά της Αγίας Σοφίας της Τραπεζούντας⁵¹, δυο ζευγάρια πεσσών διαχωρίζουν τον εσωτερικό χώρο σε τρία κλίτη. Επειδή ο ναός έχει καταστραφεί και διατηρούνται μόνο τα θεμέλιά του (εικ. 40, 41, σχ. 23), θα μπορούσε κάποιος να ισχυρισθεί, παρατηρώντας την εσωτερική διάταξη και ιδίως τα δυο ζευγάρια πεσσών στο εσωτερικό της Β. και Ν. πλευράς, ότι καλυπτόταν στο κέντρο με τρούλλο. Την πρόταση αυτή την απορρίπτουμε, γιατί πιστεύουμε ότι, παρ' όλη την ισχυρή παρουσία των δύο ζευγών πεσσών, πρόκειται για μια μικρή βασιλική, επειδή ο κεντρικός χώρος δεν είναι τετράγωνος αλλά παραλλη-

46. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ο Ταξιάρχης των Καλυβίων παρά την Κάρυστον. Τεκτονική και μορφολογική ανάλυση, *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών*, τ. Η', Αθήνα 1961, σ. 217, εικ. 8, σ. 235-248· του ιδίου, *Harmonische Bauschnitte in den Kirchen vom Typ kreuzförmigen Innenbaus im griechischen Kernland*, *BZ* (= *Byzantinische Zeitschrift*), τ. 55, München 1962, σ. 274-291· του ιδίου, *Μορφολογικές παρατηρήσεις και αρμονικές χαράξεις στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς*, *Χρονικά Αισθητικής*, τ. II, Αθήνα 1963, σ. 119-130 πίν. Α'-ΣΤ'.

47. Πρβλ. Αναστ. Κ. Ορλάνδο, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, 1963, σ. 22, εικ. 15. Ο Ορλάνδος θεωρεί ότι η κάτοψη του ναού ανήκει στον τύπο των απλών τετρακλιώνων ναών. Και ότι αυτός ανήκει στο 12ο αιώνα με βάση μόνο ένα βυζαντινό όστρακο (ό.π., σ. 23): «Ίσως δὲ ἐντὸς τοῦ 12ου μ.Χ. αἰῶνος ὡς συνάγω ἐξ εὐρεθέντος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ναΐσκου θραύσματος πινακίου κοσμομύμνου δι' ὠραίου ἔγχαράκτου ἐξαφύλλου ρόδακος ἐπὶ κιτρίνου γανώματος...». Ἀσχετα με το ότι και το όστρακο, όπως το περιγράφει ο Ορλάνδος, θα μπορούσε να χρονολογηθεί σε μιαν αρχαιότερη εποχή, αυτό δεν αποτελεί ικανό τεκμήριο για τη χρονολόγηση του ναΐσκου του οποίου όλα τα στοιχεία συνηγορούν για μια πολύ παλιότερη χρονολογία και στο ότι πιθανότατα ανήκει στον τύπο των μικρών δρομικών καμαροσκέπαστων βασιλικών που εξετάζουμε.

48. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, ό.π., σ. 209, εικ. 184.

49. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 114, εικ. 101.

50. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, ό.π., σ. 160, εικ. 7.

51. David Talbot Rice, *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*, Edinburgh Univers. Press 1968, σ. 9, εικ. 1.

λόγραμμα και για αυτήν την εποχή αυτό έχει σημασία. Άλλωστε τα ζευγάρια αυτά των πεσσών θα μπορούσαν κάλλιστα να χρησιμεύουν ως ποδαρικά ενισχυτικών τόξων (εικ. 40, σχ. 23).

Στην κάτοψη των Αγίων Αποστόλων, όπως είχε δημοσιευθεί από το Στυλ. Πελεκανίδη⁵² με δύο ζεύγη κιόνων, είχα και εγώ πιστέψει παλιά ότι πιθανότατα ο τετράστυλος αυτός ναός καλυπτόταν με κεντρικό τρούλλο⁵³. Με την ανασκαφή όμως του 1991, μπορέσαμε να αποκαταστήσουμε την κάτοψη στο σωστό της τύπο, με δύο ζεύγη πεσσών και τον εγκάρσιο άξονα με ένα ζευγάρι κιόνων (σχ. 1).

Ας δούμε όμως και ένα άλλο αξιόλογο μνημείο που εμφανίζει, σε γενικές γραμμές, τα μορφολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά της ομάδας των δρομικών θολωτών βασιλικών που εξετάζουμε. Πρόκειται για την Αγία Άννα της Τραπεζούντας, περισσότερο γνωστή ως Kūsiuk Aya Vasil.

Και η Αγία Άννα έχει στο εσωτερικό της ένα ζευγάρι κιόνων και ένα ζευγάρι πεσσών. Έχει όμως και κάτι άλλο επίσης που συνηγορεί στην άποψη που εκθέσαμε προηγουμένως, ότι δηλαδή ο ναΐσκος πλάι στην Αγία Σοφία της Τραπεζούντας είναι βασιλική και όχι εγγεγραμμένος σταυροειδής ναός. Πρόκειται για το μοναδικό ζευγάρι πεσσών που βλέπουμε στην κάτοψη στο Β. και Ν. τοίχο που είναι ποδαρικά, όπως άλλωστε είχαμε υποθέσει, του μοναδικού ενισχυτικού τόξου⁵⁴ (σχ. 24).

Οι εσωτερικές αναλογίες της Αγίας Άννας είναι 1,46, δηλαδή έχει ιδιαίτερα μακρόστενο σχήμα. Έχει όμως τρεις ημικυκλικές κόγχες, όπως ακριβώς και οι Άγιοι Απόστολοι, ο ναΐσκος πλάι στην Παρηγορήτισσα της Άρτας και ο αρχαιότερος ναός πλάι στην Αγία Σοφία της Τραπεζούντας.

Η Αγία Άννα είναι με ασφάλεια χρονολογημένη από επιγραφή που βρίσκεται στο υπέρθυρο της μεσημβρινής θύρας το έτος 884-885⁵⁵.

Στην κάτοψη της Αγίας Άννας βλέπουμε ουσιαστικά διαφοροποιημένο το ιερό, όχι μόνο από την απομάκρυνση του ζευγαριού των Α. πεσσών, αλλά και από τη διαφοροποίηση του ολικού πλάτους (σχ. 24, 25, 1). Μια παρόμοια διαφοροποίηση ποτέ δεν έχουμε επισημάνει σε εκκλησιαστικά μνημεία της εποχής στον ελλαδικό χώρο, εκτός των γνωστών ομάδων που βρίσκονται στις βουλγαρικές πρωτεύουσες: την Πλίσκα και την Πρεσλάβα⁵⁶ (σχ. 26, 27).

52. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, ό.π., σ. 81, 82.

53. N. Mutsopoulos, ό.π., Β. - Ν. J., τ. 20, 1970, σ. 17, εικ. 18.

54. Selina Ballance, *The Byzantine Churches of Trebizond, Anatolian Studies*, X, 1960, σ. 154, εικ. 8.

55. G. Millet, *Les monastères et les églises de Trébisonde, BCH, XIX, (1895), 434*· Anthony Bryer and David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 1985, σ. 218, και υποσ. 255.

56. Αναφέρω ενδεικτικά τα εξής παραδείγματα: Στην Πρεσλάβα, τις βασιλικές Νο 1 και Νο 4 και στην Πλίσκα, τις βασιλικές Νο 5, Νο 25 και Νο 36. Πρβλ. Nik. Mavrodinov, *Starobălgarskoto*

Πιστεύω ότι το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό σε έναν ναό της Τραπεζούντας χρονολογημένο με ακρίβεια το 884/5 έχει μεγάλη σημασία, μια και οι συνάδελφοι Βούλγαροι επιστήμονες διαβλέπουν συχνά ανατολίζουσες, ακόμα και αρμενικές επιδράσεις στα μνημεία του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου⁵⁷. Άλλωστε και η δομή των μνημείων της Πρεσλάβα μοιάζει υπερβολικά με αυτή τη μικρή βασιλική της Τραπεζούντας που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την Αγία Σοφία και είναι όλη δομημένη με καλά πελεκημένους ορθογωνικούς πωρολίθους⁵⁸.

Για τη χρονολόγηση της βασιλικής ουσιαστικά δεδομένα παραμένουν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της κατόψεως.

Ας αρχίσουμε την εξέταση από τη διαμόρφωση του υποτυπώδους χώρου του ιερού στις μικρές θολοσκέπαστες τρίκλιτες βασιλικές του τέλους του 9ου μέχρι τις αρχές του 11ου αιώνα. Στα μνημεία αυτά παρατηρούμε ότι εξωτερικά διαμορφώνεται άλλοτε μοναδική κυκλική ή ημιεξαγωνική αφίδα και άλλοτε τρεις ημικυλινδρικές κόγχες.

Με μοναδική ημικυλινδρική αφίδα εμφανίζονται οι βασιλικές Νο 4 της Πρεσλάβα⁵⁹ και η Νο 13 της Πλίσκα, ενώ με μοναδική ημιεξαγωνική ο Άγιος Στέφανος της Καστοριάς⁶⁰, στον οποίο όμως επισημάναμε την ύπαρξη και θεμελίων ημικυλινδρικών αφίδων στα παραβήματα προφανώς από μια παλιότερη φάση⁶¹. Ο Άγιος Στέφανος έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια το 889/90⁶².

Τη μικρή βασιλική Νο 4 της Πρεσλάβα (22,6/30,8 τ.μ.) χρονολογούν συνήθως, αν και κάπως αόριστα, στα χρόνια του Σαμουήλ (976-1001)⁶³, όπως επίσης και τη βασιλική Νο 13 της Πλίσκα⁶⁴. Αμφότερες όμως οι βασιλικές της Πλίσκα και Πρεσλάβα εμφανίζουν μιαν ιδιοτυπία στη διαμόρφωση του

Izkustvo, Sofia 1959, σ. 165, εικ. 167, σ. 274, εικ. 333, σ. 276, εικ. 334, σ. 276, εικ. 335. Πρβλ. *Krătka Istorija na Bălgarskata Arhitektura*, Bălgarska Akademia na Naukite, Sofija 1965, σ. 80, εικ. 70, 71, σ. 81, εικ. 73, σ. 82, εικ. 75, 76, σ. 88, εικ. 84, σ. 89, εικ. 86, και *Istorija na Bălgarskoto Izobrazitelno Izkustvo* (έργο συλλογικό), Sofija 1976, σ. 69, εικ. 4, σ. 70, εικ. 5, 7-8, σ. 71, εικ. 14, σ. 72, εικ. 16.

57. S. Boyadjiev, *Influences armeniennes dans l'architecture de l'église ronde de Preslav*, *Atti del Primo Simposio Internazionale di Atre Armena - 1975*, Venezia - S. Lazzaro 1978, σ. 35-42.

58. Πρβλ. Nik. Mavrodinov, *Starobălgarskoto Izkustvo*, 6.π., σ. 137 εξ.· David Talbot Rice, *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*, 1968, σ. 9, εικ. 1.

59. Nik. Mavrodinov, *Starobălgarskoto Izkustvo*, Sofija 1959, σ. 274, εικ. 333· *Krătka Istorija na Bălgarskata Arhitektura*, Sofija 1965, σ. 82, εικ. 76. Πρβλ. και R.B.K. (= *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Marcell Restle - Klaus Wessel) 1, Stuttgart 1966, σ. 815-816, εικ. 12.

60. N. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, σ. 209, εικ. 184.

61. N. Μουτσόπουλος, 6.π., σ. 209, εικ. 184, σ. 210, εικ. 185.

62. N. Μουτσόπουλος, 6.π., σ. 299.

63. *Istorija na bălgarskoto Izobrazitelno Izkustvo*, Sofija 1976, σ. 72.

64. Nik. Mavrodinov, *Starobălgarskoto Izkustvo*, 6.π., σ. 274 (και εικ. 332).

εσωτερικού χώρου του ιερού που τις διαφοροποιεί από τις αντίστοιχες του ελλαδικού χώρου. Σ' αυτές αρχίζοντας την παρατήρηση από τα παραβήματα διαπιστώνουμε ότι η διάσταση πλάτους μειώνεται (συρρικνώνεται)⁶⁵. Ταυτόχρονα ο χώρος του ιερού εμφανίζεται απόλυτα διαφοροποιημένος, χωρίς καμιά επικοινωνία με τα παραβήματα.

Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν και για τις άλλες μικρές βασιλικές της Πρεσλάβα και της Πλίσκα: 1. τη βασιλική Gebekliise⁶⁶ που τη χρονολογούν συνήθως κάπως αόριστα στον 9ο-10ο αιώνα⁶⁷. Και σ' αυτή τη βασιλική όπως και 2. στη Νο 24 (ή 25) της Πλίσκα οι αφίδες των παραβημάτων αποτελούν συνέχεια των θεμελίων των τοίχων των μακρών πλευρών τους (Β. και Ν.), δηλαδή δεν μεσολαβεί μικρό οριζόντιο τμήμα του ανατολικού τοίχου, χαρακτηριστικό αναμφισβήτητα αρχαϊκότητας. Η διαπίστωση αυτή ισχύει και για τη θολωτή «πρωτοβυζαντινή βασιλική της Παναγίας Αφέντρικας» της Καρπασίας στην Κύπρο και τη βασιλική του Αποστόλου Βαρνάβα της Αμμοχώστου στην Κύπρο, επίσης⁶⁸. Τη δεύτερη αυτή βασιλική (Νο 24) χρονολογούν στα τέλη του 9ου αιώνα⁶⁹ (σχ. 26, 27).

Την ίδια διαπίστωση της συρρικνώσεως των εσωτερικών χώρων του τριμερούς (αλλά ασύνδετου) ιερού κάνουμε και στις βασιλικές: α. Νο 5 της Πλίσκα⁷⁰ στην οποία όμως ο χώρος του ιερού παίρνει πολύ μεγαλύτερο βάθος σε βάρος του ωφέλιμου χώρου του ναού⁷¹. Η μικρή αυτή βασιλική επίσης εμφανίζει εξωτερικά, στο Β. και Ν. τοίχο, ποδαρικά που δημιουργούσαν, προφανώς, τυφλά αφιδώματα⁷². β. Η συρρίκνωση των χώρων του ιερού παρατηρείται και στη βασιλική Νο 36 της Πλίσκα (με τη μοναδική ημιεξαγωνική αφίδα ιερού)⁷³.

Έκτοτε παύουν οι διαφοροποιήσεις πλάτους στο ιερό και αυτό το βλέπουμε να επιτελείται σταδιακά αρχίζοντας από τη βασιλική Νο 8 της Πλίσκα, όπου η μείωση του χώρου εμφανίζεται μόνο στο χώρο του ιερού. Την εξαφάνιση της συρρικνώσεως αυτών από τα παραβήματα ακολουθεί και μία περισσότερο έντονη σύσφιξη των τριών ημικυλινδρικών αφίδων μεταξύ τους, γεγονός που επιτρέπει την εμφάνιση της γενέσεως των αφίδων των παραβημάτων σε απόσταση από τις

65. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 274, εικ. 332, 333.

66. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 163, εικ. 165· *Krätka Istorija na Bălgarskata Arhitektura*, Sofija 1965, σ. 102, εικ. 98· *Istorija na bălgarskoto Izobrazitelno Iskustvo*, 1, Sofija 1976, σ. 71, εικ. 14.

67. *Istorija na bălgarskoto Izobrazitelno Iskustvo*, 1, 1976, σ. 71.

68. *Istorija na bălgarskoto Izobrazitelno Iskustvo*, 1, 1976, σ. 69, εικ. 4, σ. 70· Γ. Σωτηρίου, *Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου*, Α' Λεύκωμα, Αθήναι 1935, πίν. 7, σ. 7.

69. *Istorija na bălgarskoto Izobrazitelno Iskustvo*, 1, 1976, σ. 70.

70. *Istorija na bălgarskoto Izobrazitelno Iskustvo*, 1, 1976, σ. 70.

71. Nik. Mavrodinov, ό.π., εικ. 334.

72. Πρβλ. *R.B.K.*, 1, 1966, σ. 815-816, εικ. 13.

73. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 276, εικ. 335.

ΒΑ και ΝΔ γωνίες, όπου παραμένει εμφανές μεγαλύτερο επίπεδο τμήμα⁷⁴, όπως γ. και στη βασιλική Νο 2 της Πλίσκα⁷⁵, η οποία όμως ενδεχομένως καλύπτεται με κεντρικό τρούλλο⁷⁶.

Ο Ν. Mavrodinov χρονολογεί κάπως αόριστα τη βασιλική Νο 8 της Πλίσκα στα χρόνια του Συμεών⁷⁷. Και στη βασιλική όμως αυτή παραμένει ακόμα έντονος ο τριμερής διαχωρισμός των χώρων του ιερού και των παραβημάτων με την έντονη παρουσία τριών τοίχων-εμβόλων στους οποίους αντιστοιχεί μοναδικό ζεύγος κίωνων. Αναμφισβήτητα πρόκειται για ένα αρχαιότροπο παράδειγμα⁷⁸.

Η απελευθέρωση του τριμερούς ιερού βλέπουμε ότι επιτελείται σταδιακά. Η έντονη παρουσία των τοίχων-διαχωρισμάτων υποχωρεί διακριτικά με τη διάνοξη ανοίγματος επικοινωνίας στο βόρειο τοίχο-πessό για την επικοινωνία του χώρου της προθέσεως από το αντίστοιχο του ιερού⁷⁹, όπως στο παράδειγμα της βασιλικής του Ljutibrod, η οποία ανήκει στον τύπο των ανατολιζουσών βασιλικών⁸⁰, όπου και τα τρία καμαροσκέπαστα κλίτη στεγάζονται κάτω από ενιαία στέγη⁸¹. Στο παράδειγμα μάλιστα αυτό η κάλυψη των πλάγιων κλιτών γίνεται με τεταρτοκυλινδρικούς θόλους, όπως στο ναό του Ταξιάρχη της Καστοριάς⁸². Και το ναό αυτό ο Ν. Mavrodinov θεωρεί έργο της εποχής της πρόσκαιρης δυναστείας του Σαμουήλ (976-1014). Επόμενο βήμα εξέλιξης με τη διάνοξη ανοιγμάτων επικοινωνίας και τη διεύρυνση του χώρου του ιερού θεωρείται ο ναός του Αγίου Στεφάνου στη Μεσημβρία (Νέα Μητρόπολη)⁸³, τον οποίο ορισμένοι χρονολογούν στο 12ο αιώνα⁸⁴.

Στην περίπτωση του ναού των Αγίων Αποστόλων το ιερό χαρακτηρίζεται από έναν ελάχιστο χώρο, αν αφαιρέσουμε μάλιστα το ζευγάρι των λαμπάδων που αντιστοιχούν μ' αυτούς της δυτικής πλευράς και ούτε λόγος για οποιασδήποτε μορφής επικοινωνία μεταξύ του ιερού και των παραβημάτων, εκτός αν βρισκόμαστε μπροστά σε μιαν εξέλιξη όπου ο χώρος του ιερού επεκτείνεται και καταλαμβάνει ένα σπουδαίο τμήμα των κλιτών συμπεριλαμβανομένου και του ζεύγους των ανατολικών πεσσών (εικ. 31, σχ. 1). Αυτό όμως δεν είναι δυνατόν να

74. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 174, εικ. 181.

75. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 195, εικ. 211.

76. Πρβλ. *Krätka Istorija na Bălgarskata Arhitektura*, Sofija 1965, σ. 88, εικ. 85.

77. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 174.

78. Την ίδια διαμόρφωση των τριών αφίδων στην ανατολική πλευρά και του ιερού με την έντονη παρουσία των τριών πεσσών εμβόλων έχει ο ναός της Παναγίας Σκριπούς της Βοιωτίας· Charles Delvoye, Apsis, *R.B.K. 1*, Stuttgart 1966, στ. 262, εικ. 40.

79. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 271, εικ. 327· *R.B.K. 1*, 1966, στ. 815-816, εικ. 14.

80. Nik. Mavrodinov, ό.π., σ. 272, εικ. 328.

81. Αναστάσιος Ορλάνδος, Ανατολιζουσai βασιλικάι της Λακωνίας, *ΕΕΒΣ*, τ. Δ', Αθήναι 1927, σ. 342-349.

82. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, 1992, σ. 114, εικ. 101, σ. 115, εικ. 102.

83. Nik. Mavrodinov, σ. 102, εικ. 93.

84. *Krätka Istorija*, ό.π., σ. 101 (και εικ. 97).

ισχύει εξαιτίας και μόνον του μεγάλου ανοίγματος επικοινωνίας που μεσολαβεί μεταξύ των ανατολικών λαμπάδων και του ζευγαριού των ανατολικών πεσσών. Συνεπώς και το χαρακτηριστικό αυτό στοιχείο κατατάσσει τυπολογικά την κάτοψη των Αγίων Αποστόλων ανάμεσα στο παράδειγμα του παλιότερου ναού της Παρηγορήτισσας, του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως της Καστοριάς και του παρεκκλησιού του Αγίου Ευθυμίου της Θεσσαλονίκης, καθώς και του ναού πλάι στην Αγία Σοφία Τραπεζούντας (εικ. 40, 41, σχ. 25). Είναι μάλιστα μεταγενέστερος απ' αυτούς, όπως και από τις βασιλικές Νο 8 και Νο 5 της Πλίσκα.

*

Στις βασιλικές του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα παρατηρήσαμε έναν αριθμό «οικοδομικών χαράξεων» που πραγματοποιούνταν με σπάρτινον σχοινίον⁸⁵, μετέφεραν, δηλαδή, το σχέδιο (τόν σκάριφον) από την πινακίδα στο έδαφος και στο χώρο. Οι οικοδομικές (ή και αρμονικές) αυτές χαράξεις διευκολύνουν αποτελεσματικά τον προσδιορισμό καίριων σημείων της οικοδομής που προσδιορίζουν και τη μορφή της (επίπεδα εδράσεως της θολοδομίας, αρμονίες τρούλλων, απολήξεις κιόνων), αλλά και προτείνουν τις άριστες επιλογές για την τοποθέτηση των ανοιγμάτων και κάθε οικοδομικής λεπτομέρειας⁸⁶. Οι χαράξεις αυτές είναι απλούστατες, γίνονται αποκλειστικά με τη χρησιμοποίηση σχοινιών και οι αλληλοτομίες των ευθειών ή και κύκλων προσδιορίζουν τα κρίσιμα κέντρα ή σημεία της οικοδομίας.

Στην εγκάρσια τομή λ.χ. του Αγίου Στεφάνου Καστοριάς (889/90) το ορθογώνιο που εγγράφεται με πλάτος τη στενή διάσταση της βασιλικής και ύψος την απόσταση του κλειδιού του ημικυλινδρικού αξονικού θόλου προκύπτει με τη γεωμετρική κατασκευή που διακρίνεται στο σχήμα 28. Στον Άγιο Στέφανο οι αναλογίες που παρατηρούνται στην εγκάρσια τομή είναι ιδιαίτερα ραδινές, γεγονός που αντανακλά και στην άρθρωση των όγκων του ναού στο χώρο (σχ. 28, 29).

Η τομή των διαγωνίων του βασικού ορθογωνίου η κορυφή (κλειδί) Ο προσδιορίζεται με την κατάκλιση της διαγωνίου Π'-Ρ', μέχρις ότου συναντήσει τον κατακόρυφο άξονα. Οι ίδιες χαράξεις περίπου ισχύουν και σε ένα μεταγενέστερο μνημείο, που το χρονολογήσαμε στα μέσα περίπου (αρχές του τρίτου τετάρτου) του 11ου αιώνα, τη βασιλική των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά⁸⁷ (σχ. 30). Αλλά και στον Άγιο Ευθύμιο, το παρεκκλήσιο της μεγάλης

85. Σχετικά με τους τρόπους μεταφοράς του «σκαρίφου» στο έδαφος και στη συνέχεια την όρθωση του κτίσματος στο χώρο πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι., Θεσσαλονίκη 1992*, σ. 433-485. Πρβλ. και Franz Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig-Berlin 1927 [= *Byzantinisches Archiv*, Heft 9], σ. 1-160, και Γ. Χαριτάκη, Βιβλιοκρισία, *ΕΕΒΣ* τ. Δ', 1927, σ. 375.

86. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 480, εικ. 421, εικ. 481, εικ. 422.

87. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, ό.π., σ. 392.

βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, ισχύουν επίσης οι αρμονικές χαράξεις (σχ. 32), όπως και στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως της Καστοριάς (σχ. 33, 31).

Το σημαντικότερο όλων στην υπόθεση αυτή των οικοδομικών χαράξεων είναι ότι δεν οδηγούν σε ένα τυπικό αποτέλεσμα με δεδομένες τις εσωτερικές αναλογίες, αλλά αντίθετα αποτελούν έναν τρόπο μοναδικό και επιβοηθητικό για την άρθρωση και όρθωση του κτίσματος στο χώρο και επιτρέπουν την καλύτερη επιλογή βασικών δομικών μεγεθών (ύψος κίωνων, επίπεδα ανοιγμάτων κ.ά.). Στην περίπτωση της εγκάρσιας τομής του Αγίου Ευθυμίου βοήθησαν, αποτελεσματικά, στην κατανόηση και της καλύψεως, με θολοδομία, των κλιτών της μικρής βασιλικής.

Τη θεωρία μας αυτή επεκτείνουμε και σε ένα άλλο παράδειγμα του τύπου, στην Αγία Άννα (Küçük Aya Vasil) της Τραπεζούντας όπου επάνω στο σχέδιο της Selina Ballance⁸⁸ βλέπουμε να ισχύουν και οι οικοδομικές χαράξεις που προτείναμε και να προσδιορίζονται και τα σημεία των ανοιγμάτων και το πέρασ των κίωνων (σχ. 24, 34).

Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές και δεδομένα τις διαστάσεις και το περίγραμμα του ναού των Αγίων Αποστόλων, το ύψος των εσωτερικών κίωνων ($2,50 +$ ύψος κιονοκράνου: $0,27 +$ βάση: $0,27=3,04$) και σωζόμενο ύψος τοίχου μεταξύ του Β. κλίτους και του νάρθηκα $2,75$, μπορέσαμε, ελπίζουμε με πειστικό τρόπο, να αποκαταστήσουμε θεωρητικά την αρχική μορφή του ναού και να την αποτυπώσουμε στα χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά σχέδια (τομές, όψεις) και στο ελεύθερο προοπτικό σκαρίφημα των εικόνων 35-38. Ως προς την εξωτερική μορφή του ναού των Δώδεκα Αποστόλων, το μεγάλο πλήθος των λευκών ασβεστοκονιαμάτων, που ήταν συγκεντρωμένα στις βάσεις των εξωτερικών τοίχων, αποτελεί τεκμήριο για τη στήριξη της απόψεως ότι η αργή τοιχοποιία του ναού ήταν αρχικά αρμολογημένη και τελικά είχε επικαλυφθεί με λευκό κονίαμα. Αντίστοιχη οικοδομική τεχνική φαίνεται πως επηρέασε την ονομασία ενός πλήθους βυζαντινών εκκλησιών, που έχουν καταστραφεί στο διάβα των αιώνων. Πρόκειται για τις διάφορες θέσεις που έχουν διατηρήσει τα τοπωνύμια «Ασπροκκλησιά» (αντίστοιχο με αυτό που αποδίδουν σε ναούς με έντονα κεραμοπλαστικά κοσμήματα στις όψεις: «Κοκκινοκκλησιά»), τοπωνύμια που μεταφρασμένα διασώζονται και στις γλώσσες των κατακτητών της βυζαντινής γης «Μπελατσερχβά», «Ακχλισέ», ή «Μπεϊάζχλिसέ».

Ο άλλος ημικυλινδρικός κίονας με μήκος $1,86$ έχει περίμετρο $0,94-0,99$ μ. Η διάμετρος της βάσεώς του είναι $0,29$. Στην επιφάνεια του ασβεστολιθικού κίονα σε ένα ορθογώνιο σχήμα εγγράφεται ένας διπλός σταυρός, Σταυρώσεως και Αναστάσεως, με διαπλατυσμένες τις κεραίες και συμμετρικά στη βάση του

88. The byzantine churches of Trebizond, *Anatolian Studies*, X, 1960, σ. 155, εικ. 9.

φυτρώνουν δύο συμβολικά στυλιζαρισμένα δέντρα (εικ. 18)⁸⁹. Ένας τρίτος ραβδωτός κίονας με μήκος 2,70 και διάμετρο 0,30 βρισκόταν τοποθετημένος, σε δεύτερη χρήση, σε μικρή απόσταση από τη δυτική πλευρά του ναού ως σήμα με έναν οικογενειακό (;) τάφο, που ασχοληθήκαμε μ' αυτόν στα προηγούμενα (εικ. 17, 38). Αυτός ο ασβεστολιθικός κυανίζων υπόφαιος κίονας έχει, σε απόσταση 0,70 από τη βάση του, σκαλισμένο μέσα σε τετράγωνο ένα οκτάφυλλο ρόδακα ή σχηματοποιημένο άστρο (εικ. 17, σχ. 7α).

Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη πιθανότατα προέρχονται από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, όπου υπάρχουν ακόμα *in situ* και άλλα παρεμφερή γλυπτά, όπως στο διακονικό η ταφική πλάκα του Αγίου Αχιλλείου⁹⁰, όπου κάτω από τον αξονικό σταυρό με διαπλατυσμένες τις κεραίες στις άκρες υπάρχουν τα δύο δέντρα και επάνω τους μέσα σε τετράγωνο πλαίσιο το οκτάφυλλο άστρο (;), όπως αυτό της ραβδωτής κολόνας που βρέθηκε στους Αγίους Αποστόλους και το οποίο προφανώς θα μεταφέρθηκε από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου ύστερα από κάποια καταστροφή της.

Ο τρόπος χαράξεως και λαξεύσεως των αναγλύφων έγινε από την εποχή της ανιδρύσεως, στον τάφο του Αγίου Αχιλλείου. Στις κολόνες των Αγίων Αποστόλων όμως, όπως σ' αυτήν με τις ραβδώσεις, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να βεβαιωθεί· ανήκει μάλλον στο γλυπτικό διάκοσμο της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου. Στα γλυπτά της μεγάλης βασιλικής όμως είναι φανερή μια πιο αδρή λάξευση από αυτήν που εμφανίζει το σύμπλεγμα με το διπλό Σταυρό και τα δύο δέντρα της ημικυλινδρικής κολόνας του ναού των Αγίων Αποστόλων. Και στα γλυπτά όμως του Αγίου Αχιλλείου είναι εμφανέστατη μια επίδραση από την παραδοσιακή λαϊκότροπη ξυλογλυπτική των νομάδων, που με αδρά επίπεδα, χωρίς ιδιαίτερη προσοχή στον πλασμό, χαράσσουν και αφαιρούν τα επίπεδα του σχεδίου, χρησιμοποιώντας επίσης συχνά το διαβήτη (όπως και στις δύο περιπτώσεις του εγγεγραμμένου στο τετράγωνο αστεροειδούς κοσμήματος). Τα ίδια θέματα απαντούμε και σε άλλα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται είτε από την αρχική λάρνακα-σαρκοφάγο του τάφου του Αγίου Αχιλλείου που θα υπήρχε, στην ίδια κόγχη του διακονικού, πριν από την καταστροφή της (1071/72), είτε στο κιβώριο της αγίας τραπέζης, είτε στο τέμπλο. Σταυροί απλοί, με διαπλατυσμένες τις απολήξεις των κεραίων, κάτω από θριαμβευτικά τόξα, άλλοτε σε τετράγωνο πλαίσιο συνοδευόμενα από τα γνωστά μας δύο συμβολικά δέντρα⁹¹. Τα γλυπτά όμως του Αγίου Αχιλλείου χρονολογούνται την εποχή της ανιδρύσεως του ναού και της μεταφοράς του αγίου λειψάνου από τη Λάρισα στην Πρέσπα

89. Πρβλ. Σ. Πελεκανίδη, *ό.π.*, σ. 81, υποσ. 214.

90. Ν. Μουτσόπουλος, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου*, Δευτέρα (1966) και Τρίτη (1967) περίοδος εργασιών, *ΕΕΠΣ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1969, πίν. 48.

91. Ν. Μουτσόπουλος, *Έρευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχίλλειο*, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1965, σ. 204, 208, πίν. 50, εικ. 1, 2.

(986-990 μ.Χ.)⁹².

Τα ελάχιστα θραύσματα ενσφράγιστων βησάλων, όπως αυτό που βρήκαμε στις επιχώσεις του ναού, με πάχος 0,016, είχαν χρησιμοποιηθεί για τη δόμηση της τοιχοποιίας (εικ. 44)⁹³. Παράλληλα βρέθηκε στις επιχώσεις, στο εσωτερικό του ναού, και ένας αριθμός οστράκων χονδροειδών χρηστικών αγγείων που ανήκουν στις αρχικές φάσεις της ζωής της μικρής βασιλικής και αποτελούν ουσιαστικές μαρτυρίες για το βιωτικό επίπεδο του γειτονικού οικισμού από το 10ο αιώνα. Ορισμένα από τα χρηστικά αυτά αγγεία (τσουκάλια, κακκάβια κ.λ.π. μαγειρικά σκεύη) πρέπει να ανήκουν σε κάποιο τοπικό ή πολύ γειτονικό εργαστήριο (εικ. 45-52).

Από τα θραύσματα των τσουκαλιών που συλλέξαμε στις εσωτερικές κυρίως επιχώσεις της μικρής βασιλικής των Αγίων Αποστόλων τα περισσότερα έχουν επίπεδο πάτο, είναι μικρού μεγέθους, άλλα από ερυθρωπό πηλό, άλλα από γκρίζο, ορισμένα κακοφημένα, χαμηλά γενικά που τα τοιχώματά τους ανοίγουν προς τη μέση του ύψους. Ιδιαίτερο κατασκευαστικό χαρακτηριστικό τους η μείωση του πάχους στο κεντρικό τμήμα του πάτου. Τα περισσότερα δεν έχουν λαβές, ορισμένα έχουν μία και κάποια δύο λαβές⁹⁴. Ορισμένα άλλα όστρακα από τα χείλη των τσουκαλιών μάς δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για τη μορφή της απολήξεως (εικ. 47-52) και μοιάζουν και με τα ελάχιστα που βρήκαμε παλιά κατά την ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου⁹⁵.

Μοναδικό εφυαλωμένο όστρακο με πρασινοκίτρινο κάμπο και χαρακτά καστανόχρωμα σπειροειδή σχέδια θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα.

Τα περισσότερα από τα όστρακα αυτά των τσουκαλιών πιστεύουμε ότι θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στο 10ο αιώνα, χωρίς ακόμα, εξαιτίας της απουσίας με ασφάλεια βεβαιωμένων παραδειγμάτων, να μπορούμε να τα χρονολογήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια.

Παρόλον ότι ο αείμνηστος Στυλ. Πελεκανίδης διέκρινε τις ομοιότητες που παρουσιάζει η αρχιτεκτονική της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων με τις εκκλησίες της Καστοριάς, καταλήγει να τον χρονολογήσει στον 11ο αιώνα, πι-

92. Ν. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, *ΕΕΠΣ*, τ. Ε' (5), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 386. Για τη συσχέτιση δέντρου και Σταυρού πρβλ. Αλεξ. Λέτσα, Η λατρεία δέντρων και δασών, *Ελληνική Δημιουργία*, (Σπυρ. Μελά), έτος Β', τ. 23, 1949, σ. 109-113· Mircea Eliade, *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών*, ό.π., κεφ. 109: «Δέντρο και Σταυρός», σ. 276-277.

93. Πρβλ. παρόμοια που βρέθηκαν και στις επιχώσεις της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου και που εκεί χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό: Ν. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, *ΕΕΠΣ*, τ. Ε' (5), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 170, 171, πίν. 56: «Κριτόλα(ος)».

94. Πρβλ. Χ. Μπακιρτζή, *Βυζαντινά τσουκαλοάγγερα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρμαίων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Θεσσαλονίκη 1984, σχ. 1-3.

95. Ν. Μουτσόπουλος, Έρευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχιλλείο, *ΕΕΠΣ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1965, πίν. 32, 2.

στεύοντας ότι τα μνημεία αυτά, δηλαδή οι αρχαιότερες βασιλικές της Καστοριάς, έχουν ανεγερθεί μετά την «καθυπόταξιν τῶν Βουλγάρων καὶ τὴν επικράτησιν τῆς Εἰρήνης, ἥτοι κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα. Πλέον περιορισμένη χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ μνημείου», γράφει ο Πελεκανίδης, «θὰ ἦτο, νομίζω, αὐθαίρετος»⁹⁶.

Μετά την ασφαλέστερη χρονολόγηση ὅμως των μικρῶν βασιλικῶν της Καστοριάς, σε μια πολὺ παλιότερη εποχή, την οποία ἄλλωστε ο ἴδιος, ἀργότερα, διέβλεψε⁹⁷, δηλ. Ταξιάρχης Μητροπόλεως τέλη 9ου αἰῶνα⁹⁸, Ἅγιος Στέφανος 889⁹⁹, Ὅσιος Ευθύμιος, παρεκκλήσι Ἀγίου Δημητρίου το ca. 900¹⁰⁰ κ.λ.π., ἀλλὰ και με βάση ὅλες τις παραπάνω τυπολογικὲς και οἰκοδομικὲς παρατηρήσεις που κάναμε (διάρθρωση κατόψεως, τοιχοδομία, ανοίγματα, οἰκοδομικὲς χαράξεις κ.λ.π.), πιστεύω ὅτι μπορούμε να προτείνουμε ως χρονολογία ἀνιδρύσεως της βασιλικῆς των Ἀγίων Αποστόλων τις ἀρχές του 10ου αἰῶνα, μιαν εποχή που η περιοχή, ὅπως ἄλλωστε και η περιοχή της Καστοριάς, βρισκόταν στα ὅρια της βυζαντινῆς κυριαρχίας¹⁰¹. Ἄλλωστε, μετὰ την ἀνίδρυση της μεγάλης βασιλικῆς, μόνο ως νεκρικό παρεκκλήσι θα μπορούσε να αἰτιολογηθεῖ η ἀνέγερση της μικρῆς βασιλικῆς των Ἀγίων Αποστόλων. Κάτι τέτοιο ὅμως δεν διαπιστώθηκε.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

96. Στυλ. Πελεκανίδης, ὁ.π., σ. 83.

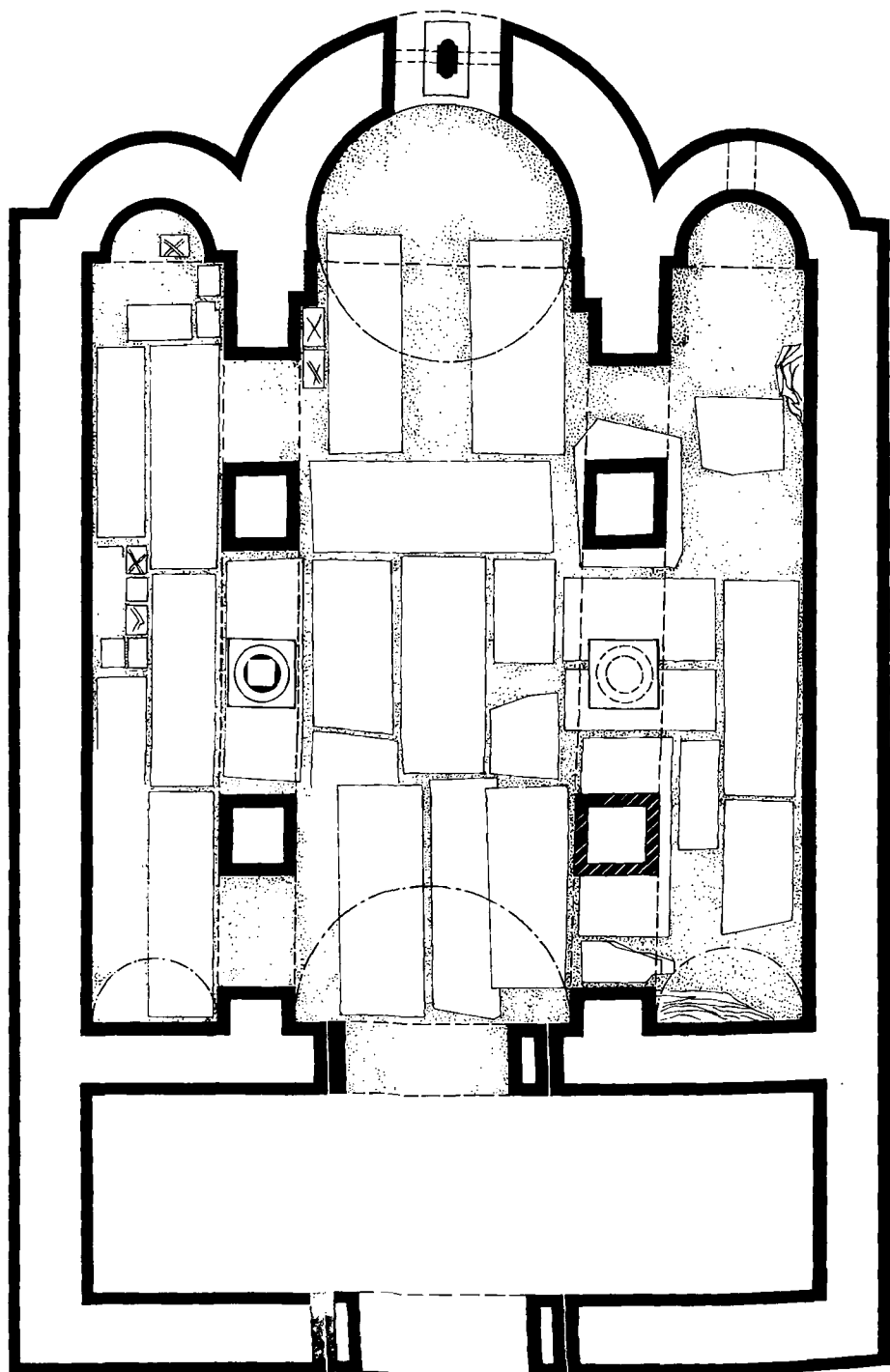
97. St. Pelekanidis, I più antichi affreschi di Kastoria, *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 8-21 Marzo 1964, σ. 353-54· του ἰδίου, *Καστοριά*, εκδ. «Μέλισσα», Ἀθήνα 1984, σ. 93.

98. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος - 11ος αι.*, σ. 201.

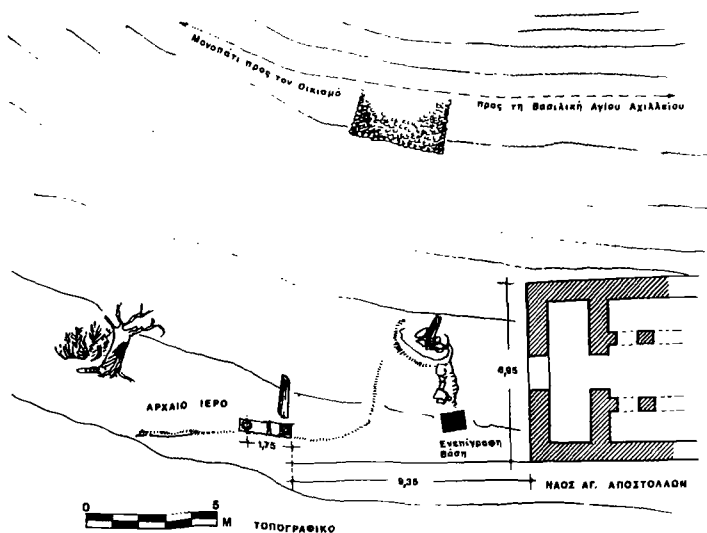
99. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, ὁ.π., σ. 299.

100. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Το παρεκκλήσιο του Ἀγίου Ευθυμίου στη βασιλική του Ἀγίου Δημητρίου, ὁ.π., σ. 150-156.

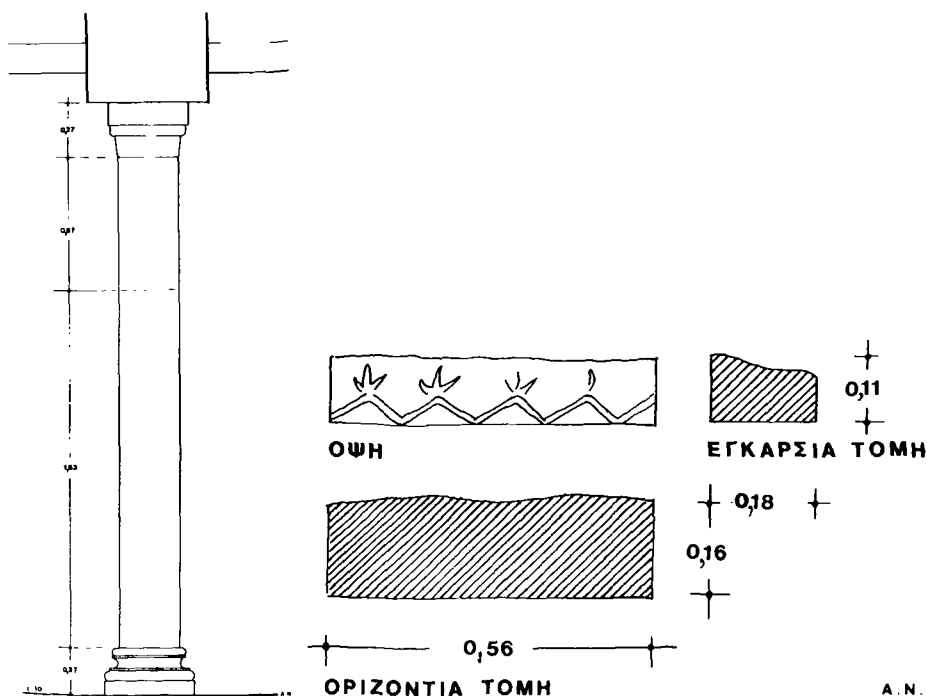
101. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, ὁ.π., σ. 305, 513.

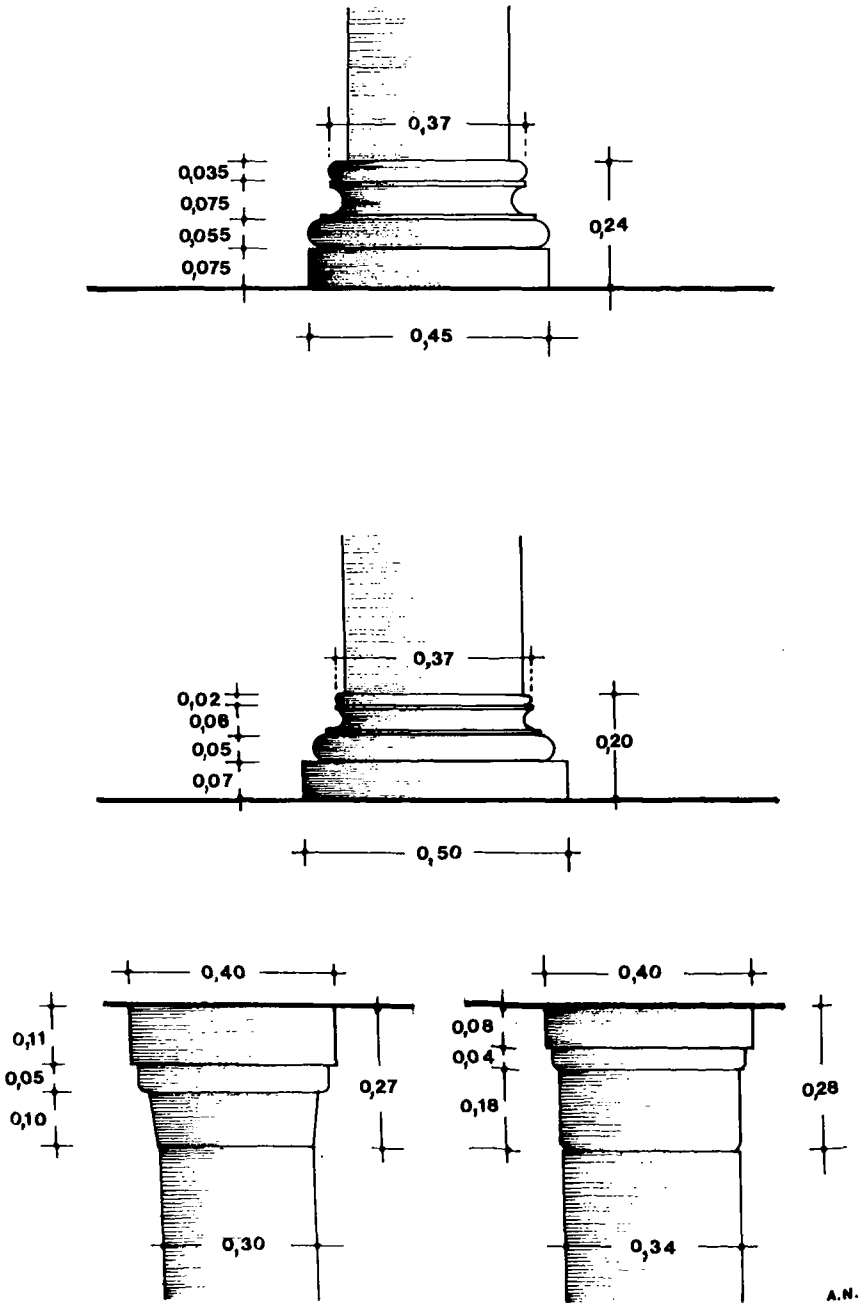
Σχ. 1. Κάτοψη της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

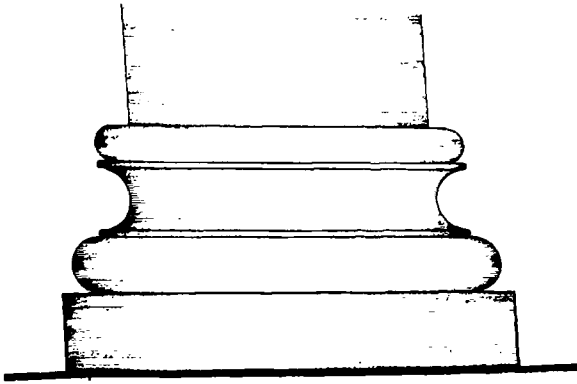
Σχ. 2. Τοπογραφικό σκαρίφημα της περιοχής δυτικά της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

Σχ. 3. Αναστήλωση του χίονα της Β. χιονο-πεσσοστοιχίας της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων. Σχ. 4. Ο κοσμήτης στην έδραση των τόξων της πεσσοστοιχίας (δυτική πλευρά) της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

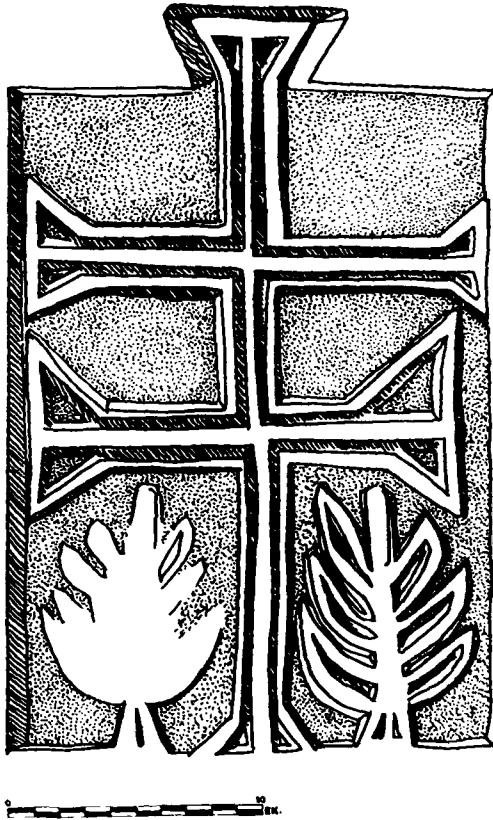

Σχ. 5. Βάσεις και κιονόκρανα των κίονων της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

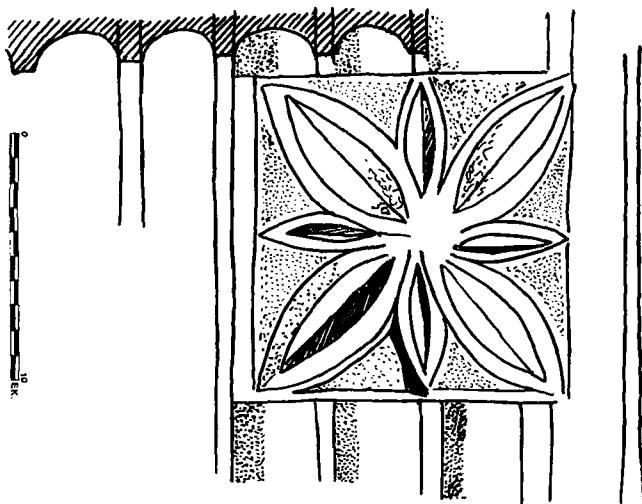

ΣΑ.1.2 α.π

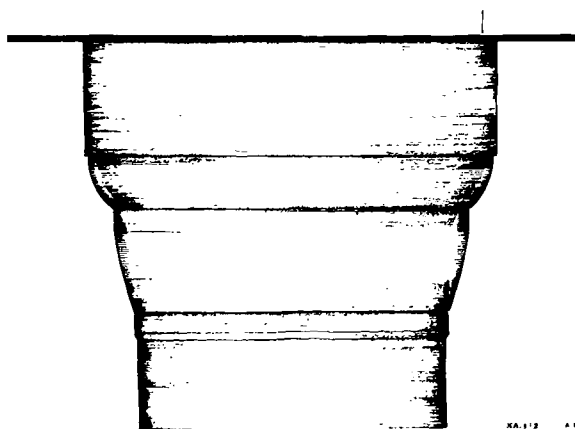
Σχ. 6. Η βάση των κιόνων της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

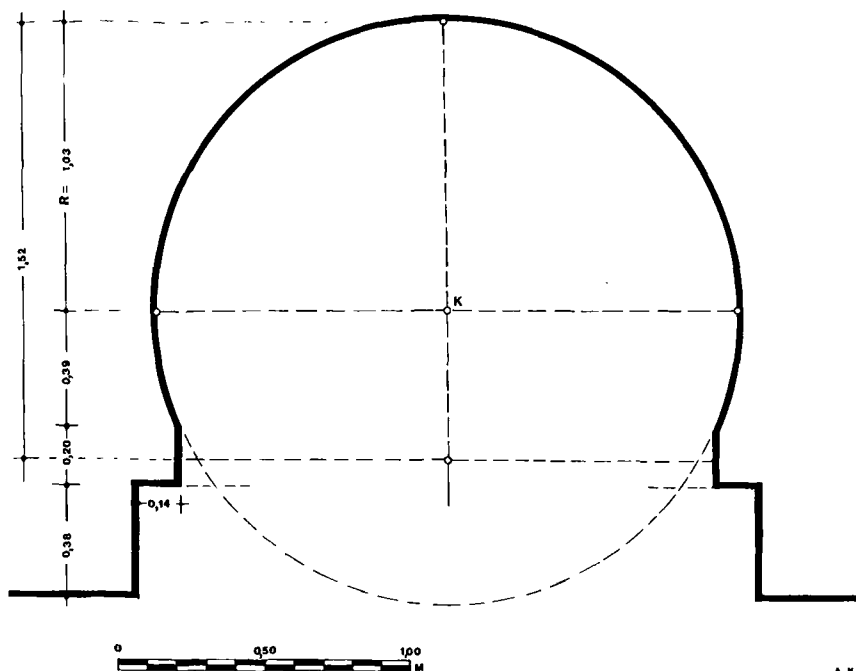
Σχ. 7. Σχέδιο του αναγλύφου στον κιονίσκο που βρέθηκε δυτικά της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

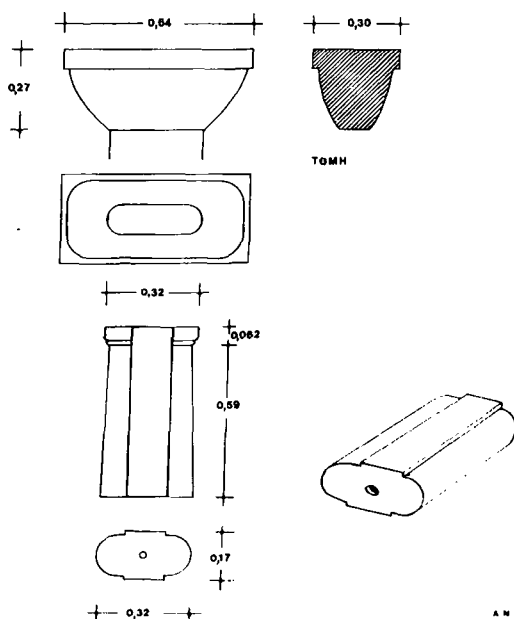
Σχ. 7α. Σχέδιο του ανάγλυφου ρόδακα στο ραβδωτό αρχαίο κιονίσκο εξωτερικά από τη βασιλική των Αγίων Αποστόλων.

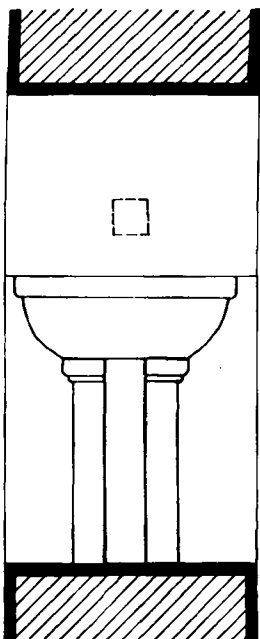
Σχ. 8. Το κιονόκρανο των κίωνων της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

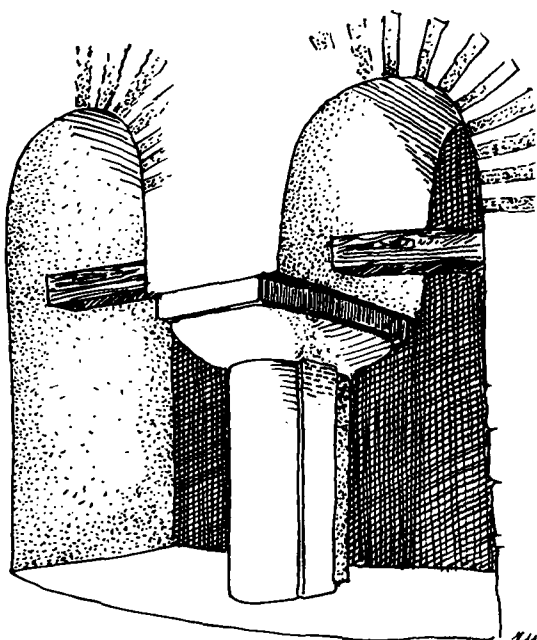
Σχ. 9. Η χάραξη της πεταλόσχημης αψίδας του ιερού της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

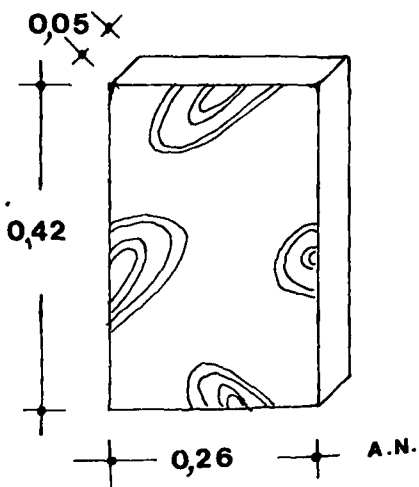
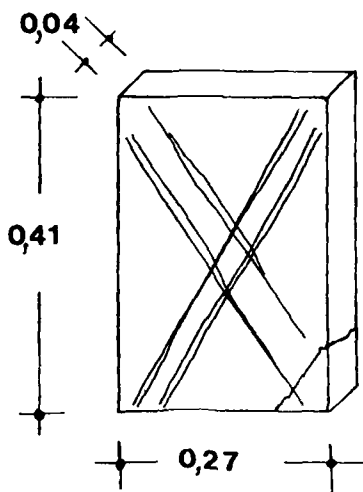
Σχ. 10. Το κίονιο και το επίκρανο του δίδυμου ανοίγματος της αψίδας του ιερού.

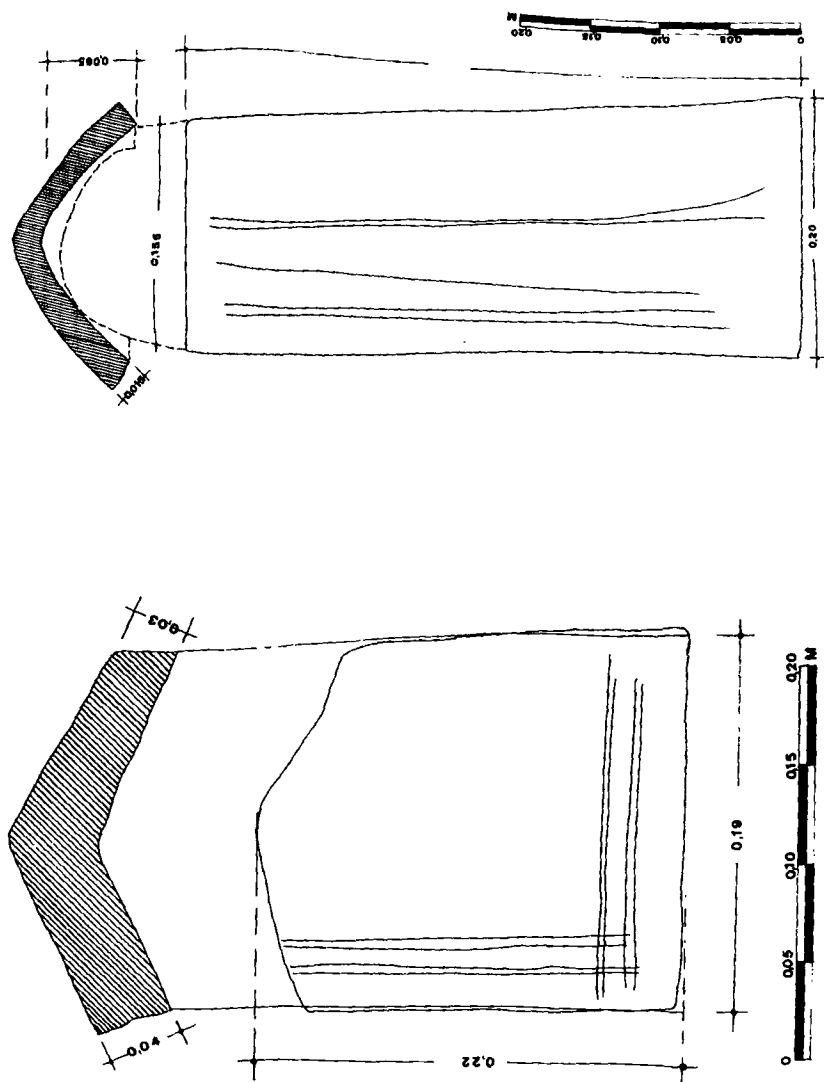
Σχ. 11. Εγκάρσια τομή στο δίλοβο παράθυρο της αφίδας του ιερού (αποκατάσταση).

Σχ. 12. Σκαρίφημα του δίλοβου ανοίγματος της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

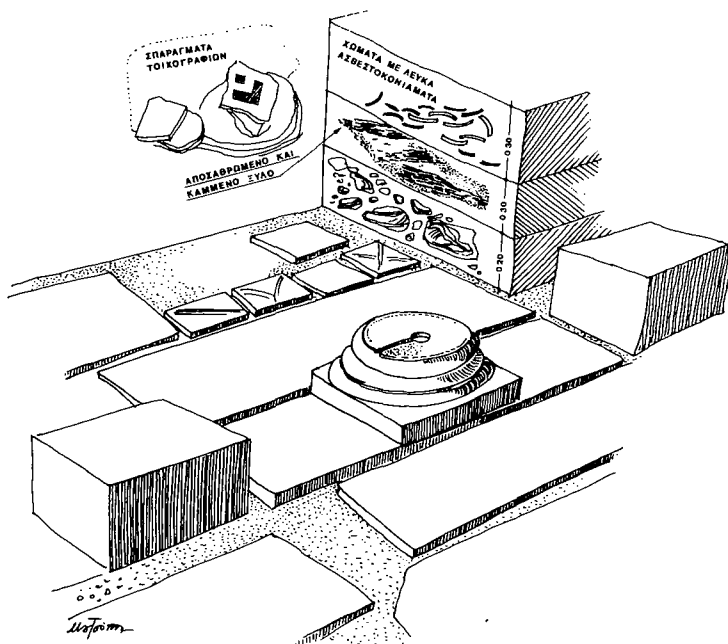

Σχ. 13. Σκαρίφηματα βησάλων που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων στην Πρέσπα.

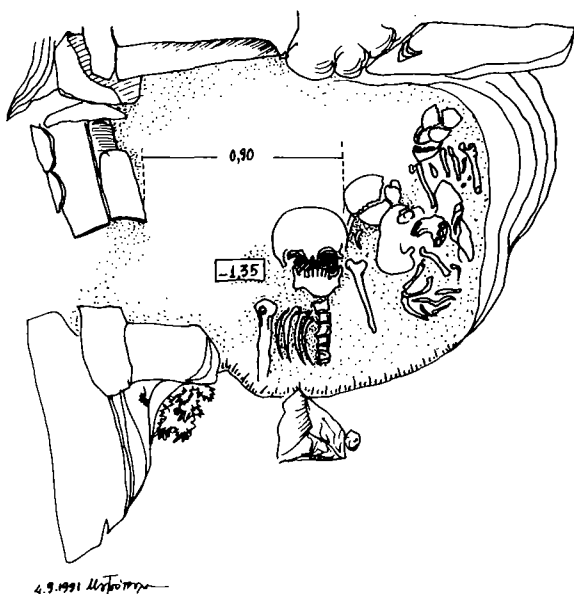

Σχ. 14. Καλυπτήρες κέραμοι από τη βασιλική των Αγίων Αποστόλων.

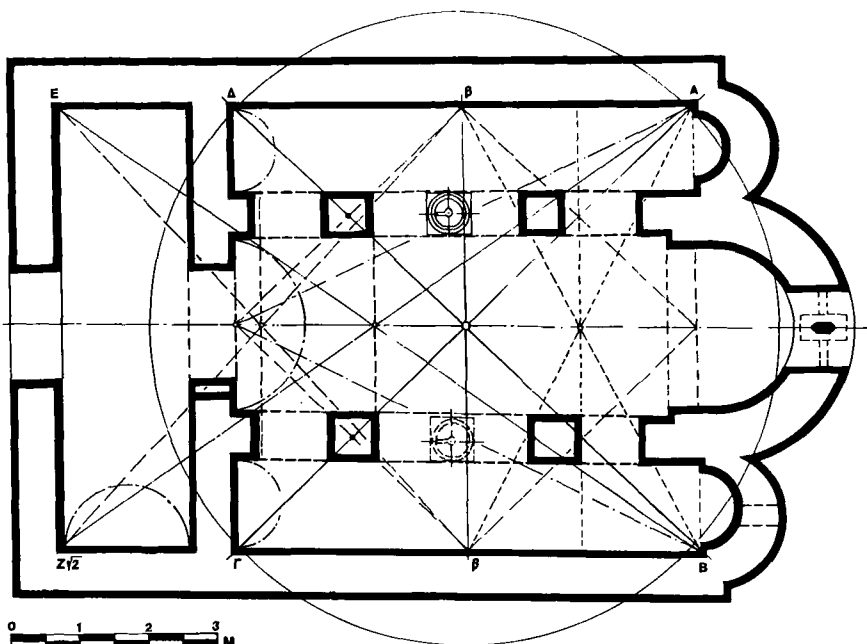
Σχ. 15. Καλυπτήρες κέραμοι από τη βασιλική των Αγίων Αποστόλων.

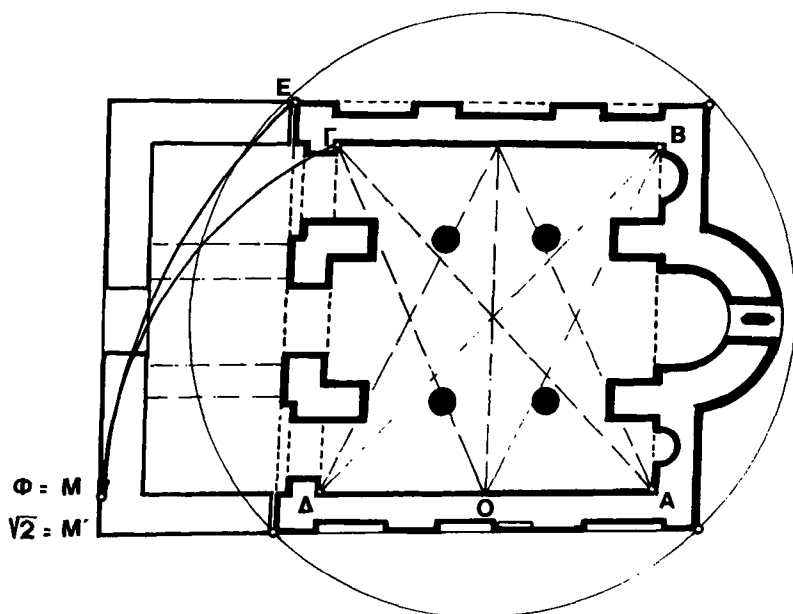
Σχ. 16. Προοπτικό σκαρίφημα, στρωματογραφικής τομής, στο Β. κλίτος της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

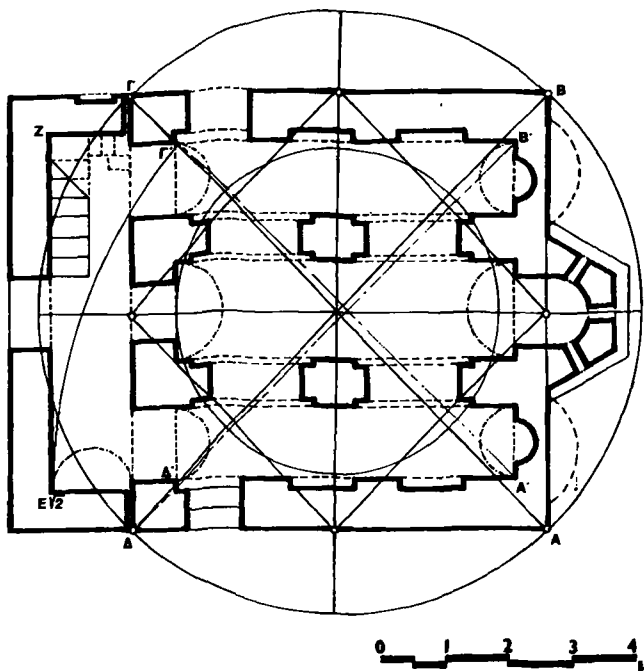
Σχ. 17. Σκαρίφημα των ταφών και αναχομιδής, δυτικά της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων.

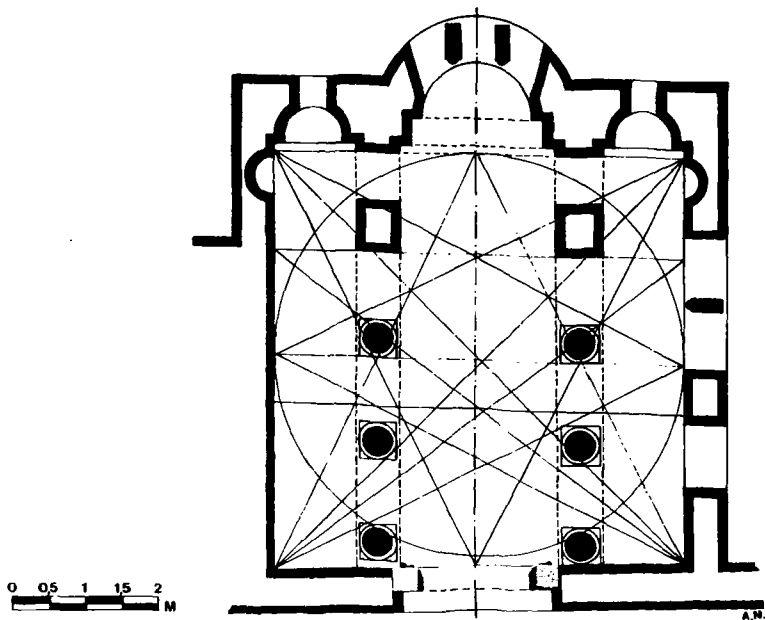
Σχ. 18. Γεωμετρικές χαράξεις στην κάτοψη των Αγίων Αποστόλων.

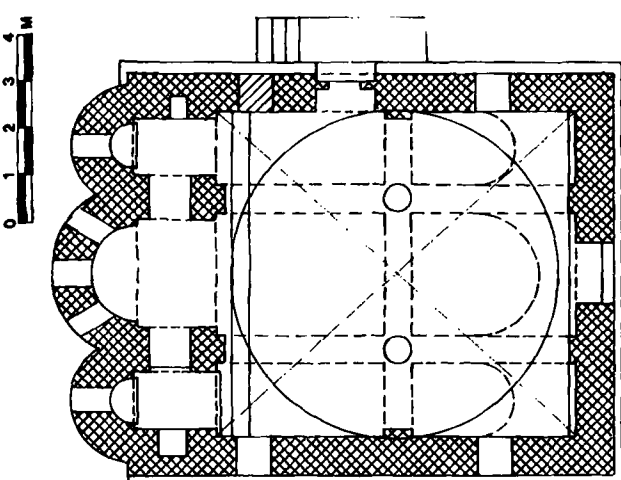
Σχ. 19. Οικοδομικές χαράξεις στην κάτοψη της βασιλικής του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως Καστοριάς (Ν. Μουτσόπουλος).

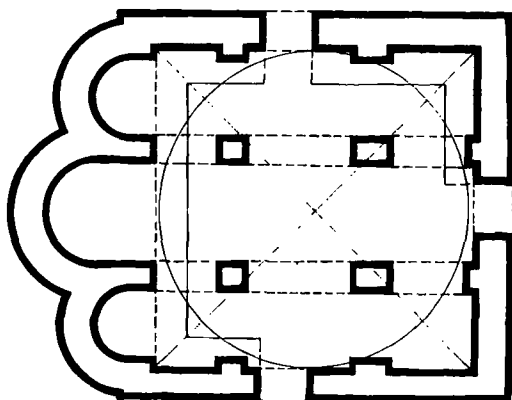
Σχ. 20. Γεωμετρικές (τεχτονικές) χαράξεις στην κάτοψη της βασιλικής του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά (N. Μουτσόπουλος).

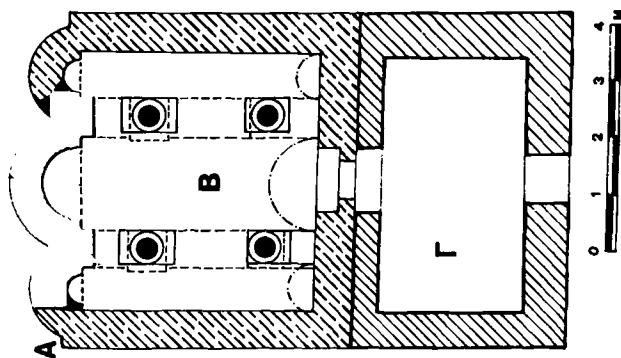
Σχ. 21. Κάτοψη της βασιλικής του Αγίου Ευθυμίου (του Νέου), παρεκκλησίου της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.

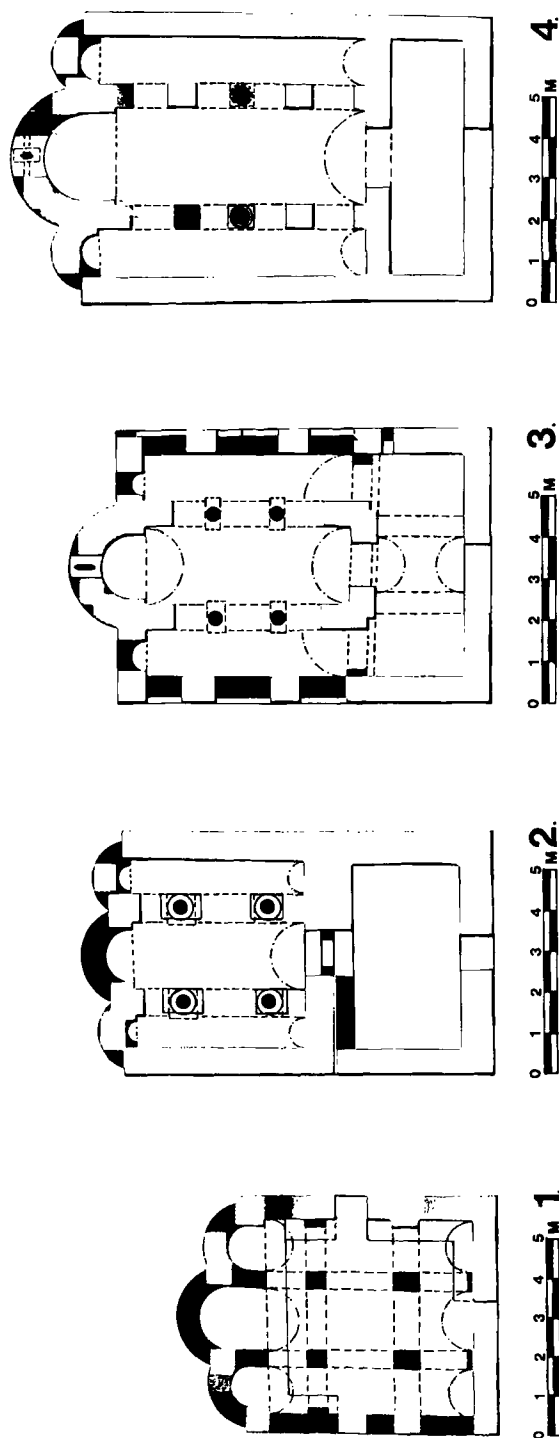
Σχ. 24. Κάτοψη της Αγίας Άννας (Küçük Aya Vasil) στην Τραπεζούντα (κατά Selina Ballance, *The byzantine Churches of Trebizond*, *Anatolian Studies X* (1960) 154, Σχ. 8.

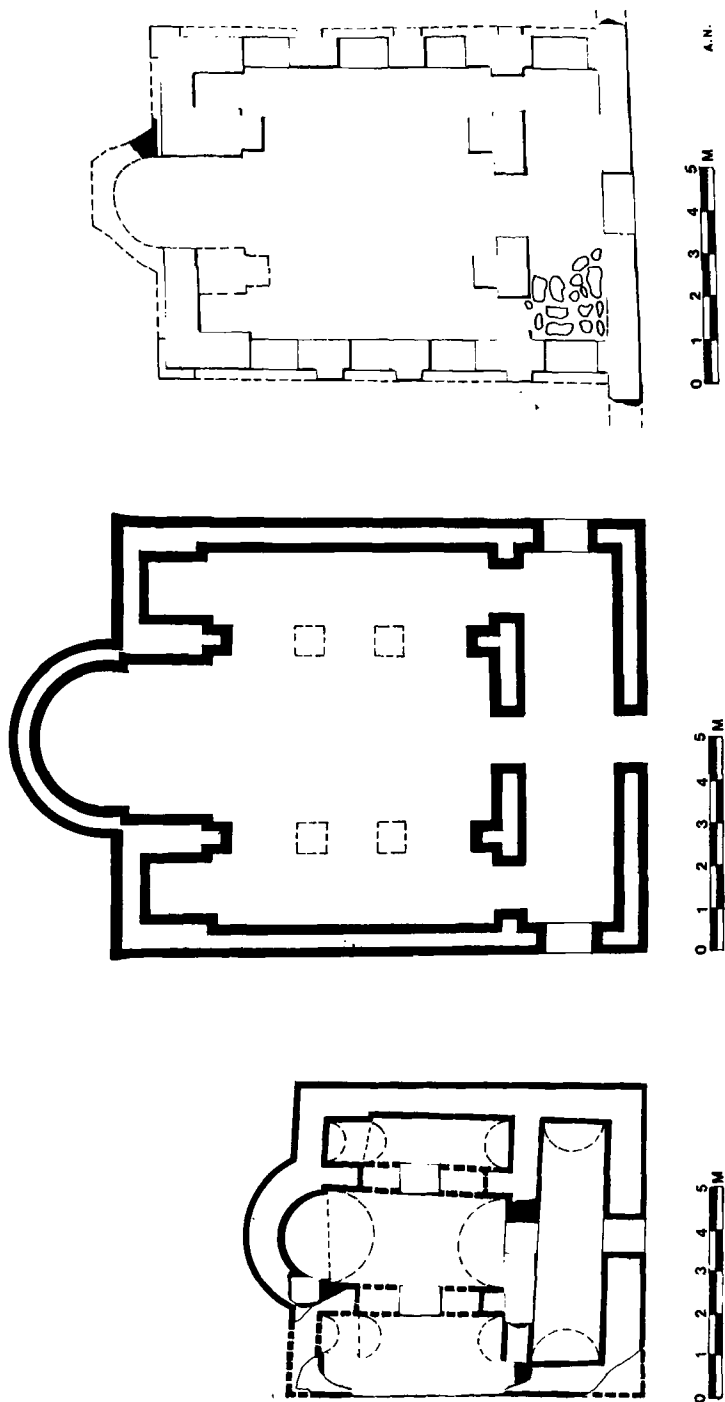
Σχ. 23. Κάτοψη του ναού της Αγίας Σοφίας από το ναό της Αγίας Σοφίας στην Τραπεζούντα.

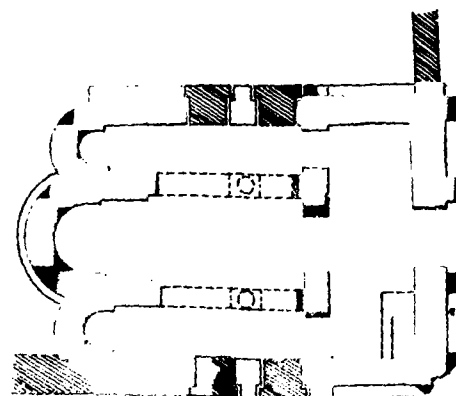
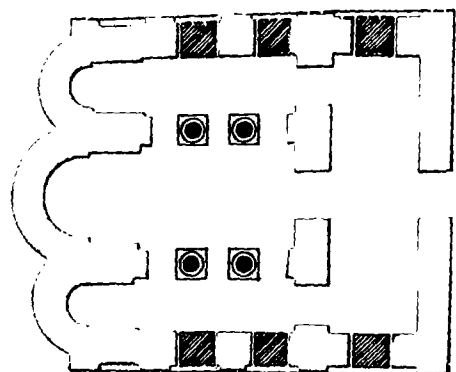
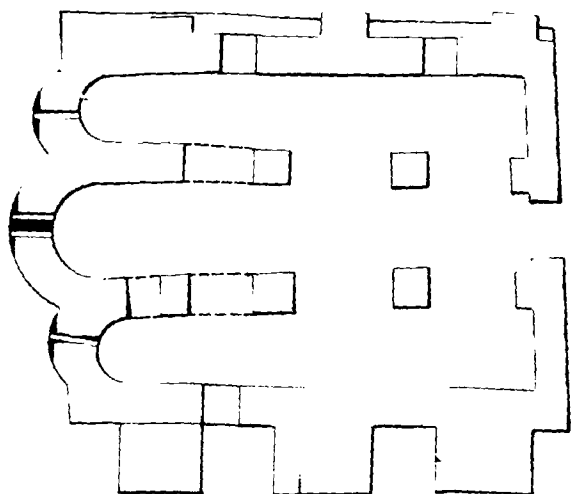
Σχ. 22. Κάτοψη του αρχαιότερου ναού στη ΝΔ γωνία του ναού της Παναγορίτσας στην Άρτα.

Σχ. 25. 1. Ο αρχαιότερος ναός πλάι στην Αγία Σοφία της Τραπεζούντας, 2. Ο αρχαιότερος ναός στη ΝΔ γωνία της Παρηγορήτισσας στην Άρτα, 3. Ο Ταξίαρχης της Μητροπόλεως στην Καστοριά, 4. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Νησί του Αγίου Αχιλλείου στη λίμνη της Μιχαήλ Πρέσπας (στην ίδια κλίμακα).

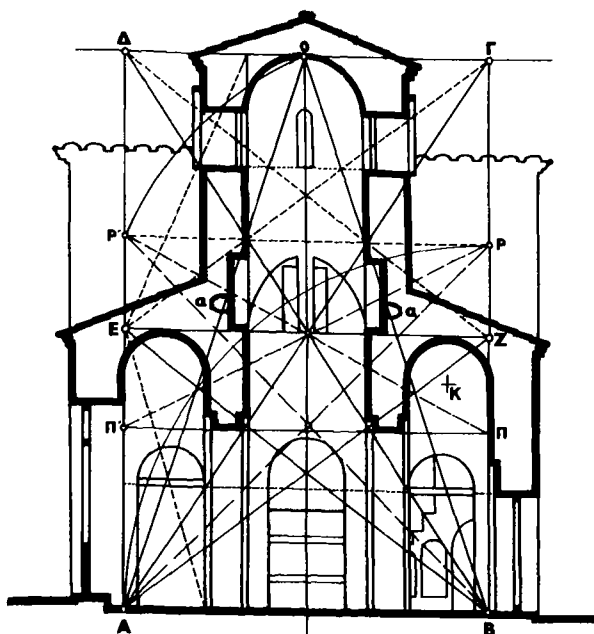

Σχ. 26. 1. Πρεσλάβα, βασιλική αρ. 4, 2. Πλίσα, βασιλική αρ. 13, 3. Πλίσα, βασιλική αρ. 36 (Κατά Ν. Μανροδινό, *Staro-bălgarskata Izkustva*).

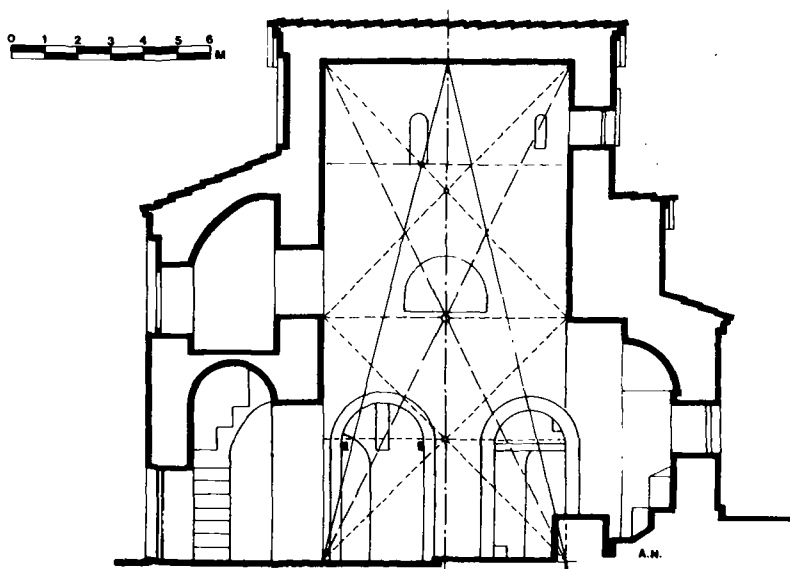

A. N.

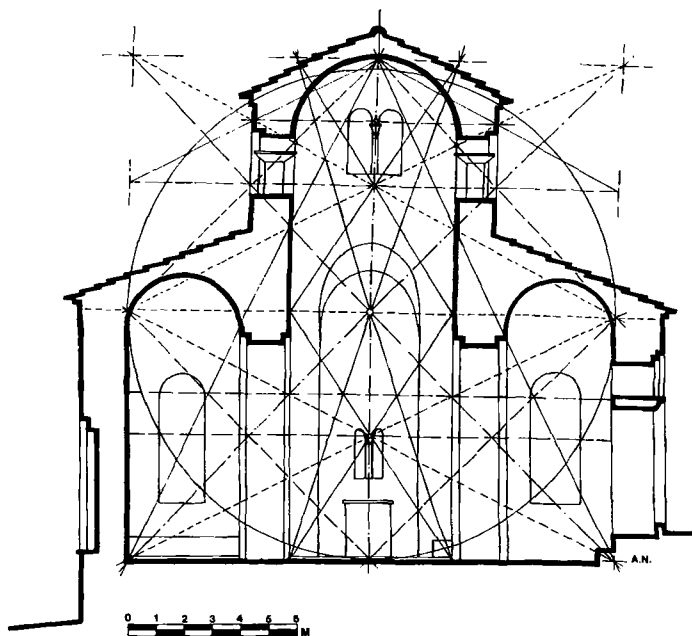
Σχ. 27. 1. Πλίσκα, βασιλική αρ. 8, 2. Πλίσκα, βασιλική αρ. 5, 3. Βασιλική S. Ljuthrod (κατά N. Mavrodinov, Starobălgarskata Izkustva).

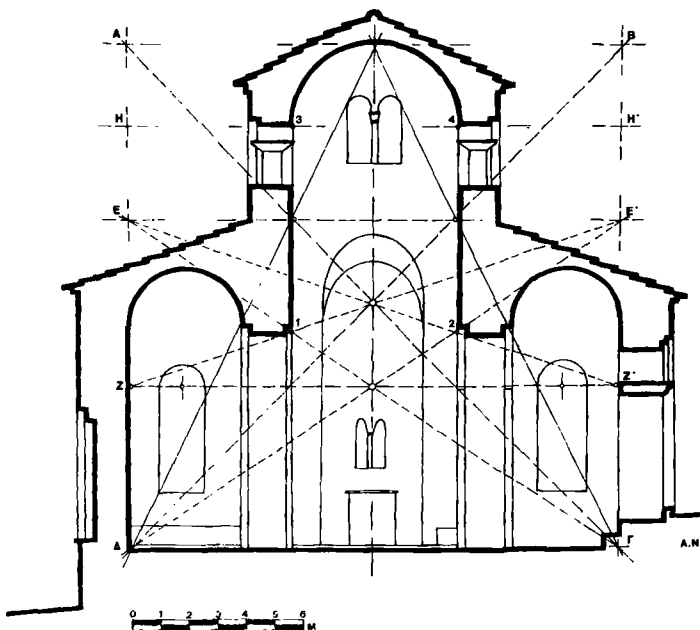
Σχ. 28. Οικοδομικές χαράξεις στην εγκάρσια τομή της βασιλικής του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά (Ν. Μουτσόπουλος).

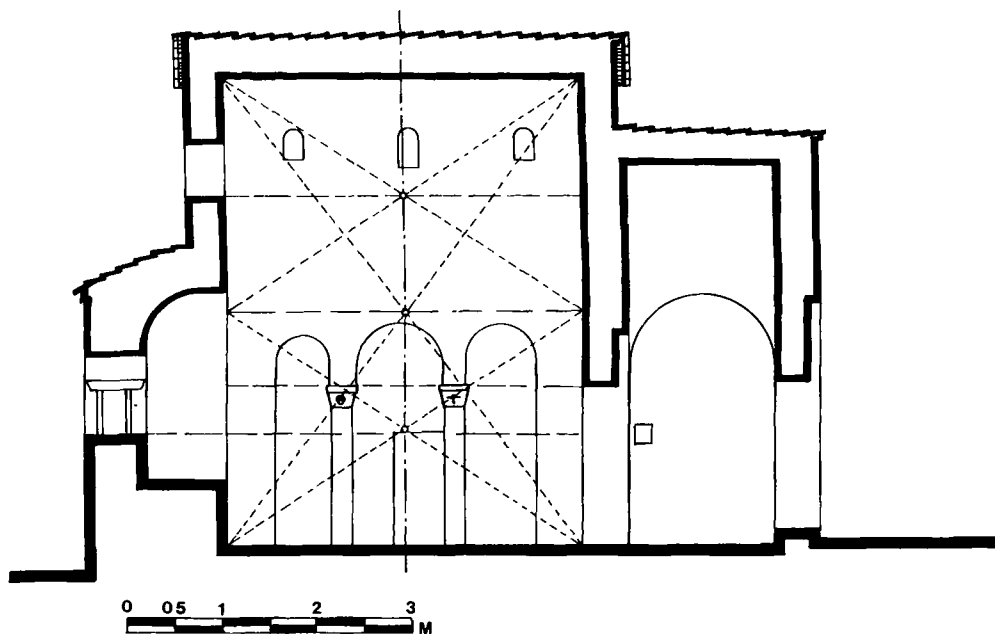
Σχ. 29. Οικοδομικές χαράξεις στην κατά μήκος τομή της βασιλικής του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά (Ν. Μουτσόπουλος).

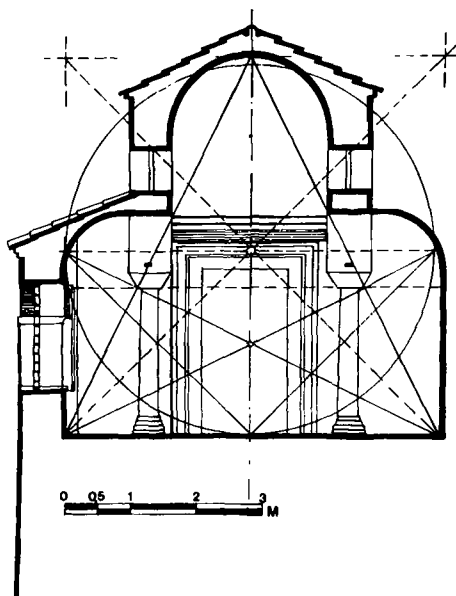
Σχ. 30. Οικοδομικές χαράξεις στην εγκάρσια τομή της βασιλικής των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (Ν. Μουτσόπουλος).

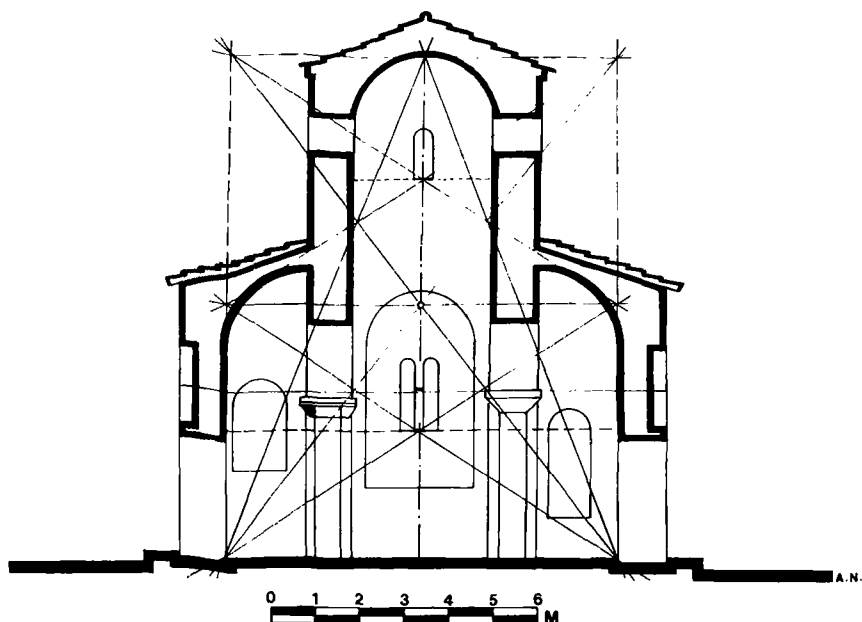
Σχ. 30α. Οικοδομικές χαράξεις στην εγκάρσια τομή της βασιλικής των Αγίων Αναργύρων στην Καστοριά (Ν. Μουτσόπουλος).

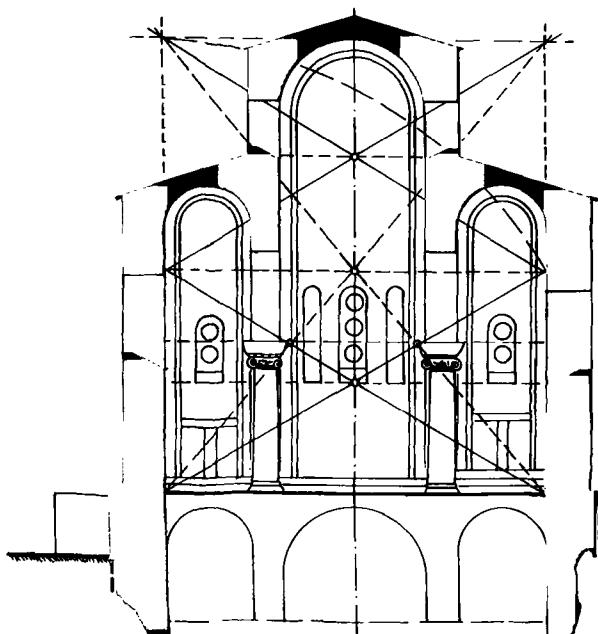
Σχ. 31. Κατά μήκος τομή στη βασιλική του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως στην Καστοριά (Ν. Μουτσόπουλος).

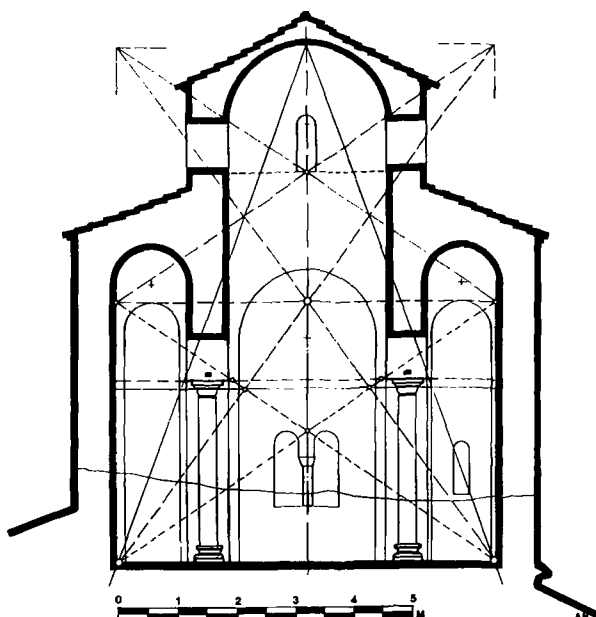
Σχ. 32. Οικοδομικές χαράξεις στην εγκάρσια τομή της βασιλικής του Αγίου Ευθυμίου (Ν. Μουτσόπουλος).

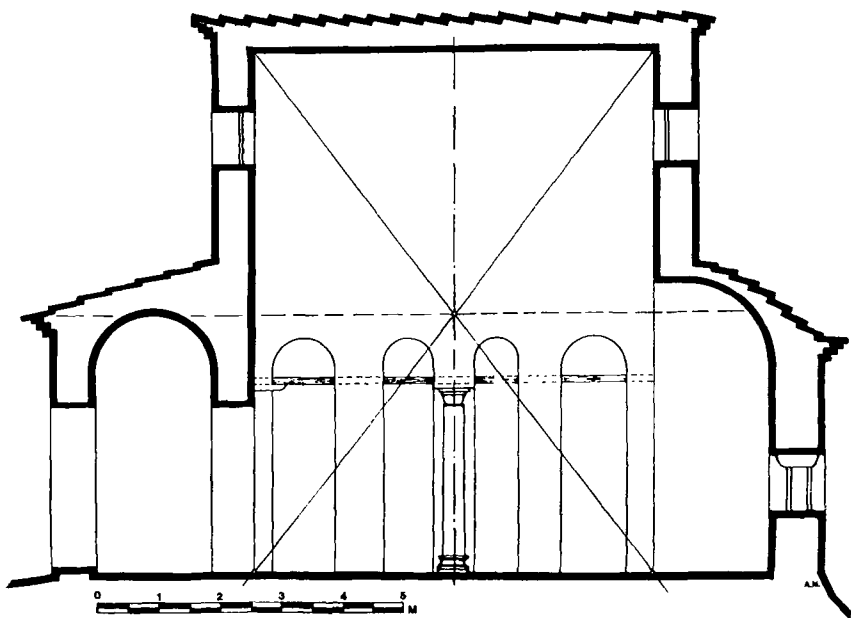
Σχ. 33. Οικοδομικές χαράξεις στην εγκάρσια τομή της βασιλικής του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (Ν. Μουτσόπουλος).

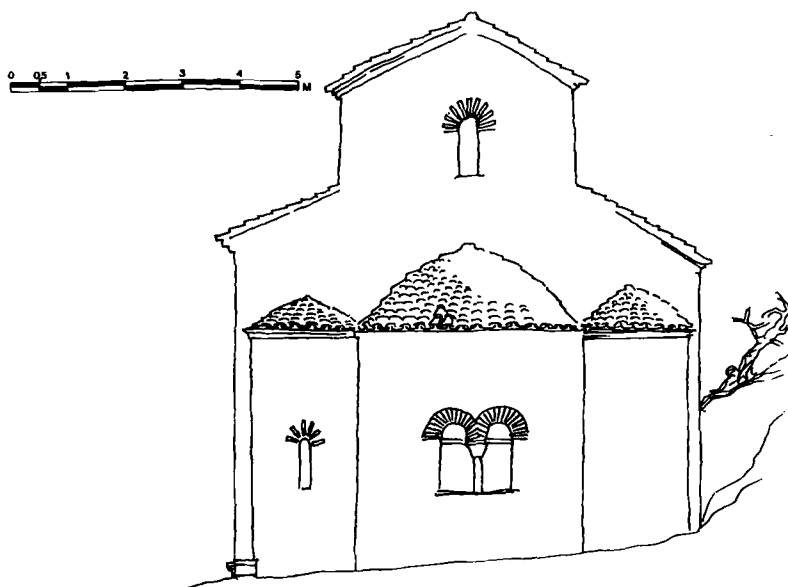
Σχ. 34. Εγκάρσια τομή της βασιλικής της Αγίας Άννας στην Τραπεζούντα (κατά Selina Ballance). Οικοδομικές χαράξεις (κατά Ν. Μουτσόπουλο).

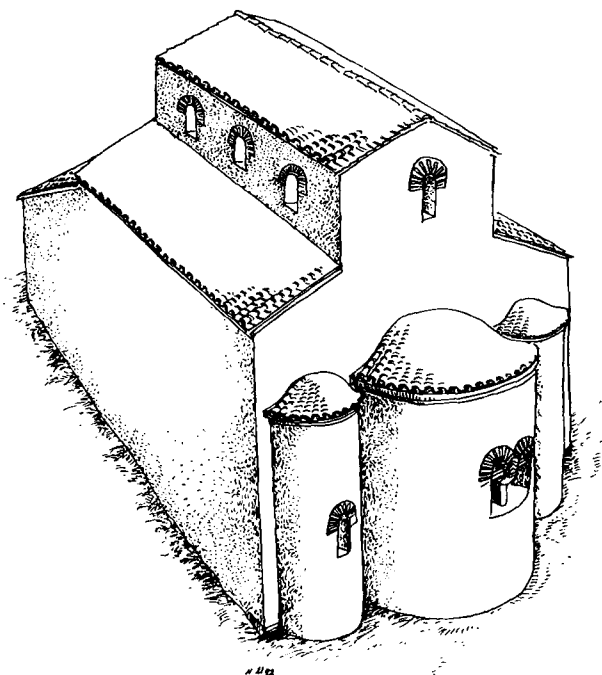
Σχ. 35. Εφαρμογή οικοδομικών χαράξεων στην εγκάρσια τομή της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων στην Πρέσπα. Πρόταση αποκαταστάσεώς (N. Μουτσόπουλος).

Σχ. 36. Τομή κατά μήκος της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων στην Πρέσπα. Πρόταση αποκαταστάσεως (N. Μουτσόπουλος).

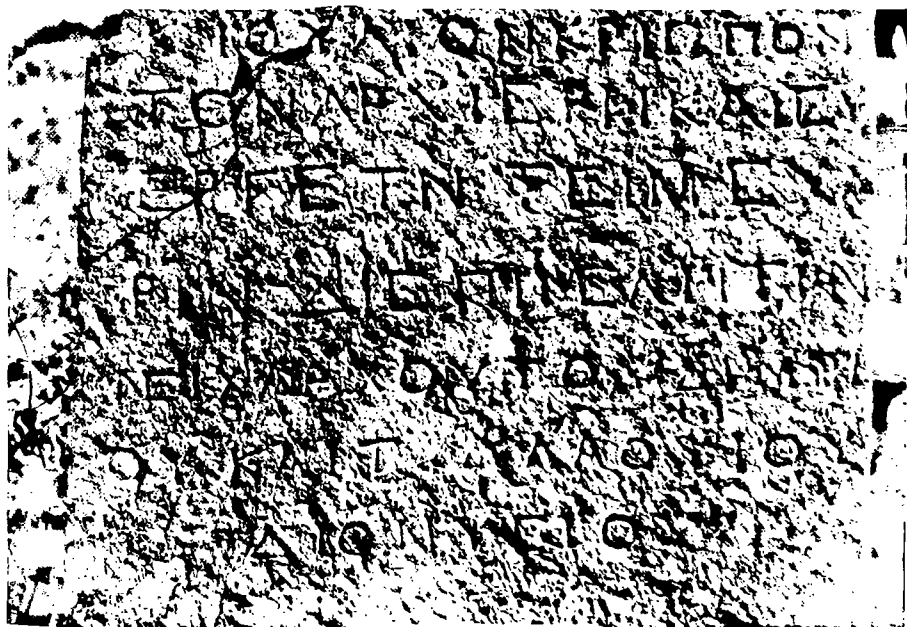
Σχ. 37. Σκαρίφημα της ανατολικής όψεως της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων στην Πρέσπα. Πρόταση αποκαταστάσεως (Ν. Μουτσόπουλος).

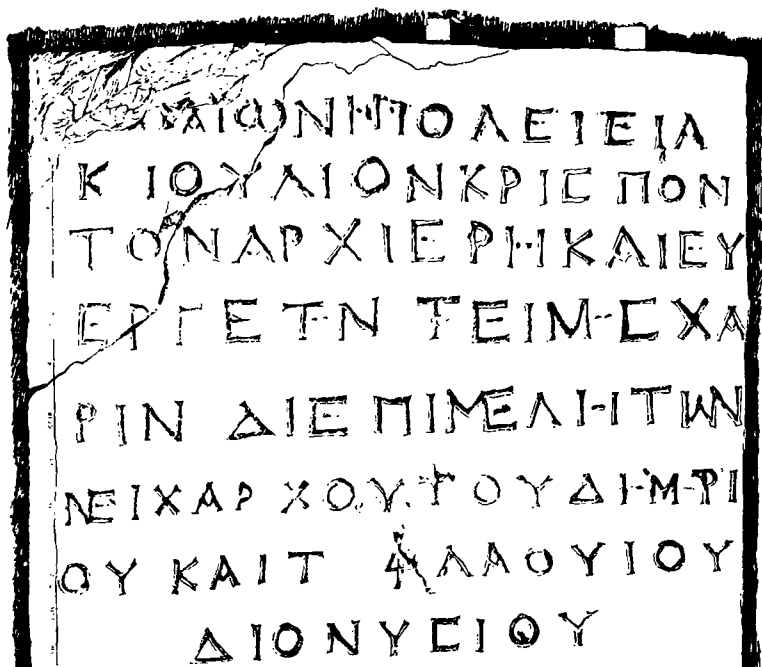
Σχ. 38. Προοπτικό σκαρίφημα αναπαραστάσεως της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων στην Πρέσπα.

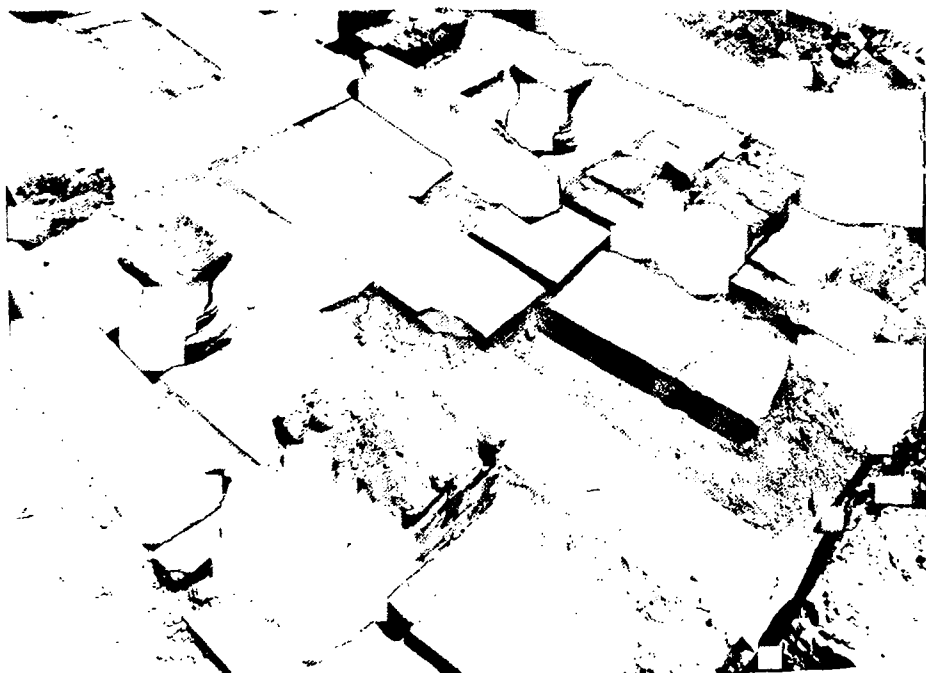
Εικ. 1. Άποψη των ερειπίων της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων στο νησί του Αγίου Αχιλλείου της Μικρής Πρέσπας, πριν από την ανασκαφή (φωτ. 1962).

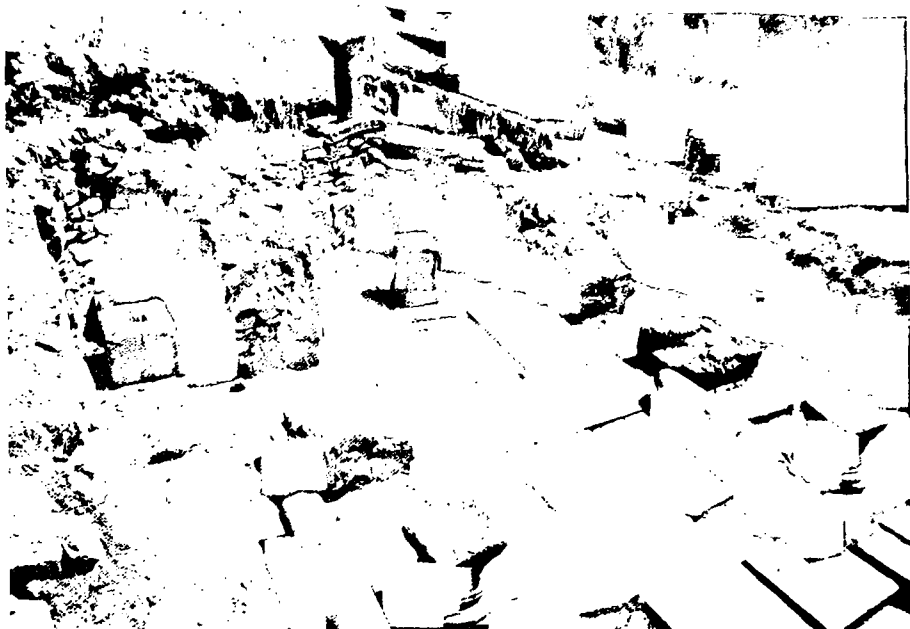
Εικ. 2. Η επιγραφή στη Ν. όψη της βάσεως.

Εικ. 3. Απόγραφο της επιγραφής.

Εικ. 4. Η πλακόστρωση στο κεντρικό τμήμα της βασιλικής.

Εικ. 5. Άποψη του ανατολικού τμήματος της βασιλικής των Αγίων Αποστόλων μετά την ανασκαφή.

Εικ. 6. Η βασιλική των Αγίων Αποστόλων από σημείο της υπερυψώσεως του εδάφους Β. της βασιλικής.

Ειχ. 7. Λεπτομέρεια της αφίδας του ιερού της βασιλικής.

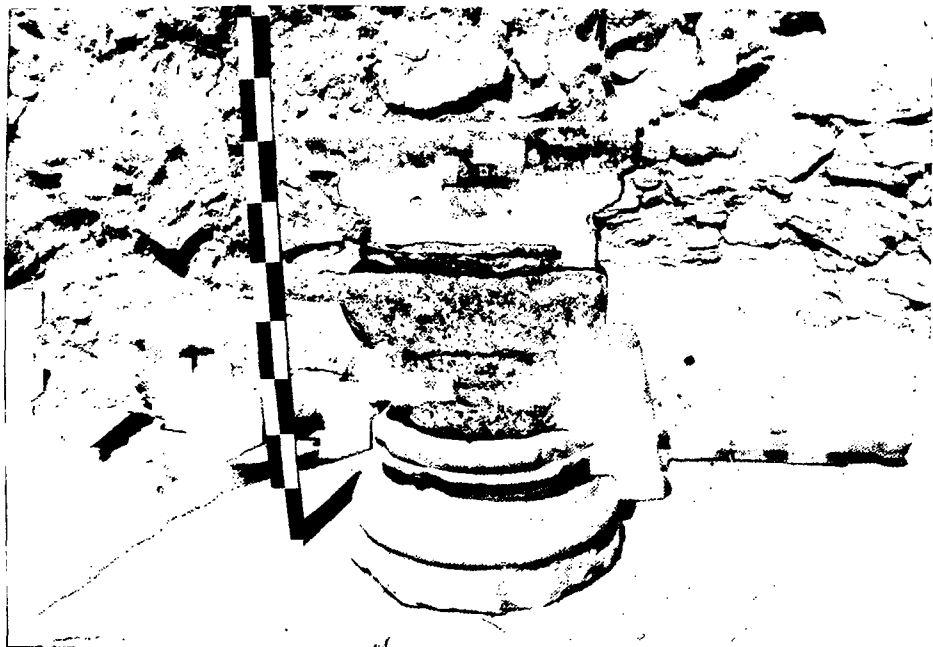
Ειχ. 8. Άποψη της ανασκαφής από δυτικά.

Εικ. 9. Άποψη της βασιλικής από Δ.

Εικ. 10. Η θέση της ανεπίγραφης βάσεως, δυτικά της βασιλικής.

Ειχ. 15. Βάσεις και κιονόκρανο της βασιλικής.

Ειχ. 16. Λεπτομέρεια βάσεων και κιονοκράνου της βασιλικής.

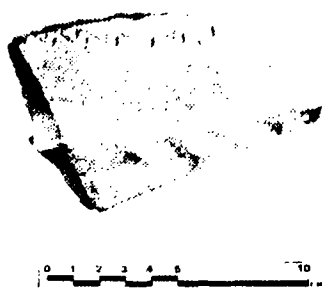
Εικ. 17. Ο ανάγλυφος ρόδακας του ραβδωτού κιονίου δυτικά και έξω από τη βασιλική των Αγίων Αποστόλων.

Εικ. 18. Ο ανάγλυφος διπλός σταυρός στο κίονιο δυτικά και έξω από τη βασιλική των Αγίων Αποστόλων.

Εικ. 51. Ώστρακα αγγείων που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή.

Εικ. 52. Ώστραχο μικρού πιθαριού που βρέθηκε κατά την ανασκαφή.

Κ. Χαραλαμπίδης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΙΖΟΥΣΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΑΛΗΝΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΥΠΤΗ
ΤΟΥ ΚΑΘΕΔΡΙΚΟΥ ΝΑΟΥ ΣΤΟ ΑΝΑΓΝΙ ΙΤΑΛΙΑΣ

Ο καθεδρικός ναός της κεντροϊταλικής πόλης Anagni που βρίσκεται στο νότιο Λάτιο της επαρχίας Frosinone¹, σε απόσταση 65 χιλιομέτρων νοτιοανατολικά της Ρώμης, κτίστηκε μεταξύ των ετών 1073-1104 από τον επίσκοπο Πέτρο (1062-1105) της υπόψη πόλης. Ο παραπάνω επίσκοπος και άγιος της Δυτικής Εκκλησίας με καταγωγή από αρχοντική τάξη του Salerno μετέβη στην Κωνσταντινούπολη το 1071, ως παπικός αποκρισάριος στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ', τον οποίο και εθεράπευσε θαυματουργικά από θανάσιμο πλήγμα, παίρνοντας ως αντάλλαγμα γι' αυτήν την πράξη του πλούσια δώρα². Μετά τον επαναπατρισμό στην επισκοπή του επανακατασκεύασε τον καθεδρικό ναό με το χρηματικό αντίτιμο των δώρων που είχε λάβει. Η ζωγραφική διακόσμηση του καθεδρικού ναού, φαίνεται ότι εκτελέστηκε πολύ αργότερα, δηλαδή μέσα στο ΙΓ' αι. και συγκεκριμένα για την κρύπτη προσφέρονται ειδικότερες ή γενικότερες χρονολογήσεις. Κατά τον P. Toesca³ η ζωγραφική διακόσμηση έγινε μεταξύ των 1250-1255, κατά τους A. Grabar και C. Nordenfalk⁴ περίπου το 1255, κατά την E. Durini⁵ στο δεύτερο τέταρτο του ΙΓ' αι., κατά τον B. Degenhart⁶ μεταξύ των ετών 1230-1255, ενώ ο F. W. N. Hugenholtz⁷ σημειώνει κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης της εκκλησίας, στο ΙΓ' αι. Πάντως είναι βέβαιο, ότι από το 1231 ήταν σε εξέλιξη οι ζωγραφικές εργασίες που περατώθηκαν

1. Για την πόλη αυτή βλ. περισσότερα στο λήμμα Anagni, *Enciclopedia Italiana*, 3, σ. 76-77, και *Grande Dizionario Enciclopedico UTET*, 1, σ. 646.

2. Βλ. περισσότερα *Bibliotheca Sanctorum*, X, άρθρο Pietro, vescovo di Anagni, santo, σ. 663-665.

3. Gli affreschi della Cattedrale di Anagni, [Le gallerie nazionali italiane, V], Roma 1902, σ. 117.

4. *Die romanische Malerei, von elften bis zum dreizehnten Jahrhundert*, Genève 1958, σ. 55.

5. L'affresco esterno di San Giovanni a Porta Latina in Roma, *Rendiconti, Atti della Pontificia Accademia romana di Archeologia* (serie III) 27 (1952-1954) 292.

6. Autonome Zeichnungen bei mittelalterlichen Künstlern, *Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst* (Dritte Folge) I (1950) 133.

7. The Anagni Frescoes - A Manifesto, *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 41 (1979) 141.

ασφαλώς το 1255, έτος της καθιέρωσης του ναού.

Η τοιχογραφία που θα μελετήσουμε παρακάτω (εικ. 1), έχει εκτελεστεί σε μεγάλο τύμπανο τόξου κάτω από την καμάρα του Ανθρώπου ως Μικρόκοσμου και στο δεξιό μέρος πεσσού που παρέχει διάγραμμα της αντεπίδρασης των τεσσάρων Στοιχείων της πλατωνικής θεωρίας. Το υπόψη έργο που παραδίδει τους δύο μεγάλους ιατρούς της ελληνικής αρχαιότητας Ιπποκράτη και Γαληνό, συνιστά μέρος ενός ζωγραφικού συνόλου υποδιαιρούμενου σε τέσσερις ομάδες νωπογραφιών. Το σύνολο αυτό μιας εξαιρετικής επιστημονικής φροντίδας, προϋποθέτει ένα καλλιτεχνικό κοινό που εκτιμούσε και απεδείκνυε, αφενός μεν την υψηλή πνευματική προπαρασκευή αυτού που παρήγγειλε την εκτέλεση του εικονογραφικού κύκλου, αφετέρου δε το σκοπό του χορηγού να απευθυνθεί διά μέσου αυτών των τοιχογραφιών, όχι τόσο στο λαό της ιταλικής πόλης Anagni, όσο σε μια εκλεκτή ανθρώπινη κατηγορία (élite) με πνευματικούς προβληματισμούς, δηλαδή στις υψηλές σφαίρες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ο επίσκοπος Πέτρος, ιδρυτής, ως προαναφέραμε, του καθεδρικού ναού, είχε μεγάλο ενδιαφέρον για τις φυσικές επιστήμες, προερχόμενος από το μοναχικό τάγμα των βενεδικτίνων και βέβαια, όπως προείπαμε, από ονομαστή οικογένεια του Salerno. Έζησε στη μονή του Monte Cassino και πραγματοποίησε διπλωματικές αποστολές εκ μέρους διαφόρων παπών. Το 1062 χειροτονήθηκε επίσκοπος Anagni και πάντοτε είχε σχέσεις με την πατρίδα του και το βενεδικτίνο αρχιεπίσκοπο Alfano. Ο τελευταίος ήταν ιατρός, φιλόλογος και μεγάλος λάτρης των κλασικών σπουδών. Ο επίσκοπος Anagni, ίσως να εγνώρισε τον Κωνσταντίνο Αφρικανό, μεταφραστή του Ιπποκράτη και του Γαληνού, καθώς επίσης και πολυάριθμα αραβικά ιατρικά δοκίμια. Με τέτοιου είδους κλασική και ανθρωπιστική παιδεία που είχε ο επίσκοπος Πέτρος, επόμενο ήταν να παραγγείλει στους επιφανείς ζωγράφους του να απεικονίσουν στην κρύπτη του καθεδρικού ναού σκηνές από τη διαμόρφωση του κόσμου και του ανθρώπινου μικρόκοσμου των οποίων οι μεγάλοι ιατροί Ιπποκράτης και Γαληνός βεβαιώνουν την ύπαρξη στην ποικίλη συμβολή των τεσσάρων στοιχείων (ignis-πυρ aer-αήρ aqua-ύδωρ terra-γη), σύμφωνα με τις μεταβιβαζόμενες ιδέες από την αρχαιότητα, προπαντός στα γραπτά κείμενα του Ισίδωρου Σεβίλλης, στις παραδόσεις των αγίων προστατών του Anagni και στις τέσσερις έσχατες πραγματικότητες του θανάτου, της κρίσης, της κόλασης και του παραδείσου. Τα θέματα που διακοσμούν τις καμάρες έχουν αντληθεί από τον κοσμολογικό κύκλο, την Παλαιά Διαθήκη, τις ουράνιες δυνάμεις αγγέλων, χειρουβίμ, τετραμόρφων και τον αποκαλυπτικό κύκλο.

Στον πρώτο κύκλο ανήκει η απεικόνιση των ιατρών της ελληνικής αρχαιότητας. Ο Ιπποκράτης⁸, πατέρας της ιατρικής επιστήμης, που γεννήθηκε το 460 π.Χ. και θεωρείται από τον Πλάτωνα ως σύγχρονος του Σωκράτη, πέθανε

υπέργηρος. Ως ημιμυθική ιδεώδης μορφή έγινε δεκτός στη θρησκεία (Ιησούς ως πνευματικός Ιπποκράτης) και στα μεσαιωνικά βιβλία συναξαρίων. Έτσι εξηγείται η συμμετοχή του στο ζωγραφικό διάκοσμο του υπόψη μνημείου. Ο Γαληνός⁹, ο τελευταίος εξέχων ιατρός της αρχαιότητας, γεννήθηκε το 129 μ.Χ. στην Πέργαμο ως γιος ενός μαθηματικού και αρχιτέκτονα με ιατρικές σπουδές στην πατρίδα του, στη Σμύρνη και στην Αλεξάνδρεια, και πέθανε το 199. Ως ιατρός και φιλόσοφος, θεωρούμενος ο περιεκτικότερος Εκλεκτικός της αρχαιότητας, συνδέεται στενάτατα με τον πλατωνισμό και τον ιπποκρατισμό. Γι' αυτό και συναπεικονίστηκε με τον Ιπποκράτη στην τοιχογραφία που περιγράφουμε.

Αυτή η μοναδική σκηνή του τοιχογραφικού συνόλου είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας για την ιστορία της επιστήμης στο Μεσαίωνα. Έχει ενταχθεί σ' ένα ιδεαλιστικό χώρο εξαιτίας του χρώματος του βάθους, με τη σύνθεση λαμπρού ζαφειριού και σμαραγδιού. Οι δύο ιατροί ως μεγαλοπρεπείς σοφοί γέροντες φέρουν μακρά φαιά γένεια, λευκή κόμη, που κυματίζει στους ώμους και ενδύματα φανταστικού πλούτου. Σ' ένα γεωμετρικό χώρο λοιπόν, που αποτελεί τεταρτημόριο ελλειπτικού σχήματος και που περιβάλλεται από πλατιά ταινία με μικρές διάσπαρτες διακοσμήσεις, κάθονται οι δύο διάσημοι ιατροί σε αντωπή θέση. Μια μικρή φθορά στο κάτω αριστερό άκρο της παράστασης, δεν θίγει σχεδόν καθόλου τις δύο αυτές διακεκριμένες φυσιογνωμίες αλλ' ούτε και τον διάκοσμο που συμπληρώνει τη ζωγραφική αυτή σύνθεση. Αρχίζοντας από τον Ιπποκράτη καθισμένο σε θρόνο με χρυσές επενδύσεις στο δεξιό μέρος της τοιχογραφίας με την επιγραφική ένδειξη στο επάνω μέρος IPOCRAS παρατηρούμε εκτός των γενικών χαρακτηριστικών που εσημειώσαμε παραπάνω, τη διακεκριμένη σε πλούτο ενδυμασία του σοφού αυτού. Η εμφάνισή του ως αγίου προφήτη, θείου άνδρα με την ιερατική χειρονομία της ευλογίας προς το μέρος του Γαληνού ή και αλχημιστή που συμπιέζει σε φιάλες αλάβαστρου την ουσία όλων των πραγμάτων, σύμφωνα με ένα περίεργο συριακό τεμάχιο που εδημοσίευσε ο G. Berthelot¹⁰, δηλώνει περισσότερο ή λιγότερο την κατά άνθρωπο και κατά Θεό σοφία του και τις επιστημονικές γνώσεις του. Πρόκειται για μια αληθινή ιστορία της επιστήμης. Η ενδυμασία του αποτελούμενη από πολύπτυχο χιτώνα ζωσμένο με φαρδιές ζώνες στο στήθος και πολυτελή επενδύτη από γούνα, μάλλον κάποιου είδους σκίουρου, με γκριζες και λευκές τρίχες και με διακοσμήσεις παράλληλων ζωνών που πληρούνται από κατακόρυφα μακρά ελλειφοειδή σχήματα και τον πύλο ανατολικής προέλευσης στην κορυφή της πλουσιότατης κόμης αποτελεί επιπρόσθετη απόδειξη της εξέχουσας από πάσης πλευράς καταγωγής του. Ο θρόνος από τορνευμένο ξύλο, με ημικυκλικό κάθισμα με ανοιχτό ερεισίνωτο συνιστά κομψό έπιπλο του ρωμαϊκού μεσαίωνα. Εμπρός από τα πόδια του

9. Βλ. *Lexikon der Alten Welt*, 1, άρθρο Galen, σ. 1016-1017.

10. *La chimie au moyen âge*, II, Paris 1893, σ. 314.

είναι τοποθετημένο αναλόγιο με ορθογώνιο πίνακα, στηριζόμενο σε μνημειώδη πεσσό με κορινθιακό κιονόκρανο, κατ' απομίμηση των κίωνων της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Επάνω σε φύλλο χειρογράφου χωρισμένο σε δύο μέρη γράφεται το απόφθεγμά του: EX HIS FORMANTUR QUAE SUNT QUAE CUMQUE CHREANTUR που ακολουθεί πανηγυρικά αυτό που διακήρυξε και είναι γραμμένο σ' άλλο φύλλο χειρογράφου στο αναλόγιο που αντιστοιχεί στον απέναντί του παριστάμενο Γαληνό: MUNDI PRESENTIS SERIES MANET EX ELEMENTIS. Πρόκειται για τα τέσσερα στοιχεία που συνθέτουν το υλικό στοιχείο του σύμπαντος και αφορούν στη δημιουργία του κόσμου, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Πλάτωνα στο έργο του *Τίμαιος*. Τα στοιχεία αυτά έγιναν γνωστά κατά το Μεσαίωνα χάρη σε λατινική μετάφραση και ερμηνεία, γύρω στον Δ' αι. μ.Χ., από το χριστιανό-νεοπλατωνικό φιλόσοφο Χαλκίδιο¹¹. Ο Ιπποκράτης πατεί σε ξύλινο τραπεζοειδές υποπόδιο (suppedaneum), του οποίου οι τέσσερις πλευρές είναι διακοσμημένες με παραλληλόγραμμα σχήματα και στίγματα.

Στο αριστερό μέρος της παράστασης κάθετοι ο Γαληνός, επίσης σε θρόνο με χρυσές επενδύσεις, απλούστερης όμως μορφής με εξωτερικά στηρίγματα που καταλήγουν σε προσωπίδα λιονταριών. Η υπερτιθέμενη επιγραφική ένδειξη μνημονεύει GALIENUS. Ντυμένος με ενδυμασία μικρότερης πολυτέλειας, δηλαδή πολύπτυχο διακοσμημένο χιτώνα και επενδύτη που πορπώνεται στο επάνω μέρος του λαιμού εγγίζει με τις παλάμες του το χειρόγραφο που είναι τοποθετημένο σε αναλόγιο. Ακούει με προσοχή το διδάσκαλο Ιπποκράτη για να γράψει το απόφθεγμά του. Ευδιάκριτη είναι η γραφίδα στο δεξιό χέρι του. Απλές γραφίδες επίσης, ανά ζεύγος, είναι προσηλωμένες στο επάνω μέρος των αναλογίων και των δύο προσώπων. Το αναλόγιο στηρίζεται σε κίονα με ελικοειδείς ραβδώσεις που στέφεται με κιονόκρανο και επίθημα, όπως και στο αναλόγιο του Ιπποκράτη. Η έκφραση του Γαληνού είναι ταπεινή με ανόρθωση των ματιών του, παρατηρώντας τον Ιπποκράτη λόγω σεβασμού. Αυτή η σκηνή διακοπής γραφίματος του αντιγραφέα Γαληνού και έκφρασης προσοχής εκ μέρους του για την κατανόηση της υπαγόρευσης του Ιπποκράτη επαναλαμβάνεται σε μικρογραφία του codex gr. 2144 στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι με χρονολόγηση γύρω στο 1345¹². Παρατηρεί κανείς την ακίνητη και ιερατική θέση των δύο αυτών μορφών. Στο επάνω μέρος της σύνθεσης εμφανίζεται για την έμπνευση των σοφών, όχι ο ουράνιος μηνίσκος αλλά ένα μέρος του φανταστικού κόσμου, όπως τον είδε ο Πλάτων, εντελώς σφαιρικό. Είναι υπέρυθρου-καστανού χρώματος και κρέμεται κυριολεκτικά επάνω στο πράσινο έδαφος και μέσα στην μπλε αφίδα. Στο άκρο δεξιό μέρος της τοιχογραφίας, δηλαδή δίπλα στον Ιπποκράτη και σ' ένα άλλο διάχωρο του τύμπανου του τόξου, απεικονίζονται από επάνω προς τα

11. Βλ. *Lexikon der Alten Welt*, 1, άρθρο Calcidius (Chalkidios), σ. 539.

12. Βλ. N. Kondakoff, *Histoire de l'art byzantin*, II, Paris 1891, εις. 165.

κάτω και σε τέσσερις σειρές, στην πρώτη δύο φιάλες αλάβαστρου χωρίς αυτιά, στη δεύτερη τρεις θήκες (capsae), στην τρίτη τρεις φιάλες από τις οποίες δύο δίδωτες και μία με ένα αυτί και στην τέταρτη σειρά τρεις θήκες. Στις θήκες είναι τοποθετημένα τα χειρόγραφα του Ιπποκράτη, ενώ στα αγγεία περιέχονται αποστάγματα υγρών και χυμών για την ανθρώπινη υγεία. Για όλα αυτά ομιλεί επιγραφή εκτυλισσόμενη στην οριζόντια ταινία που ορίζει την κάτω πλευρά του ζωγραφικού αυτού έργου: ... ATURIS MAGNIS DANT DOGMA SALUTIS. Μια άλλη επιγραφή που περιβάλλει τη χορδή του τόξου του τυμπάνου, αναφέρει σ' όλο το πλάτος που είναι ορατό στη δημοσιευόμενη φωτογραφία τα εξής: DE QUO PLUS ET INEST, COMPLEXIO DICTUR HUIUS ETAS VULTUS HUMOR MUTANTUR TEMPORE CUIUS. Αυτό το κείμενο επεξηγεί την τοιχογραφία της αφίδας, όπου η καθαρή ουσία των θεωριών του Ιπποκράτη γύρω από την προέλευση και την πορεία των ανθρώπινων ασθενειών συγκεντρώνεται σε μια από εκείνες τις σχηματικές μορφές στις οποίες οι αρχαίοι ιατροί προτιμούσαν να συνοψίζουν σύντομα τις διδασκαλίες τους. Η επεξήγηση λοιπόν αυτή αφορά στην παράπλευρη (στα αριστερά της δημοσιευμένης εικόνας) τοιχογραφία, στην οποία παρίσταται υπό μορφή σφαιρών η συνέχιση του Κόσμου (Mundi continuatio), σ' ένα επιστημονικό διάγραμμα της κοσμολογίας του Πλάτωνα με βάση, όπως προείπαμε, τα σχόλια στον *Τίμαιο* από το Χαλκίδιο. Ο πλατωνικός αυτός κόσμος¹³ απέβη προσφιλέστατο θέμα κατά τη ρωμαϊκή αναγέννηση στο ΙΒ' αι. με ταυτόχρονη εφαρμογή του σε εικονογραφικά προγράμματα.

Οι δύο αυτές ιατρικές προσωπικότητες είναι τοποθετημένες σε πράσινο έδαφος, ενώ ένα εσωτερικό «τύμπανο αφίδας» μπλε χρώματος προκαλεί την αίσθηση χώρου. Κατά τους μελετητές του μνημείου που εξετάζουμε, εργάστηκαν διάφοροι ζωγράφοι συγχρόνως για τη ζωγραφική διακόσμηση της κρύπτης του¹⁴, κατά τη χρονική περίοδο που εμνημονεύσαμε ήδη, με την επιφόρτιση ενός και του αυτού εικονογραφικού προγράμματος. Άλλοι ερευνητές ομιλούν για τρεις διακεκριμένους καλλιτέχνες τουλάχιστο, μη αποκλειόμενης της συνεργασίας καθενός απ' αυτούς με άλλους τοιχογράφους σε σχέση εξάρτησης¹⁵ ή μόνο για τρεις ζωγράφους από τους οποίους διακρίνεται ο ζωγράφος των Μεταστάσεων και Υπερθέσεων (il pittore delle Traslazioni)¹⁶ που εξωγράφησε την

13. Βλ. εκτενώς L. Pressouyre, *Le Cosmos platonicien de la Cathédrale d'Anagni, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* LXXVIII (1966) 551-593.

14. Βλ. P. Toesca, *Storia dell'arte italiana*, I, *Il Medioevo*, II, Torino 1927, σ. 972, και A. Grabar, C. Nordenfalk, *Die romanische Malerei...*, σ. 55.

15. Βλ. M. Liverani, *Contributi allo studio della pittura medievale nel Lazio*. Affreschi a Filetino, *Commentari* 19 (1968) 45· M. Boskovits, *Gli affreschi del Duomo di Anagni: un capitolo di pittura romana*, *Paragone*, anno XXX, 357 (1979) 28.

16. Βλ. E. Durini, *L' affresco esterno ...*, σ. 292· N. Q. Smith, *Anagni, an Example of Mediaeval Typological Decoration*, *Papers of the British School at Rome* XXXIII (new series XX) (1965) 42· P. Toesca, *Gli affreschi...*, σ. 117.

τοιχογραφία που σχολιάσαμε. Ο ζωγράφος αυτός ανύψωσε σε υψηλό βαθμό τη δύναμη του χρώματος, την εκφραστική ικανότητα του σχεδίου με τις ιδιότητές του φαντασίας και χάρης, προσλαμβάνοντας νέα στοιχεία από τη βυζαντινή τέχνη. Αρμονία μορφής και στόχων παρατηρείται στη θαυμάσια αυτή απόδοση των δύο ιατρών-φιλοσόφων που ενώ έζησαν σε χρονική απόσταση μερικών αιώνων μεταξύ τους, παρευρίσκονται εικονογραφικά, σύμφωνα με τον κανόνα του λειτουργικού χρόνου της βυζαντινής εικονογραφίας, ντυμένοι και ενταγμένοι σε μια πολύτιμη χρωματική σύνθεση. Οι καθαροί φωτισμοί του έργου αποδεικνύουν την ικανότητα του ζωγράφου να επωφελείται και να πολλαπλασιάζει την ποικιλία των χρωμάτων του. Οι χαρακτηριστικοί τρόποι με τους οποίους εικονογραφούνται τα πρόσωπα, ιδιαίτερα τα αυτιά και η πρόπλαση των πτυχών στα γόνατα ξανασυναντώνται σ' άλλα μέρη του εικονογραφικού κύκλου. Όπως σημειώνει ο M. Q. Smith¹⁷ οι ζωγράφοι της κρύπτης του καθεδρικού ναού στο Anagni, όπως έγινε και στο Castel S. Elia, κοντά στο Nepi της κεντρικής Ιταλίας (ΙΑ' αι.), προήλθαν από τη Ρώμη. Τα ίδια παρατηρεί και ο A. Grabar¹⁸, απαριθμώντας τα καλλιτεχνικά παραδείγματα, εκτός του παραπάνω, που αφορούν σε τοιχογραφίες του υπόγειου χώρου του τέλους του ΙΒ' αι. και σε ψηφιδωτά της αφίδας του 1128 στη βασιλική S. Clemente Ρώμης, ως και σε ψηφιδωτά στις βασιλικές της Ρώμης, S. Maria in Cosmedin (1123), S. Maria in Trastevere, S. Paolo fuori le mura, S. Maria Maggiore (ΙΑ'-ΙΒ' αι.). Με βάση τα μεσαιωνικά αυτά ζωγραφικά έργα, ο παραπάνω βυζαντινολόγος υποστηρίζει, ότι από τη ζωγραφική του Nepi μέχρι και το Anagni και σε ρωμαϊκά έργα γύρω στα 1300, βλέπει κανείς να προοδεύουν οι σταθμοί ενός είδους «ρωμαϊκής πρωτο-αναγέννησης» (*protorénaissance romaine*) στη ζωγραφική της Δύσης. Η τοιχογραφία λοιπόν των Ελλήνων ιατρών έχει τις ρίζες της σε ρωμαϊκά πρότυπα επηρεασμένη και από άλλα διαφορετικού τύπου, είτε βυζαντινίζοντα είτε προγοτθικά, όπως γράφει η E. Durini¹⁹. Ειδικότερα, θα λέγαμε, ότι παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και ρωμαϊκά στοιχεία αφομοιώθηκαν με ποικιλία και πλούτο εφευρετικότητας από τον καλλιτέχνη του σχολιαζόμενου έργου. Οι διακοσμητικές, στυλιστικές και εικονογραφικές συγκρίσεις μεταξύ του Anagni και των μνημείων της βυζαντινής πρωτεύουσας είναι ευδιάκριτες²⁰. Έργο της ρωμαϊκής αναγέννησης του ΙΓ' αι., που προηγήθηκε της κατοπινής μεγάλης «Αναγέννησης» σε ανεπτυγμένες πόλεις-κράτη της Βόρειας Ιταλίας με χρονική έναρξη το ΙΔ' αι. μεταβιβάζει τα ανθρωπιστικά μηνύματα ενός πολιτισμικού χράματος με αφετηρία την ελληνική και βυζαντινή μόρφωση και πραγμα-

17. Anagni..., σ. 41-42.

18. La décoration des coupoles à Kariye Camii et les peintures italiennes du Dugento, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* VI (1957) 117-118.

19. L' affresco esterno..., σ. 292.

20. Βλ. M. Q. Smith, Anagni..., σ. 43.

τικότητα.

Η βυζαντινίζουσα τοιχογραφία με τους δύο διάσημους ιατρούς της ελληνικής αρχαιότητας αποκτά για το λόγο αυτό μια καλλιτεχνική και πνευματική ιδιαιτερότητα οικουμενικών διαστάσεων, συμβάλλοντας στα πλαίσια ενός ευρύτερου εικονογραφικού κύκλου στην προετοιμασία της ελληνοκεντρικής ευρωπαϊκής τέχνης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Εικ. 1. Anagni. Ιπποκράτης, Γαληνός.

Θεοχάρη Ν. Παζαρά

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΩΝ ΚΤΗΤΟΡΩΝ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ*

I

Η πρωτοβουλία, που είχε η νέα αδελφότητα της Μονής Βατοπεδίου υπό τον ηγούμενο γ. Εφραίμ για τη διάνοιξη του τάφου των κτητόρων¹, μας έδωσε την ευκαιρία να ερευνήσουμε μια σημαντική ταφική κατασκευή, τόσο για τη διάταξή της όσο και για το διάκοσμό της, αλλά και κυρίως για την ιστορία αυτής καθεαυτής της Μονής.

Η ίδρυση της Μονής του Βατοπεδίου αποδίδεται από την παράδοση στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α΄², αυτό όμως, όπως παρατηρεί η Δ. Παπαχρυσάνθου, δε δείχνει παρά την επιθυμία να συνδεθεί το μοναστήρι μ' έναν αυτοκρατορικό κτήτορα³. Αφετηρία ίσως σ' ένα πραγματικό γεγονός έχει η άλλη παράδοση που θεωρεί ως κτήτορες του μοναστηριού τρεις πλούσιους άρχοντες από την Αδριανούπολη, τους Αθανάσιο, Νικόλαο και Αντώνιο, οι οποίοι φέρονται ότι ήρθαν το 938 στο Όρος για να μονάσουν και θέλησαν να συμμετάσχουν στην ίδρυση της Λαύρας, προσφέροντας στον Όσιο Αθανάσιο 9.000 χρυσά νομίσματα. Αυτός όμως τους οδήγησε στην ερειπωμένη τότε Μονή του Βατοπεδίου και τους προέτρεψε να την ανακαινίσουν, πράγμα που έκαναν με τα χρήματα

* Η εργασία αυτή αποτέλεσε αντικείμενο ανακοινώσεώς μου στο Διεθνές Συμπόσιο για το Άγιον Όρος, που διοργανώθηκε από την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1993.

1. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τον ηγούμενο γ. Εφραίμ καθώς και την υπόλοιπη συνοδεία της Ι. Μ. Βατοπεδίου, για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια των ερευνών μου. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Αρχιτέκτονα κ. Πλούταρχο Θεοχαρίδη, ο οποίος συνέβαλε με τις παρατηρήσεις του στην πληρέστερη αποκατάσταση των φάσεων του τάφου. Ακόμη οφείλω να ευχαριστήσω και τον συντηρητή κ. Απόστολο Βούλγαρη, ο οποίος με βοήθησε στην έρευνα του τάφου και ανέλαβε την αποτοίχιση και συντήρηση των τοιχογραφιών του.

2. Η παράδοση αυτή είναι γραμμένη στον κώδικα αρ. 281 του 19ου αι. της Μονής Παντελεήμονος, βλ. Σπ. Λάμπρος, *Τα πάτρια του Αγίου Όρους, Νέος Ελληνομνήμων* 9 (1912) 127-129. Ο κώδικας όμως αυτός πρέπει να αντιγράφει άλλον, παλιότερο από το 1700, αφού τα στοιχεία του είναι γνωστά στον Ιωάννη Κομνηνό, που εκδίδει το Προσκυνητάριό του στα 1701· βλ. Ι. Κομνηνός, *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους Άθωνος*, Snagon 1701 (Ανατύπωση, Καρυές Αγίου Όρους 1984, σ. 42).

3. Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και Οργάνωση*, Αθήνα 1992, σ. 235 κ.ε.

που είχαν φέρι μαζί τους⁴. Βέβαια το γεγονός αυτό δεν αναφέρεται στον Βίο του Οσίου Αθανασίου⁵ και η χρονολογία είναι λανθασμένη, ωστόσο, όπως επισημαίνει πάλι η Παπαχρυσάνθου⁶, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η πρώτη μνεία του Βατοπεδίου γίνεται σε έγγραφο του 985⁷, την εποχή που ο Όσιος Αθανάσιος αποτελεί μια κυρίαρχη προσωπικότητα στο Όρος και ο ηγούμενος του Βατοπεδίου, που υπογράφει το έγγραφο, ονομάζεται Νικόλαος. Ο ίδιος ηγούμενος υπογράφει ακόμη ένα ανέκδοτο έγγραφο του Βατοπεδίου το 998⁸ και ένα άλλο του Κουτλουμουσίου το 1012⁹. Επιπλέον υπάρχει και ένας διάδοχος του Νικολάου, που αναφέρεται κατ' επανάληψη στα έγγραφα ανάμεσα στο 1020 και 1048, με το όνομα Αθανάσιος¹⁰. Σ' αυτούς τους δύο ηγουμένους, κατά την

4. Λάμπρος, Τα πάτρια του Αγίου Όρους, σ. 210-211. Σύμφωνα με τη διήγηση που βρίσκουμε σ' αυτό το κείμενο, ο Όσιος Αθανάσιος είπε στους τρεις Αδριανοπουλίτες: 'Η μονή αυτή (της Λαύρας) τῷ βασιλεῖ Νικηφόρῳ χτίτορι αὐτῆς ἀνατίθεται· ἀλλ' εἰ βούλεσθε κτίσαι μονήν, ἰδοὺ ἡ μονὴ τοῦ Βατοπεδίου ἐρείπιον οὖσα. Ἀνακαινίσαι αὐτὴν καὶ ἔχετε τὸν μισθὸν ἐκ Θεοῦ.

5. Παρά την αντίθετη άπόψη του Θεόφιλου Βατοπαιδινού [Χρονικόν περί της ιεράς και σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς του Βατοπαιδίου Αγίου Όρους, *Μακεδονικά* 12 (1972) 77], στον Βίο του Αθανασίου του Αθωνίτου δεν γίνεται καμία μνεία σχετικά με την ίδρυση και τους κτήτορες του Βατοπεδίου. Κριτική έκδοση του Βίου του Οσίου Αθανασίου βλ. J. Noret, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, [Corpus Christianorum, series Graeca 9], Turnhout-Leuven 1982. Πρβλ. και Dom E. Lanne, Παρατηρήσεις στο Βίο του Αγίου Αθανασίου του Αθωνίτου, *Διεθνές Συμπόσιο, Το Άγιον Όρος, Χθές-Σήμερα-Αύριο, Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1993*, Περιλήψεις Ανακοινώσεων.

6. Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός*, σ. 236-237.

7. Σε έγγραφο της Μονῆς Ιβήρων, βλ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, *Actes d'Iviron I*, Archives de l'Athos XIV, Paris 1985, αρ. 7, στίχ. 5 (πρόταξη) και στίχ. 63 (υπογραφή): +Νικολας μ(ονα)χ(ός) κε ηγουμενος μονις του Βατοπεδηου.

8. Παπαχρυσάνθου, ό.π., σ. 237, σημ. 251.

9. P. Lemerle, *Actes de Koutlumi*, Archives de l'Athos II², Paris 1988, αρ. 1, σ. 38. Μνεία του Νικολάου γίνεται επίσης και σε έγγραφο του Βατοπεδίου του έτους 1001, βλ. Μ. Γούδας, Βυζαντιακά έγγραφα της εν Άθω Ιεράς Μονῆς του Βατοπεδίου, *ΕΕΒΣ* 3 (1926), αρ. 1, σ. 114, σ. 5, σ. 116, σ. 25, 27, 31· πρβλ. και Παπαχρυσάνθου, ό.π. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε έγγραφο της Μονῆς Λαύρας του έτους 996 υπογράφει ως ηγούμενος του Βατοπεδίου κάποιος Νικηφόρος (P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra I*, Archives de l'Athos V, Paris 1970, αρ. 12, σ. 25), οπότε θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο ηγούμενος Νικόλαος, που αναφέρεται στα 985 και αυτός που αναφέρεται με το ίδιο όνομα στα 1001 και 1012, είναι δύο διαφορετικά πρόσωπα. Αυτό όμως δεν συμβαίνει, διότι η υπογραφή του ηγουμένου Νικολάου, τουλάχιστο στα δύο δημοσιευμένα έγγραφα των ετών 985 και 1012, είναι πανομοιότυπη. Έτσι η παρεμβολή του ηγουμένου Νικηφόρου στα 996, για μένα τουλάχιστο, είναι ανεξήγητη και θα πρέπει μάλλον να απασχολήσει τους ειδικούς.

10. Η καλύτερη μνεία του Αθανασίου ως ηγουμένου της Μονῆς Βατοπεδίου γίνεται το 1020, οπότε υπογράφει σε έγγραφο της Μονῆς Ιβήρων: +Αθανάσιος (μον)αχ(ός) ο του Βατ(ο)πεδ(ίου)+, βλ. Lefort, Oikonomidès, Papachryssanthou, *Actes d'Iviron I*, αρ. 24, σ. 24. Σε έγγραφο της Μονῆς Λαύρας του έτους 1024 υπογράφει ως +Αθα(νά)σιος (μον)αχ(ός) τοῦ Βατ(ο)πεδίου+, Lemerle, Guillou, Svoronos, Papachryssanthou, *Actes de Lavra I*, αρ. 25, σ. 46. Αργότερα, στα 1030 σε έγγραφο της Μονῆς Παντελεήμονος, μνημονεύεται ο 'Αθανάσιος ἡγούμενος τοῦ Βατοπεδίου, ο οποίος υπογράφει ως +'Αθανάσιος τοῦ Βατοπεδ(ίου), P. Lemerle, G. Dagron - S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, Archives de l'Athos XII, Paris 1982, αρ. 1, σ. 7, 24 και σχόλια εκδοτών

άποψη της Παπαχρυσάνθου, πρέπει να αναγνωρίσουμε τους δύο άρχοντες της παράδοσης. Τέλος, είναι γνωστός και ένας ηγούμενος Αντώνιος, που αναφέρεται πολύ αργότερα, στα 1142¹¹. Θα μπορούσε άραγε να ταυτιστεί ο Αντώνιος αυτός με τον τρίτο από τους Αδριανουπολίτες άρχοντες; Είναι ένα ενδεχόμενο που δεν μπορεί να αποκλειστεί, αν λάβουμε υπόψη την επισήμανση της Παπαχρυσάνθου ότι ο αριθμός των τριών ιδρυτών είναι καθαρά συμβολικός¹² και η παράδοση συνηθίζει να συγχέει τις εποχές¹³.

Πιο σαφής είναι η παράδοση, που έφθασε ώς τις μέρες μας, καταγεγραμμένη ήδη σε κείμενα του 18ου αι., σύμφωνα με την οποία οι κτήτορες του Βατοπεδίου είναι θαμμένοι στον τάφο κάτω από το αρχοσόλιο στο νότιο άκρο του μεσονυκτικού του καθολικού (σχ. 1, εικ. 1). Τον τάφο αυτόν αναφέρει πρώτα ο Ιωάννης Κομνηνός στα 1701, υποστηρίζοντας ότι περιέχει τα λείψανα των τριών Αδριανουπολιτών ευγενών, κτητόρων του μοναστηριού, οι οποίοι και τιμούνται ως άγιοι¹⁴. Τα ίδια επαναλαμβάνει και ο Barskij στα 1744, προσθέτοντας ότι ο τάφος δεν ανοίγει ποτέ και ότι πάνω του ανάβει ένα καντήλι ακοίμητο¹⁵, όπως άλλωστε και σήμερα. Μάλιστα, όπως γράφει ο Γεράσιμος Σμυρνάκης, μετά το πέρας της ακολουθίας και του εσπερινού, ο εφημέριος διαβάζει τρισάγιο μπροστά στον τάφο, ενώ ο κανονάρχης μνημονεύει από τον κώδικα των τεθνεώτων¹⁶. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για έναν αλλά για δύο ανέκ-

στη σ. 28. Επίσης σε έγγραφο της Λαύρας του έτους 1035 βρίσκουμε την υπογραφή + 'Αθανάσιο(ς) μο(να)χ(ός) (και) ήγου(με)νο(ς) τοῦ Βατοπεδίου+, *Actes de Lavra I*, ό.π., αρ. 29, στ. 23. Το έτος 1040/41 υπογράφει έγγραφο της Μονής Εσφιγμένου, βλ. J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, Archives de l'Athos VI, Paris 1973, αρ. 3, στ. 36· πρβλ. και σχόλια στη σ. 47. Ο Αθανάσιος περιλαμβάνεται ακόμη ανάμεσα σ' αυτούς που υπογράφουν το Τυπικό του Κωνσταντίνου Μονομάχου το έτος 1045, + 'Αθανά(σιος) (μον)αχ(ός) (και) ήγου(με)νο(ς) τ(ης) μο(ν)ης τοῦ Βατοπεδίου+, βλ. D. Parachryssanthou, *Actes du Protaton*, Archives de l'Athos VII, Paris 1975, αρ. 8, στ. 50, 182, 186. Τέλος το έτος 1048 υπογράφει και πάλι ο Αθανάσιος σε έγγραφο της Μονής Παντελεήμονος, έχοντας επιπλέον και τον τίτλο του πρεσβυτέρου: + 'Αθανάσιο(ς) μο(να)χ(ός) κ(αι) πρε(σβ)ύτερος τοῦ Βατοπεδίου+, *Actes de Saint-Pantéléémon*, ό.π., αρ. 4, στ. 41 και σχόλια εκδοτών σ. 44.

11. V. Kravari, *Actes du Pantocrator*, Archives de l'Athos XVII, Paris 1991, αρ. 3, στ. 43.

12. Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός*, σ. 236, σημ. 249, όπου απαρίθμηση παραδειγμάτων για την ίδρυση μοναστηριών από τρία πρόσωπα, συχνά μάλιστα τρεις αδερφούς, που συμβολίζουν την Αγία Τριάδα.

13. Ό.π., σ. 237.

14. Ο Ι. Κομνηνός, *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους Άθωνος*, σ. 42, αφού αναφέρεται στην παράδοση της ίδρυσης του μοναστηριού από τους αυτοκράτορες Μ. Κωνσταντίνο και Μέγα Θεοδόσιο, κάνει λόγο στη συνέχεια για τους τρεις Αδριανουπολίτες ευγενείς όττινες καί μοναχοί γενόμενοι εις αυτό, καί θεαρέστως πολιτευσάμενοι, άνεπαύσαντο έν Κυρίω τών όποίων τά λείψανα κοίτονται μέσα εις τόν έσω τής εκκλησίας νάρθηκα καί έορτάζονται δις τοῦ έτους, τῇ τε ιζ' τοῦ Δεκεμβρίου καί τῇ ε' τῆς Πεντηκοστῆς.

15. V. Barskij, *Vtoroe posescenie svjatoj Afonskoj gory Vasilija Grigorovica-Barskago im samim opisannoe*, St. Petersburg 1887, σ. 194.

16. Γ. Σμυρνάκης, *Τό Άγιον Όρος*, εν Αθήναις 1903 (φωτογραφική ανατύπωση με ευρετήριο, Καρυές Αγίου Όρους 1988, σ. 433-434).

δοτους χειρόγραφους κώδικες, «βίβλους παρρησίας», έναν του 1801 και άλλον του 1869, ο οποίος όμως αντιγράφει παλιότερο κώδικα του 1715. Ανάμεσα στα μνημονευόμενα ονόματα είναι και αυτά των κτητόρων, τόσο των παλαιότερων όσο και των μεταγενεστέρων¹⁷.

Η παράδοση που συνδέει τον τάφο στο μεσονυχτικό του καθολικού με τους κτήτορες της Μονής αποτυπώθηκε με την απεικόνισή τους στο μέτωπο του τοίχου πάνω από το αρκοσόλιο, κατά την ανιστόρηση του μεσονυχτικού το 1760¹⁸ (εικ. 1). Η τοιχογράφηση βέβαια αυτή είναι η δεύτερη, όπως απέδειξαν οι πρόσφατες έρευνες του συναδέλφου κ. Ευ. Τσιγαρίδα. Συγκεκριμένα παριστάνονται οι κτήτορες ολόσωμοι σε δύο ομάδες, δεξιά και αριστερά από ένα σχηματικό ομοίωμα του καθολικού με τις επάλξεις του οχυρωματικού περιβόλου του μοναστηριού στο βάθος. Όπως προκύπτει από τις επιγραφές¹⁹ που συνοδεύουν τις μορφές, αριστερά εικονίζονται οι τρεις Αδριανουπολίτες άρχοντες με μοναχικά ενδύματα και φωτοστέφανα ως άγιοι, ενώ δεξιά παριστάνονται ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος, οι γιοί του Αρκάδιος και Ονώριος και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός. Στον ανατολικό τοίχο απεικονίζεται ακόμη η

17. Ο παλιότερος Κώδικας του 1801 αρχίζει ως εξής: *Ἐν βιβλῳ Χριστέ τῶν σωζομένων γράφον. / Τούς γεγραμμένους, ἐν τῇ παρουσίᾳ βιβλῳ.*

Ἡ παρούσα Ἱερὰ παρρησία ὑπάρχει τῆς Ἱερᾶς βασιλικῆς / καὶ πατριαρχικῆς Μεγίστης μονῆς λαύρας τοῦ βατοπαϊδίου. / Ἐν ἔτει -1801: Σεπτεμβρίου 18: Ἐν τῷ ἑσπερινῷ.

.....
Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν μακαρίων καὶ αἰδιμένων κτητόρων τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης

Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ἀειμνήστων βασιλέων, καὶ κτητόρων τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης, θεοδοσίου, ἀρκαδίου, οὐωρίου, κωνσταντίνου, πλακιδίας, ἰωάσαφ, / καὶ ἀνδρονίκου.

Ο μεταγενέστερος κώδικας του 1869, που αντιγράφει όμως παλιότερο του 1715, σε κάθε «στάση» (ομάδα ονομάτων) αρχίζει με την εκφώνηση των ονομάτων των τριών κτητόρων:

ΑΨΙΕ' (=1715)

Αὐγούστου ΚΒ'

Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν ἀειμνήστων πατέρων ἡμῶν καὶ αἰδιμένων κτητόρων τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης.

Ἱθανασίου, Ἀντωνίου, Νικολάου.

.....
 18. Σύμφωνα με την επιγραφή στον ανατολικό τοίχο του μεσονυχτικού, πάνω από τη νότια είσοδο προς τον κυρίως ναό:

1. *Ἀνιστορήθη ο παρον [νάρθη]*

ξ διὰ σηνδρομης [τοῦ πα]

νοσιστάτου κ[υρίου...]

προηγουμενου

5. *ἐξ Ἀνδριανουπ[όλεως σκευοφυ]*

λακευοντος

του προηγουμενου Κυ[ρίλλου]

1760 ἐν μηνί μαΐου.

Bl. G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris 1904, αρ. 51.

19. Βλ. απαρίθμηση επιγραφών, ό.π., αρ. 52 με λάθη όσον αφορά στη θέση τους.

Πλακιδία και τέλος στη γωνία του δυτικού τοίχου ο προηγούμενος Λεόντιος, ο οποίος προφανώς μερίμνησε για την τοιχογράφηση του μεσονυκτικού στα 1760²⁰.

II

Τα στοιχεία όσον αφορά στους κτήτορες της Μονής του Βατοπεδίου, που αντλούμε από τις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες πηγές και από την παράδοση, συμπληρώνονται και φωτίζονται από τα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας που πραγματοποιήσαμε κατά τη διάνοιξη του τάφου τους.

Η εντύπωση που είχαμε έως σήμερα για τον τάφο των κτητόρων είναι ότι αυτός αποτελούνταν από μια χτιστή υπέργεια λάρνακα, η οποία διαμορφωνόταν κατά την πίσω μακριά πλευρά και τις δύο στενές από τα τοιχώματα του αρκοσολίου, ενώ την πρόσοψη έφραζε μια ψευδοσαρκοφάγος, μια μαρμάρινη δηλαδή πλάκα με ανάγλυφο διάκοσμο (εικ. 2). Η έρευνα όμως έδειξε ότι δεν πρόκειται για μια απλή ψευδοσαρκοφάγο κάτω από αρκοσόλιο, αλλά για μια σύνθετη ταφική κατασκευή, η οποία, με διαδοχικές ταφές, διαμορφώθηκε σταδιακά σε σύνθετο ταφικό μνημείο.

Όταν σύραμε προς τα έξω την καλυπτήρια μαρμάρινη πλάκα, διαπιστώσαμε ότι αυτή στηριζόταν από το ένα μέρος στην μαρμάρινη πρόσοψη και από το άλλο σε σιδερένια ελάσματα²¹, μπηγμένα στα τοιχώματα των τριών εσωτερικών πλευρών. Τα ελάσματα είχαν διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό και τα περισσότερα είχαν πέσει στον πυθμένα του τάφου. Οι ενδείξεις που υπήρχαν για προηγούμενη διάνοιξη του τάφου επιβεβαιώθηκαν, αφού βρέθηκαν οστά από δύο νεκρούς, συσσωρευμένα στη δυτική άκρη του τάφου (εικ. 3). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την απουσία οργανικών ουσιών, όπως ύφασμα, δέρμα κλπ., φανερώνει ότι επρόκειτο για ανακομιδή²². Ανάμεσα στα οστά εντοπίστηκαν υπολείμματα ξύλου και άφθονα πλατυκέφαλα χειροποίητα καρφιά (εικ. 4).

Μέσα στη λάρνακα είχε πέσει και σπάσει μια γυάλινη κανδήλα από την

20. Ο Θεόφιλος Βατοπαϊδινός, *Χρονικόν*, σ. 81-83, αποδίδει την τοιχογράφηση του μεσονυκτικού στους προηγούμενους Λεόντιο και Στέφανο, χωρίς να τεκμηριώνει την πληροφορία αυτή όσον αφορά στον δεύτερο. Δεν υπάρχει αμφιβολία όμως ότι με την ανιστόρηση του μεσονυκτικού πρέπει να συνδεθεί ο Λεόντιος, αφού μόνον αυτός εικονίζεται και μάλιστα επωνύμως και επιπλέον στην επιγραφή της ανιστορήσεως, πάνω από τη νότια είσοδο του καθολικού, αναφέρεται μόνον ένας προηγούμενος, αλλά το όνομά του είναι φθαρμένο· βλ. σχετικά παραπάνω υποσ. 18.

21. Σχετικά με τους τρόπους στηρίξεως των καλυμμάτων στις ψευδοσαρκοφάγους κάτω από τα αρκοσόλια βλ. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιος πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 82 κ.ε.

22. Για τις ανακομιδές στους τάφους και την κατ' επανάληψη χρήση τους, καθώς και για τα σχετικά προβλήματα βλ. Δ. Πάλλας, *Σαλαμινιακά. Γ' Οι τάφοι* (Παρατηρήσεις περί των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών ταφών), *ΑΕ* (1950-1951) 164-165.

οποία βρήκαμε αρκετά θραύσματα (εικ. 5)· βρήκαμε επίσης και έναν σιδερένιο γάντζο από τον οποίο πρέπει να ήταν ανηρτημένη η κανδήλα, μάλλον από την κορυφή του εσωρραχίου του αρκοσολίου, όπως και η σημερινή.

Εκτός από τα υπολείμματα της κανδήλας βρήκαμε ακόμη και θραύσματα από έναν λεπτό υαλοπίνακα, πάχους 1,5 χιλ., τα οποία ήταν πεσμένα στο μέσον περίπου της νότιας μακριάς πλευράς. Συναρμολογούμενα αυτά τα κομμάτια απαρτίζουν έναν ορθογώνιο υαλοπίνακα, μέγιστων διαστάσεων 0,125×0,265 μ. (εικ. 6).

Το σπουδαιότερο ωστόσο εύρημα, ανάμεσα στα οστά, αποτελεί ένα μολύβδινο, ενεπίγραφο πινακίδιο σε δύο τεμάχια, διαστ. 0,14×0,073 μ. και 0,033×0,045 μ. αντίστοιχα (σχ. 2, εικ. 7). Παρά το γεγονός ότι το πινακίδιο είναι παραμορφωμένο και διαβρωμένο κατά σημεία και του λείπει η κάτω δεξιά γωνία, μπορούμε να αντιληφθούμε σε γενικές γραμμές το νόημα του κειμένου, που είναι χαραγμένο στην επιφάνειά του²³. Πρόκειται για «αρά» ενός ηγουμένου με το όνομα Αθανάσιος, στον οποίο προφανώς ανήκει ο ένας από τους δύο σκελετούς, και ο οποίος δίνει εντολή, ή μάλλον μεταφέρει την εντολή του πνευματικού του πατέρα, να μην παραβιαστεί ο τάφος ή να μην ταφεί άλλος σ' αυτόν, επισείοντας την κατάρτα των θεοφόρων πατέρων σ' όποιον τολμήσει κάτι τέτοιο²⁴.

23. Το κείμενο αποτελείται από οχτώ στίχους σε μεγαλογράμματη γραφή, με ύψος γραμμάτων που κυμαίνεται από 0,005 έως 0,007 μ., το οποίο μεταγράφεται ως εξής:

1. +Αθανάσιος μ(ονα)χός κέ ἡγούμενος τοῦ Β[ατοπεδίου] .[Έν-]
τολὴν ἔχετε ἀπὸ Π(ατ)ρ(ὸ)ς ἐμοῦ κ[ά-]
3. μοῦ τοῦ ταπινού Ἀθανασίου ἦν [- - - - -]
τὸν τάφον τὸν καλοτηρά[μενον - - - - -]
5. [κέ ε]ἴ τις πονη[ρῶς] [- - - - -]
-- AC TON -- \ ΟΥ ΕΤΕ [- - - - - τὴν]
7. ἀρὰν τῶν [- - -] Π(ατέ)ρον κέ [- - - - -]
τὸν καλο - - - - - AC -- κέ [- - - - -]

Κριτικές σημειώσεις:

Στ. 1: ΜΧΟ= συντομογραφία της λ. μοναχός· βλ. ΑΙ. Ν. Oikonomides, *Greek Abbreviations. Abbreviations in Greek Inscriptions, Papyri, Manuscripts and early Printed Books*, Chicago 1974, σ. 87, όπου και σχετικό παράδειγμα.

Στ. 2: ΠΡC = συντομογραφία της λ. Πατρός, βλ. ΑΙ. Ν. Oikonomides, ό.π., σ. 98, όπου και σχετικό παράδειγμα.

Στ. 4: καλοτηράμενον από το ρήμα καλοτηρώ, για το οποίο βλ. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας*, 1100-1669, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 297. Στην παθητική της μορφή η μεταχθ καλοτηράμενος πρέπει να σημαίνει ο καλοδιατηρημένος, ο καλοφροντισμένος, ο επιμελημένος, ο προσεγμένος (τάφος).

Στ. 7: ΠΡΟΝ = συντομογραφία της λέξεως Πατέρων, βλ. ΑΙ. Ν. Oikonomides, ό.π., σ. 99, όπου και σχετικό παράδειγμα.

24. Η συνήθεια αυτή είναι προχριστιανική καθώς βλέπουμε ήδη σε εθνικές επιγραφές να διατυπώνονται απαγορεύσεις για την παραβίαση των τάφων και την ταφή άλλων νεκρών σ' αυτούς και να καθορίζονται μάλιστα χρηματικά πρόστιμα για τους παραβάτες, όπως π.χ. σε μια εθνική επιτύμβια επιγραφή από την Επανομή της εποχής μάλλον του Μ. Κωνσταντίνου: *εἰ δέ τις τολμήσει μετὰ τὸ ἐμέ*

Μετά την ολοκλήρωση του καθαρισμού της υπέργειας λάρνακας και την περυσυλλογή των λειψάνων και των άλλων αντικειμένων, φθάσαμε στο δάπεδο, το οποίο ήταν στρωμένο με δύο σχιστόπλακες από πρασινόλιθο, με πλατιά αρμολογήματα τόσο περιμετρικά, όσο και ανάμεσά τους (εικ. 8). Αυτή η αεροστεγής σφράγιση, σε συνδυασμό με τον υπόκωφο κρότο που δημιουργούνταν με το χτύπημα των πλακών του πυθμένα ήταν μια σοβαρότατη ένδειξη για την ύπαρξη και άλλης υπόγειας κατασκευής. Πράγματι, όταν αφαιρέθηκαν οι πλάκες του δαπέδου, φανερώθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος, που βρισκόταν κάτω από τη στάθμη του σημερινού δαπέδου και στον οποίο κείτονταν εν αποσυνθέσει ο σκελετός ενός τρίτου νεκρού (εικ. 9). Το δάπεδο και εδώ αποτελούνταν από πλάκες πρασινόλιθου με τρεις οπές διηθήσεως²⁵ στα ανατολικά, όπου τα πόδια του νεκρού. Οι εσωτερικές κατακόρυφες επιφάνειες της υπόγειας λάρνακας ήταν επιχρισμένες με πατητό ρόδινο κονίαμα. Στις δύο μακριές πλευρές εφάπτονταν δύο ζευγάρια όρθιων πλακών, πάλι από πράσινο λίθο, από τις οποίες οι πίσω συγκρατούνταν με τρία πλατυκέφαλα καρφιά, μπηγμένα στον τοίχο. Πάνω στις πλάκες αυτές στηριζόταν το διαχωριστικό δάπεδο της διώροφης ταφικής κατασκευής.

Είναι η πρώτη φορά που αποκαλύπτεται ο τρίτος νεκρός στην κάτω κτιστή λάρνακα του τάφου, ωστόσο όμως λόγω της υγρασίας τα οστά είχαν αποσυνθρευθεί πλήρως. Τα μόνα ευρήματα στην κάτω λάρνακα, εκτός βέβαια από τα οστά, αποτελούσαν τα υπολείμματα από τα δερμάτινα παπούτσια του νεκρού καθώς και από τη δερμάτινη ζώνη του, η οποία ήταν διακοσμημένη με πολύ μικρούς εμπέστους σταυρούς.

*ἐνθ' ἄδε τεθῆνε ἀνὺξε τόδε τὸ μνήμα ... τῶ / ἱερωτάτῳ ταμείῳ προστείμου * [ποσόν] / ἔτους ΒΝΤ'* βλ. D. Feissel- M. Seve, *La Chalcidique vue par Charles Avezou* (Avril-Mai 1914), *BCH* 103 (1979) I, 290, αρ. 14, εικ. 29. Ο ίδιος φόβος, να ταφεί δεύτερος νεκρός στον τάφο και διαταραχθούν τα οστά του πρώτου, αναγκάζει και τους χριστιανούς να χρησιμοποιούν στις επιτύμβιες επιγραφές άλλοτε ανώδυνες απειλές και άλλοτε αναθέματα και βαριές κατάρες, ανάμεσα στις οποίες και των τριακοσίων δεκαοχτώ πατέρων της Α' Οικουμενικής Συνόδου. Για τους τύπους που ακολουθούν οι αρές και τα αναθέματα σχετικά με την παραβίαση των τάφων στα παλαιοχριστιανικά χρόνια βλ. Στ. Ντάντης, *Απειλητικάί εκφράσεις εις τας ελληνικάς επιτύμβιους παλαιοχριστιανικάς επιγραφάς*, διδακτορική διατριβή, Αθήναι 1983, σ. 84 κ.ε. και σ. 140 κ.ε. Συμπληρωματικά βλ. ακόμη D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, *BCH Supplément VIII*, Paris 1983, σ. 62, αρ. 58, σ. 119-120, αρ. 123, σ. 169, αρ. 197, σ. 244-245, αρ. 295· πρβλ. και Χ. Μπακιρτζής, *Δύο παλαιοχριστιανικές επιγραφές από τα Κηπιά Παγγαίου, Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβυλάσκον*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992, σ. 281-282. Αυτό συνεχίζεται και στα μεσοβυζαντινά χρόνια, όπως στην περίπτωση του πινακιδίου από τον κτητορικό τάφο του Βατοπεδίου, αλλά και σε μια επιτύμβια πλάκα του 12ου αι. (1171) από τις Σέρρες, βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι* σ. 22, αρ. 3. Τέλος η αρά των τριακοσίων δέκα και οκτώ θεοφόρων πατέρων εκτοξεύεται και στα κτητορικά βιβλιογραφικά σημειώματα για όσους θα θελήσουν να οικειοποιηθούν τα αντίστοιχα βιβλία, βλ. παραδείγματα Α. Πολίτης, *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων*, Αθήναι 1961, σ. 30-31.

25. Οι οπές αυτές είναι αρκετά συνηθισμένες στις περιπτώσεις που το δάπεδο των τάφων είναι πλακοστρωμένο, ώστε να διοχετεύονται στο έδαφος τα υγρά του διαλυμένου σώματος.

Τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα του τάφου μας επιτρέπουν να ανασυγκροτήσουμε σε γενικές γραμμές την οικοδομική του ιστορία, η οποία διακρίνεται σε τρεις φάσεις.

Στην πρωιμότερη φάση υπήρχε κάτω από το αρκοσόλιο μια υπόγεια χτιστή κιβωτιόσχημη λάρνακα, επιχρισμένη εσωτερικά με κουρασάνι, το οποίο επισημάνθηκε σε μια τομή στην ανατολική πλευρά, κάτω από το μεταγενέστερο επιφανειακό επίχρισμα. Η αρχική αυτή λάρνακα καλυπτόταν από σχιστόπλακες, περίπου 0,10 μ. ψηλότερα από τη στάθμη του σημερινού δαπέδου του μεσονυκτικού, όπως δείχνουν τα υπολείμματά τους, εντοιχισμένα στην ανατολική στενή και στη νότια μακριά πλευρά (εικ. 10). Αρχικά δηλαδή το αρκοσόλιο στην πρόσοψη ήταν ανοιχτό χωρίς την ψευδοσαρκοφάγο που βλέπουμε σήμερα (σχ. 3). Αυτό αποδεικνύεται επιπλέον από την τοιχογράφηση των εσωτερικών τοιχωμάτων, τόσο του τυμπάνου του αρκοσολίου, όσο και του εσωρραχίου του (σχ. 4β, γ, δ). Το κονίαμα της τοιχογράφησης πάτησε πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του υπόγειου τάφου. Στο κάτω μέρος των δύο στενών πλευρών, μέσα σε πλαίσιο από κόκκινο πομπηϊανό χρώμα, υπάρχει απομίμηση ορθομαρμάρωσης από λευκό μάρμαρο με γκριζες φλεβώσεις υπό μορφήν ψαροκόκκαλου (εικ. 10). Στο τύμπανο, πάνω σ' ένα κάμπο από δύο πλατιές ζώνες, μία ανοιχτόχρωμη και μια βαθύχρωμη μπλε, σώζεται στο κέντρο το κάτω μέρος ενός σταυρού, από τη ρίζα του οποίου φυτρώνουν δύο ελικοειδείς βλαστοί (εικ. 11). Ο σταυρός πατά πάνω σε μια σύνθετη βάση που ξεκινάει από δύο βαθμίδες και επιστέφεται με ένα σχηματικό κορινθιάζον κιονόκρανο (εικ. 12). Τα περιγράμματα τόσο της βάσης όσο και των βλαστών είναι σκούρα καφέ, ενώ οι εσωτερικές επιφάνειες γεμίζουν με άσπρο και χρώμα ώχρας. Ο σταυρός πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από ένα ψηλόκορμο κυπαρίσσι. Η τοιχογραφημένη επιφάνεια του τυμπάνου σώζεται σε ύψος μόνο 0,50 μ., όσο περίπου και το ύψος της μεταγενέστερης υπέργειας λάρνακας.

Με το ίδιο ανοιχτό μπλε χρώμα της δεύτερης ζώνης του τυμπάνου καλύπτεται και το εσωρράχιο, πάνω από την ψευδοορθομαρμάρωση, όπως διαπιστώθηκε σε μια τομή στο μεταγενέστερο επίχρισμα.

Στη δεύτερη φάση, μετά την ανακομιδή του πρώτου νεκρού, ο τάφος άλλαξε μορφή. Έσπασαν τις σχιστολιθικές πλάκες που κάλυπταν αρχικά τον υπόγειο τάφο και επίχρισαν τα εσωτερικά του τοιχώματα με ρόδινο κονίαμα, το οποίο υπερκάλυψε τα εντοιχισμένα υπολείμματα των πλακών της κάλυψης και σκέπασε κατά τόπους την κόκκινη ταινία του πλαισίου της ζωγραφικής και μέρος της ψευδοορθομαρμάρωσης. Συγχρόνως μπήχτηκαν τα πλατυκέφαλα καρφιά στη νότια μακριά πλευρά και περάστηκαν από κάτω οι όρθιες σχιστόπλακες. Αντίστοιχες όρθιες σχιστόπλακες τοποθετήθηκαν και στη βόρεια μακριά πλευρά και έτσι δημιουργήθηκε η έδραση για τη νέα κάλυψη του τάφου, που την αποτελούν οι δύο σχιστόπλακες που βρέθηκαν ως δάπεδο της υπέργειας λάρνακας (σχ. 4α,

εικ. 9).

Σ' αυτή τη φάση πρέπει να τοποθετήθηκε στην πρόσοψη και η ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα της ψευδοσαρκοφάγου, διακοσμημένη με τοξοστοιχία, που περιβάλλει φυλλοφόρο σταυρό στο κέντρο και κυπαρίσσια στα πλάγια (σχ. 5, εικ. 2). Για τη στερέωση της πρόσοψης λαξεύτηκαν ελαφρά οι πλινθόκτιστες παρειές του αρκοσολίου και καταστράφηκαν οι παρυφές της τοιχογραφίας με την ψευδορθομαρμάρωση. Οι αρμοί που δημιουργήθηκαν έκλεισαν με ρόδινο κοινάμα (εικ. 10).

Δεν υπάρχει αμφιβολία νομίζω ότι οι αλλαγές αυτές σχετίζονται με μια δεύτερη ταφή στην κάτω στάθμη του τάφου, μετά την ανακομιδή βέβαια της πρώτης και την τοποθέτηση των λειψάνων στην επάνω λάρνακα. Ο τάφος επομένως απέκτησε σύνθετη μορφή, έγινε διώροφος και σκεπάστηκε με ένα οριζόντιο κάλυμμα, το οποίο στηρίχτηκε σε σιδερένια ελάσματα, που μπήχτηκαν στις ήδη τοιχογραφημένες επιφάνειες, από ένα στις στενές πλευρές και έξι στη νότια μακριά πλευρά.

Ασφαλώς υπήρξε και τρίτη φάση χρήσης στον τάφο όπως δηλώνει η παρουσία των τριών νεκρών, δεν έχουμε όμως σαφή αρχαιολογικά δεδομένα αν πράγματι και οι τρεις ήταν θαμμένοι μέσα στον ίδιο τάφο ή τα λείψανα του ενός μεταφέρθηκαν από αλλού, ίσως από τον τάφο στη νότια πλευρά του νάρθηκα του Αγίου Νικολάου (εικ. 13). Αυτό το ενδεχόμενο δεν μπορεί να αποκλειστεί διότι η παράδοση που μας δίδεψε ο Θεόφιλος Βατοπαιδινός θεωρεί και αυτόν τον τάφο κτητορικό²⁶, παράδοση που ενισχύεται και από το νεότερο γραπτό επίγραμμα στην πρόσοψη του εντοιχισμένου αρκοσολίου του²⁷. Το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή ο τάφος αυτός έχει φραχτεί με μεταγενέστερο τοίχο και ουσιαστικά καταρριφθεί, αποτελεί μια ένδειξη ότι τα οστά του νεκρού έχουν απομακρυνθεί και ίσως εναποτεθεί στον τάφο των κτητόρων του καθολικού. Βεβαίως μια οριστική απάντηση στο θέμα αυτό θα μπορούσε να δώσει μια έρευνα και σ' αυτήν την ταφική κατασκευή, που αποτελεί άλλωστε αίτημα της Μονής, και δικό μου φυσικά, η διάνοιξη όμως κι αυτού του τάφου θα γίνει, όταν μας δοθεί η σχετική

26. Θεόφιλος Βατοπαιδινός, *Χρονικόν*, ό.π., σ. 83. Περισσότερα για τον τάφο αυτόν, όσον αφορά στην ανάγλυφη πρόσοψή του, βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 28, 131.

27. Το επίγραμμα, σε αιμβικούς δωδεκασύλλαβους, έχει ως εξής:

Τύμβος μὲν ἔνθα, σώματα Δομητόρων·
Μονῆς καλύπτει τῆς δε, ὦ φίλε ξένε·
πόλος φέρει δέ, φυχὰς ἡγιασμέναν·
ὥς ἀγαπίσας εὐπρέπειαν κυρίου·

Το επίγραμμα πρέπει να χρονολογηθεί μαζί με την τοιχογράφηση του νάρθηκα του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, η οποία έγινε το 1802, σύμφωνα με την υπάρχουσα επιγραφή, Millet, Pargoire et Petit, *Recueil des inscriptions*, αρ. 89· επίσης Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 432.

έγκριση από την Υπηρεσία.

Εκτός από την ταφή ή την εναπόθεση λειψάνων και τρίτου νεκρού στον κατεξοχήν τάφο των κτητόρων του καθολικού, μια περαιτέρω επέμβαση σ' αυτόν φανερώνει και η τοιχογραφία στο τύμπανο του αρκοσολίου. Η τοιχογραφία αυτή κάλυψε το τμήμα της παλιότερης με τον φυλλοφόρο σταυρό, που εξείχε πάνω από το κάλυμμα της ψευδοσαρκοφάγου, και παριστάνει σε προτομή την Παναγία Βλαχερνίτισσα (σχ. 6, εικ. 14-16). Δυστυχώς η φθορά της τοιχογραφημένης επιφάνειας είναι πολύ μεγάλη, γι' αυτό άλλωστε και επικαλύφθηκε μ' ένα νεότερο επίχρισμα με αδιάφορα zig-zag σχέδια (απομίμηση ορθομαρμάρωσης) (εικ. 1- 2). Το βάθος της παράστασης έχει σκούρο μπλε χρώμα. Η Παναγία εικονίζεται κατά μέτωπο και με τα χέρια υψωμένα σε δέηση, φορώντας ιόχρωμο μαφόριο και έχοντας μπροστά στο στήθος τον Χριστό Εμμανουήλ, μέσα σε πορφυρή ελλειψοειδή δόξα. Ο Χριστός, ντυμένος με γκριζογάλαζο χιτώνα και βαθύχρωμο μπλε ιμάτιο, κρατά κλειστό ειλητάριο με το αριστερό χέρι και ευλογεί με το δεξί. Τα σαρκώματα του προσώπου της Παναγίας, όσο μας επιτρέπει να διακρίνουμε το απολεπισμένο χρώμα, έχουν ζωγραφιστεί με ανοιχτή ώχρα. Αντίθετα με σκούρα ώχρα αποδίδονται τόσο το φωτοστέφανο της Παναγίας, όσο και του Χριστού.

Μετά την αποτοίχιση αυτού του στρώματος της τοιχογράφησης φάνηκε η τοιχοποιία, η οποία αποτελείται από πλατιές ζώνες λίθων, που εναλλάσσονται με μονές σειρές πλίνθων και χρήση ξυλοδεσιών (εικ. 17). Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στην περιφέρεια του τόξου του τυμπάνου έχουν τοποθετηθεί δύο στρώσεις πλίνθων εν σειρά, από τις οποίες η εξωτερική αποτελούσε την έδραση του ξυλοτύπου κατασκευής του τόξου. Η κατασκευαστική αυτή λεπτομέρεια, αλλά και η όλη δομή της τοιχοποιίας δείχνουν καθαρά ότι το αρκοσόλιο και ο νότιος τοίχος του ναού κατασκευάστηκαν συγχρόνως. Επομένως ο τάφος είχε προβλεφθεί από την αρχή με την ανοικοδόμηση του καθολικού, γι' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι κτητορικός, πράγμα που τονίζεται ακόμη περισσότερο και από το ενεπίγραφο πινακίδιο που απαγορεύει την ταφή άλλων σ' αυτό²⁸. Ακόμη πιστεύω ότι δεν είναι άσχετη με τον νεκρικό προορισμό του μεσονυκτικού, όπου και ο τάφος, η ψηφιδωτή παράσταση της Δέησης πάνω από τη βασίλειο πύλη του καθολικού, μια σκηνή με κατεξοχήν εσχατολογικό νόημα²⁹. Αν υπήρχαν και άλλες σκηνές με παρόμοιο περιεχόμενο στον εικονο-

28. Βλ. παραπάνω σ. 412, υποσ. 24.

29. Για τις σκηνές στον τοιχογραφικό διάκοσμο των νεκρικών παρεκκλησίων βλ. παρακάτω σ. 422 κ.ε. Βέβαια στην περίπτωση του Βατοπεδίου η παράσταση της Δεήσεως είναι πολυσήμαντη, καθώς ο Χριστός, στην επιγραφή του ευαγγελίου που κρατά, χαρακτηρίζεται ανάμεσα σ' άλλα και ως θύρα σωτηρίας· βλ. σχετικά Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Τα εντοίχια ψηφιδωτά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου, «Θυμιάμα» στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, σ. 320, πίν. 185β-δ. Οπωσδήποτε όμως και εδώ τονίζεται το σωτηριολογικό περιεχόμενο της σκηνής.

γραφικό διάκοσμο αυτού του χώρου, όπως συμβαίνει στα νεκρικά παρεκκλήσια, δεν μπορούμε να ξέρουμε αφού το καλιότερο στρώμα των τοιχογραφιών επικαλύφθηκε με το κονίαμα του νεότερου στρώματος στα 1760³⁰.

III

Είναι γνωστό από τις πηγές ότι η ίδρυση της Μονής Βατοπεδίου, και μαζί βέβαια και του καθολικού³¹, πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 972, αφού η Μονή δεν αναφέρεται στο Α΄ Τυπικό του Αγίου Όρους³², και στο 985, οπότε ο ηγούμενός της Νικόλαος, όπως είπαμε στην αρχή, υπογράφει ένα σπουδαίο έγγραφο³³. Επειδή η πρόταξη και η υπογραφή του είναι οι τελευταίες, νομίζω ότι πρέπει να συμφωνήσουμε με την υπόθεση της Δ. Παπαχρυσάνθου ότι το μοναστήρι είχε ιδρυθεί πρόσφατα από τον ίδιο τον ηγούμενο Νικόλαο³⁴. Αυτός λοιπόν ο Νικόλαος, του οποίου το όνομα συμπίπτει με του ενός από τους τρεις Αδριανουπολίτες κτήτορες της παράδοσης, θάφτηκε κατά πάσα πιθανότητα πρώτος στον κτητορικό τάφο, στην αρχική υπόγεια λάρνακα. Δεν γνωρίζουμε το ακριβές έτος θανάτου του Νικολάου, αυτό όμως πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 1012, χρονολογία που αυτός υπογράφει για τελευταία φορά ένα έγγραφο της Μονής Κουτλουμουσίου³⁵, και στο 1018, οπότε ηγούμενος της Μονής Βατοπεδίου είναι ο Συμεών, σύμφωνα με ανέκδοτο έγγραφο του έτους αυτού³⁶. Με τη χρονολογία αυτή συμφωνεί και η αποσπασματικά σωζόμενη τοιχογραφία του φυλλοφόρου σταυρού (σχ. 3-4, εικ. 9, 11, 12), που είπαμε ότι ανήκει στην καλιότερη φάση του τάφου και έγινε μετά την ταφή, αφού το κονίαμά της αρχίζει πάνω από τα ίχνη των καλυπτήριων σχιστολιθικών πλακών. Συγκεκριμένα το σχηματικό κιονόκρανο στο βάθρο του σταυρού συγγενεύει με κιονόκρανα σε παραστάσεις μικρογραφιών του τέλους του 10ου και των αρχών του 11ου αι., όπως στον κώδ. αρ. 27 της Μονής Ιβήρων του 10ου αι.³⁷, στο Μηνολόγιο του

30. Βλ. παραπάνω υποσ. 18.

31. Το καθολικό πρέπει να θεωρηθεί σύγχρονο με την ίδρυση του μοναστηριού, γιατί αποτελεί τον κεντρικό ναό που είναι ένα από τα πρώτα κτίσματα κάθε μοναστηριακού συγκροτήματος· πρβλ. P. Mylonas, *Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite*, *Cah. Arch.* 32 (1984) 102.

32. H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos- Klöstern*, Leipzig 1924, σ. 7.

33. Σε έγγραφο της Μ. Ιβήρων, βλ. Lefort, Oikonomides, Papachryssanthou, *Actes d'Iviron* I, αρ. 7, στίχ. 5 και 63· πρβλ. και Papachryssanthou, *Actes du Protaton*, σ. 91· η ίδια, *Ο Αθωνικός μοναχισμός*, σ. 236 κ.ε.

34. Παπαχρυσάνθου, ό.π., σ. 237.

35. Βλ. παραπάνω υποσ. 9.

36. Πρόκειται, όπως με πληροφόρησε ο συνάδελφος Ι. Παπάγγελος, για έγγραφο της Μέσης του έτους 1017/1018, που αφορά στην παραχώρηση της γης του Προσφορίου στη Μονή Βατοπεδίου.

37. Στ. Πελεκανίδης, Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδός, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Β', Αθήναι 1975, εικ. 41 (φ. 86β), σ. 303- 304.

Βασιλείου Β' στο Βατικανό (Vat. Gr. 1613), ανάμεσα στο 976 και 1025³⁸, στο Ψαλτήριο πάλι του Βασιλείου Β' της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Marc. Gr. 17), γύρω στο 1020³⁹, καθώς και σε Ευαγγέλιο στο Cambridge (Univ. Lib. Add. 720), που χρονολογείται γενικά στον 11ο αι.⁴⁰

Η ανακομιδή των λειψάνων του πρώτου κτήτορα συνδυάστηκε κατά πάσα πιθανότητα με την ταφή του δεύτερου νεκρού και την συνακόλουθη μετατροπή του τάφου σε διώροφο, με την προσθήκη της μαρμάρινης ανάγλυφης πρόσοψης (σχ. 5, εικ. 1-2). Είναι βέβαιο ότι αρχικά δεν προβλεπόταν κατασκευή υπέργειας λάρνακας, διαφορετικά δεν υπήρχε λόγος να τοιχογραφηθεί ενιαία το τύμπανο του αρκοσολίου και να αποκρυβεί μεταγενέστερα ένα μεγάλο μέρος της σύνθεσης.

Με βάση τα δεδομένα που μας παρέχει ο τάφος του Βατοπεδίου πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως και στην περίπτωση του τάφου του κτήτορα της Παναγίας Χαλκίων, πρωτοσπαθάριου Χριστοφόρου⁴¹, υπήρξε μόνον ο υπόγειος τάφος και ποτέ ίσως δεν τοποθετήθηκε από πάνω, στο άνοιγμα του αρκοσολίου, μαρμάρινη πρόσοψη, ώστε να δημιουργηθεί και μια υπέργεια ψευδοσαρκοφάγος. Αντίθετα, μια ανάλογη πρακτική με του Βατοπεδίου εφαρμόστηκε και στην περίπτωση του τάφου της Οσίας Θεοδώρας († 892) στη Θεσσαλονίκη, η οποία αρχικά θάφτηκε σε κοινό υπόγειο τάφο στο καθολικό της Μονής του Αγίου Στεφάνου και στη συνέχεια το λείψανό της μετακομίστηκε και τοποθετήθηκε σε μια υπέργεια μαρμάρινη συναρμολογημένη λάρνακα, στο παρεκκλήσι της Θεοτόκου, στη νότια πλευρά του καθολικού⁴². Τόσο πάνω από τον αρχικό τάφο της Οσίας, όσο και πάνω από τη λειψανοθήκη της κρεμόταν μια κανδήλα⁴³, στοιχείο που υπάρχει όπως προαναφέρθηκε και στον τάφο του Βατοπεδίου. Η μαρμάρινη

38. Βλ. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, I-II, Leiden 1981, σ. 16, αρ. 35, εικ. 67 (φ. 35) και εικ. 73 (φ. 365)· επίσης J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris-Bruxelles 1926, πίν. XXXIII, εικ. 2 (φ. 386).

39. Spatharakis, ό.π., σ. 18, αρ. 43, φ. IVv, εικ. 83.

40. Βλ. G. Galavaris, *The Illustrations of the Preface in Byzantine Gospels*, Wien 1979, σ. 62-63, εικ. 49.

41. Βλ. Δ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παναγία των Χαλκίων*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 14-15, εικ. 1-2, πίν. 5β.

42. Σχετικά με την ταφή και μετακομιδή του λειψάνου της Οσίας Θεοδώρας βλ. Σ. Α. Πασχαλίδης, *Ο Βίος της Οσιομυροβλήτιδος Θεοδώρας της εν Θεσσαλονίκη-Διήγησι περί της μεταθέσεως του τιμιού λειψάνου της Οσίας Θεοδώρας. Εισαγωγή-κριτικό κείμενο-μετάφραση-σχόλια*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 152 κ.ε και σ. 190 κ.ε.

43. Από την κανδήλα μάλιστα αυτή ξεκίνησε και η θαυματουργή μυραβλησία της Οσίας· βλ. Πασχαλίδης, ό.π., *Βίος* 47, 1-4: *Τῇ ἐνὰ τῇ ἡμέρᾳ τῆς πρὸς Θεὸν ἐκδημίας τῆς μακαρίας Θεοδώρας ἡ κατεπάνω τοῦ τάφου κρεμαμένη κανδήλα, ὀλίγου παντελῶς ἐν αὐτῇ ὄντος ἐλαίου, οὕτως ἦν καιομένη, ὥς ἐκπλῆξιν ἐμποιεῖν τοῖς ὄρωσιν...* στη συνέχεια 47, 34-38: *Καὶ πάντες τὸ παράδοξον ἐκείνο καὶ μέγα θαῦμα θεώμενοι, ὅπως ἐκ τῆς κανδήλης κρουνηδὸν τὸ μυρίνονον ἔλαιον ἔρρει ἐπὶ τὴν γῆν, μετὰ πίστει καὶ χρίσματι ἐξ αὐτοῦ ἀνθυπέστερον δοξάζοντες καὶ αἰνούντες τὸν Θεόν*· επίσης 52, 18-24: *Εἰ-δεν... ὑποδεχόμενον ἔλαιον*· επίσης ο ἴδιος, *Διήγησις*, 10, 27-31.

λειφανοθήκη της Οσίας Θεοδώρας είναι διδακτική και από άλλη πλευρά, διότι στον Βίο της αναφέρεται ότι ως κάλυμμα της λάρνακας δεν τοποθετήθηκε μαρμάρινη πλάκα, αλλά μία σανίδα με μια μικρή θυρίδα προς το μέρος της κεφαλής, η οποία έκλεινε μ' ένα πώμα το οποίο μπορούσαν να σηκώνουν και να τοποθετούν εύκολα⁴⁴. Ασφαλώς το άνοιγμα αυτό αποτελεί επιβίωση στη βυζαντινή εποχή της fenestella, ενός χαρακτηριστικού στοιχείου στα ταφικά μνημεία των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που συνδέεται με τη λατρεία των μαρτύρων⁴⁵. Παρόμοιο άνοιγμα υπήρχε επίσης, σύμφωνα με τις πηγές, και στη μαρμάρινη λάρνακα της Αγίας Όλγας στο Κίεβο, όπου μεταφέρθηκαν τα λείψανά της μετά το 996⁴⁶, καθώς και στο μαρμαρίνο κάλυμμα της σωζόμενης μονόλιθης λάρνακας του Γιαροσλάβου († 1054) στην Αγία Σοφία του Κιέβου⁴⁷, αλλά και σε τάφους άλλων αγίων στη Ρωσία⁴⁸. Με βάση τα δεδομένα αυτά δε θα ήταν τολμηρό νομίζω να υποθέσουμε μια παρόμοια λύση και στην υπέργεια λάρνακα του τάφου του Βατοπεδίου, οπότε θα μπορούσε να ερμηνευτεί και η παρουσία του μικρού ορθογώνιου υαλοπίνακα ανάμεσα στα ευρήματα (σχ. 5, ειχ. 7). Μια επιπλέον ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή αποτελεί το γεγονός ότι οι τέσσερις μικροί ορθογώνιοι τόρμοι στο επάνω πλαίσιο της πρόσοψης δεν έχουν καμιά αντιστοιχία στο σημερινό μαρμαρίνο κάλυμμα, πράγμα που αποκλείει τη σύγχρονη χρήση τους. Αντίθετα οι τόρμοι αυτοί θα μπορούσαν κάλλιστα να χρησιμεύουν για την αγκύρωση συνδέσμων, που θα ασφάλιζαν κατά κάποιο τρόπο ένα προηγούμενο ξύλινο κάλυμμα, γεγονός για το οποίο συνηγορούν τα υπολείμματα ξύλου καθώς και τα καρφιά, που βρέθηκαν ανάμεσα στα οστά της ανακομιδής (ειχ. 4). Τέλος, ένα ξύλινο κάλυμμα θα ήταν πολύ προσφορότερο να δεχτεί, σε μια εκβάθυσή του, το μολύβδινο ενεπίγραφο πινακίδιο με την «αρά» του ηγουμένου Αθανασίου.

Οπωσδήποτε η πρακτική του Βατοπεδίου, όσον αφορά στη μορφή του τάφου, τηρήθηκε και στο ταφικό μνημείο του Οσίου Μελετίου (1105-1150)⁴⁹,

44. Διήγησις, ό.π., 4, 9-13: ... Διὸ καὶ ἐπάνω τῆς λάρνακος ἀντὶ πλακῶς σανίδα δεῖν ἔγνωσαν θεῖναι, ἀφέντες θυρίδα κατὰ τὸ πρὸς τῇ κεφαλῇ αὐτῆς μέρος, καὶ πῶμα τῇ θυρίδι ἐνθεῖναι, αἰρεσθαι καὶ τίθεσθαι ῥαδίως δυνάμενον.

45. Σχετικά με τη fenestella βλ. S. K. Kissas, The Sarcophagus of St Olga of Russia, The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow, *Proceedings of the International Congress on the Millenium of the Conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki 26-28 November 1988*, Thessaloniki 1992, σ. 570, σημ. 21, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

46. Ό.π., σ. 565 κ.ε., ικ. 1-2.

47. A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe)*, Paris 1976, αρ. 76, σ. 86-88, πίν. LVIIa, LVIIa· V. Pucko, Mramornyj sarkofag Jaroslava Mudrogo, *Byzantinoboulgarica VIII* (1986) 287 κ.ε., όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

48. Βλ. σχετ. Kissas, The Sarcophagus of St Olga, σ. 570, σημ. 24, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

49. Για τη χρονολόγηση του σύνθετου ταφικού μνημείου του Οσίου Μελετίου βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 137-138.

στο καθολικό της ομώνυμης Μονής στον Κιθαιρώνα. Πρόκειται πάλι για μια σύνθετη ταφική κατασκευή, η οποία θεωρήθηκε επιβίωση στη βυζαντινή εποχή της διμερούς ταφικής διάταξης των ρωμαϊκών χρόνων, με την υπερκείμενη σορό και την υποκείμενη εισώστη ή χαμοσόριον⁵⁰. Και στην περίπτωση λοιπόν του Οσίου Μελετίου πρέπει ο Άγιος να ετάφη αρχικά στον υπόγειο τάφο, ενώ τα οστά του μετά την ανακομιδή τοποθετήθηκαν στην επάνω λάρνακα, η οποία διαμορφώθηκε ως ψευδοσαρκοφάγος και μάλιστα με ένα ορθογώνιο άνοιγμα στην πρόσοψη, για να είναι ορατά τα λείψανα και να προσκυνούνται⁵¹.

Από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, αλλά και από άλλα, όπως του Οσίου Λουκά στην ομώνυμη Μονή της Φωκίδας⁵², φαίνεται ότι η διαμόρφωση μιας υπέργειας λειψανοθήκης, όπου εναποτίθενται τα οστά του νεκρού μετά την ανακομιδή από υπόγειο τάφο, είναι ευρύτερο φαινόμενο στα μεσοβυζαντινά αλλά και στα παλαιολόγια χρόνια, όπως βλέπουμε στον τάφο της βασίλισσας Έλενας, της συζύγου του Угош στο Gradač⁵³ της Σερβίας, και όπως πιθανώς συνέβαινε στον τάφο της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα⁵⁴. Πρόκειται δηλαδή για ένα νεκρικό έθιμο που εφαρμόζεται στις περιπτώσεις αγίων ή εξεχόντων προσώπων και έχει σχέση με την προσκύνηση του λειψάνου τους, που ήταν προσιτό είτε από άνοιγμα όπως στα περισσότερα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν, ή από μετακινούμενο σκέπασμα, σαν αυτό που αντικατέστησε το προηγούμενο συμπαγές προκάλυμμα στον τάφο του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, το 12ο αι.⁵⁵

50. Πάλλας, *Σαλαμινιακά*, σ. 171-172· πρβλ. και Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 77 κ.ε., σχ. 15-16, πίν. 45.

51. Βλ. Παζαράς, *ό.π.*, για τις διάφορες απόψεις όσον αφορά στις λεπτομέρειες της ταφικής κατασκευής και τον τόπο ταφής του Οσίου Μελετίου.

52. Σύμφωνα με τον Βίο του, ο Όσιος Λουκάς είχε ταφεί στη γη, προφανώς στην κρύπτη κάτω από το καθολικό, και αργότερα, σύμφωνα με την Ακολουθία του, έγινε ανακομιδή, για την ακρίβεια μεταφορά, των λειψάνων του σε χώρο για τον οποίο δεν συμφωνούν οι διάφοροι ερευνητές. Για το θέμα αυτό και τα σχετικά προβλήματα βλ. M. Chatzidakis, *A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, Cah. Arch.* 19 (1969) 127 κ.ε., 140 κ.ε· πρβλ. και Α. Μπούρα, *Ο Γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, σ. 1 κ.ε. Νεότερες απόψεις βλ. επίσης Π. Μυλωνάς, *Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος*, *Αρχαιολογία* τεύχ. 36 (Σεπτέμβριος 1990) 6-30 (σποράδην και κυρίως σ. 20, 21 και 25-27).

53. Βλ. σχετικά D. Popović, *The Royal Tomb in Medieval Serbia*, Beograd 1992, σ. 79 κ.ε., 192, εικ. 26 (σερβικά με περιλήψη στην αγγλική). Στο Gradač η υπόγεια λάρνακα είναι δίσωμη και προοριζόταν αρχικά για το βασιλικό ζεύγος, αργότερα όμως η ιδέα αυτή εγκαταλείφθηκε και θάφτηκε σ' αυτήν μόνο η βασίλισσα Έλενα, βλ. *ό.π.*

54. Η σημερινή μορφή του ταφικού μνημείου της Αγίας Θεοδώρας είναι βίβαια παραλλαγή, όλες όμως οι ενδείξεις πείθουν ότι και εδώ επρόκειτο για έναν διώροφο κτητορικό τάφο κάτω από αρκοσόλιο, βλ. σχετικά Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 79 κ.ε., πίν. 36γ-δ και 37, όπου και βιβλιογραφία. Ίσως μάλιστα το δίλοβο άνοιγμα με την αετωματική απόληξη που βλέπουμε σήμερα στην ανατολική πλευρά, *ό.π.*, πίν. 36δ, να έπαιζε το ρόλο της fenestella στην αρχική κατασκευή· βλ. Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Παράρτημα *Βυζαντιακών* (υπό εκτύπωση).

55. Μέντζος, *ό.π.*

Με την έννοια αυτή πρέπει να θεωρήσουμε ότι και στον τάφο των κτητόρων του Βατοπεδίου η επάνω λάρνακα διαμορφώθηκε σ' ένα είδος λειψανοθήκης.

Για να ξαναγυρίσουμε πάλι στον τάφο του Βατοπεδίου, ο δεύτερος νεκρός που θάβεται σ' αυτόν πρέπει να είναι ο ηγούμενος Αθανάσιος, ένας από τους άμεσους διαδόχους και πνευματικό τέκνο του πρώτου ηγουμένου Νικολάου⁵⁶. Σ' αυτό συνηγορεί το ενεπίγραφο πινακίδιο που βρέθηκε μαζί με τα οστά στην επάνω λάρνακα (σχ. 2, εικ. 7), αφού από παλαιογραφική άποψη τα γράμματά του συμφωνούν με τα αντίστοιχα των εγγράφων που υπογράφει ο Αθανάσιος ως ηγούμενος, από το 1020 έως το 1048⁵⁷. Ο Αθανάσιος λοιπόν θα πέθανε μετά τα μέσα του 11ου αι. και επομένως στην περίοδο αυτή πρέπει να χρονολογήσουμε και την κατασκευή της ανάγλυφης πρόσοψης της ψευδοσαρκοφάγου με το φυλλοφόρο σταυρό και τα κυπαρίσσια κάτω από συνεχόμενα τόξα (εικ. 1, 2), ένα σχήμα τυπικό στο διάκοσμο των μεσοβυζαντινών σαρκοφάγων⁵⁸, που μας θυμίζει τον παράδεισο⁵⁹. Στη χρονολόγηση της ψευδοσαρκοφάγου στον 11ο αι. άλλωστε δεν αντιτίθεται ο ανάγλυφος διάκοσμός της, ο οποίος την εντάσσει ανάμεσα στις σαρκοφάγους με κιονοστοιχίες του 11ου αι., με τις οποίες παρυσιάζει ομοιότητες θέματος και τεχνικής⁶⁰. Ήδη η ψευδοσαρκοφάγος αυτή έχει συσχετιστεί με τις αντίστοιχες από το Saray της Θράκης⁶¹ και το Λουτρό του Έβρου, στο Μουσείο της Σόφιας —η τελευταία χρονολογείται ακριβώς στα 1069⁶²— καθώς και με την κύρια όψη της συναρμοσμένης σαρκοφάγου, της λεγόμενης της Όλγας στο Κίεβο⁶³.

Μια μετέπειτα σοβαρή επέμβαση στον τάφο, εκτός από την ταφή ή την εναπόθεση λειψάνων και τρίτου νεκρού και την πιθανή αλλαγή του καλύμματος της υπέργειας ψευδοσαρκοφάγου, είναι η κάλυψη του τμήματος της πρώτης τοιχογράφησης που εξείχε πάνω από αυτήν, με την παράσταση της Παναγίας Βλαχερ-

56. Ανάμεσα στον πρώτο ηγούμενο Νικόλαο και τον Αθανάσιο μεσολάβησαν, για μικρό μάλλον χρονικό διάστημα, δύο άλλοι ηγούμενοι, ο ένας με το όνομα Συμεών, το έτος 1017/1018 (βλ. παραπάνω υποσ. 36) και ο άλλος με το όνομα Ιάκωβος, το έτος 1018/1019, βλ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, *Actes de Lavra I*, Archives de l'Athos V, Paris 1970, αρ. 23, στίχ. 27 και σχόλια στη σ. 169. Πρέπει όμως να επιστημανθεί ότι το τελευταίο έγγραφο, της Λαύρας, παρουσιάζει προβλήματα χρονολόγησης, καθώς υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στο έτος και την ινδικτιώνα.

57. Για τις αναφορές του ηγουμένου Αθανασίου στα έγγραφα βλ. παραπάνω υποσ. 10.

58. Βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 112 κ.ε., 118 κ.ε., 162 και σποράδην.

59. Grabar, *Sculptures byzantines II*, αρ. 76, σ. 86.

60. Παζαράς, ό.π., αρ. 19, σ. 130-131, σχέδ. 11, πίν.15α. Παράλληλα παραδείγματα σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες στον 11ο αι. βλ. O. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, RQ 65 (1970) 163 κ.ε. και κυρίως 165.

61. Feld, ό.π., σ. 160, πίν. 5b.

62. Η ψευδοσαρκοφάγος στη Σόφια, σύμφωνα με την επιγραφή της, ανήκε στον πρωτοβεσιτάριο Νικόλαο Βαλτζέρη, βλ. Παζαράς, ό.π., αρ. 92, σ. 56-57 και 130, πίν. 67α, όπου και βιβλιογραφία.

63. Βλ. A. Grabar, *Sculptures II*, αρ. 76, σ. 86, σημ. 4, πίν. LVIII, b. Για την πραγματική σαρκοφάγο (λειψανοθήκη) της Όλγας βλ. νεότερες απόψεις Kissas, *The Sarcophagus of St Olga of Russia*, σ. 555 κ.ε.

νίτισσας⁶⁴, όπως προαναφέραμε (σχ. 6, εικ. 14-16). Η δεόμενη Παναγία μεσιτεύει προς τον Χριστό για τη σωτηρία των ανθρώπων⁶⁵, σωτηρία βεβαίως που επήλθε πάλι μέσω αυτής με την ενσάρκωση του Χριστού⁶⁶. Από εικονογραφική άποψη λοιπόν ο τύπος αυτός της Παναγίας συνοψίζει το κεντρικό δόγμα της σωτηρίας μέσω της ενσαρκώσεως του Λόγου⁶⁷ και με την έννοια αυτή παριστάνεται τόσο στις αφίδες του ιερού των εκκλησιών όσο και στα αρκοσόλια των τάφων⁶⁸. Στα ταφικά παρεκκλήσια των μεσοβυζαντινών χρόνων εικονίζονται συνήθως σκηνές από τα πάθη και την Ανάσταση του Χριστού, όπως μας αναφέρουν οι πηγές για το μαυσωλείο των Κομνηνών στη Μονή Παντοκράτορος της Κωνσταντινούπολης⁶⁹, ή άλλες παραστάσεις με φανερά εσχατολογικό περιεχόμενο όπως η Δευτέρα Παρουσία και η Δέηση, που βλέπουμε στις τοιχογραφίες του 11ου-12ου αι. στην Κρύπτη του νεκρικού παρεκκλησίου της Μονής του Βαζκονο⁷⁰. Από το 13ο αι. και μετά στον τοιχογραφικό διάκοσμο των τάφων οι σκηνές της Αναστάσεως συνδυάζονται με τις προσωπογραφίες των νεκρών —κτητόρων, ηγεμόνων και ευγενών⁷¹. Κοντά σ' αυτά τα θέματα υπάρχουν στους τάφους, κυρίως των μνημείων της Σερβίας, και τοιχογραφίες που παρι-

64. Η Παναγία Βλαχερνίτισσα αποτελεί παραλλαγή της Πλατυτέρας. Πρόκειται για μορφή δεόμενη κατενώπιον, όρθια ή σε προτομή, αρχικά χωρίς τον Χριστό και στη συνέχεια με τον Χριστό μέσα σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος, τον οποίον όμως δεν αγγίζει με τα χέρια της. Βλ. σχετ. Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν της Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 56-57 και 74 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία.

65. Βλ. Τ. Σ. Λεοντάκης, *Η Παναγία Βλαχερνίτισσα*, Αθήνα 1972, σ. 107-108.

στάνουν τις κηδείες των αποθανόντων⁷². Σε ορισμένες τοιχογραφίες ταφικών αρχοσολίων, όπως στον εξωνάρθηκα και εσωνάρθηκα της Μονής της Χώρας, συμπεριλαμβάνεται και η δεόμενη Παναγία με ή χωρίς τον Χριστό, οι μορφές όμως αυτές δεν εικονίζονται στην κύρια θέση, δηλαδή στο μέσον του τυμπάνου του αρχοσολίου, αλλά στην κορυφή του ή στο εσωρράχιο⁷³. Στην περίπτωση λοιπόν του Βατοπεδίου, όπου η δεόμενη Παναγία με τον Χριστό Εμμανουήλ αποτελούν το μοναδικό θέμα της διακόσμησης του τυμπάνου του αρχοσολίου, καταλαμβάνοντας ολόκληρη την επιφάνειά του, έχουμε μια εικονογραφική ιδιαιτερότητα, η οποία φαίνεται ότι επιχωριάζει στο Άγιον Όρος, αφού την ξαναβρίσκουμε και σε τάφους στο καθολικό της Μονής Χελανδαρίου. Πράγματι, όπως ήδη έχει παρατηρήσει ο V. Djurić, σε τέσσερα ταφικά αρχοσόλια του Χελανδαρίου παριστάνεται η Παναγία με τον Χριστό σε διαφόρους τύπους, της Πελαγονίτισσας, της Αχειροποιήτου και της Οδηγήτριας, η οποία κατέχει την κύρια θέση της διακοσμήσεως⁷⁴. Στο Χελανδάρι όμως, κοντά στην κύρια παράσταση, είναι ζωγραφισμένες και οι μορφές των κτητόρων της Μονής, οι Άγιοι Σάββας και Συμεών Νεμάνια, ή ο Άγιος Γεώργιος, ως μεσολαβητές των θανόντων προς την Παναγία και τον Χριστό⁷⁵. Ίσως η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι οι τέσσερις τοιχογραφημένοι τάφοι στο Χελανδάρι ανήκουν σε λαϊκούς, οι οποίοι έχουν ανάγκη από τη μεσιτεία των αγίων, πράγμα που δεν χρειάζονται οι κτήτορες και άγιοι της Μονής του Βατοπεδίου.

Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι πότε διακοσμήθηκε το τύμπανο του αρχοσολίου του τάφου του Βατοπεδίου με την παράσταση της Παναγίας Βλαχερ-

νίτισσας⁶⁴, όπως προαναφέραμε (σχ. 6, εικ. 14-16). Η δεόμενη Παναγία μεσιτεύει προς τον Χριστό για τη σωτηρία των ανθρώπων⁶⁵, σωτηρία βεβαίως που επήλθε πάλι μέσω αυτής με την ενσάρκωση του Χριστού⁶⁶. Από εικονογραφική άποψη λοιπόν ο τύπος αυτός της Παναγίας συνοψίζει το κεντρικό δόγμα της σωτηρίας μέσω της ενσαρκώσεως του Λόγου⁶⁷ και με την έννοια αυτή παριστάνεται τόσο στις αφίδες του ιερού των εκκλησιών όσο και στα αρκοσόλια των τάφων⁶⁸. Στα ταφικά παρεκκλήσια των μεσοβυζαντινών χρόνων εικονίζονται συνήθως σκηνές από τα πάθη και την Ανάσταση του Χριστού, όπως μας αναφέρουν οι πηγές για το μαυσωλείο των Κομνηνών στη Μονή Παντοκράτορος της Κωνσταντινούπολης⁶⁹, ή άλλες παραστάσεις με φανερά εσχατολογικό περιεχόμενο όπως η Δευτέρα Παρουσία και η Δέηση, που βλέπουμε στις τοιχογραφίες του 11ου-12ου αι. στην Κρύπτη του νεκρικού παρεκκλησίου της Μονής του Βαδκονο⁷⁰. Από το 13ο αι. και μετά στον τοιχογραφικό διάκοσμο των τάφων οι σκηνές της Αναστάσεως συνδυάζονται με τις προσωπογραφίες των νεκρών —κτητόρων, ηγεμόνων και ευγενών⁷¹. Κοντά σ' αυτά τα θέματα υπάρχουν στους τάφους, κυρίως των μνημείων της Σερβίας, και τοιχογραφίες που παρι-

64. Η Παναγία Βλαχερνίτισσα αποτελεί παραλλαγή της Πλατυτέρας. Πρόκειται για μορφή δεόμενη κατενώπιον, όρθια ή σε προτομή, αρχικά χωρίς τον Χριστό και στη συνέχεια με τον Χριστό μέσα σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος, τον οποίον όμως δεν αγγίζει με τα χέρια της. Βλ. σχετ. Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν της Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 56-57 και 74 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία.

65. Βλ. Τοῦ ἀγιοτάτου Φωτίου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ὁμιλία, *ῥηθείσα ὡς ἐν ἐκφράσει τοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις περιωνύμου ναοῦ*, 10, VI, στίχ. 28-31: *Ἡ δ' ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἀνεγειρομένη ἀφίς τῇ μορφῇ τῆς παρθένου περιαστράπτεται, τὰς ἀχράντους χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλούσας καὶ πραττομένης τῷ βασιλεῖ τὴν σωτηρίαν καὶ τὰ κατ' ἐχθρῶν ἀνδραγαθήματα*. βλ. Β. Λαοῦρδας, *Φωτίου Ομιλία*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 102. Η ὁμιλία αὕτη ἐκφωνήθηκε στα ἐγκαίνια τοῦ ανακτορικοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τοῦ Φάρου, βλ. C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Cambridge, Massachusetts 1958, σ. 177 κ.ε. Η περιγραφή τοῦ Φωτίου υπονοεῖ ἀσφαλῶς μία Βλαχερνίτισσα χωρὶς τὸν Χριστό, βλ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν*, σ. 75.

66. Στον τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας, ὡς προαναφέρθηκε, ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται μέσα σε μετάλλιο, μπροστά στο στήθος τῆς Παναγίας, ἡ οποία δὲν τὸν κρατᾷ με τὰ χέρια της. Εἶναι ὁ εἰσέτι ἐν γαστρὶ τῆς Θεοτόκου Θεὸς Λόγος· περισσότερα γιὰ τὸ συμβολισμό τοῦ θέματος βλ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν*, σ. 75.

67. P. Underwood, *The Kariye Djami*, N. York 1966, τ. 1, *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, σ. 40-41, καὶ τ. 2, *The Mosaics*, πίν. 2.

68. A. Tsitouridou, *Zidno slikarstvo Svetog Pantelejmona u Solunu*, *Zograf* 6 (1975) 15.

69. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, σ. 59-60, 81-86· T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, σ. 134, σμ. 204.

70. Velmans, ὁ.π., σ. 135, σμ. 212.

71. Ό.π., σ. 134 κ.ε., όπου και παραδείγματα από τα μνημεία της Σερβίας, του Μυστρά και της Κωνσταντινούπολης· πρβλ. και V. J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar*, *Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos*, *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, Ochride 10-16 Septembre 1961, III, σ. 97-98.

στάνουν τις κηδείες των αποθανόντων⁷². Σε ορισμένες τοιχογραφίες ταφικών αρκοσολίων, όπως στον εξωνάρθηκα και εσωνάρθηκα της Μονής της Χώρας, συμπεριλαμβάνεται και η δεόμενη Παναγία με ή χωρίς τον Χριστό, οι μορφές όμως αυτές δεν εικονίζονται στην κύρια θέση, δηλαδή στο μέσον του τυμπάνου του αρκοσολίου, αλλά στην κορυφή του ή στο εσωρράχιο⁷³. Στην περίπτωση λοιπόν του Βατοπεδίου, όπου η δεόμενη Παναγία με τον Χριστό Εμμανουήλ αποτελούν το μοναδικό θέμα της διακόσμησης του τυμπάνου του αρκοσολίου, καταλαμβάνοντας ολόκληρη την επιφάνειά του, έχουμε μια εικονογραφική ιδιαιτερότητα, η οποία φαίνεται ότι επιχωριάζει στο Άγιον Όρος, αφού την ξαναβρίσκουμε και σε τάφους στο καθολικό της Μονής Χελανδαρίου. Πράγματι, όπως ήδη έχει παρατηρήσει ο V. Djurić, σε τέσσερα ταφικά αρκοσόλια του Χελανδαρίου παριστάνεται η Παναγία με τον Χριστό σε διαφόρους τύπους, της Πελαγονίτισσας, της Αχειροποιήτου και της Οδηγήτριας, η οποία κατέχει την κύρια θέση της διακοσμήσεως⁷⁴. Στο Χελανδάρι όμως, κοντά στην κύρια παράσταση, είναι ζωγραφισμένες και οι μορφές των κτητόρων της Μονής, οι Άγιοι Σάββας και Συμεών Νεμάνια, ή ο Άγιος Γεώργιος, ως μεσολαβητές των θανόντων προς την Παναγία και τον Χριστό⁷⁵. Ίσως η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι οι τέσσερις τοιχογραφημένοι τάφοι στο Χελανδάρι ανήκουν σε λαϊκούς, οι οποίοι έχουν ανάγκη από τη μεσιτεία των αγίων, πράγμα που δεν χρειάζονται οι κτήτορες και άγιοι της Μονής του Βατοπεδίου.

Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι τότε διακοσμήθηκε το τύμπανο του αρκοσολίου του τάφου του Βατοπεδίου με την παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας, και εάν και με ποια φάση επέμβασης στον τάφο αυτή σχετίζεται. Αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να είχε συμβεί με την μετατροπή του τάφου σε δώροφο και την ταφή του δεύτερου ηγουμένου σ' αυτόν, του Αθανασίου δηλαδή, μετά τα μέσα του 11ου αι. Αν και η άποψη αυτή είναι λογική, διότι η σύνθεση της πρώτης τοιχογράφησης είχε πια κολοβωθεί, ωστόσο τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της Παναγίας μας οδηγούν όχι στη μεσοβυζαντινή, αλλά περισσότερο στην παλαιολόγεια περίοδο. Βέβαια η φθορά της ζωγραφικής επιφάνειας και κυρίως των προσώπων των μορφών δεν επιτρέπουν λεπτομερείς τεχνοτροπικές συγκρίσεις με άλλα μνημεία, ωστόσο το περίγραμμα της Παναγίας,

72. Όπως της Άννας Dandolo στην Sopoćani, του επισκόπου Μερκουρίου στο Arilije, του επίσκοπου Θεοδώρου στην Gračnica, του πατριάρχη Ιωαννίκιου στο Peč κλπ., βλ. Djurić, ό.π., σ. 97.

73. Στον τάφο του Δημητρίου στον εσωνάρθηκα (τάφος Η), Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 295 κ.ε., και τ. 3, πίν. 550-553, και της Ειρήνης Ραούλαινας Παλαιολογίνας στον εξωνάρθηκα (τάφος Ε), βλ. ό.π., τ. 1, σ. 280 κ.ε., και τ. 3, πίν. 540, 543. Στον τάφο της Ραούλαινας η Παναγία στο εσωρράχιο του αρκοσολίου πλαισιώνεται από τους υμνογράφους Κοσμά του Μαϊουμά και Ιωάννη Δαμασκηνό σε στηθάρια, πράγμα που υπενθυμίζει πιο άμεσα τις προσευχές της νεκρικής ακολουθίας, βλ. σχετ. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, σ. 139.

74. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar*, σ. 91 κ.ε. και κυρίως σ. 96-97, εικ. 56-60.

75. Ό.π., σ. 97.

με τους πεσμένους ώμους, το επίμηκες κεφάλι και τον ψηλό λαιμό και η όλη μνημειακότητα της σύνθεσης μας φέρνει κοντά σε ανάλογες παραστάσεις των αρχών του 14ου αι. Ως παράλληλα παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν η Παναγία δεομένη με τον Χριστό στο στήθος στην κόγχη της πρόθεσης του ναού του Αγίου Παντελεήμονα της Θεσσαλονίκης, του οποίου οι τοιχογραφίες πρέπει να έχουν εκτελεστεί στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 14ου αι.⁷⁶ Τυπολογικές συγγένειες ομοίως μπορεί να δει κανείς και στις αντίστοιχες παραστάσεις του τοιχογραφικού και ψηφιδωτού διακόσμου στη Μονή της Χώρας⁷⁷, που χρονολογείται ανάμεσα στα 1315 και 1321⁷⁸.

Με τα δεδομένα αυτά έχω τη γνώμη ότι η Παναγία Βλαχερνίτισσα του τάφου των κτητόρων του Βατοπεδίου πρέπει να χρονολογηθεί στις αρχές του 14ου αι. και να ενταχθεί στα πλαίσια της γενικότερης τοιχογράφησης του καθολικού, που έγινε σ' αυτήν την περίοδο και συγκεκριμένα στα 1312, σύμφωνα με τη μεταγενέστερη επιγραφή⁷⁹. Βέβαια, παρόμοια παράσταση δεν περιλαμβάνεται στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού, ωστόσο το ιόχρωμο μαφόριο της Παναγίας του τάφου το συναντούμε και στην Παναγία της Υπαπαντής, ενώ οι γκριζογάλαζοι απαλοί τόνοι του χιτώνα του Χριστού δε λείπουν και από τα ενδύματα π.χ των Αποστόλων στο Μυστικό Δείπνο.

Αν η δεύτερη τοιχογράφηση του τάφου στην πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο συνδέεται και με την ταφή του τρίτου νεκρού, δεν μπορεί κανείς να το βεβαιώσει, αλλά ούτε και να το αποκλείσει.

Ανακεφαλαιώνοντας πρέπει να τονίσουμε ότι, από την ανασκαφική έρευνα

76. Tsitouridou, *Zidno slikarstvo Svetog Pantelejmona u Solunu*, σ. 14 κ.ε., εικ. 2· η ίδια, *La peinture monumentale à Salonique pendant la première moitié du XIVe siècle, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-grec*, Belgrade 1985, σ. 10, πίν. 1.

77. Όπως π.χ. στο ψηφιδωτό πάνω από το τόξο του παραθύρου στον εξωνάρθηκα, Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 40-41, και τ. 2, πίν. 2, στο ψηφιδωτό του βόρειου τρούλλου, ό.π., τ. 2, πίν. 51 και στην τοιχογραφία του τρούλλου του νότιου παρεκκλησίου, ό.π., τ. 1, σ. 213 κ.ε., και τ. 3, πίν. 211.

78. Στην περίοδο αυτή εκτελέστηκαν οι ανακαινιστικές εργασίες και επομένως και η διακόσμηση της Μονής της Χώρας από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, βλ. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 14 κ.ε.

79. Η επιγραφή είναι γραμμένη στο νότιο τείχος του εξωνάρθηκα, πάνω από την είσοδο του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου και έχει ως εξής: 'Ανιστορήθη ὁ παρῶν θεὸς ναὸς οὗτος ἐπὶ βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ ὁρθοδοξωτάτου βασιλέως / Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου. διὰ συνδρομῆς τοῦ ἱερομονάχου κυροῦ Ἀρσενίου ἐν ἔτει ,ζωκ' Ἰνδικτιῶνος ι'ῃς. ἀνεκαινίσθη / δὲ καὶ ἐπιδιωρθώθη ὁ παρῶν νάρθηξ σπουδῇ καὶ ἐπιμελείᾳ τῶν πανοσιωτάτων προΐσταμένων τῆς πανσέπτου / μονῆς ταύτης. δαπάνη δὲ εὐσεβῶν τινῶν φιλοχρίστων χριστιανῶν. διὰ χειρὸς Βενιαμίν μοναχοῦ. καὶ τῶν / αὐταδέλφων αὐτοῦ. ἐκ χώρας Γαλατίας. ἐν ἔτει ,αωιθ'. Ἰνδικτιῶνος ζ'ῃς μαΐου ις'ῃς (1312 και 1819 αντίστοιχα)· βλ. Millet, Pargoire et Petit, *Recueil des inscriptions*, σ. 16, αρ. 48. Μετά τον πρόφατο καθαρισμό των τοιχογραφιών του καθολικού και του εξωνάρθηκα από συντεργεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αναμένεται η δημοσίευσή τους από τον συνάδελφο Ευ. Τσιγαρίδα, που είχε την εποπτεία του έργου.

που πραγματοποιήσαμε, αποδείχθηκε ότι ο τάφος στο μεσονυκτικό του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου, που αποδίδεται από την παράδοση στους τρεις κτήτορες της Μονής, τους Αδριανουπολίτες Αθανάσιο, Νικόλαο και Αντώνιο, είναι όντως κτητορικός, αφού, όπως δείχνει η τοιχοδομία του, κατασκευάστηκε συγχρόνως με το ναό. Αρχικά υπήρχε μια υπόγεια μόνο κτιστή κιβωτιόσχημη λάρνακα κάτω από το αρκοσόλιο, η οποία, με διαδοχικές ταφές, διαμορφώθηκε σταδιακά σε σύνθετο ταφικό μνημείο.

Ο πρώτος, που κατά πάσα πιθανότητα θάφτηκε στην αρχική υπόγεια λάρνακα, φαίνεται να ήταν ο ηγούμενος Νικόλαος, ο οποίος, με βάση τις μαρτυρίες των εγγράφων, συνδέεται με την ίδρυση του μοναστηριού και πρέπει να πέθανε ανάμεσα στα 1012 και 1018. Η χρονική αυτή περίοδος συμφωνεί και με τον τοιχογραφικό διάκοσμο της πρώτης φάσης στο τύμπανο του αρκοσολίου, που αποτελείται από έναν φυλλοφόρο σταυρό, πάνω σε περίτεχνη βάση, πλαισιωμένον από δύο κυπαρίσσια.

Μετά την ανακομιδή των λειψάνων του πρώτου κτήτορα ο τάφος έγινε διώροφος, με την κατασκευή μιας υπέργειας ψευδοσαρκοφάγου, όπου τοποθετήθηκαν τα λείψανά του. Στην υπόγεια λάρνακα πρέπει να θάφτηκε δεύτερος νεκρός, ο οποίος θα μπορούσε να ταυτιστεί, με βάση ενεπίγραφο πινακίδιο που βρέθηκε ανάμεσα στα οστά της ανακομιδής, με τον ηγούμενο Αθανάσιο, έναν από τους άμεσους διαδόχους και πνευματικό τέκνο, καθώς φαίνεται, του πρώτου ηγουμένου Νικολάου. Ο θάνατος του Αθανασίου, σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές, προσδιορίζεται μετά τα μέσα του 11ου αι., χρονολογία για την οποία συνηγορεί και ο ανάγλυφος διάκοσμος της μαρμάρινης πρόσοψης της ψευδοσαρκοφάγου, που παρουσιάζει τοξοστοιχία με φυλλοφόρο σταυρό στο κέντρο και κυπαρίσσια στα πλάγια.

Η αρχαιολογική έρευνα λοιπόν ενισχύει την παράδοση, τουλάχιστο όσον αφορά στα δύο πρόσωπα, τον Νικόλαο και τον Αθανάσιο που φέρονται ανάμεσα στους τρεις ιδρυτές της Μονής, και οι οποίοι μπορούν να ταυτιστούν με δύο σημαντικούς ηγουμένους, πράγμα που είχε υποθέσει παλιότερα και η Διονυσία Παπαχρυσάνθου, με βάση τις πληροφορίες μόνο των εγγράφων.

Το ερώτημα βέβαια τίθεται για τον τρίτο νεκρό, του οποίου τα οστά βρέθηκαν αδιατάρακτα στην κάτω στάθμη του τάφου. Αν θυμηθούμε όμως πάλι αυτό που αφήνει να εννοηθεί η Παπαχρυσάνθου, ότι δηλαδή η παράδοση ίσως συμπεριέλαβε στην τριάδα των ιδρυτών και έναν ηγούμενο του 12ου αι. (1142) με το όνομα Αντώνιος, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι στην διαμόρφωση αυτής της παράδοσης δεν αποκλείεται να συνετέλεσε και η ύπαρξη τριών νεκρών στον κτητορικό τάφο, γεγονός που πρέπει να ήταν από παλιά γνωστό.

Η Παναγία Βλαχερνίτισσα, η οποία σε δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης κοσμούσε το τύμπανο του αρκοσολίου, είναι έργο των αρχών του 14ου αι. και προφανώς εντάσσεται στα πλαίσια της γενικότερης τοιχογράφησης του καθολι-

κού αυτήν την περίοδο.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι, με την αρχαιολογική έρευνα στο καθολικό του Βατοπεδίου, ήρθαν στο φως τα δεδομένα μιας σημαντικής ταφικής κατασκευής, τόσο για τη διάταξή της όσο και για το διάκοσμό της και επιπλέον ενισχύθηκε, με τη βοήθεια και των εγγράφων, η παράδοση όσον αφορά στα ονόματα των ιστορικών κτητόρων της Μονής.

Θεσσαλονίκη

SUMMARY

THE FOUNDERS' TOMB IN THE *KATHOLIKON* OF THE VATOPEDI MONASTERY

Our archaeological research in the *Katholikon* of the Vatopedi Monastery has proven that the tomb in the *mesonyktikon* (esonarthex), which by tradition is that of the three founders of the monastery, Athanasius, Nicolas and Antonius (all from Adrinople) is indeed a founder's tomb, since it was constructed, as its masonry shows, simultaneously with the church. Originally, there was only a built underground cist beneath the arcosolium, which by successive burials was gradually transformed into a composite funerary monument.

In all probability, the first person buried in the original underground cist seems to have been the abbot Nicolas, who, according to documentary evidence, is connected with the foundation of the monastery and must have died between 1012 and 1018, a date consonant with the mural decoration of the first phase on the arcosolium lunette, which consists of a foliated cross on an ornamented base, flanked by two cypress trees.

After the removal of the relics of the first founder the tomb became a two-storey construction, with the addition of an above-ground pseudosarcophagus, which received his relics. A second person must then have been buried in the underground cist; an inscribed tablet found among the collected relics permits us to identify him as the abbot Athanasius, one of the immediate successors, apparently the spiritual heir of the first abbot Nicolas. Athanasius' death, according to archive sources, is placed some time after the middle of the 11th century, a date which tallies with the sculpted decoration on the marble front of the pseudosarcophagus, which consists of a colonnade with a foliated cross in the centre and cypress trees on the sides.

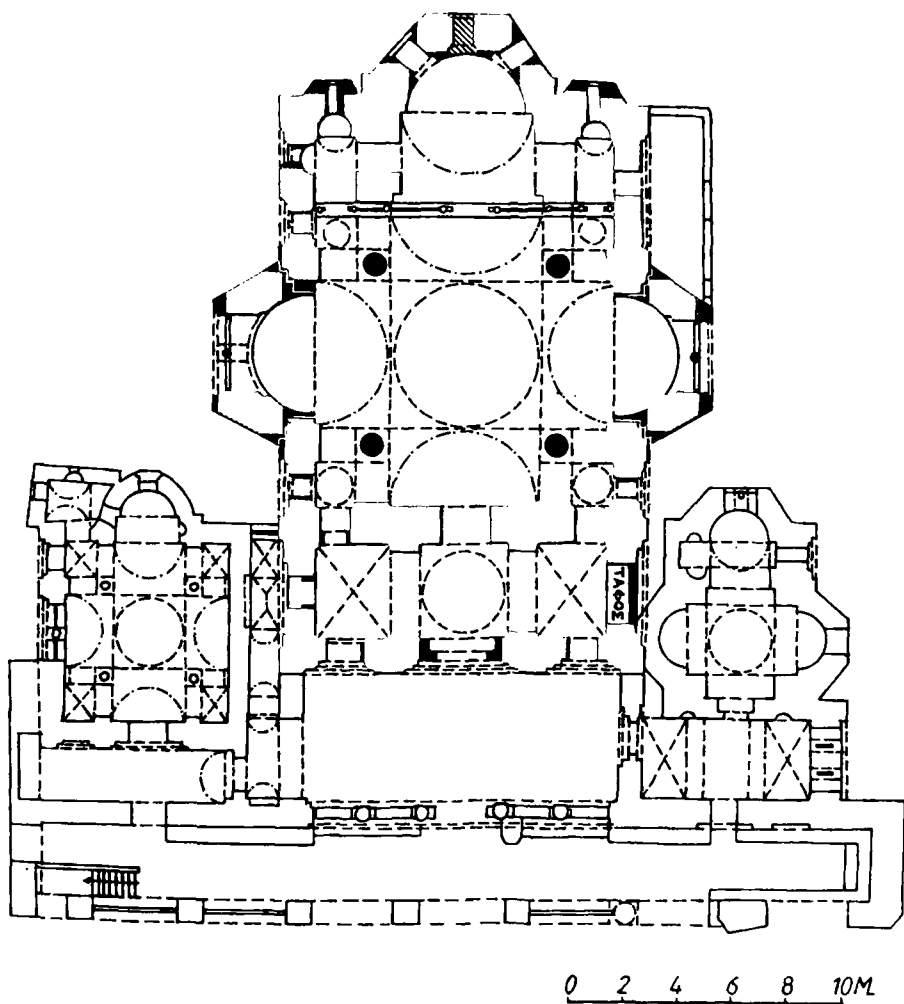
Archaeological research, then, confirms the tradition, at least with regard to the persons of Nicolas and Athanasius, who are cited as two of the three founders of the Monastery and who have been identified with two important abbots, as had already been surmised by Dionysia Papachrysanthou, going only by documentary evidence.

A question naturally arises as to the third occupant of the tomb,

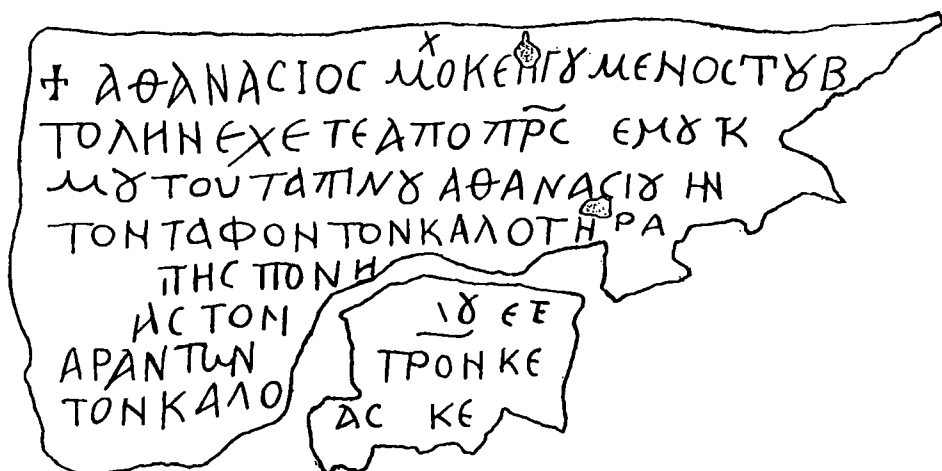
whose relics were found undisturbed in the lower level. Bearing in mind, however, Papachryssanthou's suggestion that tradition might have included in the trinity of founders a 12th century (1142) abbot named Antonius, then we might conclude that the fact that there were three bodies in the tomb, which must have been known long ago, could well have contributed to the formation of this tradition.

An overpainting on the lunette of the arcosolium depicting the Virgin Vlachernitissa is an early 14th century work, apparently forming part of the general fresco decoration of the *katholikon* which was carried out at that time.

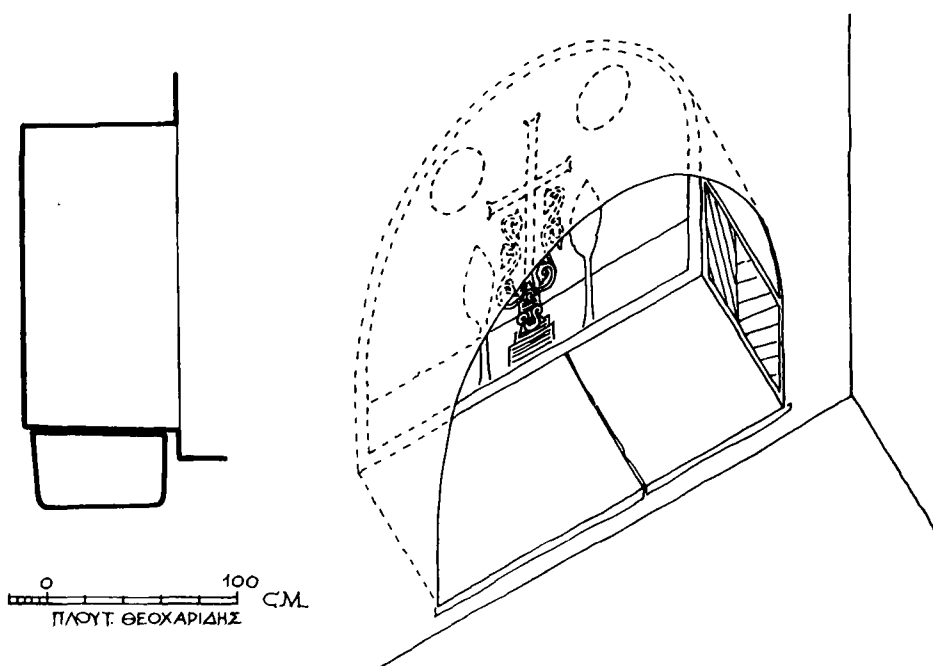
In conclusion, it may be said that archaeological research in the *Katholikon* of the Vatopedi Monastery has brought to light the facts of an important funerary monument, providing information about both its disposition and its decoration; research has also, with support of documentary evidence, confirmed the tradition regarding the names of the three historic founders of the Monastery.

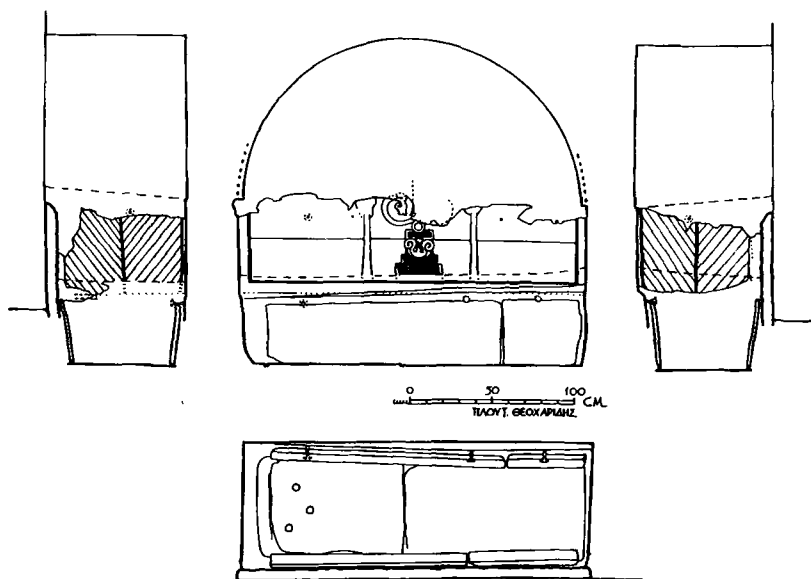
Σχ. 1. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Κάτοψη σύμφωνα με P. Mylonas, *Cah. Arch.* 32 (1984) 102, ειχ. 17, με την προσθήκη της πραγματικής θέσης του μαρμάρινου τέμπλου και του τάφου των κλητόρων.

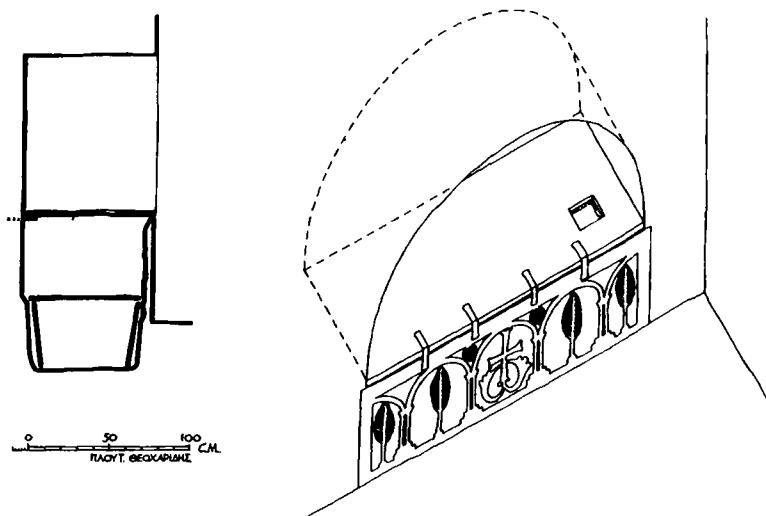
Σχ. 2. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Τάφος κτητόρων. Απόγραφο ενεπίγραφου πινακιδίου.

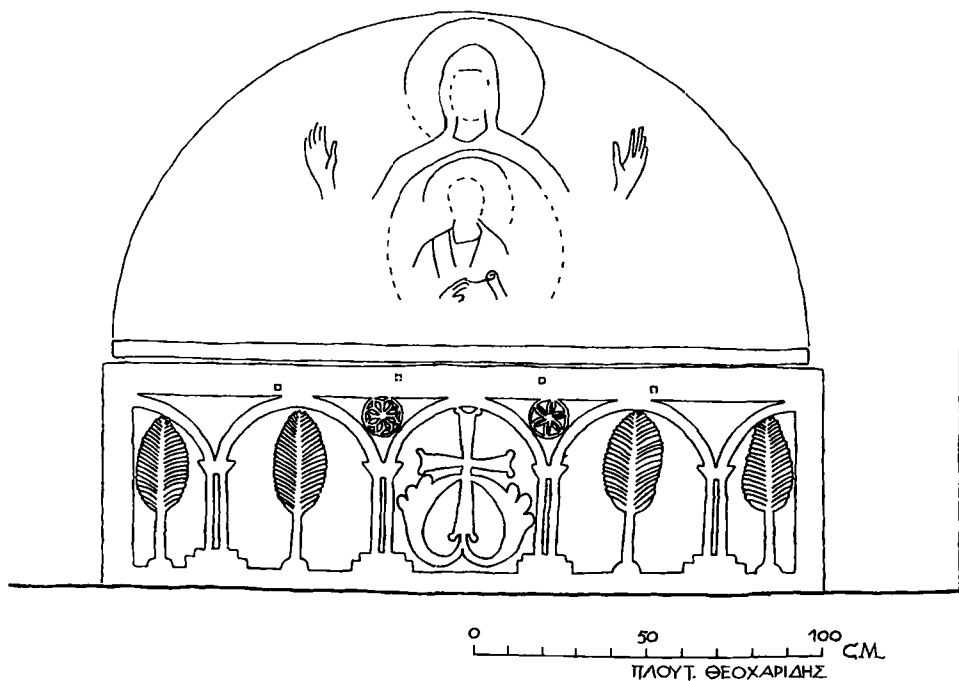
Σχ. 3. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Τάφος κτητόρων. Αναπαράσταση της αρχικής φάσης. α. Τομή κατά πλάτος. β. Αξονομετρικό.

Σχ. 4. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Ο τάφος των κτητόρων μετά την αποκάλυψή του. α. Κάτοψη υπόγειας λάρνακας. β. Τομή κατά μήκος (νότια πλευρά). γ. Τομή κατά πλάτος (ανατολική πλευρά). δ. Τομή κατά πλάτος (δυτική πλευρά).

Σχ. 5. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Τάφος κτητόρων. Αναπαράσταση της δεύτερης φάσης. α. Τομή κατά πλάτος. β. Αξονομετρικό.

Σχ. 6. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Τάφος πτητόρων. Όψη του αρχιεπισκόπου με τη μαρμαρίνη ψευδοσαρχοφάγο και την παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας στο τύμπανο.

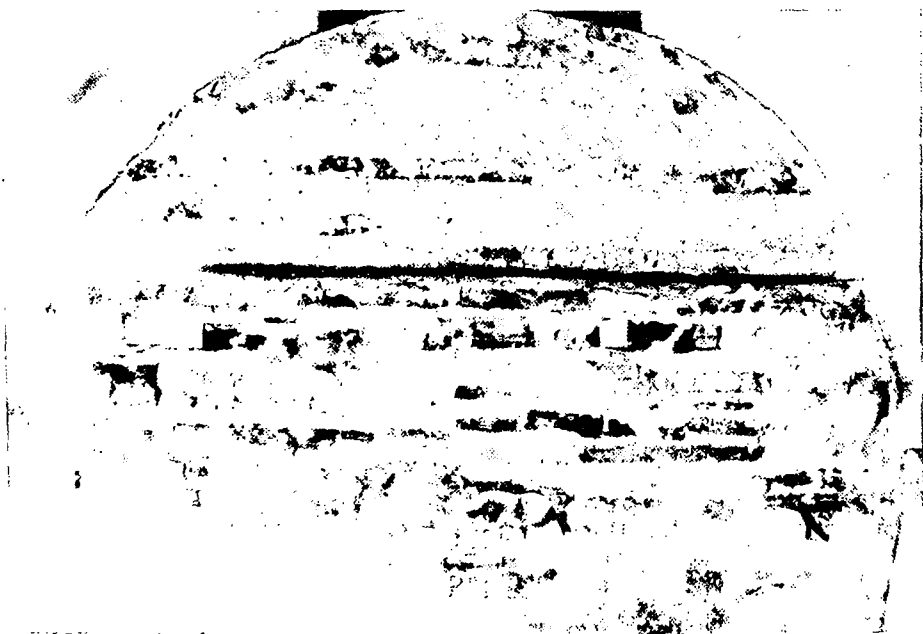
Εικ. 1. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Η δυτική πλευρά του μεσονυχτικού με τον τάφο των κτητόρων και την απεικόνισή τους πάνω απ' αυτόν.

Εικ. 2. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Ο τάφος των κτητόρων πριν από τη διάνοιξή του.

Ειχ. 16. Λεπτομέρεια της ειχ. 14.

Ειχ. 17. Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό. Τάφος κτητόρων. Η τοιχογράφηση της πρώτης φάσης και η τοιχοδομία του τυμπάνου του αγκυροσολίου.

Helen Saradi

CURSING IN THE BYZANTINE NOTARIAL ACTS: A FORM OF WARRANTY

It is generally accepted that cursing belongs to the sphere of «popular beliefs» and superstition adopted by the uneducated lower classes of the Byzantine society¹. The student of the Byzantine documents of private transactions is struck by the abundance of maledictions uttered against the beneficiaries of such deeds or any other person who might infringe the agreements. The variety and the persistence of curses in these documents raise several questions: the origin of this practice, the compatibility of personal maledictions with law, the efficiency of non legal means to secure the transactions, and the pattern of its use in Byzantium (use of personal or regional formularies of notaries, introduction of some curse clauses at different time periods, etc.). Cursing in the Byzantine legal sources has not yet been the object of any particular study².

The origin of maledictions in the Byzantine texts can be traced with certainty in an ancient Greek and early Christian practice. Cursing and blessing are prominent in ancient Greek religious practice, private and public life, state affairs and legal practice³. In ancient Greece the *ἀπαί* were a religious act very close to magic⁴. E. Ziebarth has shown how important the maledictions were in the ancient Greek law: they were used to ratify and secure the power of the laws or sacred interdictions⁵. Since the

1. Popular culture occupies a very small part in traditional works on Byzantine civilization even after the work of Ph. Koukoules. Cf. R. Jenkins, in: *Cambridge Medieval History*, IV, 2 (1967), 103; A. Guillou, *La civilisation byzantine* (Paris 1974), 227 ff.; A. Ducellier, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne* (Paris 1976).

2. G. Ferrari, *I documenti greci medioevali di diritto privato dell' Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii* (Leipzig 1910), 35-36, 53, 98-99; F. Kraus, *Die Formeln des griechischen Testaments*, Diss. (Leipzig 1915), 106, 109.

3. E. Ziebarth, *Der Fluch im griechischen Recht*, *Hermes* 30 (1895) 57-70; R. Vallois, 'Απαί, *BCH* 38 (1914) 250-271; W. Speyer, *Fluch*, *Reallexikon für Antike und Christentum* VII, coll. 1160-1288.

4. Cf. Vallois, *op. cit.*, 261-3; Speyer, *op. cit.*, coll. 1163, 1228-1233. On curse in ancient Greece cf. *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, ed. J. G. Gager (New York, Oxford 1992).

5. Cf. Ziebarth, *op. cit.*; Speyer, *op. cit.*, coll. 1207-9, for the Romans: coll. 1209-1211.

character of the maledictions was religious, Ziebarth concluded that their power derived from religious beliefs and they constituted an appeal to divine vengeance. R. Vallois, however, suggested that the power of the curses derived from the power of the person, who delivers them, over the person upon which a curse is directed⁶. In this respect the legislators possessed this power over all people. Thus maledictions were not incompatible with law. According to Demosthenes ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαὶ constituted the foundations of the Athenian constitution⁷. The maledictions, although opposed to customary law, the νόμος, created natural law by the individual by which they were uttered⁸. In the early years the ἄγραφοι νόμοι had the form of a curse⁹. Later in the legal systems of the ancient Greek cities, maledictions were also pronounced by the tribunals along with the penalties. Thus they were considered a consequence of the law, they were institutionalized in the legal system, they became «legal». Consequently Plato refers to «the curse of the law»¹⁰.

Maledictions were used to secure documents from ancient Mesopotamia, such as state treaties, legal contracts, and inscriptions¹¹. It is important to note that in the texts from Mesopotamia the themes of curses involve both physical and spiritual punishment¹². For example in a legal agreement we find the following theme of curse: «He who changes this agreement, may Anu, Enlil and Ea curse (him) with an indissoluble, baleful curse, and not spare his life! May Šamoš, the judge of heaven and earth, deprive him of an heir (and) libator! and at the rim of the nether world his ghost may he immobilize!»¹³.

Maledictions are also found in the Old and New Testament¹⁴. The curse pronounced by Moses to secure his commandments are most interesting¹⁵. This is one of the oldest examples of curses used to secure an agreement. In the New Testament the divine curse which fell upon the

6. Vallois, op. cit., 254 ff.

7. XX, 107.

8. Cf. Vallois, op. cit., 260.

9. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion* (Cambridge 1922), 142-5.

10. Νόμοι 871B: ἡ τοῦ νόμου ἀρά.

11. G. Stanley, *Curse Motifs in the Old Testament and in the ancient Near East*, PhD Diss. (Chicago, Illinois 1959), 10-39 (curses in state treaties), 40-45 (in legal contracts), 51-66 (curses upon the violator of an inscription), 79-85 (curses upon the violator of a tomb), 88 ff. (curses upon oneself).

12. Ibid., 120 ff.

13. Ibid., 44.

14. Speyer, op. cit., col. 1233; H. Ch. Brichto, *The problem of «curse» in the Hebrew Bible* (Philadelphia 1963).

15. *Deuteronomy* 27, 11-26; 28, 15-68.

human race was lifted by the sacrifice of Christ (ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα: *Gal.* 3, 13). Thus in Christianity, the par excellence religion of love, curses should have no place¹⁶. Christ also recommended that those who utter curses be blessed (*Luc* 6, 28). Despite all these, curses are used in the New Testament and later in Christian literature¹⁷. Most interesting for our study are the closing lines of the *Apokalypsis* of Saint John, securing his prophecy with curse against anyone who might infringe it¹⁸. The Christian Church of the first centuries continued the tradition¹⁹. Although several Fathers of the early Church insisted that maledictions are incompatible with the Christian ethos, the Councils of the Church which condemned the heresies, threatened the heretics with anathema²⁰. The belief in the efficiency of cursing is particularly demonstrated in texts with popular character. In the *Vita* of Saint Alexandros the akoimetos († 430) a city suffered severe draught from the Saint's curse²¹. The power of cursing was equally recognized by the intellectuals educated in the classical tradition: Procopius' hesitation to pronounce any opinion on the matter is significant²². Indeed the practice among the Christians was wide spread. Among the texts containing maledictions, the funeral inscriptions directed against those who might violate the tombs have been the object of particular studies²³. It is interesting to note that such maledictions are also found in

16. Speyer, op. cit., coll. 1278 ff.

17. Cf. Speyer, op. cit., 1217 ff., 1263 ff.

18. 22, 18-19: ἐάν τις ἐπιθῇ ἐπ' αὐτά, ἐπιθήσει ὁ Θεὸς ἐπ' αὐτὸν τὰς πληγὰς τὰς γεγραμμένας ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ· καὶ ἐάν τις ἀφέλῃ ἀπὸ τῶν λόγων τοῦ βιβλίου τῆς προφητείας ταύτης ἀφελεῖ ὁ Θεὸς τὸ μέρος αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ βύλου τῆς ζωῆς, καὶ ἐκ τῆς πόλεως τῆς ἀγίας, τῶν γεγραμμένων ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ. Cf. also Andreas of Caesarea, PG 106, col. 216 (καὶ περὶ τῆς ἀρᾶς, ἥ ὑποβάλλονται οἱ τὴν βίβλον παραχαράττοντες) and 785.

19. Speyer, op. cit., coll. 1266 ff.

20. On the anathema cf. *infra*, 514ff.

21. *Vie d'Alexandre l'Acémète. Texte grec et traduction latine*, ed. E. de Stoop, *Patr. Or.* 6 (Paris 1911), 684 ll. 8-10: τούτους δὲ ἀχαριστήσαντας ἐπὶ ταῖς δωρεαῖς τοῦ Θεοῦ ὁ μακάριος κατηράσατο, καὶ εἰς τὸ κάστρον ἐκεῖνο δι' αὐτοὺς οὐκ ἔβρεξεν ἐπὶ ἑτῇ τρία. Pseudo-Dionysius, PG 3, coll. 1097B-1100D (ep. VIII, # VI); *Der heilige Theodosios. Schriften des Theodoros und Kyrillos*, ed. H. Usener (Leipzig 1890), 82-83; *La Vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune (521-592)*, ed. P. Van den Ven, I. Introduction et texte grec (Brussels 1962), 95, 214-5; *John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints*, ed. E. W. Brooks, *Patr. Or.* XVII, 1 (no 82), 7 ff., 74 ff., 103, 183, 245-6; John Moschos, *Λειμών*, PG 87, 3, col. 3072.

22. *Vand.* III, XI, 29-31.

23. St. P. Ntantes, *Ἀπειληγικαὶ ἐκφράσεις εἰς τὰς ἐλληνικὰς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς. Ἐπιγραφικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν πλευρῶν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βίου* (Ph. D., Athens 1983). For the use of maledictions in Latin inscriptions and other texts cf. H. Leclercq, *Amendes (dans le droit funéraire)*, *DACL* 1, coll. 1575-1596; *idem*, *Bonusa (Épitaphe de)*, *DACL* 2, 1, coll. 1054-7; *idem*, *Imprecations*, *DACL* 7, 1, coll. 463-8.

the funeral epigrams for clerics²⁴. The origin of the form of the Christian maledictions has been occasionally discussed. The Christians used forms of Jewish and pagan maledictions or created new ones²⁵. The most obvious difference between the Christian cursing and the pagan is that the Christian maledictions mainly refer to spiritual punishment, while the pagan to temporal (e.g. destruction of the oikos, lack of the essentials for life, corporal pains, etc.). In some cases, however, specific forms of pagan curses have been detected in Christian funerary inscriptions and literary texts, while it appears certain that in turn the specific formulations of some maledictions in Christian literary texts were adopted and standardized in other texts, such as, for example, funerary inscriptions²⁶.

The use of curses became gradually generalized for all sorts of cases: for example, they were used for the protection of churches or even private houses²⁷. Equally a gradual accumulation of various maledictions has been noticed in the Christian texts in the course of the proto-byzantine period²⁸.

Particularly important for our study is the use of maledictions in legal texts²⁹. In the Roman legislative texts cursing is found rarely³⁰. In the Roman documents of private transactions cursing does not appear to have been as popular as in those of the ancient Greeks³¹. Following the rule established in the Greek and Jewish tradition, the Christian legislators used maledictions to secure their decrees. In a decree of the year 534 regarding the moral conduct of the clerics, Justinian threatens with penal-

24. Ntantes, 79-80.

25. Cf. G. Björck, *Der Fluch des Christen Sabinus. Papyrus Upsaliensis 8* (Uppsala, Leipzig, Haag, Cambridge 1938), 46 ff., 90 ff.; H. Martin, The Judas Iscariot Curse, *American Journal of Philology* 37 (1916) 437, however, insists that «similarity does not prove that borrowing took place».

26. Cf. the remarks of D. Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne (IV), *BCH* 104 (1980) 471-2.

27. Ntantes, op. cit., 81-83.

28. Feissel, op. cit., 470.

29. Cf. Speyer, op. cit., coll. 1268-1270, who remarks that the use of curses in the legal documents of the late empire resembles that of the archaic period and that it was caused by the disintegration of the Roman state.

30. Cf. C. G. Bruns and O. Gradenwitz, *Fontes juris romani antiqui. Additamentum* (Tubingae 1912), 7th ed. p. 10 (jus publicum): Si quisquam aliuta faxit, ipsos Jovi sacer esto. Cf. also J. Studtmann, Die Pönformel der mittelalterlichen Urkunden, *Archiv für Urkundenforschung* 12 (1932) 254.

31. For the religious element of a different nature, in the ancient Roman legal system cf. B. Albanese, *Gli atti negoziali nel diritto privato romano* (Palermo 1982), 29-30, 78 ff. Cf. also P. Huvekin, *Les tablettes magiques et le droit romain*, *Annales int. d'histoire* (Macon 1901); L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts* (Wien 1953), 65 ff.

ties imposed by law and with maledictions contained in the Holy Books, the civil magistrates who would not comply with his regulations: *ὡς πρὸς ταῖς ἠπειλημέναις παρ' ἡμῶν ποιναῖς ἔξει καὶ τὴν παρὰ τοῦ μεγάλου Θεοῦ τιμωρίαν ἐπομένην καὶ ἔνοχος ἔσται ταῖς ἀραῖς ἀπάσαις ταῖς τοῖς ἱεροῖς περιεχομέναις βιβλίοις*³². In the Novel 54, cap. II of the year 537 the most horrible curse would be directed against those who would not respect the imperial decree (*...ἀραὶ τούτοις αἱ πάντων ἐπικείμεναι φοβερῶταται καὶ ἃς τὰ θεῖα τοῖς ἀμαρτάνουσιν ἐπάγει λόγια*). The same emperor in his decree condemning the beliefs of Origen in 543 used the anathema as retribution to his followers³³. Significant are the maledictions which secure the oath given by the future magistrates, cited at the end of the Novel 8 (a. 535). The future civil officers swore that they should respect the imperial regulations regarding the obligations of their office, or they would be punished according to the law and maledictions would fall on them: *Εἰ δὲ μὴ ταῦτα πάντα φυλάξω, ἀπολαύω ἐνταῦθα καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι ἐν τῇ φοβερᾷ κρίσει τοῦ μεγάλου δεσπότη Θεοῦ τε καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ σχῶ τὴν μερίδα τοῦ Ἰούδα καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γιεζὶ καὶ τὸν τρόπον τοῦ Κάϊν πρὸς τῷ καὶ ταῖς ποιναῖς ταῖς τῷ νόμῳ τῆς αὐτῶν εὐσεβείας περιεχομέναις ὑπεύθυνος εἶναι*³⁴.

The function of maledictions is remarkably recognized in the Justinianic legislation: the fear of God and of the eternal punishment will secure the application of the imperial legislation³⁵. The oath of the magistrates cited in the Novel 8 is interesting for several reasons. First it shows how the legislator ratified and adopted an existing practice. Second in this text the maledictions are placed before the penalties imposed by the civil law. Thus they were accorded greater power than that of the laws. This gains in importance if one considers the legal nature of our text. Finally it relates the oath to cursing. This connection is an old one. In ancient Greek sour-

32. *CJ* I, 4, 34, 16.

33. *Λόγος τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως Ἰουστινιανοῦ... κατὰ Ὀριγένης τοῦ δυσεβοῦς, καὶ τῶν ἀνοσιῶν αὐτοῦ δογμάτων*: Mansi, IX, 533.

34. Cf. also Procopius, *Anecd.* XXI, 17: *ἀράς τε πάσας ἐπέβαλεν, ὅσαι πρὸς τῶν παλαιωτάτων ὀνομασμέναι εἰσίν, ἣν τις τῶν γεγραμμένων ἐχβαίη*. Cf. also B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, I (Milan 1952), 371.

35. Cf., for example, *CJ* I, 3, 45, 3 (a. 530): *ἐννοοῦντας τὸ τοῦ μεγάλου Θεοῦ δέος, καὶ τὴν φοβερὰν τῆς μεγάλης καὶ ἀτελευτήτου κρίσεως ἡμέραν, πρὸς ἣν αὐτοὺς ἀποβλέποντας προσήκει πάντα πράττειν μετὰ τῆς πρὸς Θεὸν συντεταγμένης γνώμης*; Novels 3, 3; 5, ep.; 6, 1, 10; 9, 5; 55, 2; 77, 1; 82, 11. Cf. S. Puliatti, *Ricerche sulla legislazione «regionale» di Giustiniano. Lo statuto civile e l'ordinamento militare della Prefettura Africana* (Milan 1980), 49 and n. 98. Equally in ancient Greece impiety is mentioned next to the formula of cursing and other material punishment: Vallois, op. cit., 265.

ces the oath is followed by *ἀραί*³⁶. Plutarch points to this connection: *πᾶς ὄρκος εἰς κατάραν τελευτᾷ*³⁷. Later Saint Augustine remarked that cursing is the most horrible form of oath³⁸. In other decrees of Justinian the Holy Books on which litigants, judges, magistrates, and others in other instances swore, are called *scripturae terribiles* because the oath given on them is horrible, since whoever violates it will suffer horrible punishment from God³⁹.

Another group of legal documents in which maledictions were employed, are the documents of private transactions: it was believed that cursing could prevent the invalidation of transactions and secure the execution of all their terms and conditions. The use of maledictions in documents of transactions is attested in most of the cultures of the eastern Mediterranean⁴⁰. The legal document in which cursing was believed to be particularly needed was the wills. Maledictions or blessings of dying persons are considered especially powerful in all cultures⁴¹. In ancient Greece the use of curse in wills and funerary inscriptions was very common⁴². The often referred to Christian will, containing maledictions is that of Ephraim from Syria:

Καὶ μὴ ἐάσητέ με εἰς οἶκον Θεοῦ τεθῆναι, θεῖναί με ὑπὸ θυσιαστήριον, μὴ ἰδῇ τὸ ἐπουράνιον θυσιαστήριον. Οὐ γὰρ καθήκει σκώληκι σαπρίαν ἀποβαλόντι κατατεθῆναι εἰς ναὸν καὶ ἀγίασμα Κυρίου. Ἀλλὰ μήτε εἰς ἕτερον τόπον συγχωρήσητέ με τεθῆναι τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ· μή

36. Cf. Vallois, *op. cit.*, 263-4; Speyer, *op. cit.*, col. 1170; for Jewish and Christian sources: coll. 1259-1262, 1268. For inscriptions from the East cf. O. Eger, *Eid und Fluch in den maionischen und phrygischen Sühne-Inschriften*, *Festschrift P. Koschaker* 3 (Weimar 1939), 281-293. In these inscriptions is recorded the divine punishment of individuals who infringed agreements mostly secured by oath.

37. *Quaest. Rom.* 44.

38. *Enarrat. in Psalm VII*, 3: *jurare per execrationem, quod est gravissimum jurisjurandi genus*.

39. E. Nardi, *Scritture 'Terribili'*, in: *Studi in onore di Cesare Sanfilippo II* (Milan 1982), 431-468, and his conclusion p. 450. Cf. also Théodoret de Cyr, *Histoire des Moines de Syrie*, «*Histoire Philothée*», ed. P. Canivet, A. Leroy-Molinghen (Paris 1977, 1979) III, 18 ll. 7-8: *ὄρκους... δέιματος παντός γέμοντας*. In the papyri we find the expression *φοβερωτάτων δικαστηρίων*: Pap. Cairo Masp. 67097 = V. Arangio-Ruiz, *Fontes juris romani antejustiniani*, 3, *Negotia* (Florence 1943), no 15 l. 86 (6th c.); Pap. Masp. 67097 verso D l. 86; in documents of private transactions: Pap. Masp. 67158 = *Negotia* no 157 l. 28: *τὸν φρικωδέστατον ὄρκον* (a. 568); Pap. Masp. 67158 (a. 568) l. 28 (agreement). Cf. also Speyer, *op. cit.*, col. 1260.

40. Cf., for example, *The Babylonian Expedition of the University of Pa.; Babylonian Legal and Business Documents*, ed. A. Poebel, vol. VI, part 2, (Philadelphia 1909), 6 ff.

41. Cf. A. E. Crawley, *Cursing and Blessing*, *Encyclopedia of Religion and Ethics* 4 (1911) 370.

42. Cf. Herodotus III, 65; Demosthenes, 36, 52: *ἐναντία τῇ διαθήκῃ καὶ ταῖς ἀπ' ἐκείνης*

γὰρ καταξιωθείη ναοῦ βασιλείας οὐρανῶν, ὃς ἂν αὐθαδιάζων τοῦτο πράξῃ... Μὴ τις οὖν ὑμῶν, ἐκλείψας τῆς προθέσεως, ἀπελεύσητο ἄκαρπος, ὃς γὰρ προέθετό τι εἰσενέγκαι, καὶ τοῦτο ἀποστερήσῃ, τὸν τοῦ ἀδίκου Ἀνανίου θάνατον ἀπενέγκηται, ὅστις ἐβουλήθη μὲν πειράσαι τὸ Πανάγιον τοῦ Θεοῦ Πνεῦμα, τοὺς δώδεκα ἀποστόλους λαθεῖν... Εἴ τις καὶ δισταγμῷ εἰσι ἢ παραρρῦει, μερισθῇ κατὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς ἀγίας αὐτοῦ Ἐκκλησίας, ἔμπνους καὶ ζῶν εἰς τὸν Ἀἰδην καταβιβασθείη, συμμέτοχος εἴη τῆς κατάρας κληρονόμος Καῖν, στένων ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ τρέμων ἔσται. Καὶ ὃς ἂν τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν σμικρύνῃ, ἄταφος καὶ αὐτὸς εἰς τὴν γῆν κατέλθοι. Εἴ τις καὶ διχονόως διατεθῇ κατὰ τοῦ ἀγίου Πνεύματος, ὁ τοιοῦτος ἐν τῇ κρίσει μὴ τύχῃ ἐλέους. Καὶ εἴ τις ἐπαρθείη κατὰ τῆς καθόλου ἐκκλησίας, λεπτριάσῃ παραπλησίως τῷ ἄφρονι Γιεζί. Ὅς τις καταλείψῃ τῆς συνέσεως τὴν ὁρθὴν πίστιν, συσχεθείη τῷ τῆς ἀνομίας σχοινίσματι τοῦ προδότου Ἰούδα⁴³.

Maledictions are also included in the will of Saint Gregory of Nazianzos: ὁ δ' ἐπιχειρῶν αὐτὴν ἀνατρέπειν, δώσει λόγον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, καὶ ἔξει τὸν λόγον⁴⁴. In one of his letters Saint Gregory provides remarkable information regarding the use of the oath in connection with cursing in private transactions. Most of the people deceive themselves if they consider oaths those followed by maledictions (παίζουσιν οἱ πολλοὶ ἑαυτούς, κατὰ τὸν ἐμὸν λόγον, τοὺς μὲν μετὰ τῶν ἁρῶν προκειμένους ὅρκους, ὅρκους νομίζοντες)⁴⁵. They hold the written agreements without the words of oath and curse only a formal respect (ἀφοσίωσιν) not an oath (οὐχ ὅρκον). Gregory insists that private agreements do not have to be ratified by oath and curse, for oath is simply the assurance given by the person who put a formal question in *stipulatio* and the person who complied with it (ἡ τοῦ ἐπερωτήσαντος καὶ πεισθέντος πληροφῶρ)⁴⁶.

On the surviving papyri from Egypt, however, temporal penalty is

ἀραις, γραφείσαις ὑπὸ τοῦ σοῦ πατρὸς. Cf. Ziebarth, op. cit., 69-70.

43. J. S. Assemani, *Opera omnia quae extant graece, syriace, latine in sex tomos distributa*, vol. 2 (Rome 1743), 233 A-B, 236 A, 243 C-D. Oath of other Syrian monks in their wills: Theodore, op. cit., III, 18 ll. 6-11; XV, 5. Cursing in wills of Saints are also found in hagiographical sources. Cf., for example, *Vie de Sainte Melanie* [+439], ed. D. Gorce, *Sources Chrétiennes* 90 (Paris 1962): πνευματικὴν αὐταῖς διαθήκην κατελίμπανε, λέγουσα ταῦτα· «Σπουδάσατε, παρακαλῶ, μετὰ τὴν ἐμὴν ἐξοδὸν μετὰ φόβου καὶ νήψεως ἐπιτελεῖν τὸν κανόνα, διότι γέγραπται· Ἐπικατάρατος ὁ ποιῶν τὸ ἔργον Κυρίου ἀμελῶς... Τοῦτον οὖν προορῶσαι διὰ παντὸς τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς ἐν ἀγάπῃ καὶ ἀγνείᾳ μέχρι τέλους τηρήσατε, γινώσκουσαι ὅτι πᾶσαι τῷ φοβερῷ αὐτοῦ παραστησόμεθα βήματι, καὶ κοσμεῖται ἐκάστη εἴτε τῶν πόνων τὸν μισθὸν εἴτε τῶν ἀμαρτημάτων τὸ κρίμα».

44. PG 37, col. 393C.

45. Ibid., col. 269C.

46. Ibid., col. 272A.

more frequent than maledictions which appear later, towards the end of the early Byzantine period⁴⁷. Maledictions were preserved and developed in coptic documents⁴⁸.

After the age of Justinian we do not find criticism of cursing similar to that of the Fathers of the early Church. The official Orthodox Church had used the anathema in the oecumenical and other local councils. The Euchologion of the Orthodox Church includes maledictions as well as εὐχὰς συγχωρητικὰς εἰς πᾶσαν ἁρὰν καὶ ἀφορισμὸν⁴⁹. The *Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδόξιας*⁵⁰ contains a great number of curses against the worshipers of the icons⁵¹. The heretics who endorsed Orthodoxy had to anathematize their heretic beliefs⁵¹. The State also endorsed the maledictions in order to enforce its legislation. By the end of the proto-byzantine period maledictions had assumed an entirely Christian character and a trend had been established to cumulate several of them in the same penalty clause. The Byzantines were drawing on the earlier tradition, both the Bible and the Christian literature⁵². Various Byzantine texts testify to the use and form

47. See, for example, the will of Flavios Phoibammon (Pap. Masp. 67151; a. 570) in which he specifies that the tutor of his son, the hegoumenos of the monastery of Saint Jeremias, assume his duties δι' εὐσέβειαν καὶ φόβον Θεοῦ (ll. 250-1)... εἰ ἀμελήσοι δέ, ὅπερ ἀπέειπεν, τῆς τούτων διοικήσεως, εἴη ὑπεύθυνος τῷ φρικτῷ Θεοῦ βήματι (ll. 252-3)... εἰ δὲ ἀγαθὸν αὐτῶν φρόντισμα ποιήσῃ, καὶ αὐτὸς ὁ ἱκανοδότης Θεὸς ἀντὶ τῶν πόνων τούτων ἀμείψῃται αὐτῷ πλουσίᾳ χειρὶ ἐκ τῶν ἀμυθῆτων ἐκείνων αὐτοῦ ἀγαθῶν τὰ ἀνταμοιβὰ μυριανταπλασίως, καὶ πολυχρόνιον αὐτὸν καταστήσῃ, ἕως οὗ ἐν ἀπολαύσει γένηται πάσης ἐλπίδος αὐτοῦ καὶ σωτηρίας (ll. 254-8); in a father's ἀποκήρυξις of his daughter on the ground of adultery (Pap. Masp. 67097, verso D, ll. 50-51): εἰς τιμὴν τὴν ἔχλητον, τοῦ κριτοῦ τῶν ὅλων δικαίου Θεοῦ παραφυλάττω τῷ θείῳ αὐτοῦ καὶ φρικτῷ Θεοῦ βήματι τὴν ἐκδίκησιν τῆς βεβήλου αὐτῆς γνώμης.

48. Cf. F. Kraus, op. cit., 102: (after the temporal penalty)... et qu'il se trouve devant le tribunal de Dieu de l'Univers pour être jugé sur cette resolution...; the will of a coptic monk in: *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, vol. 1-5, 23: the one who comes to annul this act contrary to my wish, may he be a stranger to all communion of Christians (A.D. 640). The persistence of the tradition even further is rather impressive: G. M. Browne, *Old Nubian Texts From Qasr Ibrim III* (London 1991) [*Texts from Excavations ed. W. J. Tait. Twelfth Memoir*], no 30: Truly if one speaks against and denies my statement let Epimachus stab him with his spear, let him die through the King's curse, let him have a heart attack, let him receive a share with Judas Iscariot, the Wounder (?) of Mankind and the Betrayer, let him not find anyone who knows him amongst the assembled people, and let Epimachus on the day of judgement come great in battle against him: p. 40; cf. also no 33, p. 43; no 35, p. 48.

49. J. Goar, *Euchologion sive rituale Graecorum* (Graz 1960), 545.

50. J. Gouillard, *Le Synodikon de l'orthodoxie: édition et commentaire*, *Tr. Mém.* 2 (1967) 53 ff., 295-6, 303, 311-3. See, however, Blastares' criticism of the anathema: G. Rhalles & M. Potles, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 6 vols. (Athens 1852-9), vol. 3, p. 97-8; 6, p. 80.

51. G. Ficker, *Eine Sammlung von Abschwörungsformeln*, *Zeitschr. für Kirchengeschichte* 27 (1906) 443-464.

52. Cf., for example, F. Evangelatou-Notara, *Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων» ἑλληνικῶν κωδίκων 13ος αἰ.* (Athens 1984), no 280: ἐπισπᾶται τὰς ἁράς... ἐν τῷ νόμῳ Μωσέως.

of cursing in Byzantium⁵³. Curses were uttered by individuals⁵⁴ and by emperors⁵⁵. Occasionally *ἀραί* complemented the oath in solemn ritual between state rulers. George Pachymeres describes the ceremony of an agreement (the *ὄρκους φρικτούς*) between the Byzantine emperor Michael VIII Palaiologos and the Latins (1261): while they were pronouncing the oath and the maledictions (*ἀράς τὰς παλαμναιοτάτας*), they were holding a torch which they extinguished at the end; this rite according to the Italians symbolized the strengthening of the aphorism⁵⁶. Curses constituted an appeal to supernatural powers and they secured retribution for impious acts. They could be devised to secure the nation's security: Constantine Porphyrogenitos advised that any nation that might ask for the «liquid fire», should be told that the Byzantines were bound by a curse inscribed by Constantine the Great on the altar of Saint Sophia against anyone who would reveal the secret to another nation⁵⁷. Promise of courage and loyalty secured by oath and curses were also sought by generals from their soldiers⁵⁸. The emperor Michael VI demanded loyalty from the senators secured by horrible oaths and avenging maledictions (*ὄρκοις φρικτοῖς καὶ ἀραῖς παλαμναιοτάταις*)⁵⁹. Curses were also directed by ecclesiastics against the enemies of the state⁶⁰. They could also be used by private individuals, even ecclesiastics, to serve their own interests⁶¹. In other texts it was stressed that an *ἀρά* was *δικαιοτάτη*⁶². Curses were also included in the notices of Byzantine manuscripts by the donors in order to secure ownership of the manuscripts for the beneficiary, usually monasteries⁶³. To warranty compliance with the donor's wishes, cursing was also

53. A brief account with reference mostly to modern Greek curses, is given by Ph. Koukoules, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς* 3 (Athens 1949), 326-346. Cf. also Ch. P. Constantinou, *Ἐπὶ ὧδαι (γητείες), αἰνίγματα, γλωσσοδέται, κατάραι, ὄρκοι*, *Laographia* 15 (1954) 454-457.

54. Michael Psellos, C. Sathas, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, vol. 5 (Paris 1876), 8, 206.

55. Michel Psellos, *Chronographie*, ed. E. Renauld (Paris 1926), p. 29 (# CXXIII).

56. Georges Pachymères, *Relations historiques*, ed. A. Failler, V. Laurent (Paris 1984), 123. Cf. also: Michaelis Pselli *scripta minora*, ed. G. Kurtz, F. Drexl, I (Milan 1936), 331.

57. Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, tr. R. J. H. Jenkins (Washington 1967), 68-70.

58. Cf., for example, Ioannis Scylitzae *synopsis historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin 1973), 371-2.

59. *Ibid.*, 498.

60. Eustazio di Tessalonica. *La Espugnazione di Tessalonica*, ed. St. Kyriakidis (Palermo 1961), 158 ll. 14-15 (the curse of Saint Demetrios of Thessalonica).

61. Ioannis Tzetzae *epistulae*, ed. P. A. M. Leone (Leipzig 1972), ep. 106.

62. Psellos, Kurtz-Drexl, op. cit., I, 337 (curse of Adam).

63. Cf. for the earlier period Ch. Michel, *Anathème*, *DACL* 1, 2, coll. 1936/8. For the later Byzantine centuries cf. V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie. Die Schrift, Unter-*

used in Byzantine inscriptions on buildings⁶⁴. Among these the most interesting is the τυπική διατύπωσης of the monk Nikodemos in the κτητορική ἐπιγραφή of the church of Soter in Lacedaimonia: ὅστις δὲ οὐκ ἀκούσῃ ἢ ἀνατρέψῃ τὰ παρ' ἐμοῦ διορισθέντα, ἵνα ἔχῃ τάνάθεμαν ἀπὸ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ἀπὸ τῶν τριακοσίων δέκα ὁκτὼ πατέρων καὶ τὴν ἀρὰν τοῦ Ἰούδα καὶ κληρονομίῃ τὴν αἰώνιον κόλασιν μετὰ τῶν εἰπόντων ἄρον ἄρον σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ ἔστω ἀμέτοχος τῶν Χριστιανῶν καὶ ἀκοινωνήτος τῆς δωρεᾶς τοῦ Χριστοῦ⁶⁵.

The use of cursing in legal texts is persistent. As in the legislation of Justinian cursing was used by later Byzantine legislators as a means to enforce the laws. In a decree of Leo VI by which the emperor tried to stop the corruption of the Byzantine legal system, the judges were threatened with curses if they did not obey the law: They would have God and the celestial powers fighting against them; they would die earlier and they would suffer a loss of the eternal life; their houses would be destroyed by fire and their descendants would be dishonoured and they would be deprived of the bare essentials⁶⁶. In a Novel of Manuel Komnenos regarding the case of a converted Jew, is cited the oath of the Judeans which contains a prayer and maledictions⁶⁷. Byzantine judges also made use of

schriften und Chronologie im Altertum und im byzantinischen Mittelalter, 2 (Leipzig 1913), p. 433-4, 437; I. Sakkelion, *Πατριακή βιβλιοθήκη* (Athens 1890), p. 67; idem, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος* (Athens 1892), 11-12; Anthimos Alexoudes, in: *DIEE* 5 (1896-1900) 358; E. Mioni, *Codices graeci manuscripti bibliothecae Divi Marci venetiarum*, I (Rome 1967), p. 256 no GR II, 86; F. Evangelatou-Notara, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204 (Athens 1978), no 185, 411, 420, 446, 453, 471, 481, 505, 536; idem, *Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων» ἑλληνικῶν κωδίκων 13ος αἰ.*, op. cit., no 29, 162, 280, 324, 325, 340, 478, 590.

64. Cf. P. Paris, M. Holleaux, *Inscriptions de Carie*, *BCH* 9 (1885) 83-84; V. Beševliev, *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Berlin 1964), no 160; A. Avramea, *Inscriptions de Thessalie*, *Tr. Mém.* 2 (1967) 383-4 (no 24); D. Feissel, *De Chalcédoine à Nicomédie. Quelques inscriptions négligées*, *Tr. Mém.* 2 (1967) 433 (no 54); in an ὁρος dividing properties; J.-M. Spieser, *Les inscriptions de Thessalonique*, *Tr. Mém.* 5 (1973) 174 (no 26); D. Papachryssanthou, A propos d'une inscription de Syméon Uroš, *Trav. Mém.* 2 (1967) 483-8 = A. Avramea, *Inscriptions du XIe au XIVe siècle*, *Tr. Mém.* 10 (1987) 328 (no 23). A. Philippidis-Braat, *Inscriptions du IXe au XVe siècle*, *Tr. Mém.* 9 (1985) 337 (no 76), 345 (no 82).

65. D. A. Zakythenos, Κάστρον Λακεδαιμόνος, *Hellenika* 15 (1957) 99-100 = A. Philippidis-Braat, *Tr. Mém.* 9 (1985) 301-2.

66. *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, ed. P. Noailles - A. Dain (Paris 1944), 377: «Ὅμως δὲ καὶ ἀραίς ἐμπέδῳσαι τοῦτο λίαν ἀσφαλὲς ᾤθημεν. Εὐροὶ οὖν Θεὸν μαχόμενον οὗτος καὶ τὰς οὐρανίους καὶ ἀσωμάτων δυνάμεις πολεμούσας αὐτῷ· ἐκπέσοι ἁώρως καὶ τῆς παρουσίας ζωῆς καὶ προζημιωθῆσεται καὶ τὴν μέλλουσάν· πῦρ καταφάγεται τὰ θεμέλια τῶν οἰκῶν αὐτοῦ καὶ ἔσται δι' αἰῶνος ἡτιμωμένον τὸ σπέρμα αὐτοῦ καὶ ζητοῦν ἄρτους...

67. Zepos, *Jus Graecoromanum*, vol. 1, 375. Cf. also E. Patlagean, *Contribution juridique*

cursing. Eustathios Romaïos in the Peira E, 10 deals with a case of the purchase of houses on which a neighbour based on the pre-emption right, had claims. Then the buyer donated them to a church. Eustathios Romaïos declared the donation nul for it was done in order to circumvent the law of the neighbour's pre-emption right. The donor was also advised that, if he wished to prove that his donation was not motivated by hatred for the neighbour, but by piety, he might appear before the court and offer the price of the purchased houses to the church. If he changed his mind, he would have Ananias and Sapheira as judges (*'Ανανία τε καὶ Σαπφείρα χρήσεται δικαστῇ*), the church would press charges against him, and the matter would receive a legal settlement⁶⁸. Demetrios Chomatianos also used the curse of the Church canons against those who do not respect the ecclesiastical order⁶⁹. In one of his judicial decisions regarding the case of a divorce, we learn that the litigant on whom Chomatianos had imposed the oath, first directed against himself avenging curses (*παλαμναιοτάταις ἀραῖς*) and then swore the oath⁷⁰.

Aphorism and horrifying curses are used by the patriarch of Alexandria, Cyril, in a judicial decision⁷¹ addressed to the metropolitan of Nauplion and Argos:

Ἐρώτατε μητροπολίτα Ναυπλίου καὶ Ἄργους, καὶ ὑπέρτιμε ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργγέ, χάρις εἴη σοι καὶ εὐρῆνη ἀπὸ Θεοῦ. Διὰ τοῦ παρόντος γράμματος ἀποφαινόμεθα, ἵνα ὡς ἐκεῖνοι οἱ Χριστιανοί, οἱ παρακινοῦντες καὶ συμβουλευόντες τὴν γυναῖκα τοῦ ἀποθανόντος Σταματίου τοῦ Χριστοφόρου, ἀθετῆσαι τὰ συμφωνητικὰ καὶ ἐξισασμοῦ γράμματα, ἅπερ ἐποίησε μετὰ τῶν ἀνδραδέλφων αὐτῆς Κωνσταντῇ καὶ Δαμασκηνοῦ καὶ ἀρνηθῆναι τὰ ὅσα ἔλαβε παρ' αὐτῶν, ἄνδρες ὄντες καὶ γυναῖκες ἀφωρισμένοι εἰσὶν ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ τυμπανικοί. Ὡς οὐ παύσσονται τῶν σκανδάλων καὶ ἐάσωσι τὰ τοῦ ἐξισασμοῦ γράμματα ἔχειν τὸ κύρος, καὶ ἀμετάτρεπτον ὀφειλομένων παρ' αὐτῆς τῆς τοῦ Σταματίου γυναικός, καὶ ἐμμένειν ἐν τῷ ἐξισασμῷ αὐτῆς, καὶ μὴ σαλευῖσαι, καὶ ἀθετῆσαι τὰ γεγραμμένα καὶ ληφθέντα ἐν βάρει ἀλύτου καὶ αἰωνίου

à l'histoire des Juifs dans la Méditerranée médiévale: Les formules grecques de serment, *Revue des Études Juives* 4th ser., IV (1965) 138-140, 150ff. (= Var. Repr. London 1981, XIV).

68. Zepos, *Jus Graecoromanum* 4, 20-21.

69. J. Pitra, *Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata* (Paris, Rome 1891), col. 384.

70. *Ibid.*, col. 96.

71. A patriarch by the name Cyril in the 11th c. is not certain (1078-1092). It may very

ἀφορισμοῦ, καὶ ἐξώσει τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ. "Ὅσοι δὲ εὕρισκονται μάρτυρες ἐν τῇ αὐτῇ ὑποθέσει, ἐὰν μὴ μαρτυρήσωσι ἀφιλοπροσώπως τὴν ἀλήθειαν, ὅπου ἂν προσκληθῶσιν, ἀφωρισμένοι ἔστωσαν καὶ ἀσυγχώρητοι. Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις εἴη σοι⁷².

From these texts we may conclude that the continuity with earlier tradition is remarkable. But the use of maledictions in clauses of legislative and notarial texts was not a mere repetition of standardized clichés transmitted by formularies of notaries and secretaries. They had a significant practical application in the Byzantine legal system. Cursing which had always been used as a complement to the oath, in Byzantium became stronger than the oath itself. Indeed it appears that the reason why the maledictions are very much developed in the Byzantine documents of transactions is because of the limited use of the oath after the 6th c.⁷³ In the popular psyche the maledictions appear to have carried greater weight than the oath. We have seen that in a Chomatianos' decision, the litigant first directed the *ἀραί* against himself and then swore the oath. In most of our sources, as in the early Byzantine period, curse is qualified as avenging (*παλαμναιοτάτη*) and horrible (*φρικώδης, φρικωδεστάτη ἀρά*). Michael Psellos clearly distinguishes persuasion by reasonable arguments from force (*βία*) causing the fear of an *ἀρά*⁷⁴. Our sources provide several examples of the effectiveness of the maledictions in securing private transactions. For example, there is a document of the *doulos* of the emperor Michael Petritzes by which he sets an end to his dispute with the monastery of the Theotokos of Lembos regarding the ownership of an estate bequeathed to the monastery by the will of a monk (1257). The monk had secured his will against any infringement with a curse «like a fence» (*ἀραῖς φρικώδεσι τῶν θεοφόρων πατέρων περιέφραξε καὶ ἐτέραις δυσφορήτοις γύρωθεν περιετάφρευσε*)⁷⁵. When the will was read to Petritzes and he heard the curse with which the testator threatened to penalize anyone who would not respect it, he was stunned by it⁷⁶. Another case is found in a document from the archives of Docheiariou. John Kaloeithes had a long dispute with

well be Cyril in 1235-1243.

72. J. Goar, *Euchologion*, op. cit., 548. A scholion, p. 549 specifies: *ὅτι ἐκεῖνον ὁποῦ ἀφορίσωσι δικαίως οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς τῶν Ρωμαίων, ἡ γῆ δὲν τοὺς λύει, ἀ δὲ λάβωσι συγχώρησιν. Ἐὰν περάσωσι καὶ χίλιοι χρόνοι.*

73. Cf. H. Saradi, 'Ὁ ἕρκος στὰ βυζαντινὰ συμβόλαια (9ος-15ος αἰ.), *Τόμος τιμητικὸς Κ. Ν. Τριανταφύλλου I* (Patrai 1990), 385-7, esp. 390-1.

74. Psellos, Sathas, op. cit., 8.

75. MM 4, 70.

76. Ibid., 71.

Docheiariou regarding the ownership of a vineyard. At some point he ignored an earlier settlement (*διάλυσις*) and he pressed charges against the monastery. But when he read the text of the settlement and the curse with which he was penalizing himself if he would not respect this agreement⁷⁷, he feared the pit into which he was going to fall by invalidating it (*καὶ γνοὺς εἰς οἷον βόθρον ἐμελλον ἐμπεσεῖν ἀπὸ συμβουλῆς πονηρᾶς καὶ κακῆς*⁷⁸), he asked for forgiveness and he produced a new document renouncing all his claims and charges. In a decision of the ecclesiastical tribunal of Zichna dealing with a conflict between the monasteries of Chilandar and Zographou regarding the ownership of some mills, we learn that the judges decided to impose the *epitimion* on three monks forcing them to testify the truth. They knew its power on spiritual men (*πρὸς οὓς πρότερον περὶ τοῦ ἐπιτιμίου πολλὰ διεξιόντες, καὶ ὅσον ἐστὶ βαρὺ καὶ μέγα καὶ μοναχοῖς ἀνοίκειον καὶ πολλῶν πλέον ἀνδράσι πνευματικοῖς, καὶ ὅσην ἔχει τὴν δύναμιν καὶ οἷα ποιεῖ*)⁷⁹. Then follows a description of the ritual and the testimony of the three monks with oath. Nothing could be greater and more secure than this *φρικώδης* deposition given with oath⁸⁰. The fear of divine punishment produced the final test in investigating the truth in another dispute according to a document from the archives of Docheiariou: the money against which the disputed estate had been transferred, was placed on the tomb of Saint Demetrios in Thessalonica and the notary was asked to take it, if indeed his testimony was correct. Fearing the Saint's punishment he refused⁸¹. In many judicial decisions it is explicitly stated that the witnesses or the litigants testify in fear of God (*φόβῳ Θεοῦ*)⁸². In a judicial decision of the metropolitan of Thessalonica of the year 1339 threatening the monks with the *epitimion* of aphorism was like putting in front of their eyes the fear of God (*ἡ μὴν τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενος*)⁸³. In an *ἐκμαρτύριον* of the year 1358 the witnesses testify «ὥς δὲ Χριστιανοὶ ἄνθρωποι καὶ φοβούμενοι τὸν Θεόν, ἐπεὶ καὶ τοῦ θανάτου ἐσμὲν καὶ κρίσιν μέλλομεν λαβεῖν καὶ ἀνταπόδοσιν, μαρτυροῦμεν...»⁸⁴. In one of his

77. *Docheiariou* 38 ll. 13-15: ὡς ἄρα εἰ βουληθῶ ποτὲ τῶν καιρῶν κινήσαι ὀλίκον τι ἡ μερικὸν ζήτημα περὶ τοῦ ἀμπελίου, πρὸς τῷ ἀποδιώκεσθαι με ἀπὸ παντός δικαστηρίου ἐπισπῶμαι εἰς ἑαυτὸν καὶ βάρος παρὰ Θεοῦ...

78. *Ibid.*, ll. 15-16. Cf. also *Xeropotamou* 8 (1200) l. 26: τῶν τοιοῦτων ἄρῶν τῷ βόθρῳ ἐμπέσοιμι.

79. *Chilandar* 157 ll. 66-68.

80. *Ibid.*, ll. 102-4.

81. *Docheiariou* 35 ll. 31-35 (a. 1361).

82. Cf., for example, *Chilandar* 19 ll. 45, 80-82; 128 ll. 19-20; 128 (bis) ll. 12-13, etc.

83. *Ibid.*, 129 ll. 33-35; 130 ll. 69-70: ἐπιτιμίου βάρεϊ δεσμεύσας διὰ τὴν τῆς ἀληθείας εὐρεσιν.

84. *Zographou* 41 ll. 16-18; 42 ll. 18-19.

letters to the emperor, the Patriarch Athanasios I referred to the *epitimion* imposed by the ecclesiastical tribunal as *φρίκης μεστὸν καὶ τοῖς ἔχουσι νοῦν ἀνυπόστατον, εἰ μὴ τῶν πάνυ ἀσυνειδήτων τις λογισθῇ*. For the *epitimion* καὶ θανάτου σωματικοῦ ἀσυγχρίτως βαρύτερον καταφαίνεται⁸⁵.

In a document of donation of the *doulos* of the emperor Constantine Laskaris of the year 1377, there is reference to the dispute which led to the present agreement: some pious men by reminding him of the hour of death and of that horrible tribunal of the day of the Last Judgement (*ἡμᾶς μὲν ἀναμνήσαντες τὴν τοῦ θανάτου ὥραν καὶ τὸ φρικῶδες ἐκεῖνο καὶ ἀπαράλογιστον χριτήριον*)⁸⁶ persuaded him to put an end to the conflict and find an accommodating solution. In an agreement of the year 1319 between the monasteries of Batopedi and Chilandar, the monks of Chilandar declare that they should not annul their deed fearing the curses which had been included in the document (*φοβούμενοι τὰς ἐντεθείσας αὐτῷ ἀράς καὶ τὸ τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπιτίμιον*)⁸⁷.

In some judicial decisions the judges considered it worthwhile to quote passages from earlier documents dealing with the disputed properties (private transactions or wills or documents of the civil and ecclesiastical authorities invalidating them), which included curses. Obviously this shows the impact they had on the process of judicial investigation. A judicial decision of the metropolitan of Thessalonica Dorotheos and the *doulos* of the emperor George Doukas Tzykandyles regarding the monastery of Saint John Prodromos in Serres bequeathed by Theodore Sarantenos to Batopedi, refers to the maledictions of the will of Sarantenos, while the same maledictions are cited in an earlier document of the patriarch certifying the same will. The judicial decision ends with a reference to the same *φρικωδестаτάς ἀράς*⁸⁸. In 1388 the ecclesiastical tribunal of Serres secured its decision with the old maledictions of the owners of the disputed monastery and with new ones⁸⁹.

It appears that the use of clauses threatening spiritual or temporal punishment in Byzantine documents of private transactions and wills, was regarded as offering greater assurance of fulfillment of the terms and conditions of such documents⁹⁰. But the view of Zachariä von Lingenthal

85. *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials*, ed. A.-M. Maffry Talbot (Washington 1975), 50 (ep. 21).

86. *Lavra* III 148 l. 21.

87. *Chilandar* 44 ll. 17-18.

88. Theodorides, *Μία διαθήκη*, pp. 42-49 (ll. 36, 80-81, 118).

89. *Chilandar* 158 ll. 179-183.

90. Cf. Zachariä von Lingenthal, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Urkunden-*

that the Byzantine documents of the law of obligation were developing formalities to warranty the application of the transactions, because the Byzantines by nature and tradition were inclined to circumvent the law and obliterate their agreements (by contrast to the transactions of the Germanic peoples, deprived of clauses of stipulation because they were based upon their faith) has no historical value⁹¹. The incorporation of clauses with maledictions in the Byzantine notarial documents, however, was not regarded as obligatory. The hagiographer of the Life of Saint Lazaros at the Mount Galesion († 1053) notes that, «as it was usually done in the wills» the scribe included curses penalizing the non-performance of his dispositions: *πρὸς δὲ τὸ τέλος, καθὼς εἰώθασι ποιεῖν ἐν ταῖς διατυπώσεσι, καὶ ἄρὰν τέθεικεν ὁ ταύτην γράψας τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων, καὶ ἕνα καὶ αὐτὸν τὸν ἅγιον καὶ θεοφόρον πατέρα ἡμῶν Λάζαρον ἀντίδικον σχοίῃ ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως ἔμπροσθεν τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, ὃς ἂν μίαν καὶ μόνην συλλαβὴν τῆσδε τῆς διαθήκης παρασαλεῦσαι ἢ παραβῆναι τολμήσειε*⁹². Maledictions are also found in the Byzantine documents from Italy⁹³.

Maledictions were also included in the clauses of warranty of documents of the state or ecclesiastical administration. In imperial documents, such as *chrysoboulla*, maledictions become conspicuous in the 12th c. In a *chrysoboullon* of Manuel Komnenos, for example, regarding ecclesiastical matters we find the following curse: *πρῶτα μὲν τὸ τῆς ἁγίας Τριάδος φέγγος, ὅτε παριστάμεθα τῷ φοβερῷ βήματι, μὴ θεάσαιτο· ἐκπέσοι δὲ καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν μερίδος, ὡς ὁ Ἰούδας τῆς δωδεκάδος· προσεπιτούτοις καὶ τὴν ἄρὰν ἐπισπάσαιτο τῶν ἀπ' αἰῶνος προκεκοιμημένων πρωτοτόκων ἁγίων δικαίων καὶ θεοφόρων πατέρων*⁹⁴. From the 13th c. maledictions became more frequent in the imperial *chrysoboulla*⁹⁵. It is interesting to note that some imperial

wesens, *BZ* 2 (1893) 183.

91. Idem, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (Berlin 1892), 288. Similar is the view of several modern historians. Ch. Diehl wrote in the *Cambridge Mediaeval History*, IV, 1923, 775: «everywhere we find the same characteristics: a prudent cleverness untroubled by idle scruples, a wary caution bordering on cunning, unmeasured ambitions and vile intrigues, a subtle intelligence which is not supported by moral principles». Cf. also the objections of A. Kazhdan, Do we need a new History of Byzantine Law?, *JÖB* 39 (1989) 23.

92. *AASS* Nov. III, 585E.

93. Cf. Ferrari, op. cit., 35-36, 53-54; Fr. Brandileone, Le clausole penali nei documenti bizantini dell'Italia meridionale, *Studi bizantini e neoellenici* 1 (1925) 18 ff.; M. Amelotti, I documenti privati greci di Bari bizantina, *Studi in onore di Cesare Sanfilippo* II (Milan 1982), 9.

94. Zepos, *Jus Graecoromanum* 1, 378. Reference to this text in: F. Dölger - J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre. I. Die Kaiserurkunden* (Munich 1968), 122 n. 9.

95. Cf., for example, *Chilandar* 48 (1319) ll. 62-69; 49 (1319) ll. 63-70; 50 (1319) ll. 69-76; 60 (1321) ll. 51-58; 61 (1321) ll. 48-55; 70 (1321) ll. 45-46, 49-50, 60-66 (*ἔσονται καὶ αὐτοὶ κατὰχρητοι*

documents stress the fear of God in order to enforce their application (...προεπαγγέλλει φόβον, τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ θαρροῦσα...) ⁹⁶. Similarities with the writing style of the documents of the imperial administration from the 12th c. with that of the private transactions have been explained as the result of the gradual assimilation of the imperial secretaries (νοτάριοι) with that of the secular notaries (ταβουλλάριοι, συμβολαιογράφοι, νομικοί) ⁹⁷. If this hypothesis is correct, one may suggest that the imperial scribes were adopting clauses already established by a long tradition in the documents of private transactions. In any case as it was said, the 12th c. is «one full of paradoxes» ⁹⁸. In documents of ecclesiastical authorities the spiritual punishment, especially aphorism, is more frequent ⁹⁹. We find it in acts of patriarchs confirming privileges to ecclesiastical institutions or deciding about disputed ecclesiastical properties ¹⁰⁰. Among the documents of other ecclesiastical authorities we find cursing in some documents of bishops ¹⁰¹ and particularly in those of the protos of Mount Athos. With

ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ δεσποτικοῦ ἐν τῷ καιρῷ τῆς κρίσεως, καὶ παραπεμφθήσονται εἰς τὴν αἰωνίαν ἐκεῖνην κόλασιν καὶ καταδίκην, καὶ συνταχθήσονται μετὰ τῶν ἐπιτοκῆσαντων, μετὰ τῶν τολμῶντων καταλύειν ἔργα θεοφιλῆ καὶ θεάρεστα, καὶ καθόλου γε εἰπεῖν, μετ' αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ καλοῦ, μᾶλλον δὲ αὐτοῦ τοῦ παναγὰθου καὶ παντοδυνάμου Θεοῦ); 71 (1321) ll. 48-72; 101 (1324) ll. 47-65; *Lavra* I 55 (1102) ll. 87-88; III 159 (1407) ll. 28-30 = *Xeropotamou* 28 (Καὶ ὁ πειραθησόμενος ἀνατρέψαι τὴν παροῦσαν μου πράξιν, ὁποῖος ἂν εἴη, ἐν τῷ παρόντι μὲν εὐπορήσει τῆς ἀσθενείας τοῦ ΚΑΪΝ καὶ τῆς Ἰεζή λέπρας καὶ τῆς λώβης Ἰῶβ χωρὶς τῆς ἐν ὑστέρω ὑγείας αὐτοῦ, ἐν δὲ τῷ μέλλοντι γένοιτο κληρονόμος θρόνου τοῦ ψευδωνύμου βασιλέως Σατάν καὶ τῶν αὐτοῦ διαδόχων, ἔτι Ἰουδα καὶ τῶν σταυρωσάντων Χριστὸν ἢ καὶ βαπτισθέντων, ἐν ὑστέρω δὲ ἀρνησαμένων αὐτὸν δημοσίᾳ, ἂνθ' οὐ μόνον ὄρια βασιλέων ἀρχαίων, ἀ κελεύουσιν ἅπαντι στέργειν τὰ πρὸ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ θεοῦς ὄρους ἠθέλησαν ἀθετεῖν, μηδενὶ ἐξεῖναι παρασαλεῦσαι τὰ ἅπαξ ἀφιερωθέντα Θεῷ προστάττοντας); *Dionysiou* 15 (1416) ll. 29-31; 27 (1429-60); *Zographou* 22 (1325) ll. 32-35; 26 (1327) ll. 103-5, etc.

96. Cf., for example, *Chilandar* 48 ll. 57-58; 49 ll. 59-60; 50 ll. 64-65; 60 ll. 47-48; 61 ll. 44-45, etc.

97. N. Oikonomides, *Caratteri esterni degli atti*, in: *La civiltà bizantina. Oggetti e messaggio. Fonti diplomatiche e società delle province*, ed. A. Guillou (Università degli Studi di Bari. Centro di Studi Bizantini. Corsi di Studi V, 1980), Rome 1991, 21-86, esp. 50-54.

98. R. Browning, *The Byzantine Empire* (London 1980), 142.

99. Cf. P. Gounarides, "Ορκος καὶ ἀφορισμὸς στὰ βυζαντινὰ δικαστήρια, *Σύμμεικτα* 7 (1987) 41-57, esp. 48 ff.: the use of the aphorism and the *epitimion* in the Byzantine tribunals is especially attested from the 14th c. and it appears that it was gradually replacing the oath.

100. Cf. *Docheiariou* 30 (ca. 1355-6) l. 36 (τὸν ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος καὶ συνοδικῶν ἄλτων ἀφορισμὸν ἐπιτίθεμεν); *Kutlumus* 38 (1386) l. 59; 40 (1393) l. 39; 44 (1428) l. 35; 46 (1433) ll. 40-41; *Actes de Kastamonitou*, ed. N. Oikonomides (Paris 1978), 6 (1426) l. 24; *Lavra* III 120 (1330) ll. 21-22; 121 (1330) l. 22; *Pantocrator* 11 (1386) l. 52 (ἔσται δὲ καὶ εἰς αἰῶνας ἐν τῷ μέλλοντι ταῖς ἀφορήτοις κολαζόμενος βασάνους); 17 (1394) l. 98.

101. Cf., for example, MM 4, 111 l. 21: σὺν τῷ ἡμετέρῳ ἀφορισμῷ καὶ τῇ κατάρα (sigillion of the metropolitan of Smyrna with which he makes a donation to the monastery of Lembos; 1274); *Esphigmenou* 25 (1358) ll. 31-33; 26 (1359) l. 19; *Chilandar* 158 (1388) ll. 179-183: judicial decision of the ecclesiastical tribunal of Serres; *Esphigmenou* 28 (1387) l. 19; *Zographou* 39

some of these documents the *protoi* were granting privileges and possessions to various monasteries, while others were decisions of their ecclesiastical tribunal¹⁰².

The following is a list of maledictions found in Byzantine documents of transactions and wills. Since no chronological pattern emerged from their study, it appeared more appropriate to classify them in geographical order designating the notary or his scribe who drew them up. In this way would emerge elements of local tradition and personal style of the notaries. The party which proceeds to the transaction and the beneficiary of it is recorded only if this was an ecclesiastic or an ecclesiastical institution, or an aristocrat. Thus it could be shown whether the selection of clauses with maledictions was dictated by preferences of specific social groups. With an asterisk (*) we indicate the documents which include penalty clauses.

In our list are not included documents of ecclesiastical authorities or of high officers of the imperial administration which by their content might be considered close to those of private transactions, but by their form and terminology would be classified with the documents of the ecclesiastical or civil administration. For example, a *sigillion* of the *sebastokrator* Nicephoros Petraliphas certifying an earlier donation of his grandmother, the document itself being lost, has not been included in our list, although it incorporates the following maledictions: *εἰ μὴ βούλεται, ὅστις ἂν καὶ εἴη, τὰς τῶν τῆς θεοφόρων πατέρων ἀράς εἰς ἑαυτὸν ἐπισπάσασθαι καὶ μετὰ τῶν σταυρωτῶν Ἰουδαίων καταλεγῆναι καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν συμμορίας ἐκχοπῆναι. Καὶ αὐτὸς ἐγὼ ὅπωςδὴποτε μετὰ μέλος γένωμαι, ὃ μὴ δῶη Θεὸς ἐφ’*

(1357) ll. 38-40; but in other documents such as a donation of the bishop of Smyrna in favour of a monk (MM 4, 84-85) oath and maledictions are lacking.

102. *Iviron* 7 (985) ll. 36-37: *ἵνα ἔχει τὴν κατάραν τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν τῶν ἀπ’ αἰῶνος εὐαρεστησάντων τῷ Κυρίῳ, καὶ ἐστὶν κεχωρισμένος τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος, καὶ γένηται ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀρνησαμένων τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ σταυρωσάντων αὐτόν...;* l. 54: *ἐχέτω τὸ ἀνάθεμα ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ παντοκράτορος;* 18 (1013) ll. 23-24; 20 (1015) ll. 37-38; 21 (1015) ll. 26-27; 24 (1020) ll. 20-21; *Actes de Kastamonitou*, op. cit., 1 (1047) ll. 14-15: *συγκαταριθμούμενος... οὖν τῷ διαβόλῳ καὶ πᾶσι τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ τοῖς πονηροῖς καὶ ἀλάστορι δαίμοσιν, ἐπισπώμενος καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἁγίων πατέρων, ἐκδιωκόμενος ἀπὸ παντὸς δικαστηρίου ἐκκλησιαστικοῦ τε καὶ πολιτικοῦ;* 2 (1310); *Lavra* I 9 (991) ll. 32-33; 12 (996) l. 20; 57 (1108?) ll. 34-35; 61 (1141) ll. 43-44; *Kutlumus* 2 (1257) l. 30; 3 (1331) 20-21; 9 (1313 or 1314) ll. 42-43; 27 (1369) l. 26; 28 (1369) ll. 15-16; 25 (1369) ll. 18-19; *Esphigmenou* 2 (1037) l. 36; 12 (1316) ll. 122-3; *Panteleemon* 8 (1169) ll. 28-29; *Xenophon* 18 (ca. 1322) l. 33; 31 (1371) ll. 14-15; *Zographou* 38 (1348) ll. 57-59, etc.

Judicial decisions of the *protoi*: *Actes de Kastamonitou*, op. cit., 2 (1310) ll. 51-52; 5 (1362) ll. 29-30; *Esphigmenou* 24 (1353?-6?) l. 37; *Panteleemon* 6 (1070) ll. 43-44; 20 (1430) ll. 44-45; *Zographou* 3 (1049) ll. 35-37; *Xeropotamou* 3 (1016) ll. 43-44; 17 (1314) ll. 37-38; 24 (1331) l. 39; *Lavra* I 21 (1017) l. 35; 23 (1018-9?) ll. 22-23; 15 (1010) ll. 17-19; 17 (1012) ll. 42-43, etc.

οἷς ἀρτίως γέγραφέ τε καὶ πέπραχα, ἐμπέσοιμι καὶ αὐτὸς τῶν τοιούτων ἀρῶν τῷ βόθρῳ¹⁰³. But we have included a document of the despot Thomas Komnenos Prealympos and his wife the basilissa Maria Angelina Doukaina Palaiologina in favour of the monastery of Lavra, since it was drawn up by the nomikos of Ioannina (no 145)¹⁰⁴. A document of donation of the bishop of Smyrna John, in favour of the monastery of the Theotokos of Lembos, qualified as *σιγιλλιώδης γραφή*, and incorporating maledictions, has not been included in our list¹⁰⁵.

The Byzantine documents from Italy have not been included in our list for they have traditionally been considered a distinct group of texts. *Τυπικά* also being distinguished from the wills form a separate category, but we have included the clauses of the *τυπικαὶ διαθῆκαι*¹⁰⁶.

CONSTANTINOPLE

1. * 987, Febr. Agreement between two monasteries (MM 4, 308-312).

οἱ ταύτην ἀθετῆσαι ἐπιχειροῦντες κευχωρισμένοι καὶ ἀλλότριοι ἔστωσαν ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ καταλόγου τε καὶ σχήματος (p. 311 ll. 31-33).

Notary: Michael Engonos, exarchos of the taboullarioi.

2. * 1077, March. *Diataxis* of Michael Attaleiates (MM 5, 293-327).

a. ...καταραθεῖν ὁ τοιοῦτος ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ ἐκριζωθεῖν ἐξ ἀνθρώπων ἢ μνήμη αὐτοῦ καὶ καταλάβοι αὐτὸν πένθος καὶ οὐαὶ καὶ προπορεύσοιτο αὐτοῦ θλίψις, καὶ δοίη αὐτῷ Κύριος ὁ Θεὸς τὸν τρόπον τοῦ Κάϊν, τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ, τὴν ἀγγχόνην τοῦ Ἰούδα καὶ λογισθεῖν ἢ μερὶς αὐτοῦ μετ' ἐκείνων τῶν εἰπόντων· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν τοῦ Θεοῦ υἱόν· καὶ μὴ ἴδοι ἐπ' αὐτὸν ἐν ἐλέει ὁ παντέφορος ὀφθαλμός, ἀλλ' ἐξαλειφθεῖν ἐκ γῆς τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ καὶ κυριευθεῖν ὑπὸ πάντων τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, καὶ ἀπαντήσοι αὐτῷ αἰώνιος τιμωρία (p. 300 ll. 4-11).

b. καὶ ταῖς φρικωδεστάταις ἀραῖς, καὶ τῷ τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ μεγάλῳ καὶ ὑπερδυνάμῳ ὀνόματι, καὶ τῇ ἐκεῖθεν ἀπαραιτήτῳ πληγῇ τε καὶ μάστιγι (p. 300 ll. 21-23).

c. ...εἰ μὴ ἀσεβής ἐστι καὶ ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ προφανής καὶ μισάνθρωπος, καὶ τῷ φιλανθρώπῳ καὶ φιλευσπλάγχχνῳ Θεῷ ἀντίθεος (p. 304 ll. 11-13).

103. *Xeropotamou* 8 ll. 23-26 (1200).

104. Cf. the remarks of L. Mavromatis, *Autori e destinatari degli atti*, in: *La civiltà bizantina*, op. cit., 145-6, 167-9.

105. MM 4, 110-2.

106. On the distinction between the *τυπικά* and the *τυπικαὶ διαθῆκαι* cf. C. Manaphis, *Τυπικά - Διαθήκαι. Μελέτη Φιλολογική* (Athens 1970).

d. ...εἰ δέ τις τῶν τοιούτων μου προστάξεων ἀθετήσῃ τι ἕως τοῦ σμικροτάτου, μετὰ τοῦ Ἰούδα καὶ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν λογισθήσεται καὶ τὴν ἀρὰν τῶν τῆς ἀγίων Πατέρων κληρονομήσῃ καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ, καὶ τὸ ἔχον ἐκδοθῆναι παρὰ τὸν ἐμὸν ὀρισμὸν εἰς τὴν πρωτότυπον δεσποτείαν ἐπανελεύσεται, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ παραχαράξαι τι τολμήσων ἢ ἀναλάβεσθαι παρὰ τὰ διατεταγμένα μοι κληρονόμος ἔσται τοῦ αἰωνίου πυρός, ὡς παραβάτης τῶν ἐντολῶν, καὶ ἅπερ ἐγὼ μετὰ πολλῶν κόπων καὶ ὑστερημάτων, μαῶλλον δὲ τῶν τοῦ Θεοῦ δωρημάτων τῷ Θεῷ ἀνεθέμην, αὐτὸς ἀκυρῶσαι βουλήθῃς (p. 308 ll. 22-30).

e. ...εἰ δέ τις τῆς βασιλικῆς μερίδος ἢ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἢ ἄλλης τινὸς προνομίας ἢ βαθμοῦ ἢ τύχης παρασαλεῦσαι τι τῶν δεδογμένων μοι δοκιμάσῃ, πρὸς τῷ μὴ εἰσακουσθῆναι ἐπικατάρατος οὗτος παρὰ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις καὶ ἀπὸ μόνης τῆς ἐπιχειρήσεως ἔνοχος ἔσται πάσαις ταῖς προηγησάμεναις ἀραῖς, καὶ ἐπίσης λογισθήσεται ἡ μερὶς αὐτοῦ τοῖς ἀναθεματιζομένοις ἐν ταῖς ἀγίαις ἐκκλησίαις, ὡς παραβάτης καὶ ἀποτρόπαιος (p. 318 ll. 22-27).

f. ...ὑπόδικος μὲν ὁ τοιοῦτος καὶ τῷ αἰωνίῳ πυρὶ καὶ ταῖς φρικωδεστάταις ἀραῖς, μηδεὶς δὲ ἕτερος ἀκροᾷται τῶν παρ' αὐτοῦ ἀδολεσχημάτων καὶ ὀλεθρίων καὶ σατανικῶν ἐπιχειρημάτων, εἰ μὴ ὁ ... θειότατος βασιλεὺς.... (p. 320 ll. 15-19).

3. 1081, June. Agreement between Kosmidion and the monks of the Amalfitans in Athos (Lavra I, 42).

καὶ εὐθύνεσθαι καὶ ταῖς ἀραῖς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἀγίων θεοφόρων πατέρων, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα νὰ ἐνι (ll. 38-39).

Scribe: John, basilikos klerikos and notarios of the nome of Blachernai.

4. 1090, Jan. 23rd. Will of Symbatios Pakourianos (Iviron 44).

καὶ τὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγίων κατάκριμα ἐπισπᾶται καὶ κληρονομεῖ καὶ τὴν ἀρὰν τῶν τῆς ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων καὶ τῇ μερίδι τοῦ Ἰούδα συγκατάσσεται καὶ τῶν εἰπόντων τὸ «ἄρον, ἄρον σταύρωσον» τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ προσεπισπᾶται καὶ τὴν ἀρὰν ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ (ll. 23-24).

Scribe: John, notarios (secretary) of the taboullarios and krites John of the Hagioi Tessarakonta.

5. * 1094, March 5th. Renouncement of the hegoumenia of the monastery of Saint John Theologos in Patmos by Theodosios Kastrisios (MM 6, 90-94).

a. καὶ τὸ χρῆμα ἀπὸ Κυρίου Παντοκράτορος ἐπισπῶμαι καὶ τὴν ἀρὰν κληρονομῶν τῶν τῆς ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων (p. 92 ll. 13-14).

b. ὑπόκειμαι ταῖς ἀναγεγραμμέναις ἀραῖς... (p. 92 l. 31).

c. ὑπόκεισθε ταῖς ἀναγεγραμμέναις ἀραῖς... (p. 93 l. 6).

Scribe: John, notarios of the taboullarios Eulampios of Saint Irene of Perama.

6. 1098, Nov. 4th. Will of the nun Maria Pakouriane (*Iviron* 47).

a. ἵνα ποιῶσι τούτου ἕνεκεν οἱ ἐπίτροποι μου λόγον πρὸς με ἐν τῇ φοβεῤῥᾷ ἐκείνῃ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, ὅταν γυμνοὶ καὶ τετραχλησιμένοι ἅπαντες παραστῆσαι ὀφείλωμεν εἰς τὸ φοβερόν ἐκεῖνο καὶ ἀδέκαστον δικαστήριον· ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἀλογαριάστους καὶ ἀνεξερευνήτους καὶ ἀλογοθετήτους καὶ ἀκαταζητήτους αὐτοὺς τοὺς ἐπιτρόπους μου ἐντέλλομαι εἶναι, ὡς μέλλοντας διδόναι λόγους μόνῳ τῷ Θεῷ μου ἕνεκεν τῆς διοικήσεως πάντων τῶν παρ' ἐμοῦ προσταχθέντων (ll. 60-62).

b. ἵνα ἔχῃ ὁ τοιοῦτος τὴν ἀράν τῶν τιμῶν ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων, καταστήσῃται δὲ καὶ μετὰ τῶν εἰπόντων «ἄρον, ἄρον σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ» (l. 63).

Scribe of the copy: John, notarios of the church of the Virgin in the Forum. The original was signed by John, basilikos klerikos and notarios of Saint Panteleemon of Sophion and Constantine, krites and taboullarios of the church of the Virgin in Forum.

7. * 1100, June. Agreement (dialysis) of the monastery of Gomatou with *Iviron* (*Iviron* 49).

ἀλλ' ὑποκείμεθα καὶ εὐθυνόμεθα εἰς τε τὰ ἀναγεγραμμένα πρόστιμα καὶ ταῖς ἀραῖς, ἃς ὑμεῖς ὡμολογήσατε (l. 5) {the document is partially preserved}.

Notary: John, basilikos klerikos and notarios of the nome of Blachernai. The document is also signed by two taboullarioi.

8. 1142, May 8th (Constantinople?). Confirmation (sigillion) of the rights and privileges of Zographou over a metochion by Maria Tzousmene, daughter of the emperor John Komnenos (*Zographou* 5).

νὰ ἔχῃ τὰς ἀράς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας αὐτοῦ μητρὸς καὶ τῶν τριακοσίων δέκα ὀκτώ θεοφόρων πατέρων καὶ νὰ ἔχῃ ἀντίδικον καὶ τὸν μέγαν Γεώργιον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως· καὶ ἔστω ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα τοῦ προδότου (ll. 94-98).

9. 1338, Oct. (Constantinople?). Donation of Theodora Kantakouzene in favour of Kutlumus (*Kutlumus* 18).

οὐ μὴν ἀλλὰ καταδίκην τὴν ἀπὸ Θεοῦ καὶ ὅσα τὸν προδότην Ἰούδαν ἀναμένει τὰ χολαστήρια καὶ ὅσα ἄλλοι ἄλλοτε, ἐφ' οἷς παρανόμως ἔπραξαν ἢ ἐδόξασαν, τὰ μὲν ὑπέστησαν, τὰ δ' ὑποστήσονται αἰώνιὰ τε καὶ ἀτελεύτητα, ταῦτα πάντα ἐνὶ ἐκείνῳ ἐπανατείνομαι σὺν δίκῃ Θεοῦ ὅς ἂν τὴν ἡμετέραν ταύτην ἔκδοσιν καταλῶσαι καὶ κατὰστασιν πειραθῇ (ll. 81-84).

10. 1358, Aug. Donation of the pinkernissa Anna Tornikina in favour of the megas stratopedarches Alexios and the megas primikerios John for the monastery of Pantocrator (*Panteleemon* 12).

ἵνα ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων καὶ ἡ μερίς καὶ ὁ κλῆρος αὐτοῦ ἢ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ ὑπὸ τὸ αἰώνιον ἀνάθεμα ἔσται (l. 24).

Notary: Nicholas, cleric of Saint Sophia in Constantinople and taboullarios.

11. 1362, Aug. Donation of the doulos of the emperor, megas strato-pedarches Demetrios Tzamlakon in favour of Batopedi (Theocharides, Tzamlakones, p. 138-141, no 3).

εὐχομαι τῷ Θεῷ, ἵνα ἔχοι τὴν ὑπεραγίαν Δέσποιναν Θεοτόκον, ἧς ἔστι κτῆμα τὸ διαληφθὲν Γαλικόν, ἀντίδικον καὶ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι καὶ μήτε ἐν τῷ παρόντι βίῳ ἀπολαύσειεν εὐπραγίας ἢ καλοῦ τινος ἢ αὐτὸς ἢ οἱ παῖδες αὐτοῦ, μήτε ἐν τῷ μέλλοντι τύχοιεν τῆς ἐπηγγελημένης πᾶσι Χριστιανοῖς βασιλείας τῶν Οὐρανῶν (p. 140 ll. 38-41).

Notary: Michael Balsamon, cleric, taboullarios of Saint Sophia.

12. 1370, Aug. Donation of the doulos of the emperor Michael Kaballarios Tzamlakon in favour of Batopedi (Theocharides, Tzamlakones, p. 141-5, no 4a).

ἵν' εἴῃ ἐπισπώμενος κατὰ τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων Πατέρων καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, εὕρῃ δὲ καὶ τῇ Θεοτόκῳ μου (sic) ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἀντίδικον (ll. 35-37).

Notary: Michael Zomes, cleric, taboullarios.

13. 1370, Aug. Donation of the doulos of the emperor Kaballarios Michael Tzamlakon in favour of Batopedi (Theocharides, Tzamlakones, p. 145-8, 4b).

ἵνα ἔξη τὰς ἀράς τῶν ἁγίων Πάντων καὶ τῆς Παναγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου (ll. 37-38).

Notary: Michael Zomes, cleric, taboullarios.

14. 1374, June. Donation of the doulos of the emperor Constantine Laskaris in favour of Chilandar (*Chilandar* 155).

εὕροι Θεὸν μαχόμενον, καὶ τὰς οὐρανίους καὶ ἀσωμάτους δυνάμεις πολεμούσας αὐτῷ, καὶ τὸν ἐν μάρτυσι μέγαν καὶ ἱερατικὸν Παντελεήμονα· ἐκπέσοι ἁλώως τῆς παρουσίας ζωῆς, καὶ προσζημιωθήσεται καὶ τὴν μέλλουσαν καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ εἴῃ μετὰ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον· ἐχέτω τὰς ἀράς τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων καὶ τὴν κατάραν ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ (ll. 51-54).

Notary: John Holobolos, cleric, taboullarios of Saint Sophia.

15. 1390, Jan. Donation of a couple in favour of the monastery of Hodegoi (A. Failler, Une donation des époux Sanianoï au monastère des Hodegoi, *REB* 34 [1976] 111-117).

ἵν' ὑποπέσοι τῷ τοῦ Ἀνανίου καὶ τῆς Σαπφείρας ἐπιτιμῷ (p. 117 l. 34).

16. 1445, Oct. 15th. Donation of Theodore Batatzes in favour of the monastery of Hagioi Pantes in Athos (*Lavra* III, 170 A).

νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων καὶ τοῦ πατρός μου καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ (ll. 7-8).

Idiocheiron.

17. 1447, June. Donation of Theodore Batatzes in favour of the monastery of Hagioi Pantes in Athos (*Lavra* III, 170 B).

ἔπειτα δὲ ἔχη καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων καὶ τοῦ μακαρίτου πατρός μου καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ, καὶ κολασθεῖν μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν σταυρωτῶν τοῦ δεσπότη Χριστοῦ (ll. 11-13).

Idiocheiron.

THESSALONICA

18. * 942, May. Agreement between the inhabitants of Hierissos and the monks of Athos (*Protaton* 4).

ἐν πρώτοις ἀρνητὴς ἐστὶν τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος καὶ ξένος τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως καὶ τῆς μοναχικῆς καταστάσεως (ll. 31-33).

Scribe: Demetrios, cleric.

19. 982, July. Warranty of the inhabitants of Hierissos in favour of a monastery (*Iviron* 4).

ἵνα ἐν πρώτοις ἐσμέν ἀλλότριοι τῆς ἀγίας καὶ ἀμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν (l. 60).

Scribe: Nicholas, cleric of Thessalonica.

20. * 1012, June 25th. Donation of a family in favour of the monastery tou Gomatou (*Kutlumus* 5)¹⁰⁷.

ἵνα ἐν πρώτοις ἐσμέν ἀλλότριοι τῆς τῶν Χριστιανῶν μερίδος καὶ πίστεως καὶ ἐπισπώμεθα τὴν ἀράν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἀγίων θεοφόρων πατέρων (ll. 9-10).

Scribe: Leon, cleric of Saint Sophia of Thessalonica.

21. * 1042, Febr. Deed of sale of three nuns in favour of Iviron (*Iviron* 26).

ἵνα κατὰ μὲν πρώτοις ἐσμέν ξέναι καὶ ἀλλότριαι τῆς τῶν Χριστιανῶν καθαρᾶς καὶ ἀμωμήτου πίστεως, ἐπισπώμεναι καὶ ἀράν ἀπὸ τῶν τ' ὀκτωκαίδεκα ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων (ll. 27-29).

Notary: Nicetas, cleric, nomikos of Thessalonica.

107. On the scribe cf. H. Saradi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles* (Athens 1991), n. 981.

22. * 1056, Aug. Dialysis between Constantine Phasoulos and the monastery of Saint Panteleemon tou Sphrenzi in Thessalonica (*Dionysiou* 1).
 μὴ μόνον ξένος ἔσεται καὶ ἀλλότριος τῆς ὁμοουσίου καὶ ἀδαιρέτου Τριάδος,
 ἀλλὰ καὶ ἀρὰν ἐπισπᾶσσιτο ἀπὸ τῶν τῇ ἁγίων πατέρων (ll. 36-37).

Notary: John, cleric and nomikos of Thessalonica.

23. * 1110, Nov. 16th. Dialysis between three brothers (*Lavra* I, 59).
 ὁ τοιοῦτος οὐ μόνον κεκατηραμένος ὑπάρχει ἀπὸ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ καὶ
 μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν ἀρνησαμένων τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν
 Χριστὸν κατατάττεται (ll. 66-67).

Notary: Michael Strabomytes, taboullarios.

24. * 1115, Sept. 1st. Donation of the proedros Nicephoros Kephalas in favour of Lavra (*Lavra* I, 60).

ἵνα μὴ μόνον ἀλλότριος τῆς ἀμωμῆτου τῶν Χριστιανῶν ὑπάρξωμεν πίστεως, καὶ
 τῆς τοῦ Ἰούδα μερίδος μέτοχοι, ἐπισπώμενοι καὶ τὴν ἀρὰν τῶν ἁγίων καὶ
 θεοφύρων πατέρων (ll. 57-59).

Notary: Basil Kyrtoleon, cleric and taboullarios.

25. * 1117, Dec. 14th. Exchange between the couple Bourtzes and Docheiariou (*Docheiariou* 4).

a. ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρὰν τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων ἐπισπώμεθα (ll. 53-54: Bourtzes).

b. ἵνα... ὑπόκεισθε καὶ αὐτοὶ ταῖς αὐταῖς ἀραῖς (ll. 59-60: the monks).

c. ὑπόκειται καὶ αὐτὴ ταῖς αὐταῖς ἀραῖς (l. 73: his wife, Anna).

Notary: Demetrios Artakenos, cleric, nomikos.

26. * 1240, July. Donation between monks (*Lavra* II, 70).
 καὶ ἐπισπᾶσθαι καὶ τὰς τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων ἀρὰς κάμου τοῦ ἀμαρτωλοῦ (ll.
 42-43).

Scribe: Demetrios Pyrros, cleric.

Notary: Manuel Lampoudes, taboullarios.

27. * 1265, Sept. Donation in favour of Chilandar (*Chilandar* 6).
 ἀλλὰ σὺν τῷ ἐπισπᾶσθαι τὸ ἀπὸ κυρίου Θεοῦ κατάχρημα (l. 49).

Scribe: George Pyrros, cleric.

Notary: Nicephoros Malleas, cleric, taboullarios.

28. * 1284, April 12th. Will of the ex-archbishop of Thessalonica Theodoros Kerameas (*Lavra* II, 75).

οὗτος ὁποῖος ἂν εἴη μὴ τύχοι ἐλέους ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς τοῦ Θεοῦ κρίσεως,
 ἀλλὰ σὺν τῷ κληρονομεῖν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφύρων πατέρων τῶν
 ἐν Νικαίᾳ τὰς ἀρὰς κάμου τοῦ ταπεινοῦ (ll. 52-53).

Scribe: Leon Phobenos.

Notary: John Staurakios, cleric, taboullarios.

29. * 1304, Aug. 17th. Donation of Maria Angelina in favour of Lavra (Lavra II, 98).

ἀλλὰ πρὸς τὸ ἐπισπᾶσθαι εἰς ἑαυτὴν τὰς τῶν ἁγίων πάντων ἀράς (l. 36).

Scribe: Demetrios Diabasemeres, cleric.

Notary: John Perdikarios, cleric and taboullarios.

30. * 1304, Dec. Agreement between two individuals (Chilandar 21).

ἀλλὰ προηγουμένως μὲν ἐπισπᾶται εἰς ἑαυτὸν τὰς τῶν ἀπ' αἰῶνος Θεῷ εὐαρεστησάντων ἁγίων ἀράς (ll. 64-66).

Notary: Demetrios Chenaras, cleric, taboullarios.

31. 1311, Dec. 28th (Thessalonica ?). Donation of the doulos of the emperor Doukopoulos in favour of Docheiariou (Docheiariou 11).

καὶ τοὺς ταξιάρχας τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ ἀντιδίκους εἰς ἑαυτὸν ἔξει ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως (ll. 14-15).

32. 1313, Aug. Donation of a pronoiarios in favour of Docheiariou (Docheiariou 13).

καὶ ἀράς εἰς ἑαυτοὺς ἐπισπασώμεθα τῶν ἁγίων πάντων (l. 10).

Notary: Demetrios Diabasemeres, cleric, taboullarios.

33. 1314, May. Will of Theodoros Karabas (Chilandar 27).

a. ἐπεὶ τοίγε ἀμελῶς περὶ ταῦτα διατεθεῖσαν οὐκ ἐκφυγεῖν οἶμαι κατάκριμα ὑπὸ Θεοῦ, καὶ ἀπολογία ἐν ἡμέρᾳ δικαιοδοσίας πρὸς τὰ δίκαια κρίνοντα (ll. 151-3): addressed to his wife whom he appoints ἐπίτροπον of his will.

b. μὴ τύχοι ἐλέους ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς τοῦ Θεοῦ κρίσεως, κληρονομήσας εἰς ἑαυτὸν τὰς τῶν ἁγίων πάντων ἀράς κάμου τοῦ ἀμαρτωλοῦ (ll. 158-160).

Scribe: John Pyrros, cleric.

Notary: Demetrios Diabasemeres, taboullarios.

34. 1314, May. Donation of two pronoiarioi in favour of Docheiariou (Docheiariou 14).

ἵνα ἐπισπώμεθα εἰς ἑαυτοὺς τὰς τῶν ἁγίων πάντων ἀράς καὶ τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ στάσεως ἀμοιρῆσαιμεν (ll. 8-9).

Notary: Demetrios Diabasemeres, cleric, taboullarios.

35. 1316 or 1317, Jan. 14th or 15th. Renouncement of the preemption right of a neighbour (δίκαιον πλησιασμοῦ) in favour of the monastery of Xenophon, added at the end of a document of a transaction (1315) in favour of the same monastery (Xenophon 10).

τὰς ἀράς πάντων τῶν ἁγίων (l. 50).

36. 1316, May. Agreement between the monasteries of Esphigmenou and Batopedi (Esphigmenou 13)

ἵν' ἀραῖς εἶη τῶν ἀγίων πάντων ὑπεύθυνος ἀλλοτριωθεῖς δόξης τῆς τοῦ Θεοῦ (l. 41).

Scribe: Theodoros Diabasemeres.

Notary: Demetrios Diabasemeres, cleric, taboullarios.

37. 1322, Nov. 26th. Agreement between a monk and Chilandar (*Chilandar* 85).

a. in the draft which precedes the final text: ἐπισπασάμενος δὲ εἰς ἑαυτὸν τὰς τῶν ἀγίων πάντων ἀράς, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης ἀλλοτριωθήσωμαι (ll. 34-35).

b. in the final text of the contract: ἐπισπάσωμαι μὲν εἰς ἑαυτὸν τὰς τῶν ἀγίων πάντων ἀράς καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης ἀλλοτριωθήσομαι, κἀνταῦθα δὲ καλονικῶς εὐθυνηθήσομαι (ll. 79-81).

Scribe: John Pyrros, cleric.

Notary: Demetrios Diabasemeres, taboullarios.

38. 1323, Oct. Donation of a hieromonachos in favour of Chilandar (*Chilandar* 94).

ὑπεύθυνος ἀραῖς εἶναι τῶν ἀγίων πατέρων καὶ δόξης ἀλλοτριωθήσεσθαι τοῦ Θεοῦ (ll. 56-57).

Notary: Demetrios Diabasemeres, taboullarios (?).

39. 1324, Aug. Agreement between two individuals (*Chilandar* 97).

ἐπισπᾶται εἰς ἑαυτὸν καὶ τὰς τῶν ἀπ' αἰώνων ἀγίων ἀπάντων ἀράς (ll. 59-60).

Scribe: John Bryennios.

Notary: John Strymbakon, cleric, taboullarios.

40. 1324, Nov. Donation in favour of Xenophon (*Xenophon* 20).

a. in the summary above the text: ἵν' ὑπόδικος εἶη ταῖς ἀραῖς τῶν ἀγίων πάντων (l. 11).

b. in the main text of the legal document: καὶ τὰς τῶν ἀγίων πάντων ἀράς εἰς ἑαυτοὺς ἐπισπασώμεθα (l. 41).

Notary: Demetrios Diabasemeres, cleric, taboullarios.

41. * 1328, July. Dialysis of Maria Dikrane, wife of the doulos of the emperor and megas myrtaïtes George Prokopes, with Chilandar (*Chilandar* 117).

ἐπισπασώμεθα δὲ εἰς ἑαυτοὺς καὶ τὰς τῶν ἀγίων πάντων ἀράς, τῆς τῶν σωζομένων ἀποπεπτωκότες μερίδος, καὶ τῷ προδότῃ συγκαταριθμηθέντες Ἰούδα (ll. 140-2).

Scribe: John Pyrros, cleric.

Notary: Demetrios Diabasemeres, taboullarios.

42. * 1330, Febr. Sale of the nuns Xene Indanena Sarantine and So-

phrosyne Sarantine to Zographou (*Zographou* 28).

εὐθυνησώμεθα καὶ κανονικῶς (ll. 106-7).

Notary: Demetrios Diabasemeres, cleric, taboullarios.

43. 1348, Aug. Donation in favour of Xenophon (*Xenophon* 28).

καὶ ἀραίς τῶν ἀγίων πάντων ὑποβληθῶμεν (l. 29).

Scribe: Theodore Dokeianos.

Notary: Demetrios Diabasemeres, cleric, taboullarios.

44. 1350/1 (?) Thessalonica (?). Donation of Kalabaris in favour of Lavra (*Lavra* III, 130).

νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ι' καὶ η' θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ νὰ κρίνεται μήτε μὲν εἰς τὸν αἰῶνα ἐκεῖνον, καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀγίους οὓς τῷ ἐπροσήλωσα νὰ τοὺς διαδικάζεται εἰς τὴν ἡμέραν ἐκεῖνην (ll. 30-33).

45. 1356, May. Donation of the monk Arsenios Tzamblakon in favour of Batopedi (Theocharides, Tzamblakones, p. 133-8, no 2).

ἐπισπᾶται εἰς ἑαυτὸν τὴν ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ ὑπερευλογημένης ἀειπαρθένου μητρὸς ἀγανάκτησιν τε καὶ ἀλλοτρίωσιν καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων Πατέρων κάμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ, συγκαταλεγόμενος μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν εἰπόντων τὸ ἄρον, ἄρον σταύρωσον αὐτόν (ll. 40-42).

Notary: John Amarantos, cleric and taboullarios.

46. 1361, Oct. Dialysis in favour of Docheiariou (*Docheiariou* 36).

ἐπισπῶμαι καὶ βάρος παρὰ Θεοῦ (l. 26).

47. 1364, May 21st. Donation of a pronovia (oikonomia) in favour of Xenophon (*Xenophon* 30).

ἐφ' οἷς ἴσως ἔχω λέγειν, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ Ἀνανίου καὶ τῆς Σαπφείρας... (l. 52).

The phrase with the maledictions has been partially preserved, on account of a lacuna at the end of the text.

Notary: Demetrios Diabasemeres (?)¹⁰⁸.

48. 1366, June. John Kaloethes renounces the trial against Docheiariou regarding a vineyard (*Docheiariou* 38).

καὶ πρόξενος ἑαυτῷ γενέσθαι τῆς αἰωνίου κολάσεως (ll. 19-20).

49. 1374, Febr. Dialysis between the doulos of the emperor Alexios Komnenos Masgidas and Lavra (*Lavra* III, 145).

εἰ μὴ βουληθῇν πρὸς τῇ ἐξ ἀνθρώπων καταδίκη καὶ βάρος ἐπισπάσασθαι ἀπὸ

108. Signatures are not extant in this document mutilated at the end. The editor (p. 211) suggests that the notary was Demetrios Diabasemeres.

τοῦ Θεοῦ (ll. 14-15).

Scribe: John Sgouropoulos.

50. * 1374, Febr. Dialysis of the doulos of the emperor Alexios Komnenos Masgidas and Lavra (Dölger, *Schatzkammern*, 113).

καὶ βάρος ἐπισπάσασθαι ἀπὸ τοῦ Θεοῦ (ll. 14-15).

Scribe: John Sgouropoulos, cleric.

51. * 1374, April. Agreement between the family of the megas kon-tostavlos Isaris and Chilandar (*Chilandar* 154).

ἐκπεσεῖν μὲν τῆς τοῦ Θεοῦ μελλούσης δόξης τε καὶ λαμπρότητος ὡς ἀθετητῆς εἰρήνης καὶ ἀληθείας (ll. 42-44).

52. 1377, Sept. Manuel, doulos of the emperor, renounces his claims on a paroikos and a land in favour of Docheiariou (*Docheiariou* 45).

ἀλλὰ καὶ ἵνα λαμβάνω εἰς ἐμαυτὸν καὶ τὸ ἀπὸ Θεοῦ βάρος καὶ τὴν τῶν θείων ἀρχαγγέλων ἀγανάκτησιν (l. 13).

53. * 1379, March 5th. Exchange with Batopedi (Alexandros Batopedinos, *Gregorios ho Palamas* 6 [1922] 282-3).

ἀλλ' ἵνα εἰς ἐαυτὸν ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν ἀγίων Πάντων (p. 283 l. 14).

Scribe: X Exallaxios, cleric.

54. 1381, Oct. 27th. Donation of a monk in favour of Docheiariou (*Docheiariou* 47).

ἵνα ἔνι ἀπηλλοτριωμένος τῆς δόξης τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰς τῶν ἀγίων ἀράς ἐπισπάσεται (ll. 19-20).

55. * 1415, Sept. Agreement between the workers of salt works of Thessalonica and the church of Saint Paul (*Dionysiou* 14).

ἀλλὰ κἀν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀγανάκτησιν ἐπισπάσεται τῆς θείας δόξης γενόμενος ἔκπτωτος (l. 15).

Scribe: Manuel Choneiates, cleric of Thessalonica.

56. 1420, Sept. Donation of Maria Hagioreitissa in favour of Dionysiou (*Dionysiou* 19).

ἀλλὰ καὶ εἰς ἐαυτὸν ἐπισπᾶται τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ ὀργὴν τε καὶ ἀγανάκτησιν διὰ τὴν τοιαύτην ἀναίδειαν (l. 32).

Scribe: Demetrios Chondrocheiles, cleric of Thessalonica.

HIERISSOS

57. * 1001, April. Deed of sale of an ecclesiastic in favour of Iviron (*Iviron* 12).

ἐν πρώτοις ἵνα ἔστιν ἀλλότριος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως τῶν Χρι-

στιανῶν (Il. 27-28).

Notary: Constantine, cleric, symbolaiographos of Hierissos.

58. * 1008 or 1009, March. Aspaleia of a monk in favour of Lavra (Lavra I, 13).

ἐν πρώτοις εἶναι τὸν τοιοῦτον ξένον καὶ ἀλλότριον τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος, ἐπισπᾶται καὶ τὴν ἀρὰν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων πατέρων (Il. 18-19).

Scribe: George, nephew of the bishop of Hierissos.

59. * 1014, Febr. Donation of a couple in favour of Lavra (Lavra I, 18).

ὁ τοιοῦτος ἀλλότριος εἶη τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως καὶ σχεῖη τὴν ἀρὰν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων πατέρων (Il. 48-49).

Notary: Constantine, cleric, nomikos of Hierissos.

60. * 1016, 25th ... (after Febr. and before Sept.). Donation of a nun in favour of Lavra (Lavra I, 20).

ἐν πρώτοις μὲν ἔστω τῆς τῶν Χριστιανῶν μερίδος ἀλλότριος καὶ σὺν τῷ Ἰούδα ταχθείη τῷ υἱῷ τῆς ἀπωλείας (Il. 70-71).

Scribe: Theodosios, cleric of Hierissos.

61 * 1017, Aug. 25th. Exchange between one individual and a monastery (Ivion 23).

ἔστω ὁ τοιοῦτος κεχωρισμένος τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος καὶ μὴ ἀκούεσθαι παρὰ παντὸς Χριστιανοῦ, ὡς ἀποξενωθείς τῆς ἁγίας καὶ καθαρᾶς πίστεως τῶν Χριστιανῶν (Il. 23-25).

Scribe: Leon.

62. 1017, Aug. Donation of a cleric to his daughter, the nun Maria (Lavra I, 22).

ἐχέτω ὁ τοιοῦτος τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον διάδικον καὶ τὸν ἐξ αὐτῆς Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ ἔστω καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀπίστων, πρὸς τοῦτοις ἐχέτω ὁ τοιοῦτος καὶ τὴν κατάραν ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ (Il. 20-23).

Scribe: Theodosios, cleric.

63. * 1018, Nov. 13th. Exchange between a family and Lavra (Lavra I, 24).

καὶ ἔστω καὶ ὁ ἀνατρέπων ἐν πρώτοις μὲν ξένος τῆς ἁγίας Τριάδος (Il. 27-28).

Scribe: George, nephew of the bishop of Hierissos.

64. 1032, Dec. Dialysis of the bishop of Hierissos Nicholas with Xeropotamou (Xeropotamou 4).

ἐν πρώτῳ ὁ τοιοῦτος ἔστω ξένος καὶ ἀλλότριος τῆς καθαρᾶς καὶ ἀμωμήτου τῶν

Χριστιανῶν πίστεως, κληρονομῶν καὶ τὴν ἀράν τῶν τη' ἀγίων πατέρων (ll. 17-18).

Notary: Theodosios, cleric, nomikos of Hierissos.

65. * 1071, Febr. Donation in favour of Iviron (*Iviron* 39).

ἵνα μὲν ἐν πρώτοις ἔστιν ὁ τοιοῦτος ξένος καὶ ἀλλότριος τῆς καθαρᾶς καὶ ἀμω-
μήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν, κληρονομῶν καὶ τὴν ἀράν τῶν τριακοσίων δέκα
ὀκτῶ πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα (ll. 29-30).

Notary: Nicholas, cleric, nomikos of Hierissos.

66. circa 1290 (?) and ante 1300. Deed of sale in favour of Lavra (*Lavra* II, 84).

νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τ' δέκα καὶ η' ἀγίων πατέρων καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ
Ἰούδα (ll. 19-20).

Scribe: Demetrios, priest of Hierissos (?).

67. 1301, July. Sale of the paroikoi of Alexios Amnon in favour of Esphigmenou (*Esphigmenou* 10a).

a. ἵνα ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν τι καὶ η' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ
μερίς ἐκείνου μετὰ τοῦ Ἰούδα τοῦ προδότου (ll. 13-15).

b. ἡμεῖς δὲ οἱ ἄνωθεν γέροντες οἱ παρατυχόντες... ὀφείλομεν στέργειν αὐτό, εἰ
μὴ βουλόμενοι ταῖς αὐταῖς ἀραῖς καὶ τῷ προστίμῳ ὑποπeseῖν (ll. 15-17).

Notary: Demetrios, cleric, nomikos.

68. * 1310, May 26th. Sale between two monasteries (*Suppl. Chil.* 2).

ἵνα κατέχη καὶ τὰς ἀράς τῶν τι' καὶ ὀκτῶ θεοφόρων πατέρων καὶ ἡ μέρος αὐτοῦ
μετὰ τοῦ ἀθλίου Ἰούδα καὶ τῶν εἰπόντων τὸ ἄρον Χριστῷ ἄρον, ἄρον, σταύ-
ρωσον αὐτόν! (ll. 27-29).

69. 1329, Aug. Donation in favour of Chilandar (*Chilandar* 119 ll. 1-30).

ἵνα ἔχη τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν
Νικαίᾳ, καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα τοῦ προδότου καὶ τῶν σταυρωσάντων
αὐτόν (ll. 19-21).

Notary: Michael, cleric, nomikos of Hierissos.

ATHOS

70. * 980, Aug. 18th. Sale between two monasteries (*Zographou* 1).

a. εἴθ' οὗτος ἔχει, ὅστις ἂν εἴη, καὶ τὴν ἀράν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ
ἀγίων πατέρων (ll. 17-18).

b. Καὶ ἐδόθην (sic) καὶ τοῦτο, ἵνα, ὅστις ἀναβάλη περὶ τῆς τοιαύτης μονῆς, ἵνα

ἔχη τὸ ἀνάθεμα (Il. 30-31).

Scribe: Symeon, monk.

71. * 982, April, 16th. Deed of sale between monks (*Iviron* 3).

ἐν πρώτοις μὲν ἔσομαι ἀλλότριος τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως καὶ ἡ μερίς μου μετὰ τῶν ἀπίστων καταταγεῖ (Il. 21-22).

Scribe: Euthymios, monk.

72. 984, Dec. Donation between two monasteries (*Iviron* 6).

ἐν πρώτοις μὲν ἔχέτω τὴν κατάραν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν τῶν ἀπ' αἰῶνος τῷ Κυρίῳ εὐαρεστησάντων καὶ τὴν ἀράν τῆς ἐμῆς ταπεινώσεως καὶ ἀλλότριος ἔστω καὶ ξένος τῆς πίστεως ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν καὶ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα τὴν οἰκείαν ἔχέτω μερίδα (Il. 27-29).

Scribe: John, monk.

73. 993, Sept. Sale between monks (*Lavra* I, 10).

ἐν πρώτοις μὲν ἔστω ἀλλότριος τῆς πίστεως τῶν Χριστιανῶν, ἐπισπώμενος καὶ τὴν ἀράν τῶν τριαχοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων πατέρων (l. 37).

Scribe: Euthymios, monk.

74. * 996, Nov. Donation in favour of *Iviron* (*Iviron* 11).

ἵνα ἔστιν ἀλλότριος πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ ἔσται μετὰ τοῦ Ἰούδα καὶ ἔνοχος ἔσται τῆς ἀρᾶς τῶν τριαχοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων πατέρων (Il. 25-26).

Scribe: Nikon, monk.

75. * 1001, Dec. 26th. Agreement between the monasteries of Philotheou and Batopedi (Goudas, *EEBS* 3 [1926] 113-119).

ὁ τοιοῦτος κατὰ μὲν πρώτοις ἔστω ἀλλότριος τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν πίστεως, ἔτι δὲ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα, κληρονομῶν καὶ τὴν ἀράν τῶν τῆς ἁγίων πατέρων ἡμῶν: p. 117 (Il. 38-41).

Scribe: Aristoboulos, hegoumenos of the monastery of Saint Andreas.

76. * 1007, Dec. Agreement between monks (*Iviron* 14).

ἵνα ἔχω πρῶτον ἀπὸ Θεοῦ καὶ πάντων τῶν ἁγίων κατάχρισιν (Il. 28-29).

Scribe: Basil, monk.

77. * 1012, April. Donation of a monk in favour of another monk (*Iviron* 17).

A. (the final form of the document): ἔχέτω τὴν ἀράν τῶν ἁγίων πατέρων (l. 68).

B. (an earlier draft): ἔχέτω τὴν ἀράν τῶν τῆς ἁγίων πατέρων (Il. 65-66).

78. 1012, April. Donation between two monks (*Lavra* I, app. VI).

ἔχέτω τὴν ἀράν τῶν ἁγίων πατέρων (l. 46).

Idiocheiron.

79. 1016, Febr. Agreement between monks (*Lavra I*, 19).

ἔχειν τὴν ἀράν τῶν ἀγίων πατέρων (ll. 24-25).

Scribe: Anthony, monk.

80. * 1016 or 1017, July 23rd. Exchange between two monasteries (*Iviron 22*).

ἔχέτω τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ κατάκρισιν καὶ τῶν ἀγίων πατέρων (ll. 31-32).

Scribe: Xenophon, monk.

81. * 1024, Febr. Donation of a monk in favour of the strategos of Hellas Tornikios Kontoleon (*Lavra I*, 25).

ἔχέτω τὴν ἀράν τῶν τῆς ἀγίων πατέρων (ll. 39-40).

Scribe: Athanasios, monk.

82. 1030, Febr. Deed of sale between ecclesiastics (*Panteleemon 1*).

ἵνα ἐν πρώτοις ἔχη τὴν ἀράν τῶν ἀγίων πατέρων, καὶ εἴθ' οὕτως καὶ ἀλλότριος καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς μοναχικοῦ σχήματος (ll. 18-19).

Scribe: Jacob, monk.

83. * 1030, March, 1st. Will of a monk in favour of *Lavra I* (*Lavra I*, 26).

ἔχέτω τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸ πάντων ἀράν καὶ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου (ll. 11-12).

Scribe: Theodosios, monk.

84. 1030, March 1st. Agreement between two monasteries (*Lavra I*, 27).

a. καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἐπιτιμῶμεν ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ παντοκράτορος καὶ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου... (ll. 22-23).

b. ἀλλότριος ἔστω καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀγίας Λαύρας καὶ τῆς εὐχῆς καὶ κληρονομίας τοῦ ἀγίου πατρὸς ἡμῶν (l. 27).

Idiocheiron.

85. 1030, Dec. Donation between monks (*Lavra I*, 28).

ἔστω ξένος καὶ ἀλλότριος τῆς καθαρᾶς καὶ ἀμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν, κληρονομῶν καὶ τὴν ἀράν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ πατέρων (ll. 13-15).

Scribe: Anthony, monk.

86. * 1033/4. Deed of sale between monks (*Panteleemon 2*).

ἵνα εἰσιν ἀλλότριος τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος, ἐπισπώμενοι καὶ τὴν ἀράν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ πατέρων (ll. 45-46).

Scribe: Jacob, monk.

87. * 1034, Dec. Deed of sale between monasteries (*Esphigmenou* 1).
ἐπισπώμενοι καὶ τὴν ἀράν τῶν τη' ἁγίων πατέρων (l. 27).
 Scribe: Dionysios, monk.

88. 1036, Nov. 20th. Will of Luc, hegoumenos of Galeagra (*Iviron* 25).
ἔχέτω τὴν κατάχρισιν ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ πάντων τῶν ἁγίων
(l. 38).
 Scribe: Jacob, monk.

89. 1039, Febr. 11th. Agreement between two monasteries (*Pantocrator* 1).
ἀλλ' ἔχει καὶ τὴν ἀράν τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν τη' θεοφόρων πατέρων
καὶ μετ' ἐκείνων καταταγεῖ τῶν κραζάντων «ἄρον, ἄρον σταύρωσον αὐτόν» (ll.
12-14).
 Scribe: Leon, monk.

90. 1040-1(?). Agreement between two monasteries (*Esphigmenou* 3).
ἵνα εἰμί ἐν πρώτοις ἀλλότριος τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως, ἐπισπώμενος καὶ
τὴν ἀράν τῶν τη' ἁγίων πατέρων, ἀμέτοχος δὲ καὶ θείων καὶ ἀχράντων μυ-
στηρίων καὶ μετ' ἐκείνων λογισθεῖην τῶν κραυγασάντων «ἄρον ἄρον σταύρωσον
αὐτόν» (ll. 27-30).
 Scribe: Jacob (monk).

91. 1044, July. Agreement between two monasteries (*Iviron* 28).
ἵνα εἰμί ἐν πρώτοις ἀλλότριος τῆς καθαρᾶς τῶν Χριστιανῶν πίστεως, ἐπι-
σπώμενος καὶ τὴν ἀράν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ ἁγίων πατέρων (ll. 24-
 25).
 Scribe: Basil, monk.

92. * 1048, May. Agreement between monks (*Panteleemon* 4).
ἵνα ἐν πρώτοις ὑπάρχη ξένος καὶ ἀλλότριος τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος,
ἐπισπώμενος καὶ τὴν ἀράν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ ἁγίων πατέρων (ll.
 28-30).
 Scribe: Athanasios, monk.

93. 1065, Sept. Donation of a monk in favour of Lavra (*Lavra* I, 34).
 a. *ἵνα ἐν μὲν πρώτοις ἔχη τὴν ἀράν τῶν τη' ἁγίων θεοφόρων πατέρων* (ll. 27-
 28).
 b. *ἐν μὲν πρώτοις ἀλλότριος εἰμί τῆς πίστεως τῶν Χριστιανῶν ὡς παραβάτης*
τοῦ ἰδιοχείρου μου, ἐπισπῶμαι δὲ καὶ τὴν ἀράν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ
Χριστοῦ (ll. 29-30).
 Idiocheiron.

94. * 1076, Sept. - 1077, Aug. Agreement between the inhabitants of Ardameri and Lavra (Lavra I, 37).

ὁ τοιοῦτος μὴ μόνον ἀλλότριος λογίζεται τῆς πίστεως τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν ἀρὰν ἐπισπᾶται τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἁγίων πατέρων (ll. 38-39).

Scribe: John, monk.

95. 1101, Sept.-1102, Aug. Donation of a monk in favour of Lavra (Lavra I, 54).

ἔχέτω τὴν ὀργὴν καὶ τὸ ἀνάθεμα τῆς ἁγίας καὶ ζωοποιοῦ τριάδος καὶ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τὴν κατάραν τῶν ἁγίων τη' πατέρων καὶ πάντων τῶν ἁγίων (l. 12).

Scribe: Kyrillos, monk.

96. * 1154, Nov. 6th. Exchange between two monasteries (Lavra I, 63).

ἐπισπώμενος καὶ τὴν ἀρὰν τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων (l. 61).

Scribe: Ilarion, monk.

97. 1193. Agreement of Saint Sabas, archbishop of Serbia and the protos of Athos (Chilandar 2).

ἔσομαι ὑπὸ τὰς τῶν τη θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, σὺν τῷ ἐκπίπτειν καὶ τοῦ οἰκείου δικαίου. Ὡσαύτως καὶ ὑμεῖς αὐτοὶ ταῖς αὐτῶν ἀραῖς ἔσεσθε ὑποκείμενοι καὶ ἐμοῦ αὐτοῦ τοῦ παπᾶ Σάβα ἱερομονάχου (ll. 66-69).

98. 1285, April 11th. Donation of a monk in favour of Lavra (Lavra II, 78).

ἔστω κεχωρισμένος ἀπὸ Θεοῦ, ἔχέτω τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων τη' θεοφόρων πατέρων καὶ ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς δίκης τὴν ὑπεραγίαν μου Θεοτόκον ἀντίδικον, καὶ μετὰ τοῦ Ἰσαριώτου Ἰούδα ἡ μερὶς αὐτοῦ (ll. 30-32).

99. ca. 1319. Agreement between Batopedi and Chilandar (Chilandar 44).

Ὡσπερ δὲ οὗτοι οὐκ ὀφείλουσι ποτε τὸ ἐαυτῶν ἀνατρέφαι γράμμα φοβούμενοι τὰς ἐντεθείσας αὐτῷ ἀρὰς καὶ τὸ τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπιτίμιον, οὕτω καὶ οὐδεὶς ἀπὸ τοῦ μέρους ἡμῶν... καὶ αἱ εἰρημέναι ἀραί καὶ κατὰ τοῦ τοιούτου ἔσονται (ll. 16-20).

100. 1322, Aug. 1st. Agreement between Chilandar and the administrators of the Serbian xenon in Constantinople (Chilandar 82).

συγκαταριθμηθήσεται καὶ αὐτὸς μετὰ τῶν τολμώντων καταλύειν τὰ θεοφιλῆ καὶ θεάρεστα ἔργα σὺν τούτῳ νὰ ἔχη καὶ τὸν ἀφορισμὸν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων, ἔξει δὲ καὶ τὸν τίμιον Προφήτην καὶ πρόδρομον καὶ βαπτιστὴν Ἰωάννην ἐν τῷ φοβερῷ δικαστηρίῳ τοῦ δικαιοκρίτου Χριστοῦ καταδικάζοντα αὐτὸν εἰς τὴν αἰώνιον κόλασιν, ὡς ἔργον ποιησαμένου

ἐκτὸς χριστιανικῆς καταστάσεως (ll. 44-49).

101. 1330, May 19th. Will of the founder of the monastery of Anapausa (*Kutlumus* 16).

εἰ μὴ βούλοιτο ὁ τοῦτο πειραθσόμενος διαπράξασθαι εἰς ἑαυτὸν ἐπισπάσασθαι τὰς τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων τῷ Θεῷ ἀγίων πάντων ἀράς, καὶ τὴν οἰκείαν ἔξιν μερίδα μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα (ll. 41-43).

102. 1330/1. Will of the founder of the monastery of Prodromos (*Dochiariou* 17).

πρῶτον μὲν πειραθήσεται μεγάλης ἀγανακτήσεως καὶ παιδείας ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὑποβληθήσεται δὲ καὶ τοῖς τῶν κανόνων ἐπιτιμίαις, οἳ κατὰ τῶν τοιαῦτα τολμώντων παρὰ τῶν θείων πατέρων ἐξεφωνήθησαν, καὶ σὺν τούτοις ἔξει καὶ τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίδικον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 50-52).

103. 1370, Jan. 1st - Aug. 31st. First will of Chariton, hegoumenos of *Kutlumus* (*Kutlumus* 29).

ἀθετητῆς κριθήσεται παρὰ Θεῷ τῶν τε πατροπαραδότων θείων κανόνων καὶ τῶν ἐμῶν τοῦ κρίμασιν οἷς οἶδε Θεὸς πνευματικοῦ πατρὸς αὐτοῦ (ll. 71-72).

104. * 1370, Nov. Second will of Chariton (*Kutlumus* 30).

ἀθετητῆς κριθήσεται παρὰ τῷ Θεῷ τῶν τε πατροπαραδότων θείων κανόνων καὶ τῶν ἐμῶν τοῦ κρίμασιν οἷς οἶδε Θεὸς πνευματικοῦ πατρὸς αὐτοῦ· ἔτι δὲ τοῖς κανονικοῖς ἐπιτιμίαις ἐπιπεσεῖται καὶ ἀραῖς (ll. 147-149).

105. 1373, Jan. Donation of the monastery of Batopedi in favour of the endoxotatos Michael and Constantine Kyprianos (Alexandros Batopedinos, *Gregorios ho Palamas* 4 [1920] 631-3).

ἀλλὰ καὶ τῷ μέλλοντι ἐκείνῳ (δικαστηρίῳ) καὶ ἀπαραλογίστῳ ὑπόδικον ἑαυτὸν καταστήσει συνεργοὺς εἰς τὴν τοιαύτην ἀνομίαν κτησόμενος καὶ τὰς ἀράς τῶν ἀπ' αἰῶνος τῷ Θεῷ εὐαρεστησάντων (p. 633 ll. 11-13).

106. 1375, Aug. Donation of Alexios Palaiologos in favour of the monastery of Panteleemon (*Panteleemon* 15).

νὰ ἐπισπᾶται δὲ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων τι' καὶ ἡ' θεοφόρων πατέρων (l. 14).

107. 1377, June. Will of Manuel Chalkeopoulos in favour of *Kutlumus* (*Kutlumus* 35).

καὶ ἀναθέματι καὶ ἀραῖς ὅτι πλείοσιν ὑποβάλλω τοὺς ἐβελήσοντας ὁφέποτε τὰ παρ' ἐμοῦ ἀφιερωθέντα τῇ μονῇ ἀνατρέφαι, οἱοὶ δ' ἄρα καὶ εἶεν, εἴτε ἡ συναδελφὴ μου ἡ θυγάτηρ μου ἢ ἄλλος τις τῶν ἐκ συγγενείας καταγομένων μοι, ἐνοιωδή-ποτ' οὖν τρόπῳ, εἰ μὴ βούλοιτο τὸν ἀπὸ Θεοῦ χωρισμὸν σχεῖν καὶ τῇ αἰωνίῳ φλογὶ γενέσθαι ὑπέκαυμα (ll. 27-30).

108. 1378, July. Third will of Chariton (*Kutlumus* 36).

πρῶτον μὲν τὴν θεῖαν ἐπισπᾶται καὶ τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων καθ' ἑαυτοῦ ἀγανάκτησιν τῆς μερίδος δὲ τῶν σωζομένων ἐκπέση, ἀραῖς καθυποβαλλόμενος ἀγίων ἀνδρῶν καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ (ll. 68-70).

109. 1384, Aug. 1st. Will of the *megas primikerios* John in favour of *Pantocrator* (*Pantocrator* 10).

ἐπισπάσαιτο μὲν πρὸς ἑαυτὸν τὰς ἀράς τῶν τιγ' θεοφόρων πατέρων καὶ τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων, μὴ τύχη δὲ ἐλέους ἐν τῇ φοβεράῃ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, καθ' ἣν μέλλομεν πάντες γυμνοὶ καὶ τετραχηλισμένοι παραστήσεσθαι τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ λόγον ἀποδώσαντες ὧν ἐνταῦθα πεπλημμελήκαμεν (ll. 46-48).

110. 1422, April 24th. Deed of sale between two monasteries (*Panteleemon* 19).

νὰ ἔχη ἀντίδικον τὴν ὑπεραγίαν Τριάδα μεθ' ἣν καὶ τοὺς ἀγίους καὶ ἱεροὺς ἀποστόλους καὶ τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Παντελεήμονα (ll. 22-23).

SIDEROKAUSIA

111. 1445, Sept. 19th. (*Siderokausia* ?) Will of the nun *Nymphodora* in favour of *Xeropotamou* (*Xeropotamou* 30).

ἔστω αὐτῷ μισθαποδότης Κύριος ὁ Θεὸς καὶ ἡ πανάχραντος αὐτοῦ μήτηρ ἐν ἡμέρᾳ φορικτῆς ἐκείνης ἐξετάσεως, καὶ ἔστωσαν αὐτῷ ἀντίδικοι οἱ ἅγιοι οὗτοι ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ φοβερά, καὶ ἐχέτω μέρος μετὰ τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Ἀρείᾳ (sic), καὶ μετ' ἐκείνων οἵτινες ἔλεγον «ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτόν, τὸ αἶμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμῶν καὶ ἐπὶ τῶν τέκνων ἡμῶν», καὶ ἔστω ἀφορισμένος ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ τῆς παναχράντου αὐτοῦ μητρὸς καὶ ἐκ τῶν ἰβ' κορυφαίων Ἀποστόλων καὶ δ' Εὐαγγελιστῶν καὶ τῶν τιγ' θεοφόρων Πατέρων οἱ (sic) ἐν Νικαίᾳ καὶ πάντων τῶν ἀγίων τῶν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τῷ Θεῷ εὐαρεστησάντων (ll. 41-46).

HERMILIA

112. ca. 1270-4. Will of the monk *Theodosios Skaranos* (*Xeropotamou* 9A).

νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τ' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα ἡ μερίς αὐτοῦ (ll. 85-86).

Notary: *Makarios*, *hieromonachos*, *nomikos* of *Hermilia*.

ARDAMERI

113. * 1312, Oct. Sale to the monastery of *Xeropotamou* (*Xeropotamou* 16 ll. 1-22).

καὶ τὰς τῶν ἀγίων τεσσαράκοντα ἀράς εἰς ἑαυτὸν ἐπισπάσῃται (ll. 19-20).

114. * 1312, Oct. Sale to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 298-314).

ἀλλὰ δὴ καὶ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων πάντων ἐπισπάσῃται (ll. 313-4).

115. 1312, Nov. Sale to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 69-80).

εἶπερ δέ τις διανοχλήσῃ, ἵνα ἔχῃ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων πάντων (l. 79).

116. 1312, Nov. Sale to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 81-90).

ἵνα βάρος καὶ ὀργὴν ἀπὸ Θεοῦ ἐπισπάσῃται (ll. 90-91).

117. 1312, Nov. Sale of a priest to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 92-99).

ἵνα ἔξῃ βάρος ἀπὸ Θεοῦ (l. 98).

118. 1312, Nov. Sale to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 100-109).

ἵνα ἔχῃ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων πάντων (l. 108).

119. 1312, Nov. Sale to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 135-142).

ἵνα καὶ βάρος ἔχῃ ἀπὸ Θεοῦ (l. 142).

120. 1312, Nov. Sale to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 143-150).

ἵνα καὶ τὰς τῶν ἀγίων ἀράς ἐπισπάσῃται (ll. 149-150).

121. * 1312, Dec. Sale to Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 23-34).

καὶ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων εἰς ἑαυτὸν ἐπισπάσῃται (ll. 32-33).

122. 1310-1325 (?), Dec. Donation of the *doulos* of the emperor Michael Sabentzes in favour of Xeropotamou (*Xeropotamou* 16 ll. 315-331).

ἵνα ἔχῃ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων πάντων (l. 325).

CHRYSTOPOLIS

123. * 1085, March 27th. Agreement (dialysis) of the bishop of Ezeba Theodoulos with Iviron (*Iviron* 43).

ἐν πρώτοις μὲν ἵνα ἡμεῖθα ξένοι τῆς πίστεως τῶν Χριστιανῶν (l. 47).

Notary: John, protospatharios and nomikos of Chrysopolis.

BISHOPRIC OF EZOVA AND STEPHANIANA

124. * 1307, April. Sale in favour of Chilandar (*Chilandar* 24).

καὶ ἐπιτίμιον λαμβάνωμεν παρὰ πᾶσι χριστιανοῖς ὡς ἀθετηταὶ τοῦ σταυρικοῦ ἡμῶν γράμματος (ll. 20-21).

125. 1327, Dec. Donation of a couple in favour of the monastery of Alypiou (*Kutlumus* 13).

... νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα (ll. 17-18).

Scribe: John, monk.

CHRISTOUPOLIS

126. 1357, June. Warranty of two brothers, *douloi* of the emperor, in favour of Lavra (*Lavra* III, 137).

ἐπισπάσεται τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ πάντων τῶν ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τῷ Ἀθωνι ἁγίων ἀνδρῶν (ll. 19-20).

ZICHNA

127. * 1321, Aug. Caesaropolis. Sale of a nun to Chilandar (*Chilandar* 69).

κληρονομῶν καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ἡ' ἁγίων θεοφόρων πατέρων (ll. 76-77).

Scribe: George Kalomenos, cleric of the bishopric of Zichna.

128. * 1329, April. Zichna. Donation in favour of Chilandar (*Chilandar* 118).

κληρονομοῦντες καὶ τὰς ἀράς τῶν τι' καὶ ἡ' ἁγίων θεοφόρων πατέρων (ll. 97-98).

Scribe: John Kalomenos, cleric of the metropolis of Zichna.

SERRES

129. * 1287, Nov. Deed of sale of Manuel Komnenos Peliargos in favour of a monastery (*Kutlumus* 4).

καὶ μὴ βούλοιτο σωματικὴν ὑποστῆναι ζημίαν καὶ ταῖς τῶν θεοφόρων ἁγίων πατέρων καθυποβληθῆναι ἀραῖς (ll. 15-16).

Notary: Theodore, cleric, *primikerios* of the *taboullarioi*.

130. 1328 or 1343, Sept. (Serres ?). Donation of the protostrator Synadenos in favour of a monastery (*Kutlumus* 14).

εἰ μὴ τὰς ἀράς ἐπισπάσασθαι βουλευθείη τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδέκα θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων τῷ Κυρίῳ καὶ Θεῷ καὶ σωτῇρι ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ τῷ ἀληθινῷ Θεῷ (ll. 24-25).

131. 1336, Jan. Donation of the *sebastos* Michael Smileos in favour of

his brother (*Chilandar* 127).

εἰ μὴ βούλοιτο ὁ τοιοῦτο θελήσων τὰς ἀράς πάντων τῶν ἀγίων εἰς ἑαυτὸν ἐπισπάσσεσθαι (ll. 12-13).

Notary: Michael Kalorrizos, cleric, taboullarios of Serres.

132. 1353, Oct. 1st. Will of a monk, founder of the monastery of Νέα Μονή near Serres (*Chilandar* 140).

ὑπόδικος ἔστω αὐτῷ τῷ Θεῷ, ὡς ἀθετητῆς τῶν νόμων τῶν ἱερῶν καὶ τῶν ἀγίων ἐνταλμάτων, καὶ ἐπισπάσθω εἰς ἑαυτὸν τὰς τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων ἀράς (ll. 55-57).

133. 1377, Oct. Agreement of the doulos of the emperor Constantine Lascaris and his sisters in favour of Lavra (*Lavra* III, 148).

ἵνα ἐπισπώμεθα τὴν τοῦ Θεοῦ ἀγανάκτησιν καὶ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων Πάντων, ἐπανασταίῃ δὲ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ θεῖος πατήρ Ἀθανάσιος ἔγκλησιν ποιούμενος καθ' ἡμῶν ἔμπροσθεν τοῦ φοβεροῦ κριτηρίου (ll. 32-33).

134. 1393, Oct.¹⁰⁹ Donation of Constantine Dragas in favour of Batopedi (V. Laurent, *REB* 5 [1947] 183-4).

ἐπισπάσεται μὲν τὰς ἀράς τῶν ἀγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων τῶν ἑπτὰ καὶ τῶν κατὰ διαφόρους αἰτίας καὶ χρόνους, τοπικῶς συναθροισθεισῶν, στερηθείῃ δὲ τῆς αἰωνίας δόξης τοῦ παντοδυνάμου καὶ δημιουργοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ καὶ συναρίθμιος τοῦ προδότου Ἰούδα γενήσεται (ll. 41-44).

CAESAROPOLIS

135. * 1320, Febr. Sale in favour of *Chilandar* (*Chilandar* 53).

καὶ ἐπισπώμεν καὶ τὰς ἀράς τῶν τριαχοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων, τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ μετὰ τοῦ δολίου ἐκείνου ἀχαρίστου Ἰούδα γενήσεται ἡ μερὶς αὐτοῦ τὸν κράξαντα, ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν τοῦ Θεοῦ υἱόν (ll. 66-69).

Notary: John Paradeisiotes, cleric, nomikos of the bishopric of Caesaropolis¹¹⁰.

136. * 1321, Febr. Donation in favour of *Chilandar* (*Chilandar* 59).

A. In the draft that precedes the final text: νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τῆς θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ μερίδα μετὰ τοῦ Ἰούδα (l. 11).

B. In the final text of the deed: νὰ ἔχη τὰς ἀράς ἀποσπάσει τῶν τῆς θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ μετὰ τοῦ δολίου ἐκείνου ἀχαρίστου Ἰούδα γενήσεται ἡ μερὶς αὐτοῦ (ll. 79-81).

Notary: John Paradeisiotes, cleric, nomikos (?).

109. On the place where this document was written cf. Laurent, 181.

110. On the notary of this document cf. Saradi, op. cit., n. 929.

TIBERIOUPOLIS

137. * 1286, Jan. Sale to the sebastos Theodore Tetragonites (Dölger, *Schatzkammern*, no 110 ll. 35-56).

ὀφείλει δὴ σπάσθαι (sic) τὰς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ [ἀράς] καὶ μετὰ τοῦ Ἰούδα λογισθήσεται (l. 50).

Notary: John ho tou Nenon, cleric, taboullarios.

138. * 1286, May. Sale to the sebastos Theodore Tetragonites (Dölger, *Schatzkammern*, no 110 ll. 1-20).

ὀφείλει δὴ σπάσθαι (sic) τὰς ἀράς τῶν τη' θεοφόρων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ μετὰ τοῦ Ἰούδα λογισθήσεται (ll. 16-17).

Notary: John ho tou Nenon, cleric, taboullarios.

139. * 1286, June. Sale to the sebastos Theodore Tetragonites (Dölger, *Schatzkammern*, no 110 ll. 21-34).

ὀφείλει δὴ σπάσθαι (sic) τὰς ἀράς τῶν ἀνέκαθεν ἀγίων (l. 32).

Notary: John ho tou Nenon, cleric, taboullarios.

BERROLA

140. 1325, Oct. Will of the skouterios Theodore Sarantenos in favour of Batopedi (Theocharides, *Μία διαθήκη*, pp. 17-28, no 2).

a. ἐν Κυρίῳ γὰρ ἐπεύχομαι ὁ εἰς ἀνατροπὴν ἢ ἀναίρεσιν ἢ καὶ θραῦσιν ἢ ἀποσπασμὸν οἰουδητήνους πράγματος μερικῶ ἢ ὀλικῶ χωρηθῆναι βουλευθείς, ... ὁ τοιοῦτος οὐ μόνον ἐκβιάσεται τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ πρὸς ἑαυτὸν ἐπισπάσασθαι, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς κερδανεῖ τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων Πατέρων καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐμοῦ προστάτου καὶ προνοητοῦ θεομαρτυρήτου τιμίου Προφήτου καὶ Βαπτιστοῦ καὶ ἀφορισμῶ ἀλύτῳ ἐσεῖται ὑπεύθυνος (ll. 14-19).

b. καὶ ὅποῖος εἴη, ὥς καὶ ἄνωθεν ἔφην, ἀφωρισμένος ἔσται ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ ἐσεῖται μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ ἀντίμαχον εὔροι σὺν ταῖς ἄνω δυνάμεσι καὶ τὸν αὐθέντην μου τὸν τίμιον καὶ ὑπέρτατον πάντων τῶν προφητῶν (ll. 105-106).

c. (to his brother) ... ἵνα καὶ αὐτὸς τὸν μισθὸν κερδάνῃ καὶ ἐπαπολαύσῃ παρ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ τιμίου Προφήτου ἄξιον τοῦ παρ' αὐτοῦ καταβληθέντος κόπου ἐν τῇ φρικτῇ καὶ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς τῶν ἔργων ἀνταποδόσεως (ll. 128-9).

d. Εἰ δὲ ἀντιπαῖσαι τοῦτο θελήσῃ καὶ ἐκκόψαι τις, ἔστω ὑπὸ τὴν τῶν ὀρθοδόξων πάντων ἀράν (ll. 142-3).

e. ...καὶ τὰς ἀράς κερδανεῖ τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα θεοφόρων πατέρων, τοῦ τιμίου αὐτοῦ θεομαρτυρήτου προφήτου Προδρόμου καὶ τοῦ ἀμαρτωλοῦ (ll.

192-3).

Scribe: John Katakallitzes, cleric.

PALAIION PEGADION (MACEDONIA)

141. 1320, May 6th. Donation in favour of Zographou (*Zographou* 19 ll. 1-23).

νὰ ἔχη τὸν μέγαν ταξιάρχην ἀντίδικον καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· καὶ πάλιν λέγω τοῦτο· εἴ τις παρεμποδίση ἀπὸ τῶν εὐρισκομένων ἐνόχων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, νὰ ἔχη τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ μέγαν Γεώργιον ἀντίδικον καὶ νὰ ἐπισπᾶται καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα (ll. 9-14).

Scribe: Demetrios, priest.

142. 1320, Sept.¹¹¹ Sale to Zographou (*Zographou* 19 ll. 28-37).

νὰ ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ (ll. 32-33).

143. 1320, Sept. Sale to Zographou (*Zographou* 19 ll. 41-61).

νὰ ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα ὀκτὼ πατέρων (l. 45).

Scribe: Demetrios, priest(?).

144. 1325, Jan. Four sales to Zographou (*Zographou* 19 ll. 62-93).

νὰ ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων καὶ τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα ἔστω (ll. 83-85).

Scribe: Constantine, priest(?).

IOANNINA

145. 1375, May. Donation of the despotes Thomas Komnenos Prealympos and his wife, the basilissa Maria Angelina Doukaina Palaiologina in favour of Lavra (*Lavra* III, 146).

κληρονομεῖ δὲ καὶ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, τὴν τοῦ Θεοῦ ὀργὴν ἀσυμπάθητον καὶ τὴν τῆς Θεοτόκου ἀποστροφὴν ἐφ' ἑαυτὸν ἐπισπώμενος, καὶ τῷ ἀγίῳ καὶ ἀσβέστῳ πυρὶ παραπεμπόμενος ὡς ἀναιρέτης θείων προσταγμάτων καὶ τῶν τῷ Θεῷ ἀφιερωμένων καταλύτης καὶ παντελῶς ἱερόσυλος (ll. 57-60).

111. On the date cf. St. Binon, A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paléologue; la carrière de Syrgiannès, de 1321 à 1334?, *BZ* 38 (1938) 389-390.

Notary: Nicholas, cleric, nomikos of Ioannina.

DEMETRIAS

146. * 1271, Sept. Agreement (καταθετικὸν ἔγγραφον) of the inhabitants of Dryanoubaina with the couple Maliasenoi, founders of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 391-3).

a. εἰ μὴ βούλεται τὰς ἀρὰς ἐπισπᾶσθαι τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἀνάθεμα ἐκ Κυρίου Θεοῦ προσκληρώσασθαι (p. 392 l. 35 - 393 l. 2).

b. καὶ τὰς ἄνωθεν δηλουμένας ἀρὰς ἐπισπασόμεθα (p. 393 l. 9).

Scribe: Michael, bishop of Demetrias and Halmyros.

147. * 1271, Sept. Deed of sale to the couple Maliasenoi (MM 4, 393-6).

μὴ μόνον τὰς ἀρὰς ἐπισπᾶσεται τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, ἀλλὰ καὶ μετ' ἐμοῦ λόγους ὑφέξει ἐν τῷ πανδήμῳ καὶ ἀδεκάστῳ βήματι ὀπηνίκα τῶν ἀνθρώπων καὶ λόγοι καὶ πράξεις εὐθύνονται (p. 396 ll. 3-6).

Scribe: Michael, bishop of Demetrias and Halmyros.

148. * 1271, Sept. Deed of sale to the couple Maliasenoi (MM 4, 396-9).

εἰ μὴ βούλεται τὰς ἀρὰς ἐπισπᾶσθαι τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τὴν τοῦ Ἰούδα ἀγχόνῃν ἀποκληρώσασθαι (p. 399 ll. 6-8).

Notary: the chartophylax of Demetrias.

149. 1274 (?), Oct. Donation of the bishop Michael Panaretos in favour of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 415-6).

εἰ μὴ βούλονται τὰς ἀρὰς ἐπισπᾶσθαι τῶν ἀγίων τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου (p. 416 ll. 20-23).

150. 1275, Aug. 15th. (At the monastery of Macrinitissa ?). Donation of a hegoumenos in favour of the monastery of Macrinitissa (MM 4, 426-9).

a. ἵνα ἐπισπᾶται εἰς ἑαυτὸν τὰς τῶν ἀπ' αἰώνων πάντων ἀγίων ἀρὰς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τὴν ἀλλοτριώσιν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ ἔσται μετὰ τοῦ Ἰούδα, ἀλλὰ δὴ ἵνα ἔχη ἀντίδικον καὶ τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, εἰς ἣν ἐπωμοσάμην καὶ ἀφείλον τὸν κόνδυλον τῆς προταγῆς μου ἐκ τῆς ἀχράντου αὐτῆς μορφῆς, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς

χρίσεως καὶ τὴν κατάραν ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀθλίου γέροντος (p. 428 l. 30 - 429 l. 2).

b. ἵνα λαμβάνῃ εἰς ἑαυτὸν τὰς ἄνωθεν δηλουμένας ἀράς, καὶ ἡ ὁδὸς αὐτοῦ γένηται σκότος ἢ ὀλίσθημα καὶ ἄγγελος Κυρίου καταδιώκων αὐτόν (p. 429 ll. 13-15).

151. 1276, June 30th. (At the monastery of Macrinitissa or of Theotokos Panyperagnos ?). Act of a hegoumenos confirming a donation to his monastery (MM 4, 420-1).

ἵνα ἐπισπᾶται ὁ τοιοῦτος ἐν τῷ τραχήλῳ αὐτοῦ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ εἷη καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ ὁ κληρὸς αὐτοῦ μετὰ τῶν εἰρηκότων· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτόν τὸν κύριον τῆς δόξης (p. 421 ll. 22-27).

152. 1276 (?), Nov. Donation of the bishop Michael Panaretos in favour of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 417-8).

ὁ δὲ τοῦτο διαπράξασθαι ἔνοχος ἔσται τοῖς κανονικοῖς ἐπιτιμίοις καὶ ταῖς ἀραῖς τῶν ἀγίων θεοφόρων πατέρων (p. 418 ll. 22-23).

153. 1280 (?), April. Donation of the bishop Michael Panaretos in favour of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 422-3).

εἰ μὴ βούλεται ἐπισπᾶσθαι τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἀλύτῳ ἀφορισμῷ ἐμπεσεῖν (p. 423 ll. 5-7).

154. 1281 (?), Dec. Donation of the bishop Michael Panaretos in favour of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 424-6).

εἰ μὴ βούλεται ἐπισπᾶσθαι τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἀλύτῳ μεγίστῳ ἀφορισμῷ ἐμπεσεῖν (p. 426 ll. 10-13).

METEORA

155. 1401/2. Deed of antallage cited in a παρρησιακὸν γράμμα of the metropolitans of Larissa regarding some affairs of the monastery of Meteora (N. A. Bees, Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, *Byzantis* 2 [1911] 45-49 ll. 17ff.: no 13).

ἐχέτω τὸν Θεὸν μαχόμενον, καὶ τὰς οὐρανίους δυνάμεις ἐκπολεμίους, ἐκπέσῃ δὲ προῶρως τῆς παρούσης ζωῆς· ἀποστερηθεῖη καὶ τῆς μελλούσης· ἔστω δὲ καὶ ἀφωρισμένος παρὰ τῶν ἀγίων καὶ οἰκουμενικῶν ἐπὶ τὰ Συνόδων καὶ παρὰ τῶν μεγάλων ἀρχιερέων Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ δὴ καὶ παρ' ἐμοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Ἰωάσαφ, φρικωδέστατον ἀφορισμὸν ἀποτείνειν ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι.

Ὅποῖος ἂν βουληθῇ ὅλως ἢ πειραθῆναι, καὶ καινολογεῖν περὶ τούτου, ὡς ἱερό-
 συλος κληθήσεται καὶ μηδὲ μετὰ Χριστιανῶν ὅλως πλησιάσαι ἢ συνωρρηῆσαι
 μετ' αὐτοῦ (ll. 29-33).

SPARTA

156. Sparta. Will of Saint Nikon Metanoieite [†998] (S. Lampros, *NE* 3 [1906] 223-8).

- a. ...ὁ ὁποῖος ἐφημέριος ἀνίσως καὶ δὲν τοὺς μνημονεύη, νὰ δώσῃ λόγον εἰς τὴν
 ἡμέραν τῆς κρίσεως κατέμπροσθεν τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ (p. 227 ll. 1-3).
- b. ...νὰ εἶναι ἀναθεματισμένος ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον
 Πνεῦμα (p. 227 ll. 20-21).
- c. Ὁ,τι δὲ ὁ στρατηγὸς καὶ ὁ κριτὴς ἤθελαν κάμῃ μετὰ τὸν θάνατον ἐμοῦ τοῦ
 ἀμαρτωλοῦ, νὰ κάμῃ καὶ ὁ Θεὸς μὲ αὐτοὺς εἰς τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως (p. 228
 ll. 22-24).
- d. Ὅποῖος δὲ ἐκεῖνος ἤθελε παρακούσῃ τούτους τοὺς λόγους ἐμένα τοῦ ἀμαρ-
 τωλοῦ, ὁ Σωτὴρ καὶ ἡ Παναγία Θεοτόκος νὰ τοῦ τὸ ἀνταποδώσῃ (p. 228 ll.
 25-27).

METHONE

157. 1290/1. Donation of the bishop of Methone in favour of the
 monastery of Theotokos of Kribitza (E. Branouse, Δύο ἀνέκδοτα ἀφιερω-
 τήρια ἔγγραφα ὑπὲρ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν [II' - IΔ' αἰ.] Συμβολὴ
 στὴ μελέτῃ τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου, *Symmeikta* 14 [1981]24).
 εὕρῃ Θεὸν κατήγορον τὸ αὐτοῦ ἔργον καὶ τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἀντίδικον ἐν
 ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 10-12).

158. 1327/8. Donation of a priest in favour of the monastery of Theo-
 tokos of Kribitza (E. Branouse, *ibid.*, 26-27).
 νὰ ἔχῃ τὴν ἀράν τῶν τι' καὶ ἡ' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τὴν λέπραν
 τοῦ Γηεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα καὶ ἐμάς (sic) τῶν ταπεινῶν ἱερέων καὶ
 τοῦ χριστωνύμου λαοῦ (ll. 10-14).

SMYRNA

159. * 1209. Deed of sale between two priests (MM 4, 119-121)¹¹².
 πρὸς τῷ ἐπισπᾶσθαι τὰς ἀράς τῶν τριαχοσίων δεκαοκτὼ θεοφόρων πατέρων...

112. It should be noted that in most of the documents from the archives of Lembiotissa the clauses of warranty have been abridged by the editors.

κρίσεως καὶ τὴν κατάραν ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀθλίου γέροντος (p. 428 l. 30 - 429 l. 2).

b. ἵνα λαμβάνῃ εἰς ἑαυτὸν τὰς ἄνωθεν δηλουμένας ἀράς, καὶ ἡ ὁδὸς αὐτοῦ γένηται σκότος ἢ ὀλίσθημα καὶ ἄγγελος Κυρίου καταδιώκων αὐτόν (p. 429 ll. 13-15).

151. 1276, June 30th. (At the monastery of Macrinitissa or of Theotokos Panyperagnos ?). Act of a hegoumenos confirming a donation to his monastery (MM 4, 420-1).

ἵνα ἐπισπᾶται ὁ τοιοῦτος ἐν τῷ τραχήλῳ αὐτοῦ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ εἴῃ καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ ὁ κληρὸς αὐτοῦ μετὰ τῶν εἰρηκότων ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτὸν τὸν κύριον τῆς δόξης (p. 421 ll. 22-27).

152. 1276 (?), Nov. Donation of the bishop Michael Panaretos in favour of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 417-8).

ὁ δὲ τοῦτο διαπράξασθαι ἔνοχος ἔσται τοῖς κανονικοῖς ἐπιτιμίαις καὶ ταῖς ἀραῖς τῶν ἀγίων θεοφόρων πατέρων (p. 418 ll. 22-23).

153. 1280 (?), April. Donation of the bishop Michael Panaretos in favour of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 422-3).

εἰ μὴ βούλεται ἐπισπάσασθαι τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἀλύτῳ ἀφορισμῷ ἐμπεσεῖν (p. 423 ll. 5-7).

154. 1281 (?), Dec. Donation of the bishop Michael Panaretos in favour of the monastery of Prodromos of Nea Petra (MM 4, 424-6).

εἰ μὴ βούλεται ἐπισπάσασθαι τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἀλύτῳ μεγίστῳ ἀφορισμῷ ἐμπεσεῖν (p. 426 ll. 10-13).

METEORA

155. 1401/2. Deed of antallage cited in a *παρρησιαχὸν γράμμα* of the metropolitans of Larissa regarding some affairs of the monastery of Meteora (N. A. Bees, Σερβικὰ καὶ βυζαντινὰ γράμματα Μετεώρου, *Byzantis* 2 [1911] 45-49 ll. 17ff.: no 13).

ἔχέτω τὸν Θεὸν μαχόμενον, καὶ τὰς οὐρανίους δυνάμεις ἐκπολεμίους, ἐκπέσῃ δὲ προώρως τῆς παρούσης ζωῆς· ἀποστερηθεῖ καὶ τῆς μελλούσης· ἔστω δὲ καὶ ἀφωρισμένος παρὰ τῶν ἀγίων καὶ οἰκουμενικῶν ἐπὶ τὰ Συνόδων καὶ παρὰ τῶν μεγάλων ἀρχιερέων Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ δὴ καὶ παρ' ἐμοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Ἰωάννου, φρικωδέστατον ἀφορισμὸν ἀποτείνω ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι.

Ὅποῖος ἂν βουλευθῇ ὅλως ἢ πειραθῆναι, καὶ καινολογεῖν περὶ τούτου, ὡς ἱερό-
συλος κληθήσεται καὶ μηδὲ μετὰ Χριστιανῶν ὅλως πλησιάσαι ἢ συνωρθηῆσαι
μετ' αὐτοῦ (ll. 29-33).

SPARTA

156. Sparta. Will of Saint Nikon Metanoeite [†998] (S. Lampros, *NE* 3 [1906] 223-8).

a. ...ὁ ὁποῖος ἐφημέριος ἀνίσως καὶ δὲν τοὺς μνημονεύη, νὰ δώσῃ λόγον εἰς τὴν
ἡμέραν τῆς κρίσεως κατέμπροσθεν τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ (p. 227 ll. 1-3).

b. ...νὰ εἶναι ἀναθεματισμένος ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον
Πνεῦμα (p. 227 ll. 20-21).

c. Ὁ,τι δὲ ὁ στρατηγὸς καὶ ὁ κριτὴς ἤθελαν κάμῃ μετὰ τὸν θάνατον ἐμοῦ τοῦ
ἀμαρτωλοῦ, νὰ κάμῃ καὶ ὁ Θεὸς μὲ αὐτοὺς εἰς τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως (p. 228
ll. 22-24).

d. Ὅποῖος δὲ ἐκεῖνος ἤθελε παρακούσῃ τούτους τοὺς λόγους ἐμένα τοῦ ἀμαρ-
τωλοῦ, ὁ Σωτὴρ καὶ ἡ Παναγία Θεοτόκος νὰ τοῦ τὸ ἀνταποδώσῃ (p. 228 ll.
25-27).

METHONE

157. 1290/1. Donation of the bishop of Methone in favour of the
monastery of Theotokos of Kribitza (E. Branouse, Δύο ἀνέκδοτα ἀφιερω-
τήρια ἔγγραφα ὑπὲρ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν [II'- IΔ' αἰ.] Συμβολή
στὴ μελέτῃ τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου, *Symmeikta* 14 [1981]24).

εὕρῃ Θεὸν κατήγορον τὸ αὐτοῦ ἔργον καὶ τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἀντίδικον ἐν
ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 10-12).

158. 1327/8. Donation of a priest in favour of the monastery of Theo-
tokos of Kribitza (E. Branouse, *ibid.*, 26-27).

νὰ ἔχῃ τὴν ἀράν τῶν τί' καὶ ἡ' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τὴν λέπραν
τοῦ Γηεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα καὶ ἐμάς (sic) τῶν ταπεινῶν ἱερέων καὶ
τοῦ χριστιανύμου λαοῦ (ll. 10-14).

SMYRNA

159. * 1209. Deed of sale between two priests (MM 4, 119-121)¹¹².
πρὸς τῷ ἐπισπᾶσθαι τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων...

112. It should be noted that in most of the documents from the archives of Lembiotissa the clauses of warranty have been abridged by the editors.

(p. 121 ll. 9-11).

Notary: Theodore Poleas, cleric, nomikos of Smyrna.

160. 1225, March 14th. Donation of the *doulos* of the emperor John Alethinos in favour of the monastery of Saint Panteleemon (MM 4, 75-77).

σὺν τούτοις ἔξει καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα λογισθήσεται καὶ μετὰ τῶν κεκραγόντων τό· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ (p. 76 ll. 27-30).

Notary: Theodore Kallistos, cleric, nomikos of Smyrna and Mantaia.

161. * 1230, Sept. Donation of a family in favour of the monastery of Theotokos of Lembos (MM 4, 48-51).

ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς ἐπισπάσεται τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ συναριθμῖος μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα λογισθήσεται (p. 50 ll. 18-20).

Notary: John Kampanes, cleric, nomikos.

162. 1232, March. Donation of a priest in favour of Lembos (MM 4, 58-60).

ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς ἐπισπάσεται τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα λογισθήσεται καὶ μετὰ τῶν κεκραγόντων· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ (p. 59 ll. 23-26).

Notary: Theodore Kallistos, nomikos of Smyrna and Mantaia.

163. * 1234, April. Agreement between the vestiarites Constantine Kalegopoulos and the monastery of Lembos (MM 4, 242-4).

εἶτα καὶ τὰς ἀράς ἐπισπασώμεθα τῶν τριακοσίων δεκαοκτὼ ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ εὐρῶ καὶ τὴν μητέρα τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἀντίδικον εἰς τὴν ψυχὴν μου ἐν τῇ φοβερχῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, ὡς ἀθετῶν τὰς πρὸς αὐτὴν ἐκ θελήσεώς μου ὑποσχέσεις (p. 244 ll. 10-13).

Notary: Nicholas Syropoulos, cleric, nomikos of Smyrna.

164. * 1246, Dec. Donation of a monk and his family in favour of a priest (MM 4, 203-5).

σὺν τούτοις καὶ τὰς ἀράς ἔξει... (p. 204 l. 27).

Notary: Theodore Kallistos, cleric and nomikos of Smyrna and Mantaia.

165. * 1255, Febr. Will of a monk in favour of Lembos (MM 4, 74-75).

ἢ οἱ γονεῖς μου ἢ οἱ παῖδες μου ἢ τις τῶν προσγενῶν μου, ἵνα ἔχῃ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτὼ ἀγίων θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν ἐμὴν τοῦ ἀμαρτωλοῦ (p. 75 ll. 20-23).

Notary: unknown.

166. 1257, June. Donation of the *doulos* of the emperor Michael Petritzes in favour of Lembos (MM 4, 69-72).

εἰ καὶ μὴ βούλεται ὁ αὐτὸς ἐπισπάσασθαι τὰς πολυπλόκους ἀράς τῶν ἐν τῇ διαθήκῃ ἐμπεριειλημμένων ἀγίων τῶν ἀποχωριζόντων αὐτὸν ἀπὸ τῆς τῶν χριστιανῶν μερίδος καὶ τῷ προδότη Ἰούδα ἰσομερισθῆσονται (p. 71 ll. 27-30).
Notary: John Argyropoulos, cleric, *nomikos* of Smyrna.

167. 1261 (?) (Smyrna ?). Warranty of the *panypersebaste* Eirene, the nun Eugenia, in favour of Lembos (MM 4, 235-6).

καὶ ἐπαφίημι τούτοις τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων, καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀθλίου καὶ προδότου Ἰούδα καὶ μετὰ τῶν λεγόντων· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν τοῦ Θεοῦ υἱόν, ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν πανυπερσεβάστου [τοῦ συζύγου αὐτῆς] κατάραν καὶ τὴν ἡμετέραν, ἔξει δὲ καὶ τὴν ὑπεραγίαν μου Θεοτόκον καὶ τὸν ἀρχιστράτηγον τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαὴλ ἀντιδίκους ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως (p. 236 ll. 2-8).

168. 1274 (ante July). Donation of the *doulos* of the emperor Constantine Doukas Synadenos and his family in favour of Lembos (MM 4, 106-109).

κληρονόμος γένοιτο ταῖς ἀραῖς τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ μετὰ τῶν εἰπόντων· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν τοῦ Θεοῦ υἱόν (p. 108 ll. 10-13).
Scribe: Alexios Maroules, cleric of Smyrna.

169. * 1280, Sept. Donation in favour of Lembos (MM 4, 177-8).
μήπως κατακριθῶμεν ἱερόσυλοι ὡς ὁ Ἀνανίας καὶ ἡ Σάπφειρα ... (p. 178 l. 7).
Notary: Nicholas Philokynegites, cleric, *primikerios* of the *taboullarioi*.

170. 1281, Sept. Will of a nun in favour of Lembos (MM 4, 112-3).
ἀλλ' ἔξει καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ λόγου ὑφέξει μετὰ τῆς ἀθλίας μου ψυχῆς ἐν τῷ φοβερῷ βήματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (p. 113 ll. 18-21).
Notary: Nicholas Philokynegites, cleric, *primikerios* of the *taboullarioi*.

171. * 1281, Sept. Donation of a priest in favour of Lembos (MM 4, 97-98).

ἐγὼ δὲ οὐ τραπήσομαι πώποτε ἐφ' οἷς ὑπετύπωσα, μήπως κατακριθῶ ὡς ἱερόσυλος, ὡς ὁ Ἀνανίας καὶ ἡ Σαπφείρα· οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς ἔξει τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ (p. 97 ll. 26-29).
Notary: Nicholas Philokynegites, cleric, *primikerios* of the *taboullarioi*.

172. * 1281, Nov. Donation of the *doulos* of the emperor Theodore

Komnenos Branas in favour of Lembos (MM 4, 98-99).

ἐγὼ δὲ οὐ τραπήσομαι πώποτε εἰς ἀθέτησιν ἐφ' οἷς ὑπετύπωσα, μήπως κατα-
κριθῶ ὡς Ἀνανίας καὶ ἡ Σάπφειρα ἱερόσυλος... ὅθεν καὶ ἐπιφωνοῦμαι, ὡς ὅτι ὁ
πειραθησόμενος χωρῆσαι πρὸς ἀνατροπὴν τῆς τοιαύτης προσαγωγῆς ἡμῶν οὐ
μόνον ὑποπεσεῖται κατακρίματι καὶ ἀραῖς... (p. 99 ll. 5-11).

Notary: Nicholas Philokynegites, cleric, primikerios of the taboullarioi.

173. * 1283, Oct. Deed of sale to Lembos (MM 4, 99-101).

ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς ἐξομεν τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων (p.
101 ll. 15-16).

Notary: Nicholas Philokynegites, cleric, primikerios of the taboullarioi.

174. 1284, Oct.¹¹³ (Smyrna ?). Donation of the doulos of the emperor
George Melisenos tzaousios in favour of Lembos (MM 4, 266-7).

οὐ μόνον οὐ μὴ εἰσακουόμεθα, ἀλλ' ἵνα ἐπισπᾶται καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων
δεκαοκτὼ θεοφόρων πατέρων, καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τῶν σταυρωτῶν τοῦ
Κυρίου, καὶ ὡς ἀθετητῆς καὶ παραβάτης τῶν θείων ἐντολῶν κριθήσεται (p. 267
ll. 15-18).

175. * 1285, June. Will of the doulos of the emperor Theodore Branas
(MM 4, 114-5).

ἀλλ' ἔξει καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτὼ ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν
ἐν Νικαίᾳ, καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ λόγον ἐφέξει μετὰ
τῆς ἀθλίας μου ψυχῆς ἐν τῷ φοβερῷ βήματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος
ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (p. 115 ll. 8-12).

Notary: Nicholas Philokynegites, cleric, primikerios of the taboullarioi.

176. 1287, April. Exchange between the doulos of the emperor, the
prokathemenos of Smyrna George Kaloeidas and Lembos (MM 4, 102-
3)¹¹⁴.

ἀλλ' ἵνα ἐπισπᾶται καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτὼ πατέρων καὶ ἐμοῦ
τοῦ ἀμαρτωλοῦ (p. 103 ll. 19-21).

Notary: Polykarpos ho tou Dorotheou, cleric and taboullarios of Smyrna.

177. 1289¹¹⁵. Warranty of the doulos of the emperor Manuel Doukas
to Lembos (MM 4, 104-5).

ἵνα ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτὼ θεοφόρων πατέρων, καὶ ἡ με-

113. On the date cf. H. Ahrweiler, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317)*, particulièrement au XIIIe siècle, *Tr. Mém.* 1 (1965) 172.

114. The no XLIII and XLIV published as two separate acts are actually one document: *ibid.*, 120.

115. On the date cf. *ibid.*, 168.

ρις αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀθλίου Ἰούδα (p. 105 ll. 9-11).

178. sine anno. Will of Theodoros Gordatos in favour of Lembos (MM 4, 125-6).

ἵνα ἐπισπᾶται τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ πρῶτα μὲν τὸ φῶς τῆς τρισηλίου θεότητος οὐ μὴ θεάσῃται, ὅτε παραστησόμεθα τῷ ἀδεκάστῳ κριτῇ, καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν μερίδος ἐκπέσῃ ὡς ὁ Ἰούδας τῆς δωδεκάδος, καὶ καταταγῇσεται, ὅπου ὁ σκώληξ οὐ τελευτᾷ καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται (p. 126 ll. 20-25).

VILLAGE PRINOBARIS

179. 1204, Sept.¹¹⁶ Will of a monk in favour of the monastery of Saint Marina (MM 4, 201-3).

ἵνα ἐπισπᾶται τὰς ἀράς... (p. 202-203).

Notary: Theodore Gougoulukes, priest, nomikos of Prinobaris.

VILLAGE MOURMOUNTA

180. * 1275, March. Deed of sale between two monasteries (MM 4, 170-1).

εἰ δὲ ἡμεῖς αὐτοὶ βουληθῶμεν, ἢ τις τῶν ὑπ' ἐμὲ μοναχῶν, ἐν πρώτοις τὸ ἀπὸ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ κατάκριμα ληψώμεθα... (p. 171 ll. 11-13).

Notary: George Karonites, cleric, nomikos of the village Mourmounta.

181. 1275, March. Donation in favour of Lembos (MM 4, 171-2).

κερδανοῦμεν δὲ καὶ τὰς ἀράς... (p. 172 l. 19).

Notary: George Karonites, cleric, nomikos of the village Mourmounta.

182. * 1276, April. Deed of sale of the sebaste Tyrranine and her family to Lembos (MM 4, 174-5).

πρῶτον μὲν ἔξει τὰς ἀράς... (p. 175 l. 17).

Notary: George Karonites, cleric, nomikos of Mourmounta.

VILLAGE SILLEON

183. 1265, April. Donation in favour of Lembos (MM 4, 150-2).

εἰ μὴ βούλεται ὁ τούτου κατατολμῆσων ἀντίδικον ἔξειν τὴν ὑπέραγνον ταύτην Θεοτόκον, καὶ κληρονομήσειεν καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ (p. 151 ll. 25-28).

Notary: John Pegenos, nomikos of the village Silleon.

VILLAGE KORDOLEON

116. The date of this document is uncertain: cf. *ibid.*, 115.

184. * 1272, April. Deed of sale to Lembos (MM 4, 164-5).

ἔξομεν καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καταλογισθήσεται, καὶ τοῦ Γηεζῆ τὴν λέπραν περιβαλλῆται ὡς ἱμάτιον (p. 165 ll. 2-5).

Notary: a cleric, nomikos, primikerios of the taboullarioi of the Pera enoria of Smyrna.

BISHOPRIC OF MONOIKOS

185. 1267, Oct.¹¹⁷ Donation of the monastery of Saint Marina by the bishop Constantine of Monoikos (MM 4, 263-5).

εἰ μὴ βούλεται ὁ ταύτην ἀνατρέψαι βουλευθῆσόμενος τὴν τῆς ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος ἀγανάκτησιν εἰς ἑαυτὸν ἐπισπάσασθαι, εἴπερ εἴη τῷ ἀρχιερατικῷ ἀξιώματι, εἰ δέ τις τῶν κατὰ κόσμον, σὺν τούτῳ καὶ τὸν ἀπὸ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀφορισμὸν (p. 265 ll. 3-7).

PRIENE

186. 1259, July¹¹⁸. Agreement between Constantine Rentakes and Lembos (MM 4, 79-80).

ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς ἐπισπώμεθα τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ μερίς ἡμῶν μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα (p. 80 ll. 22-24).

Notary: Leon Helladas, cleric of Saint Sophia, taboullarios.

MILETOS

187. * 1212, Oct. Sale to the megalodoxotatos, protovestiarios George Eunouchos (MM 6, 156-8).

μὴ μόνον τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν ἔξομεν διάδικον, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς σχῶμεν τῶν τιῇ ἀγίων Πατέρων, καὶ ἡ μερίς ἡμῶν ταχθεῖη μετὰ τοῦ ἀχαρίστου καὶ προδότου Ἰούδα (p. 157 ll. 24-26).

Notary: Constantine Myrsiniotes, cleric, nomikos of Miletos.

188. * 1213, Febr. Sale to the megalodoxotatos, protovestiarios George Eunouchos (MM 6, 158-160).

μὴ μόνον τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν ἔξομεν διάδικον ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς τῶν

¹¹⁷. On the date cf. *ibid.*, 114.

¹¹⁸. The date is not certain. Cf. Dölger, *BZ* 27 (1927) 304; Ahrweiler, *op. cit.*, 121.

τιη' ἀγίων θεοφόρων Πατέρων κληρονομοῦμεν καὶ τὸ ἀνάθεμα, καὶ ἡ μερίς ἡμῶν ταχθείη μετὰ τοῦ ἀχαρίστου καὶ προδότου Ἰούδα τοῦ εἰπόντος «ἄρον, σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ» (p. 159 ll. 25-28).

Notary: Constantine Myrsiniotes, cleric, nomikos of Miletos.

189. * 1213, Febr. Sale to the megalodoxotatos, protovestiarites George Eunouchos (MM 6, 160-2).

μη' μόνον τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν ἔξομεν διάδικον ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς τῶν τιη' ἀγίων θεοφόρων Πατέρων κληρονομοῦμεν καὶ τὸ ἀνάθεμα, καὶ ἡ μερίς ἡμῶν ταχθείη μετὰ τοῦ ἀχαρίστου καὶ προδότου Ἰούδα (p. 161 ll. 29-32).

Notary: Constantine Myrsiniotes, cleric, nomikos of Miletos.

190.* 1213, March. Sale to the megalodoxotatos, protovestiarios George Eunouchos (MM 6, 162-4).

μη' μόνον τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν ἔξει διάδικον, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς τῶν τιη' ἀγίων θεοφόρων Πατέρων κληρονομῶμεν καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ ταχθείη μετὰ τοῦ ἀχαρίστου Ἰούδα (p. 163 ll. 20-22).

Notary: Constantine Myrsiniotes, cleric, nomikos of Miletos.

191. * 1213, March. Sale to the megalodoxotatos, protovestiarios George Eunouchos (MM 6, 164-5).

μη' μόνον τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν ἔξομεν διάδικον ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς τῶν τιη' ἀγίων θεοφόρων Πατέρων κληρονομῶμεν, καὶ τὸ ἀνάθεμα, καὶ ἡ μερίς ἡμῶν ταχθείη μετὰ τοῦ ἀχαρίστου καὶ προδότου Ἰούδα (p. 165 ll. 10-13).

Notary: Constantine Myrsiniotes, cleric, nomikos of Miletos.

192. * 1250, Febr. Sale of Manuel Palaiologos and his family to the monastery of Theotokos Chionismene (MM 6, 191-3).

ἐπισπώμεθα καὶ τὰς ἀράς τῶν ἀγίων τιη' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νιχαίᾳ (p. 192 ll. 14-15).

Notary: Nicetas Karantinos, cleric, nomikos.

HIERON

193. * 1207, July. Sale in favour of the megalodoxotatos, protovestiarios George Eunouchos (MM 6, 151-2).

ἵνα ἔχωμεν ἀρὰν καὶ ἀνάθεμα, καὶ ἡ μερίς ἡμῶν μετὰ τοῦ Ἰούδα (p. 152 ll. 18-19).

Notary: John Komes, cleric, nomikos of Hieron (?)¹¹⁹.

194. 1214, Sept. Donation in favour of the monastery of Theotokos Chionismene (MM 6, 166-7).

119. On the author of this act cf. Saradi, op. cit., n. 969.

ἵνα ἔχῃ ἀράν καὶ ἀνάθεμα ὑπὸ τῆς Ἀγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος (p. 167 ll. 3-4).

Notary: John Komes, cleric, nomikos of Hieron.

195. * 1214, Sept. Donation in favour of Theotokos Chionismene (MM 6, 167-8).

ἵνα ἔχωμεν ἀράν καὶ ἀνάθεμα, καὶ ἡ μερὶς ἡμῶν μετὰ τοῦ Ἰούδα (p. 168 ll. 13-14).

Notary: John Komes, cleric, nomikos.

196. 1214, Sept. Donation in favour of Theotokos Chionismene (MM 6, 168-9).

ἵνα ἔχωμεν ἀράν καὶ ἀνάθεμα, καὶ ἡ μερὶς ἡμῶν μετὰ τοῦ Ἰούδα (p. 169 ll. 3-4).

Notary: John Komes, cleric, nomikos.

197. 1214, Sept. Donation in favour of the monastery of Theotokos Chionismene (MM 6, 169).

ἵνα ἔχωμεν ἀράν καὶ ἀνάθεμα, καὶ ἡ μερὶς ἡμῶν μετὰ τοῦ Ἰούδα (p. 169 ll. 25-26).

Notary: John Komes, cleric, nomikos.

198. * 1214, Sept. Donation in favour of the monastery of Theotokos Chionismene (MM 6, 170-1).

ἵνα ἔχωμεν ἀράν καὶ ἀνάθεμα ἀπὸ τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ ἡ μερὶς ἡμῶν ἔστω μετὰ τοῦ Ἰούδα (p. 170 ll. 17-18).

Notary: John Komes, cleric, nomikos.

199. 1214, Sept. Sale to the monastery of Theotokos Chionismene (MM 6, 173-4).

ἵνα ἔχωμεν ἀράν καὶ ἀνάθεμα ἀπὸ τῆς Ἀγίας Τριάδος (p. 173 ll. 14-15).

Notary: John Komes, cleric, nomikos.

200. 1236, Sept. Sale of a priest and his cousin to the monastery of Theotokos Chionismene (MM 6, 187-8).

νὰ ἐπισπασώμεθα δὲ καὶ τὰς ἀράς τῶν τη' θεοφόρων Πατέρων, καὶ ἡ μερὶς ἡμῶν μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα (p. 188 ll. 5-7).

Notary: Constantine Karantinos, cleric, nomikos.

EPHESOS

201. * 1216, March. Sale of Basil Gabalas and his wife, daughter of the primikerios George Prootas in favour of the monastery of Saint John in Patmos (MM 6, 174-6).

κληρονομοῦμεν καὶ τὰς ἀράς τῶν ἀπάντων ἀγίων (p. 175 l. 28).

Notary: Nicholas Kaloidas, cleric, nomikos.

PHILADELPHIA

202. * 1231, Jan. Donation of a nun in favour of the monastery of Saint George Exokastrites in Smyrna (MM 4, 46-48).

ἐπισπᾶσθαι καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ (p. 47 ll. 22-24).

Scribe: John Konides, cleric of Philadelphia.

203. 1247, Nov. Will of Maximos, founder of the monastery of Theotokos in Koteine (M. Gedeon, *Mikrasiatika Chronika* 2 [1939] 271-291 = Sophronios Eustratiades, *Hellenika* 3 [1930] 317-339).

ὁ τοιοῦτος, ὅποῦτος ἂν καὶ εἴη, οὐ μόνον ἔσεται ἀλλότριος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς ἐπισπάσεται τῶν τριακοσίων ὀκτωκαίδεκα ἀγίων θεοφόρων πατέρων καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ μετὰ τῶν κραζάντων τὸ ἄρον ἄρον σταύρωσον τὸν τοῦ Θεοῦ υἱόν (Gedeon, p. 290 ll. 16-22 = Eustratiades, p. 338 l. 33 - p. 339 l. 1).

Scribe: Michael Paximades, cleric.

UNKNOWN PLACE

204. 12th c. Will of Pepanos, son of the protopapas (MM 6, 149-150).

ἀλλὰ ἐπιτίθημι αὐτῷ καὶ τὴν ἀρὰν τῶν τριακοσίων θεοφόρων πατέρων καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα καὶ μετὰ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον· ἔξει δὲ καὶ ἐμὲ δικαζόμενον μετὰ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος ἐν τῇ δευτέρᾳ Παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (p. 149 ll. 30-34).

Scribe: Basil Arones, anagnostes.

205. Will of the patriarch Arsenios (1255-1260), PG 140, coll. 948-957.

Ἀλλὰ καὶ ὁ βουλευθεὶς μεταγράψαι μου τὴν τελευταίαν βούλησιν, καὶ διὰ λέξεων ἐτέρων τὸν νοῦν τὸν ἐγκείμενον πειραθῇ μεταλλάξαι, ὅστις ἄρα καὶ εἴη, εἴτε ἐκκλησιαστικός, εἴτε ἄρχων, εἴτε τῆς ἄλλης μοίρας ἔστω καὶ οὗτος ὑπὸ τὸ ἀνάθεμα (col. 957 B).

CHANDAX

206. 11th. c. Will of Saint Ioannes Xenos in favour of the monastery of Theotokos in Myriocephalon (N. Tomadakes, 'Ο Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος

καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, *Κρητικά Χρονικά* 2 [1942] 57-61¹²⁰).

πρῶτον μὲν τῶν τῆς ἀκινήσιας δεσμῶν ἄλυτος ἔστω καὶ ἡ μερίς αὐτοῦ καὶ ὁ κλῆρος αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα, ἀγχόνῃ καθυποβαλλόμενος, καὶ ἀναθέματι καὶ τῶν τετρακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων καὶ τῷ αἰωνίῳ πυρὶ ἀποκεκλήρωται (p. 61 ll. 151-155).

207. 11th c. Second will of Saint Ioannes Xenos (Tomadakes, *ibid.*, 65-66).

Πρῶτον μὲν νὰ εἶναι ἀφωρισμένος ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἀκοινώνητος τῶν ἀχράντων Μυστηρίων καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος. Ἡ μερίς καὶ ὁ κλῆρος αὐτοῦ νὰ εἶναι μετὰ τοῦ Προδότου Ἰούδα, καὶ νὰ ἔχῃ τὰ ἀναθέματα καὶ τὰς κατάρας τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ πρώτης Συνόδου καὶ νὰ κληρονομήσῃ τὴν αἰώνιον κόλασιν. Ὅποιοι δὲ πάλιν φυλάξῃ τὴν διαθήκην μου ταύτην ἀπαρασάλευτον καὶ ὅσα ἐπαράγγελια νὰ τηρήσῃ ἀμετάτρεπτα, ὁ Θεὸς ὁ Ἄγιος ὁ ἐπουράνιος, καὶ ἡ Κυρία Θεοτόκος ἡ μεσίτρια παντὸς τοῦ κόσμου νὰ τοῦ συγχωρήσῃ ὅλα του τὰ ἁμαρτήματα· καὶ ἐν ᾧρᾳ τῆς φοβεᾶς κρίσεως συγχωρήσῃ αὐτοῦ τὰ πταίσματα, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ στήσῃ αὐτὸν τῆς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ παραστάσεως καὶ κληρονόμος γένηται τῆς αὐτοῦ βασιλείας (pp. 65-66 ll. 161-174).

208. * 1118, Aug. 25th. Dialysis between Achillios Limenites and the inhabitants of the village Menikos (MM 6, 95-99).

μὴ μόνον τὸ ἐκ Θεοῦ κατάκριμα ἐπισπάσομαι καὶ τὰς ἀράς πάντων τῶν ἀγίων καὶ τὸ ἀνάθεμα (p. 98 ll. 23-24).

Notary: Nicetas Kontores, cleric, nomikos of Chandax.

209. * 1197, June. Donation in favour of the monastery of Saint John Theologos (MM 6, 133-6).

ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρὰν ἔξω πάντων τῶν ἀγίων καὶ τοῦ ἀγίου καὶ ἐπιδόξου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Θεολόγου καὶ τὸ ἀνάθεμα καὶ τὴν ἀρὰν τῶν ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ ἀσκουμένων μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ ὅστις ἀπὸ τοῦ μέρους μου τὰ κατὰ ταύτης τῆς παρούσης μου συμφωνίας καὶ προσενέξεως βουληθῇ ἀνατρέπειν καὶ ὀχλήσιν ὑμῖν τοῖς μοναχοῖς καὶ τῇ μονῇ ὑμῶν προσφέρειν, κἄν τε ἀπ' αὐτῶν τῶν παίδων καὶ κληρονόμων εἴεν ἢ καὶ ἀπὸ τῶν ἀλλοτρίων ἢ ὅς ἂν καὶ εἴη, ταῖς αὐταῖς ἀραῖς ὑποπεσεῖται (p. 135 l. 32 - p. 136 l. 3).

Notary: Andronikos Papandronikopoulos, primikerios of the taboullarioi of Crete.

210. 1417, April, 22nd. The typikon of Nil Damilas (S. Pétridès, Le

120. Earlier edition by H. Delehay, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues* (Brussels 1921), 191-6.

typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Baeonia en Crète [1400], *IRAIK* 15 [1911] 94-111).

ἵνα εὕρῃ ἀντίδικον καὶ ἐχθρόν ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως αὐτὴν τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον τῆς μονῆς τὴν προστάτιν καὶ ἵνα ἔχῃ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου καὶ ἵνα γένηται ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου (p. 109 ll. 26-29).

Notary: George Ntelagronta.

EURIPOS

211. 1093, March 10th. Will of Saint Christodoulos of Patmos (MM 6, 81-85).

ἔστω αὐτῷ ἀνάθεμα ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ παντοκράτορος, ξένος καὶ ἀλλότριος ὑπάρχων τῆς ἀμωμότητος πίστεως τῶν Χριστιανῶν, κληρονομῶν τὴν ἀράν τῶν τῆς ἁγίων θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν ἐμὴν ἀράν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, καὶ μετ' ἐκείνων καταλογισθῇ ἡ μερίς αὐτοῦ, τῶν κραζάντων· «ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν τοῦ Θεοῦ υἱόν» (p. 84 ll. 18-22).

Notary: George Strobелites, cleric, notarios of Euripos.

212. 1093, March 15th. Kodikkellos of Saint Christodoulos of Patmos (MM 6, 85-90).

a. ἀλλὰ καὶ τὴν ἀράν τῶν τῆς ἁγίων πατέρων ἐπισπᾶται καὶ τὴν ἐμὴν τοῦ ἁμαρτωλοῦ (p. 87 ll. 18-19).

b. ἵνα δώσῃ λόγον, μετὰ τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον καὶ τὸν ἡγαπημένον Θεολόγον καὶ μετ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς ἀνταποδόσεως (p. 89 ll. 20-22).

Notary: George Strobелites, cleric, notarios of Euripos.

PATMOS

213. 1091, May. Will of Saint Christodoulos in favour of the monastery of Saint John Theologos in Patmos (MM 6, 59-80).

καὶ δεσμὸν ἐντίθημι καὶ ἀράν ἐφ' ᾧ τηρεῖσθαι τὴν ἐντολὴν μου (p. 67 ll. 31-32).

214. 13th/14th c. Will of Sabas, hegoumenos of the monastery of Saint John Theologos in Patmos (MM 6, 241-6).

δεσμὸν ἀσυγχώρητον καθυποβάλλομαι ἀπὸ τῆς ζωοποιοῦ καὶ ἀδαιρέτου Τριάδος καὶ ἀπὸ τῶν θείων Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἁγίων Πατέρων τοῦ εἶναι κεχωρισμένον καὶ αὐτῆς τῆς εἰσόδου τῆς θείας Ἐκκλησίας τὸν βουλευθέντα ἢ παραθραῦσαι τι τοῦ τυπικοῦ καὶ ἔστω ἡ μερίς αὐτῶν μετὰ τῶν κραζόντων· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ (p. 245 ll. 31-35).

CYPRUS

215. 1177, May. Paphos. Typike diatheke of Neophytos Egkleistos (I. Tsiknopoullos, *Κυπριακά Τυπικά* [Leukosia 1969], 69-122).

a. ...εἰ μὴ καὶ ὁ διδοὺς καὶ ὁ λαμβάνων τῇ ἀρχῇ ὑποβληθῶσι καὶ τῷ ἀφορισμῷ τῷ ἔξω τῆς ἐκκλησίας (83 ll. 12-13).

b. ...καὶ ὃν ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ ἐστηλογράφησα ἀφορισμὸν μὴ ἐπιλαμβάνεσθε... 'Ο δὲ τοιοῦτος ἀφορισμὸς ἐφ' ἐκάστης Κυριακῆς ἀναγιγνώσκεισθαι χρή, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς κατηχήσεως ἐκ παντός, ἵνα παραβήγωνται πρὸς ἀσφάλειαν οἱ ἀδελφοί, συνεργίᾳ Θεοῦ (84 ll. 17-18, 21-23).

c. (regarding his successor) Εἰ δὲ πού τις τῶν χαιρεκάκων καὶ μοχθηρῶν, ἐκ διαβολικῆς ἐνεργείας ὠθούμενος, τοῦτον ἀνιᾶ καὶ προσκρούει, πρὸς τὸ ἀποδρᾶσαι αὐτὸν τῶν ὧδε, ἀντίδικος ἔστω τῷ τοιούτῳ ἔνδικος Θεοῦ μεγάλη ὀργή, καὶ ἐχθρὸν ἄσπονδον ἔξει τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου (87 ll. 29-32).

d. οὐδεὶς τὴν χρήσιν αὐτοῦ (= κηπίου) διακωλύσει ἐν τῇ ἐγκλείστρᾳ, ἵνα μὴ καὶ Θεὸν εὖρη ἐκδικητὴν, ὡς διακωλῆσας πρόνοιαν Θεοῦ (88 ll. 24-26).

The first τυπικὴ διαθήκη of Neophytos was confirmed by the bishops of Paphos Basil Kinnamos and Bakhos. These confirmations were copied in the second will (ante 1214)¹²¹.

Confirmation of the first will of Neophytos by the bishop of Paphos Basil Kinnamos.

e. a. 1190¹²² ...καὶ ἐπισπάσασθαι θέλων τὰς τῶν ἀγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ θεοφόρων πατέρων ἀράς, καὶ τῷ παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι καθυποβληθῆναι ἀφορισμῷ τῆς θείας Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ θείου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ (p. 91 ll. 25-29).

f. later warranty (ante 1214)¹²³. Ἐγὼ δέ, διὰ κεφαλαιῶν τεττάρων καὶ εἴκοσι τὴν τυπικὴν ταύτην καταρτίσας διάταξιν, δίκαιον ᾤκηθην καὶ διὰ τινος ἀφορισμοῦ αὐτὴν ἀσφαλίσει, ὥστε μῆτε προσθεῖναι μῆτε ἀφελέσθαι τι ἐξ αὐτῆς τολμήσειεν τις· ἔγνων γὰρ ἔγωγε ἀληθῶς ὅτι, μετὰ τὴν ἀποβίωσιν τινῶν οἰκητόρων, κατετόλμησάν τινες τῆς μονῆς νοθεῦσαι τινὰ τῶν τυπικῶν διατάξεων καὶ διαγράψαι τὰ δόξαντα αὐτοῖς, ὡς μὴ ἀκούσαντες ὅτι Ἐπικατάρατος πᾶς ὃς μεταίρει ὅρια αἰώνια καὶ ὅτι Μὴ μέταιρε ὅρια ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου. Διὰ τοῦτο ἀγῶ γράφω τὰ πρὸς ἀσφάλειαν οὕτως: Εἴ τις τὴν παροῦσάν μου τυπικὴν διάταξιν ἐπιβουλεύσει πρὸς τὸ ἀφανίσει ἢ προσθεῖναι ἢ ἀφελέσθαι τι τῶν παρ' ἐμοῦ σὺν Θεῷ διατεταγμένων, πρῶτον μὲν ὑπεύθυνος ἔστω τῇ ἄνωθεν προρρηθείσῃ ἀρχῇ, εἶτα καὶ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀγίας Ἐκκλησίας καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων ἀφωρισμένος (p. 92 l. 16 - 93 l. 26).

121. Cf. Tsiknopoullos, 12.

122. Ibid., 13.

123. Ibid., 12.

Notary: Basil, cleric, taboullarios of the bishopric of Paphos.

216. 1210, Aug. Typike diataxis of the hieromonachos Neilos, founder of the monastery of Theotokos Machaira in Cyprus (ed. Tsiknopoullos, *Κυπριακά Τυπικά*, *ibid.*, 3-68).

a. ...ἐνοχος ἔστω τῷ θεῷ σώματι καὶ αἵματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν ἀγνὴν Θεομήτορα ἀντίδικον καὶ πολέμιον ἔξει ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως (16 ll. 14-16).

b. Εἰ γὰρ Κάϊν δι' αὐτό τοῦτο καταδεδίκασται, τὸ μὴ τὰ κρείττω προσαγαγεῖν τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἑαυτῷ τηρῆσαι ταῦτα καὶ ταμειύσασθαι, δέδοικα μὴ καὶ ἡμεῖς τῇ τοιαύτῃ καταδίκη εὐρεθῆμεν ὄντες ὑπεύθυνοι, εἴ γε δὴ μὴ τὰ κρείττω τῷ πάντων δοτῆρι καὶ χορηγῷ προσενέγκωμεν (21 ll. 25-28).

c. ...καὶ ὁ τολμήσων ἐξ αὐτῶν ἀφελέσθαι τὸ οἰονοῦν ὡς ἱερόσυλος λογισθήσεται καὶ σὺν τῷ Ἰουδα ἐν κολάσεσιν αἰώνιαις καταταγῆσεται, πρὸ ἐκείνων δὲ καὶ τῆς ἐκείνου ἀγχόνης κληρονόμος γένοιτο (43 ll. 6-8).

d. ...ἀμέτοχος ἔστω τοῦ θεῖου σώματος καὶ αἵματος (44 l. 10).

e. ...ὑπόδικος ἔσται τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ καὶ τῇ ἀγνῇ Θεομήτορι... (46 ll. 27-28).

f. (addressed to the future hegoumenoi) Διὸ καὶ προσεκτέον αὐτῷ μὴ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος· κἄν γὰρ ἡμεῖς οὐχ ἱκανῶμεν ἰσόρροπον αὐτῷ ἐπιτιθέναι τὸ ἐπιτίμιον τῆς ἀνευλόγου καὶ μὴ δεούσης ἐξόδου καὶ καινοτομίας τῶν τῆς μονῆς πραγμάτων τε καὶ χρημάτων, ἀλλὰ τὴν τοῦ Θεοῦ φρικτὴν οὐκ ἐκφεύγεται κρίσιν, ἣν καὶ ἐπιψηφίζόμενοι, τούτῳ ταῦτα γράφωμεν (57 ll. 10-14).

g. (addressed to the future hegoumenoi) Εἰ δὲ τοσοῦτον ἀπηνῆς ὀφθειῇ καὶ ἀναιδέστατος, ὥς μηδὲ τὸ τοῦ Θεοῦ δεδιέναι κρῖμα ἀλλ' ἀπρεπῶς τὰ τῆς μονῆς ἀναλίσκειν, τότε λοιπὸν ὑπὸ τῶν προκρεϊττόνων τῆς ἀδελφότητος ἀνακρινέσθω (57 ll. 16-18).

h. Ὁ δὲ γε πρὸς ἀθέτησιν τῆς παρούσης Τυπικῆς ἡμῶν διατάξεως χωρῆσαι πειραθησόμενος, πρὸς τὸ μὴ εἰσακούεσθαι αὐτήν, ἀλλότριος ἔστω τῆς τῶν Χριστιανῶν ἐλπίδος, τοῦ ἀχράντου φημι σώματος καὶ αἵματος, ἀνθ' ὧν τὴν ἀπράγμονα ταύτην καὶ καλοθελῇ διάταξιν, καὶ εἰς ὠφέλειαν τῶν ἐμῶν πατέρων καὶ ἀδελφῶν καθεστηκυῖαν, καταστρέψαι καὶ διασεῖσαι βεβούλευται... (61 l. 27-62 l. 4).

i. ...ἔξει τὸ θεῖον ἀντιμαχόμενον ὡς ἱερόσυλος, καὶ τῶν θεῶν μυστηρίων ἔστω ἀμέτοχος (65 ll. 1-2).

TREBIZOND

217. * 1245. Deed of sale of the three brothers Pyroi to their brother-in-law, the priest Nicephoros (Vazelon 49).

καὶ οἷος εὐρεθῇ ἐνοχλῆσαι σοι, τὰς ἀράς ἐχέτω τῶν τη' θεοφόρων πατέρων, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ ἔστω μετὰ τοῦ προδότου Ἰουδα (ll. 29-31).

218. * 1250-60. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 55).

οἷος δὲ ἐνοχλεῖ αὐτὴν ἔνεκεν τοῦ τοιοῦτου τόπου, ἃς ἔχει τὸ ἀνάθεμαν (ll. 7-8).
Scribe: Constantine Mourmou.

219. 1254, July. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 111).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ἃς ἔχη τὸ ἀνάθεμαν καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ τὴν ἀράν (ll. 9-10).

220. 1254-1283. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 72).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος τῇ ἀρχῇ ὑποληφθήσεται τῶν ἀγίων τῇ πατέρων (ll. 5-6).

221. 1256, Jan. Donation of Kosmas, bishop of Satalon in favour of Vazelon (*Vazelon* 53).

οἷος δὲ ἐνοχλεῖ τὴν μονήν, ἃς ἔχει τὸ ἀνάθεμαν (ll. 13-14).

222. 1260, May. Donation of the *douloi* of the basileus Megas Komnenos, Theodoros and Andronikos Polemarches in favour of Vazelon (*Vazelon* 25).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ἐχέτω τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 13-14).

223. 1260. Will in favour of Vazelon (*Vazelon* 79).

a) καὶ οἷος ὀχλεῖ τὴν μονήν ἔνεκα τῶν τοιούτων τοπίων, ἐχέτω τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 26-27).

b) stipulations in favour of other individuals

...καὶ οἷος ἀνατρέπει τὴν διαθήκην μου, ἃς ἔχει τὸ ἀνάθεμα (ll. 36-37).

Scribe: Eustathios Chourtziriotēs, priest.

224. 1260. Donation of the priest Theodore Tzerteues and his family in favour of Vazelon (*Vazelon* 54).

καὶ οἷος ὀχλοῖ, εὖροι τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 9-10).

225. 1261, Oct. 21st. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 38).

καὶ ὁ βουλόμενος ἀνατρέφει αὐτὴν εὖροι τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 29-30).

Scribe: X Neos, anagnostēs.

226. 1262. Deed of warranty in favour of Vazelon (*Vazelon* 14).

καὶ οἷος ἐκ τοῦ μέρους μου φανῇ εἰς ἀνατροπὴν καὶ ἀθέτησιν τῆς ἀσφαλείας μου, ὀφείλει ἔχειν τὸ ἀνάθεμα (ll. 10-12).

Idiocheiron.

227. * 1263, Oct. Deed of sale (*Vazelon* 84).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ὀφείλει κληρονομήσειν τὸ ἀνάθεμα... (ll. 7-8).

228. 1264. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 29).

καὶ ὁ βουλόμενος ἐκσπάσαι αὐτὸ ἐκ τῆς μονῆς ἵνα τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως ἔχέτω (ll. 8-9).

229. 1264. Deed of sale (Vazelon 33).

οἷος δὲ ἐνοχλείη σε περὶ τοῦ τόπου τούτου, ἵνα ἔχῃ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 10-11).

Scribe: Leon Spentabolas, anagnostes.

230. * 1264, May. Deed of sale to the monastery of Vazelon (Vazelon 39).

ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφόρητον ὀργὴν τοῦ Θεοῦ ἐπισπάσεται καὶ τὴν ἀρὰν τῶν τηγ' θεοφόρων πατέρων, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ ἔστω μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα (ll. 60-62).

Scribe: Nicetas Paphlagon, doulos of the basileus Megas Komnenos.

231. 1264, Oct. Donation of a monk in favour of Vazelon (Vazelon 46).

...τις ὀχλῆσαι τὴν μονήν, νὰ κληρονομήσῃ τὸ ἀνάθεμα, ἔχέτω δὲ καὶ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 14-16).

232. * 1265, Dec. Deed of sale (Vazelon 82).

ὁ δὲ βουλόμενος ἔχέτω τὸ ἀνάθεμα... (l. 10).

233. 1269 (?). Will in favour of Vazelon (Vazelon 52).

οἷος δὲ φανῇ εἰς ἀνατροπὴν, οὐ μόνον οὐκ ὀφείλει εἰσακουσθῆναι, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀρὰς ἐπισπάσεται τῶν τηγ' θεοφόρων πατέρων, καὶ νὰ ἔχῃ καὶ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 41-43).

234. 1270. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 116).

καὶ οἷος ἀνατρέφει τὸν λόγον μου, ὅς ἔχῃ τὰς ἀρὰς τῶν τηγ' θεοφόρων πατέρων καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα (ll. 16-18).

235. * 1272, July. Deed of sale (Vazelon 86).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ἔχέτω τὸ ἀνάθεμαν... (14-15).

236. * 1273, Aug. Deed of sale (Vazelon 88).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ὀφείλει κληρονομῆσαι τὸ ἀνάθεμαν... (ll. 8-9).

237. * 1273, Dec. Deed of sale (Vazelon 93).

ὁ δὲ βουλόμενος ἀνατρέφει καὶ διασεῖσαι τὴν παροῦσαν μου πρᾶσιν ἔχέτω τὸ ἀνάθεμαν... (ll. 12-13).

238. 1275, June. Donation of the priest Theodore Taronites in favour of Vazelon (Vazelon 60 ll. 1-27).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος τοῖς θείοις κανόσιν ἀντιτάσσεται τῶν ἱερῶν ἀποστόλων καὶ τῷ τῆς ἱεροσουλίας ἐγκλήματι περιπίπτει, ὧς περιέπεσον Ἀνανίας καὶ ἡ Σάπ-

φειρα (ll. 22-24).

239. 1275, June. Will of the nun Eudoxia, sister of the priest Theodore Taronites, in favour of Vazelon (*Vazelon* 60 ll. 28-51).

...ἐχέτω τὴν μερίδα μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τὴν ἀράν τῶν τυχ' θεοφόρων πατέρων (ll. 40-41).

240. 1275. Deed of sale and donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 76).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ἐχέτω ἀντίμαχον τὸν τίμιον Πρόδρομον (ll. 8-9).

241. * 1284, Jan. Deed of sale (*Vazelon* 87).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ἐχέτω τῶν ἀγίων πατέρων τὴν ἀράν... (ll. 7-8).

242. 1292, Feb. Donation of the priest Nicephoros Kromydes with his wife in favour of Vazelon (*Vazelon* 115).

καὶ ὅστις παρεμποδίζει αὐτὴν τὴν μονήν, νὰ ἔχη τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ νὰ εἶναι μετὰ τῶν σταυρωσάντων τὸν Χριστόν (ll. 57-60).

243. * 13th c. Agreement between two individuals (*Vazelon* 20).

οἶος δὲ φανεῖ εἰς ἀναζήτησιν τοῦ τοιοῦτου τόπου, ἅς ἔχει τὸ ἀνάθεμα (ll. 6-7).

244. 13th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 27).

καὶ ὁ βουλόμενος ἐνοχλῆσαι αὐτὴν ἐχέτω τὰς ἀράς τῶν τυχ' θεοφόρων πατέρων (ll. 14-15).

245. 13th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 28).

ὁ δὲ βουλόμενος ἐκσπάσαι αὐτὸ ἐκ τῆς μονῆς ἐχέτω τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 4-6).

246. 13th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 68).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ἐχέτω τὴν ἀράν τῶν τυχ' θεοφόρων πατέρων (ll. 8-9).

247. 13th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 69).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος ἐχέτω ἀντίμαχον τὸν τίμιον Πρόδρομον (ll. 8-9).

248. 13th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 77).

καὶ οἶος ἐκ τοῦ μέρους ἡμῶν ἕνεκα τοῦ γονικοῦ τούτου ἐνοχλεῖ τὴν μονὴν τοῦ Βαζελου, τὸ ὅπερ ἐδώκαμεν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς ἡμῶν, νὰ ἔχη τὸ ἀνάθεμα (ll. 8-10).

Scribe: Constantine Diploites, priest.

249. 13th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 95).

καὶ οἶος ἀπὸ τὸ γένος μου ἢ ἄλλος τις ἕτερος ξένος σηκώνει τὸ ἀπὸ τὸν Πρόδρομον ποτὲ τῶν καιρῶν, νὰ ἔχη τὸν τίμιον Πρόδρομον διάδικον ἐν ἡμέρᾳ τῆς

κρίσεως, καὶ νὰ ἔχη καὶ τὸ ἀνάθεμαν (ll. 6-8).

250. 13th c. Warranty of Michael Tzerekeres confirming his father's will in favour of Vazelon (Vazelon 102).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος κληρονομεῖτω τὸ ἀνάθεμαν (ll. 12-13).

251. 13th c. Will of the monk Theodoretos Sapouas in favour of Vazelon (Vazelon 107).

ὁ δὲ βουλόμενος ἐνοχλεῖν αὐτὴν ἐχέτω τὰς ἀράς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων καὶ αὐτὸν τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 38-40).

Idiocheiron.

252. 13th c. Will in favour of Vazelon (Vazelon 112).

καὶ εἴ τις βουληθῇ ἀνατρέψαι τὴν παροῦσαν μου διαθήκην, νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων ἡμῶν καὶ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 17-20).

253. 13th c. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 113).

καὶ ὁ βουλόμενος ἐκσπάσαι αὐτὸ ἐκ τῆς μονῆς, ἵνα ἔχη τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 7-8).

254. 13th c. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 114).

καὶ οἷος ἐμποδίζει τὸ παρὸν μνημόσυνόν μου, ἵνα λαμβάνῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ προδότου Ἰούδα, ἐχέτω δὲ καὶ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 7-9).

255. 1300. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 56).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος τῇ ἀρᾷ ὑποκίεσται τῶν ἀγίων τη' θεοφόρων πατέρων (ll. 11-12).

256. * 1300. Trebizond. Will in favour of Vazelon (Vazelon 42).

καὶ οἷος ἐκ τοῦ μέρους μου ὀχλοῖ τὴν ἀγίαν μονὴν περὶ τοῦ τοιοῦτου τόπου, νὰ ἔχη τὴν κατάραν μου καὶ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 6-8).

257. 1301. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 31).

ὁ δὲ τοῦτο βουλόμενος εὖροι τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 10-11).

258. * 1302. Deed of sale to the monastery of Vazelon (Vazelon 41).

καὶ οἷος ὀχλεῖ ποτὲ καιροῦ τὴν μονήν, νὰ ἔχη τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 10-11).

Scribe: George Giafeas.

259. 1302. Donation of the nun Anna Elaphina in favour of Vazelon (Vazelon 65).

...ἐχέτω τὴν ἀρὰν τῶν τη' θεοφόρων πατέρων καὶ τῆς ἐμῆς ἀμαρτωλῆς τὴν ἀγανάκτησιν (ll. 22-23).

260. 1415, May. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 123).

ὁ δὲ βουλόμενος ὀχλῆσαι τὴν μονὴν ἐχέτω τὰς ἀράς τῶν τῇ θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν τοῦ Ἰούδα ἀγανάκτησιν καὶ αὐτὸν τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 20-23).

The document received the confirmation of the *doulos* of the *basileus* Megas Komnenos, *megas kontostaulos* and *kephale* of Palaiomatzouka, Constantine Tzanichites:

Τὸ παρὸν λιγατογράμμα ἐμφανίσθη καὶ εἰς ἡμᾶς, καὶ ὡς τὸ κῦρος ἔχον ὑπεγράφη καὶ παρ' ἡμῶν εἰς περισσοτέραν βεβαίωσιν. Ὅθεν καὶ οὐκ ἔχει τῶν κατὰ καιρὸν κεφαλαιωδῶν καὶ ἐνεργητῶν ἁδειαὶ κανεῖς ὀχλῆσιν ἐπάξαι ἐπὶ τοῦτο, καὶ ὁ βουλόμενος εὖροι τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 31-35).

261. 1310, May 26th. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 35).

οἷος δὲ ὀχλῆσιν ποιῇ δι' αὐτὸν τὸν τόπον, ὀφείλει ἔχειν αὐτὸν [τὸν Πρόδρομον] ἀντίμαχον καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι (ll. 7-9).

262. 1344. Donation of the nun Anysia Papagenakopoulos in favour of Vazelon (*Vazelon* 100).

καὶ οἷος ἀνατρέπει τὸ παρὸν ἀσφαλιστικόν μου γράμμα, εἴτε ἴδιος ἢ καὶ ξένος, νὰ ἔχει τὰς ἀράς τῶν τῇ θεοφόρων πατέρων (ll. 40-42).

263. * 1397, May¹²⁴. Agreement between Theodore Tzimprikas and his brother-in-law Michael Markianos, *douloi* of the *basileus* Megas Komnenos, on the one side, and Michael Kaliepos and his nephew Andronikos Kaliepos on the other (*Vazelon* 125).

καὶ ἵνα ἔχη καὶ τὰς ἀμαρτίας τῶν Τζιμπρικάντων (ll. 19-20).

Scribe: Pelinas, *sebastos*, *doulos* of the *basileus* Megas Komnenos.

264. * 14th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 66).

...ἵνα ἔχη ἀντίμαχον τὸν Πρόδρομον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως... (l. 21).

265. 14th c. Aug. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 122).

καὶ ὁ βουλόμενος ὀχλῆσαι τὴν μονὴν ἔνεκα τῶν τοιούτων λωρίων ἐχέτω αὐτὸν (τὸν Πρόδρομον) ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 11-13).

266. 1431, Sept. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 135).

καὶ ὁ βουλόμενος ἐνοχλῆσαι τὴν μονὴν ἐχέτω τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 9-10).

267. ca. 1432¹²⁵. Agreement of three brothers with Vazelon (*Vazelon* 141).

124. On the date cf. Fr. Dölger, *BZ* 29 (1929-30) 332.

125. Cf. *ibid.*

καὶ οἷος ἀχ τὸ μέρος τις καὶ ἀχ τοὺς κληρονόμους ἅς ἔχοι τὰς ἀράς τῶν τι καὶ ἡ' θεοφόρων πατέρων τὴν κατάραν καὶ τοῦ Ἰούδα τὴν ἀγανάκτησιν (ll. 5-7).
Scribe: Luc, hegoumenos of Vazelon.

268. 1433, June. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 142).
καὶ ὁ τοῦτο βουλόμενος ἀράς κληρονομείτω τῶν τη' θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν τοῦ Ἰούδα ἀγανάκτησιν. Ἐχέτω δὲ καὶ τὸν Πρόδρομον μαχόμενον ἐν τῇ τῆς δίκης φρικτῇ ἡμέρᾳ (ll. 16-19).
Scribe: Makarios, hegoumenos of Vazelon.

269. 1434, Sept. 9th. Donation of the monk Joasaph in favour of Vazelon (Vazelon 2).
καὶ ὁ βουλόμενος ἐνοχλήσειν ἢ διασεισεῖν τοῦτον ἐχέτω τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων (ll. 9-11).

270. 1434, Nov. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 144).
καὶ ὁ βουλόμενος ἐνοχλῆσαι τὴν μονὴν ἔνεκεν τῆς παρουσίας μου ληγατευτικῆς γραφῆς ἐχέτω τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν τῇ τῆς δίκης φρικτῇ ἡμέρᾳ καὶ ἐμῆς τῆς ἀμαρτωλοῦ τὴν ἀγανάκτησιν (ll. 16-19).
Scribe: Makarios, hegoumenos of Vazelon.

271. 1435, July. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 8).
καὶ ὁ βουλόμενος ἐνοχλῆσαι τὴν παροῦσαν μου ψυχικὴν δωρεὰν ἐχέτω τὸν Πρόδρομον μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως καὶ ὥς ὁ Ἰούδας κατακριθήσεται (ll. 12-14).

272. 1435. Donation of a priest in favour of Vazelon (Vazelon 9).
οἷος δὲ ἐκ τοῦ γένους μου θέλει ἀνατρέφαι τὴν παροῦσαν μου δωρεάν, ἐχέτω τὸν Πρόδρομον μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 10-12).

273. 1435. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 10).
οἷος δὲ ἐκ τοῦ μέρους ἡμῶν εἰς ἀναζήτησιν καὶ ὄχλησιν ἔλθοι τῆς παρουσίας ἡμῶν ψυχικῆς δωρεᾶς, εὖροι τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 11-14).

274. 1435. Donation of the monk Nikodemos Kaltzibas in favour of Vazelon (Vazelon 12).
καὶ εἴ τις ἀνατρέπει τὴν θελητικὴν μου γραφήν, ἵνα ἔχη τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 5-6).
Scribe: John Mastoropoulos.

275. 1440, Sept. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 152).
ἅς ἔχει τὰς ἀράς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν ἀγανάκτησιν καὶ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως αὐτοῦ (ll. 12-14).

276. 1440. Donation in favour of Vazelon (Vazelon 153).

καὶ εἴ τις ἀνατρέψει τὴν θελητικὴν μου δωρεάν, ἃς ἔχη τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως (ll. 7-9).

277. 1449. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 175).

καὶ εἴ τις ἐνοχλήσει αὐτόν, ἃς ἔχει τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 6-7).

278. 15th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 147).

καὶ ὅποιος ἀπὲ τὸ μέρος τοῦ ἐνοχλεῖ αὐτό, νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν καὶ τὸν τίμιον Πρόδρομον τὸν Βαζελιώτην ἀντίμαχον (ll. 7-10).

279. 15th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 148).

καὶ ὅποιος ἀπὲ τὸ μέρος μου ἐνοχλήσει, ἐχέτω τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 9-10).

280. 15th c. Donation of the hieromonachos Makarios in favour of Vazelon (*Vazelon* 151).

καὶ ὁ βουλούμενος ἐκσπάσαι αὐτὸ ἐκ τῆς μονῆς, ἵνα τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ὥρᾳ κρίσεως ἐχέτω (ll. 8-10).

281. 15th c. Donation of a monk in favour of Vazelon (*Vazelon* 156).

...ἐχέτω τὰς ἀράς τῶν τι καὶ ὀκτὼ ἀγίων θεοφόρων πατέρων καὶ τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι (ll. 17-21).

282. 15th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 166).

καὶ οἷος ἐνοχλήσει, νὰ ἔχη τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (ll. 6-7).

283. 15th c. Act of a transaction in favour of Vazelon (*Vazelon* 167: only the last few lines of the document are preserved).

καὶ εἴ τις ἐνοχλήσει τὴν μονήν, νὰ ἔχη τὸν τίμιον Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 7-8).

284. 15th c. Donation in favour of Vazelon (*Vazelon* 171).

...οἷος τὸ ἐνοχλήσει, ἃς ἔχη τὰς ἀράς τῶν τιη' ὁ τοιχ... (sic) θεοφόρων πατέρων καὶ τοῦ Ἰουδά τὴν ἀγανάκτησιν καὶ τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον (ll. 13-15).

JERUSALEM

285. 1344, Nov. Will of Gerasimos of the monastery of Saint Euthymios in Jerusalem (A. Papadopoulos-Kerameus, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* B [1894] 255-7).

νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ (p. 257 ll. 8-9).

The following is a list of maledictions in the Byzantine formularies established by notaries in the last centuries of the empire. We have included one which has escaped the attention of scholars who worked on related topics: our no 9 of Eustathios of Thessalonica.

FORMULARIES

1. Typos of a will (G. Ferrari, *Formulari notarili inediti dell'età bizantina, Scritti giuridici*, I [Milan, 1953], p. 345-6: no 10).

οὐ μόνον λήφεται ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ Παντοκράτορος ἀλλὰ καὶ τὰς ἀράς ἐπισπάσεται τῶν τη' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ μετὰ τοῦ δολίου ἐκείνου καὶ ἀχαρίστου Ἰουδα γενήσεται τὸ μέρος αὐτοῦ καὶ τῶν κραξάντων ἄρον, ἄρον σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ (p. 346 ll. 21-25).

2. Cyprus. Typos of a will (G. Ferrari dalle Spade, *Due formule notarili cipriote inedite del Cod. Vaticano Pal. gr. 367, Studi in onore di Biagio Brugi* [Palermo, 1910], p. 429-443 = *Scritti giuridici*, I, p. 325-335; text: p. 326-7).

τὸ ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ παντοκράτορος λάβη κατάκριμα, κληρονομήση δὲ καὶ τὰς ἀράς τῶν τη' ἁγίων θεοφόρων Πατέρων καὶ τὸ ἀνάθεμα (p. 327 ll. 14-16).

3. 1273/4. Cyprus. Typos of a will (Ferrari, *ibid.*; text: 327-330)¹²⁶.
τὰς ἀράς ἔξει πάντων τῶν ἁγίων καὶ τὸ ἀνάθεμα καὶ τῷ τῆς ἀκοινωνησίας δεσμῷ ὑποκείσεται (p. 329 ll. 45-47).

4. * 12th c. Typos of a donation (C. Sathas, *Τύπος τέχνης τῆς τῶν γραμματέων, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* 6, p. 611, no 2).
οὐ μόνον τὰς ἀράς τῶν τη' ἁγίων πατέρων ἵνα ἐπισπασώμεθα (p. 611 ll. 8-9).

5. * 12th c. Typos of a donation (Sathas, *ibid.*, p. 619-620, no 11).
οὐ μόνον τὰς ἀράς τῶν τη' ἁγίων θεοφόρων πατέρων ἵνα κληρονομῶμεν καὶ μετὰ τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ ταττώμεθα ὡς ἀρνηταὶ τῶν ἰδιοχειρῶν ἡμῶν (p. 620 ll. 9-11).

6. * 12th c. Typos of a document of adoption (Sathas, *ibid.*, p. 628-630, no 18).
κατακριθισόμεθα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ μετὰ τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ ταχθισόμεθα ὡς ἀρνηταὶ τῶν ἰδιοχειρῶν ἡμῶν, κληρονομήσομεν δὲ καὶ τὰς ἀράς τῶν τη' ἁγίων θεοφόρων πατέρων ἡμῶν καὶ τὴν τοῦ προδότου Ἰουδα μερίδα (p. 630 ll. 7-10).

126. These two wills were edited by Sp. Lampros, *NE* 15 (1921) 20-21 (no 8), 21-23 (no 9).

7. Cyprus. Typos of a document of adoption (Sp. Lampros, Κυπριακά και ἄλλα ἔγγραφα ἐκ τοῦ παλατινοῦ κώδικος 367 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, *NE* 15 [1921] 152-3: no 48).

μη πρόσωπον ἴδῃ ἰλεων Θεοῦ, ἀλλ' ἔξῃ τὰς ἀράς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τὸ ἀνάθεμα (p. 153 ll. 17-18).

8. * Cyprus. Typos of emancipation (Lampros, *ibid.*, p. 337-8: no 59).

μη ἴδῃ ἰλεων πρόσωπον Θεοῦ, ἀλλ' ἔξει τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων καὶ τὸ ἀνάθεμα (p. 338 ll. 2-3).

9. Typos of emancipation by Eustathios of Thessalonica (ed. Th. L. F. Tafel, *Eustathii metropolitae thessalonicensis opuscula* [Frankfurt 1832], p. 334 no 26).

καὶ τῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ ἀρχῇ καθυποβληθήσεται ὡς ἀντιβαίνειν ἐθέλων δικαιοτάτῳ καὶ θεοφιλεῖ οὕτω θελήματι (ll. 68-70).

The maledictions of the Byzantine acts of private transactions fall into the following groups:

I. The curse of God, of Christ, of the Theotokos, of the Holy Trinity, of the Angels.

a. The curse of God has a greater variety of formulations than the others of the same group: καταραθεῖν... ἀπὸ Θεοῦ ...ἐπικατάρατος οὗτος παρὰ Θεῷ¹²⁷... (no 2), κατηραμένος ὑπάρχει ἀπὸ Θεοῦ (no 23), τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ... ἀράν (no 83)¹²⁸, τὸ ἀνάθεμα (no 146), τὸ τοῦ Θεοῦ κατάκριμα ἐπισπᾶται (no 4, 27, 33, 180, 208), κατάκρισιν (no 76, 80), τὸ κρίμα (no 5), τὴν ὀργήν (no 116, 140, 145, 230)¹²⁹, τὴν καταδίκην (no 9), τὴν ἀγανάκτησιν (no 133, 108), πειραθήσεται μεγάλης ἀγανακτήσεως καὶ παιδείας ἀπὸ τοῦ Θεοῦ (no 102), βάρος (no 46, 49, 50, 52, 116, 117, 119), εὔροι Θεὸν μαχόμενον (no 14, 155). This clause appears popular in northern Greece and it is rarely found in Asia Minor.

b. The curse of Jesus Christ appears only in three of our documents from northern Greece: no 8, 93 (τὰς ἀράς, τὴν ἀράν) τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, and no 45 (τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ἀλλοτρίωσιν).

c. The curse of the Theotokos is equally found in six documents

127. This form is known from sources of the early Byzantine centuries: Ntantes, *op. cit.*, 75, 107. Ἐπικατάρατος: *Gen.* 3, 14; 3, 17; *Gal.* 3, 10.

128. Ntantes, *op. cit.*, 107.

129. This curse of pagan and Jewish origin became the subject of theological discussion by the Fathers of the early Church: Theophilos of Antioch, PG 6, col. 1029A; Origen, PG 11, col. 1141A. Cf. also Speyer, *op. cit.*, col. 1243-4. This curse appears very frequently in the funerary inscriptions of the first Byzantine centuries. Ntantes, *op. cit.*, 112-4.

from northern Greece: *να ἔχη*, etc. *τὴν ἀράν τῆς Παναγίας* (no 8, 13, 83), *τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ἀλλοτριώσιν* (no 45), and *τὴν ὀργὴν καὶ τὸ ἀνάθεμα* (no 95).

d. **The curse of the Holy Trinity.** This curse appears in one document from Athos: *ἔχέτω τὴν ὀργὴν καὶ τὸ ἀνάθεμα τῆς ἁγίας καὶ ζωοποιου Τριάδος* (no 95) and in three documents of the notary John Komes from Hieron in Asia Minor: *ἵνα ἔχη ἀράν καὶ ἀνάθεμα ὑπὸ τῆς ἁγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος* (no 194, 198, 199).

e. **The curse of the Angels.** In two documents this curse refers to the incorporeal or celestial powers fighting against those who would infringe the transaction (*τάς οὐρανίους καὶ ἀσωμάτους δυνάμεις πολεμούσας αὐτῷ*: no 14; *τάς οὐρανίους δυνάμεις ἐκπολεμίους*: no 155), while in one document the formulation of this curse is more direct: *τὴν τῶν θείων ἀρχαγγέλων ἀγανάκτησιν* (no 52).

II. The curse of the Saints.

a. **The curse of the Apostles** is found in one document from Athos: *τὴν ἀράν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων* (no 89).

b. **The curse of unspecified Saints.** This curse in various formulations such as the *κατάκριμα* (no 4), the *ἀράς* (no 54, 120) *ἐπισπᾶται*, or *κατηραμένος ὑπάρχει ἀπὸ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ* (no 23), is used only in some documents from northern Greece. In one document from Smyrna there is reference to the curse of saints incorporated in an earlier will (no 166). Another form is that found in the no 130 from Serres and in the no 123 from Athos: the curse of those who had been loved by God or Christ (*τῶν ἀπ' αἰῶνος τῷ Θεῷ or Χριστῷ εὐαρεστησάντων*). In this formulation of the curse might be implied not only saints, but also in a general way Christians.

c. **The curse of the Hagioi Pantes** is one of the most popular curses in the Byzantine notarial acts. The majority of the documents incorporating this curse come from Macedonia. The wording of the clause is simple: *ἵνα ἔχη, ὑπόδικος εἴη, ὑπεύθυνος, ἐπισπᾶται, ὑποβληθῶμεν*, etc., *τάς ἀράς τῶν ἁγίων Πάντων*, or *τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων*, or *τῶν ἀπ' αἰῶνος Θεῷ εὐαρεστησάντων ἁγίων* (no 30, 101, 105), *τὴν κατάκρισιν* (no 76, 88), *τὴν κατάραν* (no 95), *τὴν ἀγανάκτησιν* (no 108).

d. **The curse of specific Saints.** In six documents we encounter the curse (*τὴν ἀράν*: no 113, 121, 140, 144; or *ἀγανάκτησιν*: no 185; or *εὐρημαχόμενον τόν...*: no 14) of specific saints, Saint Panteleemon (no 14), of the Hagioi Tessarakonta (no 113, 121), of Saint John the Baptist (no 140), of Saint George (no 144), of Saint Marina (no 185). The selection of these saints was not at random: to all these saints were dedicated the

monasteries which proceeded to the above transactions. Thus the curse was an appeal to the saints honoured by and protecting these monasteries to punish those who would not respect the transactions involving these monasteries.

e. **The curse of the Holy Fathers.** This curse, very close to our no III a, may be an abbreviated form of the latter. Its formulation is simple: *ὑπεύθυνος, ἐπισπώμενος, καθυποβληθῆναι, ἐχέτω, τὰς ἀράς τῶν ἁγίων πατέρων* or *τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων* (no 96, 129, 152). Our no 155 is an exception both in its wording (aphorism) and in that it refers to the three Fathers of the Orthodox Church: *ἔστω δὲ καὶ ἀφωρισμένος... παρὰ τῶν μεγάλων ἀρχιερέων Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. It is not clear, however, whether this clause was included in the original act or it was part of the metropolitan's confirmation.

III. The curse of the Ecumenical Councils.

a. **The curse of the 318 Fathers of the Council of Nicaea**¹³⁰. Although this curse is not attested very often in the first Byzantine centuries¹³¹, later it became a very popular one. It was very common in all sorts of documents, such as those of ecclesiastics, especially of the bishops or the *protoi*, or of the emperors, in the *notitiae* of manuscripts, etc. It also appears to have been the most popular curse in the notaries' acts. It is found in over one hundred and twenty documents coming from all the areas of the Byzantine empire. The formulation of the curse is the following: *κληρονομήσει, εὐθύνεσθαι, ἔχῃ, κατέχῃ, ἐχέτω, ἐπισπᾶται, ἐπισπώμενος, κερδανεῖ, ἐπαφίημι, ἐπιτίθημι τὰς ἀράς, τῇ ἀρᾷ ὑποληφθήσεται, ὑποκείσεται, ἔνοχος ἔσται*, etc., the *ἀράν* or *ἀράς τῶν 318 ἁγίων* and/or *θεοφόρων πατέρων*. In fourty two of our documents it is specified *τῶν ἐν Νικαίᾳ*. This form is particularly frequent in the area of Smyrna and Trebizond. The no 151 presents a variant: *ἵνα ἐπισπᾶται ὁ τοιοῦτος ἐν τῷ τραχήλῳ αὐτοῦ τὰς ἀράς τῶν...*, while the *ἀρά* in the no 99, 206 and 207 is formulated as an aphorism and anathema¹³².

b. **The curse of the seven Ecumenical Councils** appears in two documents. The no 155 from Meteora: *ἔστω δὲ καὶ ἀφωρισμένος παρὰ τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν ἐπτὰ συνόδων*; while the no 134 from Serres

130. Cf. A. Ferrua, *Antichità cristiane. Gli anatemi dei padri di Nicea*, *Civiltà Cattolica* 4 (1957) 378-387.

131. It is attested only in one funeral inscription from the early Byzantine centuries from the West: Ntantes, op. cit., 140-2.

132. The anathema of the 318 Fathers of Nicaea is found in earlier sources: *ibid.*, 141.

presents a more developed form: *ἐπισπάσεται μὲν τὰς ἀράς τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων τῶν ἐπὶ καὶ τῶν κατὰ διαφόρους αἰτίας καὶ χρόνους τοπικῶς συναθροισθεισῶν.*

c. **The curse of Arios.** The fate of Arios as a heretic was believed to have been the eternal condemnation and punishment. This curse together with that of Judas and the Judeans is found only in the will of the nun Nymphodora: *καὶ ἐχέτω μέρος μετὰ τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Ἀρείου* (in the text: *Ἀρεία*) *καὶ μετ' ἐκείνων οἵτινες ἔλεγον ἄρον...* (no 111).

IV. The curse of the Holy Men.

a. **The curse of the holy men** is found in the third will of Chariton: *ἀραῖς καθυποβαλλόμενος ἁγίων ἀνδρῶν* (no 108).

b. **The curse of the Orthodox Christians** appears in the no 140d from Beroia (*ἔστω ὑπὸ τὴν τῶν ὀρθοδόξων πάντων ἀράν*). A variant of this form is: *ἀράν καὶ ἡμῶν τῶν ταπεινῶν ἱερέων καὶ τοῦ χριστωνύμου λαοῦ* (no 158).

c. **The curse of the patriarch** appears in only one document (no 149), a donation of a monastery by the bishop Michael Panaretos (*τὰς ἀράς ἐπισπάσασθαι... καὶ τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου*). Since the transaction was a donation of a monastery, the curse referring to the spiritual authority of the patriarch is perfectly justified.

d. **The curse of monks** is incorporated only in four documents of transactions involving monastic institutions: no 72 (*ἐχέτω τὴν κατάραν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν τῶν ἀπ' αἰῶνος τῷ Κυρίῳ εὐαρεστησάντων*), 108 (*ἀραῖς καθυποβαλλόμενος ἁγίων ἀνδρῶν*), 126 (*τὰς ἀράς... καὶ πάντων τῶν ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τῷ Ἀθωνί ἁγίων ἀνδρῶν*), 209 (*τὸ ἀνάθεμα καὶ τὴν ἀράν τῶν ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ ἀσκουμένων μοναχῶν*). Only the last document was drawn up by a notary, Andronikos Papandronikopoulos from Crete.

V. Curses inspired from the Old Testament.

a. **The curse of the leprosy of Gehazi** (*τοῦ Γιεζῆ τὴν λέπραν*)¹³³. This curse is attested in only four documents: no 2, 44, 158, 184 from various areas of the empire. The last act presents a variant: *τοῦ Γιεζῆ τὴν λέπραν περιβαλῆται ὡς ἱμάτιον*.

b. **The fear of Cain**¹³⁴ is incorporated in the *διάταξις* of Michael

133. Leprosy being a devastating disease in the Ancient World became a curse early on: Gregory Theologos, PG 35, col. 868; Koukoules, op. cit., 343. This curse is incorporated in the oath of the Judeans: Zepos, *Jus Graecoromanum* 1, 375 (Novel of Manuel Komnenos). For the West cf. H. Leclercq, Giezi, *DACL* 6, 1, coll. 1244-5.

134. *Gen.* 4, 8: and now you are cursed from the ground, which has opened its mouth to

Attaleiates (no 2a): *καὶ δοίῃ αὐτῷ Κύριος ὁ Θεὸς τὸν τρόμον τοῦ Κάϊν*; and in that of Neilos of the monastery of Machaira (no 216 b): *Εἰ γὰρ Κάϊν δι' αὐτὸ τοῦτο καταδεδίκαται, τὸ μὴ τὰ κρείττω προσαγαγεῖν τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἐαυτῷ τηρῆσαι ταῦτα καὶ ταμιεύσασθαι, δέδοικα μὴ καὶ ἡμεῖς τῇ τοιαύτῃ καταδίκῃ εὐρεθείμην ὄντες ὑπεύθυνοι, εἴ γε δὴ μὴ τὰ κρείττω τῷ πάντων δοτῇρι καὶ χορηγῷ προσενέγκωμεν.*

VI. The curse of Judas¹³⁵. This curse was very popular. It is included in 75 of the documents of our list. In the no 2 it is mentioned twice. A rather regional pattern emerges in the use of the Judas curse: it appears it was not frequent in Thessalonica in the 13th and 14th c., and it was not very popular among the monks of mount Athos. The formulation of the clause shows great variations according to personal preferences of style and regional tradition. In most of our documents we find the form: *ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα*, a form known from earlier centuries¹³⁶, with an adjective qualifying him as traitor (*προδότης*), treacherous (*δόλιος*), thankless (*ἀχάριστος*), wretched (*ἄθλιος*). In other documents the formulation of the clause is: *τῇ μερίδι τοῦ Ἰούδα συγκατατάσσεται* (no 4, 23)¹³⁷, *συγκαταριθμηθέντες* (no 41), *συγκαταλεγόμενος* (no 45), *συναρίθμιος μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα λογισθήσεται* (no 134, 160, 162), or simply *μετὰ τοῦ Ἰούδα*¹³⁸ *λογισθήσεται* (no 2d, 137, 138), *μέτοχος* (no 24), *τῷ προδότῃ Ἰούδα ἰσομερισθήσονται* (no 166), *ἐχέτω μέρος μετὰ τοῦ Ἰούδα* (no 111). In the no 60 we have a rare formulation of the curse: *σὺν τῷ Ἰούδα ταχθείη τῷ υἱῷ τῆς ἀπωλείας*.

Other variants of the Judas curse are the following:

— the no 188 stands close to the next curse (VII): *ἡ μερίς ἡμῶν ταχθείη μετὰ τοῦ ἀχαρίστου καὶ προδότου Ἰούδα τοῦ εἰπόντος «ἄρον, σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ».*

— the curse of the punishment awaiting Judas: *ὅσα τὸν προδότην*

receive your brother's blood...

135. The curse of Judas probably has been established from the commentaries of the Christian writers on the story of the horrible end of Judas: Martin, op. cit., 439; Leclercq, *Judas Iscariote*, *DACL* 8, 1, coll. 259-264; for the use of this curse in funeral inscriptions in the West: coll. 272-7. It is also found in funeral inscriptions of the early Byzantine period: Ntantes, op. cit., 135-8. For the later centuries cf. Koukoules, op. cit., 332; cf. also the references in Ntantes, 135, n. 338. In the subscriptions of codices: *Evangelatou-Notara*, «*Σημειώματα*», op. cit., no 185, 471, 505; idem, *Συλλογή*, op. cit., no 324, 325, 478, 590. References to the curse of Judas in Byzantine sources of the early and later centuries: D. Feissel, *Notes d'épigraphie chrétienne* (II), *BCH* 101 (1977) 224-8.

136. Ntantes, op. cit., 136-7.

137. Ibid., 137.

138. Ibid.

Ἰούδαν ἀναμένει τὰ κολαστήρια (no 9); or κολασθείη μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα (no 17);

— the exclusion from the Christians as Judas fell out of the group of the twelve Apostles: τῆς τῶν Χριστιανῶν μερίδος ἐκπέσῃ ὡς ὁ Ἰούδας τῆς δωδεκάδος (no 178);

— the hanging of Judas: τὴν τοῦ Ἰούδα ἀγχόνην ἀποκληρώσασθαι (no 2a, 148, 158), καὶ ὁ κληρὸς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα, ἀγχόνῃ καθυποβαλλόμενος (no 206); particularly developed is this clause in the *typike diatheke* of Neilos of the monastery of Machaira: καὶ σὺν τῷ Ἰούδᾳ ἐν κολάσεσιν αἰωνίαις καταταγήσεται, πρὸ ἐκείνων δὲ καὶ τῆς ἐκείνου ἀγχόνης κληρονόμος γένοιτο (no 216 c)¹³⁹;

— the decision of Judas: ἵνα λαμβάνῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ προδότου Ἰούδα (no 254);

— the wrath of Judas: τὴν τοῦ Ἰούδα ἀγανάκτησιν (no 260, 267, 268, 284);

— the condemnation of Judas: ὡς ὁ Ἰούδας κατακριθήσεται (no 271)¹⁴⁰. The last three variants are found only in documents of Trebizond. We may also observe that the curse of Judas' hanging (τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα) is not used in Thessalonica, Athos and in Asia Minor. Thus greater flexibility in the formulation of the curse is observed in documents from the periphery of the empire.

VII. The curse of the Judeans referring to the Judeans who, when asked by Pilatus, willingly accepted the responsibility for the crucifixion of Jesus Christ¹⁴¹, is attested already in the earlier Byzantine period¹⁴². This curse is incorporated in twenty four documents of our list. Its formulation is the following:

— ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τῶν εἰπόντων (or κεκραγόντων, λεγόντων, κραζάντων, etc.) τὸ «ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτόν» (no 2a, 68, 160, 162, 167, 168, 203, 211, 214)¹⁴³;

— ἡ μερίς αὐτοῦ μετὰ τῶν σταυρωσάντων αὐτόν (no 2a, 14, 69, 204);

— κολασθείη μετὰ τῶν σταυρωτῶν (or σταυρωσάντων) τοῦ δεσπότου Χριστοῦ (no 17, 174, 242);

139. The earliest Christian document in which the curse of Judas' hanging is found is the will of Ephraim from Syria: Leclercq, *op. cit.*, 272. Cf. also *supra*, 447.

140. Variants of this form in earlier centuries: Ntantes, *op. cit.*, 136.

141. Math. 27, 25; Ioan. 19, 15.

142. Ntantes, *op. cit.*, 138-9. For the subscriptions of codices of the later Byzantine centuries cf. Notara, *Σημειώματα*, *op. cit.*, no 185, 420; *idem*, *Συλλογή*, *op. cit.*, no 478, 590.

143. This formulation of the curse has been established in the early centuries: Ntantes, *op. cit.*, 139.

— τῇ μερίδι τῶν εἰπόντων τὸ ἄρον, ἄρον σταύρωσον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ (no 4, 6b, 45, 89, 167);

— ἐχέτω μέρος μετ' ἐκείνων οἵτινες ἔλεγον, «ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτόν, τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμῶν καὶ ἐπὶ τῶν τέκνων ἡμῶν» (no 111);

— καὶ ὁ κληρὸς αὐτοῦ μετὰ τῶν εἰρηκότων· ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτόν τὸν κύριον τῆς δόξης (no 151). Eustathios of Thessalonica offers an allegorical interpretation of the repetition of the ἄρον in this curse¹⁴⁴.

VIII. The curse of Ananias and Sappheira. Ananias and Sappheira are conspicuous examples of dishonesty miraculously detected and promptly punished. The story (Acts 5, 1-11) referring to the punishment of the couple for defrauding the church in their donation by concealing the actual amount they had received from the alienation of their field, was relevant only to acts of donations in favour of ecclesiastical institutions. It is found only in six documents in our list, all donations to monasteries.

— ἵνα ὑποπέσοι τῷ τοῦ Ἀνανίου καὶ τῆς Σαπφείρας ἐπιτιμίῳ (no 15);

— ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ Ἀνανίου καὶ τῆς Σαπφείρας... (no 47);

— τῷ τῆς ἱεροσυλίας ἐγκλήματι περιπίπτει, ᾧ περιέπεσον Ἀνανίας καὶ ἡ Σάπφειρα (no 238);

— μήπως κατακριθῶμεν ἱερόσυλοι ὡς ὁ Ἀνανίας καὶ ἡ Σάπφειρα (no 169, 171, 172). This last variant of the clause is found in three documents of Nicholas Philokynegites, notary of Smyrna and Mantaia, who is incorporating it only in documents of donations¹⁴⁵.

IX. The curse of the day of the Last Judgement.

a. This curse presents the most interesting variations both in the wording and in the imagery of the day of the Last Judgement:

— ἵνα ποιῶσι... λόγον πρὸς με ἐν τῇ φοβερᾷ ἐκείνῃ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως¹⁴⁶, ὅταν γυμνοὶ καὶ τετραχληλισμένοι ἅπαντες παραστῆσαι ὀφείλωμεν εἰς τὸ φοβερόν ἐκεῖνο καὶ ἀδέκαστον δικαστήριον οἱ τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ λόγον ἀπο-

144. Ed. Tafel, op. cit., p. 162: Ἐνθα σκοπητέον τὸ δίπλασμα τοῦ ἄρον, ἄρον, δι' οὗ τῷ πονηρῷ δεσπότη καὶ δανειστῇ δαίμονι ὁ πονηρὸς λαὸς ἐκείνος τὸ ἐκδανεισθὲν κίβδηλον ἐπηύξησε τάλαντον. Ὁ μὲν γὰρ καθάπαξ ἐκείνους ὑπέβαλεν ἀξιοθῆναι τὴν Κυριακὴν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἄρσιν· οἱ δὲ μὴ καταχῶσαντες τὸ δάνειον, μὴ καὶ ὀκνηροὶ νομισθῶσι, τῷ ἐκδανείσαντι ἐπολλαπλασίασαν, οὐκ εἰσάπαξ εἰπόντες ἄρον, ἀλλὰ περισσῶς κράξαντες ἄρον, ἄρον, καὶ οὕτω πιστοὶ φανέντες οἰκέται πονηροτάτῳ δούλῳ, ἐκ τοῦ κοινοῦ δεσπότη ἀποστατήσαντι, καὶ δι' αὐτὸ θερμότεροι ἐκείνου ἀπεχθάντες πρὸς τὸ κακόν.

145. For this curse in Latin texts cf. H. Leclercq, Ananie et Saphire, DACL 1, 2, coll. 1896-7.

146. This curse has its origin in Rom. 14, 12 (ἕκαστος ἡμῶν περὶ ἑαυτοῦ λόγον δώσει τῷ Θεῷ); Math. 12, 36 (ἀποδώσουσι περὶ αὐτοῦ λόγον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως). It is also attested in the early Christian funerary inscriptions in a variety of forms: Ntantes, op. cit., 122-6.

δῶσαντες ὧν ἐνταῦθα πεπλημμελήκαμεν (no 6, 109);

— σὺν δίκῃ Θεοῦ (no 9); καὶ νὰ κρίνεται μήτε μὲν εἰς τὸν αἰῶνα ἐκείνῳ (no 44); ἐχέτω τὴν κατάκρισιν ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ Παντοκράτορος (no 88); ἀλλὰ καὶ τῷ μέλλοντι ἐκείνῳ [δικαστηρίῳ] καὶ ἀπαρалоγίστῳ ὑπόδικον ἑαυτὸν καταστήσει (no 105); νὰ δώσῃ λόγον εἰς τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως κατέμπροσθεν τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ and νὰ κάμῃ καὶ ὁ Θεὸς μὲ αὐτοὺς εἰς τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως (no 156);

— μὴ τύχοι ἐλέους ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς τοῦ Θεοῦ κρίσεως (no 28);

— οὐκ ἐκφυγεῖν... κατάκριμα ἀπὸ Θεοῦ, καὶ ἀπολογία ἐν ἡμέρᾳ δικαιοδοσίας πρὸς τὰ δίκαια κρίνοντα (no 33);

— τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ στάσεως ἀμοιρήσασιν (no 34); τῆς μερίδος τῶν σωζομένων ἐκπέση (no 108);

— ἀλλοτριωθεὶς δόξης τῆς τοῦ Θεοῦ (no 36, 37, 38); ἐκπεσεῖν μὲν τῆς τοῦ Θεοῦ μελλούσης δόξης τε καὶ λαμπρότητος (no 51); στερηθεῖ δὲ τῆς αἰωνίας δόξης τοῦ παντοδυνάμου καὶ δημιουργοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ (no 134);

— τῆς τῶν σωζομένων ἀποπεπτωκότες μερίδος (no 41);

— κὰν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀγανάκτησιν ἐπισπάσεται τῆς θείας δόξης γενόμενος ἔκπτωτος (no 55);

— καὶ εἰς ἑαυτὸν ἐπισπᾶται τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ ὀργὴν καὶ ἀγανάκτησιν (no 56); εὖρῃ Θεὸν κατήγορον τὸ αὐτοῦ ἔργον... ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως (no 157);

— καὶ πρῶτα μὲν τὸ φῶς τῆς τρισηλίου θεότητος οὐ μὴ θεάσῃται, ὅτε παραστησόμεθα τῷ ἀδεκάστῳ κριτῇ (no 178).

b. The curse of having opposed Christ, the Theotokos or a Saint in the day of the Last Judgement presents interesting variants particularly in the imagery of the eternal punishment. The saints evoked to execute the punishment of those who would not comply with the agreements, were the saints honored by the monasteries involved in those transactions. In a few cases this is explicit: *ἵνα ἔχοι τὴν ὑπεραγίαν Δέσποιναν Θεοτόκον, ἧς ἔστι κτῆμα τὸ διαληφθὲν Γαλιχόν, ἀντίδικον καὶ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι...* (no 11). In another passage of the same text, the donor Tzamlakon donates his estate to the Mother of God (*ἀνατίθῃμι καὶ αὐτὸς τῇ Μητρὶ τοῦ Θεοῦ μου καὶ ἀποχαρίζομαι τοῦτο πρὸς τὴν αὐτῆς... μονήν... Βατοπεδίου*)¹⁴⁷. In the *typike diatheke* of Neilos Damilas the Theotokos is called to avenge non compliance with his regulations, because she was the protector of the monastery: *ἵνα εὖρῃ ἀντίδικον καὶ ἐχθρόν ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως αὐτὴν τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον τῆς μονῆς τὴν προστάτιν* (no 210). This curse reveals the personal element of the curse more than the others mentioned so far, since it stresses the personal relation of the

147. Theocharides, Tzamlakones, 139 ll. 7-8.

donors with a particular saint who was called as a guarantor: *εὕρη δὲ καὶ τὴν Θεοτόκον μου ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἀντίδικον* (no 12, 98, 167); *καὶ ἀντίμαχον εὖροι σὺν ταῖς ἄνω δυνάμεσι καὶ τὸν αὐθέντην μου τὸν τίμιον καὶ ὑπέρτατον πάντων τῶν προφητῶν* (no 140b)¹⁴⁸. A donation of the hegoumenos of the monastery of the Theotokos in favour of the couple Maliasenoi is unique in our sources, for the donor calls upon the Theotokos to execute his wish, to whose the icon he had sworn an oath: *ἵνα ἔχῃ ἀντίδικον καὶ τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, εἰς ἣν ἐπωμοσάμην καὶ ἀφεῖλον τὸν κόνδυλον τῆς προταγῆς μου ἐκ τῆς ἀχράντου αὐτῆς μορφῆς, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως* (no 150).

The formulation of the curse is fairly simple: the party that proceeds into the transaction is asking Christ, the Theotokos or a saint to become the opponent of whoever would not respect the terms of his deed: *νὰ ἔχῃ ἀντίδικον* (no 11), or *διάδικον* (no 62), *ὑπόδικον* (no 216 e), while in the documents of the monastery of Vazelon the form of the curse is *τὸν Πρόδρομον ἀντίμαχον* (or *μαχόμενον*: no 268, 272) *ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως*. A somewhat different type is found in our no 133: *ἐπανασταίῃ δὲ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ θεῖος πατὴρ Ἀθανάσιος* [of Lavra, in favour of which the agreement was made] *ἐγχλῃσιν ποιούμενος καθ' ἡμῶν ἔμπροσθεν τοῦ φοβεροῦ κριτηρίου*. An equally vivid image of the Last Judgement and the eternal punishment is found in the no 100: *ἔξει δὲ καὶ τὸν τίμιον Προφήτην καὶ Πρόδρομον καὶ βαπτιστὴν Ἰωάννην* [honoured by the monastery proceeding to the transaction] *ἐν τῷ φοβερῷ δικαστηρίῳ τοῦ δικαιοκρίτου Χριστοῦ καταδικάζοντα αὐτὸν εἰς τὴν αἰώνιον κόλασιν, ὡς ἔργον ποιησαμένου ἐκτὸς χριστιανικῆς καταστάσεως*. Unique is also the formulation of the curse in the no 163: *καὶ εὐρῷ καὶ τὴν μητέρα τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἀντίδικον εἰς τὴν ψυχὴν μου ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως*, while in the *kodikellos* of Christodoulos of Patmos (no 212) we find a different clause: *ἵνα δώσῃ λόγον μετὰ τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον καὶ τὸν ἡγαπημένον Θεολόγον... ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς ἀναταποδόσεως*. The *typike diatheke* of Neophytos Egkleistos presents also a unique formulation of this curse: *ἀντίδικος ἔστω τῷ τοιούτῳ ἔνδικος Θεοῦ μεγάλη ὀργή, καὶ ἐχθρὸν ἄσπονδον ἔξει τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου and ...ἵνα μὴ καὶ Θεὸν εὕρῃ ἐκδικητὴν* (no 215 c, d). The clause of the *typike diatheke* of Neilos of the monastery Machaira quotes the *Cor. A*, 11, 27: *ὁ τοῦτο τολμήσας ἔνοχος ἔστω τῷ θεῷ σώματι καὶ αἵματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν ἀγνὴν Θεομήτορα ἀντίδικον καὶ πολέμιον ἔξει ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως* (no 216 a). Another section (f) of the same text stipulates the

148. A similar form is found in the notices of codices: *τὴν Θεομήτορά μου... ἀντίδικον* (Notara, *Σλλογή*, op. cit., no 590).

spiritual penalties which the future hegoumenos would suffer if he did not respect Neilos' *typike diataxis*: Διὸ καὶ προσεκτέον αὐτῷ μὴ ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος... ἀλλὰ τὴν τοῦ Θεοῦ φρικτὴν οὐκ ἐκφεύζεται κρίσιν, ἣν καὶ ἐπιψηφίζόμενοι, τούτῳ ταῦτα γράφομεν... ὥς μηδὲ τὸ τοῦ Θεοῦ δεδιέναι κρίμα (Gal. 3, 28).

This curse appears to have been very popular in the area of the monastery of Vazelon: fourty documents from the archives of Vazelon incorporate this curse, while only twenty six are known from other areas of the empire.

c. **The curse of having the donor's opposition in the Last Judgement** is found only in five documents of our list (no 147, 170, 175, 204, 212), all except the no 147 are wills. The use of this curse by Nicholas Philokynegites from Smyrna and Mantaia who was omitting it in the documents of other transactions, while he was incorporating it in the wills (no 170, 175), suggests that it was not used at random.

We have the following variants of this curse: ἀλλὰ καὶ μετ' ἐμοῦ λόγους ὑφέξει ἐν τῷ πανδήμῳ καὶ ἀδεκάστῳ βήματι ὀπηνίκα τῶν ἀνθρώπων καὶ λόγοι καὶ πράξεις εὐθύνονται (no 147).

— καὶ λόγου ὑφέξει μετὰ τῆς ἀθλίας μου ψυχῆς ἐν τῷ φοβερῷ βήματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (no 170, 175);

— ἔξει δὲ καὶ ἐμὲ δικαζόμενον μετὰ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος ἐν τῇ δευτέρᾳ Παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (no 204);

— ἵνα δώσῃ λόγον, μετὰ τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον καὶ τὸν ἡγαπημένον Θεολόγον καὶ μετ' ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς ἀνταποδόσεως (no 212).

d. **The curse of the eternal punishment**¹⁴⁹ is incorporated in ten documents of our list. In some of them the eternal punishment is visualized as the eternal fire: κληρονόμος or ὑπόδικος ἔσται τοῦ αἰωνίου πυρός (no 2d, f), τῷ ἀγίῳ καὶ ἀσβέστῳ πυρὶ¹⁵⁰ παραπεμπόμενος (no 145), τῷ αἰωνίῳ πυρὶ ἀποκεκλήρωται (no 206), or τῇ αἰωνίῳ φλογὶ γενέσθαι ὑπέκαυμα (no 107), καὶ καταταγήσεται, ὅπου ὁ σκώλῃς οὐ τελευτᾷ καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται (no 178). In two of our documents there is reference to eternal hell, or eternal punishment (αἰώνιος κόλασις¹⁵¹: no 48, 100, 207; αἰώνιος τιμωρία: no 2a), or to the eternal and perpetual punishment from which all impious

149. For the formulation of the curse in the early funerary inscriptions cf. Ntantes, *op. cit.*, 100-3.

150. Math. 18, 8 (τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον); 25, 41 (τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ); Marc 9, 43 (πῦρ τὸ ἄσβεστον).

151. Math. 24, 46.

men will suffer: *καὶ ὅσα ἄλλοι ἄλλοτε, ἐφ' οἷς παρανόμως ἔπραξαν ἢ ἐδόξασαν, τὰ μὲν ὑπέστησαν, τὰ δ' ὑποστήσονται αἰώνιὰ τε καὶ ἀτελεύτητα, ταῦτα πάντα ἐνὶ ἐκείνῳ ἐπανατείνομαι σὺν δίκῃ Θεοῦ* (no 9). This curse threatening those who will infringe the agreements with eternal punishment was considered most appropriate for wills. Indeed among the ten documents which incorporate this curse, five are wills (no 2, 107, 178, 206, 207).

X. The anathema, the aphorism (excommunication) and the curse of alienation from the Christian faith are actually different formulations of the same idea: the separation of the accursed from God. Although the anathema designates the complete and perpetual separation of a Christian from the Church, and the aphorism (excommunication) a temporal exclusion from the Church, in the sources both terms are used indifferently¹⁵². It appeared appropriate to list them under separate headings because the different phrasing is often associated with local use.

The term *ἀνάθεμα* originally designating dedications to gods, and since the 2nd c. B.C. also dedications to the infernal gods, later in the sources of the first Christian centuries lost its meaning of «offering» to designate those accursed to destruction¹⁵³. It is found in the New Testament either in the meaning of a «curse» (*ἀρά*)¹⁵⁴ or suggesting separation from God¹⁵⁵. John Chrysostom explains that anathema indicates that someone was sent to the devil and consequently being separated from God is deprived of salvation¹⁵⁶. The councils of the Church used extensively the anathema against the heretics¹⁵⁷. Later in the 12th c. Balsamon criticizes the use of

152. Cf. the remarks of P. M. Seriski, *Poenae in jure byzantino ecclesiastico ab initii ad saeculum XI (1054)* (Romae 1941), 77 ff. and N. Oikonomidès, *Le serment de l'impératrice Eudocie* (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, *REB* 21 (1963) 114-5.

153. Ch. Michel, *Anathème*, *DACL*, 1, 2, coll. 1926-7. On the anathema cf. also K. Hofmann, *Anathema*, *RAC* 1 (1950), coll. 427-430; Speyer, *op. cit.*, coll. 1240-3, 1262 ff.

154. Marc 15, 71; Act. 23, 14.

155. *Rom.* 9, 3: *ἡσχόμην γὰρ ἀνάθεμα εἶναι αὐτὸν ἐγὼ ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ*; *Cor.* I, 16, 22; *Gal.* 1, 8-9.

156. PG 48, col. 948, 949: *Τὶ οὖν ἐστὶν ὃ λέγεις ἀνάθεμα, ἀλλ' ὅτι ἀναθέσθω οὗτος διαβόλῳ καὶ μῆκετι χώραν σωτηρίας ἔχτω, γενέσθω ἀλλότριος ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ; ... τὸ γὰρ ἀνάθεμα παντελῶς τοῦ Χριστοῦ ἀποκόπτει*. Cf. also Tarasios, PG 98, col. 1436B; Rhallès-Potles, *op. cit.*, 2, 710-1 (scholion Zonara).

157. Cf. Michel, *op. cit.*, coll. 1928-1931. It is interesting to note that the anathema was also used by the common Christians from the early Byzantine period. In the Life of Saint Dalmatios, for example, Nestorios was excommunicated by the Church, the officials of Constantinople and all its inhabitants: *ὡς ἐκ προσώπου πάσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν λογάδων τῆς πόλεως... ὡς ἀναθέματι πάντες οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες καὶ καθαίρειν παντελῶς καὶ ἀλλοτριῶσιν ἐκ Θεοῦ καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως, ἥτις γέγονε διὰ τῆς ἐκ Παρθένου ἐνανθρωπίσεως, διὰ τῆς*

the anathema by the Church councils and he concludes that Christians should follow the view of John Chrysostom (ὀφείλοντα μᾶλλον κρατεῖν)¹⁵⁸. According to the canon laws the μέγας ἀφορισμός was considered the greatest punishment of the Church¹⁵⁹.

a. The **anathema** is found in thirty seven Byzantine documents of our list¹⁶⁰. Its formulation with the verb ἐστίν appears standardized: ἔστω καὶ οὗτος ὑπὸ τὸ ἀνάθεμα (no 205: will of the patriarch Arsenios), ὑπὸ τὸ αἰώνιον ἀνάθεμα ἔσται (no 10), or with the verb ἔχω, or κληρονομῶ (no 70, 218, 219, 221, 223, 226, 227, 231, 232, 235, 236, 237, 243, 248, 249, 250). This last variant reveals a local use: it is found in all sorts of transactions from the area of Vazelon only in the 13th c. Another formulation of the anathema is the following: λογισθήσεται ἡ μερίς αὐτοῦ τοῖς ἀναθεματιζομένοις ἐν ταῖς ἀγίαις ἐκκλησίαις (no 2e). In some documents the anathema follows the ἀρά: ἀναθέματι καὶ ἀραῖς... ὑποβάλλω (no 107), ἵνα ἔχωμεν ἀράν καὶ ἀνάθεμα (no 193-9). The last group of documents was written by the same notary, John Komes from Hieron. In other documents we have the anathema of the Holy Trinity (τὸ ἀνάθεμα τῆς ἀγίας καὶ ζωοποιοῦ Τριάδος καὶ τῆς... Θεοτόκου: no 95; νὰ εἶναι ἀναθεματισμένος ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα: no 156), of God (ἀνάθεμα ἐκ Κυρίου Θεοῦ προσκληρώσασθαι: no 146; ἔστω αὐτῷ ἀνάθεμα ἀπὸ Κυρίου Θεοῦ Παντοκράτορος: no 211); of all saints (τὰς ἀράς πάντων τῶν ἀγίων καὶ τὸ ἀνάθεμα: no 208); of the 318 Fathers of Nicaea (τὰς ἀράς τῶν τη... πατέρων κληρονομοῦμεν καὶ τὸ ἀνάθεμα: no 188, 189, 191, 207)¹⁶¹; the curse and the anathema of the monks (τὸ ἀνάθεμα καὶ τὴν ἀράν τῶν ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ ἀσχοιμένων μοναχῶν: no 209). The above various phrasings of the anathema express a curse similar to that of the ἀρά¹⁶².

b. The **aphorism (excommunication)**, suggests a temporary punishment, a separation of the Christian from the Church. The most developed form is found in the will of the nun Nymphodora: καὶ ἔστω ἀφορισμένος ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ τῆς παναχράντου αὐτοῦ μητρὸς καὶ ἐκ τῶν

χάριτος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καθυπέβαλλον [M. Gedeon, *Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον* (Constantinople 1899), 147; A. Banduri, *Imperium Orientale sive antiquitates Constantinopolitanae* II (Paris 1711), 705C].

158. Rhalles-Potles, op. cit., vol. 3, 97-98; vol. 6, 16, 80.

159. Cf. H.- G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munich 1959), 78; A. P. Christophilopoulos, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον* (Athens 1965), 272-5. On some forms of the anathema in Byzantine sources cf. Koukoules, op. cit., 327-8.

160. For its use in the earlier funerary inscriptions: Ntantes, op. cit., 131-3.

161. On the anathema of the 318 Fathers of Nicaea cf. *ibid.*, 140-2.

162. For a similar use in the earlier sources cf. *ibid.*, 131-3. Cf. also Xeropotamou 17 l. 38: ὑποβεβλήσθω πάση ἀρᾷ καὶ παντὶ ἀναθέματι (krisis of a protos).

ιβ' κορυφαίων Ἀποστόλων καὶ δ' Εὐαγγελιστῶν καὶ τῶν τη' θεοφόρων Πατέρων οἱ (sic) ἐν Νικαίᾳ καὶ πάντων τῶν ἀγίων τῶν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τῷ Θεῷ εὐαρεστησάντων (no 111). In other documents we find more simple forms of the aphorism from God and Christ: ἀφωρισμένος ἔσται ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος (no 140); ἀφωρισμένος ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (no 207); the aphorism from the Church and the communion is found only in the *typike diatheke* of Neophytos Egkleistos and of Neilos of Machaira (καὶ τῷ παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος ἐν ἀγίῳ Πνεύματι καθυποβληθῆναι ἀφορισμῷ τῆς θείας Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ θείου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ... εἶτα καὶ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀγίας Ἐκκλησίας καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων ἀφωρισμένος: no 215 e, f; ἀμέτοχος ἔστω τοῦ θείου σώματος καὶ αἵματος... ἀλλότριος ἔστω τῆς τῶν Χριστιανῶν ἐλπίδος, τοῦ ἀχράντου φημί σώματος καὶ αἵματος... ἔξει τὸ θεῖον ἀντιμαχόμενον ὡς ἱερόσυλος, καὶ τῶν θείων μυστηρίων ἔστω ἀμέτοχος: no 216 d, h, i). In the no 99 of our list we have the ἐπιτίμιον ἀφορισμοῦ, while in three documents the accursed is threatened with ἄλυτον ἀφορισμόν (no 140a, 153, 154). In a donation of a bishop (no 185) the vocabulary differs: σὺν τούτῳ καὶ τὸν ἀπὸ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀφορισμόν. That the aphorism is considered a curse (ἀρά) is evident from a clause of the will of Neophytos Egkleistos: δίκαιον ᾤθηται καὶ διὰ τινος ἀφορισμοῦ αὐτὴν ἀσφαλίσαι, ὥστε μήτε προσθεῖναι μήτε ἀφελέσθαι τι ἐξ αὐτῆς τολμήσειέ τις... Εἴ τις τὴν παροῦσαν μου Τυπικὴν Διάταξιν ἐπιβουλεύσει πρὸς τὸ ἀφανίσαι ἢ προσθεῖναι ἢ ἀφελέσθαι τι τῶν παρ' ἐμοῦ σὺν Θεῷ διατεταγμένων, πρῶτον μὲν ὑπεύθυνος ἔστω τῇ ἄνωθεν προρρηθείσῃ ἀρᾷ (no 215 f)¹⁶³. The aphorism of the 318 Fathers of Nicaea is found only in one document (no 100)¹⁶⁴. The aphorism being the most severe punishment that could be imposed by the Church, it is no surprise that it was often used by bishops (no 153, 154, 185)¹⁶⁵. It is also interesting to note that among the nine documents of our list containing the clause of aphorism, four were wills (the wills of Nymphodora: no 111, of Theodore Sarantenos: no 140, of Saint John Xenos: no 207, of Neophytos Egkleistos: no 215).

The aphorism specifically referring to interdiction from entry into the church is attested in the will of Sabas from the monastery of Saint John

163. In *Chilandar* 77 and 79 referring to the same affair aphorism and curse are identical: τοὺς φρικωδεστάτους ὄρκους ὁμόσαντες καὶ τὰ δεινότατα ἑαυτοῖς ἐπαρσάμενοι... (77 ll. 25-26); βάρος ἀναδεξαμένων ἀφορισμοῦ καὶ μαρτυρησάντων... (79 ll. 7-8).

164. For this form of the aphorism in the funeral inscriptions of the early centuries cf. Ntantes, op. cit., 140-2.

165. Cf. A. M. M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch*, op. cit., 50 (ep. 21): in the trials the oath was imposed by the civil officers, while the epitimion by the ecclesiastical judges.

Theologos in Patmos (no 214: *κεχωρισμένον καὶ αὐτῆς τῆς εἰσόδου τῆς θείας Ἐκκλησίας*) and in the *typike diatheke* of Neophytos Egkleistos (no 215 a: *καὶ τῷ ἀφορισμῷ τῷ ἔξω τῆς ἐκκλησίας*). The aphorism from the communion is found in four documents. It is found only in one agreement between monasteries (no 90): *ἀμέτοχος δὲ καὶ θείων καὶ ἀχράντων μυστηρίων*, and in three wills, that of Johannes Xenos (*ἀκοινώνητος τῶν ἀχράντων Μυστηρίων*: no 207), in the *typike diataxis* of Neilos of the monastery of Machaira (*ἀλλότριος ἔστω τῆς τῶν Χριστιανῶν ἐλπίδος, τοῦ ἀχράντου φημί σώματος καὶ αἵματος*: no 216 h), and in that of Neophytos Egkleistos (*ἀφορισμῷ τῆς θείας Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ θείου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ... καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων ἀφωρισμένος*: no 215 e, f). From the latter we learn that the text of the aphorism had been written on the narthex of the church and it was read during the liturgy every Sunday.

c. **The curse of separation from the Christian faith** is found in twenty four documents of our list. The formulation of the clause is *ἀλλότριος τῆς ἀμωμήτου τῶν Χριστιανῶν πίστεως*. The variants for *ἀλλότριος* are *ἀρνητής* (no 18), *ξένος* (no 72, 123), *ξένοι καὶ ἀλλότριοι* (no 21, 64, 65, 85, 211), *ἀποξενωθείς* (no 61), while in most of our documents we find qualifying adjectives to *πίστις*, such as *ἀμώμητος*, *ἀγία*, *καθαρά*. This curse appears mainly in the documents from northern Greece [Thessalonica: no 18, 19, 20, 21, 24; Hierissos: no 57, 59, 60 (*τῆς τῶν Χριστιανῶν μερίδος ἀλλότριος*), 61, 64, 65; Athos: no 71, 72, 73, 75, 85, 90, 91, 93, 94, 123]; we know one from Smyrna (no 166), one from Philadelphia (no 203) and one from Euripos (no 211)].

d. **The curse of separation from God** is attested in five documents of our list: *κεχωρισμένος* and/or *ἀλλότριος ἀπὸ Θεοῦ* (no 1, 57, 84, 98, 107, 203).

e. **The curse of separation from Christ** is found only in three documents: *ἐπισπᾶται εἰς ἑαυτὸν τὴν ἀπὸ τοῦ... Χριστοῦ... ἀγανάκτησιν τε καὶ ἀλλοτρίωσιν* (no 45), *ἵνα ἔνι ἀπηλλοτριωμένος τῆς δόξης τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ* (no 54), *τὴν ἀλλοτρίωσιν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ* (no 150).

f. **The curse of separation from the Theotokos** appears in only one document: no 45.

g. **The curse of separation from the Holy Trinity** appears more frequently: it is found in nine documents of our list from Thessalonica (no 18: *ἀρνητής ἐστὶν τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος*; no 22: *ξένος ἔσεται καὶ ἀλλότριος τῆς... Τριάδος*), Hierissos (no 58, 61, 63), Athos (no 74, 86, 92), Patmos (no 214).

h. **The curse of separation from the Saints** is found in our no 84: *ἀλλότριος ἔστω καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἀγίας Λαύρας καὶ τῆς εὐχῆς καὶ*

κληρονομίας τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν, and in the no 214: καὶ ἀπὸ τῶν θείων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων τοῦ εἶναι κεχωρισμένον.

i. **The curse of separation from the monastic life** appears only in documents of transactions between monks: κεχωρισμένοι καὶ ἀλλότριοι ἔστωσαν ἀπὸ... Θεοῦ... καὶ αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ καταλόγου καὶ σχήματος (no 1); ἀρνητὴς ἐστίν... καὶ τῆς μοναχικῆς καταστάσεως (no 18); ἀλλότριος ἔστω καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἁγίας Λαύρας καὶ τῆς εὐχῆς καὶ κληρονομίας τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν (no 84); ἀλλότριος καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς μοναχικοῦ σχήματος (no 82).

XI. Unspecified curse is found in nine documents of our list: ἐπικατάρατος οὗτος παρὰ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις (in the διάταξις of Michael Attaleiates next to the curse of God); ἀλλ' ὑποκείμεθα καὶ εὐθυνόμεθα εἰς τε τὰ ἀναγεγραμμένα πρόστιμα καὶ ταῖς ἀραῖς, ἃς ὑμεῖς ὡμολογήσατε (no 7; this curse had been uttered by the party which benefited from the transaction); τοῖς κανονικοῖς ἐπιτιμίοις ἐπιπесеῖται καὶ ἀραῖς (no 104); δεσμὸν ἐντίθημι καὶ ἀράν (no 213); τῇ ἀρᾷ ὑποβληθῶσι (no 215 a), while the form ἵνα ἔχωμεν ἀράν καὶ ἀνάθεμα appears in four documents of John Komes from Hieron (no 193, 195, 196, 197).

XII. Personal Curse¹⁶⁶. The personal curse appears in twenty three documents in our list. It is incorporated in wills (no 2d, 4, 28, 33, 108, 165, 211, 256), donations (no 12, 14, 16, 17, 26, 45, 62, 72, 150, 158, 183, 259, 270), one warranty (no 167) and one exchange (no 176). The formulation of the curse is the following: τὴν ἀράν or κατάραν ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ (or ταπεινοῦ καὶ ἀθλίου γέροντος: no 150; ἡμῶν τῶν ταπεινῶν ἱερέων καὶ τοῦ χριστωνύμου λαοῦ: no 158; ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ: no 28). In two documents from Vazelon (no 259, 270) the ἀρά is replaced by the wrath (ἀγανάκτησιν). In three documents to the personal curse of the person that proceeded to the transaction, is added the curse of his father (τὰς ἀράς... καὶ τοῦ πατρὸς μου καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ: no 16; ...καὶ τοῦ μακαρίτου πατρὸς μου...: no 17), or the curse of the husband (καὶ τὴν πανυπερσεβάστου {τοῦ συζύγου αὐτῆς} κατάραν καὶ τὴν ἡμετέραν: no 167). The first two refer to the same transaction: the father of the donor was a monk, already deceased, and his commemoration by the monks was a condition of the transaction. The last document, a warranty of the panypersebaste Eirene

166. Cf. Koukoules, op. cit., 333-4. Cf. also Choniates, ed. I. A. van Dieten: παλαινοτάταις ἀραῖς τοὺς κατ' οἶκον ἅπαντας ἑαυτοῦ καὶ ἑαυτὸν δὴ καθυπέβαλλεν, εἰ ὅλως ἐγνώκει ποτὲ τῷ Βρανᾷ προστεθῆσθαι.

in favour of the monastery of Lembos, is particularly interesting. She orders the men of her estate (τοῖς ἡμετέροις ἀνθρώποις) and those who will own the disputed field in the future to remember her husband's works for his country (τοὺς κόπους τοῦ αὐθέντου μου, τοῦ ἀνδρός μου, τοῦ πανευσεβήστου, οὗς ἐχοπίασεν ὑπὲρ τῆς Ρωμανίας) and respect the rights of the monastery on the field.

In most of the documents in which this curse is incorporated, the party that proceeds in the transaction was either an ecclesiastic or an aristocrat. Obviously the power of this particular curse derives from the spiritual authority of the ecclesiastics or from the social position of the laymen. The use of this curse by these particular groups reveals the sources of power in the Byzantine society.

XIII. The curse of temporal punishment. From the early centuries in contrast to the pagan cursing, Christian cursing referred mainly to spiritual punishment¹⁶⁷. Thus curses threatening the accursed with temporal punishment are few in the documents of our list and in most of them there are formulated in a very general way.

One form of this curse is to have the Theotokos opposed in this and in the future life: ἵνα ἔχοι τὴν Θεοτόκον... ἀντίδικον καὶ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι (no 11); or a saint (no 141, 261, 281); or a simpler formulation: ὁ Σωτὴρ καὶ ἡ Παναγία Θεοτόκος νὰ τοῦ τὸ ἀνταποδώσῃ (no 156). In only two documents the accursed is threatened with early death (no 14: ἐκπέσοι ἀώρως τῆς παρούσης ζωῆς καὶ προσζημιωθήσεται καὶ τὴν μέλλουσαν; no 155: ἐκπέσῃ δὲ προώρως τῆς παρούσης ζωῆς). It should be noted that the four documents from Constantinople present an original formulation of this curse: no 2, 9, 11, 14. Particularly in the *diataxis* of Attaleiates: καὶ ἐκριζωθεῖν ἐξ ἀνθρώπων ἡ μνήμη αὐτοῦ καὶ καταλάβοι αὐτὸν πένθος καὶ οὐαὶ καὶ προπορεύσοιτο αὐτοῦ θλίψις... ἐξαλειφθεῖν ἐκ γῆς τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ καὶ κυριευθεῖν ὑπὸ πάντων τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ... καὶ ταῖς φρικωδεστάταις ἀραῖς, καὶ τῷ τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ μεγάλῳ καὶ ὑπερδυνάμῳ ὀνόματι, καὶ τῇ ἐκεῖθεν ἀπαραιτήτῳ πληγῇ τε καὶ μάστιγι...; and in our no 11: ἵνα ἔχοι τὴν... Θεοτόκον... ἀντίδικον καὶ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι καὶ μήτε ἐν τῷ παρόντι βίῳ ἀπολαύσειεν εὐπραγίας ἢ καλοῦ τινος ἢ αὐτὸς ἢ οἱ παῖδες αὐτοῦ... It is interesting to note that this curse, particularly severe, since it is extended to the children of the accursed¹⁶⁸, was written by the taboullarios of Saint

167. Cf. Ntantes, op. cit., 98.

168. On cursing transmitted to the descendants of the accursed cf. Ntantes, op. cit., 89-91; John Chrysostom, PG 57 col. 284.

Sophia Michael Balsamon. Finally it must be stressed that these documents from Constantinople with particularly severe curses were all transactions of aristocrats, while two had been drawn up by notaries of the patriarchate (no 11, 14). It may be that the curses were suggested to the notaries by the aristocrats themselves.

XIV. Other curses

a. The *κανονικὸν ἐπιτίμιον*¹⁶⁹ is found in four documents (no 37, 102, 104, 152) of transactions of ecclesiastics, while the simple *ἐπιτίμιον* is found in only one document: *καὶ ἐπιτίμιον λαμβάνωμεν παρὰ πᾶσι Χριστιανοῖς* (no 124: sale to the monastery of Chilandar).

b. Finally the *δεσμός* is found in two wills in favour of the monastery of Patmos: in the will of Christodoulos: *καὶ δεσμὸν ἐντίθημι καὶ ἀρὰν ἐφ' ᾧ τηρεῖσθαι τὴν ἐντολὴν μου* (no 213), and in that of the hegoumenos Sabas: *δεσμὸν ἀσυγχώρητον καθυποβάλλομαι ἀπὸ τῆς ζωοποιοῦ καὶ ἀδαιρέτου Τριᾶδος καὶ ἀπὸ τῶν θείων Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἀγίων Πατέρων τοῦ εἶναι κεχωρισμένον...* (no 214). This form is also found in one of the formularies: *τῷ τῆς ἀκοινωνησίας δεσμῷ ὑποχέσσεται* (no 3). Another curse expressing the same idea is the *ἄλυτος ἀφορισμός* found in only one document: no 153. The *δεσμός* deriving from the ancient defictions¹⁷⁰, is also mentioned in the Christian literature of the earlier centuries¹⁷¹. We also find it in other Byzantine sources. In a patriarchikon sigillion, for example, the *δεσμός* is placed next to aphorism: *ὑποβεβλημένον δεσμῷ καὶ βάρει φρικώδους ἀφορισμοῦ*¹⁷². The monk Theodosios Skaranos in his will dissolves the spell (*λύω δὲ τὸν δεσμόν*) on a *ψαλτήριον* and dedicates it to the monastery of Xeropotamou¹⁷³. In the *τυπικὴ διάταξις* of Neilos of the monastery of Machaira there is reference to the *διάταξις* of an earlier hegoumenos: *αὐτὸς ἡμῖν καὶ τὴν προχείρισιν δέδωκεν, καὶ τὴν διάταξιν τοῦ πατρὸς οἰκείαις χερσὶν ἐπιστώσατο, καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν ἐπιτιμίοις φρικωδεστάτοις κατέδησεν*¹⁷⁴. In the *Euchologion* of the Orthodox Church we read: *δεσμὸν ἄλυτον ἐδέξατο... ὅσα ἂν δῆσῃ καὶ λύσῃ, ἵνα ὥσι δεδεμένα καὶ λελυμένα...*¹⁷⁵.

In the formularies of notarial acts are incorporated nine types of curses:

169. Already attested in the earlier legislation, e.g., *CJI*, 4, 7.

170. Speyer, op. cit., coll. 1248-1250; Koukoules, op. cit., 6, 207 ff.

171. Math. 18, 15-19; Anastasios Sinaïtes, PG 89, col. 648B-C.

172. *Lavra III*, 144 l. 39.

173. *Xeropotamou* 9 ll. 93-94.

174. Tsiknopoulos, 15 ll. 17-19.

175. J. Goar, op. cit., 545, 546, 547, 528.

1. **The curse of the 318 Fathers of the Council of Nicaea** (no 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8).
2. **The curse of God** (no 1; 2: *κατάκριμα*; 6: *κατακριθησόμεθα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ*; 9: *τῇ τοῦ μεγάλου Θεοῦ ἀρχῇ*).
3. **The curse of Judas** (no 1: *μετὰ τοῦ δολίου ἐκείνου καὶ ἀχαρίστου Ἰούδα γενήσεται τὸ μέρος αὐτοῦ*; 6: *καὶ τὴν τοῦ προδότου Ἰούδα μερίδα*).
4. **The curse of the Judeans** (no 1; 5 and 6: *μετὰ τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ ταττώμεθα*).
5. **The anathema** (no 2, 3, 7, 8).
6. **The anathema from the communion** (no 3: *τῷ τῆς ἀκοινωνησίας δεσμῷ ὑποκείμεται*).
7. **The curse of the Hagioi Pantes** (no 3).
8. **The curse of the day of the last judgement** (no 7, 8: *μὴ πρόσωπον ἰδῇ ἰλεων Θεοῦ*).

The curses in the Byzantine documents of transactions are far from being uniform, thus showing remarkable flexibility on the part of their authors. Some curse clauses contain only one type of curse, while others incorporate several. In a brief document from the archives of Zographou the curse clause is particularly lengthy by comparison to the size of the document: it has half the size of the entire text (no 141). In some documents, particularly in the wills (no 2¹⁷⁶, 207), curses are followed by wishes¹⁷⁷. The most popular curses have a standard form which had been established in the course of the centuries both in oral and written tradition. But behind the formalism of the legal documents the curse clauses reveal the personal attitudes to life and the eschatological views of the parties involved in the transactions. We have seen that some documents, particularly those of aristocrats, written by educated notaries of Constantinople (XIII), present a greater number and variety of curses, than those written by notaries of provincial cities and villages. Clearly the humanistic learning of the higher social classes was not conducive to a more rational understanding of the legal system. The particularly developed curse clauses in most of the documents of aristocrats should be understood as a demonstration of personal devotion and piety. One may also suggest that some aristocrats were thus confirming their authority in temporal matters. Among the acts included in our list, the wills and the *τυπικαὶ διαθήκαι* incorporate the greatest variety of curses of a clearly

176. MM 5, 300 ll. 11-16.

177. The tradition is an old one: Vallois, op. cit., 261-3. On the formulation of wishes in Byzantium cf. Koukoules, op. cit., 312-6.

personal character. In some *τυπικά* we also find equally developed curse clauses¹⁷⁸. Personal feelings toward children and other relatives do not impede the testator Manuel Chalkeopoulos to threaten with terrifying curses anyone who would not respect his will, including his daughter, his sister or other relatives (*εἴτε ἡ συναδελφή μου ἢ θυγάτηρ μου ἢ ἄλλος τις τῶν ἐκ συγγενείας καταγομένων μοι*: no 107). This observation suggests that in these documents the notaries were including curses dictated by the testators rather than following already established formularies. The nature of these documents justifies the flexibility in formulating the clauses of warranty.

We have thus detected one factor in the use of curses in Byzantine acts, i.e. personal preferences. Along these lines we should interpret curse clauses of popular character such as those in the will of Saint Ioannes Xenos (no 207)¹⁷⁹.

Ferrari has recognized the similarity of the curse clauses of the Byzantine documents with those from Italy, and he concluded without a thorough investigation of the sources, that they were particularly used in documents of deeds in favour of ecclesiastical institutions¹⁸⁰. There is no doubt that infringement of transactions in favour of the Church was considered harmful to the soul¹⁸¹. The nature of our sources, however, does not allow us to draw such a conclusion: most of the documents of transactions known to us survived in monastic archives, thus the transactions which they record concern ecclesiastical properties. Consequently very few

178. A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, I, *Τυπικά* (Kiev 1895), 631 (*Τυπικὸν μονῆς Θεοτόκου Εὐεργέτιδος*): οὐ μόνον ἐνοχος ἔσται τῷ θείῳ σώματι καὶ αἵματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τῇ Θεομήτορι καὶ Δεσποίνῃ ἡμῶν τῇ Εὐεργετίδι, ἀλλὰ καὶ ἀνάθεμα ἔστω, καθὼς φησὶν ὁ θεὸς Ἀπόστολος, καὶ τῆς ἀρᾶς τῶν τριακοσίων δεκαοκτὼ ἁγίων Πατέρων κληρονόμος γένοιτο, καὶ τῷ προδότῃ σύγκληρος Ἰούδα, καὶ τοῖς ἄρον, ἄρον σταύρωσον αὐτόν, καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν κραυγᾶσαι συναρίθμιος...; 725 (*Τυπικὸν μονῆς Θεοτόκου τῶν Ἁγίων Βασιλῶν ἤτοι τῶν Ἐλεγκμῶν*): οὐ μόνον ἔσται τῷ θείῳ σώματι καὶ αἵματι τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀνάθεμα ἔσται, καθὼς ἐφη ὁ Ἀπόστολος, καὶ τῇ ἀρᾷ τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων πατέρων ὑπόδικος γέννηται, καὶ τῷ προδότῃ σύγκληρος Ἰούδα, καὶ τοῖς τὸ «ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτόν», καὶ «τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν» κραυγᾶσαι συναρίθμιος...; 755: Ὁ δέ γε πρὸς ἀθέτησιν τῆς παρουσίας τυπικῆς ψυχωσώστου διατάξεως χωρῆσαι πειρασθῶμενος, πρὸς τὸ μὴ εἰσακουέσθαι, καὶ ἀλλότριος ἔστω τῆς τῶν Χριστιανῶν ἐλπίδος...

179. See also the comparison of a disease with a curse in the introduction of a deed of sale of the hieromonachos Daniel to Chilandar: *διηνεκῶς τῇ ἐνούσῃ μου ἀσθενείᾳ πολεμούμενός τε καὶ ἐκτριβόμενος, ἤπερ ὡς ἀρὰ συμφωραθεῖσά μοι σχεδὸν καὶ τὸ πνεῖν αὐτὸ οὐκ ἐξ* (Suppl. Chil., 9 ll. 1-3).

180. Ferrari, *I documenti*, op. cit., 99.

181. Cf., for example, *Maximi monachi Planudis Epistulae*, ed. P. A. M. Leone (Amsterdam 1991), p. 62 ll. 21-22 (ep. 31): Ὅσῳ πονηρὸν καὶ τῇ ψυχῇ ἐπιζήμιον τὸ τὰ τοῖς θεοῖς ἀφιερωνέντα ναοὺς αὐτοῖς πειᾶσθαι ἀποσουλάν...

documents are deeds between laymen. In our list, however, are included 23 transactions in which both parties were laymen: no 23, 30, 39, 131, 137, 138, 139, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 208, 227, 229, 232, 235, 236, 237, 241, 243, 263. Two are documents of transactions of ecclesiastics in favour of laymen: no 81, 105.

We should also remember that the clauses of warranty were actually securing the beneficiary of the transaction, and not the one who was proceeding to it. In a few documents, however, the clauses apply to both parties of the transaction. Thus, for example, in the no 99, an agreement between the monasteries of Batopedi and Chilandar, the clause of spiritual punishment would apply to both of them: «as they should not annul their deed fearing the curses which had been included in it and the epitimion of the aphorism, in the same way no one from our side would ever dare to pass over the limit of this land; for not only this is not appropriate to Christians, but also the above stated curses would be directed against him».

An investigation of local pattern in the use of curse clauses and in the acts of each notary will reveal how the Byzantine notaries were working: whether they reproduced mechanically formularies established by local tradition or by personal initiative or whether they were applying such formularies to the personal preferences of their clients or other specific conditions of each one of the transactions.

The study of the curse clauses of the Byzantine documents of transactions shows that their formulation often reveals influence of local formularies. We have already noticed that some clauses were used particularly in northern Greece: the curse of God (**Ia**), of Christ (**Ib**), of the Theotokos (**Ic**), of unspecified saints (**I Ib**), of the Hagioi Pantes (**I Ic**). The curse of the 318 Fathers of the council of Nicaea (**III**) is found in the acts of Asia Minor, the curse of Judas is found everywhere in the Empire, except Thessalonica and Athos (**VI**), the curse of having the disfavour of Christ, the Theotokos or a saint on the day of the Last Judgement (**IXb**) is particularly popular in the area of Vazelon, the curse τὸ ἀνάθεμα κληρονομῶ (**Xa**) in the same area but only in the 13th c., the curse of separation from the Christian faith (**Xc**) in northern Greece, that of separation from the Holy Trinity (**Xg**) in Thessalonica, while the curse threatening temporal punishment receives original formulation in some acts from Constantinople. But it is also clear that some types of curses were reserved by the notaries for some particular types of acts. Nicholas Philokynegites, for example, incorporates the curse of having the donor's opposition on the day of the last Judgement only in wills (no 170, 175), while the curse of Ananias and Sappheira (**VIII**) only in donations in favour of monasteries

(no 169, 171, 172).

Local tradition, however, was not strong enough to impose the use of such clauses of warranty in the acts of all notaries. Several notaries from Serres, for example, do not incorporate curse clauses in their acts: John Phalakros (1301-5)¹⁸², Alexios Lizikos (1308-9)¹⁸³, Theodore Logariastes (1323-6)¹⁸⁴. Basil Beaskos (1295-1314) from Thessalonica does not use curse clauses in the three acts he had drawn up in favour of monasteries¹⁸⁵, as well as Constantine Xanthos¹⁸⁶, Romanos Kaloeidas¹⁸⁷, and John Laodikenos (1237-1259) from Smyrna¹⁸⁸.

From our list it becomes clear that most of the notaries were using specific formulations of curse clauses, but they were occasionally introducing new ones. The curses incorporated in two documents of donations, almost identical, by the same donor, the aristocrat Michael Tzambakon, are different (no 12, 13). The taboullarios of Tiberioupolis, John ho tou Nenon uses the form: *ὀφείλει δὴ σπᾶσθαι [ἀποσπᾶσθαι] τὰς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ ἀρὰς καὶ μετὰ τοῦ Ἰούδα λογισθήσεται* in two of his acts (no 137, 138), while in a third one in favour of the same person (no 139) he introduces a new clause: *ὀφείλει δὴ σπᾶσθαι [ἀποσπᾶσθαι] τὰς ἀρὰς τῶν ἀνέκαθεν ἀγίων*. John Komes, however, nomikos of Hieron, uses a standard form of curse with very little variation (no 193-9). The bishop of Demetrias and Halmyros, Michael Panaretos is not persistent in the formulation of the curses in the two acts he signs (no 146, 147) in favour of the aristocrats Maliasenoi. But the three acts drawn up by Constantine Rangabes, anagnostes and taboullarios of Demetrias, contemporary to the acts of Panaretos and in favour of the same aristocrats, do not include curse clauses¹⁸⁹. It is clear therefore that each one of the scribes of Demetrias had established his own formulary. The documents from Vazelon incorporate brief curse clauses with very few variants.

But most important is the observation that the same notary did not use curse clauses in all the acts he was signing. The following is a list of the acts of those notaries who did not use the curse clause consistently. The asterisk (*) indicates that curse clause has been incorporated in the act and the no refers to our list of maledictions.

182. *Esphigmenou* 9; *Kutlumus* 7.

183. *Lavra* II, 102.

184. *Chilandar* 89, 93, 98, 99, 105, 107, 108, 109.

185. *Xeropotamou* 12 (1295); *Chilandar* 25 (1309); *Iviron* (1314).

186. *MM* 4, 185-7 (1207), 183-4 (1208).

187. *Ibid.*, 163-4 (1256?), 155-7 (1263).

188. *Ibid.*, 90-91 (1237), 132-3 (1259).

189. *Ibid.*, 399-402, 402-4, 404-7 (1271).

THESSALONICA

John Perdikarios (1296-1304), cleric, taboullarios.

1. *Chilandar* 12 (1296).

2. * no 29 (1304). Scribe: Demetrios Diabasemeres.

Demetrios Chenaras (1303-1306), cleric, taboullarios.

1. *Xenophon* 6 (1303) in favour of Xenophon.

2. * no 30 (1304).

Demetrios Diabasemeres (1309-1348), cleric, taboullarios.

1. *Xenophon* 8 (1309). Sale between laymen. Scribe: Theodore Diabasemeres.

2. *Xenophon* 9 (1310). Sale between laymen. Scribe John Pyrros.

3. * no 32 (1313).

4. * no 33 (1314). Scribe: John Pyrros. Will of a layman.

5. * no 34 (1314).

6. *Chilandar* 28 (1314).

7. *Chilandar* 29 (1314).

8. *Xenophon* 10 (1315).

9. * no 36 (1316). Scribe: Theodore Diabasemeres.

10. *Chil. Suppl.* 5 (1320-1)¹⁹⁰.

11 *Chilandar* 84 (1322).

12. * no 37 (1322). Scribe: John Pyrros.

13. * no 38 (1323).

14. * no 40 (1324).

15. *Chilandar* 106 (1326).

16. *Chilandar* 112 (1327). Scribe: John Pyrros.

17. * no 41 (1328). Scribe: John Pyrros.

18. * no 42 (1330).

19. *Chilandar* 123 (1333).

20. *Chilandar* 125 (1335).

21. *Chilandar* 126 (1335).

22. * no 43 (1348). Scribe: Theodore Dokeianos.

From the twenty two acts signed by Demetrios Diabasemeres, only ten incorporate curses. Equally only some of the acts written by scribes who worked for him, have maledictions: one of the two acts of Theodore Diabasemeres (no 1, 9), and three (no 4, 12, 17) of the five acts written by John Pyrros (no 2, 4, 12, 16, 17). Five of the fourteen acts which

190. It is uncertain whether maledictions were included in the text because of a lacuna.

Demetrios Diabasemeres wrote alone, include maledictions (no 3, 5, 13, 14, 18).

John Strymbakon (1320-4), cleric, taboullarios.

1. *Schatzkammern* 111 (1320). Scribe: John Bryennios.

2. * no 39 (1324). Scribe: John Bryennios. Agreement between laymen.

SMYRNA

Nicholas Syropoulos (1231-4), cleric, nomikos.

1. MM 4, 51-52 (1231).

2. * no 163 (1234).

John Argyropoulos (1257), cleric, taboullarios.

1. * no 166 (1257).

2. MM 4, 86-88 (1257).

Theodoros Kallistos (1213-1246), cleric, nomikos of Smyrna and Mantaia.

1. MM 4, 118-9 (1213).

2. * no 160 (1225).

3. MM 4, 191-2 (1225).

4. MM 4, 60-61 (1231).

5. MM 4, 77-79 (1232).

6. * no 162 (1232).

7. MM 4, 56-57 (1233).

8. MM 4, 32-33 (1234).

9. * no 164 (1246).

From the nine acts of Theodore Kallistos only three include curses (no 2, 6, 9) which present a remarkable uniformity in the wording. All these transactions were in favour of ecclesiastics or the monastery of Lembos.

Nicholas Philokynegites (1274-1291), cleric, taboullarios of Smyrna and Mantaia.

1. MM 4, 115-7 (1274).

2. MM 4, 94-96 (1274).

3. MM 4, 84 (1278).

4. MM 4, 136-7 (1279).

5. * no 169 (1280).

6. MM 4, 135-6 (1281).

7. * no 170 (1281).

8. MM 4, 122-4 (1281).
9. * no 172 (1281).
10. * no 171 (1281).
11. MM 4, 129-130 (1282).
12. MM 4, 131-2 (1283).
13. MM 4, 130-1 (1283).
14. * no 173 (1283).
15. MM 4, 137-8 (1285).
16. * no 175 (1285).
17. MM 4, 140-1 (1291).

From the seventeen acts of Nicholas Philokynegites only six include curses (no 5, 7, 9, 10, 14, 16).

VILLAGE OF PRINOBARIS

Theodore Gougoulukes (1204?-1233), cleric, nomikos.

1. * no 179 (1204).
2. MM 4, 197-8 (1233).

VILLAGES OF BARIS AND PRINOBARIS

George Gounaropoulos (1280-7), cleric, nomikos.

1. MM 4, 226-7 (1280).
2. MM 4, 227-8 (1286).

ENORIA OF LEUKE AND KOUKOULOS

Theodore Moschenos (1266-9), cleric, nomikos.

1. MM 4, 159-160.
2. MM 4, 244-6.

VILLAGE OF SILLEON

John Pegenos (1262-5), nomikos.

1. MM 4, 237-8 (1262).
2. * no 183 (1265).

VILLAGES OF GENIKON AND NEOCHORION

Leon Kapatos (1283), anagnostes and nomikos.

1. MM 4, 269-270 (1283).
2. MM 4, 270-1 (1283).

VILLAGE OF MOURMOUNTA

George Karynates (1263), cleric, nomikos.

1. MM 4, 158-9 (1263).

George Karonites (1275-6), cleric, nomikos.

1. * no 180 (1275).

2. * no 181 (1275).

3. * no 182 (1276).

4. MM 4, 174 (1276).

In the acts of the notaries of the area of Smyrna we observe that some notaries do not include curse clauses in any of their deeds (George Goumaropoulos, Theodore Moschenos, Leon Kapatos), while others incorporate such clauses of warranty only in some of them (Theodore Gougoulukes, John Pegenos, George Karonites).

The scribes of private deeds from the area of Vazelon worked in a similar way: sixty seven acts from the archives of Vazelon contain maledictions, while sixty do not. This proportion applies to the acts preserved from all the areas of the empire: about 240 documents known to me do not incorporate curse clauses of warranty, while we have included in our list of maledictions 285 documents.

That maledictions were not considered necessary by the Byzantine notaries is shown from their limited use in the known formularies. Only nine such *typoi* include curse clauses.

Finally a careful study of the Byzantine acts which have been preserved, shows without any doubt that Ferrari's thesis of the maledictions being used in transactions involving ecclesiastics and ecclesiastical institutions, has no ground. We know many documents of transactions in favour of Church institutions in which curse clauses are omitted. Groups of acts of the same notary, rather than independent acts from various areas of the empire best illustrate our argument. For example, several acts, all sales of laymen to Chilandar, written by Theodore Logariastes (1323-6) from Serres do not incorporate curse clauses¹⁹¹. We know two documents of the ecclesiastical taboullarios John Strymbakon (1320-4) from Thessalonica written by the scribe John Bryennios. The one, a sale of Anna Paxamado and her brother to Iviron does not include a curse clause¹⁹², while the other one, an arrangement between two private individuals, the doctor Manuel Koullourakes and the widow Eudokia, is the no 39 of our list.

191. *Chilandar* 89, 93, 98, 99, 105, 107, 108, 109.

192. *Schatzkammern* 111 (1320).

Romanos Kaloeidas from Smyrna does not include curses in the two acts he wrote in favour of Lembos¹⁹³. While all the acts of Theodore Kallistos are in favour of ecclesiastics, only three include curses.

That the notaries did not always repeat the same clauses following their formularies suggests that other factors played a role in drawing up these documents: for example, particularities of the agreements, events which led to the agreements, such as previous conflicts regarding the disputed property, judicial decisions in favour of or against the one or the other party, personal preferences of the parties, as well as the personal judgement of the notary. A careful study of the transaction as it is described in the text of our documents or in other documents referring to the same transaction (e.g. judicial decisions, previous agreements or disputes) would allow us to interpret the particular development of curse clauses in some of our documents.

In one document of Demetrios Diabasemeres, an agreement of a woman with the consent of her husband, and the monastery of Chilandar (no 41), we may detect the reasons for which a lengthier curse clause has been incorporated. According to our document Maria Dikrane had donated a property to Chilandar against a *διακονία*. She had secured the document of the donation *δεσμῶν βάρει φρικωδεστάτων ἐμπεδωσάμενοι καὶ προστίμων ἱκανῶν δόσει, ἥ μὴν βεβαίαν φυλάξειν καὶ ἀναντίρρητον*. After her second marriage, however, she declared that she had been forced into this transaction by her first husband (*φάσκουσα παρὰ γνώμην τὴν ἐμὴν διαπραθῆναι καὶ κατὰ βίαν τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἦν κατὰ τὸν καιρὸν τῆς πράσεως τῶν ἀκινήτων ἐπήνεγγέ μοι*). She regained ownership of her property by imperial decree¹⁹⁴. Later, however, with the interference of some honest men wishing peace, she donated the property back to the monastery. Thus we may suggest that it was believed that a lengthier curse clause was offering greater security to the monastery.

In a document of the year 1374 from Constantinople, written by the taboullarios of the patriarchate John Holobolos are incorporated particularly lengthy curses (no 14). This is a donation of the *doulos* of the emperor Constantine Laskaris in favour of the monastery of Chilandar. The document gives an account of the earlier conflicts between the two parties regarding the disputed property. The donated property was part of Laska-

193. MM 4, 155-7, 163-4.

194. Cf. H. Saradi-Mendelovici, A Contribution to the Study of the Byzantine Notarial Formulas: The *Infirmis Sexus* of Women and the *Sc. Velleianum*, BZ 83 (1990) 72-90.

ris' mother's dowry. His father, acting against the law (*ἀμετόχως πάντη, προικῶν ὃν τῇ μητρί μου*), had donated it to the monastery. Constantine Laskaris pressed charges and the patriarchal tribunal, declaring the donation nul, ordered the property to be returned to him as being inherited from his mother (*εἰς κληρονομικόν μοι περιεχόμενον δίκαιον*). Later, however, for reasons which are not revealed in our document, Constantine Laskaris decided to donate it back to the monastery. It is possible therefore that the notary wished to secure the act with strong clauses of warranty in order to protect the monastery of Chilandar from any future possible contestation of the property by the same donor based on the same legal arguments.

In the same way should be explained the curse in one document of the panypersebaste Eirene (no 167). Apparently she was hoping that cursing would strengthen a donation of a *ζευγηλατεῖον* to Lesbos, and impede some of her *ἄνθρωποι* in appropriating it, since an earlier document dealing with the same conflict between her *ἄνθρωποι* and the monastery written in a mild tone (and without curse clause), had not solved the problem¹⁹⁵. Other acts of the same aristocrat in favour of the same monastery of Lesbos do not include curse clauses¹⁹⁶.

But in any case curse clauses of warranty were not sufficient for securing the transactions: penalty clauses may also be included¹⁹⁷. In our list we have designated penalty clauses in the documents with an asterisk (*). Among the 285 documents included in our list only 100 incorporate penalty clauses with the maledictions. Once more we observe that the clauses of warranty in the Byzantine acts of notaries were far from being uniform¹⁹⁸.

The formulation of curse clauses in the acts of Byzantine notaries presents remarkable flexibility both in the type and the wording of the curse as well as the acts in which they were introduced. They were used for all sorts of transactions, by notaries of cities and villages, for trans-

195. MM 4, 234-5.

196. Ibid., 232-3, 233-4, 234-5, 236.

197. On the penalty clauses of the Byzantine acts of transactions cf. Ferrari, *I documenti*, op. cit., 36-38, 54, 57, 98, 107; I. Medvedev, *Очеркы Византийской Дипломатики (Частноправовой Акт)* (Leningrad 1988), 98.

198. A. P. Christophilopoulos, *Νομικά Ἐπιγραφικά* (Athens 1977), 17 has already interpreted the variety of penalty clauses in the agreements, incompatible with the Roman legal system, as deriving from the legal tradition of Greeks and other peoples of eastern Mediterranean.

actions of aristocrats, peasants or ecclesiastics. Local and personal formulae of notaries have been discerned in the formulation of some clauses. But at the same time personal preferences of the parties involved in the transactions as well as personal evaluation of their conditions and circumstances played an important role in choosing the type and number of curse clauses for each act. Thus the Byzantine notarial system emerges as very close to real life, less rigid, less stylized and uniform, different from the picture which modern bibliography has often drawn of it. The Byzantine notaries appear in this respect innovative rather than mechanically reproducing legal formulas established by the tradition which did not make too much sense to them. The legal role of maledictions in the acts of transactions has been shown in the way they were used by the Byzantine tribunals¹⁹⁹.

By comparison to the acts of the state and ecclesiastical administration, the curse clauses of the acts of notaries present greater uniformity. In the acts of the patriarchs curse clauses are few and limited (we mainly find the aphorism), an interesting contrast with the West, while in those of the lower clergy, especially monks, maledictions were used more frequently and with a variety of forms. In the state documents, as we have seen, they were introduced in the 12th c. and they were further developed in the imperial acts of the last three centuries of the empire. We have interpreted this trend as a result of the changes in the office of the *basilikoi notarioi* (secretaries). It may well be that this is a manifestation of the feudal relations which appeared in the Byzantine society at that time²⁰⁰. One additional explanation may be advanced: the historical context of the last centuries of the Byzantine empire. In the face of the danger from the West and the Turks, the Byzantines looked for salvation

199. A different view has been expressed by D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht* (Frankfurt am Main 1973), 7: «Für den Byzantinisten sind die Möglichkeiten zur Erforschung von lebendem Recht, d.h. also von Notariats- und Spruchpraxis, erheblich beschränkt. Einer gewaltigen Normenmasse, die uns aus Gesetzbüchern und Kompendien entgegenquillt, steht eine ganz geringe Zahl von Nachrichten über die Handhabung eben dieses Rechts gegenüber. Für die Technik der Privaturkunde haben wir für die ersten vier Jahrhunderte nach Justinian nahezu nichts in den Händen, für spätere verfügen wir über einige wenige Formulare und die Urkunden der Klosterarchive. So wertvoll aber die Kloster-texte z.B. für die Erforschung der ökonomischen Bedingungen und Interessen der Archivhalter sind, so gering ist die Reichweite ihrer Informationen für den an juristischer Konfliktlösung interessierten Rechtshistoriker».

200. Cf. N. Svoronos, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, *REB* 9 (1951) 106-142, who interpreted the importance of the oath to the emperor from the time of the Komnenoi as result of the feudal relations developed in the Byzantine society.

to their Church, interpreted the past and foresaw the future in religious and eschatological terms²⁰¹. The Byzantine state shows more conservative trends in its institutions and allowed the Church to take over several of them²⁰². The adoption and ample use of clauses of malediction in the imperial chrysoboulla of the last centuries may simply indicate the anxiety of the state officers in the new historical conditions, their weakness in enforcing the law with legal means. The traditional formality of such documents was abandoned in favour of a new one of religious and popular origin. Thus in this respect the state, gradually losing the formality of the old empire, stood closer to the mentality and attitudes of its citizens, while the Church maintained its traditions both in institutions and ways of expression.

Curse clauses were also used in the acts of private transactions and public documents in the Latin West²⁰³. De Bouïard remarked that the origin of clauses of spiritual punishment was ecclesiastical, since they obviously derived from the sanctions of the Church councils, the documents of the popes and bishops. But it was especially in the 10th and 11th centuries, that they were further developed and applied in a more general way by the ecclesiastics. In the 12th c., when the *notarii publici* had been firmly established, these clauses disappeared from the documents of the states, and from those of the private transactions, while they were maintained in some documents of the Church²⁰⁴.

Finally it is not surprising that in Byzantium the use of cursing in the private documents of transactions and in the public and Church decrees, is the converse to that in the West.

201. H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin* (Paris 1975), 123 ff.

202. Cf., for example, the increase of the ecclesiastical notaries by comparison to the civil ones in the last centuries of the empire: Saradi, *Le notariat*, op. cit., 113-8.

203. J. Studtmann, *Die Pönformel*, op. cit., 251-374 who stresses the ancient origin of such clauses.

204. A. de Bouïard, *Manuel de diplomatique française et pontificale* 1 (Paris 1929), 279-281.

LIST OF ABBREVIATIONS

- Chilandar:** *Actes de Chilandar*. I. *Actes grecs*, éd. L. Petit and B. Korablev (*Actes de l'Athos V*), VV 17 (1911), Priloženie I.
- Dionysiou:** *Actes de Dionysiou* (*Archives de l'Athos IV*), ed. N. Oikonomidès (Paris, 1968).
- Docheiariou:** *Actes de Docheiariou* (*Archives de l'Athos XII*), ed. N. Oikonomidès (Paris, 1984).
- Esphigmenou:** *Actes d'Esphigmenou* (*Archives de l'Athos VI*), ed. J. Lefort (Paris, 1973).
- Iviron:** *Actes d'Iviron*. I. *Des origines au milieu du XIe siècle* (*Archives de l'Athos XIV*), ed. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou avec la collaboration d'H. Métrévélis (Paris, 1985).
- Kutlumas:** *Actes de Kutlumas* (*Archives de l'Athos II*) ed. P. Lemerle (Paris, 1945, 2nd ed. 1988).
- Lavra:** *Actes de Lavra*, 1ère partie. *Des origines à 1204*, (*Archives de l'Athos VIII*) ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (Paris, 1979). *Actes de Lavra II. De 1204 à 1328*, (*Archives de l'Athos VIII*) ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (Paris, 1977). *Actes de Lavra III. De 1329 à 1500*, (*Archives de l'Athos X*) ed. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (Paris, 1979).
- MM:** Fr. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 vol. (Vienna, 1860-1890).
- Panteleemon:** *Actes de Saint-Pantéléémon*, (*Archives de l'Athos XII*) ed. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković (Paris, 1982).
- Pantocrator:** *Actes du Pantocrator* (*Actes de l'Athos II*), ed. L. Petit, VV 10 (1903), Priloženie 2.
- Protaton:** *Actes du Protaton* (*Archives de l'Athos VII*), ed. D. Papachryssanthou (Paris, 1975).
- Schatzkammern:** F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges* (Munich, 1948).
- Suppl. Chil.:** V. Mošin and A. Sovre, *Supplementa ad acta graeca Chilandarii* (Ljubljana, 1948).
- Theocharides, Μία διαθήκη:** G. I. Theocharides, *Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινή. Ἀνέκδοτα βυζαντινά ἐγγράφα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος περὶ τῆς μονῆς Προδρόμου Βεροίας* (Thessalonica, 1962).
- Theocharides, Tzambalakones:** G. Theocharides, *Οἱ Τζαμπλάκωνες. Συμβολὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν μακεδονικὴν προσωπογραφίαν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος*, *Μακεδονικά* 5 (1961-3) 125-183.
- Xenophon:** *Actes de Xénophon* (*Archives de l'Athos XV*), ed. D. Papachryssanthou (Paris, 1986).
- Xeropotamou:** *Actes de Xéropotamou* (*Archives de l'Athos III*), ed. J. Bompaire (Paris, 1964).
- Zographou:** *Actes de Zographou*, ed. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, VV 13 (1907), Priloženie I.
- Vazelon:** Th. Ouspenskij - V. Bénéchévitch, *Vazelonskie akty. Materialy dlja istorii krestjanskogo i monastyrskogo zemlevladienija v Vizantii XIII-XV vekov* (Leningrad, 1927).

BYZANTINΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΔΥΣΗ

Κατά τούς Μέσους Χρόνους ἡ προσέγγιση τῶν φυσικῶν καὶ ἐφηρμοσμένων ἐπιστημῶν στήν ἀνατολική ρωμαϊκή αὐτοκρατορία εἶναι διττή, σέ συμφωνία πρὸς τήν ἑλληνιστική κληρονομία τῆς παράλληλης ὑπάρξεως ἐλλόγων καὶ ἀποκρύφων συνιστωσῶν στήν ἔρευνα τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι. Αὐτός ὁ διφυῆς χαρακτήρ¹ ἐπιτρέπει ταυτόχρονη παρουσία καὶ ἄσκηση τῶν ἱερῶν τεχνῶν, ὅπως ἡ ἀστρολογία ἢ ἡ ἀλχημεία, μέ σαφῇ τήν ὑπερβατική διάσταση, καὶ τῶν ἐπισήμων θεωρήσεων, ὅπως ἡ φυσική ἢ ἡ γαληνική ἱατρική. Ἐξυπακούεται ὅτι μόνες οἱ τελευταῖες ὑπεισέρχονται στήν τρέχουσα ἐκπαιδευτική διαδικασία, ἐνῶ ἡ τεχνική πρόοδος χρησιμοποιεῖ τά πορίσματα ἀμφοτέρων τῶν κλάδων.

Ὅπως δὲ ποτε, ὁ ἰ' αἰώνας δέν ἀποτελεῖ περίοδο ἰδιαιτέρας δημιουργικότητας ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐπιστημονική προσπέλαση τῶν φαινομένων. Κατά τήν διάρκειά του, ὡστόσο, ἐντείνεται ἡ τάση συστηματικῆς, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε κριτικῆς, καταγραφῆς τοῦ συσσωρευμένου ἐμπειρικοῦ καὶ γνωστικοῦ πλούτου, τάση ἡ ὁποία εὐρίσκει τήν πλέον μεγαλόπνοη ἔκφρασή της στό πρόγραμμα Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου², γιά νά ὀδηγήσῃ κατά τίς ἀπαρχές τῆς δευτέρας χιλιετίας στίς ἀνησυχίες ἐνός Μιχαήλ Ψελλοῦ³, στίς ἀμφισβητήσεις ἐνός Συμεῶν Σήθ⁴, στούς νεωτερισμούς ἐνός Μιχαήλ Ἰταλικοῦ⁵. Ἀκαδημαϊκή καὶ μουσική γνώση ἐντάσσονται σέ τούτη τήν ἐγκυκλοπαιδική προσπάθεια, πού θά περιλάβῃ ἄλλωστε καὶ καθαρῶς πρακτικά ἀντικείμενα, μέ στόχο τήν ὑποβοήθηση τῆς προφορικῆς συντεχνιακῆς παραδόσεως⁶. Τοιοῦτοτρόπως Θεοφάνης ὁ Νόννος ἐκπονεῖ Σύνοφιν ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἱατρικῆς ἀπάσης τέχνης⁷ μέ χαρακτήρα φαρμακο-

1. Μ. Στεφανίδου, Τά μαθηματικά τῶν Βυζαντινῶν, Ἀθῆναι 35 (1923) 206.

2. A. Dain, L'encyclopédisme de Constantin Porphyrogénète, *Bulletin de l'Association G. Budé* 4 (1953) 64. Πρβλ. P. Lemerle, L'encyclopédisme à Byzance à l'apogée de l'Empire, *Cahiers d'Histoire Mondiale* 9 (1966) 596.

3. E. A. Varolla, M. Psellos und die Naturwissenschaften in Byzanz, *Κληρονομία* 22 (1990) 273.

4. O. Temkin, Byzantine Medicine: Tradition and Empiricism, *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962) 96.

5. P. Wirth, Zur Kenntnis heliosatellitischer Planatentheorien, *Historische Zeitschrift* 212 (1971) 363.

6. M. Berthelot, M. Ruelle (ἐπ.), *Collection des anciens alchimistes grecs, text grec*, Paris 1888, σ. 321-393.

7. J. St. Bernard (ἐπ.), *Theophanis Nonni epitome de curatione morborum*, Go-

λογικό, στά πλαίσια πάντοτε τῶν παρατηρήσεων Ἀλεξάνδρου τοῦ Τραλλιανοῦ, Ὁρειβασίου, Ἀετίου καί Παύλου τοῦ Αἰγηνίτου⁸. Ἡ συγγραφή διακρίνεται γιά τήν ἐπιμελῆ ἀπόρριψη οἰασδήποτε ὑπερφυσικῆς παρεμβάσεως στό πεδίο τῆς νοσολογίας⁹. Παρομοίων προδιαγραφῶν, ἀλλά μικρότερας ἐμβελείας, εἶναι ἡ Ἀναγκαιοτάτη διδασκαλία περί σφυγμῶν τοῦ λογιωτάτου Μερκουρίου μοναχοῦ¹⁰, ἐνῶ στόν ἴδιο χώρο κινοῦνται περαιτέρω ὀρισμένα ἱατροσόφια, πρόχειρα συμπιλήματα συνταγῶν πρός νοσοκομειακή χρήση, μέ ἀντιπροσωπευτικώτερη τήν συλλογή τοῦ εὐαγοῦς ξενῶνος τῆς μονῆς Μυρελαίου, ὁ ὁποῖος εἶχε διοργανωθῇ ἐπὶ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ¹¹. Πρόκειται περί τῶν Θεραπευτικῶν καί ἱατρειῶν, πού ἀποδίδονται¹² στόν κουβουκλείσιο τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Ρωμανό, καθὼς προσομοιάζουν ἔντονα πρός τό γνήσιο πόνημά του *Περὶ σημείων ὀξέων καί χρονίων παθῶν*¹³, ἐπιμελῆ καταγραφή τῆς μακροχρόνιας προσωπικῆς του πείρας. Συνάμα κωδικοποιοῦνται, ἐξ ἄλλου, ὑπὸ τόν τίτλο *Ἱππιατρικά*¹⁴ κτηνιατρικοῦ περιεχομένου ἔργα, τά ὁποῖα σέ μεγάλο βαθμό ἔχουν τήν ἀναφορά σέ ρωμαϊκά πρότυπα¹⁵.

Ἄν ἀπό τήν ἱατρική καί φαρμακευτική θεωρία καί πράξη τῶν χρόνων τούτων ἐλλείπει ἡ πρωτοτυπία, ὥστόσο αὐτή ἔχει στέρεες βάσεις στή μακραίωνα γαληνική παράδοση, ἐνῶ ἡ δυνατότητα ἀπρόσκοπτης ἀσχήσεώς της παραμένει πρωτεῦον μέλημα τῆς κρατικῆς προνοίας. Κατά τό ἴδιο, ἄλλωστε, διάστημα οἱ σπουδαιότεροι θεράποντές της προετοιμάζουν τό ἔδαφος γιά τίς ἀναθεωρήσεις τῆς ἐπομένους περιόδου¹⁶ καί τίς ἐπαφές μέ τήν ἀραβική σχολή.

Οἱ μαθηματικές καί ἀστρονομικές σπουδές καλλιεργοῦνται μᾶλλον ἐντατικά ἀπό τοὺς ἐπιγόνους τοῦ Λέοντος, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ πληθώρα τῶν ἀντιγράφων ἀρχαίων χειμένων¹⁷, τοῦτο δέ στά πλαίσια ἀφ' ἐνός τῆς θεωρητικῆς γνώσεως τῶν διδασκτικῶν ἐγχειριδίων¹⁸ καί ἀφ' ἐτέρου τῶν ἐπὶ μέρους λύσεων τῆς

tha/Amsterdam 1794.

8. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, τ. II, σ. 305.

9. J. St. Bernard, *ἐνθ' ἂν*, σ. 144.

10. J. L. Ideler, (ἐκ.), *Physici et Medici Graeci Minores*, Berlin 1841/42, τ. II, σ. 254.

11. A. Philipsborn, *Die Entwicklung des byzantinischen Krankenhauswesens*, *Byzantinische Zeitschrift* 54 (1961) 339.

12. A. P. Kouzes, *The medical work of Romanos according to Vat. gr. 280*, *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 19 (1944) 162.

13. Τοῦ αὐτοῦ, *Contribution à l'étude de la médecine des xénons*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 6 (1927/28) 77.

14. E. Oder, C. Hoppe (ἐκ.), *Corpus Hippiatricorum Graecorum*, Leipzig 1924/27.

15. A. M. Doyen-Higuet, *The Hippiatrica and Byzantine Veterinary Medicine*, *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984) 111.

16. Βλ. ὑποσ. 4.

17. K. Vogel, *Ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη: Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας Παν/μίου Cambridge* (ἑλλν. ὑπό Ντ. Σαούλ), Ἀθήναι 1979, τ. II, σ. 810.

18. A. Diller, *The byzantine quadrivium*, *Isis* 36 (1945/46) 132.

ἐφηρμοσμένης γεωμετρίας καί ἀριθμητικῆς. Ἡ *Περὶ Μετρήσεως*¹⁹ πραγματεία Ἡρωνος τοῦ Νεωτέρου παραλλήλως πρὸς τὴν ἔκθεση προσφάτων μεθόδων ἀπηχεῖ παλαιότερα ἔργα γεωδαιτικοῦ περιεχομένου καί χρησιμοποιεῖ τίς προηγμένες σταδιομετρικῆς τεχνικῆς τους, ἐγγίζοντας ἤδη τὴν δομὴ καθαρώς τεχνικῶν σημειώσεων. Ὑπὸ παρόμοιο, ἄλλωστε, πνεῦμα καί ἡ ὑδραυλική²⁰ εὐρίσκει εὐρύτερη χρῆση στήν κατασκευὴ ποικίλων συσκευῶν καί ὀργάνων. Πρακτικότητά, συγκέντρωση χρησίμων γνώσεων, ἀλλὰ καί λαϊκότητροπη ἀντιμετώπιση πολλῶν προβλημάτων διακρίνει περαιτέρω τὰ *Γεωπονικά*²¹, κείμενο πού ἀσχολεῖται μὲ θέματα γεωργικά, κτηνοτροφικά, οἰκιακῆς ἱατρικῆς κ.τ.θ. ἀντλῶντας συνήθως ἀπὸ προγενέστερες ἀνάλογες συλλογές²².

Ἡ γενικώτερη τάση τῆς περιόδου πρὸς συγκέντρωση καί κωδικοποίηση ὑπεισέρχεται καί στίς μυστικῆς ἐπιστῆμες. Ὅπως δὴποτε, σποραδικὰ ἀπόκρυφα στοιχεῖα συναντῶνται στὰ *ἱατροσόφια* ἢ στὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῶν *Γεωπονικῶν*, ἐνῶ τὰ ἀστρολογικὰ ἐνδιαφέροντα Λέοντος τοῦ μαθηματικοῦ²³ καί Κωνσταντίνου τοῦ ζ'²⁴ ὁδηγοῦν σὲ σύνταξη εἰδικῶν διατριβῶν. Ὡστόσο οἱ περιπτώσεις αὐτές ἀποτελοῦν ἀπλές ἐκφράσεις πρωτογενοῦς δεισιδαιμονίας: ἡ προσωκρατικὴ ἀντίληψη τῆς συμπαντικῆς ἐνότητας²⁵ καί τό συνακόλουθο ἐλληνιστικὸ ἐγχείρημα προσεγγίσεως τοῦ ἐπέκεινα διασώζονται κυρίως στίς ἀνακεφαλαιωτικῆς πραγματεῖες ἐνός ἄλλου κλάδου τοῦ ἐπιστητοῦ, τῆς *θείας καί ἱερᾶς τέχνης τῆς χρυσοποιίας*, καθὼς τὰ ἐγκυκλοπαιδικῆς ὑφῆς ἔργα τῶν πρωτοβυζαντινῶν διδασκάλων, ὅπως ὁ Δημόκριτος ἢ ὁ Ζώσιμος²⁶, καί τῶν μυστῶν τοῦ ζ' αἰῶνα, ὅπως ὁ πολὺς Στέφανος²⁷ ἢ οἱ *σχολιασταί*²⁸, καταγράφονται καί συστηματοποιοῦνται κατὰ τό δυνατόν στοὺς κύκλους Φωτίου τοῦ πατριάρχου καί Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου²⁹ ἕως ὅτου κινήσουν τό ἐνδιαφέρον τοῦ

19. J. L. Heiberg (ἐπ.), *Heronis Alexandrini opera*, Leipzig 1912, τ. IV, σ. 182. Πρβλ. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, σ. 7.

20. Σ. Παπαδάκη (ἐπ.), *Γενικὴ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν*, Ἀθῆναι 1957, τ. I, σ. 308.

21. H. Beckh (ἐπ.), *Geoponica sive de re rustica eclogae*, Leipzig 1895.

22. H. Hunger, *ἔθ'* ἀν., τ. II, σ. 273.

23. P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς* (ἐλλ. γλῶσσ. ὑπὸ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου), Ἀθῆναι 1981, σ. 149.

24. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, παράγραφος 269β: G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *De administrando imperio*, Washington 1967. Πρβλ. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. CXII, στ. 877A.

25. E. Ἀ. Βαρέλλα, *Χυμευτικὴ καί Μουσικὴ, Κληρονομία* 20 (1988) 35.

26. M. Berthelot, M. Ruelle, *ἔθ'* ἀν., σ. 41-53 καί 107-252. Πρβλ. M. Berthelot, *Ἡ τῆς ἀλχημείας γένεσις* (ἐλλ. γλῶσσ. ὑπὸ Μ. Στεφανίδου), Ἀθῆναι 1906, σ. 219.

27. J. L. Ideler, *ἔθ'* ἀν., τ. II, σ. 199-253. Πρβλ. F. Sherwood Taylor, *The alchemical works of Stephanos of Alexandria, Ambix* 1 (1937/38) 116.

28. M. Berthelot, M. Ruelle, *ἔθ'* ἀν., σ. 395-441.

29. M. Berthelot, M. Ruelle (ἐπ.), *Collection des anciens alchimistes grecs*, Introduction, Paris 1887, σ. 203. Πρβλ. Μ. Ἀνάστου, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία: Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους*, Ἀθῆναι 1978, τ. VIII, σ. 243.

πολυπράγμονος Μιχαήλ Ψελλοῦ³⁰. Ἡ σημασία τοῦ ἀλχημικοῦ αὐτοῦ *corpus*, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη χειρόγραφη μαρτυρία ἀνάγεται στους ὑπὸ ἐξέτασιν χρόνους³¹, δέν περιορίζεται στὸν ὑπερβατικὸ στόχο τῆς τελειώσεως τῆς ὕλης καὶ τῆς φιλιώσεως Θεοῦ³², ἀλλ' ἐκτείνεται σέ ἄκρως ἐκτεταμένο φάσμα ἐφαρμογῶν, ἀπὸ τὴν μεταλλουργία, τὴν κατεργασία τῆς ὑάλου καὶ τὴν παρασκευὴ ἐμπρηστικῶν ὑλῶν ἕως τίς ἐλάσσονες καλές τέχνες, τὴν βαφικὴ καὶ τὴν ἀπομόνωση χρησίμων δρογῶν³³. Συνεπῶς τὰ ἐν λόγῳ κείμενα σκιαγραφοῦν ἐπαρκῶς τὴν κατάσταση τῆς τεχνολογίας κατὰ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ συντελοῦν στὴν διερεύνηση ἐνίων πτυχῶν μιᾶς παραδόσεως, ἡ ὁποία συνήθως δέν ἐγκαταλείπει τὸν κλειστὸ χῶρο τῶν συντεχνιῶν ἢ, ἔστω, τὰ ὅρια τῆς ἐπικρατείας³⁴. Ἡ σύγκριση μέ παρόμοιες συλλογές τῆς ὀθωνικῆς Δύσεως θὰ ἐπιτρέψῃ, ἄλλωστε, τὴν λεπτομερέστερη ἀνάλυση τῆς μεθοδολογίας.

Ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ Κάτω Ἰταλία ὑπῆρξε ἐπὶ μακρὰ ἔτη ὁ κατ' ἐξοχὴν χῶρος συναντήσεως τῆς κατ' ἀνατολὰς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν κρατικῶν σχηματισμῶν ποὺ δημιουργήθηκαν στὰ ἐδάφη τοῦ πάλαι ποτέ δυτικοῦ τμήματός της, χῶρος ποὺ διασφάλιζε ὄχι μόνο τὴν πολιτιστικὴ διείδυση, ἀλλὰ καὶ τὴν συνεχῆ ροὴ χρησίμων πρακτικῶν. Οἱ σχέσεις αὐτές προσδιορίζουν σέ σημαντικὸ ποσοστὸ τὴν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς, ἐφηρμοσμένης κυρίως, ἐπιστήμης στό βασιλεῖο τῶν Ὁθωνιδῶν, χωρὶς φυσικὰ νὰ παραβλέπεται ἡ ἄμεση ἐπιρροή ἐπὶ τοῦ γερμανικοῦ βορρᾶ, ἐφ' ὅσον οἱ συχνές πρεσβείες, οἱ ἐμπορικὲς ἐπαφές, τέλος ἡ παρουσία τῆς αὐτοκρατείας Θεοφανοῦς συνιστοῦν ἕναν δεῦτερο, ἄνωθεν κατευθυνόμενο, παράγοντα μεταφορᾶς τεχνογνωσίας.

Κατὰ τὸν 1' αἰῶνα, ὁ ἐλληνόφωνος βασιλειανὸς μοναχισμός³⁵ δίνει τό πολιτιστικὸ στίγμα τοῦ κατεπανάτου τῆς νότιας Ἰταλίας³⁶ μέ δραστηριότητες ποὺ ἐκκινοῦν ἀπὸ εὐρὺ πρόγραμμα ἐκχερσώσεων καὶ ἐκμεταλλεύσεως ἀλυκῶν³⁷ γιὰ νὰ καταλήξουν σέ πλουσιώτατη ἀγιογραφικὴ παραγωγὴ, ὑποδηλωτικὴ τοῦ

30. J. Bidez, O. Lagercrantz et al. (ἐκ.), *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, Bruxelles 1928, τ. VI, σ. 25.

31. M. Berthelot, *ἐνθ' ἂν*, σ. 37.

32. M. Berthelot, M. Ruelle (ἐκ.), *Collection des anciens alchimistes grecs*, text grec, σ. 2713.

33. Βλ. ὑποσ. 6.

34. K. M. Setton, *Τὸ Βυζάντιο ὑπόβαθρο τῆς ἰταλικῆς ἀναγέννησης* (ἐλλ. ὑπό Π. Παργαῶτου), Ἀθῆναι 1989, σ. 85.

35. Αὐτόθι, σ. 34.

36. Fr. Russo, *Relazioni tra la Calabria e l' Oriente Bizantino: Πραγμῆματα θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου* (Θεσ/νίκη, 1953), Ἀθῆναι 1956, τ. II, σ. 592. Πρβλ. T. Minisci, *I monachesimo orientale in Campania*, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 15 (1961) 113.

37. A. Guillou, *Grecs d'Italie du Sud au Moyen Âge: Studies on Byzantine Italy*, Variorum Reprints, London 1970.

ὕψηλῳ μορφωτικῷ ἐπιπέδῳ πολλῶν ἀσκητῶν³⁸. Συνάμα οἱ εἰκαστικές τέχνες φθάνουν σέ ἀξιόλογο αἰσθητικὸ ἐπίπεδο³⁹, ἐνῶ οἱ ἀνθρωπιστικές σπουδές ἀναπτύσσονται μέ ταχύ ρυθμό, ὅπως ἐπιβεβαιώνει ὁ σεβαστὸς ἀριθμὸς σχετικῶν κωδίκων, οἱ ὅποιοι ἐκπονήθηκαν στὰ ἀντιγραφικὰ κέντρα τῶν σημαντικωτέρων μονῶν, ἐξοπλισμένων μέ μεγαλειώδεις βιβλιοθῆκες⁴⁰. Ὡς σημειωθῇ ὅτι καί ὁ ἰδρυτὴς τῆς Κρυπτοφέρρης ἅγιος Νεῖλος τοῦ Rossano εἶναι ἐπιδέξιος καλλιγράφος⁴¹. Ἡ ἀγάπη τούτη πρὸς τίς σπουδές⁴² πραγματώνεται περαιτέρω στήν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκτός ἀπὸ τίς μοναστικές σχολές, ὅπως αὐτὴ τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Casole, ἐλληνικοῦ προσανατολισμοῦ⁴³, διγλωσση διδασχὴ προσφέρουν οἱ ἐπισκοπές, ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοὺς δὲ δὲν ἐλλεῖπει⁴⁴ ἡ δευτεροβάθμια διδασκαλία τῆς φυσικῆς, τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς γεωμετρίας καί τῆς ἀστρονομίας. Ὁ μετέπειτα ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Ἀδριανοῦ Πρόχλος ἀπέκτησε κατὰ τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 1' αἰῶνος ἀξιοπρόσεκτη ἐγκύκλιον παιδευσιν στήν πατρίδα του, τὴν ἰταλιωτικὴ πολίχνη τοῦ Bisignano⁴⁵.

Φυσικά στὸ περιβάλλον αὐτὸ ἀνθοῦν καί οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, καθὼς μάλιστα οἱ ἐγκυκλοπαιδικές συνθέσεις τοῦ κέντρου ὑποβοηθοῦν στήν μετάδοση τῶν γνωστικῶν δεδομένων. Ἡ σημαντικὴ, ἐν τούτοις, διασπορά τῶν χειρογράφων⁴⁶, ἐπακολούθημα πολιτικῶν συγκυριῶν, ἀλλὰ καί τοῦ προϊόντος ἀφελληνισμοῦ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, καθιστᾷ τὴν τεκμηρίωση κατ' ἀνάγκην ἀποσπασματικὴ, ἐφ' ὅσον μάλιστα μικρὸ τμῆμα⁴⁷ τῶν ἀντιγραφομένων ἔργων εἶχε φυ-

38. A. Garzya, *Lingua e cultura nell'agiografia italo-greca: Storia e interpretazione dei testi bizantini*, Variorum Reprints, London 1974.

39. Fr. Russo, *Il monachesimo Calabro-greco*, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 5 (1951) 5. Πρβλ. G. Musolini, *Calabria Bizantina*, Reggio Cal. 1966.

40. A. καί O. Paulangeli, *In monastero di S. Nicola di Casole*, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 5 (1951) 30. Πρβλ. Pr. Coco, *Vestigi di Grecismo in terra d'Otranto*, Grottaferrata 1922.

41. *Βίος ἁγ. Νεῖλου τοῦ Νέου*, παράγραφος 35α: Μαξίμης μοναχῆς, Ὁ βίος τοῦ δόσιου Νεῖλου τοῦ Νέου, Ὁρμύλια 1991. Πρβλ. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. CXX, στ. 42C.

42. Pr. Coco, *ἐνθ' ἂν.*, σ. 195.

43. Βλ. ὑποσ. 42.

44. A. Guillou, *L'école dans l'Italie byzantine: Culture et société en Italie byzantine*, VI, Variorum Reprints, London 1978.

45. *Βίος ἁγ. Νεῖλου τοῦ Νέου*, παράγραφος 73α: Μαξίμης μοναχῆς, Ὁ βίος τοῦ δόσιου Νεῖλου τοῦ Νέου. Πρβλ. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. CXX, στ. 77B. Πρβλ. F. Burgarella, *Aspetti della cultura greca nell'Italia meridionale*, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 41 (1987) 19.

46. G. Mercati, *Per la storia dei manoscritti greci*, Città del Vaticano 1935, σ. 32. Πρβλ. P. Canart, A. Jacob, J. Leroy, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale: Actes du 14e Congrès International des Études Byzantines (Bucarest 1971)*, Bucarest 1976, σ. 63.

47. A. Guillou, *Production and profits in byzantine Italy: ἐνθ' ἂν.*, XIII. Πρβλ. T. Minisci, *Un importante documento per la storia dei monasteri basiliani*, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 5 (1951) 137.

σιοδιφικό προσανατολισμό. Οὕτως ἢ ἄλλως, μεταξύ τους ὑπερτεροῦν τὰ ἱατρικά κείμενα, εἴτε πρόκειται γιὰ μονογραφίες τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Ἀετίου, εἴτε γιὰ συμπιλήματα τοῦ τύπου τῆς *Συνόψεως* Θεοφάνους τοῦ Νόννου, ἐνῶ δὲν ἀπουσιάζουν τελείως κτηνιατρικά ἐγχειρίδια^{47α} ἢ ὁ *Φυσιολόγος*⁴⁸. Μία πραγματεία περὶ πολυτίμων λίθων καὶ λιθοθεραπείας⁴⁹, ἓνα ἱπποκρατικό *corpus* ποῦ ἐντοπίσθηκε στὴν Πάτμο⁵⁰, δεῖγμα τῆς πρὸς τὴν μητρόπολη πορείας ἐνίων χειρογράφων, καὶ ὁρισμένοι ἀκόμη παρόμοιοι κώδικες ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν τὴν εἰκόνα, ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἐντρυφήση τῶν Ἱταλιωτῶν μοναχῶν τοῦ 1^{ου} αἰῶνα ἀπέβλεπε κυρίως σὲ λυσitteλῇ ἄσκησι τῆς θεραπευτικῆς, ἐπίσημης ἢ ἀπόκρυφης, σὲ παράλληλη πορεία⁵¹ πρὸς τὴν ἀντίστοιχη πράξη τῶν Βενεδικτίνων ἀδελφῶν τους⁵². Ὅπως δὲποτε, ἡ πρώτη ἀνθήση τῆς περίφημης σχολῆς τοῦ Salerno συνδέεται μὲ ὅλες αὐτές τίς παραμέτρους, πέραν τῶν ἀδιαμφισβητήτων μοζαραβικῶν καὶ ἐβραϊκῶν ἐπιδράσεων⁵³. Οἱ σχέσεις, ἐξ ἄλλου, τοῦ κορυφαίου Ἰουδαίου ἱατροῦ Shabbetai Donnolo μὲ τὴν ἑλληνική, ἀρχαία καὶ βυζαντινὴ, γαληνικὴ παράδοση ὑποδηλώνονται μὲν στὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς συνομιλίας του μὲ τὸν ἀγ. Νεῖλο⁵⁴, ὁμολογοῦνται δὲ ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς διαρκῆς ὀφειλὴ⁵⁵ καὶ θεμελιώνονται στὴν ἔλλειψη στοιχείων ἰσλαμικῆς προελεύσεως⁵⁶ στὸ βασικὸ φαρμακογνωστικὸ του πόνημα *Sefer ha-Mirkahot*⁵⁷.

Ἡ καλλιέργεια τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου στὴ νότια Ἱταλία ἔχει συνεπῶς μᾶλλον πρακτικὸ χαρακτήρα, καθὼς ἡ ἔλλογι δόμησή τους συμπορεύεται μὲ στοιχεῖα ἀλλότρια, περισσότερο πάντοτε ἐμπειρικά παρά μυστικά. Τοῦτο διαφαίνεται μὲν στοὺς διασωθέντες ἱατρικοὺ περιεχομένου κώδικες, καθίσταται ὅμως ἰδιαίτερος σαφὲς ἀπὸ τὸν τρόπο ἀντιμετωπίσεως τῆς εὐρυτάτης ἀλχημικῆς παραδόσεως τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας στὴν ὀριακὴ αὐτὴ περιοχὴ τῆς. Πράγματι. Ἐνῶ οἱ θεωρητικὲς ὀρίζουσες τῆς ἱεραῆς τέχνης ἐλάχιστα ἀνιχνεύονται στὴν Δύση στά χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ πολιτιστικὴ

47α. Βλ. ὑποσ. 47.

48. R. Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie meridionale*, Città del Vaticano 1955, σ. 27.

49. Pr. Coco, ἐνθ' ἂν., σ. 79.

50. A. Vaccari, *La Grecia nell'Italia meridionale*, *Orientalia Christiana Periodica* III (1925)

274. Πρβλ. G. Mercati, ἐνθ' ἂν., σ. 128.

51. Έμμ. Έμμανουήλ, *Ιστορία τῆς Φαρμακευτικῆς*, Ἀθῆναι 1948, σ. 237.

52. L. Firpo (ἐπ.), *Medicina medievale*, Torino 1972.

53. A. Crombie, *Ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου στὸν Γαλιλαῖο* (ἐλλ. γλ. ὑπὸ Θ. Τσίρη καὶ Ἱ. Ἀρχόγλου), Ἀθῆναι 1989, τ. I, σ. 229.

54. *Βίος ἀγ. Νεῖλου τοῦ Νέου*, παρὰγραφος 88α: Μαξίμης μοναχῆς, *Ὁ βίος τοῦ δασίου Νεῖλου τοῦ Νέου*. Πρβλ. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. CXX, στ. 92D-93A.

55. D. Castelli (ἐπ.), *Il commento di Sh. Donnolo sul libro della Creazione*, Firenze 1880, σ. 4 (κεμμένου).

56. A. Sharf, *The microcosm of Shabbetai Donnolo: Actes du 14e Congrès International des Études Byzantines (Bucarest 1971)*, σ. 663.

57. Z. Muntner, *Shabbetai Donnolo*, Jerusalem 1949, τ. II, σ. 28.

διείσδυση⁵⁸, ἡ συνακόλουθη τεχνολογία ἐνωρὶς καταγράφεται. Τὰ πρῶτα εἰδικὰ κείμενα, οἱ ἀποσπασματικές *Compositiones ad tingenda musiva*⁵⁹, ἀνάγονται ἤδη στὸν 9^ο αἰῶνα, ἀξιόλογη ἐν τούτοις κωδικοποίηση τῶν μεθόδων δὲν συναντᾶται κατὰ τὴν προοθωνικὴ περίοδο. Πλὴν ὀρισμένων μεμονωμένων συνταγῶν⁶⁰, σχετικῶς πλήρεις συλλογές εἶναι ἡ ἀνώνυμη *Mappae clavicula de efficiendo auro*⁶¹, πού συνοψίζει καὶ ἀρχαιότερα ἀνάλογα κείμενα⁶², ἡ *Schedula diversarum artium*⁶³ τοῦ ἱερῆως Θεοφίλου, γερμανικῆς μάλλον⁶⁴ καταγωγῆς, ὁ ὁποῖος μὲ ὑπερηφάνεια μνημονεύει τὴν ἀνατολικὴ προέλευση τῶν γνώσεών του⁶⁵, τὸ πόνημα τοῦ ἀγνώστων λοιπῶν στοιχείων Ἑρακλείου *De coloribus et artibus Romanorum*⁶⁶, τέλος τὸ μεταγενέστερο συγγενοῦς περιεχομένου *Liber diversarum artium*⁶⁷.

Τὰ ἀνωτέρω ἐγχειρίδια, πού ἀπευθύνονται σὲ καλλιτέχνες καὶ χειρῶνακτες, ἀφοροῦν κατὰ μέγιστο ποσοστὸ τὴν βαφικὴ, τὴν κατασκευὴ σμάλτου καὶ ὑάλου, τὴν κατεργασία συνήθων καὶ εὐγενῶν μετάλλων, καθὼς καὶ τὴν παρασκευὴ ὑλικῶν ζωγραφικῆς, ψηφιδογραφίας, ὑαλογραφίας ἢ μικρογραφίας, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη ἀπομιμήσεως τοῦ χρώματος τοῦ χρυσοῦ ἐπιτρέπει τοὺς παλαιότερους στὸν δυτικὸ κόσμο ὑπαινιγμούς περὶ τῆς μεταστοιχειώσεως⁶⁸. Ἡ σύγκριση τῆς μεθοδολογίας τῶν ἐν λόγῳ πραγματειῶν μὲ ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων χρυσοποιῶν ὁδηγεῖ σὲ πολύτιμα συμπεράσματα, ἐφ' ὅσον αὐτὲς ἀναπαράγουν, ἀκόμη καὶ αὐτολεξεῖ⁶⁹, τίς βυζαντινὲς τεχνικὲς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βελτιωμένες μορφές ἐλληνιστικῶν πρακτικῶν⁷⁰. Ὡς σημειωθῇ ὅτι τὰ ὑπάρχοντα χειρόγραφα προδίδουν τὴν ὑπαρξὴ περισσοτέρων ἀρχικῶν πηγῶν⁷¹, εἶναι δὲ συντεταγμένα σὲ *βάρβαρη* καὶ *ἀδόκιμη* λατινικὴ μὲ πλῆθος ἐλληνικῶν ὄρων⁷². Ἀλλωστε, κατὰ τὸν ἴδιο αἰῶνα θὰ μεταφρασθοῦν καὶ στὴν συριακὴ οἱ ἐνότητες τοῦ ἀλχημικοῦ

58. Manget, *Bibliotheca Chemica*, Γενεύη 1702, τ. I, σ. 509. Πρβλ. E. von Lippmann, *Geschichte und Ausbreitung der Alchemie*, Berlin 1919/31, τ. I, σ. 465.

59. M. Berthelot, *La chimie au Moyen Âge*, Paris 1893, τ. I, σ. 3.

60. Mrs. Merrifield, *Original treatises on the art of painting*, London 1849.

61. M. Berthelot, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 31.

62. *Αὐτόθι*, τ. I, σ. 67.

63. W. Ganzenmüller, *Die Alchemie im Mittelalter*, Paderborn 1938, σ. 10.

64. D. Ilg (ἐπ.), *Schedula diversarum artium: Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters*, Wien 1874, τ. VII.

65. A. Crombie, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 182.

66. Mrs. Merrifield, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I.

67. M. Berthelot, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 26.

68. Βλ. ὑποσ. 63.

69. *Αὐτόθι*, τ. I, σ. 29.

70. M. Berthelot, M. Ruelle (ἐπ.), *Collection des anciens alchimistes grecs*, Introduction, σ. 5, 200.

71. M. Berthelot, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 80.

72. E. von Lippmann, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 468.

corpus⁷³ πού ἀναφέρονται σέ πειραματικές διεργασίες⁷⁴.

Τὴν ἔλλειψη οἰασδῆποτε μεταφυσικῆς χροιάς ἐμφαίνει τὸ κατωτέρω ἀπόσπασμα τῆς *Clavicula* περί *aurum plurimum facere*⁷⁵, τὸ ὁποῖο ρητῶς ἀνάγεται στὴν ἀλεξανδρινή καὶ πρωτοβυζαντινὴ χημικὴ πράξη καὶ ὁρολογία⁷⁶: Λάβε ὑδραργύρου (*hydrargyrum*) μέρη 8, χρυσοῦ βερνισμένου μ. 4, ἀργύρου πρωτείου βερνισμένου μ. 5, ὀρειχάλκου (*orichalcon*) βερνισμένου μ. 5, στυπτηρίας σχιστῆς καὶ ἀνθους χαλκοῦ (*aeris flos*) τοῦ καλουμένου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων χαλκάνθου (*chalcanthum*) μ. 12, ἀρσενικοῦ μ. 6, ἡλέκτρον (*electrum*) μ. 12. Ἀνάμιξον τὰ ρινίσματα μετὰ τοῦ ὑδραργύρου, μέχρι κηρώδους ὑφῆς. Πρόσθες τὸ ἀρσενικὸν καὶ τὸ ἡλεκτρον, κατόπιν τὸ χάλκανθον καὶ τὴν στυπτηρίαν. Θές τὸ ὅλον ἐντὸς λωπάδος ἐπὶ πυρᾶς πρὸς ἡπίαν ἔψησιν. Πάντισον διὰ τῆς χειρὸς χρόκον ἐντὸς ὄξους καὶ ὀλίγον νίτρον, λαμβάνων 4 μ. χρόκου. Πάντισον αὐτὸν βραδέως ἕως διαλύσεως, εἴτα ἄφες νὰ ἐμβραχῇ. Ὅτε ἴδῃς τὴν μαῖζαν στερεάν, παράλαβε αὐτὴν καὶ ἔξεις χρυσὸν αὐξηθέντα. Πρόσθες λίθον σεληνίτην (*lapis lunaris*), τὸν ὀνομαζόμενον παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἀφροσέληνον (*afroselinum*). Ἐν προκειμένῳ εὐρίσκει πλήρη ἐφαρμογὴ ἢ παρατήρηση τοῦ Νικομηδεῖας Νικήτου⁷⁷: *Ad hoc attendum semper et non facile obliviscendum esset, quod Graecorum auctoritas tanta erat aliquando in medio sapientum Latinorum, ut etiam ipsa... nomina Graecis nominibus disposita ordinarentur.*

Ἡ σημασία τῶν συλλογῶν αὐτῶν, πού σέ μεταγενέστερα ἀντίγραφα ἀσχολοῦνται ἐπιπλέον μέ τὴν ἐπιτυχή ἄσκηση τῆς τέχνης τοῦ κιβδηλοποιοῦ, παραμένει ζῶσα στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνες, ἀναπτύσσεται δέ παραλλήλως⁷⁸ πρὸς τίς μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ. Ταυτοχρόνως, ἡ θεωρητικὴ χρυσοποιία τῆς σχολῆς τοῦ Στεφάνου φθάνει μέ τοὺς σταυροφόρους στὸν λατινικὸ κόσμον⁷⁹ καὶ ἀποδίδει ἐνδιαφέροντες ἑλληνογλώσσους καρπούς στὸν γεωγραφικὸ χῶρον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος⁸⁰.

Ὅπως δῆποτε, ἡ ἐξελιγμένη βαλλιστικὴ τῶν Ρωμαίων καὶ οἱ μαρτυρίες περὶ χρήσεως ἐμπρηστικῶν μιγμάτων γιὰ πολεμικοὺς σκοποὺς κατὰ τοὺς χρό-

73. Βλ. ὑποσ. 29.

74. M. Berthelot, ἔνθ' ἀν., τ. II, σ. viii.

75. Παρισινὸς λατινικὸς κώδιξ 6514, φ. 49.

76. M. Berthelot, M. Ruelle (ἐπ.), *Collection des anciens alchimistes grecs*, text grec, σ. 287 9, 327.

77. Anselmus Havelbergensis episcopus, *Dialogi*: J. P. Migne, *Patrologia Latina*, τ. CLXXXVIII, στ. 1231C.

78. M. Berthelot, ἔνθ' ἀν., τ. I, σ. 78.

79. C. A. Browne, *Rhetorical and religious aspects of greek alchemy*, *Ambix* 2/3 (1938/49)

130.

80. J. Bidez, O. Lagercrantz, ἔνθ' ἀν., τ. VII, σ. 1.

νους τοῦ ἐνιαίου *imperium*⁸¹, ἀλλὰ καὶ ἡ διατήρηση στοιχείων αὐτῆς τῆς παραδόσεως στὴν Δύση⁸² καθιστοῦν εὐεξηγήτους τοὺς συχνούς ἀναλόγους ὑπαινιγμούς στὰ τεχνικά κείμενα τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου. Ὡστόσο ἡ λεπτομερέστερη προσέγγιση τοῦ θέματος στὴν *Marræe clavícula*⁸³ εἶναι προσθήκη τοῦ τέλους τοῦ ιβ' αἰώνα⁸⁴, δηλαδή περίπου σύγχρονη μέ τὸ *Liber ignium at comburendos hostes* Μάρκου τοῦ Γραικοῦ⁸⁵. Ἡ σύσταση τοῦ ὕγρου πυρός, τὴν δράση τοῦ ὁποίου περιγράφει καὶ ὁ Κρεμώνης Λιουτπράνδος⁸⁶, ἐπρόκειτο ἐπὶ μακρὸν ἀκόμη⁸⁷ νὰ παραμείνῃ ἀπόρητο τῆς αὐτοκρατορικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας.

Ἐνας ἀκμάζων κλάδος τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς τοῦ ἰταλιωτικοῦ κατεπανάτου ἤδη ἀπὸ τὸν θ' αἰώνα⁸⁸ εἶναι αὐτός τῆς μεταξουργίας. Καθὼς ἡ σηροτροφία οὐδόλως μαρτυρεῖται στὴν ἀραβική Σικελία τῆς ἰδίας περιόδου⁸⁹, ἡ εἰσαγωγή τῆς προηγμένης τεχνογνωσίας, τὴν ὁποία ὑποδηλώνει ἡ ποιότητα τῶν προϊόντων⁹⁰, θὰ πρέπει νὰ πιστωθῇ στοὺς Ἑλλήνες. Εἶναι, ἄλλωστε, γνωστὴ ἡ περιπέτεια τοῦ διαβοήτου Λιουτπράνδου, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 968 ματαίως ἐπιχειρεῖ νὰ συναποκομίσῃ ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσα *κεχοσμημένα σηρικὰ ἄμφια*, ἐφ' ὅσον τοῦτα χαρακτηρίζονται *κωλυόμενα*⁹¹, μὴ ἀνεξελέγκτως ἐξαγώγιμα, λόγω τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τῆς μετάξης, συγκρίσιμης πρὸς αὐτὴν τοῦ χρυσοῦ⁹². Μὲ σκωπτικὴ διάθεση ὁ ἀμφιλεγόμενος πρέσβυς διαβεβαιώνει ὅτι *Ἐνετοὶ καὶ Ἀμαλφῖται μεταπράται εὐρέως ἐμπορεύονται τέτοια ὑφάσματα στὴν Δύση*⁹³. Δέν ἀποκλείεται ἡ διακίνηση μέρους τῆς παραγωγῆς τῆς Καλαβρίας καὶ Ἀπουλίας νὰ γινόταν ἐντὸς τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου⁹⁴.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη καὶ τεχνολογία εἰσδύει στὴν ἐκεῖθεν τῶν Ἀλπεων δικαιοδοσία τῶν Ὀθωνιδῶν διὰ δύο ὁδῶν, εἴτε ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, εἴτε ἐμμέσως ἀπὸ τὸ κατεπανάτο τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος. Πρόκειται ἀφ' ἑνὸς μὲν γιὰ αὐτούσια μετακένωση τῆς ἐλληνοφωνῆς παιδείας ἀπὸ λογίους μοναχοὺς ἢ μέ τὴν διάδοση πρωτοτύπων συγγραμμάτων, ἀφ' ἑτέρου δέ καὶ κυ-

81. Θ. Κορρέ, *Υγρόν πῦρ*, Θεσσαλονίκη 1989², σ. 154.

82. M. Berthelot, *Les compositions incendiaires*, *Revue des deux mondes* 106 (1891) 788,

789.

83. Βλ. ὑποσ. 61.

84. M. Berthelot, *La chimie au Mayen Age*, τ. I, σ. 28.

85. M. Berthelot, *Les compositions incendiaires*, σ. 810. Πρβλ. Θ. Κορρέ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 37, 90.

86. S. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus*, Cambridge 1929, σ. 11.

87. M. Berthelot, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 806.

88. A. Guillou, *La soie du catépanat d'Italie*: *ἔνθ' ἀν.*, XII, σ. 72, 79.

89. Αὐτόθι, σ. 78.

90. Αὐτόθι, σ. 80.

91. Σ. Ζαμπελίου, *Βυζαντιναί μελέται*, Ἀθήναι 1857, σ. 560.

92. J. Zépos, P. Zépos (ἐπ.), *Ius graeco-romanum*, Darmstadt 1962², τ. I, σ. 103.

93. Βλ. ὑποσ. 91.

94. Βλ. ὑποσ. 90.

ρίως γιά μετάδοση τῆς τεχνικῆς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μέ τήν βοήθεια τῶν προαναφερθέντων ἐγχειριδίων τύπου *Clavicula* καί *Schedula* ἢ καί μέ τήν παρουσία Ἑλλήνων ἐργαζομένων⁹⁵. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ διάκριση τῆς προελεύσεως τῶν ἐπιδράσεων δέν εἶναι πάντοτε ἐφικτή, καθὼς ἡ ἐφηρμοσμένη ἐπιστημονική γνώση τῶν Ἰταλιωτῶν τοῦ 1' αἰῶνα ἐλάχιστα διαλέγεται μέ ἐκείνη τῶν γειτόνων Ἀράβων, ἀναπαράγοντας ὡς ἐκ τούτου τά μητροπολιτικά πρότυπα.

Φυσικά ἡ λατινική Δύση δέν στερεῖται ἐπιστημονικοῦ ὑποβάθρου κατὰ τόν πρῶμο Μεσαίωνα, ἀλλ' ἀντιθέτως εἶναι σέ θέση νά ἐπαίρεται γιά σημαντικώτατα ἐπιτεύγματα στόν χῶρο τῆς τεχνολογίας, καθὼς καί γιά τήν διαφύλαξη πολλῶν στοιχείων τῆς φυσιοδιφικῆς κληρονομίας τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ παρελθόντος. Ὄντως. Ἡ κεντρική Εὐρώπη βελτιώνει τήν ἵπποσαγή καί τόν νερόμυλο τοῦ Βιτρουβίου⁹⁶, χρησιμοποιοῖ εὐρέως τό ἄροτρο βαθείας ἀρόσεως⁹⁷ καί διατηρεῖ τήν ἀνάμνηση τῆς παλαιογερμανικῆς βοτανικῆς θεραπευτικῆς⁹⁸, ἐνῶ συνάμα ἤδη ἀπό τόν 5' αἰῶνα προσεγγίζει σέ μετάφραση τήν διοσκορίδειο *Materia medica*⁹⁹. Ἡ συνεχιζομένη φαρμακογνωστική ἐνασχόληση ἀποδεικνύεται ἀπό τήν ὑπαρξη ἀξιολόγου *herbarium* σέ σκαρίφημα ἰδεώδους μοναστηριακοῦ συγκροτήματος πού εὐρέθη στή μονή τοῦ St. Gallen, ἃν καί εἶχε προφανῶς συνταχθῇ σ' αὐτήν τοῦ Reichenau στίς ἀρχές τῆς 9' ἐκατονταετίας¹⁰⁰.

Τήν κυριώτερη, ἴσως, γραπτή πηγή τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν ἀποτελεῖ κατὰ τούς προσχολαστικούς χρόνους τό *περί Ἑτυμολογιῶν* σύγγραμμα τοῦ σοφοῦ Ἰσιδώρου, ἐπισκόπου Ἰσπάλεως¹⁰¹, περιγραφικό συστηματικό *compendium* τό ὁποῖο ἐμμένει σέ ζητήματα ἀστρονομίας, φαρμακογνωσίας, φυσικῆς ἱστορίας καί ὀρυκτολογίας¹⁰². Ἡ ἀντιμετώπιση, ἐν τούτοις, τῶν θεωρητικῶν συνιστωσῶν τῶν κλάδων αὐτῶν καθίσταται βαθμιαίως στόν ἡπειρωτικό εὐρωπαϊκό χῶρο ἐπιφανειακή καί ἀσαφής: ὁ κατ' ἐξοχήν ἐκφραστής τῆς φυσιογνωσίας κατὰ τήν περίοδο τῶν Καρολιδῶν, Ραβάνος ὁ Μαῦρος, ἡγούμενος τῆς Fulda, προσδίδει θεολογική διάσταση στά κείμενά του, ἀντιγράφοντας δέ τόν Ἰσίδωρο μέ τό πόνημα *de Universo* ἐπιφέρει συρρίκνωση τοῦ περιεχομένου, προχωρεῖ σέ ἀκραιφνῶς ἀλληγορική ἐρμηνεία τῶν δεδομένων καί παρουσιάζει ἄτακτο δόμηση τοῦ ὕλικου¹⁰³. Οἱ ἐπιστῆμες, ἐξ ἄλλου, τοῦ *quadrivium* ἀκολουθοῦν

95. A. Fuchs. *Der Dom zu Paderborn*, Paderborn 1936, σ. 552.

96. Σ. Παπαδάκη (ἐπ.), ἔνθ' ἄν., τ. I, σ. 308.

97. Π. Δρακοπούλου, *Μεσαίωνα ἀνατολικός καί δυτικός*, Ἀθήναι 1985, σ. 101.

98. Ἐμμ. Ἐμμανουήλ, ἔνθ' ἄν., σ. 238.

99. A. Crombie, ἔνθ' ἄν., τ. I, σ. 57.

100. W. Braunfels, *Abendländische Klosterbaukunst*, Köln 1969, σ. 52.

101. Isidorus Hispalensis episcopus, *Etymologiarum libri XX*: J. P. Migne, *Patrologia Latina*, τ. LXXXII, στ. 9-728.

102. Αὐτόθι, τ. LXXXII, στ. 153-198, 423-690.

103. Rabanus Maurus Fuldensis abbas, *De Universo libri XXII*: J. P. Migne, *Patrologia*

τὴν ἀγγλοσαξωνική παράδοση Βέδα τοῦ Αἰδεσίμου¹⁰⁴ καὶ ἀναλώνονται συχνά στὸν ὑπολογισμό τοῦ Πασχαλίου, ὅπως ἐμφαίνουν τὰ ἔργα *de Computo* τοῦ Ραβάνου¹⁰⁵ ἢ τοῦ μοναχοῦ Wichram τοῦ St. Gallen¹⁰⁶. Οἱ μεγάλοι μαθηματικές συνθέσεις Γερβέρτου τοῦ Aurillac¹⁰⁷, τοῦ μετέπειτα πάπα Σιλβέστρου, καὶ τοῦ κάπως νεωτέρου Ἑρμάννου τοῦ Reichenau¹⁰⁸ προσδιορίζονται ἀπὸ εὐρύτερο κύκλο ἐπιρροῶν καὶ ὑπερβαίνουν τὶς πολιτιστικές παραμέτρους τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου.

Ἐντὸς αὐτῶν τῶν πλαisiῶν παρακμῆς ἀνιχνεύεται ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση. Βεβαίως ἡ πρόσβαση στὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας προϋποθέτει ἐν πολλοῖς γνώση τοῦ γλωσσικοῦ τῆς ὀργάνου, καθὼς οἱ σπουδαιότερες πραγματεῖες παραμένουν ἀμετάφραστες¹⁰⁹. Ὅπως δὲποτε, ἡ κατανόηση τῆς ἐλληνικῆς ἦταν ἤδη εὐκαταία στοὺς αὐλικούς καὶ κληρικούς κύκλους τοῦ φραγκικοῦ βασιλείου ἐξ εὐνοήτων λόγων πολιτικῆς ὑφῆς¹¹⁰, οὕτως ὥστε κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς νὰ πολλαπλασιάζονται μὲ τὴν δραστήρια ἀρωγὴ Ἱρλανδῶν μοναχῶν¹¹¹ τὰ διδασκτικά ἐγχειρίδια¹¹², ἰδίως τὰ ἐρμηνεύματα, δίγλωσσα λεξικά¹¹³. Ἡ ὀθωνικὴ ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐξημένη διάδοση τῆς ἐλληνικῆς, λόγω τῶν ἀδιακόπων πολιτισμικῶν, πνευματικῶν καὶ τεχνικῶν διαπιδύσεων τοῦ 1' αἰῶνα —σποραδικῶς μάλιστα εἰσάγεται καὶ ἡ νεότευκτη μικρογράμματη γραφὴ¹¹⁴. Ἰδιάζον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἐπιστημονικῶν ὀριζουσῶν παρουσιάζει ἡ ἐπαγγελματικὴ γλῶσσα τῶν ἱατρῶν, ἡ ὁποία βρίθκει παρεφθαρμένων ἐλληνικῶν ἐκφράσεων, καθὼς καὶ τὰ ἰδιωματικὰ γλωσσάρια τους¹¹⁵. Μόνο κατὰ τὴν ἐπομένην ἑκατονταετία θὰ ἀναλάβουν ὁ πολὺς Garioponto καὶ ὁ σύγχρονός του Petrocillus μιὰ πρώτη συνεπὴ ἐκλατίνιση τῆς ὁρολογίας¹¹⁶, ἂν καὶ πρόχειρες χρηστικὲς περιλήψεις τῶν ἱπποκρατικῶν καὶ

Latina, τ. CXI, σσ. 9-614.

104. A. Crombie, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 42.

105. Rabanus Maurus Fuldensis abbas, *Liber de Computo*: J. P. Migne, *Patrologia Latina*, τ. CVII, σσ. 669-728.

106. M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München 1923, τ. II, σ. 727.

107. *Αὐτόθι*, τ. II, σ. 729.

108. *Αὐτόθι*, τ. II, σ. 756.

109. A. Crombie, *ἔνθ' ἀν.*, τ. I, σ. 57-65.

110. W. Ohnsorge, *Byzanz und das Abendland im 9. und 10. Jahrhundert: Abendland und Byzanz*, Bad Homburg 1963, σ. 12.

111. J. F. Kenney, *Sources for the Early history of Ireland*, N. York 1929, τ. I, σ. 589.

112. B. Bischoff, *Das griechische Element in der abendländischen Bildung*, *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951) 27, 40.

113. *Αὐτόθι*, σ. 41, 47.

114. *Αὐτόθι*, σ. 35.

115. *Αὐτόθι*, σ. 42, σημ. 1.

116. Ch. Singer, E. Ashworth Underwood, *A short history of medicine*, Oxford 1962, σ.

γαληνικῶν συλλογῶν ἔχουν ἐπισημανθῇ ἐνωρίτατα¹¹⁷. Περαιτέρω, τὴν ὁμιλουμένη τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέχουν ὀρισμένοι ἔμποροι, ὅπως ὑποδεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ μαγεντιανοῦ Λιουτφρέδου (949)¹¹⁸, ἐνῶ ἡ μεταφραστικὴ κίνησις στὴν κεντρικὴ Ἰταλία, κυρίως στὴν Ρώμη, ἀποτελεῖ πλέον παλαιὰ παράδοση¹¹⁹ πού ἀποδίδει καρπούς καὶ στὸν γερμανόφωνο χῶρο¹²⁰.

Ἡ ἱατρικὴ καὶ νοσηλευτικὴ συνδέεται κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς, ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ἀμέσως μὲ τὴν μοναστικὴν πράξιν, ἀπὸ δὲ τεκμήριό της συνιστᾷ τὸ προαναφερθέν σχεδιάγραμμα τοῦ St. Gallen¹²¹. Στὴν ἐν λόγω κάτοψη ὁ φαρμακογνωστικός κῆπος γειτνιάζει μὲ τὰ λουτρά καὶ τοὺς λοιποὺς βοηθητικούς χώρους τοῦ ἀναρρωτηρίου, ἐνῶ ταυτοχρόνως προβλέπεται οἰκίσκος διαμονῆς τῶν (δύο τουλάχιστον) ἱατρῶν, μὲ παράπλευρο εἰδικό χῶρο ἀφαιμάξεων καὶ ἐγχειρίσεων. Μνημονεύεται περαιτέρω καὶ τὸ *armarium pigmentum* πρὸς φύλαξιν τῶν ἰδιοσκευασμάτων¹²². Παρομοίου τύπου θεραπευτήριον ἐμφανίζεται σὲ περιγραφή τοῦ ἱα' αἰῶνος πού ἀφορᾷ μονὴ τοῦ κλουνιακοῦ τάγματος, πιθανώτατα τὸ Cluny II, μὲ μόνην διαφορὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν κοιτῶνων τῶν δοκίμων ἀπὸ ἐκείνων τῶν ἀσθενῶν¹²³. Ὡστόσο, παρά τίς σποραδικὰ προσπάθειες ἰδρύσεως νοσηλευτικῶν ἰδρυμάτων κατὰ τὰ ἀνατολικά πρότυπα¹²⁴ (*orientalium mori secutus*¹²⁵), δὲν μαρτυρεῖται ὀργάνωση ἀνάλογη αὐτῆς τοῦ Μυρελαίου κατὰ τὴν προσταυροφορικὴ περίοδον¹²⁶.

Ἡ ἱαματικὴ καὶ φαρμακευτικὴ ἐπιστήμη ἀσχεῖται στὰ μεγάλα μοναστικά καθιδρύματα, ὑπὸ τίς ἀνωτέρω πάντοτε προϋποθέσεις, καὶ τελεῖ ἐν γνώσει πλείστων ὅσων στοιχείων τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, τὰ ὅποια ἀνιχνεύονται καὶ στὴν νότια Ἰταλία. Τὴν πορεία ἀπὸ τὸ κατεπανάτο πρὸς τὸν κυρίως γερμανικὸ χῶρον παραστατικῶς ἐξεικονίζει ὁ βίος τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ ἐκ Cassano πού ἀπολάμβανε τῆς προσωπικῆς εὐνοίας τῆς πεπαιδευμένης Θεοφανοῦς¹²⁷. Πράγματι. Ὁ Καλαβρὸς ἀσκητής, ὁ ὁποῖος ἀνέκαθεν διῆγε τὸν βίον *aut scribendo aut legendo*¹²⁸, μετακαλεῖται ἀπὸ τὴν αὐτοκράτειρα στὴν πρωτεύουσα,

117. A. Crombie, ἔνθ' ἄν., τ. I, σ. 229.

118. R. Köpke, E. Dümmler, *Kaiser Otto der Große*, Leipzig 1876, σ. 172.

119. C. Leonardi, Le traduzioni del greco nella Roma altomedievale, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 41 (1987) 101.

120. Αὐτόθι, σ. 106.

121. Βλ. ὑποσ. 100.

122. W. Braunfels, ἔνθ' ἄν., σ. 53.

123. Αὐτόθι, σ. 292.

124. Byzantinisches und abendländisches Hospital, *Byzantinische Zeitschrift* 42 (1943/1959) 121.

125. A. Philipsborn, ἔνθ' ἄν., σ. 364.

126. G. Schreiber, ἔνθ' ἄν., σ. 135.

127. G. Schlumberger, *Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιία* (ἐλλ. γλῶσσ. ὑπὸ Ἱ. Λαμπρίδου), Ἀθήναι 1905, τ. III, σ. 309.

128. *Vita Gregorii Abbatis*: Acta Sanctorum Bollandiana, Bruxelles 1894, Nov. II, σ. 464.

ἐπὶ μία δὲ τριακονταετία¹²⁹ καὶ μέχρι τοῦ θανάτου του (περὶ τὸ ἔτος 1000) ἡγεῖται τῶν Ἑλλήνων τῆς συνοδείας του στὴν παραρρήνιο μονὴ τοῦ Burtscheid, κέντρο ἀκτινοβολίας τῆς ἐλληνικῆς παιδείας γιὰ ὁλόκληρη τὴν δυτικὴ Εὐρώπη¹³⁰. Τὸ κῦρος τοῦ ἁγ. Γρηγορίου ἦταν τόσο ὑψηλό, ὥστε μεταγενεστέρως θεωρήθηκε υἱὸς Νικηφόρου τοῦ Φωκά¹³¹. Ἄν ὅμως ἡ βυζαντινὴ πολιτιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ διείσδυση στὸν ὑπεράλπειο χῶρο γιὰ πολλές δεκαετίες ὑλοποιεῖ τοὺς ὀραματισμούς τοῦ Ἰταλιώτου ἄββᾶ, δὲν ἐξαντλεῖται ὡστόσο στὸν περίγυρό του. Ἀντιθέτως, ἡ σταχυολόγηση τῶν μαρτυριῶν ἐπιτρέπει τὴν τεκμηρίωση τῆς παρουσίας λογίων Ἑλλήνων σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια: στὴν Βουργουνδία καὶ τὴν Λωρραίνη¹³², στὴν Λιέγη, ὅπου διδάσκει Λέων ὁ Καλαβρός¹³³, καὶ στὸ φιλόφρον πρὸς τοὺς Ἑλληνας¹³⁴ μοναστικὸ ἱδρυμα τοῦ St. Gallen¹³⁵, στὸν ἁγ. Παντελεήμονα Κολωνίας, στὰ ἀρχεῖα τοῦ ὁποίου σημειώνονται Θεόφιλος ὁ Βυζάντιος (959)¹³⁶ καὶ Ἡλίας ὁ Πελοποννήσιος (1021)¹³⁷, στὴν μονὴ St. Bavo τῆς Γάνδης ἔνθα ἀναφέρεται Μακάριος ὁ Ἀντιοχεύς¹³⁸, στὰ Τρέβηρα πού τιμοῦν τὸν Συρακούσιο Συμεῶν¹³⁹, τέλος στὸ αὐτοκρατορικὸ ἄββαεῖο τοῦ Reichenau¹⁴⁰, ἀπὸ πολλές ἀπόψεις ἀντιπροσωπευτικὸ τῶν αἰσθητικῶν καὶ πνευματικῶν τάσεων τῆς ὀθωνικῆς αὐλῆς¹⁴¹. Πράγματι. Ἦδη πρὸ τοῦ 930 ἀνατολικοί, ἐνίοτε καὶ εὐγενεῖς, ἐνδιατρίβουν στοὺς χώρους του, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι κάποιος Συμεῶν¹⁴² καὶ ὁ συγγενὴς του Κωνσταντῖνος ἐπίσκοπος¹⁴³. Τὰ ἐκπεφρασμένα θύραθεν ἐνδιαφέροντα τῶν ἡμετέρων μοναστῶν ὑποδεικνύει εἰρωνικὸ σχόλιο τοῦ Hildesheim Γοδεχάρδου, ὁ ὁποῖος ἐπιτιμητικῶς τοὺς ἀποκαλεῖ peripateticos platonico more¹⁴⁴.

129. Fr. Russo, Sulla "Vita Gregorii Abbatis", *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 3 (1948) 193.

130. Αὐτόθι, σ. 199.

131. *Vita Gregorii Abbatis*, σ. 467.

132. A. Michel, *Kirchlicher Wechselverkehr zwischen West und Ost vor dem Schisma*, Würzburg 1952, σ. 147. Πρβλ. E. Sackur, *Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen Wirksamkeit*, Halle 1892/94, τ. II, σ. 389.

133. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Leipzig 1920, τ. III, σ. 323.

134. W. Ohnsorge, ἐνθ' ἂν., σ. 35.

135. W. Gardthausen, *Die griechische Schrift des Mittelalters im westen Europas*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 8 (1929/30) 114.

136. M. Uhlirz, *Die Krone des Hl. Stephan*, Graz / Wien / München 1951, σ. 17.

137. W. Gardthausen, ἐνθ' ἂν., σ. 122.

138. G. Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg 1932, τ. VI, σ. 812.

139. E. Sackur, ἐνθ' ἂν., τ. II, σ. 232. Πρβλ. W. Gardthausen, ἐνθ' ἂν., σ. 128.

140. Βλ. ὑποσ. 113.

141. W. von Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, Leipzig 1881/85⁵, τ. I, σ. 324.

142. K. Beyerle, *Die Kultur der Reichenau*, München 1925, τ. I, σ. 376.

143. A. Michel, ἐνθ' ἂν., σ. 146.

144. G. Schlumberger, ἐνθ' ἂν., τ. III, σ. 317.

Ἀλλά καί ἡ χλασσικὴ ἀλχημεία, καί δὴ στήν χειρίστη της μορφῇ, ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἰδίᾳ περίοδο ὡς προερχομένη ἐξ ἀνατολῶν. Ὑπομνηματιστὴς τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Βρέμης Ἀδάμ, πιθανῶς σύγχρονος Ὁθωνος τοῦ γ', μνημονεύει τὴν παρουσία Ἑλληνα χρυσοποιῶν στήν αὐλή, χωρὶς περισσότερες λεπτομέρειες¹⁴⁵, ἐνῶ ἡ ἐμπειρία τῶν πρακτικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἱερᾶς τέχνης εἶναι πικρὴ γιὰ τὸν ἐλληνίζοντα¹⁴⁶ Βρέμης Ἀδαλβέρτο, ὁ ὁποῖος ἔδωσε πίστη στοὺς λόγους ἐνός Ἑβραίου προσηλύτου βυζαντινῆς παιδείας καλουμένου Παύλου καί τοῦ ἐμπιστεύθηκε μέγα ἀριθμὸ χαλκίνων νομισμάτων, γιὰ νὰ τὰ μετατρέψῃ σέ χρυσά¹⁴⁷. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ ἀγύρτου ὅτι εἶχε ἐπιτύχει ἀνάλογη μεταστοιχείωση στὸ Ἀμβουργο¹⁴⁸ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη περὶ ἀναφορᾶς τῶν πολιτιστικῶν πραγμάτων τοῦ βορειοευρωπαϊκοῦ αὐτοῦ λιμένος στήν θεόσωστη καθ' ἡμᾶς αὐτοκρατορία¹⁴⁹.

Ὅπωςδὴποτε, τὴν ἐπιστημονικὴ καί τεχνολογικὴ διείσδυση ἐνισχύουν οἱ συχνές καί ποικίλες ἀπὸ καί πρὸς τὴν Βασιλεύουσα ἀποστολές¹⁵⁰: Ὁ Κρεμώνης Λιουτπράνδος δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθῇ σέ πολλὰ βιβλία πολῦτιμα¹⁵¹, τὰ ὁποῖα συναπεκόμισε κατὰ τὴν πρώτη πρεσβεία του, ἐνῶ δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες περὶ τοῦ ἐάν φυσιοδίφες συνόδευσαν τὴν Θεοφανώ¹⁵². Περισσότερα εἶναι, ἀντιθέτως, τὰ στοιχεῖα περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς συγκροτήσεως Ἰωάννου τοῦ Φιλαγάθου ἐκ Rossano, παιδαγωγοῦ Ὁθωνος τοῦ γ' καί μετέπειτα ἀντίπαπα, βαθέως μελετητοῦ¹⁵³ δημιουργήσαντος πολιτισμὸν ἐν Γερμανίᾳ¹⁵⁴. Ἀξιοπρόσεκτη ἀνάμνηση τῆς διαβάσεως τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ Ἑλληνος ἀπὸ τὴν καθέδρα τῆς αἰωνίας πόλεως συνιστᾷ ἡ μαρτυρία Γουλιέλμου τοῦ Malmesbury, ὁ ὁποῖος διακόσια περίπου ἔτη ἀργότερον τὸν συγγέει μέ τὸν περίφημο Γερβέρτο¹⁵⁵. Ὁ Φιλάγαθος, ὁ ὁποῖος ἀπαρτίζει ὁμοῦ μέ τὸν ἀγ. Νεῖλο, ἡγούμενο Κρυπτοφέρρης, καί τὸν ἀγ. Γρηγόριο, ἡγούμενο Burtscheid, τὴν κορυφαία τριάδα Ἰταλιωτῶν λογίων τῆς ὀθωνικῆς περιόδου, κατηγορήθηκε ἀπὸ μεταγενεστέρους ἀντιπάλους τῶν πολιτικῶν του θέσεων ὡς *satanae minister* καί μάγος¹⁵⁶, ἕνα σχόλιο πού δύναται προφανῶς νὰ ἐκληφθῇ ὡς διαστρε-

145. H. Wiegand, *Kritisch-historische Untersuchung der Alchemie*, Weimar 1777, σ. 207.

146. H. Ludat, *Die Patriarchatsidee Adalberts von Bremen*, *Archiv für Kulturgeschichte* 34 (1952) 221.

147. W. Ganzenmüller, ἐνθ' ἂν., σ. 13.

148. Βλ. ὑποσ. 147.

149. W. Ohnsorge, *Sachsen und Byzanz: Abendland und Byzanz*, σ. 535.

150. Τοῦ αὐτοῦ, *Byzanz und das Abendland im. 9. und 10. Jahrhundert: Abendland und Byzanz*, σ. 12.

151. Σ. Ζαμπελίου, ἐνθ' ἂν., σ. 498.

152. G. Schlumberger, ἐνθ' ἂν., τ. II, σ. 224.

153. Αὐτόθι, τ. III, σ. 321.

154. Fr. Russo, *Il monachesimo Calabro-greco*, σ. 15.

155. M. Oldoni, *Conclusioni*, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 41 (1987) 175.

156. Αὐτόθι, σ. 188.

βλωμένος ἀπόηχος τῶν πειραματικῶν του ἐνδιαφερόντων. Πράγματι. Ἡ παρουσία τοῦ διασήμου Sh. Donnolo στήν γενέθλιο πόλη τοῦ Ἰωάννου ἐπιτρέπει νά ἀνιχνευθοῦν οἱ ρίζες τῶν γνώσεων τοῦ ἀνησύχου καί πολυπράγμονος Ἑλληνο.

Ἄς σημειωθῇ, περαιτέρω, ὅτι ὁ αὐτοκρατορικός μαθητής ἐπηρεάσθηκε ἀπό τίς κλίσεις τοῦ διδασκάλου, ὅπως τουλάχιστον μαρτυροῦν τά χειρόγραφα ἱατροφαρμακευτικοῦ περιεχομένου, τά ὁποῖα φαίνεται νά προμηθεύθηκε ὁ νεώτατος τότε Ὁθων ἀπό τήν Πλακεντία¹⁵⁷, ἥδη ἀπό τό 988 ἀρχιεπισκοπική ἔδρα τοῦ παιδαγωγοῦ του¹⁵⁸. Ἀλλωστε, κατὰ πρόσφατη ἄποψη¹⁵⁹ ὁ παρισινός λατινικός κώδιξ 7028, συμπίλημα ἱατρικῶν ἀποσπασμάτων πού ἐμπεριέχει χωρία τῆς πραγματείας *de Medicina* τοῦ Κέλσου καί ὑπογράφεται ἀπό τόν *sacer Ioannus*, εἶναι αὐτόγραφο Ἰωάννου τοῦ Φιλαγάθου, στόν ὁποῖο ἐπιπλέον ἀποδίδεται ἡ πατρότητα ἐνός ἀντιβηχικοῦ καί ἀντιδιαρροϊκοῦ σκευάσματος πού κατακλείει τήν ἐν λόγῳ συλλογή.

Οἱ μαρτυρίες περί υἱοθετήσεως βυζαντινῶν τεχνικῶν μεθόδων στήν ἐκεῖθεν τῶν Ἀλπεων ὀθωνική ἐπικράτεια, μέχρι καί τῆς Σαξωνίας¹⁶⁰, ἀφοροῦν κυρίως τομεῖς τῶν εἰκαστικῶν καί ἐλασσόνων καλῶν τεχνῶν, στούς ὁποίους ἔχουν εἰσαχθῇ σέ ἀδιάσπαστη ἐνότητα μέ τίς τεχνοτροπικές καί μορφολογικές ἐπιδράσεις¹⁶¹. Μολονότι δέ ἐλάχιστα ὀνόματα τεχνουργῶν διασώζονται, ὅπως π.χ. αὐτά τοῦ προαναφερθέντος Θεοφίλου¹⁶², πού κατεργάζεται τό ἔτος 959 εὐγενῇ μέταλλα στήν Κολωνία, ἢ Ἰωάννου τοῦ Λογγοβάρδου, πού συναντᾶται στό Ἀκυίσγρανο περί τό 1000¹⁶³, εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ σχετική δράση ἀφ' ἐνός τῶν ἐπῆλυδων, κατ' ἐξοχήν δέ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Burtscheid, διακεκριμένων μαϊστόρων καί κατασκευαστῶν¹⁶⁴. Πράγματι. Ὁ βυζαντινός χαρακτήρας τῶν μικρογραφιῶν τῶν Τρεβήρων κατὰ τήν ἐποχή τοῦ Egbert¹⁶⁵ προϋποθέτει τήν ἀνατολική τεχνογνωσία, ἐνῶ οἱ *graeci operarij*¹⁶⁶ τοῦ Paderborn εἶναι συνειδητοί ἐπίγονοι τῆς μητροπολιτικῆς παραδόσεως. Περαιτέρω, πλεῖστα στοιχεῖα τῆς *Clavicula*, ἡ ὁποία διασώζεται γιά πρώτη φορά πλήρης σέ χειρόγραφο τοῦ 1' αἰῶνα στήν Schlettstadt¹⁶⁷, ἀνευρίσκονται σέ σημειώσεις τοῦ

157. F. Burgarella, ἔνθ' ἄν., σ. 44.

158. G. Schlumberger, ἔνθ' ἄν., τ. III, σ. 319.

159. G. Billanovich, M. Ferrari, *La trasmissione dei testi nell'Italia nord-occidentale: La cultura antica nell'Occidente latino dal VII all' XI secolo*, Spoleto 1975, τ. I, σ. 334.

160. W. Ohnsorge, *Sachsen und Byzanz: Abendland und Byzanz*, σ. 528.

161. W. Volbach, *Byzanz und sein Einfluß auf Deutschland: Βυζαντινή τέχνη, τέχνη εὐρωπαϊκή*, Ἀθῆναι 1966, σ. 91.

162. Βλ. ὑποσ. 141.

163. M. Uhliriz, ἔνθ' ἄν., σ. 14.

164. Fr. Russo, *Sulla "Vita Gregorii Abbatis"*, σ. 202.

165. Αὐτόθι, σ. 204.

166. Βλ. ὑποσ. 95.

167. M. Berthelot, *La chimie au Moyen Age*, τ. I, σ. 26.

Reichenau προγενέστερης χρονολογίας¹⁶⁸. Τό γεγονός εἶναι εὐεξήγητο, ἐφ' ὅσον τό περιώνυμο *scriptorium* τοῦ ἀββαείου εἶχε δεχθῇ καταλυτική τήν ἐπίδραση τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁶⁹, οἱ δέ πολυτελέστεροι κώδικές του ἔφεραν πεποικίλμένα χρυσά ἐπικαλύμματα ἐπιτοπίου κατασκευῆς¹⁷⁰.

Τά προεκτεθέντα στοιχεῖα συνιστοῦν ἀπλές ἐνδείξεις εἰσαγωγῆς τῶν βυζαντινῶν, μητροπολιτικῶν ἢ ἰταλιωτικῶν, φυσικῶν ἐπιστημῶν στήν ὀθωνική Δύση τῶν πρό τοῦ Γερβέρτου χρόνων, οἱ δέ μαρτυρίες ἀφοροῦν οὕτως ἢ ἄλλως κατά τό πλεῖστον τήν ἱατρική καί τήν πειραματική ἀλχημεία, τομεῖς πού ἐπιδέχονται χρηστική ἀντιμετώπιση, ἐνῶ τά μαθηματικά περιορίζονται σέ σύνταξη Πασχαλίων ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχαιοτέρων προτύπων. Οἱ συμπληρωματικές πραγματεῖες τῆς ἐποχῆς ἀναμφιβόλως ὑποβοηθοῦν στήν διάδοση τῶν δεδομένων, χωρίς ἐν τούτοις νά ὑποκαθιστοῦν τά πρωτότυπα συγγράμματα, ἰδίως στόν χώρο τῆς φαρμακογνωσίας ἢ θεραπευτικῆς. Παραλλήλως μαρτυρεῖται συνεχῆς ροή τεχνογνωσίας, ἡ ὁποία κατ' εὐτυχῇ συγκυρία ἔχει ἐν πολλοῖς καταγραφῇ καί κωδικοποιηθῇ στά ἐγχειρίδια τῶν μαϊστόρων, ἀποβάλλοντας συνάμα οἰαδήποτε μεταφυσική χροιά. Τό γεγονός τῆς κατά προτίμησιν υἱοθετήσεως πληροφοριῶν ἐφηρμοσμένου χαρακτήρα δέν θά πρέπει νά ἀναζητήσῃ τήν ἐξήγησή του μόνο στήν ἄνωθεν ἐπιβαλλομένη ἄνθηση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν στό σαξωνικό βασίλειο, τό ὁποῖο ἐπιχειρεῖ νά οἰκοδομήσῃ τήν ἐξωτερική ἔκφραση τοῦ νεοπαγοῦς κύρους του, ἀλλά καί σέ γενικώτερες κοινωνικές παραμέτρους τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου. Πράγματι. Τό δυτικό τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας ἔχει μόλις ἀρχίσει νά ἀνασυγκροτεῖται, ἐντάσσοντας τούς παλαιούς βαρβάρους στό οἰκουμενικό του ὄραμα, ἐλάχιστα δέ ἐνδιαφέρεται νά ἐννοήσῃ τίς κοσμικές ὀρίζουσες ἢ νά ἐρμηνεύσῃ τά συμπαντικά φαινόμενα: κυρία του μέριμνα εἶναι ἡ δυνατότητα παγιώσεως τῆς ἰσχύος του καί βελτιώσεως τῶν βιοτικῶν προϋποθέσεων τῶν λαῶν τῆς δικαιοδοσίας του. Τό πνεῦμα τοῦτο, πού θά ἐκφρασθῇ σαφέστερα στίς μεγάλες σχολαστικές συνθέσεις, καθιστᾷ κατανοητή καί τήν ἐντονή πρόσκληση τῆς μεταγενέστερης Δύσεως πρός τήν ἀραβική ἐπιστήμη, ἀντί τῆς πρωτογενοῦς ἑλληνικῆς, ἐφ' ὅσον ἡ κλασσική ἢ ἀλεξανδρινή ἀντιμετώπιση ἀνέκαθεν ἀπέρριψε τά πλαίσια ἐξουσιάσεως τῆς φύσεως, τά ὁποῖα ἔθεσαν ὡς σκοπό καί τέλος τῆς γνώσεως οἱ ἐξ ἀνατολῶν καί δυσμῶν ὅμοροι πολιτισμοί¹⁷¹. Τοιοῦτοτρόπως, ἡ πέραν τῶν ἐγκυκλίων σπουδῶν θεωρητική προσέγγιση τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ, καθῶς καί ἡ ἀναζήτηση τῶν ὑπερβατικῶν συνιστωσῶν τοῦ κόσμου μέσω τῶν μυστικῶν καί ἱερῶν τεχνῶν, δέν ἐμπεριέχονται στήν βιοθεωρία τοῦ Εὐρωπαίου τοῦ 1' αἰῶνα καί ἐκφυλίζονται σέ θεολογοῦσα ἀλληγορία ἢ καθ' ἡμέραν πράξη, ἐνῶ ἡ τεχνολογία, ὅταν μάλιστα ἀντλεῖται ἀπό

168. E. von Lippmann, ἐνθ' ἄν., τ. I, σ. 470.

169. H. Buchtal, Byzantium und Reichenau: *Βυζαντινὴ τέχνη, τέχνη εὐρωπαϊκῆ*, σ. 45.

170. W. Volbach, ἐνθ' ἄν., σ. 100.

171. A. Crombie, ἐνθ' ἄν., τ. I, σ. 69.

τό πολιτιστικό κέντρο τῆς Οἰκουμένης, ἐντόνως προσελκύει τό ἐνδιαφέρον του καί ἐπικεντρώνει τόν μόχθο του.

Ἐκτός ἀπό τήν αὐταπόδεικτη ὠθηση, ἡ ὁποία δόθηκε στούς πλέον ποικίλους τομεῖς τῶν ἐφηρμοσμένων τεχνῶν μέ τίς εἰσαχθεῖσες γνώσεις, οἱ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῶν φυσιογνωστικῶν σπουδῶν ἐνέχουν ἰδιαίτερη σημασία λόγω τῆς μεταβατικῆς θέσεως τοῦ ἰ' αἰῶνα. Ὅντως. Ἡ γένεση τῆς ἐπιστημονικῆς συνειδήσεως τοῦ λατινικοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου πολλά ὀφείλει στήν ἑλληνική ἀντίληψη, ἡ ὁποία ἄμβλυσε τήν χρηστική ἀντιμετώπιση τῶν δεδομένων καί ἐπιβράδυνε τήν πορεία πρός τήν καρτεσιανή ἰσοπέδωση τῶν ἀναζητήσεων. Καθώς δέ ἡ μεταφραστική δραστηριότητα τῶν ἀρχῶν τῆς παρούσης χιλιετίας καί ἡ μεσολάβηση τῆς ἀραβικῆς θεωρήσεως ἀποδυνάμωσαν τήν ἐπιρροή αὐτή, τό ἔργο τῶν ἀνωνύμων Βυζαντινῶν ἱατρῶν ἢ χρυσοποιῶν τῆς διασποράς δέν θά πρέπει νά ἐκληφθῇ ἀπλῶς ὡς ἀσαφῶς μαρτυρουμένη, ἂν καί καθοριστικῆς σπουδαιότητος, μετάδοση ἐπὶ μέρους συμβουλῶν πρακτικῆς ὑφῆς· οἱ Κωνσταντινουπολίτες καί Ἰταλιῶτες θεράποντες τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν στήν ὀθωνική ἐπικράτεια ὑπῆρξαν ἴσως οἱ τελευταῖοι φορεῖς τῆς ἐνοποιοῦ νεοπλατωνικῆς καί ὀρθόδοξης προσεγγίσεως τοῦ σύμπαντος στήν μεσαιωνική Δύση.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ZUSAMMENFASSUNG

BYZANTINISCHE NATURWISSENSCHAFT UND TECHNIK IM OTTONISCHEN ABENDLAND

Das byzantinische 10. Jahrhundert wird durch die ausgesprochene Tendenz zur Kompilation und Kodifizierung charakterisiert, eine Tendenz, welche zu zahlreichen naturwissenschaftlichen und technischen *Compendia* geführt hat. Das Durchdringen des systematisierten oströmischen Wissens gen Westen geschah in erheblichem Maße durch die Bemühungen des baseilianischen Mönchtums Süditaliens, dem es gelungen ist, die naturwissenschaftliche sekundäre Bildung zu unterstützen, die Technik jeglicher Art zu fördern, die vorsalernitanische Medizin sorgfältig zu pflegen. Tatsächlich werden in den kalabrischen und apulischen klösterlichen *scriptoria* die wichtigsten Werke galenischer Tradition abgeschrieben, während Miniaturmalerei und Chrysographie in der Vorbereitung der Farben byzantinischen Rezepturen folgen. Manches wird sogar ins Lateinische übersetzt, von fragmentarischen ärztlichen Notizheften bis zu den ausführlichen und treuen Wiedergaben der Metallverarbeitung oder Glasherstellung, wobei allerdings die Terminologie griechisch verbleibt. Im mitteleuropäischen Raum treffen die Naturwissenschaften entweder aus der *Magna Graecia* ein, oder direkt aus Konstantinopel, durch Botschaften und Handelsreisen oder durch Initiative der Kaiserin. Der Einfuhr betrifft vorwiegend das praktische Wissen, unentbehrlich für Kunst und Kunstgewerbe, in gewissem Maße jedoch auch theoretische Themen, insofern einflußreiche Persönlichkeiten, wie Ioannes Philagathos, derartige Interessen erweisen. So vermögen die schlichten byzantinischen *operarii* und die anonymen süditalienischen *scriptores* unter den letzten Vertretern der hellenistischen und orthodoxen Naturanschauung im vorscholastischen Abendland zu zählen.

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Taxiarchis G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, [Byzantina Vindobonensia 17], Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1988, σ. 1-212.

Κατά την διάρκεια της υπερχλιετούς ζωής της, η βυζαντινή αυτοκρατορία, απλωμένη σε τρεις ηπείρους, ήταν περικυκλωμένη από εχθρούς και έμοιαζε με φρούριο σε κατάσταση επιφυλακής, αναγκασμένο να αντιστέκεται στις εχθρικές επιθέσεις. Η επιβίωση της αυτοκρατορίας οφείλεται κυρίως στη δυνατότητά της να αμύνεται με επιτυχία, επιτυχία που εξασφάλιζε η στρατιωτική οργάνωση που κληροδότησε η παλιά στη νέα Ρώμη. Για την πολεμική τακτική των Βυζαντινών και τα στρατηγήματα με τα οποία αντιμετώπιζαν τους ποικίλους εχθρούς τους, γνωρίζουμε ήδη αρκετά χάρις εις τα σωζόμενα σχετικά εγχειρίδια. Αντιθέτως ελάχιστα είναι γνωστά για τα όπλα που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί, κενό το οποίο φιλοδοξεί να συμπληρώσει η εκτενής μελέτη του Τ. Κόλια.

Η μελέτη αυτή χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη εξετάζονται τα αμυντικά όπλα των Βυζαντινών: ο θώρακας, οι περικνημίδες, η περικεφαλαία και η ασπίδα, ενώ η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει την εξέταση των επιθετικών όπλων, δηλ. του σπαθιού, του πέλεκυ, του ροπάλου, του δόρατος, του τόξου, της βαλλίστρας και της σφενδόνας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις του συγγρ. σχετικά με τη ρωμαϊκή βαλλίστρα, η χρήση της οποίας συνεχίστηκε και στα βυζαντινά χρόνια, καθώς επίσης και η περιγραφή ενός τύπου τοξοβαλλίστρας, τα βέλη της οποίας εκτοξευόταν μέσω ενός σωληνίσκου που ήταν προσαρμοσμένος πάνω σε ένα συμβατικό τόξο.

Ο Τ. Κόλιας σωστά θεώρησε ότι η εργασία του δεν θα έπρεπε να περιλάβει τις πολιορκητικές μηχανές των Βυζαντινών ούτε και το πλέον φημισμένο όπλο του βυζαντινού ναυτικού, το υγρόν πυρ, ζητήματα τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο χωριστής μελέτης. Πράγματι, ένα χρόνο αργότερα κυκλοφόρησε μελέτη με θέμα το «Υγρόν πυρ», ενώ ο ίδιος ερευνητής ασχολείται ήδη με τις πολιορκητικές μηχανές¹.

Για τη σύνταξη της εργασίας του ο συγγρ. μελέτησε διεξοδικά τις πηγές και εξήντηλε τη νεότερη σχετική βιβλιογραφία, με αποτέλεσμα την παρουσίαση

1. Θ. Κορρές, «Υγρόν πυρ». Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, Θεσσαλονίκη 1989².

ενός ιδιαίτερα αξιόλογου, μεθοδολογικά άφογου και προ πάντων χρήσιμου χειριδίου για τη μελέτη των βυζαντινών όπλων και κατ' επέκταση της πολεμικής τεχνολογίας των Βυζαντινών.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

Θεσσαλονίκη, Σεπτ. 1993

Γεωργίου του Παχυμέρους, *Υπόμνημα εἰς τὸν Παρμενίδην Πλάτωνος* [Ἀνωνύμου Συνέχεια τοῦ Ὑπομνήματος Πρόκλου]. *George Pachymeres, Commentary on Plato's Parmenides* [Anonymous Sequel to Proclus' Commentary]. Edited and Translated by Th. A. Gadra, S. M. Honea, P. M. Stinger and Gr. Umholtz. Introduction by L. G. Westerink. [Corpus Philosophorum Medii Aevi. Βυζαντινοί Φιλόσοφοι - Philosphi Byzantini 4]. Ἀθήναι 1989, 8ο, σσ. XXIV+125.

Στη γνωστή σειρά Corpus Philosophorum Medii Aevi / Βυζαντινοί φιλόσοφοι κυκλοφόρησε, ὡς τέταρτος τόμος, ἡ ἔκδοση τοῦ Ὑπομνήματος εἰς τὸν Παρμενίδην. Τό ἔργο —τό μόνο Ὑπόμνημα στόν Πλάτωνα πού μᾶς εἶναι γνωστό ἀπό τή νεώτερη βυζαντινή περίοδο, ὕστερα ἀπό τό κλείσιμο τῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας καί τῆς Ἀλεξάνδρειας— πού τό ξέραμε ὡς σήμερα ἀνώνυμο, προσγράφεται τώρα ἀπό τούς ἐκδότες του στόν Βυζαντινό λόγιο τοῦ 13ου / 14ου αἱ. Γεώργιο Παχυμέρη. Τό γεγονός ὅτι τό χφ Paris. gr. 1810 (13ου αἱ.) πού μᾶς τό παραδίδει, εἶναι αὐτόγραφο (σ. ix) τοῦ Παχυμέρη καί ἐπιπλέον μιά σειρά ἀπό ὑπολογικές παρατηρήσεις (The Authorship of the Commentary, σσ. xv-xvii) ὁδήγησαν τούς ἐκδότες στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιά ἔργο τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη. Ὅπως πληροφορούμαστε ἀπό τόν Πρόλογο (σ. vii) ἡ παρούσα ἔκδοση ὑπῆρξε καρπός ἑνός σεμιναρίου γιά τήν ἔκδοση ἑλληνικῶν κειμένων στό Department of Classics τοῦ State University of New York at Buffalo στά 1983. Στήν Εἰσαγωγή γίνεται λόγος γιά τή χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου (1. The Tradition of the Text, σσ. x-xii), γιά τόν Γεώργιο Παχυμέρη καί τό ἔργο του, ιδιαίτερα γιά τά συγγράμματά του πού ἔχουν σχέση μέ τή φιλοσοφία (2. George Pachymeres and his Work, σσ. xii-xiv). Ἀκολουθεῖ ἡ συζήτηση γιά τόν συντάκτη τοῦ Ὑπομνήματος (3. The Authorship of the Commentary, σσ. xv-xvii). Στήν ἐπόμενη ἐνότητα (4. Purpose and Method, σσ. xvii-xix) οἱ ἐκδότες ἀναφέρονται στίς προθέσεις τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου γιά τή σύνταξη τοῦ Ὑπομνήματος του καί τόν τρόπο ἐργασίας του. Τήν ὅλη Εἰσαγωγή κλείνει μιά ἀκόμη ἐνότητα (5. The present Edition, σ. xix) στήν ὁποία ἐκτίθενται οἱ ἀρχές πού ἀκολουθήθηκαν γιά τήν ἔκδοση τοῦ κειμένου. Ὑστερα ἀπό τήν ἀναγραφή τῆς βιβλιογραφίας (σσ. xx-xxii) ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου (σσ. 1-62) καί ἡ μετάφρασή του στά ἀγγλικά (σσ. 63-119). Ἐχομε

τέλος τούς απαραίτητους πίνακες χωρίων, κυρίων ονομάτων και λέξεων.

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

E. Dauterman Maguire - H. P. Maguire and M. J. Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, with contribution by A. Gonosovà and B. Oehlschlaeger-Garvey, [Illinois Byzantine Studies, II] University of Illinois 1989, σσ. 251, με πλούσια φωτογράφιση.

Το βιβλίο εκδόθηκε με την ευκαιρία της έκθεσης, που οργανώθηκε από το Krannert Art Museum of the University of Illinois at Urbana-Champaign από τις 25 Αυγούστου μέχρι την 1η Οκτωβρίου 1989, και στο Kelsey Museum of Archaeology of the University of Michigan in Ann Arbor από 27 Οκτωβρίου μέχρι 29 Απριλίου 1990.

Περιλαμβάνει εκτενή εισαγωγή (σ. 1-33), στην οποία γίνεται λόγος για διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, αλλά και για σύμβολα, για ζώα και φυτά, για απλά χριστιανικά διακοσμητικά θέματα καθώς και για διάφορες βιβλικές σκηνές και τη σημασία τους. Ιδιαίτερα εισαγωγικά σημειώματα, των δύο έως πέντε σελίδων, προτάσσονται στα λήμματα του καταλόγου, που αναφέρονται σε εννέα ομάδες ομοειδών αντικειμένων. Έτσι μέσα από αυτά, που τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα με προσωπική φροντίδα, δόθηκε η δυνατότητα στον επισκέπτη της έκθεσης και στο χρήστη του καταλόγου να αντιληφθεί πώς σκέπτονταν και ζούσαν οι άνθρωποι των πρώτων χριστιανικών αιώνων, οι οποίοι ανήκαν ασφαλώς σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.

Τα θέματα που περιλαμβάνονται στον κατάλογο διακρίνονται σε δύο μεγάλες ομάδες: 1) αυτά που δεν έχουν χριστιανικό χαρακτήρα και 2) τα χριστιανικής φύσεως. Η λειτουργία και των δύο κατηγοριών είναι κοινή καθώς επιδρούν στον πνευματικό κόσμο των κατόχων και των χρηστών.

Οι συγγρ. του καταλόγου δεν μένουν μόνο στην περιγραφή των αντικειμένων αλλά προσπαθούν μέσα από αυτά να ανασυστήσουν την εικόνα του πνευματικού κόσμου της εποχής.

Αρκετά ενδιαφέρουσα είναι η εισαγωγή, όπου γίνεται αναφορά α) στα **αποτροπαϊκά σύμβολα**, στους **δεσμούς** του Ηρακλή και του Σολομώντα, για τα οποία πίστευαν στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο, πως προστάτευαν τον άνθρωπο από το κακό και έφερναν ευδαιμονία, β) στον **πάσχοντα οφθαλμό**, που χρησιμοποιείται για να αποτραπεί το «μάτιασμα» και βρίσκεται σε δάπεδα οικιών, σε τοιχογραφίες και φυλακτά, γ) στους **ομόκεντρους κύκλους**, που χαρακτηρίζονται ως αποτροπαϊκά σύμβολα και εκτός των άλλων χρησιμοποιο-

ούνται για το διάκοσμο της πίσω όψης των κατόπτρων. [*Η ερμηνεία που δίνεται στους κύκλους είναι μάλλον παρατραβηγμένη και υπερβολική, γιατί οι κύκλοι, ομόκεντροι και μη, είναι από τα πίο κοινά διακοσμητικά σχήματα και απαντούν σ' όλα τα είδη της τέχνης και σ' όλες τις εποχές*].

Επίσης γίνεται αναφορά σε **σύμβολα θεραπευτικά**, όπως 1) το «**ακτινοφόρο φίδι**» (για τη θεραπεία παθήσεων του στομαχιού και της μήτρας, που γινόταν μάλλον εξ αιτίας της πέτρας στην οποία ήταν χαραγμένο), 2) τα «**κλειδιά - φυλακτά**», που φέρουν μερικές φορές και σφραγίδα («σφραγίς Θεού», εικ. 7), τα οποία λόγω του μεγέθους τους μόνο ως φυλακτά μπορεί κανείς να τα θεωρήσει. Μ' αυτά «κλειδωναν» τους δαίμονες και προσέφεραν ασφάλεια στον κάτοχό τους, και τέλος 3) για τα «**οκτάγωνα σχήματα**», που έχουν αποτροπαϊκό και ίσως και θεραπευτικό χαρακτήρα.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε διάφορα εικονογραφικά θέματα, για τα οποία πίστευαν πως έφερναν ευδαιμονία. Είναι **ζώα** (δελφίνια, πάπιες, βάτραχοι, λαγοί, ελάφια, λιοντάρια), που συμβολίζουν είτε το μυστήριο της ζωής, είτε το πλούσιο κυνήγι. Επίσης εικονίζονται και πουλιά, όπως το γεράκι, που από τη ρωμαϊκή εποχή συνδέθηκε με την Αθανασία. Τα **προϊόντα της γής** μέσα σε καλάθια συμβολίζουν την αφθονία, γι' αυτό παριστάνονται σε ψηφιδωτά, υφάσματα και αλλού.

Με τη **γονιμότητα-Γη** ασχολούνται οι συγγρ. στη συνέχεια. Εικονίζεται είτε ως γυναικεία μορφή, που πλαισιώνεται από ζώα κρατώντας στην «ποδιά» της φρούτα και συνοδεύεται από τις σχετικές επιγραφές, είτε ως γυναίκα απλή χωρίς επιγραφές και άλλα διακριτικά στοιχεία.

Τα **Νειλοτικά τοπία**, με την πλούσια χλωρίδα και πανίδα, ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στην Αίγυπτο (απαντούν σε υφαντά, στη μικροτεχνία και αλλού). Οι Βυζαντινοί τα χρησιμοποιούσαν ως παραστάσεις που αποδίνουν τον πλούτο και την ευτυχία.

Οι συγγρ. θίγουν και το θέμα της χρησιμοποίησης **ειδωλολατρικών σχεδίων και θεοτήτων** από τους χριστιανούς των πρώτων αιώνων σε αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Ασφαλώς πρόκειται για αναμνήσεις καθαρά διακοσμητικές, που οφείλονται στη δύναμη των τεχνών και που απαραίτητα δεν είναι ανάγκη να συνδεθούν με παγανιστικές πεποιθήσεις του τεχνίτη ή του ιδιοκτήτη του αντικειμένου.

Στη συνέχεια (σ. 16 κ.ε.) οι συγγρ. ασχολούνται με τα καθαρά **χριστιανικά σχέδια** καθώς και με λέξεις και φράσεις με ιδιαίτερη βαρύτητα για την προστασία των ανθρώπων από το κακό, οι οποίες ήταν γραμμένες σε προσωπικά αντικείμενα που φορούσαν ή κατείχαν οι χριστιανοί.

Ευρεία είναι η χρήση του **σταυρού** στις εισόδους και τα παράθυρα των δημοσίων κτισμάτων και οικιών αλλά και σε προσωπικά αντικείμενα των πιστών. Πολλές φορές το σήμα του σταυρού συνδυάζεται με λέξεις όπως ΦΩΣ

ΖΩΗ, το Χρίσμα (✠).

Ακολουθώντας (σ. 22) γίνεται λόγος για μερικά θέματα που έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στους χριστιανούς, όπως ο *ιχθύς*, ο *αμνός*, το *περιστέρι*, το *κλήμα*, και σχολιάζεται ο συμβολισμός που έλαβαν (ΙΧΘΥC, Αμνός Θεού, Άγιο Πνεύμα, Άμπελος).

Για τα *πορτραίτα των αγίων*, που συχνά εμφανίζονται στην οικιακή τέχνη κοσμώντας πολλά αντικείμενα καθημερινής χρήσης και έχουν την ίδια σημασία με τα απλά σύμβολα, καθώς και για τους *καβαλάρηδες αγίους*, γίνεται λόγος στη συνέχεια (σ. 24-28). Και βέβαια δεν παραλείπονται και οι *βιβλικές σκηές*, που κοσμούν όχι μόνο μικροαντικείμενα (δακτυλίδια, βραχιόλια, αμπούλες) αλλά και ρούχα. Πιο συχνά παριστάνονται ο Χριστός και η Παναγία, επεισόδια από τη ζωή του Χριστού, που χρησιμοποιούνται για να προφυλάξουν τους κατόχους από το κακό. Οι σκηές αυτές χαρακτηρίζονται από αφαίρεση και επανάληψη, πράγμα που δηλώνει αφ' ενός μεν τη λαϊκή τους προέλευση και αφ' ετέρου σημαίνει πως έγιναν όχι για να εξιστορίσουν αλλά για να συμβολίσουν.

Στη σ. 32-33 συνοψίζονται τα συμπεράσματα της εισαγωγής, τα οποία είναι: 1) Η μορφή των αντικειμένων τις περισσότερες φορές είναι μη λειτουργική. Αυτό όμως λίγο ενδιέφερε τον άνθρωπο των πρώτων χριστιανικών αιώνων, αφού μπορούσε το αντικείμενο αυτό να παίζει ιδιαίτερο ρόλο στον κόσμο των πνευμάτων και των δαιμόνων, που ήταν γι' αυτόν πιο αληθινός και απειλητικός από τον υλικό κόσμο, 2) η επίσημη εκκλησιαστική τέχνη διαφέρει από την οικιακή, που η έμπνευσή της γεννιέται μέσα στις δοξασίες του λαού και το λαϊκό πολιτισμό και είναι σχεδόν πάντοτε εμποτισμένη με την ιδέα της μαγείας. Τα χριστιανικά θέματα δίνουν έμφαση όχι στο χριστιανικό δόγμα, όπως συμβαίνει στους ναούς, αλλά στην προστασία και τη διαφύλαξη της ευδαιμονίας. Τις περισσότερες φορές υπάρχουν αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα στη λαϊκή τέχνη και την επίσημη.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, περιγράφονται και αναλύονται τα αντικείμενα εννέα ομοειδών ομάδων. Στην *πρώτη* (σ. 45-55) γίνεται αναφορά στα *έπιπλα*, τα *βήλα*, τα *καλύμματα δαπέδου* και *τοιχών* καθώς και διαφόρων επίπλων της οικίας (κρεββατιών, καναπέδων, τα οποία γνωρίζουμε κυρίως από τα ταφικά γλυπτά). Είχαν κατασκευαστεί από λινάρι, μαλλί και μετάξι και ήταν διακοσμημένα με απλά αλλά και σύνθετα θέματα, με αλληγορικές παραστάσεις, παραδείσια τοπία, πουλιά και ζώα κ.ά., που προορίζονταν να τέρψουν τους ενοίκους. Τα σχέδια των επιδαπέδιων καλυμμάτων μιμούνται τα θέματα των μωσαϊκών. Τα *υφάσματα* που περιγράφονται στον κατάλογο, που χωρίς αμφιβολία προέρχονται από την Αίγυπτο, πλουτίζουν τις γνώσεις μας για την κοπτική υφαντική.

Στη *δεύτερη ομάδα* (σ. 57-82) γίνεται λόγος για το *φωτισμό*, που

επιτυγχανόταν είτε με απλές, ανοιχτές κανδήλες, είτε με πολυκάνδηλα (υπάρχουν παραδείγματα που φέρουν μέχρι και 16 κανδήλες). Ήταν κατασκευασμένες από γυαλί ή χαλκό και τοποθετούνταν σε βάσεις απλές ή σύνθετες, διακοσμημένες συνήθως με φυτικά κοσμήματα. [Το ξύλινο τριπόδι που περιλαμβάνεται στον κατάλογο μάλλον δεν πρέπει, λόγω του εύφλεκτου υλικού, να προοριζόταν για λυχνάρια]. Τα κλειστά λυχνάρια κατασκευάζονταν από χαλκό ή πηλό. Φέρουν διάκοσμο στο πάνω μέρος με μοτίβα παγανιστικά ή χριστιανικά. Τα πολυτελή παίρνουν μερικές φορές τη μορφή ζώων (κυρίως πουλιών ή γρυπών) ή και μελών ανθρωπίνου σώματος (π.χ. άκρων ποδών αρ. 15, σ. 69). Τα διακοσμητικά θέματα των χριστιανικών λυχναριών δεν διακρίνονται από ποικιλία. Μαζί με το φυτικό ή σιλικό διάκοσμο χρησιμοποιείται και το χρίσμα. Δεν λείπουν και οι επιγραφές με κάπως ιδιαίτερη σημασία, π.χ. **το Φως του Χριστού**. Για την πλήρωση των λυχναριών χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα μικρά γυάλινα ή πήλινα αγγεία με μακριά προχοή.

Στην **τρίτη ομάδα** (σ. 85-106) του καταλόγου γίνεται λόγος για την **ασφάλεια των οικιών** καθώς και για τους τρόπους **αποθήκευσης** και **μεταφοράς** των υγρών (λάδι και οίνος) και ξηρών καρπών (σιτάρι κλπ).

Η χρήση **κλειδαριών**, συρτών ή περιστρεφόμενων, είναι γνωστή από την αρχαιότητα. Για μεγαλύτερη ασφάλεια χρησιμοποιούνταν σφραγίδες, που κατασκευάζονταν από χρυσό, άργυρο, χαλκό, στεατίτη, και έφεραν στο άνω μέρος οπή για να τις κρεμούν στο λαιμό. Έφεραν μονογράμματα και διάφορες παραστάσεις. Για την αποτύπωσή τους τις εφάρμοζαν σε κερί, πηλό ή πίσσα.

Για την **αποθήκευση** των βρώσιμων ειδών, ως και την προστασία τους από τις πιθανές αλλοιώσεις, χρησιμοποιούνταν οξυπύθμενοι αμφορείς διαφόρων μεγεθών, συνήθως ακόσμητοι, με ραβδώσεις για να μη γλυστρούν κατά τη μεταφορά στην πλάτη ή στον ώμο. Μετά την πλήρωση τους σφράγιζαν με διάφορα υλικά (πηλός, πίσσα, χαλκός). Για τη μεταφορά διαφόρων προϊόντων άμεσης κατανάλωσης (ψωμιά, φρούτα, λαχανικά κλπ) χρησιμοποιούσαν και πλεκτά καλάθια.

Στην **τέταρτη ομάδα** (σ. 109-137) γίνεται αναφορά στο **φαγητό** και το **ποτό** καθώς και στα αντικείμενα που σχετίζονται μ' αυτά. Τα αρχαία και ρωμαϊκά τρικλίνια γίνονται τώρα ως επί το πλείστον stibadia (σε μορφή C) και κατέχουν τα πιο πολυτελή δωμάτια των οικιών. Είναι συνήθως εξοπλισμένα με πολυτελή έπιπλα, φέρουν δάπεδα διακοσμημένα με ψηφιδωτά και στους τοίχους τοιχογραφίες. Πηγή πληροφοριών γι' αυτά αποτελούν οι τοιχογραφίες των κατακομβών. Άφθονα ήταν τα πήλινα και γυάλινα σκεύη, ποτήρια και κανάτες για το νερό και κρασί, αλλά και οι χύτρες, οι λεκάνες, οι πιατέλες και τα σύνολα (σερβίτσια) πιάτων διαφόρων μεγεθών και σχημάτων. Στα σπίτια των πλουσιών ήταν πολυτελή και έφεραν και ανάγλυφες ή ζωγραφιστές διακοσμήσεις με πουλιά, ζώα, καθώς και θρησκευτικές παραστάσεις (όπως το πιάτο αρ. 58 από την

Τυνισία). [Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε και τις πιατέλες καθώς και τους ανοιχτούς σκύφους που φέρουν στον πυθμένα τους το χρίσμα, που έχει γίνει ως επί το πλείστον με σφραγίδα. Αρκετά κομμάτια από αυτή την ποικιλία έχουν βρεθεί στην Ελλάδα, τη Ρουμανία, την Ιταλία και αλλού σε ανασκαφές οικιών και ναών]. Η χρήση των μαχαιριών και κουταλιών δέν ήταν τόσο διαδεδομένη στα λαϊκά στρώματα. Έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές κυρίως κουτάλια, μερικά από τα οποία φέρουν το όνομα του κατόχου. Μερικά από αυτά πρέπει να αποτελούσαν προσφορές και δώρα φίλων κλπ σε διάφορες γιορτές.

Στην **πέμπτη ομάδα** (σ. 139-158) γίνεται αναφορά στην **ενδυμασία**, δηλ. στα υλικά κατασκευής τους (μαλλί, βαμβάκι, μετάξι και λινό), στην επεξεργασία των πρώτων υλών και τη διακόσμηση των ρούχων. Υπήρχαν κρατικές βιοτεχνίες και ιδιωτικά εργαστήρια στα σπίτια. Οι οικιακές εξυπηρετούσαν και τις μεγαλύτερες ανάγκες του λαού. Τα παραδείγματα που εικονογραφούνται, προέρχονται από την Αίγυπτο και χρονολογούνται από τον 4ο μέχρι και τον 8ο αιώνα. Άλλοτε οι διακοσμήσεις ήταν ξεχωριστές και επιρράβονταν στα αδιακόσμητα ενδύματα και άλλοτε πάλι είχαν γίνει μέσα στην ύφανση. Για τη διακόσμηση χρησιμοποιούνται γεωμετρικά θέματα (το τετράγωνο, ο κύκλος) καθώς και φυτά, ζώα και ανθρώπινες μορφές. Οι αργαλειοί ήταν κυρίως όρθιοι. Σημαντικά είναι και τα ξύλινα υφαντικά χτένια, που περιλαμβάνονται στον κατάλογο και είναι από τα λίγα που σώζονται από την εποχή αυτή.

Στην **έκτη ομάδα** (σ. 159-178) του καταλόγου γίνεται λόγος για τα **κοσμήματα**. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται περιδέραια, δακτυλίδια, περίαπτα, ενώτια, πόρπες και περόνες. Ήταν κατασκευασμένα από χρυσό, άργυρο και χαλκό αλλά και μερικές φορές από ξύλο. Εξυπηρετούσαν πρακτικούς σκοπούς, όμως παρείχαν και προστασία (όπως ο σταυρός ως περίαπτο και ως κόσμημα στα δακτυλίδια του γάμου). Επιγραφές, όπως Είς Θεός ο Νικών, Άγιος, Άγιος, Άγιος, Φως ή και παραστάσεις αγγέλων, των αγίων γυναικών στο μνήμα του Χριστού, δεν λείπουν από τα δακτυλίδια. Σημαντικές είναι οι πέντε **πόρπες** που σχολιάζονται, των οποίων η προέλευση είναι βυζαντινή, και χρονολογούνται στο τέλος του 6ου με πρώτο μισό του 7ου αιώνα. [Στη βιβλιογραφία ως προστεθούν οι εργασίες: Δ. Πάλλας, Αι «βαρβαρικάι» πόρπαι της Κορίνθου, *Πεπραγμένα του Θ' Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953* (1955), τόμ. Α', σ. 340-396, όπου και η παλιότερη για το θέμα βιβλιογραφία, επίσης D. Pallas, *Donnees nouvelles sur quelques Boucles et Fibules considerees comme Avars et Slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s., Byzantino-bulgarica VII* (1981) 295-318, και Γ. Γούναρης, *Χάλκινες πόρπες από το Οκτάγωνο των Φιλίππων και την κεντρική Μακεδονία, Βυζαντινά 4* (1984) 49-59].

Στην **έβδομη ομάδα** (σ. 181-195) εκτίθενται τα σχετικά με τον **καλλωπισμό**, το μακιγιάζ και τον καθαρισμό του προσώπου, στα οποία επιδίδο-

νταν οι γυναίκες παρά την κριτική που ασκούσαν οι πατέρες της εκκλησίας, οι οποίοι κήρυτταν, πως το μακιγιάζ ήταν έργο του διαβόλου. Με την αναφορά στις πηγές (Τερτυλλιανό και Κλήμη Αλεξανδρέα) μας εισάγουν στο πνεύμα των πρώτων χριστιανικών αιώνων. Στα περιγραφόμενα και σχολιαζόμενα αντικείμενα περιλαμβάνονται μικρών διαστάσεων υάλινα αγγεία που χρησιμοποιούνταν για αρώματα, μικρά κουταλάκια για χρέμες, ξύλινα χτένια με απλό διάκοσμο, οστέινες καρφίδες για τα μαλλιά και καθρέπτες χάλκινοι και αργυροί. Σε πολλά μουσεία βρίσκεται μεγάλος αριθμός τέτοιων αντικειμένων.

Στην *όγδοη ομάδα* (σ. 197-219) γίνεται λόγος για την *υγεία*. Και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή υπήρχαν σχολές ιατρικής και φαρμακολογίας. Παράλληλα όμως ησχείτο και η θεραπεία (;) με τα φυλακτά καθώς και η πνευματική θεραπεία από τους αγίους. Όλοι αυτοί οι τρόποι τεκμηριώνονται από τα ευρήματα, που είναι ιατρικά βιβλία και εργαλεία, φυλακτά και ενθύμια αγίων. Οι δύο ιατρικές, η εμπειρική και η υπερφυσική, όπως συμπεραίνεται από τις πηγές, πηγαίνουν μαζί, η μία συμπληρώνει την άλλη. Τα βότανα είχαν ευρεία χρήση. Το χειρόγραφο του Διοσκουρίδη, που βρίσκεται στη Βιέννη, κάνει λόγο για τις θεραπευτικές ιδιότητες πολλών βοτάνων. Τα ιατρικά εργαλεία βεβαιώνονται όχι μόνο από τις παραστάσεις αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές, μικρή σειρά των οποίων παρουσιάστηκε στην εν λόγω έκθεση (λαβίδες, σπάτουλες κλπ). Πολύς κόσμος προτιμούσε τις θεραπευτικές ιδιότητες των ιατρών αγίων, από τους χώρους λατρείας των οποίων έπαιρναν διάφορα φυλακτά, τις «ευλογίες», για τις οποίες πίστευαν πως είχαν θεραπευτικές ιδιότητες, ή άλλα ενθύμια, όπως σφραγίδες κατασκευασμένες από πηλό, με χώμα από τον τόπο που έζησε ο άγιος. Έχουν βρεθεί σφραγίδες στις οποίες εικονίζονται ο άγ. Συμεών ο Στυλίτης ο Νέος, ο Χριστός, η Παναγία, ο άγ. Ιωάννης ο Θεολόγος από το ναό της Εφέσου κ.ά. Οι «ευλογίες», που ήταν κατασκευασμένες από πηλό, μόλυβδο, ασήμι ή χρυσό και γεμίζονταν με λάδι, μύρο ή ιερή σκόνη από τον ιερό τόπο του αγίου, πιστευόταν πως είχαν θεραπευτικές ιδιότητες. Δεν λείπουν και οι μαγικές συνταγές και τα μαγικά φυλακτά, που τα θεωρούσαν ικανά για διάφορες θεραπείες, που όμως καταδικάζονταν από τους πατέρες.

Στην *τελευταία* τέλος *ομάδα* (σ. 221-231) γίνεται λόγος για τα *παιγνίδια* με τα οποία συμπληρώνεται η εξέταση της καθημερινής ζωής στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Ο λαός εψυχαγωγείτο με ιπποδρομίες, στο τσίρκο και τις θεατρικές παραστάσεις παρά την αντίδραση των πατέρων της εκκλησίας. Ο *χορός* και η *μουσική* ήταν αγαπητά στα ιδιωτικά σπίτια. Υπάρχουν απεικονίσεις μουσικών παραστάσεων, όπου αναγνωρίζονται και διάφορα μουσικά όργανα, όπως το «όργανο» (ύδραυλις), η κιθάρα, ο αυλός, οι καστανιέτες και άλλα. Από αιγυπτιακούς παπύρους, που σώζουν γραπτές συμφωνίες, γνωρίζουμε για τις αμοιβές των μουσικών, την κάλυψη της δαπάνης της διαμο-

νής τους, την ασφάλεια των οργάνων κλπ. Παιγνίδια με ζάρια, που ήταν γνωστά από την αρχαιότητα, παίζονται και κατά την εποχή αυτή. Σκηνές με απεικονίσεις τέτοιων παραστάσεων υπάρχουν σε μωσαϊκά δάπεδα. Τα μικρά παιδιά έπαιζαν με κούκλες και άλλου είδους αθύρματα, που παρίσταναν μικρά ζώα και μικρογραφικές κατασκευές εργαλείων και αντικειμένων καθημερινής χρήσης. Στον κατάλογο, που ακολουθεί τη μικρή εισαγωγή του μέρους αυτού, σχολιάζονται φλάουτα, ένας κύλινδρος ζαριών, παιδικές κούκλες και παιγνίδια.

Το βιβλίο κλείνει με πλουσιώτατη **βιβλιογραφία** (σ. 233-243), **ευρετήριο των μνημονευομένων αντικειμένων** (σ. 245-246) και **ευρετήριο των εικονογραφικών θεμάτων και επιγραφών** που απαντούν στα εξεταζόμενα αντικείμενα.

Όπως φάνηκε από την περιληπτική παρουσίαση του βιβλίου, η έκθεση αλλά και οι συγγραφείς με τη σειρά τους πέτυχαν πέρα για πέρα το στόχο τους. Αυτός που ενδιαφέρεται να διαμορφώσει κάποια υπεύθυνη άποψη για την καθημερινή ζωή των πρώτων χριστιανών, τις δοξασίες, τις προλήψεις, την ιατρική και παραϊατρική, τη διασκέδαση και τα παιγνίδια θα βρει άφθονα στοιχεία στα κείμενα του καταλόγου. Ελάχιστα είναι τα σημεία στα οποία θα μπορούσε κανείς να έχει διαφορετική γνώμη. [Όπως π.χ. ο εικονιζόμενος στο κουτάλι της σ. 25, εικ. 21, αθλητής Παύλος δεν πρέπει να συσχετιστεί με τον απόστολο, αφού απουσιάζει και ο σταυρός μπροστά από το όνομα, που υπάρχει στο κουτάλι αρ. 63 του καταλόγου (+ ΠΕΤΡΟΣ) ή στην ταύτιση του γυάλινου αγγείου αρ. 11 με δοχείο πληρώσεως λύχνων, παραβλέποντας ότι δεν είναι δυνατό να σταθεί σε επίπεδη επιφάνεια χωρίς τη βοήθεια κάποιας βάσης].

Την πολύ αξιόλογη προσφορά του βιβλίου ευχής έργο είναι να τη μιμηθούν και άλλες εκθέσεις που οργανώνονται κατά καιρούς από τους διάφορους δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς, ώστε να είναι διδακτικές για όλους. Δεν υπάρχει αμφιβολία, πως οι συγγραφείς πέτυχαν να μορφώσουν και να διδάξουν τους επισκέπτες της έκθεσης αλλά και να δώσουν πολύτιμα στοιχεία, σε όσους ασχολούνται με την ιδιωτική ζωή των πρώιμων χριστιανικών αιώνων, για αντικείμενα της καθημερινής ζωής τα περισσότερα από τα οποία ήταν αδημοσίευτα. Εξάλλου η άριστη φωτογραφική τεκμηρίωση, έγχρωμη και ασπρόμαυρη, καθώς και τα πλούσια ευρετήρια βοηθούν στην πλήρη εκμετάλλευση του υλικού.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

E. Sargologos, F. S. C., *Un traité de vie spirituelle et morale de XIe siècle: Le florilège sacro-profane du manuscrit 6 de Patmos*. Thessalonique 1990.

(Στ. Σαργολόγος, *Πραγματεία περί τῆς πνευματικῆς καί ἡθικῆς ζωῆς τοῦ 11ου αἰῶνος: Τό ἱερό-κοσμικό Ἀνθολόγιο τοῦ κώδικα 6 τῆς Πάτμου*).

Ὁ π. Στέφανος Σαργολόγος εἶναι γνωστός στό χῶρο τῶν ἀγιολογικῶν ἐκδόσεων ἐδῶ καί ἄρκετά χρόνια ἀπό τήν ἐκδοση τοῦ βίου τοῦ Ἀγίου Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου.

Ἡ παροῦσα ὀγκώδης (1025 σ.) ἐργασία του εἶναι ιδιαίτερα ἀξιόλογη, καθὼς διακρίνεται ἀπό ἐπιμελῆ κωδικολογική ἔρευνα καί ἐπιστημονική συνέπεια. Ἡ δομή της δέν παρουσιάζει κάποια ξεχωριστή ἰδιοτυπία. Ἀκολουθεῖ τήν εὐρύτητα γνωστή στό χῶρο τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων διάρθρωση σέ ἐπιμέρους ἐνότητες, μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ὁ συγγραφέας μᾶς εἰσάγει ἀρχικά στό ἔργο του μέ μιά ἱστορικο-φιλολογική προσέγγιση τοῦ ὑπό ἐκδοση κειμένου σέ συνδυασμό μέ τήν θεολογική του ἐπεξεργασία. Κατόπιν μᾶς ἀνακοινώνει τά συμπεράσματα τῆς κωδικολογικῆς του ἔρευνας καί τέλος παρουσιάζει τήν κριτική του ἐκδοση.

Πρίν προχωρήσουμε στήν παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου, θεωροῦμε χρήσιμο νά ἐπισημάνουμε τήν ὑπαρξη πινάκων καί καταλόγων τόσο στήν ἀρχή ὅσο καί στό τέλος τοῦ βιβλίου. Ὁ κατάλογος πού βρίσκεται στήν ἀρχή (σ. 17) περιέχει τούς κώδικες πού χρησιμοποίησε στήν ἔρευνά του ὁ συγγραφέας, ἐνῶ στούς πίνακες στό τέλος τοῦ κειμένου (σ. 979-1024) ἀναφέρονται τά χωρία ἀπό τή θύραθεν καί τή χριστιανική γραμματεία πού χρησιμοποίησε ὁ συντάκτης τοῦ Ἀνθολογίου. Ἐπίσης ὑπάρχει καί πίνακας προσώπων καί τόπων πού ἀναφέρονται στό κείμενο, μέ συνοπτικό σχολιασμό.

Τό ὅλο ἔργο διαιρεῖται σέ τρεῖς μεγάλες ἐνότητες: α) *Étude historique et doctrinale*, β) *Étude critique*, γ) *Texte critique et notes*.

Ἡ πρώτη μεγάλη ἐνότητα, *Étude historique et doctrinale*, (σ. 21-76) κατέχει τή θέση τῆς εἰσαγωγῆς καί τῆς θεολογικῆς καί φιλολογικῆς προσέγγισης τοῦ κειμένου. Ἀποτελεῖται ἀπό 6 κεφάλαια. Τό πρῶτο (1. *Les florilèges*) εἶναι μιά γενική εἰσαγωγή στό φιλολογικό-θεολογικό εἶδος τῶν Ἀνθολογίων. Μ' αὐτό τόν τρόπο γίνεται μιά πρώτη ἐπαφή μέ τήν ἱστορία, τά εἶδη καί τήν χρησιμότητα τῶν κειμένων αὐτῶν. Στά ἐπόμενα δύο κεφάλαια (2. *Nature de florilège sacro-profane du manuscrit 6 de Patmos et auteurs cités*, 3. *Sources*) περιέχονται τά πορίσματα τῆς μακρόχρονης ἔρευνας τοῦ σ. σχετικά μέ τό Ἀνθολόγιο τοῦ κώδικα 6 τῆς Πάτμου. Ὁ ἄγνωστος συγγραφέας του δέν φαίνεται νά ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα τόν π. Στέφανο, ἐνῶ ἀντίθετα μέ ἄρκετὴ ἐπιμέλεια παρατίθενται οἱ πρωτογενεῖς πηγές τοῦ Ἀνθολογίου, ἀπό τή θύραθεν καί χριστιανική γραμματεία, καθὼς ἐπίσης καί τά προγενέστερα κείμενα πού ἔπαιξαν σημαίνοντα, κατὰ τόν π. Στέφανο, ρόλο στή σύνθεση καί στή διαμόρφωσή του. Στήν τελευταία αὐτή κατηγορία ἀνήκουν τά προγενέστερα Ἀνθολόγια τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδραση

είναι έμφανής. Ειδικά δέ ή επίδραση του 'Ανθολόγιου του Ψευδο-Μαξίμου χαρακτηρίζεται από τόν μελετητή ως κυριαρχική (prédominante). Έκτός από τήν όνομαστική αναφορά των κειμένων αύτών ό σ. παραθέτει καί τούς κώδικες στούς όποίους ό ένδιαφερόμενος έρευνητής θά μπορούσε νά ανατρέξει για περαιτέρω συγκρίσεις καί έρευνα.

Στό κεφάλαιο 4 (Doctrine spirituelle) γίνεται μιά απόπειρα παρουσίασης καί θεολογικής ανάλυσης του περιεχομένου του 'Ανθολόγιου. Αρχικά δίνεται ή χρησιμότητα καί ό κύριος σκοπός του, πού δέν είναι άλλος από τήν κλήση για μεταστροφή καί έπιστροφή στό Θεό. Μέσα από αυτό τό πρίσμα καί πρós αυτό τό σκοπό πού είναι διάχυτος στό κείμενο, ό π. Στέφανος διακρίνει 5 κυρίαρχες ομάδες-ένότητες έννοιών. Οί τίτλοι των ομάδων-ένοτήτων, τά θέματα τά όποια έπεξεργάζονται καθώς καί τά κεφάλαια του 'Ανθολόγιου στά όποια αναφέρονται καί αναλύουν είναι οί εξής:

1η. Le jeûne, la prière et l'aumône. (Νηστεία, προσευχή, έλεημοσύνη)

α) Le jeûne. ('Η νηστεία· αναφορά στό Λόγο α')

β) La prière. ('Η προσευχή· αναφορά στό Λόγο β')

γ) L'aumône. ('Η έλεημοσύνη· αναφορά στό Λόγο γ')

2η. La lutte contre les passions. ('Η μάχη έναντίον των παθών)

α) La gourmandise. ('Η λαιμαργία· αναφορά στό Λόγο ιη')

β) L'orgueil. ('Η ύπερηφάνια· αναφορά στό Λόγο χβ')

γ) La vaine gloire. ('Η ματαιοδοξία· αναφορά στό Λόγο με')

δ) La colère. ('Η όργή· αναφορά στό Λόγο λδ')

ε) La tristesse. ('Η λύπη· αναφορά στό Λόγο ιε')

στ) L'avarice. ('Η φιλαργυρία· αναφορά στό Λόγο ι')

ζ) L'impureté. ('Η άκαθαρσία· αναφορά στό Λόγο νς')

η) La philautie. ('Η φιλαυτία· αναφορά στό Λόγο να')

θ) L'envie et la jalousie. ('Η έπιθυμία καί ή ζήλεια· αναφορά στό Λόγο λς')

3η. L'acquisition des vertus. ('Η άπόκτηση των άρετών)

α) La foi. ('Η πίστη· αναφορά στό Λόγο ς')

β) L'espérance. ('Η έλπίδα· αναφορά στό Λόγο ιζ')

γ) La charité. ('Η άγαθοεργία· αναφορά στό Λόγο ζ')

δ) L'humilité. ('Η ταπεινοφροσύνη· αναφορά στό Λόγο χβ')

ε) La persévérance et la patience. ('Η έγκράτεια καί ή ύπομονή· αναφορά στό Λόγο η')

στ) La chasteté et la tempérance. ('Η άγνότης καί ή σωφροσύνη· αναφορά στό Λόγο μα')

ζ) La justice. ('Η δικαιοσύνη· αναφορά στό Λόγο ε')

η) La crainte de Dieu. ('Η θεοφοβία· αναφορά στό Λόγο μγ')

4η. La fuite du péché et la confession. ('Η άποφυγή της άμαρτίας καί ή

έξομολόγηση)

α) Le péché. ('Η άμαρτία· άναφορά στό Λόγο ιγ')

β) La confession. ('Η έξομολόγηση· άναφορά στό Λόγο κ')

5η. Les commandements et les Béatitudes. (Οί έντολές καί οί Μακαρισμοί)

α) Les commandements. (Οί έντολές)

β) Les Béatitudes. (Οί Μακαρισμοί)

'Ο σ. στην ένότητα αυτή άδυνατεί νά έντάξει θεματικά, άμιγή κεφάλαια-Λόγους του 'Ανθολογίου, γι' αυτό καί άναφέρεται έπιλεκτικά σέ κείμενα καί άποφθέγματα άπό όλο τό 'Ανθολόγιο.

Τό κεφάλαιο 5 άφιερώνεται στην παράθεση καί έπεξεργασία των κυριωτέρων έννοιών πού ό σ. δέν μπόρεσε νά ένσωματώσει στίς πέντε θεματικές ένότητες του 4ου κεφαλαίου. Αυτές είναι:

α) Le gouvernement de soi-meme. ('Η διακυβέρνηση του έαυτου μας, ή άυτοκυριαρχία· άναφορά στους Λόγους ε', ιε', ιβ', μγ')

β) Le roi. ('Ο βασιλιάς· άναφορά στό Λόγο κθ')

γ) Le sommeil. ('Ο ύπνος· άναφορά στό Λόγο κα')

δ) Le silence. ('Η σιωπή· άναφορά στους Λόγους κγ', κε')

ε) Le bavardage. ('Η φλυαρία· άναφορά στό Λόγο κγ')

Οί έννοιες πού ένω υπάρχουν στό 'Ανθολόγιο δέν αναλύονται, άναφέρονται μόνο όνομαστικά στό προτελευταίο μέρος του κεφαλαίου πού επιγράφεται «Questions diverses» (Διάφορα θέματα).

Τό 5ο κεφάλαιο κλείνει μέ τά συμπεράσματα του π. Στεφάνου Σαργολόγου γιά την πνευματική άξία του χειμένου του κώδικα 6 της Πάτμου. 'Αξιολογείται ως «βιβλίο» πού όδηγεϊ τόν άναγνώστη σέ βαθιά περίσκεψη, δείχνοντάς του συγχρόνως την όδό της πνευματικής ζωής καί της άναγωγής στό Θεό.

'Η πρώτη ένότητα κατακλείεται άπό τίς παρατηρήσεις του σ. γιά τή γλώσσα καί τό λεξιλόγιο του χειμένου (6. Langue et Vocabulaire). "Όπως παρατηρεί, υπάρχει κάποια άκαταστασία-άσυνέπεια άναφορικά μέ τή χρήση των έγκλίσεων, του συντακτικού καί τή μορφολογία του χειμένου, ή όποία όμως δικαιολογείται άφού τό ίδιο φαινόμενο συναντάται συχνά στά κείμενα του 11ου αιώνα. 'Επίσης παραθέτει καί τά πορίσματα της έρευνάς του σχετικά μέ τίς γλωσσικές διαφορές πού έντόπισε άνάμεσα στό κείμενο του κώδικα 6 της Πάτμου καί στους άλλους κώδικες πού περιέχουν τό ίδιο έργο.

'Η δεύτερη ένότητα επιγράφεται «Étude critique» καί διαιρείται σέ δύο κεφάλαια. Στο πρώτο, Manuscrits donnant le texte du florilège de Patmos, μās παραδίδεται ή χειρόγραφη παράδοση του 'Ανθολογίου μέ μιά λεπτομερή περιγραφή των χειρογράφων πού τό περιέχουν. Στο δεύτερο, Principaux manuscrits contenant des textes qu'on retrouve dans le florilège de Patmos, περιγράφονται τά χειρόγραφα πού περιέχουν μέρος του 'Ανθολογίου ή κείμενα

ὅμοια μ' αὐτά πού ἔχει ὁ κώδικας 6 τῆς Πάτμου. Ὁ ὄγκος τῶν χειρογράφων αὐτοῦ τοῦ εἵδους κάνει τό ἐγχειρήμα μιᾶς ἐξονυχιστικῆς τους μελέτης ἀδύνατο. Ὁ λόγος αὐτός ἀναγκάζει τόν σ. νά ἐξετάσει μόνο αὐτά πού ἐντόπισε ὁ M. Richard, ἐξαιτίας τοῦ ἐνδιαφέροντος πού παρουσιάζουν. Ἔτσι κάνει μιᾶ παρουσίαση, συνοπτική ἀλλά κατατοπιστική, εἰκοσιενός χειρογράφων.

Τέλος, ἡ τρίτη ἐνότητα, *Texte critique*, εἶναι ἡ κριτική ἔκδοση τοῦ Ἀνθολογίου. Διαιρεῖται σέ 56 (νς') Λόγους, μέσα στούς ὁποίους ὁ ἄγνωστος συντάκτης του μᾶς παραδίδει κατὰ τρόπο συστηματικό ἕναν ἀξεπέραστο πλοῦτο ρήσεων καί ἀποφθεγμάτων ἀπό τήν Χριστιανική κατὰ κύριο λόγο γραμματεία, γιά θέματα πνευματικῆς οἰκοδομῆς.

Τά κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης φαίνεται νά κατέχουν τήν πρώτη θέση ὅσον ἀφορᾷ τίς πρωτογενεῖς πηγές τοῦ συντάκτη τοῦ Ἀνθολογίου. Ἀπό τήν Πατερική γραμματεία ὁ κύριος ὄγκος τῶν χωρίων ἀντλεῖται ἀπό ἔργα τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Εὐάγγελου Ποντικοῦ καί τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Ἀπό τή θύραθεν γραμματεία τά περισσότερα χωρία ἀντλοῦνται ἀπό τόν Πλούταρχο, ἐνῶ ἀκολουθοῦν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Φίλων Ἀλεξανδρείας κ.ἄ.

Τήν πολύ φτωχή καί ἀρκετά γενική προῖστορία τῆς ἔρευνας καί ἔκδοσης τῶν Ἀνθολογίων ἔρχεται νά καλύψει μερικῶς ἡ ἐργασία τοῦ π. Στεφάνου Σαργολόγου. Ἡ συστηματικότητα μέ τήν ὁποία ἐπεξεργάζεται τίς διάφορες ἑννοίες τοῦ Ἀνθολογίου καί ἡ ἐπιμελής ἐρευνά του στίς βιβλιοθηκές πρός ἀνεύρεση τῶν κωδίκων, ὅχι μόνον αὐτῶν πού τό περιέχουν ἀλλά καί αὐτῶν πού περιέχουν προγενέστερα ἢ μεταγενέστερά του κείμενα, ἀποδεικνύουν τήν ἀξία τοῦ βιβλίου καί τό ἀξιόλογο τῆς δουλειᾶς του.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ

Θεσσαλονίκη

Γεωργίου Δημητροκάλλη, *Η Ψυχή - Πουλί*, Αθήναι 1992, σ. 307, εικ. 151.

Ο συγγραφεύς εἶναι γνωστός πανεπιστημιακός δάσκαλος στην Πολυτεχνική Σχολή Θεσσαλονίκης καί ἀριστος ερευνητής σε θέματα παλαιοχριστιανικῆς καί βυζαντινῆς αρχαιολογίας. Στο υπόψη βιβλίο ἀσχολεῖται με τό τόσο ἐνδιαφέρον θέμα τῆς ψυχῆς υπό τη μορφή πουλιοῦ στην ἐθνογραφική, λαογραφική καί εικονογραφική παράδοση των αρχαίων λαῶν καί του χριστιανικοῦ κόσμου. Το βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπό τρία μέρη με πρόλογο, γαλλική περίληψη καί βιβλιογραφικό πίνακα.

Στο πρῶτο μέρος με τίτλο «το πέταγμα τῆς ψυχῆς» ἐξετάζονται ὅλα τα

στοιχεία εκείνα που αφορούν τα έθνη διαφόρων ηπείρων της γης και τη λαογραφική τους κληρονομιά. Η χρήση αρχαιοελληνικών και λατινικών κειμένων, βιβλιογραφικών παραπομπών ευρωπαϊκής γραμματείας, λογοτεχνικών αναφορών, επιγραφικών μαρτυριών του αρχαίου κόσμου, και παραπομπών της αγιογραφικής παράδοσης, της ελληνικής και λατινικής εκκλησιαστικής φιλολογίας, αλλά και της νεώτερης ελληνικής πεζογραφίας και ποίησης, όπως επίσης και της δυτικής (ιταλικής, γερμανικής) συμβάλλει στην ανάπτυξη της μελέτης του πετάγματος της ψυχής, δηλαδή όταν η ψυχή εγκαταλείπει το σώμα και αποχωρίζεται απ' αυτό. Η φτερωτή ψυχή, όπως περιγράφεται άριστα στους αρχαίους συγγραφείς είναι γνωστή και στη χριστιανική γραμματεία, την αρχαιότερη (Μακάριος ο Αιγύπτιος) και στη νεώτερη (συναξαριστική παράδοση). Έλληνες λογοτέχνες του ΙΘ' και του Κ' αιώνα ομιλούν συχνά για το πέταγμα και τα φτερά της ψυχής, ενώ ο Δάντης στην Ιταλία και ο Γκάιτε στη Γερμανία πράττουν το ίδιο.

Στο δεύτερο μέρος με τίτλο «η ψυχή-πουλί» παρατίθενται τα εθνογραφικά και λαογραφικά στοιχεία που αφορούν την ψυχή υπό τη μορφή όμως νυχτερίδων, ή γενικότερα πουλιών και εντόμων. Οι πληροφορίες αφορούν τη Συρία, την Ελλάδα, τις σλαβικές, τις άπω-ανατολικές, τις αφρικανικές, τις νοτιο-αμερικανικές αλλά και τις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες. Την ιδέα ψυχή-πουλί συναντά κανείς τόσο σε λαϊκούς πολιτισμούς όσο και σε εξελιγμένες κοινωνίες. Πλούσιος και διεξοδικός είναι ο λόγος που γίνεται για την αρχαία Αίγυπτο με παράθεση θρησκευολογικού και εικονογραφικού υλικού από νεκρικά και κοσμικά μνημεία, ζωγραφικά και γλυπτικά σε πυραμίδες, τάφους, νεκροθήκες, παπύρους, στήλες, και σε αγαλματίδια. Μια άλλη παράγραφος αφιερωμένη στη Μέση Ανατολή περιγράφει τις φτερωτές νεκροψυχές στον ιουδαϊκό λαό και στις αραβικές εθνότητες. Κατόπιν ακολουθεί μια βραχύτατη παράγραφος, κάπως ασύμμετρη με τις άλλες για τις ασιατικές και τις νοτιο-αμερικανικές χώρες. Η παράγραφος με τίτλο ο κλασικός κόσμος γραμμένη με τη βοήθεια μιας ισχυρής φιλολογικής παράδοσης από την αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία συμβάλλει στη δομή του θέματος. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες προέρχονται από τη ζωγραφική των ερυθρόμορφων και μελανόμορφων αγγείων, των χειρογράφων, τη γλυπτική των αναγλύφων και τη μικροτεχνία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η παράγραφος στην οποία ερευνώνται οι αρχαίες μεταμορφώσεις ανθρώπων σε πουλιά, όπως τις γνωρίζουμε από την ελληνική μυθολογία διά μέσου της αρχαίας και της νεώτερης γραμματείας. Για το χριστιανικό κόσμο προσφέρεται από το συγγραφέα μια άλλη παράγραφος (σ. 188-243). Νομίζω, ότι θα μπορούσε να γίνει εκτενέστερος λόγος για τις φιλολογικές πληροφορίες και την εικονογραφική ανάλυση περισσότερων μνημείων χωρίς βέβαια να πλήττεται καίρια το σύνολο της ανάπτυξης του θέματος όπως παρουσιάζεται τώρα. Οι βιβλικές, οι εκκλησιαστικές-φιλολογικές, οι ελάχιστες αγιολογικές και αρχαιολογικές πληροφορίες είναι

στοιχειωδώς επαρκείς αλλ' όχι πλουσιότητες. Στη σ. 194 π.χ. όπου γίνεται μνεία του περιστεριού, δεν αναφέρεται καθόλου η μελέτη του υπογράφοντος το σημείωμα αυτό για τις *Συμβολικές παραστάσεις της ειρήνης και της ελπίδας στην παλαιοχριστιανική τέχνη της Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 36-68 (λόγος για το περιστέρι). Τα μνημεία με την παράσταση αυτή αλλά και άλλες σχετικές απεικονίσεις ψυχής - πουλιού σε νεκρικές παραστάσεις Ανατολής και Δύσης είναι πολλά και αγνοούνται από το συγγραφέα. Επίσης δεν μνημονεύεται το *Corpus: «Inscriptiones Christianicae Urbis Romae»*, (Roma, I - X, 1922-1992) με αφθονώτατο επιγραφικό υλικό που αφορά και την πρωιμότητα εικονογραφία των χριστιανών. Όσο για τις απεικονίσεις περιστεριών στις κεραίες σταυρών σε παραστάσεις σαρκοφάγων ή πέριξ στεφανιών με το χριστόγραμμα, πιστεύω, ότι μάλλον αντιπροσωπεύουν το σύμβολο της ειρήνης και όχι τις ψυχές. Ο συμβολικός και διακοσμητικός χαρακτήρας είναι έντονος και εναλλασσόμενος και επομένως το είδος του πουλιού αυτού στην προκείμενη παράσταση δεν έχει να κάνει με αναπαράσταση των ψυχών. Για τη βυζαντινή εικονογραφία θα έπρεπε μάλλον να ερευνηθούν τα μηνολόγια, όπου έχουμε την παράδοση μαρτυρολογικών σκηνών και μερικές φορές απεικόνισης της ψυχής του μάρτυρα. Η ακολουθούσα παράγραφος με την ονομασία «νέωτεροι χρόνοι», περιλαμβάνει φιλολογικό υλικό από έργα Ελλήνων πεζογράφων και ποιητών αλλά με πολύ σύντομο τρόπο παρουσίασης. Ενδεικτικά εικονογραφικά έργα γερμανικής, ιταλικής, γαλλικής, ιρλανδικής (δακτυλομετρούμενα) και νεοελληνικής επιτύμβιας τέχνης από το Α' Νεκροταφείο της Αθήνας και των Νεκροταφείων Ανάστασης του Πειραιά, Λάρισας, Άνδρου και Ευαγγελίστριας Θεσσαλονίκης, σχολιάζονται επιτυχώς για τη μελέτη του θέματος. Ίσως θα μπορούσε να εκφρασθεί η ευχή για μια προσεχή ανεξάρτητη μελέτη από το συγγραφέα για όλο το νεκροταφειακό ελληνικό χώρο με την προσφορά και ανάλυση νέων και εύγλωττων παραδειγμάτων.

Ο αγαπητός συνάδελφος στα «Επιλεγόμενα» εκθέτει την προβληματική για την παράσταση της ψυχής με τη μορφή του πουλιού. Ενδιαφέρουσες είναι οι σκέψεις, και οι στοχασμοί που κάνει. Νομίζω, ότι επειδή τα πουλιά πετούν και έχουν το προνόμιο της ικανότητας αυτής, και οι ανθρώπινες ψυχές πετούν μεταφορικά στα αιθέρια ύψη της σοφίας και της γνώσης κατ' άνθρωπο και κατά Θεό γι' αυτό και συνδυάστηκαν οι δύο φυσικές και μεταφορικές εμπειρίες στη γνωστή εικονογραφική απόδοση. Η ανατολική σκέψη, τόσο η χριστιανική όσο και η θύραθεν, συχνά έχει εγγίσει το πρόβλημα αυτό σε φυσικό και μεταφυσικό πεδίο.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος επιγραφόμενο «η ψυχή νυχτερίδα» αριθμητικά δυσανάλογο για την έκτασή του (σ. 271-277) αλλά θεμελιωμένο καλά επισημονικά, ο συγγραφέας ομιλεί για τη νυχτερίδα «ως αποκρουστικό και διαβολικό πλάσμα», συνδεόμενο συμβολικά με το διάβολο. Παρά τις δοξασίες κατά φύσιν λαών και των αρχαίων Ελλήνων για τη νυχτερίδα-ψυχή μόνο δύο μεταμορφώσεις ανθρώπων σε νυχτερίδες είναι γνωστές κατά το συγγραφέα, που

προέρχονται από μυθολογικές διηγήσεις.

Το βιβλίο τελειώνει με γαλλική περίληψη, όπως προαναφέραμε στην αρχή, και πλούσια βιβλιογραφία συγγραμμάτων της κλασικής και της χριστιανικής αρχαιότητας, της νεώτερης εθνογραφικής, θρησκευολογικής, λαογραφικής, ιστορικής και αρχαιολογικής επιστήμης.

Οφείλονται ειλικρινή συγχαρητήρια στο φίλτατο συνάδελφο κ. Γ. Δημητροκάλλη για το νέο επιστημονικό βιβλίο του ιδιαίτερα χρήσιμο όχι μόνο για τους αρχαιολόγους αλλά και τους εθνολόγους, τους λαογράφους και τους θρησκευολόγους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra, έκδ. του Istituto Italiano per gli Studi Filosofici και της Biblioteca Nazionale Marciana, Napoli (Vivarium) 1994, 28×24,5 εκ., σσ. 544+XVI.

Ο Βησσαρίων, ο Έλληνας από την Τραπεζούντα του Ευξείνου, θεωρείται σήμερα από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, κορυφαία μορφή του βυζαντινού κόσμου που συνέβαλε στην ανάνεωση της κλασικής παράδοσης στη Δυτική Ευρώπη. Οι αξιολογήσεις αυτές οφείλονται στους επιμελητές του παραπάνω μνημειώδους έργου, στον καθηγητή Giovanni Pugliese Carratelli, διευθυντή του Ιταλικού Ινστιτούτου Φιλοσοφικών Σπουδών, και στον ρέκτη διευθυντή της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας Marino Zorzi.

Δεν πρόκειται για συνηθισμένο κατάλογο εκθεμάτων (χειρογράφων και χειμηλίων του Βησ.). Είναι ένα βιβλίο με υψηλές επιστημονικές προδιαγραφές, τυπωμένο με ζηλευτή καλλιτεχνική ευαισθησία. Περιλαμβάνει 26 μελέτες, γραμμένες από ειδικούς Ευρωπαίους επιστήμονες που ασχολήθηκαν με τη ζωή και τη δράση του Βησσαρίωνα. Κοσμείται επίσης από σπάνιους ή άγνωστους πολύχρωμους ή ασπρόμαυρους πίνακες, μικρογραφίες, πανομοιότυπα εγγράφων ή αυτογράφων του Βησ., ξυλογραφίες, χαρακτηριστικά, όψεις πόλεων, σχεδιαγράμματα, σκαριφήματα, χάρτες, φωτογραφίες θαυμαστής πιστότητας. Στην ουσία, έχει κανείς μπροστά του ένα καλλιτέχνημα, και ως προς την τυπογραφική εμφάνιση και ως προς το περιεχόμενο.

Δεν γνωρίζω άλλη πνευματική φυσιογνωμία του μεσαιωνικού και νεότερου Ελληνισμού που να έχει τιμηθεί τόσο επάξια στην Ευρώπη. Η απόφαση στα 1468 του Βησσαρίωνα να δωρίσει τη «βιβλιοθήκη» του, αποτελούμενη από χειρόγραφους κώδικες με κείμενα Ελλήνων και Λατίνων κλασικών, στη Γαληνότατη

Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, βρίσκει ως τώρα την πλήρη δικαίωσή της.

Οι δημοσιευόμενες εργασίες καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, τις πρώτες 378 σελίδες. Τα θέματά τους συμβάλλουν στην αρτιότερη αποτύπωση της δραστηριότητας του Έλληνα ουμανιστή και του περιβάλλοντός του. Οι τίτλοι των εργασιών αυτών είναι αρκετά ενδεικτικοί:

— Αναφορές στη ζωή και την προσωπικότητα του Βησσαρίωνα, από τον Marino Zorzi. — Η βυζαντινή παράδοση, η Ελληνική Ανατολή και η Νότια Ιταλία, από τον Gianfranco Fiaccadori. — Τα έργα με θεολογικό περιεχόμενο του νεαρού Βησσαρίωνα, από τον Antonio Rigo. — Ο Βησσαρίων ως ποιητής και η τελευταία αυτοκρατορική αυλή του Βυζαντίου, από τη Silvia Ronchey. — Ο Βησσαρίων στη Σύνοδο της Φλωρεντίας: ανθρωπισμός και οικουμενισμός, από τον Luca d'Ascia. — Φιλοσοφική παιδεία του Βησσαρίωνα: η πλατωνική παράδοση, από τον Brunello Lotti. — Τα ενδιαφέροντα του Βησσαρίωνα για την αστρονομία, από τον Antonio Rigo. — Ρώμη και Βησσαριώνειος Ακαδημία, από την Concetta Bianca. — Ο Βησσαρίων και η ρωμαϊκή βασιλική των Δώδεκα Αποστόλων, από τον Lorenzo Finocchi Ghersi. — Ο καρδινάλιος Βησσαρίων ως παπικός λεγάτος στη Μπολόνια (1450-1455), από τον Franco Bacchelli. — Ο Βησσαρίων και οι εικαστικές τέχνες, από τον Fabrizio Lollini. — Η μικρογραφία στα λατινικά χειρόγραφα του Βησσαρίωνα, από τη Suzy Marcon. — Ο Βησσαρίων και η Βενετία, από τον Marino Zorzi. — Ο σχηματισμός της ελληνικής βιβλιοθήκης του Βησσαρίωνα, από τον Elpidio Mioni (†). — Ο Βησσαρίων και η Κρήτη, από τον Henri Saffrey¹. — Επιστολή του Βησσαρίωνα στους φιλενωτικούς ιερείς της Κρήτης, από τον Paolo Eleuteri. — Η Ανατολική Ευρώπη και η Ένωση των Εκκλησιών, από τον Gaetano Platania. — Ο Βησσαρίων και οι Τούρκοι, από τον Giacomo Carretto. — Τα πορτρέτα του Βησσαρίωνα, από τον Fabrizio Lollini. — Σχετικά με την εικονογραφία του

1. Ας μου επιτραπεί να σημειώσω εδώ ότι η βούλα του πάπα Πίου Β', με χρονολογία 11 Μαΐου 1463, που αναφέρουν ο συγγραφέας (σ. 244) και ο P. Eleuteri (σ. 248), είχαν ήδη εκδοθεί από τον Georg Hofmann, *Papst Pius II. und die Kircheneinheit des Ostens*, OCP 12 (1946) 217-223, και το περιεχόμενό της είχε σχολιασθεί από τον Ζαχαρία Τσιρπανλή, *Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 98-101. Ο H. D. Saffrey επανέξεδωσε τη βούλα (από το ίδιο αρχείο, το Arch. Segr. Vat. - Reg. Vat. 490, φ. 311^v - 314^v), στα *Θησαυρίσματα* 16 (1979) 46-50, αγνοώντας την προγενέστερη έκδοση του Hofmann, καθώς και τον σχολιασμό από τον Τσιρπανλή· το βιβλίο του τελευταίου το γνωρίζει ο Saffrey και παραπέμπει σ' αυτό, για άλλα όμως θέματα, όχι για τον σχολιασμό της παραπάνω βούλας. Να διευκρινίσω ακόμη ότι το αυτόγραφο σημείωμα του Βησσαρίωνα (στον *Monac. Gr.* 547, φ. 359^r), που για πρώτη φορά εξέδωσε ο Saffrey (στο *Byzantion* 35 [1965] 549), το επανέξεδωσε πληρέστερα ο Τσιρπανλής, ό.π., σ. 251-254, με σχόλια τα οποία αποχρυσόγραφούν το δυσνόητο περιεχόμενο. Για τα κτήματα, εξ άλλου, του λατινικού πατριαρχείου Κων/εως στην Κρήτη (την τοποθεσία, τα έσοδα-έξοδα, νομικά κ.λ.) βλ. και την τελευταία μελέτη μου: *Τα χωριά του λατινικού πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*. (Νέα στοιχεία - 17ος αιώνας), *Ονόματα* 13 (1989-1990) 274-284.

Βησσαρίωνα, από την Lotte Labowsky (†). — Ο Carpaccio και ο Βησσαρίων, από τον Augusto Gentili. — «Ο Άγιος Αυγουστίνος στο στούδιό του» του Carpaccio: μια προσωπογραφία μέσα σε μια άλλη; από την Patricia Fortini Brown. — Το μικρό έργο του Βησσαρίωνα "Ότι ή φύσις βουλεύεται (*Quod natura consulto agat*), από τον John Monfasani. — Το αστικό περίγραμμα και η αρχιτεκτονική του Μυστρά (1249-1460), από τον Gianluigi Ciotta. — Ο αστρολάβος που ο Regiomontanus edώρησε στον Βησσαρίωνα το 1462, από τους David King και Gerard Turner. — Η σταυροθήκη του Βησσαρίωνα, από τον Renato Polacco.

Ακολουθεί λεπτομερής καταγραφή των 129 εκθεμάτων, από τα οποία τα περισσότερα είναι χειρόγραφα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, της βιβλιοθήκης του Βατικανού, του St.-Nikolaus-Hospital του Bernkastel-Kues, της Grottaferrata κ.ά., καθώς και εικόνες από το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, λειψανοθήκες, δίπτυχο, δισκοπότηρο και λοιπά αντικείμενα άμεσης σχέσης με τον Βησσαρίωνα και την εποχή του.

Η εκτενής βιβλιογραφία (σ. 527-544), στο τέλος, καταθέτει τα τεκμήρια του ενδιαφέροντος της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας για τον Βησσαρίωνα².

Η πρωτοβουλία της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης³, με την έκθεση και το τεκμηριωμένο έργο που τη συνοδεύει, αποτελεί νέα πρόκληση για θεωρήσεις και αναθεωρήσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς του Έλληνα καρδινάλιου.

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

2. Στη χρησιμότητα αυτή βιβλιογραφική καταγραφή αξίζει να προστεθούν και οι παρακάτω μικρές συμβολές: Carmelo Capizzi, *Il Bessarione tra affari e carità: a proposito di tre atti notarili inediti*, στο: XVI. *Internationaler Byzantinisten Kongress, Wien 4.-9. Oktober 1981, Akten II/6* (= *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/6), Wien 1982, σ. 27-42· A. F. van Gemert, Ο Μιχαήλ Αποστόλης ως δάσκαλος των ελληνικών, *Ελληνικά* 37 (1986) 141-145· Igor P. Medvedev, Bolonskaja gramota Vissariona Nikejskogo v Arhive LOII SSSR AN SSSR [= Γράμμα από τη Μπολόνια του Βησσαρίωνα Νικαίας στο Αρχείο του Λένινγκραντ - Τμήμα του Ινστιτούτου Ιστορίας της Σοβιετικής Ένωσης, της Ακαδημίας Επιστημών], *Vizantijskij Vremennik* 47 (1986) 134-144· Nelson H. Minnich, Alexios Celadenus: a disciple of Bessarion in renaissance Italy, στο βιβλίο του: *The Catholic Reformation*, Variorum, London 1993.

3. Και στα 1968, με την ευκαιρία των 500 χρόνων από το έτος της δωρεάς του Βησσαρίωνα, η Βιβλιοθήκη, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη της προς τον ευεργέτη, διοργάνωσε επιστημονικές συναντήσεις και έκθεση κωδίκων, με τη σχετική έκδοση: *Cento Codici Bessarionei, catalogo di mostra*, a cura di Tullia Gasparini Leporace ed Elpidio Mioni, Venezia 1968. Ειδικός τόμος επίσης εκδόθηκε με 34 μελέτες αφιερωμένες στον Βησσαρίωνα και στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη: *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei (a coronamento della donazione nicena)*, Padova 1976 [Medioevo e Umanesimo - 24].

ΧΡΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

ΜΝΗΜΗ ΑΓΙΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΥ ΦΩΤΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Συμπόσιο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν,
Θεσσαλονίκη 14-17 Ὀκτωβρίου 1993

Στή διεθνή ἐπιστημονική πρακτική καί εἰδικότερα στό βυζαντινολογικό χῶρο ἔχει πλέον καθιερωθεῖ ἡ σύγκληση συνεδρίων μέ ἀφορμή τήν ἐπέτειο κάποιου ἱστορικοῦ γεγονότος ἢ ἀκόμη καί τῆς γεννήσεως ἢ τοῦ θανάτου κάποιου προσώπου πού διεδραμάτισε ἰδιαίτερο ρόλο στό ἱστορικό γίγνεσθαι τῆς ἐποχῆς του ἢ διακρίθηκε γιά τό συγγραφικό του ἔργο.

Τό Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, κινούμενο ἀκριβῶς μέσα σ' αὐτά τά πλαίσια, ἀποφάσισε τή διοργάνωση διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συμποσίου ἀφιερωμένου στή «μνήμη ἀγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί Μεγάλου Φωτίου ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως», δύο προσώπων πού κατέχουν ἐξέχουσα θέση μέσα στό χῶρο τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἀλλά καί τῆς λόγιας καί ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας. Ὅπως τόνισε καί ὁ πρόεδρος τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συμποσίου, πρωτοπρ. π. Θεόδωρος Ζήσης, καθηγητής τοῦ ΑΠΘ καί πρόεδρος τοῦ ΚΒΕ, κατά τήν ἐναρκτήρια προσφώνησή του «θά ἦταν μεγάλη παράλειψη γιά τόν ἐπιστημονικό κόσμο τῆς Θεσσαλονίκης, γιά τό Πανεπιστήμιό της καί τά ἄλλα ἐπιστημονικά ἰδρύματα, ἂν δέν τιμοῦσε ἐπιστημονικά τά δύο μεγάλα αὐτά ἀναστήματα τῆς ἐπιστήμης, τῆς θείας καί τῆς ἀνθρωπίνης, μέ τή συμπλήρωση χιλίων ἐξακοσίων ἐτῶν ἀπό τό θάνατο τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (391-1991) καί χιλίων ἑκατό ἐτῶν τοῦ Μεγάλου Φωτίου (891-1991)».

Τό Συμπόσιο διοργανώθηκε στήν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ ΑΠΘ ἀπό τίς 14-17 Ὀκτωβρίου 1993 καί τελοῦσε ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίου. Ὁργανωτικοί λόγοι ἐπέβαλαν τή διχοτόμηση τοῦ χρόνου ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου· τό πρῶτο μέρος κάλυψαν οἱ εἰσηγήσεις πού εἶχαν ὡς θέμα τους τό πρόσωπο καί τό ἔργο τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἐνῶ τό δεύτερο μέρος ἐκεῖνες πού ἀναφέρονταν στόν Μέγα Φῶτιο.

Ἡ κύρια εἰσήγηση τοῦ πρώτου μέρους ἔγινε ἀπό τόν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Στυλιανό Παπαδόπουλο, μέ θέμα: «Ἡ πολυσημαντικότητα τοῦ προσώπου καί τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου». Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρου-

σες ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγήσεις τῶν Justin Mossay καί Bernard Coulie, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς προετοιμαζόμενης ἔκδοσης τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, καθὼς καὶ τῶν ἀνατολικῶν μεταφράσεών τους. Οἱ ὑπόλοιπες εἰσηγήσεις ἀντιμετώπισαν συγκεκριμένες ὀφείες τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κάτω ἀπὸ θεολογικό, φιλολογικό, νομικό, ἱστορικό καὶ ἀρχαιολογικό πρῖσμα. Πρόκειται, ἀναλυτικά, γιὰ τίς ἐξῆς εἰσηγήσεις, σύμφωνα μέ τή σειρά ἐκφωνήσεώς τους: Μητροπολίτης Φιλαδελφείας κ. Μελίτων, 'Ο Γρηγόριος Θεολόγος ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. 'Ι. Καλογήρου, 'Η συμβολή Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στήν ἀπόκρουση τῆς χριστολογικῆς κακοδοξίας τοῦ 'Απολλιναρίου. Χρ. Κρικῶνης, 'Ο Γρηγόριος Θεολόγος, πρότυπο εἰρηνοποιοῦ καὶ ὑπόδειγμα αὐτοθυσίας ἱεράρχου. Δ. Λιάλιου, Διατυπώσεις τινές περί 'Αγίου Πνεύματος στό ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου. Κ. Σταυριανός, Οἱ ἐπιστολές "Πρός Κληδόνιον" στήν ἀντιαιρετική γραμματεία. Μητροπολίτης Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης κ. Μελέτιος, Εἰδική περίπτωση οἰκονομίας στόν ἅγιο Γρηγόριο Θεολόγο. Κ. Πιτσάκης, 'Ο Γρηγόριος Θεολόγος στά κείμενα βυζαντινῶν κανονολόγων. 'Ι. Φουντούλης, 'Η Λειτουργία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου. Εἰσαγωγικά προβλήματα. Θ. Δετοράκης, 'Ο Γρηγόριος Θεολόγος ὑμνολογούμενος. Β. Ψευτογκᾶς, 'Η ἐπίδραση τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου στήν Ὑμνογραφία τῆς Ἐκκλησίας. Πρωτοπρ. Δ. Βαχάρος, 'Ομιλητική προσέγγιση τῶν λόγων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου. Β. Φανουργάκης, Γρηγορίου Θεολόγου, Οἱ δεκαεῖς ἀναγινωσκόμενοι λόγοι. 'Α. Καρπόζηλος, Φιλολογικές παρατηρήσεις στό ἐπιστολογραφικό ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου. Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Καθημερινή ζωή καὶ περιβάλλον στίς ἐπιστολές τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Β. Φραγκέσκου, 'Ο ἐπιστολογράφος Γρηγόριος: δείγματα γραφῆς του μέσα ἀπὸ τή γυναικεία καὶ γαμήλια θεματογραφία. Σ. Καδᾶς, Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου στό "Ἁγιον Ὅρος" μερικές παρατηρήσεις. Θ. 'Αλιπράντης, Ἐνδιαφέρουσες μικρογραφίες εἰς τόν Παρισινόν κώδικα 510 τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Δ. Καλαμάκης, 'Ο Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος ὡς σχολιαστής τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου.

Τό δεύτερο μέρος τοῦ Συμποσίου, πού ἦταν ἀφιερωμένο στό ἔργο τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ἀνοίξε μέ τήν κεντρική εἰσήγηση τοῦ καθηγητῆ Παναγιώτη Χρήστου (†), μέ θέμα: «'Η προσωπικότης καὶ τό ἔργο τοῦ Φωτίου κατὰ τήν ἐπιστημονική ἔρευνα». Οἱ ὑπόλοιπες εἰσηγήσεις: Σ. Πασχαλίδης, 'Η συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τήν ἀγιότητα τοῦ Μ. Φωτίου καὶ ἡ ἔνταξή του στό ἔορτολόγιο. Πρωτοπρ. Γ. Δράγας, Παράδοση καὶ ἀνανέωση κατὰ τόν Μ. Φώτιο. Β. Γιούλτσης, 'Η διανθρώπινη ἐπικοινωνία κατὰ τόν Μ. Φώτιο. Ι. Chivu, 'Ο ἱερός Φώτιος καὶ ὁ πάπας Ἰωάννης Η' κατὰ τῆς προσθήκης τοῦ filioque. Γ. Θεοδωρούδης, 'Η χρήση τοῦ ἔργου τοῦ Φωτίου στή γραμματεία τοῦ 13ου αἰῶνα. Κ. Κωτσιόπουλος, 'Η χρήση τοῦ ἔργου τοῦ Φωτίου στή διένεξη γιὰ τήν Οὐνία.

Μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως καί Θάσου κ. Προκόπιος, Ἡ ἔκπτωση ἀπό τή δικαιοδοτική ἀρμοδιότητα κατά τόν Μ. Φώτιο. Α. Γιαννόπουλος, Ὁ δικαιοπολιτικός λόγος τοῦ Φωτίου. Γ. Πουλῆς, Ἡ νομική σημασία τῆς ἄγνοιας στό Μ. Φώτιο. Κ. Βαβούσκος, Ἡ ἐπίδραση τοῦ Φωτίου στόν τρόπο χειραφετήσεως αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν. Β. Σταυρίδης, Ὁ ἱερός Φώτιος καί ἡ Ἱερά Θεολογική Σχολή Χάλκης. Βλ. Φειδᾶς, Τό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Ἰ. Ταρνανίδης, Ὁ πατριάρχης Φώτιος καί ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στόν σλαβικό κόσμο. Κ. Μανάφης, Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἄγνωστοι ὀκτώηχοι κανόνες εἰς τόν ἅγιον Ἰωάννην τόν Θεολόγον. Χρ. Θεοδωρίδης, Ὁ σκοπός τῆς συγγραφῆς τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Φωτίου. Χρ. Λασκαρίδης, Ὁ Φώτιος στή ρωσική γραμματεία. Κ. Νιχωρίτης, Ὁ Φώτιος στή βουλγαρική παράδοση καί γραμματεία. Ἀ. Παλιούρας, Δόγμα καί εἰκόνα. Ἐκκλησία καί Τέχνη. Ὁ Μ. Φώτιος ὀριοθετεῖ τή ζωγραφική τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπό τήν μεταεικονομαχική περίοδο ὡς τόν 20ό αἰώνα. Εὐ. Βαρέλλα, Οἱ φυσικές ἐπιστῆμες στό ἔργο τοῦ Φωτίου.

Ἐχει ἤδη ἀρχίσει ἡ ἐκτύπωση τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συμποσίου καί ἀναμένεται ἡ ἐκδοσή τους ἐντός τοῦ τρέχοντος ἔτους.

Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ

Θεσσαλονίκη

ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ: ΑΠΟΨΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ

Διεθνές επιστημονικό Συμπόσιο στη Βενετία, 25-29 Απριλίου 1994, για τα 900 χρόνια από τα εγκαίνια της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου

Εννιακόσια χρόνια συμπληρώθηκαν εφέτος από τότε που έγιναν τα επίσημα εγκαίνια (1094) της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου στη Βενετία. Η πόλη γιορτάζει τον προστάτη της, ανακαλώντας στη μνήμη το ένδοξο παρελθόν της ναυτικής και εμπορικής υπεροχής της στην Αδριατική και στην Ανατολική κυρίως Μεσόγειο. Η εφορεία του ναού (*procuratoria*), με συντονιστή τον *procuratore* Καθηγητή Mons. Antonio Niero, εκτός από τις άλλες εορταστικές εκδηλώσεις, οργάνωσε από τις 25 (ημέρα εορτής του αγίου) ως τις 29 Απριλίου 1994 συμπόσιο αφιερωμένο στα ιστορικά και αγιογραφικά θέματα που συνδέονται με τον Άγιο Μάρκο. Πάνω από 40 πανεπιστημιακοί καθηγητές από την Ιταλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ελλάδα, το Βέλγιο, τις ΗΠΑ, τον Καναδά, καθώς και έμπειροι ερευνητές-ανώτατοι υπάλληλοι των βενετικών αρχείων, εκλήθησαν να προσφέρουν τη συμβολή τους.

Οι ενότητες της θεματικής ήταν τέσσερις: α) απαρχές και διαμόρφωση της

λατρείας του Αγ. Μάρκου· β) πηγές και σύμβολα της λατρείας· γ) λατρεία και εικονογραφία· δ) διάδοση της λατρείας του Αγ. Μάρκου.

Να υπενθυμίσω ότι ο Άγ. Μάρκος ως τα τέλη του 18ου αι. ήταν η κατ'εξοχήν εκκλησία του δόγη, με έμβλημα το φτερωτό λιοντάρι που κρατά στο δεξί πόδι ανοιχτό το Ευαγγέλιο. Γι' αυτό και η τύχη του ναού συμπορεύεται με την πολιτικο-στρατιωτική ιστορία της Γαληνότητας. Μόλις στα 1807 θα πάρει τη θέση της μητροπολιτικής εκκλησίας της Βενετίας.

Η μνεία των τίτλων των εισηγήσεων και ανακοινώσεων αποδεικνύει την ευρύτητα των επιστημονικών ενδιαφερόντων. Αξίζει να σημειώσω μερικούς, όπως: Ο Άγ. Μάρκος μεταξύ Βαβυλωνίας, Ρώμης και Ακυλίας· νέες υποθέσεις και έρευνες (του Giorgio Fedalto, του Πανεπιστημίου της Πάδοβας).— Η λατρεία και τα εμβλήματα του Αγ. Μάρκου στη βενετική ενδοχώρα (του Silvio Tramontin, του Πανεπιστημίου του Μιλάνου).— Μαρτυρίες για το αρχείο του πριμικηρίου του Αγ. Μάρκου (της Maria Francesca Tiepolo, του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας).— Ο Άγ. Μάρκος σε παραστάσεις του 15ου αι. (του Augusto Gentili, του Πανεπιστημίου της Ρώμης).— Οι επιγραφές στα μωσαϊκά του Αγ. Μάρκου (της Maria Da Villa Urbani, της εφορείας του Αγ. Μάρκου).— Οι παραστάσεις από την παιδική ηλικία της Παναγίας και του Χριστού στη Βασιλική του Αγ. Μάρκου (της Jacqueline Lafontaine-Dosogne, του Πανεπιστημίου της Louvain).— Η πολιτική σημασία του Βαπτιστηρίου του Αγ. Μάρκου και ο ρόλος του δόγη Ανδρέα Dandolo (της Debra Pincus, του Πανεπιστημίου του Βανκούβερ-Καναδά).— Η εικόνα του Ευαγγελιστή και οι μηχανισμοί της διαμόρφωσης του αστικού μύθου (του André Jean-Marc Loechel, του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου).— Οι εκκλησίες της Κρήτης οι αφιερωμένες στον Άγ. Μάρκο: αρχιτεκτονική μορφή, μετασχηματισμοί και κατάσταση συντήρησης (του Alessandro Spiridione Curuni, του Πανεπιστημίου της Ρώμης).— Οι βενετικές εκκλησίες προς τιμήν του Αγ. Μάρκου στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τους 12ο-13ο αι. (του Marco Pozza, του Πανεπιστημίου της Βενετίας).— Η Βασιλική του Αγ. Μάρκου σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά κείμενα (του Ζαχ. Τσιρπανλή, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων).— Ο Άγ. Μάρκος στην Άνω Αδριατική πριν από τη Βενετία (του Sergio Tavano, του Πανεπιστημίου της Τεργέστης).— Ο ειδικός χαρακτήρας μερικών ιεροτελεστιών στη Βασιλική του Αγ. Μάρκου (του Giulio Cattin, του Πανεπιστημίου της Πάδοβας).— Ένας χώρος, τρεις εξουσίες: ο Άγ. Θεόδωρος, έδρα της Ιερής Εξέτασης στην αρχή των νεότερων χρόνων (της Anne Jacobson Schutte, του Πανεπιστημίου της Virginia, ΗΠΑ).— Εκδηλώσεις ευλαβείας των δόγηδων (του Gino Benzoni, του Πανεπιστημίου της Βενετίας).— Εκκλησιαστικο-πολιτική δομή του Αγ. Μάρκου αμέσως μετά το τέλος της Βενετικής Δημοκρατίας (του Giovanni Scarabello, του Πανεπιστημίου της Βενετίας).— Οι ιεροί και οι κοσμικοί δρόμοι της Βενετίας (του Edward Muir, του North-

western Univ., Evanston, ΗΠΑ).— Ο κλήρος της δογικής εκκλησίας του Αγ. Μάρκου και η δικαιοδοσία του (του Paolo Selmi, διευθυντή του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας).— Το ευαγγελιστάριο της Cividale και το ευαγγέλιο του Αγ. Μάρκου (του Uwe Ludwig, του Πανεπιστημίου του Duisburg).— Αρχειακές πηγές για τον Άγ. Μάρκο στο ιστορικό αρχείο του Πατριαρχείου της Βενετίας (της Francesca Cavazzana Romanelli, του Κρατικού Αρχείου του Treviso).— Σχετικά με την ιστορία της πατριστικής εξήγησης του ευαγγελικού τετραμόρφου (του Pier Franco Beatrice, του Πανεπιστημίου της Πάδοβας).— Η λατρεία του Αγ. Φαντίνου στη Βενετία (της Enrica Follieri, του Πανεπιστημίου της Ρώμης).— Η αρχειακή συλλογή των «Procuratori di S. Marco de Supra» στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (της Bianca Lafranchi Strina, προϊσταμένης της υπηρεσίας Αρχείων του βενετικού χώρου).— Η λατρεία του Αγ. Μάρκου στην Ιστρία και στη Δαλματία (του Francesco Semi).— Η λατρεία του Αγ. Μάρκου στην Απουλία (της Liana Bertoldi Lenoci, του Πανεπιστημίου της Τεργέστης).— Η διάδοση της λατρείας του Αγ. Μάρκου μέσα από τα ανθρωπωνύμια και τις εκκλησίες στη Δαλματία και στην Κρήτη (της Paola Ratti Vidoli).— Η μετακομιδή των λειψάνων του Αγ. Μάρκου στη Βενετία και στο Reichenau (των Regina Dennig - Zettler και Alfons Zettler, του Πανεπιστημίου του Freiburg) κ.ά.

Το συνέδριο οργανώθηκε με ξεχωριστή φροντίδα ως τις τελευταίες λεπτομέρειες. Οι εργασίες του έλαβαν χώρα στο μοναστήρι της Αγίας Απολλωνίας, δίπλα στην εκκλησία των Αποστόλων Φιλίππου και Ιακώβου. Το αψιδωτό περιστύλιο της αυλής του μοναστηριού (*chiostro*), θαυμάσιο δείγμα ρωμανικού ρυθμού (12ος-13ος αι.), είναι το μοναδικό που σώζεται σήμερα στη Βενετία. Και ο χώρος, λοιπόν, μαζί με τη «σοφία» των εισηγητών, συνέβαλε στη λαμπρή επιτυχία της επιστημονικής αυτής συνάντησης.

ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

KURT WEITZMANN

1904-1993

Όροσημο για τις Βυζαντινές σπουδές ήταν τό έτος 1947 όταν δημοσιεύθηκε στο Πρίνσετον τό έργο του Weitzmann *Roll and Codex*. Άλλαξε ριζικά τήν προσέγγιση στό εικονογραφημένο βιβλίο του Μεσαίωνα. Προϋποθέτοντας πώς ό,τι έχει διασωθει από τήν αρχαία καί μεσαιωνική τέχνη είναι ένα μικρό μέρος μιās τεράστιας παραγωγής, καί μέ βάση τά αρχαιολογικά δεδομένα, ό W. παρουσίασε μία γενική εικόνα τής εξέλιξης των εικονογραφημένων χειρογράφων καί καθιέρωσε μία μέθοδο για τή μελέτη τους. Η μέθοδος αυτή συνδέεται στενά μέ τήν μέθοδο πού χρησιμοποιούν οι φιλόλογοι για τήν έκδοση χειμένων. Ωστόσο ό W. τόνισε τήν διαφορά μεταξύ των δύο. Ύπεγράμμισε τό γεγονός ότι παρέχεται στον καλλιτέχνη μεγαλύτερη δυνατότητα να μεταμορφώσει τήν εικόνα από ό,τι παρέχεται στον αντιγραφέα να επέμβει στό κείμενο.

Μετά τό θεμελιώδες αυτό έργο ήταν επόμενον ό W. να στραφεί στον αρχαίο κόσμο για να παρουσιάσει εκτενέστερα τά επιχειρήματά του (*Ancient Book Illumination*, 1959 καί σέ άλλα βιβλία) καί να υποστηρίξει τήν άποψη ότι ή Χριστιανική τέχνη δέν εξελίχθη από τά σύμβολα καί σημεία των πρώτων αιώνων. Προήλθε από καθιερωμένες καλλιτεχνικές παραδόσεις πού περιελάμβαναν καί Ιουδαϊκά στοιχεία (*The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art* μέ τον Herbert Kessler, 1990).

Άλλα έργα είχαν ήδη προηγηθεί, θεμέλια για τό πράγματι μεγάλο οικοδόμημα πού έπηκολούθησε: *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts*, 1930-1934, σέ συνεργασία μέ τον καθηγητή του Adolph Goldschmidt, καί τό *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, 1935, έργο πρωτοποριακό. Στο δεύτερο βιβλίο, μέ βάση κυρίως τό κόσμημα ό W. επέχειρσε να όρίσει περιοχές παραγωγής χειρογράφων. Άργότερα άναθεώρησε πολλά από τά συμπεράσματά του —δείγμα τής άντικειμενικότητας πού τον χαρακτήριζε πάντα. Λίγο πρό του θανάτου του στο Πρίνσετον στις 7 Ιουνίου 1993, σέ ηλικία 89 χρόνων, είχε τελειώσει μία άναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου αυτού πού έλπίζω να δημοσιευθεί γρήγορα.

Ό W. γεννήθηκε στις 7 Μαρτίου 1904 στο Klein-Almerode κοντά στο Kassel. Σπούδασε Ιστορία τής τέχνης σέ διάφορα Γερμανικά Πανεπιστήμια καί στή Βιέννη. Τίς διδακτορικές του σπουδές τίς έκανε στο Βερολίνο μέ τον

ἀρχαιολόγο Ferdinand Noack καὶ τὸν Adolph Goldschmidt. Συμποιτήριά του ἦταν ἡ ἱστορικός τῆς τέχνης Josepha Fiedler, ἡ σύζυγός του, ἡ ὁποία τὸν βοήθησε ποικιλοτρόπως ὡς ἄνθρωπο καὶ ὡς ἐπιστήμονα.

Ὁ W. δὲν ἀποδέχθηκε τὴν Ναζιστική ἰδεολογία καί, ἂν καὶ δὲν ἦταν Ἑβραῖος, ἐγκατέλειψε τὴ Γερμανία καὶ μετανάστευσε σὸ Πρίνσετον τὸ 1935. Πρῶτα ὡς μέλος τοῦ Institute for Advanced Study, ἀργότερα δέ καὶ ὡς καθηγητὴς σὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ ἀρχικὸ του πρόγραμμα γιὰ τὸ ὁποῖον εἶχε προσκληθεῖ σὸ Πρίνσετον ἦταν ἡ μελέτη τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Μόνον πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τελείωσε δύο τόμους γιὰ τὸ πρόγραμμα αὐτό, *The Cotton Genesis* μέ τὸν Herbert Kessler, 1986, καὶ τὶς Ὁκτατεύχους μέ τὸν Massimo Bernabò, ὑπὸ δημοσίευση.

Πρὶν νὰ μεταναστεύσει στὴν Ἀμερική, ἤδη ὡς φοιτητής, ὁ W. εἶχε ἀρχίσει τὴν ἐξερεύνηση τῶν εὐρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς τότε Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Τὶς περιπέτειές του καὶ ἐμπειρίες του μέ βιβλιοθηκάρους καὶ μοναχοὺς τὶς ἔχει ἀφηγηθεῖ ὁ ἴδιος στὰ Ἀπομνημονεύματά του πού τὰ δημοσιεύει ὁ οἶκος Editio Maris τοῦ Μονάχου. Ἐπισκέφθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὡς φοιτητής καὶ ἐπανῆλθε πολλές φορές ἀργότερα. Ἡ Πάτμος, τὰ Μετέωρα, τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπετέλεσαν βασικούς σταθμούς μελέτης καὶ πηγές γιὰ τὸ μελλοντικὸ του ἔργο. Κατέγραψε καὶ φωτογράφησε χειρόγραφα, ἀλλὰ ἔκανε καὶ νέες ἀνακαλύψεις μέ τὶς ὁποῖες καθιερώθηκαν σὸ βυζαντινὸ ρεπερτόριο σημαντικὰ μνημεῖα, ὅπως τὸ λεγόμενον εὐαγγέλιο τοῦ Φωκᾶ στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας καὶ τὸ εὐαγγέλιο τῆς Μονῆς Διονυσίου, κώδ. 587 μ.

Ἡ γνώση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἡ ἔκταση τῶν ἐνδιαφερόντων του ὁδήγησαν τὸν W. στὴ συγγραφή καὶ ἄλλων σημαντικῶν ἔργων: *The Joshua Roll*, 1948, *Greek Mythology in Byzantine Art*, 1951 (καὶ δευτέρη ἐκδοση τὸ 1984), καὶ *Geistige Grundlagen und Wesen der makedonischen Renaissance*, 1963. Μέ τὰ ἔργα αὐτά ὁ W. ὥρισε τὸν χαρακτῆρα τῆς πολιτιστικῆς ἀναγέννησης τῶν Μακεδόνων καὶ ὑπέδειξε τὴν σημασία πού εἶχε γιὰ τὴν βυζαντινὴ τέχνη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπη αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή τῶν Βυζαντινῶν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα πού κατευθύνθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον.

Ἡ δημοσίευση τῶν Εἰκόνων τοῦ Σινᾶ ἀπὸ τὸν Γεώργιο καὶ τὴν Μαρία Σωτηρίου τὸ 1956, πού πρῶτοι ἀναγνώρισαν τὴν σημασία αὐτῶν τῶν θησαυρῶν, ὥθησε τὸν W. σὸ Σινᾶ. Μέ τὴν εὐλογία καὶ συνεργασία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σινᾶ, διηύθυνε μαζί μέ τὸν George Forsyth τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μίσιγκαν, πέντε ἀποστολές γιὰ νὰ ἀναστηλωθοῦν, φωτογραφηθοῦν καὶ τελικὰ δημοσιευθοῦν τὰ ἔργα τέχνης τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Στὸ γιγαντιαῖο αὐτὸ πρόγραμμα ἔλαβαν καὶ λαβαίνουν μέρος Ἕλληνες ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ ἀκαδημαϊκὸς Μανόλης Χατζηδάκης. Μέχρι σήμερα ἔχουν ἐμφανισθεῖ τρεῖς τόμοι: *The Church*

and *Fortress of Justinian*, Plates, με τόν George Forsyth, 1973, *The Icons*, I, 1976, καί *The Illustrated Greek Manuscripts*, I, με τόν Γιώργο Γαλάβαρη, 1990, αλλά καί ειδικές μελέτες πού περιλάμβαναν καί «Σιναϊτικά» μνημεῖα τῆς τέχνης τῶν Σταυροφόρων. Στόν τόμο τῶν εἰκόνων ὁ W. ὑπογράμμισε, ὅπως εἶχε κάνει καί σέ ἄλλες ειδικές μελέτες, τήν συμβολή τῶν Ἀγίων Τόπων στή Χριστιανική τέχνη.

Οἱ εἰκόνες διέδρυναν τό πεδίο ἔρευνας τοῦ W. τό ὁποῖον συχνά περνοῦσε τά ὅρια τοῦ Βυζαντίου καί τῶν ἀρχαίων μνημείων γιά νά συμπεριλάβει ἔργα τῆς μεσαιωνικῆς δυτικῆς Εὐρώπης, Ἀρμενική καί ἀκόμη Ἰσλαμική τέχνη. Τό ἔργο αὐτό, περίπου 20 βιβλία καί 150 μελέτες, ἔτυχε διεθνoῦς ἀναγνώρισεως. Ἀνώτατα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα τοῦ ἀπένειμαν τιμητικές διακρίσεις, καί Ἀκαδημίες, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ Ἀκαδημία τῆς Βιέννης καί ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τόν συμπεριέλαβαν μεταξύ τῶν ἐταίρων τους.

Παράλληλα μέ τό συγγραφικό του ἔργο ὁ W. μετέδωσε τίς γνώσεις του καί μέ τίς πανεπιστημιακές του παραδόσεις. Ὅσοι εἶχαν τήν εὐκαιρία νά παρακολουθήσουν τό περίφημο σεμινάριο γιά ἐλεφαντοστᾶ καί χειρόγραφα, πού διήλυνε μέ τόν Albert M. Friend καί ἀργότερα μόνος του, μιλοῦν γιά τόν ἐνθουσιασμό του καί τονίζουν τό πόσο ἐνδιαφερόταν γιά τήν πρόοδο τῶν φοιτητῶν του, πρᾶγμα πού καθρεφτιζόταν στήν αὐστηρή του κρίση γι' αὐτούς. Ἀλλωστε ὁ ἴδιος εἶχε θέσει καί γιά τόν ἑαυτό του αὐστηρά μέτρα καί ἀπαιτοῦσε τό ἴδιο ἀπό τούς μαθητές του. Ἦταν ὅμως πάντα πρόθυμος νά τοὺς βοηθήσει καί αἰσθανόταν περήφανος γιά τά ἐπιτεύγματά τους καί τήν ἀνεξαρτητοποίησή τους. Ὡς μαθητής του πρῶτα καί ἀργότερα ὡς συνεργάτης του στά προγράμματα τοῦ Σινᾶ, μπορῶ νά ἐπιβεβαιώσω τά λεγόμενα. Τό μικρό του γραφεῖο στό Πρίνσετον, ἰδίως ἀφοῦ ἀπесύρθη ἀπό τήν διδασκαλία τό 1972, εἶχε γίνει τόπος προσκυνήματος. Φοιτητές καί γνωστοί ἐπιστήμονες τόν ἐπισκέπτονταν γιά νά ζητήσουν τή σοφή συμβουλή του ἢ νά μελετήσουν κάποια φωτογραφία ἀπό τό φωτογραφικό του ἀρχεῖο πού τό φρόντιζε καί τό προστάτευε στό λεγόμενο «κλουβί» (cage). Πέρα ἀπό αὐτά ὅμως ὅλοι ζητοῦσαν τήν προσωπική του ἐμπειρία τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Βυζαντίου πού ὁ W. εἶχε φέρι μαζί του ἀπό τήν Εὐρώπη καί στό ὁποῖον ἔζησε μέχρι τέλους διατηρώντας τόν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καί πιστεύοντας στήν ἰδέα ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἦταν τό *raison-d'être* τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ

Πανεπιστήμιο McGill, Canada

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ – ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Διευθυντής: Εύδ. Θ. Τσολάκης, Καθηγητής ΑΠΘ

Ολοκληρώθηκε και κυκλοφόρησε στα τέλη του 1992 ο *Πίνακας Λέξεων* του ιστορικού έργου του Ιωάννου Καμινιάτου *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης* (εκδόσεις ΚΒΕ).

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η αποδελτίωση των λέξεων του ιστορικού έργου του Νικηφόρου Βρυεννίου *Ὑλὴ ἱστορίας* και καταρτίζεται ἤδη ο *Πίνακας Λέξεων* και του έργου τούτου. Η εργασία αυτή προβλέπεται να περατωθεί εντός του 1995 και ελπίζουμε ότι σύντομα θα εκτυπωθεί και θα κυκλοφορήσει.

Συνεχίστηκε η συγχέντρωση των χειρογράφων και η μελέτη της χειρογράφου παραδόσεως του *Νομικοῦ πονήματος* του Μιχαήλ Ατταλειάτη, με σκοπό την κριτική έκδοση του έργου.

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Διευθυντής: πρωτοπρεσβύτερος Θεόδωρος Ζήσης, Καθηγητής ΑΠΘ

Α. Κατά τό ακαδημαϊκό ἔτος 1993-94 συνεχίστηκε καί περατώθηκε ἀπό τήν ἐρευνητική ομάδα τοῦ Τμήματος Βυζαντινῆς Θεολογίας τό τελευταῖο στάδιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Τά Μοναστήρια τῆς Μακεδονίας κατά τή Βυζαντινή καί Μεταβυζαντινή Περίοδο», τό ὁποῖο ἔχει ἤδη παρουσιασθεῖ ἐκτενῶς στόν προηγούμενο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Βυζαντινά*.

Τό πρόγραμμα ὁλοκληρώθηκε μέ τή συγγραφή τῶν λημμάτων καί τή φωτογράφιση τῶν μοναστηριῶν καί ἀσκητηριῶν σ' ὁλόκληρο τό γεωγραφικό χῶρο τῆς Μακεδονίας. Καρπός αὐτῆς τῆς πολυετοῦς ἐρευνητικῆς προσπάθειας ὑπῆρξε, ἐκτός ἀπό τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν λημμάτων πού συνέγραψαν οἱ συνεργάτες τοῦ προγράμματος γιά κάθε μία μονή, ἡσυχαστήριο ἤ ἀσκητήριο, πού ἐντοπίστηκε κατά τίς ἐπιτόπιες ἐρευνες ἡ ἔστω μαρτυρεῖται στίς πηγές, καί ἡ δημιουργία ἐνός ἀξιόλογου φωτογραφικοῦ ἀρχείου ἀπό τίς φωτογραφήσεις πού πραγματοποιοῖσαν κατά τίς ἐπὶ τόπου ἐπισκέψεις τους στίς σωζόμενες —σέ ὅποιαδή-

ποτε μορφή— μονές, τά μέλη τῆς ἐρευνητικῆς ομάδας. Παράγωγο αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἀποτελεῖ ἡ ἐπικείμενη ἔκδοση εἰδικοῦ βιβλιογραφικοῦ δοκιμίου μέ θέμα «Μακεδονική Μοναστηριακή Βιβλιογραφία» ἀπό συνεργάτη τοῦ ἐν λόγῳ ἐρευνητικοῦ προγράμματος.

Ὁ σχεδιασμός γιά τήν ἔκδοση τοῦ ἐπιτελεσθέντος ἔργου προβλέπει τήν τετραμερῆ διαίρεσή του (Ἀνατολική, Κεντρική, Δυτική Μακεδονία καί, τέλος, Θεσσαλονίκη - Ἁγιον Ὄρος), ἐνῶ ἡ ἐσωτερική διάρθρωση κάθε τόμου θά ἀκολουθεῖ τήν ἰσχύουσα σήμερα ἐκκλησιαστική διαίρεση τῶν Μητροπόλεων τῆς Μακεδονίας, μέ βάση τήν ὁποία εἶχε γίνει ἐξαρχῆς καί ἡ κατανομή τοῦ πεδίου ἔρευνας στούς συνεργάτες τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος.

Εὐχάριστη εἰδση ἀποτελεῖ ἡ δρομολόγηση τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου (Ἀνατολική Μακεδονία) τοῦ ἔργου ἀπό τό Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, ἐντός τοῦ τρέχοντος ἔτους.

Β. Παράλληλα ἄρχισε καί ἡ ἐκπόνηση ἐνός νέου ἐρευνητικοῦ προγράμματος μέ θέμα «Οἱ Ἅγιοι τῆς Μακεδονίας», φιλοδοξία τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ συνολική παρουσίαση τῶν Ἁγίων τοῦ μακεδονικοῦ χώρου, ἀπό τοὺς μάρτυρες τῶν διωγμῶν ἕως τοὺς ἁγίους τῆς ἐποχῆς μας, γιά τοὺς ὁποίους ἐκδόθηκε ἐπίσημη συνοδική πράξη ἀπό τό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Στό προκαταρκτικό στάδιο τῆς ἔρευνας καταρτίσθηκε ἐνιαῖος ἀλφαριθμητικός κατάλογος τῶν συμπεριλαμβανομένων ἁγίων καί ὀρίσθηκαν οἱ κανόνες συγγραφῆς τῶν εἰδικῶν ἀγιολογικῶν λημμάτων. Ἦδη ἔχει ἀρχίσει ἡ συγχέντρωση τοῦ ὕλικου καί ἡ συγγραφή λημμάτων ἀπό τοὺς συνεργάτες τοῦ νέου ἐρευνητικοῦ προγράμματος.

Ιωάννη Ταρνανίδη

ΟΙ ΣΛΑΒΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Φιλοδοξία του ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Οἱ σλαβικές πηγές γιά τήν ιστορία του Βυζαντίου» ἦταν καί εἶναι νά καλύψει ἕνα συγκεχυμένο, μεγάλο καί πολύ αἰσθητό κενό στίς ἐλληνοσλαβικές πνευματικές καί πολιτιστικές σχέσεις· τήν ἀδυναμία τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης νά προσεγγίσει ἀμεσα καί νά ἀναλύσει μέ ἐπιστημονική ἀκρίβεια τὰ σλαβικά κείμενα, τὰ ὁποία ἐκτός ἀπό κάποιες ιστορικές μαρτυρίες μεγάλης σημασίας πού περιέχουν, ἀποτελοῦν ταυτόχρονα καί μία πτυχή τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας. Κατ' αὐτή τήν ἐννοία, ἡ μελέτη τῶν σλαβικῶν κειμένων ἀποτελεῖ καθήκον τῆς βυζαντινολογίας. Ἡ μέσω τῶν ευρωπαϊκῶν μεταφράσεων μελέτη καί αξιοποίησή τους ἀπό τήν ἐλληνική ἐπιστήμη εἶναι σαφές ὅτι ἐγχυμονεῖ τόν κίνδυνο τῆς παρεξήγησης καί πολλές φορές τῆς διαστροφῆς

της αλήθειας. Με το σκεπτικό αυτό ξεκίνησε το εν λόγω πρόγραμμα, που έχει ως συγκεκριμένο στόχο την επιλογή των κατάλληλων χειμένων, τη μελέτη, το σχολιασμό, την αποδελτίωση και μετάφρασή τους στα ελληνικά, καθώς και την τελική τους έκδοση σε παράλληλες στήλες ή αντικρυστές σελίδες (από το ένα μέρος το παλαιοσλαβικό και από το άλλο το πρωτότυπο ελληνικό ή η μετάφρασή του), με πλήρη βιβλιογραφική ενημέρωση. Η νέα σειρά αποφασίστηκε να φέρει τον τίτλο «ΣΛΑΒΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ».

Βέβαια, πρέπει να ομολογήσουμε πως η μέχρι σήμερα πρόοδος των ερευνητικών μας εργασιών δεν είναι ανάλογη με τη σοβαρότητα του αντικειμένου και το χρόνο που πέρασε. Τούτο όμως οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στην πενιχρή έως ανύπαρκτη χρηματοδότηση του προγράμματός μας. Παρά ταύτα και παρά το γεγονός ότι το πρόγραμμα δεν διαθέτει κάποια επιστημονική γραμματεία, που θα μπορούσε να συγκεντρώνει το επεξεργασμένο υλικό και να δίνει κάποιες πληροφορίες στους έκτακτους συνεργάτες μας, ο απολογισμός των μέχρι σήμερα πεπραγμένων δεν είναι ασήμαντος και φυσικά δεν επιτρέπει καμιά απαισιόδοξη σκέψη για την τελική επιτυχία του σκοπού μας. Το θέμα εξακολουθεί να διατηρεί την επικαιρότητα και τη μεγάλη του σημασία, ιδιαίτερα στους σημερινούς δύσκολους καιρούς της βαλκανικής σύγχυσης και αδυναμίας για αλληλοκατανόηση. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν προσφάτως έχουν ως εξής:

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1993

1. Συγκροτήθηκε ένα αξιόλογο αρχείο από μικροφίλμ χειρογράφων και ανέκδοτων χειμένων, έντυπου και σπάνιου υλικού, χρήσιμης βιβλιογραφίας και ικανού αριθμού σχετικών δελτίων.

2. Έχουν αποδελτιωθεί χιλιάδες σελίδες και έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά χωρία ή μεγαλύτερα κείμενα, που διαφωτίζουν κάποιες σελίδες της Ιστορίας του Βυζαντίου.

3. Έχει προχωρήσει η προεργασία, δηλαδή η επιλογή των παλαιοσλαβικών χειμένων, το κριτικό υπόμνημα, η μετάφραση στα ελληνικά, η συγκέντρωση της βιβλιογραφίας και ο απαραίτητος σχολιασμός για την έκδοση των Βίων των Θεσσαλονικέων αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου από τον καθηγητή κ. Αντ.-Αιμ. Ταχιάο.

4. Από τον υποφαινόμενο, σε συνεργασία με τον κ. Veljko Radunović, έχει πραγματοποιηθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της η μελέτη του έργου του Σέρβου αρχιεπισκόπου Δανιήλ «Βίοι των βασιλέων και των αρχιεπισκόπων της Σερβίας», με ανάλογη επιλογή των καταλλήλων παραγράφων που αναφέρονται στο Βυζάντιο, υπομνηματισμό, σχολιασμό και μετάφρασή τους στα ελληνικά, καθώς και συγκέντρωση της σχετικής βιβλιογραφίας.

5. Σε συνεργασία με τον ειδικό ερευνητή κ. Κ. Νιχωρίτη, έχουμε περιέλ-

θει τις Βιβλιοθήκες της Σόφιας, του Τυρνόβου και μιας σειράς μοναστηριών της Βουλγαρίας (Βαϊκονο, Ρίλας κλπ.), όπου εντοπίσαμε, αποδελτιώσαμε και φωτογραφίσαμε αξιόλογο υλικό βουλγαρικών πηγών που αναφέρονται στην Ιστορία του Βυζαντίου.

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διευθύντρια: Ε. Βρανούση, Καθηγήτρια ΑΠΘ

1. Πρόγραμμα του «Λεξικού Βυζαντινής Ορολογίας», υπό την διεύθυνση του ομότ. καθηγ. κ. Ι. Καραγιαννόπουλου.

Συμπληρώθηκε και είναι έτοιμος για εκτύπωση ο Α' τόμος των δημοσιονομικών όρων (333 λήμματα) καθώς και η βιβλιογραφία του (επιστημονικοί συνεργάτες: κκ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου και Π. Κατσώνη).

2. Πρόγραμμα αποδελτίωσης των όρων «Μακεδονία», «Μακεδών», «μακεδονικός» και αναφορών στις πόλεις της Μακεδονίας (συνεργάτες: ο κ. Χ. Ζαχόπουλος, αποσπασμένος από τη Μέση Εκπαίδευση, υπό την εποπτεία της κ. Βρανούση). Ήδη έχει ολοκληρωθεί η αποδελτίωση των παρακάτω πηγών (ελληνικών και λατινικών):

4ος αιώνας

1. Πραξαγόρας ο Αθηναίος
2. Παιάνιος
3. Ammianus Marcellinus
4. *Excerpta Valesiana I*
5. Ψευδοκαيسάριος
6. Ιουλιανός
7. Ανώνυμος περιηγητής του Μπορντώ (*Itinerarium a Bordigala Hierusalem usque...*)
8. Αθανάσιος ο Μέγας
9. Βίοι Αθανασίου Μεγάλου
10. Επιστολή των επισκόπων Αιγύπτου και Λιβύης προς τους επισκόπους Αφρικής
11. Ευσέβιος Καισαρείας (*Βίος Κωνσταντίνου, Τριακονταετηρικός*)

5ος αιώνας

1. Claudius Claudianus
2. Μάλχος
3. Ευνάπιος ο εκ Σάρδεων
4. Ζώσιμος

5. *Notitia Dignitatum*

6. Σωζομενός

7. Φιλοστόργιος

8. *Βίος Πορφυρίου Γάζης*6ος αιώνας1. Ιωάννης Λυδός (*Περὶ μηνῶν-Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*)

2. Ιεροκλῆς Γραμματικός

3. Προκόπιος Γαζαίος

4. Προκόπιος (*Περὶ κτισμάτων, Ἀνέκδοτα*)

5. Αγαθίας

6. Ιωάννης Μαλάλας

7. Ευάγριος

8. Ανώνυμος Βυζαντινός, *Περὶ Στρατηγίας*9. Χορίκιος, σοφιστής Γάζης, *Λόγος ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσῳ τὸν βίον εἰκονιζόντων*10. Theodosius, *De terra sancta*7ος αιώνας

1. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης

2. *Χρονικὸν Πασχάλιον*3. *Θαύματα Ἀγίου Δημητρίου*4. Ιωάννης αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον*

5. Ιωάννης Νικίου

6. Θεόδωρος Σύγκελλος, *Περὶ τῆς τῶν ἀθέων βαρβάρων καὶ Περσῶν κατὰ τῆς... πόλεως... κινήσεως...*7. Arculfus, *Relatio de locis sanctis, Ab adamnano scripta*8ος αιώνας1. Μωυσῆς ο ἐκ Χωρηνῆς, *Ιστορία των Αρμενίων*2. *Notitiae Episcopatum* (Parthey) 6, 8, 99ος αιώνας

1. Θεοφάνης ο Ομολογητής

2. Scriptor Incertus, *De Leone Armenio*

3. Γεώργιος Μοναχός

4. Φιλόθεος, *Κλητορολόγιον*5. *Τακτικὸν Uspenskij*6. Πέτρος Σικελιώτης, *Ἱστορία τῶν Παυλικιανῶν*7. Πέτρος μοναχός και ηγούμενος, *Περὶ Παυλικιανῶν καὶ Μανιχαίων*8. Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος - Διήγησις τῆς... Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως*9. *Βίος δσίου Πέτρου τοῦ ἐν τῇ Ἀτρώα*

10. *Synodicon vetus*11. Μεθόδιος πατριάρχης, *Βίος Εὐθυμίου Σάρδεων*10ος αιώνας

1. Θεοδόσιος Μελιτηνός

2. Ψευδοσυμεών

3. Λέων Γραμματικός

4. Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού

5. Θεοφάνους Συνεχιστής

6. Ιωσήφ Γενέσιος

7. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, 1) *Περὶ θεμάτων* 2) *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, Ὅσα δεῖ γίγνεσθαι...* 3) *Σύνταγμα τι καὶ βασιλείου σπουδῆς...* πόνημα

8. Ιωάννης Καμενιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*

9. Λέων Διάκονος

10. Λιουτπράνδος, *Relatio*

11. Τακτικὸν Benesević

12. Σούδα

13. Αρέθας, *Ἐπιστολαί, λόγοι, ἀπολογίαι*14. Θεοδόσιος ο Διάκονος, *Ἔλωσις τῆς Κρήτης*15. *Περὶ παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως*

16. Ανωνύμου, βιβλίον τακτικόν

17. Βυζαντινὲς σφραγίδες (Zacos - Veglery, v. 1, part 1-3)

18. *Βίος Ἀθανασίου Ἀθωνίτου, α' παραλλαγή*

19. *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότη (Praecepta militaria)*

20. Anonymus, *De Bulgaris*11ος αιώνας

1. Ιωάννης Σκυλίτζης

2. Ιωάννου Σκυλίτζη Συνεχιστής

3. Μιχαήλ Ατταλειάτης

4. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία - Ἱστορία σύντομος*5. Κατακαλὼν Κεκαυμένος, *Στρατηγικὸν*12ος αιώνας

1. Νικηφόρος Βρυέννιος

2. Ιωάννης Ζωναράς

3. *Χρονικὸν ἱερέως Διοκληίας*4. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἱστορία τῆς αλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*5. Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*6. Ψευδο-Λουκιανός, *Τιμαρίων*7. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*

13ος αιώνας

1. Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*
2. Νικήτας Χωνιάτης
3. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Στίχοι εἰς τὴν δέσποιναν Κομνηνὴν - Χρονικὴ συγγραφή*

4. Richard ὁ ἐκ Λονδίνου, *Χρονικὸν τῆς τρίτης σταυροφορίας*

5. *Historia de expeditione Friderici imperatoris*

6. *Historia Peregrinorum*

14ος αιώνας

1. Γεώργιος Παχυμέρης
2. Κωνσταντῖνος Ακροπολίτης, *Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τοῦ Ἀτραμυτίου*

3. Νικηφόρος Γρηγοράς

4. Ἀνώνυμος (Ψευδο-Κωδινός), *Περὶ ὀφικχιαλίων*

5. Ιωάννης Λαζαρόπουλος, *Βίος Εὐγενίου τοῦ Τραπεζουντίου*

6. *Πατριαρχικά ἐγγράφα*

7. *Βραχέα χρονικά*

Επίσης ἔχουν αποδελτιωθεῖ:

Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of art, vol. 1

Notitiae Episcopatum (J. Darrouzès)

Με βάση τις αποδελτιώσεις αυτές και αν προσληφθεῖ ἕνας ἀκόμη ἐμπειρος ἐπιστημονικὸς συνεργάτης, εἶναι δυνατόν να ἀρχίσει περὶ το τέλος τοῦ 1994 ἡ ἐκτύπωση τῶν χωρίων τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου.

3. Πρόγραμμα σχετικὰ με τὴ διερεύνηση τῆς τουρκικῆς προέλασης στὸν ευρύτερο βαλκανικὸ καὶ τὸν κυρίως ἐλλαδικὸ χώρο (συνεργάτες: ο κ. Ηλίας Εὐάγγελος καὶ ο κ. Κ. Σταυρίδης, ἀποσπασμένοι ἀπὸ τὴ Μέση Ἐκπαίδευση, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς κ. Βρανούση).

Μετά τὴ γενικὴ τους ἐνημέρωση γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ μακεδονικοῦ χώρου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες (γενικὴ - εἰδικὴ βιβλιογραφία), οἱ συνεργάτες ἀρχισαν τὴ συστηματικὴ ἀποδελτίωση τῶν πηγῶν.

Ἦδη ἔχει ολοκληρωθεῖ ἡ ἀποδελτίωση τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Τούρκων Σουλτάνων*, ἐκδ. Γ. Ζώρα, καὶ τοῦ *Χρονικοῦ τῶν Τούρκων Σουλτάνων τῶν Γιαχσὴ Φαχίχ καὶ Ἀσὴχ Πασάλαντε*, ἐλλ. ἐκδ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, καὶ τοῦ *Χρονικοῦ Μίνους* τοῦ Γεωργίου Σφραντζή, ἐκδ. R. Maissano (ἀπὸ τὸν κ. Κ. Σταυρίδη), καθὼς καὶ τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη (ἀπὸ τὸν κ. Εὐάγγ. Ηλία).

Τὸ πρόγραμμα συνεχίζεται.

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Διευθυντής: Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Καθηγητής ΑΠΘ

Γεωργίου Γούναρη

Α. ΜΕΛΕΤΗ ΘΕΡΜΩΝ ΚΑΙ ΒΑΛΑΝΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Μέχρι σήμερα έχει αποδελτιωθεί όλο το σχετικό υλικό που προέρχεται από συστηματικές ή σωστικές ανασκαφές και έχει από πέρυσι αρχίσει η συστηματική επεξεργασία του. Αναλυτικότερα μέχρι τώρα (Μάιος 1993) έχει ολοκληρωθεί η καταγραφή, περιγραφή, αξιολόγηση και μελέτη των σχετικών ευρημάτων και ταξινόμησή τους κατά κατηγορία με βάση την αρχιτεκτονική τους μορφή, δηλαδή τη διεύθυνση των χώρων που τα απαρτίζουν, και τον τρόπο θέρμανσής τους.

Τα πρώτα συμπεράσματα μας ενθαρρύνουν για τη συνέχιση της έρευνας. Διαπιστώθηκε, πως στον ελλαδικό χώρο κατά την παλαιοχριστιανική εποχή έχουν ιδρυθεί μεγάλα και μικρά δημόσια λουτρά, που ανήκουν σε δύο βασικούς τύπους γνωστούς από την κυρίως ρωμαϊκή εποχή: στον τύπο των αυτοκρατορικών θερμών, αλλά σε πολύ μικρότερη κλίμακα, και τον πομπηϊανό τύπο, στον οποίο ανήκουν μικρού συνήθως μεγέθους βαλανεία. Κατά την κυρίως βυζαντινή εποχή τα λουτρά είναι πολύ μικρότερα και αποτελούνται από πολύ λιγότερους χώρους. Ας σημειωθεί, ότι με την αλλαγή των ηθών που επέφερε ο Χριστιανισμός οι ομαδικές πύελι αντικαθίστανται στα αρχαιότερα λουτρά με ατομικές.

Όλες οι μεγάλες θερμές είναι πλήρεις ή σχεδόν πλήρεις ως προς τους απαραίτητους για τη λειτουργία χώρους τους. Πλήρη είναι και αρκετά από τα μικρότερα βαλανεία.

Για την τελική δημοσίευση απαιτούνται ακόμα η επανασχεδίαση των περισσότερων κτιρίων και η εκ νέου, όπου αυτό είναι δυνατό, φωτογράφησή τους. Για την σύγκρισή τους με τα ανασκαμμένα εκτός Ελλάδος κτίσματα έχει ολοκληρωθεί όλη η σχετική προεργασία.

Β. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ (Μ. ΛΕΙΜΩΝΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣΟΥ)

Με συχνές και πολυήμερες μεταβάσεις στη Λέσβο ολοκληρώθηκε κατά το παρελθόν έτος η πρώτη φωτογράφιση των συλλογών των φορητών εικόνων της Μ. Λειμώνος και του ναού και του μικρού μουσείου της Παναγίας της Αγιάσου.

Συγκεκριμένα φωτογραφήθηκαν σε έγχρωμες διαφάνειες 35mm και ασπρόμαυρες φωτογραφίες 13x18 cm όλες οι κατάλληλες προς δημοσίευση εικόνες και των δύο συλλογών που ανέρχονται στις 350 περίπου. Επί πλέον έγινε αποδελτίωση αλλά και λεπτομερής καταγραφή τους καθώς και εικονογραφική και τεχνοτροπική μελέτη όλων των εικόνων της Μ. Λειμώνος. Ανάμεσα στις 200 περίπου εικόνες της μονής, που χρονολογικά ανάγονται από το 13ο ως το 19ο αι., περιλαμβάνονται αξιόλογες εικόνες του 13ου, 14ου και 16ου αι. που χρειάζονται άμεση συντήρηση.

Θεματικά οι εικόνες εντάσσονται σε τρεις μεγάλες ομάδες: τις δεσποτικές, τις εικόνες δωδεκαόρτου και αυτές που εικονίζουν μεμονωμένους αγίους. Αρκετές από αυτές έχουν φιλοτεχνηθεί στην Κρήτη και εξίσου μεγάλος αριθμός ανήκει σε ντόπιους μέτριους καλλιτέχνες του 17ου και 18ου αι.

Για την τελική δημοσίευση απαιτείται ακόμα η φωτογράφιση σε έγχρωμες διαφάνειες 9x12 cm των πιο σημαντικών εικόνων και ο εντοπισμός άλλων έργων στους ναούς της Λέσβου και ιδιαίτερα της επαρχίας Μηθύμνης.

Παναγιώτας Ασημακοπούλου - Ατζακά

ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΤΟΜΟΣ III: ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ - ΘΡΑΚΗ

Το ερευνητικό πρόγραμμα του Τμήματος Αρχαιολογίας και Τέχνης του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών «Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος» αποβλέπει στη συλλογή, τη μελέτη και την έκδοση με τη μορφή Συντάγματος (Corpus) των ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος (4ος-6ος μ.Χ. αι.).

Το σύνολο των ψηφιδωτών θα περιλαμβάνεται σε τέσσερις τόμους, στους οποίους το σχετικό υλικό κατανέμεται κατά γεωγραφικές ενότητες:

- I. Νησιωτική Ελλάδα
- II. Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα
- III. Μακεδονία - Θράκη
- IV. Ήπειρος - Θεσσαλία

Οι δύο πρώτοι τόμοι έχουν ήδη ολοκληρωθεί και δημοσιευτεί. Το πρόγραμμα προχωρεί με την ετοιμασία του τρίτου τόμου, η σχετική με την εκπόνηση του οποίου έρευνα βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Σε γενικές γραμμές χρησιμοποιείται η ίδια μεθοδολογία, που εφαρμόστηκε στους δύο προηγούμενους τόμους. Αυτή συνίσταται στην εκτέλεση του έργου σε συγκεκριμένα ερευνητικά

στάδια, τα οποία καλύπτουν δύο διαφορετικές φάσεις έρευνας:

— Η πρώτη φάση αφορά στις εργασίες υποδομής, που γίνονται στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (αποδελτίωση, αρχειοθέτηση, δημιουργία όσο το δυνατόν πληρέστερου φωτογραφικού αρχείου με την αντιγραφή όλου του δημοσιευμένου φωτογραφικού υλικού, δημιουργία αρχείου σχεδίων).

— Η δεύτερη φάση αφορά στις προς τα έξω μετακινήσεις, με σκοπό την αναζήτηση των ίδιων των μνημείων. Στη φάση αυτή επιδιώκεται να συγκεντρωθούν όλα τα σχετικά με το ερευνητικό αντικείμενο στοιχεία, τα οποία μπορούν να προκύψουν από την επιτόπου έρευνα και φωτογράφιση, την έρευνα στα αρχεία Εφορειών Αρχαιοτήτων, τις πληροφορίες ανασκαφών, αλλά και τις πληροφορίες χωρικών ή αγροτών ή οποιωνδήποτε άλλων, που ήταν μάρτυρες στην ανεύρεση ψηφιδωτών των οποίων σήμερα αγνοείται η τύχη.

Το 1992 και 1993 η έρευνα επικεντρώθηκε στα ψηφιδωτά της δυτικής Μακεδονίας, τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως αποδεικνύει η ως τώρα ενασχόλησή μου με την περιοχή αυτή. Η σημασία τους έγκειται στο εικονογραφικό τους περιεχόμενο, αλλά και στον εντοπισμό τοπικών εργαστηρίων, καθώς και στις στενότερες σχέσεις τους με τα ψηφιδωτά των βορειότερων, μη ελληνικών σήμερα, περιοχών.

Έχουν ήδη πραγματοποιηθεί επανειλημμένες περιοδείες μου στους νομούς Ημαθίας και Κοζάνης, στη διάρκεια των οποίων επισκέφθηκα ανασκαφικούς χώρους, όπου, με βάση βιβλιογραφικές αναφορές ή προφορικές πληροφορίες προερχόμενες από διάφορες πηγές, έχουν αποκαλυφθεί ψηφιδωτά. Στις περιοδείες αυτές διαπίστωσα, κυρίως στο νομό Κοζάνης, τον πλήρη αφανισμό μνημείων και ψηφιδωτών, που είχαν αποκαλυφθεί πριν από πολλά χρόνια, κατά τη διάρκεια βραχύχρονων μη συστηματικών ανασκαφών. Τα ευρήματα αυτά είχαν στη συνέχεια σχεδόν εγκαταλειφθεί στην τύχη τους, λόγω της έναρξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου παλαιότερα ή από έλλειψη οικονομικών πόρων στη μεταπολεμική περίοδο.

Η παραπάνω θλιβερή διαπίστωση με οδήγησε 1) στη συστηματική και εξαντλητική επιτόπου έρευνα για τον εντοπισμό των θέσεων των παλαιών αυτών ανασκαφών και στην λεπτομερή καταγραφή της υπάρχουσας σήμερα κατάστασης, 2) στην αναζήτηση στα αρχεία των αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων (ΙΑ' και ΙΖ' Εφορείας), καθώς και σε προσωπικά αρχεία αρχαιολόγων, όλων των στοιχείων των σχετικών με την ανασκαφική δουλειά που είχε γίνει στα μνημεία αυτά, όπως είναι ημερολόγια ανασκαφών, φωτογραφίες, σχέδια κ.ά., 3) στην αναζήτηση στις αποθήκες των ίδιων Εφορειών αποκολλημένων και μη συντηρημένων ψηφιδωτών και στην προσπάθεια ταύτισής τους, και 4) σε επαφές με κατοίκους των συγκεκριμένων περιοχών, που μπορούσαν να με διαφωτίσουν για την ανεύρεση και την τύχη χαμένων σήμερα ψηφιδωτών.

Η ίδια μέθοδος εργασίας πρόκειται στη συνέχεια να χρησιμοποιηθεί και για τους άλλους νομούς της Δυτικής Μακεδονίας, με σκοπό να παρουσιαστεί στην τελική έκδοση με κάθε δυνατή πληρότητα τόσο το υλικό που έχει διασωθεί, όσο και αυτό που έχει μεν οριστικά χαθεί, αλλά είναι δυνατόν ακόμη να καταγραφεί μέσα από ανασκαφικά ημερολόγια, φωτογραφίες αρχείων και προφορικές μαρτυρίες.

Παράλληλα συγκεντρώνεται το υλικό που θα χρησιμοποιηθεί για τη σύνθεση ενός εκτεταμένου εισαγωγικού κεφαλαίου, όπου θα γίνεται προσπάθεια καθορισμού των γενικών χαρακτηριστικών των ψηφιδωτών της Μακεδονίας και Θράκης, καθώς και της σημασίας τους μέσα στα ευρύτερα γεωγραφικά όρια του Ανατολικού Ιλλυρικού, αλλά και γενικότερα των ανατολικών επαρχιών του κράτους. Μέσα στα πλαίσια του ερευνητικού αυτού στόχου, έχει ήδη γίνει μια σειρά παρατηρήσεων, όπως είναι η διαπίστωση ότι στο χώρο αυτόν έχουν εντοπιστεί κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο κέντρα παραγωγής ψηφιδωτών, με ευρεία ακτινοβολία στις γύρω περιοχές. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στη Μακεδονία ανήκουν και τα αρχαιότερα γνωστά ως σήμερα χριστιανικά ψηφιδωτά του ελληνικού χώρου.

Ο τρίτος τόμος του Συντάγματος των ψηφιδωτών προγραμματίζεται να δημοσιευτεί στις αρχές του 1997, τη χρονιά που η Θεσσαλονίκη θα είναι «Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης».

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΔΑΠΕΔΩΝ ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Το πρόγραμμα «Εικονογραφικό ευρετήριο ψηφιδωτών δαπέδων με ανθρωπομορφικές παραστάσεις στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου» συνδέεται με τους ευρύτερους στόχους του ερευνητικού προγράμματος των ψηφιδωτών. Ένας από τους στόχους αυτούς είναι η συστηματική κατάρτιση βιβλιογραφικών και φωτογραφικών αρχείων, που θα περιλαμβάνουν όχι μόνο τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά της Ελλάδος, αλλά και τα κλασικά, τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά του ίδιου γεωγραφικού χώρου, καθώς και ψηφιδωτά άλλων, εκτός Ελλάδος, περιοχών.

Η εκπόνηση του προγράμματος αυτού, που προς το παρόν δεν αποσκοπεί σε έκδοση αλλά σε συκέντρωση υλικού και αρχειοθέτησή του, προχωρεί παράλληλα με την εκπόνηση του προγράμματος του Συντάγματος των ψηφιδωτών της Ελλάδος. Η έλλειψη, ωστόσο, οποιασδήποτε χρηματοδότησης επιβάλλει περιορισμένη κλίμακα έρευνας και δεν επιτρέπει την πλήρη ανάπτυξη και την εκ-

μετάλλευση των πολλαπλών δυνατοτήτων που εμπεριέχει το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο.

Σωτ. Ν. Καδά

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Πρόκειται για τη μελέτη και τη μερική δημοσίευση των 2500 περίπου χειρογράφων του Αγίου Όρους, που περιέχουν μικρογραφίες ή κοσμήματα (επίτιτλα, αρχικά γράμματα, αφιδωτά κοσμήματα με τους κανόνες αντιστοιχίας των ευαγγελιστών κλπ.) και καλύπτουν χρονικά δώδεκα περίπου αιώνες (9ος-20ός αι.).

Για την καλύτερη εξέταση και παρουσίασή τους τα βυζαντινά χειρόγραφα διαιρούνται, με κάπως σχηματικό τρόπο, σε θρησκευτικά (Παλαιά και Καινή Διαθήκη, Λειτουργικά χειρόγραφα, Μηνολόγια κλπ.) και σε κοσμικά (Βοτανική Διοσκουρίδη, Γεωγραφία Πτολεμαίου - Στράβωνος, Μυθιστόρημα Βαρλαάμ και Ιωάσαφ κλπ.). Αντίθετα, για τα χειρόγραφα της μεταβυζαντινής εποχής επιχειρείται για όλα μαζί μια γενική θεώρηση και δημοσίευσή τους (Λειτουργικά, Μουσικά, Νομικά, Ιατρικά ή Ιατροσόφια ή Συνταγολόγια, Προσκηνητάρια Αγίων Τόπων κλπ.).

Η εκτέλεση του εν λόγω προγράμματος, που έχει ήδη αρχίσει από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης και λειτουργίας του Κ.Β.Ε. και συνεχίζεται μέχρι αυτή τη στιγμή χωρίς διακοπή, συντελείται ως εξής:

1. Αποδελτίωση των εικονογραφημένων και διακοσμημένων χειρογράφων από τους τυπωμένους Καταλόγους του Αγίου Όρους και από όλη την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, στην οποία περιέχονται σχετικές αναφορές· η συγκεκριμένη προσπάθεια έχει από καιρό τελειώσει, αλλά με κάθε νέα έκδοση γίνεται ενημέρωση των δελτίων.

2. Συχνές επισκέψεις —τουλάχιστον τρεις φορές το χρόνο— στα αγιορειτικά μοναστικά καθιδρύματα που διαθέτουν χειρόγραφα (Πρωτάτο, είκοσι μονές και ορισμένες σκήτες) και καταγραφή επί τόπου από τα ίδια τα χειρόγραφα των απαραίτητων κωδικολογικών τους στοιχείων.

3. Μελέτη και δημοσίευση με συνθετικές εργασίες του συνόλου των εικονογραφημένων-διακοσμημένων χειρογράφων κατά ομάδες ή και μεμονωμένα· ήδη έχει δημοσιευθεί ένα δείγμα αυτής της έρευνας (βλ. Σωτ. Ν. Καδά, Η εικονογράφηση των Ευαγγελισταρίων του Αγίου Όρους, *Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 154-167), ενώ ορισμένα αγιορειτικά χειρόγραφα εξετάζονται και σε άλλες εργασίες μας.

Ελπίζουμε σύντομα να συνεχίσουμε τη δημοσίευση του πλούσιου και πολύ-

τιμου για την επιστημονική έρευνα υλικού, ειδικά για τους μελετητές που ασχολούνται με τη βυζαντινή και τη λεγόμενη μεταβυζαντινή ζωγραφική.

ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Διευθυντής: Γεώργιος Π. Νάκος, Καθηγητής ΑΠΘ

Κατά τις ακαδημαϊκές χρονιές 1992-1994, στο Τμήμα Δικαίου του ΚΒΕ επιστημονική ομάδα υπό την εποπτεία του Διευθυντή του εν λόγω Τμήματος, Καθηγητή Γεωργίου Νάκου, συνέχισε την εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος υπό το γενικό τίτλο «Βυζαντινό Δίκαιο και οι νομοκανονικές επεξεργασίες του, 10ος-18ος αιών», το οποίο καλύπτει ευρύτατο πεδίο ειδικότερων γνωστικών δικαιικών αντικειμένων. Η ολοκλήρωσή του πιστεύεται ότι θα διευκρινίσει πολλά «σκοτεινά» σημεία της εν γένει ειδικότερης λειτουργίας του Δικαίου κατά την περίοδο αυτή.

Στην ομάδα συμμετείχαν η κυρία Αθηνά Ράλλη, φιλόλογος, κατόπιν αποσπάσεως της από τη Μέση Εκπαίδευση και η κυρία Μαρία Γιαγκούδη, νομικός-φιλόλογος, αμειβόμενη με τα ερευνητικά κονδύλια του ΚΒΕ, και πρόσφατα συμμετέχουν, εκτός της κυρίας Γιαγκούδη, οι κυρίες Μαρία Τσολάκη και Άννα Σαββίδου, φιλόλογοι, αποσπασμένες από τη Μέση Εκπαίδευση.

Αντικείμενο αρχικό και δειγματοληπτικό του όλου ερευνητικού προγράμματος αποτέλεσε η μεταγραφή ορισμένων χειρογράφων του ανέκδοτου Νομοκάνονα του Κουνάλη Κριτόπουλου (που περιέχει την παράφραση ή μια μορφή παραφράσεως του *Συντάγματος* του Ματθαίου Βλαστάρεως, από χφφ της Βιβλιοθήκης Σιατίστης και της Μονής Ευαγγελισμού Σκιάθου), και σε συστηματική βάση ενός χειρογράφου από τα παλαιότερα της δημώδους μορφής του Νομοκάνονα *Βιβλίου τών Νόμων* ή *Νομίμου* του Μανουήλ Μαλαξού (των Γενικών Αρχείων του Κράτους).

Τα εν λόγω χειρόγραφα ευρίσκονται σε περαιτέρω επεξεργασία στα αρχεία του ηλεκτρονικού υπολογιστή του Τμήματος.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

A. BYZANTINA, κυκλοφορούν οι τόμοι 9, 10, 11, 12, 13₁, 13₂, 14, 15, 16 και 17.

B. BYZANTINA KEIMENA KAI MEΛΕΤΑΙ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, 'Η πρωτολογία του Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1970 (εξαντλημένο).
2. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πηγαί της Βυζαντινής 'Ιστορίας, γ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1975 (εξαντλημένο).
3. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, 'Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του Βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
4. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
5. Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Οί Τσάκωνες και ή Τσακωνιά. Συμβολή στην έρμηνεία των ονομάτων και του όμωνύμου βυζαντινού θεσμού των καστροφυλάκων, Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
6. Α. ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑ, 'Η επί 'Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, χειμηλίων και άγιών εικώνων ξρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972 (εξαντλημένο).
7. Α. D. KARPOZILOS, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).
8. ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, Οί τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973 (εξαντλημένο).
9. ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗ, Συναγωγή Πατέρων είς τό κατά Λουκάν Εύαγγέλιον υπό Νικήτα 'Ηρακλείας (κατά τόν κώδικα 'Ιβήρων 371), β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976 (εξαντλημένο).
10. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Δαβίδ Δισυπάτου, Λόγος κατά Βαρλαάμ και 'Ακινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.
11. Ρ. CHARANIS, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518. 2nd edition, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
12. Α. ΣΙΓΑΛΑ, 'Ιστορία της έλληνικής γραφής. Πρόδρομοι και άρχαί της γραφής, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
13. Θ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αί περί πολιτείας και δικαίου ιδέαι του Γ. Πλήθωνος Γεμιστού, β' έκδοση (ανάτύπωση), Θεσσαλονίκη 1989.
14. C. N. TSIRPANLIS, Mark Eugenicus and the Council of Florence (A Histori-

- cal Re-evaluation of his Personality), Θεσσαλονίκη 1974 (εξαντλημένο).
15. P. CLASSEN, Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter, Θεσσαλονίκη 1977.
 16. L. MAVROMATIS, La fondation de l' empire Serbe. Le Kralj Milutin, Θεσσαλονίκη 1978.
 17. A. G. C. SAVVIDES, Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor. The Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192-1237, Θεσσαλονίκη 1981.
 18. ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Τό Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1981.
 19. ER. SCHILBACH, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη 1982.
 20. Κ. ΒΑΡΖΟΥ, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1984 (εξαντλημένο).
 21. Σ. Α. ΒΑΡΝΑΛΙΔΟΥ, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηριῶν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, Θεσσαλονίκη 1985.
 22. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στή μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καί τῆς ἐποχῆς του, Θεσσαλονίκη 1988.
 23. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ, Ἱερωνύμου, De viris illustribus. Πηγές καί πρότυπα, κείμενο - μετάφρασι - σχόλια, Θεσσαλονίκη 1992.
 24. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ - Β. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννου Καμινιάτου, Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, Πίνακας Λέξεων, Θεσσαλονίκη 1992.

Γ. BYZANTINA MNHMEIA

1. ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ τῇ συνεργασίᾳ Π. Ι. ΑΤΖΑΚΑ, Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικὴ Ἑλλάς, β' ἔκδοσις (ἀνατύπωση), Θεσσαλονίκη 1988.
2. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975.
3. Ν. COUMBARAKI-PANSÉLINOU, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976.
4. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στή μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα μὲ βάση τὰ μνημεῖα καί τὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 1980.
5. C. DAUPHIN et G. EDELSTEIN, L' église byzantine de Nahariya (Israël). Étude archéologique, Θεσσαλονίκη 1984.
6. Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στή Θεσσαλονίκη. Συμβολή στή μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμο 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1986.
7. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ με τὴν συνεργασίαν τῆς ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. ΙΙ. Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1987.

Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

1. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Ίωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1980.
2. Β. Σ. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι, Θεσσαλονίκη 1981.
3. Δ. Β. ΚΑΤΜΑΚΗ, Φιλοθέου Κοκκίνου, Δογματικά ἔργα. Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983.
4. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου, Ἀγιολογικά ἔργα. Α' Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι, Θεσσαλονίκη 1985.

Ε. ΜΝΗΜΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

1. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981.

ΣΤ. ΠΟΙΚΙΛΙΑ

1. Αφιέρωμα στον ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη 1988.
2. BENJ. HENDRICKX, Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272) (Ανάτυπο ἀπὸ τον 14ο τόμο των «ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ»), Θεσσαλονίκη 1988.
3. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, Μεσαιωνικά Μελετήματα. Γραμματεία καὶ Γλώσσα, τόμοι Α-Β, Θεσσαλονίκη 1988.
4. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου στήν Πρέσπα. Συμβολή στή μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τόμοι Α, Β, Γ, Θεσσαλονίκη 1989.
5. Πρακτικά Συμποσίου τοῦ Κ.Β.Ε. στήν μνήμη τῶν ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ μεγάλου Φωτίου, ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκη 14-17 Οκτωβρίου 1993 (τυπώνεται).